

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**TÜRKİYE-KAFKASYA
İLİŞKİLERİNDE BATUM (1917-1921)**

DOKTORA TEZİ

Mustafa SARI

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Tarih**

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Enis ŞAHİN

MART 2010

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TÜRKİYE-KAFKASYA
İLİŞKİLERİNDE BATUM (1917-1921)**

DOKTORA TEZİ

Mustafa SARI

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Tarih

Bu tez 18/03/2010 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Enis ŞAHİN

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Haluk SELVİ

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Engin YILMAZ

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. İbrahim E. ATNUR

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Mustafa SARI

01.03.2010

ÖNSÖZ

Bazı şehirler, milletler ve devletler tarafından kendi kaderleriyle bütünleştirilir. Jeopolitik konumu nedeniyle Kafkasya, Doğu Anadolu, Hazar Denizi, İran ve hatta Orta Asya'nın Karadeniz vasıtasıyla dünyaya açılan kapısı konumundaki Batum, tarihten bu tarafa Türkiye, Rusya, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan gibi bölge devletleri için hayati öneme sahiptir. Bölge devletlerinin dışında başta İngiltere ve Almanya olmak üzere Fransa, İtalya ve Amerika'nın da çıkarları çerçevesinde Batum ile alakalı politikaları mevcuttu. Bu çalışmada, 1917 Rus İhtilali ile güç boşluğu içerisine düşen Batum için, adı geçen devlet ve milletlerin 1921 Sovyet dönemine kadar mücadelesi, yerli ve yabancı kaynakların kullanılmasıyla detaylı bir şekilde anlatılmaya çalışılmıştır.

Zahmetli ve yorucu bir sürecin ürünü olan çalışmanın hazırlanmasında birçok kişinin katkısı bulunmaktadır. Çok zengin kütüphanesini benim istifademe sunan ve çalışmanın her safhasında hiçbir yardımını esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Enis ŞAHİN'e sabrı, ilgisi ve ufuk açıcılığı nedeniyle saygılarımı ve şükranlarımı sunarım. Akademik çalışmalarım boyunca beni her zaman teşvik eden Bölüm Başkanım Prof. Dr. Mehmet ALPARGU hocama anlayışı, yardımı ve yönlendirmelerinden dolayı sonsuz teşekkür ederim. Kaynak konusundaki yardımlarından dolayı hocam Doç. Dr. Haluk SELVİ'ye şükranlarımı sunarım. Çalışmayı okuyarak eleştiri ve değerlendirmelerde bulunan çok değerli arkadaşlarım Fatma KOÇAK, Davut DEMİRCİOĞLU, Burcu KURT, Cengiz FEDAKAR, Kürşad KARACAGİL ve Levet DÜZCÜ'nün katkılarını burada anmadan edemeyeceğim. 2007.60.02.012 proje numarasıyla tez çalışmasına destek veren Sakarya Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyon Başkanlığı'na katkılarından ötürü müteşekkirim. Çalışmanın başından sonuna kadar yardımlarını esirgemeyen Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyelerine ve araştırma görevlisi arkadaşlarıma minnettarım. Beni yetiştirip bu günlere getiren ve maddî-manevî yardımlarını esirgemeyen anne ve babama şükranlarımı sunarım. Çalışma boyunca ihmal ettiğim eşime ve oğluma, gösterdikleri sabır ve anlayışları nedeniyle teşekkür ederim.

Mustafa SARI
Adapazarı, Mart 2010

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	viii
TABLO LİSTESİ	xiii
ÖZET	xiv
SUMMARY	xv
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: OSMANLI YÖNETİMİNDEN ÖNCE BATUM	16
1.1. Başlangıcından Rus İhtilallerine Kadar Batum	16
1.1.1. Batum'un Tarihçesi.....	16
1.1.2. Batum'un Etnik Yapısı ve Nüfusu.....	42
1.2. 1917 Rus İhtilalleri, Kafkasya ve Batum	46
1.2.1. Genel Hatlarıyla 1917 Rus İhtilalleri.....	46
1.2.2. Rus İhtilalleri Döneminde Kafkasya.....	51
1.2.3. Rus İhtilallerinin Batum'daki Yansımaları	58
1.3. Yeni Barış Döneminde Maverâ-yı Kafkasya ve Batum.....	64
1.3.1. Brest-Litovsk ve Erzincan Mütarekeleri.....	64
1.3.2. Brest-Litovsk Barışı Müzakerelerine Hazırlık.....	67
1.3.3. Brest-Litovsk Barışı Müzakerelerinin Birinci Evresi (22-28 Aralık 1917).....	68
1.3.4. Brest-Litovsk Barışı Müzakerelerinin İkinci Evresi (9-19 Ocak 1918)	69
1.3.5. Osmanlı Devleti Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri.....	71
1.3.6. Brest-Litovsk Barışı Müzakerelerinin Üçüncü Evresi (30 Ocak- 11 Şubat 1918).....	72
1.3.7. Türk Ordusunun İleri Harekâtı.....	73
1.3.8. Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin Kurulması.....	76
1.3.9. 21 Şubat Ültimatomu ve Elviye-i Selâse Meselesi.....	77
1.3.10. Brest-Litovsk Barışı Müzakerelerinin Son Evresi ve Antlaşmanın İmzalanması (27 Şubat-3 Mart 1918).....	79
1.3.11. Brest-Litovsk Barışı Elviye-i Selâse, Türk ve Dünya Kamuoyu.....	84
1.4. Trabzon Konferansı Dönemi ve Batum.....	89

1.4.1. Trabzon Konferansı'na Hazırlık.....	89
1.4.2. Trabzon Müzakereleri.....	93
BÖLÜM 2: OSMANLI HÂKİMİYETİNDE BATUM: SİYASÎ ve ASKERÎ	
GELİŞMELER	103
2.1. Batum'un Osmanlı Devleti Tarafından İşgal Edilmesi.....	103
2.1.1. Elviye-i Selâse'nin Türkler Tarafından İşgal Edilmesinden Önceki Askerî Harekât.....	103
2.1.2. Elviye-i Selâse'nin Türkler Tarafından İşgal Edilme Meselesi.....	105
2.1.3. Batum'un Ele Geçirilmesiyle İlgili İhtilaflar.....	108
2.1.4. Batum İçin Gürcü ve Türk Hazırlıkları.....	110
2.1.4.1. Gürcülerin Müdafaa Hazırlıkları	110
2.1.4.2. Türklerin Taarruz Hazırlıkları.....	112
2.1.5. Batum Harekâtının Başlaması.....	114
2.1.6. Batum İçin Türk-Gürcü Görüşmeleri ve Nihaî Ültimatı.....	116
2.1.7. Batum'un Türkler Tarafından Alınması.....	119
2.1.8. Batum'un İşgalinin Dünya Basınındaki Yansımaları.....	123
2.2. Batum Konferansı Dönemi.....	128
2.2.1. Maverâ-yı Kafkasya'nın Bağımsızlık İlanı ve Barış Görüşmelerine Devam Kararı Alması.....	128
2.2.2. Batum Konferansı Hazırlıkları.....	131
2.2.3. Batum Konferansı Müzakereleri.....	134
2.2.4. Gürcistan'ın Almanya'nın Kontrolüne Girmesi ve Maverâ-yı Kafkas Federasyonu'nun Dağılması.....	135
2.2.5. Müzakerelerin Yeniden Başlaması ve Ayrı Barış Antlaşmalarının İmzalanması.....	139
2.3. Batum'un Alınmasından Batum Konferansı Sonunda Kadar Kafkasya'daki Türk Askerî Harekâtı.....	142
2.3.1. Gürcülere Yönelik Türk İleri Harekâtı.....	142
2.3.1.1. Batum Bölgesindeki İleri Harekât.....	142
2.3.1.2. Ahıska ve Ahılkelek'in Geri Alınması.....	146
2.3.2. Ermenilere Yönelik Türk İleri Harekâtı.....	147

2.3.2.1. Kars ve Elviye-i Selâse'nin İstirdadının Tamamlanması.....	147
2.3.2.2. 1878 Sınırı Ötesindeki Harekât.....	150
2.4. Batum Konferansı'ndan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Kafkasya Gelişmeleri.....	152
2.4.1. İstanbul Konferansı.....	152
2.4.2. Türk İleri Harekâtı.....	155
2. 4.2.1. Doğu Cephesindeki Değişiklikler.....	155
2. 4.2.2. Azerbaycan-Bakû Seferi.....	157
2. 4.2.3. Kuzey Kafkasya Harekâtı.....	160
2.5. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatında Batum.....	161
2.5.1. Mondros Mütarekesi ve Batum.....	161
2.5.2. Mütarekenin Tatbikatı ve Kafkasya'nın Tahliye Edilmesi.....	166
2.5.2.1. Mütarekeden Önce Kafkasya'nın Tahliye Meselesi.....	166
2.5.2.2. İngilizlerin Batum'u İşgaline Kadar Tahliye.....	171
2.5.2.2.1. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın Tahliyesi.....	171
2.5.2.2.2. Ahıska, Ahılkelek ve Diğer Bölgelerin Tahliyesi...	178
2.5.2.2.3. Elviye-i Selâse'nin Tahliye Meselesi.....	179
2.5.2.2.4. Batum'un Tahliyesine Başlanması.....	183
2.5.2.2.5. Tahliye Sonrasında Bölgede Türk Millî Teşkilatlanmasının Başlaması.....	189

BÖLÜM 3: OSMANLI İDARESİNDE BATUM: MÜLKÎ TEŞKİLATLANMA.....

3. 1. Mülkî Teşkilatın Kurulması.....	192
3.1.1. Batum'a İlk Memurların Atanması.....	192
3.1.2. Mülkî Heyetin Batum'a Gelmesi.....	193
3.1.3. Elviye-i Selâse'de Halkoylaması.....	196
3.1.3.1. Halkoylaması Hazırlıkları.....	196
3.1.3.2. Batum Dışında Elviye-i Selâse'de Halkoylamasının Gerçekleştirilmesi.....	198
3.1.3.3. Batum'da Halkoylamasının Yapılması.....	201
3.1.3.4. Halkoylamasına Tepkiler.....	203

3.1.4. Elviye-i Selâse'nin Anavatana İlhak Edilmesi.....	208
3.1.4.1. Bir Elviye-i Selâse Heyetinin İstanbul'a Gitmesi.....	208
3.1.4.2. Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devletine İlhakı İle Alakalı Hatt-ı Hümayun.....	210
3.1.4.3. Elviye-i Selâse'den Gelen Heyete Ödül ve Nişanların Verilmesi.....	213
3.1.4.4. İlhaka Tepkiler.....	215
3.1.5. Batum Vilayeti'nin Oluşturulması.....	216
3.1.5.1. Elviye-i Selâse'de Mülkî İdarenin Nasıl Yapılacağıyla Alakalı İlk Fikirler.....	216
3.1.5.2. Abdülhalik Bey'in Raporları Doğrultusunda Elviye-i Selâse'de Mülkî İdare'nin Şekillenmesi.....	218
3.1.5.3. Elviye-i Selâse'de Mülkî İdarenin Kurulması.....	223
3.1.5.4. Batum Vilayeti Kararnamesinin İlanı.....	226
3. 2. Batum Vilayeti'nde Teşkilatlanmayla İlgili Uygulamalar.....	229
3.2.1. Dâhiliye İşleri.....	229
3.2.1.1. Memurların Atanması.....	229
3.2.1.2. Jandarma ve Polislerin İstihdamı.....	231
3.2.1.3. Nüfus Muamelatı.....	235
3.2.2. Maliye İşleri.....	237
3.2.2.1. Memâlik-i Mülhaka Tekâlif-i Maliyesi Hakkında Kararname Layihası.....	237
3.2.2.2. Elviye-i Selâse'de Aşar Meselesi.....	238
3.2.2.3. Batum'da Rus Bankaları Meselesi.....	243
3.2.2.4. Elviye-i Selâse'de Para Tedavülü.....	245
3.2.2.5. Elviye-i Selâse Memurlarının Maaşlarının Ödenmesi.....	249
3.2.3. Maarif İşleri.....	252
3.2.4. Adliye İşleri.....	256
3.2.5. İaşe İşleri.....	257
3.2.6. Sağlık İşleri.....	262
3.2.6.1. Sağlık Teşkilatı.....	262
3.2.6.2. Batum ve Çevresinde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele.....	263

3.2.7. Harbiye İşleri.....	264
3.2.8. Posta Telgraf İşleri.....	265
BÖLÜM 4: BATUM'DA İNGİLİZ HÂKİMİYETİ DÖNEMİ (I. EVRE: ARALIK 1918-EYLÜL 1919).....	270
4.1. Batum'un İngilizler Tarafından İşgali.....	270
4.1.1. İngilizlerin Kafkasya Politikasının Şekillenmesi.....	270
4.1.2. Mondros Mütarekesi Sonrasında Türklerin Batum'la İlgili Endişeleri.	273
4.1.3. İngilizlerin Batum'u İşgal Hazırlıkları ve Türklerin Durumu.....	274
4.1.4. İngilizlerin Batum'u İşgal Etmeleri.....	279
4.2. Türk Tahliyesinin Tamamlanması ve Batum'da İngiliz Hâkimiyetinin Kurulması.....	285
4.2.1. Mondros Mütarekesi Tatbikatı.....	285
4.2.1.1. Azerbaycan'ın Tahliyesinin Tamamlanması.....	285
4.2.1.2. Batum'un Tahliyesinin Tamamlanması.....	287
4.2.1.3. Elviye-i Selâse'nin Tahliyesinin Tamamlanması.....	298
4.2.1.4. Batum'da Terk Edilen Osmanlı Silah ve Mühimmatı Meselesi.....	300
4.2.2. Mondros Mütarekesi Tatbikatı'na Karşı Türk Millî Teşkilatlanması...	303
4.2.2.1. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümetine Giden Yol.....	303
4.2.2.2. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti.....	305
4.2.3. İngilizlerin Türk Millî Teşkilatlanmasına Karşı Reaksiyonu: Batum İngiliz Harp Divanı.....	311
4.2.4. Batum'da Mülkî İdare Meselesi.....	320
4.2.5. Batum'da İngiliz Mülkî İdaresinin Kurulması ve İşleyişi.....	325
4.3. İngiltere, Gürcistan ve Batum.....	332
4.4. İngilizlerin Kafkasya Politikalarının Değişmesi ve Batum'un Mukadderatı...	340
4.4.1. İngilizlerin Kafkasya İçin Alternatif Çözümler Araması: Manda Meselesi.....	340
4.4.2. İngilizlerin Kafkasya'yı Tahliye Kararını Vermesi ve Batum.....	346
4.4.3. İngilizlerin Kafkasya'yı Tahliye Sürecinde Bölgesel Güçlerin Batum Politikaları.....	349

4.4.4. İngilizlerin Kafkasya'yı Tahliye Etmesi ve Batum Meselesi.....	359
BÖLÜM 5: BATUM'DA İNGİLİZ HÂKİMİYETİ DÖNEMİ (II. EVRE – EYLÜL 1919-TEMMUZ 1920)	366
5. 1. Denikin Mağlubiyeti Sonrası İngilizlerin Batum Politikaları.....	366
5.1.1. Denikin'in Mağlubiyeti Üzerine Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyetlerinin İtilaf Devletleri Tarafından Tanınması.....	366
5.1.2. İngilizlerin Batum'un Tahliyesiyle İlgili Kararsızlıkları.....	374
5.1.3. Batum İçin Uluslararası Mahfillerde Çözüm Arayışları.....	378
5.1.3.1. Londra Konferansı ve Batum Meselesi.....	378
5.1.3.2. San Remo Konferansı ve Batum Meselesi.....	393
5.2. Batum'un İdaresiyle İlgili İngiliz Uygulamaları.....	397
5.2.1. Batum Askerî Valiliği ve Faaliyetleri	397
5.2.2. Batum ve Petrol.....	416
5.3. Bölgesel Güçler ve Batum.....	420
5.3.1. Batum Livası İslam Cemiyeti Faaliyetleri: Batum'da Türk Millî Teşkilatlanması.....	421
5.3.1.1. Batum Livası İslam Cemiyeti'nin Teşkilatlanması.....	421
5.3.1.2. Batum İçin Müslüman-Gürcü Savaşı.....	426
5.3.1.2.1. Batum Livası İslam Cemiyeti'nin Aldığı Tedbirler	426
5.3.1.2.2. Müslüman-Gürcistan Savaşı ve Batum Livası İslam Cemiyeti.....	433
5.3.2. Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye Batum.....	454
5.3.3. Türk-Sovyet İlişkileri ve Ermeni Harekâtı Tartışmaları Sırasında Batum.....	458
5.3.4. Batum'da Pontus Meselesi.....	462
5.4. Batum'da İngiliz Hâkimiyetinin Sonu.....	468
5.4.1. Bolşevik Tehdidi Karşısında İngilizlerin Batum'u Tahliye Kararı.....	468
5.4.2. Batum'un İngilizler Tarafından Tahliyesi ve Gürcülere Devredilmesi	482
5.4.3. Batum'un Gürcüler Tarafından İşgal Edilmesine Tepkiler.....	496

BÖLÜM 6: BÖLÜM: BATUM'DA GÜRCİSTAN İDARESİ	499
6.1. Batum'un Yeni Statüsünde Gürcistan, İngiltere, Sovyet Rusya ve Türkiye....	499
6.1.1. Batum'da İngilizlerin Gölgesinde Gürcü İdaresinin Tesisi.....	500
6.1.2. Batum'un İtilaf Devletleri Tarafından Tekrar İşgal Edileceği Söylentileri ve Sovyet Rusya'nın Buna Tepkisi.....	510
6.1.3. Türkiye'nin Batum'da Gürcü İdaresine Karşı Aldığı İlk Tedbirler.....	516
6.1.4. TBMM'de Batum Tartışmaları.....	519
6.2. Türkiye-Moskova İlişkileri Ekseninde Batum Meselesi.....	522
6.2.1. Ermeni Harekâtı ve Batum.....	522
6.2.1.1. Türkiye-Sovyet Rusya Arasındaki Müzakerelerinin Başlaması ve Ermeni Harekâtı Hazırlıkları.....	522
6.2.1.2. Ermeni Harekâtı Öncesinde Batum Meselesi.....	527
6.2.1.3. I. Ermeni Harekâtı.....	528
6.2.1.4. II. Ermeni Harekâtı.....	535
6.2.1.5. Ermeni Harekâtının Sonucu: Gümrü Barış Antlaşması....	544
6.2.2. Moskova ve Ankara İlişkilerinin Tekrar Başlaması.....	545
6.2.3. Moskova ve Londra Görüşmeleri	549
6.2.4. Türkiye'nin Ardahan ve Artvin'i Ele Geçirmesi.....	554
6.2.5. Bolşevik Tehlikesi ve Gürcistan'ın Batum, Ahıska ve Ahılkelek'i Türkiye'ye Teklifi.....	562
6.2.6. Türk Ordusunun Batum'u Alışı.....	571
6.2.7. Moskova Antlaşması ve Tatbikatı.....	597
6.2.7.1. Moskova Müzakereleri ve Antlaşması.....	597
6.2.7.2. Moskova Antlaşması'nın Tatbikatı.....	604
6.2.7.3. Moskova Antlaşması'nın Tasdiki: Kars Antlaşması	611
SONUÇ VE ÖNERİLER	619
KAYNAKÇA	629
EKLER	663
ÖZGEÇMİŞ	686

KISALTMALAR

A.AMD.MV	: Âmedî Kalemî Meclis-i Vükelâ
ADM	: Admiralty
AFTE	: Ali Fuat Türkgeldi Evrakı
AIR	: Air Force
AIAB	: Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri
AMDP	: Atatürk'ün Millî Dış Politikası
APEB	: Armenia: Political and Ethnic Boundaries
ARDA	: Azerbaycan Respublikası Dövlet Arxivi (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi)
ATA.ZB	: Atatürk Özel Koleksiyonu
ATASE	: Askeri Tarih Stratejik Etüt Merkezi
ATBD	: Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
ATTB	: Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri
Azerbaycan Tarihi	: Azerbaycan Tarihi En Kadim Devirlerden XX. Asrın Evvellerine Kadar
B	: Belge
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BDH	: Büyük Dünya Harbi
BEO.A.VRK.A.TŞF	: Babıâli Evrak Odası Sadaret Teşrifât Kalemî
BEO.NGG	: Babıâli Evrak Odası Nezaret Gelen Giden
Bkz	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BPSVA	: Borba za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane
BPSVADM	: Borba za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Adjarii: Dokumentı i Materialı
BPSVGDM	: Borba Za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Gruzii: Dokumentı i Materialı
BSVA	: Borba za Sovetskuyu Vlast v Abhazii
C	: Cilt
CAB	: Cabinet Papers/ Kabine Evrakı
CBDM	: Caucasian Bounderies: Documents and Maps
Çev	: Çeviren
D	: Dosya
DBFP	: Documents on British Foreign Policy
DDI	: I Documenti Diplomatici Italiani
DGMGDM	: Dni Gospodstva Menşikov v Gruzii Dokumentı i Materialı
DH.EUM.6.Şb	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube
DH.EUM.KLU	: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Umumî Kalemî
DH.EUM.LVZ	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Levazım Kalemî
DH.EUM.MEM	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Memurîn Kalemî
DH.EUM.SSM	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyr-û-Sefer Kalemî
DH.KMS	: Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH.MB.HPS	: Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti

DH.SN.THR	: Dâhiliye Nezareti Sicilli Nüfus Tahrirat Kalemi
DH.ŞFR	: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
DH.UMVM	: Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayât Müdüriyeti
DH/İ-UM	: Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı
DMA	: Deniz Müzesi Arşivi
DMZG	: Dokumentü i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii
DVP	: Dokumentü Vneşney Politiki SSSR
Ed	: Editör
FO	: Foreign Office
FRUS	: Papers Relating to the Foreign Relations of the United States
G	: Gömlek
HC	: House of Commons
HR.HMŞ.İŞO	: Hariciye Nezareti Bab-ı Alî Hukuk Müşavirliği İstişare Odası
HR.SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi
HR.TO	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
HTVD	: Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
Irak-İran Cephesi	: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi
İ.DH	: İrade Dâhiliye
İ.DUİT	: Dosya Usulü İrade Tasnifi
İ.HR	: İrade Hariciye
İBA	: İngiliz Belgelerinde Atatürk
İSH	: İstiklal Harbi
K	: Kutu

Kafkas Cephesi	: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı
Kls	: Klasör
MB	: Mülga Bahriye
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MV	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
n	: numara
NA	: The National Archives
PA, AA	: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes
s	: Sayfa
SDFP	: Soviet Documents on Foreign Policy
Sina-Filistin Cephesi:	Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Sina-Filistin Cephesi
ŞBB	: Şura-yı Bahri Bölümü
TBMMGCZ	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TİH	: Türk İstiklal Harbi
TİTE	: Türkiye İnkılâp Tarihi Enstitüsü
USA, NA	: The United States of America, The National Archives
V	: Volume
WO	: War Office
Y.A.HUS	: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y.EE	: Yıldız Esas Evrakı
Y.PRK.A	: Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı

- Y.PRK.ASK** : Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
- Y.PRK.EŞA** : Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik
- Y.PRK.HH** : Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa Nezareti Maruzatı
- Y.PRK.HR** : Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı
- Yay.Haz** : Yayına Hazırlayan

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: 1916 Yılına Ait Bir Rus İstatistiğine Göre Batum'un Nüfusu.....	44
Tablo 2: 1917 Yılına Ait Bir Rus İstatistiğine (Tarımsal) Göre Batum'un Nüfusu	44
Tablo 3: 1917 Yılına Ait Bir Rus İstatistiğine Göre Batum'un Nüfusu	45
Tablo 4: 1916 Yılına Ait Bir Rus İstatistiğine Göre Elviye-i Selâse'nin Nüfusu.	197

Tezin Başlığı: Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)	
Tezin Yazarı: Mustafa SARI	Danışman: Doç. Dr. Enis ŞAHİN
Kabul Tarihi: 18/03/2010	Sayfa Sayısı: XV (ön kısım) + 662 (tez) + 23 (ekler)
Anabilimdalı: Tarih	Bilimdalı: Tarih
<p>1917 Rus ihtilallerinden 1921 Mart ayına kadar Batum'da sırasıyla Çarlık Rusya, Türkiye, İngiltere, Gürcistan ve Sovyet Rusya hâkimiyet kurmuşlardı. Ayrıca, Ermenistan, Azerbaycan, Almanya, Fransa, İtalya ve Amerika'nın Batum ile alakalı politikaları mevcuttu. Bu devletler arasında Batum'u elde etmek için mücadeleler sürerken, bunun yanında şehirde yaşayan Müslümanlar, Ruslar, Rumlar, Ermeniler ve Gürcüler de bu mücadeleye taraf olmaktaydılar. Çalışmada, mücadeleye taraf olan devletlerin arşiv, gazete ve diğer materyallerine elden geldiği kadar ulaşılarak, şu sorulara objektif olarak yanıtlar verilmeye çalışılmıştır: a) Batum'u elde etmek için bu kadar devlet ve millet neden mücadele içerisine girmiştir? Bunlar için Batum'un önemi ve özellikleri nelerdir? b) Batum'da yaşayan halk, hangi devlet ya da devletleri desteklemekteydi? Neden? c) Batum'da hâkimiyet kuran devletler şehri nasıl idare etmişlerdir? Bu devletler şehrin idaresinde başarılı olabilmişler miydi? Bunun nedenleri nelerdir? d) 1918-1921 yılları arasında bölgede ve dünyadaki gelişmeler Batum'u nasıl etkilemiştir?</p> <p>Coğrafi şartları nedeniyle mükemmel denilebilecek bir limana sahip olan Batum, sadece Kafkasya'nın değil, İran, Doğu Anadolu ve Orta Asya'nın çıkış kapısı olmasının yanında, Bakû-Batum demiryolu ve petrol boru hattı ile gelişmiş bir sanayi şehriydi. Bu nedenlerden dolayı hem bölge devletlerinin, hem de emperyalist devletlerin Batum ile ilgili politikaları mevcuttu. Bu devletlerin Batum üzerinde hak iddiaları, tarihî, dinî, etnik, askerî, siyasî ve iktisadî unsurlar çerçevesinde gelişmişti. Türkiye için, 400 yıllık bir geçmiş ile tarihî ve bölge halkının % 80'inin Müslüman olması nedeniyle hilafet bağı ile de dinî unsurlar ön plana çıkmaktadır. İktisadî ve diğer unsurlar ise arka planda kalmaktadır. Gürcistan için ise bölge halkının çoğunluğunun Gürcü olması nedeniyle etnik unsur ön plana çıkmaktadır. Fakat Batum halkının etnik kökenleri hakkında tartışmalar bugün bile devam etmektedir. Ayrıca bu insanlar kendilerini "Gürcü" değil, daha çok "Müslüman" olarak tanımlamaktadır. Bunun dışında Gürcistan tarihte Batum'a çok kısa aralıklarla sahip olmuştu. Bu nedenle tarihî açıdan da Batum'da hak iddia etmesi anlamsızdı. Fakat iktisadî açıdan Batum Gürcistan için hayati bir önem taşımaktaydı. Türkiye ve Gürcistan'ın dışında sıcak denizlere ulaşmaya çalışan Rusya için Batum, en fazla askerî, siyasî ve iktisadî açıdan önemliydi. Zaten Rusya Batum'u elde etmez, bu amaçlarına uygun bir hale getirmiştir. İngiltere, Bakû petrollerine ulaşmak ve Ortadoğu ile Hindistan'a Bolşeviklerin ilerlemesini engellemek için Batum'u işgal ettiğinden, bu şehirde askerî, siyasî ve iktisadî emellere sahipti. Diğer devletler de, Batum Müslümanlarına yardım eden Azerbaycan'ın dışında, Batum için sadece iktisadî açıdan ilgilenmekteydi. Bu devletler Batum'u elde etmek için mücadelelerini sürdürürlerken Batum halkı, 1918 yılında yapılan halkoylamasında büyük bir çoğunlukla Türkiye'nin hâkimiyetini istemişti. Bunun dışında Gürcistan da dâhil olmak üzere Türkiye dışında hiçbir devlet Batum'da halkoylamasına müracaat edilmesini talep edememekteydi. Zaten Batum'daki İngiliz idarecileri de defeatle Batum halkının çoğunlukla Türkiye'yi istediğini belirtmişlerdi. Batum'da en fazla iddia hakkı olan devletin Türkiye olmasına ve Batum halkının büyük bir çoğunlukla Türkiye taraftarı olmasına rağmen Türkiye, Moskova Antlaşması'yla Batum'u Sovyet Gürcistanı'na vermeyi, özel şartlar çerçevesinde kabul etmişti.</p>	
Anahtar Kelimeler: Batum, Elviye-i Selâse, Türkiye, İngiltere, Rusya, Gürcistan	

Title of the Thesis: Batum in the Relations of Turkey-Caucasus (1917-1921)	
Author: Mustafa SARI	Supervisor: Assoc. Prof. Enis ŞAHİN
Date: 18/03/2010	Nu. of pages : XV (pre text) + 662 (main body) + 23 (appendices)
Department: History	Subfield: History
<p>The Tsarist Russia, Turkey, England, Georgia and Soviet Russia ruled Batum from the Russian Revolutions (1917) to March 1921. Moreover, Armenia, Azerbaijan, Germany, France, Italy and America had pursuing over Batum. While among these states were struggling to obtain Batum, Muslims, Russians, Greeks and Georgians living in the city favored this struggle for power. In this work, the following questions are objectively answered by the using the archives, periodicals and other materials of above mentioned states as far as possible: a) Why so many states and nations did struggle to obtain Batum? What were the features and importance of Batum for them? Which state or states did the people of Batum support? Why? c) How did the ruling states governed the city? Were these states successful about the administration of the city? What were the causes this? How did the developments in the world and region between the years 1918-1921 influence Batum?</p> <p>Batum, has a excellent port due to the geographical conditions, is the outlet of not only Caucasus, but also Persia, Eastern Anatolia and Central Asia, as well as a developed industrial city by the Baku-Batum railways and pipeline. As a consequence of the above mentioned reasons, both regional and imperialist states pursued policies over Batum. These states' claims were built up on Batum were took place in the framework of historical, religious, ethnic, military, political and economic elements. A shared history of 400 years and religious connection based on a %80 of Muslim population in the city which directly belong to the Ottoman caliphate, were the basic motives for Turkey. Economic and other elements were attributed less importance. For Georgia, concerning the majority of city's population was Georgian ethnic elements came to foreground. But the debate over the ethnicity of Batum's population continues even today and also the local people defined themselves as Muslim rather than Georgian. Apart from this, Georgia dominated Batum during very short intervals in history. On the other hand, Batum had a vital importance for Georgia in economic means. Batum had military, political and economic importance for Russia, who was aiming to reach warm seas. Likewise, as soon as Batum is obtained by Russia, she was reinforced for the above mentioned purposes. England had military, political and economic aims on Batum, concerning the Baku oil reserves and to prevent Russian advance towards Middle East and India. Expect Azerbaijan who helped Batum Muslims, all other states interested in Batum for economic means. While the above mentioned states were struggling to rule Batum, the overwhelming majority of Batum population preferred the Turkish administration in the referendum of 1918. In addition to this, apart from Turkey, any other state had not demanded referendum to be held in Batum. Anyhow, British authorities in Batum had predicated on a number of occasions that the majority of Batum population preferred the Turkish administration. However, having the utmost right upon Batum and the majority of people of Batum demanding the Turkish rule, Turkey admitted to give Batum to Soviet Georgia with the Treaty of Moscow under the special conditions.</p>	
Keywords: Batum, Elviye-i Selâse, Turkey, England, Russia, Georgia	

GİRİŞ

XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı devleti idaresine giren Batum, yaklaşık 400 yıl kadar bu devletin hâkimiyetinde kaldıktan sonra, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları sonunda imzalan Berlin Antlaşması'yla savaş tazminatının bir parçası olarak Elviye-i Selâse'nin diğer unsurları gibi Rusya'ya bırakılmıştı. Rusya, tarihî sıcak denizlere inme emelleri doğrultusunda kısa zamanda Batum'u bir askerî üs haline getirmiş, Bakû-Batum arasında inşa ettiği demiryolu ve petrol boru hattı ile şehri bir sanayi merkezine dönüştürmüştü. 1917 yılındaki Rus ihtilalleri dünyada olduğu gibi Batum için de yeni bir dönemin başlangıcı olmuş, bu ihtilaller sonucunda, 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Barışı ile Türkiye'nin Batum'u yeniden elde etme şansı doğmuştu. Nihayet, Nisan 1918'de şehir Türkler tarafından tekrar ele geçirilmiş, Maverâ-yı Kafkas cumhuriyetleriyle imzalan Batum Antlaşmaları'yla da bu durum tasdik edilmişti. Fakat I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi gereğince, Batum İngilizler tarafından Aralık 1918'de işgal edilmiş ve şehirde yeni bir dönem başlamıştı.

İngiliz hâkimiyeti döneminde Batum'da yaşayan Müslümanlar Batum Livası İslam Cemiyeti'ni kurarak kendi haklarını korumaya çalışmışlar ve Türkiye'den destek beklemişlerdi. Türkiye ise sıkı tarihî, dinî ve siyasî bağları olan Batum ile yakından ilgilenmişti. Misak-ı Millî ile Batum'un Türkiye'nin ayrılmaz bir parçası olduğu ilan edilmişti. Diğer taraftan, İngilizlerin çelişkili ve istikrarsız politikaları nedeniyle, Batum'daki asayiş, iktisadî, iâşe ve sağlık sorunlara bir çözüm bulanamamıştı. Bunun dışında Bolşeviklerin Kafkasya'yı tehdit etmesi üzerine İngilizler Batum'u tahliye ederek, Gürcistan'a devretmişlerdi. Batum'daki idaresinde İngilizlerin gölgesinden çıkamayan Gürcistan, şehirde var olan sorunları da çözememişti. Gürcüler ayrıca, Batum'daki bütün muhaliflerini sindirirken özellikle Müslümanlara karşı çok sert tedbirler almıştı. Türkiye ise Batum'u tekrar ele geçirmek için askerî harekâta girişmiş ve Mart 1921'de bu şehri yeniden elde etmişti. Fakat şehrin alınışından beş gün sonra imzalanan Moskova Antlaşması ile Batum'un Gürcistan'ın bir parçası olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştı. Kars Antlaşması'yla da bu hüküm tasdik edilince, Türkiye için Batum, bir daha geri alınamamak üzere kaybedilmişti.

1. Araştırmanın Konusu

“Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)” adlı çalışma altı bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümün ilk kısmında Batum’un kısa bir tarihi verildikten sonra nüfus bilgileri aktarılmıştır. Bu kısımda Batum’un ilk defa nerede kurulduğu, tarihte hangi devletlere ev sahipliği yaptığı, Batum’da hangi millet ve dinden insanların yaşadığı gibi sorulara cevaplar aranılmıştır. Daha sonra 1917 yılında gerçekleşen Rus ihtilalleri anlatılmış ve bu ihtilallerin Kafkasya ve Batum üzerindeki etkilerine değinilmiştir. Bu ihtilallerin bir sonucu olarak Brest-Litovsk Barışı’nda Batum meselesinden bahsedilmiştir. Bu barışı tatbik etmek için Türk ileri harekâtı ve Trabzon Konferansı’na da bu bölümde yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Batum’un Türkler tarafından ele geçirilmesi ve şehrin İngilizler tarafından işgal edilmesine kadar geçen süreçte Batum ve çevresinde gelişen askerî ve siyasî olaylara yer verilmiştir. Batum’u Türklerin nasıl işgal ettiği, Batum Konferansı’nın hangi koşullarda gerçekleştiği, bu konferansın sonunda imzalanan antlaşmaların önemini ne olduğu ve Türk ileri harekâtının hangi aşamalardan geçtiği gibi sorular cevaplanmaya çalışılmıştır. Bu bölümde ayrıca, Osmanlı devletinin Batum’u aldıktan sonra Bakû’ye doğru yönelmesiyle, İttihatçıların Panturkizm ideallerinin yeniden canlanması ve bu nedenle Hazar denizi, Hindistan ve Orta Asya konusunda başta İngiltere olmak üzere İtilaf devletleri arasındaki endişeler kaleme alınmıştır. Bunun dışında I. Dünya Savaşı’nı Türkiye açısından sona erdiren Mondros Mütarekesi’nde Batum meselesi ve bunu müteakiben İngiliz işgallerine kadar adı geçen mütarekenin bölgedeki tatbikatı incelenmiştir.

Üçüncü bölümde Osmanlı idaresinde Batum’daki mülkî teşkilat irdelenmiştir. Bu bölümde Batum’da halkoylamasının nasıl gerçekleştirildiği ve objektif olup olmadığı anlatılmıştır. Halkoylamasını müteakiben, Batum’un Osmanlı devletine iltihakı ve Batum vilayetinin kurulmasından bahsedilmiştir. Ayrıca, Osmanlı idaresi süresince mülkî uygulamaların nasıl gerçekleştiği ve Osmanlı devletinin mülkî teşkilatta başarılı olup olmadığı sorularına da yanıt vermeye çalışılmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde Batum’da İngiliz idaresinin birinci evresi ele alınmıştır. Bu bölümde İngilizlerin Batum üzerindeki politikalarının esasları, neden

Batum’u işgal ettikleri, İngilizlerin Batum’da nasıl bir idare sistemi kurdukları ve bu idarede başarılı olup olmadıkları incelenmiştir. Bunun dışında Mondros Mütarekesi’nin tatbikatının sona erdirilerek, Batum’un Türkler tarafından tahliye edilmesi ve bölgede kurulan Türk millî teşkilatlanmasına da yer verilmiştir. Bu bölümün sonunda İngilizlerin, değişen şartlar çerçevesinde Kafkasya’yı tahliye ettikleri halde, neden sadece Batum’da birlik bıraktıkları sorusuna da cevaplar aranmıştır.

Çalışmanın beşinci bölümünde ise Batum’daki İngiliz idaresinin ikinci evresi kaleme alınmıştır. Bu bölümde İngilizlerin Denikin, Bolşevikler ve Kafkasya cumhuriyetleri ile ilişkileri çerçevesinde Batum’un tahliye meselesi ve bu süreçte şehri nasıl idare ettikleri anlatılmıştır. Ayrıca, bu süreçte Müslümanlar ile Gürcüler arasında yaşanan gerginliklerin nedeni, gelişimi ve sonucu ile İngilizlerin Batum’u neden Gürcülere devrettiklerine de yer verilmiştir.

Son olarak, Batum’da Gürcistan idaresi incelenmiştir. Bu bölümde, Gürcülerin Batum’daki idarelerinin İngilizlerin gölgesinden çıkıp çıkamadığı ve Batum’da nasıl bir idare kurdukları ele alınmıştır. Bunun dışında Türk-Sovyet ilişkileri çerçevesinde Batum meselesi, Moskova Antlaşması’nda Batum’un neden, nasıl ve hangi koşullar altında Sovyet Gürcistanı’na bırakıldığına değinilmiştir. Ayrıca, Batum’un bir daha geri alınamamak üzere kaybedildiği mezkûr antlaşmanın, Türkiye’de nasıl karşılandığı da anlatılmıştır.

2. Araştırmanın Önemi

Batum sadece Türkiye için değil, bölge devletleri ve batılı devletler için de çok önemli olmasına rağmen, bu devletlerin tamamının arşiv, gazete ve diğer materyallerine ulaşan bir çalışma şu ana kadar yapılmamıştır. Türkiye’de konu ile alakalı olarak Bülent Bakar’ın “*Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Döneminde Batum*”¹, Mustafa Bakan’ın “*İşgalden Kurtarılan Batum’da Osmanlı Yönetiminin Kurulması (14 Nisan 1918-30 Ekim 1918)*”², Esin Dayı’nın “*Elviye-i Selâse’de (Kars, Ardahan, Batum) Millî*

¹ Bülent Bakar (1996), “*Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Döneminde Batum*”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

² Mustafa Bakan (2004), “*İşgalden Kurtarılan Batum’da Osmanlı Yönetiminin Kurulması (14 Nisan 1918-30 Ekim 1918)*”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun.

*Teşkilatlanma*¹, Seyithan Altaş'ın "*Milli Mücadele'de Elviye-i Selase (1918-1921)*"² ve İsmail Eyyüboğlu'nun "*Elviye-i Selase'de İdari Teşkilatlanma (1918-1921)*"³ adlı tez çalışmalarında gerek yeterli kaynak kullanımı, gerekse tarafların politikalarının irdelenmesi ve asıl önemlisi, konuyu tüm detaylarıyla birlikte Batum üzerine yoğunlaştırmamaları nedeniyle bazı eksiklikler göze çarpmaktadır. Çalışmanın amacı, hem bu eksikliklerin giderilmesi ve hem de Batum'un öneminin, şehirle ilgisi olan tüm tarafların kaynaklarına dayanılarak ortaya konulması ve tarihinin aydınlatılmasıdır.

Bu çalışma, Türkiye ve Batum ile alakaları olan diğer devletlerin ana kaynaklarından olan arşiv belgeleri başta olmak üzere, dönemin gazeteleri ve bu verilerin analizi ile birinci ve ikinci elden kaynaklar olan hatırat ve tetkik eserlerde aktarılan bilgilerin incelenilerek, ulaşılan sonuçların tarih bilimine has çalışma teknikleri içinde değerlendirilmesini amaçlamaktadır.

3. Kullanılan Kaynaklar

3.1. Arşivler

3.1.1. Türkiye'deki Arşivler

3.1.1.1. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)

Araştırma konumuzla alakalı en önemli Türk arşivi Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi'dir. Bu arşivde Büyük Dünya Harbi (BDH), Atatürk Koleksiyonu (ATA-ZB) ve İstiklal Harbi (İSH) fonları çalışmada kullanılmıştır. BDH fonu, Brest-Litovsk Antlaşması, Trabzon-Batum Konferansları, Türk ileri harekâtı (1918) gibi özellikle I. Dünya Savaşı dönemi ile alakalı konular yazılırken da kullanılmıştır. ATA-ZB fonu Atatürk'le alakalı belgeleri kapsadığından Millî Mücadele'de Türkiye-Batum ilişkileri yazılırken faydalanılmıştır. İSH fonundan ise Mondros Mütarekesi tatbikatı, İngilizlerin Batum'u işgalleri, İngilizlerin Batum'da hâkimiyetlerini tesis etmeleri, Batum'da millî teşkilatlanma, Batum'daki Müslümanların

¹ Esin Dayı (t.y.), *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilatlanma*, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum.

² Seyithan Altaş (1994), "*Milli Mücadele'de Elviye-i Selase (1918-1921)*", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

³ İsmail Eyyüboğlu (2003), "*Elviye-i Selase'de İdari Teşkilatlanma (1918-1921)*", Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.

faaliyetleri, İngilizlerin Denikin, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkileri, Türkiye'nin Batum'u işgali (1921) gibi konular yazılırken kullanılmıştır.

3.1.1.2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BAO)

ATASE Arşivi'nden sonra diğer önemli bir arşiv olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışmanın bütün konularında kullanılmakla birlikte, özellikle "Batum'da Osmanlı Mülkî Teşkilatlanması" konusunda faydalanılmıştır. Bunun dışında, Trabzon ve Batum Konferansları (Mart-Haziran 1918), Türklerin Batum'u işgali (Nisan 1918), İngilizlerin Batum'u işgalleri (Aralık 1918), Mondros Mütarekesi'nin tatbikatı gibi konularda da bu arşiv kullanılmıştı. Arşivin özellikle Dâhiliye Nezareti (DH) fonlarından faydalanılmıştır. Dâhiliye Nezareti dışında Hariciye Nezareti, Babıali Evrak Odası (BEO), Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (AFTE), Amedi Kalemi (A.AMD), Dosya Usulü İrade Tasnifi (İ. DÜİT), Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV) ve Yıldız Esas Evrakı (Y.EE) kullanılmıştır.

Bu fonların dışında, Türkiye Cumhuriyeti ile Gürcistan Cumhuriyeti arasında yapılan protokol ile Gürcistan Arşivleri'nde bulunan Türkiye ile ilgili belgeler YB.(21) fonu adı altında Osmanlı Arşivi'ne getirilmiştir. Bu belgeler, araştırmamıza zenginlik katmasının yanında, önemli bir eksikliği de gidermesi açısından önemlidir. Bu fon özellikle Trabzon-Batum Konferansları dönemi yazılırken kullanılmıştır.

3.1.1.3. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Araştırma konumuzla alakalı diğer bir arşiv de Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'dir. Bu arşivden özellikle 1919-1921 yıllarına ait konular yazılırken faydalanılmıştır. Bu arşivindeki "Azerbaycan Millî Arşivleri'ndeki Türk Tarihi İle İlgili Belgeler" adlı fonun da kullanılması kayda değer bir durumdur.

3.1.1.4. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE Arşivi)

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, Türkiye'nin Batum politikaları, Batum'da millî teşkilatlanma, Denikin, Azerbaycan, Gürcistan, Bolşevikler, Ermenistan gibi devletlerin Batum politikaları gibi konular anlatılırken kullanılmıştır.

3.1.1.5. Deniz Müzesi Arşivi (DMA Arşivi)

Çalışma açısından diğer önemli arşiv olan Deniz Müzesi Arşivi'dir. Bu arşivden elde edilen Mülga Bahriye (MB) ve Şura-yı Bahri Bölümü (ŞBB) fonlarına ait belgelerle Batum limanı ve Batum'un Aralık 1918-Şubat 1919 Türkler tarafından tahliyesi konusu yazılırken kullanılmıştır.

3.1.1.6. Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi)

Türk Tarih Kurumu Arşivi'nde Kazım Orbay fonundan Trabzon ve Batum Konferansları, I. Dünya Savaşı'nda Türk ilerlemesi gibi konular yazılırken kullanılmıştır.

3.1.1.7. Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi (TBMM Arşivi)

TBMM Arşivi'nde ise Batum Milletvekillerin tercüme-i hallerine ulaşılmıştır. Bu milletvekilleri şunlardır: Ahmet Akif Bey (Suner), Ahmet Fevzi Efendi (Erdem), Ahmet Nurettin Efendi, Ali Rıza Bey (Acara) ve Mehmet Edip Bey (Dinç). Fakat bunlardan sadece Ahmet Fevzi Efendi tercüme-i hali tam olarak mevcuttur.

3.1.2. Türkiye Dışındaki Arşivler

3.1.2.1. The National Archives of United Kingdom (İngiliz Millî Arşivleri) (NA)

1918-1921 yıllarını kapsayan çalışmanın yaklaşık iki yılı İngiliz hakimiyeti altında geçtiğinden, The National Archives of United Kingdom (Birleşik Krallık Millî Arşivleri/İngiliz Arşivleri) çalışmada en fazla kullanılan kaynaklardan birisi olmuştur. Başta Foreign Office (FO) olmak üzere, War Office (WO), Admiralty (ADM), Air Force (AIR) ve Cabinet Papers (CAB) fonları tezde kullanılmıştır. Türklerin Kafkasya'da ilerlemeleri (1918), Almanya'nın Kafkasya ve Batum politikası (1918) Batum'da İngiliz hâkimiyetinin tesisi (1918-1920), Batum'da İngiliz idaresi (1918-1920), İngilizlerin Batum politikaları (1918-1921), Türkiye, Denikin, Gürcistan Azerbaycan, Ermenistan, Bolşevikler, Batum Livası İslam Cemiyeti ve Gürcistan Tahlis Cemiyeti gibi bölgesel güçlerin Batum politikaları (1919-1921), Paris'te, Londra'da ve San Remo'da İtilaf devletlerinin Batum meselesi tartışmaları (1919-1920), Fransa, İtalya ve Amerika'nın Batum politikaları (1919-1920) gibi konular yazılırken bu arşivden faydalanılmıştır.

3.1.2.2. Azerbaycan Respublikası Dövlet Arxivi (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivleri) (ARDA)

Azerbaycan Devlet Arşivleri'nden de bir kısım belgelere ulaşılmıştır.

3.1.2.3. Archiv des Auswärtigen Amtes (Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasî Arşivi) (PA, AA)

Almanya Arşivleri'nden Trabzon Konferansı'na ait bilgiler elde edilmiştir.

3.1.2.4. The United States of America, The National Archives (USA, NA), Amerika Birleşik Devletleri Milli Arşivleri.

Bu arşivlerden “Paris Conference” adlı dosyaya ulaşılarak 1918 yılına ait olaylarla alakalı bilgiler kullanılmıştır.

2. Resmî Yayınlar, Yayınlanmış Arşiv Materyalleri

Çalışmada yurtiçi ve yurtdışı resmî yayınlar ve basılmış arşiv materyallerinden faydalanılmıştır. Osmanlı Meclisinin tutanakları olan Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri¹ ve Büyük Millet Meclisi'nin tutanakları olan Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri², meclislerdeki siyasî, askerî, iktisadî olaylarla ilgili tartışmalar ve kanunların yer verdiği için çalışmada kullanılmıştır. Brest-Litovsk Barışı müzakereleri ve tartışmaları (1918), Misak-i Millî (1920), Batum milletvekillerin meclise girmeleri (1920), Batum milletvekillerinin faaliyetleri (1920-1921), Moskova Antlaşması tartışmaları (1921) gibi birçok konuda zabıt ceridelerinden faydalanılmıştır. Bunun dışında Büyük Millet Meclisi'nde gizli oturumlarda yer olan Gizli Zabıt Cerideleri³ de kullanılmıştır.

¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, c. III/3, TBMM Basımevi, Ankara, 1991.

² *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* (1981), 3. Baskı, c. II, TBMM Basımevi, Ankara; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* (1981), 3. Baskı, c. III, TBMM Basımevi, Ankara; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* (1981), 3. Baskı, c. IV, TBMM Basımevi, Ankara; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* (1981), 3. Baskı, c. V, TBMM Basımevi, Ankara; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* (1945), 2. Baskı, c. VIII, TBMM Matbaası, Ankara; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* (1954), 2. Baskı, c. IX, TBMM Matbaası, Ankara; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* (1958), c. XI, TBMM Matbaası, Ankara; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* (1958), c. XIII, TBMM Matbaası, Ankara.

³ *TBMM Gizli Celse Zabıtları* (1985), c. I, İşbankası Yayınları, İstanbul.

Batum’da 1958 yılında çıkan *Borba Za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Adjarii: Dokumenti i Materiali (1917-1921 gg)*¹ adlı kitaptan çalışmamızın her safhasında faydalanılmıştır. “Sovyet Gücünün Acaristan’da Hâkimiyetini Tesis Etmesi” anlamını taşıyan kitap, 1917-1921 yılları arasında Batum ve Acaristan bölgesindeki olayların, dönemin arşiv, gazete ve dergilerinden derlenerek hazırlandığından çalışma için oldukça değerlidir. Ayrıca bu kitap, arşivlerde bulunmayan Batum’da meydana gelen sosyal olaylara yer verdiğinden tamamlayıcı özelliğe sahiptir. Kitabın kusuru ise Sovyet idaresi tarafından yazıldığı için Bolşevikliğin yüceltilmesidir. Bu kitabın dışında yine aynı formatta, Tiflis’te basılan *Borba Za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Gruzii: Dokumenti i Materiali (1917-1921 gg)*², Bakû’de basılan *Borba Za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane 1918 – 1920: Dokumenti i Materiali*³ ve Abazya’da basılan *Borba Za Sovetskuyu Vlast v Abhazii: Sbornik Dokumentov i Materialov 1917 – 1921*⁴ adlı kitaplardan çalışmada faydalanılmıştır.

Çalışma açısından gerekli olan Rus Arşivleri materyallerine Tiflis’te 1919 yılında basılan *Dokumenti i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii*⁵ ve Moskova’da 1957/1959 yılları arasında *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR*⁶ adlı kitaplar vasıtasıyla ulaşılmıştır. Bu kitaplardan ilki, 1917 İhtilallerinin Kafkasya’daki yansımaları, Ozakom, Zakavkom, Brest-Litovsk Barışı, Trabzon ve Batum Konferansları, Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyetleri’nin Türkiye ile olan ilişkileri, Türk ileri hareketi gibi konular yazılırken faydalanıldı. İkincisi ise Rus İhtilalleri, Brest Litovsk Barışı Müzakereleri, Türkiye-Sovyet Rusya ilişkileri, Moskova Antlaşması gibi konular yazılırken kullanılmıştır. Rus Arşivlerine gidilemediğinden, bu kitaplar büyük bir açığı kapatmıştır.

¹ *Borba Za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Adjarii: Dokumenti i Materiali (1917-1921 gg) (1917-1921 gg)* (1958), haz. L.N. Kalandarişvili, T. İ. Nefedova, S. F. Tabakua, Ş. A. Todadze, D. P. Çelidze, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Batumi.

² *Borba Za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Gruzii: Dokumenti i Materiali (1917-1921 gg)* (1958), Yay.Haz. S. D. Beridze, A.M. İbidze, S. V. Maglakelidze, Ş.K. Çetiyi, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Sabçota Sakartvelo, Tiflis.

³ *Borba Za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane 1918 – 1920: Dokumenti i Materiali* (1967), İzdatelstvo Akademii Nauk Azerbaydjanskoj SSR, Bakü.

⁴ *Borba Za Sovetskuyu Vlast v Abhazii: Sbornik Dokumentov i Materialov 1917 – 1921* (1957), Abgosizdaat.

⁵ *Dokumenti i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii* (1919), Tipografiya Pravitelstva Gruzinskoy Respubliki, Tiflis.

⁶ *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR* (1957), c. I, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, Moskva; *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR* (1958), c. II, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, Moskva; *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR* (1959), c. III, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, Moskva.

Yukarıdaki kitapların dışında, 1931 yılında Tiflis'te çıkan *Dni gospodstva Menşikov v Gruzii (Dokumenti i Materiali)*¹ adlı kitapta 1918-1920 yılları arasında Gürcistan ile alakalı Rus arşiv belgelerini içerdiği, yine Tiflis'te 1990 yılında basılan *Okkupatsiya i Faktičeskaya Anneksiya Gruzii. O Političtskoy i Pravovoy Otsenke Narušeniya Dogovora Mejdu Gruziiyey i Sovetskoy Rossiiyey*² adlı kitap da 7 Mayıs 1920 tarihinde Sovyet Rusya ile Gürcistan arasında antlaşma ile alakalı Rus Arşivi belgeleri ihtiva ettiği için çalışma açısından önemli kaynaklardır.

İngiliz Arşivleri'nde çalışılmasına rağmen, bu arşivlerden derlenen kitaplar da kullanılmıştır. Bunlar: *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*³, Anita L. P. Burdett'in editörlüğünü yaptığı, *Caucasian Boundaries: Documents and Maps, 1802-1946*⁴ ve *Armenia: Political and Ethnic Boundaries 1878-1948*⁵ adlı kitaplardır. Ayrıca *House of Commons Papers*'dan⁶ İngiliz Parlamentosu kayıtlarına ulaşılmıştır.

Amerikan Arşivlerinden derlenmiş *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference*⁷ adlı kitaptan özellikle Paris Barış

¹ *Dni Gospodstva Menşikov v Gruzii (Dokumenti i Materiali)* (1931), ed: Gaioz Devdariani, Gosizdat Gruzii.

² *Okkupatsiya i Faktičeskaya Anneksiya Gruzii. O Političtskoy i Pravovoy Otsenke Narušeniya Dogovora Mejdu Gruziiyey i Sovetskoy Rossiiyey Ot 7 Maya 1920 Goda. Dokumenti i Materiali* (1990), İzdatelstvo Sakartvelo, Tbilisi.

³ *Documents on British Foreign Policy (1919-1939)* (1949), Editör. E. L. Woodward and Rohan Butler, First Series, V. II (1919), Her Majesty's Stationery Office, London; *Documents on British Foreign Policy (1919-1939)* (1949), Editör. E. L. Woodward and Rohan Butler, First Series, V. III (1919), Her Majesty's Stationery Office, London; *Documents on British Foreign Policy (1919-1939)* (1958), Editör. Rohan Butler and J.P.T. Bury, First Series, V. VIII (1920), Her Majesty's Stationery Office, London; *Documents on British Foreign Policy (1919-1939)* (1962), Editör. Rohan Butler and J.P.T. Bury, First Series, V. XII (1919), Her Majesty's Stationery Office, London; *Documents on British Foreign Policy (1919-1939)* (1970), Editör. W.N. Medlicott, Douglas Dakin, First Series, V. XVII (1920), Her Majesty's Stationery Office, London.

⁴ *Caucasian Boundaries: Documents and Maps, 1802-1946* (1996), ed: Anita L. P. Burdett, Archive Editions, Slough.

⁵ *Armenia: Political and Ethnic Boundaries 1878-1948* (1998), ed: Anita L. P. Burdett, Archive Editions, Slough, U.K.

⁶ House of Commons Papers (1886), *Correspondence Respecting to the Port of Batoum*, (C.4857); House of Commons Papers (1920), Treaty Series no. 12, *Tripartite Agreement Between the British Empire, France and Italy Respecting Anatolia Signed at Sèvres 10 August 1920*, (Cmd. 963).

⁷ United States Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919* Volume III (1919); United States Department of State *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918. Supplement 1, The World War*, Volume I (1918); United States Department of State, *Papers relating to the foreign relation of the United States, 1918. Russia* Volume II (1918); United States Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919* Volume IX (1919).

Konferansı sürecindeki olaylara ulaşılmıştır. Ayrıca, *I Documenti Diplomatici Italiani*¹ adlı kitaptan da İtalya'nın Batum ve Kafkasya politikaları konularında yararlanılmıştır.

3. Süreli Yayınlar

Türkiye, Batı ve Kafkasya basınından elde edilen veriler tezde yoğun bir şekilde kullanılmıştır. 70 civarındaki gazetenin kullanılmasıyla, Batum ile alakalı devletlerin politikaları incelenirken, aynı ülkede farklı gazeteler ile farklı görüşler yakalanmaya çalışılmıştır. Mesela Türkiye'de *Hâkimiyet-i Milliye*, *İrade-i Milliye*, *Tasvir-i Efkâr* gibi gazeteler Millî Mücadele taraftarı iken *Alemdar*, *Peyâm-ı Sabah*, *İstiklal* gibi gazeteler de muhalif gazetelerdi. Aynı şekilde Tiflis'te çıkarılan *The Near East*, *The Georgian Messenger*, *The Georgian Mail* gibi gazeteler İngiliz işgal döneminde İngiliz çizgisinde yayın yaparlarken *Borba*, *Guriziya*, *Pravda Gruzii* gibi gazeteler de Gürcü hükümeti lehinde İngilizlerin aleyhinde yayınlar yapmaktaydı. Bu farklı görüşlerdeki gazetelerin kullanılması çalışmaya zenginlik katmaktadır.

Türkiye'deki gazetelerden tezde kullanılanlar şunlardır: *Açıkgöz*, *Albayrak*, *Alemdar*, *Ati*, *Hadisat*, *Haftalık Gazete*, *Hâkimiyet-i Milliye*, *Hilal*, *İkdam*, *İleri*, *İrade-i Milliye*, *İslam*, *İstiklal*, *Minber*, *Peyam-ı Sabah*, *Sabah*, *Serbesti*, *Tanin*, *Tarik*, *Tasvir-i Efkâr*, *Tasvir-i Efkâr*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Vakit*, *Varlık*, *Yeni Gazete* ve *Yeni Gün*.

Türkiye basının dışında, başta İngiliz ve Amerikan olmak üzere, Fransız, Avusturya, Hollanda ve İrlanda gazeteleri tezde kullanılmıştır. En önemli İngiliz gazetesi, İngiltere'nin resmi gazetesi olma özelliğini uzun yıllar boyunca koruyan *The Times*'dir. Bunun dışında faydalanılan diğer İngiliz gazeteleri ise *The Observer*, *The Manchester Guardian*, *Daily News*, *News of the World* ve *Weekly Dispatch*'dir. Ayrıca, Amerika'da yayınlanan *The New York Times*, *Chicago Tribune*, *Los Angeles Times*, *Washington Post*, *Boston Daily Globe*, *Wall Street Journal*, *Atlanta Constitution*, *Hartford Courant* ve *The New York Herald* gibi önde gelen gazeteler ile *Fort Collins Courier* (Fort Collins, Larimer County), *Record Journal of Douglas County* (Castle Rock, Douglas County) ve *Washington County* gibi yerel gazetelerden konu ile ilgili haberler tezde kullanılmıştır. İngiliz ve Amerikan gazetelerinin dışında, *La Croix*, *Le Figaro*, *Le*

¹ *I Documenti Diplomatici Italiani* (2002), Sesta Serie: 1918-1922, Volume III (24 Marzo-22 Giugno 1919), Istituto Poligrafico e Zecca Dello Stato Libreria Dello Stato, Roma.

Temps, *L'Humanite* gibi Fransız gazetelerinden konu ile ilgili haberlerden çalışmada faydalanılmıştır. Diğer taraftan, *Die Neu Zeitung* adlı Avusturya gazetesi, *NRC*, *het Centrum*, *het Vaderland* ve *het Volk* gibi Hollanda gazeteleri ve *Irish Independent* adlı İrlanda gazetesi de tezde kullanılmıştır.

Kafkasya bölgesinde özellikle Batum'da çıkan gazeteler, tez çalışma konusunun alanını içerdiği için önemlidir. Batum'da çıkan *Sada-ı Millet* gazetesi Batum Livası İslam Cemiyeti'nin resmî gazetesi olup oldukça önemli haberleri içermektedir. Yine aynı şekilde ona muhalif olan *İslam Gürcistanı* gazetesi de İslam Tahlis Cemiyeti'nin yayın organıdır. Bu iki gazete Türkçe yayın yapmaktaydı. Tezde kullanılan Batum'da çıkan diğer gazeteler ise Rusça yayın yapan *Echo Batuma* ve *Izvestiya Batum*'dur. Batum gazetelerinin dışında Tiflis gazeteleri de tez de kullanılmıştır. *Tifliski Listok*, *Borba*, *Guriziya*, *Izvestiya*, *Kavkaz*, *Kavkazkoe Slovo*, *Pravda Gruzii*, *Slovo*, gibi Rusça yayın yapan gazeteler ile, *The Transcaucasian Post* *The Georgian Mail*, *The Georgian Messenger*, *The Near East*, *La République Géorgienne* gibi İngilizce ve Fransızca yayın yapan gazetelerden tezde istifade edilmiştir. Batum ve Tiflis gazetelerinin dışında Bakû'de çıkan *Azerbaycan* ve *İttihad* gazeteleri ve bir Ahıska gazetesi olan *Meshet* de tezde kullanılmıştır.

4. Hatıralar

Tarihi yapan ya da tanık olan kişilerin yazdığı anılar ve günlükler, tarih yazımında önemlidir. Bunun için 1918-1921 dönemleri arasında Batum ve çevresinde gelişen olaylarda etkili olan kişilerin hatıraları çalışmada kullanılmaya çalışılmıştır. Bolşeviklere karşı isyan eden ve Kafkasya ile Batum üzerinde etkili bir kişi olan General Anton İvanoviç Denikin'in *White Army*¹ adlı hatıratından da tezde faydalanılmıştır.

Türkiye'den ise 1919 yılının ikinci yarısından itibaren bölgedeki en yetkili askerî otorite olan Kazım Karabekir'in *İstiklal Harbimiz*² ve *Günlükler*³ adlı eserleri tez çalışması için oldukça önemlidir. Bunun dışında TBMM'nin Oltu mebusu ve Elviye-i Selâse'de Türk

¹ General A. I. Denikin (1992), *White Army*, Ian Faulkner Publishing, Cambridge.

² Kazım Karabekir (1969), *İstiklal Harbimiz*, 2. Baskı, Türkiye Yayınevi, İstanbul.

³ Kazım Karabekir (2009), *Günlükler (1906-1948)*, c. I, Yay.Haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Millî teşkilatlanmasının önde isimlerinden biri olan Yasin Haşimoğlu'nun *Hatıralar*¹ adlı kitabı, Mondros Mütarekesi'nin imzalayan Rauf Orbay'ın *Cehennem Değirmeni* adlı kitabı ile dönemin tanıklarından Cavid Bey'in *Felâket Günleri Mütâreke Devrinin Fecî Tarihi*² adlı kitapları tezde kullanılmıştır.

5. Araştırma Eserleri

Çalışma konusunu kapsayan yıllarda Batum ve çevresinde gelişen olayları; Türkiye, Rusya, İngiltere, Almanya ve Kafkasya Devletlerinin Batum üzerindeki emelleri/politikalarını ele alan ikinci elden tetkik eserler de tez kullanılmıştır.

John Donald Rose tarafından hazırlanan *British Foreign Policy In Relation To Transcaucasia, 1918-1921*³ ve Michael Anthony tarafından hazırlanan *The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918: Identity, İdeology And The Geopolitics Of World Order*⁴ adlı tezlerden çalışmada faydalanılmıştır.

Trabzon ve Batum Konferanslarıyla alakalı dünya literatüründeki en kapsamlı çalışma Enis Şahin'in *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*⁵ adlı kitabıdır. Şahin, sadece konferansları değil, Rus ihtilallerinden itibaren Maverâ-yı Kafkasya'yı etkileyen siyasî ve askerî gelişmeleri ayrıntılarıyla anlatmaktadır.

1917-1923 yılları arasında Transkafkasya cumhuriyetlerini anlatan Sergei Afanasyan'a ait *L'Armenie L'Azerbaidjan Et La Georgie De L'Independance a L'Instauration Du Pouvoir Sovietique (1917-1923)*⁶ adlı kitap, Wolfdieter Bihl'e ait ve Kafkasya'daki olayları anlatan *Die Kaukasus-Politik der Mittelmaechte*⁷ adlı kitap, Firuz

¹ Yasin Haşimoğlu, *Hatıralar*, Hz. Süreyya Şehidoğlu, Ankara Basımevi, Ankara (TY).

² Maliye Nazırı Cavid Bey (2000), *Felâket Günleri Mütâreke Devrinin Fecî Tarihi*, c. I, Hz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul.

³ Rose, John Donald (1986), *British Foreign Policy In Relation To Transcaucasia, 1918-1921*, Ph.D., University of Toronto (Canada).

⁴ Michael Anthony Reynolds, (2003), *The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order*, Ph.D., Princeton University.

⁵ Enis Şahin (2002), *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

⁶ Sergei Afanasyan (1981), *L'Armenie L'Azerbaidjan Et La Georgie De L'Independance a L'Instauration Du Pouvoir Sovietique (1917-1923)*, Paris.

⁷ Wolfdieter Bihl (1992), *Die Kaukasus-Politik der Mittelmaechte*, c. II, Wien, Köln, Weimar.

Kazemzadeh'in *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*¹ adlı kitabı, bunların dışında Harold Jocelyn Buxton'un yazdığı *Trans-Caucasia*² adlı kitap, ayrıca G. G. Makhmurian'ın *Politika Velikobritanii v Armenii i Zakavkaze v 1918-1920*³ adlı kitabı ve Givi Gambaşidze'nin *İz İstorii Politiki SŞA v Otnoşenii Gruzii 1917-1920*⁴ adlı eseri çalışmada kullanılmıştır.

Konu itibariyle tez çalışması ile yakın olan Serpil Sürmeli'nin *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*⁵, Cenûb-i Garbî Kafkasya Cumhuriyetini anlatan Aydın Gadjiyev'in *Demokratiçeskiye respubliki yugo-zapadnogo kavkaza (Karsskaya i Araz – Tyurkskaya respubliki)*⁶, İngilizlerin Batum'u işgal dönemini anlatan V. İ. Margvelaşvili'nin *İz istorii angliyskoy okkupatsii adjarii (1918-1920 gg.)*⁷ ve Kafkasya ve Batum'un Bolşevikleşmesini sağlayan 11. Kızıl Ordu'nun faaliyetlerini anlatan V. T. Suhorukov'un, *XI Armiya v Boyah Na Severnom Kavkaze i Nijney Volge (1918 – 1920 gg.)*⁸ adlı kitaplarından çalışmada faydalanılmıştır.

Türk Sovyet İlişkileri'nden bahseden Stefanos Yerasimos'in *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri*⁹, I. Dünya Savaşı Sırası'nda Türk ileri harekâtını anlatan Allen, W. E. D. ve Paul Muratoff'un *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*¹⁰, Ronald Grigor Suny'a ait ve tarihi çağlardan bu tarafa Gürcistan tarihini anlatan *The Making of the Georgian Nation*¹¹ adlı kitapları burada belirtmek yerinde olacaktır. Bunun yanında, Gotthard Jäschke'nin “Die Elviye-i Selâse: Kars, Ardahan und Batum”¹² ve yine aynı

¹ Firuz Kazemzadeh (1951), *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library, New York, George Ronald, Oxford.

² Harold Jocelyn Buxton (1926), *Trans-Caucasia*, Faith Pres, London.

³ G. G. Makhmurian (2002), *Politika Velikobritanii v Armenii i Zakavkaze v 1918-1920*, gg, Bremia Lusakn, Erevan.

⁴ Givi Gambaşidze (1960), *İz İstorii Politiki SŞA v Otnoşenii Gruzii 1917-1920*, İzdatelstvo TsK KP Gruzii, Tiflis.

⁵ Serpil Sürmeli (2001), *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

⁶ Aydın Gadjiyev (2004), *Demokratiçeskiye respubliki yugo-zapadnogo kavkaza (Karsskaya i Araz – Tyurkskaya respubliki)*, Nurlan, Baku.

⁷ V. İ. Margvelaşvili (1973), *İz istorii Angliyskoy Okkupatsii Adjarii (1918-1920 gg.)*, Batumi.

⁸ V. T. Suhorukov (1961), *XI Armiya v Boyah na Severnom Kavkaze i Nijney Volge (1918 – 1920 gg.)*, Voennoe İzdatelstvo Ministerstvo Oboronı Soyuzı Ssr, Moskova.

⁹ Stefanos Yerasimos (2000), *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri*, Boyut Kitapları, İstanbul.

¹⁰ W. E. D. Allen ve Paul Muratoff (1966), *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara.

¹¹ Ronald Grigor Suny (1989), *The Making of the Georgian Nation*, I. B. Tauris & Co. Ltd., London.

¹² Gotthard Jäschke (1977), “Die elviye-i selâse: Kars, Ardahan und Batum”, *Die Welt des Islams*, New Ser., Vol. 18, Issue 1/2., pp. 19-40.

yazara ait “Der Turanismus der Jungtürken Zur osmanischen Außenpolitik im Weltkrieg” adlı makalelerinden de faydalanılmıştır.

Batum’un tarihî ve coğrafyası yazılırken G. Veşapeli’nin *Turetskaya Gruziya. Lazistan, Trapezund İ Çorohskiy Kray*¹, A. K. Badjelidze’nin *Osnovniye voprosı ekonomiki adjarii (1878-1921 g.g.)*², D. H. Komahidze’nin *Batum*³, Sergey Anisimov’in *Abhazskiy Alpi. Gagrı - Suhum – Batum – Batumskoye Poberejye*⁴, V. D. Çanturiya’nın *Oçerki Po İstorii Prosveshcheniya v Adjarii*⁵, A. M. Gordeyev’in *Batumskaya politiçeskaya demonstratsiya 1902 goda*⁶, A. M. Tavadze’nin *Oçerki İstorii İstorii Profsoyuzov Adjarii (1905-1921 godı)*⁷ adlı kitapları ile *Obzor Batumskoy Oblasti Za 1910 god*⁸, *Batumskaya demonstratsiya 1902 goda*⁹ adlı kitaplar kullanılmıştır.

Rus İhtilalleri dönemini yazarken Marcel Liebman’ın *Rus İhtilali: Bolşevik Başarısının Kaynakları, Gelişmesi ve Anlamı*¹⁰, James Bunyan ve H. H. Fisher’in *The Bolshevik Revolution, 1917-1918: Documents and Materials*¹¹ ve William Henry Chamberlin’in *The Russian Revolution 1917-1921*¹² adlı kitapları burada zikredilmelidir.

Batum’da Türk millî teşkilatlanması ile alakalı Ahmet Ender Gökdemir’in *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*¹³ adlı kitabı Cem Ender Arslanoğlu’nun *Kars Milli-İslâm*

¹ G. Veşapeli (1916), *Turetskaya Gruziya. Lazistan, Trapezund i Çorohskiy Kray*, Moskova.

² A. K. Badjelidze (1973), *Osnovniye Voprosı Ekonomiki Adjarii (1878-1921 g.g.)*, İzdatelstvo Sabçota Adjara, Batumi.

³ D. H. Komahidze (1956), *Batum*, Adjarskoy ACCR, Batumi.

⁴ Sergey Anisimov, *Abhazskiy Alpi. Gagrı - Suhum – Batum – Batumskoye Poberejye* (1930), Gosudarstvennoye İzdatelstvo Moskva, Leningrad.

⁵ V. D. Çanturiya (1940), *Oçerki Po İstorii Prosveshcheniya v Adjarii*, Gosizdat adjarii, Batumi.

⁶ A. M. Gordeyev (1952), *Batumskaya Politiçeskaya Demonstratsiya 1902 goda*, İzdatelstvo Znaniye, Moskva.

⁷ A. M. Tavadze (1984), *Oçerki İstorii Profsoyuzov Adjarii (1905-1921 godı)*, İzdatelstvo Sabçota Adjara, Batumi.

⁸ *Obzor Batumskoy Oblasti Za 1910 god* (1912), Batum.

⁹ *Batumskaya demonstratsiya 1902 goda* (1937), Partizdat TsK VKP(b).

¹⁰ Marcel Liebman (1968), *Rus İhtilali: Bolşevik Başarısının Kaynakları, Gelişmesi ve Anlamı*, Varlık, İstanbul.

¹¹ James Bunyan ve H. H. Fisher (1965), *The Bolshevik Revolution (1917-1918): Documents and Materials*, 3. Baskı (c1934), Stanford University Press, Stanford, California.

¹² William Henry Chamberlin (1987), *The Russian Revolution (1917-1918): From the Overthrow of the Tsar to the Assumption of Power by the Bolsheviks*, V. I, Princeton University Press, Pinceton, New Jersey.

¹³ Ahmet Ender Gökdemir (1989), *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

*Şürâsı ve Cenubigarbî Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi*¹ adlı kitabı ve Fahrettin Kırzioğlu'nun "Cenubu-Garbî Kafkas Cumhuriyeti"² adlı makalesi kullanılmıştır.

Batum'un Türkler tarafından alınmasının kapısını aralayan Brest Litovsk Antlaşması ile Türkiye'deki en iyi kitap Selami Kılıç'ın *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)*³ adlı kitabıdır. Bunun dışında John W. Wheeler-Bennett'in *Brest-Litovsk, The Forgotten Peace, March 1918*⁴ adlı kitabı da bu konuda kullanılmıştır.

Batum milletvekilleri anlatılırken Fahri Çoker'in *Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem (1919-1923)*⁵ adlı kitabı kullanılmıştır. Bunun dışında, Batum'da Pontus meselesini yazarken Mesut Çapa'nın *Pontus Meselesi*⁶, Bülent Atalay'ın *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*⁷ ve Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti'nin 1922'de bastığı *Pontus Meselesi*⁸ adlı kitaplardan istifade edilmiştir.

¹ Cem Ender Arslanoğlu (1986), *Kars Milli-İlâm Şrâsı (5.11.1918 - 17.11.1919) ve Cnubigarbî Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi 18 Ocak - 13 Nisan 1919: Belgeler fotoğraflar*, Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara.

² Fahrettin Kırzioğlu (1968), "Cenubu-Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Millî-Şûrâ Hükümeti)", *Türk Kültürü*, c. VI, sayı: 72, ss. 948-968.

³ Selami Kılıç (1998), *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)*, Ülke Yayınları, İstanbul.

⁴ John W. Wheeler-Bennett (1963), *Brest-Litovsk, The Forgotten Peace, March 1918*, London.

⁵ Fahri Çoker (1995), *Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem (1919-1923)*, c. III/3, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara.

⁶ Mesut Çapa (2001), *Pontus Meselesi*, Serander Yayınları, Trabzon.

⁷ Bülent Atalay (2001), *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul.

⁸ *Pontus Meselesi*, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara, 1338 (1922). Bu kitabın Fransızcası da basılmıştır bkz: *La Question Du Pont-Euxin* (1923), Imprimerie Ahmed İhsan et Cie.

BÖLÜM 1: OSMANLI YÖNETİMİNDEN ÖNCE BATUM

1.1. Başlangıcından Rus İhtilallerine Kadar Batum

1.1.1. Batum'un Tarihçesi

Batum¹ bölgesinde Korolistkskali, Çoruh, Çolok nehirleri boylarında M.Ö. 3000'li yıllardan beri yerleşimin olduğu bilinse de², bu dönem ile ilgili yeterli ve sağlıklı bilgiler bulunmamaktadır. M.Ö. X. yüzyıldan itibaren bugünkü Gagra'dan* Çoruh nehrine kadar uzanan ve Batum'u da kapsayan bölgeye Kolhis (Kolheti- Kolhidya) adı verilmişti (Ustaoğlu Mahmut Mithat, 1339:3; Çiloğlu, 1993:34). Yunan denizcileri M.Ö. X. Yüzyılın başlarında Kolhis kıyılarına ulaşmış, bu tarihten sonra bölgede koloniler ortaya çıkmaya başlamıştır (Buxton, 1926:4). Yunan kolonilerinden hemen sonra Roma kolonileri de bölgede kurulmuştur (Komahidze, 1956:9). Bu kolonilerden bugünkü Batum'un bulunduğu yerde kurulup kurulmadığı tartışma konusudur. Ancak Batum ve çevresiyle ilgili önemli bir kaynak durumundaki *Kızıl Acaristan Salnamesi*'nde Batum bölgesinin bu dönemlerde insanların yerleşimine açık olmadığından kesin olarak bahsedilmektedir (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:31). Ayrıca, David Marshall Lang da, Poti, Sinop, Amisus (Samsun yakınlarında) gibi bu

¹ Günümüzde Gürcistan'a bağlı Acaristan özerk bölgesinin başkenti olan Batum, Karadeniz'in güneydoğu kıyısında yer almaktadır. Şehir, Poti'nin 59 km güneyinde, Trabzon'un 178 km kuzeydoğusunda ve Çoruh suyu kaynağının 11 km kuzeyinde olup (Sami, c. II, 1316:1199), 41° 39' 30" kuzey enlemi ve 41° 38' 15" doğu boylamında yer almaktadır (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:28). Bölgenin yeryüzü şekilleri oldukça engebelidir. Kuzeyde Acara sıradağları yer almakta, bu sıradağlardan güneye doğru Arsiyan dağları uzanmaktadır. Güney kısımda ise üç bin metreyi bulan Karçal dağının olduğu Pontus (Torus) dağları bulunmaktadır. Sahil muntıkasında ise dar ve uzun olarak tek bir düz arazi vardır. Arazi volkanik olup bazı kısımlar balçık topraklıdır (Harbiye, 1334/1918:13). Bölgede birçok nehir, çay ve dere vardır. Çoruh Suyu, Acara Suyu, Sahali, Butuskuvı ve Şavşuri bunlardan bazılarıdır (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:28). Bu akarsular bölgede derin vadiler ve geçitler meydana gelmesine neden olmaktadır (Harbiye, 1334/1918:13). Batum yüksek dağlar ile çevrili olması nedeniyle (Inisimof, 1926:56; Inisimof,1930:97) kuzey rüzgârlarının bölgeye girmeleri engellenir (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:28). Böylece Batum ve çevresinde iklim genelde ılımandır (*The Times*, February/Şubat 1, 1881, n. 30106, s. 4; Komahidze, 1956:3). Bölgeye yıllık 2500 mm yağmur düşmektedir (Rickmers, 1934:467). Coğrafi şartlarının yanında iklimin de elverişli olması nedeni ile Batum'un bitki örtüsü zengindir. Kıyılarda zengin subtropikal ağaçlar vardır (Komahidze, 1956:3). Dağların ise tamamı ormanlarla kaplıdır ve ağaçlar geniş yapraklıdır. 2000-2100 metre yükseklikten sonra dağ çayırları başlamaktadır (Inisimof, 1930:97; Rickmers, 1934:470). İliman iklimin sunduğu koşullar sayesinde bölgede çok çeşitli tarım ürünleri yetiştirilmektedir. Limon, portakal, mandalina, çay, mısır, buğday, arpa, pirinç, üzüm, zeytin ve pamuk bunlar arasında en önemlileri olarak sayılabilir (Badjelidze, 1973:13; *Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:28; Harbiye, 1334:14).

² <http://www.everyculture.com/Russia-Eurasia-China/Ajarians-History-and-Cultural-Relations.html> (21. 03. 2009).

* Sohum'un yaklaşık 80 km kuzeyinde bir bölgedir.

dönemde Karadeniz’de kurulan kolonileri anlatırken Batum’dan bahsetmemektedir (Lang, 1997:71-72). Dolayısıyla Batum’un bu dönemine ait bilgilerde bazı muğlâk ifadeler vardır ve kaynakların azlığı nedeniyle bu durum normal olarak kabul edilebilir.

Batum bölgesi, M.Ö. 4. yüzyılda Batı Gürcistan Krallığı topraklarına (Komahidze, 1956:9), M.Ö. 66-64 yılları arasında da bütün Kafkasya ile birlikte Roma hâkimiyetine girmişti (Suny, 1989:14; Buxton, 1926:4). Roma’nın buralara yayılması ile birlikte Batum, Romalı yazarların dikkatini çekmiştir. Batum ismini de ilk kez Romalı yazar Plinya (D. Ö. 23-73) kullanmıştır (*Obzor Batumskoy*, 1912:1; Komahidze, 1956:9; *Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:31). O, Kolhis’in nehirlerinden bahsederken Bathus/Bathys’dan söz etmektedir. Bu nehrin Gürcüce adı Batumi kelimesinin de türemiş olduğu Bat’dır. Yunanlılar ise bu nehri Yunanca derin anlamına gelen Badus olarak isimlendirmişlerdir (Komahidze, 1956:9). Plinya’dan sonra Arrianos (D. Ö. 80-160) da Bathus/Bathys isminden bahsetmiştir (Bijışkyan, 1969:66; *Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:31).

Bathus/Bathys diye isimlendirilen nehir aslında Korolistkskali’dır ve derin de değildir (Komahidze, 1956:9). Bu nedenle burada şu hususu vurgulamak yerinde olacaktır. Batum şehrinin liman tarafında denizin çok derin olduğunu birçok yazar belirtmektedir. Hatta bu konuda efsaneler bile ortaya çıkmıştır¹. Ayrıca, Kafkasya ve Gürcüler üzerinde araştırmalarıyla tanınan William Edward David Allen, Bathus/Bathys’den bahsederken derin demirleme *Bathys Limen* anlamını kullanmış ve liman/denize atıfta bulunmuştur (Allen, 1932:50). Belki de Bathus/Bathys derin anlamında bir nehrin ismi değil, liman tarafındaki derin koyun ismidir. Bu bilgilerden yola çıkarak kesin olmamakla birlikte Bathys nehrinin ismi bu derin koydan geldiği söylenebilir.

Kolhis bölgesi Roma hâkimiyetine geçtikten sonra, Bathus/Bathys nehrinin girişi Romalıların ticaret ve savaş gemileri için bir sığınma yeri olarak kullanılmaya başlanmıştır. Böylece zamanla Bathus/Bathys nehrinin denize döküldüğü yerde gemiler için ticaret mahalli olarak kullanılan bir nevi kasaba meydana gelmişti (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:31). Romalılar Kolhis’te hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak ve İranlıların üzerine yapacakları seferlerde lojistik destek sağlayabilmek için Batum limanını askerî

¹ Bijışkyan bu durumu şu şekilde anlatmaktadır: “Batum tarafında o kadar derin bir yer vardır ki dipsiz olduğunu ve Karadeniz’in buradan Hazar Denizi ile bağlı olduğunu söylerler, fakat bunun aslı yoktur”. (Bijışkyan, 1969:3).

üs olarak kullanmışlardı. Bunun yanında liman, Roma ticaret gemileri için de Karadeniz’de önemli limanlardan birisi olmuştur (Komahidze, 1956:10). Böylece Romalılar zamanında Batum ve çevresi askerî ve ticarî olarak gelişmeye başlamıştı.

Bu bilgiler doğrultusunda Batum şehri ve limanı hakkında iki soru ortaya çıkmaktadır. Bunlar; Batum’da ilk yerleşimin ne zaman kurulduğu ile nerede kurulduğudur. İlk soru için şunlar söylenebilir: Batum civarında M.Ö. 3000’li yıllardan beri yerleşimin olduğu bilirse de, bugünkü Batum şehri civarında yerleşimin ilk olarak ne zaman başladığı konusunda kesin bir bilgi yoktur. M.Ö. X. yüzyılda Yunan kolonisi olarak kurulduğu ifade edilse de, asıl yerleşime M.Ö. 65 yılından itibaren Romalılar zamanında açıldığı daha muhtemeldir¹. Peki, Batum bölgesinde M.Ö. 3000 yılından itibaren insanların yerleşmeye başladıkları bilindiği halde neden şehrin bulunduğu sahil bölgesinde bu durum ancak M.Ö. I. yüzyılda gerçekleşmiştir? Bu sorunun cevabı, sahil mntıklarının genel problemi olan bataklıklardır. Batum şehrinin de bulunduğu düzlüklerde çok büyük bataklıklar vardı. Bu bataklıklar başta sıtma olmak üzere çeşitli bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasının ana nedeniydi. Bunun yanında tarıma elverişli arazileri de azaltmaktadır. Bu nedenlerle insanlar bu bataklıkların olduğu düzlük arazilere değil, daha yukarı bölgelere yerleşmeyi tercih etmişlerdir. İkinci sorunun cevabı ise, Batum kasabasının günümüzdeki Batum’a 3 km uzaklıkta olan ve Bathus/Bathys adı verilen Korolistkskali nehrinin ağzında ticaret yerleşkesi olarak kurulduğudur. Daha sonra Batum, günümüzdeki yerine doğru genişleyecekti².

Roma İmparatorluğu ikiye ayrıldıktan sonra, VI. yüzyılda Bizans İmparatorluğu’nun eline geçen Batum (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:32; *Meydan Larousse*, c. II, 1969:209), Bizanslılar tarafından, vassalları olan Eğrisi (Laz Krallığı) idaresine verilmiştir (Bostan, 1992:210). Bu zamanda da askerî ve ticarî bir üs olarak hizmet veren Batum (Quelquejay, 1960:1108), özellikle Batum ile İstanbul arasındaki ticaret bu dönemde oldukça gelişme göstermiştir (*Meydan Larousse*, c. II, 1969:209). Bizans

¹ Kaynaklar da Acara bölgesinde bu dönemde üç büyük yerleşim yerinden bahsetmektedirler: Batum, Kobuleti, Petra (Tsihisdziri) ve Gönye (<http://www.everyculture.com/Russia-Eurasia-China/Ajarians-History-and-Cultural-Relations.html> (21.03.2009)). Fakat bu bilgilere rağmen Claudius Ptolemy Batum’da ilk yerleşimin ancak M.S. II. yüzyılda kesinlik gösterdiğini söylemiştir (Çanturiya, 1940:7).

² İleri de bahsedileceği üzere Batum bugünkü mahalline 18. yüzyıl başlarında Sadrazam Hasan Paşa tarafından taşınacaktır.

İmparatoru Justinian (527-565) Batum'a çok yakın bir yerde bulunan Petra kalesini¹ kuvvetlendirmiş, kalede bir garnizon kurmuştur (Suny, 1989:24). Bu imparator döneminde, 542-562 yılları arasında Kafkasya bölgesi, İran (Pers) ile Bizans arasında savaş alanı olurken (Komahidze, 1956:10), bu savaşta Petra Kalesi ve Batum önemli bir rol üstlenmiştir. İranlılar bu savaştan mağlubiyetle ayrılmışlar ve Batum Bizanslılar elinde kalmıştır. Bizanslıların Batum'daki hâkimiyetleri İmparator Heraklius (610-641) zamanına kadar devam etmiştir².

Bizans'tan sonra VII. yüzyıldan itibaren Kafkasya'da yeni bir güç ortaya çıkmıştır: Müslüman Araplar (Komahidze, 1956:10; Georgian National Comitee, 1919:9). Hz. Osman (644-656) zamanında 645 yılında Tiflis Araplar tarafından ele geçirilmiş (Suny, 1989:27), Emeviler zamanında Kafkaslardaki İslam hâkimiyeti daha da kuvvetlenmiş ve Batum da dâhil olmak tüm Kafkasya fethedilmişti (Mahmut Mithat, 1339:13)³. Müslüman Araplar, X. yüzyılın başlarına kadar burada hüküm sürmüşler (Komahidze, 1956:10) ve bu tarihten itibaren Arap hâkimiyeti yıkılmış ve yerine yeni feodal prenslikler/beylikler kurulmuştur (Komahidze, 1956:10). IX-X. yüzyıllarda bu prenslikler arasında Gürcistan'ı tek bir devletin çatısı altında birleştirme mücadeleleri meydana gelmiş (Badjelidze, 1973:7), sonunda Gürcistan Birleşik Krallığı kurulmuş ve Batum X. Yüzyılda Gürcistan Birleşik Krallığının idaresine girmiş ve Samtshe-Saatabago (Ahıska-Ahılkelek) yöneticileri tarafından idare edilmiştir (Bostan, 1992:210; Quelquejay, 1960:1108). Fakat Batum bölgesinde Gürcistan prenslikleri zamanı çok uzun sürmeyecekti.

Nitekim XI. yüzyılın 2. yarısından itibaren Gürcistan, Selçuklu Türklerinin hâkimiyeti altına girmiştir. 1064–1065 yılları arasında Selçuklu hükümdarı Alparslan Gürcistan'a akınlar düzenlemeye başlamış ve 1066'da Saatabago (Ahılkelek)'yu ele geçirmiştir. 1071 yılında Malazgirt savaşında Bizanslılar Selçuklulara yenildikten sonra, Gürcistan üzerindeki Selçuklu hâkimiyeti daha da artmış ve sırasıyla Artvin, Acara, Samtskhe (Ahıska) ve Kartli (Borçalı) Selçuklu hâkimiyetine girmiştir (Suny, 1989:34). Böylece Batum'da da Selçuklu egemenliği başlamıştır. Fakat Selçuklu Türklerine karşı, Gürcü

¹ Petra, Lazika'nın kale kenti ve piskoposluk merkezidir. Bugün, Kobuleti'de Tsihisdziri köyüdür ([http://www.chveneburi.net/tr/default.asp?bpgpid=963&pg=1-\(21.03.2009\)](http://www.chveneburi.net/tr/default.asp?bpgpid=963&pg=1-(21.03.2009))).

² Bizanslılarla savaşan İranlılar arasında Acara, Ahıska ve Ardanuç civarı ahalisinden Gürcüler de bulunmaktadır (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:25).

³ Bala, Batum ve havalisinin Arapların hâkimiyetine geçmediğini söylemektedir (Bala, 1997:839).

Kralı Bagratlı IV. David (1089–1125) diğer bilinen ismi ile David Agmashenebeli (Kurucu) başarılı seferler yapmış, ülkesini tekrar bağımsızlığa kavuşturmuştur (Badjelidze, 1973:8; Komahidze, 1956:10). IV. David'den sonra Batum ve civarına Gürcü Kraliçesi Tamara (1184–1212) hâkim olmuştu (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:26). Çok güçlü bir prenslik kuran Tamara zamanında Gürcistan en parlak dönemini yaşamıştır¹. Tamara Batum'da bulunan kaleleri birleştirmiş ve iki tane daha yeni kale inşa ettirmiştir (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:25). Diğer Gürcü prenslikleri gibi Tamara Prensiği'nin de hâkimiyet dönemi kısa sürmüş ve XIII. yy başlarında Moğolların istilasıyla yıkılmıştı.

1238'de bütün Kafkasya olduğu gibi Batum ve civarı da Moğolların istilasına uğramıştı (Çanturiya, 1940:9; Bostan, 1992:210). Bu istila sonucunda, Tamara Prensiğinin yerine teşkil eden Gürcü prenslikleri tarafından el değiştirdikten sonra, Trabzon İmparatorluğu'nun eline geçmişti (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:32). 1384 tarihinde Gürcistan'ı zapt eden Timur (Suny, 1989:44), bölgedeki hâkimiyetini tesis etmek için 1386-1403 yılları arasında 7 kez Gürcistan'a sefer düzenlemişti (Berdzenişvili ve Canişa 1997:196-202). Fakat Timur hâkimiyeti de kısa sürmüş ve Batum XV. yy başlarında Guria Prensiği tarafından ele geçirilmiştir (Özdemir, 2002:115). XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batum ve Kafkasya üzerine yeni bir güç ortaya çıkacaktı.

Osmanlı devletinin 1451'de Sohumkale'(Sohum)yi (Kırzioğlu, 1993:4), 1461'de de Trabzon'u ele geçirmesiyle, Batum ve civarı bu devletin etki alanına girmiştir (Komahidze, 1956:11). Osmanlı devleti, bölgede hakimiyet kurmak için, 1478 yılında Uzun Hasan'ın ölümünü fırsat bilerek (Gümüş, 2000:45), Rakkas Sinan Bey komutasındaki bir orduyu (Aydın, 1998:36-37), Gürcistan üzerine sefere göndermiştir. Rakkas Sinan Bey Torul Beyliği'ni ortadan kaldırmış ve müteakiben 1479'da Batum'u zapt etmiştir. Böylece Batum da ilk kez Osmanlıların eline geçmiştir (Aydın, 1998:36; Kırzioğlu, 1993:98)². Fakat bu ilk Osmanlı hâkimiyeti kısa sürmüş ve Batum Osmanlıların elinden çıkarak (Aydın, 1998:36-37), İmereti Krallığı'nın eline geçmişti. Guria Prensi George Gurieli 1483'te, Çoruh Suyu ile Batum kasabası arasındaki

¹ Georgian National Comitee, 1919:9. Suny, 1989:39; Burdett, 1996:479; Buxton, 1926:8; *Christian Science Monitor*, March/Mart 23, 1918, s. 22.

² Guria'nın bu sefer sırasındaki Prensi Kakhaber II Guriel (1469–1483)'dir (Özdemir, 2002:115).

bölgenin İmereti Krallığı'ndan ayrı olarak bağımsız olduğunu ilan etmiş ve 1509 tarihine kadar Batum, Guria Prensligi idaresinde kalmıştır (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:33). Fakat o sıralarda Trabzon'da şehzadelik yapan Yavuz Sultan Selim, Batum'a akınlar düzenlemiş ve bu akınlarda Batum ile civarı tekrar Osmanlı devleti hâkimiyetine geçmiştir (Gümüş, 2000:53-57). Yavuz Sultan Selim'in Osmanlı tahtına çıktığı 1512 yılında ise Trabzon Eyaleti'ne Batum Sancağı da ilave edilerek Trabzon-Batum Eyaleti kurulmuştur (Akgündüz, Kitap III, 1991:5). Bölge kısa bir süre sonra Gürcü Prenslерinin eline geçmesine rağmen, 1514 yılında Yavuz'un Çaldıran seferi dönüşünde tekrar Osmanlılar tarafından alınmıştır (Muvahhid Zeki, 1927:194-195; Kırzioğlu, 1993:88-89; Gümüş, 2000:56).

Yavuz Sultan Selim'den sonra tahta çıkan Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk yıllarında Trabzon-Batum Eyaleti, Canha sancağı, Aşağı Batum sancağı, Yukarı Batum sancağı, Gönve sancağı ve Trabzon sancağı ve Paşa sancağından meydana gelmekteydi¹. Bu arada, Gürcistan İmparatoru olan İmereti Kralı ve Rüstem Gurieli, yaptıkları seferler ile Batum ve bölgesini Osmanlılardan tekrar geri alabilmişlerse de, Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferleri sonucunda, 1535 yılında Osmanlılar yeniden bütün bu havaliyi ele geçirmişlerdir (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:33)². 1543 yılında Gürcü birlikleri tekrar Osmanlı devletine karşı harekete geçmişler ve Erzurum yakınlarındaki savaşta Türkleri yenerek Batum'u almışlardır. Osmanlılar, Gürcü Prenslіklerinin kendi aralarındaki mücadelelerinden faydalanarak (Badjelidze, 1973:8; Komahidze, 1956:11), 1545 yılında Temerrüd Ali Paşa komutasındaki bir orduyu Gürcistan seferine göndermiştir. Gürcüler bozguna uğratarak Batum tekrar ele geçirilmiştir (Aydın, 1998:66)³.

¹ Bu dönemde, Batum'un hası 40.299, zeameti 13, tımarı ise 72 olup, zeamet ve tımar erbabı 554 kılıçtır. Ayrıca, 2.000 kadar da askeri vardır (Evliya Çelebi, 1314/1896:80-81; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, 1992:31).

² Batum bu sefer sonucunda 1535'te imar edilerek Paşa Sancağı yapılan Erzurum Eyaleti'nin bir sancağı haline getirilmiştir. Eyaletin diğer sancakları ise şunlardır: Bardız, Erzurum-Bayburd-Kemah Livası, Kığı, Malazgird, Çemişkezek, Hınıs, İspir, Karahisar-ı Şarki, Kızucan, Livane, Oltu, Pasin, Pertek, Trabzon, Tortum (Akgündüz, c. V. Kitap, II. Kısım, 1992:504).

³ Fakat *Kızıl Acaristan Salnamesi*'nde ise 1547 yılında Osmanlıların Gönve Kalesi'ni inşa ettirdikleri yazılırken, Batum civarına seferlerde bulundu iseler de buralarını ele geçiremedikleri yazılır (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:33). Batum'da askerin kalacak bir yeri olmadığından Gönve kalesi askerin ikamet yeri olarak kullanılmıştır. Kale, Bıyıklı Mehmet Paşa Oğlu Mustafa Paşa tarafından tamir edilmiştir (Aydın, 1998:258; Kırzioğlu, 1993:97).

Batum Osmanlı hakimiyetine tekrar geçtikten sonra, 1549'da bir sancak haline getirilerek Emir Bey idaresine verilmesine (Aydın, 1998:71)¹ rağmen, 1555 yılında İran ile yapılan Amasya Antlaşması'ndan sonra bir sancak olarak Erzurum'a bağlanmıştır (Aydın, 1998:73). Fakat Gürcülerin Batum'a saldırıları devam etmekteydi. 1564 yılında Guria Prensi Rüstem, Batum'u tekrar ele geçirse de aynı yıl içerisinde Osmanlı devleti şehri tekrar geri almıştır (*Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, 1992:31). Osmanlı devleti idaresinde Batum, 1568 yılında tekrar Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak haline getirilmiştir². 9 Ağustos 1578 tarihinde, Lala Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun zaferi ile sonuçlanan ve Safeviler'le yapılan Çıldır Savaşı'ndan³ sonra Batum, Erzurum Beylerbeyliğinden ayrılarak müstakil bir eyalet olmuştur (Özdemir, 2002:116). Eyaletin diğer bir adı Trabzon ya da Batum Eyaleti'dir. Batum Eyaleti'ne 1580 yılında Faş (Poti) da dâhil edilmiştir (Kunt, 1978:174, 180; Özdemir, 2002:116)⁴. Eyalet, 1581'de Batum ya da Trabzon Beylerbeyliği olarak anılmıştır. İlk beylerbeyliğine de Trabzon sancak beyi olan Ahmet Bey getirilmiştir (Bostan, 2002:64)⁵. 1583-1590 yılları arasında yapılan Osmanlı-Safevi Savaşları sırasında gerçekleştirilen, 1585 yılındaki Özdemiroğlu'nun seferinde, Osman Paşa'nın kuvvetlerine katılan Batum Beylerbeyliği, bu sefere bir ordu göndermiştir. Ağustos 1587'de Ahıska, Tiflis ve Gori alınmıştır (Kütükoğlu, 1962:147, 186-188). Bu savaş sonunda imzalanan Ferhat Paşa Antlaşması ile Osmanlı devleti Kafkaslar da olduğu gibi Batum bölgesinde de hâkimiyetini pekiştirmişti⁶.

III. Mehmet (1595-1603) döneminde de Batum, bir sancak olarak Trabzon ya da Batum Eyaleti'ne bağlı kalmıştır (Akgündüz, VIII. Kitap, 1994:608). III. Mehmet'ten sonra tahta çıkan I. Ahmet (1603-1617) devrinde ise Trabzon ve Batum sancakları

¹ 1550-1552 arasında Türkler Batum ve Gönne'ye yerleştiklerini yazmaktadır (Allen, 1932:148). Yazarın bundan kastı mülkî teşkilatın kurulması olabilir.

² Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı diğer sancaklar ise şunlardır: Erzurum, Trabzon, Karahisar-ı Şarki, Kiğı, Pasin, İspir, Hınıs, Çemişkezek, Soğman, Mazgird, Pertek, Oltu, Batum, Bardiz, Mamirvan, Ardanuç, Küçük Ardahan, Kızucan, Tortum, Ardahan, Pertekret, Livane (Artvin), Kars, Şavşat, İmirho, Acara, Malazgirt (Kunt; 1978:139-140; Baykara, 1988:104-105).

³ Lala Mustafa Paşa'nın çıktığı bu seferde Batum çok önemli lojistik yerlerden biri olmuştur (Kütükoğlu, 1962: 32, 36; Bostan, 2002:387).

⁴ Acara bölgesini Türkler iki yönetim bölgesine bölmüşlerdi. Bunlar, Batum ve Acara sancaklarıydı. Batum sancağı Trabzon vilayetinin, Acara sancağı da Ahıska (Çıldır vilayet)in bir parçası olmuştu (Badjelidze, 1973:9).

⁵ Böylece, Batum ya da Trabzon Eyaleti Batum, Trabzon ve Faş Sancaklarından oluşmuştur (Akgündüz, VIII. Kitap, 1994:599).

⁶ Nitekim Komahidze ve Badjelidze XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı devletinin bölgedeki hakimiyetini kuvvetlendirdiğini yazmaktadırlar (Komahidze, 1956:11; Badjelidze, 1973:9).

yine birleşik olup, Gümüşhane ile Maçka buna ilhak olunarak bir beylerbeylik kurulmuştur (Akgündüz, IX. Kitap, 1996:38)¹.

1609 yılında Guria Prensi Mamiya Gurieli Türkleri yenerek Batum'u tekrar ele geçirdiyse de bu kısa süreli olmuş (Çanturiya, 1940:9), Osmanlıların tekrar bölgede kontrolü sağladıkları görülmüştür. I. İbrahim (1640-1648) zamanında 1645 yılında Gürcü İmereti Kralı Türklere karşı isyan etmiş, Guria ve Batum civarında birtakım savaşlar meydana gelmişti. Fakat Kral bu savaşlarda yenildiğinden, Osmanlı devletine ödediği vergileri daha da arttırmak mecburiyetinde kalmıştı (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:33). Sultan III. Ahmet (1703-1730) zamanında yine Guria ile İmereti kralları vergilerini düzenli ödememişler ve isyan etmişlerdi. Bunun üzerine Padişah Sadrazam Hasan Paşa'yı 1704 yılında isyanı bastırması için Gürcistan'a göndermiş ve Paşa isyancıları kısa sürede püskürtmüştü.

Sadrazam Hasan Paşa'nın Batum'a yerleşmesi Batum kaderi için bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü Hasan Paşa, kendisine ikametgâh yeri olarak diğer Türk valilerinden farklı olarak, Burun tabyasını seçmişti. Bu zamana kadar Türk valileri, Batum limanının 3 km kadar kuzeyinde bulunan, daha önce bahsedilen ve geçmişte Bathus/Bathys olarak da adlandırılan Korolistkskali nehri üzerindeki Tamara bölgesinde yaşamakta idi ve Batum bölgesindeki halkın da büyük çoğunluğu bu bölgedeydi. Hasan Paşa'nın Burun tabyasını seçmesinin nedeni bu bölgenin Batum limanına daha yakın olduğu için, limandaki işleri daha yakından kontrol etmektir. Burun tabyası civarına Ahmediye isminde bir cami inşa ettirilmiş, Tamara bölgesindeki halk da bu cami etrafına taşınmış ve burada yeni binalar yapılmaya başlanmıştır (Komahidze, 1956:13)². Böylece, Hasan Paşa'nın delaletiyle Batum günümüzdeki yerine taşınmıştır. Hasan Paşa ayrıca, bir

¹ Bu dönemde Batum sancağının defter kethüdası zeameti 300.000 akçe, tımar defterdarı zeameti ise 40.299 akçe olup, sancakta 12 adet zeamet, 72 adet tımar vardır (Aynî Ali Efendi, 1972:13; 22).

² *Kızıl Acaristan Salnamesi*'ne göre "1696 yılında III. Ahmet zamanında Hasan Paşa Acaristan'a sefere gönderilmiştir" şeklinde bir ibare vardır (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:33), fakat malum olduğu üzere III. Ahmet 1703 yılında tahta çıkmıştır. Ayrıca, *Kızıl Acaristan Salnamesi*'nde Batum'un naklediliş olayı farklı olarak şu şekilde anlatılmaktadır: "Batum'un gümrük bulunan yerinde bir kaç gemici kulübesi mevcut imiş. İkametgâhı Tamara'da olan ve Ahıska Paşa'sının vekili bulunan Sefer Bey adında zat bütün gemilerin limanın daha güneyine bu gemici kulübelerinin buldukları mahale gelip demirlediklerini görerek dairesini daha güneye getirmeğe karar vermiştir. Buraya Ahmediyye Camii'ni tesis etmiştir ve bundan sonra o ahali de buraya gelerek camiinin etrafından birleşmeğe başlamışlardır" (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:31).

tanesi Batum'da¹ diğeri ise Kutayis'te olmak üzere iki kale inşa etmiştir (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:33).

XVIII. yüzyılın ilk yıllarında, Trabzon Eyaleti'ne bağlı bir sancak olan Batum (Kılıç, 2000:181), 14 Ocak 1722 yılında malikane statüsünde olarak Ahmet Bey'e tasarruf edilmiştir (Başar, 1997:129). 2 Ocak 1732 tarihinde ise sancak, malikâne statüsünden çıkarılarak yurtluk ve ocaklık statüsü ile yine Ahmet Bey'e tevcih edilmiştir (Kılıç, 1999: 181; Başar, 1997:304). Ahmet Bey'den sonra, 1746 yılında Batum, Süleyman Bey'e yurtluk (ocaklık) olarak verilmişti. Bundan sonra oğulları ya da kardeşleri tarafından 1850 yılına kadar bu şekilde idare edilmiştir².

1768'de Sultan III. Mustafa zamanında Rusya ve Türkiye arasında meydana gelen savaşta, İmereti, Guria prenslerinin yardımıyla Rus ordusu Türk hududu üzerine ilerlemiş ve Batum'a yaklaşmış, fakat girememişlerdi. İmzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile prensler vergiden kurtulmuş ve harp esnasında Türklerden alınan vilayetleri Ruslara terk etmişlerdir (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:34). Bu savaştan sonra Kafkasya'daki hakimiyetini sağlamlaştırmak isteyen Rusya, 1783 yılında, son Gürcü Kralı II. George Heraclius antlaşma yapmaya zorlamış ve Gürcistan Rusya imparatorluğunun himayesi altına girmiştir (Kurat, 1987:299; Buxton, 1926:18). 1801 yılında ise Rusya, Gürcistan'ı ilhak etmiştir (Georgian National Comitee, 1919:10; Burdett, 1996:479; *Near East*, 18 January, s. 47)³. 1808-1812 Osmanlı Rus savaşında da Osmanlılar Batum'un müdafaa ve muhafazası için yerli ahaliden asker bulundurmak zorunda kalmışlardır (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:34). Osmanlı devletinin mağlubiyeti ile sonuçlanan 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan 1829 Edirne Antlaşması'yla Batum Osmanlı devletinin elinde kalmış, fakat Acaristan'ın bir

¹ Sarısu yakınlarında yapılan bu kale Sarısu Kalesi olarak anılmıştır (Komahidze, 1956:13).

² Bunlar sırası ile şunlardır: Süleyman, oğlu Salih (1765), kardeşi Mehmet (1765), Mehmet'in oğlu Mehmet (1784), ilk Mehmet (1785), onun oğulları Yusuf ve Sefer Mehmet (1833), Yusuf'un oğlu Mehmet Emin (1849). 1755-1795 yılları arasında yazılan deftere göre, Batum ya da Trabzon eyaletinde Trabzon paşa sancağı olup, Batum, Gönnye ve Keçeciler iskelesi adlı üç sancak vardır. Batum sancağı yurtluk ve ocaklık olmuş, Faş kalesi de buraya bağlanmıştır (İnbaşı 2005:316, 326; İnbaşı, 2006:176-178).

³ Gürcü Prenslerinden 12. George, 1801'de Rus Çar'ı I. Pavel'e müracaat ederek Rusya'nın Gürcistan'ı tamamıyla ilhak etmesini istedi. Rus Çarı bunu kabul ederek bir rus generalinin başkanlığında Gürcülerden bir hükümet kurarak Gürcistan'ın ilhakına başladı. Fakat buna diğer Gürcü prensleri karşı çıktılar. Bunun üzerine Rusya Gürcistan'ı bir Rus eyaleti haline getirdi ve Gürcü asıllı Tsianov Gürcistan'ın idarecisi yapıldı (Kurat, 1987:299-300).

kısmı Rusya'ya verilmişti¹. Bu savaştan sonra Osmanlı devleti yeni bir idari düzenleme yaparak Borçka, Hopa ve Arvahi'yi Trabzon eyaleti dâhilindeki Batum sancağına bağlamıştı. Batum Sancağı Acara, Borçka, Hopa ve Livane'den oluşmuştu (Özdemir, 2002:143). Böylece XVIII. yüzyılın ikinci yarısından, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Rusya, Kafkasya'ya iyice yerleşmiş ve Batum'u tehdit eder hale gelmişti.

1850 yılında Mustafa Reşit Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Avrupalı uzmanların da etkisi ile Batum'un da dâhil bulunduğu bölgede Lazistan sancağı kurulmuş², mutasarrıflığına Kıbrıs eski muhassılı Latif Efendi tayin olunmuştur (Ahmet Lütfi Efendi, c. IX, 1984:52)³. 1853-1856 yılları arasında Osmanlı devleti ile Rusya arasında cereyan eden Kırım Savaşı zamanında Osmanlılar tarafından Batum'da kuvvetli bir askerî kilit bulundurulmuş ve Batum kaleleri inşa edilmiştir. Batum bu savaşta diğer savaşlarda olduğu gibi lojistik ikmal merkezi olarak kullanılmıştır. Ayrıca bu savaşta çok sayıda Acaralı gönüllü Osmanlı ordusunda savaşmıştır (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:34).

XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Karadeniz çevresine Batılı devletlerin ilgileri artmaya başlamıştır. Batum da bu dönemde ilgi çeken en önemli şehirlerden birisi olmuştur. Şehir bu zamanda Türk idaresinin de çabası ile Avrupa ile Asya arasında köprü vazifesi görmüş (Badjelidze, 1973:9), Rus, İngiliz ve Fransız ürünleri şehrin limanına girmiş (Çanturiya, 1940:10), Maverâ-yı Kafkasya'nın* ticaret merkezi haline gelmeye başlamıştı (Quelquejay, 1960:1108)⁴. Osmanlı devleti zamanında Batum'un ilk ciddi imarı da bu döneme rastlamaktadır. 1862-1864 yılları arasında Trabzon'da valilik yapan Emin Muhlis Paşa (Sami, 1316:1199), şehirde çok ciddi sorunlara sebebiyet veren bataklıkları kurutmaya çalışmış, şehre su getirmiş ve dönemin

¹ Bu savaşta Batum'da 2.000 kişilik bir Osmanlı garnizonu bulunmaktaydı. Harbin sonlarına doğru Batum'a Rus Generali Hesse tarafından bir sefer düzenlenmişse de başarılı olamamıştır (Allen ve Muratoff, 1966:24, 42).

² Lazistan adı ilk kez geçmektedir (Baykara, 1988:126).

³ Trabzon eyaletine bağlı 6 sancaktan biri olarak kurulan Lazistan sancağı Batum'un dışında Gönye maa Hopa, Arvahi maa Viçe, Atina, Hemşin, Çürüksu, Acara-i Ulya, Acara-i Süfla maa Maçhil, Nahiye-i Ardeşan, Livane-i süfla nam-ı diğer Vartın (Artvin) kazalara sahipti (Baykara, 1988:249-251).

* Kafkasya'nın güneyi için Maverâ-yı Kafkasya, Transkafkasya, Zakafkasya, Cenubi Kafkasya, Güney Kafkasya, Ön Kafkas-ötesi, Kafkas-berisi, Kafkas-ardı vb. gibi farklı isimler kullanılmaktadır (Şahin, 2002:1). Bu çalışmada Türk tarih literatüründe daha yaygınca görülen Maverâ-yı Kafkasya adı kullanılmıştır. Ancak, doğrudan alıntı yapılan durumlarda herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

⁴ *The Times* gazetesi Batum'un bu dönemde İran ve Kafkasya'nın Marsilya'sı olduğunu belirtmiştir (*The Times*, June/Haziran 22, 1886, n. 31818, s. 12).

padişahının ismini taşıyan Aziziye Camii'ni yaptırmıştır (Şakir Şevket, 2001:102-103; Karadenizli, 1954:48)¹. Batum limanının da öneminin artmasıyla birlikte, Emin Muhlis Paşa'nın Batum'da gerçekleştirdiği imar faaliyetleri sonucunda, Batum kasaba görünümünden çıkıp bir şehir hüviyetine girmeye başlamıştı.

Batum'un tarihî seyri ve hüviyeti açısından dönüm noktası 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı olmuştur. Rusya, Balkanlardaki karışıklıkları² bahane ederek 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı devletine savaş ilan etmişti³. John Holland Rose'a göre savaşın asıl nedeni Rusya'nın Beserabya ve Batum'u ele geçirmek istemesiydi (Rose, 2005:205)⁴. Rusya Batum'u kullanarak Kafkasya, Doğu Anadolu ve İran'a hâkim olup oradan Mezopotamya ve sıcak denizlere (Hint denizi) inmek istiyordu. Ruslar bu amaçları gerçekleştirmek için Poti'yi kullanmak istemişlerdi. Fakat Poti bu isteklerini karşılayabilecek bir konumda değildi (Tavadze, 1984:7; Komahidze, 1956:22). Yani Rusların tarihî emellerini gerçekleştirmeleri için Batum'u almaktan başka çareleri yoktu.

Diğer Osmanlı-Rus savaşlarında olduğu gibi bu savaşta da Kafkas ve Balkanlar olmak üzere savaş iki ana cephede başlamıştı. Kafkas cephesinde Batum, Kars ve Bayezit

¹ Aziziye Camii, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde yıktırılmıştı. Günümüzde bu caminin bulunduğu alan park haline getirilmiş olup, tam karşısında Batum Parlamentosu bulunmaktadır (<http://www.gdd.org.tr/yazinindevami.asp?id=28>. 21.03.2009).

² Rusya, 1870 Alman-Fransız ihtilafından yararlanarak, 1871'de Londra Protokolleri ile Karadeniz'de donanma bulundurma hakkını elde etti ve Balkanlardaki Panislavist hareketlere ağırlık verdi (Kurat, 1990: 75). Rusların propagandası neticesinde Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan Osmanlı devletine isyan etti. Bu isyanları Osmanlı ordusu kolaylıkla bastırdı (Riasanovsky, 1993:386; Kurat, 1987:354). Fakat Rusya araya girerek, Osmanlı devletinden Balkan devletlerine reform yapmasını istedi. Bunların bir kısmı kabul edilirken, bir kısmı da kabul edilmedi. Bunun üzerine Rusya'nın isteği ve büyük devletlerin de katılımı ile 23 Aralık 1876'da İstanbul'da "Tersane Konferansı" açıldı (Kurat, 1990: 81; Aksun, 1994:415-16). Konferans bir netice alınmadan dağılması üzerine Rusya, Balkan devletleri üzerinde yine bir takım isteklerde bulundu. Türkiye bunu yine kabul etmedi. İngiltere araya girerek Londra'da bir "zirve toplantısı" düzenledi, fakat bu toplantıdan da bir sonuç ortaya çıkmadı (Süer, 1993:12-13).

³ Riasanovsky, 1993:386; *1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı Zaman Dizini*, 2004:21; Kurat, 1987:354. Rusya bu harbe karar vermeden önce Bismarck'a danışarak onun tarafsız kalmasını sağlamıştı. Avusturya'nın da savaşa tarafsız kalacağı tahmin edilmekteydi. İngiltere ise "*Bulgar Mezalimi*"nden sonra Gladstone'nun kampanyası sonucunda Türkiye'nin yanında yer alamazdı (Kurat, 1990:83). Ayrıca, Rusya Romanya ile bir antlaşma imzalayarak Rus ordularının Romanya topraklarından geçmesini sağlamıştı (Süer, 1993:13).

⁴ 1850'lerden beri Rus yetkililerinin Batum'un ele geçirilmesi meselesini gündeme taşımışlardır. Batum Ruslar için ekonomik ve askerî açıdan stratejik öneme sahiptir. Nitekim K. Marks ve F. Engels'in Doğu Sorunu adlı kitabında yer alan "Holy War" adlı makalede, Batum'un önemi şu şekilde tarif edilmektedir: "her iki taraf için (Rusya ve Osmanlı devleti için) Asya'daki savaşın anahtarı, Batum'dur. Aynı zamanda Batum ticaret için de önemlidir. Batum bütün Aysa Türkiyesi için çok önemlidir. Rusya Batum limanının önemini kavramıştır" (Marx ve Engels, 1977:196-200).

üzerinden üç koldan saldırıya geçen Rus orduları hızlı hareket ederek, 20 Nisan'da Bayezit'i, 17 Mayıs'ta Ardahan'ı ve çetin savaşlardan sonra 19 Kasım 1877'de de Kars'ı ele geçirmişler (Karal, c. VIII, 1983:53-57) ve Erzurum istikametine doğru yönelmeye başlamışlardı (Kurat, 1990:84-85).

Batum'daki Türk kuvvetlerinin komutanı Ferik Hasan Tahsin Paşa'ydı. Rus kuvvetleri, savaş ilanından bir gün sonra Tümgeneral Oklobzhie komutasında 12.000 kişilik bir kuvvetle, 25 Nisan 1877'de Osmanlı-Rus sınırını geçerek Batum'a doğru ilerledi, fakat bunlar yerel Acaralı milislerin şiddetli mukavemeti ile karşılaştılar. 11 Mayıs 1877'deki ve 28 Mayıs'taki Rus saldırıları, sayıları 5.000'i bulan Acaralı milislerin de yardımı ile bertaraf edilmekle beraber (*1877-1878 Osmanlı Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekatı*, 1985:86-89), 14 Mayıs'ta donanmanın da desteği ile Sohumkale Türklerin eline geçmişti (Allen ve Muratoff, 1966:120-121). Osmanlı Erkân-ı Harbiyesi, Sohum ve Batum arasındaki Poti'nin de işgalini düşünerek, Batum'a yedek kuvvetler göndermiş, ayrıca 22 Haziran 1877 tarihinde sevk ve idare yönünden yetersiz görülen Hasan Tahsin Paşa'nın yerine Müşir Derviş Paşa'yı atamıştır (*1877-1878 Osmanlı Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekatı*, 1985:95)¹. 23 Haziran'da Batum mevziilerine karşı Rus taarruzu yeniden başlamış, fakat Ruslar çok ağır kayıplar vererek geri çekilmişlerdi (Allen ve Muratoff, 1966:142-147). Türk ordusu, 24 Haziran'da Ruslara karşı taarruza geçerek önemli mevzileri ele geçirdikten sonra, onları Çürüksu'yu terke mecbur etmişti (*1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı Zaman Dizini*, 2004:37).

Kars'ın Rusların eline geçmesinden sonra Osmanlı kuvvetlerinin Batum ile olan ilişkisi kesilmişti (Hosking, 2001:315). Osmanlı devleti Batum'daki birliklerini güçlendirirken (*The Daily Constitution*, October/Ekim 21, 1877, s. 1), Rus genelkurmayı ise kuvvetlerine iki yeni görev vermişti. Bunlardan birisi Erzurum diğeri ise Batum'un alınması idi. Bu amaçla Tuğgeneral Karamov komutasındaki Rus birlikleri Çoruh vadisi boyunca ilerleyecek ve Batum'u ele geçirecekti. Fakat Ruslar bu harekâta da başarılı olamadılar (Allen ve Muratoff, 1966:195-196). Ruslar olası bir mütareke öncesi Batum'u elde tutmak istiyorlardı. Bu nedenle, General Karamov Batum Cephesi Komutanlığı'na atandı. Rus taarruzu 30 Ocak sabahı tekrar başlamış, ancak, Ruslar yine başarılı olamamışlardı (*1877-1878 Osmanlı Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekatı*,

¹ Derviş Paşa mektepten yetişmiş değil ise de pek çok muharebeler görmüş cesur, müdebbir, ihtiyatlı bir askerdi (*İkdam*, 18 Nisan 1334/1918, n. 7611).

1985:188). Rusların savaş boyunca yaptığı bütün uğraşılara rağmen, Batum savaş sonunda Osmanlı devletinin elinde kalmıştı. Bunun nedenleri coğrafi faktörler¹, Derviş Paşa'nın savaşı başarılı bir şekilde sevk ve idare etmesinin yanında bölgedeki Müslüman halkının Osmanlı kuvvetlerine destek vermeleridir².

Savaşın diğer cephesi Balkanlarda ise, Rus kuvvetleri Plevne'de durdurulmasına rağmen (Kurat, 1990:83), Sırp, Karadağlılar ve Romenler Osmanlı devletine savaş ilan, etmişler Rus orduları, Plevne'yi ve ardından Edirne'yi ele geçirdikten sonra İstanbul önlerine kadar gelmişlerdi (Hammer, c. IX, 1992:587-588). Batum'daki başarılı savunmaya rağmen Kafkaslar ve Balkanlardaki yenilgiler üzerine, Osmanlı devletinin mütareke istemekten başka bir çaresi kalmamıştı.

İngiltere, Osmanlı-Rus Savaşı'nın başından beri gelişen olayları uzaktan takip etmekle yetinmişti. Fakat Rusların bu kadar ilerlemeleri karşısında İstanbul'a bir donanma göndermiş (Kurat, 1990:355), bunun üzerine Rusya ilerlemesini durdurmuş ve Osmanlı devletinin mütareke isteğini kabul ederek, 31 Ocak 1878'de savaşı bitiren mütarekeyi imzalamıştı (Karal, c. VIII, 1984:60)³. Ruslarla yapılan müzakereler neticesinde 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması imzalanmış ve bu antlaşma ile Beserabya, Batum, Kars, Ardahan, Beyazıt ile Eleşkirt Ovası "*tazminat-ı harbiye*"nin bir kısmı karşılığında

¹ Batum, coğrafi şartları nedeniyle savunması oldukça kolay, fakat Batum'a saldırılması ise oldukça zordur. Batum yüksek sıradağlarla çevrili olup, bu dağlarda birbirine paralel akan küçük ırmaklar ve bunların arasında sık ormanlarla kaplı ve aşılması güç sırtlar bulunmaktadır. Batum civarındaki çok küçük düzlüklerde de bataklıklar mevcuttu. Dolayısıyla bu civarda bir meydan muharebesi yapmak mümkün değildi. Daha önceki seferlerde olduğu gibi, dağ tepelerinde ve mühim geçitler üzerinde istihkâmlar yaparak, orduyu karadan müdâfaa halinde bulundurmak ve sahilten de deniz kuvvetleriyle desteklemek yeterlidir (Allen ve Muratoff, 1966:118; Mehmet Celalettin Paşa, 1983:372; Mehmet Celalettin Paşa, 1326:117).

² Savaş sırasında Karadeniz komutanı olan Hobart Paşa bu olayı şu şekilde anlatmıştır: 10.000-12.000 arasında Batum'un cesur insanları (yerel Müslümanları-Acaralılar ve Lazlar- kastediyor), Ruslar Batum'a ilerlerken ellerinde silahlar ağızlarında bıçaklarla vatanlarını savunmuşlardı. Ruslar tarafından ağır bir şekilde ezilmelerine rağmen, onlar Batum'u sonuna kadar savunmuşlar ve düşmanı eski sınırın ilerisine atmışlardır. Bu insanlar Moskova yönetimin altına girmektense ölmeyi tercih etmekteydiler (*The Times*, June/Haziran 18, 1878, n. 29284, s. 10). Allen ve Muratoff ise Rus Genel Kurmayının bu yerel Müslümanları hesaba katmamalarını büyük bir hayretle karşılamaktadır (Allen ve Muratoff, 1966:117).

³ Ruslarla yapılacak mütareke ve barış görüşmeleri sırasında izlenecek tutum Osmanlı devlet adamları tarafından tartışılmış ve genel görüşe göre Batum'un terk edilebileceği sonucu ortaya çıkmıştı (BOA, İ.DUİT, 142/ 49; BOA, İ.DUİT, 142/ 71, BOA, İ.DUİT, 142/ 74). Hatta Osmanlı devleti 12 Nisan 1878'de Batum'u tahliye kararı almıştı (*1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı Zaman Dizini*, 2004:94). İşin ilginç tarafı Batum meselesi İngiltere Meclisi'nde (House of Commons) de ele alınmıştı. Burada Batum'un Ruslara bırakılmaması gerektiği vurgulanmış ve mülkiyetinin Türkiye'ye verilmesi için Rusya'ya baskı yapılması gerektiği belirtilmişti (*The Times*, June/Haziran 5, 1878, n. 29299, s. 9).

Rusya'ya bırakılmıştı¹. Fakat bu antlaşma Karadeniz ve Yakınoğu'daki güç dengelerini tamamen altüst etmişti. Rusya'nın Beserabya'yı ilhakı, Batum ve Varna'yı kontrol etmesi, deniz gücünde ve Karadeniz'deki ticarete tekel olmasını sağlamıştır (Jelavich, 1970:46-47). Bu durum karşısında Akdeniz'deki güvenliğini sarsılan İngiltere duruma hemen müdahale ederek, 30 Mayıs 1878'de Londra'da Rusya ile arasında bir ön antlaşma yapmış ve bu antlaşma ile Batum'un Kars ve Ardahan ile birlikte Ruslara bırakılması kabul edilmişti (Karal, 1984:70; Temperley, 1966:365). Ayrıca, 4 Haziran 1878'de de İngiltere ile Osmanlı devleti arasında yapılan antlaşma ile Kıbrıs İngiltere'ye terk olunmuştu (Hammer, 1992:590-591)².

Ayastefanos Antlaşması'nın tadil edilmesi için, İngiltere ve Avusturya'nın talebiyle Berlin'de 13 Haziran 1878'de müzakereleri başlamıştı. Müzakereler sonucunda 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmada Osmanlı devleti ve Rusya'nın dışında Almanya, Avusturya, İngiltere, İtalya ve Fransa'nın da imzası vardı³. Berlin Antlaşması'nın 58. maddesi ile Batum, Kars ve Ardahan Rusya'ya verilirken, 59. maddesi ile de Batum'un statüsü belirlenerek şehir ve liman, serbest ticaret bölgesi olarak bütün milletlerin gemilerine açık hale getirilmiştir⁴. Bayezit şehri ve Eleşkirt

¹ Ayastefanos Antlaşması'nda Batum, Kars ve Ardahan "tazminat-ı harbiye" ile alakalı madde olan 19. maddenin 2. fıkrasında yer almıştır. 19. maddenin 2. fıkrası şu şekildedir: "Saniiyen: Ardahan ve Kars ve Batum ve Bayazit ile Soğanlı'ya kadar olan yerler terk edilecektir". 19 maddenin 3. fıkrasında ise 1. fıkra ile Ruslara verilen Baserabya bölgesi ile 2. fıkra ile verilen yerlerin "tazminat-ı harbiye" olarak karşılığı 1.100.000 ruble olduğu yer almıştı. 19. maddeye göre toplam tazminat ise 1.410.000 idi (*Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, 1298/1880:283-285).

² Kıbrıs Konvansiyonu olarak bilinen bu antlaşmaya göre, Kars, Ardahan ve Batum'u işgal edecek olan Rusya'nın Anadolu'yu tehdit etmesi halinde İngiltere duruma müdahale edecek (Karal, 1984:72; *Vakit*, 16 Nisan 1334/1918, n. 177), hatta meseleyi çözemezse Kıbrıs'ı boşaltacaktı (*The Times*, London, July/Temmuz 17, 1886, s. 6, n. 31814).

³ Berlin Antlaşması'nı Osmanlı devleti adına Aleksandr Kara Teodori Paşa (Hariciye Nazırı), Rusya adına Prens Gorçakof (Dışişleri Bakanı), Almanya adına Prens Bismark (Başbakan), Avusturya adına Kont Andrassy (Dışişleri Bakanı), İngiltere adına Kont Beconsfield (Başbakan), İtalya adına Kont Korti (Dışişleri Bakanı), Fransa adına Mösyö Vadington (Dışişleri Bakanı) imzalamışlardır (Ahmed Selahaddin, 1327:119-120).

⁴ Berlin Antlaşması'nın 59. maddesi şu şekildedir: "Bab-ı Âli Rusya imparatoruna Ardahan ve Kars ve limanı ile beraber Batum arazisini ve eski Rusya hududuyla atide muharrer had arasında bulunan araziye terk eder".

Berlin Antlaşması'nın 59. maddesi ise şu şekildedir: "Haşmetlü Rusya İmparatoru Batum'u ticarete mahsus serbest bir liman yapmak efkârında olduğunu beyan eder" (*Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, 1298/1880:270-271). 6 Temmuz 1878'de Berlin Kongresi'nin 14. Protokolünde Batum meselesi tartışılmıştır. İngiltere adına Lord Beaconsfield ve Lord Salisbury, Avusturya adına Kont Andrassy, Almanya adına Prens Bismarck müzakereci olarak bulunurken, Rusya tarafında Prens Alexandr Gorçakov vardı. İngiltere Batum'un Türklere bırakılması için çok uğraşmış, fakat başarılı olamamıştı. Bu kez "sadece ticari" olmasını istemiş, bu teklifte bir ara başarılı oldu idiyse de bu da kabul edilmemişti. Gorçakov, II. Alexandr'ın özel taahhüdü ile Batum'un "temelde ticari" olabileceğini söylemiş, nihayet bu teklif bütün taraflarca kabul edilmişti. Böylece bütün milletlerin

ovası İngiltere'nin ısrarı üzerine Türkiye'ye bırakılmıştır (BOA, Y. PRK. HH, 3/ 7; Kurat, 1990:89; Karal, 1984:76-77; Hammer, 1992:591-594)¹. Savaş yolu ile değil masa başında Batum'u elde eden Rusya, Osmanlı devletinden hemen bu kentin tahliyesini istemiştir². Rusya böylece Batum'u elde etmiş ve tarihî emelleri için büyük bir fırsatı yakalamıştı.

Ruslar, Osmanlı zamanındaki idarî bölünmeyi değiştirerek Batum bölgesini Batum limanı ve üç vilayet olmak üzere dört kısma ayırmıştır. Bu üç vilayet Batum, Acara ve Artvin'di. Batum vilayeti Batum, Kintrishskogo ve Gönye; Artvin vilayeti Artanuzhsko, Artaanekogo ve Shavshetskogo; Acara vilayeti ise Yukarı Acara, Aşağı Acara ve Machahel'den meydana gelmekteydi (Badjelidze, 1973:46). 12 Haziran 1883'de ise Batum vilayeti Kutayis ile birleştirilerek (Quelquejay, 1960:1108), Batum Oblastı adı altında yeni bir idari birim haline gelmiştir.

Batum, 1878 Berlin Antlaşması ile serbest bir liman yapılması kaydı ile Rusya'ya bırakılmıştı ve bunun uygulanması da Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlerin yani İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya ve İtalya'nın garantörlüğü altına alınmıştı. 1878

gemileri Batum limanından faydalanabilecekti. Bu taahhüdü (Batum'un serbest liman olmasını) Prens Bismarck Ayastefanos Antlaşması'nın büyük bir değişikliği olarak görmüş; Lord Beaconsfield Batum'un Rusya'nın bir parçası olmadığı şeklinde yorumlamış; Kont Andrassy ise Avrupa devletlerinin menfaatine olan bir durum şeklinde telakki etmiştir. (BOA, Y. PRK. HH, 3/ 7; BOA, HR.TO, 366/ 17; *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, 1298/1880:174-184; House of Commons, 1886; C.4857, belge no: 1; NA, FO, 881/ 5323, belge no: 43 (NA, FO, 881/ 5323 ile NA, FO, 418/ 14 aynı belgeleri ihtiva ettiğinden, mükerrer olmaması için sadece NA, FO, 881/ 5323 kullanılmıştır); NA, CAB, 37/ 18 belge no: 7; *The Times*, July/ Temmuz 8, 1886, n. 31806, s. 5; Anderson, 1996:214; Jelavich, 1970:54). Berlin Antlaşması'na göre Lazistan (Batum) Sancağı'ndaki kaza ve nahiyelerin durumu şu şekilde olmuştur: Hopa ve Atina kazaları ile Arvahi, Hemşin ve Vakıf (Kobak) nahiyeleri Osmanlı tarafında kalırken; Batum, Livane (Artvin), Çürüksu, Acara-i Süfla ve Acarateyn kazaları ile Maçahel, Acara-i Ulya, Gönye nahiyeleri Rusyaya terkedilmişti (Demirel, 2008:250).

¹ Kongreden önce Shuvalov Bismarck'a "Almanya için 1870'de Alsace ne ise bizim içinde Kars ve Batum öyledir" demişti (Jelavich, 1979:62).

² Bu süreç oldukça zorlu olmuştur. Rusya, 26 Temmuz 1878'de Petersburg Sefiri Şakir Paşa'dan Batum'un süratle tahliye edilmesini istemiş, aynı konuda Hariciye Nezareti'ne 3 Ağustos'ta bir telgraf göndermişti. Osmanlı devleti ise bu tahliyeyi ağırdan almaktaydı, çünkü Ruslar henüz Erzurum'u terk etmemişlerdi. Ruslar Osmanlı devletine 13 Ağustos'a kadar süre vermişlerdi. Fakat bu süre bittiğinde hala Batum tahliye edilmemiş, 10 günlük ek süre istenmişti. Fakat Osmanlı askerleri tahliyede yine pek aceleci davranmadılar. Nihayet 7 Eylül 1878'de Rus birlikleri Batum'a girdiler. Fakat bu kez de yerli Müslüman halk kanlarının son damlalarına kadar Rusya ile savaşacaklarını ilan ettiler. Olay diplomatik krize dönmüş, sonunda buradaki Müslüman halkın çoğu Trabzon ve Samsun'a yerleştirildi ve sorun çözülmüş oldu (BOA, Y. PRK.EŞA, 1/ 25; BOA, Y. PRK.EŞA, 1/ 43; BOA, İ.HR, 277/ 16949-1; BOA, Y.EE, 78/ 13; BOA, Y. A. HUS, 159/ 56; BOA, İ.DH, 774/ 63008-5; BOA, Y. A. HUS, 159/ 67; BOA, Y.EE, 103/ 46; BOA, Y. PRK.ASK, 2/ 5; DMA, ŞBB, 124/65A; *İkdam*, 18 Nisan 1334/1918, n. 7611; Kurat, 1968:153-154). Rusların Batum'a girmesinden sonra da göçler devam etmiş, bölgeden yaklaşık 40.000 insan Türkiye'ye göç etmiştir (Çanturiya, 1940:23).

Kıbrıs Konvansiyonu'na göre de eğer Rusya Batum'un statüsünü değiştirirse İngiltere Rusya'ya karşı Osmanlı devletinin yanında savaş ilan edecekti. Rus İmparatoru II. Alexandr Berlin Konferansı'nda Batum'un serbest liman olması konusunda verdiği şahsî taahhüdünü genel anlamı ile tutmuştur. Fakat II. Alexandr'in 13 Mart 1881'de öldürülmesi ile yerine geçen III. Alexandr (Kurat, 1990:74), babasının sözünü hiçe sayarak vakit geçirmeden Batum'un askerî bir üs haline gelmesi için her şeyi yapmaya başlamıştı.

III. Alexandr, Batum'da bulunan Türkler zamanından kalma eski kaleleri yıkmış ve bunların yerlerine daha sağlam ve büyük, birinci sınıf yeni kaleler yapmıştı¹. Daha sonra Rusya, Batum'un çevresindeki dağların tepesine büyük bir top deposu yerleştirmiş ve bunun etrafına 12 kadar mevzii inşa etti. Bu mevziilerin yanına topçular için 10 kışla da inşa ederek tam bir istikam oluşturmaya çalışmıştı. Bu depo ile liman arasında 4,2 km uzunluğunda bir tren hattı döşenerek liman ile bağlantısı sağlanmıştı². Diğer taraftan da Batum'a asker sevkıyatı da yapmaktaydı³.

Rusya, Batum'un serbest ticaret limanı olmasından da pek memnun değildi. Kervan yoluna karşı çeşitli alternatifler düşünmekteydi. Bu nedenle, 1881'de başlattığı demiryolu yapımı atağına bir yenisini ekleyerek, 1883 yılında Bakû-Tiflis-Batum demiryolunu⁴ yapmış ve tüccarların bu yolu kullanmasını isteyerek Batum'un transit ticaretini yasaklamıştı⁵. Bir yandan kalıcı kışlaların, top depolarının ve baruthanelerin inşası sürerken, diğer yandan da Batum limanının transit geçişe yasaklanması artık Batum'un askeri üs haline getirilmek istendiğinin göstergeleriydi⁶.

III. Alexandr çok hızlı başladığı Batum'daki tahkimat faaliyetlerine, tepki çekmemek üzere ara vermesine rağmen, 1885 yılında İngiltere'nin Orta Asya'da, özellikle Pencap

¹ *House of Commons*, 1886, C.4857, belge no: 1; *The Times*, July/ Temmuz 14, 1886, n. 31811, s. 5.

² BOA, HR.TO, 333/ 11, lef: 1, 4.

³ BOA, İ.HR, 286/ 17916; BOA, Y. PRK.ASK, 13/ 31.

⁴ 1883'de Maverâ-yı Kafkasya demiryolunun yapılması ile petrol ve diğer maddeler artık daha ucuz ve daha hızlı taşınabiliyordu (Miller, 1967:67).

⁵ Bu konuda en büyük zararı İngiltere görmüştü (*Hansard's Parliamentary Debates*, 24 Mayıs 1883, c. 279, s. 763-764).

⁶ NA, FO, 881/ 5323, belge no: 73; NA, FO, 881/ 5323, belge no: 51. Osmanlı devleti, Rusya'nın Batum'daki bu tahkimatının nedenini, Rusya'nın Afganistan üzerinden Hindistan'a karşı saldırı hazırlığı olarak görmüştür. Rusya böyle bir savaşta bütün sevkıyatını Batum üzerinden Tiflis-Bakû ve oradan da Hazar denizinin ötesine taşıyacaktı. Osmanlı devleti ise olası bir İngiltere-Rusya savaşında karşısında izlemesi gereken iki yol olduğunu düşünmektedir. Birinci yol İngiltere'nin yanında kalıp Rusya'ya savaş ilan etmek, ikinci yol ise tarafsız kalmak (BOA, Y. PRK. HR, 7/ 25, lef: 2, 3, 4).

bölgesindeki faaliyetleri ve Kafkasya'daki operasyonları neticesinde İngiltere ile savaşma noktasına geldiğinde Batum'daki istihkâmlara yeniden başladı (*The Times*, July/Temmuz 14, 1886, n. 31811, s. 5; *The Times*, July/Temmuz 17, 1886, n. 31814, s. 6). Mart 1885'te Batum'da bulunan komutanlara istihkâm çalışmalarının genişletilmesi için yeni emirler verildi¹. Bu emirleri müteakiben, Nisan 1885'te yeni piyade taburları Batum'a getirilmişti. Aynı şekilde Burun tabyasında yeniden çalışmalar başlamış² ve 1885 Mayıs ayında bu tabyaya da tren hattı inşa edilmişti. Ayrıca, Garadok ve Çoruh tabyalarının tren hattı ile birbirine bağlanması düşünülmüştü. Bu tabyaların dışında Sarısu tabyasında da çalışmalar başlatılmış³, bu bölgede rıhtım inşaatları da devam ettirilmiştir⁴.

Yapılan tahkimat çalışmalarının dışında Rusya, bu bölgede iki askerî kara yolu yapmıştır. Bunlardan ilki Ahıska yolu ile Borcum geçidine kadar olan 170 kilometrelik yoldur ki, bu yol direkt olarak Tiflis kara yolu ile bağlanmıştır. Bu yolun yapılma nedeni, harp sırasında düşmanın Batum ile Tiflis arasında demiryolunu kesmesi durumunda, nakliyatın bu kara yolundan yapılmasıydı⁵. Diğer yol ise Artvin-Ardanuç-Ardahan yolu ile Kars'a bağlanmıştır (Allen ve Muratoff, 1966:207).

Batum'da yapılan tahkimatları inceleyen Rusya imparatoru III. Alexandr artık bütün hazırlıkların tamamlandığına kanaat getirmiş ve 3 Temmuz 1886 tarihinde bir kararname yayınlarak Batum limanının serbestliğini kaldırdığını ilan etmişti⁶. İmparator, buna gerekçe olarak, Rusya'nın ekonomik yönden çok zarar gördüğünü ileri

¹ BOA, HR.TO, 336/ 34.

² BOA, HR.TO, 336/ 44.

³ BOA, HR.TO, 336/ 50.

⁴ BOA, Y. A. HUS, 194-2/ 118, lef 2; BOA, HR. TO, 338/ 63; BOA, Y.A. HUS, 194-1/ 21.

⁵ BOA, HR.TO, 338/ 53; Allen ve Muratoff, 1966:207.

⁶ Rus *Novoe Vremya* gazetesi ile dünyaya duyurulan kararname şu şekilde idi: 1- Batum limanının serbestliği 17 Temmuz 1886 tarihinden itibaren kaldırılacaktır. 2- Bu tarihte Batum limanında ve serbest liman hududu dâhilinde bulunacak olan yabancı mallar, vergiden muaf tutulacaktır. 3- Tüccarlar mağazalarında bulunan yabancı malları, kanun gereği damga, kurşun mühür ve bandrolleri vurdurmak için 17 Ağustos 1886 tarihine kadar gümrük memurlarına bildirmek zorundadırlar. 4- Bugünden itibaren (3 Temmuz) Ağustos'un 17'sine kadar damgalatmak için gümrük memurlarına bildirilmeyen mallar kaçak kabul edilecektir. 5- Bu kararnamenin üçüncü maddesinde belirtilen sürenin bitiminde limanın kara hududu üzerine kurulmuş olan gümrük kordonu kaldırılacaktır. 6- Maliye serbest limanın kaldırılması tarihinden itibaren üç ay içerisinde Batum limanına dahil olan yabancı malları vergiden muaf tutmak hakkına sahiptir (BOA, Y.A. HUS. 193/ 89, lef: 3; NA, FO, 881/ 5323, belge no: 73; *The Times*, July/Temmuz 15, 1886, n. 31812, s. 5).

sürmüştür¹. Fakat bunun gerçek nedenleri farklıdır. Bunlardan birincisi XIX. yüzyılda Rusya ile İngiltere arasında ortaya çıkan *Doğu Sorunu* (Şark Meselesi)², ikincisi Avrupa'daki dengeler³, üçüncüsü Rusya'nın 1878 Berlin Antlaşması'nın zaten ihlal edildiğini düşüncesi⁴, dördüncüsü Avrupa'daki diğer devletlerin uygulamış oldukları serbest liman uygulamalarına bu dönemde teker teker son vermeye başlamaları⁵, beşincisi “hukukî boşluk”⁶, son neden de bu olaya en çok tepki verme ihtimali olan Osmanlı devleti ve İngiltere'nin içlerinde buldukları durum idi⁷.

¹ NA, FO, 881/ 5323, belge no: 57; BOA, Y.PRK.A, 4/ 50, lef 4. İmparator buna rağmen, Batum'un serbest liman olması ile İran'dan ve Maverâ-yı Kafkasya bölgesinden gerçekleştirilen ticarî faaliyetlerle, hem Kafkasya, hem de Batum bölgesinin çok geliştiğini kabul etmekteydi (*The Times*, July/ Temmuz 17 1886, n. 31814, s. 6).

² İngiltere'nin geleneksel Hindistan yolunu koruması politikası ile Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasının çakışması sonucunda, Batum meselesi ortaya çıkmıştı. Rusya sıcak denizlere Karadeniz'de güçlü bir donanmaya sahip olmadan asla inemeyeceğini çok iyi bilmektedir. Batum'un askerî olarak müstahkem bir mevkiî haline getirilmesi de bu açıdan önemli idi. İngiltere ise, tarihî politikaları gereği Hint deniz ticareti yollarını güven altına almak için, Balkanlar, Boğazlar, Kafkasya, Akdeniz ve Orta Asya'da Rusların önüne set kurmuştu. Berlin'de Boğazlar meselesini kendi isteğine göre halletmiş, Orta Asya'da ilerleyen Rusları Afganistan'da durdurarak 1885'te bir antlaşma yapmıştı (Söylemezoğlu, (t.y.):407-408).

³ Rusya, Almanya ve Avusturya ile Haziran 1881 Üç Kral Antlaşması diye adlandırılan tarafsızlık antlaşması imzalamıştı (Acar, 2004:225). Rusya Almanya'nın ve Avusturya'nın bu anlaşmayı bozarak kendisine karşı çıkmasını, olası ihtimaller dâhilinde görmemekteydi. Bunun dışında Rusya'nın Fransa ile de arası iyi idi. Bu devlet de Batum meselesi yüzünden Rusya ile arasını bozmayacaktı (NA, FO, 881/ 5323, belge no: 57; Yasemee, 1996:183). Ayrıca, Rusya, Almanya'yı kararnamenin ilanından önce haberdar etmişti (Jelavich, 1970:58).

⁴ 1885 İstanbul Antlaşması'nda Berlin Antlaşması ihlal edilerek Doğu Rumeli ile Bulgaristan Prensiği birleştirilmiştir (NA, FO, 881/ 5323, belge no: 54; NA, FO, 881/ 5323, belge no: 60). Dolayısıyla, Rusya'ya göre Berlin Antlaşması ihlal edildiği için 1871 protokollerinin de bir hükmü kalmamıştı (NA, CAB, 37/ 18 belge no: 7). Fakat Rusya'yı bu düşünceye iten neden, Bulgar meselesinin kendi kontrolünden çıkarak İngiltere eksenine girmesidir. Ayrıca, Fransa Tunus'u 1881'de, İngiltere Mısır'ı 1882'de işgal ederek yapmış oldukları antlaşmaları ihlal etmişlerdi. Bunların dışında Avusturya Balkanlar'da özellikle de Bosna-Hersek'te Berlin Antlaşması'na aykırı olarak önemli kazanımlar elde etmişti (Aksun, 1994:387; *The Times*, July/ Temmuz 7, 1886, s. 5, n. 31805).

⁵ Avusturya-Macaristan Trieste ve Fiume limanlarının serbestliğine son verirken (*The Times*, July/ Temmuz 12, 1886, n. 31809, s. 5), Romanya, Glatz ve İbrail limanlarının serbestliğini kaldırmışlardır (*The Times*, July/ Temmuz 7, 1886, n. 31805, s. 5). Dolayısıyla Rusya da Batum'da serbestliğe son verebilirdi.

⁶ Rusya'ya göre Berlin Antlaşması'nın 59. maddesi sadece bir niyet özelliği taşımaktaydı. Bu madde temelde Çar II. Alexandr'in verdiği şahsî bir taahhüde dayanmakta idi. Kaldı ki, o da şu anda hayatta değildi (BOA, Y.A.HUS, 193/ 11, lef 8).

⁷ Osmanlı devletinde bu sırada Ramazan bayramı, İngiltere'de ise seçim vardı. Osmanlı devleti olayı öğrendikten ancak birkaç gün sonra bakanlar kurulunu toplayabilmişti (NA, FO, 881/ 5323., belge no: 15, 35, 57). İngiltere ise bütün yoğunluğunu seçime vermişti (TNA., FO., 881/ 5323., belge no: 44*; *The Times*, London, 8 Temmuz 1886, s. 5, n. 31806; *The Times*, London, 17 Temmuz 1886, s. 7, n. 31814). Avusturya gazetesi *Vorstadt Zeitung* “Gladstone'nun şu anda seçimler için kartlar imzaladığını ve İngiltere'nin yurtdışındaki çıkarlarını düşünecek zamanı olmadığını” yazarak İngiltere'nin bu durumunu haber yapmıştı (*The Times*, London, 13 Temmuz 1886, s. 5, n. 31810).

Rusya'nın bu nedenlerle ilan ettiği 3 Temmuz 1886 kararnamesi, esasında 1871 Londra Protokolleri'nin ve 1878 Berlin Antlaşması'nın açıkça ihlali anlamına gelmekteydi¹. Fakat Rusya, bu kararnamenin, zikredilen protokol ve antlaşmaya müdahale olmadığını, askerî bir önlem anlamına gelmediğini, Batum'un esas olarak ticarî bir liman olarak kalacağını açıklamış² ve ısrarla bu önlemlerin askerî ve siyasî değil sadece ekonomik ve ticarî olduğunu belirtmiştir³.

Batum'un serbest liman statüsünün Rusya tarafından kaldırılmasına, 1878 Berlin Antlaşmasını imzalayan devletler kayıtsız kalmışlardı. Avusturya⁴ ve Almanya⁵ Rusya ile ittifak kurduğu için böyle bir harekete onay vermiş, Fransa da Rusya ile arası iyi olduğundan bu gelişmeye ses çıkarmamış⁶, İtalya da Batum'da çıkarı olmadığı için bu mesele ile ilgilenmemişti⁷. İngiltere ise Kıbrıs Konvansiyonu'nda verdiği sözü unutarak unutarak sadece protesto ile yetinmişti⁸. Allen ve Muratoff, “durum her ne kadar Rusya

¹ NA, FO, 881/ 5323, belge no: 51.

² NA, FO, 881/ 5323, belge no: 1; *The Times*, July/ Temmuz 14, 1886, n. 31811, s. 5; *The Times*, July/ Temmuz 8, 1886, n. 31806, s. 5.

³ NA, FO, 881/ 5323, belge no: 18, 36, 53, 54, 60. Çar ortamı daha da yumuşatmak için, Rusya'nın İstanbul Elçisi Nelidov ile bir mektup göndererek dostluktan bahsetmiştir (NA, FO, 881/ 5323, belge no: 76). Rusya bir taraftan böyle davranırken, R. Morier'e M. de Giers Batum meselesinin Berlin Antlaşması'nın ihlali olduğunu itiraf etmiştir (NA, FO, 881/ 5323, belge no: 18). Hatta daha sonraları Rus imparatoru da bunun bir ihlal olduğunu söyleyecektir (NA, FO, 881/ 5323, belge no: 59).

⁴ Avusturya Dışişleri Genel Sekreterliği Berlin Antlaşması'nın 59. maddesinin Rusya'nın bu davranışını engelleyecek bir üslup içermediğini belirtmiştir (NA, FO, 881/ 5323, belge no: 10; BOA, Y.PRK.A, 4/ 54, lef 2). Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Kalnoky ise Petersburg kabinesinin bu kararını haklı göstermek için, Berlin Antlaşması'nın 59. maddesinin sadece bir niyet taşıdığını, buna ilaveten Batum'da serbest bir liman usulünün lağvı hakkında Rusya devleti tarafından alınan kararın Avusturya ve Macaristan'ın ticarî menfaatlerini zarara uğratmadığını söylemiştir (BOA, Y.A.HUS, 193/ 11, lef 8; BOA, Y.PRK.A, 4/ 54, lef 2).

⁵ Rusya'nın Batum limanının serbestliği kaldırmasına Almanya'nın ilk tepkisi, Berlin Antlaşması'nın 59. maddesinin ihlâl edilmesinin Alman çıkarlarına aykırı olmadığı şeklindeki açıklamadır (NA, FO, 881/ 5323, belge no: 4). Prens Bismark da daha sonra bir açıklama yaparak, “Rusya hükümetinin bu adımına karşı herhangi hareket yapmak anlamsızdır” demiştir (NA, FO, 881/ 5323, belge no: 8, 55).

⁶ Fransa Dışişleri Bakanı M. de Freycinet, Batum meselesini araştıracağını, ülke dışındaki Fransız temsilcilerine telgraf çekerek, diğer büyük devletlerin fikirlerini alacağını söylemiştir (NA, FO, 881/ 5323, belge no: 16). Fakat diğer güçler bu meseleye kayıtsız kalınca, M. De Freycinet de Fransa'nın bu durumda kesinlikle kayıtsız kalacağını açıklayacaktır (*The Times*, July/ Temmuz 10, 1886, n. 31808, s. 11).

⁷ İtalya'nın ilk tepkisi İtalya Dışişleri Bakanı Kont Robilant'tan gelmişti. Ona göre, ticarî çıkarlar açısından Batum'un serbest bir liman ya da sadece ticarî liman olarak kalmasının hiçbir farkı yoktu (NA, FO, 881/ 5323, belge no: 56). İtalya da sonunda bu meselede kayıtsız kalmıştı (BOA, Y.PRK.A, 4/ 57; NA, FO, 881/ 5323, belge no: 54, 78).

⁸ Lord Rosebery, 13 Temmuz 1886'da konutla ilgili olarak Petersburg'a çok sert bir mektup göndermişti. Mektupta Rusya'nın bu hareketinin Berlin Antlaşması ve 1871 Londra Konvansiyonu'nun açıkça ihlali olduğu, imzacı devletlerin onayı almadan böyle bir şeye girişmemesi gerektiği ve diğer devletler bunu onaylasa bile İngiltere'nin bu hususu kabul etmeyeceği belirtilmişti (Jelavich, 1970:61; The Marquess of Crewe, 1931:271). Bu sert mektuba rağmen İngiltere Rusya'ya Batum meselesi yüzünden savaş ilan etmeyecekti (Güven-Yay.Haz, 1991:299). Fakat Kıbrıs Konvansiyonu'na göre, Rusya Batum'da Berlin

aleyhinde sözünde durmamasından dolayı ithamlar yağdırılmasına sebep olmuşsa da, Batum'un tahkim edilmesinin önceden kararlaştırılmış olduğuna inanmak için sebep vardır" diyerek, Batum'un askerî bir üs haline getirilmesinin devletlerarasında gizlice kararlaştırıldığını ima etmiştir (Allen ve Muratoff, 1966:206). Fakat işin ilginç yanı, bu işten en fazla zarar gören Osmanlı devletinin bir protesto göndermeye bile karar verememesiydi¹. Bunun nedeni II. Abdülhamid'in ihtiyat politikası (Ekinci, 2007:77) ve Rusya endişesi olarak açıklanabilir. Osmanlı devleti Rusya ile savaşı bu sırada göze alamazdı. 1877-1878 savaşının yaraları hala sarılamamıştı. Rus endişesi devlet ve halkın içine sinmişti. Mesele böylece bir oldubittiye gelmiş, Rusya mükemmel teçhiz edilmiş bir askerî limana sahip olmuştu.

Rusya Batum'u sadece askerî yönden değil, oradaki hâkimiyetini sürekli kılmak için diğer yönlerden de geliştirmek istemiştir. Batum'un yerleşim açısından en büyük problemi bataklıklardı. Bu nedenle Ruslar, Batum'a girdikten sonra Batum'un imarı konusunda en fazla uğraştıkları alan, bataklıkların kurutulması olmuştur. Osmanlılar zamanında kısmen kurutulan bataklıklar, hem yerleşmeyi engelliyor, hem de sağlık açısından ciddi sorunlar ortaya çıkarıyordu. Bataklıkların kurutulması amacıyla, 1879'daki Rus Askerî Valisi, Batum şehrinin 7 mil (11-12 km) uzağına kadar çeltik-pirinç tarımının yapılmasını yasaklamıştır. Bunun dışında, şehrin güney ve güneybatı bölgesindeki bataklıkları kurutmak için, 1882-1884 yılları arasında Zhilshyukogo adında kanallar inşa edilerek, 810.500 metrekare bataklık alan kurutulmuştur. Bu şekilde bataklıkların kurutulmasına ileride yıllarda da devam edilmişti².

Büyük çaplı rehabilitasyon faaliyetlerinin yanında Rusya Batum'daki eski binaların tamamını neredeyse yıkarak yeni baştan bir şehir oluşturmuştur (*İkdam*, 17 Mayıs 1334/1918, n. 7640). Yeni kurulan şehrin altyapısını da oluşturmak için, şehre yeni su

Antlaşması'nı ihlal ederse, İngiltere'nin Rusya'ya karşı askeri müdahalede bulunması gerekliydi. İngiltere'nin Rusya'ya karşı savaş ilan etmeyip sadece protesto ile yetinmesinin nedeni, olayın seçimler zamanına denk gelmesinin dışında, Batum ile yapmış olduğu ticareti İran körfezine kaydırarak buradaki zararını en az düzeye indirmesinden kaynaklanmaktadır (*The Times*, July/Temmuz 8, 1886, n. 31806, s. 5).

¹ Osmanlı Meclisi Vükelâsı, 7 Temmuz 1886'da ve 11 Temmuz 1886'da yaptığı toplantılar sonucunda Rusya'ya herhangi bir protesto notası gönderme kararı alamamıştı (BOA, MV, 10/ 79; BOA, MV, 10/ 83. 14 Temmuz 1886'da tekrar toplanan Meclisi Vükelâ'dan yine bir protesto kararı çıkmamıştı (BOA, MV, 10/ 92).

² 1888 yılında kanalizasyon çalışmaları devam ettirildi ve o yıl kanalizasyon çalışmalarına 329.567 ruble harcandı. 1900-1902 yılları arasında Andrew, Paul ve Ivanovskiy adı altında yeni kanallar inşa edildi. Bu kanallar çok daha geniş alanı kapsıyordu ve suyun seviyesini 1.07-3.73 metre arasında aşağıya çekti. Bu çalışmalarla şehirdeki bulaşıcı hastalıklar azaltıldı.(Komahidze, 1956:18-19).

sağlama sistemi yapılarak Korokolistskali nehrinden su taşınmıştı (Komahidze, 1956:20). Ayrıca, şehre düzenli elektrik sağlamak için elektrik santrali inşa edilmişti (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:30). 1888'de şehirdeki mezarlık kapatılmış ve Yurodskuyu mevkesine taşınmıştı. Daha sonra bu bölgeye Sekizinci Rus Kadınları Okulu, Katolik Kilisesi ve şehir hastanesi yapılmıştı. Bunun yanında denize girilecek yeni yerler de yapılmıştı. Gelişen ticaret ile limanın kapasitesi yetmeyince, limana yeni dalgakıranlar yaptırılarak limanın kapasitesi genişletilmiştir (Komahidze, 1956:19-20). Batum'da bu çalışmaların dışında şehrin yaşam standartlarını artırmak için bazı düzenlemeler de yapılmıştı. Batum sokakları parke taş ile döşenmiş ve şehrin merkezi ise asfalt kaldırım ile düzenlenmişti. Bazı sokaklar subtropikal bitkilerle donatılmış ve lağım pislikleri temizlenmişti (Komahidze, 1956:20). Bu yapılanların dışında Batum'da Avrupa'daki gibi büyük bahçeler açılmıştı (*İkdam*, 17 Mayıs 1334/1918, n. 7640; *Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:30). Böylece, Rus idaresi zamanında, Batum düzenli bulvarlarıyla, güzel taş binaları, tiyatroları, sinemaları, muhtelif kulüpleri, mükemmel otelleri ile Avrupalı görünüme sahip bir şehir olmuştur (*Kızıl Acaristan Salnamesi*, 1922:30).

Rusların izledikleri imar faaliyetleri neticesinde Batum askerî bir üs olmanın yanında ticaret ve sanayî merkezi haline gelmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Karadeniz'in dünya ekonomisine katıldığından daha önce bahsedilmişti. 1878 yılında Batum'un serbest liman olması ile yeni bir ivme kazandırılmış, Rusya'nın Kafkasya'daki demiryolu ağını genişletmesiyle de bu ivme hızlanmıştır. Rusya, ilk önce 1871'de Poti-Tiflis demiryolunu yapmış (Gordeyev, 1952:5), fakat Poti son durak olarak çok iyi bir yer olmamasından (Messurier, 1889:73) dolayı, Mayıs 1883'te Batum hattını inşa ederek, Batum'un Samtredi-Poti ve Tiflis-Bakû hattına bağlanmasını sağlamıştır (Komahidze, 1956:21; Quelquejay, 1960:1108). Batum'dan Tiflis'i geçerek Bakû'ye giden demiryolu hattının uzunluğu 905 kilometredir (Messurier, 1889:73)¹. Demiryolunun yapılması ile Batum'un ve limanın önemi bir kat daha artmış ve bölge ekonomik bakımdan ciddi şekilde gelişmeye başlamıştır (Tavadze, 1984:7; Badjelidze,

¹ Maverâ-yı Kafkasya demiryollarının toplam maliyeti 9.000.000 pound olup, 3 kısımdan oluşmaktadır. Bunlar: 1) 670.29 km uzunluğunda Bakû-Kura vadisindeki Mikhailowo'ya; 2) 10.86 km uzunluğunda Mikhailowo'dan Poni'ye ve 10.06 km uzunluğunda Poni'den Bejatoubane'ye; 3. Bejatoubane'den Batum'a 214,04 km uzunluğundadır. Demiryolunun ölçütü 5 fittir. Ayrıca demiryolu hattı boyunca telgraf hatları da döşenmiştir (Messurier, 1889:74).

1973:49). Bakû'de çıkarılan Azeri petrolünün¹, demiryolu ile Batum'a taşınmaya başlaması Batum ekonomisine çok önemli katkılar sağlanmıştı. Bölgeye yönelik olarak Rothschild, Mantasheva, Sideridisa ve diğer petrol şirketlerinin ciddi yatırımları olmuştur (Tavadze, 1984:7; Komahidze, 1956:22). Bu gelişmelere ek olarak, 1890'da Suram tünelinin yapılmasından sonra Batum, Kafkasya'daki en büyük dış ticaret limanı olmuştur (Komahidze, 1956:21). Chiatura manganez madenleri² bölgesinin 1895'te, Erivan'ın ise 1901'de Batum ile demiryolu bağlantısı sağlanmıştır (Gordeyev, 1952:5).

Batum'un çok önemli bir petrol ihraç limanı olmasını 1900'deki Bakû-Batum demiryolu boyunca inşa edilen petrol boru hattına borçludur³. Bu petrol boru hattı Batum'un çok önemli petrol ihraç limanı olmasının yanında, burada petrol rafinesine dayalı birçok endüstri alanının da gelişmesine neden olmuştur (Komahidze, 1956:21)⁴. Hat yapıldıktan iki yıl sonra, 1902 yılında Batum limanını 885 yabancı gemi ziyaret etmiş ve 108 milyondan puddan* fazla yük yüklemişlerdir (Gordeyev, 1952:12). 1910'da Batum'da 157 petrol üretim deposu vardı ve bunların 102'si yabancıların elindeydi.

Batum ve civarı petrolün dışında dünya ekonomisine bazı madenler de sunmaktaydı. Bunların başında bakır gelmektedir. XX. yüzyılın başlarında Batum bölgesinde başta çinko, sülfür, demir, manganez olmak üzere 45 maden yatağı vardı.

Batum bölgesinde diğer önemli sanayi kolu çay idi. Çay sanayisinin gelişimi XIX. yy sonlarına rastlamaktadır. Rusya ilk kez makinelerle çay üretimini Batum'daki Salibauri Çay Fabrikası'nda 1898 yılında gerçekleştirmiştir. Daha sonra 1899'da Çakva

¹ Bakû'deki petrol 1872'den itibaren bütün dünyaya yayılmaya başlamıştır (Kaeter, 2004:100). Bakû'de 213-518 metre derinlikten çıkarılan petrolün (*Christian Science Monitor*, March/Mart 16, 1918, s. 22) üretimi 1888'de 3.128.000, 1893'de 5.135.830, 1901'de ise 10.845.000 ton olmuştur (Schaenu, 1924:82).

² Manganez petrolden sonra en fazla ihraç edilen madendir. 1914 yılında 26 milyon pud manganez madeni ihraç edilmiştir (Inisimov, 1926:257).

³ Bakû-Batum petrol boru hattının uzunluğu 895 km dir (Komahidze, 1956:21). 24 pompa istasyonu vardır ve herbirinin 150 beygir gücünde 4 motoru vardır. İç çapı 8 inçtir. Kalınlık ise 5/16 inçtir. Boru dövme demirden yapılmıştır. Donmanın olmadığı yerlerde hat yüzeyden geçecektir, güneşin etkisi ile çatlamalardan korumak için dalgalı olacaktır. Donmanın olduğu yerlerde ise hat 1-5 fit yerin altından gidecektir (Messurier, 1889:77-78). Boru hattından yıllık 50 milyon pud ham petrol taşırken her pudu için maksimum vergi 15 kopek iken, demiryolu ile yıllık 10 milyon pud ham petrol taşınır ve her pud için vergi 19 kopektir (McKay, 1984:611). Dolayısıyla boru hattı maliyet açısından oldukça uygundu.

⁴ Bakû'de çıkarılan ağır petrol, lokomotif yakıtları olarak kullanılırken hafif olanlar bu yapılan boru hattı ile Batum'a taşınmaktadır (*Christian Science Monitor*, March/Mart 16, 1918, s. 22).

* 1 pud=6,38 kg (<http://www.convert-me.com/en/convert/weight>).

fabrikasında çay üretimine başlanmıştı¹. Çayın dışında tarıma dayalı diğer sanayi dalı tütün ve üzumdür. Batum bölgesinde 1898'de üretilen tütün 14,829 puddur. 1902'de Batum'da tütün üretimi için 2 fabrika vardır. Ayrıca, Batum bölgesinde 12.586 pud, Artvin bölgesinde ise 21.159 pud üzüm üretilmekte ve bunlar ilgili fabrikalarda işlenmekteydi (Badjelidze, 1973:72, 73, 106).

Başta petrol olmak üzere tütün, çay, maden suyu, demir gibi (*Batumskaya Demonstratsiya*, 1937:8) çeşitli sanayi kollarının kurulması ve demiryolu ile karayollarının yapılması ve limanın yeniden inşa edilmesi ile Batum, XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında Kafkasya'nın Bakû ve Tiflis'ten sonra 3. büyük endüstri kenti haline gelmişti (Komahidze, 1956:22; Mitchelle, 1974:311). 1902 yılına gelindiğinde Batum'da sanayi alanında 21 tesis bulunmaktaydı ve bunların yıllık kapasitesi 8.921.866 rubleydi. Bu tesislerin yarısından fazlası petrol ve gazyağı ihracatı yapmaktaydı. En büyük fabrikalar Rothschild, Mantashev ve Nobel Sideridisu idi. Liman da dâhil işçilerin sayısı 11 bini geçmiştir. Batum'un nüfusunun bu dönemde 30 bin civarında olduğu (Gordeyev, 1952:12)² düşünülürse, işçilerin sayısının ne kadar büyük kısmını oluşturduğu ortaya çıkacaktır.

Avrupa'da olduğu gibi Rusya'da da XX. yy sonlarında bir kriz ortaya çıkmıştı. 1900-1903 yılları arasında kriz daha etkili olmuştur. Rusya'da 3 bin işyeri kapatılmış ve 100.000 den fazla işçi işsiz kalmıştı. Bu krizden sanayi bölgesi olan Batum da etkilenmişti. Şehirdeki fabrikalar büyük sarsıntı geçirmişti. Batum'da bu kriz ilk kez şehrin en büyük sanayi kuruluşu olan Rothschild Petrol şirketini etkilemişti. Şirketin işçilere söz verilen paraları ödememesi nedeniyle işçiler, Ocak 1902'de gösteri düzenlemişler (Gordeyev, 1952:18-19) ve bu olay işçilerin isteklerinin yerine getirilmesiyle son bulmuştu (Badjelidze, 1973:62; *Batumskaya Demonstratsiya*, 1937:8). Bu, Batum'da kamuya açık ilk gösteri ve ileride Rus ihtilal tarihine geçecek olayların başlangıcı olmuştu.

¹ Batum'da üretilen çay, 1900 yılında Paris'teki Dünya sergisinde altın madalya kazanmıştır. Bütün bu fabrikaların makineleri ve üretim şekilleri İngiliz tarzındadır. 1906 yılında Batum'daki bütün çay üretimi 51.369,78 kilogram, 1909'da 85.347,93 kilogram, 1915'te ise 176.666,95 kilogramdır (Badjelidze, 1973:63, 68, 69, 70, 71).

² Batum'da işçi sayısı 1882'de 465'tir. 1890'da bu sayı 6.795 işçiye çıkmıştır. 1897'de ise 28.507 nüfusun, 11.249'u işçi idi (Badjelidze, 1973:119). Batum'da çalışan işçiler çok değişik milletlerden oluşmaktadır. Bunlar: Gürcü, Rus, Ukraynalı, Litvanyalı, Estonyalı, Ermeni, Polonyalı, Yunanlı, Abhaza, Yahudi, Osetyalı, Alman, Bulgar, Sırp, Türk ve diğerleri (Tavadze, 1984: 8).

Batum'da Ocak ayındaki ilk olaydan sonra sular biraz durulsa da 20 Şubat 1902'de Rothschild Şirketi tarafından 389 işçinin ihtilalci harekete üye olduklarından işlerinden atılması ile olaylar yeniden başlamıştı (Komahidze, 1956:22). Batum RSDRP (Rossijskoj Social-Demokratičeskoj Rabočeij Parti - Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi) Komitesi¹ işten atılmaları büyük bir grev tertip ederek protesto etmişti. 7 Mart'ta polis grevcilerden 52 kişiyi tutuklamıştı. Buna cevap olarak ertesi gün komite çok daha büyük bir gösteri düzenlemişti. Bu kez de 300 den fazla işçi tutuklanmıştı. 9 Mart'ta da 6 bin işçinin katıldığı daha büyük bir siyasî gösteri düzenlemişti. Çıkan çatışmada 15 işçi öldürülmüş, 50 işçi yaralanmış ve 5 işçi de Batum'dan sürülmüştü. Gösteride ölen işçilerin cenaze töreni ile aynı gününde, Batum Komitesi daha büyük bir siyasî gösteri düzenlemişti. Bu gösteri Gürcistan ve Rusya'daki ihtilalci hareketler tarihi boyunca sergilenen en büyük siyasî olay olmuştu (Badjelidze, 1973:144). Gösteriler devam ederek 22 Mart'ta Batum'da çok daha büyük bir gösteri düzenlemiş, bu tarihi mitinge eski işçiler de katılmışlardı (Gordeyev, 1952:23). Rusya bu gösterilere son vermek için, 5 Nisan 1902'de Batum RSDRP 4. toplantısında ileride Rus ihtilalinin liderlerinden olacak olan Stalin'i yakalamış ve Batum hapisanesine göndermişti (*Batumskaya Demonstratsiya*, 1937:8).

Batum gösterileri Kafkasya'daki diğer ihtilalci olaylara örnek olmuştur. Batum olayından sonra Kafkasya'da Bakû, Tiflis, Guria ile Odessa, Rostov gibi güney Rusya şehirlerinde isyan dalgaları patlak vermişti (Komahidze, 1956:22). Batum gösterilerinin ve grevlerinin en önemli yönü Stalin tarafından organize edilmesiydi ve işçilerin bu olaylarla birlikte kanlı eylemlere başlamış olmalarıydı (Gordeyev, 1952:30).

1905 ve 1907 Rus ihtilallerinde de Batum'da ayaklanmalar ve grevler meydana gelmiştir. 25 Ocak 1905 bir hafta süreliğine genel bir grev ilan edilmiştir (*Okkupatsiya i Faktičeskaya Anneksiya Gruzii*, 1920: 5). 31 Ocak'a kadar Batum'da bütün işçiler bu olaya karışmıştı. Batum'daki ayaklanmalar sadece "Çar'ın despotluğu"na değil aynı zamanda rejime de yönelikti. İşçiler siyasî ve ekonomik hakların yanında konuşma, sendika kurma, toplanma vb haklarını da istemekteydiler. 10 Haziran 1905'te 10 bin kişi sokağa çıkmıştı. Kasım 1905 sonunda Batum'da silahlı bir ayaklanma meydana gelmişti. Batum'daki İhtilalci hareketler sırasında Acaralı çiftçiler de merkezi hükümete

¹ Stalin'in 1 Ocak 1902'de Leninist çizgide kurduğu bir komitedir (*Batumskaya Demonstratsiya*, 1937:7).

vergi ödemeyi kabul etmemişlerdi. 1905 yılının sonunda Batum'da petrol ve demiryolu işçileri organize olarak sendikalar kurmuşlar, demiryolu işçileri de 9-10 Aralık 1905'te bir greve başlamışlar ve bu grevi 7 Ocak 1906'ya kadar sürdüreceklerini ilan etmişlerdi. Hükümet güçleri zor kullanarak neredeyse bütün sendika üyesi işçileri tutuklamışlardı. Fakat işçilerin direnişi devam etmiş ve 1906 yılı başlarında şehre takviye birlikleri gönderilerek, olaylar bastırılmıştı (Tavadze, 1984:11, 14, 15, 18, 19, 35).

Batum'daki ihtilalci faaliyetler, sanayiye büyük bir darbe vurmuş, sanayi kurumlarının faaliyetleri azalmıştır. Birçok işçi tutuklanarak sürgüne gönderilmişti (Tavadze, 1984:50). Petrol işi ile uğraşan şirketler (Nobel, Rothschild, Sideridisa ve Mantasheva) ise fabrikalarını bir bir kapatmışlardır (Badjelidze, 1973:63). Resmî kayıtlara göre 1910 yılında Batum'da sadece 1.100 işçi kalmıştı (Komahidze, 1956:22). Bir zamanlar Batum'da 10 binden fazla işçinin çalıştığı düşünülürse bu düşüşün boyutu daha iyi anlaşılır. Fakat buna rağmen ihtilalciler hareketlerine devam etmişlerdir (Tavadze, 1984:50-51). 1912, 1913 ve 1915 yıllarında da grevler ve ayaklanmalar meydana gelmişti (Badjelidze, 1973:146)¹. Rusya'nın diğer yerlerinde olduğu gibi Batum'da da sosyalist gruplar arasında mücadeleler bulunmaktaydı. Batum'da Bolşevikler ile Menşevikler arasındaki mücadeleyi Menşevikler kazanmıştı (Tavadze, 1984:50-51)². Menşeviklerin Batum'daki üstünlükleri 1921 yılına kadar devam edecekti.

I. Dünya Savaşı sırasında Batum, Rusya için, bütün Kafkasya'ya ve Doğu Anadolu'ya askeri malzeme tedariki sağlayan ana yer olmuştur. 1916'da Batum'da büyük bir askeri fabrika açılmıştır (Plant Pitoeva). Bunların yanında cephane ve mühimmat için Batum'da büyük askeri depolar vardır. Ruslar tarafından Batum limanı Karadeniz'deki Türk topraklarına saldırı için donanmanın üssü olarak görülmüştür (Badjelidze, 1973:133-134).

I. Dünya Savaşı'nda Batum'da Rus birlikleri şu şekildeydi: 264. Piyade Alayı, 66. Tümenin 1. Kuban Plaston Tugayının bir tugayı, sekiz toplu beş tabur vardı (Allen ve

¹ Burada yeri gelmişken ilginç bir bilgiyi de vermek yerinde olacaktır. Ruslar Batum bölgesinde devrim hareketlerinin önüne geçmek için Müslüman organizasyonlarından faydalanma yoluna gitmişlerdir. Çünkü Müslüman organizasyonlar devrimci hareketleri şeytani olarak görürler ve devlete sadakati ise iyi insan olarak addederlerdi (Çanturiya, 1940:13).

² Sosyal Demokratlar ile sosyal devrimciler arasında da çekişmeler vardı. Bu meseleyi çözmek için 1909 Aralık ayında Süleymanzâde Abaşidze'nin evinde 50 kişinin katıldığı bir toplantı yapıldı. Fakat Bolşevikler ile sosyal-devrimciler arasında fikir anlaşmazlığı had safhada idi. Toplantıda Sosyal Devrimciler Batumlu işçileri desteklemeyeceklerini bildirdiler (Tavadze, 1984:50-51).

Muratoff, 1966:225). Batum'daki bu garnizon çok küçüktü ve Rus kumandanı General Elshin çok başarılı değildi. Bölgedeki Müslüman Acaralılar ve Lazlar Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetleri ile organize edilip (*Kafkas Cephesi*, c. I, 1993:344)¹ gerilla savaşına başlamışlardı. Türkler, 5.000-6.000 kişilik milis kuvveti toplayarak 15 Kasım 1914'te Borkça'da bir Rus yürüyüş kolunu dağıtmışlardı (Allen ve Muratoff, 1966:230-231). Baskın harekâtlarına devam eden Türkler, milis birlikleri ile 22 Kasım'da Artvin'i, 23 Kasım'da da Murgul ve Borçka'yı Ruslardan geri almışlardı. Türk birlikleri daha da ileri giderek Batum kalesine kadar yaklaşmışlar ve Rusları Çoruh nehrinin doğusuna atmışlardı (*Kafkas Cephesi*, c. I, 1993:599-600). Bu olaylardan sonra Ruslar, sertliği ve enerjikliği ile tanınan General Liyahof'u Batum Müstahkem Mevkii Komutanlığı'na atamıştır (Allen ve Muratoff, 1966:274).

Kafkas cephesinde 22 Aralık 1914-18 Ocak 1915 tarihleri arasında Sarıkamış harekâtı olmuş ve Türklerin yenilgisi ile neticelenmişti. Türk Erkân-ı Harbiyesi bu harekât sırasında III. Ordunun harekâtını kolaylaştırmak ve önemli bir harekât üssü oluşturmak için Batum'un zaptını planlamıştı. Bu nedenle Alman Topçu Yarıbayı Stange² komutasındaki 8. Piyade Alayı³ 10 Aralık'ta Hopa-Artvin-Ardahan istikametlerinde yola çıkarılmıştı. Yakup Cemil ve Bahaattin Şakir gibi Teşkilat-ı Mahsusacılar ise halktan oluşan milis kuvvetleriyle Stange'ye yardım edeceklerdi (*Kafkas Cephesi*, c. I, 1993:601-603)⁴. 16 Aralık'ta Hopa, 21 Aralık'ta Artvin, 23 Aralık'ta Ardanuç'a gelen Stange Bey Müfrezesi, 29 Aralık'ta Ardahan'ı zapt etmişti. Fakat Sarıkamış'ta Türk ordusu mağlup olunca Stange müfrezesi, III. Ordu ile irtibatı kesildiğinden ve takviye kuvvet alamadığından 3 Ocak 1915 tarihinden itibaren geri çekilmek zorunda kalmış ve 18 Ocak'ta Artvin'e geri gelmişti (*Kafkas Cephesi*, c. I, 1993:602-606). General Liyahof Batum'dan kara ve sahil yolu ile birliklerini iki koldan göndermiş ve Ocak 1915 sonlarında Çoruh nehri ile eski hudut arasındaki bölgeyi tamamen temizlemişti. 26 Şubat'ta ise Hopa, Ruslar tarafından ele geçirilmişti. Rusların sahildeki ilerlemeleri devam etmesi üzerine Stange, 27 Şubat'ta Arvahi'ye doğru harekete geçmiştir. 16

¹ Savaş sırasında yerel Müslümanlar Osmanlı devletine yardım etmişlerdir (Scheltema, 1920:100).

² Stange, halka kendisini İbrahim Bey olarak tanıtmıştı (Görgülü, 1993:111).

³ Stange Müfrezesi, 8. Alaydan iki tabur, 8. Mitrilyöz Bölüğü, Arvahi Hudut Taburu, Mızraklı süvari alayından bir takım ve bir seri dağ bataryasından oluşmaktaydı (Aziz Samih İltar, 2007:26).

⁴ Bu arada 10 Aralık'ta Türk ordusunun 3. Fırkası Hopa'da iken Goben zırhlısı Batum'daki Rus bataryalarını bombardımana tutmuştu (Allen ve Muratoff, 1966:230-231). Batum 6 Şubat 1915'te bu kez Breslau tarafından bombalanacaktı (*The Manchester Guardian*, January/Ocak 21, 1918, s. 5).

Mart'ta Arvahi'yi ile geçiren Ruslar, 27 Mart'ta da şiddetli savaşılarından sonra Artvin'i ele geçirmişlerdir (Allen ve Muratoff, 1966:273-274; *Kafkas Cephesi*, c. I, 1993:606-614). Böylece, Türklerin Batum'u ele geçirme planı gerçekleşmediği gibi, Ruslar taarruza geçerek 16 Şubat 1916'da Erzurum, 24 Şubat'ta Rize, 19 Nisan'da Trabzon'u işgal etmişler ve Görele'ye kadar gelmişlerdir (Kurat, 1987:420-421). Rusların Kafkas cephesinde bu avantajlı durumu 1917 Rus ihtilallerine kadar devam edecekti.

1.1.2. Batum'un Etnik Yapısı ve Nüfusu

Acaristan adı verilen Batum ve havalisinin etnik kökenleri hakkında çeşitli iddialar mevcuttur. Batum bölgesine eskiden Kolhidya denildiğinden bahsedilmişti. Herodot, Kolh adı verilen ve bu bölgenin asıl yerli ahalisini oluşturan bu insanların Mısır'dan geldiğini söylemişti. Herodot'a göre bu insanlar siyah derili ve kıvrıkcık saçlıydı¹. Bir diğer görüşe göre Acaralılar Yunan ve Latin karışımından meydana gelmekteydi. Batum bölgesinin Gürcülerle tanışması ise, Müslüman Arapların bölgesini ele geçirmelerinden sonra, buradan çok sayıda Gürcü/Karvel'in buraya gelmesiyle olmuştu (Bala, 1997:839). Zeki Velidi Togan ise Kafkasya bölgesindeki Türk kavimlerinden bahsederken, kaynakların Acarlu olarak da isimlendirdikleri Ağaçeri uruğundan bahsetmekteydi (Togan, 1981:170-171)². Aristov ise Kazakların Küçük-Ordasında, Hitit'lerin bakiyesi sayılan Kite uruğu içerisinde Acaray Türklerinin var olduğunu söylemektedir. Mirza Bala, Zeki Velidi Togan ve Aristov'un verdiği bilgilerden yola çıkarak Batum halkının Türklerden gelme ihtimalinin yüksek olduğunu söylemektedir (Bala, 1997:839).

Batum halkının etnik kökenleri hakkında var olan iddialara göre Batum halkı, Mısır'dan, Yunan-Latin karışımından ya da eski Türk kavimlerinden gelmişlerdi. Bu iddiaların ortak özelliği, Batum bu bölgenin ilk sakinlerinin Gürcü olmadığıydı. Gürcüler daha sonra bu bölgeye gelerek yerli ahali ile karışmışlardı.

Batum, XIX. yy başlarında bir kasaba hüviyetindeydi. Nitekim Seyyah Andriana Dyupre'ye göre, 1807'de Batum şehir merkezinde ancak 2.000 kadar insan yaşamaktaydı. Bu yüzyılın ortalarına doğru Batum bölgesinin nüfusu artmış ve şehir

¹ Herodot, zamanla bu insanların Roma ve Yunanlılarla karışarak gerçek renklerini kaybettiklerini söylemekteydi (Herodotus, 1831:103).

² Revan'da da Ağaçeri adında köy bulunmaktadır (Kırzioğlu, 1993:346).

Sarısu kalesine kadar uzanmıştı (Komahidze, 1956:13). Böylece, 1840'lerde Batum bölgesinin nüfusu 11.400-13.300 civarına gelmiş, 1874'te ise 14.700 kişi kadar olmuştu (Badjelidze, 1973:33). 1877-1878 savaşımdan önce bölgede 15.000 nüfus bulunmaktaydı¹. Batum Rus idaresine geçtikten sonra şehrin merkezinde 19 Mart 1882'de yapılan sayıma göre 8.671 nüfus vardı. Bu nüfusun 4.208'i Gürcü, 980'i Rus, 603'ü Türk, 377'si Abaza, 908'i Ermeni, 112'si İranlı, 179'u Yahudi, 1.106'sı Rum, 145'i Alman, 24'ü Fransız, 19'u İtalyan, 10'u İngiliz idi. 17 Haziran 1890'da gerçekleştirilen nüfus sayımına göre ise şehirde 18.123 kadar insan yaşamaktaydı. Bu nüfusun 14.180'i erkek, 3.943'ü ise kadındı. Şehirde Gürcü 3.574, Ermeni 3.128, Rum 1.995, Yahudi 862, Türk 1.171 ve Rus 4.161 kişi bulunmaktaydı. 1897'deki sayımda ise Batum'daki toplam nüfus 28.508 idi. Bu nüfusun 20.439'u erkek 8.069'u kadındı. 1903'de ise 18.800 erkek, 10.745 kadın olmak üzere Batum'un toplam nüfusu 29.545 idi. Batum vilayetinde 1891'de 108.713, 1910'de 137.912, 1917'de ise 153.878 kişi vardı (Badjelidze, 1973:115-116).

Batum'un nüfusu ile ilgili verilen bu bilgilerde göze çarpan birkaç nokta bulunmaktadır. 1878'de Batum'da 15.000 nüfus varken, 1882'de şehirde 8.671 nüfus olduğu yer almıştı. Bu rakamlara göre nüfus yarı yarıya azalmıştı. Bunun nedeni Müslüman nüfusun Osmanlı devletine göç etmesiydi. Bunun dışında, 1878 ile 1882'deki farklı coğrafi alanlar kastedilmiş olmasıydı. Çünkü birincisinde Osmanlı mülkî bölünmesi, ikincinde ise Rus mülkî bölünmesi geçerliydi. Diğer bir husus 1882'den beri düzenli olarak nüfusun artmasıdır. Bunun nedeni Batum'un demiryolu ve Bakû-Batum boru hattıyla bağlanmasıyla şehirdeki başta petrol olmak üzere çeşitli sanayi kollarının gelişmesiydi. Ayrıca sanayileşmeye bağlı olarak işçilerin artmasıyla erkek nüfusun kadın nüfusa oranının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Dikkat çeken diğer bir husus ise Batum'da 1882'de 980 Rus varken 1890'da bu rakam 4.161'e çıkmıştı. Bu çarpıcı gelişme Rus imparatorluğunun Ruslaştırma politikasından kaynaklanmaktaydı. Bunun yanında Ermenilerin de nüfusu aynı yıllarda 908'den 3.128'e çıkmıştı. Bunun nedeni ise

¹ Nitekim *Ati* gazetesi 1878 yılında Batum Ruslar tarafından ilhak edildiğinde nüfusu 15.000 kişi olarak vermişti (*Ati*, 13 Mart 1334/1918, n. 72, s. 3). Bu rakam Badjelidze tarafından verilen 1874 yılına ait 14.700 rakamına da yakın gözükmetedir. Fakat bu rakamlar şehrin merkezini değil yine daha geniş bir daireyi kapsamaktaydı. Zira 1877'de Batum'a giden Fred Burnaby, şehirden bahsederken buranın şehir denilebilecek kadar büyük olmadığından bahsetmekteydi (Burnaby, 1999:370). Yani merkez şehrin nüfusu daha azdı. Bunun dışında Kemal Karpat'a göre bu savaştan önce Batum sancağının toplam nüfusu 71.681 kişiydi (Karpat, 2003:159). Fakat sancakta Batum bölgesinin dışında Artvin, Rize gibi bölgeler de vardı.

Batum'un sanayileşmesiyle kapitalin bu şehre kayması ve Kafkasya'da zengin olan Ermenilerin buraya gelmesiydi. Nitekim diğer sanayi şehirleri Bakû ve Tiflis'te de durum aynıydı.

Rus idaresi altında Batum vilayetinin nüfusu ile alakalı birkaç istatistiği göstermek faydalı olabilir. 1918 Aralık ayında Batum'u işgal eden İngilizlerin elde ettiği 1916 yılına ait bir Rus salnamesine göre Batum'un nüfusu şu şekildeydi:

Tablo 1. 1916 Yılına Ait Bir Rus İstatistiğine Göre Batum'un Nüfusu

Gürcüler				Dağlılar, Diğer Asya Milletleri									
	Ruslar	Diğer Avrupalılar	Ortodoks	Müslüman	Ermeniler	Müslümanlar	Diğer mezhepkçiler	Kürtler	Hıristiyanlar	Şii Müslümanlar	Çingeneler	Yahudiler	Toplam
Batum Vilayeti	12.163	2.041	9.003	74.715	9.025	1.241	-	2.459	4.456	3.549	17	1070	120.948
Batum Şehri	10.220	1.919	7.718	2.201	9.828	162	-	231	2.806	2.432	-	1068	38.615

Kaynak: NA, FO 371/ 3662, 114781, General Milne (İstanbul)

Bu verilere göre vilayette toplam Müslüman nüfus 81.964' idi. Nüfusun % 67'si Müslüman idi. Şehir merkezinde ise nüfusun ancak % 15'ine yakını Müslüman idi. Bu veriler, şehir merkezindeki Müslüman oranının azlığını gösterirken, çevre köylerindeki Müslüman nüfusun yoğunluğuna işaret etmekteydi.

Server Atabek'in yazdığı kitapta yer alan, Rusların yaptığı 1917 yılına ait tarımsal nüfus istatistiğine göre Batum vilayetinin nüfusu şu şekildeydi:

Tablo 2. 1917 Yılına Ait Bir Rus İstatistiğine Göre (Tarımsal) Batum'un Nüfusu

Müslümanlar	Ermeniler	Ruslar	Rumlar	Gürcüler	Toplam
75.110	6.300	5.950	2.056	4.580	93.996

Kaynak: Atabek, 1919.

Bu tabloya göre ise 93.996 nüfusun 75.110'u, yani % 80'i Müslüman idi.

Anita'nın editörlüğünü yaptığı ve İngiliz Arşivleri'nden derlenen *Armenia: Political and Ethnic Boundaries* adlı eserde yer alan ve yine 1917 yılına ait Rus istatistiğine dayandırılan bir belgeye göre ise Batum'un nüfusu şu şekildeydi.

Tablo 3. 1917 Yılına Ait Bir Rus İstatistiğine Göre Batum'un Nüfusu

Ermeni	Gürcü Hristiyan	Gürcü Müslüman	Türk	Kürt Müslüman	Dağlı Müslüman	Diğerleri	Toplam
15.182	8.598	70.241	15.056	552	471	12.721	122.821

Kaynak: APEB, 1998:470-471.

Bu tabloya göre Müslümanların sayısı 15.056 Türk, 552 Kürt, 70.241 Gürcü Müslüman, 471 Dağlı Müslüman olmak üzere 86.320'di. Yani toplam nüfusun %70'i Müslüman idi.

Rus istatistiklerinden alınan bu rakamlara göre Batum'daki Müslüman nüfusun oranı %67 ile % 80 arasında değişmektedir. Bu rakamların Rus idaresi zamanında olduğu ve birçok Müslümanın Osmanlı devletine göç ettiği unutulmamalıdır.

Batum 1918 Nisan ayında Osmanlı devletinin eline geçtiğinde ise, halkoylaması için çok detaylı bir nüfus sayımı yapılmıştır. Bu sayıma göre Batum şehir merkezinde 20.995 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfusun 7.855'i Müslüman iken, 13.140'ı ise gayrimüslim idi. Bunun dışında şehirde yaşayanların milliyetlere göre dağılımı şu şekildeydi: Türk 2.566, Lezki 644, Acem, 600, Gürcü Müslüman 3.040, Hristiyan 3.077, Rus 6.111, Rum 1.212, Leh 400, Ukraynalı 42, Çinli 125, Çerkes 194, Ermeni 54, Alman 31, Latin 34, Slav 88, İngiliz 13, Yahudi 874¹. Türk idaresinin gerçekleştirdiği bu sayıma göre Müslümanların nüfusa oranı %37'yd. 1917 yılında bu oran % 15'lerdeyken şehrin Türk idaresine geçmesiyle artmasının nedeni, Hristiyanların Batum'dan göçmesi ve 1878'den sonra şehirden ayrılan Müslümanların şehre geri dönmesiydi. Bunun dışında, Batum Türk idaresine geçtikten sonra Türk sayısının arttığı görülmektedir. En fazla nüfus ise Gürcülere aitti. 1890'da 3.128 Ermeni'nin Batum şehir merkezinde yaşadığı tespit edilmişti. Fakat Türkler girdikten sonra Ermeni nüfusu, neredeyse yok denecek kadar azalmıştı. Bu durum Ermenilerin

¹ BOA, DH.SN.THR, 81/ 33, lef: 4.

Türkler gelmeden önce şehri terk ettiğini göstermektedir. Bu arada bu nüfus sayımının sadece şehir merkezini kapsadığı unutulmamalıdır. Zira köylerde Müslümanların sayısı artacaktı.

1.2. 1917 Rus İhtilalleri, Kafkasya ve Batum

1.2.1. Genel Hatlarıyla 1917 Rus İhtilalleri*

1917 Rus İhtilalleri, etkileri ve sonuçları bakımından dünya tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Bazı tarihçiler tarafından XX. yüzyılın en önemli olayı olarak değerlendirilen bu ihtilallerin aktörleri köylüler, burjuvalar ve işçilerdir. Köylüler Sosyal Devrimciler¹, burjuvalar Kadetler², işçiler de Sosyal Demokratlar halinde örgütlenmişlerdi³. Rusya’da 1917 ihtilallerinden önce Çarlık rejimine karşı ilk ciddi karşı çıkış 1905 yılında meydana gelmişti⁴.

* Rusya, Rus İhtilalleri olduğu sırada, milâdî takvimle 13 günlük fark bulunan Julyan takimini kullanmaktaydı. Bu nedenle bu döneme ait tarihlerde karışıklıkları önlemek için, Julyan takvimi ve milâdî takvim birlikte kullanılmıştır.

¹ Rusya nüfusunun %85’inden fazlasını oluşturan köylüler, Rus tarihi boyunca serfler olarak sefalet içerisinde yaşamışlardı (Kurat, 1987:338-339). II. Alexander, tarafından 1861 yılında özgürlüklerine kavuşsalar da, (Hosking, 2001:291-292; Rauch, 1957:7; Rogger, 1983:3) bu onlara sadece geçici nefes aldirmiş ve sonunda *narodnikler* halinde örgütlenmişlerdi. Köylü devrimi teorisine inanan ve otokrasi taraftarlarına karşı terör uygulanmasını kabul eden devrimci gruplar için ortak bir ad olarak kullanılan *narodnik* hareketi (Carr, 1998:16) geniş köylü yığınları arasında giderek güçlenerek Sosyalist Devrimci Parti’ye dönüşmüştür (Carr, 1992:11).

² XIX. yüzyılın sonlarına doğru Rus tarım toplumu sanayi ile tanışmış ve bu olay beraberinde iki farklı sınıfın ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bunlar liberal burjuvalar ve işçilerdi. Büyük ölçüde yabancı sermayeye bağlı olan ve giderek güçlenen liberal burjuvalar, yönetimde etkin hale gelmek için Kadet Partisi’ni kurmuşlardır. Kadet, Konstitutsionno Demokraticheskaia Partita (Anayasal Demokrat Parti)’nin kısaltılmış halidir (Rosenberg, 1968:328).

³ Rusya’da sanayinin gelişmesine bağlı olarak sayıları devamlı artan işçiler (işçilerin sayısı 1865’de 380 bin iken 1898’de 3 milyona ulaşmıştır – Rauch, 1957:10) de örgütlenmeye başlamışlardır. İlk örgüt, sürgünde yaşadığı Cenevre’de 1883’de Plekhanov tarafından kurulan “Emeğin Kurtuluşu” Grubu’dur. İşçiler üzerinde etkili olan diğer bir örgüt ise, Vilademir İliç Ulyanov yani Lenin’in de 1891’de kurulmasına yardım ettiği “İşçi Sınıfının Kurtuluşu İçin Savaş Birliği”dir (Liebman, 1968:61-65). Bu örgütlerden başka çok sayıda işçi grubu ortaya çıkmıştı. Dağınık halde olan bu işçi örgütlerini bir çatı altında toplamak için 1898’de Minsk’te toplantı yapılmış ve “Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi” kurulmuştur (Carr, 1998:15). Bu Partideki gruplardan en güçlüleri Bolşevikler ve Menşeviklerdi. Fakat, 1903’teki toplantıda Bolşeviklerle Menşeviklerin arası açılmaya başlamıştır (Coquin, 1966:67).

⁴ 9 Ocak 1905’de Petrograd’da, yönetime karşı hoşnutsuzluk nedeniyle, Kışlık Sarayı önünde kalabalık bir halk topluluğu toplanmış ve “Kanlı Pazar” denilen olayda asker halkın üzerine tüfek ve toparla ateş etmesiyle tam bir kıyım yaşanmıştı. Ortalık sakinleşmeden 1905 Mayıs ayında Japonya’ya karşı alınan ağır yenilgi sonunda halk yeniden sokağa dökülerek genel bir grev başlamıştı (Kurat, 1987:379-381). Ekim ayında olaylar etkisini daha da artırınca Çar liberal bir anayasa vaat etmiş ve nihayet ilk İşçi Temsilcileri Sovyetleri kurulmuştu (Carr, 1992:12). Ivar Spector 1905 İhtilali’ni anayasal bir düzen ile otokrasi sınırlandırıldığı için siyasi açıdan başarılı olduğunu vurgulamıştır (Spector, 1962: 26-27). 1905 İhtilali Kafkasya’da da çok büyük yankı bulmuştu. Bakû, Batum, Tiflis ve bölgenin diğer büyük şehirlerinde çok görkemli gösteriler olmuş, hatta köylüler arasında isyanlar çıkmıştı (Kazemzadeh,

Rusya, I. Dünya Savaşı'na hazırlıksız bir şekilde girmiş ve savaşta felaketler dizisi yaşamıştı¹. Bu felaketlerin altında ezilen ise başta köylüler olmak üzere halk idi². Sosyalistler ise bu duruma karşı çok büyük gösteriler yapmaktaydılar. Fakat Rus hükümeti çok sıkı tedbirler almıştı (Carr, 1998:71; Rauch, 1957:30). 1917 başlarına gelindiğinde halkın sefaleti daha da artmış, kışın sertliği dayanılmaz bir hal almıştı. Sadece ekmeği değil kömürü de bulmak zorlaşmıştı (Liebman, 1968:117). Şubat ve Mart 1917'de ise grevler, gösteriler olağan olmuştu. Bu hoşnutsuzluğu gidermek için Rus Duması'nın başkanı Radziyenko Çar'a hükümet değişikliğini önermiş, fakat Çar bunu kabul etmemişti (Rauch, 1957:35).

23 Şubat/8 Mart 1917'de "Dünya Kadın Günü" kutlamalarında patlak veren ve büyük halk kalabalıklarının katıldıkları olaylar 27 Şubat/12 Mart'a kadar devam etmişti³. Dünya tarihine "Rus Şubat İhtilali" diye anılan olaylar 27 Şubat/12 Mart günü meydana gelmişti. Ayaklanan halka katılan yaklaşık 25.000 asker coşkunu had safhaya getirmiş (Liebman, 1968:124-125), olaylar bir "ihtilal" şeklini almıştı⁴. İhtilalcilerin zaferini akşama doğru Kışlık Sarayı'nda dalgalanan kızıl bayraklar ilan etmekteydi (Coquin, 1966:44-45). Duma da Prens Golitsin kabinesini düşürmüş, "Geçici Komite"yi

1951:16). Daha önce bahsedildiği gibi Batum'da da olaylar meydana gelmişti. Çar bir anayasa vaat ettiğinde ise Kafkas halkı tarafından büyük memnuniyetle karşılanmıştı (Shub, 1960:230).

¹ Rusya özellikle Almanlara karşı ağır yenilgiler almıştır. Sadece 30 Ağustos 1914'te Tannenberg'de 300.000 Rus askeri ölmüştü (Liebman, 1968:87-90).

² Savaştan bıkan askerler birliklerinden firar etmekteydiler. Firarilerin sayısı 1916 yılı sonunda 1 milyona yaklaşmıştı (Coquin, 1966:25-26).

³ Şubat ayının 23/Mart ayının 8'inde Sosyalist örgütlerin düzenlediği "Dünya Kadın Günü" kutlamalarında olaylar meydana gelmişti. Kadın işçilerin grevine diğer işçiler de katılmış, 90.000 kişiyi bulan kalabalığın sloganı "Ekmek isteriz. Ekmek!" olmuştu. Ertesi gün grev yapan işçilerin sayısı 197.000'i bulmuştu. Göstericiler yine "Ekmek isteriz!" diye bağırıyorlar, ama bunun yanında artık daha güçlü bir şekilde "Kahrolsun otokrasi!", "Kahrolsun savaş!", "Kahrolsun rejim!" haykırırları da ortalığı inletiyordu (Liebman, 1968:119-120; Coquin, 1966:40-41; Smith, 2006: 114; Ascher, 1992:34). 25 Şubat/10 Mart'ta ise olaylar daha da büyümüş, kalabalığa öğrenciler hatta bazı askerler de katılmıştı. Grev yapan işçilerin sayısı 250.000'e yaklaşmıştı (Bayur, c. III/4, 1991:59). Olayların meydana geldiği sırada cephedeki orduları denetlemek için Pskov'da bulunan Çar, Petrograd garnizon komutanı Kabalov'a "hemen ertesi gün karışıklıklara son verilmesi" emrini vererek güç kullanılmasını istemişti (Coquin, 1966:42). 26 Şubat/11 Şubat Pazar günü olaylar dönüm noktasına gelmişti. Şehrin büyük kısmı ayaklanan ve silahları ele geçiren işçiler tarafından kontrol edilmeye başlanmıştı. Çar kuvvetleri ise şiddetini iyice artırmıştı. Duma başkanı Radziyenko durumu Çar'a bildirerek, "halkın isteklerini dikkate almasını" istemişti. Fakat Çar bu teklifi dikkate almadığı gibi Duma'yı kapatma emri vermişti. Ancak, Duma bu kararı tanımadığını bildirmiş, milletvekilleri meclis binası olan Tavrida Sarayı'nda kalarak, başkentten ayrılmamaya karar vermişlerdir (Liebman, 1968:119-120; Bayur, c.III/4, 1991:59).

⁴ Bu karışıklıkları bastırmak için Çar'ın cepheden çağırdığı alaylar Çarskoye Selo'ya kadar gelmişler, fakat bu askerler de devrimcilere katılmışlardı (Kurat, 1987:433-434).

kurmuştu (Taymas, 1986: 6)¹. Bu arada, “Geçici Komite”nin yanında Menşevikler ve Bolşevikler tarafından Petrograd Sovyeti de kurulmuştu².

Duma, 3 Mart/16 Mart 1917’de Geçici Hükümet’i kurdu. Yeni hükümetin başkanı olan Prens George Lvov³ ılımlı bir liberaldi (Ascher, 1992:34; Wheeler-Bennett, 1938/1939: 137). Bakanlar arasında devrimcilere bağlı tek kişi Kerensky idi, diğer tüm bakanlar⁴ liberal burjuvalardan oluşmaktaydı (Liebman, 1968:143-44). Devrimci Partiler hükümetin oluşmasında doğrudan bir rol oynamadılar⁵. Fakat Geçici Hükümet Petrograd Sovyeti’ni asla göz ardı edemezdi. Böylece “ikili iktidar” diye tabir edilen bir durum ortaya çıkmıştı (Anweiler, 1990:181-185)⁶. Geçici Hükümet, siyasi çekingenlik ve tecrübesizlik yüzünden bütün Rusya için tek otorite kurma fırsatını kaçıırken, Petrograd Sovyeti ise bu durumdan istifade edecekti (Coquin, 1966:48-49).

Yeni rejim tarafından eski rejime ait bütün izleri ortadan kaldırılmaktaydı⁷. Çar II. Nikola 2/15 Martta tahtı kardeşi Grandük Michel Alexadroviç lehine bıraktığını belirten bir vesikayı imzalamak zorunda kalmıştı (Kurat, 1987:434)⁸. Fakat Radziyenko ile

¹ Duma “Geçici Komite”sinin vazifesi kendi tanımlarıyla “başkentte düzeni yeniden kurmak ve kamu örgütleri ve kurumlarıyla yeniden temasa geçmek” idi (Liebman, 1968:125).

² 1905 devriminde ortaya çıkan “Petrograd Sovyeti” yeniden diriltilecek, Menşevik ve Bolşevik liderlerle işçiler ve komutanlarına başkaldıran askerlerin de katılması ile tekrar kurulmuştu. Fakat 1905’dekinden farklı olarak 1917 Sovyeti güçlü bir şekilde sosyalist akımların etkisi altında kalmıştır (Anweiler, 1990:150-158).

³ USA, NA, 184.021/ 162, Paris Peace Conference.

⁴ Bakanlar şu kişilerden oluşmakta idi: Başbakan ve İçişleri Bakanı Lvov, Dışişleri Bakanı Milyukov, Ulaştırma Bakanı Nekrasof, Eğitim Bakanı Manuylov, Tarım Bakanı Singarev, Ticaret ve Endüstri Bakanı Konovalov, Maliye Bakanı Teresçenko, Savaş ve Deniz Bakanı Guçkof, Adalet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Kerensky (Coquin, 1966:56-57; *Tasvir-i Efkâr*, 18 Mart 1917, n. 2044, s. 1). Guçkof Rusya’nın ilk sivil genel kurmay başkanı olmuştu (Hagen, 2006:107). Hükümetin yaptığı ilk işler, genel af, iaşe kıtlığının giderilmesi ve ölüm cezalarının kaldırılması gibi konulardı (Coquin, 1966:60-61).

⁵ Lenin daha sonra bunu, “devlet iktidarının burjuvaziye ve onun geçici hükümetine gönüllü olarak bırakılması” olarak nitelemişti (Carr, 1998:75). Aslında bu bütün devrimlerin bir sorunu idi. Baştaki iktidar burjuvazi ve halk yığınlarının el ele vermesi ile devrilmiş, halk yığınları vurucu gücü oluşturmuş, liberal bujuvalar ise iktidarı ele geçirmişlerdi. Strateji uzmanları ise aydın çevrelerden çıkmıştır. Rus devrimi de bu şemaya uymaktadır (Luxemburg, 1989:12).

⁶ Troçki’ye göre *Dvoyevlastiye* diye tabir edilen “iki iktidar”, sadece 1917 Rus inkilâbına has bir durum değildi. Ona göre “ikili iktidar” toplumsal krizin özel bir halidir (Troçki, 1998:214).

⁷ Petrograd’ta Çarlığa bağlı kalan son kıtalar da teslim oldular. Başta Moskova olmak üzere diğer bütün şehirler de, tek tek ya Sovyet’e ya da Geçici Hükümet’e bağlılıklarını bildiriyorlardı (Liebman, 1968:128).

⁸ Çar II. Nikola 8 Mart’ta Ordu Karargâhında tutuklanarak ailesiyle birlikte Czarskoe Selo’da göz hapsinde tutuldu. Ekatenburg’ta Çar ve ailesi komünistler tarafından Temmuz 1918’de öldürüldü (Rauch, 1957:36-37).

görüşen Grandük tahttan feragat etmişti¹. Böylece 300 yıllık Çarlık Rusyası tarihe karışmış (Smith, 2006:115), ihtilal tam anlamı ile başarılı olmuştu.

1917 Şubat İhtilali'nden Menşevikler çok güçlü çıkmışlardı². Fakat Bolşevikler 3/16 Nisan akşamı büyük liderleri Lenin'in Petrograd'a gelmesiyle etkilerini artırmaya başlamışlar (Coquin, 1966:73; Bunyan, 1934:6; Rauch, 1957:42)³ ve Ekim ayına kadar oldukça güçlü bir hale gelmişlerdi⁴. Sonuçta, Ekim ayı Bolşeviklerin ayı olmuştu. Bolşevikler, Lenin'in 9 Ekim 1917'de Petrograd'a gelmesi ile faaliyetlerini hızlandırdılar. 10/23 Ekim⁵ ve 16/29 Ekim'deki¹ toplantılarda Lenin'in istediği gibi

¹ Pares, 1949:530; *Tasvir-i Efkâr*, 19 Mart 1333/1917, n. 2045; Giridi Ahmed Sâki, "Rus İnkılâbı ve Kafkasya Cumhuriyeti", *Atı*, 7 Mart 1334/1918, n. 66.

² Bunun en önemli sebebi burjuva hükümetinin istediklerini yaptırmak için Menşeviklerin görüşlerini kendilerine daha yakın görmeleridir. Menşevikler Petrograd Sovyeti içerisinde hızla üstün bir duruma geldiler (Carr, 1998:76). Gürcü Menşevik Çekidze Sovyet'in ilk başkanı olmuştu (Hovannisian, 1967:69).

³ Carr, Lenin'in Petrograd'a 1/14 Nisan'da (Carr, 1998:81); Liebman ise 6/19 Nisan'da (Liebman, 1968:155) geldiğini yazmaktadır. Fakat doğru tarih 3/16 Nisan'dır. Lenin'den 3 gün önce de Bolşeviklerin diğer önde gelen kişilerinden Kamanev, Stalin ve Muranov'un Petrograd'a gelmişlerdi (Carr, 1998:78; Coquin, 1966:71; Liebman, 1968:158; Rauch, 1957:42).

⁴ 3/16 Nisan'dan Ekim ayına kadar Bolşeviklerin faaliyetleri şu şekildeydi: Lenin, 4/17 Nisanda I. Sovyetler Kongresi'ne katılmış ve meşhur Nisan Tezleri'ni ortaya atmıştı Bu tezler Lenin'in geliştirdiği devrim kuramını ve bunun sonucu partinin izleyeceği politikayı özetliyordu. Tezler temel olarak Geçici Hükümet'e destek verilmemesini, savaşa karşı çıkılmasını, iktidarın burjuvaya değil, işçilere ve köylülere verilmesini içermekteydi (Anweiler, 1990:214). 24-29 Nisan/7-12 Mayıs tarihleri arasında yapılan Rusya Bolşeviklerinin VII. Konferansı'nda 80.000 üyeyi temsil eden 151 kişi, Lenin'in Nisan Tezleri'ni kabul etmiştir (Bunyan, 1934:8; Coquin, 1966:74). Bolşeviklere çoğunluk sağlayan ilk temsili örgüt, 1 Haziran'da toplanan Petrograd Fabrikalar Komiteleri Konferansı olmuştur. Bu toplantıda 421 oy üzerinden 335 oyla memleketin sosyal ve ekonomik düzeninin yeniden kurulmasını sağlaması için iktidarın Bolşevikler lehine Sovyetlere verilmesini öngören teklif kabul edilmişti (Carr, 1998:92; Coquin, 1966:87). Yani, Sosyal Devrimciler ve Menşevikler, Lenin tarafından yenilgiye uğratılmışlardır (Bunyan, 1934:10). 3-24 Haziran/16 Haziran-7 Temmuz tarihleri arasında yapılan ilk "Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi"nde ise, Bolşevikler 822 delegeden 105 delegeyi elde edebilmişti. Bolşevikler tüm devlet iktidarının Tüm Rusya İşçi Asker Köylü Temsilcileri Sovyeti'ne devredilmesini teklif etmişler, fakat kongre bu teklifi reddederek (Carr, 1998:92), Geçici Hükümet'i 52 çekimser 126 ya karşı 543 oyla onaylamıştır (Anweiler, 1990:197). Bolşeviklerin teklifinin reddedilmesinden sonra, onların morallerini düzelterek haber, Troçki'nin 4.000 kişilik kuvveti ile kendilerine katılması ile gelmişti (Carr, 1998:93-94). Bunun yanında, Temmuz ayında Galiçya cephesinden başarısızlık haberlerinin gelmesiyle, Bolşevikler dört gün süren ve çok geniş bir alana yayılan büyük gösteriler düzenlemişlerdi. Hükümet duruma askerle müdahale etmek zorunda kalmış, Bolşevik liderlerinin tutuklanması emredilmişti. Kamanev tutuklanırken, Lenin ve Zinovyev 8 Temmuz'da Finlandiya'ya kaçmışlardı (Carr, 1998:93; Coquin, 1966:90-93). Fakat Ağustos ayında Kornilov'un darbe girişiminin, hükümet güçleri değil de Bolşevikler tarafından etkisiz hale getirilmesinden sonra, Bolşeviklerin yıldızı daha da parlamıştı (Hill, 1957:118; Chamberlin, c. I, 1987: 192-222). Bolşevikler, ayrıca köylülerden destek alabilmek için memleketlerine dönen askerlere toprak vaatlerinde bulunmaktaydı. Böylece Sosyal Devrimciler de gözden düşmüştü (Carr, 1998:95). Bunun yanında birçok askeri komite de ele geçirilmişti. Ama asıl başarı, 23 Eylül 1917'de Petrograd Sovyeti'nin başkanlığına Troçki'nin seçilmesi olmuştu. Böylece en itibarlı Sovyet tamamen Bolşevikleştirilmişti (Coquin, 1966:102-103). Bunu başta Moskova olmak üzere belli başlı diğer Sovyetlerin Bolşeviklerin kontrolüne geçişi izlemiştir (Liebman, 1968:292-293).

⁵ Bu toplantıda Merkezi Komite 2 oya karşılık 10 oyla silahlı ayaklanmaya hazırlanmaya karar vermişti (Rogger, 1983:286). Ayrıca silahlı ayaklanmayı gerçekleştirmek üzere oluşturulan siyasi büronun,

hükümete karşı silahlı eylem kararı çıkmıştı. Bolşevikler artık var güçleriyle iktidarı darbe ile ele geçirmeyi planlamaktaydılar. 22 Ekim/4 Kasım 1917 Sovyet gününde Bolşeviklerin hükümete açtıkları kampanya artık son noktaya ulaşmıştı (Coquin, 1966:110-111). Lenin, Tüm Rusya Sovyet Kongresi'nin 25 Ekim/7 Kasım'daki İkinci Kongresi'nden önce darbenin indirilmesine karar verdi. Yurenev komutasındaki 10-12 bin Kızıl Muhafız (Devrim Birlikleri) (Bradley, 1975:17), 24-25 Ekim/6-7 Kasım 1917 gece yarısı harekete geçerek ateş açmaksızın bütün köprüler, tren istasyonlarını ve diğer kilit noktaları işgal etmişlerdi (Rauch, 1957:59). Geçici Hükümet üyeleri tutuklanmış ya da kaçmıştı. Öğleden sonra Lenin "işçi ve köylü devriminin" zaferini ilan etmişti. Aynı gün akşamı toplanan İkinci Tüm Rusya Sovyet Kongresi, Rusya'da tüm iktidarın İşçi Köylü Asker Temsilcileri Sovyetlerine devredildiğini duyurmuştur (Carr, 1998:100). 25-26 Ekim /7-8 Kasım gecesi ablukaya alınan Kışlık Sarayı da ele geçirilmiş, böylece Geçici Hükümet sona ermişti (Coquin, 1966:114; Liebman, 1968:334). 26 Ekim/8 Kasım 1917 akşamı kongrenin ikinci ve son toplantısında Sovnarkom (Sovet Narodnik Komissarov) adı verilen ve ilk İşçi Köylü Hükümeti olan Halk Komiserleri Konseyi onaylandı. Hükümet baştanbasa Bolşeviklerden oluşuyordu². Böylece, Bolşevikler 25 Ekim/7 Kasım ihtilalini neredeyse hiç kan dökülmeksizin gerçekleştirdi ve zaferini bütün dünyaya ilan etti (Carr, 1998:100).

8 Kasım'daki toplantıda bizzat Lenin tarafından kaleme alınan "barış dekreti" ilan edilmişti. Dekret, savaş halinde bulunan bütün devletlerin hemen savaşa son vermelerini, "ilhaksız-tazminatsız" ve "demokratik-adil" bir barış yapılmasını istiyordu³. Bolşeviklerin "ilhaksız-tazminatsız" barış teklifi, Türkler için sadece I.

ileride politbüroya dönüştürülmesine karar verilmişti. Bu politbüro Lenin, Zinovyev, Kamenev, Troçki, Stalin, Sokolnikov ve Bubnov olmak üzere yedi kişiden oluşmaktaydı (Chamberlin, c. I, 1987:292).

¹ 16 Ekim'de genişletilmiş bu ikinci kongre de ise Lenin, "kitleler Bolşeviklere güvenlerini belirttiler, onlar atık laf değil eylem beklemektedirler" diyerek bir an önce eyleme geçilmesi gerektiğini belirtmekteydi. Lenin'in konuşmaları sonunda derhal silahlı ayaklanmaya hazırlanması 2'ye karşılık 19 oyla kabul edildi. Sverdlov, Stalin, Bubnov, Erutski ve Cerjinski'den oluşan Petrograd Sovyeti'nde "askeri devrimci merkez" oluşturuldu (Carr, 1998:96-98).

² Hükümet şu isimlerden oluşmaktaydı: Konsey başkanı Lenin, İçişleri Rykov, Tarım Milyutin, Çalışma Shlyapnikov, Asker ve Donanma için oluşturulan komiserlik: Antonov Ossenko, Krilenko ve Dibenko, Ticaret ve Sanayi Nogin, Eğitim Stepanov, Dışişleri Troçki, Adalet Lomov, Levazım Teodoroviç, Posta ve Telgraf Glebov, Milliyetler Halk Komiseri Stalin (Chamberlin, c. I, 1987:326-327).

³ Barış dekretinde özetle şunlar vardı: "Savaşan büyük devletler hemen savaşa son vermeli ve mütareke imzalanmalı, hiç bir araziye ilhak etmeksizin ve savaş tazminatı istemeksizin, tam manasıyla demokratik ve adil bir barış imzalanmalıdır. İlhak hiçbir devlet, yabancı bir halkı zorla tahakkümü altında tutamayacak ve her bir millete kendi geleceklerine kendi sahip olmak hakkı tanınacaktır" (DVP, c. I, belge no: 2, s. 12).

Dünya Savaşı'nda değil aynı zamanda 1878 yılında kaybettiği Batum, Kars ve Ardahan'ı geri alma imkânı doğurmaktaydı. Aslında, bu teklif 1917 yılı başlarına gelindiğinde savaşın başından beri devam eden süreçte Anadolu'da tam bir başarısızlığa uğrayan Osmanlılar için adeta bir lütuftu (Zürer, 1978:28). Böylece Osmanlı devleti savaş tazminatı ödemeyeceği gibi, kaybettiği toprakları geri alma imkânına da kavuşmuş olacaktı (Şahin, 2002:83). Yani, Rus İhtilalleri ile Batum ve Kafkasya için yeni bir dönem başlamaktaydı.

1.2.2. Rus İhtilalleri Döneminde Kafkasya

12 Mart 1917'de Petrograd'da ihtilal olduktan sonra çok farklı milliyetlerin bir arada bulunduğu Kafkasya'da durum hassasiyet kazanmıştı. Nitekim Duma ve Geçici Komite başkanı Radziyenko, Kafkasya Genel Valisi Grandük Nikola Nikolayeviç'e Rus İhtilali'ni haber verdikten sonra, Kafkasya'da işbirliği teklif ederken (Hovannasian,1967:70), Tiflis Belediye Başkanı Aleksandr İvanoviç Hatisyan'dan da otoritenin korunmasını ve Geçici Hükümet'ten gelecek haberleri beklemesini istemişti¹. Radziyenko'yu böyle davranmaya iten neden, bir taraftan Grandük Nikola'ya işbirliği teklif ederek Kafkasya'da İhtilalin sarsıcı etkilerini olabildiğince azaltmak, diğer taraftan da valinin işbirliği yapmaması durumunda bir ihtilalci olan Hatisyan'ın² duruma hâkim olmasını sağlamak istemesi olabilir. 15 Mart 1917'de Belediye Başkanı Hatisyan ile görüşen Grandük Nikola sükûneti ve iç düzenin korunmasını tavsiye ederken (Afanasyan, 1981:25), 17 Mart 1917'de yeni rejimi tanıdığını, bunun aksi bir direnişte bulunmayacağını bildirmişse de görevinden alınmış ve Kafkasya Genel Valiliği lağvedilmişti (Swietochowski, 1988:124)³.

Kafkasya Genel Valiliği'nin kaldırılmasından sonra "Geçici Hükümet", Kafkasya'daki otorite boşluğunu doldurmak için 22 Mart 1917'de Ozakom'u kurdu⁴. Mavêrâ-yı Kafkasya Özel Komitesi anlamına gelen Ozakom (Osoby Zakavkaskii Komitet) (Kurat,

¹ Hatisyan Kafkasya'da bulunan 28 şehre bu haberi göndermişti (Simpson, 1918:43).

² Aleksandr İvanoviç Hatisyan Mayıs 1918'de yapılacak olan Batum görüşmelerinde Ermenilerin heyet başkanı olacaktı (Resulzâde, 1990:60-61).

³ Görevden alınan Grandük Nikola, Kafkasya halkına bir bildiri yayınlayarak, "sizleri düzensizliğe çağırnlara kulak asmayın, hükümetin emirlerine itaat edin" demiştir. 20 Mart'ta Grandük Nikola Petrograd'a gitmek üzere maiyeti ile birlikte Tiflis'ten ayrılmış ve Kafkasya tarihinde bir sayfa kapanmış oldu (Simpson, 1918:44). Bazı kaynaklar Grandük Nikola'nın tutuklandığını yazmaktadır (*Sabah*, 8 Mart 1918, n. 10168; *Tanin*, 8 Mart 1918, n. 3319; *Tercüman-ı Hakikat*, 7 Mart 1918, n. 13305).

⁴ USA, NA, 184.021/162, Paris Peace Conference; Badjelidze, 1973:147; Hovannaisian, 1967:75.

1990:459; Hovannaisian, 1967:75; Afanasyan, 1981:26)¹, direkt olarak Geçici Hükümet'e bağlı olarak Maverâ-yı Kafkasya'daki ve işgal altındaki Osmanlı topraklarındaki bütün sivil işlere bakacaktı. Fakat komitenin kanun yapma yetkisi yoktu (Hovannaisian, 1967:75-76) ve üyeleri Duma'dan seçilmişti². Komitenin başkanı bir Rus Kadeti olan V. A. Kormalov'du (Kazemzadeh, 1951:34)³. Komite Geçici Hükümet'in izdüşümü gibiydi, Kadetler ve Menşevikler komitede etkiliydiler. Gürcü Sosyalistler ise düş kırıklığına uğramışlardı. Sosyalistleri tatmin etmek için Petrograd Sovyeti lideri Çekidze, Ozakom'a ilave edilecekti (Kazemzadeh, 1951:34). Fakat böyle bir durumda da Ozakom'da Gürcüler ağırlıkta olacaklardı.

Maverâ-yı Kafkasya gibi bir dinamik bir bölgede etnik ve ideolojik temsil sorunu olan ve yetkisi olmayan bir idare biriminin etkili olması beklenemezdi. Nitekim Geçici Hükümet daha henüz Ozakom'u kurmadan Tiflis'te 17 Mart'ta Rus Sosyal Demokrat İşçileri Partisi Yerel Komitesi'nin toplantısında Noy Jordanya'nın⁴ başkanlığında "İşçi Temsilcileri Sovyeti" kurulmasını kararlaştırılmıştı. Sovyet, bir hükümet gibi davranarak bazı kararlar almıştı⁵. Böylece Tiflis'te de Petrograd'da olduğu gibi bir *ikili yönetim* oluşmuştu. Tiflis Sovyeti'nin dışında yine Tiflis'te 19 Mart'ta "Asker Temsilcileri Sovyeti" kurulmuştu. Tiflis'in dışında yine 19 Mart'ta Bakû'de İşçi Temsilcileri Sovyeti ve Asker Temsilcileri Sovyeti kurulmuştu (Hovannasian, 1967:71).

Tüm Kafkasya'yı yönetme amaçlı kurulan Ozakom çok başlılığın olduğu bu ortamda başarılı olamamıştır. Bunun en önemli nedeni Petrograd'da olduğu gibi, Sovyetlerin Ozakom'a destek vermemiş olmalarıdır⁶. Bunun yanında Geçici Hükümet devrim ve savaş problemleri ile uğraşması nedeniyle Maverâ-yı Kafkasya'nın yönetimi için fazla

¹ Ozakom hakkında daha detaylı bilgi için bkz (Şahin, 2002:30-42).

² USA, NA, 184.021/ 162, Paris Peace Conference.

³ Diğer üyeler ise şunlardı: Gürcü bir Menşevik olan A. I. Çenkeli, Gürcü bir sosyal federalist olan Prens Kita G. Abaşidze, Ermeni bir kadet olan M. I. Papazcanyan ve ileride bir Müsavatçı olacak olan Azerbaycanlı M. Y. Caferov idi (BPSVADM, belge no: 2, s. 31; *Sabah*, 8 Mart 1918, n. 10168; *Tanin*, 8 Mart 1918, n. 3319; *Tercüman- Hakikat*, 7 Mart 1918, n. 13305; Giridi Ahmed Sâki, "Rus İnkılâbı ve Kafkasya Cumhuriyeti", *Ati*, 7 Mart 1918, s. 66). Ozakom'un üyeleri bazı yazarlar tarafından farklı olarak verilmiştir. Bu konu hakkındaki tartışma için bkz: Şahin, 2002:34.

⁴ Noy Jordanya eski Duma üyesi bir Sosyal Demokrat'tı. Almanya, İsviçre ve İtalya'da eğitim görmüştür (*İkdam*, 26 Mart 1334/1918, n. 7588).

⁵ Toplantıda politikalarının hangi istikamette olacağı, savaşa karşı alınacak tavır, güvenlik meselesi için polis teşkilatının kurulması ve iktisadi konularda görüşmeler yapılmış ve birtakım kararlar alınmıştı (BPSVADM, belge no: 5, s. 35-36).

⁶ 15 Mart'tan sonra ortaya çıkan çeşitli devrimci örgütlerin de üstesinden gelememişti. Bunlar Tiflis'teki Yürütücü Komite, Sovyet İşçileri Temsilcileri ve Sosyal Demokratlar idi (Kazemzadeh, 1951:34).

zaman ve enerji harcayamamış ve Ozakom güçsüz kalmıştı (Kazemzadeh, 1951:34). Ayrıca, Gürcü Kilisesi meselesi¹ ve toprak meselesinde Ozakom'un bir türlü çözüm üretememesi de onun işlevselliğine gölge düşürmüştür (Badjelidze, 1973:148).

Ozakom'u başarısızlığa iten diğer bir neden daha önce bahsedildiği gibi etnik temelde temsil sorunuydu. Bu nedenle Maverâ-yı Kafkasya'daki halklar bağımsızlıklarını ilan edecek bir ortamı bekleyerek milli teşkilatlarını kurmaya başlamışlardı. Bu halklar kendilerini bağımsızlıklarına kavuşturacak liderlere de sahiptiler. Zira Rus ihtilalcileri arasında Gürcüler ve Ermenilerden çok önemli kişiler vardı². Bu kişiler en azından Rus Cumhuriyeti'ne bağlı millî-coğrafik bir oluşum içerisine girmek istemekteydiler (Hovannisian, 1974:38) ve bu kişilerin etrafında Maverâ-yı Kafkasya'da devamlı çoğalan ve güçlerini kullanma konusunda sabırsızlık gösteren partiler oluşmuştu³. Bu partiler de Ozakom'un otoritesiyle çatışmaya girmişler, daha sonra onu etkisiz hale getirmeye çalışmışlardır (Swietochowski, 1988:124). Ozakom içinde zaten Gürcü, Ermeni ve Azeriler kendi işlerinde tamamıyla bağımsızdılar. Her üç devlet de kendisini destekleyecek devletler aramakta idi. Ermeniler Rusya'ya ve İtilaf devletlerine dayanmak istiyorlardı, Gürcüler ise Almanya'yı daha çok benimsemişlerdi⁴, Azeriler

¹ Rus İhtilali sonucunda Çarlık Rusya yıkıldıktan sonra Gürcüler ilk olarak milli kiliselerini kurmak adım atmışlardı. Bilindiği gibi bütün XIX. yüzyıl boyunca Gürcü kiliseleri Rus Ortodoks komünü altında idi. Gürcüler Kerensky'in kesin emrine rağmen Tiflis'teki Rus Exarch (yüksek rütbeli piskopos)'ını kovmuşlar ve kendi Gürcü Patrik'ini eski Mtzkhet Kilisesi'nde tahta çıkarmışlardır (Buxton, 1926:29). Mtzkhet Kilisesi Gürcüler için çok eski ve önemli kiliselerdendir (Maclean, 1976:149; Steinberg, 2006:86).

² Tseterelli, Çeidze, Gegeçkori, Jordanya, Mdivani, Çenkeli gibi Menşevik Gürcü liderler Rus sosyalistleri arasında en ön saftaydılar ve Kafkas milletlerinin siyasi ve sosyal hareketlerinde eskiden beri tesir etmişlerdi. Petrograd'da kurulan İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti'nin ilk başkanının Çeidze olması da tesadüfi değildi. Gürcüler arasında Menşeviklerin dışında Joseph Stalin ve Orkonikidze gibi tanınmış Bolşevikler de vardı. Ermenilerde ise Menşevik ve Bolşevik partisinden kişiler vardı. Ama Ermenilerin çoğu Bolşevik idi. Bunların en ünlüleri Şaumyan, Karahan ve Mikoyan'dı. Azerilerin ise en güçlü partisi liberal-burjuva olan milliyetçi Müsavat Partisi'ydı. Bu partinin en önemli şahsiyetleri Mehmet Emin Resulzade ve Alimerdan Topçubaşı'ydı. Bunun yanında ihtilalci Azeriler de Himmet Partisi etrafında toplanmışlardı. Bu partinin en önemli simaları ise Dr. Neriman Nerimanov ve Şahtatinskiy'dir (Kurat, 1990:458-459).

³ Şubat İhtilalinden sonra Maverâ-yı Kafkasya'da faaliyet gösteren önemli siyasi partiler şunlardı: Sosyal Demokrat Menşevik Partisi (bire Ermeni ve Rus üyesinin dışındaki bütün azaları Gürcü'dür), Sosyal Devrimciler (Gürcü, Rus, Ermeni), Müsavat Partisi (Azeri-Müslüman), Bi-Taraf Müslümanlar Partisi (Azeri-Müslüman), Sosyal Demokrat Himmet Partisi (Azeri-Müslüman), Sosyalist Müslüman Partisi (Müslüman), Rusya İttihad-ı İslam Partisi (Müslüman), Kadet (Anayasal Demokrat) Partisi (Rus), Nasyonal Demokrat Parti (Gürcü), Bağımsız Demokrat Grup (Azeri-Müslüman), Türk Adem-i Merkeziyet (Federalist) Partisi (Azeri-Müslüman), Sahmanadir Ramkavar (Anayasal Demokrat) Partisi (Ermeni), Hınçak Partisi (Ermeni), Taşnaksütyûn (Ermeni) ve Ermeni Sosyal Demokrat Partisi (Ermeni) (Şahin, 2002:47-48).

⁴ Gürcüler Almanların desteğini alarak bağımsızlıklarını elde edebileceklerini düşünmekteydiler ve *Gürcü Gürcü Milli Komitesi* adında bir komite tertip ederek Almanlar nezdinde teşebbüslerde bulunması için

“gelecekteki ümitlerini Türk dostluğu üzerine bina etmişlerdi” (Allen ve Muratoff, 1966:427). Yani Azerilerin dayanacakları tek nokta Türkiye’ydi.

Siyasî zemindeki faaliyetlerin dışında Kafkas milletleri bağımsızlıklarını kazanmak için gerekli olan orduyu, ihtilalden sonra dağılmaya başlayan Rus Kafkas Ordusu’ndan elde etmeye çalıştılar. Kafkas Cephesi’nde Rusya’nın yarım milyondan fazla güçlü bir ordusu vardı. Bu gücü elinde tutan, Maverâ-yı Kafkasya’nın da geleceğine karar verecekti (Kazemzadeh, 1951:42). Ermeniler ve Gürcüler bu kıtalardaki kendi vatandaşlarından millî ordularını kurmaya başlamışlardı. Bunlara Rus subayları da nezaret etmekteydi. Ruslar silah ve mühimmat desteği de yapmaktaydılar (Kurat, 1990:331). Fakat Maverâ-yı Kafkasya Müslümanları için askerlik zorunlu olmadığından, Müslümanlar kendi millî ordularını oluşturamamışlardı (Resulzâde, 1990:36). Bu durum Azeriler için ileride tehlike arz edecekti.

7 Kasım 1917’de Bolşevik ihtilali meydana geldiğinde Maverâ-yı Kafkasya’da etnik bir beraberlik olmadığı gibi ideolojik bir beraberlik de yoktu. Bolşeviklerin bir hükümet darbesiyle Petrograd’da iktidarı ele geçirmelerinden sonra kurulan Sovnarkom, Maverâ-yı Kafkasya’da Bakû Sovyeti’nin dışında hiçbir kurum, kurul, teşkilat ve parti tarafından tanınmamıştı. Özellikle Ozakom, Tiflis İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti, Sosyal Demokratlar (Menşevik) ve Sosyal Devrimciler Bolşevik iktidarının karşısındaydılar (Kurat, 1990:462; Suny, 1989:190). Tiflis İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti başkanı Donskoy, Rus-Kafkas ordusuna 7 Kasım 1917’de Bolşevikleri tanımadığını bildiren bir yazı göndermişti (DMZG, belge no: 1, s. 1). Bunun yanında Kafkasya Cephesi Devrimci Komitesi de 8 Kasım’da Bolşevik iktidarı tanımadığını

Berlin’e göndermişlerdi. Komite 26 Temmuz 1917’de İttifak devletleri hükümetlerine Gürcistan’ın tam bağımsızlığını isteyen bir memorandum göndermişti. Surguladze, Keresselidze, Maçabelli ve Tseterelli imzalarıyla gönderilen bu memorandumda ayrıca kurulacak olan geçici bir Gürcü hükümetinin tanınması ve ittifak devletleri ordularıyla Gürcü ordularının müttefik olmaları gerektiği de belirtilmiştir. Buna cevap gelmeden Karomidze adında bir Gürcü temsilci 7 Ağustos 1917’de Stockholm’de Maçabelli, Tseterelli ve Alman Rus ajanı Steinwachs ile bir araya gelerek, Gürcistan’ın bağımsızlığı meselesini ele almışlardı. Karomidze’nin istekleri şunlardı: 1) Gürcistan ve Kafkasya’nın Ukrayna örneğinde olduğu gibi tam bağımsızlıklarının tanınması; 2) 60.000 tüfek ve cephanesi hemen olmak üzere, 30 otomatik tüfek ile el bombaları ve savaş aletlerinin temin edilmesi; 3) İlk aşamada 300.000 ruble olmak üzere para yardımının yapılması (Çolak, 2006:189).

belirten karar almıştı¹. Bolşevik iktidarını tanımayan Maverâ-yı Kafkas milletleri kendi oluşumlarını kurmak için harekete geçmişlerdi.

13 Kasım 1917'de Tiflis Sovyeti'nin girişimi ile Halk Güvenliği Tiflis Komitesi kuruldu². Halk Güvenliği Komitesi'nin tavassutuyla 24 Kasım 1917 tarihinde Bolşevik ihtilali sonrasında Maverâ-yı Kafkasya'nın geleceği konusunda izlenecek politikayı belirlemek için bölgedeki askerî ve idarî kurul ve kurumların temsilcileri ile İtilaf devletleri temsilcilerinin katıldığı bir toplantı tertip edilmişti³. 4 gün süren toplantı sonucunda 28 Kasım 1918'de Ozakom'un yerini alacak olan Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği kuruldu (DMZG, belge no: 6, s. 7-8)⁴. Kısaca Zakavkom (Zakavkazkava Komissariata) diye adlandırılan Komiserliğin vazifesi, Kurucu Meclis kurulana kadar Maverâ-yı Kafkasya'yı idare etmektir (DMZG, belge no: 7, s. 8-10). Fakat Komiserlik geçici bir hükümet olarak kurulmuş olup, belli bir programı, askerî birlikleri, kanun yapma ve uygulama yetkisi yoktu (Kazemzadeh, 1951:58). 11 üyeden oluşan Komiserliğin başkanı Gegeçkori'ydi⁵. Komiserlikte üç Gürcü, üç Azeri, üç Ermeni ve iki Rus bulunmaktaydı (Kazemzadeh, 1951:57) ve yine Gürcü Menşevikler burada etkin rol almışlardı (Swietochowski, 1988:148). Komiserlikte bulunan Melik Aslanov, Caferov ve Çhenkeli aynı zamanda Ozakom üyesi olmaları Zakavkom'un Ozakom'un devamı şeklinde olduğu yorumlarına yol açmıştır. Zakavkom da Ozakom gibi siyâsî ve

¹ Bu kararlarda yeni hükümetin (Kerensky) emirlerine uymayan askerlerin tutuklanacağı, köylülere toprak dağıtılacağı, barışın bir anca olacağı ve Kurucu Meclisin bir an önce kurulacağı vardı (DMZG, belge no: 2, s. 1-2; Badjelidze, 1973:152).

² Bolşeviklerin saf dışı edildiği komitenin görevi Maverâ-yı Kafkasya'da güçlü bir merkezi iktidar oluşturularak Petrograd'daki Bolşevik isyanına karşı direnmektir (Sunny, 1990:174-175).

³ Toplantıya Halk Güvenliği Komitesi üyelerinin dışında Ozakom üyeleri, Tiflis İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti üyeleri, Şehir Duması temsilcileri, Kafkas Ordusu Başkomutanı General Prjevalski, Ordu Kurmay Başkanı Lebedinski, Amerika Birlik devletleri Tiflis Konsolosu Smith ve diğer bazı kişiler olmak üzere 400'e yakın kişi katılmıştı (DMZG, belge no: 5, s. 3-7; Hovannasian, 1967:107).

⁴ İngiliz Arşivleri'nde Zakavkom'un 26 Kasım 1917'de kurulduğu yazmaktadır NA, CAB, 24/45, Memorandum on Transcaucasia of WO (15 Mart 1918).

⁵ Çalışma ve Dışişleri Komiseri olan E. Gegeçkori'nin dışındaki diğer üyeler ve vazifeleri şunlardır: İçişleri Komiseri, E. Çhengeli, Savaş Komiseri D. Donskoy, Maliye Komiseri H. Karçıkyan, Eğitim ve Adalet Komiseri Ş. V. Aleksiyev Meshiyev, Ticaret ve Sanayi Komiseri M. M. Caferov, Ulaştırma Komiseri H. Melik Aslanov, Ziraat Komiseri, A. Nureçev, İaşe Komiseri G. Ter Gazaryan, Sosyal Güvenlik Komiseri A. Ohancanyan, Devlet Denetim Komiseri H.B. Has Memedov (DMZG, belge no: 6, s. 7-8; BPSVADM, belge no: 44, s. 7-8; Swietochowski, 1988:148; *Sabah*, 8 Mart 1918, n. 10168; *Tanin*, 8 Mart 1918, n. 3319; *Tercüman-Hakikat*, 7 Mart 1918, n. 13305).

millî değil, daha çok coğrafi temele dayalı suni bir yapıydı. Çok farklı emelleri olan bu üç milleti bir arada tutmak oldukça zordu¹.

Nitekim Bolşevik ihtilalinden önce Maverâ-yı Kafkasya'da kurulmaya çalışılan millî teşekküller, Bolşevik ihtilalinden sonra, kendi faaliyetleri için daha serbest bir alan bulmuşlardı. Gürcüler gittikçe Almanya'ya yaklaşırken, 10.000 kişilik bir ordu meydana getirmişlerdir (Kurat, 1990:463). Ermeniler ise İtilaf devletlerinin yardımlarını beklerlerken, Bolşevik hükümetinden gelecek desteği de reddedecek durumda değillerdi. Daha önce bahsedildiği üzere Bolşevikler arasında çok nüfuzlu (Şaumyan, Karahan gibi) Ermeniler vardı. Bu şahıslar Bolşeviklerin Ermeni politikalarının şekillenmesine tesir etmekteydiler (Kurat, 1990:335-336). Ayrıca, Sovyet Rusya, dağılan Kafkas cephesinde Türkleri tutmak için Ermenilerden yararlanmayı düşünmekteydi. Kafkas Orduları Komutanı Yudenic'in birlikleriyle soydaşı olan Ermenilerin safına geçmesi Ermeni ordusunu güçlendirmiş ve Ermenileri kuvvetleri 20.000'e yaklaştırmıştı. Millî teşkilat bakımının yetersiz olan ve henüz bir orduları bulunmayan Azerilerin ise dayanacakları tek nokta Türkler idi (Allen ve Muratoff, 1966:427).

Gürcüler bağımsızlık yolunda en önemli adımı, 3 Aralık 1917'de Tiflis'te Gürcü Milli Meclisi'ni açarak atmışlardı. Kongre, Gürcü Sosyal Demokrat Partisi başkanı olan ünlü Menşeviklerden Noy Jordanya tarafından açılmıştı. Gürcistan'ın değişik bölgelerinden 320 delegenin katıldığı Kongre'nin ilk işi Yüksek Konsey'in seçilmesi olmuştu. Vazifesi Gürcü milletine liderlik yapmak ve diğer milletlerle ilişkileri düzenlemek olan Konsey'e delegelerden 67 kişi seçilmişti. Konseye Sosyal Demokratlardan (Menşevikler) 20, bağımsızlardan 18, Milli Sosyal Federalistlerden 10, Milli Demokratlardan 9, Sosyal Demokrat Milliyetçilerden 4, Sosyal Devrimcilerden 3, Gürcü Müslümanlardan 3 kişi seçilmişti. Bolşevikler ise Konsey'den dışlanmışlardı. Millî Meclis'te siyasî, içişleri, askerî, iâşe ve maliye ile alakalı meseleler görüşülmüştü. Kongrede Rusya'nın bir federatif cumhuriyete dönüşmesi gerektiği belirtilmiş, askerlikle ilgili olarak da Gürcü ordusunun Gürcü Genelkurmayı tarafından idare edilmesine ve Gürcü erkek nüfusun 20-40 arası bütün erkekleri askere alınmasına karar

¹ NA, CAB, 24/45, Memorandum on Transcaucasia by War Office (15 Mart 1918).

verilmişti¹. Görüldüğü üzere Gürcü Milli Meclisi, bağımsız bir hükümet gibi davranarak çeşitli kararlar almıştı.

Gürcüler, Ermeniler ve Azeriler bağımsızlık faaliyetlerini sürdürürlerken, Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği, 1 Aralık'ta bir bildiri yayınlarak geçici olduğunu ve Kurucu Meclis toplandığında görevinin sona ereceğini ilan etmişti (DMZG, belge no: 7, s. 8-9). Kurucu Meclis için tüm Rusya'da olduğu gibi Maverâ-yı Kafkasya'da da seçimler yapılmış, 26-28 Kasım tarihleri arasında yapılan seçimlerde 15 parti seçime girmiş ve 2.455.274 kişi oy kullanmıştı. Seçimlerden Menşevikler, Müsavat ve Taşnaksütyun partisi zaferle ayrılmıştı². Rusya Kurucu Meclisi 18 Ocak 1918'de Petrograd'da Tavrida Sarayı'nda açılmış ve müzakerelere başlamıştı. Fakat Lenin'in talimatı ile aynı gece

¹ 3 Aralık 1917'de toplanan Gürcü Milli Meclisi'nde alınan kararların tamamı şu şekildedir:

a) Siyasî meselelere dair:

- 1- Gürcü milleti yaklaşık yüzyıldır Rusya'dan ayrılması gerektiğini söylemektedir.
- 2- Rusya'daki diğer milletler için olduğu gibi Gürcü demokrasisi de Rusya'nın bir Federatif Cumhuriyet'e dönüşmesini istemektedir.
- 3- Yüksek Konsey Gürcü milletinin Milli Meclis'in yeni delegelerini seçene kadar devam edecektir.
- 4- Bu Milli Meclis Gürcü topraklarında özerk bir yönetim kurulmasını hedef olarak belirlemiştir. Gelecekteki Gürcü özerk devletinin sınırları Azeriler ve Ermenilerle anlaşılıp kararlaştırılacaktır.

b) Gürcistan'ın içişlerine dair:

- 1- Bu kongre tarafından seçilen Yüksek Milli Konsey ülkeyi yönetmesi için milletin temsilcileri tarafından seçilmişlerdir.
- 2- Her bir yerel birim ve köy, seçilmiş meclisler tarafından yönetilecektir.
- 3- Yerel milis kuvvetleri belediyelerin ve mahallerin kontrolü altında olacaklardır
- 4- Gürcistan'daki bütün hükümet binalarında resmi dil Gürcüce olacaktır.

c) Askerî işlere dair:

- 1- Gürcü ordusu Gürcü Genelkurmayı tarafından idare edilecektir.
- 2- Erkek nüfusun 20-40 arası bütün erkekleri askere alınacaktır.
- 3- Gürcistan toprakları dışındaki bütün insanlar ve kaybedilen topraklar geri döneceklerdir.

d) Maliye ile alakalı:

Milli çıkarları gözeten özel bir vergi bütün Gürcistan topraklarında oluşturulacaktır.

e) İaşe ile alakalı:

- 1- Özel İaşe Komitesi Ukrayna'dan ve Kuzey Kafkasya'dan un dağıtımını gerçekleştirmek üzere atanacaktır.
- 2- Milli Kongre Gürcistan çiftçilerine tohum dağıtımını organize edecek ve üretimin artması için önlem alacaklardır.
- 3- Gürcistan'da Kooperatif hareket çok güçlüdür. İaşe dağıtımının ve üretimin organize edilmesi bu Kooperatif Cemiyetleri tarafından gerçekleştirilebilir (NA, CAB, 24/45, Memorandum on Transcaucasia by War Office (15 Mart 1918).

² Partilerin oy dağılımları şöyledir: Menşevikler 661.934, Müsavat 615.816, Taşnaksütyun 558.400, Müslüman Sosyalist Blok 159.770, Sosyal Devrimciler 117.522, Bolşevikler 93.581, Himmet 84.748, İttihad 66.504, Gürcü Nasyonal Demokrat 25.733, Kadetler 25.673, Gürcü Sosyalist Federalistler 22.754, Ermeni Halkçıları, 18.180, Siyonistler 7.018, Halkın Sosyalistleri 570, Maverâ-yı Kafkasya Müslümanları 71 (Suny, 1990, s. 179; Hovannisian, 1967:108, Swietochowski, 1988:149). Oyların Kurucu Meclisi'nde sandalye olarak dağıtılması her 60.000 oya bir sandalye esasına göre belirlenmişti. Böylece, Maverâ-yı Kafkasya'dan Kurucu Meclis'e 36 üye seçilmişti. Bu üyelerin partilere göre dağılımı ise şu şekildeydi: Menşevikler 11, Müsavat 10, Taşnaksütyun 9, Müslüman Sosyalist Blok 2, Bolşevikler, Sosyal Devrimciler, Himmet ve İttihad ise birer sandalye kazanmışlardı (Swietochowski, 1988:149-150; Suny, 1990:180).

yarısı meclis askerler tarafından dağıtılmıştı. Böylece Rusya'daki milletlerin son ümidi olan Tüm Rusya Kurucu Meclisi fiilen ortadan kalkmış oluyordu (Yerasimos, 1994:297; Kurat, 1990:462; Swietochowski, 1990:150). Bu olaydan sonra Maverâ-yı Kafkasya Moskova'dan daha bağımsız hareket edecektir.

1.2.3. Rus İhtilallerinin Batum'daki Yansımaları

Kafkasya'da Bakû ve Tiflis'ten sonra üçüncü büyük sanayi merkezi olan Batum'da, Rusya'daki ilk büyük gösteri olan 1902 olaylarından beri, ihtilal hareketleri meydana gelmekteydi. Maverâ-yı Kafkasya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Batum'da da Menşevikler ön plana çıkmaktaydı (Kazemzadeh, 1951:37). Fakat Bolşevik organizasyonları Kafkasya'nın diğer yerlerine göre Bakû'deki kadar olmasa da güçlüydüler. Nitekim *Burevestnik* (Rusça), *Working Truth* (Gürcüce) ve *Work and Soldiers* (Ermenice) isimli gazeteler, şehirde Bolşevik yayın organları olarak faaliyet göstermekteydiler (Badjelidze, 1973:147). Şubat İhtilali meydana geldiğinde, Kafkasya Genel Valisi Grandük Nikola Nikolayeviç'in yardımcısı General Prens Orlov, ihtilalden iki gün sonra 14 Mart 1917 tarihinde Batum Askeri Valisi Romanovski Romankov'a bir telgraf göndererek, Kafkasya'da herhangi bir kargaşanın çıkmasını önlemek için hazırlık yapması gerektiğini belirtmiş ve halkın ihtilalcilere katılmasını önlemesini söylemişti (BPSVADM, belge no: 1, s. 31). Fakat Kafkasya Genel Valiliği gibi Batum Askeri Valiliği de çok kısa bir süre sonra ilga edilmişti.

İhtilal sonrası Petrograd'da kurulan Geçici Hükümet, Kafkasya Genel Valiliği'nin yerine Kafkasya'yı idare etmesi için Ozakom'u kurmuş, fakat buna rağmen çeşitli şehirlerde İşçi ve Asker Sovyetleri de kurulmuştu. Batum'da da Batum İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti kurulmuştu (BPSVADM, belge no: 4, s. 34). Bunun yanında daha sonra Batum Asker Temsilcileri Sovyeti de oluşturulmuştu (BPSVADM, belge no: 19, s. 56). Ayrıca, ilga edilen Batum Askeri Valiliği'nin yerine 1917 Nisan ayı içerisinde şehirdeki işleyişi devam ettirmek için valiliğin görevini ifa edecek Şehir Yürütme Komitesi teşekkül edilmiştir. Bu komite 26 Mayıs'ta Bölgesel Yürütme Komitesi kurulana kadar devam etmiştir (Badjelidze, 1973:148).

İhtilal sonrası her şehirde olduğu gibi Batum'da da Sosyalist Partiler faaliyetlerini artırmışlar yeni birlikler vücuda getirmeye çalışmışlar, toplantılar ve kongreler düzenlemişlerdir.

Petrograd Geçici Hükümeti savaşa devam etme kararı verdiğinde, Batum'da Deniz ve Gemici Sendikaları toplantılar düzenleyerek, bireysel olarak ihtilalin düşmanlarına karşı bir şey yapamayacaklarını fakat birleştiklerinde çok şeyler yapabileceklerini dile getirmişlerdi. Batum Sovyeti de “Geçici Hükümet”in desteğinin alınması gerektiğini ilan etmişti (BPSVADM, belge no: 6, s. 36-37). Batum'daki Sosyal Demokrat oluşumların Petrograd'daki Geçici Hükümeti desteklediği açıkça görülmektedir. Bu da şehirde Menşeviklerin daha güçlü olduğuna işaret etmektedir.

Bolşeviklerin lideri Lenin meşhur “Nisan Tezleri” ile Menşeviklerden ayrı politika takip edilmesini istemesi üzerine, Batum'da da Bolşevikler kendi yollarını çizmişler ve organizasyonlarını buna göre şekillendirmişlerdi. 1917 Mayıs ayında Sosyalistlerin yaptığı toplantılarda bu ayırım gün yüzüne çıkmaktaydı. 31 Mayıs'ta Sendikaların Batum Merkez Bürosu kurulmuş ve yapılan seçimlerde Bolşeviklerden sadece bir kişi seçilmiş, geri kalanlar Menşevik, Sosyal Devrimciler ve diğer burjuvalardan çıkmıştır. Bolşeviklere göre, bazı sendikaların dışında Batum'daki sendikalar ihtilalin amaçlarına uygun olarak çalışmamaktaydılar. Batum'da Bolşeviklerin ilk kez çoğunluğu sağladığı sendika, Başkanlığını M. Kahiaki'nin yaptığı Kasaplar Sendikası olmuştur (Badjelidze, 1973:149-150). Batum'daki Bolşevikler, işçilerin dışında en büyük desteği askerlerden görmüştür. Bir an önce evlerine dönmek isteyen askerler Bolşeviklerin “barış” sloganlarına cevap vermişlerdir. Fakat Menşevik idare, Batum'da tertip edilen Bolşevik toplantılara katılan 221. Alay'dan 640 askeri tutuklamıştı (BPSVADM, belge no: 17, s. 54-55; BPSVGDM, belge no: 36, s. 42).

Batum'da örgütlenmeye devam eden Sosyal Demokratlar, Şubat İhtilali'nden Haziran ayına kadar Batum'da 15 sendika kurmuşlardı. Bu sendikalar Kobuleti, Chakvi, Tsihisdziri, Mahindzheuri bölgesinde yoğunlaşmıştır. 21 Haziran tarihinde de Batum'daki Bolşevik Organizasyonları büro olarak hizmet eden ve Bolşevik hareketin ve işçilerin haklarını koruyan bir kurul kurmuşlardır (Badjelidze, 1973:150). Diğer bir faaliyet olarak, 17 Haziran 1917'de Sendikaların Merkez Bürosu R. Krasevich başkanlığında bir toplantı tertip etmişti. Toplantıya 14 sendikanın temsilcileri katılmıştı. Kültürel ve eğitimsel aktivitelerin tartışıldığı toplantıda, sekreterlik seçimi ve para tedavülü işleri de konuşulmuştu (BPSVADM, belge no: 18, s. 55-56).

Temmuz ayında Galiçya cephesinde başarısızlık haberleri geldiğinde Petrograd'da Bolşevikler tarafından Lenin'in Finlandiya'ya kaçması ile sonuçlanan büyük eylemler gerçekleştirilmişti. Bu eylemlerin bir benzerleri de Batum'da gerçekleştirilmiştir. 26 Temmuz 1917 tarihinde Bolşevikler, Batum'da Aziz Meydanı'nda büyük bir toplantı düzenlemişlerdi (Badjelidze, 1973:150). Toplantıya Sosyal Demokratlar'ın yanında Geçici Hükümet'in politikalarını beğenmeyen köylüler de katılmışlardı. Toplantıda Sovyetlerden destek alınmasına karar verilmiş ve toplantıdan sonra ilk önce Asker Temsilcileri Sovyeti'ne, daha sonra da İşçi Temsilcileri Sovyeti'ne gidilmiştir (BPSVADM, belge no: 19, s. 56). Eylemlerine devam eden Batum Sendikaları, aynı gün bir sanayi eylemi gerçekleştirmek amacıyla 150 kadar kişinin katıldığı bir toplantı tertip etmişlerdir. Toplantıda standartlara göre günlük çalışma saatinin sekiz olması; grevlerin zamanında yapılması; çalışanların haklarının en iyi bir şekilde karşılanması; Uzlaştırıcı Temsilciler Meclisi'nin işlerinin daha itinalı bir şekilde yapılması (BPSVADM, belge no: 20, s. 56-57) gibi kararlar alınmıştı.

Bolşeviklerin Batum'daki bu faaliyetlerine rağmen Menşevikler hâlâ güçlüydüler ve Bolşeviklere karşı önlemlerini artırmışlardı. 2 Ağustos 1917'de Bolşeviklerin büyük çoğunluğu Menşevik idare tarafından tutuklanmış, cepheden kaçan Bolşeviklere karşı ölüm cezaları yeniden düzenlenmiş ve hükümet böylece kendi konumunu sağlamlaştırmıştı. Bu tutuklamalara rağmen Bolşeviklerin protestoları devam etmiştir (BPSVADM, belge no: 21, s. 57-58). Ağustos-Eylül 1917'de başkent Petrograd'da Kornilov darbe teşebbüsünde bulunduğu, Batum'da bu olay şiddetli bir şekilde protesto edilmişti. Kornilov'un yenilgisinden sonra, Petrograd'da burjuva ve Menşevikler yeni bir koalisyon kurmuşlardı. Batum İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti Petrograd'daki bu yeni hükümeti desteklediklerini açıklamışlardı. Fakat 1917 Eylül ayı sonlarında Batum İşçi ve Asker Soyvetleri ve diğer örgütler bir konferans tertiplediklerinde, Bolşevikler, Menşevikleri burjuva ile işbirlikçiliğiyle suçlamışlar ve bu işbirliğini durdurmaları konusunda zorlamışlardır (Badjelidze, 1973:151-152). Faaliyetlerine bu şekilde devam eden Batumlu Bolşevikler, Kafkasya'daki gelişmeleri yakından takip etmek için Tiflis'te 15 Ekim 1917'de toplanan Bolşeviklerin ilk Maverâ-yı Kafkasya Bölgesel Kongresi'ne¹ ve 18 Ekim'de yine Tiflis'te toplanan Kafkasya

¹ Bolşeviklerin ilk Maverâ-yı Kafkasya Bölgesel Kongresi Makharadze başkanlığında toplanmıştı. Bolşeviklerin Kafkasya'daki lideri olan Stepan Şaumyan, işçiler ve köylülerle birlikte Bolşeviklerin

Bölgesi Rusya Sosyal Demokratları Partisi'nin ilk toplantısına birer delege göndermişlerdir¹.

Maverâ-yı Kafkasya'yı yönetmesi için oluşturulan Ozakom, özellikle toprak alanında başarılı bir politika izleyememişti. Maverâ-yı Kafkasya'nın diğer bölgelerinden olduğu gibi Batum bölgesinde de Ozakom'un bu uygulamalarına çiftçiler tepki göstermişler ve isyan etmişlerdi. Batum'da da 1917 baharında Chakvi yakınlarında 12 köy isyan etmişti. Köylüler Kurucu Meclis'in kurulmasını beklemeden hemen toprakların dağıtılmasını, günlük çalışma süresinin sekiz saat olmasını ve ücretlerin artırılmasını istemekteydiler.

Ozakom'un çözemediği diğer bir konu yanlış tarım uygulamaları sonunda meydana gelen iâşe problemiydi. Bahar aylarından itibaren bu problem artık kıtlık noktasına gelmişti (Badjelidze, 1973:149). Batum İâşe Komitesi Nisan ayında toplanarak savaşın neden olduğu kıtlığın Batum bölgesindeki zararları yok etmek için çaba sarf etmişti (BPSVADM, 1958, belge no: 8, s. 39). Bu çabalara rağmen iâşe sıkıntısı Ekim 1917 sonlarına doğru iyice kendisini hissettirmişti. Batum Şehir Meclisi İâşe Birimi Başkanı, 29 Ekim 1917'de iâşe problemini çözmek için bir toplantı tertip etmişti. Başkan toplantıda, fiyatların ve satışların daha düzenli hale getirilmesi için gıda ürünleri için kartlı sistem geliştirildiğini ifade etti. Bunun yanında şehir yönetiminin gıda malzemeleri depolaması üzerinde durulmuştur (BPSVADM, belge no: 32, s. 73).

Rusya'nın diğer yerlerinde olduğu gibi Batum'da da İhtilal sonrasında büyük fiyat değişiklikleri olmuştur. Batum'da 1914 yılına göre 1917'de ekmek fiyatları 3 katına çıkarken, et 6, tereyağı ise 7 katına çıkmıştı. Giyeceklerde de durum bundan farksız

silahlı ayaklanma yaparak iktidarı ele geçireceklerini söylemişti. Toplantıda Menşeviklerin tekrar birleşme teklifleri kesinlikle reddedilmiş, Dumaya 4 temsilci gönderilmesine karar verilmişti. Toplantıya 8.626 üyeden 29 delege katılmıştır (BPSVADM, belge no: 27, s. 65-66).

¹ Kafkasya Krai Sezda RSDRP'nin Makharadze'nin başkanlığı tarafından açılmıştır. Bolşeviklerin tek başına gelmesinden umut etmektedir. Liderleri Lenin'i alkışlamışlardır. Başkan Makharadze'nin dışında Yönetici Büro'da şu şahıslar bulunmaktaydı: Kavtaradze, Korganov, Ivanitsky ve Shaverdov (BPSVADM, belge no: 102, s. 102-103). Bu arada, Batum'da İşçiler ve köylülerin yanında öğrenciler de devrimci hareketlere katılmaktaydılar. 19 Ekim 1917'de Batum Erkek Lisesi Öğrencileri Kafkas Öğretmen Birliği Konseyi'nde kendilerinin temsil edilmesinin önlenmesi üzerine 21 Ekim'de grev yapacaklarını duyurmuşlardır. Fakat gelen itirazlar üzerine grev 27 Ekim'e ertelenmiştir (BPSVADM, belge no: 28, s. 67; BPSVGDM, belge no: 107, s. 110). Yine Batum'da öğrencilerin kurduğu Genç Sosyal Demokrat örgütü 21 Ekim'de bir toplantı gerçekleştirmişti. Toplantı sonunda Batum'da bir sosyal demokrat organizasyon oluşturulmasına karar verilmiştir. Genç Sosyal Demokratlar, 25 Ekim 1917'de ise bir bildiri yayınlayarak, genç sosyal demokratların eğitilmesi, hayata hazırlanması gerektiği, genç işçiler için de ayrı bir organizasyon oluşturulması zorunluluğundan bahsetmişlerdir (BPSVADM, 1958, belge no: 30, s. 72).

değildi. Bir elbisenin fiyatı yaklaşık 5 kat yükselirken, bir bot da neredeyse 10 katı artmıştı¹. Görüldüğü üzere İhtilalin etkileri kendisini iyice hissettirmekteydi.

7 Kasım'da Petrograd'da Bolşevik darbe sonucu iktidar Bolşeviklerin eline geçmişti. Daha önce bahsedildiği üzere, Kafkasya'da Bolşeviklerin dışındaki bütün organizasyonlar Bolşevik iktidarına tepkilerini iletmişlerdi. Batum'da ise 7 Kasım 1917'de Batum Bolşevik Rusya Sosyal Demokrat Partisi genel toplantısı yapılarak Bolşevik iktidarı oybirliği ile kabul edilmişti. Toplantıda ayrıca Petrograd İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti'nin Kerensky hükümetine karşı mücadelesini destekleme, kapitalistlere karşı demokrasiyi savunma konusunda karar alınmış ve Bolşeviklerin programı benimsenmişti. Toplantı "barış, ekmek, toprak" sloganlarıyla bitmişti (BPSVADM, belge no: 33, s. 74; BPSVGDM, belge no: 122, s. 123). Parti daha sonra, Bolşevik iktidarına tebrik göndermiş ve tam sadakatlerini bildirmişti (Badjelidze, 1973:152). Ayrıca, Batum'da Bolşevik Partisi üyesi 1.500 işçi ve köylünün katıldığı büyük bir toplantı düzenlenmiş ve oybirliğiyle Acaristan'da Sovyet iktidarı için savaşa, Keresnky Hükümeti'ne karşı yapılan Ekim Devrimini destekleme kararı alınmıştı. Toplantıya katılanlar memleketin açlık, kıtlık gibi kötü durumundan sadece Sovyetlerin kurtarabileceğini de belirtmişlerdi (BPSVADM, belge no: 42, s. 81-82; BPSVGDM, belge no: 148, s. 141).

¹ Batum'daki ürünlerin 1914 ve 1917 yıllarındaki fiyat değişimi:

Yiyecekler:

	1914	1917
Ekmek	4 kopek	13 kopek
Et	15 kopek	80 kopek
Lahana	2,5 kopek	20 kopek
Krupa	5 kopek	40 kopek
Patates	1,5 kopek	15 kopek
Tereyağı	20 kopek	150 kopek
Makarna	10 kopek	40 kopek
Şeker	16 kopek	29 kopek
Gazyağı	1,5 kopek	6 kopek
Çay	200 kopek	460 kopek

Giysiler:

	1914	1917
Bot	6 ruble	50 ruble
Elbise	18 ruble	100 ruble
Gömlek	1,20 ruble.	6 ruble
Çorap	25 k.	1,20 ruble
Kapağı	1,10 ruble	7 ruble

(BPSVADM, belge no: 15, s. 50).

Batum'daki Bolşevikler bu şekilde faaliyetlerine devam ederlerken, Tiflis ise Bolşevik hükümetini tanımadığını açıklamış ve bağımsızlıklarını sağlamak için 3 Aralık 1917'de Noy Jordanya'nın başkanlığında Gürcü Milli Meclisi toplamıştı. Meclise seçilen 67 kişilik Yüksek Konsey'e 3 Müslüman Gürcü de katılmıştı. Hıristiyan Gürcüler, Müslümanları kendi hareketlerine katmak için çok çaba harcamışlardı. Gürcü Milli Meclisi'nin 24 Aralık'taki toplantısında, kurulması düşünülen Gürcistan Millî Devleti içerisinde Batum yerel başkent olmak üzere Acaristan'a geniş bir özerklik teklif edilmiştir. Bu özerk yapıda Müslümanlar okullarını, kooperatif topluluklarını, memurlarını ve dinî kurumlarını kendileri serbestçe kontrol edebileceklerdi¹. Bu şekilde Müslüman Acaristan bölgesi için Gürcistan'ın içinde geniş muhtariyet fikirler doğmuştu. Fakat ileride daha detaylı inceleneceği üzere Acara halkı oyunu Türkiye lehinde kullanacaktı.

Bolşevik ihtilalinden sonra Rusya'da iç savaş çıkmış ve dolayısıyla ülkedeki en büyük problemlerden birisi asayiş meselesi olmuştur. Bu kargaşa ve anarşiden Batum da nasibini almıştı. Bunun üzerine, Batum'da 15 Kasım 1917'de yerel partilerin ve demokratik organizasyonların katıldığı bir toplantı yapılarak devrimci bir koalisyon kurulmasına, asker işçi ve köylü temsilcilerinden bir Kamu Güvenliği Komitesi oluşturularak, iç savaşın Batum'a girmesinin önlenmesine ve güvenliğin muhafazasına karar verilmişti. Komite, etkili bir otorite kurması için asker, işçi ve köylü temsilcilerinden oluşturulmuştu. Komite'nin diğer bir görevi güvenli haberlerin alınmasını sağlayarak, toplumu kışkırtacak provakatif eylemlerin önüne geçmekti².

Bu önlemlere rağmen Batum'da güpegündüz cinayet, hırsızlık ve yağma olayları devam etmişti. Şehirde polisler suçlara karşı bir şey yapamamaktaydılar. Bunun nedeni polislerin çok iyi donanımlı olmamalarıydı. Halkın etkin bir şekilde güvenliğinin sağlanması için Batum Şehir Meclisi bir rapor yayınlamıştı. Yağmanın nedenini "bilinçlerin yozlaşması ile halkın teröre meyilli hale gelmesine" bağlayan raporda güvenliğin sağlanması için şu önlemlerin alınması önerilmekteydi: 1- Şehrin en azından, Tiflis, Petrograd, St. Michael, Marine, Dondukov-Korsakov caddeleri ve Türk marketleri gibi gerekli yerlerinin aydınlatılması; 2- Hırsızlarla kararlı bir şekilde

¹ NA, CAB, 24/45, Weekly Report on Turkey and Other Moslem Countries (12 Mart 1918).

² Kamu Güvenliği Komitesi, A. Malkhaz, I. Dvoretzky, A. Bulgakov, G. Andjaparidze, K. Gogoladze, S. Ganshin, A. Levin, O. Marunyan ve N. Kipiani gibi kişilerden oluşmaktaydı (BPSVADM, belge no: 40, s. 79-80).

savaşılmaması ve her bir mahallede sabaha kadar bekleyen bekçiler bulundurulması; 3. Polisin daha etkin olması sağlanması için suçla ilgilenen bir büronun kurulması ve başkan, 3 yardımcı ve 8 ajanın bu büroda göreve atanmasının sağlanması; 4. Şehrin tamamında geceleri de devriye gezecek bir Gürcü müfrezesi hazırlanması; 5. Hiçbir ayırım gözetilmeksizin bütün suçluların yakalanarak şehir dışına çıkarılması gereklidir (BPSVADM, belge no: 52, s. 96-98). Batum'daki idareciler bu gibi önlemlerle şehrin asayiş sorununu çözmek istemiştir.

İhtilallerle birlikte Rusya'nın asayiş meselesinden sonra karşılaştığı en büyük problem kıtlık olmuştur (*Wall Street Journal*, November/Aralık 28, 1917, s. 9). Batum'da da kıtlık meselesi baş göstermiş ve meseleyi çözmek için 5 Aralık 1917'de Batum Şehir Meclisi'nde bir toplantı yapılmıştı. Meclis üyesi Sogorov, şehirdeki kıtlık meselesi üzerine çarpıcı açıklamalarda bulunmuştur. Bölgesel İaşe Meclisi Başkanı Agnievym'in teklifi ile günlük insan başına ekmeğin oranının ½ ruble düşürülmesi kararlaştırılmış ve bu karar ilgililere tebliğ edilmiştir. Fakat fırıncılar bu kararı beğenmemişler ve gizli bir grev kararı almışlardır. Çünkü şehirde sadece 58 fırın vardı ve bu da büyük kuyrukların oluşmasına neden olabilirdi. Buna önlem olarak, hâlihazırdaki değirmenlere ek olarak Bertman ve Karpovskogo'ya yeni değirmenler kurulması düşünülmüştü. Meclis ayrıca Kuzey Kafkasya'dan da un istemişti. Bu unun iki hafta içerisinde gelmesi beklenmektedir (BPSVADM, belge no: 47, s. 90-91).

1917 Rus İhtilallerinden sonra, Batum; Petrograd ve Tiflis'teki olayların etkisi altında kalmıştı. Bunun yanında İhtilallerin getirdiği asayiş, iktisadî ve iaşe meselelerine etkili bir çözüm bulunamamıştı. Bu problemler ileriki aşamalarda Türk, İngiliz ve Gürcü idarelerinde de görülecekti.

1.3. Yeni Barış Döneminde Maverâ-yı Kafkasya ve Batum

1.3.1. Brest-Litovsk ve Erzincan Mütarekeleri

Rusya'da Şubat İhtilali'nin en büyük nedeni, esasında savaşın yol açtığı yıkımlardır. Bu nedenle ihtilalden sonra savaşın sona erdirileceği inancı kamuoyunun en büyük beklentisiydi. Fakat Geçici Hükümet, Almanların barış eğilimine rağmen¹ savaşa devam

¹ Almaya Rusya'daki ihtilalden faydalanıp, Geçici Hükümetle barış görüşmelerinde bulunmak için Mayıs 1917'de İsviçreli bir Sosyalist olan Grimm'i Rusya'ya göndermişti. Grimm'in gözlemleri, Rusya'da

kararı almıştı. Rus-Alman cephesinde savaş başlarken, Türk-Rus Kafkas Cephesi'nde ise Mayıs 1917'den sonra gayr-i resmi bir mütareke yürürlüğe girmişti (Allen ve Muratof, 1966:423)¹. Fakat "Geçici Hükümet"'in aksine, 7 Kasım 1917'de Petrograd'da iktidarı ele geçiren Bolşeviklerin bir gün sonra yayınladıkları "barış dekreti" ile barış ümitleri yeniden doğmuştu.

Bolşevik Hükümeti, mütareke masasında Almanların karşısına Rusya'nın eski müttefikleri yani İngiltere ve Fransa ile birlikte oturmak istiyordu. Fakat bu devletlerden herhangi bir yanıt alamayınca (Kurat, 1967: 377), bu kez tek başına mütareke akdetmek için 26 Kasım 1917 tarihinde Alman ordularının Doğu Cephesi Kumandanlığı'na başvuruda bulundu². Mütareke teklifi, sadece Almanlara karşı değil Avusturya, Bulgaristan ve Türkiye'ye de yapılmıştı. Devletlerden gelen olumlu yanıt ile Brest-Litovsk'da 2 Aralık 1917'de başlayan müzakereler sonunda, 15 Aralık 1917 tarihinde Rusya ile Almanya, Avusturya, Bulgaristan ve Türkiye arasında mütareke imzalandı. Türkiye adına Berlin Askeri Ataşesi Zeki Paşa, Rus hükümeti adına Alfred Joffe, L. Kamanev ve Bitsenko tarafından imzalanan mütareke, 17 Aralık 1917'den 14 Ocak 1918'e kadar geçerli olmak üzere 28 günlüktü (*Ari*, 18 Şubat 1918, no. 49. Kadişev, 1960:41; Kurat, 1967:378; Wheeler-Bennet, 1963:93). Rusya'nın bütün cephelerini kapsayan mütarekenin Kafkasya cephesi ile ilgili kısmı tarafların başkumandanlarına bırakılmıştı. Ayrıca, Mütareke hükümlerine göre barış görüşmelerine bir an önce başlanacaktı (DVP, c. I, belge no. 27, s. 47-51; Wheeler-Bennet, 1963:379-384). Brest-Litovsk Mütarekesi Türkiye ile Sovyet Rusya arsasında imzalanan ilk resmî vesikaydı (Kurat, 1990:332).

Brest-Litovsk'ta imzalanan mütarekeye göre, Kafkas cephesindeki mütareke hükümlerinin belirlenmesi, tarafların başkomutanlarının görüşmelerine bırakılmıştı. Osmanlı devleti de mütareke hükümlerini yerine getirmek için harekete geçmişti.

herkes barış istediğinden, eğer Almanya Rusya'ya karşı saldırı yapmazsa, barışın gerçekleşeceği yönünde idi. Almanya ise bunu olumlu karşıladı (Bayur, c. III/4, 1991:181-82).

¹ *Weekly Dipatch* gazetesi Rusların Kafkas cephesindeki "büyük" başarılarından bahsetmiş olsa da bunun propaganda amaçlı olduğu ortadadır (*Weekly Dipatch*, October/Ekim 7, 1917, n. 6052, s. 3; *Weekly Dipatch*, June/Haziran 17, 1917, n. 6036, s. 1; *Weekly Dipatch*, June/Haziran 26, 1917, n. 6046, s. 2).

² DVP, c. I, belge no: 11, s. 25; Wheeler-Bennett, 1963:83; Kurat, 1990:331; Bailey, 1956:512. Rus hükümeti aslında mütareke istemini ilk defa 22 Kasım 1917'de gerçekleştirmişti. Fakat Rus Orduları Başkomutanı General Dukhonin, Almanlarla bir mütareke imzalanmasını görüşmek için müzakereci olmayı reddetmişti. Bunun üzerine azledilerek yerine Krilenko getirilmişti. 26 Kasım'daki mütareke teklifini Krilenko yapmıştı (Bunyan ve Fisher, 1965:232-233, 255-256).

Aslında Osmanlı devleti daha önceden Rus Kafkas Orduları Komutanı General Prjevalski'ye müracaatla mütareke talebinde bulunmuştu¹. Fakat Kafkas Orduları Komutanı General Prjevalski Petograd'daki Bolşevik hükümetine değil, Tiflis'te merkezi tanımayan ve merkezden bağımsız hareket Zakavkom'a bağlıydı. Zakavkom'da Prjevalski'nin de katıldığı 4 Aralık tarihli oturumda mütareke teklifi görüşülmüş ve kabul edilmişti (DMZG, belge no: 8, s. 11-12). Prjevalski de 5 Aralık'ta Vehib Paşa'ya mütareke teklifinin kabul edildiğini bildiren bir telgraf yolladı (DMZG, belge no: 10, s. 13). Vehib Paşa, bu telgrafa karşılık 8 Aralık'ta cevabî bir telgraf göndererek. Türk heyetine III. Ordu Kurmay başkanı Miralay Ömer Lütfi Bey'in başkanlık edeceğini bildirdi (Şahin, 2002:163). Maverâ-yı Kafkas Komiserliği heyetine ise Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı Tümgeneral Vişinskiy'in başkanlık edeceği bildirildi. Erzincan'da 15 Aralık 1918'de başlayan mütareke görüşmeleri çok uzamadan 18 Aralık 1917'de sonuçlandırılmıştı. 14 maddeden oluşan Erzincan Mütarekesi'nin² imzalanması ile yaklaşık üç yıl devam eden Türk-Rus savaşı sona ermişti.

Erzincan mütarekesi ile ilgili hatırlatılması gereken çok önemli bir husus, bu mütarekenin Rusya ile değil, Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği (Zakavkom) ile imzalanmış olduğudur. Nitekim Vişinskiy görüşmeler sırasında “Kafkasya Ordusunun müstakil Kafkasya hükümeti namına müzakereye giriştiğini” söylemiştir (Bala, 1938:113). Yani, aslında Türkler, bu mütarekeyi imzalamakla Maverâ-yı Kafkasya

¹ Rusların 22 Kasım 1917'de mütareke teklifleri üzerine, Talat Paşa Almanya'ya başvurarak Kafkas cephesi için ayrı barış yapmak istediğini belirtmişti. Almanya da Türklerin ayrı barış yapabileceğini söylemişti (Çolak, 2006:181) Bunun üzerine Enver Paşa Vehib Paşa'ya Kafkasya Rus Ordusu ile mütareke görüşmelerine başlanması emrini vermişti. Vehib Paşa da 24 Kasım 1917 tarihinde mütareke teklifini içeren mektubu Rus Orduları Genel Komutanı'na göndermişti (Şahin 2002:155-156). Mektup Rus Kafkas Orduları Komutanı General Prjevalski'nin eline 30 Kasım'da geçmişti (*Transcaucasian Post*, 22 Mart 1919, n. 9, s. 3).

² Mütareke'nin maddeleri özetle şunlardır: 1- Mütareke 5/18 Aralık 1917 tarihinden itibaren başlayacak ve sınırsız olacaktır; 2- Her iki taraf, Osmanlı Kafkas cephesinde savaş haline son verecektir; 3- Demarkasyon hattı mütarekeye ilave olarak ayrıca gösterilmiştir; 4- Herhangi bir askerî-stratejik yer değiştirme yapılmayacaktır; 5- Mevcut askerî birlikler buldukları yerlerde kalacaklar, fakat takviye almayacaklardır; 6- Taarruz hazırlığı yapılmayacak, fakat tüfek ve top atışları belirli mesafede yapılabilecektir; 7- Keşif hareketlerinde bulunulmayacaktır; 8- Demarkasyon hattı arasında tarafsız sahada her iki tarafın askerî ve sivil kimselerinin giriş ve çıkışları yasak edilecektir; 9- Anlaşmazlıklar ortaya çıktığında, her iki tarafın müzakerecilerinin bir araya gelmeleri ile halledilecektir; 10- Tarafsız sahada işlenen cinayetler incelenerek gereği gibi cezalandırılacaklardır; 11-Mütareke ahkâmına Kürtler tarafından kusursuz olarak riayet edileceğine Türk Kumandanlığı taahhüt edecektir; 12- Her iki tarafın mütarekeyi tamamlayıcı veya değiştirici mahiyette teklifte bulunmak hakkına sahip olacaktır; 13- Mütareke harp halindeki devletlerin Karadeniz'de bulunan donanmaları arasında da geçerlidir (DMZG, belge no. 14, s. 18-23; DVP, c. I, belge no. 30,31 s. 53-57; Şahin, 2002:168-170; Şahin, 1998:169-171).

Komiserliği'ni de bir hükümet olarak tanımış olmaktadır (Kurat, 1990:464). Ancak Osmanlı tarafı bu hususu şimdilik görmezlikten gelecektir.

1.3.2. Brest-Litovsk Barışı Müzakerelerine Hazırlık

15 Aralık 1917'de imzalanan Brest-Litovsk Mütarekesi ile hemen barış yapılması kararlaştırılmıştı. Barış müzakereleri başlamadan önce başta Enver Paşa olmak üzere Osmanlı devlet adamları kaybedilen toprakları tekrar ele geçirmek için diplomasi seferberliğine girişmişlerdi. Fakat öncelik Rus işgali altındaki 1914 sınırlarına kadar olan yerlerdi. Elviye-i Selase'nin geri alınması ise bu ilk hedef gerçekleştirildikten sonra gündeme alınacaktı.

Osmanlı devleti öncelikle bu meselede Almanları ikna etmek durumundaydı. Çünkü Almanya'nın onayı olmadan bu toprakların elde edilemeyeceği ortadaydı (Kılıç, 1998:118). Ayrıca, Batum'un da dahil olduğu bağımsız bir Gürcistan kurma amacını taşıyan Berlin Milli Gürcü Komitesinin faaliyetleri, 1917 yılının ortasından beri devam etmekteydi¹. Bu nedenle henüz Brest-Litovsk Mütarekesi imzalanmadan, Berlin'deki Askeri Ateşe Zeki Paşa'ya bildirilen, Ruslardan istenecek maddeler arasında, Rusların Türkiye sınırları içinde istila ettikleri sahayı hemen boşaltmaları da vardı². Mütareke imzalandıktan sonra Zeki Paşa tarafından Alman Doğu Orduları Komutanı General Max Hoffman'a Türklerin bu istekleri iletilmiş, Hofmann ise Ruslar tarafından doğu Anadolu'da işgal edilen yerlerin boşaltılması ile ilgili bir emir almadığını söylemişti (Kurat, 1990:363-364). 20 Aralık 1917'de Brest-Litovsk'a gitmek üzere Berlin'de bulunan İbrahim Hakkı Paşa, Kühlmann ile bu meseleyi tekrar görüşmüş, fakat aldığı yanıt yine olumsuz olmuştu (Duran, 1973a: 45-46). Almanya'nın Türklere olumsuz yanıt vermelerinin nedenleri arasında belki de en önemlisi, kendilerinin de işgalci bir devlet konumunda olmalarıydı. Barış görüşmelerinde Ruslardan işgal ettikleri topraklardan çekilmeleri istenirken, böylece onların da Almanlardan aynı istekte bulunmaları imkânı doğmuş olacaktı (Yerasimos, 2000:13; Akbulut, 1996:2). Fakat bu arada Kühlmann'ın, Enver Paşa'nın 15 Aralık 1917'de Elviye-i Selase meselesi ile

¹ Daha önceki faaliyetlerinden bahsedilen Berlin Milli Gürcü Komitesi'nin bu dönemdeki faaliyetleri için bkz: Kılıç, 1996:25-29.

² Enver Paşa'nın diğer talepleri şunlardı: Karadeniz'de ticaret gemilerinin serbestçe dolaşmaları ve İran'ın iki taraf (Rus ve Türk) tarafından boşaltılması (Kurat, 1990:363).

alakalı kendisine gönderdiği telgrafa 25 Aralık 1917'deki cevabı¹ Türkiye için olumluydu. Çünkü Kühlmann, bölge halkının istemesi halinde Rusların buna karşı ciddi bir karşılık veremeyeceğinden bahsetmiş ve Batum, Kars ve Ardahan'ın halkoylaması ile Osmanlı devletine katılabileceğini söylemiştir (Kılıç, 1998:121-122). Bu olay, Türkiye'nin Batum'u ele geçirmesi için ilk ciddi adım olmuştu.

1.3.3. Brest-Litovsk Barışı Müzakerelerinin Birinci Evresi (22-28 Aralık 1917)

Brest-Litovsk görüşmelerinde Türk heyetine Talat Paşa başkanlık edecekti. Heyetin diğer temsilcileri Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa ve Askeri Ateşe Zeki Paşa'ydı². Alman heyetine Doğu Orduları Komutanı General Max Hoffman başkanlık edecekti. Sovyet Rus heyetine ise Alfred Joffe başkanlık edecek, heyette ayrıca Kamanev ve Karahan gibi ihtilalciler de bulunacaktı (Kurat, 1990:342; Bailey, 1956:513).

Brest-Litovsk barışı görüşmeleri 22 Aralık 1917 tarihinde başlamıştı (Kurat, 1967:381; *First Session of the Brest-Litovsk Conference*, 1918: 283). Karşılıklı iyi niyet ve düşüncelerin belirtildiği görüşmelerin ilk evresinde Sovyet delegeleri, “ilhaksız-tazminatsız barış” ve “milletlerin kendi kendini yönetmesi” prensiplerinin uygulanarak, I. Dünya Savaşı öncesi sınırlarına geri dönülmesi hususu üzerinde duruyorlardı. Bu teklifleri ise, Rus cephelelerindeki işgallerinden dolayı Almanların kabul etmesi mümkün değildi. Rus delegeleri bu yüzden müzakerelere 28 Aralık 1917'de ara vererek, meseleyi görüşmek için Petrograd'a hareket etmişlerdi (Kurat, 1990:344). Osmanlı temsilcileri kendilerine verilen talimat doğrultusunda, Rusların Doğu Anadolu'da işgal ettikleri topraklardan çekilmeleri için girişimlerde bulunmuşlardı. Görüşmelerin son günü 28 Aralık'ta Türk delegeleri ile Ruslar arasındaki uzun oturumda Ruslar işgal ettikleri yerleri boşaltacaklarına dair söz vermişlerdi (Kılıç, 1998:171-173). Fakat bu sözün ne anlama geldiği bir sonraki görüşme sırasında ilan edecekleri dekretle ortaya çıkacaktı. Müzakerelerin bu ilk evresinde Elviye-i Selâse'den dolayısıyla Batum'dan hiç bahsedilmemişti.

¹ Bu cevap Brest-Litovsk görüşmeleri başladıktan 3 gün sonra gelmişti.

² Osmanlı heyeti Brest-Litovsk'a gidene kadar müzakereleri Osmanlı devleti adına Hakkı Paşa ile Zeki Paşa yürüteceklerdi. Talat Paşa, 9 Ocak 1918'de başlayan müzakerelerin 2. evresine katılabildiği (Kurat, 1967:381; Duran, 1973a: 44).

1.3.4. Brest-Litovsk Barışı Müzakerelerinin İkinci Evresi (9-19 Ocak 1918)

Brest-Litovsk barış müzakerelerinin ikinci evresi, 9 Ocak 1918'de başladı (Bailey, 1956: 517). Türk heyetinin başına 7 Ocak 1918'de Brest-Litovsk'a gelen (Türkgeldi, 1986:47), Talat Paşa geçmişti. Rus heyetine ise bu kez ünlü ihtilalci Troçki, Alman heyetine de Dışişleri Bakanı Kühlmann başkanlık etmekteydi (*The Second Session at Brest-Litovsk*, 1918:288). Müzakerelere başlandığında Troçki, “diplomasiğin geleneksel kurallarını” hiçe sayarak ateşli nutuklarla ihtilalci propaganda yapmakta ve “ilhaksız-tazminatsız barış” taleplerini sıkça dile getirmekteydi (Carr, 1992:20). Bu nutukların ise Almanlar üzerinde etkisi olmadığı aşikârdı. Almanlar Rusya'yı barışa zorlamak için, Bolşevik Rusya'dan ayrılıp bağımsız devlet kurma peşinde olan Menşevik Ukrayna ile müzakerelere başlamış (Ahmet İzzet Paşa, 1992:282) ve onları Brest-Litovsk'taki müzakerelere katılmaya davet etmişlerdi (Duran, 1973b:24). Rusya'yı derinden sarsacak böyle bir olaya engel olmak isteyen Troçki, yeniden kendi tezlerine yönelince, General Hoffman 18 Ocak 1918 tarihinde “Alman hükümetince tespit edilen hattın kabulünü” isteyerek ültimatı vermişti. Bunun üzerine Troçki müzakerelere ara vererek meseleyi görüşmek ve yeni talimat almak üzere Petrograd'a hareket etmişti (Kurat, 1967:383-384)¹.

Brest-Litovsk müzakerelerinin bu evresinde yaşanan bir olay, Osmanlı devleti için hayal kırıklığı meydana getirirken, Sovyet Rusya'nın Ermeniler üzerindeki gerçek politikalarını ortaya çıkarmıştı. Bu olay, Sovyet Rusya'nın kendisi için stratejik öneme sahip Kafkasya'daki otoritesini giderek Batılı devletlere kaptırması üzerine, Kafkasya'nın kontrolünü tekrar Ermeniler üzerinden kurmak düşüncesiyle 11 Ocak 1918'de ilan ettiği “Türk Ermenistanı” ile alakalı dekret (kararname) idi. Lenin, Stalin ve Bonç-Brueviç'in imzasını taşıyan ve 13 nolu dekret diye alınan² bu dekret, Doğu Anadolu'dan Rus askeri birliklerinin derhal çekilerek yerine Ermeni milis teşkilatının

¹ Petrograd'da mesele görüşüldü. Bolşevik ihtilalinden sonra ilk kez Bolşevikler arasında ayırım çıktı. Lenin ve taraftarları barış istiyordu, Troçki ve taraftarları ise savaş ihtilalinin peşinde idi. Sonunda Troçki müzakerelerde oyalama taktiği uygulayıp Almanya'da ihtilal çıkarması için gayret serfedilmesi konusunda Brest-Litovsk'a gönderildi (Kurat, 1990:346).

² Kararname 11 Ocak 1918'de imzalanmış, fakat 13 Ocak 1918'de Pravda Gazetesi'nde yayımlandığı için “13 nolu Dekret” olarak tanınmıştır (Şahin, 2002:97).

kurulması ve yerlerini terk eden Ermenilerin yurtlarına dönmeleri gibi hususları kapsamaktaydı. Bu yapılanmaya Ermeni Bolşevik Şaumyan nezaret edecekti¹.

13 nolu dekret hakkında muhtelif tarihçiler değişik görüşlere sahipti. Yerasimos'a göre bu bir "iyi niyet"ten öteye gidemezdi, çünkü sadece Ermenilerden oluşturulacak bir halk milisinin orada yaşayan tüm halkların çıkarlarını savunacağı şüpheliydi. Ayrıca, yerlerini terk etmiş olan Ermenilerin geri getirilmesi için Sovyet makamlarının Osmanlı hükümeti üzerinde hiçbir baskı imkânı yoktu. Düzenli Rus orduların çekilmesinden sonra Türk ordularını durdurmak da pek mümkün görünmüyordu (Yerasimos, 2000:16-17). Kurat'a göre ise Bolşevikler, "Türk Ermenistanı" olarak adlandırılan bölgelerde gerçekte Rus-Bolşevik idaresi kurmak istemekteydiler. "Milletlerin kendi mukadderatlarını tayin etme" prensibi çerçevesinde de bu bölgeye geri dönecek olan Ermenilerin oy kullanmaları ile bölgede Ermeni çoğunluk sağlanmaya çalışılacaktı. Rus birlikleri çekilmeden önce bölgede askeri güç olarak Ermeni milis teşkilatı da kurulmuş olacaktı (Kurat, 1990:336). Bayur da 13 nolu dekreti Bolşeviklerin Doğu Anadolu'yu Osmanlı devletine iade etmeyerek, burada kendilerinin kontrolünde bir Ermenistan kurulması ve böylece çarların Akdeniz politikalarının devam ettirilmesi yönünde atılan bir adım olarak değerlendirmişti (Bayur, c. III/ 4, 1991:121-122). Şahin'e göre ise Bolşevik Rusya, Kafkasya üzerinden Deli Petro'nun vasiyetini gerçekleştirme düşüncesi içerisindeydi (Şahin, 1996b:41).

Bu dekret Brest-Litovsk'taki Osmanlı devleti delegelerini telaşa düşürmüştü. 17 Ocak 1918'de Brest-Litovsk'tan Enver Paşa'ya gönderilen yazıda, mevcut şartlar dâhilinde

¹ Dekretin maddeleri şunlardı:1- Rus askeri birliklerinin Türk Ermenistanı'nı boşaltması ve Türk Ermenistanı'ndaki halkın can ve mal güvenliğini sağlamak için derhal bir Ermeni Halk Milisi'nin oluşturulması.

2- Ermeni muhacirleri ve Türk Ermenistanı sınırlarındaki çeşitli memleketlere dağılmış olan ermeni mültecilerinin herhangi bir engelle karşılaşmaksızın ülkelerine geri dönebilmeleri.

3- Savaş esnasında Türk makamlarınca Osmanlı devletinin iç kısımlarına zorla gönderilmiş olan Ermenilerin serbestçe Türk Ermenistanı'na geri dönmelerinin sağlanması; Halk Komiserleri Sovyeti Türk makamları ile barış müzakereleri yapılırken bu mesele üzerinde ısrarla duracaklardır.

4- Türk Ermenistanı'nda demokratik esaslara seçilecek delegelerden Ermeni Halk Temsilcileri Sovyeti adıyla geçici bir idarenin kurulması.

5- Kafkas İşlerinden sorumlu Halk Komiseri Stepan Şaumyan, bu maddelerin uygulanması için, Ermeni halkına her türlü yardımda bulunacaktır.

6- Rus birliklerinin Türk Ermenistanı bölgesinden çıkarılması işini düzenlemek üzere bir karma komisyon oluşturulacaktır. Türk Ermenistanı'nın coğrafi sınırlarını demokratik esaslara göre seçecek Ermeni halk temsilcileri ile aynı bölgelerde söz konusu esaslara göre seçilmiş Müslüman ve diğer halk temsilcileri Kafkas işlerinden Geçici Olağanüstü Halk Komiseri Şaumyan'la birlikte belirleyeceklerdir" (BOA, HR.SYS. 2885/ 29, lef: 4; DVP, c. I, belge no: 43, s. 74-75; Şahin, 1996b:39-40).

askeri harekâttan başka başvurulacak çare kalmaması nedeniyle, gerekirse Almanlardan da kuvvet istenerek Karadeniz yoluyla Batum'a asker çıkarılması istenmişti (Akbulut, 1996:5). Bu arada, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, Sovyet heyeti başkanı Troçki ile 18 Ocak 1918'de, başta 13 nolu dekret olmak üzere Sovyet Rusya'nın Ermenistan siyaseti hususunu görüşmüştü. Ahmet Nesimi Bey Rusya'nın 13 nolu dekreti ilan etmesinden dolayı şiddetli bir protestoda bulunduktan sonra, Ermenilerin silahlandırılmaları ile oluşacak olaylardan Sovyet Rusya'nın sorumlu olacağını belirtmişti. Troçki ise Kürt milislerinin Ermeniler üzerindeki baskılarını ön plana çıkarmıştı. Troçki ile görüşmesinden sonra Ahmet Nesimi Bey, "Sovyet Rusya Doğu Anadolu'da Ermenileri silahlandırdıktan ve teşkilatlandırdıktan sonra çekileceklerdir, dolayısıyla şimdiden askeri hazırlıklara başlanması gerekmektedir" şeklindeki kanaatini Enver Paşa'ya iletmışti. Enver Paşa da bunun üzerine Vehib Paşa'ya gereken talimatları vermişti (Kurat, 1967:387-390).

1.3.5. Osmanlı Devleti Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri

Maverâ-yı Kafkasya'da Bolşevik ihtilalinden sonra kurulan Menşevik Gürcülerin güdümündeki Zakavkom, Petrograd hükümetini tanımadığını açıklamıştı. Gürcüler, Ermeniler ve Azeriler kendi millî teşkilatlarını kurma peşine düşmüşlerdi. Osmanlı devletinin amacı ise, Rus işgal altındaki topraklarını ele geçirdikten sonra ahaliyi çoğunlukla Müslüman olan Elviye-i Selase'yi almak ve Ermeni çetelerinin Müslümanları öldürmesine son vermektir. Ayrıca, Osmanlı devleti Maverâ-yı Kafkasya'nın yabancı bir devletin özellikle de Rusya'nın güdümüne girmesini istemiyordu. Bu nedenle ki, Brest-Litovsk'ta müzakereler uzayınca, çözüm bekleyen problemleri halletmek için harekete geçti. İlk önce Müslüman katliamına son verilmesi için Vehib Paşa Kafkas Orduları Komutanı Odişelidze ve Prjevalski'ye mektup göndermişti. Odişelidze Vehib Paşa'ya gönderdiği cevapta kendilerini uyardığı teşekkür etmiş ve Ermeni mezalimin sona ereceğini söylemişti¹.

Enver Paşa, Zakavkom'u tanıdıktan ve siyasî durumu hakkında bilgi aldıktan sonra bu hükümet ile barış görüşmelerinde bulunmak istiyordu. Bu amaçla Tiflis'e bir heyet

¹ Fakat mezalim eskiden olduğu gibi devam etmekteydi (DMZG, belge no: 26-27-28-29, s. 41-46). 15-16 Ocak'ta yüzlerce Müslüman, Ermeniler tarafından Erzincan'da öldürüldü (Odişelidze 200 kişi öldürüldü demektir (DMZG, belge no: 30, s. 46-47). Ermenilerin Müslümanlara karşı mezaliminin ayrıntıları için bkz: *Atı*, 12 Mart 1918, n. 71.

göndermeyi düşünmekteydi. Enver Paşa'nın bu isteğini Vehib Paşa, General Odişelidze'ye 9 Ocak 1918 tarihli bir yazı ile bildirdi (DMZG, belge no: 15, s. 24-25; Kazemzadeh, 1951:84). Öte yandan Enver Paşa, 12 Ocak 1918'de Vehib Paşa'ya gönderdiği telgrafta Maverâ-yı Kafkas Hükümeti'nin Brest-Litovsk'taki barış müzakerelerine davet edilmesini istemekteydi (Kılıç, 1998:249). Bunun üzerine 16 Ocak 1918'de Vehib Paşa General Odişelidze'ye bir mektup yazarak, Meverâ-yı Kafkasya devletini Brest-Litovsk'ta devam eden barış görüşmelerine resmen çağırıldı ve bu yeni devletin tanınması için yardımcı olunacağını ifade etti. Bazı nedenlerden dolayı bu mektup Şubat ortalarına kadar Tiflis'e ulaşmamıştı (Kazemzadeh, 1951:84).

Vehib Paşa'nın 9 Ocak 1918 tarihli mektubu ile ilgili Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti bir Osmanlı heyetinin Tiflis'e gönderilmesi teklifini kabul etmemişti. 17 Ocak 1918'de almış olduğu karara uygun olarak Tiflis Hükümeti, Petrograd'da toplanacak olan Kurucular Meclisi'nde barışa ait kararlar uygun bulununcaya kadar bu konuda Osmanlı devleti ile herhangi bir ilişki kurmak istemiyordu (DMZG, belge no: 16, s. 25-26; Kazemzadeh, 1951:85). Fakat Bolşevikler, 19 Ocak 1918 de Kurucular Meclisini dağıtmışlardı. Bunun üzerine 27 Ocak 1918'de, Osmanlı devletinin barış teklifini görüşmek üzere tekrar toplanan Maverâ-yı Kafkas Komiserliği, Osmanlı devletinin barış teklifine sıcak baktığını, fakat kesin cevap vermek için üç haftalık bir mühlet istenmesi kararını almıştı (DMZG, belge no: 20, s. 28-29)¹.

1.3.6. Brest-Litovsk Barışı Müzakerelerinin Üçüncü Evresi (30 Ocak- 11 Şubat 1918)

Brest-Litovsk'ta 19 Ocak'ta ara verilen barış müzakerelerine, 29 Ocak'ta başlanması gerekiyordu, ancak Rusların isteği üzerine müzakerelere, 30 Ocak 1918'de başladı (Kılıç, 1998:279). Bolşevikler bu evrede de tekrar nutuklara başlamışlardı. Bu şekilde bir sonuç alınamayacağı aşikârdı. Almanlar, Sovyet Rusya'yı barışı imzalamaya zorlamak için, 8 Şubat'ta Ukrayna Radası ile Ukrayna'nın bağımsızlığını tanıyan bir antlaşma imzalamışlardı. Bu antlaşma Sovyetler üzerinde şok etkisi yapmıştı (Wheeler-Bennett, 1938/1939:140).

¹ Bu karar 28 Ocak 1918'de Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti Başkanı Gegeçkori tarafından Vehib Paşa'ya bildirilmişti (DMZG, belge no: 22, s. 35-36).

Talat Paşa, Nesimi Bey, Hakkı Paşa ve İzzet Paşa Kühlmann ile Rus işgali altında bulunan Türk topraklarının durumunu 1 Şubat 1918’de görüşme imkânı bulmuşlardı. Kühlmann, Bolşeviklerle barışın imzalanmasını imkân dahilinde görmediğini ve yakında durumun değişeceğini, o zaman işgal altındaki topraklarının geri alınmasının askerî hareketle mümkün olacağını ve bunun için şimdiden hazırlanılması gerektiğini belirtmişti. Talat Paşa, Enver Paşa’ya Kühlmann ile yapılan görüşmenin detaylarını anlattıktan sonra askeri harekât için hazırlıklara bir an önce başlanması gerektiğini söylemişti (Duran, 1973c: 31).

3 Şubat 1918’de Türk heyeti ile Troçki başkanlığındaki Rus delegasyonu arasında yeni bir görüşme yapıldı. Türk heyeti, Rusların mütareke ahkâmına ayıkırı olarak, Rus işgali altındaki Türk topraklarında Ermeniler ve Gürcülerden gönüllü birliklerin oluşturulmasını protesto etti. Ruslar ise Türklerin Ukraynalılarla ayrı barış yapmalarının muahedeye aykırı olduğunu söylemekteydiler. Bu görüşmeden herhangi bir sonuç alınamadı (Kurat, 1967:391). Türk heyeti ile Rus delegasyonu arasında 9 Şubat 1918’de bir görüşme daha yapıldı, fakat bu görüşmede de bir sonuç ortaya çıkmamıştı (Kurat, 1990:376-378). Görüldüğü üzere Sovyet Rusya ile yapılan bütün görüşmeler tıkanmıştı.

Taraflar 10 Şubat 1918’de tekrar bir araya geldiklerinde, Troçki’nin “Ne Savaş Ne Barış” sloganı toplantıya damgasını vurmuştu (Wheeler-Bennett, 1938/1939:140). Almanlar bunu şaşkınlıkla karşılamışlar, Hoffman, “hiç duyulmamış bir şey” diyebilmişti (Wheeler-Bennett, 1963:227). Müzarekeler yine kesilmiş, Troçki ise bu durumu zafer olarak görmüş ve Petrograd’a dönmüştü (Kurat, 1990:347).

1.3.7. Türk Ordusunun İleri Harekâtı

Rus birliklerinin geri çekilmeleri sırasında Ermeniler Rus subaylarının da yardımlarıyla kendi teşkilatlarını kurmuşlar ve Müslümanları tedhiş etmeye, öldürmeye, köyleri yağmaya başlamışlardı. Ermenilerin amacı Doğu Anadolu’da bir Ermeni devleti kurmaktı. Bu durum karşısında Türk idaresi bunun önüne geçmek için önlemler almaya başladı. Ermenilerin ve hatta Gürcülerin teşkilatlarını kurmalarına meydan verilmemesi gerekiyordu. Enver Paşa, Ocak ayından itibaren III. Ordu¹ Kumandanı Vehib Paşa’ya

¹ III. Ordu ve II. Ordu’dan oluşan Kafkas Ordular Grubu Kumandalığının 16 Aralık 1917’de lağvedilmesinden (*Kafkas Cephesi*, c. II, 1993:441) sonra II. Ordu karargâhı Halep’e gönderildi ve bu ordunun firkalarından 4. kolordu oluşturularak III. Ordu emrine verildi. III. Ordu böylece I. Kafkas

telgraflar göndererek bir taraftan Maverâ-yı Kafkasya'daki komiserlik ile barış görüşmeleri gerçekleştirmenin yollarını ararken, diğer taraftan da Ermeni mezaliminin engellenmesi için gerekli önlemleri almasını istemişti. Vehib Paşa ise Odişelidze'ye başvurarak Ermenilerin mezalimlerine son vermesini istemiş, fakat bu girişimlerden bir netice alınamamıştı.

Bu arada Vehib Paşa'nın barış telgrafına Komiserliğin cevabı da gecikmişti. Ermenilerin Müslüman halka karşı yaptıkları mezalim ise artarak devam etmekteydi. Artık Osmanlı devleti, Ermeni zulüm ve baskılarına maruz kalan vatandaşlarının güvenliğini sağlamak için acilen daha sert tedbirler almak zorundaydı. Yani, Türk ordusunun askeri harekâta geçmesinden başka çare yoktu. III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa, 20 Ocak 1918 tarihinde Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafta artık Türk ordusunun ileri harekâta başlaması gerektiğinden bahsediyordu. Bunun üzerine Enver Paşa, III. Ordu'ya taarruz için hazırlanmalarını emretti (Kılıç, 1998:260). Vehib Paşa da 23 Ocak 1918'de birliklerine emir göndererek hazırlanmaları talimatını verdi (Belen, 1967:150).

Bu arada Brest-Litovsk'ta devam eden müzakerelerin 10 Şubat 1918'de kesilmesi üzerine, diplomatik yolla meselelerin çözülmesi ihtimali de ortadan kalkmıştı¹. Almanya'nın da onayını alan² Enver Paşa, III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa'ya 11 Şubat 1918'de gönderdiği telgrafla, 12 Şubat'ta askeri harekâta başlanmasını emretti (Şahin, 2002:217). Enver Paşa, aynı zamanda Vehib Paşa'dan Erzincan Mütarekesi hükümlerine göre Türk ileri harekâtının başladığını Rus Ordusu Komutanı General Odişelidze'ye bildirmesini istedi. Vehib Paşa da 12 Şubat 1918'de General

Kolordusu, II. Kafkas Kolordusu ve IV. Kolordu'dan meydana geldi (Görgülü, 1993:124). 22 Ocak 1918'de II. Kafkas Kolordusu Kumandanı Miralay Kazım Bey'in I. Kafkas Kolordu Kumandanlığı'na ve I. Kafkas Kolordusu Kumandanı Miralay Şevki Bey ise II. Kafkas Kolordusu kumandanlıklarına tayin edilmişlerdir (BOA, İ.DUİT, 156/ 31, Harbiye Nezareti'nden - 22 Ocak 1918).

¹ Rusya'da esir iken kaçarak Suşehri'nde III. Ordu Karargâhına gelen Süvari Teğmen Hüsamettin (Tugaç) Bey'in Ordu Kumandanlığı'na Kafkasya'daki duruma dair verdiği rapor, ileri harekâtın şekillenmesine tesir etmişti. Hüsamettin Bey Vehib Paşa'ya sunduğu raporunda (Vehib Paşa ordunun ileri harekâtını bu rapora dayandıracağını kendisine söylemişti) özetle bölgede Rus ordusunun dağıldığını; Ruslar geri çekilirken büyük miktarlarda malzeme ve silahlarını Ermenilere bıraktıklarını; Gürcülerin ve Ermenilerin Ruslardan kalan silahlar ve Tiflis'te bulunan İngiliz-Fransız misyonlarının yardımı ile kendi ordularını kurarlarken, Müslümanların ordularının olmadığını ve dolayısıyla özellikle Ermenilerin hücumları ile Rusların çekildikleri bölgelerde bir tek Müslüman'ın bile kalmama ihtimalinin olduğu bilgileri vardı (Tugaç, 1975:210-212).

² Almanya Dışişleri Bakanı von Kühlmann Türk ordusunun ileri harekâta başlamasını onayladığını yazılı olarak açıkladı. Çünkü o, işgal altındaki toprakların artık diplomatik yollarla çözüme kavuşturulamayacağı düşüncesindeydi (Kılıç, 1998:321). Zaten daha önce Kühlmann ile görüşen Talat Paşa, sözlü olarak ileri harekât onayını almıştı (Duran, 1973c: 31).

Odişelidze'ye bir mektup göndererek, yapılacak ileri harekâtın, Ruslara karşı bir hareket olmadığını, bölgedeki Müslüman ahalinin Ermeni çetelerinden kurtarmak amacını taşıdığını bildirdi (Kılıç, 1998:318-319). General Odişelidze, Vehib Paşa'nın bu telgrafı üzerine, bütün Rus birliklerinin buldukları yerlerde kalmalarını, üstün Türk kuvvetlerinin hücum etmeleri durumunda ise, karşı koymadan kademeli bir şekilde geri çekilmelerini emretti (DMZG, belge no: 32, s. 49-50).

Türk ileri harekâtını gerçekleştirecek Ferik Vehib Paşa komutasındaki III. Ordu, Mirliya Ali İhsan Paşa kumandasındaki IV. Kolordu, Miralay Kazım Karabekir Bey kumandasındaki I. Kafkas Kolordusu¹ ve Mirliya Yakup Şevki Paşa kumandasındaki II. Kafkas Kolordusu'ndan oluşmaktaydı. 30.000 muharip kuvveti olan III. Ordunun mevcudu, 650 kilometrelik Doğu cephesi göz önüne geldiğinde aslında yeterli değildi (*Kafkas Cephesi*, 1993:441). Fakat Rus orduları geri çekildiklerinden, Türk ordularının karşısında Ermeni düzenli birlikleri ve çeteleri vardı. 40-50 bin civarında oldukları tahmin edilen² bu birliklerin koordinasyon ve organizasyondan yoksun olmaları nedeni ile düzenli Türk birlikleri karşısında başarılı olamayacakları aşikârdı.

III. Ordu, 12 Şubat 1918'de üç ana koldan ileri harekâta başladı. I. Kafkas Kolordusu Erzurum ve Kars istikametinde; II. Kafkas Kolordusu Karadeniz Sahili ve Çoruh vadisi boyunca Bayburt, Trabzon ve Batum istikametinde; IV. Kolordu Van, Beyazıt istikametlerinde yürüyüşe geçti³. I. Kolordu'nun Erzincan istikametine ilerlediğini gören Erzincan'daki kuvvetlerin komutanı⁴, şehri terk etmişti. Kolorduya bağlı 9. Kafkas Fırkası 13 Şubat 1918'de şehre girdi (*Kafkas Cephesi*, 1993:446; Atak, 1953:86; Karabekir, c. I, 2009:488; Çakmak, 2005:238).

Türklerin bir günde Erzincan'a girmeleri ve ileri harekâta devam etmeleri üzerine Kafkasya Ordusu Kurmay Başkanı General Lebedinski, 14 Şubat 1918'de Vehib Paşa'ya bir telgraf göndererek, askerî harekâtın durdurulmasını ve mütareke hattını

¹ 22 Ocak 1918'de I. Kafkas Kolordusu kumandanlığına atanan Miralay Kazım Karabekir 28 Ocak 1918'de Refahiye'ye gelerek kolordunun komutasını almıştı. I. Kafkas Kolordusu'nun muharip kuvvesi 498 subay, 11.390 muharip piyade, 98 makineli tüfek, 46 toptan ibaretti (*Kafkas Cephesi*, 1993: 441, 443).

² Kazım Karabekir Paşa, bu birliklerin sayısının 100.000'e çıkabileceğini de belirtmişti. (Karabekir, 1990:55).

³ NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; Belen, 1967:151-152.

⁴ Bu komutan Albay Morel'di (Karabekir, 1990:84).

geçen Türk askerlerinin geriye alınması ricasında bulunmuştu. Lebedinski ileri harekâtın işgal bölgesindeki Müslümanların durumunu daha da kötüleştirebileceğini belirttiikten sonra, Müslümanların her türlü saldırıdan korunması için gerekli önlemlerin alınacağını bildirmiştir (DMZG, belge no: 33, s. 50-51). Lebedinski'nin protestosuna rağmen Vehib Paşa, Türk ileri harekâtını durdurmak niyetinde değildi. Zira bu gibi taahhütler daha önce de yapılmasına rağmen hiçbir sonuç alınmamıştı (Şahin, 2002, s. 222).

İleri harekâtına devam eden Türk birlikleri, Erzincan'ı aldıktan sonra 15 Şubat 1918'de Mamahatun'a ilerlemeye başlamışlardı. Sahildeki II. Kafkas Kolordusu'na ait 37. Kafkas Fırkası ise Vakıfkebir'i işgal etmişti (*The Times*, February/Şubat 19, 1918, n. 41717, s. 5). Bundan sonra harekâtına devam eden Türk kuvvetleri 19 Şubat'ta Bayburt'u (Atak, 1953:86; Çakmak, 2005:238)¹, 21 Şubat'ta Gümüşhane ve Torul'u (Şahin, 2002:450), 22 Şubat'ta Mahamahatun'u², 24 Şubat'ta ise Trabzon'u ele geçirmişlerdi (*Kafkas Cephesi*, 1993:453; Çakmak, 1936:268). Harekâta devam eden Türk birlikleri, 25 Şubat'ta Aşkale, 26 Şubat'ta da Yeniköy'ü geri almışlardı (Belen, 1967:153; Karabekir, c. I, 2009:490). Böylece, ileri harekâtına 12 Şubat'ta başlayan Türk ordusu, çok hızlı bir şekilde ilerleyerek³ 26 Şubat 1918 tarihinde I. ve II. Kafkas Kolordusu'yla Yeniköy-Aşkale-Of hattına, IV. Kolordu'yla da Ahlat hattına kadar gelmişlerdi (*Kafkas Cephesi*, 1993:454).

1.3.8. Maverâ-yı Kafkasya Seymi'nin Kurulması

Bolşeviklerin Ekim darbesi ile iktidarı ele geçirmelerinden sonra, bu iktidarı tanımayan Maverâ-yı Kafkasya milletleri Zakavkom'u oluşturmuş ve Kurucu Meclis toplanana kadar geçici bir hükümet kurmuşlardı. Fakat 18 Ocak 1918'de toplanan Kurucu Meclisin Bolşevikler tarafından dağıtılması üzerine Rusya ile tek yasal bağlarının koptuğunu düşünen Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'ndeki Menşevikler, 23 Ocak 1918'de Kurucu Meclis'e katılmak üzere seçilen üyelerini toplantıya çağırmişti (Şahin,

¹ Bayburt'u II. Kafkas Kolordusu'nun 5. Kafkas Fırkası işgal etmişti (ATBD, 1982, belge no: 1863, s. 341-346). Fahri Belen Bayburt'un işgalini 20 Şubat olarak vermektedir (Belen, 1967:153). Lermioğlu Bayburt'un Türk kuvvetleri tarafından alınma tarihini 22 Şubat olarak vermektedir (Lermioğlu, 1949:305).

² ATBD, 1982, belge no: 1863, s. 341-346; Karabekir, c. I, 2009:490; Çakmak, 1936:268; Belen, 1967:153; Gadjiyev, 2004:33.

³ NA, CAB, 24/45, Weekly Report on Turkey and Other Moslem Countries (12 Mart 1918).

2002:129-130). Böylece Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği kendi meclislerini oluşturmaları için en büyük adımı atmışlardı. Şubat'ın ilk haftasında Komiserliğe bağlı temsilciler arasında yeni bir meclisin (seym) kurulması için tartışmalar başladı. Yeni Meclisi Menşevikler (daha çok Gürcüler) ve Müsavat (Azeriler) desteklerken, Bolşevikler (daha çok Ermeniler) bu oluşuma şiddetle karşı çıkmaktaydılar. Sonunda, 23 Şubat'ta Maverâ-yı Kafkasya'nın yasama meclisinin kurulmasına karar verildi (Hovannisian, 1967:124; Swietochowski, 1988:151-152).

Maverâ-yı Kafkasya Seym'i 23 Şubat 1918'de Tifliste'ki Aleksandrovskiy Bahçesi'nde Çekidze tarafından açıldı (Kazemzadeh, 1951:88)¹. Seym için ayrı bir seçim yapılmadı. Daha önce Kurucu Meclis için yapılan seçimler temel alınarak² 112 üye seçildi. Bu üyelerin partilere göre dağılımı şu şekildeydi: Menşevik 33, Müsavat 30, Taşnaksütyun 27, Müslüman Sosyalist blok 7, Sosyal Devrimciler 5, Himmet 4, Rusya İttihâd-ı İslam 3, Gürcü Nasyonal Demokrat 1, Gürcü Sosyal Demokrat 1, Kadetler 1 (Hovannisian, 1967:126-127)³. Seym'im kurulması ile Maverâ-yı Kafkasya yasama meclisine kavuşmuştu. Seym'in karşısındaki en büyük problem Türklerle devam eden savaştı (Resulzâde, 1990:35). Seym toplandığı gün Vehib Paşa'nın barış teklifi gelmişti. Bu Seym tarafından memnuiyetle karşılanmıştı⁴.

1.3.9. 21 Şubat Ültimatomu ve Elviye-i Selâse Meselesi

Brest-Litovsk'ta 8 haftadır hiçbir sonuç alamayan Almanlar, Rusları barışa zorlamak için kuvvet kullanmak gerektiğine karar vermişler ve bu nedenle mütarekeyi bozarak 18 Şubat 1918'de Alman Doğu Cephesi'nde yeniden harekâta başlamışlardı (Wheeler-Bennett, 1963:243-244). Çok hızlı ilerleyen Alman birlikleri karşısında Sovyet Rusya

¹ Bolşevikler ise toplanan Seym'e karşı Aleksandrovskiy Bahçesi dışında protesto mitingi düzenlemekteydi. Polis tarafından toplanan kalabalık dağıtılmak istenince, kalabalık polise karşı koymuş (Kazemzadeh, 1951:88; BPSVADM, belge no: 62, s. 111-112. BPSVGDM, belge no: 230, s. 226-227; Badjelidze, 1973:154-155) ve çıkan çatışma 5 kişi ölmüş 15 kişi yaralanmıştır (Hovannisian, 1967:126). Bu sıralarda Trabzon'a Konferans için giden Maverâ-yı Kafkas heyeti bu olayı kınamıştır (*Kavkaz*, Mart 11 (24), 1918, n. 56, s. 2).

² USA, NA, 184.021/ 162, Paris Peace Conference.

³ Bu rakam kaynaklarda farklı olarak verilmektedir. Tartışma için bkz. Şahin, 2002:134-135. Ek olarak Azerbaycan Devlet Arşivi de 122 rakamını verilmektedir (ARDA, fond: 970, siyahı: 1, iş: 111, varak: 16).

⁴ Bu mesele ileride detaylı bir şekilde anlatılacaktır.

neredeyse yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı¹. Almanlar bir taraftan ilerlemelerine devam ederlerken, bir taraftan da 21 Şubat 1918’de barış müzakereleriyle alakalı on maddelik bir ultiatomu Petrograd’a göndermişlerdi. Alman ultiatomunun 5. maddesinde “Doğu Anadolu’da Rus işgali altında bulunan Türk topraklarının boşaltılması” ifadesi yer almış (Jäschke, 1941:24; Wheeler-Bennett, 1963:255-257), ancak Kars, Ardahan ve Batum’un Ruslar tarafından boşaltılması açıkça belirtilmemişti. Bolşevikler, Brest-Litovsk Antlaşması’nın maddelerini oluşturan bu ultiatomu, Alman birliklerinin Rusya içlerine doğru ilerlemeleri sonunda kabul etmek zorunda kalmışlardı (Kılıç, 1998:338, 343).

Brest-Litovsk barışı müzakerelerinde Batum, Kars ve Ardahan’ın Türklere verilmesi hususundan net olarak bahsedilmemişti. Fakat şimdi büyük bir fırsat doğmuştu. Hem Türkler, hem de Almanlar askeri harekâta başlamışlardı ve hızlı bir şekilde ilerlemektelerdi. Müzakerelerin kesilmesinden sonra, İstanbul’a dönen Talat Paşa ve Ahmet Nesimi Bey, Elviye-i Selase’nin durumunu kabine toplantısına taşıdılar ve Elviye-i Selase’nin de boşaltılmasını içeren bazı isteklerin kabul edilmesini sağladılar. Bu toplantıda alınan taleplerin, Almanların Ruslara verecekleri yeni ultiatoma ilave edilmesi kararlaştırıldı². Fakat Almanlar 21 Şubat 1918’de ultiatomu göndermişlerdi. Türk isteklerinin Almanlara ulaştırılması gerekiyordu ve bununla ilgili olarak hazırlanan talepler, 24 Şubat 1918’de Zeki Paşa vasıtasıyla 1878 sınırlarını da aşacak şekilde yeniden düzenlenerek Alman Başkomutanlığı’na bildirildi³. Başumandanlığının Alman dışişleri Bakanı von Kühlmann’a iletildiği bu istekler, Kühlmann tarafından çok aşırı bulunmuştu (Kılıç, 1998:344).

¹ Güçlü Alman orduları, dağınık ve düzensiz Rusya orduları karşısında birer birer şehirleri alarak Petersburg’a kadar yaklaşmıştı. Başkent Petrograd Alman korkusu nedeniyle Moskova’ya taşınmıştı (Kılıç, 1998. 332-335).

² Türk tarafının istekleri şu şekildeydi: “1- Rusların işgali altında bulunan Doğu-Anadolu’nun derhal Rus kuvvetleri tarafından boşaltılması;
2- 1877-78 yılında Osmanlı devletince harp tazminatı karşılığı olarak Rusya’ya bırakmak zorunda kalınan sahanın, yani Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının Rus ordusu ve Kızıl kıtalar tarafından tahliyesi ve bu arazinin asayiş ve nizamın tesisine kadar Türk polisi (ve jandarması) tarafından işgali;
3- Şimdiye kadar Rusya ile akdedilmiş olan bütün muahedeler ahkâmının (ve bilhassa ekonomik mahiyetteki anlaşmaların) ilgası (Kurat, 1990:381-382).

³ Bu istekler şu şekildeydi: “1-1877-1878 yılında Osmanlı devletince savaş tazminatı karşılığı olarak, Rusya’ya bırakılmak zorunda kalınan Türk topraklarının yani Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının Osmanlı devletine geri verilmesi.

2- Türklerin oturduğu bu bölgenin Rus ordusu ve Kızıl birlikler tarafından boşaltılması ve buraların asayiş ve düzen sağlanıncaya kadar Türk kuvvetlerince işgal edilmesi.

3- 1878 sınırları karşısında bulunan Kafkas topraklarındaki Müslümanların ‘self-determinasyon’ prensibinden yararlanması ve onlara da bu hakkın verilmesi” (Kılıç, 1998:343).

1.3.10. Brest-Litovsk Barışı Müzakerelerinin Son Evresi ve Antlaşmanın İmzalanması (27 Şubat-3 Mart 1918)

Almanların 21 Şubat 1917 tarihli ultiatomunu, Rusların kabul etmeleriyle, barış görüşmelerine 27 Şubat 1918’de yeniden başlanmasına karar verildi. Türk istekleri 21 Şubat tarihli Alman ultiatomuna dâhil edilememiştir. Bunun üzerine Osmanlı devleti delegesi İbrahim Hakkı Paşa, 27 Şubat 1918’de Alman delegelerine başvurarak Batum, Kars ve Ardahan’ın Osmanlı devletine verilmesi talebinde bulunmuştu (Jäschke, 1941:24). Almanya’nın sonunda Türk isteklerinin ultiatoma konulmasını kabul ettiği anlaşılmaktadır.

27 Şubat 1918’de yapılması ön görülen barış görüşmelerine, Rus heyeti başkanı olan Sokolnikov’un (Kurat, 1990:348) isteği üzerine 1 Mart 1918’de başlandı. Ön konuşmalardan sonra asıl müzakerelere geçildi. Alman delegasyonu başkanı Rosenberg, İttifak devletlerinin barış antlaşması taslağında yer alan maddeleri birer birer okuyarak, Ruslara gerekli açıklamalarda bulundu. Rosenberg, hazırlanan barış taslağının IV. maddesine “Ardahan, Kars ve Batum sancakları da derhal Rus askeri tarafından boşaltılacaktır. Bu mntıkların yeni oluşturulacak idarî, hukukî ve milletler arası hukuk işlerine Sovyet Rusya karışmayacak ve bu mntıklar halkına, komşu devletler ve özellikle Osmanlı devleti ile uyuşmak suretiyle yeni idare tarzını kurmasına muvafakat edecektir” hükmünün eklendiğini ifade etmişti¹. Böylece, 1878 öncesi sınıra kadar olan bölgedeki Rus askerlerinin tahliye edilmesi barış şartlarına ilave edilmişti.

3 Mart 1918 tarihi Brest-Litovsk barışı görüşmelerinin son günüydü. Artık antlaşma metni imzalanacaktı. Oturuma Avusturya Macaristan Heyeti Başkanı von Mery başkanlık etmekteydi. Mery, antlaşmaların imzalanmadan önce heyet başkanlarından açıklama yapmak isteyip istemediklerini sormuştu. Sokolnikov Sovyet heyeti adına söz

¹ Rosenberg bunun gerekçesini Ruslara şu şekilde açıklamıştır: “Bu üç sancaktaki Müslümanların yardım çağrılarını İstanbul’a ve Berlin’e ulaşmaya başladı. Müslüman halk Rus veya kendilerini Rus olarak adlandıran çetelerin saldırı ve zulümleri karşısında yardım talebinde bulundular. Anavatanları Osmanlı devleti ile tekrar birleşmek istediklerini belirterek, Osmanlı ve Alman hükümetinden bu hususta kendilerine yardımcı olmalarını rica ettiler. Bilindiği üzere Osmanlı Hükümeti vaktiyle bu bölgeleri Rus Çarlığı’na terk etmeye zorlandı. Çünkü Osmanlı devleti yükümlü tutulduğu ağır savaş tazminatını ödeyecek durumda değildi. Müslüman halk bugün bile kendilerini Osmanlı devletinin ayrılmaz bir parçası olarak görüyorlar ve bizden ‘Doğu Anadolu Vilayetleri’nin boşaltılması ve Osmanlı devletine iade edilmesi’ cümlesine ‘Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının da dâhil edilmesini istiyorlardı. İşte bu arzuyu yerine getirmek ve onlara yardım elini uzatmak için bu madde değiştirilmiştir” (Kılıç, 1998:362-363).

olarak 21 Şubat tarihli ultiatomunda yapılan değişiklikler hakkında birkaç söz söylemek istediğini belirtmişti. Sokolnikov, Bu ultiatoma Batum, Kars ve Aradahan'ın Ruslar tarafından tahliyesinin eklenmesinin devletlerarası hukuka aykırı olduğunu; Erzurum-Tiflis yolunda bir kilit noktası olan Kars kalesinin kaybedilmesiyle Tiflis'in tehdit altında bulunacağını; Batum'un kaybedilmesinin Türk kuvvetlerini bu limana kolayca çıkardıktan sonra, onlara hızlı bir şekilde Rion ve Kura vadileri yoluyla Tiflis üzerine ilerleme imkânı vereceğini ve nihayet Tiflis'in düşeceğini; ayrıca Batum'un Osmanlı devletine bırakılması ile Sovyet Rusya, Karadeniz kıyılarının güney kısımlarındaki savaş gemileri için inşa etmiş olduğu yegâne limanı kaybedeceğini ve bu suretle savunma kudretinin büyük ölçüde zayıflayacağını; Osmanlı İmparatorluğu'nun bu topraklar üzerindeki taleplerinin tamamen asılsız ve esassız olduğunu, bu toprakların son savaş esnasında hiçbir zaman Türklerin hâkimiyetine geçmemiş olduğunu ve bu topraklar üzerinde tekrar Türk hâkimiyetinin tanınmasının, bölge halkına danışılmadan keyfi olarak alınmış bir karar olduğunu belirtmişti (Kılıç, 1998:369-370). Sokolnikov daha sonra Alman hükümeti tarafından yapılan 21 Şubat tarihli ultiatomun maddelerinin değiştirilerek ağırlaştırılmasını şiddetli bir şekilde protesto etmişti (DVP, c. I, belge no: 77, s. 117-119).

Sokolnikov'un bu açıklamalarına İbrahim Hakkı Paşa oldukça uzun ve detaylı bir şekilde cevap vermişti. Hakkı Paşa'nın aslında Batum, Kars ve Ardahan üzerinde Türklerin hak iddialarının bir manifestosu niteliğinde olan cevabının önemli kısımları aşağıdaki gibidir:

“...İkinci husus Kars ile ilgili olup mesele askeri açıdan değerlendirilerek, Kars'ın stratejik öneminden bahsedildi. Sovyet Delegasyonu başkanı eğer Kars terk edilecek olursa savunmasız kalan Tiflis'in tehdit edilebileceğini söyledi. Rusların bu iddiası kesinlikle doğru değildir. Kars, Ardahan ve Batum bir Türk yurdu olup dört asır boyunca Türklerin elinde kalmış ve bu sancaklar uzun bir süre herhangi bir Rus işgali görmemişlerdir. Osmanlı devleti Elviye-i Selase'yi fethettiğinde kuzey istikametinde aşağı yukarı ikinin kilometrelik bir uzaklıkta bir tek Rus dahi bulunmuyordu. Öte yandan Kars platosu hiçbir zaman Rusya'ya ait olmamıştır. Kars Platosu'na ulaşınca kadar beş veya altı Müslüman ülkesini silah gücüyle ilhak etmiş ve böylece topraklarını büyük ölçüde genişletmiştir. Kezalik Kars Platosu'nu da 1878 yılında zorla, ülke topraklarına katmıştır. Osmanlı devleti bu topraklarda asırlarca İran, Gürcistan ve diğer devletlerin, yarım yüzyıldan fazla bir süre de Rusya'nın komşusu olduğu halde, Kars. Platosu kesinlikle Rusya'ya veya diğer devletlere karşı saldırı amacı ile kullanılmamış, aksine Rusya'nın hücumlarına karşı burada bir savunma hattı oluşturulmuştur.

.... Batum'a gelince, Sovyet Delegasyonu Başkanı, Batum kaybedildiği takdirde Tiflis'in tehdit altına düşebileceğini, buranın Tiflis'e karşı yapılacak saldırıların başlangıç noktası olabileceğini söyledi. Yine o, Türklerin Rion ve Kura nehirlerine sokulacaklarını ve böylece tüm Kafkasları ele geçirme imkânına kavuşacaklarını sözlerine ekledi. Bu haksız suçlamalar karşısında şu cevabı vermek isterim. Osmanlı Devleti dört asır boyunca Batum'a sahip olmuştur. Fakat Osmanlı Devleti hiçbir zaman burayı Kafkaslara karşı bir saldırının hareket noktası olarak kullanılmamıştır. Yine Osmanlı Devleti oldukça uzun bir süre Batum'u elinde bulundurmasına rağmen bir kere dahi yakınındaki küçük Gürcistan Krallığı'na saldırmamıştır. Ayrıca Poti Limanına sahip bulunan, bu suretle Tiflis ile olan ticaretini ve deniz ulaşımını hiçbir güçlkle karşılaşmadan yürüten Rusya, senelerce Batum'suz yaşayabilmiştir.

“... Sovyet heyeti başkanı Türklerin son savaş esnasında söz konusu sancakları silah gücüyle işgal etmemiş olduklarını söyledi. Sokolnikov bu ifadesiyle büyük bir çelişkiye düşmüştür. Herhangi bir ülke toprağını askeri kuvvete başvurulmak suretiyle işgal edilmesi bugün sözüm ona Sovyet Rusya'da geçerli olduğu söylenen prensiplerle uyuşmamaktadır. Bu vesile ile Batum hakkında bir şey daha söylemek istiyorum. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Batum bir Türk kolordusunun merkezi ve aynı zamanda Türk donanmasının da hareket üssü idi. Birçok defa Rus saldırılarına maruz kalan ancak silah kuvvetiyle ele geçirilmemiş olan Batum, Ruslar ile mütareke yapıldığında Türklerin elindeydi ve ilk defa San-Stefano (Ayastefanos) daha sonra Berlin antlaşmaları sonucu savaş tazminatına karşılık olarak Rusya ya terk edilmek zorunda kalmıştı. Dolayısıyla bu durum Sovyet Rusya tarafından savunulan ve İttifak Devletlerince de benimsenerek barış müzakerelerinde esas alınarak ilhaksız tazminatsız barış formülü ile taban tabana zıttır.

“Öte yandan Sovyet Delegasyonu Başkanı Sokolnikov yaptığı açıklamada, İttifak Devletleri tarafından teklif edilen barış şartlarının ilhakçı bir zihniyetin ürünü olduğunu ve bunda Osmanlı Devleti'nin önemli rol oynadığını ima etmiştir. Bu görüş kesinlikle doğru değildir. Çünkü, barış antlaşması gerektiği şekilde incele-nirse, Osmanlı Devleti'nin ilhak peşinde koşmadığı, Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını topraklarına katmak niyetinde olmadığı, ‘uç sancak’ halkının kendi gele-ceğini kendisinin belirleyeceği ve onların bağımsız olmak veya Osmanlı Devleti ile birleşmek hususunda tamamen serbest bıraktıkları anlaşılır. Ancak bölge halkının kim tarafından himaye edileceği meselesine sıra gelince, dört yüzyıl boyunca bu topraklara sahip olan, bu süre içinde hiçbir zorlukla karşılaşmadan hüküm süren ve bölge halkının çoğunluğu ile dini ve milli bağları bulunan Osmanlı Devleti'nin mi? Yoksa savaş tazminatı karşılığında ele geçirdiği toprakları, sadece 59* yıl kuvvet yoluyla elinde bulunduran ve bölge halkıyla hiçbir yakınlığı olmayan Rusya'nın mı? Bu hususta hak sahibi olduğunu sormak isterim. Eğer bölge halkı herhangi bir devletin koruyuculuğunu arzu ederse, bu yolda yönelebileceği tek ülke Osmanlı Devleti'dir ve zaten öteden beri Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir sempati duyulduğu da herkes tarafından bilinmektedir. Bana göre, barış antlaşmasının Osmanlı Devleti ile ilgili hükmü yukarıda açıkladıklarımın dışında bir anlam ifade etmemektedir” (Kılıç, 1998:373-375).

Hakkı Paşa, bu beyanatında Batum, Kars ve Ardahan sancaklarının dört asır boyunca Osmanlı devletinin hâkimiyeti altında olduğunu, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı

* Metinde 59 yıl, fakat 39 yıl olmalı.

sonunda bir kısım savaş tazminatına karşılık Çarlık Rusyası'na terk edilmek mecburiyetinde kalındığını ve bu bölgenin bir Türk yurdu olduğunu delilleriyle birlikte izah etmişti. Hakkı Paşa konuşmasında ayrıca, Osmanlı devletinin niyetinin bu üç sancağı ilhak etmek olmadığını, bölge halkının “kendi geleceğini kendisinin belirleyeceğini”, onların bağımsız olmak veya Osmanlı devleti ile birleşmek konusunda tamamen serbest bırakılacaklarını belirtmiştir. Paşa, Batum konusunda Rusya'nın senelerce Batum'suz askerî ve ticarî faaliyetlerini yürüttüğünü belirterek, Batum'un Osmanlı devletinde olduğu yıllarda bu devletin hiçbir zaman Tiflis'i zapt etmek gibi bir niyeti olmadığını belirtmişti.

Ve nihayet, 3 Mart 1918 tarihinde Osmanlı devleti, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile Rusya arasında Brest-Litosvk Antlaşması imzalandı¹. Osmanlı devletine Batum'un kapılarını açan bu antlaşmanın 4. maddenin 2. ve 3. paragrafları şu şekildeydi:

“Rusya devleti, Doğu Anadolu Vilayetleri'nin boşaltılması ve Osmanlı devletine muntazam bir şekilde geri verilmesini sağlamak için gayret gösterecektir.

Ardahan, Kars ve Batum sancakları dahi derhal Rus askerleri tarafından tahliye edilecektir. Rusya devleti işbu sancakların hukuk-ı umumiye ve düvel-i hukuk nokta-i nazarından iktisab edecekleri yeni duruma karışmayacak ve ayrıca bunların ahalisini bu yeni durumu komşu hükümetler ve özellikle Osmanlı devleti ile bil-ittifak tayin hususunda muhtar bırakacaktır”².

Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasıyla³ cephelerde devam eden savaş da durduruldu. Alman Doğu Orduları Başkomutanı Prens Leopold von Bayer, emrindeki

¹ Barışı imzalayan devlet adamları şu şekildedir: Osmanlı devleti adına İbrahim Hakkı Paşa ile Zeki Paşa; Almanya adına: Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann, Büyükelçi von Rosenberg, General Max Hoffmann, Albay Hom; Avusturya-Macaristan adına: Dışişleri Bakanı Kont Ottokar Czernin, Büyükelçi von Merey, General Csicseric von Bacsany; Bulgaristan adına: Andrea Toşev, Binbaşı Peter Gançev, Thedor Anastasov ve Sovyet Rusya adına: Grigory İakovleviç Sokolnikov, Lew Mikhailoviç Karahan, Georgy Vassilieviç Çiçerin, Grigory Ivanoviç Petroskij (MMZC, III/4-3, 1991:418).

² BOA, AFTE, 6/49; *The Manchester Guardian*, March/Mart 5, 1918, s. 5; *The Times*, March/Mart 5, 1918, n. 41729, s. 6; *The Times*, March/Mart 6, 1918, n. 41730, s. 5; *Düstur*, Tertib-i Sâni, c. 10, 1928:407-412; MMZC, III/4-3, 1991:418-420; *Tasvir-i Efkâr*, 7 Mart 1334/1918, n. 2386; DVP, c. I, belge no: 82, s. 199-204; Yerasimos, 2000:44-49; CBDM, 1996:464; *Tanin*, 6 Mart 1918, n. 3317 (özet olarak verilmiş); *Christian Science Monitor*, March/Mart 6, 1918, s. 4 (özet olarak verilmiş); *The Manchester Guardian*, March/Mart 9, 1918, s. 6 (özet olarak verilmiş).

³ Brest-Litovsk Barışı ile Sovyet Rusya, Ukrayna (*Die Nue Zeitung*, März/Mart 4, 1918, n. 60, s. 1) ve Finlandiya'nın bağımsızlıklarını kabul ediyor, Batum, Kars ve Ardahan'dan halkoylaması şartıyla çekiliyordu. Bu kayıplarla birlikte Sovyet Rusya nüfusunun % 34'ünü, tarıma elverişli arazilerinin % 32'sini, en iyi şeker yetiştirilen arazilerin % 85'ini, endüstri altyapısının % 54'ünü ve kömür madenlerinin % 89'unu kaybetmişti (Wheeler-Bennett, 1938/1939:137-152). Ayrıca yaklaşık 6 milyon marka ulaşan savaş tazminatı ödemelerini kabul etmek zorunda bırakılmıştı (Kılıç, 1998:391). Kısaca

ordulara bir emir göndererek çatışmaların durdurulmasını istedi. Rus Orduları Başkomutanı Krilenko da 5 Mart 1918’de birliklerine çatışmalara son verilmesini emretti (Kılıç, 1998:380-381). Osmanlı Başkumandan Vekili Enver Paşa ise 6 Mart 1918 Ordu ve Donanmaya bir tamim göndererek Rusya ile Barış Antlaşması’nın yapıldığını haber verdi (*Tanin*, 8 Mart 1918, n. 2319; *Ati*, 8 Mart 1918, n. 67).

Osmanlı devleti Rus işgali altındaki topraklarının yanında halkoylaması ile Batum, Kars ve Ardahan’ın da ele geçirilme ihtimalinin de doğmasıyla 1878 Berlin Antlaşması öncesi topraklarını tekrar elde edebilecekti. Osmanlı padişahı Mehmet Reşat, Talat Paşa’ya bir telgraf göndererek bu başarıyı tebrik etmişti (Duran, 1973a:44:31)¹.

Brest-Litovsk Antlaşması’nın imzalanmasından sonra, sıra bu antlaşmanın onaylanmasına gelmişti. Antlaşma, Osmanlı devletinde ilk önce Meclis-i Vükelâ’da görüşülmüş ve 24 Mart 1918 tarihinde antlaşmanın onaylanması için Meclis-i Mebusan’a gönderilmiştir². Osmanlı Meclis-i Mebusanı ise 28 Mart 1918’de toplanarak antlaşmayı, katılanların oybirliğiyle (oylamaya 162 mebus katılmış, 85 mebus katılmamıştır) yani ittifakla onaylamıştır (MMZC, c. III/4-3, 1991:435-437)³. Böylece Bres-Litovk Antlaşması ilgili devletler tarafından resmen onaylanmıştı.

Brest-Litovsk Antlaşması ile Almanlar Rusları askeri ve özellikle ekonomik olarak da “boyundurukları” altına almışlardı (Pares, 1949:545). Brest-Litovsk Antlaşması ile Rusya’da büyük bir anarşi ortamı zuhur etmişti (*Le Figaro*, Mars/Mart 6, 1918, s. 65, s. 2; *Le Figaro*, Mars/Mart 8, 1918, n. 67, s. 1; *Le Figaro*, Mars/Mart 9, 1918, n. 68, s. 2; *Le Figaro*, Mars/Mart 10 1918, n. 69, s. 2; *Le Figaro*, Mars/Mart 12, 1918, n. 71, s. 1; *Le Figaro*, Mars/Mart 14, 1918, n. 73; *Le Figaro*, Mars/Mart 16, 1918, n. 75; *Le Figaro* Mars/Mart 20, 1918, n. 79, s. 2; *Le Figaro*, Mars/Mart 21, 1918, n. 80, s. 1; *Le Figaro*, 22 Mart 1918, n. 81, s. 1).

¹ Brest-Litovsk’taki müzakerelerde Kars, Ardahan ve Batum’un halkoylaması şartıyla Türklerin eline geçme ihtimali ortaya çıkınca Batum ve civarında hareketlilik yaşanmaya başlamıştı. Maverâ-yı Kafkas Seymi ise tedbirler almaya çalışmaktaydı. Batum’un hemen kuzeyindeki Çürüksu demiryolunda önlemler almışlar, 4. Gürcü Alayı’nı o bölgeye göndermişlerdi. Bunun dışında seferberlik yapılması ve bölgeye silah, malzeme ve mühimmat gönderilmesine karar verilmişti. Batum ve çevresindeki istihkâmlar da Türk saldırısına karşı kuvvetlendirilecekti. Bu gibi tedbirler üzerine Batum halkı bir araya gelerek Batum’daki Rus, Ermeni ve Gürcü askerlerin bir an önce memleketlerini terk etmelerini istemişlerdi (*Kavkaz*, Mart 4 (17), 1918, n. 50, s. 1; *Kavkazkoe Slovo*, Mart 3 (16), 1918, n. 49, s. 3).

² BOA, MV, 211/ 138, Meclis-i Vükelâ Mazbatası (24 Mart 1918).

³ Rusya, Brest-Litovsk Antlaşması’nı görüşmek üzere 6 Mart 1918’de Parti Kongresi tertip eyledi. Lenin’in onaya sunduğu antlaşma, başını Troçki’nin çektiği grup tarafından şiddetli bir şekilde protesto edildi. Yapılan oylama sonunda Lenin’in de “utanç verici” (Carr, 1992:20) olarak tanımladığı Bret-Litovsk Antlaşması 9’a karşı 28 oyla kabul edilmişti (Kurat, 1990:351; Kurat, 1967:401; *L’Humanite*, Mars/Mart 8, 1918, n. 5073, s. 2). Parti Kongresi’nde alınan bu karar, 16 Mart 1918’de çağrılan IV. Bütün Rusya Sovyetleri Kongresi’nde de onaya sunuldu. Oylama neticesinde antlaşma 261’e karşı 784 oyla kabul edilmişti (Kurat, 1990:351). Brest-Litovsk Antlaşması Sovyet Rusya tarafından onaylandıktan sonra, 22 Mart 1918’de Alman Parlemantosu’nda (Reichtag) kabul edilmiş ve 26 Mart’ta ise Alman İmparatoru II. Wilhelm tarafından onaylanmıştı (Wheeler-Bennett, 1963:307).

1.3.11. Brest-Litovsk Barışı Elviye-i Selâse, Türk ve Dünya Kamuoyu

Brest-Litovsk Antlaşması'nı Türk basını büyük bir coşku ile karşılamıştır. *Vakit* gazetesi “*Sulhun Şehitlerimize ve Gazilerimize Üç Mükâfatı: Kars-Ardahan-Batum*”¹, *Sabah* gazetesi “*Şarkta Sulh Güneşi*” (Kılıç, 1998:398-399), *Tasvir-i Efkâr* gazetesi “*Rusya ile Müsâlaha, Kafkasya’da Arazi-i Mağsubemizin İstirdadı*”² ve *Ati* Gazetesi “*Kars, Ardahan, Batum’un Tahlisi*”³ başlıklarıyla vermişti. Gazetelerin hemen hemen tamamında başta Batum olmak üzere Kars, Ardahan ve Kafkasya hakkında coğrafi, tarihî, sosyo-ekonomik açıdan haberler yazılar çıkmaya başlamıştı. Mesela *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin 5 Mart 1918 tarihli “*Kars, Ardahan, Batum Livaları*” başlık haberinde, Elviye-i Selase hakkında kısa coğrafi bilgiler verilmişti⁴. Tüccarzade İbrahim Hilmi Bey, *Ati* gazetesinin 6 Mart 1918 tarihli nüshasında “*Kafkasya Hakkında Erkâm*” başlıklı haberinde Kafkasya’nın coğrafi özelliklerini anlattıktan sonra etnik ve demografik profilini çizmişti⁵. Yine *Ati* gazetesinin 13 Mart tarihli nüshasında “*Kafkasya ve Kafkasyalılar*” başlıklı yazısında Oğuz Oğlu, Batum hakkında ayrıntılı bilgiler vermişti⁶. *Tanin* gazetesinde 6 Mart 1918 tarihli “*Muahede-i Sulhiye’nin Hülasası*” isimli haberde, Brest-Litovsk barışındaki maddeler özet olarak verildikten

¹ Bu haberde *Vakit* gazetesi Meclis-i Mebusan’daki Brest-Litovsk görüşmelerini haberleştirmiştir. (*Vakit*, 5 Mart 1334/1918, n. 135, s. 1).

² “*Rusya ile Müsâlaha, Kafkasya’da Arazi-i Mağsubemizin İstirdadı*” başlığıyla çıkan haberin altındaki sürmanşette ise “*Araz-i Kadimemizin İstihlasi*” ibaresi vardı. Haberde Meclis-i Mebudan’daki görüşmeler de okuyuculara aktarılmıştır. (*Tasvir-i Efkâr*, 5 Mart 1334/1918, n. 2383, s. 1).

³ *Ati* gazetesi de Meclis-i Mebusan’daki Brest-Litovsk görüşmelerini haberleştirmiştir (*Ati*, 5 Mart 1334/1918, n. 64).

⁴ Söz konusu coğrafi bilgiler şu şekildedir: “Rusya ile 93 muharebesinden evvelki hududumuz, bugünkü İran, Türkiye ve Rusya hududlarının mültekasında bulunan Ağrı dağının doğusunda İran hududuna ayrılarak, Aras nehrini takip etmekte idi. Hudud buradan Erivan ve Aleksandropol (Gümrü) şehirlerinin yakınından geçerek Çıldır gölüne doğru doğru yönelmekte, gölün hizasında kuzey batıya doğru yöneldikten sonra Poti ve Sohunkale (Sohum) arasında Karadeniz’e dökülmekte idi. Bu hudut ile şimdiki hududumuz arasında kalan arazi, yaklaşık 416.000 kilometrekare kadar olduğuna göre, mühim bir vilayet teşkil edecek genişliğe haizdir. Bu arazi eski mülki taksimata göre Kars, Batum ve Ardahan livalarına bölünmüştü” (*Tasvir-i Efkâr*, 5 Mart 1918, n. 2384).

⁵ Tüccarzâde Hilmi Bey Batum’un şehir merkezinin nüfusunu 40.000 olarak göstermiş ve Batum vilayetinin yüzölçümünü 6.976 kilometrekare, toplam nüfusunu da 183.100 olarak vermiştir (*Ati*, 7 Mart 1334/1918, n. 66).

⁶ Bu bilgilerin bir kısmı şu şekildedir: “Burası Osmanlı-Rus savaşları sonunda serbest liman olması lazım geliyordu. Şehrin ilhâkı senesinde ahalinin nüfusu 15.000 idi. Yerli ahalinin büyük çoğunluğu Müslüman, ikinci derecede Gürcü ve kalanı Ermeni’dir. Batum’a demiryolu yapıldıktan sonra çevre yerlerden burada çalışmaya çok insan gelmiştir. Gayet elverişli olan Batum limanına eski ve yeni dünya gemileri uğrarlar. Batum’dan yılda 50-60 milyon pud ihraç edilir. Batum yoluyla ihraç edilen maddeler: petrol, manganez, yün, pamuk, mısır vesair hububattır” (*Ati*, 13 Mart 1334/1918, n. 72).

sonra, Batum hakkında bilgiler verilmişti¹. *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin 6 Mart tarihli nüshasında ise “*Kafkasya’daki Arazi-i Mağsubemize Bir Nazar...*” isimli haberde Batum’un yanında Kars, Ardahan, Erzurum ve Trabzon hakkında çeşitli bilgiler vermektedir (*Tasvir-i Efkâr*, 6 Mart 1334/1918, n. 2385, s. 1). *Vakit* gazetesinde 6 Mart tarihli “*Kars, Ardahan, Batum*” başlıklı haberde, Ahmet Emin Bey bu bölgelerin Türklerin elin geçmesi ile burada yaşayan insanların kurtulacağını söylemiş ve İngiliz gazetelerinde yazıldığı gibi emellerinin “*fütuhât*” değil “*imaret*” olduğunu belirtmiştir².

Brest-Litovsk Antlaşması hiç şüphesiz ki en büyük coşkuyu Elviye-i Selâse ahalisinde meydana getirmişti. Batum, Kars ve Ardahan’ın Türklere verilmesi bölge halkında büyük bir sevinç oluşturmuştu. Onların bu sevinci padişaha “şükran” ve “tebrikâtlarını” ilettikleri telgrafa yansımıştı. Bu telgraf şu şekildeydi:

“Hükümet-i Seniyyemizin ittihaz eylediği tedâbir-i sâibe neticesi olarak Rusya ile akdine muvaffak olduğumuz sulh şeraiti 93 Muharebesi’nde tazminat-ı harbiye mukabili olarak terkedilmiş olan Batum, Kars ve Ardahan’ın mâder-i vatanla birleşmesini te’min edecek bir mahiyette bulunmasına muvaffakiyet hâsil eyleseninden dolayı mahâll-i mâ’rûza namına arz-ı şükrân ve tebrikât eyleriz...” (Kılıç, 1998:403).

¹ Haberin Batum ile ilgili kısmında şu bilgiler mevcuttu: “Batum, Lazistan sancağının merkeziyken, Berlin muahadenamesi mucibince tazminat-ı harbiyeye mukabil olarak muvakkaten Rusya’ya terk edilmiştir. Ruslar 1877 muharebesi zarfında Batum’u zapt etmek için hayli uğraşmışlarsa da muvaffak olamamışlardı. Lazistan sancağının merkezi olan Batum şehri bizim idaremizde bulunduğu dönemde el-yevm pek gelişmiş bir liman haline gelmiştir. Ruslar şehri ıslah için haylice çalışmış oldukları gibi şehrin tahkim edilmemesi de Berlin muahedesine ahkamından olduğu halde onlar buna ehemmiyet vermeyerek 1886’da tahkim etmişler ve bir harp limanı haline getirmişlerdir. Şehrin iyi ve tabii bir liman sahibi olmasından dolayı ehemmiyeti günden güne artmış ve nüfusu da süratle artarak evvelce altı bin iken, bugün on beş bine vasil olmuştur. Sekenesinin büyük çoğunluğu Müslümandır” (*Tanin*, 6 Mart 1334/1918, n. 3317, s. 4).

² Ahmet Emin Bey’in makalesinin önemli kısımları şöyledir: “Ardahan, Kars ve Batum’un istihlası üzerine şark cihetine aid olan emellerimizden biri husul bulmuştur. Diğer biri komşumuz İran’ın ecnebi boyunduruğu altından kurtulması, mukadderatına hakim olması ve kendi ihtiyaçlarına göre serbest bir tekâmül geçirmek imkanı elde etmesidir. Bu emelde Rus tehlikesinin zail olması ve bir gün evvel kuvvetli bir İran tesis etmesi memleketlerimizde umumi bir temenni halini almıştır. İki komşu memleket arasındaki yanlış fikirler tamamıyla silinmiştir. Artık ikisi de bir Berlin’e ne kadar muhtaç olduklarını biliyorlar.... Son zamanlarda bilhassa İngiliz gazetelerinin bizim na-mahdud fütuhât emelleri beslediğimiz hakkında yazdıkları yazıları olsa olsa bir tahrikat vasıtası diye telakki edeceğiz, bizim sergüzeşt-cüyane fütuhât emelleriyle kaybedecek vaktimiz yoktur. Biz hepimiz şurasına kaniiz ki bizim vazifemiz fütuhattan evvel imarattır. Osmanlı milletinin ne kadar ciddi emeller beslediği ve asra layık bir hayata malik olmak için harpten sonra ne kadar gayretle çalışmaya hazırlandığı âni gösterecektir” (*Vakit*, 6 Mart 1334/1918, n. 136, s. 1).

Bres-Litovsk Antlaşması Batı basınında da geniş yankı bulmuştu. İngiliz gazeteleri *The Times*¹ ile *The Manchester Guardian*² ve *New York Times*³, *The Atlanta Constitution*¹,

¹*The Times* gazetesinde Brest-Litovsk Barışı ve Batum hakkındaki haberler şu şekildedir: “Brest-Litovsk Antlaşması ile Almanya Bulgaristan Dobruja, Konstanza, yolu ile Karadeniz’i geçerek Batum’a oradan da İran sınırına ulaşacaktır” (*The Times*, March/Mart 7, 1918, n. 41731, s. 6).

“Brest-Litovsk Barışı emperyal bir barıştır. Batum, Ardahan ve Kars’ın Türklere verilmesi bölge halkının arzuları dikkate alınmadan yapılmıştır. Böylece, Rusya’ya karşı yeni bir saldırganlık amaçlanmaktadır” (*The Times*, March/Mart 8, 1918, n. 41732, s. 5).

“Türkler Brest-Litovsk Antlaşması’ndan sonra Kafkasya’da ilerleyeceklerdir. Türkler zaten Erzurum’u işgal etmişlerdir, buradan Kars, Sarıkamış ve Batum da alınacaktır. Eğer Hazar denizine ulaşırsa, oradan Türkistan, İran ve Hindistan’a ulaşılır. İran’da petrol vardır. Anglo-Persian Oil Company’i korumak için İngilizler önlemlerini alacaklardır” (*The Times*, March/Mart 21, 1918, n. 41743, s. 7).

“Brest-Litovsk Antlaşması ile Almanya Rusya’dan Türkiye adına Ardahan, Kars ve Batum’u aldı” (*The Times*, March/Mart 8, 1918, n. 41732, s. 5).

“Brest-Litovsk Antlaşması ile Almanlar 21 Şubat’taki ultimatoma Kars, Ardahan ve Batum’u da eklemişlerdir” (*The Times*, March/Mart 4, 1918, n. 41728, s. 8; *The Times*, March/Mart 4, 1918, n. 41728, s. 9; *The Times*, March/Mart 5, 1918, n. 41729, s. 6).

“Brest-Litovsk Antlaşması ile Kars, Ardahan, Batum Türklere verilmiştir” (*The Times*, March/Mart 4, 1918, n. 41728, s. 9).

“Kars Ardahan Batum’un Türklere verilmesi ile Almanya doğuya ulaşmak için başka bir yolu denemektedir” (*The Times*, March/Mart 11, 1918, n. 41734, s. 7).

“Almanlar Karadeniz’de Odesa ve Konstanza’yı ele geçirdiler. Buhara ve Batum yolu ile Orta Asya ve Hindistan’a gideceklerdir. Bu Bağdat yoluna alternatiftir. Asya’daki ticaretin yanı sıra Batum’daki çok önemli petrol ticaretini de kontrol edecektir” (*The Times*, March/Mart 14, 1918, n. 41737, s. 5).

²*The Manchester Guardian* gazetesinde Brest-Litovsk Barışı ve Batum hakkındaki haberler şu şekildedir: “Brest-Litovsk Barışı ile Trankafkasya Almanlar tarafından alınmıştır. Batum ve Kars 1878’de Rusya tarafından ele geçirilmişti. Batum petrolün ihraç edildiği yerdir” (*The Manchester Guardian*, March/Mart 4, 1918, s. 5).

“Almanların isteği ile Batum ve Kars, Rusya’dan koparılmıştır. Almanya sadece Karadeniz’e değil, İran’a ulaşmak için burada bağımsız bir devlet istemektedir. Almanya böylece İran ve Hindistan’a girebilecektir” (*The Manchester Guardian*, 5 Mart 1918, s. 4).

“Batum Karadeniz kıyısındaki en güzel limandır. Petrol ihraç edilen bir limandır. Kuban, Terek ve Bakû’daki petroler buraya gelir. Kafkasya’nın ticaret olarak da çıkış bölgesidir. İngilizlerin Batum petrollerinde çok payları vardı. Bu nedenle, Batum’un kaybedilmesi İngilizler için çok büyük kayıp olacaktır. Burası artık Almanların eline geçmiştir” (*The Manchester Guardian*, March/Mart 5, 1918, s. 4).

“Brest-Litovsk Antlaşması ile Türkler Kars Ardahan ve Batum’u almışlardır. Böylece, Türkler için İran, Orta Asya ve Hindistan yolu açılmıştır” (*The Manchester Guardian*, March/Mart 26, 1918, s. 4).

“Brest-Litovsk Antlaşması ile Ana petrol yatakları Almanların eline geçecektir” (*The Manchester Guardian*, April/Nisan 4, 1918, s. 4).

“Transkafkasya’daki en zengin ve en değerli bakır ve manganez madenleri Türk-Alman bloğunun eline geçmiştir. Kars, Ardahan ve Batum’u Almanların alma amacı bu zengin madenlere ulaşmaktır” (*The Manchester Guardian*, March/Mart 6, 1918, s. 5).

“Batum, Kars ve Ardahan Türklere verildi, fakat Türklerin buraları alacak güçleri yoktur. Almanlar da Türklere yardım edecek gibi durmuyorlar ve ganimet paylaşmada da Türklere bir şeyler vermeyeceklerdir. Almanya Falkenhayn’ı geri çağırdı. Falkenhayn başarısız birisi değildi. Almanya’nın amacı artık Orta Doğu değil Kafkasya ve Asya olmuştur” (*The Manchester Guardian*, March/Mart 15, 1918, s. 4).

“Kars, Ardahan Batum’un Türklere verilmesinden sonra Türkler Kafkasya’da Azerbaycan ve İran’da kendi kanlarından olanlara kavuşacaktı Turancılık hareketleri gün yüzüne çıkacaktır. Halifeliği de kullanıp Müslümanlar üzerinde etkili olacaklardır” (*The Manchester Guardian*, March/Mart 21, 1918, s. 4).

³*New York Times* gazetesindeki haberler şu şekildedir: “Batum, Türkiye sınırına 35 km uzaklıkta olup, Karadeniz’in en iyi ve çıkış limanıdır. Ayrıca, Transkafkasya petroleri buradan taşınmaktadır. Bu gibi önemli bölgeler Türklerin eline geçmiştir” (*New York Times*, March/Mart 4, 1918, s. 2).

*Christian Science Monitor*², *Wall Street Journal*³ ve *The Washington Post*⁴ gibi ulusal Amerikan gazetelerinin yanında *Record Journal of Douglas County*, *Akron Weekly Pioneer Press*⁵ gibi yerel amerikan gazetelerinde Brest-Litovsk Antlaşması ve Batum hakkında haberler çıkmıştı. Ayrıca *La Croix*⁶ *L'Humanite*¹ ve *Le Temps*² gibi Fransız

“Brest Antlaşması ile Batum, Kars ve Ardahan’ın Türklere verilmiştir. Almanlar burayı Türklere sus payı olarak vermişlerdir. Almanların gerçek amacı ise, Kafkasya’daki maden yataklarına sahip olmaktır. Almanlar bu sayede savaş sırasında çok ihtiyaç duydukları Kafkas manganez ve petrolerini Odesa ve İstanbul yolu ile Berlin’e taşıyabileceklerdir” (*New York Times*, March/Mart 6, 1918, s. 8).

“Kafkasların Türklere verilmesinin nedeni, Almanların bu zengin bölgeleri ele geçirmek istemeleridir. Berlin-Bağdat hattının yanında Berlin-Batum-Baku-Bombay hattı da gündeme gelmiştir. Hattın Kafkasya’daki güzergahı Batum-Tiflis-Bakû’dür. Bakû’den deniz yolu ile Hazar denizi geçildikten sonra Krasnovodsk’a ulaşılabilir” (*New York Times*, March/Mart 17, 1918, s. 83).

¹ *The Atlanta Constitution* Brest-Litovsk Barışını şu şekilde haber yapmıştır: “Batum’un Türklere verilmesi ile Almanya Hindistan’a yeni bir yol ile ulaşmıştır. Böylece Almanya, Hindistan ve Mezopotamya zenginlerine ulaşmış ve demiryolu vasıtasıyla bu zenginlikleri Almanya’ya taşıyabileceklerdir” (*The Atlanta Constitution*, March/Mart 14, 1918, s. 8).

² Brest Barışı ve Batum hakkında *Christian Science Monitor* gazetesinde şu şekilde haberler vardır: “Yaklaşık 25.000-50.000 arasında bulunan Gürcü ve Ermeniler, Berlin-Batum-Bombay hattını Berlin-Bağdat hattına tercih eden Almanlarla birleşen Türklerin saldırısından önce, özellikle Amerika ve İngiltere’den cephane yardımı beklemektedirler. Amerikan Dışişleri Misyonu’nda görevli Dr. F.W. McCullum şunları demiştir: ‘Ermeniler ve Gürcüler dünyayı fethetme hevesinde olan Türklerin saldırısına karşı yardım için Amerika ve İngiltere’ye başvurmuşlardır. Tatarlar, Gürcüler ve Ermenileri sararak Türklerin gelmesini beklemektedirler. Enver Paşa’nın hayali, Cebelitarık Boğazı’ndan başlayarak Kuzey Afrika, Türkiye, Arabistan, Kafkasya, İran, Orta Asya, Afganistan, Hindistan ve Pasifik Okyanusu’na kadar uzanmaktadır. Ruslar geri çekilirlerken silahlarını Tatarlara satmaktadırlar. Bir Rus silahı 300 dolar bir fişek ise 3 dolardır, fakat bu paralar Tatarlar için problem değil çünkü paraları Almanlardan gelmektedir. Bu silahlarla da Ermeniler katledilmektedir. Almanların buna bir dur demesi lazımdır” (*Christian Science Monitor*, March/Mart 27, 1918, s. 5).

“Bağdat’ın İngilizler tarafından işgali Almanları yeni yol arayışına itti, Berlin, Trabzon, Odesa, Batum ve Kafkasya’nın önemi arttı” (*Christian Science Monitor*, May/Mayıs 23, 1918, s. 3).

“Bağdat’ın işgali üzerine artık Berlin-Bağdat değil, Berlin-Odesa-Batum hattı gündeme gelmiştir. Transkafkasya demiryolları ile Türkistan ve Afganistan’a gidilecektir” (*Christian Science Monitor*, May/Mayıs 23, 1918, s. 3).

“Brest-Litovsk’ta yapılan antlaşma ile Kars, Ardahan ve Batum’um Türklere verilmesi, Gürcülerin Batum’dan Ermenilerin Kars’tan vazgeçmeleri anlamına gelmekteydi Batum’da genelde Müslüman Gürcüler vardır. Türkler Batum ve Kars’ı alıp direkt olarak Tatarlarla ilişki içerisine girmeyi düşünmektedirler. İki Hıristiyan millet olan Gürcüler ve Ermeniler, Türkler ve Tatarlar tarafından sıkıştırılmışlardır. Bağdat’ın İngilizler tarafından işgali yeni yol arayışına itti. Berlin-Trabzon-Odesa-Batum-Kafkasya’nın önemi arttı” (*Christian Science Monitor*, May/Mayıs 23, 1918, s. 3).

³ *Wall Street Journal* gazetesindeki Brest Barışı ve Batum hakkındaki haberler şu şekildedir: “Batum’um Türkler tarafından alınması ile Royal Dutch Petroleum Co’nun Rusya’daki çıkarları etkilenmeyecektir. Royal Dutch Batum-Bakû arasında boru hattından petrol taşıma sertifikasına sahiptir” (*Wall Street Journal*, March/Mart 12, 1918, s. 7).

“Berlin-Batum-Bakû-Bombay hattı Almanlar için önemli hale gelmiştir” (*Wall Street Journal*, March/Mart 27, 1918, s. 1).

“Almanlar Brest-Litovsk Antlaşması ile zengin Bakû petrol yataklarını ve Kafkasya’daki diğer maden yataklarına ulaşma hakkını elde etti. Batum’un da elde tutulması ile yıllık yaklaşık 7 milyon ton petrolü ihracını elinde tutacaktır” (*Wall Street Journal*, March/Mart 7, 1918, s. 6).

⁴ *The Washington Post* gazetesi Brest-Litovsk Antlaşması ile Almanya’nın Batum, Ardahan ve Kars yoluyla Asya’ya uzanacağına vurgu yapmaktaydı (*The Washington Post*, March/Mart 5, 1918, s. 1).

⁵ *Record Journal of Douglas County*, March/Mart 8, 1918, s. 6; *Record Journal of Douglas County*, March/Mart 22 1918, s. 6; *Akron Weekly Pioneer Pres*, March/Mart 15, 1918, s. 3.

⁶ *La Croix* gazetesinin 5 Mart 1918 tarihli nüshasında Brest-Litosk Antlaşması’nda, 21 Şubat tarihli ultimatomonun değiştirilerek, Batum, Kars ve Ardahan’ın iltihak edilmesi anlamına gelen hükümlerin

gazeteleriyle, *Irish Independent*³ adlı İrlanda ve bir Hollanda gazetesi olan *Het Centrum*'da⁴ Brest-Litovsk ile ilgili yazılar çıkmıştı. Brest Barışı'nda Batum, Kars ve Ardahan'ın durumunun halkoylaması ile belirlenmesi hükmü bulunmasına rağmen, bu gazeteler Brest-Litovsk'ta Batum, Kars ve Ardahan'ın Almanya'nın baskısı üzerine Osmanlı devletine verildiği üzerinde durmuşlardır. Hatta bazı gazeteler bunu, "Almanların Türklere bir sus payı" olarak nitelendirmişlerdi. Bu gazetelere göre, Almanya'nın gerçek amacı savaşta kendileri için oldukça elzem olan Bakû petrollerine ve Kafkasya madenlerine ulaşmaktı. Bunun yanında Almanya Batum'u elde etmekle İran, Mezopotamya, Afganistan, Orta Asya ve Hindistan'a ulaşma imkânına sahip olacaktı. Berlin-Odesa-Batum-Bakû-Krasnovodsk-Bombay hattı ile Almanlar Hindistan'a kolaylıkla ulaşabileceklerdi. Böylece bu bölgelerin zenginlikleri Almanlara geçecek ve İngilizlerin çıkarları zedelenecekti. Batı gazetelerinin diğer yorumları ise Türkler üzerineydi. Brest-Litovsk Barışı ile Türkler Batum, Kars ve Ardahan'ı alacaklar ve Turancı ideallerini gerçekleştireceklerdi. Türkler Azerbaycan'a ulaşacaklar ve oradan Orta Asya'ya geçeceklerdi. Ayrıca, İran ve Afganistan yoluyla Hindistan'a ulaşacaklar ve İslam birliğini kuracaklardır.

Batı gazetelerin kaygılarını yansıtan bu haberler aslında Almanların ve Türklerin ideallerinin bir ürünüydü. Almaların yönlendirmesiyle I. Dünya Savaşı başlarında Türkler İngiltere'nin Hindistan yolunu kesmek için Mısır'da, bunun yanında kendi Turancı ideallerini gerçekleştirmek için de Kafkasya'da cephe açmışlardı. Ve Brest-Litovsk Antlaşması'yla şu anda iki devlet için bu emellerini gerçekleştirme kapısı aralanmıştı. Fakat bu iki devlet Kafkasya'daki ideallerini gerçekleştirmek için İngiltere ve Rusya ile olduğu kadar kendi aralarında da büyük bir rekabet içerisine gireceklerdi.

bulunduğu ifade edilmiştir (*La Croix*, Mars/Mart 5, 1918, n. 10735, s. 1). Aynı gazetenin 6 Mart 1918 tarihli nüshasında ise Brest-Litovsk Antlaşması ile Almanya'nın Kafkasya'daki başta petrol ve manganez olmak üzere madenlerine ulaşabileceğini yazmaktaydı (*La Croix*, Mars/Mart 6, 1918, n. 10736, s. 1).

¹ *L'Humanite* gazetesinin 4 Mart 1918 tarihli nüshasında, Almanya'nın Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Batum, Kars ve Ardahan Batum'u elde edebileceği belirtilmişti (*L'Humanite*, Mars/Mart 4, 1918, n. 5069, s. 1).

² *Le Temps* gazetesi de Batum, Kars ve Ardahan ile alakalı 21 Şubat tarihli ultimatununun değiştirilmesine vurgu yapmıştı (*Le Temps*, Mars/Mart 4, 1918, n. 20694, s. 1).

³ *Irish Independent* gazetesi Türklerin Batum ve Ardahan'ı ele geçirme imkânına kavuştuğunu yazmaktaydı (*Irish Independent*, Márta/Mart 5, 1918, s. 3; *Irish Independent*, March/Mart 15, 1918, s. 3).

⁴ 13 Nisan 1918 tarihli *Het Centrum* gazetesinde Brest-Litovsk Antlaşması ile Batum, Kars ve Ardahan'ın Türklerin eline geçebileceği yazılıydı (*Het Centrum*, April/Nisan 13, 1918, n. 10271, s.1).

1.4. Trabzon Konferansı Dönemi ve Batum

1.4.1. Trabzon Konferansı'na Hazırlık

1918 yılı başından beri Osmanlı devletinin Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği ile barış yapma isteği ortadaydı. Bolşevik iktidarını tanımayan, fakat Rusya'nın bir parçası olarak kalmayı çıkarlarına uygun bulan Komiserlik, Osmanlı devletinin barış tekliflerine bir türlü olumlu cevap vermemiş ve Kurucu Meclis çalışmaya başladıktan sonra oluşacak tabloya göre hareket edeceğini söyleyerek, Osmanlı devletini oyalamıştı. Bu arada Komiserliği oluşturan üç fraksiyondan Ermeniler ve Gürcüler kendi millî teşkilatlarını güçlendirmeyi de ihmal etmemekteydiler. Fakat 18 Ocak 1918'de toplanan Kurucu Meclis'in Bolşevik birlikleri tarafından dağıtılması şokunu üzerinden atamayan Komiserlik, Türk ordusunun 12 Şubat 1918'de başladığı ileri harekâtın başarılı ve hızlı bir şekilde ilerlemesi üzerine telaşa kapılarak, Osmanlı devletinin barış teklifine 19 Şubat'ta olumlu cevap vermek zorunda kalmıştır. Komiserlik görüşme yeri olarak da Tiflis'i teklif etmişti (*Tanin*, 22 Şubat 1334/1918, n. 3305, s. 4). Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Maverâ-yı Kafkas hükümetinin barış teklifi memnuniyetle karşılanmakla birlikte, dikkatli ve ihtiyatlı davranılması tavsiye edilmişti. Böylece, hem Maverâ-yı Kafkas hükümetinin yapısı öğrenilmiş olacak, hem de askerî hareket başlamışken stratejik bölgeler işgal edilebilecekti, dahası Brest-Litovsk müzakereleri o sırada henüz neticelenmemişti. Fakat Rusya'nın yokluğunu değerlendirmek isteyen, bu nedenle de zaman kaybına tahammülü olmayan Enver Paşa, 21 Şubat 1918'de Vehib Paşa'ya bir telgraf göndererek, Kafkas hükümetiyle barış imzalanmasının yollarını aramasını istemişti¹. Bunun üzerine Vehib Paşa 22 Şubat'ta Komiserlik Başkanı Gegeçkori'ye iletilmek üzere Kafkas Rus Orduları Komutanı General Odişelidze'ye barış görüşmelerinde görüşülecek maddelerin tespiti için Tiflis'e İstanbul'dan bir heyetin gönderileceğini bildirmişti (Şahin, 1999:498-499).

¹ Enver Paşa'nın barış istemiyle Vehib Paşa'ya gönderdiği telgraf şu şekildeydi: "İstediğiniz şartlar dairesinde Kafkas hükümeti ile barış imzalanırsa tabii en kolay ve en seri şekilde bizi maksada ulaştırır. Bununla beraber Kafkas hükümetini görmeden ve hududunu şekil ve nüfusunu tanımadan bilhassa Kafkas Müslümanları ile görüşmeden gelecek birkaç Rus murahhası ile ciddi bir şekilde müzakerata başlamak bize zaman kaybettirmekten başka bir netice veremez. Fakat Ermenilerin teklifini ret etmemiş olmak için Cenûb-i Kafkas hükümetine sulh akdinin Osmanlı devletinin de arzusu olduğunu teklif ediniz" (TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısım, II. Bölüm, belge no: 152, Enver Paşa'dan III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa'ya - 21 Şubat 1918).

23 Şubat 1918'de Maverâ-yı Kafkasya'nın yasama organı olarak Maverâ-yı Kafkas Seymi kurulmuştu. Aynı gün Seym'de yapılan görüşmede, Osmanlı devletinin askerî harekâtı tartışılmış¹ ve bu gücü o an için durduracak millî ordularının bulunmadığından bahisle, Osmanlı devletiyle barış yapılması gerektiği konusunda karar alınmıştı. Fakat Seym, daha önce Kafkas tarafının istemesine rağmen görüşme yeri olarak Tiflis'in mahzurlu olduğunu², görüşmelerin başka bir mahalde yapılmasını gerektiğini belirtmiş ve tarafsız bir yer olarak Trabzon'u teklif etmişti (DMZG, belge no: 41, s. 62-66)³. Türkler de barış görüşmelerinin Trabzon'da yapılmasını onaylamış (DMZG, belge no: 54, s. 107-112) ve bu durum Maverâ-yı Kafkas hükümetine bildirilmişti. Bunun üzerine Maverâ-yı Kafkas hükümeti, 25 Şubat'ta III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa'ya gönderdiği bir yazı ile Türkiye ile barış görüşmelerinin Trabzon'da yapılmasına karar verildiğini ve Maverâ-yı Kafkas delegelerinin 2 Mart'ta Trabzon'a hareket edeceklerini bildirmişti (Şahin, 2002:252). Seym, delegeler gönderilmeden önce 1 Mart 1918 tarihinde bir toplantı daha gerçekleştirerek, Osmanlı devleti ile yapılacak barış görüşmelerinin şartlarını tartışmıştı⁴.

Osmanlı devleti ve Maverâ-yı Kafkas hükümeti arasındaki barış görüşmeleri hazırlıkları, Brest-Litovsk'tan gelen bir haber ile sekteye uğradı. Çünkü Brest-Litovsk'ta varılan antlaşmaya göre 1914 sınırlarının ötesinde Batum, Kars ve Ardahan'ın da Osmanlı devletinin eline geçme ihtimali doğmuştu⁵. Komiserlik kendisinin katılmadığı bir ortamda, tanımadığı bir hükümet olan Bolşevik Hükümeti'nin

¹ Seym'de Osmanlı harekâtı hakkında bilgi veren General Lebendiski'nin telgrafı okunmuştu. Lebendiski cephede Rus birlikleri olmadığını, geçici olarak hiçbir önemi olmayan küçük birlikler kaldığını; Türk askerlerinin muharebe hukuku ile ele geçirdiği vilayetlerde Türk tebaasının şahsiyetini, evini ve emlakini korumak için ilerlediklerini; Türk askerlerinin Rus düzenli orduları ile karşılaşana kadar ilerleyebileceklerini; Askeri hareketlerin yeniden başlaması halinde Türkler aleyhine herhangi bir kuvvet koymanın imkânsızlığını bildirmiştir (DMZG, belge no: 41, s. 62-66).

² Maverâ-yı Kafkasya Seymi, Tiflis'teki dâhili durumun karışık olmasını gerekçe olarak göstermişti (DMZG, belge no: 41, s. 64-65).

³ Trabzon aslında tarafsız bir bölge sayılmazdı, çünkü teklifin yapıldığı bu tarihte Petrograd'a değil, Maverâ-yı Kafkasya'ya bağlı Rus ordularının işgali altındaydı. Fakat Trabzon Türk askerî harekâtı sonunda 24 Şubat 1918'de Türkler tarafından ele geçirilmişti.

⁴ Maverâ-yı Kafkasya Seymi'ne göre barış antlaşmasının esasları, hududun savaş öncesindeki durumunda, yani 1914 Osmanlı-Rus hududu olması ve "*Türkiye Ermenistanı*"na muhtariyet verilmesinden ibaret olmalıydı (Şahin, 2002:244; Kurat, 1990:470).

⁵ Maverâ-yı Kafkasya Seymi Brest-Litovsk'ta Batum, Kars ve Ardahan'ın Rus orduları tarafından tahliye edilerek, halkoylamasının sonucunda Türklerin eline geçme ihtimalinin doğduğunu, Rus delegasyonunun bir üyesi olan Lev Karahan'ın 2 Mart 1918'de gönderdiği telgraf ile öğrenmişti (DMZG, belge no: 47, s. 85; CBDM, 1996:500; Kazemzadeh, 1951:91-92).

yaptığı bu antlaşmayı kabul etmeyerek protestoda bulunmuş¹ ve barış delegasyonunun Trabzon'a gitmesini durdurmuştu². Fakat Maverâ-yı Kafkas hükümeti, 4 Mart 1918'de, Türkiye ile kesin barış akdetmek için Trabzon'a bir heyet gönderilmesine karar vermişti³. Maverâ-yı Kafkas hükümetinin barış müzakerelerine devam kararı almasında, Türk ordusunun ileri hareketına devam edecek olması da etkili olmuştu⁴. Ve sonunda Maverâ-yı Kafkasya Seymi, 7 Mart 1918'de barış delegasyonunu Akaki İvanoviç Çenkeli başkanlığında Trabzon'a göndermiş⁵, delegasyon 8 Martta Trabzon'a ulaşmıştı (DMZG, belge no: 54, 107-112)⁶. Barış görüşmelerine katılacak Türk delegasyonu ise, Bahriye Nezareti Erkân-ı Harbiye Reisi olan Miralay Rauf (Orbay) Bey başkanlığında, 8 Mart'ta Trabzon'a gönderilmiş⁷ ve 12 Mart 1918'de Trabzon'a gelmiştir (DMZG, belge no: 54, s. 107-112).

¹ Avalov, 1924:31; Kazemzadeh, 1951:92-93; *The Manchester Guardian*, March/Mart 15, 1918, s. 4. Maverâ-yı Kafkas hükümetinin protestosu şu şekildeydi: "Zakafkasya hükümeti, kendisinden habersiz bir şekilde imzalamış her türlü antlaşmayı kendisi için hükümsüz olarak kabul etmektedir" (DMZG, Belge no: 48, s. 85-86). Bütün mesele aslında Kars, Ardahan ve özellikle Batum'un Maverâ-yı Kafkas hükümeti tarafından muhafazasıydı ve buraların Türkiye'ye bırakılmasına engel olunmak isteniyordu (Kurat, 1990:466).

² ARDA, fond: 970, siyahı: 1, iş: 3, varak: 12-13; CBDM, 1996:500.

³ PA, AA, Frieduer mit Rup. In Brest, R. 22060, 24, Rup. Pol. Nr. 1, A.9809, Nr. 578, Wirkl. Leg. Rat Schüller ab Auswärtiges Amt, Brest-Litowsk, (4 Mart 1918); *The Times*, March/Mart 14, 1918, n. 41737, s. 5. Burada ilginç bir bilgiyi vermek faydalı olacaktır. Maverâ-yı Kafkasya delegasyonu Türkiye ile görüşmeler için gönderilirken, Ermeniler İngilizlere müracaat ederek Türklerle mücadele için yardım istemişlerdi (NA, FO, 248/ 1196/165, Stephens (Tiflis) to Foreign Office - 4 Mart 1918).

⁴ Nitekim Vehib Paşa Lebedenski'ye 10 Mart'ta Elviye-i Selâse'yi boşaltması için telgraf göndermişti. Barış görüşmelerine ancak bu şartla başlanabilirdi (NA, CAB, 24/45, Memorandum on Transcaucasia by War Office (15 Mart 1918); DMZG, belge no: 50, s. 86-87; *The Times*, March/Mart 14, 1918, n. 41737s. 5; Zavriyev, 1947:45; Allen, Muratoff, 1966:431; Kurat, 1990:466-467).

⁵ Seym'de İçişleri Komiseri olan Çenkeli'nin dışındaki diğer delegeler şunlardır: Haydar Abaşidze, Mehmet Hasan Hacinski, İbrahim Haydarov, Geoge Beyahobi Gvazava, Ruben İvanoviç Kaçaznuni, Georgi Mihayloviç Lashişvili, Mir Yakup Mehdiyev, Halil Has Memmedov, Aleksandr İvanoviç Hatistan ve Ekber Ağa Şeyhülislamof'dur (*Tanin*, 28 Nisan 1334/1918, n. 3370, s. 2; Kazemzadeh, 1951:93; CBDM, 1996:499). Ayrıca Mehmed Emin Resulzade müşavir, General Levandofski askerî müşavirdi. Maverâyı Kafkasya delegasyonu, 11'i asıl delege, 8'i askerî üye ve 22'si malî, ticarî ve sınaî müşavirler, tercümanlar kâtiplerden olmak üzere 43 delegeden oluşmaktaydı. Bunun dışında 50 kişiden oluşan silahlı bir muhafız müfrezesi de delegasyona eşlik etmekteydi. Diğer görevlilerle birlikte heyetin toplamı 106 kişiydi (Şahin, 1999:503; Sürmeli, 2001:68).

⁶ Trabzon'a ulaşan heyet Batum ve Kars konusunda taviz vermeyeceklerinden söz etmekteydiler (*Kavkaz*, Mart 11 (24), 1918, n. 56, s. 2).

⁷ TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm, belge no: 182 (6 Mart 1918); NA, CAB, 24/45, Memorandum on Transcaucasia by War Office (15 Mart 1918); BOA. MV. 211/ 103, Meclis-i Vükelâ Mazbatası (7 Mart 1918) ; *Tanin*, 28 Nisan 1334/1918, n. 3370. Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği Kalemi Müdürü Mehmed Nusret Bey, İttihat Terakki Cemiyeti'nin genel merkez üyelerinden Trabzon eski temsilcisi Rıza Bey, III. Ordu Sıhhiye Reisi Miralay Doktor Tevfik Salim (Sağlam) Bey ve Ordu Harekât Şubesi Müdürü Binbaşı Hüsrev (Gerede) de dâhil olmak üzere Türk barış delegasyonunun toplam üyesi 9 kişiydi (Hovannasian, 1967:134; Şahin, 1999:504; TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm, belge no: 27 - 5 Mart 1918). Türk heyeti Berk-i Satvet torpidosuyla Batum'a gelmişti (TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm, belge no: 29 (4 Mart 1918)).

Osmanlı devleti ve Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği delegasyonlarının Trabzon'a gelmesiyle artık barış görüşmelerine başlanabilecekti. Tarafların kırmızı çizgileri ise ana hatlarıyla belli olmuştu. Komiserlikten delegasyonuna verilen talimatta, Brest-Litovsk Antlaşması'nın reddi, hudut olarak 1914 Osmanlı-Rus sınırının kabul edilmesi ve Türkiye dâhilinde bir "Türk Ermenistanı"nın kurulması gibi hususlar vardı (DMZG, belge no: 46, s. 83-84). Türk tarafına verilen talimat ise iki bölümden oluşmaktaydı. İlk bölümde Elviye-i Selâse'nin mukadderatı Brest-Litovsk Barışı ile belirlendiğinden, bu mesele müzakere konularının dışında tutulacaktı ve Maverâ-yı Kafkas hükümetinin gerçek mahiyeti öğrenilecek, milletlerin nüfus oranlarıyla delegelerinin oranının uygunluğuna, özellikle de Müslümanların durumlarına dikkat edilecekti. Bu hususlar sağlandıktan sonra barış görüşmelerine geçilebilecekti. Talimatın ikinci maddesinde ise harp halinin sona erdiğinin ve barış halinin taraflarca kabul edilmesi, Elviye-i Selâse'den Kafkas hükümetinin askerlerini ve çetelerini derhal çekmesi gibi 12 maddelik hükümler vardı¹.

Osmanlı barış heyetinin Trabzon'a gönderilmesinin amacı, Brest-Litovsk hükümlerini tartışmaktan ziyade, Maverâ-yı Kafkasya'nın devlet şeklini tayin ve bağımsızlığını ilân etmesi, bundan sonra bu devletle başlatacakları ekonomik ve ticarî ilişkileri düşünerek kendisine bir zemin hazırlamak istemesiydi. Nitekim gönderilen barış heyeti "re'sen müzakerât-ı sulhiyeye başlamağa salahiyattar değildi". Osmanlı hükümeti Kafkas hükümetinin şartlarını ve barış hakkındaki düşüncelerini öğrendikten sonra "salahiyet-i lazimeye malik" barış delegelerini gönderecekti². Demek ki Trabzon'a gönderilen delegasyon, bir antlaşma imzalamaya yetkili değildi.

1.4.2. Trabzon Müzakereleri

¹ Diğer bazı hükümler ise şunlardır: Konsoloslukların kurulması, iktisadi ilişkilerin tekrar başlaması, ticarî ilişkilerin başlaması, malul ve askerî hizmette bulunmaya elverişli olmayan harp esirlerinin iadesi, posta ve telgraf işlerinin düzenlenmesi, tarafların karşılıklı olarak diğer tarafın tebaasına genel af uygulaması, Kafkas Cumhuriyeti'nde oturan Müslüman ahalinin on sene zarfında mallarını tasfiye ederek bedelleriyle birlikte göç etmeye haklarının olduğu, yapılacak barışın en kısa zamanda İstanbul'da teati edilerek yürürlüğe girmesi vb. (Şahin, 1999:509).

² TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm , belge no: 183 (14 Mart 1918); BOA. MV, 211/ 103, Meclis-i Vükelâ Mazbatası (7 Mart 1918).

Türk delegasyonu, 12 Mart'ta Trabzon'a gelir gelmez¹, Rauf Bey ile Çenkeli gayri resmi bir ön görüşme yapmışlardı (DMZG, belge no: 55, s. 113-116). 13 Mart'ta ise heyetler birbirlerini tanıma ziyaretlerinde bulunmuşlardı (Kurat, 1990:468). Altı oturum halinde tam bir ay sürecek Trabzon Konferansı'nın ilk oturumu 14 Mart 1918 günü başlamıştır (Arkomed, 1931: 20; CBDM, 1996:501).

İlk oturumda Rauf Bey, Çenkeli'ye Türk heyetinin "kiminle" görüşmeler yaptığını sorduktan sonra Kafkasya'da kurulan hükümeti tanımak için yeni kurulan hükümetin şekli, mahiyeti ve hukuki statüsü hakkında bilgi istemiştir (DMZG, belge no: 56, s. 116; CBDM, 1996:501). Çenkeli bu sorulara cevabı ikinci oturumda vereceğini belirtmiştir. 15 Mart günü başlayan ikinci oturuma, konferansın sonuna kadar yapılan oturumlara da başkanlık edecek olan Rauf Bey başkanlık etmiştir². Çenkeli, ilk oturumda Rauf Bey'in sorularına cevap olarak verdiği beyanatında, Bolşevik İhtilalinden sonra Maverâ-yı Kafkasya'nın Rusya'dan ayrıldığını, her ne kadar bağımsızlığını ilan etmese de Seym adında Maverâ-yı Kafkasya'daki bütün işlerden sorumlu ve salahiyet sahibi yeni bir hükümet kurulduğunu ve bu hükümetin katılmadığı Brest Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını belirtmişti (DMZG, belge no: 57, s. 117; CBDM, 1996:502; *The Washington Post*, March/Mart 16, 1918, s. 1; Arkomed, 1931:26-27). Fakat bu açıklama Türk tarafı için kabul edilemezdi. Bu beyanattan sonra Rauf Bey, oturuma son vermiştir.

Konferansın üçüncü genel oturumu 16 Mart 1918 günü yapılmıştı. Bu oturumda bir önceki oturumda sunulan Maverâ-yı Kafkas heyetinin beyannamesine karşılık olarak Türk heyetinin cevabî beyannamesi sunulmuştur. Beyannamede Maverâ-yı Kafkas heyetinin Brest-Litovsk Antlaşması'nı "hiç yokmuş gibi" varsaymasının kabul edilemeyeceği belirtilmişti (DMZG, belge no: 58, s. 118-119). Bu oturum da kapandıktan sonra 20 Mart'a kadar herhangi bir genel oturum yapılmamıştır³. Fakat 18 Mart'ta Maverâ-yı Kafkas heyeti 16 Mart tarihli Türk beyannamesine gündem dışı

¹ Türk delegasyonu tam vaktinde gelmişti, çünkü Maverâ-yı Kafkas delegasyonu Trabzon'a geldiği günden beri gemide beklemekteydiler ve yavaş yavaş dönüş hazırlıklarına başlamışlardı (Kazemzadeh, 1951:93; Hovannisian, 1967:132).

² 15 Mart sabahı Çenkeli görüşmeler sırasında başkanlığın münavebe usulüyle yapılmasını istemiş, fakat Rauf Bey tarih boyunca konferanslara hep ev sahiplerin başkanlık ettiğini, Trabzon'un bir Türk şehri olduğunu, kendilerinin ise misafir olduğunu ve bu nedenle misafirin başkanlık etmesinin söz konusu bile olamayacağını kesin bir dille ifade etmiştir (DMZG, belge no: 54, s. 107-112).

³ *The Manchester Guardian* gazetesi verilen bu aranın nedeninin, "Türk talepleri" olduğunu ifade etmişti (*The Manchester Guardian*, March/Mart 22, 1918, s. 5).

olarak cevap vermişti. Beynamede yine Maverâ-yı Kafkas hükümetinin Brest-Litovsk Barışı'nı kabul edemeyeceği ve Türk heyetinin 16 Mart tarihli beyannamesinin hukuk dışı olduğu bazı deliller gösterilerek ispat edilmeye çalışılmaktaydı¹.

20 Mart'a kadar geçen süre içerisinde Türk heyeti, Müslüman ve Gürcü delegeleriyle gizli görüşme imkânı bulmuştu. 17 Mart ve 19 Mart'ta Gürcü delegeleriyle yapılan gizli görüşmelerde, Çenkeli Ermenistan konusunda muzdarip olduğunu, “*Türkiye Ermenistanı*” meselesinin Ermenilerin ısrarı karşısında beyannameye eklendiğini söylemişti. Türk tarafı da Ermenilere karşı Gürcülerin dostluğunu kazanmak için bu görüşmelere önem vermiştir. Fakat görüşmeler “Batım meselesi”ne geldiğinde tıkanmıştı. Gürcüler Batım meselesinde oldukça ısrarcı olmuşlardı (Şahin, 2002:334-336).

Trabzon Konferansı'nın dördüncü oturumu 20 Mart 1918'de gerçekleştirilmişti (Arkomed, 1931:35). Bu oturumda Gürcü heyeti tarafından gündem dışı olarak verilen 18 Mart tarihli beyanname tekrar okunmuş, buna cevaben Türk heyeti de karşı bir beyanname sunmuştu. Brest-Litovsk Barışı'nda ısrar ederek Maverâ-yı Kafkas Komiserliği'nin bağımsızlığını ilan etme talebini dile getiren bu beynamede Türk heyeti, Rusya'da Kurucu Meclis'in toplandığını, Rusya hükümetinin imzaladığı antlaşmalar ve belgelerin, Rusya'nın bütün kısımları için geçerli olduğu gibi Maverâ-yı Kafkasya için de geçerli olduğunu; barış müzakerelerine başlamanın o devletin tanınması anlamına gelmediğini; yeni kurulmakta olan bir devletin uluslararası nitelikte olan bir antlaşmayı kabul etmemesinin hiçbir hukukî dayanağı olamayacağını, Türk heyetinin bu görüşmelerde bulunmasının amacının sadece Brest-Litovsk Barışı'nda yer almayan ekonomik ve ticarî ilişkilerin görüşülmesi olduğunu belirtmiş ve Osmanlı devletinin Mevarâ-yı Kafkas hükümetinden bağımsızlığını ilan etmesini beklediğini söylemiştir (DMZG, belge no: 66, s. 134-136; DMZG, belge no: 54, s. 107-112). Türk tarafının bu beyannamesi okunduktan sonra oturum sona ermiştir.

¹ Maverâ-yı Kafkas heyetinin öne sürdüğü deliller ise şu şekildedir: Kurucu Meclis feshedildiği için Brest-Litovsk Antlaşması, şekil olarak Maverâ-yı Kafkasya için mecburi değildir ve mahiyetçe Maverâ-yı Kafkasya için kabul edilemez; Bolşevik ihtilalinden sonra Maverâ-yı Kafkasya müstakillik kazanmış ve Türk heyeti de bunu kabul etmiştir; Türk hükümeti Maverâ-yı Kafkas Komiserliğini Brest-Litovsk'a davet etmiş ve bağımsızlığının tasdik edilmesine dair taahhütte bulunmuştur; Türk hükümeti Komiserliğe bir konferans yapma çağrısında bulunduğu için, Kafkas delegasyonu hükümetlerinin ayrı bir barışı imzalamasına tam yetkilidir (DMZG, belge no: 65, s. 132-134).

21 Mart'ta yapılan konferansın beşinci oturumunda ilk önce Maverâ-yı Kafkas heyetinin 20 Mart tarihli Osmanlı heyeti beyannamesine cevabı görüşülmüş, ondan sonra da Türk heyetinin cevabı gelmişti. Maverâ-yı Kafkas heyeti beyannamesinde, Brest-Litovsk Barışı konusundaki eski görüşlerini sürdürmüş ve bağımsız bir devletin sahip olması gereken şartların kesin barış antlaşmasının imzalanması sırasında Maverâ-yı Kafkas hükümeti tarafından yerine getirileceğini bildirmişti. Beynamede ayrıca Seym tarafından 2 Mart 1918 tarihinde hazırlanan barış teklifindeki maddeler, yani yapılacak barış antlaşmasının esası olan, 1914'te savaşın başladığı sırada Rusya'nın Türkiye ile mevcut sınırlara göre oluşturulması ve Osmanlı devleti içerisinde "*Türk-Ermenistanı*" kurulması tekrar gündeme getirilmişti (DMZG, belge no: 54, s. 107-112; DMZG, belge no: 67, s. 137-138). Türk heyeti ise bu beyannameye verdiği cevapta "*Türk Ermenistanı*" talebini Osmanlı devletinin içişlerine müdahale olarak değerlendirdiği için reddetmiş ve Brest-Litovsk Barışı'nda yine ısrar ederek Maverâ-yı Kafkas hükümeti ile barış görüşmelerine ancak Batum, Kars ve Ardahan üzerindeki taleplerinden vazgeçmeleri koşuluyla başlanabileceğini belirtmiştir (DMZG, belge no: 68, s. 138-139).

Trabzon'da 14 Mart tarihinden beri yapılan müzakerelerde bir sonuç elde edilememişti. Türk heyeti Brest-Litovsk Barışı'nda ısrar ederken, Maverâ-yı Kafkas heyeti ise bu barışı kabul etmemektedir. Türk tarafının bu son beyannamesinden sonra Maverâ-yı Kafkas heyeti başkanı Çenkeli, Seym'e görüşmeler konusunda malumat vermesi ve Seym'den direktif alması için her milletten birer delegeyi Tiflis'e göndermişti¹. Tiflis'e 25 Mart'ta varan Kafkas delegeleri Seym'deki oturuma katılmış ve Trabzon'daki görüşmeler hakkında geniş izahatta bulunmuşlardır (DMZG, belge no: 69, s. 139-146). Trabzon'da konferansın çıkmaza girmesinin etkisiyle, Seym'de hükümet değişikliğine lüzum hasıl oldu ve yeni hükümet 26 Mart'ta Gegeçkori başkanlığında kuruldu (Kurat, 1990:472). 26 Mart'taki oturumda Çenkeli'ye olağanüstü yetkiler verildi (DMZG, belge no: 70, s. 146-152). Fakat Maverâ-yı Kafkas hükümetinden yeni talimat almak için Tiflis'e giden heyet herhangi yeni bir talimat almamıştı. Maverâ-yı Kafkas heyeti 26 Şubat 1918'de Tiflis'ten ayrılmış ve 29 Mart'ta Trabzon'a ulaşmıştır (Hovannisian, 1967:149).

¹ Tiflis'e giden delegeler şunlardır: Haydarov, Lashişvili, Kaçaznuni (*Tiflisky Listok*, March/Mart 13(26), 1918, n. 57; Kurat'a göre Tiflis'e giden heyette şu kişiler vardı: Kaçaznuni, Mehmed Emin Resulzade ve Mir Yakup Mehdiyev (Kurat, 1990: 471).

Maverâ-yı Kafkas heyetinden bir Tiflis'e gittiği bu ara dönemde, Türk heyeti de İstanbul ile görüş alışverişinde bulunmaktaydı. Rauf Bey, 22 Mart 1918'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda görüşmelerin bu şekilde daha uzun bir süre devam edemeyeceğinden bahisle “müzakerât-ı esasiyeye ibtidar” için kendilerine salahiyet verilmesini istemekteydi. Fakat Osmanlı Hariciye Nezareti barış heyetine asıl müzakereler için salahiyet vermemişti (Şahin, 1999:516).

Türk heyeti Başkanı Rauf Bey, bu ara dönemde Gürcüler, Ermeniler ve aralarında Kuzey Kafkasya'dan gelen bir heyetin de bulunduğu Müslümanlarla¹ birtakım görüşmeler yapmıştır. Müslümanların heyetteki temsilcilerinden Halil Has Mehmedov, Rauf Bey ile gizli olarak görüşürken Batum ile alakalı şu önemli bilgileri vermekteydi:

“...Osmanlıların Gürcülerle muhabere etmesini istemiyoruz. Çünkü hâsıl olacak adavet, daima Ermenilerle Gürcüleri birleştirmek ve biz Müslümanları elim bir vaziyete sokacaktır... Batum şehri Gürcülerin hayat ve mematını teşkil ettiğinden, bunun Osmanlılar tarafından cebren ve kerhen işgali, Gürcüleri düşmanlığa atacaktır”.

Mehmedov'un, Türklerin Batum'u işgalini istememesinin nedeni, eğer böyle bir olay vukua gelirse Gürcülerle Ermenilerin birleşip Müslümanları katletmesinden korkması idi (Şahin, 2002:412). Mehmedov'un bu düşünceleri Rauf Bey'i etkileyecek ve Rauf Bey ileride yapılacak Türk askerî harekâtı sırasında, hükümetinden Batum'un işgal edilmemesini isteyecekti. 30 Mart 1918'de Gürcülerle yapılan gizli görüşmede Çenkeli, Kars ve Ardahan'ın Türklere verilebileceğini, fakat Batum'un askerî ve iktisadî açıdan kendileri için önemli olduğunu ve ondan vazgeçemeyeceklerini belirtmiştir (Şahin, 1999:517).

¹ Enver Paşa, Kafkasya Müslümanlarının durumu ile özellikle alakalıydı. Nitekim III. Ordu Kumandanı Vehbi Paşa'ya ve VI. Ordu Kumandanı Halil Paşa'ya 20 Mart 1918'de bir telgraf göndererek, Trabzon'da müzakerelerin devam ettiği sürece Maverâ-yı Kafkas delegasyonundaki Müslüman delegelerle temas halinde olarak, bunların emellerinin ve düşüncelerinin ne olduğunu öğrenmek ve verecekleri malumat dairesinde Kafkasya dâhilindeki Müslümanların teşkilatlarının tamamlanmasını sağlamak ve bu sayede Kuzey ve Güney Kafkasya'da Müslümanlardan yeterince bir kuvvet oluşturulmasını sağlanmasını ve Müslümanların Hristiyanlara nispetle hakim kılınmasının sağlanmasını emretmişti (TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm , belge no: 304 (20 Mart 1918). Bu sıralarda, gerçekleşen bir olay Enver Paşa'yı haklı çıkarmıştı. Çünkü 30 Mart-2 Nisan tarihleri arasında Bakû'de Bolşevikler ve Ermeniler tarafından büyük bir Müslüman katliamı gerçekleşmişti. “31 Mart Katliamı” olarak kayıtlara geçen olayda, 12.000 Azeri Müslümanı öldürülmüştü. Olayların nedeni Bolşeviklerin Bakû petrollerine ulaşmak istemeleriydi. Müslümanlar bu olaylardan sonra Gence'ye kaçmışlardı (*Tanin*, 31 Mayıs 1334/1918, n. 3403, s. 3; *La République de L'Azerbaïdjan du Caucase*, 1919:18-19; Afanasyan, 1981:51). *New York Times* gazetesinin haberine göre ise Bakû'de 1.000 Azeri, Bolşevikler ve Ermeni birlikleri tarafından öldürülmüştü (*New York Times*, April/Nisan 21, 1918, s. 3).

Tiflis'e giden delegeler 29 Mart'ta Trabzon'a dönmüşler ve Çenkeli'ye Maverâ-yı Kafkas hükümetinin görüşlerini aktarmışlardı. Çenkeli görüşmelere tekrar başlanması için yaptığı müracaata, Rauf Bey, görüşmelerin ancak Maverâ-yı Kafkas Hükümetinin bağımsızlığının ilan etmesi ile başlayabileceklerini, fakat bu hükümetin de Brest-Litovsk sınırlarını kabul etmemesi ve “*Türk Ermenistanı*” taleplerinden vazgeçmemesi durumunda Osmanlı hükümetinin bu hükümeti tanımayacağını bildirmişti. Kafkas heyetine zaman tanımak için, otumlara tekrar ara verilmişti (Hovannasian, 1967:149-150). Çenkeli, artık Türk tarafının isteklerinin kabul edilmemesi durumunda, olası bir savaşın kaçınılmaz olacağını anlamıştı (BOA, YB (21), 7 /49).

5 Nisan 1918'de Rauf Bey başkanlığında, Trabzon'daki müzakerelere tekrar başlanmıştır (DMZG, belge no: 54, s. 107-112; Hovannisian, 1967:150). Maverâ-yı Kafkas heyetinin 21 Mart tarihli Türk heyetinin beyannamesine karşılık verdikleri yeni beyannamede, Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımamakta ısrar etmekle birlikte Türklere Oltu, Ardahan'ın güneyi, Kars'ın güneybatı ve Kağızman'ın batı kısmı gibi topraklar teklif edilmekteydi. Bu durumda Batum'un tamamı, Kars ve Ardahan şehir merkezleri Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'nde kalacaktı. Ayrıca, Komiserlik “*Türk Ermenistanı*” talebinden de vazgeçilmiş değildi (DMZG, belge no: 71, s. 152-155). Maverâ-yı Kafkas Komiserliği'nin yeni bir takım toprak tavizlerini içeren bu beyanname, Türk tarafı için kabul edilebilir bir şey değildi. Çünkü 25 Mart'ta Oltu ve 3 Nisan'da da Ardahan Türk ordusu tarafından ele geçirilmişti¹. Ayrıca Türk tarafı “*Türk Ermenistanı*” talebinde ısrarı da, kendi içişlerine müdahale olarak görmekteydi. Rauf Bey, bu beyannamenin Kafkas tarafının son teklifi olup olmadığını sorarak, durumu İstanbul'a bildirmek zorunda olduğunu söylemiş, Çenkeli ise teklifin kati olmadığını, İstanbul'dan gelecek cevabın müzakere edilebileceğini belirtmişti (Şahin, 2002:402). Bunun üzerine İstanbul'dan gelecek cevaba kadar müzakerelere ara verilmiştir (DMZG, belge no: 54, s. 107-112; Hovannisian, 1967:150-151). Fakat belirtmelidir ki, bu oturum Trabzon Konferansı'nın son genel oturumu olacaktı.

Rauf Bey, verilen bu arada Kafkas heyetindeki Müslüman delegelerle görüşmelere devam etmişti. Çenkeli, Rauf Bey'e gönderdiği özel bir malumatta bu son beyannamenin özellikle Ermenileri tatmin için verildiğini, nihai ve kati bir mahiyet

¹ Bu konuya ileride değinilecektir.

taşımadığını, Türk tarafının Batum'dan vazgeçmesi halinde, Gürcülerin Kars, Artvin ve Ardahan'ı terk edebileceklerini söylemekteydi. Bu gelişmeler karşısında Rauf Bey gelecekte bir Gürcü-Ermeni ittifakına meydan vermemek ve bölgedeki Müslümanların durumlarını daha da kötüleştirmemek için, açık olarak ifade etmese de Batum'un "feda" edilmesi gerektiğini düşünmeye başlamıştı. Ayrıca Rauf Bey, devam eden ileri harekâtın dahi barış müzakerelerine zarar vereceğini düşünmekteydi. Üstelik III. Ordu Komutanı Ferik Vehib Mehmed Paşa da Rauf Bey ile aynı fikirdeydi. Rauf Bey ve Vehib Paşa'nın Türk ileri harekâtının devam etmesini istememelerinin diğer bir nedeni de böyle bir hareketin Gürcüleri Almanlara yaklaştıracağı inancıydı. Fakat bu isteklerin gerçekleşmesi, sadece Gürcüleri tatmin edecekti, Ardahan ve Kars'ı isteyen Ermeniler ile Müslümanların durumları ise belirsizliğini koruyacaktı. En önemlisi de Brest-Litovsk Antlaşması ile Elviye-i Selase'nin tamamını elde etme konusunda Türklerin kazandığı avantajlı durumu Enver Paşa'nın bırakmaya niyeti yoktu¹.

İstanbul'dan beklenen cevap, 5 Nisan 1918'de gelmişti. Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey tarafından Rauf Bey'e gönderilen ve cevap oldukça sert olan nihaî nota şu şekildeydi: "Osmanlı hükümeti, 21 Mart 1918 tarihli beyannamenin muhtevası üzerinde ısrar etmekte ve Maverâ-yı Kafkas delegasyonundan bu konuda 48 saatlik süre zarfında kendisine kesin cevap verilmesini istemektedir" (DMZG, belge no: 72, s. 155-156; CBDM, 1996:507). Kafkasya'yı artık kesin bir yol ayırımına getiren bu notayı Rauf Bey 6 Nisan'da Maverâ-yı Kafkas heyetine bildirmişti (DMZG, belge no: 73, s. 156; CBDM, 1996:507; *The Transcaucasian Post*, March/Mart 29, 1919, n. 11, s. 3). Türk heyeti 8 Nisan'da kesin cevap bekliyordu. Çenkeli'nin² dışında Müslüman delegeler de dahil olmak üzere Maverâ-yı Kafkas delegasyonunun bütün üyeleri bu notayı kabul etmeyeceklerini açıklamışlardı (Şahin, 1999:521). Fakat durumun ciddiyeti ortadaydı. Çenkeli bu durum karşısında 7 Nisan 1918'de Seym'e Kars ve Batum bölgesinde birtakım toprak tavizlerini içeren teklifleri ve görüşmelerin genel seyri hakkında bir yazı göndermişti³.

¹ Batum'un alınmasında Osmanlı erkânı arasında fikir ayrılığının detaylarına ileride değinilecektir.

² Çenkeli, diğer üyelere göre biraz daha düşünmek suretiyle Türkiye'ye bir takım tavizler verilmesi gerektiğini söylemekteydi. Aksi takdirde çözüme ulaşılmaması imkânsızdı (Şahin, 2002:409-411).

³ Çenkeli'nin gönderdiği teklif özet olarak şu şekildeydi: "Seymin, Batum Ardahan ve Kars'ı askeri kuvvet ile savunup savunamayacağı kesin bir şekilde anlatılmalıdır. Bizim tavizlerimiz şu şekilde olmalıdır: 1- Kars'ta Ermenilerin yaşadığı doğu bölgesi sınırlarının ve Ardahan'ın bölgesinin kuzey sınırlarının düzenlenmesi yapılmak şartıyla Kars şehri ile birlikte bütün Kars vilayeti; 2- Batum

Bu arada 8 Nisan'da Azeri delegelerinden Mehmed Hasan Hacinski, Halil Has Mehmedov, Ahmed Pepinov ve Mehmed Emin Resulzâde, 8 Nisan 1918'de Osmanlı hükümetine Batum'un Türkler tarafından işgal edilmemesi gerektiğiyle alakalı şu muhtırayı göndermişlerdi:

“1- Müslümanların emeli Türkiye ile birleşmektir. Gelecekte bu emele kavuşmak için ilk önce bağımsız bir Kafkasya hükümetinin kurulması gereklidir.

2- Ebedi Müslüman düşmanı ve daimi Rus dostu olan Ermeniler bu bağımsızlığa engel olacak en önemli unsurdur.

3- Rus terbiyesi ve özellikle demokrasisi ile sıkı münasebette olan Gürcüler, şu anda Bolşevik tehlikesine karşı ancak emelleri ve milli gururları kırılmaması şartıyla Türkiye'ye meyillidirler.

4- Bu iki millet arasında Müslümanlar teşkilat ve teçhizatça en zayıfıdır. Coğrafi konumları itibariyle Bolşevik nüfuzuna ilk önce maruz kalacak millettir. Bakû'deki Müslümanların katledilmesi buna iyi bir örnektir.

5- Batum, Osmanlı-Gürcü dostluğunun 'lâzım-ı gayr-i müfârekati'dir. Gürcüler ,Batum şehrine maddî ve manevî olarak bağlıdır. Rusya elinde olmadıkça Batum'un Gürcüler elinde kalması, Osmanlı hükümeti için bir tehlike oluşturmaz.

6- Batum'un zorla alınması Gürcülerin kalbini kıracaktır. Bugünkü vaziyet Gürcülerin kalbini kazanmak, Batum'u almaktan daha evladır. Biz Müslümanların uğrayacağı elim vaziyetten başka, geleceği Kafkasya'da olan Osmanlı hükümetinin, Ermeni ve Ruslardan başka düşmanlarına, bir de Gürcüleri ilâve eylesesini doğru görmüyoruz.

7- Şu anda, Batum meselesinin Gürcüleri memnun edecek surette halledilmesi gereklidir

8- Vaziyet-i ahire, Osmanlı hükümetinin Elviye-i Selâse sınırını askerî kuvvetle geçerek Kafkas Müslümanlarını Bolşevik ve Ermeni taarruzlarından kurtarılmasını emreder. Olay süratle ilerliyor. Askerî yardım bir iki-hafta içinde ulaşmazsa, Kuzey Kafkas Müslümanları katliama maruz kalacaklardır.

9- Bugün Bakû'yü Bolşeviklere karşı müdafaa için Gürcüler İslamlara yardım ediyorlar. Hâlbuki Osmanlılarla Gürcüler arasında harp halinin meydana gelmesi, Gürcülerle yalnız tarafsız kalmak değil Ermenilerle fiilen iştirakini, biz Müslümanların mahv ve perişan olmasına neden olacaktır” (Şahin, 2002:415-416).

Müslüman delegeler, bu muhtırasında Batum'un Gürcüler için öneminden bahsettikten sonra, Türkiye'nin Batum'u almasının Maverâ-yı Kafkas Müslümanları için hayırlı sonuçlar getirmeyeceğini ifade etmişlerdi.

vilayetinde Artvin şehir merkezinin dışındaki bütün Artvin bölgesi Türklere verilmelidir”. Çenkeli telgrafında ayrıca Türklerin Batum'dan vazgeçmeyeceklerini ve Batum konusunda asla taviz vermeyeceklerini, Batum'u elde etmek için savaşı çok ciddi bir şekilde sürdüreceklerini de Seym'e bildirmişti (DMZG, belge no: 73, s. 156-157; Gadjiyev, 2004:36-37).

Bu arada Çenkeli'nin 7 Nisan'daki teklifi üzerine, Seym 8 Nisan'da toplanmış ve Çenkeli'nin talep ettiği tüm toprak tavizlerini onaylamıştır (DMZG, belge no: 73, s. 156-157). Ancak bu küçük toprak tavizlerinin Türk ileri harekâtını durdurması zordu. Devam eden Türk ileri harekâtı Seym'i de düşündürmekteydi. 8 Nisan'da Hükümet Başkanı Gegeçkori, Çenkeli'ye, Türk birliklerinin zorla Maverâ-yı Kafkas hudutlarına girdiklerini, bu şartlar dâhilinde barış görüşmelerinin yapılmasının büsbütün imkansız olduğunu ve bu durum karşısında barış görüşmelerinin ehemmiyetini tamamen yitirdiğini, Türk hükümetine Türk birliklerinin ilerlemelerinin durdurulması gerektiğinin bildirilmesini, eğer bu olmazsa o zaman barış görüşmelerinin bozulacağını bildiren bir telgraf gönderilmesini istemişti (DMZG, belge no: 74, s. 158). Bu telgraf üzerine Çenkeli, bir malûmat gelinceye kadar gayrı resmi tedbirler alabileceğini, ancak Türklerin Batum'a 8-9 kilometre kadar yaklaştığını, durumun çok kötü olduğunu, Türklerin, azamî ölçüde verilecek tavizleri kabul etmemeleri halinde, Brest Litovsk Antlaşması'nı tanımak zaruretinde olacaklarını, bağımsızlığın bir an önce ilan edilmesi gerektiğini ve bağımsızlık meselesini Türkiye'nin bir koz olarak kullandığını Tiflis'e bildirdi (DMZG, belge no: 76, s. 159-160). Maverâ-yı Kafkas Hükümeti bazı iyileştirmeler yapsa da hala Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımamıştı. Çenkeli, 9 Nisan tarihinde Rauf Bey ile yaptığı görüşmede, hükümetinden Brest-Litovsk Barışı'nın tanınması konusunda yetki talep ettiğini belirterek 10 Nisan'a kadar izin istemişti, bu nedenle cevap bu tarihe ertelenmişti. Çenkeli görüşmesinde kendi fikrinin Brest-Litovsk Barışı'nın tanınması yönünde olduğunu da ima etmişti. Fakat Türk ileri harekâtının devam etmesi ve 10 Nisan akşamına gelindiğinde, Tiflis'ten henüz bir cevap gelmemesi üzerine, Trabzon'daki Maverâ-yı Kafkas delegasyonu "oybirliği" ile Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul ettiğini ve bundan sonraki görüşmeleri buna dayandırarak yapmaya hazır olduğunu açıkladı (DMZG, belge no: 54, s. 107-112; DMZG, belge no: 77, s. 160; CBDM, 1996:507).

Bu durum karşısında Türk heyeti ve Kafkas heyeti, kendi hükümetlerine gelişmeleri bildirmişlerdi. İstanbul hükümeti Brest-Litovsk Antlaşması kabul edildiğine göre, bu antlaşmanın taraflar arasında uygulanması gerektiğini belirterek, Batum'un teslim edilmesini istemişti (*Kafkasya Cephesi*, c. II/2, 1993:488). Bunun yanında Maverâ-yı Kafkas Komiserliği'nin bağımsızlığının ilanını da talep etmişti (DMZG, belge no: 81, s. 162; *The Transcaucasian Post*, March/Mart 29, 1919, n. 11, s. 3). Ayrıca, Kafkas

tarafına 12 Nisan 1918’de, Batum’un 13 Nisan saat 16.00’ya kadar teslim edilmesine dair bir ultiatom dahi verilmişti¹. Bu yeni Türk teklifleri ve Türk ordusunun ilerlemesini devam ettirmesi² Seym’de, çok sert tartışmaların meydana gelmesine neden olmuştu. Sonunda Seym, Çhenkeli’nin kabul ettiği Brest-Litovsk Antlaşması’nı onaylamamış ve 13/14 Nisan akşamı Türkiye’ye karşı savaş ilan etmiştir (DMZG, belge no: 82, 83, s. 163-166; 166-184). Hükümet Başkanı Gegeçkori, 14 Nisan’da Trabzon’da Çhenkeli’ye gönderdiği bir telgraf ile barış müzakerelerini keserek Maverâ-yı Kafkas heyetini geri çağırmıştır (BOA, YB (21). 7/ 55; DMZG, belge no: 84, s. 184; CBDM, 1996:508). Tiflis’ten gelen bu emir üzerine Çhenkeli 14 Nisan’da Rauf Bey’e bir veda ziyaretinde bulunmuş ve kendisine, mevcut durumu, görüşmelerin sona ermesi şeklinde değil ara verildiği şeklinde kabul etmesini bildirmişti (CBDM, 1996:506). Heyet aynı gün Trabzon’dan ayrılarak Batum’a doğru hareket etmişti (Hovannisian, 1967:156).

Böylece, Osmanlı devleti ile Maverâ-yı Kafkas Komiserliği arasında 14 Mart 1918’de başlayan ve tam bir ay süren Trabzon Konferansı müzakereleri bir antlaşmaya varılmadan sona ermişti. Trabzon Konferansı müzakerelerine Brest-Litovsk Antlaşması’nın tanınması, Maverâ-yı Kafkas Komiserliği’nin bağımsızlığı ve “Türk Ermenistanı” meselesiyle ilgili talepler damgasını vurmuştu. Türk heyeti Brest-Litovsk Antlaşması’nın Komiserlik tarafından tanınmasını ve imzalanacak antlaşmanın geçerli olabilmesi için Komiserliğin bağımsızlığını ilan etmesini talep etmekteydi. Kafkas heyeti ise Brest-Litovsk Antlaşması’nı kabul etmemekte direnirken, bağımsızlık konusunda ise Türk heyetine net cevap vermekten kaçınıyordu. Kafkas heyeti ayrıca, “Türk Ermenistanı” talebi konusunda ısrar etmekte, Türk heyeti ise bunu kendi içişlerine müdahale olarak görmekteydi. Aslında Türk heyetinin Seym’de etkili olan Gürcü delegelerle yaptığı gizli görüşmelerde, istekleri kabul edilirken bu kez de “Batım meselesi” gün yüzüne çıkıyor, Gürcüler Batım’u asla Türklere teslim etmeyeceklerini ve Batım’un kendileri için “hayat memet” meselesi olduğunu söylüyorlardı. Bu ise Türk heyeti tarafından kabul edilemezdi. Trabzon Konferansı müzakereleri sırasında devam eden Türk ileri harekâtı ise görüşmelerin kaderine doğrudan tesir etmişti. Nitekim görüşmelerin kesildiği 14 Nisan’da Türk ordusu Batım’a girmişti.

¹ Bu konu ileride daha detaylı ele alınacaktır.

² Türk ordusu, 12 Nisan’da Batım’un tahliyesi için verdiği ultiatoma Seym’den bir cevap gelmemesi üzerine 13 Nisan 1918 saat 16.00’da Batım almak için harekâta başlamıştı (*Kafkasya Cephesi*, c. II/2, 1993:488).

BÖLÜM 2: OSMANLI HÂKİMİYETİNDE BATUM: SİYASÎ ve ASKERÎ GELİŞMELER

2.1. Batum'un Osmanlı Devleti Tarafından İşgal Edilmesi

2.1.1. Elviye-i Selâse'nin Türkler Tarafından İşgal Edilmesinden Önceki Askerî Harekât

Kafkas cephesindeki Türk ileri harekâtı, Brest-Litovsk Barışı müzakerelerinin kesildiği bir sırada 12 Şubat 1918'de başlamıştı. Harekâtın nedenleri arasında Kafkasyalı milletlerin özellikle Ermenilerin ve Gürcülerin teşkilatlanmalarına fırsat vermeden¹, 1914 hatta 1878 sınırına kadar olan bölgeleri ele geçirmek ve Ermeniler tarafından Müslümanlara karşı yapılan mezalime son vermek gibi hususlar bulunuyordu. Batıdan doğuya doğru gerçekleştirilen askeri harekât üç ana koldan yürütülmekteydi. Birinci kol Karadeniz sahilinden II. Kafkas Kolordusu², ikinci kol Erzincan-Erzurum istikametinden I. Kafkas Kolordusu³, üçüncü Kol da Van istikametinde IV. Kolordu⁴ ile yürütülmekteydi. Türk birlikleri kısa sürede Erzincan, Bayburt, Gümüşhane, Torul'u ve Mahamahatun'u işgal etmişti.

II. Kafkas Kolordusu'nun harekât bölgesinde 37. Kafkas Fırkası tarafından 24 Şubat'ta Trabzon (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:453; Çakmak, 1936:268)⁵, 25 Şubat 1918'de Of (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:453-454), 2 Mart'ta Rize (Karabekir, c. I, 2009:491; Lermioğlu, 1949:305-306), daha sonra Atina* ve Viçe** (*Ati*, 12 Mart 1334/1918, n. 71)

¹ I. Kafkas Kolordusu Kumandanı Kazım Karabekir, 23 Şubat 1918'de Başkumandanlık Vekaleti'ne çektiği telgrafta, Rus subaylarının Ermeni askerlerini silahlandırdıklarından ve bunlardan ordu kurduklarından bahsettikten sonra, Osmanlı ordusunun bir an önce eski hududa (1914) kadar olan bölgeyi işgal etmesi gerektiğini belirtmişti (TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm, belge no: 423 - 23 Şubat 1918).

² II. Kafkas Kolordusu Kumandanı Yakup Şevki Paşa olup, kolordu 5. Kafkas Fırkası (kumandanı Kaymakam Alaattin Bey), 11. Kafkas Fırkası (kumandanı Kaymakam Cavit Bey) ve 37. Kafkas Fırkası (kumandanı Miralay Kazım Bey)'nden oluşmaktaydı (Görgülü, 1993:124).

³ I. Kafkas Kolordusu'nun Kumandanı Miralay Kazım Karabekir Bey olup, kolordu 9. Kafkas Fırkası (kumandanı Miralay Rüştü Bey), 10. Kafkas Fırkası (kumandanı Kaymakam Kadri Bey) ve 36. Fırka (kumandanı Miralay Cavit Bey)'den oluşmaktaydı (Görgülü, 1993:124).

⁴ IV. Kolordu'nun Komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa olup, kolordu 5. Fırka (kumandanı Kaymakam Sıtkı Bey), 12. Fırka (kumandanı Miralay Mürsel Bey) ve Van Güneyi Müfrezesi (kumandanı Binbaşı Ali Bey)'nden oluşmaktaydı (Görgülü, 1993:124).

⁵ Türk ordusu Trabzon'da değişik ebatlarda 82 top ele geçirmişti (*The Times*, March/Mart 18, 1918, n. 41740, s. 7).

* Bugün Rize'nin Pazar Kazası (Sezen, 2006:47).

** Bugün Rize'nin Fındıklı Kazası (Sezen, 2006:527).

ve son olarak 14 Mart'ta da Hopa işgal edilmiş ve bu tarih itibariyle 1914 sınırına ulaşılmıştı.

I. Kafkas Kolordusu'nun harekât bölgesinde, 25 Şubat 1918'de Aşkale alındıktan sonra (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993: 453-454, 471), en büyük hedef Erzurum olmuştu¹. Türk birlikleri, 11 Mart sabahı bu şehri almak için harekete geçmiş (Karabekir, 1990:128; Belen, 1967:156) ve 12 Mart'ta şehre girmişlerdi². Erzurum alındıktan sonra I. Kafkas Kolordusu birlikleri ileri harekâtı sürdürmüşler, 13 Mart'ta Hasankale'yi (*Ati*, 18 Mart 1334/1918, n. 77; Karabekir, c. I, 2009:495; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:470), 16 Mart'ta Tortum ve Köprüköy'ü (*Ati*, 18 Mart 1334/1918, n. 77; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:470; Çakmak, 1936:268), 17 Mart'ta Narman'ı, 23 Mart'ta da Kötek'i (Karabekir, c. I, 2009:495, 498) ele geçirmişlerdi. Böylece I. Kafkas Kolordusu bölgesindeki Türk birlikleri 1914 yılı Türk-Rus sınırına ulaşmışlardır.

IV. Kolordu'nun harekât bölgesinde ise 21 Şubat'ta Ahlat (Sabis, c. IV, 1991:183)³, 23 Mart'ta Malazgirt ve Adilcevaz (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993: 472; Sabis, c. IV, 1991:202-203), 3 Nisan'da Erçiş⁴, 4 Nisan'da Ernis ve Vatsan (Gevaş) (Sabis, c. IV, 1991:206-207; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993: 472), 6 Nisan'da Van Türk birlikleri tarafından alınmıştır⁵. Türk ileri harekât başarılı bir şekilde devam ettirilerek 14 Nisan'da Nisan'da Bayazıt (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:492), 16 Nisan'da ise Başkale, Deyr, Karakilise⁶ ve Saray¹ ele geçirilerek bu cephede de 1914 sınırına ulaşılmıştı.

¹ I. Kafkas Kolordusu Kumandanı Kazım Karabekir, Erzurum'un bir an önce alınarak bölgede Ermenilere karşı teşkilat kurulması gerektiğinden bahsetmektedir (TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm, belge no: 423 -23 Şubat 1918).

² NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; NA, CAB, 24/45, 291. Weekly Report on Turkey and Other Moslem Countries (20 Mart 1918); Yunus Nadi, "Erzurum!", *Tasvir-i Efkâr*, 13 Mart 1334/1918, n. 2392; *Tanin*, 13 Mart 1334/1918, n. 3324; *Ati*, 13 Mart 1918, n. 72; *The Times*, March/Mart 15, 1918, n. 41738, s. 8; *The Times*, March/Mart 21, 1918, n. 41743, s. 7; Karabekir, c. I, 2009:495. Türk birlikleri Erzurum'da 168 topun dışında (*The Times*, March/Mart 18 1918, n. 41740, s. 7; *The Manchester Guardian*, March/Mart 18, 1918, s. 6) çok fazla askeri malzeme ele geçirmişlerdi. Fakat herhangi bir esir alınmamıştı (NA, CAB, 24/45, Weekly Report on Turkey and Other Moslem Countries - 20 Mart 1918).

³ Ahlat'ta Türklerin karşısında 2.000 Ermeni piyadesi ve 240 süvari vardı (*The Manchester Guardian*, March/Mart 18, 1918, s. 6).

⁴ Sabis, c. IV, 1991:206; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:472; *The Manchester Guardian*, April/Nisan 8, 1918, s. 5; *Boston Daily Globe*, April/Nisan 8, 1918, s. 8.

⁵ *İkdam*, 10 Nisan 1334/1918, n. 7602; *Tanin*, 9 Nisan 1334/1918, n. 3351; *Ati*, 9 Nisan 1334/1918, n. 99; *Tasvir-i Efkâr*, 10 Nisan 1334/1918, n. 2420; NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office.

⁶ *İkdam*, 21 Nisan 1334/1918, n. 7614; *Tasvir-i Efkâr*, 19 Nisan 1334/1918, n. 2429; *Sabah*, 19 Nisan 1334/1918, n. 10210; *Tanin*, 20 Nisan 1334/1918, n. 2362.

Böylece, Türk ordusu, 12 Şubat 1918'de başlattığı ileri harekâtı çok hızlı ve başarılı bir şekilde sürdürerek 14 Mart'ta II. Kafkas Kolordusu istikametinde, 21-23 Mart'ta I. Kafkas Kolordusu istikametinde, 16 Nisan-20 Mayıs arasında IV. Kolordu istikametinde 1914 sınırına ulaşmıştı².

2.1.2. Elviye-i Selâse'nin Türkler Tarafından İşgal Edilme Meselesi

3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Rusya Elviye-i Selâse'yi tahliye edecek ve halkoylamasına göre bu bölgenin durumu belirlenecekti. Brest Barışı imzalandığı sıralarda Osmanlı devleti ile Maverâ-yı Kafkas hükümeti arasında barış müzakerelerine başlamak için yazışmalar devam ediyordu ve Maverâ-yı Kafkas hükümeti delegelerini 2 Mart'ta Trabzon'a göndermeye karar vermişti. Fakat Brest-Litovsk Antlaşması'nın yukarıda belirtilen şartlar çerçevesinde imzalanacağını öğrenen Maverâ-yı Kafkas hükümeti, Bolşevik hükümetini tanımadığını ve tanımadığı bir hükümetin imzaladığı bir barıştan kendilerinin sorumlu tutulamayacağını bildirerek, Brest-Litovsk Antlaşması'nı protesto etmiş ve delegelerini de Trabzon'a göndermekten vazgeçmişti. Bunun üzerine Elviye-i Selâse'nin bir an önce ele geçirilmesini isteyen Enver Paşa, Vehib Paşa'ya direktif vererek Kafkas ordularının başkomutanı olan General Lebedinski'ye Elviye-i Selâse'nin tahliye edilmesi için bir nota göndermesini talep etmişti (DMZG, belge no: 49, s. 86). Fakat General Lebedinski hükümetinin Brest-Litovsk Barışı'nı tanımadığını gerekçe göstererek böyle bir talebi kabul edemeyeceğini söylemişti (Şahin, 2002:457). Lebedinski'nin olumsuz cevabı üzerine Vehib Paşa, Brest-Litovsk Barışı'nı tatbik etmek için 10 Mart 1918'de ileri harekâta başlayacağını bildirmişti³.

Vehib Paşa'nın emri üzerine ileri harekâta başlayan Türk ordusu, 14 Mart'ta 1914 sınırına kadar gelmişti. Fakat bu sırada Türkiye ile Maverâ-yı Kafkas hükümeti 12 Mart'ta Trabzon Konferansı görüşmelerine başlamışlardı. Ancak barış müzakerelerinde Maverâ-yı Kafkas heyetinin olumsuz tutumuna, Erzurum'u terk eden Ermenilerin Müslümanları katle devam etmeleri de eklenince (*Atı*, 25 Mart 1918, n. 84), Enver Paşa Vehib Paşa'ya 19 Mart 1918'de bir telgraf göndererek, ileri harekâta devam etmesini

¹ *Sabah*, 16 Nisan 1334/1918, n. 10207; *Tanin*, 16 Nisan 1334/1918, n. 3358.

² 1914 sınırına Türk birliklerinin hangi tarihlerde ulaştığıyla ilgili tartışmalar için bkz: Şahin, 2002:455.

³ NA, CAB, 24/45, s. 219. Memorandum on Transcaucasia of WO (15 Mart 1918); DMZG, belge no: 50, s. 86-87; *The Times*, March/Mart 14, 1918, n. 41737, s. 5; Zavriyev, 1947:45; Allen ve Muratoff, 1966:431; Kurat, 1990:466-467.

istemmişti. Enver Paşa telgrafının devamında, Gürcü ve Ermeni çetelerinin takip edilerek, Müslüman halka yapılan katliamlarının önlenmesini ve bu harekâtın düzenli Rus ordularıyla karşılaşmıncaya kadar devam ettirilmesini Vehib Paşa'ya emretmişti¹. Bu arada, Trabzon'da yapılan görüşmelerde bir sonuca varılamamış ve 22 Mart'ta görüşmelere ara verilmişti. Dolayısıyla Türkler Brest-Litovsk Antlaşması'nı barış yolu ile gerçekleştirememişti. Bu gelişmeler üzerine Vehib Paşa 25 Mart 1918'de Türk birliklerine ileri harekâta devam edilmesi emrini vermişti². Harekât hem Ermeni katliamını önlemek hem de Brest-Litovsk Barışı'nın gerekliliklerini yerine getirmek için yapılacaktı. Artık Türkler açısından bu harekâtın bir an önce gerçekleştirilmesi gerekiyordu, çünkü Gürcüler ve Ermeniler de hazırlıklarını tamamlamaktaydılar. Erzurum'dan mağlup olarak çekilen Ermeni kuvvetleri Sarıkamış ve özellikle Kars'a çekilerek, buralarda savunma hatları kurmuşlardı. Batum'da ise Gürcüler hazırlıklarına devam etmekteydiler (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:474). Bir başka deyişle Ermeniler, Kars, Ardahan ve Sarıkamış'ta, Gürcüler ise Batum'da Türkleri karşılamaya hazırlanmaktaydılar.

III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa, harekâtın daha koordineli ve etkin halde yürütülmesi için 25 Mart 1918'de orduda teşkilat değişikliği yapmıştı. Buna göre, I. Kafkas Kolordusu Kumandanı Mirliva Yakup Şevki Paşa kumandasında 9. ve 36. Kafkas Fırkalarından oluşan II. Kafkas Kolordusu ile 5. Kafkas Fırkası'ndan oluşan bir Grup Kumandanlığı oluşturulmuştu. 11. Kafkas Fırkası ihtiyat olarak Grup Kumandanlığı'na bağlanmıştı. Ayrıca, Karargâhı Romanya'da olan 6. Kolordu da III. Ordu emrine verilmişti³. Bu kolordu 10. ve 36. Kafkas Fırkalarından oluşacaktı. VI. Kolordu Karargâhı Romanya'dan gelinceye kadar, VI. Kolordu Kumandanlığı, 37. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Kazım Bey'e verilmişti. Bu teşkilat değişikliğinde IV. Kolordu durumunu muhafaza etmişti⁴.

¹ TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm, belge no: 28 (19 Mart 1918).

² Vehib Paşa birliklerine bir nota göndererek, birliklerinden “insanlara şefkat ve adaletle muamele edilmesini mal, can ırz ve namusa tecavüzden kaçınılmasını, mabetlere okullara ve kütüphanelere tecavüz edilmemesini, ele geçirilen yerlerdeki Ermeni halkına karşı kötü bir harekette bulunmadıkları sürece Türk milletinin şanına yakışır muamele yapılmasını” istemekteydi (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:473).

³ ATASE, BDH, Kls: 2934, D: 568, B: 1-1; ATASE, BDH, Kls: 2934, D: 568, B: 1-9.

⁴ III. Ordu'nun 25 Mart 1918'de teşkilatı şu şekilde olmuştu:

III. Ordu Kumandanı	Ferik Vehib Paşa
Grup Kumandanlığı	Mirliva Yakup Şevki Paşa

Bu düzenli birliklerin dışında Hıristiyan Gürcülerle birleşmek istemeyen ve Osmanlı devletine katılmayı arzulayan Müslüman Acaralılardan Kaymakam Halit Bey¹ kumandasında 3. Kafkas Fırkası'nın kurulması düşünülmüş ve bu fırkanın IV. Kolordu'ya bağlanmasına karar verilmişti. Bu fırkaya katılmak için Hopa'ya gelen 1.800 Acaralı, Harbiye Nezareti'nce buraya gönderilen 15.000 Rus tüfeği ile silahlandırılarak üç taburlu bir alay teşkiline başlanılmıştı. Fırka'nın diğer alayları ise Acara'da oluşturulacaktı (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:473).

Yapılan bu hazırlıklardan sonra harekete geçen Türk ordusu 1914 sınırını geçerek aynı gün Oltu'yu işgal etmişti. Böylece Oltu 1914 sınırının ötesinde ilk işgal edilen yer olmuştu (Çakmak, 1936:268; Lermioğlu, 1949:306). Vehib Paşa, 26 Mart 1918'de birliklerine yeni talimatlar vererek, Elviye-i Selâse'nin bir an önce işgal edilmesini emretmişti². Bu emirle birlikte 37. Kafkas Fırkası, 28 Mart 1918'de Artvin'i (Karabekir, c. I, 2009:500), 30 Mart 1918'de ise Ardanuç'u almıştı (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:477). Harekâtını devam ettiren Türk birlikleri 3 Nisan'da Ardahan'ı³, 5 Nisan'da

I. Kafkas Kolordusu	Miralay Kazım (Karabekir) Bey
9. Kafkas Fırkası	Miralay Rüştü Bey
36. Kafkas Fırkası	Kaymakam Cavit Bey
5. Kafkas Fırkası	Kaymakam Alaattin Bey
11. Kafkas Fırkası	Kaymakam Cavit Bey
VI. Kolordu	Miralay Kazım (Özalp) Bey
10. Kafkas Fırkası	Kaymakam Kadri Bey
37. Fırka	Miralay Kazım (Özalp) Bey
3. Kafkas Fırkası	Kaymakam Halit Bey
IV. Kolordu	Mirliva Ali İhsan (Sabis) Paşa
5. Fırka	Kaymakam Sıtkı Bey
12. Fırka	Miralay Mürsel Bey
Van Güneyi Müfrezesi	Binbaşı Ali Bey

(Görgülü, 1993:124-125; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:473; Çakmak, 1936:268).

¹ Halit Bey, bu sırada Garbî Dersim Müfrezesi Kumandanlığı yapmaktaydı (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:473).

² Vehib Paşa'nın emri şu şekildeydi: "Yakup Şevki Paşa Grubu bir taraftan Kosor'u işgal ederken diğer taraftan Sarıkamış'a keşif taarruzu yapacak, durum müsait görülürse Sarıkamış zapt olunacak; 11. Kafkas Fırkası Erzurum-Ilıca mıntikasına gelecek, 37. Kafkas Fırkası şimdilik yeter bir kuvvetle Artvin'i işgal ile Batum tahkimatı ve havalisi hakkında bilgi toplayacak" (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993: 475-476).

³ *The Times*, April/Nisan 9, 1918, n. 41759, s. 5; *The Times*, April/Nisan 8, 1918, n. 41758, s. 8.; *The Times*, May/Mayıs 1, 1918, n. 41778, s. 4; *Record Journal of Douglas County*, April/Nisan 12, 1918, s. 6; HTVD, 1964, c. XLIX, belge no: 1131; Çakmak, 1936:268. Ardahan'ın ele geçirilmesinde 34 havan topu ile (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:482; *The Manchester Guardian*, April/Nisan 8, 1918, s. 5; *The Times*, April/Nisan 8, 1918, n. 41758, s. 7; *Boston Daily Globe*, April/Nisan 8, 1918, s. 8) 20.000 atım topçu cephanesi ve 1.000.000 kadar Rus piyade mermisi ele geçirilmiştir (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:482). Ardahan'a doğru Türklerin ilerlemesi Maverâ-yı Kafkas Seymi'nde önemli tartışmaların meydana gelmesine neden olmuştu. Bu tartışmalar, Maverâ-yı Kafkas Seymi'nin bir yol ayrımına geldiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir (DMZG, belge no: 62, s. 121-131). Ayrıca,

Sarıkamış'ı işgal etmişlerdi¹. Böylece, Türk ordusu Elviye-i Selâse'yi ele geçirmek için 25 Mart'ta başlattığı ileri harekâtı başarı ile sürdürerek (*Boston Daily Globe*, April/Nisan 8, 1918, s. 8) çok kısa sürede Batum önlerine gelmişti.

2.1.3. Batum'un Ele Geçirilmesiyle İlgili İhtilaflar

Türk ordusu Elviye-i Selâse'nin işgaline başlamasına rağmen, İstanbul'daki devlet ricali ile Trabzon'da barış müzakereleri heyeti başkanı Rauf Bey ve III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa arasında Batum'un Türk ordusu tarafından işgali konusunda fikir ayrılıkları gün yüzüne çıkmıştı. Başta Enver Paşa olmak üzere İstanbul'daki devlet adamları Batum'un bir an önce işgal edilmesini isterken, Vehib Paşa ve Rauf Bey olası bir Gürcü-Ermeni ittifakının önlenmesi ve Maverâ-yı Kafkasya'daki Müslümanların gelecekteki huzurları için Batum'un Gürcülere terk edilmesi fikrini savunmaktaydılar (Şahin, 2002:458). Rauf Bey'i bu düşünceye iten neden Trabzon müzakereleri sırasında Müslüman delegelerle yapılan gizli görüşmelerdi. Bu görüşmelerde Azeri delege Halil Has Mehmedov Batum şehrinin Gürcülerin "hayat memarı" olduğunu, bu şehrin asker yoluyla işgal edilmesinin Ermenilerle Gürcüleri birleştireceğini ve bu durumun bir Müslüman katliamına yol açacağını belirtmişti. Hatta Azeri Müslümanlar, Batum'u işgal etmemeleri için Osmanlı hükümetine bir nota dahi göndermişlerdi. Rauf Bey Azeri Müslümanlar dışında Gürcülerle de gizli görüşmeler yapmıştı. Bu görüşmelerde, Gürcüler, Batum dışındaki bütün Elviye-i Selâse topraklarının Osmanlılara verilebileceğini belirtmişlerdi. Bu tür fikirler Rauf Bey'i etkilemiş ve Batum'un işgalinden vazgeçilmesi gerektiğini düşünmeye başlamıştı.

Enver Paşa'nın Kafkasya ve özellikle Batum konusundaki düşünceleri Vehib Paşa ve Rauf Bey'den tamamen farklıydı. Enver Paşa bedeli ne olursa olsun, sadece Kafkasya'nın değil İran'ın ve Doğu Asya Müslümanlarının tek limanı olan Batum'un ele geçirilmesini istemekteydi. Enver Paşa, bu düşüncelerini 30 Mart 1918'de Vehib

Ardahan'ın Türkler tarafından alınma ihtimaline karşı bu bölgede bulunan Hristiyanlar, Mart ayı sonlarına doğru doğuya göç etmişlerdi (*İzvestiya* (Tiflis), Mart 13/26, 1918, n. 57).

¹ *İkdam*, 8 Nisan 1334/1918, n. 7601; *The Manchester Guardian*, April/Nisan 9, 1918, s. 5; *Record Journal of Douglas County*, April/Nisan 12, 1918, s. 6; Karabekir, c. I, 2009:505; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:481. İngiliz belgeleri Sarıkamış'ın Türk birlikleri tarafından 4 Nisan'da ele geçirildiğini yazmaktadır (NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office).

Paşa'ya gönderdiği telgrafta belirtmiş¹ ve bu işin gerçekleşmesi için bir an önce harekete geçilmesini emretmişti². Enver Paşa'nın bu açık telgrafına rağmen Vehib Paşa, 3 Nisan 1918'de Enver Paşa'ya Batum üzerine yapılacak harekâtın sakıncalarını anlatan bir telgraf göndermişti. Vehib Paşa telgrafında, Gürcülerle savaşılmaması durumunda, onların Ermenilerle ittifak edeceğini, bu durumun Kafkasya'daki Müslümanların mahvolmasına neden olacağını ve bu tür bir hareketi de bertaraf edecek kuvvetlerinin bulunmadığını belirtmiş ve son olarak “Kafkasya'daki harekât ile devlet bir açıklı çıkmaza sürüklenmektedir. Devleti batırmak veya korumak bugün elinizdedir” demiştir³. Batum'un işgalini “devleti batırmak” olarak değerlendiren Vehib Paşa, Osmanlı devletinin Brest-Litovsk Barışı ile elde etmiş olduğu hakları görmezlikten gelmekteydi.

¹ Enver Paşa'nın Vehib Paşa'ya gönderdiği telgraf şu şekildeydi: “Gürcüleri memnun etmek için, kendi çıkarlarımızı feda ederek Batum'u Gürcülere hiçbir şekilde terk edemeyiz. Brest-Litovsk Antlaşması'yla hükümetimize verilen yerlerden en önemlisi, yalnız Kafkasya'nın değil, aynı zamanda İran'ın ve Doğu Asya Müslümanlarının yegâne limanını teşkil edecek olan Batum, mutlaka ilhak edeceğimiz mıntika dâhilinde olmalıdır. Gürcülerle dost kalmak için kendilerine bazı şartlar altında Batum'da bazı iktisadî ayrıcalıklar verilebilir ve buradan Karadeniz ile irtibatları sağlanabilir. Gürcüler bundan fazlasını istemeleri nedeniyle bizimle bozuşmaları kendi menfaatlerine tamamen zıttır. Çünkü bugün İngiliz ve Fransızlardan biraz yardım gören Gürcüler, yarın bu yardımlardan mahrum kalınca büyük Rusya'dan üzerlerine gelecek intikam darbelerine dayanamazlar. Bu sebeplerle onların da bizimle dost geçinmeye mecburiyetleri vardır. Dediğim gibi bu antlaşmanın bize verdiği imtiyazı tanıyarak şimdiden bizimle uyuşmaları iktiza eder. Yakında Trabzon'da başlayacak olan müzakeratta bilhassa bu esasın muhafaza edilmesi, hem Hristiyan hem de Müslüman Gürcülere anlatılması. Bu fikrimizi takviye için de Batum'a doğru olan yürüyüşümüzün tesri' edilmesi ve müzakerelerin başlamasından evvel elimizde sağlam bir delil bulunması gereklidir. Bu maksatla zayıf mukavemetlerden çekinerek müstakil müfrezelerin mümkün olabildiği kadar ileri sürülmesi ve karşılık veremeyecekleri bir yerde durulması ve gerçek kuvvetler gelinceye kadar burada beklenilmesi elzemdir” (ATASE, BDH, Kls: 2927, D: 243, B: 1-3).

² ATASE, BDH, Kls: 2927, D: 243, B: 1-4.

³ Vehib Paşa'nın Enver Paşa'ya gönderdiği 3 Nisan 1918 tarihli telgraf şu şekildedir: “4 Nisan'da sahil harekâtına başlıyoruz. Sizden başka türlü emir alınmadıkça sahil harekâtının sakıncaları: Gürcülerle harp hali doğacak ve Gürcistan'daki Müslümanların hali harap olacaktır. Eldeki kuvvet bu bölgede bekçilik yapmaya bile yeterli değildir. Bu havalideki Müslümanlardan, şimdiden buna sebebiyet verilmemesi isteği gelmektedir. Gürcüler, Ermenilerle anlaşarak, birlikte Kafkasya Müslümanlarını yok edeceklerdir. Ordu, bu hâli önlemeye yeterli değildir. Kafkasya işgal edilse bile, büyük çapta bir Makedonya'ya dönecek ve hükümet merkezi civarında dahi asayışı sağlayamayan Osmanlı Hükümeti, burada daha çok aciz kalacak ve siyasetten çekilmek zorunda kalacaktır. Bugün bir taburla Bakû'de Ermeniler duruma hâkimdir. Şimdiye kadar fikren, hissen yetişmemiş ve gayet ağır bir istibdat altında ezilmiş unsurlardan oluşan İslâm halkından, yardım beklenemez. Kaldı ki mevcudumuz az, ikmal kaynakları yok, yalınayak, üstü başı pejmürde bu kılık kıyafet altında benliği mahvolunan ordunun buna ilâveten çok miktardaki vesaitsizliğin içinde göreceği iş, hemen hemen sıfır derecesindedir. Er veya geç fakat behemehal büyük Rusya'nın kucağına atılmaya mecbur olacak Kafkasya'nın gelecekteki şekli düşünölmeye değer. Yayılma ve genişleme doğal bir kanuna tabidir ki bunun sınırını aşanlar mutlak aksi tesir ile karşılaşılır. Osmanlı tarihimizin her sahifesi arz ettiğim birer misal ile doludur. Bu arz ettiğim hususların vazife ve askerlikle alakası yoktur. Bir vatan evlâdı olmak ve söz ve vicdan hürriyetinin her zaman ve her yerde hakkını vermek mecburiyetiyledir ki bunu arz ediyorum. Hulasaten arz ediyorum ki, Kafkasya'daki harekât ile devlet bir açıklı çıkmaza sürüklenmektedir. Devleti batırmak veya korumak bu gün elinizdedir” (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:478-479).

Enver Paşa, Rauf Bey ve Vehib Paşa'nın Türk ileri harekâtının durdurulması fikirlerine rağmen, 4 Nisan 1918 tarihinde III. Ordu Kumandanlığı'na "üç seneden beri döktüğü kanların ve uğradığı zorlukların ve felaketlerin mükâfatı olarak Osmanlı hükümetinin eskiden kaybettiği ve Brest-Litovsk Antlaşması ile istikbalini sağladığı Batum, Kars ve Ardahan'ı fiilen işgal etmek hükümetin vazifesidir" (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:479) şeklinde açık ve net olarak Batum'un alınması gerektiğini belirten bir telgraf göndererek, bütün tartışmalara son noktayı koymuştur.

2.1.4. Batum İçin Gürcü ve Türk Hazırlıkları

2.1.4.1. Gürcülerin Müdafaa Hazırlıkları

Türklerin Batum'u alma konusundaki kararlılıklarını gören Gürcüler, Tiflis civarındaki Gürcü birliklerini peyderpey Batum havalisine sevk ederek Batum'daki tahkimatı güçlendirmeye başlamışlardı. Batum ve civarındaki Gürcü askerlerin miktarı 23 Mart 1918'de 4.000 iken, 26 Mart'ta 5.000'e çıkmıştı (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:471, 474). Bu birliklerin yeterli olmadığını düşünen Gürcülerin tahakkümündeki Maverâ-yı Kafkasya hükümeti, 4 Nisan 1918'de seferberlik ilan etmişti (*The Washington Post*, April/Nisan 3, 1918, s. 1; Badjelidze, 1973:154-155). Seferberlik sonucunda, Batum'daki Gürcü birliklerinin sayısı 10.000-12.000 civarına ulaşmıştı (Kadişev, 1960:50; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:484). Fakat bunların sadece 5.000'i düzenli olup, kalanı gönüllü birlikleriydi. Gürcülerin dışında Batum'da Rum ve Ermenilerden kurulan birer tabur ile üniversite öğrencilerinden meydana getirilen 800 mevcutlu bir tabur bulunmaktaydı. Gürcülerin ayrıca 800 kişilik bir süvari birliği vardı. Bu kuvvetlerin yanında Batum'da Bolşevik tehlikesi nedeniyle Rusya'ya dönemeyen ve kale hizmetinde kullanılan birkaç Rus subayı ile 500 Rus eri vardı. Batum'daki düzenli birliklerin yeterli olmadığını düşünen Gürcüler¹, Kütayis ve Ozurgeti'den yeni birlikler getirmeye çalışmaktaydılar. Bu hazırlıklar sonucunda Batum'da dört alaylı bir Gürcistan tümeni kurulmuştu. Bu tümendeki alaylar dörder taburlu, taburlar dörder bölüklü ve bölükler ise 150 mevcutluydu (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:485). Buna göre taburlar 600, alaylar 2400, Gürcistan tümeni ise 9.600 askerden oluşmaktaydı. Bu çalışmalarla

¹ Batum'daki Rus Generali Liyahof, 20.000 kadar Kazak askeri getirmek maksadı ile Tiflis'e gitmiş fakat Maverâ-yı Kafkas hükümeti buna izin vermemişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:485).

Gürcüler, Batum'daki düzenli birliklerin sayısını 5.000'den 10.000'e kadar çıkardıkları görülmektedir.

Batum, Ruslar tarafından 1878'den sonra en yeni askeri teknoloji kullanılarak mükemmel bir askeri üs haline getirilmişti. Ayrıca Batum'un savunmaya oldukça müsait bir coğrafi konumu vardı¹. Karadan Batum'a ulaşılabilir, Çoruh vadisi ve Çürüksu'ya doğru oldukça iyi tahkimat yapılmışti. Kale tahkimatının dışında Batum ve etrafında sekiz adet güçlü tabya inşa edilmişti. Denizden gelebilecek saldırılara karşı da sahilde oldukça güçlü tabyalar mevcuttu. Sahil tabyaları üç tane olup buldukları yerde bütün bir daireyi dönebilen toplara sahipti. Yani güneyden gelebilecek taarruzlara karşı karadaki tabyaları müdafaa edebilecek vaziyette idi. Karadaki tabyalar ise beş tane olup, en yeni sistem sahra istihkâmatına göre inşa edilmişti (*Tanin*, 2 Haziran 1334/1918, n. 3405). Bu tabyalar ayrıca beş sıra tel örgü engelleri ile çevrilmiş (*Tanin*, 24 Mayıs 1334/1918, n. 3396, s. 1) ve hepsi denize karşı da ateş edebilecek durumdaydılar (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:484). Tabyalarda 28 cmlik² ve 30 cmlik toplar vardı. Bu tabyalarının en önemlisi en uzun menzilli toplar bulunduğu Çernomonski tabyasıydı (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:484). Diğer önemli bir tabya ise Mahmudiye tabyasıydı³. Kale tahkimatı da dahil olmak üzere Batum'daki toplam topların miktarı 100 civarındaydı (Kadişev, 1960:50). Bunun dışında 88 makineli tüfek de mevcuttu (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:485).

Batum'daki Gürcü yetkilileri deniz gücünü artırmak için, Batum limanında bulunan Bolşevik Rus gemilerine el koymuşlardı (*The Washington Post*, April/Nisan 3, 1918, s. 1; *The Manchester Guardian*, April/Nisan 3, 1918, s. 5)⁴. Kara ve deniz gücünün

¹ Batum dağları dik sarp ve hücum istikametleri yönünden mahrumdu. Bundan başka dağlar arasında gayet derin vadiler vardı (*Tanin*, 24 Mayıs 1334/1918, n. 3396, s. 1).

² 28 cmlik toplar Japonya'dan getirilmiştir (*Tanin*, 24 Mayıs 1334/1918, n. 3396, s. 1).

³ Mahmudiye tabyası, Batum'un 5 km kadar güneydoğusundaki hâkim bir tepenin üzerine inşa edilmişti. Tabyaya giden şose yolun değişik yerlerinde çebel topları vardı. Tepenin yukarısında bir beton çember duvar asıl tabyayı meydana getirmekteydi. Bu beton çember mitralyöz tüfeği ateşi altında yakın taarruzları dağıtmak için kullanılmaktaydı. Aynı dairenin içinde tabyayı müdafaa ve civardaki dağları tehdit veya himaye eden toplar vardı. Bütün tahkimatın ön tarafı birkaç sıra tel örgü ile çevrilmişti. Tabyanın zirvesinde gözetleme ve ikamet mevkii vazifesini görebilecek bir bina bulunmaktaydı (*Tanin*, 2 Haziran 1334/1918, n. 3405).

⁴ Aslında vazifesi Türklerin saldırılarına karşı Batum'u korumak olan bu gemilerin (*The Manchester Guardian*, April/Nisan 5, 1918, s. 4), Gürcüler tarafından el konulmasının nedeni, Brest-Litovsk Antlaşması gereğince Sovyet Rusya'nın silahsızlanma kararının neticesinde, Trabzon'a Mavera-yı Kafkas barış delegelerini taşıyan Kral Karl gemisinin Trabzon'dan Batum'a geri dönmesi ve Sivastapol'a gitmeye karar vermesiyle, limanda bekleyen diğer Rus gemilerinin de Kral Karl ile birlikte hareket etmeleriydi (DMZG, belge no:88, s. 189; BPSVADM, belge no: 63, s. 112; BPSVGDM, belge

dışında Batum'daki Gürcülerin hava kuvvetleri ikisi deniz uçağı olmak üzere altı uçaktan ibaretti. Gürcü hükümeti ayrıca, memurlarla subay ailelerinin Batum'dan içerilere gönderilmesini emretmiştir. Gürcülerin yaptıkları diğer bir tedbir de, Batum'un Türklerin eline geçme ihtimaline karşılık şimdilik işe yaramayacak bütün malzemenin Tiflis ile Kütayis taraflarına gönderilmesiydi. Müslümanlar ise Türk ordusuna yardım etmemeleri için sıkı gözetim altına alınmışlardı (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:484-485).

Batum böylece kara, deniz ve hava kuvvetleriyle Türklerin saldırısına karşı hazır bir vaziyete getirilmişti.

2.1.4.2. Türklerin Taarruz Hazırlıkları

Gürcülerin, Batum'u Türklere karşı savunmak için yaptıkları yoğun faaliyetleri yakından takip eden III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa, Gürcülerin hazırlıklarını tamamlamadan önce Batum'un işgal edilmesini uygun görmüştü. Bu nedenle 10. Kafkas Fırkası ve diğer birlikler gelmeden evvel sadece 37. Kafkas Fırkası'nın ani bir hücumuyla Batum'un işgalinin mümkün olup olmadığını, 23 Mart 1918'de II. Kafkas Kolordusu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'dan¹ sormuştu. Yakup Şevki Paşa ise 37. Kafkas Fırkası'nın moral gücünün yüksek olduğunu ve yapılan son hareketlerle Gürcülerin moral güçlerinin zayıfladığına işaret ederek, Vehib Paşa'ya olumlu yanıt vermişti².

Yakup Şevki Paşa, sadece 37. Kafkas Fırkası'yla Batum'un alınabileceğini söylese de, daha detaylı yapılan istihbarat çalışmaları neticesinde, Batum'daki Gürcü birliklerinin

no: 235, s. 235-236). Gürcü birlikleri gemilerin Batum'dan ayrılmasına engel olmak için, 18 Mart günü sabahleyin saat 6.00'da harekete geçmişler ve limanda bekleyen bu gemileri kuşatmışlardı. Saat 9.00'da, kaçmayı başaran bir torpidonun dışındaki bütün Rus gemileri Gürcülerin eline geçmişti. Gürcüler 300 esir, Kral Karl gemisi, bir torpido bot, birçok ateşli jet ve bot ile birçok mühimmat ele geçirmişlerdi. Fakat bu gemilere gemici ve topçu subayı gerekiyordu. Bunun için N. Ramişvili, E. Gegeçkori'den Batum'a gemici ve en az 30 topçu subayı göndermesini istemişti (BPSVADM, belge no: 63, s. 112; BPSVGDM, belge no: 235, s. 235-236). Fakat Menşeviklerin Batum'daki Bolşevik gemilerine el koyması, Bolşevik hükümetinin çok büyük tepkisini çekmiş ve Bolşevikler Maverâ-yı Kafkas hükümetini protesto etmişti (DMZG, belge no: 89, s. 189-190). Sonunda Maverâ-yı Kafkas hükümeti, ele geçirilen Rus gemilerinin gitmekte serbest olduklarını, kalanların ise büyük bir mükafatla ödüllendireceklerini belirterek (DMZG, belge no:88, s. 189) donanma gücünü muhafaza etmeye çalışmıştı. Maverâ-yı Kafkasya Meclisi Batum'un savunulması için büyük yetki verdiği Ramişvili'yi Batum'a göndermişti (*Kavkaz*, Mart 25 (7 Nisan), 1918, n. 68, s. 2).

¹ O zaman henüz Grup Kumandanlığı kurulmamıştı.

² Yakup Şevki Paşa bu işin gerçekleştirilebilmesi için 37. Kafkas Fırkası'na 10-15 günlük erzak ile birlikte, birliklerin beraberinde taşıdığı cephaneyi artırmak için firkaya nakil araçlarının verilmesi gerektiğini de belirtmişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:471).

mevcudunun 10.000'i geçtiği haberi alındığından, Türklerin Batum'a taarruz için daha ciddi hazırlıklar yapması gerekli olduğu anlaşılmıştı. Daha önce belirtildiği gibi III. Ordu teşkilatı yeniden yapılandırıldı. Yakup Şevki Paşa kumandasında Grup Kumandanlığı kuruldu ve Batum'u zapt etme görevi bu kumandanlığa bağlı VI. Kolordu'ya verildi. VI. Kolordu, 37. Kafkas Fırkası, 10. Kafkas Fırkası ve 3. Kafkas Fırkası'ndan meydana gelecekti. Yani Batum'a sadece 37. Kafkas Fırkası ile değil diğer fırkaların da desteği alınarak taarruz edilecekti. Fakat 10. Kafkas Fırkası Romanya'dan gelmek üzere henüz yoldaydı ve 3. Kafkas Fırkası ise daha yeni teşekkül ediliyordu.

III. Ordu, Türk ileri harekâtını daha iyi kumanda edebilmek için, ilk önce karargâhını 30 Mart 1918'de Erzurum'a taşımıştı (Çakmak, 1936:268). Romanya'dan gelerek Giresun'a çıkan 123. Alay, Arhavi'ye kadar gelmiş ve alayın buradan Binbaşı Hüseyin Avni Bey'in komutasında iki makineli tüfek ve bir dağ topu takımı ile Ardahan'a gönderilmesi düşünülmüştü. 123. Alay'ın vazifesi buradaki milisleri teşkilatlandırarak cephe gerisini emniyete almaktı. Acara'da Acaralı gönüllülerden oluşturulması tasarlanan Halit Bey kumandasındaki 3. Kafkas Fırkası ise henüz teşkilatını tamamlayamamıştı. 31 Mart 1918'e kadar Hopa'da kalan Halit Bey, 7. ve 8. Alayların ve fırka karargâhının kuruluşunu yapmış, fakat yeterli subay olmadığı için 11. Alay'ı henüz kuramamıştı. Fırka'da makineli tüfek, top, ulaştırma araçları ile muhabere malzemesi bulunmamaktaydı. Halit Bey, fırkanın çekirdeğini oluşturmak üzere 1.500 kadar nizamiye eri istemişse de bu talepleri yerine getirilememişti. Halit Bey, teşkilatını tamamlamak için 1 Nisan 1918'de Hopa'dan ayrılmış ve 3 Nisan 1918'de Acara'daki Geda'ya gelmişti. Bu arada, 10. Kafkas Fırkası'nın ise hareketini çabuklaştırması istenerek fırkaya 8 Nisan 1918'de Hopa'da bulunması emri verilmişti.

Gürcülerin savaş gemileri olduğunu öğrenen Vehib Paşa, bu harekâtın deniz kuvvetlerinden bir filo ile desteklenmesini, Başkumandanlık Vekâletinden istemişti. Enver Paşa ise Vehib Paşa'ya gönderdiği cevapta herhangi bir deniz kuvvetinin gönderilemeyeceğini bildirmişti. Batum taarruzunda bulunacak Türk birliklerinin deniz gücünden yoksun olması harekât planında değişikliğe neden olacaktı (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:477, 482-483, 486). Batum harekâtından sorumlu VI. Kolordunun karargâhı Romanya'dan gelinceye kadar bu kolorduya 37. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Kazım Bey kumanda edecekti. Bu nedenle 10. Kafkas Fırkası, 37. Kafkas

Fırkası Kumandanı'nın emrine verilmişti. 37. Kafkas ve 10. Kafkas Fırkası'nın toplam mevcudu 7.000 civarındaydı. 3. Kafkas Fırkası ise 420'si nizamiye eri olmak üzere yaklaşık 3.000 civarındaydı (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:485-486). Bu şekilde toplam 10.000 kişi toplayan 6. Kolordu birlikleri artık Batum'u zapt edebilecek mevcuda ulaşmıştı¹.

2.1.5. Batum Harekâtının Başlaması

Enver Paşa, Batum harekâtının 4 Nisan 1918 tarihinde başlamasını emretmişti. Harekâtı yapacak olan III. Ordu'ya bağlı VI. Kolordu birlikleri harekâttan önce Ardahan, Acara ve Çoruh nehirleri hattında bulunmaktaydılar. Batum harekâtı sırasında III. Ordu'ya bağlı I. Kafkas Kolordusu ise Aladağ-Ziyarettepe-Emirhan hattının hemen gerisinde durarak bu hattın doğu girişlerini kapayacak keşif kolları ile düşmanla teması muhafaza edecekti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:482). Batum'u zapt edecek Türk kuvvetlerine denizden destek gelememesi ve Çoruh nehri üzerindeki köprünün Gürcüler tarafından yıkılma ihtimali olması nedenleriyle, 37. Fırka Kumandanı Kazım Bey harekâtın, deniz sahilinden değil Batum'un doğusundan yapılmasını III. Ordu'dan istemişti². Böylece harekât planı değişerek, şu şekilde olmuştu: 37. Kafkas Fırkası Acara suyu ile Çoruh nehrinin kesiştiği yeri ele geçirerek, bu bölgeden güneydoğu istikametinde yapılacak hücumla Batum'a girecekti. 3. Kafkas Fırkası ise Acara suyunun kuzeyindeki Batum'a hâkim tepelere yerleşecek ve Batum'a kuzey ve doğudan taarruz edecekti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993: 485, Kroki 78).

Yapılan hazırlıklardan sonra, VI. Kolordu birlikleri 4 Nisan 1918'de Batum harekâtına başladı. 37. Kafkas Fırkası Acara ve Çoruh nehirlerinin birleştiği yerin iki tarafında her iki nehre hâkim sırtlarda mevzii işgali ve kuzeyde 1.1150 rakımlı Kiblista tepesinin köprübaşı olarak ele geçirilmesi için harekete geçti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:482)³. Fakat kış şartlarından dolayı yolların karlı ve çamurlu olması nedeniyle 37. Kafkas Fırkası tasarlandığı gibi 5 Nisan 1918'de büyük kısmı ile Acara suyuna varamayacaktı.

¹ ATASE, BDH, Kls: 2927, D: 243, B: 1-6. ATASE, BDH, Kls: 2927, D: 243, B: 1-6, 37. Fırka Kumandanı Kazım Bey'den III. Ordu Kumandanlığı'na (31 Mart 1918).

² ATASE, BDH, Kls: 2927, D: 243, B: 1-6. 37. Fırka Kumandanı Kazım Bey'den III. Ordu Kumandanlığı'na (31 Mart 1918).

³ Batı gazeteleri Türklerin ileri harekâtını, "Batum'a sadece 25 km kaldı" (*The Times*, April/Nisan 11, 1918, n. 41761, s. 5) ve "Türklerin Batum'a doğru ilerlemeleri muvaffakiyetle devam etmektedir" (*The Manchester Guardian*, April/Nisan 8, 1918, s. 5; *The Times*, April/Nisan 8, 1918, n. 41758, s. 8) ifadeleriyle haber yapmışlardı.

Fırka Kumandanı Miralay Kazım Bey, kol sonunu Borçka'da toplayabilmek için 5 Nisan 1918'de, kolbaşısı ile Şörbani'de durmuştu. Bu arada Batum taarruzunda 37. Kafkas Fırkası Kumandanı'nın emrinde olarak 37. Kafkas Fırkası'nın sağından taarruz edecek olan 10. Kafkas Fırkası da Karadeniz sahil yolu ile sınıra doğru yürüyüşüne devam etmekteydi (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993: 485).

Batum'a yapılan harekâta 37. Kafkas Fırkası'na destek verecek olan 3. Kafkas Fırkası 6 Nisan 1918'de Acara suyunun kuzeyinde, Batum'a hâkim konumda olan Budis-Hinvi-Çakvis-Koronis-Çuğu dağlarında¹ mevzilenmişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:486). Kol sonunu toparlayan 37. Kafkas Fırkası, 6 Nisan 1918'de Çoruh nehrini geçmiş (*The Times*, April/Nisan 11, 1918, n. 41761, s. 5; *The Manchester Guardian*, April/Nisan 11, 1918, s. 5), Fırka'nın 109. ve 111. Kafkas Alaylarının taarruzuna, 3. Kafkas Fırkası'nın 11. Alayı'nın yandan yardımı ile Acara suyu kuzeyinde Giye tepesi alınarak bir köprübaşı tesis edilmişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:486). Böylece 3. ve 37. Kafkas Fırkaları Batum'a 12 km kadar yaklaşmışlar ve Batum'u kuşatarak bir çember altına almışlardı.

Türk birlikleri başarılı bir şekilde Batum'u ele geçirme harekâtını sürdürürlerken, diğer taraftan da yerel çetelerle uğraşmakta ve bu çetelere karşı da gereken tedbirleri almaktaydılar (*İkdam*, 8 Nisan 1334/1918, n. 7601). Alınan bu güvenlik tedbirlerinden sonra Türk birlikleri 7 Nisan'da tekrar saldırıya geçerek en dış hatlardaki birkaç tabyayı işgal etmişler² ve çemberi daraltarak 8,5 km'ye kadar indirmişlerdi (DMZG, belge no: 76, s. 159-160). III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa, 8 Nisan 1918'de 37. Kafkas Fırkası'na hücum ve baskınlarla Batum tabyalarından bir veya ikisini ele geçirerek oralara yerleşmesini emretmişti. Bu emir üzerine 37. Kafkas Fırkası, 8/9 Nisan 1918 gecesi baskınla Ergebaşı tabyasını ele geçirmiş ve böylece Türk birlikleri, Batum'a 5-7 km kadar yaklaşmıştı (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:486). Bu suretle, Batum etrafındaki Türk birlikleri çemberi iyice daraltmışlar ve artık son hücum emrini beklemeye başlamışlardı.

2.1.6. Batum İçin Türk-Gürcü Görüşmeleri ve Nihâî Ültimatom

¹ Bu dağların Batum'a uzaklığı 13-20 km arasındadır.

² Belen, 1967:157; *The Times*, April/Nisan 16, 1918, n. 41765, s. 6; *The Times*, April/Nisan 16, 1918, n. 41765, s. 5; *The Manchester Guardian*, April/Nisan 12, 1918, s. 5.

Türk ordusu Batum harekâtına başarılı bir şekilde devam ettiği sırada¹ Trabzon'da Osmanlı devleti ile Maverâ-yı Kafkasya arasındaki barış görüşmeleri devam etmekteydi. Türk delegasyonu tarafından 6 Nisan 1918 tarihinde verilen notada, 21 Mart beyannamesinin 48 saat zarfında yani 8 Nisan 1918 tarihine kadar kabul edilmesi istenmekteydi. Çenkeli bu durumu Tiflis'e acil olarak bildirmişti. Fakat 8 Nisan'a gelindiğinde hala Tiflis'ten bir cevap gelmemişti. Bunun üzerine Çenkeli Rauf Bey'den bu sürenin 48 saat daha uzatılmasını istemişti. Osmanlı hükümeti de 10 Nisan 1918'e kadar Maverâ-yı Kafkas hükümetine süre tanımıştı (Şahin, 2002:421). Böylece Türk ileri harekâtı da durdurulmuştu.

Osmanlı devletinin ultimatomu üzerine Batum Komutanı Tuğgeneral Gedevanov, şehirde önlemlerini artırmak için 8 Nisan 1918'de şu şekilde bir talimat yayınlamıştı: 1) Savaş emirlerinin ihlali veya askerî birliği kasten terk etmenin cezası ölüme kadar çıkacaktır; 2) Bütün askerler birliklerinde olacaklardır. İzin almadan sokaklarda dolaşanlar tutuklanıp mahkemeye verileceklerdir; 3) Sokaklarda ve meydanlarda toplantılar yasaktır. Bu kararı ihlal edenler ve yanlış söylenti yayarak panik yaratanlar, en ağır ceza ile cezalandırılacaklardır (*Kavkazkoe Slovo*, April/Nisan 1 (14), 1918, n. 74, s. 4). Batum Kalesi komutanının bu sert önlemlerinde, savaş hazırlıklarının dışında panik havası da görülmekteydi. Ayrıca yerli Müslüman halkın Türklere yardım etmelerinden de çekinilmekteydi.

Tarihler 10 Nisan'ı gösterdiğinde Tiflis'ten beklenen haber hala gelmemişti. Bunun üzerine barış yanlısı olan Çenkeli daha henüz Tiflis'in onayını almadan Brest-Litovsk Barışı'nı kabul ettiğini açıklamıştı. Brest-Litovsk Antlaşması Maverâ-yı Kafkas heyeti tarafından kabul edildiğine göre Elviye-i Selâse'nin tahliye edilmesi meselesinin gündeme alınması gerekiyordu. Bu konularda her zaman aceleci davranan Enver Paşa, 11 Nisan 1918'de bir tane Trabzon'daki delegelere iki tane de Vehib Paşa'ya olmak üzere üç telgraf göndererek Elviye-i Selâse'nin derhal işgal edilmesini istemişti².

¹ *The Manchester Guardian*, April/Nisan 9, 1918, s. 5; *Range Ledger*, April/Nisan 6, 1918, s. 1; *Record Journal of Douglas County*, April/Nisan 12, 1918, s. 6.

² Enver Paşa Trabzon'daki askeri delegeler olan Miralay Tevfik Salim ve Binbaşı Hüsrev Beylere Çenkeli'nin Brest Barışı'nı kabul etmesine karşılık kendisine şu teklifin yapılmasını emretmişti: "...ilk şart olarak eski hududa kadar arazimizin derhal ve tahribat yapılmadan tahliye edilmesi ve kıtaatınız tarafından tahliye edilen mahallerin işgali...". Enver Paşa Vehib Paşa'ya gönderdiği ilk telgrafta Elviye-i Selâse'nin tahliye tarzı üzerinde durarak Gürcülerin silah ve cephaneleriyle

Enver Paşa'nın bu kesin emirlerine rağmen Çenkeli hala oyalama taktiklerine başvuruyordu. Bunun üzerine III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa 11 Nisan 1918'de birliklerine tekrar ileri harekât emri vermişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2 1993:487; Çakmak, 1936:268). Bu arada VI. Kolordu'ya bağlı olarak 37. Kafkas Fırkası Kumandanı'nın emrinde Batum taarruzunu desteklemekle vazifeli 10. Kafkas Fırkası'na da Borçka üzerinden Batum istikametine hareketi emredildi. Ayrıca, Batum'a doğudan gelebilecek bir yardımı önlemek ve 37. Kafkas Fırkası'nın sağ yanını korumak üzere, 37. Kafkas Fırkası emrine verilen 11. Alay, 10 Nisan 1918'de Batum'un 4-5 km kadar doğusundaki Orta Batum'u işgal etmişti. Halit Bey kumandasındaki 3. Kafkas Fırkası'nın 7 ve 8. Alayları da Çokvis dağı'nın doğu ve batısında mevzilenmişlerdi (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:487). 10/11 Nisan gecesine 37. Kafkas Fırkası, Gürcülere ait Mahmudiye grubunun güneyindeki müfreze tabyalarından üçünü ele geçirmişti¹. Türk birlikleri artık Batum'un 5 km güneyindeki Kahaberi dağına kadar gelmişlerdi (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:487). Bu arada önemli bir gelişme Orta Batum'u ele geçiren 11. Alay'dan gelmişti. Bu alay Batum'un teslim olması için su ve elektriği kesmişti (*Tanin*, 24 Mayıs 1334/1918, n. 3396, s. 1; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:487).

Batum çevresindeki Türk birlikleri çemberi iyice daraltırken, Vehib Paşa Batum'un savaş yapılmadan ve kan dökülmeden teslim edilmesi için Gürcü tarafına ultimatoma göndermeyi düşünmüştü². Vehib Paşa adına 37. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Kazım Bey tarafından Batum Komutanı General Gedevanov'a 12 Mart 1918'de gönderilen (Hovannisian, 1967:152)³ bu ultimatoma şu şekildeydi:

“1- Brest-Litovsk Antlaşması'na göre, sizin askeri kuvvetlerinizin tahliye etmesi gerektiği Üç Sancak'ın arasında, Batum şehri ile birlikte Batum Sancağı da dâhil olduğu ve sizin 1293 sınırı gerisine çekilmeniz gerektiği için, Batum'u kuşatan tabyalar bütün askerî malzemelerle birlikte bizim kuvvetlerimiz tarafından mümkün olduğunca süratli bir şekilde işgal edilmelidir.

gitmelerine müsaade edilebileceğini ancak Ermenilerin silahsız olarak çıkmaları gerektiğini bildirmişti. Vehib Paşa'ya gönderdiği diğer yazıda ise Iğdır'ın da işgal edilmesi istenmekteydi (Şahin, 2002:424).

¹ *Atı*, 13 Nisan 1334/1918, n. 103; *Sabah*, 14 Nisan 1334/1918, n. 10205; *Tasvir-i Efkâr*, 13 Nisan 1334/1918, n. 2423; *İkdam*, 13 Nisan 1334/1918, n. 7607. Bu baskında dört mantelli sahra topu ile dokuz makineli tüfek ve 32 piyade tüfeği ve biraz da esir ele geçirilmişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2 1993:487).

² Kadişev, 1960:49; Hovannisian, 1967:152; Kazemzadeh, 1951:99; *Tanin*, 24 Mayıs 1334/1918, n. 3396, s. 1.

³ Vehib Paşa, Miralay Kazım Bey'den imza yerine “Osmanlı Hücum Kuvve-i Askeriye Kumandanı” ibaresini yazmasını istemişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2 1993:488).

2- Bunu esas kabul ederek, 13 Nisan 34 saat 4'e (akşam) kadar istihkâmları terk etmenizi teklif ediyorum. Bu teklifi kabul ettiğiniz takdirde, sizin askerleriniz şehirden tamamen çıkıncaya kadar benim askerlerim şehre girmeyecek ve tabyalarda kalacaklardır. Kafkas cephesindeki Türk kuvvetlerinin kumandanı sizin askerlerinizin silahlarıyla birlikte Batum'u terk etmelerine müsaade edecektir.

3- İnsanlık adına kan dökülmesine mani olmak ve Gürcü kuvvetlerinin şeref ve haysiyetini korumak için, benim dostane teklifime cevap bekliyorum. Teklifin kabul edilmemesi halinde sizi uyarıyorum ki saldırı için tüm hazırlıklar tamamlanmıştır ve bu durum, tahribât, suçsuz yere kan dökülmesi ve müdâfilerin esir edilmesiyle neticelenecektir.

4- Yarına (13 Nisan 1334) kadar sizin cevabınızı bekliyorum. Saat 16'dan itibaren kendime hareket özgürlüğü tanıyacağım" (DMZG, belge no: 80, s. 161-162; Şahin, 2002:425-426).

Ultimatom verildikten sonra Vehib Paşa 12 Nisan 1918'de Enver Paşa'ya bir telgraf göndererek durumdan kendisini haberdar etmiştir¹. Artık her iki taraf için dönüşü olmayan bir yola girilmişti. Maverâ-yı Kafkasya hükümeti ya Batum'u teslim edecek, ya da Türk ordusu Batum'a savaşıla girecekti. Batum'da bulunan Noy Ramişvili, Türk ultimatomeni aldığı anda endişeli bir şekilde Çenkeli'ye müracaat etmiş, Batum'un alınmaması durumunda, Maverâ-yı Kafkasya tarafından Brest-Litovsk Antlaşması'nın her detayının tanınacağı hususunda, Çenkeli'nin Türk yetkililerini ikna etmesini istemişti. Fakat cevap olumsuzdu. Vehib Paşa kararını değiştirmemişti. Artık "Türk

¹ Vehib Paşa'nın Enver Paşa'ya gönderdiği telgraf şu şekildedir: "Emr-i samilerini telakki etmezden evvel 37. Kafkas Fırkası Kumandanı'na, Batum Kumandanlığı bera-yı tebliğ bir talimatnâme gönderilmesi ve bunda Brest-Litovsk Muahedesi ahkâmının selahiyet-i vasiayı haiz bulunan Maverâ-yı Kafkas hükümeti Trabzon heyet-i Murahhasası riyasetince tamamen kabulü ve Batum da dâhil olduğu halde Batum livasının 1293 seferinden evvelki hududuna kadar tamamen tahliyesi ve bütün Gürcü askerinin muhaberâtta muhafaza eylediği şeref ve haysiyetin tamamen muhafazası için yalnız silahlarıyla çekilebilecekleri ilave edilmiştir. Esasen bu mesil de heyet-i Murahhasa tarafından talep edilmiş ve takarrür etmişti. İşbu tebliğnâmenin madde-i mahsusası mucibince Gürcüler yarın (13-4-34) zevale kadar cevap vermeye mecbur tutulmuş ve eğer buna cevap vürud etmezse, derhal harekâta devam edileceği ihtar kılınmıştır.

"Gürcülerin silahlarıyla çıkımlarına muvafakat edişim, öteden beri hak-pay-ı devletlerine arz ettiğim vech ile bunların dostluğunu kazanmak esasına matuftur. Bendeniz Batum'u almakla beraber yine Gürcülerle dost olmak esasını kabul etmekte ve bu nokta-i nazardan haiz-i ehemmiyet-i azime olmayan bazı taleplerinin isafını muvafık görmekteyim. Eğer Gürcülerle esaslı bir itilaf yapmaz ve onları kırarak daimi hasım vaziyetinde tutarsak, Şimalî Kafkas Müslümanlarıyla Bakû ve Gence ve Karabağ Aksam-ı İslamiyesi'ne dest-i muavenet uzatamayacak ve binnetice Müslümanlık ezilecek ve belki de mahvolacaktır. Bugün bil-münasebe kendileriyle olan netice-i müzakeratı arz ettiğim Şimalî Kafkas heyet-i mebusesi de Şimalî Kafkasya'nın Maverâ-yı Kafkas Federasyonu'na dahil olabilmelerinin ve bizden muavenet görmelerinin ancak Gürcü dostluğu ile mümkün olabileceğini dermiyan etmektedirler. Bianenaleyh Trabzon heyet-i Murahhasası ve Batum kumandanı ile olan muhaberât ve muhaverâtın, Batum'un zabt ve işgalinden ziyade, Batum sancağının tamamen işgalinden sonraki Osmanlı ve Gürcü münasebât-ı müteakibesine matuf bulunmakta ve Gürcüleri elde ederek, bugün Bolşevik hücum ve taarruzuna maruz kalan Şimalî Kafkas ve Şarkî Kafkas Müslümanlarıyla, Ermeni gaddarlığına hedef olan Cenubî Kafkas İslamlarının idareten istimidatlarına karşı en seri dest-i muaveneti uzatabilmek esasâtına istinad etmektedir" (Şahin, 2002:426).

kılıcını yalnızca Batum'un derhal tahliye edilmesi durdurabilirdi" (Hovannisian, 1967:153). Gürcü Batum Komutanlığı, müddetin 24 saat uzatılmasını ve ondan sonra cevap verebileceklerini bildirdi. Fakat 37. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Kazım Bey bu isteği reddetmişti¹.

Osmanlı devletinin Maverâ-yı Kafkas hükümetine Batum'u teslim etmesi için gönderdiği ultiatomu, Sovyet Rusya Brest-Litovsk Antlaşması'nı unutarak protesto etmişti. Çiçerin ve Karahan imzasıyla Almanya'ya başvurularak yapılan bu protestoda Sovyet Rusya, Türklerin Ermenilerden intikam alacaklarını ve onları yok edeceklerini öne sürerek, oluşacak katliamdan da Almanları sorumlu tutmuş ve onlardan Türklerin ilerlemelerini önlemelerini istemişti².

2.1.7. Batum'un Türkler Tarafından Alınması

Türk tarafının Batum'un teslim edilmesine dair ultiatomuna Batum Kale kumandanından bir cevap gelmemesi (*Tanin*, 2 Haziran 1334/1918, n. 3405) nedeniyle, Türk ileri harekâtı tekrar 13 Nisan 1918 saat 16.00'da topçu ateşiyle başlamıştı (*Kafkasya Cephesi*, c. II/2, 1993:488). Artık bu harekât ile Batum'un Türklerin eline geçeceğini bilen Maverâ-yı Kafkas Seymi, 13 Nisan akşamı düzenlediği toplantıda Türkiye'ye karşı savaş ilan edilmesini tartışmıştı. Seym sonunda, sert tartışmalardan sonra Osmanlı devletine savaş ilan etmişti³.

¹ Kaditepesi'de karargâhını kuran 37. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Kazım Bey III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa'ya, 12 Nisan 1918'de gönderdiği telgrafta cephede sükûnetin devam ettiğini; kalenin teslimi için Batum kumandanına yazılan kâğıdı götüren zabıtın kâğıdı kumandana verip geri döndüğünü rapor etmişti (ATASE, BDH, Kls: 2916, D: 488, B: 13-1).

² Sovyet Rusya'nın protestosu şu şekildedir: "Türk birlikleri, Kafkasya cephesinde ilerleyerek Ermeni nüfusunun tamamı öldürmüşlerdir. Barışçı halk, kadın ve çocuklar acımasızca öldürülmektedir ve malları yağmalanmaktadır. Bizim Brest-Litovsk'ta imzalamak zorunda olduğumuz barış antlaşması Kars, Ardahan ve Batum bölgesinde insanların geleceğine kendilerinin karar vermesini içermekteydi. Şu andaki politika Ermeni nüfusunun yok edilmesini amaçlamaktadır. Rusya, Kars, Ardahan ve Batum'u terk etmek zorunda kaldı, çünkü Türkler Almanların müttefiki idi. Ermeniler, Almanların da yardımları ile Türklerin ilerlemelerinden çok fazla ıstırap çekmişlerdir. Almanya'nın Kafkasya'ya hemen müdahale etmesini ve bu işlerin durdurulmasını ummaktayız" (DMZG, belge no: 92, s. 192; *The Manchester Guardian*, April/Nisan 15, 1918, s. 6; *The Washington Post*, April/Nisan 15, 1918, s. 5).

³ Seym, bir beyanname yayınlanarak Türkiye ile yapılan savaş için Kafkas halklarından yardım istenmişti. Beyannamenin önemli kısımları şunlardır: "Maverâ-yı Kafkasya Vatandaşları! Vatanımızın mukadderatının geleceğini belirleme zamanı gelmiştir. Siz, Türk hükümetinin bize hangi talep ve tekliflerde bulunduğunu biliyorsunuz. Bizden, Maverâ-yı Kafkasya halklarının haberi olmadan imzalanmış olan Brest-Litovsk Antlaşması'nın tanınmasını talep ediyorlardı... Bizden, en iyi kalemiz Kars'ı ve en iyi limanımız Batum'u teslim etmemizi talep ediyorlardı. Bizden Üç Sancak arazisini teşkil eden Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını tahliye etmemizi talep ediyorlardı... Türkiye taleplerinde ısrarlıdır... Şerefsiz sulhu imzalamadık. Türkiye ile sulh görüşmeleri kesilmiştir. Şimdi

Seym'de Osmanlı devletine savaş ilanının tartışıldığı sırada, Türk birlikleri ise Batum'a taarruza devam etmekteydiler. 37. Kafkas Fırkası Batum Müstahkem Mevkii'ne saldırıya geçmeden önce, 11. Alay Orta Batum'a dikkati çekmek için 18.00'da Batum'a taarruza başlamıştı. 37. Kafkas Fırkası ise saat 19.00'da Batum Müstahkem Mevkiine taarruza başlamış (*Kafkasya Cephesi*, c. II/2, 1993:488) ve taarruz 14 Nisan 1918 sabahına kadar çok şiddetli bir şekilde devam etmişti (BPSVADM, belge no: 69, 123-127). Taarruzlar sonucunda Türkler, şehrin etrafındaki bütün önemli tabyaları ele geçirmişti. Bu tabyalardan bir kısmı beyaz bayrakları çekerek savaşmadan teslim olmuşlardı¹. Gürcü tabyaları arasında en fazla direneni Mahmudiye tabyası olmuştu. Türk askerleri, bu tabyayı süngü savaşıyla (*Tanin*, 24 Mayıs 1334/1918, n. 3396, s. 1; *Tanin*, 2 Haziran 1334/1918, n. 3405) sabaha karşı 07.00'da ele geçirmişlerdi. Türkler, bu taarruz sırasında çok fazla kayıp vermişlerdi. Tabyalar hattının zaptı sırasında limandaki harp gemileri ise kuzeye kaçmışlardı.

14 Nisan 1918 günü öğleye kadar Batum Merkez Kalesi ve Baruthane Tabyası dışındaki bütün tabyalar ve mevkiiler Türk askerleri tarafından ele geçirilmişti (*Kafkasya Cephesi*, c. II/2, 1993:488). Türk kumandanı, Batum şehir merkezine hücum kışağı ile girmek istememekteydi. Bu nedenle küçük bir askeri birliğin şehri teslim alması kararlaştırıldı ve bu durum Türk karargâhına Batum'dan gelen arabuluculara iletildi. Gürcüler de Türk teklifini kabul ettiler ve Batum'u Türklere teslim etme şeklini konuşmak için Batum Şehir Meclisi'ni topladılar. Toplantıda Türkleri karşılamak için her milletin temsilcilerinden oluşan bir heyetin seçilmesi ve bir tören yapılması kararlaştırıldı. Gürcüler ayrıca teslim olmanın işareti olarak Batum Kalesi'ne beyaz bir bayrak dikmişlerdi (BPSVADM, belge no: 66, s. 116). Türk kumandanı Kazım Bey, Batum'u Gürcülerden teslim almak için saat 16.00'da (*Kafkasya Cephesi*, c. II/2, 1993:489) 200 kişilik bir birlik göndermiş ve Türk birlikleri 17.00'da şehre girmişlerdi (BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127; Badjelidze, 1973:154-155). Gürcü heyeti, Türk kumandanı ve birliklerini, Tiflis Caddesi'nde şehrin elektrik istasyonu yakınında karşılamıştı (BPSVADM, belge no: 66, s. 116). Türk birliklerini karşılamaya

meseleler savaş alanlarında silah gücüyle çözülecektir... Hepimiz silaha! Hepimiz cepheye! Hepimiz özgürlüğe ve yurdumuzu savunmaya!" (DMZG, belge no: 85, s. 185-186; Şahin, 2002:474-476).

¹ *Tercüman-ı Hakikat*, 15 Nisan 1334/1918, n. 13334; *Atı*, 16 Nisan 1334/1918, n. 106; *Tanin*, 2 Haziran 1334/1918, n. 3405. Mesela Kahaber tabyası savaşmadan teslim olmuştur (BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127).

Müslümanlardan oluşan bir kalabalık da katılmış ve kalabalık Türk bayraklarıyla devamlı olarak tezahürat yapmaktaydılar (BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127; Badjelidze, 1973:154-155). Karşılama töreninden sonra Şehir Meclis Binası'na geçilmiş, Türk kumandanına şehrin durumu ile alakalı bilgiler verilmiş ve şehir teslim edilmişti (BPSVADM, belge no: 66, s. 116). Böylece, Türkler 40 yıl aradan sonra tekrar Batum'u ele geçirmişlerdi¹.

Türk birliği şehri teslim aldıktan sonra, asıl birlikler hiçbir olay olmadan düzenli bir şekilde şehre girmişlerdir (*İkdam*, 17 Mayıs 1334/1918, n. 7640; BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127). Türk ordusu şehre girdiğinde bütün stratejik noktalar sorunsuz bir şekilde işgal edilmiş, sadece Michael adlı gemide küçük çapta çatışma meydana gelmişti (BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127).

Türk birlikleri Batum'a girmeden hemen önce Batum'daki devlet erkânı şehri terk etmişlerdi. Noy Ramişvili, General Kutateladze ve Mdivani bir gemiye binerek kaçmışlardı². Batum Şehir Meclisi Başkanı Bulgakov ise Türk birlikleri şehre girmeden 2 saat önce şehri kara yoluyla terk etmişti (BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127). Batum Komutanı General Gedevanov 3.000 asker ve karargâhıyla birlikte Tiflis'e kaçmıştı (Badjelidze, 1973:156). Devlet erkânının dışında halktan da birçok kişi Türkler şehre gelmeden önce şehri terk etmişlerdir³. Batum'da kalanların büyük çoğunluğu ise Müslümandı (BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127; Badjelidze, 1973:154-155).

Batum'u ele geçiren Türk yetkilileri şehirde asayişin sağlaması için halkın elinde bulunan silahların Aziz Meydanı'na getirmesini emretmiş, bu çağrıya uymayanları şiddetle cezalandırılacağını belirtmişti. Halk da elindeki bütün silahları hiçbir sorun çıkarmadan meydana getirmişti (BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127; Badjelidze, 1973:154-155).

¹ NA, FO, 248/ 1196/188, Bristow (Tebriz) to Foreign Office (17 Nisan 1918); BPSVADM, belge no: 66, s. 116; DMZG, belge no: 94, 95, s. 195-196; Badjelidze, 1973:154-155; *Kafkasya Cephesi*, c. II/2, 1993: 489; Kadşev, 1960:50; *Record Journal of Douglas County*, January/Ocak 3, 1919, s. 2; *Range Ledger*, January/Ocak 4, 1919, s. 8; *Fort Collins Weekly Courier*, 19 Nisan 1918, s. 1; *The Times*, April/Nisan 18, 1918, n. 41767, s. 6; *Plateau Voice*, January/Ocak 3, 1919, s. 6; *The Manchester Guardian*, April/Nisan 18, 1918, s. 5; Karabekir, c. I, 2009:508. Bazı kaynaklar Batum'un Türkler tarafından ele geçirilme tarihini 13 Nisan 1918 olarak vermişlerdi (*Washington County Jaunary/Ocak 2, 1919 - Events of Year Told in Brief*, Hatemi, c. II, 2002:584). Bazıları ise bu tarihi 15 Nisan olarak vermişlerdi (Ashford, 1989:6).

² Türkler kaçanlara ateş açmışlar, fakat başarılı olamamışlardı (BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127).

³ Batum Türkler tarafından alındıktan sonra bölgeye gönderilen Abdülhalik Bey Batum'dan kaçan halkın sayısını 20.000 olarak belirtmişti (BOA, DH.İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 8, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dahiliye Nezareti'ne - 21 Mayıs 1918).

Türk ordusu şehirde bu şekilde asayiş tesis etmiş ve hemen hemen neredeyse hiç yağma olayı olmamıştır¹. Ayrıca, hücum kıtaatının şehre girmemesi şehirde yıkımın olmamasını sağlamıştır². Türklerin şehre girmesinden sonraki gün 15 Nisan 1918'de, Türk yetkilileri bütün kurumların çalışması için emir vermiştir. Şehir belediyesi, enerji santralleri ve diğer kurumlar çalışmaya başlamışlardı (BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127; *Tanin*, 24 Mayıs 1334/1918, n. 3396, s. 1). Bu kurumların çalışması sokağa yansımış, şehirde hayat normale dönmüş, dükkânlar açılmaya başlamış³, halk kendini güven içerisinde hissetmiştir⁴. 15/16'sı gecesi şehrin elektriği de verilmiştir (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:489). Fakat geceleri sokağa çıkma yasağı güvenlik nedeniyle bir müddet daha uygulanmaya devam edecekti (BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127; Badjelidze, 1973:154-155).

Türk yetkilileri, 15 Nisan öğleden sonra saat 16.00'da bütün askerlerin Aziz Meydanı'nda toplanmasını emretmişti. Emre uyarak toplanan yaklaşık 2.000 kişi Ardahan kışlarına konulmuş ve burada bütün gün boyunca süren detaylı bir sayım yapılmıştı. Bu sayımda askerlerin savaşa katılıp katılmadıkları belirlenmeye çalışılmış, sayımdan sonra savaşa katılmayan askerler serbest bırakılmışlar, savaşa katılanlar ise kalede kalmışlardı. Ayrıca, savunmaya katılan öğrenciler ise savaşa katılıp katılmadıklarına bakılmaksızın serbest bırakılmışlardı (BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127).

Türkler, Batum'da çok fazla esir, mühimmat, cephane ve erzak ele geçirmişlerdi. Gürcü Tümen Komutanı ve kurmay heyeti, kale topçu ve istihkâm komutanları, kale levazım

¹ *İkdam*, 17 Mayıs 1334/1918, n. 7640; BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127; Badjelidze, 1973:154-155. *Kavkazkoe Slovo* gazetesi de 5-6 çapulculuk hadisesinin dışında şehirde herhangi bir olayın meydana gelmediğini ve asayişin sağlandığını yazmaktaydı (*Kavkazkoe Slovo*, Aprel/Nisan 6 (19), 1918, n. 78, s. 2). *Hilal* gazetesi de Batum'da herhangi bir yağmacılık ve yıkımın olmadığından bahsetmekteydi (*Hilal*, 20 Nisan 1918, n. 1041, s. 4).

² *Tanin* gazetesi Batum şehrinde yağma ve yıkım olmamasını "Batum şehrinde hiçbir mermi deliği yoktur" şeklinde açıklamıştı (*Tanin*, 24 Mayıs 1334/1918, n. 3396, s. 1). Batum'un Türkler tarafından işgal edildiği gün şehirde bulunan Ahmed Refik, "*Kafkas Yollarında*" adlı kitabında bu durumu "Osmanlı işgali emin, sulhperver, muntazam, mütevazi ve sessiz. Hiçbir dükkan yağma edilmemiş. Hiçbir cam kırılmamış. Hiç kimse tecavüze uğramamış" şeklinde tasvir etmiştir (Ahmed Refik, 1919:12-13).

³ BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127; *Vakit*, 26 Nisan 1334/1918, n. 187, s. 1; *Kavkazkoe Slovo*, Aprel/Nisan 13 (19), 1918, n. 84, s. 3. Ahmed Refik, Batum'da hayatın normale dönmesini şu şekilde anlatmıştır: "Batum'da bir gün içinde hayat ve faaliyet iade edilmiş. Kadınlar yavaş yavaş sokağa çıkmaya başlamışlar. Sinemalar ve tiyatrolar derhal açılmış. Şehir, güya harp görmemiş, top sesi işitmemiş, barut kokusu duymamış gibi" (Ahmed Refik, 1919:11).

⁴ *İkdam*, 17 Mayıs 1334/1918, n. 7640; BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127; Badjelidze, 1973:154-155.

reisi, kale muhabere müfettişi, üst rütbeli subaylar da dâhil olmak üzere 600'e yakın subay¹ ve geçirilen 1.618 er esir alınmıştı². Ayrıca tutuklanmamış 300 kadar da Rus ve Ukraynalı asker vardı³. Türkler çeşitli çap ve cinslerde 250 top⁴, 50 binek otomobili, 100 yük otomobili (*Tanin*, 24 Mayıs 1334/1918, n. 3396, s. 1), çok fazla erzak, malzeme, elbise, çalışır vaziyette 2 lokomotif ve birçok vagon ele geçirmişlerdi⁵. Savaş malzemeleri ve esirlerin yanında mükemmel donanımlı bir liman ve asker müstahkem mevkiî, Batum-Bakû petrol boru hattının kullanımı, petrol, gaz ve şeker fabrikaları (*Tanin*, 24 Mayıs 1334/1918, n. 3396, s. 1), kereste depoları da Türklerin eline geçmiştir (DMBZPSVA, belge no: 69, s. 123-127).

Batum'un alınması sırasında Türklerin kaybı ise çok fazla değildi. 37. Kafkas Fırkası'ndan 7 subay, 85 er; 3. Fırka'dan 1 subay, 59 nefer olmak üzere toplam 8 subay, 144 er 329 numaralı Salib-i Ahmer Hastanesi'nde tedavi altına alınmıştır⁶.

2.1.8. Batum'un İşgalinin Dünya Basınındaki Yansımaları

Türk basınında Batum'un alınması büyük coşkuyla karşılanmıştı. 16 Nisan 1918'de İstanbul gazeteleri 15 Nisan 1918 tarihli Karargâh-ı Umumiye'den yayımlanan Tebliğ-i Resmî'yi haberleştirmişlerdi. Tebliğ-i Resmî'yi *Atı* gazetesi "*Batum Kalesinin Asakir-i Mensuremiz Tarafından Fethi/Batum'un Fetih ve İstirdadi*" başlığıyla, *Tanin* gazetesi "*Batum Alındı*" başlığıyla "*Şanlı Askerimize Gösterilen Hüsn-ü Kabul*" alt başlığıyla

¹ ATASE, BDH, Kls: 2916, D: 488, B: 14-1, 37. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Kazım Bey'den III. Ordu Kumandanlığı'na (16 Nisan 1918); *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993: 489. *Tanin* gazetesi 4 general ve 560 subay ele geçirildiğini söylemişti (*Tanin*, 24 Mayıs 1334/1918, n. 3396, s. 1). ATASE Arşivi'nde başka bir belgede ise Türklerin 6 general ve 588 subayı ele geçirdiğini yazmaktadır (ATASE, BDH, Kls: 2916, D: 486, B: 6-1).

² ATASE, BDH, Kls: 2916, D: 486, B: 6-1. Ele geçirilen asker esir sayısını *Tanin* gazetesi 2.000 (*Tanin*, 24 Mayıs 1334/1918, n. 3396, s. 1); Rus belge neşri BPSVADM ise 6.000 (BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127); *The Times* gazetesi 3.000 (*The Times*, April/Nisan 20, 1918, n. 41769, s. 6); Genelkurmay'ın *Kafkas Cephesi* kitabı ve *The Manchester Guardian* gazetesi ise 2.500 olarak vermektedir (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:489; *The Manchester Guardian*, April/Nisan 20, 1918, s. 5).

³ ATASE, BDH, Kls: 2916, D: 486, B: 6-1.

⁴ ATASE, BDH, Kls: 2916, D: 488, B: 14-1. 37; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993: 489; *The Manchester Guardian*, April/Nisan 20, 1918, s. 5; *The Times*, April/Nisan 20, 1918, n. 41769, s. 5. Türklerin ele geçirdiği top miktarını *Tanin* gazetesi 200 (*Tanin*, 2 Haziran 1334/1918, n. 3405); *Tanin* gazetesinin başka haberinde 260 (*Tanin*, 24 Mayıs 1334/1918, n. 3396, s. 1); *The Times* gazetesi başka bir haberinde 150 (*The Times*, April/Nisan 20, 1918, n. 41769, s. 6) olarak vermişlerdir.

⁵ ATASE, BDH, Kls: 2916, D: 488, B: 14-1; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993: 489; *The Manchester Guardian*, April/Nisan 20, 1918, s. 5; *The Times*, April/Nisan 20, 1918, n. 41769, s. 5.

⁶ ATASE, BDH, Kls: 2916, D: 486, B: 7-1. Batum'daki Türklerin hâkimiyetlerini tesis etmelerine rağmen, *Kavkazkoe Slovo* gazetesi, 16 Nisan 1920'de Batum üzerinde uçuş yapan bir Gürcü pilotun şehirden Türklerin Gürcü donanması tarafından kovulduğu şeklindeki istihbaratına yer vermişti (*Kavkazkoe Slovo*, Aprel/Nisan 5 (18), 1918, n. 77, s. 2). Fakat bu haber ancak propaganda amaçlı olmalıdır.

vermişlerdi¹. *Sabah* gazetesi ise 16 Nisan 1918 tarihinde “*Batum İstirdat Edildi*” başlığıyla ve “*Kahraman Askerlerimiz Nisan’ın On Üçüncü Akşamı Şehre Dâhil Oldu*” alt başlığıyla Batum’un alınmasını haberleştirmişti. Bu haberde Batum hakkında bilgi verilirken Batum’un alınma sevinci de açıkça okunmaktaydı². Gazetenin haberinin devamında “*Batum Şehri Hakkında Malumat*” başlıklı yazıda Batum hakkında tarihî ve coğrafi bilgiler verildikten sonra yazı, “*nüfusunun çoğunluğu Müslüman Türk olan bu sevimli limanın Türk kucağına avdet etmesi gönüllerimizi büyük bir gurur ve sevinçle kabarmaktadır*” şeklinde sonlandırılmıştır³. Batum’un alınması 16 Nisan’da okuyucularına duyuran diğer bir gazete olan *Tasvir-i Efkâr* haberini “*Batum’da Şanlı Bayrağımız Temevvüç Ediyor..*” başlığıyla vermişti⁴. *İkdam* gazetesi 16 Nisan 1918 tarihinde “*Ordumuz Batum’u İstirdad Etti*” başlığıyla, “*Tabyaların Beyaz Bayraklarla Mutavaâtı ve Şanlı Kıtamızı İstikbal*” alt başlığıyla vermişti⁵. *Vakit*, 16 Nisan 1918’de

¹ 15 Nisan 1918 tarihli Karargâh-ı Umumiye’den yayınlanan Tebliğ-i Resmî şu şekildedir: “Batum elimize düştü. Kalenin istihkâmat-ı hariciyesine hatve be hatve müdafaa eden muhasım geri atılmış, 13-4-34 akşamı kalenin cenub tabyalarına karşı taarruza başlanılmıştı. Yüksek bir ruh tarzla ve büyük bir metanetle ilerleyen kıtaatımız kalenin bu cephesindeki kuvvetli tel örgü mevânii ile muhat tabyalara girdiler. Bundan sonra taarruzumuz yine devam etmiş ve civar tabyalarından bazıları beyaz bayraklarla arz-ı mutavaat ederken bir kısım diğeri de büyük mukavemeti göstermişlerdir. Şehirde gelen bir heyet kıtaatımızı istikbâl etmiş şehir ve liman bila-mukavemet işgal edilmiştir. Şehirde sükûnet hükümfermadır. Üsera ve ginaim mikdarı henüz tadat edilememiştir. Hasımın zayıtı azimdir”(Atı, 16 Nisan 1334/1918, n. 106, s. 1; *Tanin*, 16 Nisan 1334/1918, n. 3358, s. 1).

² *Sabah* gazetesinin haberinin önemli kısımları şu şekildedir: “Dün varid olan haberler Batum’un kahraman askerlerimiz tarafından işgal edildiği ve Nisan’ın on üçüncü günü akşamından beri Batum üzerinde şanlı sancağı temevvüç ettiğini bildirmekte idi. Diğer kısmımızda munderiç tebliğ-i resmî ile teyid eden bir haber derhal İstanbul’da şayi’ olmuş ve her tarafta büyük bir şevk ve meşerret tevlid etmiştir.... Batum’un en büyük ehemmiyeti petrol ihracat merkezi olmasındadır. Bundan maada bal, kereste ihracı da mühim bir yekune balığ olur. Nüfusu 30 bin kadar olup güzel bir limanı ve sokakları vardır....Batum’un kırk senelik bir iftiraktan sonra tekrar ana vatana kavuşması kemâl-i memnuniyetle ve ordumuza yeni muvaffakiyetler temenni eyleriz” (*Sabah*, 16 Nisan 1334/1918, n. 10207, s. 1).

³ Bu haberdeki bazı noktalar şunlardır: “Dünden beri kalelerinde Osmanlı bayrağı yeniden müveccehlenmeye başlayan Batum, Trabzon’un 178 kilometre şark şimalinde ve Çoruhsu munsabının 16 kilometre şarkında Karadeniz’in en işlek eskilerinden biridir. 1877 Osmanlı Rus muharebesinden evvel Lazistan sancağının merkeziyken Berlin muâhedenâmesi mucibince muvakkaten Rusya’ya terk edilmiş olan Batum bu eski muharebede de Türk kahramanlığına şahid olmuş, Ruslar bu güzel şehri zapt için çok uğraşmışlarsa da muvaffak olamamışlar, sonra bil-mecburiye şehir Ruslara bırakılmıştı” (*Tanin*, 16 Nisan 1334/1918, n. 3358).

⁴ *Tasvir-i Efkâr*’ın 16 Nisan tarihli haberinden önemli kısımlar şu şekildedir: “Osmanlı kıtaatı Karadeniz’in bu güzel beldesini, tabyaları birer birer bil-hücum zapt ettikten sonra işgal ettiler. Batum 93 seferinde, müdaâfât-ı kahramanasiyle, Moskofların bütün muhacemâtına rağmen harbin sonuna kadar mukavemet eylemişti. Bu şehir, Ruslara ancak Berlin muahedesiyile terk olunmuştu, Batum’un müdafaası tarih harbimizin en parlak ve en galip sahifelerinden birini teşkil ediyor. İşte, bugün Osmanlı kıtaatı güzel şehre girmiş 93 haksızlığını, gasblığını telâfi ettirmiş bulunuyorlar. Batum gerek ticaret, gerek askerlik nokta-yı nazardan Bahr-i Siyah’ın en mühim limanlarından biridir. Batum’un ehemmiyet-i ticariyesi Bahri Siyah’a münhasır kalmayıp adeta cihanın her tarafına şâmindir” (*Tasvir-i Efkâr*, 16 Nisan 1334/1918, n. 2426, s. 1).

⁵ Haber şu şekildedir: “Bugün millet, memleket gazânfer ordularımız bir feth-i celil ve mübin ile daha kâmbin oldular. (Batum), aksâ-yı vatan-ı Osmaniyeye gerek askerlikçe gerek siyaseten ve hatta iktisaden

“*Batum Alındı*” başlığıyla Batum’un alınmasını duyurmuştur. Bu haberde 1878’de Türklerin hangi koşullar altında Batum’u kaybettikleri anlatılmıştır (*Vakit*, 16 Nisan 1334/1918, n. 177). Aynı şekilde, *İkdam* gazetesinin 18 Nisan 1918 tarihli nüshasında “*Batum-Ardahan*” başlıklı yazıda da Batum ve Ardahan hakkında tarihî bilgiler verilmişti (*İkdam*, 18 Nisan 1918, n. 7611). Milli Ajans’ın 17 Nisan 1918 tarihli haberini *Tanin* gazetesi “*Batum’da Kıtaatımız*”, *İkdam* gazetesi ise “*Batum’un Zabtu Tafsilâtı*” başlıklarıyla vermişti. Bu haberde ise Batum’un Türkler tarafından nasıl alındığı teferruatıyla yer almıştı¹. 22 Nisan 1918’de Milli Ajans’ın haberi *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde “*Batum’da Kıtaat-ı Osmaniyenin Suret-i İstikbali*” başlığıyla, *Tanin* gazetesinde ise “*Şanlı Kıtaatımız Batum’da*” başlığıyla verilmişti. Bu haberde Türk ordusunun Batum’a nasıl girdiği ve Batum’da nasıl büyük bir coşkuyla karşılandığı anlatılmıştır².

ziyadesiyle bir bender-i mamurdur. 1878 sene-i miladiyesinde mahza tazminat-ı nakdiye-i harbiyye mukabilî eczayı vatandan ayrılan bu belde-i meşhûre üzerinde Rusların ne tarihî ne de irkî ve millî, hiçbir alakası yoktu. Avrupa muvazene-i siyasiyyesi bu mevkîi mühimi Rusların eyâdi-i gaspında tutmakla bize büyük bir gadr ediyordu. Berlin muahedesi muktezasınca Rusya hükümeti burasını tahakküm etmeyecek, bir serbest liman halinde bulunduracaktı. Ve İngiltere’de ancak bu şartı ihtirazı ile limanın Rusya’ya ilhakını kabul etmişti. Hâlbuki Rusya mevki-i mezkûru rasin bir kale haline ifra’ etti. Binaen aleyh şimdi elimize tekrar geçen mevki-i lede’l-hassa aleyhimizde isti’malimize salih bir istihkâm idi. Batum’da bir askeri bir de ticari iki liman mevcuttur. Bütün Bakü petroleri ve madenleri borularla ta Batum’a kadar gelir. Orada tüccarın en belli başlı kısmı Türk ve Müslümandır, Ruslar yabancıdırlar. Kırk sene gibi bir ayrılıktan sonra yine metbu meşrularının taht-ı hakimiyetlerine giren Batumlu vatandaşlarımıza istihlaslarını inn-i samimü’l-kalp tebrik ettiğimiz gibi amme-i Osmaniyeye’de şayeste-i tehiyyet görürüz. Cenâb-ı kahhar-ı hakîki Ordu-yu Osmanî böyle harekât-ı şahâne ile ‘ala buyursun; amin!’” (*İkdam*, 16 Nisan 1334/1918, n. 7609).

¹ Milli Ajans’tan alınan haber şu şekildedir: “17 Nisan akşamı Batum’a muvasalat eden memurinin-i mülkiyemizin istikbaline gelen anasırı muhtelif memleketleri gerek vaziyet-i cedideye ve gerek hücumda ki kahramanlıkları derecesinde şehrin büyük bir ulviyet ve basiret ibrâz eden kuvve-i işgaliyemize karşı memnuniyetlerini ve meserretlerini beyan ettiler. Yabancı eller muhakemesiz başların cereyanına kapılarak Osmanlı işgal kıtaatına karşı husumet göstermiş onları alenen takbih eylemek suretiyle hükümet-i seniyyeye sadakâtlerini izhar eylediler. Şehir, heyet-i asliyesiyle, bütün servet ve azimetiyle, muazzam müessesâtıyla sınıai ve ticariyesiyle, mükellef ve muhteşem mebâni-i resmîyesiyle bugün daima adl ve şefkatle sallanan Osmanlı sancaklarıyla müzeyyen olarak elimizde bulunuyor. Ginâim-i harbiye hesapsızdır ve geçilmez dağları, istihkâmları bu çetin ve azgın mevsimde her adımda büyük bir kahramanlık ve fedakârlıkla aşarak azm ve imanı yanık nâsiyelerinde parlayan kıtaatımızın şehre duhulü büyük bir hayret ve takdirle ve alkışlarla karşılandı” (*Tanin*, 20 Nisan 1334/1918, n. 3362, s. 2; *İkdam*, 20 Nisan 1918, n. 7613).

² Milli Ajans’ın haberi şu şekildedir: “Batum’da kıtaatımızın istikbâli gayet parlak oldu. Sokaklar İslam ve Hristiyan ahali ile dolu idi. Her taraftan ‘Padişahım çok yaşa’ avazesi yükseliyordu. Ahalinin şevk ve süruru bi-nihayedir. Bütün sokaklar Osmanlı bayrağıyla donatılmıştır. Şehirde sükûn ve intizam hükümfermadır. Mağazalar bir iki gün içinde açılmaya başlamıştır. Sokaklarda Rus zabıtları serbest bir halde dolaşmaktadır. Batum’a giren kıtaatımızın kumandanlarıyla birçok zabitan ve efradı, Cuma namazını Batum Cami-i Şerifi’nde eda ettiler Cuma günü Batum Camii’nde Mevlid-i Nebevi kıraat edildi. Kıtaatımızın iğtişâş-ı ber-teraf ve sükûn ve asayiş derhal iade etmesi üzerine, Batum’dan firar edenlerden birçokları avdet etmeye başlamışlardır. Yaralılarımız Hilal-i Ahmer hastanelerine yatırılmıştır. Osmanlı ordusu her tarafta bir halaskar sıfatıyla karşılanıyor. Batum’da elde edilen ginaim

Haberlerin dışında köşe yazarları da Batum'un alınmasıyla alakalı makaleler neşretmişlerdi. *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin 17 Nisan 1918 tarihli nüshasında Yunus Nadi "Batum'un İstirdadı" başlıklı yazısında, Batum'un tarihî önemine kısaca değindikten sonra Batum'un nasıl alındığını anlatmış ve sözlerine şu şekilde devam etmiştir: "...Batum'da adeta istihkâmların kademe kademe zabtı suretiyle belli başlı bir harp cereyan eylemiştir. Her yerde olduğu gibi burada dahi fedakârane savletlerle kahramanlığını ispat etmiş olan ordumuzu tebci eyleyiz" (Yunus Nadi, "Batum'un İstirdadı", *Tasvir-i Efkâr*, 17 Nisan 1334/1918, n. 2427, s. 1). Ağaoğlu Ahmet ise *Tercüman-ı Hakikat* gazetesindeki köşesinde "Kafkasya'ya Doğru/Batum'un Zabtı" başlığıyla yazdığı makalede Batum'un alınmasının önemine işaret ederek, "Batum'un zabtı harb-i hazrın en mühim vakıalarından birisidir. Yeni bir tarih başlıyor. Önümüzde yeni bir alem açılıyor..... Batum'un istirdadının Kafkasya'nın müstakbel mükadderatı üzerine icra eylediği tesiri zikretmek icab eder" demiştir¹. Ahmet Emin ise *Vakit* gazetesindeki "Batum ve Kıbrıs" başlıklı makalesinde farklı bir noktaya dikkat çekerek, Batum'un Türkler tarafından alınmasıyla İngiltere ile imzalanan ve Kıbrıs'ın İngiltere tarafından işgaliyle neticelenen 4 Haziran 1878 tarihili Kıbrıs Konvansiyonu Antlaşması'nın² geçerliliğinin kalmadığını vurgulamış ve İngiltere'nin Kıbrıs'ı Türkiye'ye geri vermesi gerektiğini belirtmiştir (*Vakit*, 16 Nisan 1334/1918, n. 177). Bu suretle Ahmet Emin bir gerçeği dile getirmişti.

Batı basınında ise Batum'un Türkler tarafından alınmasını İngiliz gazetelerinden *The Times* 18 Nisan 1918'de "Türkler Batum'u İşgal Etiler" başlığıyla vermişti. Türk resmî açıklamasının yer aldığı haberde Batum'un alınması anlatıldıktan sonra Batum hakkında bilgi verilmiştir³. *The Times* gazetesinin aynı gün başka bir haberinde ise Batum'un

külliyetlidir. Üsera meyânında beş general ile beşyüzü müteceviz zabıt ve binlerce efrat vardır. 19 Nisan 1334" (*Tasvir-i Efkâr*, 22 Nisan 1334/1918, n. 2432; *Tanin*, 22 Nisan 1334/1918, n. 3364, s. 1).

¹ Ağaoğlu Ahmet "Kafkasya'ya Doğru/Batum'un Zabtı", *Tercüman-ı Hakikat*, 16 Nisan 1918, n. 13335, s. 1.

² Bu antlaşma ile Osmanlı devleti İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşmesini kabul etmişti. İngiltere bunun karşılığında Kars, Ardahan ve Batum'a yerleşecek olan Rusya'nın Anadolu'yu tehdit etmesi halinde duruma müdahale edecekti (Karal, 1984:72). İngiltere, buna engel olamazsa Kıbrıs'ı boşalmayı kabul etmişti (*The Times*, July/ Temmuz 17, 1886, n. 31814, s. 6).

³ Haber şu şekildeydi: "Türk Raporu: Batum elimize geçti düşman adım adım şehrin dışına doğru zorlandı. 13 Nisan akşamında kalenin güney taraflarına çok azimli bir saldırı başlatıldı. Bazı surlar herhangi bir mücadele olmadan kazanılırken, diğerleri büyük bir direniş sergiledi. Kasaba ve liman binaları herhangi zorlama ile karşılaşmadan ele geçirildi. Kasabada şu anda her şey sakin. Esirlerin sayısı ve ele geçirilen ganimetin miktarı henüz belli değildir. Düşmanın kayıpları oldukça fazladır. 46.000 nüfuslu Batum, Karadeniz'in en önemli limanlarından birisidir. Petrol endüstrisinin merkezi olan Hazar kıyısındaki Bakû'ye demiryolu hattı ile bağlıdır. Ayrıca iki şehrin arasında petrol akışını

Türkler tarafından nasıl ele geçirildiği anlatıldıktan sonra, Kars Ardahan bölgesinin olduğu kadar Kafkasya'nın da çok önemli liman olanı olan Batum'un Brest-Litovsk Antlaşması ile self-determinasyon şeklinde Türklere verildiği, fakat buna rağmen Gürcüler ve Ermenilerin Batum'u Türklere karşı savundukları bahis mevzusu olmuştur (*The Times*, April/Nisan 18, 1918, n. 41767, s. 6). Diğer bir İngiliz gazetesi *The Manchester Guardian* ise 18 Nisan tarihli haberinde Türk resmî tebliğini kullanarak Batum'un Türkler tarafından nasıl ele geçirildiği anlatmıştır¹. Amerikan gazetelerinden *Fort Collins Weekly Courier* Batum'un ele geçirilmesini "Türkler Karadeniz limanını ele geçirmişlerdir. Batum Pazartesi günü ele geçirilmiş, sivillerden oluşan temsilciler heyeti karşılamaya gitmişlerdir. Batum Karadeniz'deki en önemli limanlardan birisidir" şeklinde okuyucularına duyurmuştur (*Fort Collins Weekly Courier*, 19 Nisan 1918, s. 1). Diğer Amerikan gazeteleri *Record Journal of Douglas County*, *Range Ledger* ve *Plateau Voice* ise Batum'un Türkler tarafından ele geçirilişini kısaca haber yapmıştır².

Batı basını Batum'un alınmasını, bir taraftan yer yer Türk resmi tebliğlerini de kaynak göstererek haber yaparlarken diğer taraftan da bir Ermeni katliamı olarak göstermeye çalışmıştı. Özellikle Sovyet Rusya'nın Almanya'ya müracaatına atıfta bulunarak "Türkler Ermenileri öldürmektedirler" şeklindeki protestosunu haber yapmışlardı³.

Batum'daki yerel gazeteler ise "Kızılardan iyi ki kurtulduk", "Allaha şükürler olsun ki Türkler geldi kızıklar gitti" şeklinde haberler yapmışlardı (BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127).

sağlamak için boru da mevcuttur. 1878'de Batum, Kars ve Ardahan ile birlikte Rusya'ya bırakıldı, fakat Bolşeviklerle Mart 1918'de imzalanan antlaşma ile tekrar Türklere verildi. Buna en çok Ermeniler ve Gürcüler itiraz etmişlerdir" (*The Times*, April/Nisan 18, 1918, n. 41767, s. 6).

¹ Haber şu şekildeydi: "Türk raporu: Batum elimize geçti. Düşman savunması dış kaleden itibaren adım adım alındı. 13. akşamı güney kaleden itibaren saldırıya geçildi. Bazı kaleler direnç gösterirken, bazıları da hiç direniş olmadan alındı" (*The Manchester Guardian*, April/Nisan 18 1918, s. 5).

² *Record Journal of Douglas County*, January/Ocak 3, 1919, s. 2; *Range Ledger*, January/Ocak 4, 1919 s. 8; *Plateau Voice*, January/Ocak 3, 1919, s. 6.

³ Sovyet Rusya'nın protestosunu yer veren gazeteler şunlardır: *The Manchester Guardian*, April/Nisan 15, 1918, s. 6; *The Manchester Guardian*, April/Nisan 16, 1918, s. 5; *The Washington Post*, April/Nisan 15, 1918, s. 5; *New York Times* April/Nisan 14, 1918, s. 3.

2.2. Batum Konferansı Dönemi

2.2.1. Maverâ-yı Kafkasya'nın Bağımsızlık İlanı ve Barış Görüşmelerine Devam Kararı Alması

Maverâ-yı Kafkas hükümetinin 13/14 Nisan 1918'de Osmanlı devletine savaş ilan etmesiyle, Trabzon Konferansı sona ermiş, Osmanlı devleti ile Maverâ-yı Kafkas Komiserliği arasındaki meselelerin barış yolu ile çözülmesi umudu başka bahara kalmıştı. Trabzon Konferansı'nda Maverâ-yı Kafkas delegasyonu başkanı olan Çhenkeli, Tiflis'te Seym'i bilgilendirerek, barış müzakerelerine devam edilmesine vurgu yapmıştı. Fakat müzakerelere devam edilebilmesi için Türkiye'nin Maverâ-yı Kafkas Komiserliği'nden beklediği iki önemli husus vardı: Komiserliğin bağımsızlığını ilan etmesi ve Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul etmesi. Bu arada Türk ordusu 14 Nisan 1918'de Batum'u aldıktan sonra, Çürüksu-Ozurgeti, Ahıska-Ahılkelek ve Kars istikametlerindeki askeri harekâtı hızlı ve başarılı bir şekilde yürütmekteydi. Böyle bir durumda Maverâ-yı Kafkas hükümetinin önünde iki seçenek vardı; ya savaşa devam edecek, ya da Osmanlı devleti ile tekrar barış masasına oturacaktı.

Seym'de üyeler ikiye bölünmüşlerdi. Bir kısım üyeler savaşa devam edilmesi taraftarı iken, diğerleri barış müzakerelerine devam etmekten başka çareleri olmadığını belirtiyorlardı. Savaş taraftarlarını mevcut başbakan Gegeçkori, barış taraftarlarını dışişleri bakanı Çhenkeli temsil etmekteydi. Gegeçkori iktidara geldikten sonra verdiği kararlar Seym'i zora sokmuştu. Ayrıca Maverâ-yı Kafkas hükümetinin Türk ordusu ile savaşılabilecek kadar güçlü bir ordusu bulunmamaktaydı. Bunun dışında, başta İngiltere olmak üzere çok şey umdukları batılı devletlerden bekledikleri yardımları bir türlü alamamışlardı. Bütün bunların yanında Maverâ-yı Kafkas Komiserliği'ni oluşturan halklar arasında ciddi kopukluklar meydana gelmişti. Bu sorunlar nedeniyle Seym'de barış tarafı daha ağır basmaya başlamıştı.

Seym'in barış istemesi üzerine Çhenkeli 21 Nisan 1918'de Türkiye ile görüşmelerin en kısa zamanda başlamasına dair bir yazı yayımlamıştı (Şahin, 2002:486). Bu yazıya karşılık olarak Vehib Paşa İstanbul hükümetinden aldığı direktifle 22 Nisan'da Çhenkeli'ye bir yazı göndererek, Maverâ-yı Kafkas delegasyonunun gönderilmesini istemişti (BOA, YB (21). 7/35; DMZG, belge no: 98, s. 199). Bu barış teklifi Tiflis'te oldukça olumlu karşılanmıştı (Swietochowski, 1988:168). Zira Osmanlı devleti ile

devam eden savaşta Maverâ-yı Kafkasya değil Osmanlı ordusu çok hızlı ve başarılı ilerlemekteydi. Bu ise Osmanlı devletinin meseleleri savaş yoluyla değil barış yoluyla çözüme kavuşturmak istediğini göstermektedir.

Bu arada Seym'de önemli gelişmeler olmaktadır. 22 Nisan 1918'de Çheidze başkanlığında toplanan Maverâ-yı Kafkas Seymi'nde Maverâ-yı Kafkasya'nın bağımsızlık meselesi tartışılmaktaydı. 22 Nisan gece yarısına kadar süren çok şiddetli tartışmalardan sonra¹ ve Gürcüleri Azeri Müslümanların desteklemesiyle², 3 ret oya karşılık 80 kabul oyla (*Tanin*, 31 Mayıs 1918, n. 3403), Maverâ-yı Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılarak bağımsız bir cumhuriyet olduğu resmen ilan edilmişti³. Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'dan oluşan devletin ismi Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'ydi. Federasyonu oluşturan bu unsurlar kendi işlerinde bağımsız fakat dışişlerinde Seym'e bağlıydılar⁴. Yeni hükümeti kurma görevi Maverâ-yı Kafkasya'nın bağımsızlık sürecinde etkili olan ve Türkiye ile bir an önce barış müzakerelerine başlanmasını isteyen Çhenkeli'ye verilmişti⁵.

Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti, 23 Nisan 1918'de yayımlanmış olduğu bir tamimle bağımsızlık ilanını bölgedeki halklara bildirmişti (DMZG, belge no: 101, s. 222-223). Bolşevik hükümeti ise Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'nin bağımsızlık ilanını bir "ihamet" olarak nitelemişti (Afanasyan, 1981:53). Bolşevikler kendilerinin ilan ettikleri "halkların kendi kendilerini yönetme" prensibini unutmuş gözükmektedirler.

22 Nisan 1918'de, Maverâ-yı Kafkas Seymi'nde bağımsızlığın ilanından sonra, Çhenkeli'nin de çabaları ile Brest-Litovsk Antlaşması kabul edilmiş (Şahin, 2002:500-

¹ Maverâ-yı Kafkasya'nın bağımsızlık tartışmaları için bkz: DMZG, belge no: 99, s. 200-222. Seym'deki toplantıda söz alan Çhenkeli Trabzon Konferansı ile alakalı detaylı bir açıklama yapmış ve müzakerelerin devam etmesi temennisinde bulunmuştu (DMZG, belge no: 54, s. 107-112).

² NA, FO, 248/ 1196/208, Caumilage (Tiflis) (26 Nisan 1918). Mirza Bala, 1938:122-123.

³ DMZG, belge no: 99, s. 222; NA, FO, 248/ 1196/ 209, Caumilage (Tiflis) to Foreign Office (23 Nisan 1918); NA, AIR, 1/22282/209/74/2, Stituation in Transcaucasia an Transcaspia (February 1918-September 1919); USA. NA, 184.021/162, Paris Peace Conference; *The Transcaucasian Post*, April/Nisan 2, 1919, n. 12, s. 3; *Tanin*, 31 Mayıs 1918, No. 3403; NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office. İşçi Asker ve Köylü Temsilcileri Sovyetleri Maverâ-yı Kafkasya'nın bağımsızlığını desteklemişler fakat şu şekilde davette bulunmuşlardı: "Maverâ-yı Kafkasya demokrasisinin savaş kabiliyetli, disiplinli ordu kurmak yoluyla Maverâ-yı Kafkasya'nın asıl bağımsızlığı ve inkılabın zaferini savunmaya davet ediyor" (DMZG, belge no: 107, s. 228).

⁴ USA, NA, 184.021/162, Paris Peace Conference,

⁵ NA, FO, 248/ 1196/209, Caumilage (Tiflis) (23 Nisan 1918).

501) ve Osmanlı Devleti ile barış görüşmelerinin devam ettirilmesine karar verilmişti¹. Seym tarafından başından beri inatla reddedilen Brest-Litovsk Antlaşması'nın kabul edilmesinin altında yatan neden aslında Türk ileri harekâtının çok başarılı bir şekilde ilerliyor olmasıydı. Zira, bu sırada Kars dışındaki bütün Elviye-i Selâse toprakları Türklerin eline geçmişti.

Çenkeli, 23 Nisan'da Vehib Paşa'ya gönderdiği telgrafta Seym'in bağımsızlığını ilan ettiğini, Maverâ-yı Kafkasya Federatif Cumhuriyeti'nin kurulduğunu belirterek barış müzakerelerinin yeniden başlaması için delegelerin Batum'a gelmesini ve Türk ileri harekâtının durmasını talep etmişti (DMZG, belge no. 102, s. 224). Vehib Paşa, 24 Nisan'da Çenkeli'ye gönderdiği cevabî telgrafta, 1877-1878 sınırının ötesinde devam eden Türk ileri harekâtının durdurulacağını, sınırın geri tarafında ise askerî hareketin Kars tabyalarına 2 km mesafeye kadar ilerleyeceğini bildırıyordu (DMZG, no. 106, s. 227-28). Maverâ-yı Kafkas devletinin Brest-Litovsk'u tanımasını ve barış görüşmelerine devam kararı almasını olumlu karşılayan Osmanlı devleti 25 Nisan 1918'de Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyeti'ni tanımıştır².

Yeni hükümeti kurma görevi verilen Çenkeli dört gün süren çalışmalarından sonra yeni kabinesini kurdu. Çenkeli'nin başbakanlık ve dışişleri bakanlığı yapacağı bu yeni kabinede Gürcüler beş, Azeriler beş, Ermeniler ise dört bakanlığa sahiptiler. Ancak, Gürcüler daha önce olduğu gibi önemli bakanlıkları elde etmişlerdi³. Yani Gürcüler bu kabinede de etkin konumdaydılar. Savaşçı bir kabine olan Gegoçkori kabinesinin yerine daha barışçı Çenkeli kabinesinin gelmişti.

¹ NA, FO, 248/ 1196/208, Caumilage (Tiflis) (26 Nisan 1918); DMZG, belge no: 100, s. 222.

² Enver Paşa 25 Nisan'da Tevfik Salim Bey'e gönderdiği telgrafta "Hükümet-i Seniyye Cenüb-i Kafkas hükümetinin istiklalini tanıyor, sulh müzâkeratına devamına muvafakat ediyor ve bu kararını düvel-i müttelikaya dahi tebliğ eylemiştir" demiştir (Şahin, 2002:502). Bunun üzerinde Vehib Paşa Maverâ-yı Kafkas hükümetine bir telgraf göndererek Osmanlı hükümetinin Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'ni tanıdığı bildirmişti (DMZG, belge no: 122, s. 253).

³ Çenkeli'nin yeni kabinesinin diğer isimleri ve vazifeleri şu şekildeydi: Noy Ramişvili (Gürcü) içişleri, Aleksandr I. Hatisyan (Ermeni) maliye, Melik-Aslanov (Azeri) ulaştırma, Fethali Han Hoyski (Azeri) Adalet, Grigori T. Georgadze (Gürcü) Harbiye, Noy G. Homeriki (Gürcü) ziraat, Nesib Yusufbekov (Azeri) eğitim, Mehmed Hasan Hacinski (Azeri) ticaret ve endüstri, Avetik I. Sahakyan (Ermeni) işe, Hovhannes Kaçaznuni (Ermeni) kamu hizmetleri, Aramayis A. Erzinkyan (Ermeni) çalışma ve İbrahim Haydarov (Azeri) devlet kontrolü bakanlıklarını almışlardı (DMZG, belge no: 108, s. 229; Hovannisian, 1967:168; Kazemzadeh, 1951:107). Kafkasya politikalarını yakından takip eden Enver Paşa, III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa'ya 7 Mayıs 1918'de bir telgraf göndererek Maverâ-yı Kafkasya'da yeni kurulan bu kabinenin üyelerinin kim olduğu, bu üyelerin hangi millete ve partilere mensup oldukları ve bunların arasında kaç İslam olduğu hakkında malumat istemişti (TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm, belge no: 154).

2.2.2. Batum Konferansı Hazırlıkları

Çenkeli'nin başkanlığındaki barış yanlısı kabinenin iş başına gelmesiyle Türkiye-Maverâ-yı Kafkas ilişkileri yeni bir döneme girmiş ve barış müzakerelerine yeniden başlanmasına karar verilmişti. Yeni barış müzakerelerinin nerede yapılacağı konusu iki tarafta tartışma konusu olmuş ve nihayet Batum'da karar kılınmıştı¹. Görüşmelerin yerinin belirlenmesinden sonra sıra heyetlerin teşekkülüne gelmişti. Başkanlığını Adliye Nazırı ve Hariciye Nazırı vekili Halil (Menteşe) Bey'in² yapacağı Osmanlı devletinin barış heyetinin diğer üyeleri şu şekildeydi: III. Ordu Kumandanı Ferik Mehmet Vehib Paşa³ askerî delege, Nafia Nezareti Müsteşarı Muhtar Bey fennî müşavir, Petrograd Seferati Başkâtibi Orhan Bey ile şifre kalemi memurlarından Nizameddin Bey kâtip, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği Kalemi Müdürü Nusret Bey hukuk müşaviri, Sadık ve Celal Beyler Rusça mütercim-tercüman, III. Ordu Sıhhiye Reisi Miralay Tevfik Sağlam Bey ve VI. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi Binbaşı Yusuf Ziya Bey askerî müşavir⁴. Maverâ-yı Kafkas hükümetinin delegasyonunun başkanlığını ise Trabzon Konferansı'nda olduğu gibi, Hükümet Başkanı ve Dışişleri Bakanı olan Akakiy İvanoviç Çenkeli yapacaktı⁵. Yaklaşık 45 kişiden oluşan heyette (Kazemzadeh, 1951:109) her milletten ikişer kişi oy hakkına sahipti. Bu üyeler şunlardı: Gürcülerden

¹ Vehib Paşa, 22 Nisan'da Çenkeli'ye gönderdiği telgrafta barış müzakerelerine Trabzon'da devam edilmesini istemişti (DMZG, belge no: 98, s. 199). Çenkeli 23 Nisan'da Vehib Paşa'ya gönderdiği cevabî telgrafta Trabzon'un ulaşım açısından uzak kaldığını ve daha yakın olan Batum'da müzakerelerin devam etmesini talep etmişti (DMZG, belge no: 102, s. 224). Vehib Paşa Çenkeli'nin bu teklifini Enver Paşa'ya iletmişti. Enver Paşa da müzakerelerin Batum'da olmasının, hem Batum'da barış müzakereleri delegelerinin kalabileceği uygun binaların bulunması, hem de Çenkeli'nin görevini kolaylıkla yapması açısından uygun olacağını belirtmişti (Şahin, 2002:514). Bunun üzerine Vehib Paşa, Çenkeli'ye 26 Nisan'da gönderdiği telgrafta Osmanlı devletinin Batum'u yeni müzakere yeri olarak uygun gördüğünü bildirmişti (DMZG, belge no: 122, s. 253). Böylece Batum yeni müzakerelerin yapılacağı yer olarak tespit edilmişti (*Transcaucasian Post*, 5 Nisan 1919, no. 13, s. 4; Avalov, 1924:33).

² DMZG, belge no: 122, s. 253; *Vakit*, 1 Mayıs 1918, n. 192; *Tasvir-i Efkâr*, 2 Mayıs 1918, n. 2442; *Atı*, 2 Mayıs 1918, n. 122; *Sabah*, 1 Mayıs 1918, no. 10222; Kazemzadeh, 1951:109; Avalov, 1924:37.

³ Vehib Paşa, heyetin Halil Bey'den sonraki 2. önemli üyesidir (Şahin, 2002:515). Trabzon'daki barış görüşmelerine katılacak Vehib Paşa'ya Rus-Osmanlı sınırlarını gösteren haritanın hemen gönderilmesi istenmiştir (BOA, BEO.NGG, 338441, Sadaret'ten Başkumandanlık Vekaleti'ne - 29 Nisan 1918).

⁴ Ahmed Rasim, "Ahmed Rasim Bey Kafkasya'da II", *Tasvir-i Efkâr*, 17 Haziran 1918, n. 2488, s. 1. Osmanlı heyetindekilerin alacakları yevmiye ve harcırah miktarları şu şekildeydi: Adliye Nazırı Halil Bey'e dört yüz lira harcırah, 15 lira yevmiye; Nafia müsteşarı Muhtar Bey ile Petrograd sefaretî baş katibi Orhan ve Nizameddin beylere yetmiş beş lira harcırah ve Muhtar Bey'e on, Orhan Bey'e beş ve Nizamettin Bey'e dört lira yevmiye verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, MV, 212/ 4, 4 Mayıs 1918; BOA, BEO.NGG, 338525 Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e - 19 Nisan 1918).

⁵ NA, FO, 248/ 1196/210 Bristow (Tebriz) to FO (25 Nisan 1918); *Tanin*, 31 Mayıs 1918, n. 3403, s. 3; Kazemzadeh, 1951:109.

Çenkeli, Nikolay Nikoladze, Azerilerden Mehmed Hasan Hacinski ve Mehmed Emin Resülzade, Ermenilerden Aleksdandr Hatisyan ve Hovhannes Kaçaznuni¹.

Osmanlı devleti ve Maverâ-yı Kafkas delegelerinin dışında Şimali Kafkasya'dan ve Almanlardan da bir heyet Batum Konferansı'na katılacaktı. Başkanlığını Haydar Bammatof'un yaptığı Şimali Kafkas delegasyonu üyeleri Ali Han Kantemirof, Abdülmecid Çermoyef, Zübeyir Timurhanof ve Mehmet Kadı Dibirof'dan oluşmaktaydı². Kafkasya'yı yakından takip eden Almanlar da Batum Konferansı'na bir heyet göndermeyi kararlaştırmışlardı. Heyetin başkanlığına Almanya'nın İstanbul askeri atışesi General Otto von Lossow getirilmişti³. Konferansa Rusya da iştirak etmek istemişse⁴ de bu kabul edilmemiştir (Şahin, 2002:541-545).

Batum Konferansı'nda Osmanlı devletinin talepleri, Enver Paşa'nın 2 Mayıs 1918'de Vehib Paşa'ya gönderdiği on bir maddelik "*Kafkasya Hükümeti ile akd edilecek muahede-i sulhiye müsveddesi*" adını taşıyan bir antlaşma taslağını havi telgrafta belirtilmiştir. Bu taslak metinde, dâhili asayişin temini ve harici düşmanlara karşı Osmanlı devletinin yardım edebilmesi; Osmanlı devletinin Ermeni çeteleriyle mücadelesinde Kafkas hükümetinin yardım etmesi; Kafkasya'daki tüm İtilaf görevlilerinin sınır dışı edilmesi; Osmanlı devletinin Kafkas hükümetine ait demiryollarını ve Hazar denizindeki gemileri askeri amaçla kullanabilmesi; bunların karşılığında Osmanlı devletinin Maverâ-yı Kafkas devletine ticarî ve malî konularda yardım etmesi gibi maddeler mevcuttu⁵. Bunun dışında Batum Konferansı'nda Osmanlı

¹ Tanin, 31 Mayıs 1918, no. 3403, s. 3; Kazemzadeh, 1951:109. Hovannisian, 1967:173; Avalov, 1924:34.

² Ahmed Rasim, "Ahmed Rasim Bey Kafkasya'da II", *Tasvir-i Efkâr*, 17 Haziran 1918, no. 2488; Şahin, 1996a:82. Şimali Kafkasya'nın ise konferansa katılmasının amacı, her ne kadar bağımsızlığını ilan etmiş olsa da Maverâ-yı Kafkasya'nın bir parçası olmaktır. Şimali Kafkasya 11 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiş (Cabağı, 1967:77) ve Gürcistan ile Osmanlı devleti tarafından tanınmıştı (Nesibzâde, 1990:18).

³ Heyetin diğer üyeleri eski Tiflis başkonsolosu Kont Friedrich von der Shulenburg ve Kafkasya üzerinde danışmanlık ve akademisyenlik yapan Otto Günther von Wezendonk'dir (Hovannisian, 1967:173). Enver Paşa 4 Mayıs 1918'de III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa'ya bir telgraf göndererek Almanya'nın Batum'a Lossow başkanlığında bir heyet göndereceğini ve Lossow'un çok hayırhah birisi olduğunu ve ondan istifade edilmesini gerektiğini ve Almanların da barışın bir an önce olmasını istediklerini bildirmekteydi (ATASE, BDH, Kls: 2919, D: 61, B: 3, Enver Paşa'dan Vehib Paşa'ya-4 Mayıs 1918). Fakat Almanların hangi niyetlerle konferansa geldikleri müzakereler başlayınca ortaya çıkacaktı.

⁴ Bolşevik hükümetinin Batum görüşmelerine katılmak için Alman Elçi Mirbah'a gönderdiği yazı şu şekildeydi: "Türkiye Almanya ve sözde Transkafkasya hükümeti arasında Batum'a yapılan barış müzakerelerinde Rus hükümetinin de temsil edilmesi gereklidir" (*The Times*, September/Eylül 18, 1918, n. 41793, s. 5).

⁵ Taslak hakkında detaylı bilgi için bkz. Şahin, 2002:528-530.

Osmanlı devleti Maverâ-yı Kafkas hükümetinden, Enver Paşa'nın Vehib Paşa'ya gönderdiği 4 Mayıs tarihli telgrafta belirttiği üzere, Brest-Litovsk'ta Osmanlı devletine verilen arazilerin dışında 1878 sınırını aşarak Ahıska, Ahılkelek, Gümrü ve Alagöz dağı gibi yeni topraklar da talep edecekti. Enver Paşa bu toprakların Osmanlı devletine verilmesiyle kuzey ve doğu Kafkasya'daki Müslümanlarla münasebetin kurulmasını amaçlamaktaydı¹. Bu taleplerin kabul edilmesi, Maverâ-yı Kafkasya'nın tamamen Osmanlı devletinin kontrolü altına girmesi anlamına gelmekteydi.

Almanlar gözlemci sıfatıyla konferansa katılacak olmalarına rağmen (Hovannisian, 1967:173) Batum Konferansı için daha çok kendilerinin ve Gürcülerin haklarını koruyan taslak bir metin hazırlamışlardı². Alman hükümeti Lossow'a manganez, petrol ve diğer imtiyazlar karşılığında maddî yardım etme verme yetkisini de vermişti³.

Osmanlı devleti delegasyonu, İstanbul'da bulunan Şimalî Kafkas delegeleri ve Alman delegeleriyle birlikte 1 Mayıs 1918 günü Gülnihal vapuruyla Batum'a hareket etmişti. Konferans için Batum'a giden delegelerin yanında Batum, Kars ve Ardahan'da mülkî teşkilat kurmakla vazifeli memurlar, güvenliği sağlayacak polis ve jandarmalar ve gazeteciler de bulunmaktaydı. Heyet 6 Mayıs 1918'de Batum'a ulaşmıştı⁴. Çenkeli başkanlığındaki Maverâ-yı Kafkas delegasyonu ise Tiflis'ten 5 Mayıs 1918'de hareket etmiş (Avalov, 1924:34) ve Batum'a 6 Mayıs'ta varmıştır⁵.

¹ ATASE, BDH, Kls: 2919, D: 61/499, B: 3-1.

² Taslak metin özetle şu şekildeydi:

- 1- Türkiye ve Almanya, Maverâ-yı Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasını destekleyerek, onu bağımsız bir devlet olarak kabul edeceklerdir.
- 2- Maverâ-yı Kafkasya, Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanıyacaktır.
- 3- Çoruh-Acara nehirlerin güneyindeki Kars, Ardahan Batum bölgeleri Türkiye'ye verilecektir.
- 4- Lüzumunda Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya askerî bir ittifak yapacaktır.
- 5- Demiryolları bir Maverâ-yı Kafkasya komisyonuna verilecektir. Bu komisyon aynı zamanda, Batum limanını idare etme hakkına sahip olacaktır.
- 6) Doğal kaynaklar bir Maverâ-yı Kafkasya komisyonu tarafından işletilecektir.
- 7- Maverâ-yı Kafkasya'da Alman konsoloslukları kurulacaktır (Bihl, c. II, 1992:48).

³ NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, n. 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office.

⁴ Türk heyetinin Batum'a gidişi ve orada karşılaşması ileride daha detaylı olarak incelenecektir.

⁵ NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177 The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; Ruşen Eşref, "Anadolu'nun Kıyılarında IV (Batum)", *Vakit*, 28 Mayıs 1918, no. 219. Maverâ-yı Kafkasya heyeti yoldayken Notanebi istasyonunda durduğunda trenin etrafını saran kalabalığa Çenkeli "Bağımsızlık için gerekirse canımı veririm" ifadeleriyle hitap etmişti (*Kavkazkoe Slovo*, 14 (27) Mayıs 1918, n. 94, s. 2).

2.2.3. Batum Konferansı Müzakereleri

Batum Konferansı, ön görüşmelerden sonra (*Kavkazkoe Slovo*, May/Mayıs 14 (27), 1918, n. 94, s. 2), resmen 11 Mayıs 1918 tarihinde¹, Türk heyeti başkanı Halil Beyin başkanlığında Osmanlı devleti, Maverâ-yı Kafkas temsilcileri ve Şimalî Kafkas temsilcilerinin katılımıyla başlamıştır (DMZG, belge no: 131, s. 312-313). Halil Bey, bir açılış konuşması yaptıktan sonra (Kazemzadeh, 1951:109), Şimalî Kafkas delegasyonunun konferansa katılması için teklifte bulunmuştu. Teklife herhangi bir itiraz gelmeyince Şimalî Kafkas delegasyonu da konferansa resmen katılmış oldu (Avalov, 1924:40-41; Kazemzadeh, 1951:109). Bundan sonra asıl barış müzakerelerine geçilmiş ve Osmanlı heyeti başkanı Halil Bey ile Maverâ-yı Kafkas heyeti başkanı Çenkeli arasında Brest-Litovsk Antlaşması üzerinde bir tartışma meydana gelmişti. Halil Bey, Trabzon Konferansı sırasındaki şartların değiştiğine vurgu yaparak, Brest-Litovsk Antlaşması ötesinde isteklerinin olduğunu belirttikten sonra, antlaşma taslağını Çenkeli'ye takdim etmiş ve bundan sonra yapılacak görüşmelerin bu taslak üzerinde olacağını söylemişti². Halil Bey'in 12 maddelik bu taslağı, 1828 yılındaki sınırlara kadar gidiyor ve Kafkasya'da önemli demiryollarının Türklerin kontrolüne girmesini içeriyordu³.

11 Mayıs 1918'de yapılan oturum Batum Konferansı'nın ilk ve son oturumu olmuş (Kazemzadeh, 1951:109) bundan sonra konferans tarafların karşılıklı verdikleri nota teatileri şeklinde devam etmişti. Maverâ-yı Kafkas heyetinin ilk notası 12 Mayıs 1918'de olmuş⁴, Türk heyeti bu notaya cevabı 15 Mayıs 1918'de vermişti¹. Maverâ-yı

¹ DMZG, belge no: 131, s. 312; Hovannisian, 1967:173; Kazemzadeh, 1951:109; Kadişev, 1960:54; Kurat, 1990:474; Bihl, 1992:52.

² DMZG, belge no: 131, s. 315-316; Hovannisian, 1967:173. Türk heyetine göre kendilerini böyle bir teklif yapmaya iten neden, Ermeni ve Gürcülerin Türklerin barış tekliflerine silahla karşılık vermeleri ve daha önce müzakere konusu olan yerlerin silah gücüyle zapt edildiğidir (Allen ve Muratoff, 1966:435).

³ Türk taslağında ön plana çıkan talepler şunlardı:

- 1- Tiflis vilayetine Ahıska, Ahılkelek kazalarıyla, Aleksandropol (Gümrü) ve Sürmeli kazalarının tamamı, Eçmiyazın kazasının Serdarabad kısmı, Erivan vilayetine güney ve güney-batısını oluşturan Kamerli (Gernibasar), Uluhanlı (Zengibasar) ve Vedibasar bölgeleri, Şerur-Dereleyez kazasının güney ve güney-batısını oluşturan Şerur kısmı ve Nahçıvan kazasının Ordubad hariç olmak üzere tamamı;
- 2- Türk kıtalarının Kuzey İran'a nakli için gerekli olan Gümrü-Eçmiyazın-Nahçıvan-Culfa demiryolunun kontrolü;
- 3- İngiltere'ye karşı savaş devam ettiği sürece, Maverâ-yı Kafkas demiryollarının tamamının Türkiye tarafından kullanımı (Şahin, 2002:549).

⁴ Maverâ-yı Kafkas heyetinin ilk notası genel hatlarıyla; Brest-Litovsk Antlaşması'na göre barışın, sadece Türkiye ile değil, Dörtlü İttifak devletleri ile Maverâ-yı Kafkasya arasında imzalanması; Osmanlı

Kafkas heyeti buna karşı cevabı ikinci nota olarak 16 Mayıs tarihinde vermiş², Türk heyeti de buna cevap olarak 18 Mayıs 1918'de cevabî notasını vermişti³. Bu notalarda Maverâ-yı Kafkas heyeti Brest-Litovsk Antlaşması'nı reddetmekte, Türk tarafı da verdikleri taslağın uygulanması için ısrar etmekteydiler. Almanya'nın arabulucu çalışmalarına rağmen⁴ iki taraf anlaşmamıştı. Osmanlı devleti ise bunun üzerine ileri harekâta devam kararı almıştı⁵.

2.2.4. Gürcistan'ın Almanya'nın Kontrolüne Girmesi ve Maverâ-yı Kafkas Federasyonu'nun Dağılması

Almanların Maverâ-yı Kafkasya'daki siyasî ve iktisadî emelleri ortadaydı. Zira Almanlar Batum Konferansı'na gelirken Maverâ-yı Kafkasya'yı denetimleri altına alan bir taslak hazırlamışlardı. Bu taslak, Türklerin hâkimiyet alanını sınırlandırırken Gürcülerin çıkarlarını korumaktaydı. Gürcüler de Almanya'yı kendileri için Türklere karşı bir hamî olarak görmekteydiler. Ayrıca Türklerin Maverâ-yı Kafkasya'da

devleti ile Maverâ-yı Kafkasya arasındaki meselelerin iki devlet arasında yapılacak hususî antlaşmalarla çözülmesi gerektiği şeklindeki maddeleri ihtiva etmekteydi (DMZG, belge no: 132, s. 268-269; Kazemzadeh, 1951:111).

¹ Maverâ-yı Kafkas heyetinin ilk notasına Türk heyetin verdiği cevabî notada Brest-Litovsk Antlaşması'nın bu müzakerelerin yegane esası olarak kabul edilemeyeceği belirtilmişti (DMZG, belge no: 136, s. 272-273).

² Maverâ-yı Kafkas heyetinin ikinci notasında Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya arasındaki gelişmelerin seyrinin, Türk heyetinin düşüncelerini değiştirmesini gerektirmeyeceği vardı (DMZG, belge no: 137, s. 273-277).

³ Türk heyetinin, Maverâ-yı Kafkas delegasyonunun verdiği ikinci notaya karşılık verdiği cevabî notada Türk heyeti, Trabzon Konferansı'ndan sonra gelişen olaylar nedeniyle, Osmanlı hükümetinin mevcut sınırları yeniden düzenleme hakkında sahip olduğu; Osmanlı heyetinin Maverâ-yı Kafkas hükümetinin bağımsızlığını sadece hukukî olarak tanıdığı ve Maverâ-yı Kafkas hükümetinin Brest-Litovsk Antlaşması'nda ısrar etmeleri durumunda barış müzakerelerinin ciddi şekilde etkileyeceği şeklinde maddeler vardı (DMZG, belge no: 145, s. 288-290).

⁴ Batum Konferansı müzakerelerinde Almanya'nın delegasyon başkanı olan von Lossow 19 Mayıs 1918'da, Çenkeli'ye bir mektup göndererek, kendisinin aracı olabileceğini teklif etmişti (DMZG, Belge NO.147, s. 293). Çenkeli Lossow'un arabuluculuğunu kabul etmişti (DMZG, belge no: 149, s. 301-302). Maverâ-yı Kafkas delegasyonu başkanından olumlu yanıt alan Lossow, aynı teklifini Türk heyetine de götürmüştü, fakat Türk heyeti bunu kabul etmemişti (DMZG, belge no: 155, s. 306). Böylece Alman delegelerinin arabuluculuk faaliyetleri akim kalmıştı.

⁵ Halil Bey, Vehib Paşa'nın isteği üzerine Çenkeli'ye İran sınırlarında bulunan İngilizlerin faaliyetlerine ve VI. Ordu aleyhine yapılan hareketlere engel olmak için, Gümrü-Culfa demiryolu hattını kullanılması gerektiğini belirtmiş ve Türk ileri harekâtının başlayacağını söylemişti. (DMZG, belge no: 133, s. 269-270). Çenkeli ise 15 Mayıs 1918'de Türk heyetine gönderdiği cevapta Türk kuvvetlerinin ileri harekâta başlamasını protesto etmiş ve ayrıca bu meseleyi Almanya temsilcisi Lossow'a da bildirmişti (DMZG, belge no: 134, s. 271). Lossow ise Türklerin ileri harekâtına karşı Maverâ-yı Kafkas delegelerinin protestosunu Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan hükümetlerine bildirmiş ve Osmanlı devletine de bir nota göndermişti (DMZG, belge no: 138, s. 278). Maverâ-yı Kafkas delegelerinin protestosuna Osmanlı heyeti başkanı Halil Bey, 17 Mayıs 1918'de verdiği cevapta, ileri harekâta başlanılmasına savaşın mecbur ettiğini, fakat dostluk anlaşmasını imzalamaya hazır olduğunu belirtmişti (DMZG, belge no: 141, s. 282-283).

ilerlemeleri¹ Almanların çıkarlarına uygun düşmemekteydi. Bu gibi nedenler dolayısıyla Batum Konferansı sırasında çok ciddi bir Alman-Gürcü yakınlaşması olmuştu.

Batum Konferansı'nda Türkler Brest-Litovsk Antlaşması'nın ötesinde bazı taleplerde bulunmuş, fakat Maverâ-yı Kafkas heyeti Türklerin taleplerini reddetmişti. Aslında Türklerin bu istekleri Gürcüleri Almanlara daha da yaklaştırmıştı. 14 Mayıs 1918'de Batum'da Gürcü Milli Konseyi ile Alman delegasyonu arasında yapılan görüşmede, Gürcistan ve Almanya'nın karşılıklı çıkarları üzerinde durulmuştu. Bu toplantıda Almanya'yı Lossow temsil ederken, Gürcistan'ı Gürcü Sosyal Demokratların lideri ve Gürcü Milli Konseyi başkanı Noy Jordanya temsil etmişti. Jordanya, Lossow'dan, Almanya'nın Gürcistan üzerindeki korumasını genişletmesini, Kafkasya'ya silahlı güç göndermesini, Gürcistan'ın ordusuna yardım etmesini ve Gürcistan'ı diplomatik olarak desteklemesini istemişti (Hovannisian, 1967:183). Bu görüşme, Gürcülerin Almanların himayesinde bağımsız bir devlet kurmasına doğru atılmış ilk adımdı.

Gürcüler, Almanların desteğini ararken bir taraftan da Azerilerin nabzını yoklamaktaydı. Bu amaçla, 21 Mayıs 1918'de Batum'da Gürcü delegeleri, Azeri delegeleriyle Maverâ-yı Kafkasya'nın geleceği konusunda özel bir görüşme yaptılar². Azerilerle yapılan bu görüşmede artık Maverâ-yı Kafkas Federasyonu'nun dağılma noktasında olduğunu anlayan Gürcüler, 22 Mayıs'ta kendi geleceklerini belirlemek için bir toplantı tertipletiler (Kazemzadeh, 1951:115). Toplantıda Avalov tarafından hazırlanan bağımsızlık tasarısı oybirliğiyle kabul edilmişti³. Böylece, Maverâ-yı Kafkas Federatif devletinin dağılması ve Gürcistan'ın bağımsızlığı konusunda ilk somut adım atılmıştı. Bu arada 23 Mayıs'ta Alman temsilcileriyle Gürcü temsilcileri, Batum limanı ve Gürcistan'ın diğer limanlarının kullanımı ile alakalı bir antlaşma tasarısını imzalamışlardı (Avalov, 1924:59). Bu şekilde Gürcistan Almanya ekseninde Maverâ-yı Kafkas Federasyonu'ndan ayrılma yoluna girmişti.

¹ Türklerin Batum'u alarak Bakû'ye doğru ilerlemeleri üzerine Almanlar Türkleri protesto etmişlerdi (*Irish Independent*, May/Mayıs 21, 1918, s. 2).

² Toplantıya Gürcüler Nikoladze, Surgalazde, Jordanya ve Avalov tarafından temsil edilirlerken, Azeriler ise Fethali Han Hoyski, Has Mehmedov, Safikurdski, Pepinov, Yusufbekov ve Caferov tarafından temsil edilmişlerdi (Avalov, 1924:57; Kazemzadeh, 1951:115; Hovannisian, 1967:184).

³ Avalov tarafından hazırlanan taslak genel hatlarıyla şu şekildedir: Gürcistan'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü Almanya sağlayacak, Azerbaycan Türkiye'nin yardımıyla kendi bağımsızlığını ilan edecek; Ermeniler de Türklerden korunmak için Almanya'nın yardımını talep edecekti (Avalov, 1924:58).

Gürcülerin bağımsızlık yolunda adım atmalarına neden olan iki unsur daha vardı. Bunlardan ilki, Türklerin Batum Konferansı'nda Almanların arabuluculuk teklifini reddetmeleri, diğeri ise Türk ileri harekâtına devam edilmesiydi. Çhenkeli, bu nedenle, 24 Mayıs gecesi Tiflis'e gönderdiği yazıda, Türk ilerlemesinin engellenmesinin Almanya'nın himayesinde bağımsız bir Gürcistan ile mümkün olduğunu belirtmiş ve bağımsızlık ilanının fazla geciktirilmemesini istemişti (Avalov, 1924:59; Kazemzadeh,1951:119). Böylece, Gürcistan artık bağımsızlık yolunda geri dönüşü olmayan bir yola girmişti.

Bu arada Almanlar da Gürcülere destek olmak için 25 Mayıs 1918'de Kress kumandasında 3.000 kişilik bir kuvvetle Poti'ye çıkarma yapmışlardı¹. Batum'da artık yapacak bir şey kalmadığına inanan Lossow gece yarısı 25 Mayıs'ta Batum'dan ayrılarak (Hovannisian, 1967:184; Kazemzadeh, 1951:116) Poti'ye gitmiş (Afanasyan, 1981:56) ve burada bir süre sonra görüşeceği Gürcü delegelerini beklemeye başlamıştı.

Almanya'nın desteğini alan Gürcüler, Maverâ-yı Kafkasya Seymi'ni feshetmek için 26 Mayıs 1918'de delegeleri toplantıya çağırılmıştı. Tserelli, Seym'in kendisini lağiv etmesinin gerekçelerini uzun uzun izah etmişti (DMZG, belge no: 161, s. 317-323; Hovannisian, 1967:186-187). Sonunda, Maverâ-yı Kafkasya'nın dağılması için Seym'e nihaî bir önerge vermişti (DMZG, belge no: 161, s. 323-330). Azerilerin de desteklemesi ile Seym'in feshedilmesi önergesi büyük bir çoğunlukla kabul edilmişti (DMZG, belge no: 162, s. 330). Bu suretle Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti sona ermişti².

26 Mayıs'ta 1918'de kendi kendini fesheden Seym'in kurulmasında olduğu gibi dağılmasında da Menşevik Gürcüler etkili olmuştu. Seym dağıldığına göre artık Gürcüler kendi bağımsızlıklarını ilan edebilirlerdi. Aynı gün Gürcü Milli Meclisi Yürütme Komitesi Başkanı Noy Jordanya'nın başkanlığında, Gürcü mebusları bağımsızlıklarının ilanı için bir araya gelmişlerdi (*Tanin*, 11 Haziran 1918, n. 3414;

¹ *The Times*, July/Temmuz 1, 1918, n. 41830, s. 6. *Christian Science Monitor* bu olayı "Almanlar için artık Tiflis'e ve oradan da demiryolları ile Türkistan ve İran'a ulaşmak çok kolay olacaktır" şeklinde yorumlamıştır (*Christian Science Monitor*, September/Eylül 21, 1918, s. 3).

² NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177. The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; NA, AIR, 1/22282/209/74/2, Stituation in Transcaucasia an Transcaspia (February 1918-September 1919); ARDA, fond: 970, siyahı: 1, iş: 111, varak: 17.

Hovannisian, 1967:188). Toplantıda Jordanya tarafından okunan “Bağımsızlık Akdi”¹ mecliste oybirliği ile onaylanmış (DMZG, belge no: 164, s. 332-336) ve Gürcistan’ın bağımsızlığı ilan edilmişti². Bağımsız Gürcistan Cumhuriyeti’nin ilk başbakanı Noy V. Ramişvili olmuştu³. Gürcistan’ın bağımsızlık ilanından sonra 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan⁴, 29 Mayıs 1918’de de Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etmişti⁵. Böylece Maverâ-yı Kafkasya’da üç bağımsız devlet ortaya çıkmıştı.

Gürcistan Başbakanı Noy Ramişvili ve Dışişleri Bakanı Çenkeli, Alman yetkilileriyle bir antlaşma imzalamak üzere Poti’ye gittiler. Taraflar arasında yapılan görüşmelerden sonra 28 Mayıs 1918’de bir Alman-Gürcü geçici antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşma

¹ Akdin başlıca maddeleri şu şekildeydi:

- 1- Bugünden itibaren Gürcü halkı hâkimiyet hakkına sahip olacak, Gürcistan’da tam yetkili bağımsız bir devlet olacaktır.
 - 2- Bağımsız Gürcistan’ın siyasi kuruluş şekli demokratik cumhuriyettir.
 - 3- Uluslararası anlaşmazlıklarda Gürcistan her zaman tarafsız kalacaktır.
 - 4- Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti başta komşu devletlerle olmak üzere diğer bütün devletlerle iyi ilişkiler kurmaya çalışacaktır.
 - 5- Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti kendi sınırları içindeki bütün halklara milliyet, din, sınıf ve cinsiyet ayırımı yapmadan her türlü sivil ve siyasi haklar vermeyi garanti eder.
 - 6- Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti, topraklarında yaşayan bütün halklara özgürce gelişmeleri için bütün imkânları tanımaktadır.
 - 7- Kurucu Meclisi toplanıncaya kadar Gürcistan’ı milli azınlıkların temsilcileri ile bütünleşmiş olan Milli Meclis idare edecektir ve onun karşısında da sorumlu olan Geçici Hükümet bulunmaktadır (DMZG, belge no: 165, s. 336-338; *The Georgian Messenger*, March/Mart 16, 1919, n. 4; Kazemzadeh, 1951:121-122; Şahin, 2002-596-597).
- ² FRUS, *Russia*, c. II, 1918:641; NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; NA, AIR, 1/22282/209/74/2. Situation in Transcaucasia an Transcaspia (February 1918-September 1919); ARDA, fond: 970, siyahı: 1, iş: 111, varak: 17; DMZG, belge no: 164, s. 332-336; DMZG, Belge No: 168, s. 339; *The Georgian Messenger*, February/Şubat 23, 1919, n. 1, s. 3; *Christian Science Monitor*, September/Eylül 21, 1918, s. 3; Buxton, 1926:33; Woytinsky, 1921:164. 29 Mayıs 1918’de Tiflis İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti Yürütme Komitesi Gürcistan’ın bağımsızlığına destek vereceğini açıklamıştı (DMZG, Belge No:167, s. 338).
- ³ İlk kabinedeki bakanlar şunlardır: Noy V. Ramişvili (Başbakan ve İçişleri), Akaki I. Çenkeli (Dışişleri), Grigori Georgadze (Harbiye), Georgi Juruli (Maliye, Sanayi ve Ticaret), Georgi Lashişvili (Eğitim), Noy Homeriki (Tarım ve Çalışma), Savla Aleksiyev-Meshişvili (Adliye) ve Ivan Lordkipanidze (Ulaştırma) (DMZG, belge no: 164, s. 332-336; Lang, 1962:209).
- ⁴ ARDA, fond: 970, siyahı: 1, iş: 111, varak: 17; Bala, 1953:12; Resulzade, 1953:5. Bağımsız Azerbaycan’ın ilk hükümetinde yer alan bakanlar ve görevleri şunlardı: Fethali Han Hosityki (Başbakan ve İçişleri), Hüsrevpaşa Sultanov (Harbiye), Nesib Yusufbekov (Maliye ve Eğitim), Mehmed Hasan Hacinski (Dışişleri), Hüdada Melikaslanov (Adliye), Halil Has Mehmedov (Adliye), Ekberağa Şeyhülislamov (Emek ve Ziraat), Mehmed Yusuf Caferov (Ticaret ve Sanayi) ve Cemo Hacinski (Devlet Kontrolü) (*Azerbaycan Tarihi*, 1993:245-246).
- ⁵ NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; Ermeniler ilk hükümeti ancak, Batum Konferansı bittikten sonra 30 Haziran 1918’de kurabileceklerdi. Bu hükümet şu kişilerden oluşmaktaydı: Hovhannes Kaçaznuni (Başbakan), Aleksandr Hatisyan (Dışişleri), Aram Manukyan (İçişleri), Kaçatur Karçikyan (Maliye), General Hovnannes Hakverdian (Harbiye) (Hovannasian, 1967:208-209). Ermeniler, Gürcüler ve Azerilerin bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra, bağımsızlıklarını ilan etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Yani aslında bağımsızlıklarını ilan etmek çok arzu ettikleri bir durum değildi (Şahin, 2003:387).

daha çok ticarî hüviyet taşımaktaydı. Gürcistan'ın bağımsızlığının tarafından himaye edilmesi karşılığında, başta Gürcü demiryollarının kullanımı olmak üzere Almanya ticarî haklar elde etmişti (Lang, 1962:207-207; Woytinsky, 1921:165).

2.2.5. Barış Müzakerelerinin Yeniden Başlaması ve Ayrı Barış Antlaşmalarının İmzalanması

Maverâ-yı Kafkasya'daki son gelişmelerden haberi olmayan Türk heyeti başkanı Halil Bey, 26 Mayıs 1918'de, Seym'e 11 Mayıs 1918'de verilen Türk taleplerinin 72 saat içerisinde kabul edilmesini bildiren ultiatom vermişti (DMZG, belge no: 159, s. 309-310; Hovonnaisan, c. I, 1971:28-29). Fakat bu arada Maverâ-yı Kafkas Federasyonu dağılmış ve Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan artık müstakil birer devlet olmuşlardı. Bu devletler de devam etmekte olan Türk ileri harekâtından çekindikleri için barış müzakerelerine devam etme kararı almışlardı. Fakat bundan sonra görüşmelere ayrı heyetler halinde devam edilecekti. Konferansın bundan sonraki kısmında, Ermeni heyetine Aleksandr Hatisyan¹, Gürcü heyetine Noy Ramişvili² başkanlık edecekti.

Batum Türk heyeti ile Gürcü, Azeri ve Ermeni heyetleri arasında ayrı olarak devam eden görüşmeler sonunda³ 4 Haziran 1918'de müşterek ve münferit, bunun yanında Şimalî Kafkas delegeleri ile de 8 Haziran 1918'de antlaşmalar imzalanmıştı.

Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan devletleri arasında 4 Haziran 1918'de Bakû-Batum petrol hattına dair müşterek bir antlaşma imzalanmıştı. Bu antlaşmaya göre Bakû ve Batum arasındaki petrol hatlarının mevcut durumları muhafaza edilecekti. Ayrıca taraflar, petrolün sürekli akışını sağlayacaklar ve kendi toprakları üzerinde bulunan boru hatlarının koruyacaklardı⁴. Diğer müşterek antlaşma Türkiye, Gürcistan Azerbaycan ve Ermenistan arasında 4 Haziran 1918'de imzalan ve Maverâ-yı Kafkasya trenlerinin hareketli parçalarının paylaşılmasıyla ilgiliydi (BOA, HR.HMŞ.İŞO, 107/11; DMZG, belge no: 179, s. 365; Şahin, 2002:700).

¹ Heyetin diğer üyeleri Kaçaznuni ve Papacanyan'dır (Hovannisian, 1967:191).

² Heyetin diğer üyeleri General Odişelidze, Grigori Gvazava ve G. Titkiladze'dir (Avalov, 1924:92). Gürcü heyeti 31 Mayıs 1918'de Halil Bey'e bir mektup göndererek 27 Mayıs akşamı Osmanlı devleti tarafından gönderilen ultiatomun yeni gelişmeler (Maverâ-yı Kafkas Seymi'nin feshi ve Gürcistan'ın bağımsızlığı) karşısında muhababının kim olduğunu sormuştu (DMZG, Belge No: 168, s. 339).

³ Görüşmelerin detayları için bkz: Şahin, 2002:606-627.

⁴ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 106/8; DMZG, belge no: 178, s. 364; Şahin, 2002:699; *Haftalık Gazete*, 19 Eylül 1918, n. 13.

Müşterek antlaşmalar imzalandıktan sonra sıra münferit antlaşmalara gelmişti. Türkiye ve Gürcistan arasında 4 Haziran 1918'de Barış ve Dostluk Antlaşması imzalanmıştı. On üç madde olan antlaşmanın ilk maddesi Türkiye ile Gürcistan arasında sürekli ve istikrarlı bir dostluğun kurulmasını içermektedir. İkinci madde ise taraflar arasındaki sınırı belirlemektedir. Bu maddeye göre Abastuman ve Ozurgeti Gürcistan'a, Ahıska ve Ahılkelek kazaları¹ ise Brest-Litovsk sınırını aşarak Türkiye'ye verilmektedir. Yani Türkiye-Gürcistan sınırı 1828 yılındaki konuma gelmişti. Antlaşmanın diğer önemli maddesi olan altıncı maddeye göre, Gürcistan dâhilindeki tüm Müslümanların din ve adetlerine riayet edilecek ve Osmanlı padişahının ismi hutbelerde zikredilecekti. Müslümanlar diğer dinlere mensup olan vatandaşlarla aynı haklara sahip olacaklardı². Barış ve Dostluk Antlaşması dışında Gürcistan ile Barış ve Dostluk Antlaşması'na Birinci İlave³, Barış ve Dostluk Antlaşması'na İkinci İlave⁴, Barış ve Dostluk Antlaşması'na Üçüncü İlave⁵, Barış ve Dostluk Antlaşması'nın Geçici Ek Antlaşması⁶ ve Barış ve Dostluk Antlaşması'nın Geçici Ek Antlaşması'na İlave⁷ şeklinde ek antlaşmalar imzalanmıştı. Osmanlı devleti ve Gürcistan Cumhuriyeti arasında imzalan bütün antlaşmaları Türkiye adına Halil Bey ve Vehib Paşa Gürcistan adına da Ramışvili, Gvazava, Odişilidze ve Ritkiladze imzalamışlardı.

Türkiye ile Ermenistan arasında da 4 Haziran 1918 tarihinde Barış ve Dostluk Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşmaya göre Ermenistan-Türkiye sınırı yeniden çizilmiş, Gümrü, Eçmiyazin, Sürmeli, Erivan, Gernibasar, Şerur ve Vedibasar ve

¹ Türkiye'nin Gürcistan'dan elde ettiği yerler Ahıska 2.300, Ahılkelek 2.800, Zalka 500 kilometrekare olmak üzere toplam yüzölçümü 5.600 kilometrekareydi (Bihl, c. II, 1992:308).

² Barış ve Dostluk Antlaşması'nın diğer maddeleri özet olarak şu şekildedir: dördüncü maddesi her iki tarafın da topraklarında çetelerin meydana gelmesine izin verilmemesi; beşinci maddesi Gürcistan sınırları içerisindeki Rus savaş gemilerinin barış yapıncaya kadar teçizat ve silahlarından arındırılması; yedinci madde şebenderlik ve ticaret mukavelelerinin imzalanması; sekizinci madde karşılıklı olarak demiryolu nakliyatının kolaylaştırılması; dokuzuncu madde Osmanlı devleti ve Gürcistan arasındaki posta ve telgraf işlerinin düzenlenmesi; onuncu madde sınırın diğer tarafında bulunan emlak ve arazilerin düzene konulması; on birinci madde bu antlaşmanın Brest-Litovsk Antlaşması'na aykırı olmadığı; on ikinci madde bu antlaşmayla belirlenen sınırların dışında her iki tarafın işgali altında bulunan arazilerdeki askerlerin tahliye edilmesi; on üçüncü madde antlaşmanın tasdikinden bir ay sonra İstanbul'da teatisinin yapılmasını içermektedir (BOA, HR.HMŞ.İŞO, 106/8; DMZG, belge no: 172, s. 343-349; Şahin, 2002:710-715).

³ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 106/8; DMZG, belge no: 173, s. 349-351; Şahin, 2002:716-717.

⁴ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 106/8; DMZG, belge no: 174, s. 351-353; Şahin, 2002:718-719.

⁵ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 106/8; DMZG, belge no: 175, s. 353-357; Şahin, 2002:719-722.

⁶ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 106/8; DMZG, belge no: 176, s. 357-360; Şahin, 2002:722-725.

⁷ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 106/8; DMZG, belge no: 177, s. 361-363; Şahin, 2002:726-728.

Nahçıvan'dan yaklaşık 14.800 kilometrekarelik toprak elde etmişti¹. Türkiye ayrıca Gümrü-Culfa demiryolunu kontrol altına alacaktı. Böylece Türkiye'nin özellikle Azerbaycan olmak üzere bölgeye nüfuz etmesi kolaylaşmış olacaktı². Ermenistan ile de ek antlaşmalar imzalanmıştı (BOA, HR.HMŞ.İŞO, 107/11; Şahin, 2002:733-746)³.

Gürcistan ve Ermenistan'ın dışında, Azerbaycan ile 4 Haziran 1918'de Dostluk Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşma ile Azerbaycan topraklarının tamamı Osmanlı devletinin koruması altına giriyordu ve Azerbaycan hükümeti istediği takdirde Osmanlı hükümeti silah kuvvetiyle yardımda bulunabilecekti⁴. Maverâ-yı Kafkas cumhuriyetlerinin yanında, Şimalî Kafkas heyeti ile 8 Haziran 1918'de Dostluk Antlaşması imzalanmıştı⁵. Bu antlaşma ile taraflar arasında siyasî, hukukî, iktisadî ve fikrî alanlarda dostane ilişkiler kurulacaktı (Şahin, 2002:639).

Batum'da Osmanlı devleti Gürcü, Azeri, Ermeni ve Şimali Kafkasya temsilcileriyle 20'ye yakın antlaşma imzalamıştır. Antlaşmaların teatisi dört müttefik devletin katılımıyla İstanbul'da yapılacaktı (*Atı*, 12 Haziran 1334/1918, n. 163). Bu antlaşmaların tamamı Osmanlı devletinin istediği şartlar çerçevesinde olmuştu. Böylece, Osmanlı devleti Kafkasya'da büyük bir güç ve nüfuz elde etmişti. Fakat Osmanlı devleti bundan sonra Kafkasya'da sadece Gürcüler ve Ermenilerle ya da İngilizlerle değil, aynı zamanda artık müttefiklikten çıkıp rakip durumuna gelen Almanlarla da mücadele edecekti. Nitekim Almanlar Batum Antlaşmalarını çok şiddetli protesto etmişlerdir⁶.

¹ Osmanlı devleti Gümrü'den 1.800, Eçmiyazin'den 2.300, Sürmeli'den 3.500, Erivan-Gernibasır'dan 500, Şerur -Vedibasır'dan ise 2.300 ve Nahçıvan'dan 4.400 kilometrekarelik arazi elde edilmişti. (Bihl, c. II, 1992: 308).

² BOA, AFTE, 6/61; Şahin, 2002:728-733.

³ Ermenistan ile imzalanan 2. Ek Antlaşma'ya göre yeni hududun iki tarafında 15 km genişliğinde serbest bölge bulunacak. 3. Ek Antlaşma'ya göre ise Ermenistan'da ahali tarafından seçilen müftüler Şeyhülislam tabii olacak; Şeyhülislam tarafından tayin edilen baş müftü evlenme, boşama, vesayet, miras ve vakıflara ait işleri düzenleyecekti; esirler adedi adedine kafieler halinde teslim edilecek, Ermenistan'a yerleşmek isteyen Türkler kalacak idi (Belen, 1967:163-164).

⁴ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 107/7; Şahin, 2002:700-701. Azerbaycan ile de ek antlaşmalar imzalanmıştı (BOA, HR.HMŞ.İŞO, 107/7; Şahin, 2002:704-710).

⁵ NA, AIR, 1/22282/209/74, Situation in Transcaucasia an Transcaspia (February 1918-September 1919).

⁶ NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office.

2.3. Batum'un Alınmasından Batum Konferansı Sonunda Kadar Kafkasya'daki Türk Askerî Harekâtı

2.3.1. Gürcülere Yönelik İleri Harekât

2.3.1.1. Batum Bölgesindeki İleri Harekât

Batum, 14 Nisan 1918 tarihinde 200 kişilik bir Türk birliği tarafından teslim alındıktan sonra, şehrin dışında bekleyen birliklerin bir kısmı Batum'a girmiş ve bütün stratejik noktaları işgal etmişti. Fakat Türk kuvvetlerin büyük çoğunluğu hala Batum dışındaydı. 37. Kafkas Fırkası Batum'un güneyinde tabyalar civarında bulunuyorken, 3. Kafkas Fırkası da Batum'un kuzeydoğu istikametinde şehirden kaçan Gürcü birliklerini takipteydi. Batum taarruzuna sonradan katılan 10. Kafkas Fırkası da şehre girmeden, şehrin kuzeyinden Karadeniz sahiline inmişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:489).

Batum teslim olmasına rağmen şehir dışında Gürcü birlikleriyle savaş devam etmekteydi. 15 Nisan 1918'de 3. Kafkas Fırkası¹ bir koluyla Acara suyunun kuzey tepelerindeki Çakvistavi civarında Gürcü kuvvetlerine taarruz ederken (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:489), diğer bir koluyla da Batum'a taarruz eden esas kuvvetlerin muhafazası ve düşmanın hudut ricatını tehdit etmek üzere 15 Nisan'da Sakeba istihkâmına saldırmıştı (Sürmeli, 2001:85). 10. Kafkas Fırkası da sahilde, karşısındaki Gürcüleri atarak, Batum'un 12 km kuzeyinde bulunan ve Batum-Tiflis demiryolu üzerindeki Çakvi istasyonunu işgal etmişti. 10. Kafkas Fırkası'nın birlikleri daha sonra Halabağ silsilesi-Açkoğa hattına doğru ilerlemişlerdi (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:489). Sahilde ileri harekâtına devam eden 10. Kafkas Fırkası bir süvari bölüğü ile 16 Nisan 1918'de Batum'un 25 km kuzeyindeki Çürüksu'yu işgal etmişti². Bu suretle Batum'un kuzey ve doğu kısımları Tiflis, Kutayis, Ozurgeti istikametlerinden gelebilecek herhangi bir Gürcü saldırısına karşı emniyet altına alınmıştı.

¹ 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Halid Bey, bir yandan muharebe ederden, bir yandan fırkayı takviye etmek ve teşkilatı kurmakla uğraşmaktaydı. Çakvistavi hariç olmak üzere Orta Batum'daki 2 alayın mevcudunu 1.600 kişiye çıkarmıştı (Sürmeli, 2001:85).

² *The Manchester Guardian*, April/Nisan 20, 1918, s. 5; *The Times*, April/Nisan 20, 1918, n. 41769, s. 5; *İkdam*, 18 Nisan 1334/1918, n. 7611; *Tasvir-i Efkâr*, 18 Nisan 1334/1918, n. 2428; *Atı*, 18 Nisan 1334/1918, n. 108; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:489. Fevzi Çakmak Çürüksu'yu 37. Fırka'nın aldığını söylemektedir (Çakmak, 1936:268). Fakat bu bilginin doğru olma olasılığı yoktur. Çünkü, Batum'un kuzeyine doğru ileri harekâta devam eden 10. Kafkas Fırkası'ydı.

Batum ve bölgesini işgal etme vazifesi verilen VI. Kolordu Kumandan Vekili ve 37. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Kazım Bey, 18 Nisan 1918'den itibaren başlamak üzere yeni bir harekât planı hazırlamıştı. Buna göre 37. Kafkas Fırkası Batum'un hemen güneyinde bekletilirken, 3. Kafkas Fırkası Ahıska'yı işgal ile orada teşkilâtını geliştirecek, 10. Kafkas Fırkası ise Karadeniz sahilindeki ilerlemesini sürdürerek, büyük kısmı ile Ozurgeti ve civarına gelerek Kütayis istikametini kapayacak, bir müfreze ile Poti'yi işgal edecekti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:489).

Çürüksu'yu işgal eden 10. Kafkas Fırkası, kuzey istikametindeki ilerlemesine başlamadan önce Çürüksu-Batum arasındaki demiryolunu tamir ederek kullanıma açmıştır (BPSVADM, belge no: 69, s. 123-127). Böylece 10. Kafkas Fırkası ileri harekâtı sırasında demiryolundan da destelenecekti. Karadeniz sahilinde kuzey istikametinde ilerlemesini devam ettiren 10. Kafkas Fırkası bir alayı ile Poti'yi işgal etmişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:496). Fırka, Batum-Kütayis-Poti demiryolları kavşağını işgal etmek üzere 20 Nisan 1918'de yürüyüşe geçecekti (*Tanin*, 25 Nisan 1334/1918, n. 3367, s. 1; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:496). Fakat 10. Kafkas Fırkası'nın bu harekâtı başarı ile gerçekleştirmesine tereddütle bakan Miralay Kazım Bey, üç alaydan oluşan 37. Kafkas Fırkası'nın iki alayıyla 10. Kafkas Fırkası'nı takviye etmesini istemişti. Bunun üzerine harekâta geçen 37. Kafkas Fırkası çok önemli bir mevkiye olan Kutayis'i işgal etmek üzere yola çıkmıştı¹.

Ozurgeti'ye doğru ilerleyen 10. Kafkas Fırkası, 21 Nisan 1918'de bu kasabayı işgal etmişti². Kasabanın alınmasından sonraki firkanın harekâtı, arazi şartlarından dolayı ağır ilerlemekteydi. Gürcüler ise Cucu nehrinin kuzeyine çekilmişlerdi. 37. Kafkas Fırkası, 10. Kafkas Fırkası'na destek olmak için, Ozurgeti doğusundan Cucu nehrini geçerek Gürcülerin yan ve gerilerine taarruz edecekti. Ozurgeti'den çekilen Gürcü birlikleri, aldığı takviye birliklerle Ozurgeti'nin 8 km kadar kuzeyinde Supsa nehri civarında

¹ *Tasvir-i Efkâr*, 25 Nisan 1334/1918, 2435; *Tasvir-i Efkâr*, 26 Nisan 1334/1918, 2436; *Ati*, 25 Nisan 1334/1918, n. 115; *Ati*, 26 Nisan 1334/1918, n. 116; *İkdam*, 25 Nisan 1334/1918, n. 7618; *İkdam*, 26 Nisan 1334/1918, n. 7619. Ozurgeti-Kutayis istikametinde ilerleyen 10. ve 37. Kafkas Fırkalarının en büyük problemi ulaştırma araçlarının çok az olması ve bu firkaların erzak ve cephane kollarının bulunmamasıydı. Bu nedenle harekâtın Kutayis'ten daha doğuya doğru ilerleyebilmesi için, Kutayis'in doğusunda tahrip edilen demiryolunun tamir edilmesi gerekliydi (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:497).

² NA, FO, 248/ 1196/208, (26 Nisan 1918); NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; *Tasvir-i Efkâr*, 23 Nisan 1334/1918, n. 2433; *Ati*, 23 Nisan 1334/1918, n. 113; *The Times*, April/Nisan 24, 1918, n. 41772, s. 5; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:503.

savunma hattı kurmuşlardı. 10. Kafkas Fırkası, 23 Nisan 1918'de Sasa nehri üzerinden ilerleyerek şiddetli çarpışmalardan sonra Huvarbati köyünü işgal etmişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:503)¹.

10. ve 37. Kafkas Fırkalarının ileri harekâtı devam ettiği sırada, Maverâ-yı Kafkasya'nın idarî merkezinde çok ciddi değişiklikler olmuştu. 22 Nisan'da Maverâ-yı Kafkas Seym'i bağımsızlığını ilan etmiş ve Osmanlı devleti ile barış görüşmelerinin devamına karar verilmişti. Maverâ-yı Kafkas hükümeti Türk ileri harekâtının özellikle Kutayis civarında devam etmesini istememekteydi ve bu durum Çenkeli tarafından Enver Paşa'ya iletilmişti. Enver Paşa ise Kutayis'e doğru devam eden harekâtın iki şartın yerine getirilmesi ile durdurabileceğini belirtmişti. Bunlar, Bolşevikler tarafından tehdit edilmekte olan Müslümanlara yardım için Kafkas demiryollarının askerî açıdan kullanılmasına izin verilmesi ve Gürcülerin Ermenilere kuvvet ve askerî malzeme yoluyla hiçbir yardımda bulunmamaları hususlarıydı. Eğer bunlar, Kafkas hükümeti tarafından kabul edilirse Enver Paşa, sadece Kutayis civarındaki değil, Kafkasya dâhilindeki bütün harekâtı durdurabileceklerini belirtmişti².

Kutayis'e doğru Türk kuvvetleri ilerlerken, aynı zamanda Kars'a doğru da Türk ileri harekâtı devam etmekteydi ve Türkler bu şehri kuşatmış durumdaydılar. Enver Paşa'nın taleplerini kabul etmeyen Maverâ-yı Kafkasya hükümeti, bu kez Kutayis ve Kars'taki askeri harekâtın durdurulmasını istemişti. Enver Paşa, III. Ordu Kumandanlığı'na 23 Nisan 1918'de gönderdiği telgrafta "halen Kars ve Kutayis'te icra edilmekte olan harekâttan ikincisini Kars'ın bütün teslimatı ile ve bila-kaydu-şart bize teslim edilmesi

¹ Bir İngiliz belgesinde Ozurgeti'deki Türk birliklerine Gürcülerin zırhlı trenle saldırdıkları ve Türklere 1.000 kişilik bir zayıat verdirdikleri yazılıydı (NA, FO, 248/ 196/226, Bristow (Tebriz) to Foreign Office - 6 Mayıs 1918).

² ATASE, BDH, Kıs: 2917, D: 4302, B: 1-13, Enver Paşa'dan III. Ordu Kumandanlığı'na (23 Nisan 1918). Maverâ-yı Kafkas hükümeti Ozurgeti ve civarındaki Türk birliklerinin ilerlemelerine engel olmak için çeşitli yollara başvuruyordu. Maverâ-yı Kafkas hükümeti Ozurgeti ve civarındaki Türk birliklerinin Gürcü ahaliye zulmettikleri, eşyalarını yağmaladıkları ve ahalinin köylerini terk etmek zorunda kaldıkları konusunda III. Ordu'ya şikayette bulunmuşlardı. Bunun üzerine, III. Ordu Kumandanlığı Ozurgeti ve havalisindeki olayları tahkik ettirmişti. Fakat yapılan tahkikatta buradaki Gürcülerin köylerini terk ederken eşyalarını da götürdükleri, bunlardan bir kısmının eşyalarını yollara attıkları, hatta eşyalarını bulamayanlara Türk askeri tarafından erzak verildiği tespit edilmişti. III. Ordu Erkân-ı Harbiyesi Ömer Lütfü Bey, Çenkeli ve Odişelidze'ye 29 Nisan 1918'de gönderdiği telgrafta bu durumu anlattıktan sonra, Ozurgeti ve civar ahalisinden olup savaş sırasında firar eden ahalinin mallarına sahip olmaları için köylerine bir an evvel dönmelerine izin verileceğini belirtmişti. (ATASE, BDH, Kıs: 2917, D: 4302, B: 1-6, Ömer Lütfü Bey'den Maverây-ı Kafkasya Hükümeti Başvekili Çenkeli ve Harbiye Nazırı Odişelidze'ye - 29 Nisan 1918).

şartıyla tevkif ederiz”¹ diyerek Kars’ın teslimi karşılığında Kutayis’teki birliklerin ilerlemesinin durdurulacağını belirtmişti. Bu teklif sonucunda Türklerle Ermeniler arasında 24 Nisan’da yapılan antlaşmaya göre Kars’ın Türklere teslim edilmesi kararlaştırılmış ve Türk ordusu 25 Nisan’da Kars’a girmişti². Bu gelişme üzerine, 26 Nisan’da Vehib Paşa Çenkeli ve General Odişelidze’ye bir yazı göndererek Kutayis ve Tiflis istikametlerindeki askerî harekâtların durdurulduğunu bildirmişti (DMZG, belge no: 121, s. 251-252).

Enver Paşa, Batum Konferansı’na askeri temsilci olarak seçilmiş olan III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa’ya 1 Mayıs 1918’de gönderdiği telgrafta, trenlerle nakliyata izin verilmesi karşılığında bir kısım arazinin tahliyesi gibi bir şartın kabul edilmesinin uygun olamayacağını söylemişti. Enver Paşa telgrafın devamında, Maverâ-yı Kafkasya hükümeti ile Osmanlı hükümeti arasında barış kararı verilir verilmez, Ozurgeti havalisinde 93 hududundan fazla olarak işgal edilen arazinin tahliye edilerek, Kafkas hükümetine iade edileceğini belirtmişti³. Yani Enver Paşa, Gürcülerin trenlerle nakliyata izin vermesi karşılığında tahliye edilmesi düşünülen Brest-Litovsk hududu haricinde işgal edilen bölgeleri, Osmanlı devleti arazisi olarak görmemekteydi. Enver Paşa’nın bu önerisi, 2 Mayıs 1918’de Çenkeli ve Odişelidze’ye Vehib Paşa tarafından bildirilmişti (DMZG, belge no: 129, s. 261).

Maverâ-yı Kafkas hükümetiyle Batum’da barış müzakereleri devam ettiği sırada Ozurgeti ve Kutayis bölgesinde Türk birliklerinin herhangi bir ilerlemesi olmamış⁴, Poti’yi işgal eden birlikler geri çekilmişti. Konferans süresince, 10. Kafkas Fırkası Ozurgeti ve kuzeyinde, 37. Kafkas Fırkası bir alayı ile Çoluk nehri güneyinde demiryolu ile kıyı arasında, bir alayı Leğva’da diğer alayı da Batum’da kalmışlardı (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:511). Türk birlikleri bu ara dönemde teşkilatlarını kuvvetlendirmeye çalışmışlardı.

Batum ve civarındaki askeri faaliyetlerini gerçekleştiren VI. Kolordu’ya bağlı 37. Kafkas Fırkası ve 10. Kafkas Fırkası’nın teşkilat olarak birçok yönlerden eksiklikleri

¹ ATASE, BDH, Kls: 2917, D: 4302, B: 1-13, Enver Paşa’dan III. Ordu Kumandanlığı’na (23 Nisan 1918).

² Kars’ın alınması ileride daha detaylı anlatılacaktır.

³ TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm, belge no: 156 (1 Mayıs 1918).

⁴ NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, n. 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office.

olup, 3. Kafkas Fırkası ise henüz teşkilatını tamamlayamamıştı. Batum'da başlayan barış görüşmeleri fırsat bilerek bu eksikliklerin tamamlanmasına çalışılmıştı. 18 Mayıs 1918'de VI. Kolordu Kumandanı, III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa'dan 10. Kafkas Fırkası'nın Süvari Bölüğü'nün, Batum'da bulunan Piyade Taburu'nun ve Samsun ve havalisi kumandanlığına verilen 30. ve 31. Alayların Krup Cebel Takımları'nın fırkaya iltihak etmesini istemişti¹. Vehib Paşa VI. Kolordu Kumandanı'nın bütün bu isteklerinin yerine getirilmesi için emir vermişti². Ayrıca, 27 Mayıs 1918'de Trabzon'da bulunan 10. Fırka'ya bağlı Makine Bölüğü³ ve yine Trabzon'da bulunan 1.000 mevcutlu 37. Fırka Depo Taburu deniz yoluyla Batum'a gönderilmiştir⁴.

Bu arada Batum'da barış görüşmeleri neticelenmiş ve Osmanlı devleti ile Gürcistan arasında 4 Haziran 1918'de imzalanan Batum Antlaşmalarına göre Ozurgeti ve Kutayis Gürcülerde kalmıştı. Bu antlaşmaya göre Türk birlikleri 4 Haziran'da Ozurgeti'yi boşaltmışlar ve Osmanlı devleti ve Gürcistan arasındaki sınır Çoluk suyu olmuştu (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:524)⁵.

2.3.1.2. Ahıska ve Ahılkelek'in Geri Alınması

14 Nisan 1918'de Türk birlikleri tarafından Batum'un alınmasını müteakip, VI. Kolorduya bağlı 10. ve 37. Kafkas Fırkası Ozurgeti, Kutayis civarına gönderilirken, 3. Kafkas Fırkası'na da Ahıska'ya⁶ işgal etmesi emri verilmişti. Bu emir üzerine 3. Kafkas Fırkası 18 Nisan 1918'de Geda üzerinden Ahıska'ya hareket etmiş (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:489, 497), Ahılkelek'in 40 mil güneyinde bulunan Çıldır tepesini işgal ettikten sonra⁷, Ahıska istikametindeki ilerlemesine devam ettirerek (*Kafkas Cephesi*, c.

¹ ATASE, BDH, Kls: 2927, D: 243, B: 8.

² ATASE, BDH, Kls: 2927, D: 243, B: 8-2. Vehib Paşa, Samsun Havalisi Kumandanlığı'na 29 Mayıs 1918'de bir telgraf göndererek 10. Kafkas Fırkası'nın 30. ve 31. Alaylarının Seri Cebel Takımlarının fırkasına iltihak ettirilmek üzere iki vasıta ile ve deniz yoluyla Batum'a sevk ettirilmesini emretmişti (ATASE, BDH, Kls: 2927, D: 243, B: 8-3).

³ ATASE, BDH, Kls: 2927, D: 243, B: 8-1.

⁴ ATASE, BDH, Kls: 2927, D: 243, B: 12-1.

⁵ Gegeçkori "Türkleri ancak Çoluk vadisinde durdurmak mümkün olabilmıştır" demiştir (DGMGDM, 1931:91; Kadişev, 1960:50).

⁶ Ahıska'da yaklaşık 2.000 kişilik Ermeni ve Gürcü kuvveti bulunmaktaydı. Müslüman halktan ise 1.100 kişilik bir silahlı kuvvet vardı. Teşkilatını henüz tamamlayamayan 3. Kafkas Fırkası'nın 7. ve 8. Kafkas Alayları tamamıyla bu Acaralılardan oluşacaktı. Fırkaya ayrıca bir dağ bataryası ile bir makineli tüfek bölüğü verilmişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 504).

⁷ NA, FO, 248/ 1196/208, (26 Nisan 1918).

c. II/2, 1993:503), Tiflis-Batum demiryolundan 42 km uzaklıktaki Borcum'a kadar gelmişti¹.

Ozurgeti ve Kutayis bölgesinde olduğu gibi Ahıska istikametine ilerleyen Türk birlikleri de Maverâ-yı Kafkas hükümeti tarafından engellenmek istenmiştir. Bu nedenle General Odişelidze Vehib Paşa'ya 28 Nisan 1918 tarihinde gönderdiği telgrafta, Ahıska bölgesinde kendilerini Türk kuvvetleri, komutanlarını da Türk subayları olarak tanıtan Müslüman eşkiya müfrezelerinin katliam ve soygun yaptıklarını belirtmişti. Odişelidze telgrafının devamında, eğer bu kişiler gerçekten Türk birlikleri veya subaylarıysa hareketlerini durdurmak için emir verilmesini istemiş, eğer değilse bunları yok etmek üzere tedbirler alınacağını bildirmişti (DMZG, belge no: 125, s. 256-257)². Vehib Paşa buna cevap olarak 29 Nisan 1918'de gönderdiği telgrafta, Ahıska etrafındaki çetelerin emri altında olmadığını, Osmanlı kuvvetlerinin Ahıska'nın 20 km batısında bulunan Adigon (Adigeni) mevki civarında olup, 23 Nisan 1918 öğleden sonra saat 05:00'dan itibaren bu mevkiden doğuya bir adım bile atmadığını ve Osmanlı kuvvetleri içerisinde bu gibi şekavet, mezalim ve cinayet işleyecek hiç kimse olmadığını belirtmişti³.

11 Mayıs 1918 tarihinde başlayan Batum Konferansı müzakereleri esnasında Ahıska ve Ahılkelek bölgesinde Türkler ileri harekâta bulunmadılar. Batum Antlaşmalarına göre Ahıska ve Ahılkelek Osmanlı devletinde kalmış ve Gürcüler 10 Haziran 1918 sabahı Ahıska'yı boşaltmış olacaktı. Tahliyeden sonra Ahıska 3. Kafkas Fırkası tarafından, Ahılkelek de 123. Alay tarafından alınmıştı (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:524)⁴.

2.3.2. Ermenilere Yönelik Türk İleri Harekâtı

2.3.2.1. Kars ve Elviye-i Selâse'nin İstirdadının Tamamlanması

Batum ve Ardahan'ın Osmanlı devletinin eline geçmesinden sonra, Kars'ın alınıp Elviye-i Selâse'nin istirdadının tamamlanması için Grup Kumandanı Mirliya Yakup Şevki Paşa, 17 Nisan'da birliklerine emir göndererek, 19 Nisan sabahı Kars'ın kuşatma harekâtına başlanacağını bildirmişti. Harekât I. Kafkas Kolordusu Kumandanı Miralay

¹ NA, FO, 248/ 1196/210, Bristow (Tebriz) (25 Nisan 1918).

² Ahılkelek Ermeni komutanı yarbay Arakvelof da Ahılkelek'de Müslümanların köyleri saldırmalarından bahsetmektedir (DMZG, belge no: 124, s. 256).

³ ATASE, BDH, Kıs: 2917, D: 4302, B: 1-9, Ömer Lütfü Bey'den General Odişelidze'ye (29 Nisan 1918).

⁴ Kazım Karabekir Paşa, Ahılkelek'in Türk birlikleri tarafından 3 Haziran'da alındığını söylemekteydi (Karabekir, c. I, 2009:528).

Kazım Karabekir Paşa tarafından gerçekleştirilecekti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:495). Türk ordusunun harekâtı, planlandığı gibi 19 Nisan 1918'de Kars'ın 30 km batısındaki Novo Selim mıntıkasına bir taarruzla başlamıştı (Karabekir, 1990:288; Allen ve Muratof, s. 433; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:495; Karabekir, c. I, 2009:510). Novo Selim'deki durumları güçlü olmayan Ermeniler¹, akşam saatlerinde şehri terk etmişler ve kasaba Türk ordusu tarafından ele geçirilmişti (Allen ve Muratof, 1966: 433; Belen, 1967:158)². Novo Selim'i ele geçiren Türk birlikleri Kars'a doğru ilerlemeye devam etmişlerdi (*The Manchester Guardian*, April/Nisan 22, 1918, s. 4).

Ermeniler ise Kars'ın Türklere karşı rahatlıkla savunulacağını düşünerek³, savaşa devam kararı almışlar⁴ ve bu kararı Tiflis'e bildirmişlerdi (Hovannisian, 1967:159)⁵. Fakat bu arada Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği bağımsızlığını ilan etmiş ve Osmanlı devleti ile barış müzakerelerinin devam edeceğini belirtmişti. Maverâ-yı Kafkasya hükümeti ayrıca, Türkiye ile devam eden savaşı durdurmuş ve General Odişelidze bu durumu Vehib Paşa'ya bildirmişti (DMZG, belge no: 104, s. 225-226). Vehib Paşa ise 23 Nisan'da Maverâ-yı Kafkasya hükümetine gönderdiği cevabî yazıda Türk ordusunun Kars tabyalarına 2 km kadar yaklaşıktan sonra duracağını bildirmişti⁶.

Vehib Paşa, hem Kars tabyalarına 2 km yaklaşmak, hem de Maverâ-yı Kafkasya hükümetine barış konusunda baskı yapmak için Türk birliklerine Kars'a doğru ilerlemeleri için talimat vermişti⁷. Talimat üzerine harekete geçen I. Kafkas Kolordusu ile 11. ve 5. Kafkas Fırkaları Kars'ı tamamen kuşatmışlar ve Kars-Gümrü demiryolunu

¹ NA, FO, 248/ 1196/208, (26 Nisan 1918).

² Novo Selim'deki Türk birliklerinin sayısı yaklaşık 10.000 civarındaydı (NA, FO, 248/ 1196/210, Bristow (Tebriz) (25 Nisan 1918).

³ Kars'ta toplanan Ermenilerin sayısı yaklaşık 20.000 civarındaydı (Belen, 1967:158).

⁴ NA, FO, 248/ 1196/210, Bristow (Tebriz) (25 Nisan 1918).

⁵ Maverâ-yı Kafkas Orduları Başkomutanı General Lebedinski de Türklere karşı savaşa destek vermiştir (Allen ve Muratof, 1966:433).

⁶ Vehib Paşa'nın Çenkeli'ye gönderdiği telgraf şu şekildeydi:

“1- 1877-1878 yıllarına kadar ki Rus-Türk sınırından o tarafta devam eden askerî hareketlerin durdurulması hususunda bugün emir veriyorum.

2- Bu sınırın bu (Türk) tarafında devam eden askeri hareketler de durdurulacaktır. Yalnız Kars istikametindeki hareketler, tabyalardan 2 km. mesafede durdurulacaktır. Ben, hücum eden kıtaların komutanına, Albay Kazım Karabekir Bey'in tahliye şartları hususunda görüşmeler yapmak amacıyla gönderilmesi için emir verdim” (DMZG, belge no: 106, s. 227-228).

⁷ ATASE, BDH, Kls: 2917, D: 4302, B: 1-31. Türk birliklerinin ileri harekâta devam etmeleri üzerine Çenkeli Vehib Paşa'ya 24 Nisan 1918'de bir telgraf göndererek Türk tarafının bütün şartlarının Maverâ-yı Kafkas hükümeti tarafından kabul edildiğini ve askerî hareketlerin durdurulması için emir verildiğini söyledikten sonra, Türk birliklerinin ise Kars'ı kuzeyden de kuşattığını söylemiştir (DMZG belge no:115, s. 246-247).

kesmişlerdi (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 499-500). Kars'ın artık düşeceğini anlayan Ermeniler mütareke yapılmasını istemişlerdi. 24 Nisan'da yapılan mütarekeye göre Ermenilerin 25 Nisan günü Kars'ı tahliye etmesine karar verilmişti. Türk tarafı ise bu tahliyede onlara kolaylık gösterecek ve isteyen ahali de Kars'ı terk edebilecekti (DMZG, belge no: 123, s. 253-255; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:500-501; Karabekir, 1990:316-317)¹. 25 Nisan günü Ermeniler Kars'ı boşaltmaya başlamışlar, halktan da yaklaşık 10.000 kişi şehirden ayrılmıştı (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:501). Fakat Ermeniler tahliye işlemlerini gerçekleştirirken, civardaki Müslüman köylerinde katliam yapmaktaydılar². Bunlara ilaveten Kars'ta kalan Ermeniler, şehri teslim almak üzere şehrin dışında bekleyen Türk birliklerine ateş açmaktaydılar³. Bunun üzerine Enver Paşa Kars'ın kayıtsız şartsız teslim alınması talimatını vermişti (Şahin, 2002:471). Bu talimat üzerine I. Kafkas Kolordusu 25 Nisan akşam üzeri şehri resmen işgal etmişti⁴. Bu suretle Batum ve Ardahan'dan sonra Kars da Türklerin eline geçmişti⁵.

Türkler, 25 Nisan 1918'de Kars'ı ele geçirmelerine rağmen 1878 sınırı olan Arpaçayı'na kadar henüz gelememişlerdi. Bu nedenle, 26 Nisan'da Vehib Paşa Çenkeli ve General Odişelidze'ye bir nota göndererek, Kars bölgesinde eski sınıra kadar Türk birliklerinin ilerlemesinin devam edeceğini bildirmişti (DMZG, belge no: 121, s. 251-252)⁶. Direktif üzerine eski sınıra doğru ilerleyen Türk ordusu 28 Nisan'da

¹ Mütarekeye Türk heyetinde Kolordu Kumandanı Miralay Kazım Bey Osmanlı birinci ve topçu kaymakamı Salih Bey ikinci ve Erkânıharp Yüzbaşı Talat Efendi üçüncü aza tayin edilmiştir (HTVD, 1964, c. XLIX, belge no: 1132; Karabekir, c. I, 2009:512).

² 2 Mayıs 1918'de Grup Kumandanı Şevki Paşa, III. Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafta Kars'ı tahliye eden Ermenilerin civardaki Müslümanlara yaptıkları zulümlere değinmişti. Adı geçen telgraf şu şekildedir: "Kars'tan çekilen Ermeni eşkıyasının bir kısmı Kars şarkındaki Suba köyüne gitmiş ve mezkûr köyde bulunan 670 Müslüman'dan 70'ini 25 Nisan 1918'de katliam etmişler, Ermeniler aynı zulmü Kars'ın şark ve cenub-i şarkisindeki köylerde de tatbik etmişler kurtulan Müslümanların da hiçbirinin mal ve mülkü kalmamış aciz bir mahiyette bırakılmışlar" (ATASE, BDH, Kls: 2919, D: 61, B: 2).

³ ATASE, BDH, Kls: 2917, D: 4302, B: 1-33.

⁴ Kars'ın Türkler tarafından işgal detayı için bkz: *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:501-502; Karabekir, 1990:325-333.

⁵ DMZG, belge no: 120, 121, 122, s. 251-253; *Atı*, 27 Nisan 1334/1918, n. 117; *Tanin*, 27 Nisan 1334/1918, n. 3369; Yunus Nadi, "Kafkasya ve Biz", *Tasvir-i Efkar*, 28 Nisan 1334/1918, n. 2438; *The Transcaucasian Post*, April/Nisan 5, 1918, n. 13, s. 4; Çakmak, 1936:269; Avalov, 1924:33; Belen, 1967:159; *The Times*, April/Nisan 29, 1918, n. 41776, s. 8; HTVD, 1964, c. XLIX, belge no: 1133; Karabekir, c. I, 2009:513. Kars'ta Türk birlikleri 860 top ve birçok malzeme ele geçirmişlerdi (*The Times*, April/Nisan 29, 1918, n. 41776, s. 8; *Atı*, 27 Nisan 1334/1918, n. 117).

⁶ *The Times* gazetesi Kars alındıktan sonra Türk birliklerinin sınıra kadar ilerleyeceklerini yazmaktadır (*The Times*, May/Mayıs 2, 1918, n. 41779, s. 6). Vehib Paşa 27 Nisan 1918'de de General Odişelidze'ye bir telgraf göndererek Kars-Gümrü yolunun Arpaçay'a kadar işgal edileceğini bildirmişti (Şahin, 2002:473).

Iğdır'a girmişti. Türk ordularının ilerlemeleri üzerine Çenkeli 30 Nisan'da Vehib Paşa'ya gönderdiği yazıda Ermenilerin Arpaçayı'nı geçtiklerini, onlara Türk kıtalarına karşı askeri harekette bulunmamaları emri verildiğini iletmiş ve Vehib Paşa'dan 28 Nisan'da Iğdır'a saldıran Türk kuvvetlerinin geri çekilmesini istemişti (DMZG, belge no: 128, s. 259-261). Vehib Paşa da aynı gün Çenkeli'ye bir yazı göndererek Türk birliklerinin Arpaçay'a kadar ilerleyeceklerini ve onlara ateş açılmazsa Türk kıtalarının da ateş açmayacaklarını bildirmişti (DMZG, belge no: 127, s. 258-259). Bu suretle, Türk birlikleri 30 Nisan 1918'de Arpaçay'a kadar gelmiş ve böylece Elviye-i Selâse bölgesinde 1878 sınırına ulaşılmıştı (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:505).

2.3.2.2. 1878 Sınırı Ötesindeki Harekât

Kars'ın alınmasından sonra, Türk birliklerinin Arpaçay'a kadar ilerlemelerini yeterli bulmayan Enver Paşa, İngiliz ve Ermenilerin yapmakta oldukları hareketleri önlemek için Kuzey İran'a bir fırka göndermeye karar vermişti. Bu fırka buraya ancak Ermenistan içinden demiryolu ile gönderilebilirdi. Bu nedenle Enver Paşa Gümrü-Culfa demiryolunun kesilmesini emretmişti (Belen, 1967:160). Bunun için ilk önce Gümrü'nün alınması gerekiyordu. Enver Paşa, bu nedenle harekâtın Gümrü'ye kadar genişletilmesini 9 Mayıs 1918'de gönderdiği bir telgrafla Batum'da barış müzakerelerinde bulunan Vehib Paşa'dan istemişti¹.

Enver Paşa'nın telgrafı üzerine Batum'daki Türk heyeti özel bir notayla Maverâ-yı Kafkasya heyetine, Türklerin İngiliz operasyonlarına karşı koyabilmesi için Türk kuvvetlerinin İran'a taşınmasını sağlamak amacıyla Gümrü-Culfa demiryolunun kendilerine bırakılmasını istemişti (DMZG, belge no: 133, s. 269-270, Kadişev, 1960:55). Fakat bu teklif Maverâ-yı Kafkas heyeti tarafından kabul edilmemişti. Bunun üzerine III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa, 15 Mayıs 1918'de Grup birliklerine Arpaçayı'nın doğusuna Gümrü'ye ilerlemeleri için emir verdi (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:509)². Sonunda 16 Nisan'da Gümrü Türk birlikleri tarafından ele geçirildi (DMZG, belge no: 144, s. 287-288; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:511)³. Aynı gün

¹ TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm, belge no: 419 (9 Mayıs 1918).

² 11. Fırka Gümrü istikametinde, I. Kafkas Kolordusu bunun güneyinden, 5. Kafkas Fırkası da kuzeyinden taarruza başlamışlardı. Ermeni birliklerinin sayısı 6.000 civarındaydı (Belen, 1967:161).

³ İngiliz belgeleri Gümrü'nün 15 Nisan'da ele geçirildiğini yazmaktadır (NA, WO, 106/6239; FO 3371/3335, n. 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office). Aynı

akşamı, 5. Fırka Gümrü-Tiflis demiryolunu, I. Kolordu da Gümrü-Culfa demiryolunu kesti (Belen, 1967:161). Batum ve Erivan arasında bulunan Gümrü'nün işgali ile Türkler Gümrü-Culfa demiryolu ile İran sınırına ve Tebriz'e gitme imkânı elde etmişlerdi (*The Times*, May/Mayıs 30, 1918, n. 41803, s. 6).

Türkler, Gümrü'yü aldıktan sonra buradaki Ermeniler daha doğudaki Erivan¹ ve Karakilis'e doğru kaçmışlar ve buralarda toplanmaya başlamışlardı (Belen, 1967:162; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:514)². Enver Paşa Gümrü'den sonra harekâtı doğu istikametinde devam ettirerek Erivan-Gence-Tiflis ve Kars gibi önemli şehirler arasında stratejik yolların kavşak noktası olan Karakilis'in zapt edilmesini yararlı görmüştü (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:514). Bu nedenle Enver Paşa, III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa'ya 18 Mayıs 1918'de bir telgraf göndererek Karakilis'in de işgal edilmesini emretti³. Bu emir üzerine, 20 Mayıs'ta Karakilis istikametinde taarruz başlamıştı (Belen, 1967:161). Türk birliklerinin Karakilis'e doğru ilerlemeleri Batum'da barış görüşmelerini devam ettiren Çenkeli'yi telaşlandırmış ve Türk kıtalarının Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti arazisine girmesini protesto ederek bu harekâtın durdurulmasını istemişti (DMZG, belge no: 154, s. 304-305). Bunun üzerinde Gümrü'de Vehib Paşa ile Ermeni generali Nazarbekov'un bir görüşme yapması kararlaştırılmış, fakat bundan da bir sonuç çıkmamıştı⁴. Bu arada Batum'da da barış görüşmeleri kesilmişti. Ermenilerin Karakilis'te toplanmaya ve teşkilatlarını kurmaya devam etmeleri, Nazerbekov'un da görüşmeye gelmemesi ve barış görüşmelerinin kesilmesi üzerine, Grup Komutanı 25 Mayıs'ta, 11. Kafkas Fırkası'nın bütün kuvvetleri ile Karakilis'e taarruzu emretmişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:518). Sonunda, Karakilis Türk birlikleri tarafından 28 Mayıs'ta zapt edilmişti⁵.

şekilde Kazım Karabekir Paşa da günlüklerinde Gümrü'nün zapt tarihini 15 Mayıs olarak vermiştir (Karabekir, c. I, 2009:520).

¹ Erivan'daki Ermenileri sayısı 25.000 civarındadır (NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, n. 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; *The Times*, June/Haziran 5, 1918, n. 41834, s. 5).

² Karakilis'te toplanan Ermenilerin sayısı 8 bin civarındaydı (NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office).

³ TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm, belge no: 362 (18 Mayıs 1918).

⁴ III. Ordu Komutanı Vehib Paşa, Gümrü'ye, Batum'dan Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey ile birlikte 24 Mayıs 1918'de gelmişti. Gümrü'de Ermeni Generali Nazarbekov ile bulaşarak problemleri karşılıklı konuşarak halletmeyi düşünmüşlerdi. Fakat Nazerbekov görüşmeye gelmemişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:517).

⁵ NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, n. 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; Belen, 1967:162; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:519. Türk birlikleri

Bu sırada Batum'da barış görüşmeleri tekrar başladığından ve bir antlaşma imzalanmak üzere olduğundan Enver Paşa 3 Haziran¹ ve 4 Haziran 1918² tarihlerinde Vehib Paşa'ya iki telgraf göndererek bölgede Türk askeri harekâtının durdurulmasını emretmişti.

2.4. Batum Konferansı'ndan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Kafkasya Gelişmeleri

2.4.1. İstanbul Konferansı

Osmanlı devleti, Batum Konferansı sonunda Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya ile imzaladığı antlaşmalarla Kafkasya'nın kontrolünü tamamen eline geçirmişti. Bu duruma en büyük tepkiyi Kafkasya'daki çıkarları zedelene Almanya göstermişti. Gürcistan ise 6 Nisan 1918'de Almanya nezdinde girişimlerde bulunarak Batum Antlaşmalarının feshedilerek Brest-Litovsk Antlaşması'na dayalı yeni bir antlaşmanın yapılmasını istemişti. Böylece, Almanya için de Osmanlı devletinin Kafkasya üzerinde elde ettiği nüfuzu kırma ümidi doğmuştu. Bu nedenle, Osmanlı devleti ile temasa geçerek İstanbul'da yeni bir konferansın toplanmasını istemişti. Yeni bir konferans çıkarlarına uygun gelmese de Osmanlı devleti tarafından kabul edilmişti. Osmanlı devletinin amacı aslında zaman kazanmaktı. Bunun için diğer Kafkas ülkelerini de bu konferansa davet etmeyi düşünmüş ve bu durumu Almanya'ya bildirmişti. Osmanlı devleti Almanya'dan gelecek cevabı beklemeden Azerbaycan, Ermenistan ve Şimalî Kafkasya'yı İstanbul'a konferans için davet etmişti (Sürmeli, 2001:275-276).

Osmanlı devletinin davet mektupları ellerine ulaşan Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya devletleri, delegelerini İstanbul'a göndermeye başlamışlardı. Gürcü ve Ermeni delegeler, 14 Haziran 1918'de Poti'den yola çıkmışlar ve 18 Nisan 1918'de İstanbul'a ulaşmışlardı (*Atı*, 20 Haziran 1334/1918, n. 171; Hovannisian, 1967:230)³.

Karakilis'in işgali sırasında ilk defa Almanlarla karşı karşıya gelmişlerdi. 50 kişiden ibaret olan bu Alman askerleri Kars'a götürülmüşlerdir. Sorgulama sırasında, bunların esirlerden ibaret olup, Karakilis ve yakınındaki istasyonların muhafazası için Tiflis'teki Alman Komisyonu tarafından gönderilmiş oldukları anlaşılmıştı (NA, WO, 106/6239; NA, FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; Belen, 1967:163; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:519).

¹ TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm, belge no: 319 (4 Haziran 1918).

² TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm, belge no: 299 (3 Haziran 1918).

³ İngiliz belgelerinde delegelerin 19 Haziran'da İstanbul'a geldikleri yazılıdır (NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office).

Gürcü delegasyonuna Gegeçkori¹, Ermeni delegasyonuna² ise Avadis Ahoranyan başkanlık etmekteydi³. Azerî ve Şimalî Kafkas delegeleri ise 21 Haziran 1918'de Batum'dan Urla vapuruyla Zonguldak'a doğru hareket etmişler⁴, Zonguldak'tan İstanbul'a ise Gülnihal vapuruyla gelmişlerdi (*Tasvir-i Efkâr*, 21 Haziran 1334/1918, n. 2492). Azerbaycan delegasyonuna Mehmet Emin Resülzade⁵, Şimali Kafkas delegasyonuna ise Haydar Bammat başkanlık etmekteydi (*Sabah*, 26 Haziran 1334/1918, n. 10278). Konferansa Müttefik devletler İstanbul elçileriyle katılacaklardı. Almanya'yı Kont Bernstorff, Avusturya Macaristan'ı ise Marki Pallavacini temsil edecekti (*Tasvir-i Efkâr*, 20 Haziran 1334/1918, n. 2491).

Osmanlı devleti ile Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Kuzey Kafkasya cumhuriyetleri arasında İstanbul'da yapılacak olan konferansta ele alınacak ana konular, bu devletler arasındaki sınır meseleleri, Osmanlı devleti ve müttefikleri ile bu cumhuriyetler arasında iktisadi münasebetlerin tesis edilmesi, tarafların tebaası ve konsoloslukların kurulması meselesi, posta ve telgraf muhaberatı meselesi idi (*Sabah*, 25 Haziran 1334/1918, n. 10277). Bütün bunlar arasındaki en büyük problem sınır meselesiydi. Gürcüler Azerbaycan'dan Borçalı, Karayazı, Signah, Zakatala, Şemkir ve Kazak bölgelerini⁶; Ermeniler ise Azerbaycan'dan Borçalı, Kazak, Karabağ, Zengezor ve

¹ Toplam 8 kişi olan Gürcü delegasyonunun diğer üyeleri şunlardı: İlya Odişelidze, George Gvazava, Grigor Rithiladze, Miliyalobi Hibigregu Gagalişvili Jozen, İngorkapol, Doktor Ambasicev (*Tasvir-i Efkâr*, 20 Haziran 1334/1918, n. 2491; *İkdam*, 20 Haziran 1334/1918, n. 7674). Gürcü delegasyonu İstanbul'da Pera Palas Oteli'ne yerleşmişlerdi (*İkdam*, 20 Haziran 1334/1918, n. 7674). Gürcü delegasyonu başkanı Gegeçkori ile *İkdam* gazetesinin yaptığı röportajda Gegeçkori, İstanbul'a gelme amaçlarının sınırların açık bir şekilde tespit edilerek Gürcistan'a ait hudut meselesinin halledilmesi olduğunu belirtmiştir (*İkdam*, 20 Haziran 1334/1918, n. 7674).

² Ermeni delegasyonunun diğer üyeleri şunlardır: Aleksandr Hatisyan, Artin Aganalof, General Korganof, Koçaryan Yakup, George Kasisyan ve Leon Zisiyan (*Tasvir-i Efkâr*, 20 Haziran 1334/1918, n. 2491; *İkdam*, 20 Haziran 1334/1918, n. 7674). Ermeni delegasyonu Tokatlıyan Oteli'nde ikamet etmiştir (*İkdam*, 20 Haziran 1334/1918, n. 7674). Ermeni delegasyonu başkanı Ahoronyan, Ermeni Jamanak gazetesine verdiği röportajda Batum'daki görüşmelerde sorunların esaslarının çözüldüğünü, detayların ise İstanbul'da halledileceğini, ancak bu konuda şimdilik bir şey söylemenin zor olduğunu belirtmişti (*Tasvir-i Efkâr*, 21 Haziran 1334/1918, n. 2492).

³ NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; *Tasvir-i Efkâr*, 20 Haziran 1334/1918, n. 2491; *İkdam*, 20 Haziran 1334/1918, n. 7674.

⁴ TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm, belge no: 201, Vehib Paşa'dan Enver Paşa'ya (21 Haziran 1918).

⁵ Mehmet Emin Resülzade'nin dışında Azeri delegasyonunda Mehmedov, A. Sefikürdski ile 4 kişilik danışman ve müşavirler de bulunmaktaydı (*Sabah*, 26 Haziran 1334/1918, n. 10278).

⁶ Borçalı, Kazak ve Şemkir bölgelerinin Gürcülerde olduğunu gösteren haritalar Gürcistan gazetelerinde ortaya çıktığında Borçalı ahalisinden Efendioğlu İsmail ve Efendizade Yusuf isimli şahısların *Atı* gazetesinde "Gürcü Hükümetince Tashihi Elzem Bir Nokta" başlığıyla yayınlanan makale ile Gürcistan gazetelerine tepkilerini iletmişlerdi. Makalenin en önemli noktası şu şekildeydi: "Gürcü murahhaslarda bilirler ki, bugün Gürcü hükümeti dâhilinde bırakılan Borçalı, Kazak, Şemkir, gibi nevahinin

Orduabat bölgelerini istemektedirler. Ayrıca Gürcistan ve Ermenistan Brest-Litovsk Antlaşması haricinde Osmanlı devletinin işgal ettiği araziden çekilmesini talep etmekteydiler¹. Azeriler ise Batum Konferansı'nda Türkiye'nin desteği ile kendilerine verilen bu toprakların muhafazasını amaçlamaktaydı. Gürcüler, kendileri için çok önemli şehir olan Batum'u Almanların da desteğine güvenerek topraklarına katmak arzusundaydılar. Fakat Osmanlı delegeleri Batum konusunda çok hassastı ve bu meseleyi müzakere bile etmek istememektedirler.

Osmanlı devleti ile Gürcistan arasında İstanbul Konferansı'nda müzakere edilecek problemlerin biri de Azgur ve Abastuman meselesiydi. Ahıska'dan sadece 25'er km uzak olan bu iki kasaba Batum Antlaşması'yla Gürcülere bırakılmıştı. Fakat bu bölgeler hala Osmanlı devleti işgali altındaydı ve Gürcüler, Türk askerlerinin bu bölgeleri tahliye etmesini istemektedir. Enver Paşa, Azgur ve Abastuman bölgelerini Türk ordusunun tahliye etmesi karşılığında Gürcü demiryolunun kullanılmasını teklif etmişti. Çünkü bu sıralarda Bakû'ye sefer düzenlenmesi için Kafkas İslam Ordusu'na takviye birliklerin gönderilmesi gündeme gelmişti. Türk birliklerinin o bölgeye nakli için Gürcistan demiryollarının kullanılması gerekiyordu.

Bu arada ahalisi çoğunlukla Müslüman olan Azgur ve Abastuman'da Müslüman ahalisi ile Gürcüler arasında çatışmalar devam etmekteydi ve bu bölge ahalisi Osmanlı devletinden ayrılmak istemiyorlar, bu isteklerini İstanbul'a gönderdikleri telgraflarla bildiriyorlardı². Abastuman ve Azgur ahalisinden gelen telgraflar üzerine Enver Paşa, 10 Ağustos 1918'de Şark Orduları Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya gönderdiği telgrafta

Gürcülerle hiçbir alaka-ı irkiyye ve tarihiyesi yoktur. Bu nevahide sakin olan 150- 200 bin kadar halk aslen ve neslen Türk'türler. Rus hükümeti zalesinin bütün temsili siyasetine rağmen asırlardan beri Türklüklerini ve hissiyat-ı milliyelerini muhafaza eden bu havali sakinlerinin yarında milliyetlerini muhafaza edebileceklerine şüphe edilemez" (*Atı*, 5 Temmuz 1918, n. 186). Bunun dışında, Gürcüler Azerbaycan'dan Borçalı, Karayazı, Signah, Zakatala ve Kazak bölgelerini istediklerini Osmanlı hükümetine resmen bildirdiklerinde bu olay Azeriler arasında büyük bir infiale yol açmıştı. Azeri delegasyonu başkanı Mehmet Emin Resülzade, Gürcülerin Azerbaycan'dan istedikleri bölgelerinin toplam nüfusunun 350.000 olduğunu ve bunun ancak 50-60.000'inin Hıristiyan geri kalanının ise Müslüman olduğunu belirtmişti (*Tanin*, 3 Eylül 1334/1918, n. 3495).

¹ Ermeniler de kendi tekliflerini demografi tablolarıyla ve haritalarla iletmışlerdi. Bunlarda Brest-Litovsk Antlaşması haricinde Türkiye tarafından işgal edilen toprakları ve nüfusları göstermeye çalışmışlardı (Hovannisian, 1967:234-237). Fakat bu talepler Osmanlı delegeleri tarafından kabul edilemezdi.

² Ahıskalı Seyfettin, Ahıska Millet Vekili Yahşi Bey ve Ahıska Millet Vekili Mehmet Bey 10 Temmuz'da İstanbul'a gönderdikleri telgrafta kendi devletlerinin Osmanlı devleti olduğunu belirttikten sonra, sözlerine "Müslüman Azgur ve Abastuman kasabalarının Ahıska hududu içinde kalması ahalimizin askeri ve ticari menfaatlerinedir. İstanbul Konferansı'nda bu meselenin çözülmesini istiyoruz" şeklinde devam etmişlerdir (TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm, belge no: 503).

Abastuman ve Azgur kasabaları ahalisinin Müslüman olduğunu ve bu nedenle Gürcüler için bu kasabaların değil bölgedeki bazı geçitlerin önemli olduğunu için, bu kasabalarının Osmanlı devletinde kalması karşılığında, Gürcülere bu geçitlerle birlikte Ahılkelek bölgesinde 5 köyün terk edilmesini teklif etmesini söylemişti¹.

Şark Orduları Kumandanı Halil Paşa, Gürcü hükümeti ile görüşmesinde bu meseleyi dile getirmiş, Gürcü yetkilileri bunu kabul etmemişlerdi. Fakat Gürcüler, Abastuman ve Azgur'un tahliyesi karşılığında Tiflis-Gümrü ve Tiflis-Bakû demiryollarının kullanılmasını kabul etmişlerdi. Bunun üzerine Enver Paşa, 19 Ağustos 1918'de III. Ordu Kumandanı Esat Paşa'ya bir telgraf göndererek Abastuman ve Azgur kasabalarının boşaltılmasını emir vermiş ve bu durumu von Kress'e bildirmişti. Osmanlı devleti böylece Gürcü demiryollarını kullanabilecekti. Ayrıca, III. Ordu 10 Eylül'den itibaren Gürcülerin denetimi altında Batum-Tiflis tren seferlerine de başlamıştı².

İstanbul Konferansı'nı toplamak için yapılan ön görüşmelerde Abastuman ve Azgur meselesi dışındaki hiçbir problem çözüme kavuşturulamadı. İstanbul'a gelen Kafkasya delegeleri İstanbul'da günlerce kaldılar. Her bir millet kendi isteklerini diğerlerine kabul ettirmeye çalıştı. Yapılan sayısız ön görüşmede hiçbir netice alınamadı ve sonuçta İstanbul Konferansı resmî olarak hiçbir zaman toplanamadı. Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Kasım ayında delegeler kendiliklerinden İstanbul'dan ayrılmışlardı³.

2.4.2. Türk İleri Harekâtı

2.4.2.1. Doğu Cephesindeki Değişiklikler

Elviye-i Selâse'nin ötesinde Gürcistan, Ermenistan ve İran içlerine doğru yapılan ileri harekât sonucunda, Türk birlikleri Şark cephesinde çok geniş bir hatta yayılmıştı. Bu nedenle yeni bir teşkilatın kurulması gerekiyordu. Başkumandanlık Vekâleti'nin verdiği emirle 9 Haziran 1918'de Şark Orduları Grubu kuruldu (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:526). Buna göre Şark Orduları Grubu III. ve IX. Ordulardan oluşacaktı. III. Ordu,

¹ TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm, belge no: 285 (18 Ağustos 1918).

² NA, WO, 106/6239, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office.

³ Ermeni delegeleri 1 Kasım 1918'de İstanbul'dan ayrılmışlardır (Hovannisian, 1967:230).

3. Fırka, 37. Fırka, 5. Kafkas Fırkası, 36. Fırka ve Rumeli Müfrezesi'nden¹ oluşan IV. Kolordudan meydana gelmişti. IX. Ordu ise I. Kafkas Kolordusu ve IV. Kolordu'dan oluşmaktaydı (Görgülü, 1993:126-127; Kafkas Cephesi, c. II/2, 1993:526-527; Belen, 1967:164). Bu yeni teşkilata göre III. Ordu Kumandanı Ferik Vehib Paşa, Şark Orduları Grubu Kumandanı, V. Ordu Kumandanı Ferik Esat Paşa, III. Ordu Kumandanı ve II. Kafkas Kolordusu kumandanı Mirliva Yakup Şevki Paşa ise IX. Ordu kumandanı olmuşlardır².

Yeni oluşturulan Şark Orduları Grubu'nun misyonu farklı olacaktı. Bunun nedeni, Almanların Türklerin Ermenistan ve özellikle Gürcistan üzerindeki faaliyetlerinden ve ilerlemelerinden hoşnut olmamalarıydı. Onlara göre Türkler Gürcistan ve Ermenistan üzerinden Bakû'ye ilerlemek istemekteydiler. Bunun için Türklerden Karakilis'in kuzeyindeki faaliyetlerini durdurulmasını istediler. Türk birliklerinin hedefi İran'daki İngilizlerin Hazar denizine hâkim olarak Bakû petrollerini ele geçirmelerini engellemek olmalıydı³. Bu nedenlerle Osmanlı Erkân-ı Harbiyesi Şark Orduları'na "İngilizlerin İran'daki hareketlerini durdurmak, Bolşeviklerin İngilizler tarafından yardım görmelerine mani olmak için Rumiye gölü ile Hazar denizi arasındaki bölgenin örtülüp korunması, icap ederse VI. Ordu ile birlikte Bağdat'ın kurtarılması" emrini vermişti (Belen, 1967:165)⁴.

¹ Rumeli Müfrezesi, Romanya'dan gelecek olan 177. Piyade Alayı'ndan oluşacaktı. Enver Paşa Rumeli Müfrezesinin 15. Fırka'ya bağlı olarak Batum'a nakledilmesini VI. Kolorduya emretmişti (ATASE, BDH, Kls: 2934, D: 568, B: 1-7). Rumeli müfrezesinin Romanya'dan Batum'a gelmesiyle alakalı detaylı bilgi için bkz: Erem, 2006:53.

² BOA, BEO, NGG, 338970, Sadaret'ten Harbiye Nezareti'ne (19 Haziran 1918).

³ NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office.

⁴ Osmanlı devleti zaten İran'da askeri hareketlerini devam ettirmekteydi. Van'dan çekilen Ermeniler İran'a giderek Makü, Hoy mevkilerine gelmişlerdi. Mayıs ayında Türk birlikleri İran'a girerek Makü ve Hoy'u işgal etmişti. Rumiye'de ise Nasturiler ve Ermeniler İngilizler tarafından silahlandırılmaktaydı. burada 3.000 kişilik Nasturi ve 1.000 kişilik de Ermeni kuvveti meydana getirilmişti (Belen, 1967:160-161). Kuzey İran'daki İngilizlerin desteğini alan Ermenilerin ve Nasturilerin faaliyetlerine son vermek için IV. Kolordu birlikleri harekâta geçmişti. 25 Mayıs'ta Rumiye gölü kıyısındaki Şerefhan'ı alan Türk birlikleri (NA, WO, 106/6239; NA, FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office), 8 Haziran'da Tebriz'i işgal etmişlerdi (NA, WO, 106/6239; NA, FO 3371/ 3335, n. 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by WO; *The Times*, June/Haziran 18, 1918, n. 41819, s. 5; *The Manchester Guardian*, June/Haziran 18, 1918, s. 5; Karabekir, c. I, 2009:531; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:530; Belen, 1967:164). Rumiye gölü batısında toplanan Ermeni ve Nasturi kuvvetlerinin Culfa istikametine yaptıkları taarruz, Dilman'ın kuzeyinde 15 Haziran'da geri püskürtülmüştü (Belen, 1967:165). 7 Temmuz'da IX. Ordu, IV. Kolordu'ya Dilman-Hoy-Culfa hattına ilerlemesini emretmişti (NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office).

Almanların direktifi ile oluşturulan bu planı uygulamak istemeyen Vehib Paşa, 14 Temmuz 1918'de istifa etmiş ve yerine VI. Ordu Kumandanı Halil Paşa getirilmiştir¹. Halil Paşa'ya ise "Batum-Tiflis yolundan faydalanılarak Hazar denizinde hâkimiyet kurulması, buradan Kazvin Hamedan yolundan Dizful-Şuster üzerinden Basra körfezine doğru ilerleyerek Irak'taki bütün İngiliz kuvvetlerini kuşatmak" vazifesi verilmişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:538; Belen, 1967:166)². Halil Paşa'ya verilen bu emirde açıkça belirtilmese de Bakû'nün alınması istenmişti. Bu emir aslında birçok çelişkiyi barındırmaktadır. Çünkü Almanların direktifi ile oluşturulan emri uygulamak istemeyen Vehib Paşa istifa etmiş, yerine gelen Halil Paşa'ya da Almanya'nın isteğine muhalif olarak Hazar denizine hâkim olma emri verilmiştir.

2.4.2.2. Azerbaycan-Bakû Seferi

18 Mart 1918'de Bakû'de Bolşevik Ermeniler ile Müslümanlar arasında kanlı olaylar meydana gelmişti. 18 Mart-1 Nisan tarihleri arasında 12.000'den fazla Müslüman öldürülmüş, şehirdeki Müslümanların yarısı kenti terk ederek, Gence'ye yerleşmişlerdi. Bakû'de Bolşevik Şaumyan'ın³ başkanı olduğu bir yönetim kurulmuştu. Başta Enver Paşa olmak üzere Osmanlı devlet erkânı Bakû'deki bu duruma son vermek istemekteydiler. Ayrıca Bakû siyasî ve iktisadî olarak da Osmanlı devleti için çok önemliydi. Bakû ele geçirildiğinde doğu Müslümanları ile bağlantı kurulabilecek ve onların bağımsız olmaları sağlanabilecekti. Bunun dışında, Bakû petrollerinin de İngilizler ya da Bolşeviklerin hatta Almanların eline geçmemesi gerekiyordu. Bu nedenlerden dolayı Azerbaycan'da bir İslam Ordusu kurulması düşünülmüş ve Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa da bu ordunun kumandanlığına atanmıştı⁴. Nuri Paşa, 25

¹ NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:538.

² Enver Paşa'nın amacı aslında Bakû'nün alınmasıydı. Fakat Almanların da ürkütülmemesi gerekmekteydi. Bu nedenle Enver Paşa, Türk ordusunun ilerlemesinin devam ettirmesi emrini vermişti. Bu emirle IV. Kolordu 30 Temmuz'da Rumiye üzerine taarruza geçerek, 31 Temmuz'da burayı işgal etmişti. NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; Karabekir, c. I, 2009:540; Belen, 1967:167. Rumiye'de bulunan Jeluslar, Türklerin işgalinden sonra güney tarafta göç etmişlerdir (*Christian Science Monitor*, August/Ağustos 24, 1918, s. 2). Kolordu bunun dışında 1 Ağustos'ta Meyandub'u işgal etmişti (Belen, 1967:167). İlerlemelerini devam ettiren Türkler Tebriz'den yaklaşık 160 km ilerleyerek Cemalalabad'a kadar gelmişlerdi (*The Times*, September/Eylül 20, 1918, n. 41900, s. 6; *Christian Science Monitor*, September/Eylül 21, 1918, s. 6).

³ Şaumyan Lenin tarafından bütün Kafkasya'nın komiseri olarak atanmıştı (*Daily News*, August/Ağustos 17, 1918 n. 22601, s. 2).

⁴ İslam Ordusu'nun kurulma nedenleri şu şekilde açıklanabilir: 1- Ermenilerin, İran'daki İngilizlerle bileşerek, Bakû'yü işgal etmelerini engellemek; 2- Bakû'de Müslümanlarla Bolşevikler arasında

Mayıs 1918'de Gence'ye gelerek karargâhını burada kurmuş¹ ve Azeri gönüllülerden oluşan bir ordu kurmaya başlamıştı. Fakat bu ordu ile Bakû'nün alınması mümkün değildi. Bu nedenle Nuri Paşa, Enver Paşa'dan düzenli birliklerin gönderilmesini istemişti². Bunun üzerine, Kafkas İslam Ordusu'na takviye olarak 5. Kafkas Fırkası verilmiş ve bu fırka 9 Haziran 1918'de Gence'ye varmıştı (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:556; Belen, 1967:174). Bakû'deki kuvvetler ise Haziran ayında 10.000 Ermeni ve 15.000 Rus³ olmak üzere toplam 25.000 kişiydi.

Bakû'yü almak için harekâta geçen Kafkas İslam Ordusu, 20 Haziran 1918'de Bakû'nün yaklaşık 180 km batısında bulunan Gökçay'ı almıştı (Belen, 1967:175)⁴. Türk birlikleri Bakû'ye doğru ilerlemelerini devam ettirerek (*The Times*, August/Ağustos 1, 1918, n. 41857, s. 5) 6 Temmuzda Aksu'yu (Belen, 1967:175), 16/17 Temmuz'da Bakû'ye 150 km kadar bir mesafede olan Kurdemir'i⁵, 20 Temmuz'da Şamahı'yı (Aksunun 25 km doğusunda), 21 Temmuz'da Marazi'yi işgal etmişler, 30 Temmuz'a kadar Akbulak ve Sumgayt'a kadar ilerlemişlerdi. Böylece Bakû'ye güneyde 60 km kuzeyde de 25 km yaklaşmıştı (Belen, 1967:176). Nuri Paşa, İngilizlerin Bakû'ye

cereyan etmekte olan savaşa müdahale etmek; 3- Bakû'deki yer altı kaynaklarına el koymak hevesinde olan Almanların isteklerine mani olmak; 4- Kısaca Kafkas İslamlarını her türlü saldırıdan korumak (Türker, 2006:8).

¹ *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:553; Belen, 1967:173; Türker, 2006:8. Nuri Paşa Kafkasya'ya Afrika'daki Tripoli'den gelmişti (NA, WO, 106/6239; NA, FO, 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office).

² Almanlar bu antlaşmayı öğrendiklerinde şok yaşamışlardı. Kafkasya'da başta petrol olmak üzere bütün hammaddenin Türklerin eline geçeceğinden korkmuşlardı. Bu nedenle Gürcü birliklerinin Azeri çetelerini temizlemelerini ve köylerini silahsızlandırmalarını istemişlerdi (NA, WO, 106/6239; NA, FO, 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office).

³ NA, FO, 371/ 3404, 109421, Sir C. Marlin (Tahran) to Foreign Office (18 Haziran 1918).

⁴ Kafkas İslam Ordusu'nun Gökçay'a taarruz etmesinin nedeni, Bakû'deki Bolşevik, Rus ve Ermeni kuvvetlerinin Azeri Müslümanların teşkilatlanmalarına engel olmak için Bakû'den Gökçay kasabasına kadar gelmeleri idi. Yaklaşık 20.000 kişiden oluşan bu birliklerin aralarında Kazaklarla birlikte bir miktar İngiliz subay ve askerler de vardı (Yüceer, 1996:77). Bolşevik birliklerinin Türk birlikleri karşısında başarılı olup olamayacaklarını tam olarak bilemeyen Bakû'deki Sovyet, yardım için İran'daki eski Rus generali Biçarakof'a başvurmuştu. Sovyetin davetine olumlu cevap veren Biçarakof, 5 Temmuz'da Alyat'a çıkmış ve Kurdemir'e doğru ilerlemeye başlamıştı (NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; Kazemzadeh, 133-134). Biçarakof'un Bakû'ye yardım için geldiğini haber alan Nuri Paşa (Belen, 1967:175), 30 Haziran'da Enver Paşa'dan acil silah ve yedek kuvvet istemişti (TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm, belge no: 19 - 30 Haziran 1918).

⁵ NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 568; Yüceer, 1996:90.

yardımlarından önce şehri almak için, 1 Ağustos'ta taarruz emri vermişti. 5 Ağustos'a kadar taarruz devam ettiyse de başarılı olunamadı¹.

Bu arada Bakû'de çok önemli gelişmeler meydana gelmişti. Türk birliklerinin Bakû'ye kadar yaklaşmaları ile tedirgin olan Bolşeviklerin dışındaki partiler, İngilizlerin yardıma çağrılmasını teklif ettiler (Hovannisian, 1967:221). Bolşeviklerin muhalefetine rağmen, Bakû'nün Türk ya da Almanların eline geçmesini istemeyen İngilizler (*The Hartford Courant*, August/Ağustos 16, 1918, s. 1; *Boston Daily Globe*, August/Ağustos 16, 1918, s. 1), Türklere karşı Ermeni ve Bolşevik ittifakını desteklemek için (*Daily News*, August/Ağustos 16, n. 22600, s. 1) Bakû'ye birlik göndermeye karar verdiler. 5 Ağustos'ta ilk İngiliz birlikleri Bakû'ye geldi. 17 Ağustos'ta da Enzeli'deki İngiliz Generali Dunsterville Bakû'ye ulaşmıştı (Hovannisian, 1967:221)².

İngilizlerin Bakû'ye gelmeleri üzerine Kafkas İslam Ordusu'na takviye olarak 15. Piyade Fırkası³ ve 36. Fırka'nın bir alayı buraya gönderilmişti⁴. Böylece Bakû karşısında 15.000 kişilik bir Türk kuvveti oluşmuştu⁵. Bu birlikler, Bakû'nün alınması için yeterli olacaktı⁶. Bu nedenle vakit geçirmeden, 10/11 Eylül 1918'de 5. ve 15. Fırkalara Bakû'ye taarruz için hazırlıklı olunması emri verildi (Süleyman İzzet, 1936:36).

¹ NA, WO, 106/6239. The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; Türker, 2006:126-135; Yüceer, 104-106. Bu harekâtın başarısız olması üzerine Nuri Paşa, Halil Paşa'dan 5.000 kişilik bir kuvvet istemişti (Belen, 1967:176-177). Bunun dışında 8 Ağustos'ta 5. Kafkas Fırkası Kumandanı Mürsel Bey, Bakû'nin teslim edilmesi için Bakû'deki Ermenilere nota göndermişse de Ermeniler bunu kabul etmemişlerdi (*The Transcaucasian Post*, March/Mart 19, 1919, n. 8, s. 2-3).

² İngilizlerin Bakû'yü işgal etmek istemelerinin nedenleri: En büyük neden Bakû'deki petrol yataklarıdır ve bu zenginliklerin Türkler ile Almanların eline geçmesini önlemektir. Diğeri, Alman ve Türklerin Kuzey İran, Afganistan ve Güney Rusya'ya girmelerini önlemektir (*Los Angeles Times*, September/Eylül 2, 1918, s. II4). İngilizlerin Bakû'ye gelmeleri Bolşevikleri huzursuz etmişti. Şaumyan ve diğer Bolşevik liderler 1.200 kişi ve 12 gemiden oluşan savaş malzemeleriyle Bakû'yü terk etmişlerdi (NA, WO, 106/6239, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; *The Times*, September/Eylül 20, 1918, n. 41900, s. 6). *Daily News* gazetesi İngiliz birliklerinin Bakû'ye gelme amaçlarının Almanların doğuya ilerlemelerini önlemek olduğunu yazmaktaydı (*Daily News*, August/Ağustos 16, 1918, n. 22600, s. 4).

³ NA, WO, 106/6239, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office. Romanya'dan gelen 15. Fırka, Batum'a 28 Haziran 1918'de çıkmıştı (İzzet, 1936:6).

⁴ NA, WO, 106/6239, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; TTK Arşivi, Kazım Orbay Kısım, II. Bölüm, belge no: 292.

⁵ Bu birlikler şu şekildeydi: 5. Fırka 6.000, 38. Alay 2.000, milisler 1.000 (Belen, 1967:176-177), 15. Piyade Fırkası 191 subay 5.541 erdi (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:585).

⁶ ATASE, BDH, Kİs: 3819, D: 24, B: 10-2.

Bakû'yü almak için 14 Eylül 1918 sabahı başlayan taarruz gün boyunca devam etmişti¹. 14/15 Eylül gecesi Bakû'yü ele geçirmek için yoğun topçu ateşi altında şiddetli muharebeler yapılmıştı (*Ati*, 24 Eylül 1334/1918, n. 258). Yaklaşık 36 saat süren çarpışmalardan sonra Bakû'den bir heyet 5. Kafkas Fırkası karargâhına gelerek şehri teslim etmek istediklerini ilettiler². 15 Eylül 1918'de Türk birlikleri şehre girdiler. Böylece Bakû Türklerin eline geçmiş oldu³. İngilizler ise bütün ağırlıklarıyla Bakû'yü terk ederek Enzeli'ye gelmişlerdi⁴. Bakû'nün alınmasıyla Azerbaycan hükümeti Gence'den Bakû'ye nakledilmiştir⁵.

2.4.2.3. Kuzey Kafkasya Harekâtı

Kuzey Kafkasya, Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmişti. Batum Konferansı'nda Osmanlı devleti Kuzey Kafkasya'yı Maverâ-yı Kafkasya'ya dâhil etmeyi düşünmekteydi. Fakat Maverâ-yı Kafkasya Federatif devleti dağılınca bunun yerine Osmanlı devleti 8 Haziran 1918'de yaptığı antlaşma ile Kuzey Kafkasya'ya askerî olarak yardım etme sözü vermişti. Bunun dışında Bakû alındıktan sonra Biçarokov komutasındaki Rus birlikleri Derbent'te toplanmışlardı. Yaklaşık 5-6 bin civarındaki bu birlikler hem Kuzey Kafkasya hem de Bakû için tehdit oluşturmaktaydı. Bu nedenlerle 15. Fırka'ya Kuzey Kafkasya'ya yürümesi için emir verilmişti. 15. Fırka ve Dağıstanlı gönüllülerden "Şimali Kafkas Ordusu" kuruldu ve kumandanlığına 12 Ağustos 1918'de Mirliva Yusuf İzzet Paşa getirildi. Yusuf İzzet Paşa 28 Ağustos'ta İstanbul'dan Batum'a geldi⁶.

¹ NA, WO, 106/6239, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office.

² Şehir kayıtsız şartsız teslim alınacaktı (Türker, 2006:205).

³ NA, WO, 106/6239, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office; *Chicago Daily Tribune*, September/Eylül 20, 1918, s. 7; *The Washington Post*, September/Eylül 24, 1918, s. 1; *New York Times*, September/Eylül 24, 1918, s. 12; *The Times*, September/Eylül 20, 1918, n. 41900, s. 6; *Christian Science Monitor*, September/Eylül 21, 1918, s. 6; *The Washington Post*, September/Eylül 20, 1918, s. 1; *The Times*, October/Ekim 10, Ekim 1919, n. 42227, s. 15; *The Times*, September/Eylül 23, 1918, n. 41902, s. 9; Karabekir, c. I, 2009:549; Berkuk, 1934:52; Türker, 2006:205-206; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:591; Yüceer, 1996:121; Hovannisian, 1967:227. Bakû'nün Türkler tarafından alınmasıyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz: (Süleyman İzzet, 1936:4548). Bakû'ye Türk ordusunun girmesi üzerine her yerde tebrıklar yayınlanmıştı. 16 Eylül 1918'de de Batum Mutasarrıfı Mehmet Cemil Bey bir tebrik yayınlamıştır (BOA, İ.DUİT, 13/ 16, lef: 2. 16 - Eylül 1918).

⁴ NA, WO, 106/6239, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office. İngilizlerin Bakû'yü çarpışmadan tahliye etmeleri Ermeniler üzerinde şok etkisi yapmıştı (*Daily News*, September/Eylül 21, 1918, n. 22631, s. 2).

⁵ ATASE, BDH, Kls: 3192, D: 114, B: 40 (17 Eylül 1918).

⁶ ATASE, BDH, Kls: 3192, D: 114, B: 28 (29 Ağustos 1918). Şark Orduları Grubu Kumandanı Halil Paşa, 30 Ağustos 1918'de Yusuf İzzet Paşa'ya bir telgraf göndererek, onu yeni vazifesinden dolayı tebrik etmiştir (ATASE, BDH, Kls: 3192, D: 114, B: 28-1 - 30 Ağustos 1918).

20 Eylül'de Enver Paşa, İslam Ordusu'na bir emir göndererek yedi alaydan (5. Kafkas Fırkasının 9., 10. ve 13. Alayları, 36. Fırkanın 106. ve 107. Alayları, 15. Fırkanın 38 ve 56. Alayları) bir tanesinin Bakû'de kalmasını, diğerlerinin ise Derbent ve Petrovsk'u işgale gitmesini istedi¹. Enver Paşa'nın bu emrine rağmen, Kuzey Kafkasya'ya sadece 15. Fırka 38. ve 56. Alaylarıyla 22 Eylül'de gönderilmişti (Belen, 1967:189-190). 6 Ekim'de Derbent'e taarruz eden Türk birlikleri burayı ele geçirmişlerdi (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:617; Berkuk, 1934:64-68)². Bu arada 15. Piyade Fırkası'nın Batum yolu ile İstanbul'a nakledilmesi istenmekteydi. Fakat Derbent ve Petrovsk arasında 8-10 bin kişilik Rus birlikleri vardı. 15. Fırka buradan alınırca bu birlikler Derbent'i hatta Bakû'yü tehdit edebilirlerdi (Belen, 1967:190). Bu nedenden dolayı 15. Fırka Petrovsk'a doğru yürüyüşe geçerek, 8 Kasım 1918'de yani Mondros Mütarekesi imzalanmasından 8 gün sonra Petrovsk Türk birlikleri tarafından ele geçirilmişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:617).

Böylece Kafkasya'da 12 Şubat 1918'den itibaren başlayan Türk ileri harekâtı sonlanmıştı. Irak ve Suriye'de yenilen Türk orduları için Bakû ve Kuzey Kafkasya seferi bir prestij kazandırmıştı³. Bundan sonra Mondros Mütarekesi hükümleri gereğince Türk birlikleri hızla işgal ettikleri yerleri tahliye etmeye başlamışlardı.

2.5. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatında Batum

2.5.1. Mondros Mütarekesi ve Batum

Kafkasya cephesindeki başarılarla rağmen 1918 Eylül ve Ekim ayları içerisinde Osmanlı devletinin Filistin⁴ ve Irak cephelerindeki durumu çok kötüydü⁵. Bunun dışında müttefiklerin de durumu parlak görünmemekteydi. 30 Eylül'de Bulgaristan, İtilaf

¹ NA, WO, 106/6239; FO 3371/ 3335, n. 130177, The Turko-German Advance into The Caucasus reported by War Office.

² Derbent harekâtı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Süleyman İzzet, 1936:70-76. Yusuf İzzet Paşa ile beraber Kuzey Kafkas hükümetinin Cumhurbaşkanı Abdülmecit Tapaçermoyef 12 Ekim'de de İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa da Derbent'e gelmişlerdi. 13 Ekim günü Derbent hükümet konağına özel törenle Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin bayrağı çekilerek hükümet resmen ilan edilmişti (Belen, 1967:199; Berkuk, 1934:73).

³ NA, FO, 371/ 3404, 162647, Political Intelligence Department Memorandum (24 Eylül 1918).

⁴ Filistin Cephesinde 19-21 Eylül tarihleri arasında Nablus Meydan Savaşı'nda savaşı kaybeden Türk birlikleri, artık tutunamayarak devamlı suretle geriye çekilmişlerdi. Türk ordusunun Filistin cephesindeki hezimetini o kadar ağırdı ki bir ayda yaklaşık 500 km kadar geriye çekilmek zorunda kalmıştı (daha fazla bilgi için bkz: *Sina-Filistin Cephesi*, c. IV/2, 1986:614-734).

⁵ Türk ordusu Irak Cephesi'nde Ekim 1918 itibarıyla Musul'un hemen güneyine kadar çekilmişti. 1914 yılında savaşın başından beri Türk ordusu neredeyse 1.000 km geriye çekilmişti (*Irak-İran Cephesi*, c. III/2, 2002:809).

devletleri ile mütareke imzalayarak savaştan çekilmiş (Kurat, 1990:573), 4 Ekim’de de Almanya mütareke istemiyle İtilaf devletlerine başvuruda bulunmuştu (TİH, I, 1999:27). Osmanlı devleti için de mütareke istemekten başka bir çare kalmamıştı. Hükümetinin mütareke girişimlerinden bir sonuç çıkmaması üzerine Talat Paşa, 8 Ekim’de istifa etmiş ve yeni hükümeti kurma görevi Tevfik Paşa’ya verilmişti (Kurat, 1990:574). Fakat Tevfik Paşa hükümetini kuramamıştı. Bunun üzerine 14 Ekim’de hükümet kurma görevi bu kez Ahmet İzzet Paşa’ya verilmişti (*Daily News*, October/Ekim 14, 1918, n. 22650, s. 4). 19 Ekim 1918’de Ahmet İzzet Paşa’ya Osmanlı Mebusan Meclisi, güvenoyu vermişti¹. Osmanlı devletinin mütareke başvurularına bir türlü İtilaf devletleri tarafından olumlu yanıt gelmemekteydi. Fakat bu arada, hiç beklenmedik bir kişiden, Büyükkada’da esir bulunan İngiliz generali Townshend’den aracılık teklifi gelmişti². Ahmet İzzet Paşa’nın da onayı ile Townshend’in yaptığı teşebbüs müspet netice vermiş, İngilizlerin Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Calthorpe 22 Ekim 1918’de Ahmet İzzet Paşa’ya bir telgraf göndererek Osmanlı devleti ile mütarekenin imzasına kendisinin görevlendirildiğini bildirmiş ve Osmanlı delegelerini Mondros’a göndermesini istemişti (TİH, c. I, 1999:31).

Osmanlı delegasyonu başkanlığına, Trabzon Konferansı’nda da delegasyon başkanı olan Bahriye Nazırı Albay Rauf Bey seçilmişti³. Delegasyona verilen talimata göre, Osmanlı hükümeti “şanına yakışır bir mütareke” imzalanmak istemekteydi⁴. Delegasyon, 24 Ekim 1918’de yola çıkmış ve 26 Ekim akşamı Mondros limanına varmıştı. Rauf Bey, hemen İngiliz amiralini ziyaret etmiş ve mütareke görüşmelerine 27 Ekim sabahı başlanılmasına karar verilmişti (TİH, c. I, 1999:33).

Mütareke müzakereleri 27 Ekim’de Limni adasının Mondros limanındaki Agamennon zırhlısında başlamıştı. İtilaf devletlerinin delegasyon başkanı ise Amiral Calthorpe idi⁵. İngilizler bir mütareke projesi hazırlayarak müzakerelere gelmişlerdi. İngilizlerin 25

¹ Osmanlı Mebusan Meclisi 10 çekimsere karşı 121 oyla İzzet Paşa hükümetine güvenoyu vermişti (TİH, c. I, 1999:31).

² General, arabulucu olmasının nedenini “Türkiye’de gördüğü nezaket ve hüsnü kabulün mükabil şükranı” olarak açıklamıştı (Cavid Bey, 2000:15).

³ Delegasyonun diğer üyeleri Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet ve Kurmay Yarbay Sadullah Beyler olurken Ali Bey de (Türkgeldi) katip olarak görevlendirilmişti (Türkgeldi, 1948:33).

⁴ Hükümetin verdiği talimat şu şekildeydi: Boğazların bütün gemilere açılması; askerin terhisi yalnız asayişin sağlanması için bir miktar askerin kalması; askeri cephaneye dokunulmaması; milli namusu rencide edecek tekliflerde bulunulmaması (Cavid Bey, 2000:28).

⁵ Amiralin dışındaki İtilaf delegasyonu üyeleri Albay Byons, Binbaşı Dickens ile kâtip olarak müzakerelere katılan Teğmen Cormrod’du (Türkgeldi, 1948:33).

maddelik mütareke projesine göre Boğazlar, bütün demiryolları Kilikya ve önemli stratejik noktalarının işgali dışında bütün Kafkasya, Evliye-i Selâse de dâhil olmak üzere tahliye edilerek doğuda Osmanlı idaresi 1914 hududu gerisine dönmesi öngörülmekteydi. İngilizler bu şartlarda ısrar edince Osmanlı delegasyonu durumu Babîâli'ye bildirmişti. Babîâli'den alınan 29 Ekim tarihli telgrafta “üç sancağın (Batum, Kars ve Ardahan) sulh kararlaşmıncaya kadar bizde kalmasına gayret ediniz” ibaresi de vardı. Fakat Osmanlı devletinin mütarekeyi imzalamaktan başka bir seçeneği yoktu. Sonunda mütareke ufak değişikliklerle İtilaf devletlerinin mütareke taslağı kabul edilerek (TİH, c. I, 1999:35-41), 30 Ekim 1918'de imzalanmıştı¹.

Mondros Mütarekesi görüşmelerinde Kafkasya'nın tahliyesi ve Batum'un işgali ile alakalı 11. ve 15. maddelere Osmanlı delegasyonunun itirazları olmuştu. İngilizlerin mütareke taslağında 11. madde “İran'ın kuzeybatı kısmında ve Maveraya-yı Kafkasya'daki Osmanlı kuvvetlerinin derhal harpten evvelki hudut gerisine alınması” şeklindeydi (TİH, c. I, 1999:44; Rauf Orbay, 1993:108; Cavid Bey, 2000:31; Türkgeldi, 1948:71; Erım, 1953:521). Müzakereler sırasında Amiral Calthorpe bu maddeyi okuduğunda Rauf Bey, İran'ın Kuzeybatı kısmının Türk birlikleri tarafından boşaltılma emrinin verildiğini ve bu emrin yerine getirildiğini belirttikten sonra, Kafkasya'daki durumun Elviye-i Selâse ve bu bölgenin doğusundaki kısım olmak üzere ikiye ayrılması gerektiğini söylemişti. Rauf Bey, Batum, Kars ve Ardahan'dan ibaret olan Elviye-i Selâse'nin doğusundaki bölgenin Osmanlı devletine ait olmadığını bu nedenle tahliye edebileceklerini belirtirken, 1878 Berlin Antlaşması'yla “*harp tazminatı*” karşılığı olarak Ruslara verilen ve tekrar Brest-Litovsk Antlaşması'yla Osmanlı devletine iade edilen Elviye-i Selâse'nin boşatılmasının ise, bölgede var olan sükûnet ortamını yok ederek hükümsizlik ve anarşiye neden olacağını ifade etmişti. Rauf Bey, bu durumun İtilaf devletlerinin de işine gelmeyeceğini, aksine bağımsızlıklarını kazanan Kafkas milletlerinin Rus idaresi altına tekrar girme tehlikesinin bulunduğunu iddia ettikten

¹ *Atı*, 1 Teşrinisani 1334/Kasım 1918, n. 295, s. 1; TİH, c. I, 1999:35-41. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasını *Dailiy News* gazetesi okurlarına “Osmanlı Devleti ile Mütareke İmzalanmıştır: Çanakkale Boğazı İngiliz Donanmasına Açılmıştır” alt başlığıyla vermişti (*Daily News*, November/Kasım 1, 1918, n. 22666, s. 1). Gazete bu haberiyle 3-4 yıl önce Çanakkale savaşlarında geçemedikleri Çanakkale boğazına vurgu yapmıştı. *News of the World*, gazetesi ise “Almanya Türkiye'yi kendi enkazı altında kalmasına neden olmuştur” şeklinde bir haber yapmıştı (*News of the World*, November/Kasım 3, 1918, n. 3915, s. 3).

sonra, Elviye-i Selâse'nin boşaltılmasını isteyen maddenin mütareke metninden çıkarılmasını istemişti.

Rauf Bey'in hatıratında yazdığına göre Amiral Calthorpe sözlerinden etkilenmiş ve 11. maddede bazı değişikliklere gitmişti¹. Buna göre 11. maddenin son hali şu şekilde olmuştur:

“İran'ın kuzey batısındaki Osmanlı kuvvetlerinin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce verilmiş olan emir icra edilecektir. Maverâ-yı Kafkas'ın evvelce Osmanlı kuvvetleri tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden, bölgenin kalan kısmı müttefikler tarafından mahallî durum yerinde tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir”².

Maddedeki bu değişiklikte Babiâli'nin 29 Ekim'de delegasyona gönderdiği, Elviye-i Selâse'nin genel barış imzalanıncaya kadar Osmanlı devletinin elinde kalması yönündeki isteği gerçekleşmiş görülebilir. Fakat gerçekte maddede herhangi bir değişiklik olmamış gibi İngilizler, bölgede incelemeye gerek görmeden, 11 Kasım 1918'de Osmanlı devletinden Elviye-i Selâse'yi tahliye etmesini isteyecekti.

Mondros Mütarekesi'ndeki Kafkasya'daki demiryollarının kullanımı ile Bakû ve Batum'un işgali ile alakalı 15. madde İngilizlerin taslak metninde şu şekildeydi: “Bütün demiryollarının İtilaf irtibat zabitlerinin idaresine verilmesi, Maverâ-yı Kafkasya'da bugün Osmanlı idaresinde bulunan demiryolları da dâhildir. Bunlar serbest ve tam olarak İtilaf memurlarının emrine verilecektir. Bu maddeye Bakû ve Batum'un İtilaf kuvvetleri tarafından işgali de dâhildir” (TİH, c. I, 1999:44; Rauf Orbay, 1993:109-110; Cavid Bey, 2000:31; Türkgeldi, 1948:71; Erim, 1953:522). Osmanlı coğrafyasındaki bütün demiryollarını İtilaf devletlerinin kontrolü altına alan bu maddeye Rauf Bey'in ilk tepkisi “bu maddeyi aynen kabul edersek, Osmanlı hükümeti vazifesini yapamaz” olmuş, ahalinin gerekli ihtiyaçlarını sağlamasında ve terhis edilecek askerlerin nakledilmesinde zorluklar ve aksamalarının çıkacağını ilave etmişti. Maddenin Kafkasya'yı da kapsamasına itiraz eden Rauf Bey, Kafkasya'nın doğu kısmının

¹ Rauf Bey, Amiral Calthorpe ile resmî müzakereye başlamadan önce yaptığı özel mülakatta, Güney Kafkasya'nın şimdiki durumunu ve Rusya'da Bolşevik idaresi hüküm sürerken Türkiye'nin huzur ve sükûnu için bu bölgenin ne kadar önemli olduğunu vurgulamış ve Kafkaslarda federasyon şeklinde kurulacak müstakil bir idarenin İngilizlerce yıllardır takip edilen Şark siyasetine de faydalı olacağını söylemiştir (Orbay, 1993:108-109).

² ATASE, İSH, K: 5, G: 1, B: 1-1; ATASE, İSH, K: 65, G: 174, B: 174-4; FRUS, *The World War*, c. I, 1918:442; *Hadisat*, 3 Teşrinisâni 1334/Kasım 1918, s. 1; İncesu, 1927: 27; Meray ve Olcay, 1977:2-3; Orbay, 1993:109-110; Türkgeldi, 1948:71; Erim, 1953:521.

Osmanlı memleketi olmadığını söylemiştir. Amiral Calthorpe maddenin demiryollarıyla ilgili kısmının aynen kalacağını belirtmiş, “ahalinin ihtiyaçlarının giderilmesi dikkat nazarına alınacaktır” kaydının maddeye eklenmesini kabul edeceğini söylemişti. Ayrıca maddede Bakû’nün işgali meselesinde “Bakû’nün işgaline Osmanlı devleti itiraz etmeyecektir” şeklinde bir değişiklik yapılacaktı (Orbay, 1993:109-112; Türkgeldi, 1948:42-43). 15. maddedeki diğer bir husus ise Batum’un işgali meselesiydi. Bu maddenin tartışılması bir sonraki oturuma kalmıştı.

Rauf Bey, 15. madde tekrar görüşülürken Batum’un İtilaf kuvvetleri tarafından işgalinin oradaki Osmanlı mülkî idaresine son vermek amacını taşıyıp taşımadığını sormuştu. Amiral Calthorpe ise cevap olarak Batum’un Almanların Kafkasya’ya sızmalarını engellemek için işgal edileceğini söylemiş ve amaçlarının bu bölgeyi Türkiye’den ayırmak olmadığını belirtmiştir. Rauf Bey’in Batum petrollerinden faydalanıp faydalanmayacakları sorusuna ise Amiral “yalnız petrol değil, daha ne bulursanız alabilirsiniz, hiçbir mani yoktur...” şeklinde cevap vermişti (Orbay, 1993:132). Rauf Bey, Amiral’in bu cevaplarından tatmin olmuş olmalı ki, Batum’un işgali ile alakalı İngiliz teklifinde hiçbir değişiklik yapılmamıştı. Mondros Mütarekesi’nin 15. maddesi şu şekilde olmuştur:

“Bütün demiryollarına İtilaf kontrol görevlileri yerleştirileceklerdir. Bunlara bugün Osmanlı hükümetinin kontrolü altında bulunan Maverâ-yı Kafkas demiryolları da dâhildir, bu Kafkas demiryolları serbest ve tam olarak İtilâf memurlarının idaresine verilecektir. Ahalinin ihtiyaçlarının giderilmesi dikkat nazarına alınacaktır. Bu maddeye Batum’un işgali de dâhildir. Osmanlı hükümeti Bakû’nün işgaline muteriz bulunmayacaktır”¹.

Diğer maddeye olduğu gibi bu maddeye de İngilizler uymamışlardır. 24 Aralık 1918’de Batum’u işgal eden İngilizler bir müddet sonra mülkî idareye de el koymuşlardı.

Mütareke imzalandıktan sonra, Sadrazam ve Osmanlı Erkân-ı Harbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa, Osmanlı ordularına bir telgraf göndererek mütarekenin imzalandığını

¹ ATASE, İSH, K: 5, G: 1, B: 1-1; ATASE, İSH, K: 65, G: 174, B: 174-4; FRUS, *The World War*, c. I, 1918: *Hadisat*, 3 Teşrinisâni 1334/Kasım 1918, s. 1; *New York Times*, November/Kasım 3, 1918, s. 4; İncesu, 1927:28; TİH, c. I, 1962:39-40; Meray ve Olcay, 1977:3; Türkgeldi, 1948:71-72; Erim, 1953:521.

bildirmiş ve mütareke hükümlerine riayet edilmesini istemişti (HTVD, 1959, sayı: 27, belge no: 710)¹.

Mondros Mütarekesi'yle Batum ve Kafkasya'nın mukadderatında artık İngilizler rol oynayacaktı. Batı dünyasının Brest-Litovsk Antlaşması ile korktukları Almanların Berlin-Batum-Bakû-Bombay yolu ve Türklerin Turancılık fikirleri bu mütareke ile tarihe karışmıştı. İngilizler ilk önce Bakû'yü, ardında da Batum'u işgal edip Kafkasya'ya egemen olacaklardı.

2.5.2. Mütarekenin Tatbikatı ve Kafkasya'nın Tahliye Edilmesi

2.5.2.1. Mütarekeden Önce Kafkasya'nın Tahliye Meselesi

Osmanlı hükümeti, Kafkasya'daki büyük başarısına rağmen, diğer cephelerdeki başarısızlıkları ve müttefiklerinin mütareke istemeleri sonucunda, bir yandan mütareke yapmak için uğraşırken diğer taraftan da Kafkasya'nın tahliyesine karar vermişti. Bunun amacı 1.000 kmlık bir hatta yayılmış olan Şark Cephesi'ni toparlamak ve diğer cephelere takviye yapmaktı. Bu nedenle, Başkumandanlık, 3 Ekim 1918'de IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya Alagöz Dağı'ndan Ahılkelek'e kadar olan bölgenin tahliye edilmesi emrini vermişti². Bu emirde tahliye edilecek yerler arasında Elviye-i Selâse, İran, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya yoktu. Fakat aynı gün Enver Paşa, Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya yeni bir telgraf göndererek, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın tahliyesi ihtimaline karşı şimdiden hazırlıkların yapılmasını istemekteydi (Berkuk, 1934:60-61)³.

¹ Orduların dışında, Şifre kaleminden bütün vilayetlere 31 Ekim 1918'de çekilen telgrafla mütarekenin imzalandığı ilan edilmiştir (BOA, DH.ŞFR, 92/ 328 - 31 Ekim 1918). Aynı şekilde Sadaret'ten de 5 Kasım'da nezaretlere bir yazı gönderilerek mütarekenin imzalandığı duyurulmuştur (BOA, NGG, 340524 - 5 Kasım 1918).

² Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın tahliyesinin gerekliliğini düşünen Şevki Paşa'nın tahliye konusunda bazı tereddütleri vardı. Paşa, Başkumandanlığa gönderdiği telgrafta, İran'ın, 1878 sınırının doğusunda kalan bölgelerin ve Elviye-i Selâse'nin boşaltılıp boşaltılmayacağını sorarak, boşaltılacaksa bunun zamanında bildirilmesini rica etmişti. Başkumandanlık, İran ve Elviye-i Selâse'nin boşaltılmayacağını Şevki Paşa'ya bildirmiş, fakat ileride tahliye ihtimaline karşı bu bölgelerdeki erzak ve malzemenin birliklerin bir yıllık ihtiyacına yetecek kadarının Erzurum gibi güvenli yerlere nakledilmesini istemişti (*Kafkas Cephesi*, c. I/II, 1999:549-551).

³ Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya bölgesinde Osmanlı birliklerinin tahliyesinin düzenli ve hızlı bir şekilde yapılması için Kafkas trenlerinden istifade edilmesi düşünülmüştü. Bu amaçla Kafkas hükümetleri ile görüşmesi için IX. Orduya emir verilmişti (ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-4a, Sadrazam ve Başkumandan Erkân-ı Harbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa'dan Sadaret'e- 20 Ekim 1918). Ayrıca tahliye sırasında iyi bir haberleşmenin kurulması gerektiğinden, Erivan-Batum telgraf hattından yararlanılması

14 Ekim’de yeni kabinesini kuran Ahmet İzzet Paşa, Kafkasya’nın tahliyesini bir adım daha ilerleterek, Brest-Litovsk hudutları haricinde Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Kuzey İran’ın hatta Batum Antlaşması neticesinde elde edilen Ahıska ve Ahılkelek’in tahliye edilmesi için, 21 Ekim 1918 tarihinde IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa’ya bir telgraf göndermişti. Bu telgrafla ayrıca Şark Orduları Grubu lağiv edilmişti¹. Ahmet İzzet Paşa, Yakup Şevki Paşa’ya aynı gün gönderdiği başka bir telgrafta Kafkasya ve İran’ın nasıl tahliye edileceğini ayrıntılarıyla anlatmıştı. 21 Ekim tarihli tahliye emirnamesinin genel hatları şu şekildedir:

1- Şark Orduları Grubu ve Baş Menzil Müfettişliği ve 1. Kafkas Kolordusu karargâhları lağiv edilecektir. Ve karargâh heyetleri İstanbul’a dönecektir.

2- VI. ve IX. Ordular doğrudan doğruya Karargâh-ı Umumiye’ye bağlanacaktır.

3- İran’da Sakız havalisinde bulunan süvari livası VI. Ordu emrine verilecektir.

4- 5., 10., 36. Kafkas ve 15. Piyade Fırkaları (toplam 4 firka) İstanbul’a nakledildikten sonra 3., 9., 11. Kafkas ve 12. Piyade Fırkaları (toplam 4 firka)² doğrudan doğruya IX. Ordu emrinde kalacaktır.

5- IX. Ordu İstanbul’a nakledilecek olan fırkaların trenlerle Batum’a nakilleri için doğrudan doğruya Kafkas hükümetleri ile temasa geçmelidir. Hariciye Nezareti vasıtasıyla da bu hususta teşebbüslerde bulunulmuştur.

6- IX. Ordu, İran ve Brest-Litovsk Antlaşması ile Osmanlı hükümetine ilhak edilmemiş olan yani bu antlaşma hilafında işgal edilen bütün araziye tahliye edecektir. Tahliye konusundaki detaylar bildirilecektir.

7- IX. Ordu’nun vazifesi: Rumiye batısında Nazlı Çay’ın İran hududunu kestiği nokta Değirdir (Şkefti) dahil olmak üzere, Karadeniz’e kadar olan hududun muhafaza ve temini ile sorumludur.

düşünölmüş ve bu hususta Ermeni-Gürcü hükümetleri ile münasebete geçilmiştir (ATASE, İSH, K: 3, G: 117, B: 117-1 - 10 Ekim 1918).

¹ ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-1a, Sadrazam ve Başkumandan Erkân-ı Harbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa’dan Şark Orduları Grubu Kumandanlığı’na (21 Ekim 1918).

² Yakup Şevki Paşa kumandansındaki IX. Ordu’nun emrindeki 9. Kafkas Fırkası tabur mevcutları 400, 11. Kafkas Fırkası Tabur mevcutları 300, 12. Piyade Fırkası’nın tabur mevcutları ortalama 150 muhariptir. 3. Kafkas Fırkası erlerinin çoğu Ahıska ve Ahılkelek milisleridir (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:623).

8- Ordunun hudut gerisine çekilmesi esnasında Tebriz-Gümrü tren hattından azami istifade temin ediliyor.

9- VI. ve IX. Ordular arasındaki hudut Değerdir- Siirt hattıdır.

10-Gurup kumandanlığı ile baş menzil müfettişliği kendi karargâhlarından IX. Ordu'nun ihtiyacı kadar zabıt verilmelidir.

11- Karargâh-ı Umumi Riyaseti tesisine bu gibi vaziyete göre VI. ve IX. Ordularla menzil mntıklarının suret-i taksimi hakkında teklifatta bulunacaktır¹.

21 Ekim tarihli tahliye emirnamesine göre Brest-Litovsk hududu haricinde bulunan 8 fırka tamamen buldukları yerlerden tahliye edilerek Brest-Litovsk hududu dâhiline alınacaklardı. Burada 2 yol takip edilecekti. Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'da bulunan 5. Kafkas Fırkası, 36. Kafkas Fırkası ve 15. Piyade Fırkası önce Batum'a gelecek ve ardından Batum'da bulunan 10. Kafkas Fırkası da dâhil olmak üzere bu 4 fırka İstanbul'a nakledileceklerdi. Ahıska-Ahılkelek, Nahçıvan ve Kuzey Batı İran'da bulunan 3., 9., 11. Kafkas ve 12. Piyade Fırkaları ise Brest-Litovsk hududu gerisine alınacak ve IX. Ordu emrine gireceklerdi. Görüldüğü üzere Kafkasya'nın tahliyesinde Batum'un önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'da bulunan Türk birlikleri demiryolu vasıtasıyla geleceklerdi bu nedenle Osmanlı Harbiye Nezareti demiryollarıyla nakliyatın kolaylıkla yapılması için Ermenistan ve Gürcistan hükümetleri nezdinde girişimlerde bulunmasını Yakup Şevki Paşa'dan istemişti.

Şevki Paşa, Ahmet İzzet Paşa'dan gelen 21 Ekim tarihli tahliye emirnamesine cevap olarak aynı gün gönderdiği detaylı telgrafında tahliye ile alakalı bazı önerilerde bulunmaktaydı. Şevki Paşa, Batum üzerinden İstanbul'a nakledilecek olan fırkalardan; 10. Kafkas Fırkası'nın büyük bir kısmının İstanbul'a sevk edilmiş olduğunu kalan kısmının da Batum'a sevk edilmek üzere vapur beklediğini; 15. Fırka'nın ise bir alayı ile bir topçu taburunun Batum'da vapur beklemekte ve kalan kuvvetlerin Azerbaycan'da İslam Ordusu emrinde olduğunu; 5. Kafkas Fırkası'nın tamamen ve 36. Fırka'nın bir alayından ve fırka karargâhından başka diğer tüm kuvvetlerin tamamen Azerbaycan İslam Ordusu emrinde olduğunu bildirmişti. Şevki Paşa, Ahmet İzzet Paşa'dan bu

¹ ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-1a, Sadrazam ve Başkumandan Erkân-ı Harbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa'dan Şark Orduları Grubu Kumandanlığı'na (21 Ekim 1918).

kuvvetlerin Azerbaycan ve Gürcü demiryollarıyla süratle sevk edilmesi için İslam Ordusu Kumandanlığı ile Gürcü hükümetine emir ve tebliğ buyrulmasını talep etmişti¹.

Yakup Şevki Paşa, 21 Ekim tarihli tahliye emirnamesinde IX. Ordu'ya Nazlı Çay'dan Karadeniz'e kadar olan mıntıka ve hududun temin ve muhafazası görevinin verildiğini hatırlatarak bazı tertibatın yapılması gerektiğini söylemiştir². Bunun dışında Şevki Paşa, İran'ın Brest-Litovsk Antlaşması'ndan hariç kalan mıntıkaların tahliyesi için ise bazı önerilerde bulunmuştu³.

Yakup Şevki Paşa'nın 21 Ekim 1918 tarihli tahliye emirnamesine karşı cevap olarak gönderdiği telgrafa, Ahmet İzzet Paşa, İstanbul'a nakledilecek firkaların trenlerle

¹ ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-2 (21 Ekim 1918).

² Yakup Şevki Paşa'nın Nazlı Çay'dan Karadeniz'e kadar olan mıntıka ve hududun temin ve muhafazası için düşündüğü tertibat şu şekildedir:

“a) Bugün İran'da bulunan 11. Fırka Nazlı Çay'dan Ararat dağlarına kadar;

b) Iğdır, Nahçıvan, Culfa havalisinde bulunan 9. Fırka'yı Ararat dağlarından Çıldır gölüne kadar olan mıntıkaya tahsis eylemek

c) Büyük bir çoğunluğu öteden beri Ahıska ve Ahılkelek kazalarının milis ahalisinden ibaret olan 3. Fırka'ya, Rumeli müfrezesi adındaki müstakil müfreze ile takviye ederek bu firkanın bir kısım kuvvetini Ardahan hududu üzerinde ve bir kısım kuvveti Batum havalisinde bulundurmak ve Ermenilere karşı bugün 900 kadar muharip piyade efradı kalmış olan ve fakat teşkilatı ve kadroları mevcut bulunan 12. Fırka'yı Kars havalisinde toplayarak takviye ve ikmaline çalışmak” (ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-2. 21 Ekim 1918).

³ Şevki Paşa'nın bu bölgelerin tahliyesi için önerileri şunlardır:

“a) Tahliye edilecek olan İran arazisi dâhilinde bugün erzak, eşya, silahlar ve mühimmat takriben 5 milyon kg kadardır. Bunların elde bulunan vesait ile Van, Beyazıt mıntıkasına sevki birçok ayları alır. Bu işte sürat kazanmak için bir kısım maddelerin Rumiye gölünden istifade edilerek Şerefhan ve oradan da trenlerle Culfa Gümrü üzerinden Kars'a nakle çalışmak lazımdır. Böyle yapıldığı halde dahi en az iki aylık zamana ihtiyacımız vardır.

b) Culfa, Nahçıvan, Iğdır, Ecmiyadzin, Gümrü havalisinde 18 milyon kg kadar erzak, eşya ve mühimmatımız vardır. Bunların da tamamen şimendiferlerimizle Kars'a nakline çalışılmaktadır.

c) Şu iki geniş mıntıkada şimendiferin göreceği iş pek çok olduğu halde elimizde yeteri kadar mahrukat yoktur. Azerbaycan'dan çokça miktarda mazot ve benzin gönderilmesi için İslam Ordusu Kumandanlığınca ve Azerbaycan hükümetine emir buyrulmasına istirham eylerim.

d) Tahliye edilecek olan Ahılkelek ve Ahıska kazaları dâhilinde 10 milyon kg kadar erzakımız ve bir miktar eşya ve mühimmatımız vardır. Bunları yalnız ve pek sınırlı olan kendi ve ahali vasıtalarımız ile taşımaktayız. Bu nakliyatın 3 aydan fazla devam edeceği muhakkaktır. Bu husus kış erken ve şiddetli gelirse daha uzun sürecektir.

e) Bir mecburiyet-i kat'iyeye karşısında bile eşyaları terk istesek dahi erzaklarımızı asla terk edemeyeceğiz çünkü tekmil aksam ve teferruatı ile beraber kuvve-i iaşesi 100 bin kadar insan ve 40 bine yakın hayvana bari olan IX. Ordu'nun bir senelik iaşe maddesi 8 milyon kg hububat ihtiyaç olduğundan biz bir sene Elviye-i mülhakadan ve daha şarkta işgal ettiğimiz arazinin ve İran dâhilinden toplam 30 milyon kg hububat toplanabileceğini 2 ay evvel tahmin ederek işe başladık.

f) Peyderpey toplamakta olduğumuz ve ordunun ancak 4, 5 ay iaşesini toplayacağımız iş bu hububat temin edilmiş ve 7 aylık açık kalmıştır. Eğer bu 30 milyon hububat da toplam cem ve ittihat edemezsek iaşe büsbütün tehlikeye girer. Halbuki bu 30 milyon hububatın 2 milyon kadarı İran dahilinde 10 milyon kadarı Nahçıvan, Ecmiyazin, Iğdır, Serdarabad, Gümrü mıntıkasında 10 milyon kadarı da münhasıran Ahılkelek kazası dahilindedir. Binaenaleyh hiç olmazsa bu hububatın tamamen geriye nakledilinceye kadar tahliyenin tehiri ve vakit kazanılması lazımdır. Mevsimin her türlü müsait şerait altında olmak üzere en az 3 ay olmasını tahmin ediyorum. Daha evvel son bulursa ona göre muamele yapılabilir” (ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-2. 21 Ekim 1918).

Batum'a nakli için Hariciye Nezareti vasıtasıyla ilgili Kafkas hükümetleri nezdinde teşebbüslerde bulunulduğunu bildirmişti. Ahmet İzzet Paşa, cevabın devamında Şevki Paşa'nın Nazlı Çay-Karadeniz hududu dâhilinde almayı düşündüğü tertibatın uygun olduğunu bildirmiş, tahliye hakkında daha sonra detaylı tebligat yapılacağını söylemiş ve şimdiden tahliyenin hızlı bir şekilde tamamlanmasına gayret edilmesini istemişti¹.

Kafkasya'nın tahliyesini hızlandırmak için, Harbiye Nezareti'nin aldığı karar ile 27 Ekim 1918 tarihinde Kuzey ve Güney Kafkas Orduları lağvedilmişti. Bu karara göre, bu birliklerdeki er ve subaylar istedikleri takdirde gizli ve açık Osmanlı hükümeti ile hiçbir münasebette bulunmamak şartı ile Azerbaycan Hükümeti'nin emrine girebileceklerdi. Ayrıca, Batum'a nakledilecek olan bu bölgelerdeki kıtaatın 4 hafta içerisinde bu hükümetin hudutları gerisine çekilmesi de kararlaştırılmıştı². Ahmet İzzet Paşa, Mondros Mütarekesi'nin müzakereleri devam ettiği bir esnada, “mütarekeden en az zararla kurtulmak için olsa gerek”, 29 Ekim 1918 tarihli emrinde İran ve Kafkasya'da Brest-Litovsk Antlaşması haricinde işgal olunan arazinin 24 Ekim 1918 tarihinden itibaren altı hafta sonunda tahliye edilmesinin zorunlu olduğunu, buna göre tahliye hususunun ve geriye erzak sevkıyatının hızlandırılmasını istemiştir (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993: 630). Ahmet İzzet Paşa'nın bu emri ile Brest-Litovsk haricindeki bölgelerin Türk ordusu tarafından 4 Aralık 1918'de tahliye edilmesi öngörülmüştü.

¹ ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-4.

² Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'nın, 27 Ekim 1918'de Şark Orduları Grup Kumandanlığı'na gönderdiği telgraf özet olarak şu şekildedir:

1- Kuzey ve Güney Kafkas orduları lağvedilmiştir.

2- Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya ve diğer İslam kuvvetleri arazisindeki efrat zabitan ve arzu ettikleri takdirde Osmanlı hükümeti ile gizli ve açık hiçbir münasebette bulunmamak şartıyla o hükümetlerin hizmetlerinde kalabilirler.

3- Bunların ordudan kayıtları silinir. Ancak zabitan 3 seneye kadar avdetlerinde hizmetleri baki kalmak şartı ile tekrar orduya dâhil olabilirler. 3 seneden sonra dâhil olmak isteyenlerin 3 seneden fazla olan hizmetleri zayi edilirler.

4- Zabitan, küçük zabitan ve efrat orada buldukları müddetçe Osmanlı üniformasını giyemezler.

5- İş bu emirlerin tebligatından itibaren mezkûr hükümetler nezdinde bulunan Osmanlı kıtaat ve efradı ve zabitan ve küçük zabitan kalacaklar müstesna hemen IX. Ordu emrine döneceklerdir.

6- Nakle imkân olmayan silah ve cephaneye ile kıtaatın beraberce getireceği silah hakkında dahi alet edevat oradaki hükümetlere teslim edilecektir.

7- Orada kalmayacak olan efradın en geç 4 hafta müddet zarfında bu hükümetler hududu haricine çıkmaları istenmektedir (ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-5, Harbiye Nazırı Ahmed İzzet Paşa'dan IX. Ordu, Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan Siyasi Mümessillerine (27 Ekim 1918).

2.5.2.2. İngilizlerin Batum’u İşgaline Kadar Tahliye

2.5.2.2.1. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya’nın Tahliyesi

Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya’daki birliklerin tahliyesi için 21 Ekim’de emir verilmiş, 27 Ekim 1918’de ise Kuzey ve Güney Kafkas (Kafkas İslam Ordusu) Orduları lağvedilmiş ve Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya’daki birlikler IX. Ordu’nun emrine verilmişti. 29 Ekim 1918 tarihli emir ile 24 Ekim 1918 tarihinden itibaren 6 hafta nihayetinde Kafkasya’nın Brest-Litovsk Antlaşması haricinde işgal olunan yerlerin tahliyesi istenmişti¹. Yani 4 Aralık 1918’de tahliyenin bitirilmesi hedeflenmişti. 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi imzalandığında Azerbaycan’da Nuri Paşa’nın kumandasında Kafkas İslam Ordusu, bu ordunun emrinde 5. Kafkas Fırkası, 36. Fırka’nın 106. alayı ve 36. Fırka’dan bir topçu taburu bulunmaktaydı (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:626-627; TİH, c. I, 1999: 226). Kuzey Kafkasya’daki birlikler ise 15. Fırka ve bu firkanın emrinde olan 36. Kafkas Fırkası’nın 107. Kafkas Alayı ve bir dağ topçu taburundan ibaretti. Bu birlikler Kuzey Kafkas İslam Ordusu’nun emrinde Petrovsk’u zapt harekâtındaydılar (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:638).

Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya’nın tahliyesinde şu yol takip edilecekti: Kuzey Kafkasya’daki birlikler önce tren ile Bakû’ye sevk edilerek, buradaki birliklerle birlikte Gence-Tiflis demiryoluyla Batum’a nakledilecekti. Sevkıyatın bir kısmı Gürcistan demiryolları kullanılarak yapılacaktı. IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, 25 Ekim 1918’de Harbiye Nezareti’ne bir telgraf göndererek tren nakliyatının başlaması için Tiflis’te bulunan Abdulkerim Paşa ve von Kress nezdinde teşebbüste bulunulmasını istemiştir². Tahliye için bu gibi hazırlıkların dışında bazı tren yollarındaki bazı köprüler de tamir edilmişti³.

Bu hazırlıklardan sonra Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya’nın tahliyesine başlanılmıştı. Fakat 5. Fırka, Başkumandanlığın verdiği emir üzerine Azerbaycan ordusuna katılmış

¹ ATASE, İSH, K: 3, G: 99, B: 99-1. Azerbaycan Ordu Kumandanı Nuri Paşa’dan Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyaseti’ne (5 Kasım 1918).

² ATASE, İSH, K: 181, G: 125, B: 125-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa’dan Harbiye Nezareti’ne (25 Ekim 1918). Harbiye Nezareti de Hariciye Nezareti’nden Kafkas dâhilindeki Türk birliklerinin Batum yoluyla nakli için Kafkas hükümetlerine malumat vermesini istemişti (ATASE, İSH, K: 3, G: 117, B: 117-1 - 26 Ekim 1918).

³ ATASE, İSH, K: 129, G: 117, B: 117-1, IX. Ordu I. Şube Müdürü Komiser Vekili Mustafa Bey’den Batum Askeri Komiseri Erkân-ı Harbiyesi Nuri Paşa’ya (2 Kasım 1918).

bulduğundan, Batum'a tahliye edilmeyecekti. 15. Fırka ise Kuzey Kafkasya Kumandanı emrinde Petrovsk cephesinde bulunmaktaydı. Bu fırkanın Azerbaycan'dan 11 Kasım'a kadar Batum'a bir tabur piyade, bir kudretli bataryası, sıhhiye bölümü, seyyar hastane ve iki erzak kolu sevk edilmişti. 36. Fırka'nın ise 106. Alayı Bakü civarında, 107. Alay ile cebel topçu taburu da Petrovsk civarındaydı¹.

Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'daki Türk birlikleri tahliye edilirlerken, bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Bunlardan en önemlisi Gürcülerin trenlerle yapılan sevkıyata engel olmalarıydı. Batum'a sevkıyatta bulunan trenler boş halde geri döndüklerinde, Gürcülerin tevkifi sonucunda, Azerbaycan'da sevkıyata devam edebilecek kadar vagon ve makine (lokomotif) kalmamıştı². Gürcüler boş vagonların yanında mazot ve cephaneye yüklü trenlere de el koymaktaydılar³. Abdülkerim Paşa'nın⁴ Gürcü hükümeti nezdinde yaptığı ısrarlı teşebbüsler sonucunda bu vagon ve trenler serbest kalmıştı⁵. Gürcülerin

¹ ATASE, İSH, K: 3, G: 105, B: 105-1, 2; ATASE, İSH, K: 1, G: 61, B: 61-1, 2, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne (11 Kasım 1918).

² ATASE, İSH, K: 3, G: 105, B: 105-1, 2; ATASE, İSH, K: 1, G: 61, B: 61-1, 2, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne (11 Kasım 1918). Nuri Paşa da 5 Kasım'da Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne gönderdiği telgrafta Gürcülerin Azerbaycan'dan Batum'a sevkıyatta bulunan trenlere el konulduğundan bahsetmiştir (ATASE, İSH, K: 3, G: 99, B: 99-1, Azerbaycan Ordu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne - 5 Kasım 1918).

³ İlk önce Tiflis'te bulunan 60'a yakın mazot treni kurtarılmaya çalışılmış bunlardan ancak 26'sı Gümrü'ye getirilebilmiştir. Kalan mazot vagonlar ise yağmaya uğramıştı (ATASE, İSH, K: 129, G: 117, B: 117-1. 9. Ordu 1. Şube Müdürü Komiser Vekili Mustafa'dan Batum Askeri Komiseri Erkan-ı Harbiye Nuri Paşa'ya - 2 Kasım 1918). Ayrıca 20'den fazla cephaneye ve eşya treninin geri alınması için teşebbüste bulunulmuş fakat bir başarı elde edilememiştir (ATASE, İSH, K: 129, G: 117, B: 117-1. 9. Ordu 1. Şube Müdürü Komiser Vekili Mustafa'dan Batum Askeri Komiseri Erkan-ı Harbiye Nuri Paşa'ya - 2 Kasım 1918).

⁴ Abdülkerim Paşa, Gürcistan'a Osmanlı devletinin temsilcisi olarak atanmıştı (Y.B.(21) 7/14).

⁵ Gürcistan'daki Osmanlı Hükümeti Askeri Temsilcisi Abdülkerim Paşa, Sadaret'e gönderdiği telgrafta girişimleri sonucunda Gürcülerin mazot yüklü 67 vagonu serbest bıraktıklarını ve nakliyatta kolaylıklar sağladığını belirtmiştir. (BOA, A.VRK, 825/ 55, lef: 2, Gürcistan Mümessili Abdülkerim Paşa'dan Sadaret'e). Gürcülerin Türk birliklerinin, erzak ve cephanenin nakliyatında gösterdiği bu kolaylıklar kısa sürmüş ve Türk trenlerine el koymaya devam etmişlerdir. Bunun üzerine 13 Kasım 1918'de Harbiye Nezareti'nden Abdülkerim Paşa'ya gönderilen telgrafta Gürcistan Hükümeti nezdinde gerekli teşebbüslerde bulunularak trenlerin serbest bırakılmasını ve sevkıyatın aksamadan düzenli olarak devam ettirilmesini istemiştir (ATASE, İSH, K: 126, G: 157, B: 157-1, Başkumandanlık Vekâleti'nden Gürcistan'da Osmanlı Hükümeti Askeri Temsilcisi Abdülkerim Paşa'ya (13 Kasım 1918). Bu emir üzerine harekete geçen Abdülkerim Paşa'nın teşebbüsleri sonuç vermiş, Gürcistan tevkif ettiği trenleri serbest bırakmıştır. Tiflis'te sadece dört cephaneye treni ile bir boş tren lokomotifleri olmaması nedeniyle kalmıştı. (ATASE, İSH, K: 70, G: 60, B: 60-1. Gürcistan Mümessili Abdülkerim Paşa'dan Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Nezareti'ne).

trenlere el koymasının yanında Tiflis-Batum arasında büyük bir demir yolu köprüsünün yıkılması da sevkıyatı zorlaştırmıştır¹.

Türk birlikleri Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'yı tahliye etmeye çalışırlarken İngilizler ise Mondros Mütarekesi hükümleri gereğince, Bakû'yü işgal düşüncesinde oldukları için Azerbaycan ordusuna katılan Türk birlikleri de dâhil olmak üzere tahliyenin hızla bitirilmesini talep etmekteydiler. Nitekim İngiliz komutan Hamilton, 11 Kasım 1918'de Sadaret'e gönderdiği bir yazıda Mütarekenin 17. maddesi gereğince Osmanlı birliklerinin ve diğer unsurlarının tahliyesini istirham ettikten sonra, bu birlik veya unsurlardan herhangi birisinin Azerbaycan'da kalmasının hiçbir şekilde mümkün olmayacağını belirtmişti. Hamilton yazısının devamında tahliyenin tam olması için Halil, Nuri ve Enver Paşalarla birlikte Enver Paşa'nın babası Ahmet Bey ve İslam Ordusu'nda herhangi bir hizmet için gönderilmiş olan Osmanlı subay ve askerlerinin de geri çekilmesi gerektiğini belirtmiştir².

Hamilton'un bu talebine rağmen Harbiye Nazırı Abdullah Paşa, 12 Kasım'da IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'ya gönderdiği telgrafta Azerbaycan'daki Türk birliklerinin geriye alınacağından bahsetmiş, fakat kendi arzuları ile Azerbaycan'da kalmak isteyenlerin kalabileceklerini söylemiştir³. Lağvedilen İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa da Yakup Şevki Paşa'ya gönderdiği 12 Kasım 1918 tarihli telgrafta kendisinin Azerbaycan Ordusu Kumandanı adı ile Azerbaycan hükümeti hizmetine dâhil olacağını ve Azerbaycan dâhilinde bulunan kıtaatın kumandasını ise 5. Kafkas Fırkası Kumandanı Mürsel Bey'in üstleneceğini bildirmekteydi⁴. Böylece, Azerbaycan hükümetinin hizmetine dâhil olan subay ve erlerin dışındaki diğer bütün askerlerin geriye nakli hususunda Mürsel Bey sorumlu olmuştur.

Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın tahliyesinde dönüm noktası Bakû'nün İngilizler tarafından işgaliydi. Mondros Mütarekesi'nin 15. maddesinde bulunan "*Hükümet-i Osmaniye Bakû'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır*" ifadesine göre, Bakû İngilizler

¹ ATASE, İSH, K: 3, G: 99, B: 99-1, Azerbaycan Ordu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne (5 Kasım 1918).

² ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-10; ATASE, İSH, K: 3, G: 117, B: 117-1, İngiliz Kumandanı Hamilton'dan Sadaretpenahiye (11 Kasım 1918).

³ ATASE, İSH, K: 71, G: 90, B: 90-1, Harbiye Nazırı Abdullah Paşa'dan IX. Ordu Kumandanlığı'na (12 Kasım 1918).

⁴ ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-7a, Harbiye Nazırı Cevat Paşa'dan IX. Ordu Kumandanlığı'na.

tarafından işgal edilecekti. Bu nedenle mütarekeden 6 gün sonra 5 Kasım 1918'de Enzeli'de bulunan İngiliz Komutanı General Thomson, Nuri Paşa'dan Bakû'nün kendilerine teslim edilmesini talep etmişti¹. Nuri Paşa, ilk başta Bakû'nün tahliye edilmesine olumlu bakmamıştı. Azerbaycan hükümeti ise varlığı kabul edildiği takdirde Bakû'ye İngiliz askerinin gelmesine engel olmayacağını bilakis her türlü yardımda bulunacaklarını ifade etmişti². 8 Kasım 1918'de Enzeli'den Bakû'yü işgal etmek için hareket eden Thomson³, tekrar 12 Kasım 1918'de Nuri Paşa'ya bir heyet göndererek, Bakû'nün 17 Kasım 1918'de saat 10.00'da işgal edileceğini bildirmiş, bu nedenle Türk birliklerinin Bakû'yü tahliye etmesini istemişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:639).

Nuri Paşa, daha önce belirtildiği üzere kumandayı 5. Kafkas Fırkası Kumandanı Mürsel Bey'e bırakmıştı. Mürsel Bey, Bakû'nün tahliyesi ve İngilizlere karşı konulmaması hususunda önceden uyarılmış olduğundan, tahliye hazırlıklarını hızlandırmıştı (Ural, 2008:127). 16-17 Kasım 1918'de Bakû civarındaki 5. Kafkas Fırkası birliklerinden 13. ve 106. Kafkas Alayları Gözdek civarından, 5. Kafkas Fırkası karargâhı ve 2. Azerbaycan Fırkası Bakû'den Hırdalan mıntıkasına taşınmışlardı. Kafkas İslam ordusu karargâhı da Hırdalan'a yerleşmişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:640). Bu suretle, 17 Kasım 1918'de Bakû tamamen Türk birlikleri tarafından tahliye edilmişti⁴.

Türk birliklerinin tahliyesinden sonra 17 Kasım 1918'de General Thomson komutasındaki 1.200 kadar İngiliz askeriyle, Biçarakof komutasındaki Çar ordusundan kalma bir alay Kazak askeri ve birkaç yüz kadar Ermeni askeri Bakû'ye çıkmıştır (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:640-641)⁵. Böylece Bakû tekrar İngilizler tarafından işgal edilmişti⁶.

¹ ATASE, İSH, K: 3, G: 99, B: 99-1, Azerbaycan Ordu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne (5 Kasım 1918).

² ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-5a, Azerbaycan Ordu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne (8 Kasım 1918).

³ NA, FO, 248/ 196, 286, Norperforce (Kasvin) to Foreign Office (5 Kasım 1918).

⁴ ATASE, İSH, K: 3, G: 111, B: 111-1. 24 Kasım 1918; ATASE, İSH, K: 32, G: 18, B: 18-1,2; ATASE, İSH, K: 1, G: 119, B: 119-1, 2; ATASE, İSH, K: 71, G: 94, B: 94-4, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Başkumandanlık Vekâleti'ne (22 Kasım 1918); *The Times*, April/Nisan 12, 1919, n. 42073, s. 16.

⁵ Nuri Paşa, İngilizlerin Rus ve Ermeni askerlerinin Bakû'ye çıkmayacaklarına dair vaatte bulduklarını belirtmişti (Budak, 1998:101). Fakat vaatlerinde durmadıkları gözükmektedir.

⁶ ATASE, İSH, K: 3, G: 111, B: 111-1; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:640-641; *New York Times*, October/Ekim 19, 1919, s. 8; *Christian Science Monitor*, April/Nisan 12, 1920, s. 6; *The Times*, November/Kasım 19, 1918, n. 41951, s. 16; *The Times*, April/Nisan 12, 1919, n. 42073, s. 16. Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ve Milli Meclisi Bakû'de kalmıştı. İngiliz Generali Thomson Bakû

Tahliye edilecek mıntikalardan birisi olan Kuzey Kafkasya'da 15. Fırka'ya ait 190 subay ve 4.811 er bu bulunmaktaydı. Bunun dışında diğer fırkalara ait alaylar da vardı. Bu bölgenin tahliyesi için 11 Kasım'da Nuri Paşa tarafından emir verilmesine rağmen, tahliye 21 Kasım 1918'de başlamıştı. Fırka, İngilizlerden herhangi bir zorluk görmeden 29 Kasım 1918 tarihine kadar Kuzey Kafkasya'yı tamamen boşaltmıştı. Son tren, 29 Kasım 1918'de Balacari'ye ulaşmıştı. 15. Fırka karargâhı ise 26 Kasım 1918'de Derbent'ten hareket ederek, 9 gün yolculuktan sonra 4 Aralık 1918'de Gürcistan'ın son istasyonu Natali'ye kadar gelmişti (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:638-639, 642)¹. Böylece Kuzey Kafkasya'daki Türk birliklerinin tahliyesi 4 Aralık 1918'de son bulmuştu².

Kuzey Kafkasya'nın tahliye edilmesinden sonra Azerbaycan'ın tahliyesine gelmişti. 17 Kasım 1918'de Bakû tamamıyla Türk birlikleri tarafından tahliye edilmesine rağmen, birlikler henüz Bakû civarındaydılar ve Kuzey Kafkasya'dan gelen birliklerle de bu sayı gün geçtikçe artmaktaydı. İngilizler bu birliklerin çok hızlı bir şekilde tahliye edilmesini istediler. Bunun üzerine Bakû civarındaki Türk birliklerinin tahliyesine hız verilmiştir. Bu suretle, 19 Kasım 1918'de 106. Kafkas Alayı'nın Balacari'den trenle Kars'a, 13. Kafkas Alayı'nın ise Puta'dan trenle Gence'ye oradan da Batum'a gönderilmesi düşünülmüştü (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:641).

Kafkasya'daki tahliye hakkında bilgi isteyen Harbiye Nezareti'ne 20 Kasım 1918'de bir telgraf gönderen Şevki Paşa, Azerbaycan'dan henüz hiçbir kuvvetin gelmediğini belirttikten sonra, Azerbaycan'daki tahliyenin Gürcistan ve Ermenistan demiryollarıyla Gümrü ve Batum'a yapılacağını söylemiştir. Şevki Paşa, ayrıca bu hükümetlerin demiryolu nakliyatına izin vermemesi halinde tahliyenin aylarca süreceğini belirtmiştir³. Azerbaycan'dan bazı birliklerin Batum ve Gümrü'ye geldikleri bilinmesine rağmen,

valiliğini üzerine almıştır (ATASE, İSH, K: 32, G: 18, B: 18-1/2; ATASE, İSH, K: 1, G: 119, B: 119-1/2; ATASE, İSH, K: 71, G: 94, B: 94-4, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Başkumandanlık Vekâleti'ne - 22 Kasım 1918).

¹ 4 Aralık 1918'de Natali'ye gelen 15. Fırka karargâhında Mirliya Yusuf İzzet Paşa'nın da bulunma ihtimali yüksektir. Çünkü ATASE Arşivi kayıtlarına göre Yusuf İzzet Paşa maiyetiyle birlikte 2 Aralık 1918'de Gence'ye gelmiş (ATASE, İSH, K: 70, G: 85, B: 85-1 - 10 Aralık 1918) ve Aralık ortalarında da Batum'a ulaşmıştı (ATASE, İSH, K: 71, G: 112, B: 112-4, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Kars'tan Harbiye Nezareti'ne).

² ATASE, İSH, K: 5, G: 157, B: 157-1; ATASE, İSH, K: 76, G: 122, B: 122-1 (16 Aralık 1918).

³ ATASE, İSH, K: 1, G: 107, B: 107-3 (20 Kasım 1918).

Şevki Paşa'nın "Azerbaycan'dan henüz hiçbir kuvvet gelmedi" demesinin nedeni, tahliye için zaman kazanmak olabilir.

İngilizler ısrarla Azerbaycan'da hiçbir Osmanlı subay ve askerinin kalmamasını istemekteydiler. 20 Kasım 1918'de Thomson İtilaf devletlerinin rıza göstermediğini gerekçe göstererek Azerbaycan ordusunda hiçbir Osmanlı subay ve askerinin kalmamasını Nuri Paşa'dan talep etmişti. Nuri Paşa ise 24 Kasım 1918'de bu talebi Harbiye Nezareti'ne iletmişti¹. Fakat Harbiye Nezareti, zaten Nuri Paşa'nın telgrafından bir gün önce, 27 Ekim 1918 tarihli emri kaldırarak, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'daki subay ve erlerin iki ay içerisinde IX. Ordu'ya katılmalarını, katılmayanlar hakkında da yasal işlem yapılacağını duyurmuştu. Böylece, 23 Kasım tarihli bu emirle 5. Kafkas Fırkası da Batum'a sevk edilecekti (*Kafkas Cephesi*, II/2, 1993:641).

Bu emirle birlikte, Azerbaycan'daki Türk birliklerin tahliyesi hızlandırılmış, 5. Kafkas Fırkası ve 15. Fırka Batum'a, 36. Fırka ise aksamlarıyla birlikte Kars'a nakledilmeye başlanmıştı. Tahliyenin son günü olan 4 Aralık 1918'e kadar Azerbaycan'dan 15. Fırka'nın 38. Alayı'nın karargâhıyla iki taburu, 5. Kafkas Fırkası'nın 13. Kafkas Piyade Alayı'ndan bir tabur ve fırkanın seyyar hastanesi Gence'den Batum'a nakledilmişti. Bu iki fırkanın kalan kısımları da Batum'a hareket halindeydiler. Azerbaycan'da bulunan 36. Kafkas Fırkası ise Gence'den Gümrü'ye nakledilmekteydi². Görüldüğü üzere 29 Ekim 1918'de verilen emirle 4 Aralık olarak belirlenen tahliyenin son gününde Azerbaycan'daki birlikler henüz 1878 sınırı gerisine alınamamıştı. Nitekim Harbiye Nezareti, 5 Aralık 1918'de IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Azerbaycan'daki tahliyenin durumu hakkında bilgi istemişti. Şevki Paşa'nın Nezaret'e 6 Aralık'ta verdiği cevapta Azerbaycan'da bulunan Türk birliklerinin henüz tamamen Brest-Litovsk hududu batısına alınmadığını, bu kıtaattan bir kısmının Batum'a sevk edildiğini, diğer kısmının da Batum'a doğru yürüyüşte olduğunu belirtmişti. Şevki Paşa,

¹ ATASE, İSH, K: 3, G: 111, B: 111-1, Azerbaycan Kumandanı Nuri Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (24 Kasım 1918).

² ATASE, İSH, K: 70, G: 79, B: 79-1; ATASE, İSH, K: 80, G: 90, B: 90-1, Başkumandanlık Vekâleti'nden Zat-ı Şahaneye (4 Aralık 1918).

Azerbaycan'daki Türk birliklerinin Ocak 1919'dan evvel sevklerinin tamamlanamayacağı da bildirmişti¹.

Tahliyenin planlanan zamanda bitirilememesinin en büyük nedeni Gürcü ve Ermeni hükümetlerinin sevkıyatta çıkarttıkları güçlüklerdi. Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı Hükümeti Gürcistan Mümessili Abdülkerim Paşa bu konuda gerekli girişimlerde bulunmuş ve mesele nispeten çözülmüştü. Fakat 5 Aralık 1918'den itibaren Gürcü hükümeti yeniden Azerbaycan'daki Türk birliklerinin tahliyesi esnasında trenleri çeşitli bahanelerle durdurmaya başlamıştı². Başkumandanlık Vekâleti 7 Aralık'ta Hariciye Nezareti'ni uyararak, eğer tren sevkıyatı meselesine bir çözüm bulunamazsa 5. ve 15. Fırkaların sevkıyatının ancak 30 günde tamamlanacağını, 36. Fırkanın ise Elviye-i Selase dâhiline girmesinin iki ayı bulabileceğini belirtmiş ve İngiliz temsilciliğine münasip bir surette tebliğ edilmesini istirham etmişti³. Birliklerin sevkıyatının dışında, Azerbaycan'da bulunan erzak ve malzemenin naklinin tamamlanabilmesi için ise ancak 3 aylık bir zamana ihtiyaç vardı⁴. Bu arada, eski İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa karargâhıyla birlikte 14 Aralık 1918'de Gence'den Batum'a gelmişti⁵.

Gürcülerin Türk sevkıyat trenlerini engellemeleri Aralık ayı ortalarına kadar sürmüştü⁶. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti tekrar Gürcistan nezdinde teşebbüslerde bulunmuştu. Sevkıyat gerçekleştirilemediğinden, birlikler, erzak ve malzemeler Batum'a nakledilmek üzere Gence'de toplanmıştı⁷. Fakat belirtilen zorluklar nedeniyle, Aralık ayının ortaları geçtiği halde 5. Kafkas Fırkası ile 36. Fırka'nın tamamı geriye

¹ ATASE, İSH, K: 32, G: 23, B: 23-1; ATASE, İSH, K: 3, G: 119, B: 119-1; ATASE, İSH, K: 32, G: 23, B: 23-1; ATASE, İSH, K: 76, G: 126, B: 126-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (6 Aralık 1918).

² ATASE, İSH, K: 3, G: 121, B: 121-3/4, Başkumandanlık Vekâleti'nden Hariciye Nezareti'ne (14 Aralık 1918).

³ ATASE, İSH, K: 5, G: 141, B: 141-1/2; ATASE, İSH, K: 5, G: 139, B: 139-1/2, Başkumandanlık Vekâleti'nden Hariciye Nezareti'ne (7 Aralık 1918).

⁴ ATASE, İSH, K: 5, G: 137, B: 137-1/2, Harbiye Nezareti'nden IX. Ordu Kumandanlığı'na (5 Aralık 1918).

⁵ Nuri Paşa'nın dışında aynı kafiyle Batum'a gelen kişiler şunlardı: 19 zabıt, 7 yaralı zabıt, 57 yaralı nefer ve 123 sıhhiye efradı (ATASE, İSH, K: 130, G: 57, B: 57-10).

⁶ ATASE, İSH, K: 71, G: 112, B: 112-4, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (C. 14 Aralık 1918).

⁷ 14 Aralık 1918'de Başkumandanlık Vekâleti, Hariciye Nezareti'ne bir yazı göndererek trenlerin serbest bırakılması için Gürcistan nezdinde teşebbüste bulunulmasını istemiştir (ATASE, İSH, K: 3, G: 121, B: 121-3/4, Başkumandanlık Vekâleti'nden Hariciye Nezareti'ne - 14 Aralık 1918). Aynı şekilde Harbiye Nezareti de 18 Aralık 1918'de Zat-ı Şahanedan Gürcistan nezdinde teşebbüste bulunulmasını istemiştir (ATASE, İSH, K: 9, G: 63, B: 63-1, Erkân-ı Harbiye-yi Umumiye Dairesi'nden Zat-ı Şahane'ye - 18 Aralık 1918).

alınamamıştı. Bu tarihten sonra Batum İngilizler tarafından işgal edildiğinden, Azerbaycan'daki birliklerin tahliyesi farklı bir boyut kazanmıştı.

2.5.2.2.2. Ahıska, Ahılkelek ve Diğer Bölgelerin Tahliyesi

21 Ekim tarihli Kafkasya'nın tahliye emirnamesi Ahıska-Ahılkelek ve Kuzey İran'ın da tahliye edilmesini içermekteydi. Ayrıca, Mondros Mütarekesi'nde de bu bölgelerin tahliye edilmesi hükmü bulunmaktaydı. Mütareke imzalandığında bu bölgelerde bulunan dört Osmanlı fırkasının buldukları mevkiiler şu şekildeydi: 11. Kafkas Fırkası'nın karargâhı Hoy'da olup, firkanın büyük kısmı Dilman-Hoy-Culfa hattında; 9. Kafkas Fırkası'nın karargâhı Kamarlı'da olup, firka Culfa'nın kuzeyinden Serderabad'a kadar uzanan Aras vadisi mıntıkasında; 12. Piyade Fırkası ise Rumiye'den Gümrü'ye doğru geri yürüyüşle Serderabad'da; 3. Kafkas Fırkası Ahıska ve Ahılkelek'te bulunmaktadır (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993:626-627; TİH, c. I, 1999: 226).

Bu fırkalarından 3. Kafkas Fırkası'nın Ardahan'a, 9. Kafkas Fırkası'nın Kars'a, 12. Piyade Fırkası'nın Kars üzerinden Sarıkamış'a¹, 11. Kafkas Fırkası'nın ise Van'a gönderilmesi emredilmişti². Birliklerin dışında tahliye edilecek olan Culfa, Iğdır Ecmiyadzin ve Gümrü bölgesinde 18.000 ton erzak ile eşya ve mühimmat, Kuzey-Batı İran'da 5000 ton yiyecek maddesi, Ahıska-Ahılkelek kazalarında da 10.000 ton erzak, bir miktar eşya ve mühimmat vardı³. Bunların geriye çekilmesi için birkaç aylık zamana zamana ihtiyaç vardı (TİH, c. I, 1999: 227). Yakup Şevki Paşa bu malzemelerin mümkün olabildiği kadar geriye alınabilmesi ve bölge halkının teşkilatlarını tamamlaması için, birliklerin tahliyesini bilerek geciktirmekteydi⁴. Sonunda, bir kısım malzemeler terk edilmekle birlikte, bu bölgedeki birlikler tahliyenin son günü olan 4 Aralık 1918'de tamamen Elviye-i Selâse'ye çekilmişlerdi⁵.

¹ ATASE, İSH, K: 4, G: 4, B: 4-1a.

² ATASE, İSH, K: 3, G: 112, B: 112-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne (28 Kasım 1918).

³ ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-2 (21 Ekim 1918).

⁴ ATASE, İSH, K: 1, G: 107, B: 107-2/3 (20 Kasım 1918).

⁵ ATASE, İSH, K: 70, G: 85, B: 85-1, (10 Aralık 1918); TİH, c. I, 1999: 227. IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, 26 Kasım 1918'de Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta İran'ın tamamen tahliyesinin ancak 15 Aralık'ta son bulacağını ifade etmişti (ATASE, İSH, K: 70, G: 77, B: 77-1- 2 Aralık 1918). Tahliye 4 Aralıkta son bulduğuna göre Şevki Paşa, bu telgrafi zaman kazanmak amacıyla göndermiş olabilir. Diğer bir husus ise erzak ve mühimmatın tamamen sınır gerisine alınmasıydı.

2.5.2.2.3. Elviye-i Selâse'nin Tahliye Meselesi

Mondros Mütarekesi'nin 11. maddesinde yer alan “Maverâ-yı Kafkas'ın evvelce Osmanlı kuvvetleri tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden, bölgenin kalan kısmı müttelikler tarafından mahallî durum yerinde tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir” şeklindeki ifade ile Elviye-i Selâse'nin tahliyesi, bölgedeki durum incelendikten sonra gerekli görülmesi şartına bağlanmıştı. Osmanlı devleti de bölgede yapılacak inceleme sonunda, tahliyeden vazgeçileceğine inanmaktaydı (TİH, c. I, 1999:229). Fakat İngilizler nasıl Musul ve İskenderun meselelerinde mütarekeyi ihlal ettiyseler, hiçbir incelemeye gerek duymadan Elviye-i Selâse'nin tahliyesini de her an isteyebilirlerdi. Nitekim 11 Aralık 1918'de İngiliz hükümeti adına Binbaşı Chilton¹, Osmanlı hükümetine müracaat ederek, Elviye-i Selâse'nin tahliye edilmesini,

“İngiliz Başkumandanlığından ahz eylediğim berveci-i ati telgraf-ı huzur-u samilerine arz etmekle kesb-i şeref eylerim. Mütarekenâmenin 11. maddesine müteallik olmak üzere harpten evvelki Osmanlı-Rus hududunun gerisine tehaşşüd edilmiş olan bilcümle Osmanlı kıtaatının kâmilen tahliyesini emir buyurmaklığımızı istirham için İngiliz Hükümeti'nden emir telakki eyledim”²

şeklindeki sözlerle talep etmişti.

İngiliz hükümetinin Elviye-i Selâse'nin tahliyesini istemesi açıkça mütarekeyi ihlaldir. Çünkü mütareke hükümlerine göre bölgede gerekli inceleme yapıldıktan sonra, eğer gerekli görülürse tahliye gerçekleşecekti. Bu talep karşısında, Harbiye Nazırı Cevat Paşa İngilizler nezdinde teşebbüste bulunarak Osmanlı ordusunun 1918-1919 kışını Batum, Kars ve Ardahan'da geçirmesini istemişti. Cevat Paşa, 23 Aralık 1918'de IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'ya da bir telgraf göndererek Elviye-i Selâse'nin İngilizler tarafından tahliye edilmesinin istendiğini bildirmişti³. Cevat Paşa'nın İngilizlere müracaatına rağmen, onlar Elviye-i Selâse'nin tahliyesinde ısrar etmekteydiler⁴.

¹ Forside Kruvazörü Süvarisi Binbaşı Chilton, irtibat subayı olarak İstanbul'a gönderilmişti (TİH, I, 1999:176).

² ATASE, İSH, K: 5, G: 117, B: 117-1 (17 Kasım 1918).

³ Genelkurmay'ın *İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi Tatbikatı* adlı kitabı 1962 ve 1999 yıllarında olmak üzere iki kez basılmıştır. 1999 baskısı eskisine göre daha geniş ve detaylıdır. Fakat Harbiye Nazırı Cevat Paşa'nın Şevki Paşa'ya gönderdiği telgrafın tarihi 1962 yılında 23 Kasım (TİH, c. I, 1962:157), 1999 baskısında ise 28 Kasım olarak verilmiştir (TİH, c. I, 1999:230). 23 Kasım tarihi, ATASE Arşivi'ndeki belgelere göre de doğrudur (bkz: ATASE, İSH, K: 70, G: 77, B: 77-1).

⁴ ATASE, İSH, K: 5, G: 122, B: 122-2 (25 Kasım 1918). İngiliz İrtibat subayı Yarbay Murphy, Cevat Paşa'nın tahliyenin geciktirilmesi müracaatına, tahliyenin mütareke hükümlerine göre gerçekleştirilmesini cevabını vermişti (Bıyıklıoğlu, 1957:575).

Harbiye Nazırı Cevat Paşa, İngilizlerin bu ısrarı karşısında bu kez Hariciye Nezareti'ne bir yazı göndererek Elviye-i Selâse'nin tahliyesinin kışı geçirdikten sonra yapılması için girişimlerde bulunulmasını istemişti¹. Harbiye Nezareti, 26 Kasım 1918'de IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'ya da bir telgraf göndererek yapılan girişimlerden bahsettikten sonra, Elviye-i Selâse'yi her an tahliye etme ihtimaline karşı erzak ve malzeme nakliyatının ona göre tanzim edilmesini istemiştir². Görülen o ki, Harbiye Nazırı Cevat Paşa da İngilizlerin geri adım atmayacaklarını düşünmekteydi.

Başkumandanlık Vekâleti Elviye-i Selâse'nin tahliyesinin durdurulması için girişimlerde bulunmaya devam etmekteydi. Bu amaçla, Vekâlet'ten Sadaret'e gönderilen 2 Aralık 1918 tarihli yazıda, Elviye-i Selâse'nin tahliyesinin gerçekleştirilmesi durumunda iki problemin ortaya çıkacağı belirtilmişti. Bunlardan birincisi açlık, diğeri ise asayiş meselesiydi. Vekâletin yazısında Elviye-i Selâse'de bulunan 50.000 ton hububat ve 12.000 ton erzakın naklinin 4-5 ayı alabileceğini, eğer kıtaat bu erzakı birlikte getirmezse, iaşe açısından durumları zaten hiç iyi olmayan Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van bölgesinde ordunun aç kalacağını belirtmişti. Yazının devamında Vekâlet, tahliye edilecek kısımlardaki İslam ahalinin Ermeniler tarafından tamamen yok edilme ihtimalinin de olduğunu, bu sebeple tahliye edilecek arazinin asayişinin kimin tarafından temin edileceğinin bildirilmesini istemişti³.

Başkumandanlık Vekâleti, açlık ve asayiş meselelerini ileri sürerek Elviye-i Selâse'nin tahliyesinin tehir edilmesine çalışmasına rağmen, İngilizler geri adım atmamaktaydılar. Bunun üzerine, Harbiye Nezareti, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'ya 4 Aralık 1918'de gönderdiği bir telgrafla, Elviye-i Selâse'nin tahliye edileceğinden hazırlıkların ona göre yapılmasını ve malzeme ve silahların şimdiden nakline başlanılmasını istemişti⁴. Yakup Şevki Paşa da bu telgrafa karşılık olarak, 5 Aralık 1918'de Harbiye Nezareti'ne gönderdiği detaylı bir telgrafta Elviye-i Selâse'nin tahliyesinin zorlukları ve zararları üzerinde durmuştu. Şevki Paşa'nın telgrafında ön plana çıkan hususlar şu şekildeydi: 1- Elviye-i Selâse'nin tahliyesinden ziyade tahliyenin vakitsizce ve az zamanda yerine

¹ ATASE, İSH, K: 5, G: 125, B: 125-1; ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-10a, Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne (26 Kasım 1918).

² ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-10a; ATASE, İSH, K: 5, G: 121, B: 121-1, Harbiye Nezareti'nden IX. Ordu Kumandanlığı'na (26 Kasım 1918).

³ ATASE, İSH, K: 70, G: 77, B: 77-2, Başkumandanlık Vekâleti'nden Sadaret'e (2 Aralık 1918).

⁴ ATASE, İSH, K: 5, G: 133, B: 133-1, Harbiye Nezareti'nden IX. Ordu Kumandanlığı'na (4 Aralık 1918).

getirilmesi istenmesi müşkülâtı artırmaktadır. Bu bölgenin tahliyesi için ilkbahara kadar yani dört aya ihtiyaç vardır. 2- Eldeki nakliye vasıtalarının yetersizliği nedeniyle demiryolu uzağındaki erzak ve cephanelerin nakli için 4 ay kadar bir zamana ihtiyaç vardır. 3- Azerbaycan'da bulunan birliklerin Elviye-i Selâse içlerine sevkleri ancak 1919 Ocak ayında sevkleri tamamlanabilecektir. Azerbaycan'dan gelen bu birlikler 1914 hududu gerisine ancak şubat ayı sonunda nakledilebilecektir. 4- Nakliyatın önündeki en büyük engel ağır kış şartlarıdır. Eğer şiddetli kar yağışları sonunda demiryolları kapanır ve işlemezse hiçbir nakliyat ve sevkıyat yapılamayacaktır. Bu nedenle ilkbahar gelmedikçe tahliyenin tamamlanması mümkün olamayacaktır¹.

Yakup Şevki Paşa, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bu telgrafta Elviye-i Selâse'nin tahliyesinin gecikmesini üç temel unsura dayandırmıştı. Bunlar nakliye vasıtalarının yetersizliği, kış şartları ve Azerbaycan'dan gelecek kıtalardı. Paşa'nın telgrafında belirttiği hususlar Türk ordusunun Elviye-i Selâse'yi tahliyesi sırasında karşılaşacağı zorlukları da ortaya koymaktaydı. Türk yetkililerinin defalarca başvurularına rağmen İngilizler tahliye ısrar etmekteydiler. Sonunda Harbiye Nezareti, 9 Aralık 1918'de Yakup Şevki Paşa'ya gönderdiği bir yazı ile Elviye-i Selâse'nin tahliyesine başlanılmasını istemişti². Elviye-i Selâse tahliyesinden IX. Ordu sorumlu olacaktı ve tahliye şu plan uygulanacaktı: 3. Kafkas Fırkası Tortum'a, 9. Kafkas Fırkası Hasankale ve Horasan'a, 11. Kafkas Fırkası Van, Erciş ve Beyazıt'a, 5. Kafkas Fırkası geçici olarak Samsun'a veya Trabzon ve Sivas'a, 12. Nizamiye Fırkası³ Erzurum'a, 15. Fırka Samsun'a sevk edileceklerdi⁴. Bu firkalardan 5. Kafkas Fırkası ve 15. Fırka Batum'da bulunmaktaydılar.

Harbiye Nezareti'nin emri üzerine 9 Aralık 1918'de Elviye-i Selâse'nin tahliyesine başlanılmıştı. Nitekim IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, 10 Aralık 1918'de Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta "hükümetimiz İtilaf devletlerine Elviye-i Mülhakatın dahi tahliyesine başlanmış olduğunu beyan ve tebliğ edebilir" diyerek Elviye-i Selâse'nin tahliyesine başladığını belirtmişti (Ural, 2008:138). Bu suretle,

¹ ATASE, İSH, K: 5, G: 137, B: 137-1/2, Harbiye Nezareti'nden IX. Ordu Kumandanlığı'na (5 Aralık 1918).

² ATASE, İSH, K: 5, G: 150, B: 150-2, Başkumandanlık Vekâleti'nden Hariciye Nezareti'ne (12 Aralık 1918).

³ 36. Kafkas Alayı lağvedilerek yerine Erzurum'da 12. Nizamiye Fırkası kurulması düşünülmüştü (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, 1993).

⁴ ATASE, İSH, K: 70, G: 85, B: 85-5.

tahliye başlanılmasına rağmen tahliyenin ertelenmesi ya da zamana yayılması için girişimlerde bulunulmaya devam edilmekteydi. Harbiye Nezareti, 11 Kasım 1918'de Sadaret'e gönderdiği bir yazıda, tahliye için en az üç aylık bir zamana ihtiyaç olduğundan bahsetmişti¹. Harbiye Nezareti ayrıca, 12 Aralık 1918'de Hariciye Nezareti'ne de müracaat ederek şartların iyi gitmesi durumunda tahliyenin en az iki ay süreceğini, fakat eğer kış ağır olup yollar kapanırsa bu sürenin daha da artacağına İtilaf devletlerine bildirilmesini istemişti².

Elviye-i Selâse'nin tahliyesinin geciktirilmesi için Türklerin elindeki en büyük koz ise Mondros Mütarekesi'nin 11. maddesinde yer alan "mahallî durum yerinde tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir" ibaresiydi. Harbiye Nezareti, 13 Aralık 1918'de Şevki Paşa'ya gönderdiği telgrafta İtilaf devletlerine başvurarak bir heyetin inceleme yapması için bölgeye gönderilmesini talep edeceğinden bahsetmişti. Belki, bu şekilde zaman kazanılabiliyordu³. Yakup Şevki Paşa ise bu konuda temkinliydi. Çünkü ona göre inceleme için gelecek olan heyet, Türk ordusunun tahliye etmekte olduğu pek çok erzak ve eşyanın nakline kesinlikle engel olacaktı. Bu durum ise tahliye müşkülâtını daha da artıracaktı⁴.

Elviye-i Selâse'nin tahliyesindeki diğer bir sorun ise bölgedeki Türk mülkî idaresi meselesiydi. Mondros Mütarekesi'ne göre Elviye-i Selâse'de mülkî idare Türklerde olacaktı. Fakat Türk ordusunun Elviye-i Selâse'yi tahliyeye başlamasının ardından, Türk mülki idaresinin bu bölgede kalıp kalmayacağı meselesi ortaya çıkmıştı⁵. Harbiye Nezareti, 12 Kasım 1918'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgrafla bu konuya açıklık getirmesini talep etmişti. Telgrafta eğer mülkî idare Türklerin elinde kalacaksa o

¹ ATASE, İSH, K: 5, G: 145, B: 145-1, Başkumandanlık Vekâleti'nden Sadaret'e (11 Aralık 1918).

² ATASE, İSH, K: 5, G: 150, B: 150-1, Başkumandanlık Vekâleti'nden Hariciye Nezareti'ne (12 Aralık 1918).

³ ATASE, İSH, K: 5, G: 152, B: 152-1, Harbiye Nezareti'nden IX. Ordu Kumandanlığı'na (13 Aralık 1918).

⁴ ATASE, İSH, K: 5, G: 153, B: 153-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (13 Aralık 1918).

⁵ Bu mesele ilk olarak Harbiye Nazırı Abdullah Paşa tarafından 26 Kasım'da Hariciye Nezareti'nden sorulmuştu (ATASE, İSH, K: 2, G: 101, B: 101-2, Harbiye Nazırı Abdullah Paşa'dan Hariciye Nezareti'ne - 26 Kasım 1918).

zaman belli miktar kuvvetin de asayışı sağlaması için bu bölgede bulundurulmasının gerekli olduğuna yer verilmişti¹.

2.5.2.2.4. Batum'un Tahliyesine Başlanması

Kafkasya'nın Karadeniz'e açılan kapısı olan Batum, Türk ordusunun Kafkasya'yı tahliyesinde de önemli bir rol oynamıştı. 21 Ekim 1918 tarihli tahliye emirnamesine göre 5. Kafkas Fırkası, 10. Kafkas Fırkası, 36. Kafkas Fırkası ve 15. Piyade Fırkası'nın İstanbul'a nakledilmelerine karar verilmiş ve bu fırkaların İstanbul'a Batum üzerinden nakledilmeleri düşünülmüştü. Bu fırkalardan 10. Kafkas Fırkası Batum'da, 5. Kafkas Fırkası ve 36. Kafkas Fırkası Azerbaycan'da 15. Piyade Fırkası ise Kuzey Kafkasya'da bulunmaktaydı.

21 Eylül 1918 tarihli emir üzerine Batum dışındaki fırkaların Batum'a nakilleri gerçekleştirilirken, Batum'da bulunan 10. Kafkas Fırkası 27 Eylül 1918 tarihinden başlamak üzere 4 kademe halinde İstanbul'a nakledilmişti. 30 Ekim 1918'e gelindiğinde firka karargâhı ve fırkaya bağlı 32. Alayın dışındaki bütün birlikler İstanbul'a nakledilmişlerdi². Fırka'nın Batum'da kalan kısımları ise 11 Kasım'dan itibaren İstanbul'a nakledilecekti. Bu fırkaya Batum'da bulunan 53. Sahra Topçu Alayı da refakat edecekti³. Böylece, 10. Kafkas Fırkası'nın Batum'da sadece karargâhı ve bir piyade alayı kalmıştı⁴. Bu arada İstanbul'a nakledilmesi düşünülen ve Kuzey Kafkasya'da bulunan 15. Piyade Fırkası'nın İstanbul'a naklinden vazgeçilmiş, Samsun'daki asayışı bozan olaylarının durdurulması için bu firkanın Samsun'a nakledilmesine karar verilmişti⁵.

¹ ATASE, İSH, K: 5, G: 150, B: 150-2, Başkumandanlık Vekâleti'nden Hariciye Nezareti'ne (12 Aralık 1918).

² 10. Kafkas Fırkası'nın İstanbul'a nakli şu şekilde gerçekleştirilmişti: Birinci kademe, 30. Alay karargâhı ile 88. Tabur ve Makineli Tüfek Bölüğü, 7. Cebel Taburu, Fırka İstihkâm Bölüğü'nden oluşmaktadır. İkinci kademe, Şark Orduları Grubu emrine verildiğinden hareket tarihi bilinmemektedir. 3. kademe, 91. Tabur, 30. Alay, 92. Tabur, 93. Tabur Makineli Tüfek bölüklerinden oluşmak üzere, 29 Ekim 1918'de İstanbul'a varmıştır. 3. Fırka'nın 1., 2., 3., kademeleri İstanbul'a varmalarından sonra Edirne istikametine hareket ettirilmişlerdir (ATASE, BDH, Kls: 2943, D: 610, B: 6 - 30 Ekim 1918).

³ ATASE, İSH, K: 368, G: 29, B: 29-1, III. Ordu Kumandanlığı'ndan XXV. Kolordu Kumandanlığı'na (11 Kasım 1918).

⁴ ATASE, İSH, K: 1, G: 108, B: 108-1; ATASE, İSH, K: 275, G: 16, B: 16-2, I. Kolordu Kumandanı Mirliya Cafer Tayyar'dan Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne (20 Kasım 1918).

⁵ ATASE, İSH, K: 368, G: 29, B: 29-1, III. Ordu Kumandanlığı'ndan XXV. Kolordu Kumandanlığı'na (11 Kasım 1918). Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Kocaoğlu, 2008.35-36.

Batum'dan 10. Kafkas Fırkası'nın naklinin büyük çoğunlukla tamamlanmasına rağmen Batum'da hala İstanbul ve diğer yerlere gidecek birçok asker bulunmaktaydı. Ayrıca Kafkasya'nın değişik yerlerinden devamlı suretle terhis edilmiş üst düzeydeki subaylar, subaylar ve erler gelmekteydi. Bunların çok kısa zamanda sevkıyatlarının yapılması gerekiyordu. Yakup Şevki Paşa, 13 Kasım 1918'de sevkıyat işlerini yakından görmek için Batum'a gelmiş¹ ve bölgedeki incelemelerini aynı gün Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafla rapor etmişti. Paşa'nın raporunda özetle şunlar vardı: 1- Batum'da çok fazla ümera, zabitan ve efrat bulunmakta, daha da dâhilden peyderpey terhis edilmiş birçok zabitan ve efrat gelmektedir. 2- Batum'daki bu kadar kalabalık asayiş sorununa neden olduğu gibi iâşe buhranı da ortaya çıkmaktadır. Vaziyetin bu şekilde devam etmesi mümkün değildir. Batum'da sadece 14 günlük iâşe maddesi kalmıştır. Eğer bu 14 gün zarfında bir taraftan çok fazla erzak yetiştirilmezse veyahut buradaki kuvvet nakledilmezse açlık baş gösterecektir. 3- Ordunun sair mntıklarından Batum'a karadan iâşe maddeleri göndermek ve yetiştirmek imkânsızdır. Bu nedenle sahilde İnebolu, Samsun, Sinop iskelelerinde birçok erzak vardır. Fakat bunları getirecek elde vapur yoktur. Batum'un iâşe sıkıntısının giderilmesi için birkaç vapurun defaten acele Batum'a gönderilmesi ve bunların birinin mezkûr sahillerden gelerek hububat alıp Batum'a getirmesi gereklidir². Yakup Şevki Paşa, açlık ve asayiş meselelerine değinerek Batum'daki birliklerin bir an önce tahliye edilmesini istemekteydi.

Başkumandanlık Vekâleti, Yakup Şevki Paşa'dan aldığı telgraf üzerine Batum'daki tahliye işlerini yeniden gözden geçirmişti. Vekâlet, Batum'da toplanan birliklerin süratle nakli hakkında gerekli teşebbüslerde bulunmuştu. Ayrıca, Batum ile Samsun arasındaki nakliyatın çokluğunu dikkate alarak ordu menzili emrine vapur verilmesine ve bu vapurlara gerekli kömürün ayrıca oraya nakline çalışmıştı. Şile vapurunun kömür nakliyatına tahsis edilmesi ve yerine daha büyük olan Kızılırmak vapurunun gönderilmesinin daha faydalı olacağını IX. Ordu Menzili'ne bildiren Vekâlet, şimdilik Ümit vapuru ile Samsun-Batum nakliyatına devam edilmesini istemiştir³. Batum'daki birliklerin tahliyesi için yapılan düzenlemelerden sonra iâşe problemini çözmek için de

¹ Yakup Şevki Paşa, 5 günlük bir incelemeden sonra 15 Kasım'da Batum'dan ayrılacaktı (Karabekir, c. I, 2009:563).

² ATASE, İSH, K: 1, G: 77, B: 77-1; ATASE, İSH, K: 60, G: 34, B: 34-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne (13 Kasım 1918).

³ ATASE, İSH, K: 245, G: 155, B: 155-3, Başkumandanlık Vekâleti'nden Batum Menzil Müfettişliği'ne ve IX. Ordu Menzil Müfettişliği'ne (13 Kasım 1918).

girişimlerde bulunulmuştu. İnebolu zahire depolarından Batum'daki asker ve halk için toplam 1.202.979 kilo zahirenin Şile vapuruna yüklettirilmesi için emir verilmişti¹. Batum'daki iaşe bunalımının azaltılmasının diğer bir yolu olarak, Batum'dan askerleri sevk eden vapurların geri dönüşlerinde İnebolu, Cide, Bartın, Akçaşehir iskelelere uğrayarak Batum için erzak almaları istenmişti². Bu şekilde Batum'daki iaşe probleminin çözülmesi amaçlanmıştı.

Batum'dan tahliye edilecek birliklerdeki problemler bitmemişti. Bu kez de şehirde askerlerin sayısının artmasıyla asayiş problemleri ve “askerî terbiyeye layık olmayan haller” ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu problemi ortadan kaldırmak için IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, şu tedbirleri almıştır: 1- Kıta öğleden evvel saat 6'dan-9'a kadar sabah talimi ve öğleden sonra 3.00-4.30 arasında akşam talimi yapacaktır; 2- Geceleri zabıt kışlasında bulunabilecek ancak alay kumandanının izni ile kışladan ayrılacaktır; 3- Bütün zabitan şeref ve haysiyeti muhafaza ederek ve hiçbir olaya sebebiyet vermeyerek Batum'da ikamet edecektir. Herhangi bir zabıt velev ki haklı olsa bile ufacak bir mesele çıkarırsa bütün kıtaat Batum haricine çıkarılacak, ordugâh çadırlara taşınacaktır³. Bu şekilde Batum'da tahliye edilmeyi bekleyen Türk birlikleri arasındaki asayişsizlik ve disiplinsizlik önlenmeye çalışılmıştır.

Daha önce bahsedildiği gibi, Kuzey Kafkasya'dan Batum'a nakledilmeye devam edilen 15. Piyade Fırkası'nın Samsun'a gönderilmesi düşünülmüştü. Bu fırkanın bir piyade alayı ile bir topçu taburu Batum'da bulunmaktaydı. IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa Harbiye Nezareti'ne 27 Aralık 1918'de bir telgraf göndererek acil olarak vapur gönderilirse, 15. Fırka'ya ait bu birliklerin Samsun'a nakledilebileceğini belirtmişti. Böylece hem Batum'un iaşe müşkülâtı hafifletilmiş, hem de Samsun havalisindeki asayiş şikâyeti halledilmiş olunacaktı⁴. Harbiye Nezareti, Şevki Paşa'nın telgrafı üzerine, 30 Kasım 1918'de Ümit ve Şile vapurlarını Batum'a göndermiş, Şam vapurunu

¹ Şile vapuru kömür yüklü olduğu için, bahsedilen zahireyi almadan Batum'a hareket etmişti. Bunun üzerine İnebolu'daki zahirenin Batum'a nakledilmesi için başka bir vapurun gönderilmesine emir verilmiştir (ATASE, İSH, K: 245, G: 49, B: 49-1, Levâzimât-ı Umumiye'den Menzil Müfettişi Umumiliği'ne - 24 Kasım 1918).

² Bu gemilerin fazla bekletilmemesi için bu iskelelerdeki erzakın çuvallarda hazır bulundurulması emredilmiştir (ATASE, İSH, K: 245, G: 56, B: 56-1, Levâzimât-ı Umûmiye Dairesi'ne - 25 Kasım 1918).

³ ATASE, İSH, K: 445, G: 55, B: 55-1 (25 Kasım 1918).

⁴ ATASE, İSH, K: 2, G: 19, B: 19-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (27 Kasım 1918).

da birkaç güne kadar göndermeyi planlamıştı¹. Harbiye Nezareti'nin emirlerine rağmen 1 Aralık 1918'e kadar Batum'a herhangi bir vapur gelmemişti². IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa da vapurların geç kalmasından şikâyetçiydi. 4 Aralık 1918'de Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta İstanbul'dan çok hızlı bir şekilde vapur gönderilmediğinden ve gönderilen vapurların da çeşitli bahanelerle işleri aksattıklarından bahsetmişti. Telgrafın devamında Batum'daki iâşe problemine değinen Şevki Paşa, büyük vapurlar gönderilmiyorsa, küçük motorlarla veya mavnalarla Samsun ve batısındaki iskelelerden Batum'a zahire getirilebileceğini, ordu emrinde bulunan Şile vapurunun çok küçük olduğunu ve bunun yerine başka bir büyük vapurun verilebileceğini belirtmişti³. IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın bütün girişimlerine rağmen Batum'daki birliklerin tahliyesi için vapur gönderilmediği gibi iâşe problemi de artmıştı. Bunun üzerine Yakup Şevki Paşa, Harbiye Nezareti'ne 4 Aralık 1918'de bir telgraf göndererek Batum'daki tahliye problemlerine ve çözümlerine değinmiştir. Şevki Paşa'nın telgrafı özetle şu şekildedir:

- 1- Batum'un iâşe buhranı devamlı suretle artmaktadır. Çünkü Azerbaycan'daki kıtaat mütemadiyen gelmekte, insan ve hayvan miktarı Batum'da artmaktadır.
- 2- Şile vapuruyla terhis efradı, Ümit vapuruyla da Samsun'a 15. Fırka'dan iki piyade taburu bindirilerek gönderildi. Elde başka vapur kalmamıştır. Birkaç güne kadar Şam vapuru gelse dahi bir tek vapurun hiçbir faydası olmayacaktır.
- 3- Samsun, İnebolu ve Sinop iskelelerinde toplamış olan hayvanatı İstanbul'dan kalkan vapurlardan yalnız bir tanesi götürdü. Maahaza dâhilde bulunan 5 milyon kilo kadar hububatı mahalli memurlar sahile nakilde zayıflık göstermekte olduklarından iâşenin bu suretle temini mümkün değildir.
- 4- Hülâsa hububat var vesait var adam var iken Batum'daki kıtaat aç kalıyor demektir. Bunlara bir son vermek için İstanbul'dan defalarca birkaç büyük vapur gönderilerek Batum'daki fazla kıtaatın ve terhis efradının acilen nakli ve gelecek vapurlardan birinin İstanbul'dan büyük miktarda ekmeçlik ve yemeklik götürmesi diğer bir vapurun da

¹ ATASE, İSH, K: 181, G: 195, B: 195-1 (30 Kasım 1918).

² ATASE, İSH, K: 245, G: 155, B: 155-1, Menzil Müfettişi Cemal Bey'den Menzil Müfettiş-i Umumiliği'ne (1 Aralık 1918).

³ ATASE, İSH, K: 244, G: 24, B: 24-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (4 Aralık 1918).

mutlaka İnebolu, Sinop ve Samsun iskelelerine uğrayarak buralarda toplanmış olan hububatın alınması ile Trabzon ve Batum'a gönderilmesi gereklidir¹.

Yakup Şevki Paşa, bu telgrafı Harbiye Nezareti'ne göndermekte haklılık payı vardı. Çünkü 5 Aralık 1918 tarihinde Batum'da yaklaşık 6.000'i aşkın tahliye edilecek asker toplanmıştı. Bunun yanında bir o kadar asker de Batum'a gelmek üzere yoldaydılar. Batum'da bunların iâşe ve iskân problemi had safhaya ulaşmıştı. Bunlardan başka aylardan beri vapur beklemekte olan 1.500 kadar da hasta asker vardı².

Kafkasya'nın tahliyesine karar verildiği gün olan 21 Ekim'den 9 Aralık 1918'e kadar Batum'dan, Batum'daki 10. Kafkas Fırkası ile Azerbaycan'dan gelmekte olan 5. Kafkas Fırkası ve 15. Piyade Fırkası'nın aksamaları ve terhis efradı tahliye edilmişti. Fakat Harbiye Nezareti'nin 9 Aralık 1918 Elviye-i Selâse'nin tahliyesi emri gereğince, Batum Mevkii Müstahkemi de olmak üzere Batum'da bulunan bütün kıtaat, erzak ve cephanede tahliye kapsamına girmişti. 9 Aralık'ta Batum'da sevk edilmeyi bekleyen 7-8 bin civarında efrat bulunmaktaydı. Bunun dışında Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'dan gelen birliklerin tamamı Batum'a ulaşmamıştı. Bütün bunlara ilaveten bir de Batum'da bulunan kıtaat ve cephanenin de tahliyesinin istenmesi Batum'daki problemleri ziyadeleştirecekti.

Harbiye Nezareti, Kafkasya'dan Batum'a nakledilmekte olunan ve buradan Samsun'a nakledilmesi düşünülen 5. Kafkas Fırkası'nın Sivas'a nakledilmesine karar vermişti. Fakat bu fırkanın Sivas'a Trabzon limanından mı, yoksa Samsun limanından mı nakledilmesinin uygun olacağı 10 Aralık 1918'de IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'ya bir telgrafla sorulmuştu³. Yakup Şevki Paşa, Harbiye Nezareti'ne 11 Aralık'ta gönderdiği cevapta Sivas'a gönderilmesi düşünülen 5. Fırka'nın tamamının henüz Batum'a gelmediğini, geldiği zaman hemen Samsun'a gönderilmesi gerektiğini belirtmiştir. Trabzon yerine Sivas'ı tercih eden Şevki Paşa bunun nedeni olarak

¹ ATASE, İSH, K: 402, G: 127, B: 127-1/2, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (4 Aralık 1918).

² ATASE, İSH, K: 244, G: 31, B: 31-1, Menzil Müfettişi Abdi Bey'den Batum'da Menzil Müfettişi Umumiliğine (5 Aralık 1918).

³ ATASE, İSH, K: 5, G: 143, B: 143-1, Harbiye Nezareti'nden IX. Ordu Kumandanlığı'na (10 Aralık 1918).

Trabzon'un iaşe sıkıntısı çektiğini, fakat Samsun, Amasya ve Tokat havalisinin iaşe durumunun iyi olduğunu ifade etmişti¹.

Batum'daki iaşe problemi ve tahliye edilmeyi bekleyen kıtaatın nakledilmesi için vapurların Batum'a gönderilmesi meselesi bir türlü çözüme kavuşturulamamıştı. Bu nedenle iaşe problemini çözmek için, 14 Aralık 1918 akşamı Karadeniz'e hareket edecek olan Giresun vapurunun İnebolu, Sinop ve Samsun iskelelerinden IX. Ordu'ya ait erzakı yükleyerek Trabzon ve Batum iskelelerine götürmesi emri verilmişti². Batum'da tahliye edilmeyi bekleyen askerlerin nakledilmesi için Ümit vapuru, Batum ile Samsun arasında ordu emrinde nakle hazır hale getirilmişti³. Ayrıca, Harbiye Nezareti 14 Aralık 1918'de tekrar Levâzımat-ı Umumiye Dairesi'ne yazı göndererek Batum'a ilave vapurlar gönderilmesini istemişti⁴. Bu suretle Batum'daki iaşe ve nakliyat problemi çözülmeye çalışılmıştı.

15 Aralık 1918'de Batum'da Samsun'a sevk edilecek 5. Kafkas Fırkası ve 15. Piyade Fırkası'nın dışında yaklaşık 5.200 asker vardı⁵. Bu kıtaatın bir an önce nakledilmesi gerekiyordu. Çünkü İngilizlerin Liverpool kruvazörü 1 Aralık 1918'de Batum limanına gelmiş ve İngilizler Batum'u işgale hazırlanmaktaydılar⁶. Batum işgal edildikten sonra nakliyat işleri büsbütün zorlaşabilirdi. Bu nedenle 15 Aralık 1918'de Batum'daki kıtaatın nakledilmesi için 10 gemi birden görevlendirilmişti. Bu gemiler şunlardır: Seyr-û Sefâin Dairesi'ne ait Şam, Gülcemal, Kızılırmak, Gülnihal ve Ümit; Bahriye Nezareti'ne ait Şile, Giresun ve Reşit Paşa ile şahsa ait Turan ve Arcancat vapurları⁷. Fakat bu gemiler söz konusu sevkıyata yeterli olamayacaklardı.

¹ ATASE, İSH, K: 5, G: 146, B: 146-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (11 Aralık 1918).

² ATASE, İSH, K: 245, G: 155, B: 155-5, Menzil Müfettiş-i Umumisi Miralay Selahattin Bey'den Haliç Komodorluğu'na (12 Aralık 1918).

³ ATASE, İSH, K: 245, G: 154, B: 154-1, Harbiye Nezareti'nden Levazımat-ı Umumiye Riyaseti'ne (13 Aralık 1918).

⁴ ATASE, İSH, K: 244, G: 67, B: 67-1, Harbiye Nezareti'nden Levazımat-ı Umumiye Riyaseti'ne (14 Aralık 1918).

⁵ 15 Aralık 1918 tarihi itibarıyla Batum'da bulunan İstanbul'a sevk edilecek kıtaat şu şekildedir: 10. Fırka karargâhı, 10. Fırka Telgraf Takımı, 30. Alay Muzika Bölüğü, 32. Alay Karargâhı, 32. Alay Makineli Tüfek Bölüğü, 94., 95., ve 96. Taburlar, 94., 95., ve 96. Taburların Makineli Tüfek bölükleri, 10. Fırka 2. Kudretli Cebel Taburu, 53. Topçu Taburu, 28. Seyyar Hastane, bir telsiz telgraf istasyonu, 3. Alay Telgraf Bölüğü, Mülga Şark Orduları Grubu Karargahı, bütün bunların toplam mevcutları 200 zabıt, 4000 efrat 1600 hayvandır. Bunların dışında 1.000'den fazlada müstebel efrat vardı (ATASE, İSH, K: 244, G: 105, B: 105-2 - 15 Aralık 1918).

⁶ İngilizlerin Batum'u işgal süreci ileride detaylı olarak anlatılacaktır.

⁷ ATASE, İSH, K: 244, G: 105, B: 105-2arka (15 Aralık 1918).

Yaklaşık iki haftadır Batum limanında bulunan Liverpool Kruvazörü Komutanı Albay Touline, 16 Aralık 1918 tarihinde Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na bir nota göndererek tahliye müdahale etmişti¹. 19 Aralık 1918'de Batum limanını işgal ederek Batum'un işgaline başlayan İngilizler, bu tarihten 4 gün sonra da Batum'u işgal etmişlerdi. Batum'da artık İngiliz dönemi başlayacaktı. İngiliz işgali arifesinde, Batum'da Türk ordusuna ait 25.000 asker ve 3.000 kadar hayvan tahliye edilmeyi beklemekteydi². Bunun dışında külliyetli miktarda erzak ve cephane vardı. Bunların tahliyesi bundan sonra İngiliz kontrolü altında gerçekleşecekti.

2.5.2.2.5. Tahliye Sonrasında Bölgede Türk Millî Teşkilatlanmasının Başlaması

Türk ordusunun 21 Ekim 1918'den itibaren başladığı tahliyede en önemli mesele tahliye edilen yerlerdeki Müslüman ahalinin durumunun ne olacağıydı. Tahliye ilk önce Ahıska ve Ahılkelek bölgeleriyle başlanmış, Ahıska'nın Gürcülere, Ahılkelek'in ise Ermenilere bırakılması Osmanlı devlet erkânı tarafından kararlaştırılmıştı (Ural, 2008:130)³. Türk ordusunun burayı bölgeyi terk edeceğini öğrenen bölge ahali heyecana kapılmış⁴ ve Yakup Şevki Paşa'ya başvurarak Müslüman ahalinin korunmasını istemişti. Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne bu durumu soran Yakup Şevki Paşa'ya Riyaset böyle bir durumun resmen mümkün olamayacağını bildirmişti. Bunun üzerine Müslüman halk, Ermeni ve Gürcülerin tahliye edilen yerlere yerleşmek istemelerine silahla karşılık vereceklerini belirterek, 29 Ekim 1918'de Ahıska Hükümet-i Muvakkatası'nı kurmuşlardı. Bu hükümetin kurulmasında ve teşkilatlanmasında 3. Kafkas Fırka Kumandanı Halit Bey yardımcı olmuştu⁵. Ahıska ve Ahılkelek dışında, Osmanlı devletinin tahliye edeceği bölgeler arasında Aras mıntıkası da yer almaktaydı. Bu bölgedeki Müslüman halk Ermeni tehdidi üzerine (Atnur, 1997:161), 18 Kasım

¹ ATASE, İSH, K: 248, G: 160, B: 160-1, Liverpool Kruvazör Komutan'ından Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na (16 Aralık 1918).

² ATASE, İSH, K: 32, G: 32, B: 32-1, Harbiye Nezareti'nden Levazimat-ı Umumiye Riyaseti'ne (17 Aralık 1918).

³ Türklerin çekildikleri bölgeleri Gürcülere ve Ermenilere bırakmasını, *The Times* gazetesi Türklerin gizli olarak planladıkları bir olay olarak değerlendirmişti. Çünkü Türkler çekildikten sonra bu yerleri işgal etmek için birbirleriyle savaşacaklardı (*The Times*, January/Ocak 24, 1919, n. 42006, s. 8).

⁴ BOA, DH.ŞFR, 92/ 283-1, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den (26 Ekim 1918); BOA, DH.ŞFR, 92/ 283, Batum Mutasarrıf Cemil Bey'den (28 Ekim 1918).

⁵ Ahıska Hükümet-i Muvakkatası'nın ayrıntıları için bkz: Gökdemir, 1989:35-43.

1918'de merkezi Iğdır olmak üzere Aras Türk Hükümeti'ni kurmuştu. 9. Fırka Kumandanı Rüştü Bey, bu hükümetin kuruluşunda yardımcı olmuştu¹.

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nde açıkça geçmese de Osmanlı devleti Elviye-i Selâse'yi de tahliye edecekti. Kars'ta bulunan IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, Kars'ın İngilizler ya da onların koruması altındaki Ermeniler tarafından işgal edileceğini düşünmekteydi. Bu nedenle Müslüman ahaliyi korumak için, Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey'in de yardımlarıyla 5 Kasım 1918'de Kars İslam Şurası'nın kurulmasına öncülük etmiş ve Kars'ın idaresini resmen bu hükümete devretmişti. Kars İslam Şurası, 14 Kasım 1918'de Birinci Kars Kongresi'ni düzenlemişti. Kongre'ye Oltu, Ardahan ve Kağızman'dan temsilciler gelmişti. Kongre'de Kars sancak ve kazaları ile Ahıska, Artvin, Batum sancak ve kazalarında Kars İslam Şurası'nın şubelerinin açılıp teşkilatın genişletilmesine karar verilmişti. İslam Şurası'nın amacı Ermeni ve Gürcülere karşı Müslüman halkı bir bütün etrafında toplamaktı. Kars İslam Şurası, 30 Kasım 1918'de büyük bir kongre tertip etme kararı almış ve yayımladığı beyanname ile Batum'dan Orduabad'a kadar olan bölgelerden delege gönderilmesini istemişti. 30 Kasım 1918'de düzenlenen kongrede merkezi Kars olmak üzere Milli Şura Hükümeti kurulması ittifakla kabul edilmişti. Ahıska ve Aras Hükümetleri de Milli Şura Hükümeti'ne katılmışlardı. 12 kişiden oluşan Hükümetin Reisi Cihangirzâde İbrahim Bey olmuştu (Gökdemir, 1989:63-70; Dayı, t.y.:90-95; Jäschke, 1957:23-24).

Türk kumandanları bölgede teşkilatlanmaya çalışan Müslümanlara açıkça ve resmen destek vermese de el altından silah ve mühimmat yardımında bulunmuştu. Özellikle Yakup Şevki Paşa ve Halit Bey'in faaliyetleri bu konuda ön plana çıkmaktadır². Zaten bu kişiler ileride İngilizler tarafından tutuklanacaklar listesinde yer alacaktı.

Osmanlı devleti Batum'u tahliye etmeye başlayınca Gürcüler için burayı ele geçirme ihtimali doğmuş ve Ozurgeti'ye asker yığmaya başlamışlardı. Bunun dışında şehirde isyan çıkararak idareyi ele geçirmek için gizli bir teşkilat kurmuşlardı. Ayrıca, bazı Müslüman aileler de Gürcülere yardım etmekteydiler. Batum'da İslam Tahlis Cemiyeti'ni kuran Sancakbeyler (Abaşidzeler), Geda'da Muti Ağazâdeler ve Yukarı

¹ Ahıska Hükümeti'nin ayrıntıları için bkz: Atnur, 2001:87-134.

² Yakup Şevki Paşa'nın bölge Müslümanlarına silah yardımları için bkz: Yel, 2002b:96-99.

Acara'da Müsellime oğulları bu ailelerdendi. Gürcüler kendileri için çalışan Sancakzâde Mehmet Bey ve Arslan Bey'i taltif etmişlerdi (Gökdemir, 1989:75). Buna karşılık Yakup Şevki Paşa, Batum bölgesindeki Müslüman ahalinin silahlandırılması için Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Mirliva Cemal Paşa'ya da talimat vermişti¹.

Bu arada, bir Gürcü milletvekili Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'e başvurarak Gürcistan'dan Batum'a gelmek isteyenler için izin istemişti. Cemil Bey de bu durumu Yakup Şevki Paşa'ya sormuştu. Şevki Paşa da Gürcülerin istedikleri gibi Batum'a girip çıkamayacaklarını belirtmişti. Gürcülerin Batum'a gelmek istemelerinin nedeninin bölgedeki nüfuslarını artırmak olduğu aşikârdı. Bu şekilde Batum üzerinde daha fazla hak iddia edebileceklerdi. Cemil Bey'den sonra Gürcüler bu kez Osmanlı Devleti Tiflis Mümessili Abdülkerim Paşa'ya müracaat etmişlerdi. Fakat bu teşebbüsten de bir netice alamamışlardı. Bunun üzerin 7 Aralık 1918'de Ozurgeti'deki birliklerine Batum'a saldırı emri vermişlerdi. Türk birlikleri bu saldırıyı geri püskürtmüşler ve Gürcüler çekilmek zorunda kalmışlardı (Gökdemir, 1989: 75-77).

24 Aralık 1918'de Batum'un İngilizler tarafından işgal edilmesiyle olayların seyri değişecekti. Osmanlı devleti bölgeden çekilince Batum'u ele geçireceğini zanneden Gürcüler bu emellerine ulaşmak için yaklaşık iki yıl kadar bekleyeceklerdi.

¹ ATASE, İSH, K: 266, G: 75, B: 75-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Mirliva Cemal Paşa'ya (23 Kasım 1918). Sancakbeyzâdelerden Mehmet ve Arslan Beylerin dışında Haydar Bey de Ahıska bölgesinde Müslüman ahali arasında Gürcü yanlısı olarak propaganda yapmaktaydı (ATASE, İSH, K: 392, G: 94, B: 94-1, 5. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den IX. Ordu Kumandanlığı'na - 17 Kasım 1918).

BÖLÜM 3: OSMANLI İDARESİNDE BATUM: MÜLKÎ TEŞKİLATLANMA

3.1. Mülkî Teşkilatın Kurulması

3.1.1. Batum'a İlk Memurların Atanması

Batum'a atanan ilk mülkî memur, Dâhiliye Nezareti Mülkiye Heyet-i Teftişine Reisi Hamid Bey'di. Osmanlı devleti 14 Nisan 1918'de Batum'u ele geçirdiği sırada Hamid Bey Trabzon'da bulunmaktaydı. Hamid Bey, 15 Nisan 1918'de Batum idare memurluğuna atanmış ve emrindeki 150 Jandarmayla birlikte Batum'a geçmişti. Hamid Bey, mülkî memur olmasına rağmen askerî işlere de bakacaktı ve bu nedenle asker üniformasını giymeyi tercih etmişti (Eken, 2008:500-501). Batum'a atanan ikinci memur ise Batum limanına 16 Nisan 1918'de gelen Trabzon Liman İşleri Müdürü Seyfettin Bey olmuştur¹. Bu şekilde, diğer memurlar gelene kadar Batum'da asayişin tesisi ve liman işlerinin yürütülmesine çalışılmıştı.

Osmanlı devleti, 1918 Nisan ayı sonunda Elviye-i Selâse'nin tamamı elde ettikten sonra, bu bölgenin nasıl idare edileceği tartışma konusu olmuştu. Bölgede yaklaşık 4 yıldan beri devam eden savaşın derin izleri kendini hissettirmekteydi. Şehirler, kasabalar, köyler yağmalanmış, harap olmuş, kıtlık baş göstermiş, asayiş problemi ortaya çıkmıştı. Bu meselelerin bir an önce halledilmesi, bölgede mülki idareyi tesis edecek memurların hemen atanmasına bağlıydı. Elviye-i Selâse bölgesi için mülki memurların atamaları yapılırken oldukça seçici olunması gerekiyordu. Çünkü Brest-Litovsk Barışı ile bu bölgenin Osmanlı devletine iltihakı için halkoylaması yapılmasına karar verilmişti. Halkın oylarının Osmanlı devletinden yana olmasında atanan memurların halka bırakacağı olumlu intibanın oldukça etkili olacağı muhakkaktı. Bu nedenle Elviye-i Selâse için Osmanlı coğrafyasındaki en güzide memurların seçilmesine çalışılmıştır.

Elviye-i Selâse'de idare şeklinin temellerini şekillendirmek maksadıyla, bölgede incelemelerde bulunmak üzere Meclis-i Vükelâ'da yapılan görüşmelerden sonra,

¹ Seyfettin Bey, 1.5 lira yevmiye alacaktır. Yanına 4 tane de nefer verilecektir. Vilayât-ı Müstahlasa hakkındaki kanun çıkana kadar bu uygulamanın tatbik edilmesine karar verilmiştir (DMA, MB, 811/2 - 3- 17 Nisan 1918).

Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'in¹ başkanlığında Adliye, Maliye, Nafia, Maarif ve Ticaret ve Ziraat Nezaretlerinden birer memurdan oluşan bir heyet teşkil edilmesine karar verilmişti. Bu heyetin vazifesi "arazi-yi müstahlasa"nın bir an önce imar edilmesi, bayındırlık ve ziraat işlerinin çok hızlı ve iyi bir şekilde yapılması ve hudutta asayiş problemlerinin çözülerek kanunların tatbik edilmesiydi².

Bu heyetin dışında Elviye-i Selâse'de görev yapacak başka memurlar da tayin edilmişlerdi. Batum Vilayeti Vekâleti'ne, Dâhiliye Nezareti Mülkiye Heyet-i Teftişiyeye Reisi Hamid Bey, Kars Mutasarrıf Vekillîği'ne Cemil Bey, Batum Müdde-i Umumiliği'ne adliye Nezareti Heyet-i Teftişiyesi'nden Kazım Bey, Müstantikliğe Baş Müdde-i Umumi Muavini Fuad Bey, Kadılığı'na Adliye Nezareti Umur-u Hukukiye Müdürü Tahsin Bey, Kars Müdde-i Umumiliği'ne Beyoğlu Müdde-i Umumi Müdürü Muavini Sadi Bey, Müstantikliğine Dersaadet Bidayet Müdde-i Umumiliği Baş Muavini Burhan Bey, Kadılığı'na da Eminönü Sulh Hakimi Muavini Mehmed Ali Bey tayin edilmişlerdi³. Elviye-i Selâse'ye tayin edilen bu memurların tamamı görüldüğü üzere, İstanbul memurlarından oluşmaktaydı.

3.1.2. Mülkî Heyetin Batum'a Gelmesi

Elviye-i Selâse'ye atanan memurların, Batum Konferansı'na katılacak heyet ile birlikte Batum'a 1 Mayıs 1918'de Gülnihal vapuruyla gitmeleri kararlaştırılmıştı. Batum'a giden vapurda Batum Konferansı'na katılacak Osmanlı heyetinin⁴ yanında, Alman⁵ ve Şimali Kafkasya⁶ heyetleri de bulunmaktaydı. Bunun dışında, Kars, Ardahan ve Batum'da incelemeler yapacak kalabalık bir heyet de vardı. Bu heyet arasında ayandan Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Trabzon ve Batum'daki limanlar ile denizcilikle ilgili bazı hususları teftiş ve tanzim etmek üzere Batum'a giderken (*Zaman*, 2 Mayıs 1334/1918, n. 29, s. 3), ayandan Topçu Feriki Rıza Paşa, Canik Mebusu Osman Bey, Lazistan

¹ Abdülhalik Bey, bu görevinden sonra Bursa valiliğine atanacaktı (*Yeni Gün*, 28 Teşrinisani 1334/Kasım 1918, n. 78, s. 1).

² BOA, DH/İ-UM, 20-18/ 12-39, lef: 5 (23 Nisan 1918).

³ *Zaman*, 2 Mayıs 1334/1918, n. 29, s. 3; *Atı*, 2 Mayıs 1918, n. 122, s. 3; *Sabah*, 2 Mayıs 1918, n. 10223, s. 1.

⁴ Batum'a gidecek Türk heyetine Halil Bey başkanlık etmekteydi (*Tasvir-i Efkâr*, 2 Mayıs 1918, n. 2442, s. 1; *Sabah*, 2 Mayıs 1918, s. 10223, s. 1; *Atı*, 2 Mayıs 1918, n. 122, s. 3).

⁵ Batum konferansı'na katılacak Alman heyetine Lossow başkanlık etmekteydi (*Tasvir-i Efkâr*, 2 Mayıs 1918, n. 2442, s. 1).

⁶ Şimali Kafkas heyeti Haydar Bammat Bey'in başkanlığında bulunmaktaydı (*Tasvir-i Efkâr*, 2 Mayıs 1918, n. 2442, s. 1; *Sabah*, 2 Mayıs 1918, s. 10223, s. 1; *Atı*, 2 Mayıs 1918, n. 122, s. 3).

Mebusu Sudi Bey, Amasya Mebusu Asım Bey, Hudeyde Mebusu Hasan Rıza Paşa, Karasi Mebusu Hasan Galip Efendi de Batum, Kars ve Ardahan'da incelemeler bulunacaktı (*Sabah*, 2 Mayıs 1918, s. 10223, s. 1).

Batum'a giden bu heyetlerin dışında Batum, Kars ve Ardahan'da idari ve mülkî teşkilatı kurmak üzere Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey ile refakatinde Dâhiliye Nezareti Teftiş Heyeti'ne mensup 4 müfettiş¹, Maliye², Maarif³, Adliye, Nafia⁴, Ziraat Nezaretlerinden birer memur (*Zaman*, 2 Mayıs 1334/1918, n. 29, s. 3), telgraf müdürü, bir polis komiseri, bir muavin, 15 polis neferi, jandarma memurları, telgraf ve posta memurları ve diğer bazı memurlar da bulunmakta idi. Ayrıca, Erzurum Mebusu Raif Bey (*Ati*, 2 Mayıs 1918, n. 122, s. 3), İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi üyelerinden Doktor Nazım Bey ve Bahaattin Şakir Bey, bazı tüccarlar (*Tasvir-i Efkâr*, 2 Mayıs 1918, n. 2442, s. 1), Fazıl Ahmed, Ruşen Eşref ve Falih Rıfkı gibi bazı yazarlar da Batum'a gidecek vapura binmişlerdi (*Sabah*, 1 Mayıs 1918, s. 10222, s. 1; *Sabah*, 2 Mayıs 1918, s. 10223, s. 1).

Gülnihal vapurunu Batum'a uğurlamak için başta Enver Paşa ve Sadrazam Talat Paşa olmak üzere limanda oldukça kalabalık bir heyet toplanmıştı⁵. Vapur, İstanbul'dan 1 Mayıs 1918 Çarşamba günü saat 15.00'da hareket etmişti⁶. Berk-i Satvet torpidosu bu yolculukta Gülnihal vapuruna eşlik etmekteydi. Ereğli ve Zonguldak'tan kömür ikmali yaptıktan sonra yollarına devam eden gemiler⁷, 5 Mayıs 1918 günü Trabzon'a uğramışlar⁸ ve 6 Mayıs 1918 günü Batum limanına ulaşmışlardı. Berk-i Satvet Gülnihal

¹ Bu mülkiye müfettişleri ileride daha detaylı durulacağı üzere Necati, Hilmi, Şakir ve Asaf Talat Beylerdi.

² Maliye Nezareti'nde İhsan Bey'in seçildiği, ileride bu bölgeden yazdığı raporlardan anlaşılmaktadır.

³ Maarif Nezareti'nden Tedrisat-ı İbtidaiyye Müdür-i Umumisi Mustafa Şefik Bey görevlendirilmişti (*Zaman*, 2 Mayıs 1334/1918, n. 29, s. 3).

⁴ Nafia Nezareti'nden Müsteşar Muhtar Bey gönderilmişti (*Zaman*, 2 Mayıs 1334/1918, n. 29, s. 3).

⁵ Gülnihal vapurunu uğurlamaya gelen heyetteki diğer kişiler şunlardı: Meclis-i Vükelâ'dan Nafia Nazırı Ali Münif Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey, Posta ve Telgraf Nazırı Haşim Bey, Meclis-i Mebusan Reisi Hacı Adil Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti Kâtib-i Umumisi ve aynı zamanda Burdur Mebusu olan Midhat Şükrü Bey, İstanbul Şehremini Vekili Sezai Bey ve Merkez Kumandanı Cevad Bey (*Tasvir-i Efkâr*, 2 Mayıs 1918, n. 2442, s. 1; *Sabah*, 2 Mayıs 1918, n. 10223, s. 1; *Ati*, 2 Mayıs 1918, n. 122, s. 3).

⁶ *Tasvir-i Efkâr*, 2 Mayıs 1918, n. 2442, s. 1; *Sabah*, 2 Mayıs 1918, s. 10223, s. 1; *Ati*, 2 Mayıs 1918, n. 122, s. 3; Ağaoglu Ahmed, "Bükreş'de ve Batum'da", *Tercüman-ı Hakikat*, 2 Mayıs 1918, n. 13351, s. 1.

⁷ Abidin Daver, "Batum'a Doğru I", *Tasvir-i Efkâr*, 17 Mayıs 1918, n. 2457.

⁸ Fazıl Ahmed, "Batum Yolculuğu III", *Sabah*, 22 Mayıs 1918, n. 10243, s. 2; Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında II (Zonguldak'tan Trabzon'a)", *Vakit*, 22 Mayıs 1918, n. 213.

Gülnehal Vapurundan önce limana girerek, bu vapuru top atışları ile karşılamıştı¹.

Kalabalık Türk heyetini karşılamak için limanda resmî tören hazırlanmıştı. İskele çiçekler ve Osmanlı bayrakları bir bayram yeri gibi donatılmıştı. Heyet, mızıkacı piyade bölüğü, bahriye müfrezesi ve Batum Vali Vekili Hamid Bey'in selamlaması ile karaya çıkmıştı. Bu sırada sahil bataryalarının ikisinden yirmi birer kez top atışı yapılmıştı. Töreni izlemeye, Belediye heyeti, dini liderler, Gürcü, Kafkasyalı, Rus ve hatta Çinli esirlerden oluşan kalabalık halk gelmişlerdi. Batum İslamları ileri gelenlerinden Sancakbeyzâde Mehmet Bey² ahali adına heyete bir konuşma yapmıştır.

Mehmet Bey, Batum şehrine Osmanlı kuvvetleri girerken büyük bir intizam ve insaniyet içinde olduklarını şükranla yâd ve belde ahali adına teşekkür ettikten sonra, Osmanlı askerleri ve Hıristiyan Gürcüler arasında meydana gelen çatışmanın savaş değil, bir yanlış anlaşılma neticesinde ortaya çıktığı şeklinde düşünülmesi gerektiğini ve Yavuz Sultan Selim zamanında fethedilmiş olan bu memleketin kırk senelik bir ayrılıktan sonra tekrar Türkiye'ye geri döndüğünü ifade etmişti. Mehmet Bey konuşmasını insanlığa pek çok fenalıkları dokunmakta bulunan savaşa son verilmesini ve barış heyetinin Gürcü hükümetiyle hızlı bir şekilde barış yapmasını temenni ederek bitirmiştir. Halil Bey bu karşılama töreni için teşekkür ettikten sonra, Osmanlı devletinin de bir an önce Kafkasya devletiyle barış imzalama niyetinde olduğunu belirtmiştir.

İskelede bulunan ahalinin alkışları arasında heyet otomobillere binerek, Mevkii Müstahkem Kumandanlığı binasına gitmiştir. Buradaki resmi kabulden sonra akşama kadar şehrin değişik yerleri gezilmiştir. Akşam vakti Gürcü Kulübü'ne gidilmiş³, Burada Cemal Paşa ve Halil Bey'in şereflerine Ordu Kumandanlığı tarafından düzenlenen büyük bir ziyafet verilmiştir⁴.

Batum'a gelen Halil Bey başkanlığındaki Türk barış heyeti Batum Konferansı için çalışmalara başlarken; mülkî teşkilatı kurmak üzere gelen Dâhiliye Müsteşarı

¹ Abidin Daver, "Batum'da II", *Tasvir-i Efkâr*, 19 Mayıs 1918, n. 2459, s. 3; Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında IV (Batum)", *Vakit*, 28 Mayıs 1918, n. 219; Fazıl Ahmed, "Batum Yolculuğu IV", *Sabah*, 25 Mayıs 1918, n. 10250, s. 2.

² Türk heyetini karşılamak için konuşma yapan Sancakbeyzâde Mehmet Bey, diğer bir deyişle Mehmet Bey Abaşidze, ileride daha detaylı anlatılacağı üzere şiddetli bir Türk karşıtı olacaktı.

³ Abidin Daver "Batum'da II", *Tasvir-i Efkâr*, 19 Mayıs 1918, n. 2459, s. 3.

⁴ Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında IV (Batum)", *Vakit*, 28 Mayıs 1918, n. 219.

Abdülhalik Bey başkanlığındaki heyet de araştırma ve incelemelere başlamıştı. Abdülhalik Bey'e bu çalışmalarında Batum idaresine memur Heyet-i Teftişîye Müdürü Hamid Bey¹ ve çevredeki en büyük il olan Erzurum Valisi Münir Bey de yardım edecekti². İnceleme ve raporları Elviye-i Selâse'de kurulacak mülkî teşkilatın esasını teşkil edecek olan Abdülhalik Bey, raporlarını Adliye, Maliye, Nafia, Maarif ve Ticaret ve Ziraat müfettişlerin incelemelerinden sonra göndereceğini belirtmişti³. Abdülhalik Bey'in öncelikli vazifesi üç sancakta mülki teşkilatın kurulmasının yanında, sağlıklı bir şekilde halkoylamasının yapılması idi.

3.1.3. Elviye-i Selâse'de Halkoylaması

3.1.3.1. Halkoylaması Hazırlıkları

Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın 4. maddesine göre Batum, Kars ve Ardahan Osmanlı devletine halkoylaması sonucunda bırakılmıştı. Elviye-i Selâse'de yapılacak olan halkoylamasında Osmanlı hükümeti adına tek yetkili kişi olan Abdülhalik Bey, emri altındaki müfettişlerinden Hilmi Bey'i Kars'a Şakir Bey'i Ardahan'a, Asaf Talat Bey'i Kağızman'a (Erdoğan, 1954:157), Necati Bey'i Oltu'ya gönderirken kendisi de bizzat Batum, Kars ve Ardahan'a giderek gözlemlerde bulunmuş halkın Osmanlı devleti lehinde olması için gerekli önlemlerin alınmasını istemişti. Bunun için ilk önce halkın güveninin kazanılması gerekmektedir.

Abdülhalik Bey, halkın güveninin kazanılmasında Rusların izlediği yolun takip edilmesini istemekteydi. Çünkü Ruslar, büyük masraflar harcayarak hükümeti ve hükümet temsilcilerini halk nazarında daha itibarlı göstermekteydiler. Abdülhalik Bey'e göre, eğer Osmanlı devleti de Elviye-i Selâse'yi elinde tutmak istiyorsa Ruslar zamanında yapıldığı gibi masraflar yapması gerekliydi. Abdülhalik Bey, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya 20 Mayıs 1918'de bu konudaki düşüncelerini sormuş⁴, Talat Paşa da bunu uygun görmüştü⁵. Abdülhalik Bey ayrıca, daha henüz Türk mülkî teşkilatının kurulmadığı bu geçiş döneminde, Rus idaresi zamanında memurluk yapmış olan Rus

¹ BOA, DH.KMS, 47/ 40 (2 Mayıs 1918); BOA, DH.ŞFR, 87/ 14. (2 Mayıs 1918).

² BOA, DH.ŞFR, 87/ 195 (19 Mayıs 1918); BOA, DH/İ-UM, 20-18/ 12-54, lef: 1 (18 Mayıs 1918).

³ BOA, DH.KMS, 47/ 43, lef: 2 (8 Mayıs 1918).

⁴ BOA, DH.KMS, 47/ 52, lef: 2.

⁵ Talat Paşa, bu masrafların belediye ve vilayet bütçelerinden karşılanmasını önermişti (BOA, DH.ŞFR, 87/ 253 - 22 Mayıs 1918; BOA, DH.KMS, 47/ 52, lef: 1 - 22 Mayıs 1918).

memurlarından istifade edilmesinin zaruri olduğunu da düşünmekteydi¹.

Halkoylamasında Türk hükümetinin halkın güvenini kazanmak için dikkat ettiği diğer bir husus da daha önce belirtildiği gibi bölgeye gönderilecek memurların seçilmesine özen gösterilmesiydi. Bölgeye gönderilen ilk memurlar İstanbul merkezinden idi. Bundan sonra gönderilecek memurlar da dikkatle seçilecekti. Özellikle polis memurlarına dikkat edilmekteydi². Diğer bir husus ise halkın iâşesinin karşılanmasıydı. Abdülhalik Bey zahire dağıtımını yapılan yerlerde halkın Osmanlı devleti lehinde olduğunu belirtmekteydi³.

Elviye-i Selâse’de halkoylamasının gerçekleştirilebilmesi için, öncelikle nüfus sayımının yapılması gerekliydi. 1918 yılında Türk ordusu Elviye-i Selâse’ye girdikten sonra göçler nedeniyle bölgenin demografik yapısı değişmişti. 1916 yılına ait bir Rus istatistiğinde Elviye-i Selâse’nin nüfusu şöyleydi:

Tablo 4: 1916 Yılına Ait Bir Rus İstatistiğine Göre Elviye-i Selâse’nin Nüfusu

Milletler	Batum	Artvin	Kars	Ardahan	Kağızman	Oltu	Toplam
Müslümanlar	59.167	25.289	82.127	78.300	31.018	32.500	308.410
Ermeniler	5.189	8.511	53.583	1.320	29.657	1.500	99.760
Ruslar	5.482		14.645	2.260	474		22.861
Rumlar	1.747		11.510	733	1.210	340	15.540
Gürcüler	4.372						4.372
Alman- Estonyalı- Polonyalı	120		757				877
Toplam	76.086	33.800	162.625	82.613	62.359	34.340	451.820

Kaynak: Atabek, 1919.

Tablodan da anlaşıldığı üzere 1917 yılında Ruslar zamanında olsa bile yaklaşık 450 bin nüfusun 310 bini Müslümandır. Rusya hükümeti zamanında Elviye-i Selâse Batum ve Kars vilayeti diye iki kısma ayrılmıştı. Batum Vilayeti, Batum ve Artvin kazalarından, Kars vilayeti ise Kars, Ardahan, Oltu ve Kağızman kazalarından oluşmaktaydı.

¹ BOA, DH.KMS, 47/ 43, lef: 2. Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey’den Dahiliye Nezareti’ne (8 Mayıs 1918).

² BOA, DH.ŞFR, 88/ 38, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti’nden İzmit Mutasarrıflığı’na (3 Haziran 1918); BOA, DH.ŞFR, 88/ 137, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti’nden Aydın Vilayeti’ne (13 Haziran 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-12, lef: 5. Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik’ten. 2 Temmuz 1918.

Abdülhalik Bey'in nüfus sayımı ile alakalı çalışmalarına göre Batum'da 140.000 nüfus tespit edilmişti. Bu nüfusun 100.000'i Müslüman kalanı gayrimüslimdi. Ayrıca, Türklerin Batum'a girdiğinde yaklaşık 20.000 kişi de şehirden göç etmişti¹. Yani Rus istatistiklerine bakıldığında Batum'da 157.538 nüfus vardı. Abdülhalik Bey'in hesaplamasına göre Batum'da savaştan önce 160.000 nüfus vardı. Dolayısıyla Abdülhalik Bey'in Batum'da oldukça sağlıklı bir nüfus sayımı yaptığı söylenebilir.

Abdülhalik Bey'in Elviye-i Selâse nüfusuyla ilgili diğer bir tespiti ise, Kars ve Ardahan civarındaki Ermenilerin neredeyse tamamının Arpaçay sınırını geçerek Gümrü taraflarına gitmeleriydi. Bölgede yirmi kadar Rum köyüyle sekiz Rus ve Malakan² köyünden başka gayrimüslim kalmamıştı³. Bu durum, Ermenilerin yapılacak halkoylamasının geçerli olmayacağına dair en önemli argümanlarından birisi olacaktı.

3.1.3.2. Batum Dışında Elviye-i Selâse'de Halkoylamasının Gerçekleştirilmesi

Abdülhalik Bey, halkoylamasını Rus idari taksimatına göre⁴, Batum, Kars, Ardahan'ın dışında Artvin, Oltu, Kağızman olmak üzere 6 merkezde yapmayı düşünmüştü⁵. Oylamaya sadece 19 yaş üzerindeki erkekler katılabilecekti. Oy verme işleminden sonra sayımı kolaylaştırmak için, 4 sandıkta oy kullanılabilirdi. Bu sandıklar milliyetlere göre ayrılmış, 1 sandık Gürcülere, 1 sandık Yahudilere, 1 sandık Ermenilere ayrılırken, 1 sandığa da Müslümanlar, Polonyalılar, Ukraynalılar ve diğer kalan milletler oy kullanacaktı⁶. Kare şeklinde olan⁷ beyaz ve mavi renkli iki oy pusulası hazırlanmıştı. Beyaz renkli oy pusulası Osmanlı devletine iltihak lehinde, mavi renkli oy pusulası ise

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 8, Batum'da Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (21 Mayıs 1918).

² Malakanlar, XVII. yüzyılda Rus Patriği Nikon'un öncülüğünde gerçekleştirilen yenilikleri kabul etmeyen ruhani zümrelerin oluşturduğu tarikatlardan (sektant) lardan birisidir (Kurat, 1987:221-222). Malakan, Molokan-Molokanye-Molokane-Molokaneh-Molokani olarak da yazılmaktadır (Türkdoğan, 1971:3). Yaşam alanı olarak Kars oblastında bulunan Malakanlar, 1913 yılında bu obalastaki 18.321 Rus nüfusunun çoğunluğunu teşkil etmekteydiler (Aslan, 2001:277). Malakanlar hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Türkdoğan, 1971.

³ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 2, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (29 Mayıs 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-9, lef: 2 (2 Temmuz 1918).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-9, lef: 2 (2 Temmuz 1918); Bihl, c. II, 1992:249-250.

⁶ DMZG, belge no: 186, 1990:374. Prusya Krallığı Harbiye Nezareti tarafından Gürcistan'a özel görevle gönderilen ve halkoylaması yapıldığı sırada Batum'da bulunan Yüzbaşı Gerlach 4 ayrı sandığın milletlerini şu şekilde ayırmıştı: Rumlar (1. sandık), Gürcüler, Yahudiler ve Ermeniler (2. sandık) Ruslar (3. sandık) ve Polonyalılar, Batı Avrupalılar, Türkler ve diğer milletler (4. sandık) (Bihl, c. II, 1992:247).

⁷ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-9, lef: 2 (2 Temmuz 1918).

aleyhinde oy kullanılması anlamına gelmekteydi (Bihl, c. II, 1992:247). Oylama açık yapılacaktı, fakat oyunu gizli vermek isteyenlere izin verilebilecekti. Oy sandıkları başında halktan teşkil edilen heyetler bulunacaktı (DMZG, belge no: 186, s. 373). Abdülhalik Bey, halkın ortada bir masa üzerine konulan oy pusulalarından istediklerini “*kemâl-i serbesti*” ile oy sandığına atmalarını özellikle istediğini belirtmişti¹. Bütün ahali oyunu kullandıktan sonra sandık başında hazır olan o nahiyeye mensup ihtiyar heyetiyle Abdülhalik Bey tarafından görevlendirilen memurlar tarafından sandık açılacak, oylar sayıldıktan sonra ortaya çıkan sonuç bir mazbataya yazılacak ve ihtiyar heyetlerine imza ettirilecekti².

Bütün hazırlıklar yapıldıktan sonra ilk oylama Ardahan livasında yapılmıştı³. Bu livada 241 Müslüman, 21 Rum ve 3 Malakan köyü vardı. Livanın toplam nüfusu 83.880 kişi olup bunların 68.873’ü Müslüman, 15.007’si gayrimüslimdi. Müslüman erkek nüfus 35.867, gayrimüslim erkek nüfus 6.952 olup, livadaki toplam erkek nüfus ise 42.819’dur. Bunların da 22.654’ü oy kullanma hakkına sahipti. Oylama işlemi sonucunda 22.600 kişi Osmanlı devleti lehinde, 54 kişi aleyhinde oy kullanmıştır (Kurat, 1990:491-492)⁴.

Ardahan’da halkoylamasını gerçekleştiren Abdülhalik Bey daha sonra Oltu kazasına geçmiştir. Oltu kazasında halkoylaması, 20 Haziran 1918 tarihinde yapılmıştır⁵. Kazada Kazada 5 nahiye 127 köy olup⁶, kazanın nüfusu 22.644 idi (Kurat, 1990: 492; *İkdam*, 16 Ağustos 1334/1918, n. 7728). Kazada Müslüman nüfus 18.206, gayrimüslim nüfus ise 1.888 kişidir (Kurat, 1990: 492). Ardahan’daki 9.995 erkek nüfusunun 925’i Rum, geri kalanı Müslümandı (Kurat, 1990: 492; *İkdam*, 16 Ağustos 1334/1918, n. 7728). Kazada oy kullanma hakkına sahip 5.279 kişinin hepsi ittifakla Osmanlı devletinin lehine oy kullanmıştır⁷.

¹ Halkın serbestçe istediği gibi oy atmasına bir örneği Cemil Bilsel Lozan adlı kitabında vermiştir. Anlatımına göre oy verme sırasında muhalif oy kullanmaya kalkışan bir Gürcü gencine karşı halkın galeyana geldiğini görünce, gencin muhalif oyunu alarak kendisi atmıştı (Bilsel, c. I, 1998:384).

² BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-9, lef: 2 (2 Temmuz 1918).

³ Halkoylamasının bu livada ne zaman yapıldığına dair bir bilgiye ulaşılamadı. Fakat Haziran ayının ortasında yapıldığı anlaşılmaktadır.

⁴ *İkdam* gazetesi, Ardahan’ın nüfusunu 83.880 olarak verirken Osmanlı devleti lehine 22.644, aleyhine ise 52 oy kullanıldığını yazmaktadır (*İkdam*, 16 Ağustos 1334/1918, n. 7728).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-11, lef: 1 (23 Haziran 1918).

⁶ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-11, lef: 1 (23 Haziran 1918). Akdes Nimet Kurat, Oltu ve çevresinde 147 köy olduğunu, bu köylerden de 6’sının Rum olduğunu belirtmiştir (Kurat, 1990: 492).

⁷ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-11, lef: 1 (23 Haziran 1918); Kurat, 1990: 491-492; *İkdam*, 16 Ağustos 1334/1918, n. 7728.

Oltu'da halkoylaması işlemi bittikten sonra, 23 Haziran 1918 tarihinde buradan yola çıkan Abdülhalik Bey¹, 29 Haziran'da Kağızman'a gelmiş ve burada halkoylamasını gerçekleştirmişti. Kağızman'da 28.372 Müslüman, 1.107 gayrimüslim olmak üzere 29.569 kişi vardı. Erkek nüfusun 14.607 kişisi Müslüman, 590'ı gayrimüslimdi. Oy kullanma hakkına sahip 8.198 kişiden sadece Başköy ve Horasan'da yaşayan 140 Rum çekimser kalmışlardı. Geri kalan 8.058 kişinin tamamı Osmanlı devleti lehinde oy kullanmıştı².

Kağızman'dan sonra Abdülhalik Bey, 29 Haziran 1918'de Kars'a geçmiş ve burada halk oylamasını gerçekleştirmişti. Kars'ın toplam nüfusu 66.293 idi ve bunların 65.248'i Müslüman, 1.675'i gayrimüslimdir. Bu nüfusun 840'ı gayrimüslim erkek, 33.006'sı ise Müslüman erkekti. Oy kullanma hakkı olan 19.446 kişiden 19.376'sı Osmanlı devletine iltihak lehinde oy vermiştir. Sadece Magarcık-Malakan köyündeki 70 kadar Malakan ve Rus çekimser kalmışlardı³.

Abdülhalik Bey, 2 Temmuz'da Kars'tan ayrılarak, Şavşat, Ardanuç ve Artvin'de halkoylaması yapmak üzere yola çıkmıştı⁴. Artvin ve çevresinde 35.992 Müslüman ve 2.194 gayrimüslim nüfus vardı. Bu kazada oy kullanma hakkına sahip erkek nüfusun 27.282'si Müslim, 3.553'ü gayrimüslim olmak üzere toplam 30.853'tü. Oy sahibi 16.317 kişiden 16.309'u Osmanlı devleti lehinde oy kullanırken 3 kişi ret oyu kullanmıştı (Kurat 1990:492)⁵. Artvin'den sonra Ardanuç ve Şavşat'a geçen Abdülhalik Abdülhalik Bey bu kazalarda da halkoylamasını gerçekleştirmişti. Ardanuç ve Şavşat'ta yapılan halkoylamasında ise Osmanlı devletine 3 aleyhte oya karşılık 10.672 aleyhte oy

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-11, lef: 1.

² BOA, DH/İ-U, 20-19/ 13-11, lef: 4, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (1 Temmuz 1918); Kurat, 1990:491-492; *İkdam* gazetesine göre Kağızman'daki halkın 8.338'i lehte, 140'ı çekimser oy kullanmıştı (*İkdam*, 16 Ağustos 1334/1918, n. 7728).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-11, lef: 4, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (1 Temmuz 1918); Kurat 1990:491-492; *İkdam*, 16 Ağustos 1334/1918, n. 7728. Çekimser oy kullanan Malakanlar: "Biz Rusları biliyoruz, fakat siz daha yenisiniz, sizi tanımıyoruz. Şimdiden Rusları size veyahut da sizi Ruslara tercih edecek halde değiliz bunun için de reyeye katılmamaya karar verdik" demişler (Uran, 1959:96) ve oy kullanmama haklarını özgürce kullanmışlardı.

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-11, lef: 4, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (1 Temmuz 1918).

⁵ *İkdam* gazetesine göre Artvin bölgesinin nüfusu 38.186 olarak verilmişti. Oy kullananların 10.842'si Osmanlı devleti lehinde, 11'i ise aleyhinde oy kullanmışlardı (*İkdam*, 16 Ağustos 1334/1918, n. 7728).

vardı¹.

Bu şekilde Batum dışarı Ardahan, Oltu, Kağızman, Kars, Artvin bölgesinde halkoylaması gerçekleştirilmişti. Fakat Dâhiliye Nezareti durumun hassasiyetinden dolayı bir an önce meselenin sonuçlandırılmasını istemekteydi. Bu nedenle Abdülhalik Bey'den durum hakkında bilgi vermesini istemişti. Abdülhalik Bey 10 Temmuz'da gönderdiği telgrafta Batum ve çevresi de dâhil olmak üzere Elviye-i Selâse'deki halkoylamasının bir haftaya kadar neticeleneceğini bildirmişti². 13 Temmuz'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği diğer bir telgrafta ise şu ana kadar yapılan halkoylamasında 281 muhalif oya karşılık 82.455 olumlu oy alındığını belirtmişti³. Bu Osmanlı devleti için büyük bir başarı idi. Batum'da oy vermesi düşünülen bütün kişilerin muhalif oy vermesi durumunda bile ezici çoğunluk Osmanlı lehinde idi.

3.1.3.3. Batum'da Halkoylamasının Yapılması

Elviye-i Selâse'de halkoylaması yapılmadığı son yer olan Batum'da 14 Temmuz 1918'de halkoylaması gerçekleştirilmiştir. Batum'da tespit edilen 9.646 erkek nüfusun, 4.312'si oy kullanma hakkına sahipti⁴. Oy kullanma hakkı bulunanların 1.062'si Rus, 781'i Gürcü, 200 Yahudi ve kalan 2.269 kişi ise Türk'tü. Seçimde hiçbir Ermeni yer almamıştı. Seçim listeleri milliyetlere göre ayrılmış ve ayrıca seçim yerlerine yine milliyetlerine göre 4 ayrı seçim sandığı yerleştirilmişti. 1. sandıkta Rumlar, 2. sandıkta Gürcüler, Yahudiler ve Ermeniler, 3. sandıkta Ruslar ve 4. sandıkta ise Polonyalılar, Batı Avrupalılar, Türkler ve diğer milletler oy kullanacaklardı. Oy kullanma esnasında herkes iki pusulayla (beyaz ve mavi) bir zarf alacaktı. Zarflara yalnızca bir pusula konacaktı. Beyaz pusula Türkiye lehinde, mavi pusula ise aleyhinde oy demekti. Pusulayla zarf, nöbetçi komisyon üyesinin huzurunda yapıştirilip, ilgili sandığa atılacaktı (Bihl, c. II, 1992:246-247). Batum'da oy verme işlemi başkanlığını bir Rus generalinin yaptığı 12 kişilik bir komisyonun nezaretinde yapılacaktı (Şahin, 2005:313-

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-11, lef: 6, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (9 Temmuz 1918); BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-11, lef: 5, İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey'e (13 Temmuz 1918).

² BOA, DH.ŞFR, 88/ 59, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (10 Temmuz 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 10, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (13 Temmuz 1918). Fakat bu ana kadar verilen bilgilere göre 60 muhalif, 210 çekimser ve 82.294 lehte oy tespit edilmişti. Görüldüğü üzere rakamlar farklılık göstermekteydi.

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 11, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (14 Temmuz 1918); Kurat, 1990:491-492.

314). Osmanlı devleti şüphelere mahal bırakmamak için bu türlü tedbire başvurmuştu.

Batum'da oy kullanma hakkına sahip 4.312 kişiden sadece 2.892 kişi oy kullanmış, bunlardan 2.669 kişi Türkiye lehinde, 160 kişi ise aleyhinde oy kullanmıştı. 1.483 kişi de çekimser kalmıştır¹. Milletlerin oy kullanma dağılımı ise şu şekildeydi: Rumların oy kullandığı 1. sandıkta 830 Türkiye lehinde, 8 aleyhinde oy kullanılırken 48 kişi de oylamaya katılmamıştı. Gürcüler, Yahudiler ve Ermenilerin oy kullandığı 2. sandıkta 644 Türkiye lehinde, 30 aleyhinde oy kullanılırken 30 kişi de oylamaya katılmamıştı. Rusların oy kullandığı 3. sandıkta 467 Türkiye lehinde, 77 aleyhinde oy kullanılırken 648 kişi ise oylamaya katılmamıştı. Polonyalılar, Batı Avrupalılar, Türkler ve diğer milletlerin oy kullandığı son sandıkta ise 728 Türkiye lehinde, 45 aleyhinde oy kullanılırken 357 kişi de oylamaya katılmamıştı. Oylama işlemi tamamlandıktan sonra akşam saat 20.00'de sandıklar mühürlenip karakola teslim edildi. Sandıklar, ertesi gün sabah saat 9.00'da Batum Mutasarrıfı Mehmet Cemil Bey tarafından görevlendirilmiş bir komisyonun huzurunda açılmış ve sayılmıştı. Oylamanın sonucu komisyon üyeleri tarafından imzalanıp mutasarrıfa teslim edilmişti (Bihl, c. II, 1992:246-248).

Böylece bütün Elviye-i Selâse'de halkoylaması tamamlanmıştı. Fakat Elviye-i Selâse'deki halkoylamasının için kaynaklar farklı rakamları vermektedir. Osmanlı Arşivi'ne göre, Elviye-i Selâse'de oy kullanan 87.048 kişiden, 85.124'ü Osmanlı devletine iltihak yönünde oy kullanmış, 441 kişi aleyhte, 1698 kişi de çekimser oy kullanmıştı. 10.483 kişi ise oy kullanmaya gelmesine rağmen, "isbat-ı vücud" edemediğinden oy kullanamamıştı². Akdes Nimet Kurat'a göre ise Elviye-i Selâse'deki oy oranları şu şekildedir: oy kullanan 87.048 kişiden 85.129'u evet, 441 kişi hayır, 1693 kişi çekimser kalmıştı (Kurat, 1990:491-492). Kurat, Artvin'deki oy oranlarını verirken oy sahibi 16.317 kişiden 16.309 kişi Osmanlı devleti lehinde 3 kişi aleyhinde oy verirken 5 kişinin çekimser olduğunu atlamıştır. İşte bu 5 çekimser oyu lehte olarak vermiş ve 85.129 rakamına ulaşmıştır. *İkdam* gazetesine göre ise 87.048 kişi oy kullanmış, bunun 85.123'ü anavatana iltihak taraftarı ve 1.924'ü de muhaliftir (*İkdam*, 16 Ağustos 1334/1918, n. 7728). Batum Mutasarrıfı Mehmet Cemil Bey'e göre ise

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 11, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (14 Temmuz 1918); Kurat 1990: 491-492.

² BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 11, Dâhiliye Nezareti Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (14 Temmuz 1918).

85.130 lehte, 732 aleyhte oy kullanılmıştı¹. Bu rakamlar arasında Osmanlı Arşivi'ndeki rakam doğru kabul edilmelidir. Nitekim Elviye-i Selâse'nin Osmanlı devletine iltihakında resmî olarak bu rakam geçerli olacaktır. Aynı zamanda Amerikan basınından *Christian Science Monitor* gazetesi de “Kars, Ardahan ve Batum'da 87.048 oyun 85.124'ü Türkiye lehine oy kullanmıştır” demekteydi (*Christian Science Monitor*, September/Eylül 21, 1918, s. 3)². Dolayısıyla Elviye-i Selâse'deki resmî sonuca göre, 87.048 oy hakkına sahip kişiden, 85.124'ü Osmanlı devletine iltihak lehinde oy kullanmıştı. Fakat rakamlar ne olursa olsun, Elviye-i Selâse halkının ezici çoğunluğunun Osmanlı devletinden yanan oy kullandığı gerçeği değişmeyecekti.

3.1.3.4. Halkoylamasına Tepkiler

Brest-Litovsk Antlaşması'nın 4. maddesi gereğince Batum, Kars ve Ardahan'da yapılan halkoylaması süreci 1 Haziran'da başlamış 14 Temmuzda bitmiş, 87.048 oy hakkına sahip kişiden 85.124'ü Osmanlı devletine ilhak yönünde oy kullanmıştı. Halkoylaması sonuçları Osmanlı hükümeti tarafından ilan edildiğinde ise başta Gürcüler, Almanlar ve Ruslar olmak üzere diğer devletler tepkilerini dile getirmişlerdi.

Daha halkoylamalarının yapılması henüz bitmişken, Batum'un önde gelen simalarından olan Ziya Bey Abaşidze, Süleyman İremadze ve Ahmet Devidze 14 Temmuz 1918'de Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nun Tiflis'teki temsilcisi Franckenstein'a başvurarak Batum'da yapılan halkoylamasını protesto etmişlerdi. Yine aynı şahsa Gürcistan Dışişleri Bakanlığı da Brest-Litovsk Antlaşması'nın 4. maddesinin Türkiye tarafından tek taraflı olarak uygulandığı gerekçesiyle protestoda bulunmuştu.

Batum'da yapılan halkoylamasına başka bir tepki Batum Gürcü Konsolosu Agniaşvili'den gelmişti. Agniaşvili o sırada Batum'da bulunan Almanya Harbiye Bakanlığı'nın gönderdiği Yüzbaşı Gerlach'a, Batum'daki halkoylamasının geçersiz olduğunu savunan 8 maddelik bir dilekçe vermişti. Dilekçedeki iddialar şu şekildeydi: 1- Sıkıyönetim boyunca şehrin kontrolü sadece Türk yetkililerine aitti; 2- Halkın seçime

¹ Bu rakamlar, Mehmet Cemil Bey'in Almanya'nın Poti temsilcisi Anders'e iletmiş seçim sonuçlarıydı (Bihl, c. II, 1992:248-249).

² Elviye-i Selâse'de gerçekleştirilen halk oylaması *Het Volk* adlı bir Hollanda gazetesine de konu olmuştu. Gazetenin 22 Temmuz 1918 nüshasında Brest-Litovsk Antlaşması gereğince Batum, Kars ve Ardahan'da halkoylamasının yapıldığını ve 63.000 oy Türkiye'nin lehinde, 2.000 oyun da aleyhinde kullanıldığı ve bu suretle bölge ahalinin açıkça Türkiye ile ilhakı istediği belirtilmişti (*Het Volk*, Juli/Temmuz 22, 1918, s. 3).

katılımının çok az düzeyde olması; 3- Mülteciler geri döndükleri takdirde seçimin geçersiz olacağı; 4- Gürcülerin sadece 12/1'nin seçime katılması; 5- Ermenilerin seçime hiç katılmayışı; 6- Seçimin açık oylama şeklinde gerçekleştirilmesi; 7- Seçim ilanının sadece Türkçe ve Rusça yapılması; 8- Seçmenlerin oy sayısının tespitinde milliyet esasına göre yapılmış olması.

Batum'da yapılan halkoylamasına diğer bir tepki "Özerk Acaristan Komitesi" temsilcisi olan Mehmed Rokadze Hohenlohe'den gelmişti. Hohenlohe Alman Dışişleri'ne gönderdiği notada, Batum'da gerçekleştirilen halk oylamasının Türk askerlerinin gölgesi altında yapıldığını belirterek, oylamayı protesto etmişti (Bihl, c. II, 1992:247-248).

Görüldüğü üzere Osmanlı devletinin yaptığı halkoylamasına tepkiler Avusturya-Macaristan ve daha çok Alman makamlarına iletilmekteydi. Çünkü Gürcüler Almanların Batum konusunda hassas olduklarını çok iyi bilmekteydiler. Batum'un Türklerin eline geçmesi Almanya'nın Kafkasya ve hatta İran, Orta Asya ve Güney Rusya planlarını altüst etmekteydi. Bu nedenle bu kez devreye Almanlar girerek halkoylamasını manipüle etmeye çalışacaklardı. Almanların Tiflis temsilci von Kress Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta, Türk hükümetinin yaptığı halkoylamasında Brest-Litovsk Antlaşmasının 4. maddesine uymadığını, oylamayı tek taraflı olarak gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. Von Kress 23 Temmuz'da Alman başbakanına gönderdiği diğer bir telgrafta ise, tarafsız olarak yeni bir halkoylamasının yapılmasının gerekli olduğunu belirtmişti (Bihl, c. II, 1992:248). Von Kress'in bu çabaları sonucunda Almanya Dışişleri Bakanlığı, İstanbul'daki elçisine Osmanlı hükümetine iletmek üzere bir talimat vermişti. Bu talimatta, 14 Temmuz'da Batum'da yapılan seçimleri Osmanlı devleti komşu hükümetlerin mutabakatını almadan tek başına gerçekleştirdiğinden Brest Litovsk Antlaşması'nın 4. maddesinin ihlal edilmesi nedeniyle, eğer bu hükümetlerden herhangi biri Osmanlı devletini bu şekilde hareketten dolayı protesto ederse, Almanya Hükümeti'nin böyle bir protestonun hukukî temelini olmadığını düşünemeyeceği vardı (DMZG, belge no: 188, s. 377-378). Almanya açıkça halkoylamasının yeniden yapılmasını istemekteydi.

Avusturya-Macaristan Tiflis temsilcisi Franckenstein da 2 Ağustos'ta hükümetine gönderdiği yazıda, Batum, Kars ve Ardahan'da yapılan halkoylamasının baskılar altında

gerçekleştirildiğini yazmaktaydı.

Osmanlı devletinin gerçekleştirdiği halkoylamasına başka tepkiler de vardı. Bu kez, Gürcü hükümeti, von Kress ve Franckenstein'e gönderdiği ortak bir nota ile Batum'da yapılan referandumu protesto etmişti. Gürcü hükümeti, daha önce Batum Gürcü Konsolosu Agniaşvili tarafından halkoylamasına karşı dile getirilen bütün eleştirileri tekrar etmişti (Bihl, c. II, 1992:248-249). Yapılan itirazlar sonunda Batum Mutasarrıfı Cemil Bey, 4 Ağustos 1918'de Almanya'nın Poti Konsolos Vekili Anders'e, oy sonuçlarını ileterek halk üzerinde herhangi bir baskı oluşturulmadığını bildirmişti¹.

Gürcülerin, "Türkler halkoylamasını baskı kullanarak gerçekleştirmiştir" şeklinde iddialarına karşı en büyük delilleri, halkoylaması yapılma sürecinde Türkiye aleyhine oy kullanmaları için halka yoğun bir şekilde propaganda yapan Batum'un ileri gelenlerinden Mehmet Bey Abaşidze, Hasan Lordkipanidze, Cavanadze ve Cemal Kikava'nın Türk yetkilileri tarafından tutuklanmasıydı. Gürcü Başbakanı Jordanya, 20 Haziran 1918'de Almanya'nın Tiflis'teki Siyasî Temilcisi Schulenburg'a gönderdiği yazıda Türklerin Acarların ileri gelenlerini hapse attıklarını söylemiş ve bu kişilerin kurtarılmasını istemişti. Bu şekildeki bir talebi Gürcü Dışişleri Bakanı Gvarcalaze de yapmıştı (DMZG, belge no: 187, 1990:375-376). Gürcüler bu talepleri tekrar dillendirdiklerinde, 37. Kafkas Fırkası Kumandanı VI. Kolordu Kumandan Vekili Kazım Bey, 5 Ağustos 1918'de, Acaralı bu liderlerin tutuklanma nedenlerinin, halkoylaması sırasında Türkler aleyhinde oy kullanmaları için ahaliye propaganda yapmaları olduğunu belirtmişti. Fakat Kazım Bey'in bu açıklamasını yeterli bulmayan Almanya'nın Poti temsilcisi Anders, von Kress'e 6 Ağustos 1918'de gönderdiği yazıda Mehmed Bey Abaşidze'nin ve 4 Acara liderinin Türkler tarafından tutuklandığını ve bu 5 kişinin salıverilmesi için Gürcülerin ricada bulduklarını bildirmiştir (Bihl, c. II, 1992: 249).

Almanya'nın Tiflis'teki temsilcisi von Kress aleni olarak Batum'daki halk oylamasının iptal edilmesini ve halkoylamasının yeniden gerçekleştirilmesini istemekteydi. Almanya'nın bu duruşundan cesaret alan (Bayur, c. II/4, 1991:201) Gürcistan Dışişleri Bakanlığı III. Ordu Kumandanlığı'na bir nota göndererek, Batum'da halkoylamasının

¹ Mehmet Cemil Bey'in Anders'e ilettiği seçim sonuçları şu şekildeydi: Kars bölgesinde 27.434 lehte, 210 aleyhte, Ardahan ilinde 27.887 lehte 52 aleyhte oy kullanıldığı Batum ilinde ise 29.809 lehte, 470 aleyhte oy (Bihl, c. II, 1992:248-249).

yapılma tarzını protesto etmişti. Bu nota şu şekildeydi. 1- Halkoylaması sıkıyönetim altında gerçekleştirildi; 2- Halkoylaması hazırlıklarının belediye seçimi şeklinde olduğu belirtilmiş ve halka bu konuda açık malumat verilmemiştir; 3- Halkoylaması beyannamelerin Rusça ve Türkçe yapılmıştır; 4- Halkoylaması, şehir nüfusunun büyük çoğunluğunun Batum'da bulunmadığı sırada gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, halkoylamasından bir gün evvel hudut tamamen kapatılarak ahalinin şehre girmelerine izin verilmemiştir; 5- Oylama gizli olarak yapılmamıştır; 6- Oy kullanma masalarında Osmanlı memurları ahaliye nereye meyilli olduklarını sormuşlar ve böylece ahali etki altında bırakılmıştır; 7- Kadınların oy kullanmasına izin verilmemiştir; 8- Geçici olarak ikamet eden yabancı ve İranlıların oyu alınmıştır; 9- Oy kullanım sırasında sandıkların milliyetlere göre dörde ayrılmasıyla oy verenlerin özgürlüğü kısıtlanmıştır¹.

Almanlar ve Gürcülerin, Türkiye tarafından gerçekleştirilen halkoylamasında daha çok Batum üzerinde itirazları vardı. Kars ve Ardahan'a itirazlar Batum'a olduğu kadar yükselmemişti. Bunun nedeni Almanların ve Gürcülerin Batum'u elde etmek istemeleridir. Hâlbuki Batum, Almanların da imzasıyla Brest-Litovsk Antlaşması ile halkoylaması yapılması şartıyla Türkiye'ye verilmişti. Bu antlaşmayı Gürcü Menşeviklerin başını çektiği Maverâ-yı Kafkas hükümeti kabul etmemiştir. Meselenin barış yolu ile çözülmesi için Trabzon'da yapılan ve tam bir ay devam eden barış görüşmelerinde Maverâ-yı Kafkas delegeleri Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul etmediklerini ısrarla belirtmişlerdi. Ve sonunda Türkiye, Brest Barışı ile kendisine verilen hakları elde etmek için, Maverâ-yı Kafkasya'yla savaşarak Batum'u elde etmişti. Maverâ-yı Kafkasya sonunda Brest-Litovsk Barışı'nı onaylamış ve Batum'un Türkiye'ye verildiğini Batum Antlaşmaları'yla da kabul etmişti. Halkoylaması da gerçekleştirilip Batum'un Türkiye'ye iltihakı gündeme geldiğinde, Gürcüler bu kez yaklaşık 2 ay boyunca (Mart ve Nisan 1918) kabul etmemekte direndikleri Brest-Litovsk Antlaşması'na atıfta bulunarak halkoylamasını protesto etmişlerdi. Bu bir çelişkiydi. Gürcistan'ı bu şekilde davranmaya iten neden, Batum gibi kendileri için çok önemli bir toprak parçasının yitirilmesinin dışında, Almanların da desteğini almış

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-18 (12 Ağustos 1918); DMZG, belge no: 185, 1990:370-371; Kazemzadeh, 1953:152-153. Batum Mutasarrıfı Mehmet Cemil Bey, Gürcülerin III. Ordu Kumandanı Esat Paşa'ya gönderdikleri bu notayı Dâhiliye Nezareti'ne gönderirken, notaya şu şekilde yorum yapmıştı: "Âra-yı müracaatın tevliid ettiği parlak netice-i mutlaka bir kusur bulmağa çalışmak için yapılan çirkefesinin acı bir ifadesi"dir (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-18).

olmalarıydı.

Gürcülerin protestoları karşısında Osmanlı devleti adına cevabı III. Ordu Kumandanı Esat Paşa vermişti. Esat Paşa, 12 Ağustos 1918'de Gürcistan Cumhuriyeti'ne gönderdiği notada, halkoylamasının tam özgürlük içerisinde gerçekleştirildiğini ve sonucun hiçbir propaganda ve müdahaleye mahal olmadığını kanıtlayacak şekilde meydana çıktığını belirtmişti. Esat Paşa, notasında Gürcülerin kendisine sunduğu notadaki maddelere tek tek cevap vererek, halkoylamasının üzerindeki tereddütleri gidermeye çalışmıştı. Esat Paşa'nın ortaya koyduğu deliller şunlardı:

“1- Batum'daki sıkıyönetim durumuna önceden hesaplanarak girilmedi. Hatta muharebelerin olduğu bölgelere yakın her yerde sıkıyönetim durumunun gerekliliği söylenebilir. Ama ben bütün işleri sıkıyönetim durumuna göre yapma hakkına sahipken saat 11.00'dan sonra dışarı çıkma yasağı haricinde sıkıyönetim durumunun halkın hürriyetini engellemesine izin vermedim. Netice itibarıyla, sıkıyönetim durumunun her hangi bir şekilde halkı etkilediğini iddia etmek mümkün değildir.

2- Hükümet yayınladığı resmî deklarasyon ile açık bir şekilde halka amacını anlatmaktadır. Hatta belediye seçmen komisyonuna dahi bu açıklama kendi beyannameleriyle ilân edildi. Buna göre görevlerinin önem ve sonucu hakkında gerçek fikir sahibi olmayanlar gerçekte anlama yeteneğine sahip olmayanlardır. Böyle kimselerin adı geçen komisyonun üyeleri arasında olmamaları gereklidir.

3- Hükümetin bu bölgeyi işgalinden beri bütün resmî deklarasyonlar Türkçe ve Rusça olarak yayınlanmıştır. Gürcü hükümeti ortak dilin Rusça olduğuna ve bütün resmî işlerin bu dilde yapıldığına karşı çıkamaz. Size göre halkoylamasının ansızın oldu, fakat hükümet halkoylamasını 1 Haziran'da başlattı ve 14 Temmuz'da bitirdi.

4- Yerel halkın bir kısmının göç etmesinden biz sorumlu değiliz. Halkın buraya dönme dileklerini kabul eden yönetimin prensibi Batum'un alınmasından bu tarafa değişmemiştir. Bu prensip halkoylamasına kadar, halkoylaması sırasında ve sonrasında bu şekilde kalmıştır.

5- Hükümetin hiç bir memuru oylama masasının önünde bulunmamıştır ve bu masaları sadece yerel komiteler yönetmiştir. Halkın yöneliminin sorulduğu kesinlikle doğru değildir. Gizli oy kullanma isteğe bağlı olarak uygulanmıştır ve bütün oy kullananların üçte biri gizli oy kullanmıştır. Oylama sırasında gözlem için orada bulunan üç ya da dört Osmanlı memuru daima uzakta bulunmuş ve halk ile temas etmemiştir. Zaten muhalif oyların olması her hangi bir etkilemenin olmadığını yeterince göstermektedir.

6- Norveç ve İsveç haricinde hiç bir ülkede kadınlar politik oy kullanmazlar, Batum'da da kadınların oy kullanmasına izin verilmemiştir.

7- Batum'da halkoylamasına katılan yabancı yoktur. Uzun zamandan beri orada yaşayan ve ülkenin vatandaşı olmak isteyen dört ya da beş İranlı'ya izin verilmiştir.

8- Müslümanlar için ayrı bir sandık olmamıştır, olamaz da. Yerel komisyon oyların çabuk toplanması için dört sandık koymaya karar vermiştir ve çoğunluğa göre biri

Ruslar için, biri Rumlar, biri Gürcü- Yahudi ve Ermeni ve sonuncusu Müslümanlar, Polonyalı ve Ukraynalılar içindir”.

Esat Paşa, bu açıklamalarda bulunduktan sonra hiçbir hak ve esasa dayanmayan protestoyu asla kabul etmediğini belirtmişti (DMZG, belge no: 186, s. 372-374).

Esat Paşa, halkoylamasına karşı yapılan itiraz ve protesto gerekçelerine en ince ayrıntısına kadar madde madde cevap vermesine rağmen, itirazlar devam etmekteydi. Fakat bu kez Batum’da değil, Kars’ta yapılan halkoylamasına karşı Ermeniler tarafından tepkiler gelmişti. 19 Ağustos’ta Kars’taki Ermeni Milli Meclisi, Kars’ta yapılan halk oylamasının Brest-Litovsk Antlaşması’nın 4. maddesini ihlal ettiğini, bölgedeki Ermeni ve diğer Hıristiyanların şehir dışına çıkarıldıktan sonra halkoylamasının gerçekleştirildiği söylemiş ve dışarı atılan Ermeniler geri dönmeleri halinde, kendi devletlerini kurabileceklerini söylemişti (Bihl, c. II, 1992: 249). Kars Ermeni Meclisi’nin bu iddiaları sağlam zemine oturmamaktaydı. Türklerin 25 Nisan 1918’de Kars’a girdiklerinde çok sayıda Ermeni’nin Erivan ve Gümrü’ye kaçmışlardır. Ermenilerin kaçmalarının nedeni Türkler tarafından kovulmuş olmaları değil, bilakis kendilerinin Müslümanlara yaptıkları ve İngiliz ve Rus kayıtlarına geçen mezalimlerinin intikamının alınacağı korkusudur. Ayrıca, 1917 Rus istatistiklerine göre Kars’ta Müslümanların oranı Ermenilerden daha fazladır.

3.1.4. Elviye-i Selâse’nin Anavatana İlhak Edilmesi

3.1.4.1. Bir Elviye-i Selâse Heyetinin İstanbul’a Gitmesi

Elviye-i Selâse’de halkoylaması sonuçlanmış, oy kullanan 87.048 oy hakkına sahip kişiden 85.124’ü, yani halkın % 97’si Osmanlı devletine iltihak lehinde oy kullanmıştı. Şimdi sıra halkoylaması sonuçlarının tatbik edilmesine, yani Elviye-i Selâse’nin Osmanlı devletine iltihakına gelmişti.

Elviye-i Selâse’de halkoylaması süreci henüz daha devam ediyorken, Sadrazam Talat Paşa 13 Temmuz 1918’de¹ Abdülhalik Bey’e bir telgraf göndererek, halkoylamasından sonra takip edilecek programın anahatlarını çizmekteydi. Talat Paşa, buralarda ileride kurulacak olan vilayetin teşkiline yönelik düşüncelerinin tanzim ve tatbik edilmesi için Abdülhalik Bey’in geri dönmesini istemişti. Talat Paşa, ayrıca tahta yeni çıkan

¹ Bu sırada sadece Batum’da seçimler yapılmamıştı. Burada seçimler 14 Temmuz’da yapılacaktı.

Vahdettin'in cülus-ı hümayununu¹ tebrik etmek için İstanbul'a ahali adına gelmek üzere Elviye-i Selâse'den bir heyet teşkil edilmesini ve bu heyetin ister kendisi ile isterse yakın bir zamanda gelebileceğini belirtiyordu².

Abdülhalik Bey, 14 Temmuz 1918'de Batum'da da halkoylamasını gerçekleştirdikten ve bütün sandıkların açılıp sayılma işlemi bittikten sonra, bir taraftan Elviye-i Selâse'deki mülki teşkilatın nasıl kurulacağına dair raporlar hazırlamakla meşgulken³, diğer taraftan da Elviye-i Selâse'den İstanbul'a gidecek heyeti seçmeye çalışmaktaydı. Dâhiliye Nezareti, Batum Mutasarrıflığı'na 5 Ağustos 1918 tarihinde bir telgraf göndererek Elviye-i Selâse'den gelecek heyetin kaç kişiden ve kimlerden oluştuğunu ve yola ne zaman çıkarılacağını bildirmesini istemişti. Ayrıca, Nezaret, bu heyetteki kişilerin halkoylaması mazbata ve pusulalarını Babiâli'ye kendi elleriyle takdim edeceklerini söyleyerek, "huzur-u Padişahî"de şifahen halkoylaması sonucunu teyit edeceklerinden ona göre kendilerine "telkinât-ı münasebe"de bulunulmasını istemişti⁴. Zaten mutasarrıf Cemil Bey, 7 Ağustos 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Elviye-i Selâse adına 18 kişinin seçildiğini ve heyetin bugün (7 Ağustos'ta) yola çıktığını belirtmişti⁵. Cemil Bey, 8 Ağustos 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği diğer bir telgrafta ise heyetin bugün (8 Ağustos 1918) Gülhihal vapuruyla yola çıktığını ve Pazar günü (11 Ağustos) İstanbul'da olacağını ifade etmişti⁶. Cemil Bey, heyetin 7 Ağustos'ta İstanbul'a hareket etmesini planlanmasına rağmen, bir nedenden dolayı hareket ertesi güne tehir edildiği anlaşılmaktadır.

Heyet İstanbul'a tasarlanandan bir gün sonra, 12 Ağustos 1918'de gelmiş ve Pera Palas oteline yerleşmişti (*Atı*, 14 Ağustos 1334/1918, n. 223). Elviye-i Selâse'den gelen 18 kişilik heyette Batum şehri için Belediye Reisi Prens Çavahof, Reis muavini Yusuf Bey, Nebatat Bahçesi Müdürü Mösyö Palipine (Rus), Müftizade İsmail Efendi, Bünyadoğlu Murad Efendi (Rum), Mösyö Relikoni (Polonyalı), Temur (Demir) Paşa, Halvaşizade İshak Efendi ve Javanadze Mehmet Bey, Artvin için İsmail Ağa, Ardahan için Abbasbeyzade Rasim Bey ve İsmailzâde Hacı Mehmet Emin Efendi, Oltu için Eşraftan

¹ Padişah V. Mehmet Reşat 3 Temmuz 1918'de ölmüş yerine, VI. Mehmet Vahdettin 4 Temmuz'da tahta çıkmıştı (Karabekir, c. I, 2009:537; Tansel, c. I, 1973:9-11; Bardakçı, 2006:77-80).

² BOA, DH.ŞFR, 89/60 (13 Temmuz 1918).

³ Bu raporlara ileride değinilecektir.

⁴ BOA, DH.KMS, 48/ 95, lef: 1, (5 Ağustos 1918).

⁵ BOA, DH.KMS, 48/ 95, lef: 2; BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 2.

⁶ BOA, DH.KMS, 48/ 95, lef: 3 (8 Ağustos 1918).

Adüvbeyzade Asker ve Ziya Beyler, Kars için Mehmet Abbas Ağazade Mehmed Ağa ve Husunzade Yunus Beyler, Kağızman için eşraftan İsmail Beyzade Mehmet Bey ve Ağabeyzade Musa Bey bulunmaktaydı ¹.

Elviye-i Selâse'nin Batum, Kars, Ardahan, Artvin, Oltu, Çürüksu, Sarıkamış, Gönnye gibi değişik bölgelerinden gelen kişilerden oluşan bu heyet, incelemeye tabi tutulduğunda Müslümanların yanında Rus, Rum ve Polonyalı insanların olduğu da görülecektir. Yani Türk hükümeti din ve milliyet ayrımı yapmamıştır. Ayrıca Osmanlı devletine iltihaka muhalefet eden ve bu nedenden tutuklanan Sancakbeyzade (Abaşidze) ve Hamşizade ailelerinden de kişilerin heyette olmasıyla Türk tarafı, çatışmalara gerek olmadığı mesajını da vermektedir. Tabi ki bu heyetteki kişilerin hazırlanmasında baş aktör Osmanlı Devleti'nin Elviye-i Selâse özel müfettişi Abdülhalik Bey'di.

Elviye-i Selâse'den gelen heyete Türk halkının ve basının ilgisi büyük olmuştu. Heyet de oldukça coşkulu görünmekteydi. *Ati* gazetesi muhabiri Pera Palas'ta Batum Belediye Başkanı yardımcısı Yusuf Bey ile yaptığı röportajla bu coşkuyu okuyucularına aktarmıştı. Muhabirin "Payitahtımızı teşrifinize sebep nedir Efendim?" sorusuna Yusuf Bey "Şüphesiz, anavatana iltihak eden vatan parçasının şükran ve sadakatini arz etmektir" ² şeklinde cevap vererek 40 yıllık özlemini dile getirmişti.

3.1.4.2. Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devletine İlhakı İle Alakalı Hatt-ı Hümayun

Elviye-i Selâse'den gelen heyet üç gün dinlendikten sonra, 15 Ağustos 1918'de Sadrazam Talat Paşa'yı ziyaret ederek halkoylamasının mazbatalarını Talat Paşa'ya takdim etmişti. Aynı gün öğleden sonra, heyette bulunanlar Talat Paşa'nın da

¹ BOA, DH.KMS, 48/ 95, lef: 2 (7 Ağustos 1918); BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 2 (7 Ağustos 1918).

² Bir elektrik mühendisi olan Yusuf Bey, konuşmasına şu şekilde devam etmişti: "Uzun seneler Rus Çarlığının zulüm ve kahrı altında ezilen vatandaşlarımdan hepsinin fikri hissine tercüman olarak, biz buraya yegane emelimizin husûl-pezir olmasına çalışan Hükümet-i Seniyye'mize, uğrumuzda kan döküp can feda eden ordumuza arz-ı şükran etmek üzere geldik. Bu muhakkaktır, (40) senededir Türkiye'den ayrı düşen diyarımızın kırk seneden beri ilk emeli anavatana iltihaktır. Kırk sene, zengin fakir, genç ihtiyar, kadın erkek, hepimiz bugünlerin ebedi emel-i perverdi duahânı idik. Bize bu günleri gösteren Cenâb-ı Hakka, Hükümet-i Seniyye'mize ne suretle şükran ve hamd edeceğimizi bilemiyoruz. Bir Rus'un menfaati için bin Müslümanın mahv ve tebah olduğunu görmüş olan Kafkashılar, kendilerini tahlis eden Hükümet-i Osmaniye'ye fedakârane hizmete hazırdır. Hepimizin gözümüz, sevgili hükümetimizdedir, her hareketimiz, onun emrine, onun göstereceği yola masruf olacaktı" (*Ati*, 14 Ağustos 1334/1918, n. 223). Bu röportaj Gürcistan Arşivleri'nde de yer almaktadır (BAO, YB (21), 7/ 29).

katılımıyla “Huzur-u Padişahî”ye çıkmışlardı¹. Dolmabahçe Sarayı’nda yapılan kabulde, halkoylamasının neticesini padişaha arz ettikten sonra, cülûs-u hümayunu tebrik etmişlerdi. Mihmandarları Nebil Bey tarafından tek tek padişaha tanıtılan heyet üyelerine Padişah iltifatta bulunmuştu. Daha sonra bütün heyet adına Ardahan’dan gelen Hamşizade Rasim Bey² ve Batum ahalisi adına da Batum’dan gelen Bünyadoğlu Murad, Relikoni, Palipine ve Çavahof³ padişaha teşekkür arizalarını sunmuşlardı. Padişah da yaklaşık kırk sene anavatandan ayrı kalan Elviye-i Selâse’nin özgürce bir halkoylaması ile tekrar anavatanına kavuşmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmişti (*Ati*, 16 Ağustos 1334/1918, n. 225). Müteakiben “Huzur-u Padişahî töreni sona ermiştir.

Padişah VI. Mehmet Vahdettin 15 Ağustos 1918’de “*Elviye-i Selâse Ahalisi*”ne başlığıyla bir hatt-ı hümayun yayınlarak Elviye-i Selâse’nin Osmanlı devletine ilhakını resmen ilan etmişti. Tarihî bir vakıa niteliğindeki hatt-ı hümayun şu şekildeydi:

“Elviye-i Selâse Ahalisine hitaben Hatt-ı Hümayun

“Cedd-i emcedimiz cennetmekân Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman hazerâtının ahd-i berin-i şevketlerinden itibaren peyderpey zamime-i mülk-i Osmanî kılınmış ve üç asır müddetle zir-i idare-i saltanat-ı Osmaniye’de bulunmuş olan Kars, Ardahan, Livâna, Batum kaleleriyle mülhakatı geçen doksan üç harb-i meş’umu neticesinde tazminat-ı harbiyeye mukabil eyâdi-i â’dâya intikal eylemiş idi. O zamandan beri hamî-i İslam olan makam-ı hilafet-i muazzamamızın enzâr-ı şefkat ve übuvveti mader-i vatandan iftirak etmiş olan mahall-i mezkûre ahalisinin

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 5 (16 Ağustos 1918).

² Bütün Elviye-i Selâse adına Hamşizade Rasim Bey’in Padişaha sunduğu teşekkür arizası şu şekildedir: “Maruz-u abd-i memlûklarıdır.

“Kırk seneye karib bir zamandan beri anavatandan ayrılarak düşman-ı bi-aman elinde yetim kalmış olan Batum, Ardahan ve Kars livaları ahalisi bu kere, Cenâb-ı Hakkın lûtf ve inayeti ve orduy-u hümayunlarının bi-emsal sebat ve gayreti sayesinde esaretten kurtulmuş ve sevgili kardeşlerine tekrar kavuşmuşlardır. Üç yüz bine baliğ olan bu livalar ahalisinin istihlâs ve ilhaktan mütevellid meserret ve şükranları südde-i sedyelerine arz ve zat-ı akdes-i mülükânelerinin min’el-kadim en sadık ve hadimi olduğumuz taht-ı âli-i baht-ı Osmaniye cülûs-ü hümayunları tebrikatını da birlikte ref ve takdim eylemek ve bu kadar zamandan beri mahrum ve mütehassır kaldığımız atebe-i hümayûnlarına yüz sürmekle mubahı ve bahtiyarız. Cenâb-ı Hak ve feyyâz-ı mutlak hazretleri ömür ve atıfet-i şahanelerini müzdâd ve saye-i lutf ve atıyet-i mülukanelerinde vazifemizi de mesûd ve şâd buyursun” (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 14; *Ati*, 16 Ağustos 1334/1918, n. 225).

³ Bünyadoğlu Murad, Relikoni, Palipine ve Çavahof tarafından Batum ahalisi adına padişaha sundukları teşekkür arizası şu şekildedir:

“Hâk-i Pây-i Şahaneye

“Bu abd-ı asgarlan müddet-i medideden beri zir-i himaye-i şahanelerinden mahrum kalmış olan Batum ahali-i sadıkası kulları namına olarak cülûs-u hümayûnlarını tebliğ eyleyen ve ilhaktan dolayı atabe-i hümayûnlarına teşekkürat-ı bi-gayelerini arz eder bu babda tanzim edilmiş olan rey mazbatasını hakipây-ı şahanelerine takdim edilmek üzere bugün makâm-ı sadârete tevdi eylediğimizizi naçizane arz ederiz.

“Padişahım çok yaşa” (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 16; *Ati*, 16 Ağustos 1334/1918, n. 225).

ahval-i hüzn iştimaline in'itaftan hali kalmamış olmağla, buraların tekrar Memâlik-i Mahruse-i Şahane'mize iltihakını imkân-pezir buyurmuş olan cenâb-ı vacib'ül mülk hazretlerine arz-ı hamd ve şükran-ı bi-payan eylerim.

“Müttefikin-i haşmetkârinim Almanya imparatoru ve Avusturya-Macaristan imparatoru ve kralı ve Bulgaristan kralı hazerâtıyla saltanat-ı seniyye-i mülûkanemiz murahhaslarının Brest-Litovsk beldesinde Ruslarla akdettikleri musalahanameye tevfikân ârâ-yı umumiye-i ahaliye müracaat olunmuş ve bu esnada Müslim ve gayr-i müslim sekene-i mevcûde-i mahalliye taraflarından hakk-ı şahanemizde ibraz olunan asâr-ı sıdk ve muhabbet nezd-i mülûkanemizde bâdi-i memnuniyet-i fevkalâde olmuştur.

“Memleketlerinizin mader-i muazzez vatana iade-i irtibat ve iltihakı hususunda vaki' olan itid'a ve talebiniz bu kere tahtgâh-ı saltanat-ı seniyyemize irsal ve ib'as eylediğiniz hey'et-i mahsusa cânibinden tekrar ve te'yid kılınarak, Osmanlılıkla beyninizde cây-gir olan revâbit-ı kadime ve tarihiyenin hiçbir suretle dûcâr-ı inhitat ve zeval olmayacağı isbat kılınmış olmağla bu babdaki memnuniyet-i mahsusa-i şehriyâranemizin cümledenize tebliğini ve hey'et-i mezkûre azasının selâm-ı hümayunumuzla taltiflerini irade ve memleketlerinizin memâlik-i şahanemize iltihakı hususundaki arzunuzun kabulüyle ecza-yı memâlik-i Osmaniye'den adolunmasını ve umur-u idaresinin ona göre tanzimini Hey'et-i Vükelâmıza emreyledim.

“Şu hadise-i müteyemmenin devlet ve milletimiz hakkında bâdi-i hayr ve sa'adet olmasını dergâh-ı bârîden tazarru' ve niyaz eylerim.

“Cenâb-ı Hak cümlemizi muvaffakun bi'l-hayr buyursun. Amin.

8 Zilkâde 1336

15 Ağustos 1334

Mehmed Vahideddin”¹.

Padişah Vahdettin tarafından yayınlanan hatt-ı hümayunla Batum, Kars ve Ardahan 40 yıl aradan sonra Osmanlı devletine iltihak edilmişti. Talat Paşa bu hatt-ı hümayunun suretini Dâhiliye², Harbiye, Meşihat, Bahriye, Hariciye, Adliye³, Sıhhiye, Maliye⁴, Maarif, Ticaret ve Ziraat, Nafia, İaşe, Posta ve Telgraf Nezaretleriyle Evkaf Nezareti'ne göndererek Elviye-i Selâse'nin Osmanlı devletine iltihak edildiğinden bahsetmiş ve bundan sonra yapılacak işlerin buna göre tanzim edilmesini istemişti⁵.

Harbiye Nezareti Şark Orduları Grubu Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafta Elviye-i

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 15 (15 Ağustos 1918); BOA, İ.DUİT, 1/ 1, lef: 2 (15 Ağustos 1918); BOA, AFTE, 6/ 66 (15 Ağustos 1918); *Tanin*, 17 Ağustos 1334/1918, n. 3478, s. 1; *İkdam*, 17 Ağustos 1334/1918, n. 7729, s. 2; *Düstur*, Tertib-i Sani, c. X, 1928:573-574.

² Dahiliye Nezareti'ne Talat Paşa'dan ayrıca telgraflar gönderilmiştir: BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 18 (16 Ağustos 1918); BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 17 (22 Ağustos 1918).

³ Adliye Nezareti'ne Talat Paşa tarafından ayrıca bir telgraf gönderilmiştir: BOA, NGG, 339703 (22 Ağustos 1918).

⁴ Talat Paşa, ayrıca Maliye Nezareti'ne de bir telgraf göndermişti: BOA, NGG, 339703 (22 Ağustos 1918).

⁵ BOA, BEO.NGG, 339707 (22 Ağustos 1918). Talat Paşa nezaretlerin dışında hatt-ı hümayunu Şura-yı Devlet'e de telgraf göndererek Elviye-i Selâse'nin anavatana iltihakını haber vermişti (BOA, BEO.NGG, 339703 - 22 Ağustos 1918).

Selâse'nin anavatana iltihakı nedeniyle bu sevinçli olayın kutlanması ve top bulunan mahallerde 21 pare top atışıyla halka duyurulmasını tebliğ etmekteydi. Şark Orduları Grubu Kumandanlığı bu tebligatı IX. ve VI. Ordu Kumandanlıklarına 17 Ağustos 1918'de bildirmişti (Sürmeli, 2001:234). Ayrıca Dâhiliye Nezareti 16 Ağustos'ta Batum Mutasarrıflığı'na¹, 19 Ağustos'ta da Kars, Ardahan, Oltu ve Kağızman idare memurlarına telgraflar göndererek hatt-ı hümayunun halka ilan edilmesini istemekteydi².

Elviye-i Selâse'nin anavatana iltihakı nedeniyle 21 Ağustos 1918'de Batum'da hükümet binası önünde saat 10.00'da tören düzenlenmişti. Törene halkı temsilen 5 kişi ve civar nahiye müdürlerinin dışında büyük bir halk kalabalığı iştirak etmişlerdi. “*Hatt-ı hümayun-u hazret-i padişâhi*” Batum Mutasarrıf Vekili Mehmet Cemil Bey, hatt-ı hümayunun Rusçası ise Batum Belediye Başkanı tarafından okunmuştu. Hatt-ı hümayun okunduktan sonra, toplanan kalabalık “Padişahım çok yaşa!” diye bağırıyorlardı. Daha sonra istihkâmlardan ve denizden top atışları yapılmıştı. Çok gösterişli bir geçit resminden sonra tebrikler kabul olunarak merasime son verilmiş, akşamleyin de belediyece üç yüz kişilik bir müsamere hazırlanmıştı³. Batum'da olduğu gibi 21 Ağustos 1918'de Kars⁴, Oltu⁵, Ardahan, Artvin⁶, Kağızman⁷ ve Sarıkamış'ta da⁸ da⁸ “hattı-ı hümayun” hükümet daireleri önünde memurların askerlerin, ahalinin ileri gelenleri ve halkın katıldığı bir merasimle okunarak ilan edilmişti.

3.1.4.3. Elviye-i Selâse'den Gelen Heyete Ödül ve Nişanların Verilmesi

Osmanlı hükümeti, Elviye-i Selâse'den gelen heyeti çeşitli nişanlarla taltif etmeyi düşünmüştü. Bu nedenle Demir Paşa'nın gümüş imtiyaz madalyası ile Batum Belediye

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 7 (21 Ağustos 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 1 (19 Ağustos 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 7 (21 Ağustos 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 3 (28 Ağustos 1918); BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 7 (21 Ağustos 1918); BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: yok. (21 Ağustos 1918). Kars'ta hatt-ı hümayun Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey tarafından okunmuştu (Uran, 1959:104). Ayrıca törende padişaha dualar edilerek kurbanlar kesilmişti (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 9 - 28 Ağustos 1918).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 9 (28 Ağustos 1918); BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 7 (21 Ağustos 1918).

⁶ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 7 (21 Ağustos 1918).

⁷ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 9 (28 Ağustos 1918); BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 3 (28 Ağustos 1918). Kağızman'da hatt-ı hümayunun okunması sırasında kurbanlar kesilmiştir (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 11 - 10 Eylül 1918).

⁸ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 9, Kars'ta Mülkiye Müfettişi Hilmi Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (28 Ağustos 1918).

Başkanı Prens Çavahof, Belediye Başkanı Yardımcısı Yusuf Bey, Batum Eşrafından Mehmet Bey, Batum Eşrafından Müftüzade İsmail Efendi¹, Batum Eşrafından Bünyadoğlu Murad Efendi, Batum Eşrafından Halvaşizade İshak Efendi², Mösyö Palipine, Mösyö Ralikoni, Artvin Eşrafından İsmail Ağa, Ardahan Eşrafından Abbasbeyzade Rasim Bey, Ardahan Eşrafından Hacı Mehmed Emin Efendi, Oltu Eşrafından Abdullah Beyzade Asker, Oltu Eşrafından Ziya Bey, Kars Eşrafından Mehmet Ağa, Kars Eşrafından Yunus Bey, Kağızman Eşrafından Musa Mehmet Bey ve Mihmandarları Şehrameti Şirketler Komiseri Nebil Ziya Bey'e de üçüncü rütbeden Mecidî Nişanı verilmesi uygun görülmüştü³. Elviye-i Selâse heyetine bu nişanlar Teşrifat-ı Umumiye Dairesi'nin 9 Eylül 1918 Pazartesi günü Dolmabahçe sarayında düzenlediği bir ziyafetle sahiplerine verilmişti⁴.

Bir aydan fazla bir süredir İstanbul'da kalan heyet Dâhiliye Nezareti'ne 14 Eylül 1918'de gönderdikleri yazıda kendilerine gösterilen misafirperverliğe teşekkür etmişlerdi⁵. Heyet vazifesini tamamladıktan sonra Reşit Paşa vapuruyla 27 Eylül

¹ Müftüzade İsmail Efendi nişan ile birlikte kendisine verilecek olan berata ailesinin de isminin eklenmesini istemişti (BOA, İ.DUİT, 71/ 9, lef: 2 - 23 Eylül 1918).

² Halvaşizade İshak Efendi Ruslardan aldığı nişan ve rütbeleri de taşımaya izin istemişti (BOA, DH.KMS, 48/ 32 - 18 Ağustos 1918).

³ Elviye-i Selâse'den gelen bu heyete verilecek nişanları 29 Ağustos 1918'de Dahiliye Nezareti Sadarete teklif etmişti (BOA, DH.KMS, 48/ 95, lef: 4; BOA, İ.DUİT, 71/ 9, lef: 4). Daha sonra Sadaret'in uygun görmesi ile Padişah'a teklif edilmiş ve Padişah nişanların verilmesiyle alakalı 2 Eylül 1918'de irade yayınlamıştı (BOA, DH.KMS, 48/ 95, lef: 5; BOA, İ.DUİT, 71/ 9, lef: 5 - 2 Eylül 1918).

⁴ BOA, BEO.A.VRK.A.TŞF, 282/ 11, lef: 5. 8 Eylül 1918. Nişan ve rütbe sahiplerinin isim listesi Teşrifat-ı Umumiye Dairesi'ne 2 Eylül 1918'de bildirilmişti (BOA, BEO.A.VRK.A.TŞF, 314/ 60).

⁵ Heyetin teşekkür yazısı şu şekildeydi: "Batum, Kars, Ardahan sancaklarının vatan-ı asliyeye iltihakıyla idare-i umumiye-yi Osmaniyeye tahtında tekarrür edildiğini hak-i pay-i hazret-i hilafetpenâhi-i uzmaya kemal-i fahr ve minnetle arz ve şükran için mualla-yı saltanat-ı Osmaniyeye gelmiş olan biz hey'et-i murahhasa kullarının derbar-ı şevket-i kararda bulunduğunuz esnada taraf-ı eşref-i cenâb-ı şehriyarilerinden lütfen ve atifeten gösterilen teveccühât-ı cihangâyât-ı hüsvaneleriyle hükümet-i Osmaniyeye'nin pek muhterem ve mübeccel olan heyet-i muazene-i vükela'mız hazretât-ı canibinden ibraz ve ibzal buyrulan teveccüh ve hüsn-ü kabulün ebedi ve ezeli minnetarı bulunduğumuzun ve evlad ve ahfadımızla birlikte vatan-ı mukaddesimiz uğrunda feda-yı cana her an ve her zaman âmade olduğumuzun arzını ve canib-i mukaddese-i ubudiyete ve vezaif-i asliye-i tabiiyetten addeder ve nezd-i acizanemize intihap ve nasb buyrulan mihmandarımız mücesssem insanîyet ve nezaket bulunan Nebil Bey tarafından da hak-ı acizanemizde yegân yegân ibzal edilen iltifat ve hidemat-ı mahsusa-i mihmandariden fevk'al ifaya mütehasis bulunduğumuzun Heyet-i Vükela-yı fiham hazeratına lütfen ve keremen iblağına vesatât-ı devletlerinin bideriğ-i inayet buyrulması tazarruunu zat-ı sami-i nezaretpenâhilerinden istirhama cüret eyliyoruz. Ol-babda emr-ü ferman hazret-i menlehül emrindir. 14 Eylül 1918. İmzalar Batum muteberan-ı Tüccaranından Bünyadoğlu Murad, Batum Eşrafından Halvaşizade İshak, Batum Belediye Reisi Prens Çavahof, Acara Ümerasından Demir Paşa, Ardahan Eşrafından Abbasbeyzade Rasim, Batum Eşrafından Ralikoni, Batum Belediye Reisi Muavini Yusuf, Çürüksu Eşrafından Mijavanadze Mehmet Emin, Oltu Eşrafından Ziya, Batum Eşrafından Müftüzade İsmail, Ardahan Ulemasından Hacı Mehmed Emin, Batum Sancağı Nebat Bahçesi Müdürü Palipine, Kağızman Eşrafından Belediye Reisi Musa Kazım, Artvin Eşrafından İsmail, Oltu Eşrafından Asker,

1918'de Batum'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştı¹.

3.1.4.4. İlhaka Tepkiler

14 Ağustos 1918'de Osmanlı Padişahı Vahdettin'in Elviye-i Selâse'nin "anavatana iltihakı" ile alakalı hatt-ı hümayunu yayınlaması, halkoylamasına ve ilhaka karşı tepkileri daha da artırmıştı. 23 Ağustos'ta Alman Dışişleri Bakanlığı, von Kress'e halkoylamasının Brest Litovsk Antlaşması'nın ihlali anlamına geldiği belirttikten sora, halkoylamasının yeniden yapılmasının daha iyi olacağını bildirmiş, fakat bunun da Osmanlı devletinin Batum, Kars ve Ardahan'ı ilhak etmesinin ardından çok zor olacağını belirtmişti. Gürcülerin de halkoylamasına ve ilhaka tepkileri devam ediyordu. Bunlardan biri Çenkeli tarafından Alman Dışişleri Başkanlığına yapılan müracaat, diğeri ise 30 Ağustos'ta Gürcistan İslam Tahlis Cemiyeti üyeleri Ziya Bey Abaşidze ve Kadir Bey Servaşidze tarafından Alman Dışişleri ile Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlıklarına yapılan başvurulardı. Her iki başvuruda da, 1914 yılındaki nüfus oranlarında Batum Vilayeti'nin Gürcü halkından meydana geldiğinden bahsedilerek, halkoylamasının düzenli bir şekilde ve özgür bir ortamda yapılmadığı şikâyetinde bulunulmuştu. Gürcülerin iddialarına göre 1914 yılında Batum Vilayeti'nde Batum ve Artvin şehir merkezleri hariç nüfus 143.000'di. Bu nüfusun 136.000'ini Müslüman Gürcüler oluşturmaktaydı. Batum merkezde 39.000 nüfus, Artvin'de 8.000 nüfus bulunmaktaydı. Ve bu nüfusun neredeyse tamamı Hristiyan Gürcülerdi (Bihl, c. II, 1992: 250). Gürcülerin hesabına göre, Batum Vilayeti'nde 190.000 nüfus yaşamaktaydı ve bunun 136.000'i Müslümandı. Batum merkez ve Artvin merkezdeki nüfusun tamamı Hristiyan Gürcü dahi olsa bu rakam 54.000 yapmaktadır. Yani Gürcülere göre Batum vilayetinin en az %70'i Müslüman idi. Bu oranlara göre gerçekte Gürcüler, kendi iddialarını kendileri çürütmekte idiler.

15 Eylül 1918'de Bakû'nün Türkler tarafından işgalinden sonra Kafkasya'daki ağırlığını iyice kaybeden Sovyet Rusya da 20 Eylül'de bir protesto yayınlayarak Batum, Kars ve Ardahan'da yapılan halkoylaması sırasında, bu bölgenin Türk ordularının işgali

Kars Eşrafından Husunzâde Yunus, Kars Eşrafından Abbasizâde Mehmed, Kağızman Eşrafından Mehmed" (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-41, lef: 12).

¹ BOA, DH.KMS, 48/ 62 (28 Eylül 1918). Pera Palas'ta kalan 18 kişilik Elviye-i Selâse'den gelen heyetin toplam masrafı 12.000 lira tutmuştu. Dâhiliye Nazırı İsmail Bey, Enver Paşa'dan bu masrafın Nezaret bütçesinden karşılanmasının mümkün olmadığını belirterek, seferberlik tahsisatından karşılanmasını istemiştir (BOA, DH.KMS, 44-2/ 59 - 23 Eylül 1918).

altında bulunduğunu ve bu nedenle ahalinin özgürce oy kullanamadıklarını açıklamıştır (Sürmeli, 2001:248). Sovyet Rusya'nın bu protestoyu yayınlamasında Almanya'nın da etkisinin olduğu muhakkaktır. Fakat unutulmamalıdır ki, bu sırada Osmanlı devleti Almanya'nın müttefikiydi.

Gürcülerin, Ermenilerin, Almanların ve Avusturyalıların daha sonra da Rusların yaptıkları bu faaliyetler sonunda yabancı basın da Türkiye'nin Batum, Kars ve Ardahan'da Brest-Litvosk hükümlerine uymadıkları konusunda haberler yapmışlardı. Nitekim *Christian Science Monitor* 21 Eylül 1918 tarihli sayısında Batum, Kars ve Ardahan'da yapılan halkoylamasından bahsettikten sonra “ fakat bu, Türk askerlerinin demir sultanı altında gerçekleşmiştir. Oy kullanacak olan erkek insanlar askere alınmış ve daha sonra Türk askerlerinin baskısı altında oylarını kullanmışlardır Buradaki insanların çoğunluğu Gürcü Müslümanlardır ve bunlar da Hıristiyan Gürcü kardeşleriyle birleşmek istemektedirler” şeklinde ifadeler kullanılmıştı (*Christian Science Monitor*, September/Eylül 21, 1918, s 3).

Osmanlı devletinin Elviye-i Selâse'de gerçekleştirdiği halkoylamasına Gürcistan, Ermenistan, Almanya ve Rusya itiraz etmişti. En fazla itiraz Gürcülerden ve Almanlardan Batum konusunda gelmişti. Fakat bütün bu tepkilere rağmen Osmanlı devleti Elviye-i Selâse'yi topraklarına ilhak etmekte tereddüt göstermeyecektir.

3.1.5. Batum Vilayeti'nin Oluşturulması

3.1.5.1. Elviye-i Selâse'de Mülkî İdarenin Nasıl Yapılacağıyla Alakalı İlk Fikirler

Abdülhalik Bey, Elviye-i Selâse'de halkoylamasını gerçekleştirmek için uğraşırken, bir taraftan da kurulacak olan mülkî idarenin nasıl olacağını araştırmaktaydı. Batum'a geldikten henüz 15 gün sonra, 21 Mayıs 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta oluşturulacak idarî yapıda, Rusların idare taksimatlarının korunmasını istemişti. Buna göre, Elviye-i Selâse Batum ve Kars livaları olarak ikiye ayrılmasını düşünmekteydi¹. Abdülhalik Bey'in bu düşüncesi, Elviye-i Selâse'de mülkî taksimat ile alakalı ilk fikirdi.

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 8, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (21 Mayıs 1918). Abdülhalik Bey'in bu ilk iki hafta içerisindeki incelemeleri sonucunda Türk mülkî taksimatına tatbik etmeyi düşündüğü Rus mülkî taksimatı, ileride kurulacak olan Türk mülkî taksimatın temeli olacaktı.

Abdülhalik Bey, Elviye-i Selâse’de incelemelerini sürdürürken İstanbul’da da bu bölgenin nasıl idare edileceğine dair görüşler ortaya atılmakta idi. Bölge mülkî idare ile mi yoksa askerî idare ile mi idare edilecekti? Ya da hem askerî hem de mülkî idare mi kullanılacaktı? Enver Paşa’ya göre bu yerlerin idaresi, ancak kuvvetli bir askerî otorite ile mümkündü. Kafkasya’da bir ordu kumandalığı ile iki kolorduya bölünen dört piyade fırkası bırakmak niyetinde olan Paşa, buradaki kumandanın askerî ve mülkî makamlara karşı, savaş halindeki bir ordu kumandanının aynı hak ve salahiyetine haiz olmasına istemişti. Enver Paşa’yı bu düşünceye iten sebep İngiliz ve Bolşeviklerin de bu bölgeleri ele geçirmek istemesinin yanında, Ermeni çetelerine karşı daha etkili mücadele etmektir. Enver Paşa bu düşüncelerini Sadrazam ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa’ya da iletmişti¹. Fakat Talat Paşa Enver Paşa ile aynı fikirde değildi. Kafkasya’daki arazinin “93 hududuyla istirdat edilen mıntıka”², “hudut tahsisi münasebetiyle işgal edilecek mıntıka”³ ve “Kafkas İslam hükümeti mıntıkası”⁴ olmak üzere üç idare birimine ayrılması gerektiğini belirten Talat Paşa, 1. kısımda doğrudan doğruya mülkî idare kurulmasını; 2. kısımda fiilen harp mıntıkası olan vilayetlerde olduğu gibi şimdilik genel vazifeye ordunun hâkim kalmasını; 3. kısımda da fiilen idare edilemeyeceğinden orası hakkında ayrıca planlama yapılması gerektiğini düşünmekteydi. Talat Paşa’nın Elviye-i Selâse’de mülkî idareyi 25 kaymakam ve 60 müdürün dışında, Enver Paşa’nın ordu ihtiyat subaylarından mülkiyede kullanılacakların terhisini vaat etmesi üzerine, ordudan terhis edilecek memurlarla oluşturmayı hedeflemişti. Talat Paşa bu düşüncelerini 30 Mayıs 1918’de Abdülhalik Bey’e iletmişti⁵.

Abdülhalik Bey’in, Talat Paşa’nın bu düşünceleri karşısında bazı endişeleri vardı. Özellikle Elviye-i Selâse’de mülkî idarenin kurulmasını uygun görse de bunun fiiliyatta asla uygulanamayacağı görüşünü taşımaktaydı. Abdülhalik Bey’in endişesi mülkî idareye verilecek bu yerlere yeterince memur tayin edilemeyeceğinden, halk nazarında beceriksiz ve güçsüz duruma düşüleceğiydi. Dâhiliye Müsteşarı, bu nedenle mülkî idarenin ya bütün noktalarıyla tesis edilmesi gerektiğini veyahut hiç tesis edilmemesi

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 1, Harbiye Nazırı Enver Paşa’dan Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Talat Paşa’ya (28 Mayıs 1918).

² Batum, Kars ve Ardahan yani Elviye-i Selâse bölgesi kastedilmektedir.

³ Osmanlı ordusunun 93 hududu haricindeki işgal ettiği ve edeceği bölgeler kastedilmektedir. Ahıska, Ahılkelek, Nahçıvan, İran vb. bölgeler kastedilmektedir.

⁴ Kafkas İslam hükümetinden Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya kastedilmektedir.

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-19/13-21, lef: 9 (30 Mayıs 1918); BOA, DH.ŞFR, 87/ 369 (30 Mayıs 1918).

gerektiğini düşünmekteydi. Ona göre çözüm mülkî idareyi askeriyeeye vermektir¹. Abdulhalik Bey'e göre bu süreç geçiş dönemi idi. Gelecekte halkoylaması yapıldıktan sonra Batum, Kars ve Ardahan ordunun emrinde olmak üzere geçici olarak birer salâhiyyetar vali veya mutasarrıf vekili tayin edilmeli, refakatlerine muavin sıfatı ile birer mülkiye memuru verilmeli ve kaza ve nahiyelerde hükümet reisi yine zabitan olmalıydı².

Elviye-i Selâse'nin idaresi konusunda üç farklı görüş ortaya çıkmıştı. Enver Paşa tamamen bu bölgelerin idaresini askeriyeeye bırakırken, Talat Paşa mülkî idareye bırakmaktaydı. Mahallinde incelemelerde bulunan Abdülhalik Bey ise askeriyeeye bırakmakla birlikte mülkî idareden de yardım alınması görüşünü savunmaktaydı.

3.1.5.2. Abdülhalik Bey'in Raporları Doğrultusunda Mülkî İdare'nin Şekillenmesi

Sadrazam Talat Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, Elviye-i Selâse'de kurulacak olan mülkî idare şekli için akıl yürütmelerde bulunsalar da, bu idarenin Elviye-i Selâse'ye özel yetkiyle atanan Abdülhalik Bey'in incelemeleri sonucunda oluşacağı aşikârdı. Abdülhalik Bey, 1 Haziran-14 Temmuz tarihleri arasında nüfus sayımı ve halkoylaması sürecinde Batum, Kars, Ardahan, Artvin, Oltu, Kağızman ve diğer küçük kasaba ve nahiyeleri ve hatta Elviye-i Selâse dışında Ahıska, Ahılkelek ve Sürmeli bölgelerini tek tek gezmiş ve mülkî idare için gerekli incelemelerde bulunmuştu. Abdülhalik Bey'in üzerinde durduğu en önemli konu Rus idaresi dönemindeki idarî bölünmeydi. Rus harita ve raporlardan çok ayrıntılı incelemelerde bulunan Abdülhalik Bey mülkî idarenin kurulması yönünde ilk raporunu Elviye-i Selâse'de halkoylamasının tamamlandığı tarihte (14 Temmuz 1918) Dâhiliye Nezareti'ne göndermişti.

Abdülhalik Bey'in 14 Temmuz tarihli raporuna göre Elviye-i Selâse iki bölgeye ayrılmalı ve her mıntıka ayrı bir vilayet halinde idare edilmelidir. Bu vilayetlerden birisi Batum'da diğeri Kars'ta kurulmalıdır. *Batum Vilayeti* Orta Batum, Çürüksu, Borçka,

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/13-6, lef: 2, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (3 Haziran 1918).

² Abdülhalik Bey'in Talat Paşa'nın Elviye-i Selâse dışındaki ikinci ve üçüncü kısım olarak ayırdığı bölgelerle alakalı düşüncesi ise şu şekildeydi: "İşgal edeceğimiz ikinci kısımda da birinci kısımda olduğu gibi askerî idareye veyahut asker elinde mülkî idare birinci kısımdan daha ziyade devamlı olmalıdır. Üçüncü kısımda mülkî idare tamamen fiilen kurulan İslam Hükümeti elinde olmalı ve vazifesini ifa etmek üzere kendileri tarafından talepte bulunulursa müşavir sıfatı ile değişik mülkiye memurları verilmelidir. Ordu oralarda buldukça bittabi genel vaziyete hâkim kalmalıdır" (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-6, lef: 3 - 3 Haziran 1918).

Maradit, Aşağı Acara, Artvin, Ardaneş, Şavşat kazalarından; *Kars Vilayeti* de Ardahan, Göle, Çıldır, Nefs-i Kars, Şurakel, Akbaba, Zaruşad, Sarıkamış, Horasan, Kağızman, Nahçıvan kazalarından meydana gelmelidir. Bu kazalara bağı 90 kadar nahiye olmalıdır. Oltu ile Tavuskerd kazaları mevkileri nedeniyle Erzurum vilayetine bağlanmalıdır. Ardahan'a bağı olan Posof kazasının Ahıska Osmanlı devletinde kaldığı takdirde meydana gelecek müstakil Ahıska mutasarrıflığına bağlanması uygundur¹.

Abdülhalik Bey bu raporunda, Elviye-i Selâse'nin idarî bölünmesini Rus idarî, taksimatına göre yapmıştı. Ona göre Elviye-i Selâse'nin ikiye ayrılması hem iklim, hem de coğrafi yönden gerekliydi. Ayrıca Nahçıvan'ın da Elviye-i Selâse'ye eklenmesini ön görmekteydi. Oltu, Tavuskerd kazalarının coğrafi konumlarından dolayı Erzurum'a, Posof kazasının ise yine aynı nedenden dolayı Ahıska'ya bağlanmasını istemekteydi.

Abdülhalik Bey'in, 14 Temmuz tarihli raporunda dikkat çektiği diğere bir husus ise, bu taksimat kabul edilirse, mülkî idarenin tesisi için memurların hemen tayin edilmesini istemesiydi. Abdülhalik Bey'e göre memurların yerel ahaliden değil², merkezden atanması gerekliydi ve memurların elbiselerinin düzgün³, ücretlerinin dolgun⁴ olması şarttı. Abdülhalik Bey, eğer memurlar için bu istedikleri yerine getirilmezse Elviye-i Selâse'nin savaşın sonuna kadar askeriye yoluyla idare edilmesi lüzumunu tekrar belirtmişti⁵.

Abdülhalik Bey, 14 Temmuz 1918 tarihli raporundaki mülkî teşkilata göre, Elviye-i Selâse'yi Batum ve Kars livası şeklinde iki kısma ve bunlara bağı 20 kaza, 90 nahiye

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 6, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (14 Temmuz 1918).

² Abdülhalik Bey'e göre, Rus hükümeti bu havalide çoğunluğu teşkil eden Müslümanlar arasında itimat usulünü kaldırmak için daima şahsî ve mezhebi nifaklar ortaya çıkarmış olduğundan şimdi buralarda umum ahaliyi memnun edecek surette yerli halktan nahiye müdürü ve kaymakam bulunması mümkün değildi (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 6, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (14 Temmuz 1918).

³ Abdülhalik Bey raporunda, Rusya hükümeti en küçük memurlara bile özel üniformalar verdiğiinden bilhassa nahiye müdürü ve kaymakamların da elbise nizamnamesi projesindeki kıyafete uygun elbiseyi taşımalarının zaruri görüldüğünden bahsetmiştir. Aksi takdirde bunların sanat memurlarıyla mütenasip elbise tedarik etmeleri bil-hassa şu sırada imkansız olmasına nazaran halka karşı tesir göstermeyecekti (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 6, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (14 Temmuz 1918).

⁴ Abdülhalik Bey'in 14 Temmuz tarihli raporuna göre, memurların bu havalide işesi son derece zordu. Batum'da bir polis memurunun gayet sade olmak şartıyla sabah akşam yemekleri için ayda yirmi liranın sarfi kâfi olmamaktaydı (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 6, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (14 Temmuz 1918).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 6, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (14 Temmuz 1918).

şeklinde bir idarî taksimata ayırmıştı. Abdülhalik Bey, eğer bu taksimat kabul edilirse 20 kaymakam ve 90 nahiye müdürünün hemen tayin edilmesini istemişti¹.

Elviye-i Selâse'de daha detaylı incelemelerde bulunan Abdülhalik Bey, Dâhiliye Nezareti'ne 30 Temmuz 1918'de mülkî teşkilat ile alakalı bir rapor daha göndermişti. Bu raporda Abdülhalik Bey 14 Temmuz tarihli raporuna göre daha fazla ayrıntıya girmişti. Abdülhalik Bey'e göre coğrafya ve iklim şartları nedeniyle², Elviye-i Selâse yine Batum ve Kars Vilayeti şeklinde ikiye ayrılmalıydı. 6.533 kilometrekare yüzölçümüne sahip olan ve 432 köyü içeren Batum Vilayeti Çürüksu, Yukarı Acara, Aşağı Acara, Orta Batum, Maradit, Borçka, Artvin, Ardanoç, Şavşat kazalarından meydana gelecektir. 17.550 kilometrekarelik bir sahada 841 köye sahip Kars Vilayeti de Göle, Ardahan, Çıldır, Zaruşad, Şurakel, Akbaba, Nefs-i Kars, Sarıkamış, Horasan, Kağızman, Nahçıvan, Oltu, Tavuskerd ve Posof kazalarından meydana gelmelidir³.

Abdülhalik Bey, bu raporunda da Nahçıvan Elviye-i Selâse'ye bağlıyken, Oltu, Tavuskerd kazalarının Erzurum'a, Posof kazasının ise Ahıska'ya bağlanmasını istemekteydi. Fakat Abdülhalik Bey, diğer raporundan farklı olarak Rus zamanında olduğu gibi komünlerin kurulabileceğinden bahsetmişti⁴. Abdülhalik Bey'in bu raporda bahsettiği diğer bir husus ise Kafkas Vilayeti Valisi adıyla bir idare biriminin oluşturulması ve bu valiliğe Batum ve Kars müstakil mutasarrıflıklarının⁵ yanında, Ahıska, Ahılkelek, Iğdır ve Gümrü'nün birer müstakil mutasarrıflık halinde bağlanmasıydı⁶. Abdülhalik Bey'i böyle bir düşünceye iten neden devam eden Türk ileri harekâtı ile toprakların devamlı genişlemesinin dışında, bölge halkının büyük

¹ Abdülhalik Bey'e göre eğer bu kadar memur bulunamazsa orduda görev yapan mülkiye mezunlarından da istifade edilebilirdi (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 5, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (14 Temmuz 1918).

² Abdülhalik Bey bu raporunda coğrafya ve iklim şartlarını şu şekilde açıklamıştı: "Batum ile Kars vilayetleri büyük dağlarla ayrılmış ve bu dağlar Batum mıntıkasında deniz seviyesinden 500 ile 600 metreyi geçmediği halde Kars cihetinde 1500-2000 metreden aşağıya değildir. Hatta Batum vilayetinde bahar ve yaz olurken Kars'ta şiddetli kış devam etmektedir. Buna göre biz de Elviye-i Selâse'yi Batum ve Kars diye iki bölgeye ayırmalıyız" (BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 3 - 30 Temmuz 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 3, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (30 Temmuz 1918).

⁴ Abdülhalik Bey'i bu düşünceye iten neden Elviye-i Selâse bölgesindeki köylerin çok dağınık ve hane sayılarının çok az bir halde bulunmasıydı. Ona göre bu köylerin uygun olanları birleştirilmeliydi. Eğer bunun tatbiki mümkün değilse, mesafe ve mevki gözetilerek her nahiyenin 10-20 köyden oluşması ile komüne benzer bir teşkilatın kurulması mümkündü (BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 5, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (30 Temmuz 1918).

⁵ Kafkas Valiliği uygulaması kabul edilirse Batum ve Kars müstakil mutasarrıflık olacaktı.

⁶ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 5, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (30 Temmuz 1918).

memurlara alışkın olmasıydı¹.

Abdülhalik Bey'in 30 Temmuz 1918 tarihli raporunda 25 kaymakamla 90 kadar nahiye müdürüne ihtiyaç olduğunu söylemişti. Müsteşar, bu memurların bir an önce tedarik edilmesini istemişti. Ona göre bunların tedarik edilmesi iki yolla mümkündü: Birinci olarak bu memurların bazılarının yerel ahaliden ve ikinci olarak da devletin mevcut memurlarından seçilmesi idi. Fakat Abdülhalik Bey, birinci şıkkın uygulanmasını imkân dâhilinde görmemekteydi. Raporda Elviye-i Selâse için gerekli memurların orduda istihdam edilmiş âliye mektebi mezunlarının hizmetlerinden istifade edilmesinin zaruri olduğundan bahsetmişti².

Abdülhalik Bey 30 Temmuz 1918 tarihli raporunda bu bilgilerden bahsettikten sonra Elviye-i Selâse'ye atanacak memurlar için şu hususların temin edilmesini istemişti:

1– Elviye-i Selâse'ye gönderilecek memurların adliye, maliye ve ilmiye kısımları da beraber olduğu halde, hepsinin topluca gönderilmesi, böylece mülkî idarenin tamamen ve düzenli bir şekilde kurulması lazımdır. Eğer bu şekilde olmazsa halka karşı aciz duruma düşülecektir.

2– Elviye-i Selâse'de Rus hükümeti zamanında en küçük memurlar bile özel alameti içeren elbise ve üniforma giymekteydiler. Halkın da buna alışarak, bu memurlara hürmet göstermesi nedeniyle, Osmanlı hükümetinin tayin edeceği memurların ve bilhassa nahiye müdürü ve kaymakamların memuriyete özel alameti içeren elbiseleri giymesi zaruridir. Aksi takdirde bunların memuriyet vakarlarına uygun elbise tedarik eylemeleri, bilhassa şu sırada mümkün değildir. Ayrıca memurların halka karşı iyi tesir etmeyecek perişan ve pejmürde kıyafetlerle vazifelerini gerçekleştirmeleri oldukça zordur. Şu halde Elviye-i Selâse'ye gidecek her memur için hükümetçe ikişer kat elbise yaptırılması ve diğer lazım gelen elbiselerin de tamamlanması gereklidir.

¹ Abdülhalik Bey bunu şu şekilde açıklamaktadır: “Eğer mülkî idare kurulacaksa memurin hakkında hatıra gelen birinci nokta memurların unvanıdır. Zira Ruslar o havalide daima büyük unvanlı memurlar bulundurarak idareye böyle isim ile bir büyüklük bahşetmiş ve ahalide buna alışmış olduğundan Batum ve Kars'a gönderilecek idare başının vali adına haiz olması daha uygun olur. Bu mahaller vilayet değil liva halinde idare olduğu takdirde mutasarrıfların behemehal müstakil olması birinci derecede dikkate alınacak maddelerdendir. Mamafih bu takdirde de mutasarrıflıkların özel idarelerinden ayrı olmak üzere her ikisinin üstünde olarak – Kafkas Vilayeti Valisi – adıyla diğer büyük bir memurun Elviye-i Selâse dâhilinde bulundurulması gerekmektedir” (BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 5, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne - 30 Temmuz 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 6, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (30 Temmuz 1918).

3– Elviye-i Selâse'deki memurların iâşesi son derecede zordur. Hatta maaşlarıyla kendilerini geçindirecek kadar yiyecek tedarik eylemeleri mümkün değildir. Bu nedenden dolayı askeriye tarafından memurların iâşesine çalışılması veyahut iâşe masrafı adı altında ayrıca tahsisat verilmesi icap eder¹.

Abdülhalik Bey, Elviye-i Selâse'ye atanacak memurlar için uygulanması zorunlu bu hususları belirttikten sonra, bunlar gerçekleştirilmediği takdirde, oraya gönderilecek memurların mülkî idareyi kurmaları ve devam ettirmelerinin mümkün olamayacağı konusunda ikazda bulunmuştu. Bu nedenden dolayı ona göre, Elviye-i Selâse'nin idaresinin memurlar gelene değin askerî erkân ile kurulması zarurîydi. İleride verilecek olan iltihak kararından sonra ise mülkî memurların gelmesi daha iyi olacaktı².

Abdülhalik Bey 30 Temmuz 1918 tarihli raporunda mülkî teşkilat için gerekli diğer bazı hususlardan da bahsetmiştir. Bunlardan birisi Elviye-i Selâse'deki Müslüman halkın askere alınma meselesiydi. Ruslar kırk seneden beri İslam ahaliyi askere almayarak, ona karşılık olarak küçük bir askeri bedel ile yetinmişlerdi. Osmanlı devleti ise buralarını ele geçirdikten sonra hemen Elviye-i Selâse ahalisini askere davet etmişti. Hatta milis teşkilatı adıyla Kars ve Ardahan dâhilinde olan on yediden elli yaşına kadar yerel halk geçici olarak askere davet edilmişti. Abdülhalik Bey'e göre geçici de olsa bu durum daha şimdiden halk tarafından hoş karşılanmamıştı³.

Abdülhalik Bey'in bu raporda üzerinde durduğu diğer bir mesele ise mahsulâtтан alınan vergilerdi. Rapora göre, Elviye-i Selâse dâhilinde arazi umumiyetle dağlık olması nedeniyle, ziraata elverişli olarak Kars ve Ardahan ovalarından başka verimli yerler bulunmamaktaydı. Diğer taraflardaki köylüler ise sadece haneleri için mısır ziraatıyla uğraşmakta ve ihtiyaçlarını dışarıdan karşılamaktaydılar. Dolayısıyla, Elviye-i Selâse'de Kars ve Ardahan dışındaki yerlerden vergi alınmamasını istemiş, hatta buralara yardım edilmesi gerektiğini söylemiştir⁴. Yani Abdülhalik Bey Batum ve havalisindeki mahsulâtтан vergi alınmamasını düşünmekteydi.

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 6-7, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (30 Temmuz 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 7, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (30 Temmuz 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 7/8, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (30 Temmuz 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 8, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (30 Temmuz 1918).

30 Temmuz 1918 tarihli raporda Abdülhalik Bey'in üzerinde durduğu diğer bir mesele de Elviye-i Selâse'nin genel durumu ile alakalıydı. Ona göre Ruslar zamanında inşa edilmiş yolların ve mevcut ormanların muhafaza edilmesi gerekliydi. Ayrıca, şu anda çalışmayan sanayi tesislerinin bir an önce çalıştırılması için genel bütçeden para tahsisini istemekteydi¹.

3.1.5.3. Elviye-i Selâse'de Mülkî İdarenin Kurulması

Abdülhalik Bey'in 30 Temmuz ayrıntılı raporu, Dâhiliye Nezareti tarafından özetlenerek Sadrazam Talat Paşa'ya 30 Temmuz 1918'de gönderilmişti². Talat Paşa da gerekli işlemlerin yapılması için bu raporu Meclis-i Vükelâ'ya göndermişti. Meclis-i Vükelâ, 12 Ağustos 1918'de toplanarak, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'in başkanlığı altında Adliye, Nafia, Maarif, Maliye ile Ticaret ve Ziraat Nezaretleri müsteşarlarından ya da yüksek memurlarından oluşan bir heyet tarafından Elviye-i Selâse'nin mülkî teşkilatının oluşturulmasına karar vermişti³. Talat Paşa bu keyfiyeti Dâhiliye Nezaretine bildirmişti⁴. Dâhiliye Nezareti ise 14 Ağustos 1918 tarihinde Maliye Nazarı Vekili Talat Paşa ile Adliye Nazırı Halil, Nafia Nazırı Ali Münif, Maarif Nazırı Nazım ve Ticaret Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Beylere gönderdiği yazıda toplantıların başlayacağını ve her nezareti temsilen birer kişinin bu toplantıya gönderilmesini istemişti⁵.

Elviye-i Selâse'de mülkî teşkilatın kurulması için oluşturulan komisyon, 21 Ağustos 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'in başkanlığında bir toplantı düzenlemişti. Toplantıya Abdülhalik Bey'in dışında Maarif Nezareti adına Tedrisat-ı İbtidai-i Müdür-i Umumisi, Ticaret Nezareti adına Maden Müdür-i Umumisi, Maliye Nezareti adına Varidat Müdür-i Umumisi, Nafia Nezareti adına Nafia Müsteşarı,

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 8, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (30 Temmuz 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 1, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Sadrazam Talat Paşa'ya (4 Ağustos 1918).

³ BOA, MV, 212/ 127 (12 Ağustos 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 12, Sadrazam Talat Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (12 Ağustos 1918).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 9, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyetinden Maliye Nazarı Vekili Talat Paşa hazretleri ile Adliye Nazırı Halil, Nafia Nazırı Ali Münif, Maarif Nazırı Nazım ve Ticaret Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Beylere (14 Ağustos 1918). Toplantıya Maliye Nezareti adına Varidat-ı Umumiye Vekili Faik Nüzhet Bey Efendi katılacaktı (BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 11, Maliye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne - 15 Ağustos 1918). Ziraat Nezareti adına ise Maden Müdür-i Umumisi Cemal Bey katılacaktı (BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 12, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 25 Ağustos 1918).

Adliye Nezareti adına Umur-u Zatiye Müdürü katılmışlardı. Toplantıda Elviye-i Selâse'nin idarî taksimatıyla alakalı Abdülhalik Bey'in raporları detaylı olarak incelenmiş ve Elviye-i Selâse'nin idari taksimatı yapılmıştı. Buna göre: Batum, Kars ve Ardahan olmak üzere üç livadan oluşan Elviye-i Selâse, henüz sancak teşkilatına müsait olmayan Ardahan'ın Kars'a bağlanmasıyla Batum ve Kars livasından oluşacaktı. Batum mutasarrıflığı Çürüksu, Aşağı Acara, Yukarı Acara, Orta Batum (merkez kaza), Borçka, Maradiyyet, Artvin, Ardaneş, Şavşat kazalarından ve Kars sancağının da Nefs-i Kars, Göle, Ardahan, Çıldır, Şurakel, Akbaba, Zaruşad, Sarıkamış, Horasan, Kağızman, Nahçıvan, Oltu, Tavuskerd ve Posof, kazalarından meydana gelmesi uygun görülmüştür. Bu suretle merkez kazaları hariç olarak Batum livası 8 ve Kars livası ise 12 kazadan meydana gelmiştir.

Toplantıda bu kazaların her birine mutasarrıf, muhasebeci, tahrirat müdürü, maarif müdürü, sıhhiye müdürü ve üç merkez tabibi (Batum, Kars ve Ardahan), ziraat ve orman ve baytar müdürleri, posta ve telgraf müdürü, nafia başmühendisi, sanayi müfettişi ve yalnız Batum için bir maden mühendisinin atanmasına karar verilmişti. Toplantıda ayrıca, Batum ve Kars'ta istinaf ve bidayet, diğer mühim merkezlerde icap eden bidayet veya sulh mahkemeleri teşkil edilmesinin; Batum'un Artvin kazası ile Kars'ın Ardahan, Oltu ve Kağızman kazalarında bir mal müdürlüğü oluşturulmasının ve her iki sancağın diğer bütün kazalarında maliye tahsil şubelerinin kurulmasının; liva ve kaza merkezleri için birer, her kaza için bulunamadığı takdirde yalnız iki liva merkeziyle, Artvin, Ardahan, Oltu ve Kağızman kazaları için tercihen bir müftü tayin edilmesinin; her kazada bulunan demiryollarının süratli bir şekilde tamir edilmesinin; istisnasız olarak her kazada telgraf ve posta merkezlerinin açılmasının zaruri olduğu belirtilmiştir¹.

21 Ağustos'ta yapılan toplantının diğer bir gündem maddesi ise Elviye-i Selâse'ye gönderilecek memurlar ile alakalıydı. Abdülhalik Bey bu mesele üzerinde özellikle durmaktaydı. Çünkü, Ruslar zamanında memurlara büyük bir saygı duyulmaktaydı. Türk memurlarına da aynı şekilde saygının duyulması için şu hususların yerine getirilmesini istemiştir: 1- Batum ve Kars livalarına gidecek her memura gitmeden önce hükümetçe iki takım elbise verilmesi; 2- Harcırah yerine memurların bağlı olduğu daire

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-38, lef: 8/7 (10 Ağustos 1918).

başkanının tasdiki ile ödenmek üzere seferiye masrafının verilmesi; 3- Gelecek maaşlarından dört taksitte alınmak üzere her memura bir maaş oranında avans verilmesi; 4-Memurları suiistimallere yönelmekten korumak için geçici olarak Batum'dakilerin fazla olmak üzere maaşları oranında tahsisat verilmesi; 5- Adliye memurlarının İstanbul teşkilatına kıyasen maaş ve o maaşa göre tahsisat verilmesi kararlaştırılmıştır¹. Böylece 21 Ağustos tarihinde yapılan toplantı sona ermişti. Toplantıda alınan kararların çoğu görüldüğü üzere Abdülhalik Bey'in raporları ile örtüşmekteydi.

Abdülhalik Bey'in başkanlığında Elviye-i Selâse'de mülkî teşkilatı kurmak üzere oluşturulan komisyon toplantılarına devam etmiş ve “*İlhak Olunan Elviye-i Selâse'nin İdare Tarzına Dair Kararname Layihası*” yayınlamıştı². Bu kararname şu şekildeydi:

“Madde – 1) İlhak olunan Elviye-i Selâse ahâlisinin askeriye mükellefleri beş sene müddetle tecil edilmiştir.

Madde – 2) Aşar ve ağnam ve emlak ve temettü vergileri kanunları 1336 senesi başlangıcına kadar burada tatbik edilmeyip bunların yerine, işbu vergilerin toplanması üzerine eskiden var olan tekâlif-i tarh ve tahsiline devam olunacaktır.

Madde – 3) Orman ve maden ve taş ocakları hakkında usul-ü müessis nazar-ı dikkate alınarak nezaret-i mahsusa tanzim edilinceye kadar öteden beri havalî-i mezkurede tatbik edilmekte olan ahkam dairesinde hareket olunup orman ve maadin ve taş ocakları nizamnameleri tatbik olunmayacaktır.

Madde – 4) Belediye teşkilatıyla idare-i belediyeye ve Batum limanına ve seyr-ü sefain muamelatına dair nizam-ı mahsusa vaz ve isdar edilinceye değin bunun hakkında müessis olan usul ve ahkam-ı mahalliye dairesinde muamele olunacaktır.

Madde – 5) Tasarruf-u arazi hakkında devletçe bir esas vaz edilinceye değin şimdiye kadar tatbik olanların usul-ü tasarruf ve intikal-i muteber tutulacaktır.

Madde – 6) Maarif bahsinde ne suretle harekât olunacağına dair bir madde

Madde – 7) İdare-i hususiye-i vilayat hakkında bir madde

Madde – 8) Rusya hükümeti tarafından havalî-i mezkurede icra-ı sanata mezun olunan etba ve baytarlar ile eczacılar devletçe bir karar ittihazına kadar kemakân icra-yı sanat edebileceklerdir.

Madde – 9) Anonim şirketlerle sigorta şirketlerinin nizamnamat-ı mahsusatına tevfikân kayd ve tescil edilmesi için bir sene mehil verilmiştir.

Madde – 10) Akdemce müessis cemiyetlerin kanuna tevfikân kayd ve tescili için üç ay mehil verilmiştir.

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-38, lef: 7 (10 Ağustos 1918).

² Bu kararnamenin ne zaman yayımlandığı arşiv belgesinde belirtilmemiştir.

Madde – 11) Amelenin inzibat ve emniyet ve refahına ait ahkâm-ı mevzuanın tatbikine devam olunacaktır”¹.

Böylece, “*İlhak Olunan Elviye-i Selâse’nin İdare Tarzına Dair Kararname Layihası*” ile Elviye-i Selâse ile alakalı askere alınma, vergiler, orman, maden ve taşocaklarıyla alakalı işler, belediye teşkilatı, Batum limanının işleyişi, maarif, baytar, eczane işleri, anonim şirketler ve cemiyetlerin durumu ile alakalı hükümler belirlenmişti.

3.1.5.4. Batum Vilayeti Kararnamesinin İlanı

15 Ağustos 1918’de Elviye-i Selâse’nin Osmanlı devletine ilhakı ile alakalı hatt-ı hümayunu yayınlanmıştı. Yani Elviye-i Selâse artık Osmanlı devleti toprağıydı ve mülkî teşkilat da resmî olarak kurulabilirdi. Abdülhalik Bey’in başkanlığındaki Elviye-i Selâse’de mülkî teşkilatın kurulması için oluşturulan heyetin aldığı kararlar, Dâhiliye Nezareti’ne sunulmuştu. Dâhiliye Nezareti 4 Eylül 1918’de toplanarak Batum, Kars ve Ardahan mülhakatında “Batum Vilayeti” oluşturulmasına karar verdi ve bu kararnameyi Sadaret’e gönderdi². Sadaret’in Meclis-i Vükelâ’ya göndermesiyle, “Batum Vilayeti” kararnamesi, 7 Eylül 1918’de Meclis-i Vükelâ tarafından aynen onaylandı³. 14 Eylül 1918’de de Kararname ilan edildi ve 15 Eylül 1918’de Takvim-i Vekayi’de yayınlanarak yürürlüğe girdi⁴. 14 Eylül 1918 tarihli Batum Vilayeti Kararnamesi şu şekildedir:

“Birinci Madde: Batum Kars ve Ardahan mülhakatında Batum ve Kars livalarından mürekkep ‘Batum Vilayeti’ teşkil edilmiştir. Batum livası Orta Batum, Çürüksu, Borçka, Maradiyyet, Aşağı Acara, Yukarı Acara, Artvin, Ardanuş Şavşat kazaları ile 35 nahiyeden ve Kars livası Ardahan, Göle, Çıldır, Nefs-i Kars, Şurakel, Akbaba, Zaruşad, Sarıkamış, Horasan, Kağızman, Nahçıvan, Oltu, Tavuskerd ve Posof, kazaları ile 65 nahiyeden mürekkeptir.

İkinci Madde: Elviye-i mezkûre idare-i hususiyeleri itibariyle idare-i umumiye-i vilayet-i kanunen tevfiken elviye-i gayr-i mülhakadan olup yalnız idare-i umumiyelerinden dolayı vilayete merbut olacaklardır.

Üçüncü Madde: Mevâd-ı atide vilayât, liva, kaza ve nahiyeler birinci sınıf itibar olunmuştur.

¹ BOA, BEO.NGG, 339891.

² Kararnemenin “Esbab-ı Mucibe Layihası şu şekildeydi: “Elviye-i Selâse’de Ruslar tarafından meydana getirilen idari teşkilat ile bu teşkilatın mahalli ahali üzerine hasıl etmiş olduğu tesirin incelenmesi neticesinde Elviye-i Selâse’de birinci sınıftan Batum ve Kars livalarından oluşan bir vilayet ile 23 kaza ve 100 nahiyeye teşkil idareten gerekli görülmüştür” BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-30, lef: 1, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti’nden Sadaret Kaymakamı Kazım Efendi’ye (4 Eylül 1918).

³ BOA, MV, 249/ 165, Meclis-i Vükelâ Mazbatası (7 Eylül 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-50, lef: 2 (C. 2 Eylül 1918).

Dördüncü Madde: İşbu kararname tarih-i neşrinden itibaren mer'idir.

Beşinci Madde: İşbu kararnamenin icrasına Heyet-i Vükelâ memurdur.

Meclis-i umuminin icmaında kanununu teklif olmak üzere işbu kararnamenin merine vazı irade eyledim

7 Zilkade 1336 14 Eylül 1334

Adliye Nazırı Şurayı Devlet Reisi Halil

Bahriye Nazırı Ahmed Cemal

Dahiliye Nazırı İsmail

Sadrazam Vekili ve Harbiye Nazırı Enver

Şeyhülislam ve Evkaf-ı Hümayun Nazırı Vekili Musa Kazım

İaşe Nazırı Kemal Bey

Posta ve telgraf nazırı ve Maliye Nazırı Vekili Hüseyin Haşım

Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey

Maarif Nazırı Nazım

Nafia Nazırı Ali Münif¹.

Kararnameden de anlaşılacağı üzere Elviye-i Selâse'de Batum ve Kars livalarından oluşan tek bir vilayet teşkil edilmişti. Yani Elviye-i Selâse tabiri artık Batum Vilayeti anlamına gelecekti. "Batum Vilayeti Kararnamesi" aslında Abdülhalik Bey'in eseri idi, fakat kararnameden önerdiği bazı hususların da kabul edilmediği gözükmektedir. Oltu ve Tavuskerd Erzurum vilayetine bağlanmazken, Posof da Ahıska'ya bağlanmamıştı. Bunun nedeni, kararnamenin "esbab-ı mucibesinde" de belirtildiği gibi Elviye-i Selâse'nin Ruslar zamanında bu şekilde taksim edilmesiydi. Diğer bir husus da Abdülhalik Bey'in ısrarla "büyük memur" makamının kurulması meselesiydi. Kafkasya Valiliği yerine Batum Vilayeti meydana getirilerek "büyük memur" meselesi kısmen halledilmiş oldu. Kafkasya Valiliği'nin oluşturulmaması ise dış politika ile özellikle de Almanların hassasiyeti ile alakalıdır. Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü bölgelerini de içeren bir mülkî teşkilat, Türkiye'nin Kafkasya politikası nedeniyle zaten oldukça bozuk olan Türk-Alman ilişkilerini daha da bozacaktı.

Osmanlı devleti 14 Nisan 1918'de Batum'u ele geçirmiş ve tam 5 ay sonra 14 Eylül 1918 kararnamesi ile Batum Vilayeti kurulmuştu. Vilayetin oluşturulmasının bu kadar geç olmasının nedenleri Maverâ-yı Kafkas hükümeti ve daha sonra devletleri ile barış görüşmelerinin ve Türk ileri hareketinin devam etmesi; halkoylaması için yapılan nüfus sayımı meselesinin uzun sürmesi ve daha sonra altı merkezde tek tek halkoylamasının

¹ BOA, DH.İ-UM, E-40/ 30; BOA, A.AMD.MV, 105/ 80, lef: 2; BOA, MB.HPS, 161/ 44; BOA, DH.UMVM, 124/ 189; BOA, İ.DUİT, 1/ 1, lef: 3 (14 Eylül 1918).

yapılması; halkoylaması mazbatalarının Elviye-i Selâse'den gelen heyet tarafından bizzat verilmesi; padişahın iltihak hatt-ı hümayununu yayınlanmasının beklenmesi ve Elviye-i Selâse'de meydana getirilecek teşkilatın nasıl olacağı konusundaki tartışmaların uzaması şeklinde sıralanabilir.

Burada belirtilmesi gereken diğer bir husus Abdülhalik Bey'in Elviye-i Selâse'de incelemelerine başladığı ilk günden beri üzerinde ısrarla durduğu "Rus idaresi zamanındaki mülkî taksimat" meselesidir. Yani Türk idarî taksimatı yapılırken Rusların 40 yıllık iktidarları dönemindeki idarî taksimat esas alınmıştı. Oysa bu bölgelerde yaklaşık 400 yıldır Osmanlı yönetimi mevcuttu ve aslında Abdülhalik Bey'in ileri sürdüğü bazı argümanlar (iklim ve coğrafi faktörler gibi) Osmanlı mülkî teşkilatına daha yakındı. Çünkü Batum aynı iklim ve coğrafya özelliklerini taşıyan Trabzon ile birlikte aynı eyalet çatısı altında olurken, Kars aynı iklim ve coğrafyaya sahip Çıldır Eyaleti ya da Erzurum Eyaleti'nin bir parçası olmuştu. Hâlbuki 14 Eylül kararnamesinde Batum ve Kars, Batum Vilayeti çatısı altındaydı. Fakat bu sorunun cevabı aslında kendi içindedir. Çünkü Elviye-i Selâse olgusu 1878 yılında Batum, Kars ve Ardahan Ruslara verildikten sonra ortaya çıkmıştı. Yani Osmanlı devleti zamanında böyle bir olgu yoktu. Bu nedenle Osmanlı devleti, Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü'yü Elviye-i Selâse'ye karıştırmadığı gibi, Elviye-i Selâse'yi de Trabzon, Erzurum gibi diğer vilayetlere karıştırmamıştı. Sadece ehemmiyetinden dolayı Nahçıvan bu teşkilata katılmıştı. Zaten Nahçıvan Rus idaresinde de Kars'a bağlıydı. Yani, kısaca 1828, 1878, 1914 Osmanlı-Rus sınırları artık psikolojik sınırlar olmuştu ve idari teşkilat da buna göre yapılmalıydı. Nitekim Mondros Mütarekesi'yle Türkler 1914 sınırlarına geri döneceklerdi.

14 Eylül 1918'de teşkil edilen Batum Vilayeti'ne askerî bölgelerde görev yapmış bir valinin atanması istenilmişti¹. Bu görev için Van Valisi Haydar Bey² düşünülmüş ve 3

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 6 (14 Temmuz 1918).

² 5 Mayıs 1873 tarihinde doğan Haydar (Vaner) Bey'in ilk görevi 29 Ekim 1899 tarihinde atandığı "Van Vilayeti Maiyet Memurluğu" olmuştur. Bu vazifesinden sonra sırasıyla, Çölemerik, Gevar, Şıtak, Metroviçe kazalarında kaymakamlık vazifesi yapmıştır. Haydar Bey, 8 Eylül 1909 tarihinde Mülkiye Müfettişliği görevine tayin edilmiş, bu vazifesi sırasında Sultan Reşad'ın Rumeli seyahatine mutahassis aza olarak katılmıştır. Bu görevinden sonra Denizli, Kırkkilise, Maraş, Urfa Sancaklarında Mutasarrıflık görevlerini yerine getirmiştir. Aldığı vazifeleri oldukça iyi bir şekilde yerine getiren Haydar Bey 25 Şubat 1915'te Musul Vilayeti'ne tayin edilmiştir. Musul, Birinci Dünya Savaşı'nda hem Irak Cephesi'nde hem de İran Cephesi'ne yakın olması nedeniyle ve İngiliz ile Rusların ele geçirmek istedikleri yer altı kaynakları ve jeopolitik konum açısından önemli olan bir şehirdi. Haydar Bey

Ekim 1918’de “Batım Vilayeti Valiliği’ne Van Vilayeti valisi Haydar Beyin naklen tayini” Şeklindeki İrade-i Seniyye ile atanmıŐtı¹. Fakat 6 Ekim’de Şifre Kalemi’nden Haydar Bey’e gönderilen bir yazıda “Batım Vilayeti’ne Şimdilik kimse tayin edilmeyecektir, vazifenize devam ediniz” denilerek Haydar Bey’in Batım Valiliği’ne atanmasından vazgeçilmiŐtı². Haydar Bey’den sonra bir daha da vilayete vali atanmamıŐ, sadece Batım ve Kars’a mutasarrıflar atanmıştı. Batım Vilayeti adı altında kurulan vilayet daha hayata geçmeden fiili olarak ortadan kalkmıştı.

3.2. Batım Vilayeti’nde Teşkilatlanmayla İlgili Uygulamalar

3.2.1. Dâhiliye İŞleri

3.2.1.1. Memurların Atanması

Batım, 14 Nisan 1918’de TŐrk kuvvetleri tarafından ele geçirildikten sonra, Batım’a atanan ilk mŐlkî memurun, 15 Nisan 1918’de Batım idare memurluğuna atanan Heyet-i TeftiŐiye Reisi Hamid Bey olduğundan daha Önce bahsedilmişti. BŐtŐn Elviye-i Selâse TŐrk birlikleri tarafından ele geçirildiğinde daha kapsamlı bir idare teşkilatının kurulması gerekliydi. Bu nedenle, bu bölgelerde halkoylamasını gerçekteŐtirmek ve mŐlkî teşkilatı oluşturmak için AbdŐlhalik Bey Özel yetkiyle görevlendirilmişti. AbdŐlhalik Bey’e yardımcı olması için 4 mŐlkiye mŐfettiŐi daha vazifelendirilmişti. Bu mŐlkiye mŐfettiŐleri Necati, Hilmi, Şakir, Asaf Talat Beylerdi. AbdŐlhalik Bey bu mŐfettiŐlerden Hilmi Bey’i Kars’a, Şakir Bey’i Ardahan’a, Asaf Talat Bey’i Kağızman’a, Necati Bey’i de Oltu’ya göndermişti. Batım’da ise Hamid Bey zaten mutasarrıf vekilliği görevini yŐrŐtmekteydi. Bu kişilerin vazifeleri idare işlerini yŐrŐtmek ve halkoylamasını gerçekteŐtirmektir. Bu kişiler daha sonra gittikleri yerlerin mutasarrıf vekili olmuşlardır. Bu mutasarrıf vekilleri mŐlkî işlerin dışında askerî işlere bakmakla mŐkelleftiler (*Tasvir-i Efkâr*, 21 Temmuz 1918, n. 2520, s. 2).

yaklaşık iki buçuk sene kaldığı bu vilayette Musul Grubu Kumandanlığı sıfatıyla Ruslarla, Ermenilerle ve Nasturilerle savaŐmıŐ, SŐryani ve Yezidi ayaklanmalarını bastırmıŐ, cephelere kŐllyetli miktarda erzak nakli yaptırımıŐ, yoğun İngiliz ve Rus propagandası karşısında aŐiretleri TŐrk tarafına çekmişti. Bunun yanında Musul’a yapılan Ermenilerin tehcirini en sorunsuz Şekilde gerçekteŐtirmiŐ ve asayiş problemini en aza indirmiŐti. Haydar Bey, Musul’dan sonra Rus işgalinden yeni kurtulan ve problemleri bir hayli fazla olan Bitlis, Diyarbakır ve Van Vilayetlerinde valilik gŐrevlerine atanmıştı. Batım Vilayeti valiliğine atandığı sırada Van Vilayeti Valiliği gŐrevindeydi (detaylı bilgi için bkz: Sarı, 2004). Burada anlatılan Özellikleri ile Batım vilayetine atanılması dŐŐŐnen valinin sıfatları Haydar Bey ile birebir ŐrtŐŐmektedir.

¹ BOA, BEO.NGG, 935 (Özet), İrade-i Seniyye Layihası (3 Ekim 1918).

² BOA, DH.ŞFR, 92/ 57, Şifre Kalemi’nden Van Valisi Haydar Bey’e (6 Ekim 1918).

Abdülhalik Bey, mülkî teşkilatı oluşturmak için Dâhiliye Nezareti'nden birkaç mülkiye müfettişi daha istemişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Mülkiye Müfettişlerinden Emin, Hüsnü ve Fahreddin Beylerin Batum'a gönderilmesine karar vermişti¹. Bu arada, Batum mutasarrıf vekili Hamid Bey, Şark Orduları Grubu Kumandanı Vehib Paşa ile anlaşamadığından², Mayıs ayı ortalarında Batum'u terk ederek İstanbul'a gitmiş ve yerine vekâleten mutasarrıf olarak Cemil Bey atanmıştır³. 14 Eylül 1918 tarihinde teşkil edilen Batum Vilayeti ile Batum ve Kars livalarına ayrılmıştı. 3 Ekim 1918'de Batum mutasarrıflığına vekâlette bulunan Cemil Bey ve Kars mutasarrıflığına ise Nablus mutasarrıfı Faik Bey tayin edilmişlerdi⁴.

Batum Vilayeti teşkil edildikten sonra, atanması düşünülen memurlar hala atanmamışlardı. Vilayetin kazaları olan Kars, Kağızman, Oltu ve Ardahan'da sadece birer mülkiye müfettişi ile beraberlerinde birer ikişer memurdan başka kimse bulunmamaktaydı. IX. Ordu Kumandanlığı bu dört kazada mülkî memurların tamamlanmasını ya da bu yerlerin idaresinin askeriye verilmesini istemekteydi. Meclis-i Vükelâ'nın 7 Ekim'deki kararına göre bu kazalara gerekli memurların gönderilmesi kararlaştırılmış ve bu karar Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmişti⁵.

¹ BOA, DH.ŞFR, 87/ 81, Kalem-i Mahsus'tan Dahiliye Nezaret-i Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey'e (9 Mayıs 1918).

² Hamid Bey, hatıratında Batum'da Albay Kazım Bey ile (Batum'u alan 37. Kafkas Fırkası Kumandanı) idari teşkilatı kurduklarını belirttikten sonra Paşaların (Vehip, Enver, Cemal ve İsmail Hakkı) Batum'a gelmesiyle düzenin bozulduğundan bahsetmiştir. Ona göre bu paşalar meseleye ticari bakmakta ve bunların onaylamasıyla sahipsiz evler işgal edilmekte, mağazaların mallarına el konulmaktaydı. Hamid Bey, Vehip Paşa ile aralarının nasıl bozulduğunu ve Batum'u neden terk ettiğini şu şekilde anlatmaktadır: “Bir gün Cemal Paşa maiyetinde gelen Lazistan mebusu Sudi Bey, liva makamına gelerek tütün ihracına müsaade olunup olunmayacağını sordu. Ben, un ile mübadele etmek üzere sağlamak istediğim petrol ile şekerden başka maddeler, hassaten maişet hususunda en çok zaruret çeken Acara'nın biricik sermayesi olan tütün ihracı için pek müsaadekâr bulunmayı gerekli bulmuş... onun için Sudi Bey'in istediğini pek isabetli görerek 'istediği kadar tütün çıkarmakta serbest olduğunu' bildirdim ve gerekli vesikayı verdim. Bu müsaade üzerine gece vakti vapura nakledilmekte olan tütünün Vehip Paşa tarafından yasaklandığını haber aldım... Bu fuzulî müdahaleye karşı isyan ettim... Vehip Paşa'ya bir tezkere yazarak 'memleketin iktisadi ihtiyaçlarından ilham alarak verdiğim müsaadenin bahane edilerek girişilen muameleyi şahsıma ve memuriyetime hakaret telakki ettiğimi beyan ve bundan sonra keyif ve tahakkümünün hüküm süreceği bir sahada vazife görmeyeceğimi' ilave eyleyerek görevimi terk eyledim” (Eken, 2008:501-502).

³ Hamid Bey'in Batum'dan ne zaman ayrıldığına ve Cemil Bey'in de Batum'a ne zaman geldiğine dair kesin kayıt bulunmamaktadır. Fakat Sudi Bey olayı Mayıs ortalarında vukua gelmişti (BOA, DH.ŞFR, 87/249).

⁴ BOA, BEO.NGG, 943 (özet) (3 Ekim 1918). 8 Ekim 1918'de Dahiliye Nezareti'nden Batum Mutasarrıflığı'na çekilen telgrafta asaleten mutasarrıflığa atandığı bildirilmişti (BOA, DH.ŞFR, 92/ 79, Şifre Kalemi'nden Batum Mutasarrıflığı'na - 8 Ekim 1918). 9 Ekim 1918'de bu atamaların İrade-i Seniyyeleri yayınlanmıştı. (BOA, İ.DUİT, 42/ 102). 10 Ekim'de ise bu keyfiyet Sadaret'ten Dahili'ye Nezareti'ne bildirilmiştir (BOA, BEO.NGG, 340288).

⁵ BOA, MV, 212/ 207, Meclis-i Vükelâ Mazbatası (6 Ekim 1918).

Bu karar doğrultusunda bazı tayinler gerçekleştirilmişti. Kars Mutasarrıflığı'na Trablusşam Mutasarrıfı Şükrü Bey, Yukarı Acara Kaymakamı'na Ba'İbek¹ Kaymakamı Fuat Bey², Şavşat Kaymakamı'na Zahle³ Kaymakamı İhsan Bey, Şurakel Kaymakamı'na Mut Kaymakamı Hüsameddin Bey, Sarıkamış Kaymakamı'na Ari Nahiyesi Müdürü Kemal Bey, Tavuskerd Kaymakamı'na Erbaa eski Kaymakamı Ziya Bey, Orta Batum Kaymakamı'na Abdurrahman Gazi⁴ eski Kaymakamı Ahmed Dursun Bey, Maridat Kaymakamı'na Kuruçay⁵ Eski Kaymakamı Münir Raif Bey, Kars Merkez Kaymakamı'na Osmaneli eski Kaymakamı Kemal Bey, Oltu Kaymakamı'na Şıtak eski Kaymakamı Süleyman Nahif Bey, Posof Kaymakamı'na Akâbâd⁶ kaymakamı Niyazi Bey, Çürüksu Kaymakamı'na İnegöl Kaymakamı Said Bey ve Ardahan Kaymakamı'na Rasim Bey birinci sınıf maaş ve belirli miktarda tahsisat verilmek üzere tayin edilmişlerdir⁷.

Bu atamalarla birlikte Batum Vilayeti dâhilindeki bütün kazalara birer mülkî memur tayin edilmişti. Bu atamalarda dikkat çeken bir nokta 3 Ekim'de Kars Kaymakamı'na tayin edilen Faik Bey'in yerine Trablusşam Mutasarrıfı Şükrü Bey'in atanmasıydı. Faik Bey, 3 Ekim'de atanmasına karşılık görev mahalline hiç gelmemişti. Kars Mülkiye Müfettişi Hilmi Bey, 14 Kasım 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf göndererek İtilaf devletlerinin incelemelerde bulunacağı bu bölgede mülkî teşkilatın bir an önce kurulması gerektiğinden bahsetmiş ve Faik Bey'in ve diğer memurların bir an önce gönderilmesini istemişti⁸. Hilmi Bey'in bu telgrafi çektiği sıralarda Faik Bey görevinden alınmış Şükrü Bey ve atanmıştı, fakat bu durum Türk mülkî teşkilatı için iyi bir tecrübe olmamıştı.

3.2.1.2. Jandarma ve Polislerin İstihdamı

Batum ve çevresinin Rus İhtilallerinden sonra en büyük sorunlarından birisi asayiş

¹ Şam vilayetinde bir kaza (Sezen, 2006:61).

² BOA, BEO.NGG, 1065 (belge özeti) (9 Kasım 1918); BOA, BEO.NGG, 340590, Sadaret-i Umur-u Mühimme Kalemi'nden Dâhiliye Nezareti'ne (12 Kasım 1918).

³ Lübnan sancağında bir kaza (Sezen, 2006, s. 548).

⁴ İstanbul vilayeti Beykoz kazasına bağlı bir nahiyedir. Kartal'ın nahiyedeki adıdır (Sezen, 2006:3).

⁵ Erzurum vilayeti Erzincan sancağına bağlı bir kaza (Sezen, 2006:338).

⁶ İzmit sancağında bir nahiyedir (Sezen, 2006:11).

⁷ BOA, BEO.NGG, 1065 (belge özeti) (9 Kasım 1918).

⁸ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 12-24, lef: 2, Mülkiye Müfettişi Hilmi Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (14 Kasım 1918).

meselesiydi. Haydut ve eşkıyalara karşı alınan bütün tedbirlere rağmen bu sorun çözülmemişti. 14 Nisan 1918'de Batum Türkler tarafından alındığında, Türk birlikleri şehir ve civarında asayiş sağlamışlardı. Şehirde sükûnet hâsıl olmuştu. Fakat bu durumun devam etmesi için gerekli tedbirlerin alınması gerekiyordu. Bu nedenle, daha önce bahsedildiği gibi, 15 Nisan 1918'de Batum'da mülkî idareyi tesisle görevlendirilen Heyet-i Teftişîye Reisi Hamid Bey, 150 jandarma ve bir miktar polis ile birlikte Batum'a gönderilmişti. Bunun dışında, Abdülhalik Bey başkanlığındaki mülkî heyetle birlikte, Batum'da asayiş muhafaza etmek için polis komiseri, muavin, 15 polis neferi ve bir kaç jandarma memur da Batum'a gelmişti. Fakat bu jandarma ve polisler yeterli değildi. Bu nedenle Trabzon'da Elviye-i Selâse'ye polis yetiştirecek bir okul kurulmuştu. Ancak bu okul mezun verene kadar asayiş için gerekli jandarma ve polis memurunun sağlanması için Abdülhalik Bey, Jandarma Umum Kumandanlığı'na başvurarak III. Ordu'nun Elviye-i Selâse için kurulması düşünülen jandarma teşkilatına zabıt ve efrat vermesini talep etmişti. Umum Jandarma Kumandanlığı bu talebe olumsuz yanıt vermesine rağmen, İstanbul'dan Batum'a 4 zabıt ile 200 jandarmalık bir müfreze ile birlikte 3 tabur kumandanı gönderileceğini bildirmişti¹.

Jandarma Kumandanlığı verdiği sözde durmuş ve 8 Mayıs 1918'de Batum Jandarma Tabur Kumandanlığı'na Edirne Jandarma Tabur Kumandanlığı vekâletinde bulunan Binbaşı Tahsin Efendi, Kars Jandarma Tabur Kumandanlığı'na Umum Jandarma Kumandanlığı İkinci Şubesi Birinci Kısım'da görevli Kıdemli Yüzbaşı Rauf Efendi ve Ardahan Jandarma Tabur Kumandanlığı'na da Jandarma Zabitan Mektebi muallimlerinden Yüzbaşı Nesim Efendi'yi atamıştı². Ayrıca Dâhiliye Nezareti, Umum Jandarma Kumandanlığınca hazırlanan 175 jandarma ve 6 zabiti ilk vasıta ile Batum'a göndereceğini Abdülhalik Bey'e bildirmişti³. Fakat 3 tabur kumandanı Batum'a gidene kadar Trabzon Jandarma Alay Kumandanı Kazım Bey'in geçici olarak Batum'da

¹ BOA, DH.ŞFR, 87/ 67, Umum Jandarma Kumandanlığı'ndan Dahiliye Nezareti Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey'e (7 Mayıs 1918).

² BOA, BEO.NGG, 338588, Sadaretpenâhi'den Dahiliye Nezaretine (8 Mayıs 1918).

³ BOA, DH.KMS, 47/ 43, lef: 1, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'dan Dahiliye Nezareti Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey'e (9 Mayıs 1918); BOA, DH.ŞFR, 87/ 81, Kalem-i Mahsus'tan Dahiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'e (9 Mayıs 1918). Umum Jandarma Kumandanlığı Edirne Alayı'ndan İstanbul'a 30 jandarma göndermesi için emir vermişti. Yani, 175 jandarmanın 30'u Edirne'den hazırlanmıştı (BAO, DH.ŞFR, 86/ 281, Umum Jandarma Kumandanlığı'ndan Edirne Vilayeti'ne - 30 Nisan 1918).

istihdam edilmesi düşünülmekteydi¹.

Osmanlı hükümeti Batum'a güvenlik memurlarını göndermeye devam etmekteydi. Nitekim Dâhiliye Nezareti 8 zabıt ve 25 neferi 26 Mayıs'ta Gülcemal vapuruyla Batum'a doğru yola çıkarmıştı². Fakat bu jandarmalar henüz yolda iken, Abdülhalik Bey, 28 Mayıs'ta Umum Jandarma Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafta, üç livanın, özellikle Kars ve Ardahan'ın genel durumunun kötü olduğundan bahsetmiş ve zabitan ve efradın süratle yola çıkarılmasını istemiştir³. Abdülhalik Bey, aynı gün Dâhiliye Nezareti'ne de bir telgraf daha göndererek halkoylaması yapılırken jandarmaya ihtiyaç olduğunu ve vakit geçirmeden bir an önce halkoylamasının yapılması gerektiğini, bu nedenle bir an önce jandarma müfrezesinin gönderilmesini istemiştir⁴.

Batum'a jandarma gönderilmesine çalışılırken, Batum'da emniyet teşkilatı için incelemelerde bulunan Zeki Bey, 30 Mayıs 1918'de incelemelerini tamamlayarak bir rapor hazırlamıştı. Buna göre Batum şehrinde 141 polis memuru, 2 merkez memuru, 3 ikinci komiser, 7 komiser muavini, 7 tahakkuk memuru ve 1 polis müdürüne ihtiyaç vardı. Fakat bu memurların bölgeye gelmesi zaman alacaktı. Bu nedenle Abdülhalik Bey, 30 Mayıs 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, polis teşkilatı tamamlanıncaya kadar, Batum'un asayişinin jandarma tarafından temin edileceğini belirtmişti⁵. Abdülhalik Bey, aynı gün Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne de bir telgraf göndererek Batum polis teşkilatı için ihtiyaç olunan kadroyu doldurup dolduramayacağını sorduktan sonra, bir polis müdürünün tayin edilmesini istemiştir⁶. Abdülhalik Bey'in bu müracaatı üzerine Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Erzurum Polis Müdüriyeti'ne tayin edilen Demir Asaf Bey'i Batum'a tayin etmişti⁷.

Polis memurları Elviye-i Selâse'ye gönderilseler de ihtiyaç devam etmektedir. Bu

¹ BOA, DH.ŞFR, 87/ 119, Umum Jandarma Kumandanlığı'ndan Dahiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'e (12 Mayıs 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-5, lef: 1 (30 Mayıs 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-5, lef: yok, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Umum Jandarma Müdürlüğü'ne (28 Mayıs 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-5, lef: yok, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (28 Mayıs 1918).

⁵ BOA, DHEUM.MEM, 98/ 65, lef: 1, Dahiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (30 Mayıs 1918).

⁶ BOA, DHEUM.MEM, 98/ 65, lef: 2, Batum'da Dahiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Polis Zevât-ı Aliyelerine (30 Mayıs 1918).

⁷ BOA, DH.ŞFR, 88/ 4, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'e (1 Haziran 1918).

nedenle Vilayet-i Müstahlese'ye polis memuru yetiştirmek üzere Trabzon'da açılan edilen mektebe yerel ahaliden namzet kaydedilmesi istenmişti¹. Bu arada, 10 Haziran 1918'de Vilayat-ı Şarkiyye'de bulunan iki jandarma müfettişliğinin üçe çıkarılması, Trabzon, Batum ve Ardahan mintikalarının Trabzon müfettişliği, Erzurum, Bitlis, Van ve Kars mintikalarının Erzurum Müfettişliği'ne ilhakı II. Ordu Kumandanlığı'nca teklif olunmuştu². Bu şekilde asayiş işleri daha kolaylıkla halledilebilecekti.

Batum'a jandarma gönderilmeye devam edilmekteydi. 27 Haziranda ise Vilayât-ı Mustahlasla ile yeni livaların jandarma kıtaatı için bu kere mektepten yetişen zabıt vekillerinden 40 kişi gönderilmişti³. Buna rağmen Batum polisi mevcudunun yetersizliği nedeniyle III. Ordu'dan 14 nefer küçük zabıt Batum polis kadrosuna alınmıştı. Bunlar, 1 Temmuz'dan itibaren göreve başlayacaklardı. Batum Polis Müdürü Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden bu polislerin maaşlarının ödenmesini ve bunlara 40 takım elbisenin de gönderilmesi istemişti⁴. Bunun dışında Trabzon Mektebi için 80-100 takım elbise⁵; Batum, Kars ve Ardahan Jandarma Taburları için 300 takım elbise gönderilmesine karar verilmişti⁶.

Elviye-i Selâse'ye atanacak olan diğer bütün memurların seçiminde olduğu gibi polis memurlarının da seçiminde dikkatli davranılmaktaydı. Bu nedenle Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü Adapazarı'ndan iki iyi polis memurunun⁷, Aydın Vilayetinden de bir komiser, yedi polis memurunun gönderilmesini istemiştir⁸. Yine Konya mürettebatından

¹ BOA, DH.EUM.MEM, 98/ 84 (18 Haziran 1918).

² BOA, DH.ŞFR, 88/ 118, Dahiliye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'e (10 Haziran 1918).

³ BOA, DH.ŞFR, 88/ 260, Umum Jandarma Kumandanlığı'ndan Dahiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'e (27 Haziran 1918).

⁴ BOA, DH.EUM.LVZ, lef: 4, Batum Polis Müdürü'nden Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne (31 Haziran 1918). Batum Polis Müdürünün takım elbise istemesinin nedeni polis memurlarının giymekte oldukları elbiselerin pejmürde olması ve bu durumun çok çirkin bir manzara meydana getirmesiydi (BOA, DH.EUM.LVZ, 42/ 148, İstanbul Polis Müdüriyeti'ne - 19 Haziran 334).

⁵ BOA, DH.ŞFR, 89/ 37, Umum Jandarma Kumandanlığı'ndan Dahiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'e (7 Temmuz 1918).

⁶ BOA, DH.ŞFR, 89/ 110, Umum Jandarma Kumandanlığı'ndan Dahiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'e (17 Temmuz 1918).

⁷ Bu polis memurları şunlardır: Sapançalı Mehmet Nuri Efendi, Adapazarılı Agah Efendi (BOA, DH.ŞFR, 88/ 38, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na- 3 Haziran 1918).

⁸ Aydın Vilayeti'nden gönderilmesi istenilen polisler şunlardır: İkinci komiser İzmirli Abdülkerim Efendi, Polis memuru Bartınlı Fehmi Efendi, Polis memuru Nifli Hafız Ahmet Efendi, Polis memuru İzmirli Mehmet Ali Efendi, Polis memuru Giritli Ali Efendi, Polis memuru Rodoslu Salim Efendi, Polis memuru Bergamalı Yakup Efendi (BOA, DH.ŞFR, 88/ 137, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Aydın Vilayeti'ne - 13 Haziran 1918).

mürettebatından üç kişi seçilip Batum'a gönderilmişlerdir¹. Ayrıca, Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nden Batum Mutasarrıflığı'na 4 Kasım 1918'de gönderilen telgrafta komiserlerin “vazifelerini hüsn-i ifa edebilecek” kişilerden seçildiği belirtilmiştir².

12 Kasım 1918'de Batum Polis Müdüriyeti'ne vekâlette bulunan Demir Asaf Bey tayin edilmişti³. Fakat Batum'daki polis teşkilatı gereği gibi kurulamamıştı. Bu nedenle Polis Müdürü Demir Asaf Bey, Batum Polis Müdüriyeti kadrosundaki amir ve memurların yetersizliği sebebiyle, bir karakolun jandarmaya devredileceğini Dahiliye Nezareti'ne bildirmekteydi⁴.

3.2.1.3. Nüfus Muameleti

Elviye-i Selâse'nin Osmanlı devletine iltihakının gerçekleştirilmesi için halkoylaması yapılması gerekiyordu. Halkoylaması için de nüfus sayımının yapılması şarttı. Abdülhalik Bey'in sağlıklı bir nüfus sayımı yapabilmesi için nüfus memurlarına ve kâtiplerine ihtiyacı vardı ve bu talebini Dâhiliye Nezareti'ne iletmişti. Dâhiliye Nezareti de 9 Mayıs 1918 tarihinde, Abdülhalik Bey'e gönderdiği telgrafta Nüfus Kâtibi Fahrettin Bey'in Batum'a gönderileceğini bildirmişti⁵.

Halkoylaması tamamlandıktan sonra da Elviye-i Selâse'de nüfus memurlarının vazifeleri bitmemişti. Çünkü bu kez de “ahz-ı asker” teşkilatı için nüfus sayımının yapılması gerekiyordu. Ağustos ayında Batum ve Kars'a nüfus memurlarının gönderileceği Nüfus Müdürlüğü'nden bildirilmişti⁶. Harbiye Nezareti 4 Eylül 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Batum, Kars, Gümrü, Ahıska sancaklarında askerî teşkilat tatbik edilmek üzere Müslim ve gayrimüslim nüfusun sayılıp sayılmadığını ve nüfus memurlarının tayin edilip edilmediklerini sormuştu⁷. Harbiye Nezareti'nin 4 Eylül tarihli telgrafına, Dâhiliye Nezareti 7 Eylül'de verdiği cevapta,

¹ Polis memurları Kazım, Abdülaziz, Hamza Efendiler Şam vapuruyla Batum'a gelmişler ve 15 Eylül 1918 tarihinden itibaren vazifeye başlamışlardır (BOA, DH.EUM.SSM, 62/ 23 - 16 Eylül 1918).

² BOA, DH.ŞFR, 93/ 28, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Batum Mutasarrıflığı'na (4 Kasım 1918).

³ BOA, BEO.NGG, 1065 (belge özeti) (9 Kasım 1918); BOA, BEO.NGG, 340590, Sadaret-i Umur-ı Mühimme Kaleminden Dahiliye Nezareti'ne (12 Kasım 1918).

⁴ BOA, DH.EUM.MEM, 127/ 10, Batum Polis Müdürü'nden (17 Kasım 1918).

⁵ BOA, DH.ŞFR, 87/ 81, Kalem-i Mahsus'tan Dahiliye Nezareti Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey'e (9 Mayıs 1918).

⁶ BOA, DH.SN.THR, 80/ 66, lef: 2 (C. 14 Ağustos 1918).

⁷ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-48, lef: 2 (4 Eylül 1918).

Elviye-i Selâse'nin nüfusu hakkında bazı bilgiler vermişti. Bu bilgilere göre Elviye-i Selâse'nin toplam nüfusu 320.000 olup bunun 140.000'i Batum livasında, 180.000'i ise Kars livasında yaşamaktaydı¹. Batum merkez kazasında ise 6.263 aile olmak üzere 18.920 nüfus yaşamaktaydı². Başka bir sayıma göre ise şehrin merkez nüfusu 20.995 olarak tespit edilmişti³.

Batum, Kars ve Ardahan'da kurulacak mülkî teşkilat hakkındaki layiha kanunlaştırıldığı zaman meydana gelecek kaza ve livalara nüfus memurları da tayin edilecekti⁴. Nitekim 14 Eylül 1918'de Batum Vilayeti teşekkül edildiğinde, Batum ve Kars livalarına ayrılan Batum Vilayeti'nde nüfus teşkilatı kurulmuştu⁵. Buna göre Batum ve Kars livalarında birer müdür, bir baş katip ve iki katip bulunmaktaydı. Bunun dışında livaların kazalarına da birer memur ve katip atanmışlardı⁶. Batum Sicil Nüfus Müdürlüğü'ne 29 Eylül 1918'de Hırka-i Şerif şubesi nüfus memuru Akif Efendi tayin edilmiştir⁷. Görüldüğü üzere Batum'a atanan memurlar yine İstanbul'dan idi.

Bu arada IX. Ordu Kumandanlığı Batum ve civarındaki Hıristiyan nüfusu azaltmak için Batum'a dönmek isteyenlere vesika verilmemesini 21 Eylül'de Batum Mutasarrıflığı'na bildirmişti. Fakat Batum Mutasarrıfı Cemil Bey bu uygulamanın diğer unsurları tahrik edeceğini düşünmüş ve bu endişelerini 29 Ekim'de Dahiliye Nezareti'ne iletmışti⁸. Dâhiliye Nezareti ise 7 Kasım'da Cemil Bey'e gönderdiği telgrafta serbest bir siyaset

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-48, lef: 5, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya (7 Eylül 1918).

² BOA, DH.SN.THR, 81/ 33, lef: 2, Mutasarrıf Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne.

³ BOA, DH.SN.THR, 81/ 33, lef: 4.

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-48, lef: 5, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya (7 Eylül 1918).

⁵ BOA, DH.SN.THR, 81/ 33, lef: 1, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kalemi'nden Batum Mutasarrıflığı'na (C. 23 Eylül 1918).

⁶ Bir nüfus memuru ve bir nüfus kâtibi atanan Batum livasının kazaları şunlardır: Orta Batum, Çürüksu, Borçka, Maridiyet, Aşağı Acara, Yukarı Acara, Artvin, Ardanuş ve Şavşat. Aynı şekilde Kars livasının kazaları ise şunlardır: Kars merkez, Ardahan, Göle, Çıldır, Şurakel, Akbaba, Zaruşad, Sarıkamış, Horasan, Kağızman, Nahçıvan, Oltu, Tavuskerd ve Posof. Batum ve Kars livasındaki müdürler 1.200, başkâtipler 800, kâtipler 600'er, kazalardaki memurlar 800 ve kâtipler ise 600'er kuruş maaş alacaklardı. Batum vilayetindeki nüfus memur ve kâtiplerinin masrafları Batum sancağında aylık 6400 yıllık 76.800, Kars livasında aylık 32.200 yıllık 386.400 olmak üzere toplam aylık 38.600 yıllık ise 463.200 kuruştur (BOA, DH.SN.THR, 80/ 105, lef: 1, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kalemi'nden Dahiliye Nezareti'ne - 21 Ekim 1918).

⁷ BOA, DH.SN.THR, 81/ 77, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kalemi Dahiliye Nezareti'ne (13 Kasım 1918).

⁸ BOA, DH/İ-UM, E-49/ 40, lef: 2, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (29 Ekim 1918).

takip edilmesini istemiştir¹. Yani Hıristiyanlar arzu ettikleri takdirde Batum'a gelebileceklerdi.

Batum, Kars ve Ardahan livalarındaki nüfus memurları, ahz-ı asker teşkilatının uygulanmasından vazgeçilmesinden sonra, IX. Ordu emrine verilmişlerdi².

3.2.2. Maliye İşleri

3.2.2.1. Memâlik-i Mülhaka Tekâlif-i Maliyesi Hakkında Kararname Layihası

Elviye-i Selâse'de mülkî işleri tanzim etmekle vazifelendirilen Abdülhalik Bey'in emrindeki 4 mülkiye müfettişinden birisi maliye müfettişlerinden İhsan Bey'di. İhsan Bey Elviye-i Selâse ile ilgili mali işleri düzenlemek için incelemeleri sonucunda detaylı bir rapor yazmıştı. Elviye-i Selâse'nin mülkî teşkilatının kurulması için Abdülhalik Bey'in başkanlığındaki komisyonun 7 Eylül tarihli toplantısında İhsan Bey'in raporları doğrultusunda "*Memâlik-i Mülhaka Tekâlif-i Maliyesi Hakkında Kararname Layihası*" yayımlanmıştır. Teşkil edilmesi gündemde olan Batum Vilayeti'ndeki vergileri düzenleyecek olan bu layiha şu şekildedir:

Birinci madde: 15 Ağustos 1918 tarihli idare-i seniyye göre Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmiş olan Kars, Ardahan ve Batum livalarında 1336/1919 senesinden itibaren, Osmanlı Devleti'nin diğer yerlerinde olduğu gibi vergiler tatbik edilecektir. 1335/1918 yılı sonuna kadar ise bu bölge ilhak edilmeden önceki geçerli olan vergiler alınacaktır.

İkinci madde: Aşağıdaki vergiler bu kararnamenin yayınlanmasından itibaren Osmanlı kanunları dairesinde tahsil olunacaktır.

- a) Gümrük rüsumu
- b) Adliye rüsumu
- c) Posta ve telgraf rüsumu
- d) Bahriye rüsumu
- e) Damga ve kıymetli evrak

¹ BOA, DH/İ-UM, E-49/ 40, lef: 1; BOA, DH.ŞFR, 93/ 83, İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti'nden Batum Mutasarrıflığı'na (7 Kasım 1918).

² ATASE, İSH, K: 168, G: 38, B: 38-1; ATASE, İSH, K: 71, G: 114, B: 114-1, Harbiye Nazırı Cevat Paşa'dan Erkânı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne.

f) Tuz, müskerat ve balık rüsumu

g) Orman ve maadin rüsumu

h) Harir aşarı

i) Muafiyet-i askeriye

Üçüncü madde: İlhaktan önce uygulanan vergiler, sekiz buçuk ruble bir Osmanlı lirasına göre hesaplanacaktır.

Dördüncü madde: Alım-satım ve buna bağlı vergilerin tahsiline hususî tasarrufların tanziminden sonra başlanılacak ve ne zaman başlanacağı devletçe ilan olunacaktır.

Beşinci madde: İlhak edilen yerlerdeki Müslüman ahaliden alınan “bedel-i askeri” ilga edilmiştir.¹

“Maliye İşleri” başlığı altında anlatılacak diğer konuları da ilgilendiren, “*Memâlik-i Mülhaka Tekalif-i Maliyesi Hakkında Kararname Layihası*” incelendiğinde 1. maddede Osmanlı devletine 15 Ağustos 1918 tarihli irade ile ilhak edilmiş Batum, Ardahan ve Kars vilayetlerinde 1336 (1919) senesinden itibaren Osmanlı diğer yerlerinde olduğu gibi vergi alınacak, fakat 1335 (1918) senesi için Rus zamanındaki vergilerin alınmasına devam edilecekti. 2. maddede ise alınacak vergiler listelenmişti buna göre gümrük rüsumu, adliye rüsumu, posta ve telgraf rüsumu, bahriye rüsumu, damga ve kıymetli evrak, tuz ve müskerat ve balık rüsumu, orman ve maadin rüsumu, harir aşarı ve muafiyet-i askeriye vergi kalemleriydi. 3. maddede ise 1 lira 8,5 ruble değerine sabitlenerek vergi alımındaki farklılıklar giderilmişti. Bu uygulama para tedavülünde geçerli olmayıp sadece vergileri kapsamaktaydı. 5. maddede askere gitmemeleri karşılığında Müslüman ahaliden alınan bedel kaldırılmıştı.

3.2.2.2. Elviye-i Selâse’de Aşar Meselesi

Türk birlikleri Batum, Kars ve Ardahan’ı ele geçirdiklerinde bu bölgedeki vergilerin nasıl olacağına dair bir tartışma meydana gelmişti. Sonunda, Meclis-i Vükelâ’da Elviye-i Selâse’de halkoylaması ile Osmanlı devletine ilhak kararı verilinceye kadar Rus

¹ BOA, BEO.NGG, 339891; BOA, MV, 249/ 163; BOA, İ.DUİT, 94/ 21, lef: 1 (7 Eylül 1918).

hükümeti zamanındaki vergilerin tahsiline devam edilmesine karar verilmişti¹. Fakat bu kez de ekili araziden aşar alınıp alınmayacağı konusu belirsizdi. Abdülhalik Bey'in de uygun görmesiyle işgalden kurtarılan vilayetlerdeki mahsulâtta aynî aşar alınmayıp, aşar mahiyetini taşıyan vergi tahsil edilmesine karar verilmişti². Bu suretle Elviye-i Selâse'de vergi meselesi düzenlenmişti.

Elviye-i Selâse'de mahsulâtta aşar alınmamasına karar verilmesine rağmen IX. Ordu Kumandanlığı Ardahan'da ahaliye tarlalarından çıkacak hububattan aynen 8/1 aşar alınarak yemek, yemlik ve tohumluk ayrıldıktan sonra, fazlasının askeriye tarafından satın alınacağını ilan etmişti. Abdülhalik Bey, 12 Temmuz 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf göndererek bu durumu haberdar ettikten sonra bu havalide iki türlü vergi tahsil edilmesinin doğru olmadığını belirtmişti³.

Abdülhalik Bey, bu adaletsizliği gidermek için ahaliye alanan arazi vergisini sahiplerine geri vermeyi düşünmekteydi. Fakat IX. Ordu'dan kendisine verilen cevapta ordu iaşesinin temini için hâsıllardan aşar alınmasının ve fazla olarak iki mislinin satın alınmasının zaruri olduğu belirtilmişti. Abdülhalik Bey, bunun üzerine ahalinin daha fazla zorlukla karşılaşmaması için vergi toplanmasını geçicici olarak tatil etmişti. Ancak bu durumda ise ordu iaşe ihtiyacını giderirken, mülkî idarenin tek gelir kaynağı da böylece kapanmış olacaktı. Bu suretle, aylık 800 lira kadar olan memurların maaşı ve diğer mahalli masraflar karşılanamayacaktı. Ayrıca, halktan alınan paralar ödense bile, iki kere vergi alındığı için hükümetin otoritesi ise zayıflamış olacaktı. Abdülhalik Bey, 28 Temmuz'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta bu duruma acilen çözüm bulunmasını istemiştir⁴.

Abdülhalik Bey'in bu telgrafı üzerine, Dâhiliye Nezareti bu meseleyi Harbiye Nezareti'ne iletmişti. Harbiye Nezareti de Elviye-i Selâse'deki aşar meselesine çözüm bulmak için, Şark Orduları Grubu Kumandanlığı'na Batum, Ardahan Kağızman ve Oltu

¹ BOA, BEO.NGG, 338691, Sadaret'ten Dahiliye ve Maliye Nezaretlerine (23 Mayıs 1918); BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-4, lef: 3, Sadrazam'dan Dahiliye Nezareti'ne (23 Mayıs 1918).

² Temmuz ayı sonuna kadar bu şekilde 33.847 ruble tahsilât yapılmıştı (BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 14).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 2, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (12 Temmuz 1918). Dâhiliye Nezareti de Abdülhalik Bey'in bu telgrafını 14 Temmuz'da Harbiye Nezareti'ne göndermiştir (BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 1, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya - 14 Temmuz 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 14, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (28 Temmuz 1918).

havalisinde bu sene mahsulâtından ordunun iaşesini temin etmek için, aşarın alınmasından sonra ahalinin tohumluk ve bir senelik iaşe ihtiyacı bakayasının tamamen İaşe-i Umumiye adına satın alınıp alınmayacağını sormuştu. Harbiye Nazırı Enver Paşa, 18 Ağustos 1918'de Sadaret'e gönderdiği yazıda ise ordunun iaşe ihtiyacının mahallince tedarik edilmesinin zaruri bulunduğundan bahisle, yapılacak muamelenin tayininin Meclis-i Vükelâ'da mütalaa edildikten sonra bir karara bağlanmasını istemişti¹. Görüldüğü üzere, Harbiye Nezareti, aşar meselesinin çözülmesini istemekte, fakat bu işten ordunun da zarar görmemesini arzu etmekteydi. Sadaret de bu isteği 19 Ağustos 1918'de Maliye Nezareti'ne göndermişti². Maliye Nezareti, Sadaret'e 22 Ağustos 1918'de gönderdiği cevabî yazıda, Elviye-i Selâse ve daha sonra işgal edilen mahallerde arazi vergisi alınarak, kesinlikle aşar ve saire alınmamasının kararlaştırıldığını belirtmiş, IX. Ordu Kumandalığı'na da bu kararın dışında yaptığı işlerin durdurulması için Ordu Kumandanlığı tarafından tebligat gönderilmesini istemişti³. Maliye, bu kararıyla Elviye-i Selâse arazisinden sadece vergi alınması kararlaştırmıştı.

Bu yazışmaların devam ettiği sırada Dâhiliye Nezareti'nin Sadaret'e gönderdiği 19 Ağustos tarihli telgrafından IX. Ordu Kumandanlığı'nın Ardahan ve Batum'da daha farklı icraatlarının olduğu ortaya çıkmaktaydı. IX. Ordu Kumandanlığı, Ardahan'da 1918 senesi mahsulâtından aynî aşar ve iki misli satın alma icrasının dışında, harmanlarda tahmin usulü ile aşar ve satın almaları da gerçekleştirmektedir. Bunun dışında IX. Ordu, Elviye-i Selâse'den 3.200.000 kilo aşar talep etmişti. Dâhiliye Nezareti yazısının devamında Batum havalisinde zaten iaşe sorunu bulunduğunu, bu nedenle bu bölgenin sorunun çözülmesi için civar yerlerden zahire gönderilmesi gerekirken, iki kez vergi alınmasının durumu büsbütün kötüleştireceğini belirtmişti. Nezaret yazısının sonunda Ordu tarafından bir çözüm bulunamazsa mülkî memurları geri çekme tehdidinde de bulunmuştu⁴. Dâhiliye Nezareti'nin bu telgrafından Elviye-i Selâse'deki durumun artık son noktaya geldiği anlaşılmaktadır. Nezaret durumun bu şekilde devam etmesi halinde bütün mülkî idarenin ger çekileceğini söyleyerek Sadaret'i bir nevi tehdit etmiştir.

¹ BOA, NGG, 339652, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Hariciye Nezareti'ne (18 Ağustos 1918).

² BOA, NGG, 339652, Sadaret'ten Maliye Nezareti'ne (19 Ağustos 1918).

³ BOA, BEO.NGG, 339789, Maliye Nezareti'nden Sadaret'e (22 Ağustos 1918).

⁴ BOA, BEO.NGG, 339806, Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e (19 Ağustos 1918).

19 Ağustos tarihli Dâhiliye Nezareti'nin Sadaret'e gönderdiği telgraf ve 22 Ağustos tarihli Maliye Nezareti'nin Sadaret'e gönderdiği karara rağmen IX. Ordu Kumandanlığı, Elviye-i Selâse'den 3.200.000 kilo aşarın alınmasında ısrar etmekteydi. Bunun üzerine, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey, 28 Ağustos¹ ve 29 Ağustos 1918² tarihlerinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgraflarla IX. Ordu Kumandanlığı'nın aşar ve satılma işlerine devam ettiğini ve evvelce maktu bedelleri vermiş olan ahali tarafından da ikinci defa olarak bir de aynı aşar alındığını bildirerek, bunlara son verilmesini istemiştir.

Elviye-i Selâse havalisinden aşar alınma meselesi konusunda 22 Ağustos tarihli Maliye Nezareti'nin tezkeresi, Meclis-i Vükelâ'da 29 Ağustos 1918'de görüşülmüştü. Meclis-i Vükelâ'da mesele mütalaa edildikten sonra ordunun iaşe durumu Harbiye Nezareti'nce tetkik olunmak üzere Elviye-i Selâse mahsulâtından aşar alınmamasına karar verilmiş ve bu hususun Dâhiliye, Ziraat, İaşe Nezaretlerine tebliğ edilmesine karar verilmişti³. Meclis-i Vükelâ'nın bu kararını Dâhiliye Nezareti, 2 Eylül 1918'de Batum, Ardahan, Kağızman ve Oltu mülkî idare memurlarına da göndermişti⁴.

29 Ağustos 1918 tarihli Meclis-i Vükelâ kararı üzerine Harbiye Nezareti, Şark Orduları Grubu Kumandanlığı'ndan Batum, Kars ve Ardahan sancakları ahalisinden, aşar ve birinci misil namı ile zahire ve diğer erzaktan hiçbir şey alınmamasını, ordu ihtiyacının bedel karşılığında satın alınarak temin edilmesini istemişti. Şark Orduları Grubu Kumandanlığı, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği cevabî telgrafta ise bu vilayetlerde henüz vazife yapacak sayıda mülkiye memuru olmadığından, askeriye tarafından bütün kazalara zabitanadan tahmin heyetleri gönderilerek, ziraat ürünlerinin miktarları tahmin ettirildiği ve bu tahminler üzerinden aşarın aynen ve bir veya iki mislinin de satın alınması esas görüldüğü belirtilmişti. Şark Orduları Grubu Kumandanlığı'na göre, ordu ve iaşesi bu esas üzerine bina edilmiş ve bu ahalinin arzusuyla gerçekleştirilmiştir. Kumandanlık telgrafın devamında, ihtiyacın yalnız satın alma ile temininin mümkün olamayacağını, başka suretle yapılması halinde ordunun iaşesinin tehlikeye gireceğinden orduca toplanılan usulün ifa ve fakat aşar namıyla olunacak kısmın dahi

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 9, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (28 Ağustos 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 14, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (29 Ağustos 1918).

³ BOA, MV, 212/ 155, Meclis-i Vükelâ Mazbatası (29 Ağustos 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 10, İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden Batum, Ardahan, Kağızman, Oltu İdare-i Mülkiye Memurlarına (2 Eylül 1918).

bedelinin ödenmesi şeklindeki uygulamaya müsaade edilmesini istirham etmişti. Şark Orduları Grubu Kumandanlığı'nın bu telgrafi üzerine Harbiye Nezareti ordunun iaşe ihtiyacının temin edilmesinin pek önemli bir iş olduğunu düşünerek, kumandanlığın uygulamasını münasip görmüştü. Bu uygulamanın Elviye-i Selâse'deki mülkî memurlara tebliğ edilmesini Harbiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti'nden istemişti¹. Abdülhalik Bey'in ısrarla üzerinde durduğu, fakat bir türlü gerçekleştirilemeyen mülkî memurların "toplu halde ve derhal" atanması, burada da bir problem ortaya çıkmaktaydı.

Harbiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti'ne bu şekilde telgraf göndermesine rağmen Sadaret, 1 Eylül 1918'de Harbiye Nezareti'ne Batum ve mülhakatında aşarın toplanması uygulamasından vazgeçilmesini istemişti². Fakat IX. Ordu bu uygulamada ısrar ederek, Batum Mutasarrıflığı'ndan aşar ve bir misli oranında mubayaa için kıymetlerin belirlenmesini talep etmişti. Batum Mutasarrıfı Cemil Bey, 21 Eylül 1918'de İdare-i Umumiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, mahsulün esasen kâfi olmamasından dolayı 1918 yılı için bu mubayaadan vazgeçilmesini istemiştir³. Cemil Bey'in ikazı üzerine Dâhiliye Nezareti başka çözüm yolları aramış ve İaşe Nezareti'ne başvurarak ordu ihtiyaçlarının bu Nezaretçe karşılanmasını talep etmişti⁴.

Meclis-i Vükelâ'nın net ve kesin kararına ve bütün bu yazışmalarına rağmen hala Kars'ta⁵ ve Ardahan'da⁶ aşar ve iki misli mubayaa uygulamasına devam edilmekteydi. Bunun üzerine İdare-i Umumiye Müdüriyeti 21 Eylül'de gönderdiği telgrafla IX. Ordu aşar konusunda ısrarlarına devam ederse Ardahan'ı terk edip, Batum'a gitmesini Ardahan Mutasarrıfı Şakir Bey'e söylemişti⁷. Şakir Bey, IX. Ordu'nun fevri davranışlarına dayanamamış ve sonunda 9 Ekim günü Ardahan'ı terk ederek Batum'a

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 16, Harbiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne (31 Ağustos 1918).

² BOA, BEO.NGG, 339806, Sadaret'ten Harbiye Nezareti'ne (1 Eylül 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 26, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den İdare-i Umumiye Müdüriyeti'ne (21 Eylül 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 25, İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden İaşe Nazırı Kemal Bey'e (23 Eylül 1918).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 27, İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya (24 Eylül 1918).

⁶ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 13, Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e (5 Ekim 1918).

⁷ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 23, İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden Ardahan'da Mülkiye Memuru Şakir Bey'e (21 Eylül 1918).

gitmiştir¹. Aynı durum Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey için de geçerliydi².

Dâhiliye Nezareti ayrıca, Harbiye Nazırı İzzet Paşa'ya 15 Ekim 1918'de bir yazı göndererek IX. Ordu'nun 29 Ağustos tarihli Meclis-i Vükelâ kararını uygulamasını istemişti. Dâhiliye Nezareti, Harbiye Nezareti'ne bu tebliği yaptıktan sonra Batum'da bulunan Ardahan Mutasarrıfı Şakir Bey'e Harbiye Nezareti'nin Meclis-i Vükelâ kararına uyacağını, bu nedenle Ardahan'a giderek göreve başlamasını söylerken,³ Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey'e de ayrı bir telgraf göndererek görev mahallinden ayrılmamasını ve gelişmeleri aktarmasını söylemişti⁴.

Fakat bu tedbirlere rağmen IX. Ordu bölgesinde aşardan mubayaa işi devam etmekteydi. Batum Mutasarrıf Cemil Bey, 19 Ekim 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta IX. Ordu'nun Kars ve Ardahan'da uyguladığı aşar işini Batum havalisine yaymaya devam ettiğini bildirmişti⁵. Dâhiliye Nezareti de Cemil Bey'in bu telgrafını Ahmet İzzet Paşa'ya 24 Ekim'de gönderdiği tezkere ile haberdar etmişti⁶. Fakat Kasım ayı geldiği halde hala Elviye-i Selâse'de aşar sorunu çözülememişti⁷. Görüldüğü üzere Osmanlı ordusu Elviye-i Selâse'ye girmesinde, bu bölgeleri tahliye edene kadar araziden alınan aşar ve mubayaa meselesini çözememişti. Bu durum bölgede oluşturulan mülkî teşkilatın işlevselliğinin de sorgulanmasına neden olmaktadır.

3.2.2.3. Batum'da Rus Bankaları Meselesi

Kafkasya, İran, Orta Asya ve Doğu Anadolu'nun dünyaya açılan kapısı ve Kafkasya'nın en büyük sanayi ve ticaret merkezlerinden birisi olan Batum'da Sovyet Rusya zamanında dört büyük Rus Bankası bulunmaktaydı. Bunlar, Azbank, Kokozyan, Union ve Asya-Rus Bankalarıydı. Türkler, 14 Nisan 1918'de Batum'a girmeden önce bu

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 41, Mülkiye Müfettişi Şakir Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (13 Ekim 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 46, İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden Kars Umur-u Memuru Hilmi Beye (C. 19 Ekim 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 40, İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden Harbiye Nazırı İzzet Paşa'ya (15 Ekim 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 46, İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden Kars'ta Hilmi Bey'e (C. 19 Ekim 1918).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 49, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (19 Ekim 1918).

⁶ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 50 (24 Ekim 1918).

⁷ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-16, lef: 38, İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden Harbiye Nazırı İzzet Paşa'ya (20 Kasım 1918).

bankalar mevduatlarıyla birlikte Kutayis'e gitmişlerdi. Bu bankalarda Batum halkının da yaklaşık 13-14 milyon ruble değerindeki paraları da bulunmaktaydı. Bu paraların geri getirilmesine halk için olduğu kadar Batum şehrinin ticaret ve sanayisi için de ihtiyaç vardı. Halk da paralarının geri alınması için Batum Mutasarrıflığı'na başvurularda bulunmaktaydı. Batum Belediye Meclisi'nde de bu paraların getirilmesi konusunda karar alınmıştı. Batum Mutasarrıfı Cemil Bey, 28 Ağustos 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta bu durumu izah ettikten sonra, bu bankaların bir kısmının Moskova bir kısmının ise Petrograd'da şubeleri bulunduğundan bahsederek, Osmanlı Bankası vasıtasıyla bu bankalarla irtibata geçilmesini istemişti. Böylece, halkın paraları Batum'a getirilebilecek ve halkın ihtiyaçları da karşılanacaktı. Bu suretle, hükümetin lehinde büyük bir memnuniyet meydana gelmiş olacaktı¹. Dâhiliye Nezareti, Cemil Beyin bu telgrafını 29 Ağustos'ta Maliye Nazırı Vekili Talat Paşa'ya iletmişti².

Cemil Bey'in bu telgrafi Dâhiliye Nezareti tarafından 1 Eylül'de Maliye Nezareti'ne gönderilmişti³. Maliye Nezareti, 11 Eylül 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta bahsi geçen Rus bankalarının Petersburg ve Moskova şubeleriyle Osmanlı Bankası'nın irtibata geçmesinin mümkün olmadığını belirtmişti. Maliye Nezareti ayrıca bu bankaların tekrar Batum'da faaliyete geçmelerinin ise yabancı sermaye paralarının olup olmadığının araştırılması sonucunda, sadece Rus sermayesi ile kurulduğu anlaşıldıktan sonra mümkün olacağını belirtmişti⁴. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti de Batum Mutasarrıflığı'na 14 Eylül 1918'de bir telgraf göndererek bu bankalarının sermayelerinde yabancı para olup olmadığının araştırılmasını istemişti⁵.

Bu arada, Batum'da yaşayan ahali, sanayici ve tüccarların dışında Batum Şehri Maliye Komisyonu da Batum Mutasarrıflığı'na bankaların Batum'da faaliyet göstermelerine izin verilmesi için müracaatta bulunmuşlardı. Çünkü bu bankalar ruble mübadelesini de gerçekleştirmektedirler ve bu mübadele şehir piyasasının tekrar eski konumuna gelmesi

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-4, lef: 2, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (28 Ağustos 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-4, lef: 1, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Maliye Nazırı Vekili Talat Paşa'ya (29 Ağustos 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-4, lef: 1, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Maliye Nazırı Vekili Talat Paşa'ya (1 Eylül 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-4, lef: 6, Maliye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne (11 Eylül 1918).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-4, lef: 5, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Batum İdare-i Mülkiyesi'ne Memur Cemil Bey'e (14 Eylül 1918).

için gerekliydi. Cemil Bey, 12 Eylül 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne bu durumu bildirmişti¹.

Batum Mutasarrıfı Cemil Bey, bankaların araştırılması ile alakalı Dâhiliye Nezareti'nden aldığı telgrafa cevap olarak Nezaret'e gönderdiği 23 Eylül 1918 tarihli telgrafında, Maliye Müfettişi İhsan Bey tarafından Batum'da daha önceden gerekli tetkikatlarda bulunulduğunu, bankalar meselesiyle de tetkikleri yapmış olacağını, bu nedenle yeni bir araştırmaya gerek olmadığını, İhsan Beyin raporlarına tekrar bakılarak bu mesele hakkında karar verilebileceğini belirtmişti. Cemil Bey, telgrafın devamında ise tetkikat yapılan bir konuda tekrar tetkikat yapılırsa, devletin haysiyetine zarar gelebileceğini söylemişti². Dâhiliye Nezareti, 24 Eylül 1918'de Maliye Nezareti'ne Cemil Bey'in bu telgrafını göndermiş ve İhsan Bey'in raporuna bakılarak bankaların açılması konusunda kararın verilmesini talep etmişti³. Maliye Nezareti bunun üzerine gerekli incelemelerde bulunduktan sonra Rus bankalarının Batum'da tekrar faaliyetlerine başlamalarına izin vermiş ve bu kararı 7 Ekim'de Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişti⁴. Dâhiliye Nezareti de nihayet, 9 Ekim 1918'de Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'e bir telgraf göndererek Rus bankalarının vazifelerine başlayabileceklerini bildirmiştir⁵. Böylece, Batum'da Rusya zamanında faaliyet gösteren bankaların tekrar açılması için 28 Ağustos 1918'de başlayan süreç ancak 9 Ekim 1918'de son bulmuştu. Halbuki kurumlar arası etkili bir iletişim ağı kurulsaydı ve koordineli çalışılıyorsa, daha erken karar alınabilirdi.

3.2.2.4. Elviye-i Selâse'de Para Tedavülü

Elviye-i Selâse'deki maliye alanındaki en büyük problemlerden biri, Rus ihtilallerinden beri bütün Rusya'da var olan para tedavülü meselesiydi. Elviye-i Selâse'de Rus rublelerin dışında Kafkas rubleleri de tedavüldeydi. Türk birliklerinin Elviye-i Selâse'yi işgal etmeleriyle, Türk lirasının da bölgede tedavüle girmesi, var olan problemi daha da

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-4, lef: 7, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (12 Eylül 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-4, lef: 9, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (23 Eylül 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-4, lef: 8, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Maliye Nazırı Cavid Bey'e (24 Eylül 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-4, lef: 11, Maliye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne (7 Ekim 1918).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-4, lef: 10, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Batum İdare-i Mülkiye Memur Cemil Bey'e (9 Ekim 1918).

artmıştı. Bunun dışında farklı şehirlerde, farklı değerlerle de karşılaşılmaktaydı. Mesela 1 lira Batum'da 16 ruble değerindeyken, Oltu'da 25, Ardahan'da 20, Kars'ta ve Gümrü'de ise 22 ruble değerindeydi. Bazı insanlar bu farklılıkları kullanarak halkı dolandırmaktaydılar. Bu durum ise ahali arasında hoşnutsuzluğa neden olmaktaydı. Ayrıca şehirlerarasındaki bu farklılıklar ruble olarak tahsilâtta bulunacak memurların da işini güçleştirmekteydi. Halktan ise devamlı surette mülkî ve askerî yetkililere bu problemin giderilmesi için şikâyetler gelmekteydi.

Abdülhalik Bey, bu meseleye çözüm bulmak için 18 Haziran 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta her yerde rublenin eşit değerde olmasını ve Kafkasya rubleleriyle asıl Rus rublesi arasındaki farkın belirlenmesini istemişti¹. Elviye-i Selâse'de Maliye Nezareti müfettişlerinden İhsan Bey de incelemelerde bulunmuştu. İhsan Bey raporunda, bölgede bol miktarda bulunan Rus rublelerinin yerine Osmanlı parasını koymak için ilk önce bu bölgenin siyasî durumunun netleşmesinin ve sınırlarının kesin çizilmesinin gerekli olduğunu söylemişti. Ayrıca Brest-Litovsk Antlaşması'yla Almanya'nın Rusya'da işgal ettiği arazide para tedavülü konusunda nasıl bir politika takip ettiğinin de incelenmesini istemişti. İhsan Bey'in raporuna dayanarak, bunlar netleşmeden yapılacak bir adımın faydadan ziyade zarar getireceğini belirten Nezaret² aslında Elviye-i Selâse'nin kesin olarak Osmanlı devleti tarafından ilhak edilmesini beklemekteydi.

Elviye-i Selâse'deki para tedavülü meselesi başka sorunları da meydana getirmekteydi. Para tedavülünde değer farklılıkların devam ettiği için, bazı kimseler bundan yararlanarak ticarî kârlar elde etmekteydi³. Elviye-i Selâse'deki mevcut para tedavülü sıkıntısı giderilmeden bu kez de Azerbaycan'dan yüksek miktarlarda bölgeye para girmişti. Bunun üzerine Kafkas rublesi değerini kaybetmişti⁴. Tedavüldeki bu problemlerin dışında, diğer problem ise Tiflis ve Gence'de rublenin değerinin çok düşük olmasıyla Osmanlı memur ve subaylarının ellerindeki rublelerle, bu yerlerde Kafkasya parası ve Kerensky rublesi alıp Elviye-i Selâse'ye getirmeleri idi. Bu ise Elviye-i Selâse'deki para

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-37, lef: 2, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (18 Haziran 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-37, lef: yok, Maliye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne (C. 24 Haziran 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-37, lef: 7, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Maliye Nazırı Vekili Talat Paşa'ya (28 Temmuz 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-37, lef: 13 (13 Ağustos 1918).

tedavülünü zorlaştırmaktaydı. Batum Mutasarrıfı Cemil Bey, bu durumu 14 Ağustos 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiş¹, 15 Ağustos'ta Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği başka bir telgrafta ise Kafkas rublesinin her geçen gün arttığını bu nedenden dolayı resmi dairelerde Osmanlı parasının dışında herhangi bir paranın kabul edilmemesi gerektiğini belirtmişti². Dâhiliye Nezareti de 18 Ağustos 1918'de Maliye Nezareti'ne iki adet yazı göndererek Batum Mutasarrıfı'nın taleplerini iletmişti³.

Maliye Nezareti bu gelen talepler üzerine, Elviye-i Selâse'de hazineye Osmanlı nakdî evrakından başkasının kabul edilmemesini emretmiş, Kafkas parasının tedavülden kaldırılmasına karar vermişti. Fakat bu durum başka problemleri de beraberinde getirmişti. Halkın ve devletin elinde çok miktarda Kafkas parası vardı. 29 Ağustos'ta Cemil Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Batum'da bulunan Kafkas parasının Gürcistan'a çekilerek orada harcanmasını ve hazinede mevcut olanların da Gürcistan'da harcanması istemişti⁴. Dâhiliye Nezareti ise Cemil Bey'in bu telgrafını 2 Eylül'de Maliye Nezareti'ne göndermişti⁵. Bunun dışındaki diğer bir sorun ise, Batum'da yasaklanan Kafkas paralarının ise Ahıska'ya gitmeleriydi. Ahıska Mutasarrıfı Emin Bey, bu durumdan 2 Eylül 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafla şikâyetçi olmuştu. Emin Bey telgrafında “Kafkas paraları ya her yerde yasaklansın ya da hiçbir yerde yasaklanmasın” demektedir⁶.

Elviye-i Selâse'de Osmanlı parasının dışındaki paraların yasaklanması Rus rublelerini de kapsamakta mıydı? Bu soru belirsizliğini korumaktaydı. Batum'da başta gaz ve petrol olmak üzere bütün ticari maddelerin alış satışı ruble üzerinden yapılmaktaydı. Bu ise Batum'da iktisadî hayatın felci anlamına gelmekteydi. Bu nedenden dolayı, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey 28 Ağustos 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf göndererek

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-37, lef: 10, Batum Mutasarrıfı Mehmed Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (14 Ağustos 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-37, lef: 11, Batum Mutasarrıfı Mehmed Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (15 Ağustos 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-37, lef: 12 (17 Ağustos 1918); BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-37, lef: 7, Dâhiliye Nezareti'nden Maliye Nazırı Vekili Talat Paşa'ya (15 Ağustos 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-37, lef: 16, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (29 Ağustos 1918).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-37, lef: 14, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Maliye Nazırı Vekili Talat Paşa'ya (2 Eylül 1918).

⁶ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-37, lef: 18, Ahıska Mutasarrıfı Emin Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (2 Eylül 1918). Dâhiliye Nezareti de Emin Bey'in bu telgrafını 7 Eylül'de Maliye Nezareti'ne göndermişti (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-37, lef: 17, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Maliye Nazırı Vekili Talat Paşa'ya - 3 Eylül 1918).

Rus rublelerinin durumunu sormuştu¹. Dâhiliye Nezareti de Maliye Nezareti'ne bir tezkere yazarak Cemil Bey'in telgrafını iletmişti. Maliye Nezareti ise Batum ve civarında Rus rublelerinin tedavülden yasaklanması ile alakalı herhangi bir tebligatın yapılmadığını açıklamıştır. Sadece bu konuda görüşmelerin devam ettiğini ve bir karar çıkana kadar eskisi gibi muamelelere devam edilmesi gerektiğini belirtmişti². Dâhiliye Nezareti de bu durumu 15 Eylül'de Cemil Bey'e bildirmişti³.

Elviye-i Selâse'deki rublelerin tedavülden kalkıp kalkmamasıyla alakalı tartışmalar devam ederken, Abdülhalik Bey başkanlığındaki heyet 7 Eylül 1918 tarihinde "*Memâlik-i Mülhaka Tekalif-i Maliyesi Hakkında Kararname Layihası*"nı yayımlanmıştı. Bu layihanın üçüncü maddesine göre Elviye-i Selâse'nin ilhak edilmesinden önce var olan tekâlif ve rüsumun oranı bir Osmanlı lirası 8,5 ruble olacaktır. Fakat bu durum beraberinde bazı problemler meydana getirmişti. Çünkü Batum'da 1 lira 16 rubleydi ve şu anda yarı lira ruble oranı değere inmişti. Batum Mutasarrıfı Cemil Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta bunun Osmanlı hazinesi için çok zararlı olacağını belirtmişti. Sadece gazın alımından 10 milyon ruble zarar olacaktır. Dâhiliye Nezareti de bu durumu 6 Ekim'de Maliye Nezareti'ne iletmişti⁴. Maliye Nezareti ise 18 Ekim 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği tezkerede 1 liranın 8,5 ruble değerinde olması ruble fiyatının tayini için olmayıp, bu durumun Rus hükümeti zamanında ruble hesabıyla alınan vergiler ile alakalı olduğunu bildirmişti⁵.

Elviye-i Selâse'de para tedavülünde geline son durum şu şekildeydi: Rus rubleleri dışındaki Kafkas ve Kerensky gibi paraların tedavülü yasaklanmıştı. Rus rublesinin de fiyatı sabitlenerek 1 lira 8,5 Rus rublesi değerine getirilmişti. Fakat bu Rus zamanından kalma vergiler için geçerliydi. Para tedavülü problemi bu şekilde çözülmüş gibi görünmesine rağmen, Rus rublelerinin farklı fiyatlarda olması sorunu devam

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-10, lef: 3 (15 Eylül 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-10, lef: 4 (11 Eylül 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-10, lef: 3, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Batum'da İdare-i Mülkiye Memuru Cemil Bey'e Ahıska'da Emin Bey'e (15 Eylül 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-10, lef: 5, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Maliye Nazırı Cavid Bey'e (6 Ekim 1918).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-10, lef: 7, Maliye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne (18 Ekim 1918). Dâhiliye Nezareti de 20 Ekim'de Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'e gönderdiği telgrafta ruble fiyatıyla ilgili Maliye Nezareti'nin iletmiş olduğu hususları bildirmişti (BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-10, lef: yok; BOA, DH.ŞFR, 92/ 195, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Batum Mutasarrıflığı'na (20 Ekim 1918).

etmekteydi¹.

3.2.2.5. Elviye-i Selâse Memurlarının Maaşlarının Ödenmesi

1 Nisan 1918 tarihinde Vilayet-i Mustahlese'de istihdam edilecek memurların tahsisatları ile alakalı bir kanun yapılmıştı². 14 Nisan'dan sonra Batum, Ardahan ve Kars'ın da Osmanlı devletinin eline geçmesiyle bu kanunun buralarda da yaygınlaştırılması için Meclis-i Vükelâ'da 26 Mayıs 1918'de karar verilmişti³. 3 Haziran 1918'de bir kararname çıkartılarak Vilayet-i Mustahlese için 1918 senesi bütçesine ilave edilmek üzere 5.000.000 liralık fevkalade tahsisat ayrılmıştı. Maliye Nezareti, 7 Ağustos 1918'de Sadaret'e bir yazı göndererek 3 Haziran 1918'de bu tahsisatın kullanılması konusunda problemler olduğunu bildirmiş ve Maliye Nezareti Müsteşarı Tahsin Bey'in başkanlığında Maarif, Nafia, Ziraat ve Ticaret, Sıhhiye ve Posta ve Telgraf Nezaretlerinden birer üyenin katılımıyla oluşan komisyonun karar vermesini istemişti⁴. Sadaret bu teklifi uygun görmüş ve 10 Ağustos 1918'de adı geçen nezaretlere bir yazı göndererek tahsisatın nasıl kullanılacağına dair oluşturulacak komisyona üye seçmelerini istemişti⁵.

Seçilen komisyon 22 Ağustos 1918 tarihinde Abdülhalik Bey'in başkanlığında toplanmıştı. Toplantıda Batum vilayetindeki memurların maaşlarına ek tahsisat verilmesi kararlaştırılmıştı. Buna göre ek tahsisatın oranları şu şekilde olacaktı:

¹ IX. Ordu 1 liranın 25 ruble olduğunu açıklamıştı. Oysaki Batum'da 1 lira 16 rubleydi (BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-10, lef: 10 - 23 Ekim 1918).

² 1 Nisan 1918 tarihli kanun şu şekildedir: "İstirdat olunan mahallerde istihdam kılınacak memurun ve muallimin ile müstahdeminin ita kılınacak tahsisat-ı fevkalade-i şehriyeleriyle harcırahları hakkındaki 1 Nisan 334 tarihli kanunnamenin tarih-i neşrinden itibaren erkan, ümerâ, zabitan ve mensubin-i askeriyeye teşmil edilecektir" (BOA, BEO.NGG, 340096).

³ BOA, MV, 212/ 134, Meclis-i Vükelâ Mazbatası (26 Mayıs 1918). Gümrük idaresi tesisi için Batum'a gönderilen rüsûmiye memurlarına da bu kanunun genişletilmesi düşünülmüştü (BOA, BEO.NGG, 338735, Sadaret'ten Dahiliye, Maliye, Adliye ve Evkaf, Posta ve Telgraf, Ticaret ve Ziraat ve Meşihat Nezaretlerine - 28 Mayıs 1918).

⁴ Aslında bu tahsisatın kullanımında problemler çıkmıştı. Nafia Nezareti Batum sancağında fennî memurların maaşlarıyla, o mahalde tamirat, inşaat için 3 Haziran 1918 tarihli kararname ile bu tahsisattan 50.000 lira istemişti. Fakat bunun mümkün olamayacağı Maliye Nezareti'nden belirtilmişti (BOA, NGG, 339539 - 7 Ağustos 1918). Bu komisyona Dahiliye Nezareti'nden Aşair ve Muhacirin Müdür-ü Umumiyesi Hamdi Bey seçilmiştir (BOA, BEO.NGG, 339539 - 10 Ağustos 1918).

⁵ BOA, BEO.NGG, 339539 (10 Ağustos 1918).

Mevkide	Nefs-i Batum'da	Diğer
(500) kuruşa kadar maaşı olanlara	% 400	%300
(501) kuruştan (1.000) kuruşa kadar maaşı olanlara	% 300	%250
(1.001) kuruştan (3.000) kuruşa kadar maaşı olanlara	% 200	%150
(3.000) kuruştan (6.000) kuruşa kadar maaşı olanlara	% 150	%100 ¹ .

Komisyon çalışmalarına devam ederken Elviye-i Selâse'deki memurların maaşlarının verilmesi için girişimlerde bulunulmaya devam edilmekteydi. Harbiye Nezareti bu memurların yevmiye ve maaşlarının ödenmesi için III. Ordu Kumandanlığı'na emir vermişti². Bu arada, Abdülhalik Bey başkanlığındaki mülkî heyete de harcırahıyla yevmiye ve diğer masrafları için 23.000 lira verilmiştir³. 7 Eylül 1918'de ise Dâhiliye Nezareti'nden Batum, Ardahan, Kars, Oltu ve Kağızman mülkî idare memurlarına gönderilen telgrafta memurların yevmiye ve maaşlarının ödenmesi istenmekteydi⁴. Bu suretle Elviye-i Selâse memurlarının maaşları ve yevmiyeleri ödenmeye çalışılmıştı. Fakat bu ödemeler, 3 Haziran tarihli kararname ile ayrılan tahsisattan yapılmamıştı. 3 Haziran tarihli kararnamenin uygulanması için bir komisyon kurulmuş olmasına rağmen Batum, Kars ve Ardahan için buradan kaynak aktarılmamıştı. Bunun üzerine Abdülhalik Bey başkanlığındaki komisyonun önerisi ile yeni bir teklif sunulmuştu⁵. Bu teklifi, Maliye Nezareti'nin ve Sadaret'in de onaylaması ile 14 Eylül 1918'de Padişah Vahdettin imzasıyla Batum'daki memurların tahsisatlarıyla alakalı kanunname yayımlanmıştı. Buna göre Batum, Kars, Ardahan sancaklarına tayin edilerek gönderilen memurların maaş, masraf, yevmiye ve diğer masrafları için 1334 (1918) mali yılına

¹ BOA, BEO.NGG, 339891 (22 Ağustos 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-39, lef: 6, Harbiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne (3 Eylül 1918).

³ Bu paranın 12.000 lirası Dâhiliye Nezareti'nden 11.000 lirası da Batum'da III. Ordu Kumandanlığı'ndan alınmıştı (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-40, lef: 1, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya - 7 Eylül 1918). Batum Mutasarrıflığı'na gönderilen bir telgrafta, Harbiye Nezareti'nin III. Ordu'ya bu paranın gönderilmesini tebliğ ettiği bildirilmişti (BOA, ŞFR, 91/ 64 - 7 Eylül 1918).

⁴ BOA, ŞFR, 91/ 78, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Batum, Ardahan, Kars, Ordu, Kağızman Mülkî İdare Memurlarına (7 Eylül 1918).

⁵ BOA, BEO.NGG, 340100 (26 Eylül 1918).

300.000 liralık fevkalade tahsisat ayrılmıştı¹.

Elviye-i Selâse'deki memurlara 300.000 liralık tahsisat verilmesinin ardından, Meclis-i Vükelâ'da 7 Ekim 1918'de Batum Vilayeti memurlarıyla alakalı yeni bir kararname yayınlanmıştır². Bu kararname şu şekildedir:

Madde – 1) Batum ve Kars livalarına tayin olunacak sürekli ve geçici memurlar ile aylık belirli bir ücretle istihdam edilecek olanlara asli maaş veya belirlenen ücretlerden başka aşağıdaki aylık tahsisatlar verilecektir.

500 kuruşa kadar maaşı olanlara Batum merkezde maaşlarının dört misli, diğer yerlerde üç misli; 501 kuruştan 1000 kuruşa kadar maaşı olanlara Batum merkezde maaşlarının üç misli ve diğer yerlerde iki buçuk misli; 1001 kuruştan fazla maaşı olanlara Batum merkezde iki misli ve diğer yerlerde bir buçuk misli; 3001 kuruştan fazla maaşı olanlara Batum merkezde bir buçuk misli ve diğer yerlerde ise bir misli maaş verilecektir.

Madde – 2) Batum ve Kars livalarına gidecek her memura bir defaya mahsus olarak İaşe Nezareti'nce bir palto, iki takım elbise, iki çift ayakkabı ve iki adet fes verilecektir³.

Madde – 3) Batum ve Kars livalarına gidecek olan veyahut liva dâhilindeki memurlara harcırah nizamı yerine mensup oldukları daire başkanının tasdiğiyle seferiye masrafı verilecektir.

Madde – 4) Batum ve Kars livaları memurlarına aylık tahsisattan başka ayrıca aylık olarak fevkalade tahsisat da verilecektir.

Madde – 5) Batum ve Kars livaları memurlarına birinci maddeye göre verilecek aylık tahsisatın, Meclis-i Vükelâ tarafından tamamen kesilmesine veya tadiline kadar verilmesine devam olunacaktır.

Madde – 6) Birinci, ikinci ve üçüncü maddelerde belirtilen tahsisatlar 14 Eylül

¹ BOA, İ.DUİT, 94/ 22, lef: 1. 14 Eylül 1918; BOA, A.AMD.MV, 105/ 85, lef: 3. Bu kanunname 1 Ekim 1918'de yürürlüğe konulmak üzere Meclis-i Vükelâ'da kanunlaşmıştır (BOA, MV, 249/ 167. 1 Ekim 1918).

² BOA, MV, 213/ 4, Meclis-i Vükelâ Mazbatası, (7 Ekim 1918).

³ Memurlara verilecek bu palto, takım elbise ve feslerin 14 Eylül 1918 tarihli kararnameye göre maliye bütçesine tahsisatı fevkalade olarak vazedilmek 300 bin liradan ödenecektir. Paltonun siyah kumaştan mamul ve 2 takım elbisesinin de siyah veya lacivert kumaştan kruvaze ceket takımı olması münasip görülmüştü. Memurların vesika ile nezaretlerine müracaatlarında kendilerine verilmeleri kararlaştırılmıştır (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-60, lef: 1, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden İaşe Nazırı Kemal Bey'e - 7 Ekim 1918).

1334/1918 tarihli kararname ile istihsal olunan 300 bin liralık tahsisattan verilecektir.

Madde – 7) Bu kararname ilan tarihinden itibaren geçerli olup ve icrasına Maliye Nazırı memurdur¹.

Bu kararname görüldüğü üzere daha önce çıkan kararların birleşiminden meydana gelmişti. Fakat 14 Eylül 1918 tarihli kararnameden önce gönderilen memurların durumu muallâktaydı. Bu nedenden dolayı, İdare-i Umumiye'den Maliye Nazırı Cavid Bey'e 31 Ekim 1918'de gönderilen tezkerede 14 Eylül tarihli kararnameden evvelce gönderilmiş olan memurların maaş ve tahsisatlarının bu kararnameye bağlanmasını istemiştir².

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra durumun belirsizliği nedeniyle Sadrazam Talat Paşa, Sadaret Kalemi'nden Maliye, Dâhiliye, Adliye, Maarif, Ticaret ve Ziraat Nezaretlerine 7 Kasım 1918'de gönderdiği tezkere ile Batum Vilayeti'ne gidecek memurlardan sadece ihtiyaç olanların gönderilmesine karar verilirken, diğerlerinin gönderilmesinden vazgeçildiğini bildirmişti. Bundan dolayı bu memurlara verilecek olan maaşları ve tahsisatları ile giyim eşyalarının verilmesi askıya alınmış³, Batum vilayetindeki memurların maaşlarının IX. Ordu tarafından karşılanmasına karar verilmişti⁴. Fakat 14 Eylül tarihli memurların maaşlarıyla alakalı kararnamenin ilga edilememesi de karışıklığın devamına neden olmaktaydı⁵. Yani, kurumlar arası iletişim problemleri, mülkî işlerin düzenli yürütmesine engel olmaktaydı.

3.2.3. Maarif İşleri

Batum Osmanlı devleti tarafından ele geçirildiğinde bölgeye gönderilen memurlar arasında Maarif Nezareti'nden Tedrisat-ı İbtidaiyye Müdür-i Umumisi Mustafa Şefik

¹ BOA, A.AMD.MV, 105/ 85, lef: 4 (3 Ekim 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-15, lef: 1, Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden Maliye Nazırı Cavid Bey'e (31 Ekim 1918).

³ BOA, BEO.NGG, 340544, Sadaret Kalemi'nden Maliye, Dahiliye, Adliye, Maarif ve Ticaret ve Ziraat Nezaretlerine (7 Kasım 1918).

⁴ 9 Kasım 1918'de Mutasarrıf Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta maaşların ordu tarafından sarfının sağlanmasını istemişti (BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-22, lef: 4). Dâhiliye Nezareti de Harbiye Nazırı Abdullah Paşa'ya 11 Kasım 1918'de gönderdiği telgrafta Ordu Kumandanlığı'na Batum Vilayeti'ndeki memurların maaşlarının karşılanması için emir vermesini istemiştir (BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-22, lef: 3). Harbiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 14 Kasım 1918'de gönderilen telgrafta ise Batum Vilayeti mülkî memurlarının maaşlarının ödenmesinin IX. Ordu Kumandanlığı'na tebliğ edildiği bildirilmişti (BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-22, lef: 2). İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti de 18/19 Kasım 1918'de Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'e bu keyfiyeti bildirmiştir (BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-22, lef: 1).

⁵ BOA, DH/İ-UM, E/ 49-51, lef: 1 (21 Kasım 1918).

Bey de vardı. Mustafa Şefik Bey'in vazifesi Batum ve Kars havalisinde kurulacak okullarda yapılacak tedrisatın nasıl yapılacağını incelemektir. Bu incelemeler neticesinde muallimler ve okullarda okutulacak kitaplar Maarif Nezareti'nce bölgeye gönderilecekti (*Zaman*, 2 Mayıs 1334/1918, n. 29, s. 3).

Batum'un 1878 yılında Rusya'nın eline geçmesinden sonra, Müslüman Acara ahalisinin özellikle eğitim konusunda zorluklar çektikleri belirtilmişti. Batum, Osmanlı devletine geçtikten sonra ise artık bu sıkıntılarının giderileceğini düşünen halk Osmanlı devletinin adım atmasını beklemekteydi. Nitekim Acara Eşrafından Mustafa Beyzâde Fazlullah, Hafızbeyzâde Ahmed Rasim, Arabzâde Yusuf ve Sefer Ağazâde Mahmud isimli şahıslar 29 Haziran 1918'de Sadrazam Talat Paşa'ya bir telgraf göndererek Rusya zamanındaki sıkıntılardan bahsettikten sonra, bölgedeki okulların Osmanlı hükümetine iltihakı ile ilgili emirname yayınlanmasını ve her köyde bir okul açılmasını istemişlerdi. Acaralı insanlar artık çocuklarını Gürcü ve Rus okullarında okutmak istemiyorlardı¹. Sadrazam Talat Paşa Acaralı eşraflarından gelen bu telgrafi gerekli işlemlerin yapılması için 6 Ağustos 1918'de Maarif ve Dâhiliye Nezaretlerine göndermişti.²

Acaralı ahalisinden bu kişilerin istekleri Maarif ve Dâhiliye Nezaretlerinde incelemeye tabii tutulurken, Batum'da maarif camiası adına istenmeyen bir durum meydana gelmişti. Elviye-i Selâse'ye gönderilen her memurun özenle seçilip gönderildiğinden bahsedilmişti. Fakat Çürüksu mektebine muallim olarak ordudan alınarak atanan Trabzon Zabit Vekili Asaf Efendi, Tiflis'e gizlice mektup gönderirken Batum

¹ Acaralı dört eşrafın Sadrazam Talat Paşa'ya gönderdikleri telgraf şu şekildeydi:

“Sadrazam Talat Paşa Hazretlerine,

“Rusların ve Gürcülerin kırk seneden beri kahr ve tedmiri altında inim inim inerken Osmanlı ordusunun kahr ve darbleri ve buna inhişam ile biz Acaralıların silaha sarılması sayesinde İslam süngüsüyle memleketlerimiz lil-hamd zabt edildi. Uzun müddetten beri Osmanlı hükümetine mütehasşir. Hıristiyan idaresi altında cahil kaldık. Çünkü çocuklarımızı Gürcü ve Rus mekteplerine verip itikadat-ı diniyelerini bozduramazdık. İslam mekteplerini de Ruslar istemezler idi. Bugün Acara'nın namuskar kalben sahihi ve hilafet-i muazzama-i Osmaniye'ye merbut ahalisi din ve ırk namı bulunan Osmanlı hükümetinden bervech-i ati matlubun is'afını rica ediyor. Evvela mekteplerin hemen Osmanlı hükümetine iltihakına dair emirname ısdarını saniyen çok kıtada hatta her köyde en son zamanlarda mekteplerin küşadı salisen gelecek Meclis-i Mebusan'da memleketimizden de çıkarılacak mebusların Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na kabulünü rica ve istirham eyleriz.

29 Haziran 334

Acara Eşrafından Mustafa Beyzade Fazlullah,

Acara Eşrafından Hafızbeyzade Ahmed Rasim,

Acara Eşrafından Arabzade Yusuf

Sefer Ağazade Mahmud” (BOA, BEO.NGG, 339491 - 29 Haziran 1918; BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-58, lef: 4 - 29 Haziran 1918).

² BOA, BEO.NGG, 339491 (6 Ağustos 1918).

Mutasarrıfı Cemil Bey tarafından yakalanmıştı. Mektupta Gürcistan Bayrağı altında Gürcistan'ın bağımsızlığına hizmet etmek ve ölmek için can atıldığı yazılıydı. Cemil Bey, Batum merkez, Çürüksu ve kısmen Aşağı Acara'da gençliğin bu düşüncelere temayül etmesinden şikâyet ettikten sonra memurların seçiminde dikkatli olunmasını istemiştir¹.

Acara halkının Sadrazam'a başvurusundan sonra, Batum Belediye Meclisi ve ahalisi Mutasarrıf Cemil Bey'e okulların açılması hakkında müracaatta bulunmaktaydılar. Cemil Bey, 22 Ağustos 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta bu konuda bir kararın bir an önce verilmesini istemekteydi². Cemil Bey'in telgrafına rağmen, okulların açılması yaklaştığı halde henüz bir karar tebliğ edilmemişti. Batum ahalisi ise Mutasarrıflığa müracaat etmeye devam etmekteydi. Batum Belediye Meclisi de İslam, Gürcü, Rus, Rum ve Musevilere ait birer ilkokul ile Polonyalılara mahsus bir mektep açılmasını Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den istirham etmişlerdi. Mutasarrıf Bey de 26 Ağustos 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta bu meselelere de acil cevap verilmesini istemiştir³.

Batum mutasarrıfının ısrarlı telgraflarına rağmen Dâhiliye Nezareti'nden bir türlü karar gelmemekteydi. Batum Belediye Meclisi yaptığı bir ilanla 3 Eylül 1918'de okulların açılacağını duyurmuştu. Bunun üzerine, Cemil Bey Dâhiliye Nezareti'ne 31 Ağustos 1918'de gönderdiği telgrafında okulların 3 Eylül 1918'e kadar kendilerine bir tebliğ gelmediği takdirde okulların açılmasına izin vereceğini bildirmiştir⁴. Bu kesin telgraf sonunda Dâhiliye Nezareti, 2 Eylül 1918'de Batum'da okulların açılmasına müsaade etmiştir⁵.

Batum'da okulların açılmasına müsaade edilmesinden sonra öğretmen eksikliği baş göstermişti. Cemil Bey, bu eksikliği gidermek için orduya başvurmuş, öğretmenlik yapabilecek birkaç zatın terhis edilmesini istemişti. Fakat ordudan verilen cevap

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-37, lef: 4, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (11 Ağustos 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-56, lef: 8, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (22 Ağustos 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-56, lef: 7, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (26 Ağustos 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-56, lef: 6, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (31 Ağustos 1918).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-56, lef: 4; BOA, ŞFR, 91/ 21, İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden Batum Umur-ı Mülkiye Memuru Cemil Bey'e (2 Eylül 1918).

olumsuzdu. Bunun üzerine Batum Mutasarrıfı Dâhiliye Nezareti'nden açılacak mekteplere birer öğretmen gönderilmesini talep etmişti¹. Dâhiliye Nezareti bu isteği ancak yaklaşık bir ay sonra, 1 Ekim 1918'de Maarif Nazırı Nazım Bey'e bildirmişti².

Acara eşrafının 29 Haziran 1918 tarihinde Sadrazam Talat Paşa'ya Batum'daki okulların açılması ile alakalı bir telgraf gönderdiğinden ve Sadrazam Talat Paşa'nın da bu telgrafi 6 Ağustos 1918'de Maarif ve Dâhiliye Nezaretlerine gönderdiğinden bahsedilmişti. Acaralılar bu telgrafi göndermelerinden yaklaşık 3 ay sonra Meclis-i Vükelâ bu mesele hakkında karar almak için toplanmış ve Batum'daki maarif işlerinin düzenlenmesi hakkında Maarif Nezareti'ne tebligat yazılmasına karar vermişti³. Meclis-i Vükelâ'nın bu kararı üzerine Maarif Nezareti Batum vilayetindeki maarif işleriyle alakalı aşağıdaki kararları almıştır:

1- Batum ve Kars'ta birer maarif müdürü ve birer ilköğretim müfettişi istihdam edilecektir.

2- Batum kız ve erkek idadi okulları aşağıdaki hususlar ile tedrisen sultani mektepleri haline dönüştürüleceklerdir:

a) Mevcut öğrenciler 150'şer ruble ücretle buldukları sınıflarda kalacaklar ve dışarıdan müracaat edenler imtihan sonucunda hak ettikleri sınıflara yeniden kabul edileceklerdir.

b) Bu sene birinci sınıf ve daha sonra her sene tedricen diğer sınıflar doğrudan doğruya Osmanlı devleti programlarına göre tesis edilecek, ikinciden yukarı sınıflarda üç seneye kadar fen dersleri Rusça tedris olunacak ise de ikinci sınıfta Almanca ve Fransızca, üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıflarda mezkûr iki lisan ile beraber Latince yerine Türkçe okutulacak altıncı, yedinci ve sekizinci senelerde bu üç lisan talebenin seçimine bırakılarak terk etmek isteyenlere onların yerine devam etmek arzusunda bulunanlara günlük dersler haricinde Türkçe gösterilecek.

3- Üç sene sonra tedrisat tamamen Türkçe icra ve Rusça yalnız lisan olmak üzere ibka edilecek.

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-56, lef: 12, Batum Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne (2 Eylül 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-56, lef: 11, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyetinden Maarif Nazırı Nazım Bey'e (1 Ekim 1918).

³ BOA, MV, 212/ 201, Meclis-i Vükelâ Mazbatası (3 Ekim 1918).

4- Her iki mektebin birinci sınıflarına bölge çocuklarından ileride muallim ve muallime olabilecek vasıflara sahip yatılı talebe alınacak.

3- Batum'daki erkek İbtida-i Aliyesi'yle Marinsky Kız Mektebi hükümetin resmî ibtidaî mekteplerine dönüştürülerek tedrisat tamamen Türkçe olacaktır.

4- Gayrimüslim milletlerin nüfus ve ihtiyaçlarıyla mütenasip ibtidaî mektepleri bulunacaktır. Fakat bu mekteplerde istihdam olunacak muallimlerin Osmanlı tebaasına haiz olması şehadaname veya ehliyetnamesinin ilk iş olarak mahalli hükümet tarafından tetkik ve tasdik edilmiş bulunması ve her sınıfta haftada en az on iki saat Türkçe lisan, Osmanlı tarih ve coğrafyası, hesap okutulması gerekli şartlardan olacaktır.

5- Şehirdeki ibtidaî mektepler belediye sandığından eskiden olduğu gibi yardım almaya devam edecektir.

6- Çürüksu, Geda ve Artvin'de ayrıca birer yatılı ibtidaî; Orta Batum, Alambari, Maradit, Meris, Acarasu, Hula, Gorçom, Kedlebi Anakerta, Ahaldab, Satlel, Mamanelis, karyelerinde gündüz ibtidaîler açılacaktır.

7- Kars'ta bir erkek bir kız yatılı; Ardahan, Oltu ve Kağızman'da yalnız erkeğe mahsus yatılı ibtidaîler; Kızılcakçak, Müküz, Avdinsof, Koçköy, Güllübulak, Selim Köy, Hanah, Okam, Zurzuna, Digor, Cilvana, Nahçıvan, Gülnitab, Mavrek, Bardiz, Bahcecik, Nersünek köylerinde gündüz ibtidaîleri açılacak¹.

Çok kapsamlı bu kararları Osmanlı devleti uygulama imkânı bulamadan Mondros Mütarekesi imzalanmıştı. Zaten, Batum'da okulların açılmasından 2 ay geçmesine rağmen, 1918 Kasım ayı sonlarında Ekim başlarında gönderilmesi kararlaştırılan ve tayin edilen maarif memurları hala Batum'a gitmemişlerdi. Mutasarrıf Cemil Bey 20 Kasım 1918'de Dâhiliye Nezareti'nden bu memurların bir an önce gönderilmesini istemiştir².

3.2.4. Adliye İşleri

Elviye-i Selâse'ye atanan ilk memurlardan bir kısmı da adliye memurlarıydı. Daha önce bahsedildiği üzere, Batum Kadılığı'na Adliye Nezareti Umur-u Hukukiye Müdürü

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-56, lef: 5.

² BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 12-24, lef: 3, Mutasarrıf Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (20 Kasım 1918).

Hasan Tahsin Bey, Müdde-i Umumiliğine Adliye Nezareti Müfettişlerinden Kazım Bey, Müstantikliği'ne Mahkeme-i Temyiz Baş Müdde-i Umumi muavinlerinden Fuat Bey atanmıştı. Kars Kadılığı'na İstanbul ve mülhakatı sulh hâkimi muavinlerinden Mehmet Ali Bey, Müdde-i Umumiliği'ne Beyoğlu Müdde-i umumi muavinlerinden Sadi Bey ve müstantikliğine Dersaadet Bidayet Müdde-i Umumi Başmuavini Burhaneddin Bey atanmışlardı¹. Bu kişiler Abdülhalik Bey ile birlikte Gülcemal vapuru ile 6 Mayıs 1918'de Batum'a gelmişlerdi. 26 Haziran'da yayımlanan bir İrade-i Seniyye ile Hasan Tahsin Bey Batum Kadısı², Kazım Bey Batum Müdde-i Umumisi, Fuat Bey Batum Müstantiği, Mehmet Ali Bey Kars Kadısı, Sadi Bey Kars Müdde-i Umumisi, Burhaneddin Bey, Kars Müstantiği olarak 9 Mayıs tarihinden itibaren vazifeye başlamış gibi nakil ve tayinleri yapılmıştı³.

Elviye-i Selâse 14 Ağustos 1918'de Osmanlı devletine ilhak edince Adlî işler de tamamıyla Osmanlı memurları tarafından Osmanlı kanunlarına göre düzenlenmeye başlanmıştı. Bu nedenle eski yönetime ait bazı adlî memurlar Batum Mutasarrıfı Mehmet Cemil Bey'e müracaat ederek şehir ve tüccarın menfaatleri için bir müddet daha memuriyetlerine devam etmelerine izin verilmesini istemişlerdi. Bu memurlar ayrıca Batum'daki adlî işlerin aksamaması için Osmanlı kanunlarının yanında bir süreliğine eski kanunların da uygulanmasını talep etmekteydiler. Cemil Bey, eski rejime ait adlî memurların bu isteklerini 2 Eylül 1918'de Dâhiliye Nezaretine bildirmişti⁴. Dâhiliye Nezareti ise bu memurların bir müddet daha işlerine devam etmelerine müsaade ettiğini belirtmekle birlikte, gereğinin yapılmasını Adliye Nezareti'nden istemişti⁵.

Batum Vilayeti'nde adlî memurların eksikliği ordudan temin edilmesi düşünülmüştü. Orduda müşavirlik görevi yaparken terhis edilen ihtiyat zabitlerinden bazıları Batum'da ikamet etmek istemişlerdi. Batum Mutasarrıflığı ise bu memurlardan istifade etmek

¹ *Zaman*, 2 Mayıs 1334/1918, n. 29, s. 3; *Atı*, 2 Mayıs 1918, n. 122, s. 3; *Sabah*, 2 Mayıs 1918, n. 10223, s. 1.

² BOA, BEO.NGG, 339077 (29 Haziran 1918); BOA, İ.DUİT, 51/ 99, İrade-i Seniyye (26 Haziran 1918).

³ BOA, İ.DUİT, 51/ 99, İrade-i Seniyye (26 Haziran 1918). Batum İstinaf Mahkemesi başkanlığında Muhakeme-i Temyiz-i Ceza Dairesi baş mümeyyizi Rüşdü Efendi tayin edilmiştir (BOA, BEO.NGG, 340399, Sadaret Kalemi'nden Adliye Nezareti'ne - 23 Ekim 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-31, lef: 2 (2 Eylül 1918).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-31, lef: 1, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Adliye Nazırı Celil Bey'e (5 Eylül 1918).

istemişti¹. böylece diğer memurlarda olduğu gibi adlî memurlarında eksikliği ordudan giderilmeye çalışılmıştır.

3.2.5. İaşe İşleri

Osmanlı devletinin diğer yerlerinde olduğu gibi Batum'un da en büyük problemlerinden biri iaşe meselesiydi. 4 yıldır savaş alanı olan Batum, Osmanlı devletinin eline geçtiğinde bu problem kıtlık noktasına gelmişti. Bu nedenle problemin hızlı bir şekilde çözülmesi gerekliydi. Çünkü yapılacak olan halkoylamasında ahalinin açlık oranının azalması etkili olacaktı. 11 Mayıs 1918'de Abdülhalik Bey, Cemal Paşa ve Hamid Bey'i de şahit göstererek Batum'daki iaşe durumunun çok kötü olduğunu belirtmiş ve bir an önce zahire gönderilmesini istemişti. Bunun üzerine 16 Mayıs 1918'de Batum'a 250 ton zahire gönderilmesi vaat edilmişti². Fakat 22 Mayıs 1918 olduğu halde hala Batum'a vaat edilen zahire gelmemişti. Abdülhalik Bey, zahirenin hemen gönderilmesini ve bunun yanında mümkünse mısır da gönderilmesini istemişti³. Bu arada, Abdülhalik Bey'in telgrafı belki de Dâhiliye Nezareti'ne ulaşmadan, 22 Mayıs'ta Kızılırmak vapuru ile Batum'a bir miktar mısır gönderilmişti⁴. Ayrıca, 30 Mayıs 1918'de Dâhiliye Nezareti'nden Abdülhalik Bey'e gönderilen telgrafta Ankara vapuru ile III. Ordu ve mıntıkası için zahire gönderildiğini ve buradan Batum'a ne kadar ihtiyaç varsa alınabileceğini yazılıydı⁵.

Ancak Batum'a gönderilen bu erzaktan Batum Mutasarrıfı Cemil Bey her hangi bir erzak alamamıştı⁶. Bunun dışında, 30 Mayıs 1918'de Batum için 130 ton daha erzak

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-38, lef: 1 (14 Eylül 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-18/ 12-60, lef: 2, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (22 Mayıs 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-18/ 12-60, lef: 2, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Bey'den Dahiliye Nezareti'ne (22 Mayıs 1918).

⁴ BOA, DH.ŞFR, 87/ 289, İrade-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti'nden Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'e (25 Mayıs 1918); BOA, DH/İ-UM, 20-18/ 12-60, lef: 1, İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'e (23/25 Mayıs 1918); BOA, DH/İ-UM, 20-18/ 12-60, lef: 4, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dahiliye Nezareti'ne (2 Haziran 1918).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-12, lef: 1, İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey'e (30 Mayıs 1918); BOA, DH.ŞFR, 87/ 348, İrade-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti'nden Batum'da Dahiliye Nezareti Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey'e (30 Mayıs 1918).

⁶ Abdülhalik Bey'in Dâhiliye Nezareti'nin gönderdiği 30 Mayıs 1918 tarihli telgrafa verdiği cevabî telgrafta Gülcemal Vapuru ile geldiği belirtilen 150 ton zahirenin orduya ait olduğu Ordu Kumandanlığı'ndan belirtilmiştir. Daha önce ordudan 150 ton zahire alınıp İslam köylerine yemeklik ve tohumluk olarak dağıtılmıştı. Bu nedenle bu gelen zahireye ordu el koymuştu (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-12, lef: 5, Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne - 2 Temmuz 1918).

gönderilmesine rağmen, bu erzakın ise ancak 40 ton kadar olduğu anlaşılmıştı. Cemil Bey, 13 Haziran 1918’de Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafta, Batum’a şu ana kadar 80,5 ton zahire geldiğini söyleyerek şehrin 500 ton zahireye ihtiyacı olduğunu bildirmekteydi¹.

Batum Mutasarrıfı Cemil Bey’den sonra, Batum’daki iâşe sorununa bu kez Abdülhalik Bey, Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafta değinmişti. Bu telgrafta Batum’da sadece 180 ton zahire olduğunu bunun da ancak 20 günlük ihtiyacı karşılayabileceğini söyleyen Abdülhalik Bey, ahaliyi aç ve tohumuz bırakmanın “*efkâr-ı ammeyi kazanmak*” konusunda iyi bir tesir yapamayacağını ve “*menâfi-i müstakbele*” için ahalinin aç kalmaması gerektiğini belirtmişti. Ona göre, bunun için 500-600 ton mısırın gönderilmesi yeterli olacaktır². Abdülhalik Bey, Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği bu telgraftan sonra, 2 Temmuz 1918 tarihinde bir başka telgraf daha göndermişti. Çevre yerlerden mülteciler sürekli Batum’a geldiği için, şehrin günlük ihtiyacının 10-15 tonu bulunduğu bahseden Abdülhalik Bey, bir önceki telgrafında belirttiği “*efkâr-ı ammeyi kazanmak*” meselesi için somut bir örnek vererek Artvin ve Acara taraflarına giden nüfus sayım memurlarının ifadelerine göre, iâşe yardımının ahali arasında olumlu neticeler verdiğini, bu nedenle bu tesiratin devam etmesi için acilen zahire gönderilmesi gerektiğini belirtmişti. Ona göre 600 ton zahire gönderilirse 2 aylık ihtiyaç toptan halledilebilecekti. Yalnız bu gönderilecek zahirenin ahali zahiresi olduğu Ordu Kumandanlığı’na tebliğ edilmeliydi³. Dahiliye Nezareti Abdülhalik Bey’in bu telgrafını aynen Harbiye Nazırı Enver Paşa’ya göndermişti⁴. Harbiye Nazırı Enver Paşa da bunun üzerine 28 Temmuz 1918’de Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafta Batum’un ihtiyacı için 600 ton zahirenin Bartın’dan sevk edilmesini icap edenlere emir verdiğini ve III. Ordu Kumandanlığı’na bu konunun iletildiğini bildirmiştir⁵.

Bütün bu yazışmalara ve verilen taahhütlere rağmen Batum’a gönderilmesi düşünülen

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-8, lef: 2, Mutasarrıf Cemil Bey’den Dâhiliye Nezareti’ne (13 Haziran 1918). Cemil Bey’in bu telgrafı Enver Paşa’ya verilmiş ve orduya gerekli emirlerin verileceği belirtilmişti (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-8, lef: 1, İdare-i Umumiye Müdüriyeti’nden Dâhiliye Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey’e - 15 Haziran 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-12, lef: 2, Batum’da Dâhiliye Müsteşarı’ndan Hariciye Nezareti’ne.

³ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-12, lef: 5, Dâhiliye Müsteşarı Abdülhalik Bey’den Dahiliye Nezareti’ne (2 Temmuz 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-12, lef: 4, İdare-i Umumiye Müdüriyeti’nden Hariciye Nazırı Enver Paşa’ya (13 Temmuz 1918).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-12, lef: 7, Harbiye Nezareti’nden Dâhiliye Nezareti’ne (28 Temmuz 1918).

zahire bir türlü Batum'a gelmemiştir. Bunun üzerine Batum Mutasarrıfı Cemil Bey, halkın iâşesini farklı kanallardan temin etmeyi düşünmüştü. Bu amaçla Kerç'ten gelen bir Alman askeriyle, 40 ton beyaz un ile makine yağı ve gazın mübadelesi konusunda anlaşmıştı. Cemil Bey, bu iş için izin verilmesini Dâhiliye Nezareti'nden istemiştir¹. Dâhiliye Nezareti de Cemil Bey'in bu talebini 15 Ağustos 1918'de Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya iletmiştir². Cemil Bey, Dâhiliye Nezareti'nden bir cevap gelmeden, 18 Ağustos 1918'de gönderdiği başka bir telgrafla iki günden beri şehirli ve köylülere ekme ve mısır verilemediğini ve vaat edilen 600 ton zahirenin 4 ayda ancak yarısının gönderildiğini belirtmiş, Kerç'ten gelen beyaz un ile yapılacak mübadeleye izin verilmesini tekrar istemiştir³. Cemil Bey'in bu telgrafı da Harbiye Nezareti'ne gönderilmişti⁴. Mübadele konusunda izin vermesi için artık gözler Harbiye Nezareti'ndeydi.

Harbiye Nezareti'nden mübadele konusunda beklenen cevabın gecikmesi üzerine, Cemil Bey Batum'a gönderilmesine söz verilen, zahirenin gönderilmesini Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 24 Ağustos 1918 tarihli telgrafla tekrar istemiştir. Cemil Bey telgrafına artık köy halkının açlıkla karşı karşıya geldiğini de ilave etmiştir⁵. Batum'dan gelen bu ısrarlı telgraflar sonucunda, Dâhiliye Nezareti Harbiye Nezareti'ne Batum'daki iâşe durumunu tasvir eden ve bu meselenin bir an önce çözülmesi amacını taşıyan daha detaylı bir telgraf göndermişti. Bu telgrafta Dâhiliye Nezareti Batum'da 15 günden beri mısırın alınamamasından dolayı gıda maddelerinin fiyatlarının çok arttığından bahsetmişti. Telgrafın devamında, Batum'un Rus işgali altında bulunduğu sırada has ekmeğin okkasının (kıyyesi) beş kuruşa yenilmekte iken şimdi bir okka mısır ekmeğinin bir liraya alınabilmesinin ahalinin maneviyatının mahvolmasına neden olduğunu, bu nedenle bahsedilen 600 ton mısırdan verilmeyen 300 tonunun en kısa zamanda ya ordu ambarlarından verilmesini veyahut Batum'a yakın iskelelerden acilen sevk ve teslim

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-22, lef: 2, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (14 Ağustos 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-22, lef: 1, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya (15 Ağustos 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-27, lef: 2, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (18 Ağustos 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-27, lef: 1, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya (19 Ağustos 1918).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-53, lef: 2, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (24 Ağustos 1918).

edilmesi için gerekenlere çok hızlı bir şekilde emir verilmesi talep edilmişti¹.

Dâhiliye Nezareti'nin bu ısrarlı telgraflarına Harbiye Nezareti istenilen cevabı bir türlü göndermemekteydi. Fakat bu arada Batum'daki iâşe meselesiyle alakalı başka bir problem ortaya çıkmıştı. O da Batum livasının muhitiyle birlikte depo mahalli olduğundan iâşe maddelerinin karadan ve denizden Batum'a getirilmesinin yasaklanmasıydı. Bu yasak nedeniyle köylü ahaliye verilmesi gereken tuz, gaz ve mısır gibi maddelerin sevklerine izin verilmiyordu. Batum Mutasarrıfı Cemil Bey, 28 Ağustos 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta bu maddelerin sevklerine izin verilmesini talep etmişti². Cemil Bey'in bu telgrafı da Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya gönderilmişti³.

Ancak Harbiye Nezareti atması gereken adımları atmadığı için, Batum'da iâşe problemi çözülememişti. İâşe meselesinin çözümü için Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'in de katılımıyla Batum Belediye Meclisi'nde bir toplantı yapılmıştı. Toplantıda uzun tartışmalardan sonra üyelerin bir kısmı mısırın kıyyesinin 70-80 kuruşu geçmesiyle alakalı gensoru vermiş, Batum İâşe Komisyonu da Güney Rusya'dan erzak getirilmesine müsaade edilmezse, vazifelerine devam edemeyeceklerini söylemişlerdi. Batum Mutasarrıfı Cemil Dâhiliye Nezareti'ne 8 Eylül 1918 tarihinde gönderdiği telgrafta bu toplantıdan bahsettikten sonra, bunları ikna edebileceğini, fakat meseleye çözüm bulmakta aciz olduğunu belirtmişti. Cemil Bey, telgrafın devamında Kumandan Paşa'ya⁴ makine yağı, tütün, defneyaprağı, kuru meyve gibi maddelerin karşılığında mübadele teklif etmiş olduklarından bunlara çayın da ilave edilmesiyle iâşe komisyonuna belli şartlar içinde mübadeleye izin verilmesini istirham etmiştir⁵. Cemil Bey'in bu telgrafı da aynen Harbiye Nezareti'ne gönderilmişti⁶.

Harbiye Nezareti'nden beklenen cevap nihayet gelmişti. Dâhiliye Nezareti'ne 21 Eylül'de gönderilen telgrafta yabancı memleketler ile yapılacak mübadeleye izin

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-53, lef: 1 (28 Ağustos 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-34, lef: 2, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (28 Ağustos 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-34, lef: 1, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya (3 Eylül 1918).

⁴ III. Ordu Kumandanı Esat Paşa.

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-53, lef: 5, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (8 Eylül 1918).

⁶ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-53, lef: 4, İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya.

verildiği belirtilmişti¹. İzin verildikten sonra Odesa'ya erzak tedarik etmek için iki tacir gönderilmişti. Bunlardan biri 1.600 ton un getirecekti². Bu kadar un Batum'un 3 aylık ihtiyacını karşılayabilecekti. Böylece Batum'un iaşe meselesi biraz olsun çözüme kavuşabilecekti. Fakat Ağustos başlarında mübadele için izin istenilmesine rağmen buna cevabın ancak eylül sonlarında gelmesi Batum ahalişi nazarında Osmanlı devletinin durumunu kötüleştirdiği muhakkaktır.

3.2.6. Sağlık İşleri

3.2.6.1. Sağlık Teşkilatı

Osmanlı birlikleri 14 Nisan 1918'de Batum'a girdiklerinde, Batum'da Karadok merkez hastanesi, 136, 327, 328, 329, 377 nolu hastaneler, Salibiahmer nekahathanesi, kabul kısmı, Sapoziadof hastanesi olmak üzere toplam 2.580 yataklı 11 hastane bulmuşlardı. Fakat bu hastanelerde ancak 500 yatak kadar mevcuttu, diğerleri yağma edilmişti. Hastanelerin dışında, Batum'da sayısız temizleme evleri ve karantina idaresine ait bir de tahaffuzhane³ bulunmaktaydı. Batum'da 2.000, Kars'ta 1.000 yatak tesis edebilecek kadar tıbbi ve hastane malzemesi ele geçirilmişti. Batum ele geçirilir geçirilmez 1.000 yataklı hastane hizmete açılmıştır. Batum'un işgalinde Rus ve Gürcülerden 12 subay 158 er yaralı ve 11 subay, 180 er hasta ile 46 hekim, 11 eczacı, 24 sıhhiye erbaşı ve 274 hemşire ve sıhhiye eri bulunmuştu. Bunun başka bir de Kızılhaç Heyeti vardı. Bütün sıhhiye memurları Cenevre Mukavelenamesi hükümlerinden tamamen istifade ettirilerek serbest bırakılmışlardır. Ancak isteyenler maaşları ödenmek kaydıyla, Türk idaresi altında çalışabileceklerdi.

Batum'da sıhhiye teşkilatını kurmak için Haziran ayında III. Ordu Sıhhiye Depo Taburu Tokat'tan, 42. Sıhhiye Bölüğü de Bayburt'tan Batum'a sevk edilerek, burada faaliyete geçirilmiştir. Eylül ayı içerisinde de Batum Çürüksu'da 50 yataklı bir karantina istasyonu tesis edilmiştir Ayrıca aynı ay içerisinde Ayrıca Batum'da Harbiye Hastanesine bağlı olmak üzere buraya bir saat mesafede denize nazır 800 kişilik bir

¹ BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-53, lef: 7 (21 Eylül 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-59, lef: 2 (4 Ekim 1918). Bu telgraf İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti tarafından 6/7 Ekim'de Hariciye Nazırı Nesimi / İaşe Nazırı Kemal Beylere gönderilmiştir (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-59, lef: 1, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Hariciye Nazırı Nesimi / İaşe Nazırı Kemal Beylere - 6/7 Ekim 1918).

³ Yolcu ve gemi adamları arasında bulaşıcı hastalık görülen gemilerin karantina sürelerini geçirmeleri, gerekli sağlık önlemlerinin alınması ve hastaların iyileştirilmeleri için büyük limanlara yakın kıyılara kurulmuş sağlık kuruluşu.

nekahethane tesis edilmişti (Sağlam, 1941:59-60, 239-240, 245, 251-252).

Batum'daki sıhhiye işleri görüldüğü üzere ordu vasıtasıyla yürütülmekteydi. 14 Eylül 1918'de Batum Vilayeti teşkil edildiğinde sıhhiye işleri için bir müdür tayin edilmesi gündeme gelmişti. Bu nedenle 12 Ekim 1918'de Batum Vilayeti Sıhhiye Müdüriyeti'ne birinci sınıf sıhhiye müdürü olan Hüdavendigâr Vilayeti eski sıhhiye müdürü Emin Bey tayin edilmişti¹. Artık sıhhiye işleri mülkî erkân tarafından yürütülecekti.

3.2.6.2. Batum ve Çevresinde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele

XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın bulaşıcı hastalığı olan kolera Osmanlı devletinde de çeşitli zamanlarda görülmüş ve halkın sağlığını tehdit etmiştir. I. Dünya Savaşı'nda kolera hastalığına çeşitli yerlerde rastlanmıştır. Savaşın sonlarında, Kafkasya'da bu bulaşıcı hastalık Temmuz 1918'de Tiflis'te görülmüş ve hızla Batum ve diğer Karadeniz limanlarına, hatta İstanbul'a kadar ulaşmıştı. Sıhhiye Nezareti kolera'nın önlenmesi ve daha fazla yayılmaması için bir dizi önlemler almıştı². Batum'dan ayrılan gemilerin ilk uğrayacağı limanda tıbbî muayeneye tabi tutulması istenmişti³.

Batum'da kolera hastalığının devam etmesi üzerine Hudud Sıhhiye Müdürlüğü'nce Batum ve diğer Karadeniz limanları ile alakalı aşağıdaki kararları almıştır: 1- Gerek Batum'dan ve gerek Trabzon'dan çıkacak yolcuların gemilere binmeden önce tıbbî muayeneye tabi tutulması; 2- Bu iki limandan çıkacak bütün yolcuların kolera aşısıyla aşılandıklarına ve son aşının seyahat tarihinden en az bir hafta evvel yapıldığına dair yanlarında birer şahadetname bulunması; 3- Batum'dan vapurlara binecek yolcuların eşyaları konusunda şüpheli olanların Batum tahaffuzhanesinde temizlenmesi; 4-

¹ BOA, İ.DUİT, 60/ 21, lef: 1, İrade-i Seniyye (12 Ekim 1918); BOA, BEO.NGG, 340322, Sadaret'ten Sıhhiye Nezareti'ne (13 Ekim 1918).

² Sıhhiye Nezareti'nin aldığı önlemler şunlardır:

1- İstanbul'dan Karadeniz limanlarına gidecek bütün yolcular kolera aşısı ile aşılanacaktır. Yolcuların aşılanmasını temin için Polis Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından aşı vesikası talep edilecek ve bu vesikayı gösteremeyenlere seyahat vesikası verilmeyecektir. Münferiden seyahat eden askerî yolcular mensup oldukları askerî makamların sıhhiye heyetleri tarafından aşılanacaktır.

2- Karadeniz'e gidecek Bahriye ile alakalı bütün mürettebat kolera aşısına tabiidir. Bu hususu bütün iskele ve limanlar kumandanlığı tarafından kontrol edilecektir.

3- Batum ve Trabzon limanlarından çıkacak bütün yolcular da kolera aşısına tabiidir.

4- Karadeniz limanlarından İstanbul'a gelecek bütün deniz vasıtalarında mürettebat ve yolcuları Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nce tayin edilmiş mahalde ve bu müdüriyet tarafından gerçekleştirilecek tıbbî muayene esnasında kolera aşısı vesikası aranılması lazımdır.

5- Tarihi üç aydan eski olan kolera aşısı vesikaları geçerli değildir (BOA, DH/İ-UM, 19-2/ 1-30, lef: 2, Sıhhiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne - 19 Temmuz 1918).

³ BOA, DH/İ-UM, 19-2/ 1-32, lef: 2 (24 Temmuz 1918).

Karadeniz'in Osmanlı limanlarında tıbbi muayene icrası esnasında gerek yolcuların ve gerek mürettebat meyanında kolera olayı görülecek olursa mevkiin yakınlığına göre gemilerin Batum veya Sinop veyahut Manastır ağzı tahaffuzhanelerine sevk edilmeleri; 5- Batum ve Trabzon'a giden bütün gemilerin mürettebatlarının yanında kolera aşısıyla aşılandıklarına dair birer şahadetname bulunması; 6- Batum ve Trabzon'dan gelen gemilerin uğrayacakları sıhhiye tabibi bulunan her limanda tıbbi muayeneye tabi tutulması hususlarına karar verilmiştir¹.

Alınan bu önlemlere rağmen 31 Temmuz 1918'de Batum'da kolera görülen kişi sayısı 10, vefat eden 7; 1 Ağustos 1918'de kolera görülen kişi sayısı 5, vefat eden 1; 2 Ağustos 1918'de kolera görülen kişi sayısı 6, vefat eden 1 olarak tespit edilmişti². Batum'da Eylül ayı içerisinde de kolera vakıasına rastlanmıştı. Bu kez Batum'a kolera Kutayis'ten gelen yolcular vasıtasıyla bulaşmıştı. Kolera hastası bu yolcular Çürüksu Karantina istasyonunda gözetim altına alınmıştır. Bu nedenle Batum'dan Osmanlı limanlarına gelen yolculara aşı yapılmasına devam edilmekteydi (Sağlam, 1941: 250).

3.2.7. Harbiye İşleri

Rusya zamanında Kafkasya'daki diğer Müslümanlardan olduğu gibi Elviye-i Selâse Müslümanlarından da askere alınma olayı gerçekleşmemişti. Halk da bu uygulamaya alışmıştı. Elviye-i Selâse'de halkoylamasını gerçekleştirecek olan Abdülhalik Bey, bölge halkını hoşnut etmek için, raporlarında sık sık bu bölge ahalisinin askere alınmamasını gerektiğini belirtmekteydi³. Fakat halkoylamasında oy kullananları tespit için 19 yaş üzeri erkek nüfusun sayımı yapıldığında, aslında askere alınacak erkekler de belirlenmişti. Nitekim çok geçmeden Osmanlı hükümeti Elviye-i Selâse ahalisini askere davet etmişti⁴. Düzenli birlikler için asker alınmasının yanında, Kars ve Ardahan'da milis teşkilatı adıyla on yediden elli yaşına kadar olan yerel halk geçici de olsa askere çağrılmışlardı. Abdülhalik Bey, 30 Temmuz 1918 tarihli raporunda bu durumun halk arasında çok kötü tesir edeceğini söylemiştir⁵.

Harbiye Nezareti, Elviye-i Selâse'de halkın askere düzenli bir şekilde alınması için ahz-

¹ BOA, A.VRK, 819/ 77 (29 Temmuz 1918). 29 Temmuz'da Sıhhiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir (BOA, DH/İ-UM, 19-2/ 1-35, lef: 2 - 29 Temmuz 1918).

² BOA, A.VRK, 820/ 2.

³ Bkz: BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 7 (30 Temmuz 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 7 (30 Temmuz 1918).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 8 (30 Temmuz 1918).

ı asker teşkilatının kurulmasına karar vermişti. Nezaret, Dâhiliye Nezareti'ne 14 Ağustos 1918'de bir yazı göndererek Batum, Kars ve havalisinde uygulanacak ahz-ı asker memurların bir an evvel gönderilmesini istemekteydi¹. Görülüyor ki Harbiye Nezareti ahz-ı asker teşkilatını bu bölgede uygulamakta kararlıydı.

Harbiye Nezareti, Elviye-i Selâse'de Batum ve Kars'ta olmak üzere iki yerde ahz-ı asker teşkilatı kurmuştu. Her ahz-ı asker şubesi ait olduğu kazanın adını alacaktı. Buna göre Batum Ahz-ı Asker Şubesi ve Kars Ahz-ı Asker Şubesi meydana getirilmişti. Her şube kendi mıntıkalarıyla sınırlandırılmıştı. Bu iki şube Şark Orduları Grubu Kumandanlığı'na bağlanmıştı. Şark Orduları Grubu da bu mıntıkaları Ordu Dairesi'ne bildirecekti². Elviye-i Selâse'de ahz-ı asker teşkilatı bu şekilde kurulduktan sonra sıra askere almaya gelmişti.

Elviye-i Selâse'de askere alma işlemi ilk önce 309, 310, 311, 312 ve 313 doğumlular arasından yapılacaktı. Bu efradın kayd ve tescil olunarak vilayet dâhilindeki kıtaatta istihdam edilmek üzere silâh altına alınmalarına karar verilmişti³. Ahz-ı asker teşkilatının uygulanması ile halk bu durumdan oldukça muzdarip olmuştu. Bu konuda mutasarrıflıklara halkın tepkileri gelmekteydi. Mutasarrıflar da bu durumu Dâhiliye Nezareti'ne iletmekteydiler⁴. Bu tepkiler üzerine Meclis-i Vükelâ'da 10 Ekim 1918'de Batum Vilayeti'ndeki ahz-ı asker teşkilatı meselesi ele alındı. Harbiye Nezareti'nin Batum Vilayeti'ndeki ahz-ı asker teşkilatının gerekliliğine dair 2 Ekim tarihli tezkeresi okundu. Fakat Meclis-i Vükelâ Batum ve havalisinden şimdilik asker alınmasının uygun olmadığına ve bunun Harbiye Nezareti'ne tebliğine karar vermişti⁵. Böylece Batum Vilayeti'nde ahz-ı asker teşkilatının uygulanmasından vazgeçilmiştir.

3.2.8. Posta Telgraf İşleri

Batum ve civarı Osmanlı devletinin eline geçtiğinde bu bölgedeki telgraf hatlarının

¹ BOA, DH.SN.THR, 80/ 66, lef: 1, Harbiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne (14 Ağustos 1918).

² ATASE, İSH, K: 61, G: 87, B: 87-1, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı'na (8 Kasım 1918).

³ BOA, BEO.NGG, 340279, Harbiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne (2 Ekim 1918).

⁴ BOA, DH/İ-UM, E-41/ 62, lef: 6, Kars Mutasarrıfı Emin Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (30 Eylül 1918).

⁵ BOA, MV, 212/ 213 (10 Ekim 1918). Harbiye Nezareti'ne aynı gün (10 Ekim 1918) gönderilen bir tezkeresi ile Batum ve havalisinden şimdilik asker alınmasının uygun görülmediğine dair Meclis-i Vükelâ kararı gönderilmiştir (BOA, BEO.NGG, 340279, Daire-i Sadaret'ten Harbiye Nezareti'ne - 10 Ekim 1918). Ahz-ı asker teşkilatının uygulanmasından vazgeçilmesi nedeniyle, bu maksatla tayin olunan memurlar IX. Ordu emrine verilmişlerdir (ATASE, İSH, K: 168, G: 38, B: 38-1; ATASE, İSH, K: 71, G: 114, B: 114-1, Harbiye Nazırı Cevat Paşa'dan Erkânı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne).

işleyişi meselesi orduya aitti. Bölgede orduya bağlı 70-80 mevcutlu iki telgraf takımı bulunmaktaydı ve hudut muhaberesinin tesisi bu iki telgraf takımına aitti. Fakat bu yeterli değildi. Bu nedenle III. Ordu'nun 8 zabıt ve 300 nefer mevcudunda olan Ordu Telgraf Bölüğü'nün hudut muhaberesinin kurulması için kullanılması düşünülmüştü¹.

Türklerin dışında, Batum'da Almanlar tarafından da bir telgraf merkezi tesis edilmek üzereydi. 7 Mayıs 1918 akşamından itibaren Batum-İstanbul hattının gece 3.00-4.00 arasında bu merkeze terk edilmesine karar verilmişti². Bunun amacı Batum Konferansı için Batum'a gelen Alman heyetinin İstanbul ile haberleşmesini sağlamaktı. Bu arada Ardahan'dan Artvin'e kadar üç telgraf hattından sadece bir tanesi faaliyettedir. Diğer iki hattın tamiri devam etmekteydi. Ayrıca, Ardanuç'ta da bir telefon makinesi açılmıştı³.

8 Mayıs 1918'de yapılan yeni bir düzenleme ile Batum-İstanbul ve Batum-Sivas muhaberesine Samsun'un aracı olmasına karar verilmişti. Samsun ve Batum merkezleri telgraflarını karşılıklı olarak birliklerine ileteceklerdi⁴. Yapılan bu yeni düzenlemelerle telgraf akışı daha sağlıklı hale gelmişti. Nitekim Batum ile Samsun arasındaki muhabere ikinci telden düzenli bir şekilde yürütülmekteydi⁵.

Batum'un Türk ordusu tarafından alınmasından sonra, Ahıska'nın da 3. Kafkas Fırkası tarafından alınması emri verilmişti. Bu fırka ile doğrudan haberleşmenin sağlanması için Batum'dan Ahıska'ya telgraf hattı döşetilmesi gündeme gelmişti. Bu nedenle 10 Mayıs 1918'de bu işi gerçekleştirmek üzere bir müfrezenin hareket etmesi için emir verilmişti⁶. Ahıska gibi yeni telgraf hatlarının döşenmesi için emir verilirken eski

¹ ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 3-5, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan III. Ordu Kumandanlığı'na.

² ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 3-18, III. Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Ömer Lütfi Bey Posta ve Telgraf Nezareti'ne (7 Mayıs 1918). Aynı telgraf 8 Mayıs 1918 tarihinde Batum-İstanbul telgraf hattı üzerindeki Trabzon, Samsun, Kastamonu Telgraf Müdüriyetlerine de bildirilmiştir (ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 3-19, III. Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Ömer Lütfi Bey'den Trabzon, Samsun, Kastamonu Telgraf Müdüriyetlerine - 8 Mayıs 1918).

³ ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 3-14, Erkânı Harbiye Reisi Abdullah Paşa'dan III. Ordu Riyaseti'ne (6 Mayıs 1918).

⁴ ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 3-22, Ordu Telgraf Müdürü Muavini'nden Samsun Müdüriyeti'ne (8 Mayıs 1918).

⁵ ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 3-23, Trabzon'da Asım Bey'den Mehmet Ali Bey'e (9 Mayıs 1918).

⁶ Müfrez hattı döşemek için Batum ambarındaki malzemeleri kullanacaktı (ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 3-26, III. Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Ömer Lütfi Bey'den Menzil Müfettişliği'ne - 9 Mayıs 1918).

hatların da bakımının yapılmasına devam edilmekteydi. Tortum, Oltu ve Ardahan telgraf hatları tamir edilmişlerdi¹.

Telgraf işlerinin daha düzenli hale getirilmesi için, Batum telgraf Müdür Muavini Mehmet Ali Bey'in atanmasına², Kars Mevkii Müstahkemi için de Ordu Telgraf Bölüğü Kumandanı Mülazım-ı Evvel Celal Efendi kumandasında 30 neferin teşkili ile hemen Kars'a sevk edilmesine karar verilmiştir³.

III. Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Ömer Lütfi Bey Batum-Trabzon-Samsun-İstanbul telgraf işleyişinin yeniden düzenlenmesi için Trabzon Baş Müdüriyeti'ne 18 Mayıs 1918 tarihinde bir telgraf göndererek 20 gün içerisinde aşağıdaki husuların yerine getirilmesini istemiştir:

1- Batum ile Trabzon arasında şimdilik 4 telgraf hattı bulunacaktır. Bu hattın özellikle Batum-İstanbul muhaberesinde tahsis edilecek olan birinci telin fevkalade ve mühim olması şarttır. İkinci tel Batum-Trabzon muhaberesine mahsustur. 3. telden Of tarikiyle Batum-Erzurum muhaberesi cereyan edecektir. 4. tel de ara merkezine verilecektir.

2- Bu tellerin buldukları direklerde hiçbir telefon irtibatı kalmayacaktır. Sahilde bazı mevkilerde bugün mevcut olan telefonlar şimdiki tellerden çıkarılacak fakat diğer direklerdeki tellerden bunların muhaberesinin temini hususuna tarafınızdan yardım edilecektir.

3- Batum-İstanbul hattının Trabzon-Samsun arasındaki kısmı hemen işe başlattırılacak ve mümkün olduğu kadar ıslah ettirilecektir.

4- Bu iş için Trabzon ve Samsun'dan hareket eden postalara gerekli işçilerin tedariki hususuna azami derecede yardım olunmasını, Trabzon Vilayeti ile Samsun Mutasarrıflığı'na Batum'dan işe başlayacak olan posta için işçi tedarikine artık telgraf müdüriyeti yardım edecektir. Çalışma için lazım olan nakliye vasıtaları ile işçilerin ikmalleri esmani karşılığında menzilde temin edilecektir.

5- Haziran'ın 8. günü Batum-İstanbul ve Batum-Trabzon dekovil muhabere tesis

¹ ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 3-27, III. Ordu Telgraf Müdürü Necmettin Bey'den Mehmet Ali Bey'e - 11 Mayıs 1918).

² ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 1-18 (11 Mayıs 1918).

³ ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 1-20, III. Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Ömer Lütfi Bey'den III. Ordu Telgraf Müdürlüğü'ne (13 Mayıs 1918).

etmiş bulunacaktır¹.

Bu şekilde Batum ve etrafındaki telgraf hatlarının iyileştirilmesine çalışılmıştır. Fakat Kars ile Batum arasındaki telgraf muhabere hattı düzenli olarak çalışmamaktaydı. Kars telgrafı için gönderilen Kamil Bey ve müfrezesi Batum'a henüz gelmemişlerdi. Bu nedenle Posta ve Telgraf Nezareti'nden Batum'a gelmiş olan memurlardan ikisinin hemen Kars'a gönderilmesi düşünülmüştü². Batum'daki telgraf memurlarının çevre yerlerdeki işler için de kullanılmasıyla, Batum'daki telgraf memurlarının azalması üzerine ordu muhabere memurlarından olup, Of'tan Rize'ye gelmeleri muhtemel olan dört kişinin Batum'a gönderilmeleri istenmişti³.

Bu arada Batum'daki telsiz telgraf istasyonu ihtiyacı hasıl olmuştu. Bu ihtiyaç Trabzon'daki telsiz telgraf istasyonunun Batum'a nakil edilmesiyle giderilmişti⁴. Batum'daki telsiz telgraf istasyonunun çalıştırılmasından sonra, şehirdeki posta telgraf memurlarına ihtiyaç daha da artmıştı. Bu ihtiyaç yine ordudan karşılanacaktı⁵. Bunun dışında Batum'a üç muhabere memuru daha gönderilmişti. Fakat hâlâ eksiklik giderilememişti. Ayrıca, Kars ve Ardahan'a da merkez açılması düşünülmekteydi. Bu malzeme ve memur ihtiyacının daha da artmasına neden olacaktı. Bu nedenlerden dolayı III. Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Ömer Lütfi Bey 24 Mayıs 1918'de Posta ve Telgraf Nezareti'ne bir telgraf göndererek Batum'a acilen telgraf memurlarının ve malzemesinin gönderilmesini istemişti⁶. III. Ordu Erkân-ı Harbiyesi memur ve malzeme isterken, III. Ordu Telgraf Müdürü Binbaşı İbrahim Necmettin Bey de Batum'daki telgraf işlerini düzene koymak için, 25 Mayıs 1918'de Batum'a hareket etmişti⁷.

31 Mayıs 1918'de Batum-Trabzon arasındaki telgraf hatları yeniden düzenlenmişti. Buna göre Trabzon ile Batum arasında üçüncü bir tel daha temin edilinceye kadar, ordu telgraf merkezinden yalnız ordugâh ile menzil müfettişliğine ait olan telgraflar alınıp

¹ ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 3-43/43A, III. Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Ömer Lütfi Bey'den Trabzon Baş Müdüriyeti'ne (18 Mayıs 1918).

² ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 1-22, III. Ordu Telgraf Müdürü Necmeddin Bey'den Mehmet Ali Bey'e (18 Mayıs 1918).

³ ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 1-24, III. Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Ömer Lütfi Bey'den Rize Liman Riyaseti'ne (19 Mayıs 1918).

⁴ ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 4-32, Başkumandanlık Vekâleti'ne (21 Mayıs 1918).

⁵ ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 1-32, Baş Müdür'den Mehmet Ali Bey'e (22 Mayıs 1918).

⁶ ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 1-15, III. Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Ömer Lütfi Bey'den Posta ve Telgraf Nezareti'ne (24 Mayıs 1918).

⁷ ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 1-34, Mevkii Müstahkem Kumandanı Miralay Cemalettin Bey'den III. Ordu Kumandanlığı'na (26 Mayıs 1918).

yazılacaktı. Batum Konferansı'nda Osmanlı devleti heyeti başkanı Halil Bey, Elviye-i Selâse'de mülkî idareyi tesis etmek için Batum'da bulunan Abdülhalik Bey ve diğer mülkî memurlar Trabzon ile ikinci telden haberleşebileceklerdi. III. Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Ömer Lütfi Bey 31 Mayıs'tan itibaren bu uygulamanın yürürlüğe konulmasını istemiştir¹.

Batum'da vilayet teşkil edildikten sonra, telgraf işleri mülkî idareye verilmiş ve Batum'a Posta ve Telgraf Müdürü atanmıştı. Müdürün atanmasına rağmen işlerin yürümesi yine askeriyeden gelecek yardıma bağlıydı².

Batum'da Osmanlı devleti tarafından kurulması düşünülen mülkî idare, savaş ortamı, kurumlar arasındaki iletişim ve koordinenin eksikliği, bölgedeki askeri ve mülkî erkânın işlerinin birbirine karışması nedenleriyle sorunlar yaşamıştı.

¹ ATASE, BDH, Kıs: 3025, D:236-29, B: 4-58, III. Ordu Erkânı Harbiye Reisi Miralay Ömer Lütfi Bey'den Batum Telgraf Müdüriyeti'ne (31 Mayıs 1918).

² BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-35, lef: 2, Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne (2 Eylül 1918).

BÖLÜM 4: BATUM'DA İNGİLİZ HÂKİMİYETİ DÖNEMİ (I. EVRE*: ARALIK 1918-EYLÜL 1919)

4.1. Batum'un İngilizler Tarafından İşgali

4.1.1. İngilizlerin Kafkasya Politikasının Şekillenmesi

Batum ve Kafkasya, Kırım Savaşı (1853-1856) ile İngiltere'nin ilgi alanına girmiş, bu savaştan sonra İngiliz girişimcileri Karadeniz'de daha yoğun bir şekilde ticaret yapmaya başlamışlardı. 1878 Berlin Antlaşması'nda, Batum'un serbest liman olarak kalması, İngiliz müdahalesiyle gerçekleşmişti. Rus idaresi altında Kafkasya'da Bakû-Batum demiryolu ve petrol boru hattı boyunca özellikle petrol endüstrisinin gelişmesi, İngiliz girişimcilerin de büyük ilgisini çekmiş ve 1898-1903 yılları arasında bu alanda yapılan yatırımların %85'i İngiliz girişimciler tarafından gerçekleştirilmişti. XX. yüzyılın başlarında 63.75 milyon ruble olan İngiliz yatırımları, 1917'de 164.3 milyona kadar çıkmıştı (McKay, 1970:34, 84-85). İngiliz girişimcilerin Batum ve Kafkasya'da bu kadar yoğun ticarî faaliyet göstermelerine rağmen, Rose'a göre İngiltere yönetimi siyasal anlamda bölgeye çok fazla önem vermemekteydi (Rose, 1985:11). Bunun istinası, İngiliz Dışişleri Bakanlığı bünyesinde Gürcistan uzmanı olarak çalışan Oliver Wardrop'un bölge hakkında sağlıklı bilgi elde etmek için 1887'de Gürcistan'a gönderilmesi idi.

1917 yılı içerisinde Rusya'nın ihtilaller sonucunda savaştan çekilmesiyle, İngiltere ve Fransa arasında 27 Kasım 1917'de gerçekleştirilen görüşmelerde, Kafkasya İngiltere'nin nüfuzuna bırakılmıştı. Bu tarihten sonra İngiltere'nin Kafkasya ile ilgisi daha da artmıştır. Fakat asıl ilgi ise, 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Barışı'nın, Türk-Alman ittifakına Kafkasya üzerinden Hindistan'a ulaşma olanağı sağladığında ortaya çıkmıştır. 1918 ilkbahar ve yaz aylarında Türkler ve Almanlar Brest Barışı'nın kendilerine verdikleri fırsatı değerlendirerek, adeta birbirleriyle yarışırca Kafkasya'yı işgal etmeye başlamışlardı. Türkler Batum'u işgal ederek Bakû'ye doğru ilerlemeye çalışırken, Almanlar da Poti-Tiflis hattından Bakû'ye ilerlemeyi düşünmekteydiler. Kafkasya'da Türk-Alman ilerlemesinin Hazar denizi kıyılarına

* Batum'da "İngiliz Hâkimiyeti" dönemi iki evreye ayrılmıştır. I. Evre, Batum'un İngilizler tarafından işgalinden (Aralık 1918) başlayıp, Kafkasya'yı tahliye etmelerine (Eylül 1919) kadar sürer. II. Evre ise bu tarihten itibaren, İngilizlerin Batum'dan çekilmesine (Temmuz 1920) kadar devam eder.

ulaşması İngiltere'nin Doğu siyaseti için ölümcül bir darbe olabilirdi. Bu nedenle İngiltere bu ilerlemeyi durdurmak için Bakû'ye asker gönderdi. Fakat 15 Eylül 1918'de Türkler Bakû'yü ele geçirmeyi başardılar. Bununla yetinmeyen Türkler, ısrarla Hazar kıyısı boyunca kuzeye doğru ilerlemelerini sürdürerek, 8 Kasım 1918'de Petrovsk'u da ele geçirmişlerdi. Fakat Türkleri 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması durdurdu. Mütareke, Kafkasya'nın Türk birlikleri tarafından bir an önce tahliye edilmesiyle alakalı maddeleri de içermekle birlikte, İtilaf devletlerinin Batum ve Bakû'nün işgallerine zemin hazırlamıştı. Almanlarla 5 Kasım 1918'de imzalanan mütareke ile onlar da Kafkasya'dan çekilmeyi kabul etmişlerdi.

Türkler ve Almanların Kafkasya'dan çekilmesi ile henüz Rusya'da iç savaşın devam etmesi, Kafkasya'da bir iktidar boşluğunu meydana getirmişti. Böylece İtilaf güçleri bölgede avantaj sağlayabilecekleri bir ortam bulmuşlardı. İtilaf güçlerinden İngiltere, İstanbul ve Ortadoğu'da güçlü birliklere sahip olması nedeniyle, bölgeye hâkim olabilecek en muhtemel güçtü. Fakat İngiltere'nin Kafkasya konusunda politikası tam olarak şekillenmemiş, İngiliz devlet adamlarında da bu konuda fikrî mutabakat yoktu.

İngiltere, Maverâ-yı Kafkasya politikasını şekillendirmek için bu meseleyi Doğu Komitesi'ne¹ havale etmişti. İngiliz devlet adamları arasında 1918 sonbaharında Maverâ-yı Kafkasya'nın geleceği konusunda üç fikir ön plandaydı. Bunlardan birincisi ve en fazla kabul göreni, İngiliz işgali altında İngiltere'nin mandaterliği idi. Bu fikrin öncüsü, Doğu Komitesi Başkanı Lord George Curzon idi. Curzon, Maverâ-yı Kafkasya'nın İngiliz mandası altında, Filistin ve Mezopotamya ile birlikte İngiltere'nin Ortadoğu'daki bir parçası olabileceğini düşünmekteydi. İngiliz İmparatorluğu'nun gücü Hazar Denizi'nden Süveyş Kanalı'na uzanabilir, böylece İngiltere'nin Hindistan ve Uzak Doğu bağlantısı daha iyi kurulabilirdi.

İkinci ihtimal Fransa mandaterliği idi. Bu ihtimalin gündeme gelmesi, 1916 Sykes-Picot Antlaşması'nın olumsuz havasından kurtulmak içindi. Bu antlaşma ile Musul ve Filistin Fransa'ya verilmişti. İngiltere ise Musul ve Filistin'e kendisi yerleşip, Maverâ-yı Kafkasya'yı Fransa'ya vermeyi düşünmekteydi. Bu fikrin savunucusu, Curzon'un

¹ Doğu Komitesi (Eastern Committee), Lord Curzon'un başkanlığında İngiliz Savaş Bakanlığı'nın kurduğu komitelerden birisi olup, vazifesi Ortadoğu ve Orta Asya'daki problemleri çözmektir. Komitenin üyeleri Jan Smuts, Lord Robert Cecil, General Macdonogh, Arthur Balfour, Henry Wilson, Edwin Montagu, Eyre Crowe ve Mark Sykes idi (Hughes, 1999:115).

görüşlerine katılmayan Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu sorumlusu Sir Eyre Crowe'du. Ona göre İngiltere, Ortadoğu'daki hâkimiyet alanlarına coğrafi olarak bu kadar yakın bir bölgede, anarşinin yayılmasına izin veremezdi. Ancak gelecekteki Anglo-Rus sürtüşmesi ihtimali yüzünden, Kafkasya'da mandater gücün İngiltere'nin olmaması gerekiyordu. Crowe'a göre en iyi çözümün, Ermenistan ve Güney Kafkasya bölgesinde bir Fransız mandası oluşturmaktı. Fakat çoğu İngiliz devlet adamı Fransa'nın mandaterliği konusunda endişeliydi. Bunlardan birisi de Curzon'du. Curzon, 2 Aralık 1918'deki Doğu Komitesi'nde şu soruları sormaktaydı: Fransa en iyi seçenek miydi? Ya da daha doğru bir şekilde ifade etmek gerekirse, Fransız Kafkasya'sı İngiltere'nin Ortadoğu ve Hindistan'daki durumunu nasıl etkilerdi?

Üçüncü ihtimal ise Amerikan mandaterliği idi. Bu görüşü Fransa'nın mandaterliğine karşı olan General Jan Smuts savunmaktaydı. Smuts, Sykes-Picot Anlaşması'nın şiddetini azaltmak için İngiltere'nin Fransa'yla değil Amerika'yla dostluk kurması fikrini savunmaktaydı. Ona göre, Milletler Cemiyeti vasıtasıyla Amerika ikna edilebilirdi. İngiliz mandasını savunan Curzon da Fransa'nın mandaterliği karşısında Amerikan mandasını tercih etmekteydi¹.

İngiliz devlet adamları arasında, Kafkasya'daki İngiliz politikasını en iyi yönlendiren başbakan David Lloyd George'du. Lloyd George, İngiltere'nin Maverâ-yı Kafkasya'ya müdahale etmesini düşünmekteydi. Nitekim kararda etkili olan bu unsurla İngiltere'nin Maverâ-yı Kafkasya politikasını belirlenmişti. Bu suretle, Mondros Mütareke'sinin imzalanmasından bir gün sonra yani 31 Ekim'de, İngiliz Savaş Bakanlığı Mezopotamya'daki İngiliz Kuvvetleri Komutanlığı'na Bakû'ye girme ve petrol kaynaklarını ele geçirmeyi emretmişti (Rose, 1985:7, 27). İngilizlerin Kafkasya'yı işgallerinin gerekçesini ise, Mütareke'nin tatbiki için Türk kuvvetlerinin tahliyesini sağlıklı bir şekilde gerçekleştirmek; Kafkasya devletlerine yardım etmek ve Kafkasya'da düzeni sağlamak olarak açıklamışlardı (*The Times*, January/Ocak 10, 1919, n. 41994, s. 8). Bakû'nün işgal emri üzerine, Mezopotamya İngiliz Ordusu Komutanlığı, Thomson'un komutası altındaki birliği Bakû'ye göndermiş ve İngiliz birlikleri 17 Kasım 1918'de şehri işgal etmişlerdi. Bakû'nün işgalinden sonra İngilizlerin hedefi Batum olacaktı.

¹ İngiliz devlet adamlarının Kafkasya ve Batum konusundaki tartışmalarının ayrıntıları için bkz: Rose, 1985:1-77; Ullman, c. II, 1968:59-98; Çağlayan, 2004:106-135; Hughes, 1999:115-120.

4.1.2. Mondros Mütarekesi Sonrasında Türklerin Batum'la İlgili Endişeleri

Mondros Mütarekesi'nin 15. maddesinde Batum'un işgal edileceği açıkça yer almasına rağmen, işgalin ne zaman olacağı ve şekli tam olarak belirtilmemiş, bu belirsizlik Osmanlı devlet erkânı ve Batum halkı arasında endişeli bir bekleyişe neden olmuştu. Mütarekenin imzalandığı ve Batum'un İtilaf devletleri tarafından işgal edileceği haberi Batum'a ulaştığında, oldukça şaşırان Batum Mutasarrıfı Cemil Bey bunun doğru olup olmadığını 8 Kasım 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraf ile sormuştu. Dâhiliye Nezareti'nden Cemil Bey'e gönderilen 9 Kasım tarihli cevapta ise şehrin işgalinin muhtemel olduğu bildirilirken, burada adaletli ve güçlü idare kurulduğu takdirde memleket geleceğinde olumlu bir tesir olacağı da ilave edilmişti¹. Dâhiliye Nezareti'nin cevabında Batum'un İtilaf devletleri tarafından işgal edilse bile, mülkî idarenin Türklerin elinde kalacağına dair kuvvetli bir inanç olduğu göze çarpmaktadır.

İngilizlerin, 11 Kasım 1918'de Türk ordusunun Batum, Kars ve Ardahan'ı tahliye etmesini istemeleri, Osmanlı hükümetine işin ciddiyetini fark ettirirken, 17 Kasım'da Bakû'nün İngilizler tarafından işgal edilmesi ise aslında sıranın Batum'a geleceğinin habercisiydi. Bu arada Milli Ajans tarafından 22 ve 23 Kasım 1918 tarihlerinde yayımlanan Batum'un İngilizler tarafından işgal edildiği haberleri, Batum'da büyük bir endişeyle takip edilmekteydi. Mutasarrıf Cemil Bey, 24 Kasım'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta ajansın haberinin Bakû'nün işgaliyle alakalı olduğunu söyledikten sonra, her türlü haberden etkilenildiği çok hassas bir bölgede bulunduğu için bölge ile alakalı haberlerden daha önceden haberdar edilmesini istemişti².

Batum Mutasarrıfı Cemil Bey, Dâhiliye Nezareti'nin cevaplarından tatmin olmamış olacak ki, Nezaret'ten tekrar Batum'un işgal edilip edilmeyeceğini işgal edilecekse ne zaman işgal edileceğini sormuştu. Dâhiliye Nezareti'nin de bu konuda bilgisi olmamalı ki, Mutasarrıf Bey'in sorusunu 27 Kasım 1918'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği tezkereyle iletmişti. Hariciye Nezareti ise Dâhiliye Nezareti'ne, Batum'un İtilaf kuvvetleri tarafından işgal olunacağı mütarekede açıkça belirtildiğinden, burasının er

¹ BOA, DH/İ-UM, E/49-41, lef: 2, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (8 Kasım 1918).

² ATASE, İSH, K: 68, G: 55, B: 55-1, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (24 Kasım 1918).

geç işgal edileceğini, fakat Türk mülkî idaresinin orada kalacağı cevabını vermişti¹. Batum'un işgal edilip edilmeyeceğini merak eden diğer bir kişi ise, askerî açıdan Batum'un kendisine bağlı olduğu IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa idi. Şevki Paşa, 29 Kasım'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Cemil Bey gibi Batum'un işgal edilip edilmeyeceğini sormuştu².

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra, başta Batum halkı olmak üzere Osmanlı devlet erkânı, İngilizlerin Batum'u işgalleri konusunda endişeli bir bekleyiş içerisindeydiler.

4.1.3. İngilizlerin Batum'u İşgal Hazırlıkları ve Türklerin Durumu

Türklerin endişeli bekleyişleri sürerken, İngiltere Batum'un işgal edilmesi için düğmeye basmıştı. İngiliz Askerî Operasyonlar Amiri General Sir Percy Radcliffe, 21 Kasım 1918'de Savaş Kabinesi'ne, Türkleri Batum'dan atmak için en azından bir tümenin gönderilmesi gerektiğini söylemişti. Kabine de General Milne'ye hemen bir askerî hareket hazırlığı yapmasını emretmişti (Rose, 1985:38)³. Bu arada Bakû İngiliz Komutanı Thomson 28 Kasım 1918 tarihinde Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafta, Batum'a İngiliz askerî heyetinin geleceğini belirtmişti⁴. Bu telgraf Batum'un işgali için İngilizlerin teşebbüslere başlamış olduğunu göstermektedir. Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı bu durumu hemen IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya iletmişti. Yakup Şevki Paşa, eğer Batum'a böyle bir heyet gelirse nasıl davranacaklarını Batum Mevkî Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafla şu şekilde izah etmişti:

1- İngilizlere mümkün olduğu kadar gayri resmi olarak ihtiram ediniz.

¹ ATASE, İSH, K: 68, G: 55, B: 55-2, Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne (27 Kasım 1918).

² ATASE, İSH, K: 2, G: 25, B: 25-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (29 Kasım 1918). Başkumandanlık Vekâleti de Sadrazam'a bir tezkere göndererek Batum'un İngilizler tarafından işgal şeklinin açıklık getirilmesini talep etmişti (ATASE, İSH, K: 5, G: 128, B: 128-1, 2, Başkumandanlık Vekâleti'nden Sadaret'e).

³ Bakû'de çıkan *Azerbaycan* gazetesi İngilizlerin Batum'u Kafkas demiryollarına hâkim olmak ve Bolşeviklere karşı daha kolay sevkıyat yapabilmek için işgal edeceğini yazmaktaydı (*Azerbaycan*, 23 Teşrinisani 1334/Kasım 1918, n. 28, s. 2).

⁴ ATASE, İSH, K: 5, G: 128, B: 128-1/2, Başkumandanlık Vekâleti'nden Sadaret'e; ATASE, İSH, K: 70, G: 77, B: 77-3 (2 Aralık 1918). İngilizlerin Batum'u işgal nedenlerinden biri olarak Türklerin Ermenilere yaptıkları sözde katliamın durdurulması gösterilmişti (*The New York Times*, November/Kasım 2, 1918, s. 3). Fakat bu görünürdeki nedendi. Asıl amaçlarının Bakû-Batum petrol ve demiryolu güzergâhına ulaşmak olduğu açıktır.

2- Bütün ordu mensupları ve İslam âlimlerinin güvenilir olanlarına İngiliz subay ve erlerinden her rast gelen ile münasebette bulunmamasını tebliğ ediniz. Yalnız siz ve mutasarrıf bey her soruya uygun cevapları verirsiniz.

3-Batum'da ordu malı olmayan her ne varsa bunlar hakkında sorulacak sorulara doğru cevaplar verirsiniz.

4- Batum'da bulunan ordu malı her şey hakkında soru sorulursa yalnız silah ve mühimmatı doğru söyleyiniz. Diğer eşyalar hakkında uygun miktarlar söyleyerek cevap veriniz.

5- Hareket edecek Osmanlı vapurlarıyla evvelce arz edilen şeylerin de mümkün olan hızla nakledilmesine çalışınız. İngilizler tarafından bunlardan bazılarını engel olunursa bütün hayvanlardan istifade ederek kara yolu ile Hopa'ya naklediniz. Hatta kara yolu ile çay, gazyağı ve makine yağı sevkine çalışınız.

6- Eldeki kuvvetin tamamını kalenin ve muhitin içinde müdafaa ve şehrin güvenliğini sağlamak için uygun şekilde görev taksimatı yapınız.

7- Rus subayları İngilizlerden ayrıca bir emir ve teklif alırlarsa, onlar istediklerini yapmakta serbesttirler¹.

IX. Ordu Kumandanı tarafından Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na gönderilen bu emirler, Batum'un artık İngilizler tarafından kesinlikle işgal edileceği inancını taşısa da, Şevki Paşa soğukkanlılıkla böyle bir olayın vukuu halinde yapılacakları izah etmişti. Bu emirler arasında en göze çarpan ise Türk millî teşkilatlanması için ileride gerekli olacak olan cephaneye, mühimmat ve malzemelerin İngilizler gelmeden önce Batum'dan çıkarılmasıdır. Şevki Paşa, Batum'daki Osmanlı yetkililerinden İngilizlerin sordukları bütün sorulara doğru cevaplar vermesini isterken,

¹ ATASE, İSH, K: 267, G: 7, B: 7-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Batum Mevkii Kumandanlığı'na (1 Aralık 1918). Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na bu emirleri gönderen Şevki Paşa tedbirlerini alması için Sadaret'e de haber vermişti. Sadaret de Hariciye Nezareti'ne durumu izah etmiştir (ATASE, İSH, K: 70, G: 77, B: 77-3; ATASE, İSH, K: 5, G: 128, B: 128-1, 2, Başkumandanlık Vekâleti'nden Sadaret'e - 2 Aralık 1918). Sadaret'in cevabında ise Mondros Mütarekesi'nin 15. maddesinde Batum'un işgali hükmü mevcut olduğundan İngilizlerin Batum'u işgal için yaptıkları müracaatlarında bu hususun yerine getirilmesini ve şimdiden IX. Ordu Kumandanlığı'na gerekli emirlerin verilmesini istemişti (ATASE, İSH, K: 5, G: 130, B: 130-1, Hariciye Nazırı Mustafa Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 3 Aralık 1918).

silah ve cephanenin dışındaki diğer eşyalar hakkında sorulan sorulara uygun cevaplar verilmesini istemesi de aslında bu amaca hizmet etmek için söylenmişti.

Batum işgali için hazırlıklarına devam eden İngilizler, şehrin işgali için ilk fiili adımı, 1 Aralık 1918’de atmıştı. Albay Toulaine komutasındaki “Liverpool” isimindeki kruvazör ve iki torpido muhribinden¹ oluşan bir İngiliz filosu, 1 Aralık 1918’de saat 16.09’da Batum limanına girmişti². Filo, teamüllere aykırı olarak kaleyi selamlamamıştı. Filoyu karşılamaya giden liman reisine İngiliz Albayı, 2 Aralık sabahında hükümet dairesini ziyaret edeceğini söylemişti. Batum limanına demirleyen İngiliz filosu işgal kuvvetleri gibi davranmaya başlamıştı³.

İngiltere hükümeti, resmen Batum’un işgal edilme kararını vermek için, 3 Aralık 1918’de Doğu Komitesini toplamıştı. Komite’nin başkanı Lord Curzon’un ısrarı sonucunda Batum, Bakû ve bu iki şehri birbirine bağlayan demiryolunun işgal edilmesine ve Bakû petrollerinin İngiliz kontrolü altına alınmasına karar verilmişti. 13 Aralık’ta da İngiliz Dışişleri Bakanlığı da alınan bu kararı onaylamıştı (Yerasimos, 1994:323-324). İngiliz yetkilileri ayrıca, Batum ve Bakû’nün işgalinin kalıcı bir işgal olmadığını açıklamışlardı (*The Times*, December/Aralık 7, 1918, n. 41967, s. 8).

Albay Toulaine Batum’u işgal etmeden önce, Batum bölgesi, Gürcistan ve Kafkasya hakkında bilgi toplamak için Gürcistan’ın Batum siyasî temsilcisi Alexandroviç Diomed Topuridze ile 4 Aralık 1918’de bir görüşme yapmıştı. Daha sonra değinileceği üzere, Gürcü-İngiliz ilişkileri Batum’un İngilizler tarafından işgal hazırlıkları nedeniyle biraz gergin başlamıştı. Görüşmede de İngiliz komutan, Topuridze’ye bu konuyu gündeme

¹ Bu torpidoların isimleri Yarra ve Torrens’dir (*The Times*, November/Kasım 26, 1918, n. 41957, s. 5).

² Genelkurmayın Kafkas Cephesi isimli kitabında Liverpool Kruvazörü’nün Batum limanına gelme tarihi 7 Aralık 1918 olarak verilmiştir. Bu kitabı kullanan diğer yazarlar da bu tarihi 7 Aralık olarak vermişlerdir. Fakat Osmanlı Arşivi’ndeki belgeye göre Liverpool Kruvazörü’nün geliş tarihi 1 Aralık 1918’dir. Sadece Ahmet Ender Gökdemir İngiliz filosunun 1 Aralık 1918’de Batum’a geldiğini söylemiştir (Gökdemir, 1989:77). Nitekim *The Times* gazetesi December/Aralık 7, 1918 tarihli nüshasında İngiliz gemilerinin Batum’da olduğunu yazmaktaydı (*The Times*, December/Aralık 7, 1918, n. 41967, s. 5). Haberin bir haftada ancak yayınlanması göz önüne alındığında, 7 Aralık değil 1 Aralık tarihi daha mantıklıdır. Bunların dışında Margiev, “Batumi” adlı eserinde bir İngiliz filosunun 1 Aralık’ta Batum limanına geldiğini söylemiştir (Margiev, 2008:261). Bu bilgiler ışığında Batum limanına ilk İngiliz gemisinin 1 Aralık 1918’de geldiği açıkça söylenebilir.

³ Batum limanına demirleyen Liverpool Kruvazörü Komutanı Albay Toulaine, makine gazı yağı taşıdığı istihbaratını aldığını ifade ederek, Şile vapurunu durdurup inceleme yapmak istemişti. Fakat vapurun asker taşıdığını öğrendiğinde vapuru serbest bırakmış ve bundan sonra Batum limanından hareket edecek bütün gemi ve yükleri hakkında malumat verilmesini istemişti. Batum limandaki giriş çıkışları kontrol altına almak isteyen İngilizler, gayri resmî olarak limanı işgal etmiş bulunmaktaydılar (BOA, DH.EUM.6.Şb, 47/ 32, lef: 3, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey’den Dâhiliye Nezareti’ne - 1 Aralık 1918).

getirmiş ve Gürcülerin İngilizlere karşı oldukları söylentilerini işittiğini söylemişti. Topuridze ise durumun bu şekilde olmadığını açıklamaya çalışmıştı. İngiliz komutanı, Batum-Tiflis demiryolu hakkında bilgi almaya çalışmıştı. Topuridze ise bu konuda her türlü yardımda bulunacaklarını belirtmişti (BPSVADM, belge no: 72, s. 130-131). İngilizlerin amacı Gürcülerle ilişkileri düzeltmek değil, Batum ve Kafkasya konusunda onlardan bilgi almaktı.

İngilizler Gürcü temsilcisi Topuridze ile teması sürdürmeye 6 Aralık'ta da devam etmişlerdi. Bu kez İngiliz komutanın yanında İtilaf devletlerinin Batum temsilcisi Webster ve birkaç kişi daha vardı. Webster İtilaf devletleri özellikle de İngilizler için önem taşıyan Bakû-Batum boru hattının durumuyla alakalı araştırma yapmaktaydı. Topuridze de onlara, Gürcistan hükümetinin boru hattı konusunda yardımcı olacaklarını söylemişti. Aynı gün akşamı, Batum belediye başkanı ve Acara'nın ileri gelenleri ile İngilizlerin katıldığı bir akşam yemeği yenilmişti. Yemekte İngilizler Batum şehrinin yönetimini halka vereceklerini söylemişlerdi. Webster, yemekte hazır bulunan Topuridze'ye Gürcistan'ın ticarî ve endüstri olarak geliştirilmesi gerektiğini ve İngiliz parasını Tiflis'te istediklerini söylemişti. Rusya ile alakalı olarak İtilaf devletlerinin amacının Bolşevizmin yok edilmesi olduğunu söylemişti (BPSVADM, belge no: 73, s. 131-133; Margvelaşvili, 1973:4-5). İngilizler, Gürcü temsilcisi vasıtasıyla Gürcistan'ın nabzını yoklamaya devam etmekte ve bölge hakkında bilgi almakta ve artık bölgenin müstakbel efendileriymiş gibi davranmaktaydılar.

İngilizler, Batum limanındaki filosunu kuvvetlendirmek için 15 Aralık 1918'de İstanbul'dan Batum'a üç mayın gemisi ve bir istasyonier gemi göndermişlerdi. İstasyoner gemisiyle birlikte İngiliz Batum Üs Kumandanı Hamley ile çok sayıda subay ve er ile demiryolu korumakla vazifeli süvari ve piyade polis de gelmişti. Böylece takviye birlikler alan İngilizler Batum limanına iyice yerleşmişlerdi.

Liverpool Kruvazörü Komutanı Toulaine, Batum Üs Komutanı Hamley ve istasyonierin komutanı¹, Batum'da bulunan Türk yetkililerini ziyarete gitmişlerdi². Bu kişiler Türk yetkililerine Batum'a 20.000 kadar İngiliz kuvvetinin geleceğini ve ilk kafilenin iki gün sonra Batum'da olacağını ifade etmişlerdi. İngilizler yerleşmek için kışla, hastane,

¹ BOA, DH.EUM.KLU, 13/ 45, lef: 3, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (19 Aralık 1918).

² Bu ziyaret muhtemelen 16 Aralık 1918'de meydana gelmişti.

mağaza, depo ve nakliye vasıtaları talep etmişlerdi. Ayrıca, Batum'daki Arap askerlerini de kendileri için isteyerek onları amele işlerinde çalıştırmayı düşünmüşlerdi¹. Fakat Batum'da hala çok sayıda Osmanlı kıtaatı bulunmaktaydı ve eğer İngilizler karaya asker çıkarıp Türk birliklerinin kaldığı binalara yerleşeceklerse, Osmanlı askerleri için çok büyük bir sıkıntı ortaya çıkacaktı². Ayrıca, Batum'da bulunan Türk birlikleriyle Batum'a çıkacak İngiliz askerleri arasında sürtüşmeler de olabilirdi.

Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa, bu durumu 17 Aralık 1918'de IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya iletmişti³. Yakup Şevki Paşa da aynı gün Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Batum'da gelişen olaylara değindikten sonra bir hastane ve bir iki mağazanın İngilizlere verilmesinin mümkün olduğunu, fakat bunun dışındaki Türk kıtalarıyla dolu olan kışla ve binaların İngilizlere terk edilmesinin mümkün olamayacağını belirtmişti. Buna rağmen tedbiri elden bırakmayan Şevki Paşa, İngiliz askerleriyle olası bir sürtüşmeye mahal vermeden Türk askerlerinin sevk edilmeleri için birkaç büyük vapurun Batum'a süratle gönderilmesini istemişti. Bu vapurların Batum'a gelirken Samsun'a uğrayarak Batum ve Trabzon için iâşe maddeleri getirmelerini de isteyen Yakup Şevki Paşa, telgrafının sonlarında, Arap askerleri meselesinin yeni bir müşkülât meydana getireceğini tahmin ettiğini ifade etmişti⁴. Harbiye Nezareti'ne yukarıdaki bilgileri veren IX. Ordu Kumandanı, aynı gün Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na da bir telgraf göndererek, İngilizlerin Batum'a geldiklerinde istihdam edilmelerini, Türk askerlerinin İngiliz askerlerinden uzak tutulmasını ve terhis olacak askerlerin de terhis emirleri gelene kadar hazırlıkların yapılmasını emretmiştir⁵.

Türkler İngilizlerin muhtemel işgallerine karşı tedbirler almaya çalışırken, Gürcistan ise belki de bütün Kafkasya'yı kendi kontrollerine alacak olan İngilizlerle iyi geçinmek için

¹ ATASE, İSH, K: 5, G: 158, B: 158-1/2; ATASE, İSH, K: 7, G: 65, B: 65-1/2; ATASE, İSH, K: 77, G: 23, B: 23-1; ATASE, İSH, K: 5, G: 158, B: 158-1; ATASE, İSH, K: 76, G: 79, B: 79-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (17 Aralık 1918).

² ATASE, İSH, K: 5, G: 158, B: 158-1/2; ATASE, İSH, K: 7, G: 65, B: 65-1/2; ATASE, İSH, K: 77, G: 23, B: 23-1; ATASE, İSH, K: 5, G: 158, B: 158-1; ATASE, İSH, K: 76, G: 79, B: 79-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (17 Aralık 1918).

³ ATASE, İSH, K: 248, G: 162, B: 162-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki'den Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na (17 Aralık 1918).

⁴ ATASE, İSH, K: 5, G: 158, B: 158-1/2; ATASE, İSH, K: 7, G: 65, B: 65-1/2, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (17 Aralık 1918).

⁵ ATASE, İSH, K: 248, G: 162, B: 162-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na (17 Aralık 1918).

Diomed Topuridze vasıtasıyla 18 Aralık 1918'de İtilaf güçleriyle işbirliği yapmak üzere deklarasyon yayınlamışlardı. Deklarasyonda İtilaf devletlerinin Polonya'da olduğu gibi Gürcistan'ı da anarşi ve kaos ortamından kurtarıp, geliştirmesi için, onlardan yardım istenmişti. Topuridze eğer yardım edilirse milletinin minnettar olacağını söylemeyi de ihmal etmemişti (BPSVADM, belge no: 77, s. 138-139). Yine aynı gün Batum'daki İngiliz Komutanı, İstanbul Yüksek Komiserliği'ne gönderdiği bir memorandumda Gürcülerin Tiflis-Batum arasında trenlerin bir an önce faaliyete geçirilmesi için çalışılmasına ve Bolşeviklerle birlikte savaşmak için İtilaf devletlerine yardım edilmesine karar verdiklerini bildirmişti (BPSVADM, belge no: 78, s. 139-140). Bu deklarasyon ile memorandum İngiltere ile Gürcistan arasındaki gerginliğin bittiğini gösterse de İngiltere, sosyalist ve eski Alman uydusu Gürcistan'a mesafeli olacaktı.

İngilizlerin bir istasyonier ile birlikte üç mayın gemisi Batum'a geldikten sonra Liverpool Kruvazörü 18 Aralık 1918'de Batum limanından ayrılmıştı. Liverpool Kruvazörü Komutanı Albay Toulaine, ayrılmadan önce Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'ndan şunları talep etmiştir: 1- Osmanlı askeri yalnız kendi getirdiği harp eşyalarını Kafkasya'dan çıkarabilecektir. Diğer levazım ve harp eşyalarının tamamı iade edilmelidir; 2- Batum'da gazyağı sanayi için gerekli olan bir takım motorlu yol arabalarının bu şehirden Osmanlı hükümeti memurları tarafından çıkarıldığı haber alınmıştır; 3- Kafkasya'ya Osmanlı orduları tarafından getirilmeyen ne kadar malzeme, cephane ve diğer harp eşyaları var ise tamamının Batum'daki İngiliz memurlarına iadesi için sorumlulara emir verilmesi gereklidir¹.

İngilizlerin bu taleplerle Osmanlı devletinin Batum'daki savaş araç ve gereçleri ile mühimmat ve erzakını tahliye ederken sorunlarla karşılaşacağı ortaya çıkmıştı. İngilizlerin amacı Osmanlı ordusunun elindeki bu malzemeleri olabildiği kadar alarak, Türklerin yeniden teşkilatlanmasını önlemektir.

4.1.4. İngilizlerin Batum'u İşgal Etmeleri

19 Aralık 1918 günü İngilizler zaten işgal altında tuttıkları Batum limanının işgalini resmileştirmişlerdir. 18 Aralık 1918'de Batum'a gelen Theseus adında başka bir İngiliz

¹ ATASE, İSH, K: 267, G: 13, B: 13, Liverpool Kruvazörü Kumandanı Albay Toulaine'den alınan tezkere (18 Aralık 1918). Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'e göre ise Liverpool Kruvazörü Batum'dan 19 Aralık 1918'de ayrılmıştı (BOA, DH.EUM.KLU, 13/ 45, lef: 5, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dahiliye Nezareti'ne - 19 Aralık 1918).

Kruvazörü Komutanı Chilcott, 19 Aralık 1918'de liman işlerini teslim aldığını, Kaptan Hasburg'un Liman Umum Müdürü, Kaptan Derok'un Liman Reisi olduğunu ve bundan sonra hangi vapur olursa olsun limana girip çıkmak için bir vesika taşıma mecburiyetinde olduğunu Türk yetkililerine bildirmişti¹. İngiliz Liman Komutanı Hasburg, 19 Aralık 1919'da liman, rıhtım işletme, rüsumat ve karantina idarelerinin artık kendileri tarafından idare edileceğini bildirmişti². İngilizler böylece 19 Aralık 1918'de Batum limanını resmen işgal etmişlerdi.

Batum liman işlerine el koyan İngilizler bir taraftan da şehri işgale hazırlanmaktaydılar. Bu nedenle İngiliz Batum Üs Komutanı Albay Hamley, Theseus Kruvazörü Komutanı Chilcott ve İngiliz Batum Liman Kumandanı Hasburg, 19 Aralık 1919'da çeşitli meseleler üzerine görüşmek için Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa ile görüşmüşlerdi. Hamley Batum'da bulunmalarının nedenini emniyet ve inzibatı tesis ve muhafaza etmek olarak açıklamıştı³. Hamley görüşmede hükümetinin politikasını ve ne karar verdiğini bilmediğini söyledikten sonra, Türklerin düzeni sağlayan idarelerine Batum'da buldukları müddetçe devam etmelerini istediğini söylemiştir. Hamley, hudut meselesi ve İngiliz işgalinin mülkî idareyi kapsayıp kapmayacağını bilmediğini belirterek, yakında Batum'a gelecek olan General Milne'nin bu meseleleri halledeceğini açıklamıştı. Fakat bu görüşmede hazır bulunan Batum Mutasarrıfı Mehmet Cemil Bey, Hamley'in sözlerinden İngilizlerin Batum'da mülkî idareye de el koyacaklarını çıkarmıştı⁴.

İngilizler 20 Aralık 1920'de İşgal edilecek binaların listesini vererek, bu yerlerin tahliyesini istemişlerdi. Bu listede şu binalar bulunmaktaydı: Karadok'ta un fabrikası

¹ ATASE, İSH, K: 267, G: 16, B: 16-2, Batum Makine Mühendisi'nden Batum Liman Riyaseti'ne (19 Aralık 1918); ATASE, İSH, K: 5, G: 161 B: 161-1; ATASE, İSH, K: 7, G: 67, B: 67-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (21 Aralık 1918); BOA, DH.EUM.6.Şb, 47/ 32, lef: 1, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Hariciye Nezareti'ne (25 Aralık 1918); BOA, DH.EUM.6.Şb, 47/ 32, lef: 2, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dahiliye Nezareti'ne (24 Aralık 1918); ATASE, İSH, K: 77, G: 35, B: 35-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (4 Ocak 1919); ATASE, İSH, K: 57, G: 78, B: 78-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (4 Ocak 1919).

² BOA, DH.EUM.KLU, 13/ 45, lef: 4, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dahiliye Nezareti'ne (19 Aralık 1918).

³ BOA, DH.EUM.KLU, 13/ 45, lef: 3, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dahiliye Nezareti'ne (19 Aralık 1918).

⁴ Mutasarrıf Cemil Bey'e göre Albay Hamley ve İngiliz Batum Liman Kumandanı Hasburg'un tavırları Liverpool Komutanı Toulaine'den oldukça farklıydı. Ona göre Toulaine kendilerine samimi ve anlayışlı davranmıştı, fakat Hamley çok soğuk gelmişti (BOA, DH.EUM.KLU, 13/ 45, lef: 5, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dahiliye Nezareti'ne - 19 Aralık 1918).

ambarları, hastaneleri, demirhane, Sahra Hudut Hastahanesi'nin birinci kısmı, Bomba Fabrikası, 10. Fırka Karargâhı, İngiliz komutanlar için Bulvar caddesinde mobilyalı iki ev (Budak, 1997:131). Bu suretle, İngilizler Batum'u fiili olarak işgal etme hazırlıklarını tamamlamak üzereydiler.

Batum limanına ilk İngiliz savaş filosu 1 Aralık'ta gelmiş ve o tarihten itibaren İngilizlerin Batum limanını işgal hazırlıkları sürmüştü. 19 Aralık'ta Batum liman işlerine el koymuşlar ve şehirde de askerlerinin kalması için bazı binaları işgal etmişlerdi. Nihayet, Batum'un resmen işgali 24 Aralık 1918 günü gerçekleşmişti¹. General Milne, Tümgeneral Foreister Walker'ın kumanda ettiği (Rose, 1985:39; Makhmurian, 2002:39), 27. İngiliz Tümeni'ne ait² 7.000 kadar piyade askeri, 4 batarya top ve 7 binek otomobili, 5 nakliye gemisiyle Batum limanına göndermiş³ ve İngiliz askerleri 24 Aralık 1918'de şehre çıkmışlardı⁴. İşgal sırasında herhangi bir olay meydana gelmemişti. Sadece İngilizlerin binaları işgal etmeleri anında birkaç olay vukua gelmişti⁵. 24 Aralık akşamı Batum'a çıkan İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı Tümgeneral Walker, Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Bey'e Fransızca yazılı bir tezkere göndermişti. İngiliz komutan bu tezkerede Batum'un İngiliz askeri tarafından işgal edildiğini, İngiliz bayrağı çekileceğini ve bu nedenle akşamdan itibaren Batum'da Osmanlı bayraklarının indirilmesi ve bundan sonra Osmanlı bayrağı

¹ NA, FO, 371/3667, 1919. G.O.C. Britishforce (İstanbul) to War Office (28 Aralık 1918); BOA, NGG, 341112, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (24 Aralık 1918); ATASE, İSH, K: 76, G: 83, B: 83-1; ATASE, İSH, K: 32, G: 120, B: 120-1; ATASE, İSH, K: 57, G: 75, B: 75-1. IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (2 Ocak 1919); ATASE, İSH, K: 248, G: 166, B: 166-1, Başkumandanlık Vekâleti'nden IX. Ordu Kumandanlığı'na (24 Aralık 1918); ATASE, İSH, K: 71, G: 112, B: 112-10, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (26 Aralık 1918); *New York Times*, January/Ocak 1, 1919, s. 3.

² ATASE, İSH, K: 76, G: 83, B: 83-1; ATASE, İSH, K: 32, G: 120, B: 120-1; ATASE, İSH, K: 57, G: 75, B: 75-1. IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (2 Ocak 1919).

³ ATASE, İSH, K: 248, G: 166, B: 166-1, Başkumandanlık Vekâleti'nden IX. Ordu Kumandanlığı'na (24 Aralık 1918); ATASE, İSH, K: 71, G: 112, B: 112-10, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (26 Aralık 1918).

⁴ NA, FO, 371/3667, 1919. G.O.C. Britishforce (İstanbul) to War Office (28 Aralık 1918). Batum Mutasarrıfı Cemil Bey, İngiliz askerlerinin Batum'a çıkmasını Dâhiliye Nezaretine şu şekilde anlatmıştı: "Beş nakliye gemisiyle gelen İngiliz askeri şehre çıktı. Evvelce askerimizin ahenk-i intizamına makes olan Batum sokakları şimdi İtilaf efradının kalpleri rencide eden düşkün izdihamlarıyla İngiliz zabitanının ve efradının sada-yı gururuyla doludur. Hiçbir nümayiş yapmaksızın buna yaş gözle bakan şehir ki ordunun yârimiz cümle nalândır. Gayr-i Müslimler arasında bile askerimizin çekilişini bir teessürle görenler az değildir" (BOA, NGG, 341112, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne - 24 Aralık 1918).

⁵ BOA, NGG, 341112, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (24 Aralık 1918).

çekilmemesini resmen tebliğ ve talep etmişti¹. Bu durum mütarekeye aykırıydı, çünkü bayrağın indirilmesi mülkî idarenin Türklerin elinden alınması anlamını taşımaktaydı.

İngilizlerin Batum'daki işgal planını, Albay Ledenson Batum'da Osmanlı Kıtaatı Kumandanlığı'na göndermişti. Buna göre ilk önce 27 Aralık 1919'da Batum İngiliz Kuvvetleri Komutanı Albay Hamley'in karargâhına bir Türk memuru gönderilerek işgal edilecek binaların hangileri olduğu Türkler tarafından öğrenilecekti. Bunun dışında planda İngilizlere Türklerin vaat ettiği Rus mühimmatının 1/5'i gönderilmediğinden İngiliz birliklerinin bütün Rus mühimmatını teslim alması; 29 Aralık 1918'de sabah saat 8.00'da bazı ambarların ve binaların tahliye edilmesi; 3 Ocak 1919'da bazı binaların tahliye edilmesi gibi maddeler vardı².

Yakup Şevki Paşa, 25 Aralık 1918'de Harbiye Nezareti'ne bir telgraf göndererek İngilizlerin Batum'u resmen işgal ettiklerini bildirmişti³.

25 Aralık 1918'de Batum'a çıkan İngiliz 27. Tümeni'nin 80. Piyade Alayı Komutanı Tuğgeneral William James Norman Cooke-Collis, Batum Askerî Valisi tayin edildi (Ashford, 1989:103). Aynı gün, İngiliz askerleri şehrin her tarafında denetimi ellerine aldılar. Tümgeneral Forestier Walker, Genel Meclis görüşmelerinin yapıldığı eski vali konağını talep ederek oraya girdi. Walker Cemal Paşa'yı ziyarete gitmeyerek, kendisinin ziyaret edilmesini istemiştir. Batum İngiliz Üs Komutanı Albay Hamley, bir İngiliz generalinin İngiliz kralının temsilcisi olması nedeniyle mutlaka kendisinin ziyaret edilmesi lüzumunda ısrar etmişti. Hamley'e göre Almanya ve Bulgaristan'da da aynı surette davranılmıştı⁴.

Batum'daki işgallerini genişleten İngilizler, 26 Aralık'ta Türklerin Tiflis ile haberleşmesini sağlayan Notanebi'deki telgraf merkezini⁵, 27 Aralık'ta da Batum

¹ ATASE, İSH, K: 77, G: 33, B: 33-1; ATASE, İSH, K:71, G:111, B:111-7, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (25 Aralık 1918).

² ATASE, İSH, K: 267, G: 34, B: 34-1, Batum'daki İngiliz Kıtaatı Erkânı Harbiyesi Namına Albay Ledenson'dan Batum'da Osmanlı Kıtaatı Kumandanlığı Erkânı Harbiye Riyaseti'ne.

³ ATASE, İSH, K: 77, G: 33, B: 33-1; ATASE, İSH, K:71, G:111, B:111-7, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (25 Aralık 1918).

⁴ BOA, NGG, 341112, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti (25 Aralık 1918).

⁵ ATASE, İSH, K: 5, G: 167, B: 167-1; ATASE, İSH, K: 71, G: 112, B: 112-9, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (26 Aralık 1918).

telgraf istasyonunu işgal etmişlerdi¹. Böylece, Batum'daki Türk birliklerinin İstanbul, Erzurum ve Tiflis ile haberleşmeleri zorlaşmıştı.

Batum'daki İngiliz Komutanlığı, kendi birliklerinin ihtiyacı için Türklerin elinde olan ambarların boşaltılıp kendilerine teslim edilmesini istemişti. İngilizlerin bu istekleri Türkler tarafından yerine getirilmişti. Fakat İngilizler, talepleri bir adım daha ileri götürerek, Türklere ait olan ve içlerinde daha henüz eşya vesaire bulunan silah, teçhizat ve erzak ambarlarını mühürlü ve kilitli olmalarına rağmen açarak içlerindeki malzemeleri almışlardı. Yakup Şevki Paşa, henüz mülkî idaresi Osmanlı devletine ait bir yerde şeref ve haysiyete ağır gelen bu tür davranışların engellenmesi için gerekli yerlere başvurulmasını istemiştir².

29 Aralık'ta Amiral Calthorpe İngiliz işgalini yerinde incelemek için Batum'a gelmişti³. Amiralin Batum'a geldiği gün de İngiliz işgalleri devam etmiş, 29 Aralık gecesi Batum Tren İstasyonu'nu işgal etmişler⁴ ve yine aynı gün Batum Şube Hattı'nı almışlardı⁵. İngilizler bu suretle Batum'da telsiz-telgraf istasyonuna el koyduktan sonra tren istasyonuna da el koyarak bütün iletişim araçlarını ellerine geçirmişlerdir.

2 Ocak 1919'a kadar Batum'a gelen İngilizlerin miktarı 11.000 kadar asker ve 4 batarya toptan ibaretti. Bunun dışında ilave olarak 881 subay, 21.000 er, 21.000 hayvan ve 60 top daha geleceği Osmanlı makamlarınca tahmin edilmekteydi⁶.

Batum'u işgal eden İngiliz birlikleri ile Batum'daki Osmanlı birlikleri arasında problemler meydana gelmekteydi. Bu problemlerin temelinde ise İngilizlerin istekleri yer almaktaydı. IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, 3 Ocak 1919 tarihinde Harbiye

¹ ATASE, İSH, K: 267, G: 136, B: 136-1, Osmanlı Kıtaatı Kumandanlığı'ndan Batum İngiliz Kumandanlığı'na (30 Aralık 1918).

² ATASE, İSH, K: 5, G: 167, B: 167-1/2; ATASE, İSH, K: 71, G: 112, B: 112-8/9; ATASE, İSH, K: 76, G: 81, B: 81 -1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (26 Aralık 1918). Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa da İngiliz Komutanlığı'na bir yazı göndererek, Osmanlı ordusuna ait ambarlardan alınan malzemelerin geri verilmesini istemişti (ATASE, İSH, K: 267, G: 136, B: 136-1, Osmanlı Kıtaatı Kumandanlığı'ndan Batum İngiliz Kumandanlığı'na - 30 Aralık 1918).

³ ATASE, İSH, K: 57, G: 75, B: 75-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (2 Ocak 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 138, G: 65, B: 65-1, Kafkas Demiryolları Erkân-ı Harbiyesi Cemal Bey'den Sahra Demiryolları Müdüriyeti'ne (30 Aralık 1918).

⁵ ATASE, İSH, K: 138, G: 68, B: 68-3, Batum Şube hattını İngilizler işgal ettikten sonra, bu şube memurları Gülcemal vapuru ile İstanbul'a dönmüşlerdir (ATASE, İSH, K: 138, G: 68, B: 68-2, Kafkas Demiryolları Erkân-ı Harbiyesi Cemal Bey'den Harbiye Nezareti'ne - 2 Ocak 1919).

⁶ ATASE, İSH, K: 76, G: 83, B: 83-1; ATASE, İSH, K: 32, G: 120, B: 120-1; ATASE, İSH, K: 57, G: 75, B: 75-1. IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (2 Ocak 1919).

Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, İngiliz işgaliyle ilgili meydana gelen şu sorunlara değinmişti:

- 1- Batum'da Osmanlı mülkî hükümeti ve jandarma kalacak mı, yoksa İngilizlere mi teslim edilecek?
- 2- İngilizler Batum postanesi ile telgrafhanesini işgal ettiler. Bu haklı mıdır?
- 3- Batum'da İngilizler silah, mühimmat ve malzemeye el koydular. Bunlar ne olacak?
- 4- İngilizler Batum'daki Osmanlı kıtaatının tamamen ve hemen kara yoluyla ile çıkarılmasını mı talep ediyorlar ¹?

Şevki Paşa telgrafında bu soruları sıraladıktan sonra, başka bir telgrafla bu sorunların çözüme kavuşmadığı takdirde taraflar arasında çıkan ufak tefek anlaşmazlıkların daha da artacağını bildirmiş ve her iki tarafa da acilen tebligat yapılmasını istemiştir².

Yakup Şevki Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bu telgraflarda haklı olduğu ortaya çıkmıştı. Çünkü Batum'da Türk askerleri ile İngiliz askerleri arasında artık her gece olaylar meydana gelmekteydi. Ayrıca, 5/6 Ocak'ta üç Türk askeri ile bir Rus generali, bir İngiliz askeri tarafından öldürülmüştü. Bunların dışında, İngilizler tarafından silahlandırılan Ermeni milisler, Türk askerlerinin eşyalarını gasp etmekteydiler³.

Cemal Paşa da 9 Ocak'ta Yakup Şevki Paşa'ya bir telgraf göndererek Batum'daki asayişsizliği anlatmıştır. Batum'da milis teşkilatı altında silahlanmış olan Ermenilerin dışında Rumlar da Türklerin ambarlarına karşı saldırılarda bulunmaktaydılar. Cemal Paşa bunların önlenmesi için Batum İngiliz Askerî Valisi General Cooke-Collis'e başvuruda bulunarak bu milislerin İngiliz ve Gürcü subaylarının emri altına verilmesini söylemiştir. İngiliz Askerî Valisi, Cemal Paşa'nın bu talebini kabul etmiştir⁴.

¹ ATASE, İSH, K: 7, G: 14, B: 14-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (3 Ocak 1919).

² ATASE, İSH, K: 7, G: 4, B: 4-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (3 Ocak 1919).

³ ATASE, İSH, K: 7, G: 24, B: 24-2, Başkumandanlık Vekâleti'nden General Wilson'a (9 Ocak 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 267, G: 72, B: 72-1, Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'ndan IX. Ordu Kumandanlığı'na (9 Ocak 1919).

Türk askerlerinin sıkıntı yaşadığı bir ortamda, İngilizlerin 8 Ocak 1919 tarihine kadar Batum'da işgal ettikleri binalar şu şekildedir: a) Hariciye hastanesi civarında menzil karargâhı (eski subay misafirhanesi); b) İstasyon civarında ağırlıklar için bir bina (Ardahan kışlasında yer bulunamadığından burasının işgaline İngilizler tarafından gerek görülmüştür); c) Petrokavatı subay misafirhanesi; d) Hariciye Hastanesi; e) İskele civarında kabul hastanesi; f) Burun Tabya'da terhis edilmiş efradın bulunduğu binalar, nokta kumandanlığı; g) Sarısu civarındaki barakalar. İngilizlerin işgal ettiği ambarlar ise şu şekildedir: a) Sahilde Osmanlı mühimmat ambarı; b) Rıhtım civarında cadde üzerinde erzak mevzi ambarı; c) Sahilde rıhtım üzerinde mevhuba ambarları (bir-iki kısmı kalmış ve bir-iki güne kadar tahliye edilerek Türkler tarafından teslim edilecektir); d) Burun Tabya'da teçhizat ambarları (Ruslara ve Türklere ait olanlar ayrılarak, sadece Türklere ait olanlar nakledilmektedir. Birkaç güne kadar bu işler de son bulacaktır)¹.

Görüldüğü üzere İngilizler, Batum'u işgallerinin ikinci haftasında şehirdeki hemen hemen bütün stratejik noktaları, bina ve ambarları işgal etmişlerdi.

4.2. Türk Tahliyesinin Tamamlanması ve Batum'da İngiliz Hâkimiyetinin Kurulması

4.2.1. Mondros Mütarekesi Tatbikatı

4.2.1.1. Azerbaycan'ın Tahliyesinin Tamamlanması

Batum'un İngilizler tarafından işgali sırasında Azerbaycan'dan Batum'a Osmanlı birliklerinin tahliyesi devam etmekteydi. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da bulunan birliklerden 15. Fırka'nın Batum'a nakli tamamen gerçekleştirilirken 5. Kafkas Fırkası ve 36. Kafkas Fırkası'nın ise bazı birliklerinin tahliyesi henüz gerçekleştirilmemişti². Gence havalisinde toplanan bu birlikler trenlerle Batum'a getirilmekteydi³. Bu şekilde

¹ ATASE, İSH, K: 248, G: 190, B: 190-1 (8 Ocak 1919).

² ATASE, İSH, K: 3, G: 123, B: 123-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (27 Aralık 1918).

³ ATASE, İSH, K: 9, G: 64, B: 64-1, Erkân-ı Harbiye-yi Umumiye Dairesi'nden Zat-ı Şahane'ye Maruzat (24 Aralık 1918). Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'dan Batum'a gelen birlikler şu şekildedir: 24 Aralık 1918'te Kuzey Kafkasya 1. Alayı'nın Erkânı; 25 Aralık 1918'te Kuzey Kafkasya Topçu Taburu ile Kafkas ordusu; 26 Aralık 1918'te İslam Ordusu Telsiz Telgraf Bölüğü ile 19. Süvari Bölüğü ve 38. Alay'ın 9. Bölüğü (ATASE, İSH, K: 39, G: 39, B: 39-2, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne). Bunlardan başka 27 Aralık 1918'e kadar VI. Kolordu ve karargâhı, Kuzey Kafkas Süvari Fırkası kadrosu, Kuzey Kafkas Kolordusu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa, maiyeti ve sabık İslam Ordusu

67 tren Gence'den Tiflis yoluyla Batum'a gelmişti¹. Gence'de kalan 5. Kafkas Fırkası birliklerini de nakletmek için 24 Aralık 1918'de Gence'ye tren gönderilmişti².

Harbiye Nezareti'nin 21 Kasım 1918 tarihli emrine göre Kuzey ve Güney Kafkasya'da bulunan bütün zabitan ve efrat iki ay içerisinde IX. Ordu'ya iltihak edecekti. Bu emre göre 20 Ocak 1919'da da tahliye son bulacaktı. Fakat bu emre rağmen tahliyenin çabuklaştırılması için, IX Ordu'ya yeni emirler gönderilmekteydi. Bu yeni emirlere göre Aralık ayı sonunda Osmanlı birliklerinin Elviye-i Selâse hudutlarına dâhil olması istenmişti. Bunun üzerine IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa, 26 Aralık 1918'de Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, tahliye için bazı güçlüklerden bahsederek³, tahliyenin gecikebileceğini söylemişti⁴.

1918 Aralık ayı sonunda Azerbaycan'da 5. Kafkas Fırkası ve 36. Fırka'nın bazı kısımları kalmıştı. Bunlar da Gence'den Tiflis ve Batum'a doğru nakledilmekteydiler. 30 Aralık 1918'de bu nakliyat 10 trenlik bir kafiye kapsamaktaydı⁵. Bu kafilenin tamamı 26 Ocak 1919'da Batum'a gelebilmişlerdir⁶ ve bu tarihi Azerbaycan'dan Batum'a yapılan nakliyenin son bulduğu tarih olarak verebiliriz.

Kumandanı Nuri Paşa ile maiyeti Batum'a gelmişlerdi (ATASE, İSH, K: 3, G: 123, B: 123-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 27 Aralık 1918).

¹ ATASE, İSH, K: 268, G: 73, B: 73-1, Batum'da Kafkas Demiryolları Askeri Komiserliği'ne (24 Aralık 1918).

² ATASE, İSH, K: 130, G: 71, B: 71-3; ATASE, İSH, K: 130, G: 71, B: 71-4, Batum İşletme Kumandanlığı'ndan Çürüksu İşletme Kumandanlığı'na (23 Aralık 1918).

³ Yakup Şevki Paşa'nın bahsettiği güçlükler şunlardır: Havaların kötü gitmesi, yolların bozukluğu ve Gürcülerin trenlerin sevkine engel olmaları idi. Bunların dışında Gürcülerle Ermeniler arasında savaş olması ve Tiflis-Gümrü arasındaki tren hattının tahrip edilmesi de tahliyeyi güçleştirmekteydi (ATASE, İSH, K: 71, G: 113, B: 113-4/5, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 26 Aralık 1918).

⁴ ATASE, İSH, K: 71, G: 113, B: 113-4/5, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (26 Aralık 1918). Yakup Şevki Paşa bir gün sonra 27 Aralık 1918'de Harbiye Nezareti'ne gönderdiği diğer bir telgrafta ise bu yeni emirlere kızdığını açıkça belli etmekteydi. Şevki Paşa 21 Kasım 1918 tarihli emri veren Harbiye Nazırı Abdullah Paşa'nın, bu emre rağmen farklı emirler vermesini "bu emri îta buyurmuş olan Nezaret-i celilenin şimdi adem-i malumat beyan etmesi nasıl olur, Abdullah Paşa Hazretleri bu emri bizzat yazdı ve devâir-i aidiyesiyle haberi yok ise o başka" şeklinde değerlendirmişti (ATASE, İSH, K: 3, G: 122, B: 122-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 27 Aralık 1918).

⁵ ATASE, İSH, K: 138, G: 65, B: 65-1, Kafkas Demiryolları Erkân-ı Harbiye Reisi Cemal Bey'den Sahra Demiryolları Müdüriyeti'ne (30 Aralık 1918). Fakat Osmanlı kıtaatı Bakû'de yüzlerce vagon ve makine bırakmak zorunda kalmışlardı (ATASE, İSH, K: 7, G: 6, B: 6-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (5 Ocak 1919).

⁶ ATASE, İSH, K: 110, G: 51, B: 51-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (26 Ocak 1919). Burada göz ardı edilmemesi gereken diğer bir husus da bu tarihin düzenli birliklerin tahliyesinin son bulduğu tarih olmasıdır. Bunun dışında, Türk üniformasını çıkararak Azerbaycan ordusuna katılan askerlerin geri dönme tarihleri tam olarak bilinmemektedir. Fakat ATASE'den elde edilen bir belgeye göre 5 Şubat 1919'da Azerbaycan'daki bütün Osmanlı askerlerinin hudut gerisine

4.2.1.2. Batum'un Tahliyesinin Tamamlanması

İngilizler Batum'u işgal ettikleri 24 Aralık 1918 tarihinde Batum'da sevk edilmeyi bekleyen erzak ve cephanenin dışında, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'dan gelen birlikler de dâhil olmak üzere yaklaşık 25.000 asker de bulunmaktaydı. İngiliz işgaliyle zaten var olan tahliye zorlukları daha da artmıştı. Zira İngilizlerin Batum'daki tahliyeye müdahale etmeleri muhakkaktı. Nitekim Liverpool Kruvazörü Komutanı Touline, henüz resmen Batum işgal edilmemişken, 16 Aralık 1918 tarihinde Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na bir nota göndererek tahliyeye müdahale etmişti. Touline notasında, Londra'dan aldığı emirlere göre Rus ordusunun geri çekilirken götüremediği bütün malzeme, cephane ve mühimmatın Batum'da kalmasını, Türkler tarafından götürülenler olursa geri iade edilmesini, Batum'da bulunan otomobillerin teslim edilmesini ve Ardahan ve Kars'a giden malzemelerin geri getirilmesini istemişti¹. Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa aynı gün İngilizlerin notasını Yakup Şevki Paşa'ya bildirmişti. Yakup Şevki Paşa da Harbiye Nezareti'ni İngilizlerin bu notasından haberdar ettikten sonra, Batum'daki tahliyenin bir an önce sonlandırılması için büyük gemilerin gönderilmesi gerektiğini söylemişti².

Bunun üzerine Harbiye Nezareti, Şile vapurunu Batum'a göndermiş ve bu vapur 19 Aralık 1918'de Batum'a gelmiştir. Şile vapurunun dışında Giresun vapuru 17 Aralık'ta³, Gülcemal vapuru ise 20 Aralık'ta İstanbul'dan Batum'a gönderilmiştir⁴.

Batum'daki Osmanlı birlikleri daha henüz sevk edilmemişken Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'dan da Batum'a yeni birliklerin gelmeye devam etmesiyle⁵, Batum'daki

alındığı söylenmektedir (ATASE, İSH, K: 9, G: 70, B: 70-2 - 5 Şubat 1919). Bu belgeye rağmen bu konuda kesin bir şey söylemek zordur.

¹ ATASE, İSH, K: 248, G: 160, B: 160-1, Liverpool Kruvazör Komutanı'ndan Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na (16 Aralık 1918). IX. Ordu mıntıkasındaki Rus silah ve mühimmatı şu şekildeydi: çeşitli cinsten 1.200 kadar top, 10.000 kadar tüfek, 250 makineli tüfek, 600 kadar top mermisi, 20.000 fişek ve 10.000 sandık bombadır. Bunlardan büyük çoğunluğu Gümrü, Kars, Erzurum, Batum, Trabzon gibi yerlerdeydi (ATASE, İSH, K: 72, G: 96, B: 96-1 - 3 Aralık 1918).

² ATASE, İSH, K: 248, G: 162, B: 162-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na (17 Aralık 1918). Bu arada Batum-Samsun arasında tahliyeye devam eden Ümit vapuru, 18 Aralık 1918'de karaya oturmuştu. Yakup Şevki Paşa Harbiye Nezareti'nden başka bir vapur gönderilmesini istemişti (ATASE, İSH, K: 245, G: 193, B: 193-2, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 18 Aralık 1918).

³ ATASE, İSH, K: 5, G: 160, B: 160-1, Harbiye Nezareti Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi'nden IX. Ordu Kumandanlığı'na (19 Aralık 1918).

⁴ ATASE, İSH, K: 5, G: 162 B: 162-1, Harbiye Nezareti'nden IX. Ordu Kumandanlığı'na (23 Aralık 1918).

⁵ ATASE, İSH, K: 9, G: 64, B: 64-1 (24 Aralık 1918).

Osmanlı askerlerinin mevcudu daha da artmıştı. Bu nedenle Batum'da hem iaşe hem de iskân sorunu meydana gelmişti. Bu probleme çözüm olarak artık Kuzey Kafkasya'dan gelmekte olan kıtaatın Çürüksu mıntıkasında yerleştirilmesine karar verilmişti¹.

İngilizlerin 24 Aralık 1918'de Batum'a asker çıkarmaları ile Türk birliklerin tahliyesi zorlaşmıştı. Nitekim Batum'u işgal eden İngiliz Kuvvetleri Komutanı Forestier Walker bütün Kafkasya'nın 15 gün içerisinde tahliye edilmesini istemişti². İngilizlerin bu talebi üzerine Osmanlı makamları Batum'un tahliyesinde İngiliz vapurlarından yararlanmayı düşünmüşler, nitekim Batum Türk Liman Reisi Hasan Bey, İngiliz makamları ile görüşerek nakliyatın İngiliz vapurlarının kullanılmasına için izin almıştı³.

İngiliz vapurlarıyla ilk nakliyat, İngilizlerin Batum'u işgal ettikleri gün yani 24 Aralık'ta gerçekleştirilmişti. İngiliz nakliye gemilerinden Huntcastle ile 1.300 Osmanlı er ve 27 subayı Batum'dan İstanbul'a hareket etmişti⁴. 25 Aralık 1918 öğleden sonra ise iki İngiliz gemisi Batum'dan İstanbul'a Osmanlı askeri taşımıştı. Bunlardan Voyager gemisiyle 1.500 er ve 130 subay İstanbul'a gönderilirken⁵, Candy gemisiyle ise 1300 er ve 10 subay gönderilmiştir⁶.

İngiliz gemileriyle bu şekilde Osmanlı askerleri nakledilirken Türk gemileriyle de nakiller devam etmekteydi. 25 Aralık'ta Batum'dan üç vapur ile 1.200 asker İstanbul'a gönderilmiştir⁷.

¹ ATASE, İSH, K: 130, G: 65, B: 65-1, Batum Mevkii Kumandanı Mirliva Cemal Paşa'dan Hat Komiserliği'ne (22 Aralık 1918).

² ATASE, İSH, K: 8, G: 52, B: 52-2.

³ ATASE, İSH, K: 244, G: 89, B: 89-8; ATASE, İSH, K: 77, G: 3, B: 3-1, Batum Liman Reisi Hasan Bey'den Harbiye Nezaretine (23 Aralık 1918); DMA, MB, 696/ 420, Batum Liman Reisi Hasan Bey'den Bahriye Nezareti'ne (23 Aralık 1918). Osmanlı askerlerini Batum'dan İstanbul'a nakleden İngiliz vapurlarının temizlenmesi için her birine 1.000 kuruş ameliye ücreti verilecekti (ATASE, İSH, K: 244, G: 104, B: 104-1, İskele ve Liman Kumandanlığı'na (29 Aralık 1918).

⁴ DMA, MB, 696/ 418. Batum Liman Reisi Hasan Bey'den Bahriye Nezareti'ne (24 Aralık 1918); DMA, MB, 696/ 417, Bahriye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne (25 Aralık 1918).

⁵ DMA, MB, 696/ 421, Batum Liman Reisi Hasan Bey'den Bahriye Nezareti'ne (25 Aralık 1918); DMA, MB, 696/ 416, Bahriye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne (26 Aralık 1918).

⁶ DMA, MB, 696/ 422, Batum Liman Reisi Hasan Bey'den Bahriye Nezareti'ne (25 Aralık 1918); DMA, MB, 696/ 416, Bahriye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne (26 Aralık 1918).

⁷ ATASE, İSH, K: 440, G: 138, B: 138-1, Dersaadet Piyade Muhafız Kumandanı'ndan Tabur Kumandanları'na (24 Aralık 1918). Belgede bu vapurlarla 400 askerin nakledildiği ifade edilmekte idi. Fakat Osmanlı askerlerinin yığıldığı Batum'da vapurlara bu kadar ihtiyaç duyulurken bu vapurların 130'er asker taşımaları mantıklı gözükmemektedir. Belgede bir yanlışlık olmalıdır. Bu nedenle bu rakam 400'er kişiden 1200 kişi olarak alınabilir.

Türk birliklerinin nakilleri devam ederken, Batum İngiliz Komutanı 27 Cemal Paşa ile Batum'un tahliye meselesi ile ilgili bir görüşme yapmıştı. Oldukça tartışmalı geçen görüşmede İngiliz Komutanı, Osmanlı birliklerinin Batum'u şimdiye kadar terk etmiş olmaları gerektiğini söylemişti. İngiliz komutanı ayrıca Osmanlı birliklerinin bir an önce kara yürüyüşüyle, bütün eşya, malzeme ve erzakı terk ederek Batum'dan ayrılmasını istemişti. Cemal Paşa, bu görüşmeyi aynı gün IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya bildirmişti. İngilizlerin bu isteklerini mütarekeye aykırı bulan Şevki Paşa, bu durumu müzakere etmek için Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, 20.000 kadar askerin kara yürüyüşüyle, erzaksız bir şekilde Batum'dan çıkmasının, ordunun felaketi olacağını belirttiikten sonra, kara yürüyüşünün de kış şartları nedeniyle mümkün olamayacağını söylemiştir¹.

Diğer taraftan deniz yolu ile tahliye devam edilmekteydi. Fakat Türk gemi kaptanlarının keyfî hareketleri sevkıyata engel olmaktaydı. IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa, bu vapurların kaptanlarının uyarılmalarını Harbiye Nezareti'nden istemişti².

Osmanlı vapurlarından tahliye için yeterince yararlanılamaması ve İngilizlerin Türk birliklerine ait toplara el koymalarının muhtemel olması üzerine, 5. Fırkanın topçu kıtaatı karadan Trabzon'a yürütülmüştür³. Bunun dışında Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'dan şimdiye kadar Batum'a 15. Fırka kıtaatının tamamı gelmiş ve bu fırkanın

¹ ATASE, İSH, K: 5, G: 165, B: 165-1; ATASE, İSH, K: 71, G: 112, B: 112-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (27 Aralık 1918). IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa Batum Mevki Kumandanı Cemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta İngiliz generaline Batum'un tahliyesi için yeterli miktarda vapurların gelmesinin gerektiğini, çünkü binlerce zabitan ve efradın karadan aç ve perişan bir halde hudut gerisine sevk mecburiyetinin olmadığını; Osmanlı hükümetinden böyle bir emrin alınmadığını; Türklerin bütün eşya ve malzemelerinin alınmasına İngilizlerin hakkı olmadığını bildirmesini istemişti. Şevki Paşa ayrıca Osmanlı ordusunun Kafkasya'dan bir şey müsadere etmediğini belirterek, eğer kendilerine inanmazlarsa, Harbiye Nezareti'ne yazabileceklerini söylemişti. (ATASE, İSH, K: 248, G: 175, B: 175-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na - 28 Aralık 1918). Harbiye nazırı IX. Ordu'dan aldığı telgrafi Meclis-i Vükelâ'da okumuş ve Mecliste İngilizlerin bu istekleri tasvip edilmemişti (ATASE, İSH, K: 5, G: 171, B: 171-1/2, Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne - 29 Aralık 1918).

² Şile vapuru izin almadan İstanbul'a gitmişti. 27 Aralık 1918'de ise Trabzon'a gelen Gülcemal vapuru kaptanı Trabzon'dan Batum'a gitme niyetinde değildi (ATASE, İSH, K: 71, G: 112, B: 112-7, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 27 Aralık 1918). Batum ile Trabzon arasında sevkıyat yapmakla vazifeli Ümit vapuru ise hiçbir yük almadan boş bir şekilde İstanbul'a gitmişti (ATASE, İSH, K: 71, G: 112, B: 112-2, IX. Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi'nden Harbiye Nezareti'ne - 28 Aralık 1918).

³ ATASE, İSH, K: 267, G: 39, B: 39-1, Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa'dan 5. Fırka Kumandanlığı'na (29 Aralık 1918).

büyük bir kısmı kara yürüyüşü ile sahil yoluyla Samsun'a hareket ettirilmiştir¹. 31 Aralık'ta 15. Fırka Batum ile Samsun arasında sahil yolunda olup bu fırka 1914 hududu gerisine alınmıştı². Böylece Osmanlı birlikleri karadan da nakledilmeye başlanmıştır. Bu arada İngiliz gemileriyle de Osmanlı askerlerinin nakillerine devam edilmiş, 31 Aralık'ta Osmanlı birliklerinden 3.700 asker Batum'dan İngiliz gemileriyle yola çıkmıştı³. Daha önce İngiliz vapurlarıyla yaklaşık 4.150 Osmanlı askeri Batum'dan İstanbul'a gönderilmişti. Yani yılsonuna kadar toplam yaklaşık 8.000 Osmanlı askeri İngiliz vapurlarıyla sevk edilmiştir.

1918 yılı biterken Aralık ayı sonunda, Batum'da ne kadar Osmanlı askerinin kaldığı konusunda çelişkili rakamlar mevcuttur. Bir ATASE belgesinde bu rakam 15.000 olarak zikredilmiştir⁴. Fakat birçok tarihçi tarafından da kullanılan başka bir ATASE belgesine göre ise Batum'daki Osmanlı askeri sayısı 600 subay, 21.000 er olarak verilmiştir. Bu belgeye göre ayrıca Batum'da 3.000 hayvan vardır ve daha Batum'a 7.000-8.000 kadar insan ve bu kadar da hayvan geleceği tahmin edilmektedir⁵.

24 Aralık 1918'de Batum'daki Osmanlı askeri sayısının 25.000 civarında olduğu daha önce bahsedilmişti. Aralık ayı sonuna kadar Osmanlı gemileriyle yaklaşık 1.200 İngiliz gemileriyle ise 8.000 Osmanlı askeri Batum'dan tahliye edilmiş, ayrıca 15. Piyade Fırkası da kara yürüyüşüyle hareket ettirilmiştir. Bu fırkanın da yaklaşık 5.000 civarında olduğu düşünülürse, Batum'daki toplam birliklerin sayısının 11.000 olması beklenmelidir. Azerbaycan'dan Osmanlı birliklerinin gelmeye devam ettiği doğrudur, fakat bir hafta içerisinde 14.000 Osmanlı askerinin Batum'a gelmesi gerçek dışı

¹ ATASE, İSH, K: 3, G: 123, B: 123-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (27 Aralık 1918).

² ATASE, İSH, K: 40, G: 28, B: 28-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (31 Aralık 1918). 15. Fırka'nın tamamı Batum'dan ayrılarak karadan sahil yolu ile hareket etmişti, fırkanın son kafilesini 1 Ocak 1919'da Batum'u terk etmişti (ATASE, İSH, K: 7, G: 5, B: 5-5; ATASE, İSH, K: 65, G: 50, B: 50-1; ATASE, İSH, K: 40, G: 31, B: 31-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 1 Ocak 1919).

³ ATASE, İSH, K: 54, G: 3, B: 3-1, General Wilson İngiliz Selanik Kumandanı'ndan (2 Ocak 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 5, G: 171, B: 171-1/2, Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne (29 Aralık 1918).

⁵ ATASE, İSH, K: 267, G: 37, B: 37-1, İngiliz Kıtaaatı Erkânı'na (C. 28 Aralık 1918). Daha önce İstanbul'a sevk edilen 10. Kafkas Fırkası'nın bazı kısımlarının Batum'da kaldığından bahsedilmişti. Batum'da bulunan 10. Kafkas Fırkası birlikleri şu şekilde tahliye edilecekti: 10. Fırka Karargâhı İstanbul'a, 30. Kafkas Alayı Bursa'ya gitmek üzere Mudanya'ya, 28. Seyyar Hastane İstanbul'a, 10. Kafkas Fırkası Topçu Alayı'nın iki taburu İstanbul'a, 10. Kafkas Fırkası Topçu Alayı'nın bir taburu da Samsun'a gönderilecektir (ATASE, İSH, K: 521, G: 21, B: 21-1, Menzil Müfettişi Umumiliği'ne - 29 Aralık 1918).

görülmektedir. Bu rakamın 3.000-4.000 olduğu tahmin edilirse Batum'da Aralık 1918 sonundaki Osmanlı askerlerinin sayısı 21.000 değil, 15.000 olarak kabul edilmelidir¹.

İngilizlerin baskısı sonucunda 15. Fırka'nın karadan Samsun'a yürümesi emredilmişti. Fakat bunun dışında 1 Ocak 1919'da Mirliya Cemal Paşa'yı ziyaret eden Batum İngiliz Komutanı bütün Osmanlı askerlerinin vapur beklemeden Batum'dan kara yürüyüşü ile tahliye ettirilmesinde ısrar etmekteydi². Şevki Paşa, kış günü meydana gelen bu olayı "insafsızlık" olarak değerlendirmiş, Harbiye Nezareti'nden İngilizler nezdinde teşebbüste bulunulmasını istemiş³ ve Batum'a hemen vapur gönderilmesini talep etmiştir⁴.

İngilizler, Batum'daki Osmanlı Batum kıtaatına zorluklar çıkarmaya devam etmekteydi. Batum'daki yer bulunamaması nedeniyle Çürüksu'ya yerleştirilen 5. Kafkas Fırkası'nın Batum'a gelmesi gerektiğini, Batum'da bulunan kıtaatın ise tamamen buldukları mahalleri tahliyesi etmesini bildiren İngilizler, İngiliz askeri getiren vapurlarla Osmanlı askerinin artık sevk edilmeyeceğini ifade ederek, yalnız hayvan ve erzak getiren gemilerle Osmanlı askerinin gönderilebileceğini söylemişlerdi. İngilizler ayrıca, Batum'dan hareket etmiş olan ve Batum'da bulunan kıtaatın silah ve mühimmatlarının nerelerde bulunduğu dair detaylı bilgiler istemişlerdi⁵. İngilizlerin bu son tavrının Osmanlı nakliyatına güçlük çıkarmanın dışında ağır tahrik taşıdığı da söylenebilir.

¹ Batum'daki Osmanlı askeri sayısını 21.000 olarak veren belgede muhtemelen kara yürüyüşüyle Batum'dan İstanbul'a hareket ettirilen 15. Piyade Fırkası göz önüne alınmamıştı. Nitekim 27 Aralık 1918'de kara yürüyüşüne başlattırılan bu fırkanın son kafilesi 1 Ocak 1919'da Batum'dan ayrılmıştı. Ayrıca, aynı gün Mirliya Cemal Paşa'yı ziyaret eden İngiliz kumandanının Batum'da ne kadar Osmanlı kuvvetinin kaldığı sorusuna, Cemal Paşa Azerbaycan'dan da gelecekler dâhil olmak üzere 24.000 cevabını vermişti. 7.000-8.000 Osmanlı askerinin Batum'a gelmesi düşünüldüğünde 15.000-16.000 civarında olduğu anlaşılmaktadır (ATASE, İSH, K: 7, G: 5, B: 5-5; ATASE, İSH, K: 65, G: 50, B: 50-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 1 Ocak 1919).

² ATASE, İSH, K: 7, G: 5, B: 5-5; ATASE, İSH, K: 65, G: 50, B: 50-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (1 Ocak 1919). Batum'daki birliklerin karadan yürütülmesi için İngilizlerin talebine karşı, Harbiye Nazırı, Hariciye Nazırına bir tezkere göndererek, karadan bu birliklerin gönderilmesinin bu kış şartlarında çok zor olduğundan, bu birliklerin denizden gönderilmesi için teşebbüste bulunulmasını istemiştir (ATASE, İSH, K: 7, G: 7, B: 7-1/2, Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne - 4 Ocak 1919).

³ ATASE, İSH, K: 77, G: 36, B: 36-1; ATASE, İSH, K: 32, G: 35, B: 35-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (2 Ocak 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 7, G: 5, B: 5-6; ATASE, İSH, K: 65, G: 50, B: 50-1; ATASE, İSH, K: 40, G: 31, B: 31-2, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (1 Ocak 1919). Şevki Paşa İstanbul'dan acil olarak vapur istediği gün ironi olarak Ümit ve Şile vapurları İstanbul'a kaçmışlardı (ATASE, İSH, K: 245, G: 232, B: 232-1, Menzil Müfettişi Kaymakam Abdi Bey'den - 1 Ocak 1919).

⁵ ATASE, İSH, K: 267, G: 54, B: 54-1, Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa'dan IX. Ordu Ordu Kumandanlığı'na (2 Ocak 1918). İngilizlerin bu talebi üzerine 5. Fırka'nın Batum'da toplanması

İngilizlerin bu ağır talepleri altında Batum'dan nakliyata devam edilmekteydi. 3 Ocak'ta İstanbul muhafızlığı emrine verilen ve İstanbul'da toplanan 3. Kafkas Fırkası'nın¹ karargâhı Gülcemal vapuru ile Trabzon'a gönderilmişti².

IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa, 5 Ocak'ta Harbiye Nezareti'ne Batum'daki tahliyenin bundan sonraki seyri hakkında bir telgraf göndermişti. Telgrafta özetle, Batum'daki ahval hakkında acilen bir cevap verilmesi gerektiği; İngilizlerin ordunun karadan Trabzon'a yürütülmesini istediği; Batum'da terhis edilmiş çok miktarda asker, hasta ile eşya olduğu ve bunlar için gerekirse İngilizlerden gemi tahsis edilmesi gerektiği; İngilizlerin karadan gidecek Türk birliklerinin bütün cephaneye ve erzaklarına el koyduğu ve Batum ambarlarında bulunan her şeye el koymayı düşündüğü; Türk subay ve erlerine tecavüzlerde bulunduğu gibi hususlar vardı. Şevki Paşa Batum'daki durumu anlattıktan sonra şehirdeki Türk birliklerinin ve erzak ile mühimmatının süratle denizden sevkıyatının yapılması gerektiğini belirtmişti³. Türk birliklerinin tahliye esnasında karşılaştığı zorlukların giderilmesi için Osmanlı hükümetinin artık harekete geçmesi gerekmekte idi.

Şevki Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgraf üzerine Nazır Cevat Paşa, İstanbul'daki İtilaf kuvvetleri kumandanı General Wilson ile görüşerek Batum'daki tahliye ile alakalı şu kararları almıştır: a) Batum'daki Osmanlı askerleri vesait buldukça denizden ve havalar müsaade ettikçe karadan bugüne kadar olduğu gibi nakliyata devam edecektir; b) Osmanlı askerleri silah, mitralyöz ve toplarını beraber götüreceklerdir; c) Hem terhis olanların, hem de Batum'da kalmış olan askerlerin silahları, Batum'da depo

kararlaştırılmıştı (ATASE, İSH, K: 482, G: 73, B: 73-1, 5. Kafkas Fırkası Kumandanlığı'ndan Topçu Kumandanlığı'na - 4 Ocak 1919). Çürüksu'da bulunan 5. Kafkas Fırkası şu şekilde Batum'a gelecek ve Ardahan kışlarına yerleşecekti: 5. Fırkanın ilk kademesi (Fırka karargâhı – bir piyade alayı – bir topçu taburu) 9 Ocak 1919'da, Fırkanın diğer kısmı 10 ve 11 Ocak 1919'da Çürüksu'dan hareket edeceklerdir. Kademeler aynı günde konaklara varacaklardır. (ATASE, İSH, K: 267, G: 74, B: 74-1, Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa'dan Batum İngiliz Kumandanlığı'na - 9 Ocak 1919; ATASE, İSH, K: 267, G: 76, B: 76-1, Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa'dan IX. Ordu Kumandanlığı'na - 13 Ocak 1919).

¹ ATASE, İSH, K: 276, G: 6, B: 6-1, I. Kolordu Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezareti'ne / 3. Kafkas Fırkası Kumandanlığı'na (4 Ocak 1919). 3. Kafkas Fırkası'nın iki alayı İstanbul'dadır. Fırkanın bir alayı da Bursa'ya gitmek üzere Trabzon'da vapur beklemektedir (ATASE, İSH, K: 276, G: 6, B: 6-2, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Alaaddin Bey'den Edirne'de I. Kolordu Kumandanlığı'na - 3 Ocak 1919; ATASE, İSH, K: 7, G: 13, B: 13-1, I. Kolordu Kumandanı'ndan Harbiye Nezareti'ne - 5 Ocak 1919).

² ATASE, İSH, K: 248, G: 182, B: 182-1, Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa'dan IX. Ordu Kumandanlığı'na (3 Ocak 1919).

³ ATASE, İSH, K: 7, G: 9, B: 9-1/2/3; ATASE, İSH, K: 77, G: 41, B: 41-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (5 Ocak 1919).

edilecek ve bunun başına da muhafız olarak Osmanlı zabiti kumandasında küçük bir müfreze bırakılacaktır. Cevat Paşa bu görüşmeden sonra alınan kararları IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya gönderdikten sonra Batum'daki İngiliz komutanlarıyla görüşerek karışıklıklara meydan ve imkân bırakılmamasını istihham etmiştir¹. Cevat Paşa aynı gün Şevki Paşa'ya başka bir telgraf göndererek, Batum'daki silah, teçhizat, malzemeler ve erzakın nakledileceğini, özel eşya naklettirmemeye ve terk edilmiş mahallerde hiçbir tertibat yapılmamaya çalışılmasını ve Rus silahlarının da depolara konulmasını emretmiştir².

Harbiye Nazırı Cevat Paşa ile İngiliz Orduları Komutanı Wilson 6 Ocak 1919'da İstanbul'da bir araya gelirken, aynı şekilde 7 Ocak'ta IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa ile Kafkasya'yı işgal eden 27. İngiliz Tümen Komutanı Forestier Walker Kars'ta, Elviye-i Selâse'nin tahliyesini görüşmek üzere buluşmuşlardı. İngiliz Komutan'ın IX. Ordu Kumandanı'ndan Elviye-i Selâse'nin 25 Ocak gününe kadar tahliye edilmesini talep etmişti. Tahliye sırasında Osmanlı malı silah, mühimmat ve malzeme götürülecek ise de, Rus malı hiçbir şey nakledilmeyecekti (TİH, c. I, 1999:237-238).

Batum mıntıkasında Şevki Paşa ve Walker'ın görüşmesinin yapıldığı günlerde 6.100'ü 5. Fırka askeri olmak üzere³, hâlâ 20.000 civarında Osmanlı efradı bulunmaktaydı. Batum'da askerlerin dışında bir milyon kiloyu aşkın zahire⁴ ile 9.202 adet küçük çaplı mavzer tüfeği, 11 adet filinta tüfeği, 161 adet martin, 15.160 sandık mavzer fişeği, 1.006 sandık Alman fişeği mevcuttu⁵. Bu asker ve malzemelerin 25 Ocak tarihine kadar nakilleri için Türk ve İngiliz gemilerinin süratli bir şekilde tahliye kullanılması gerekmekte idi.

Osmanlı yetkililerin girişimleri sonucunda İngiliz gemileriyle Osmanlı askerlerinin nakline tekrar başlanılmıştır⁶. İngiliz Zisinos nakliye gemisi ile 7 Ocak 1919'da 2.000⁷,

¹ ATASE, İSH, K: 267, G: 65, B: 65-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na (6 Ocak 1919).

² ATASE, İSH, K: 7, G: 12, B: 12-1, Harbiye Nazırı Ferik Cevat Paşa'dan IX. Ordu Kumandanlığı'na (6 Ocak 1919).

³ ATASE, İSH, K: 10, G: 27, B: 27-1 (9 Ocak 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 7, G: 19, B: 19-2 (7 Ocak 1919).

⁵ ATASE, İSH, K: 38, G: 8, B: 8-3, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (8 Ocak 1919).

⁶ ATASE, İSH, K: 7, G: 19, B: 19-2 (7 Ocak 1919).

⁷ DMA, MB, 696/ 427, Batum Liman Reisi Hasan Bey'den Bahriye Nezareti'ne (7 Ocak 1919); DMA, MB, 696/ 426, Bahriye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne (8 Ocak 1919).

Huntcastle nakliye gemisi ile de 9 Ocak'ta 1.000 Osmanlı askeri ve 15 mülkiye memuru İstanbul'a hareket etmişti¹. Osmanlı askerlerinin Batum'dan nakledilmesine rağmen, İngilizler Batum'dan hiçbir Türk topunun dışarı çıkartılmamasına karar vermişler², Osmanlı yetkilileri de topların Batum'da kalmalarına razı olmuşlardı³.

Bu arada İngilizler yine kendi gemileriyle sevkiyatı durdurmuşlardı⁴. Fakat Batum'da çok sayıda Türk askeri sevk edilmeyi beklemekteydi⁵. Bunun üzerine Şevki Paşa, Harbiye Nezareti'nden bu askerlerin sevki için 6 büyük vapur isterken⁶, 5. Kafkas Fırkası'nın karadan Trabzon'a yürütülmesini gündeme getirmişti⁷.

16 Ocak 1919'da Batum'da bulunan Türk askerleri, 5. Kafkas Fırkası 8.000, Batum Mevkii Müstahkem Karargâhı 300, Menzil Müfettişliği 3.000, 10. Fırka Topçu Alayı 800, sevkiyat efradı 9.000 olmak üzere toplam 21.100 askerden ibaretti⁸.

Şevki Paşa'nın Batum'a vapur gönderilmesi için yaptığı girişimler üzerine⁹, ancak Gülcemal vapuru tahsis edilebilmişti¹⁰. Fakat bu arada İngilizler tekrar kendi gemileriyle nakliye için izin vermişler ve Huntcastle gemisiyle 17 Ocak'ta 1.000 Osmanlı askeri Batum'dan İstanbul'a gönderilmişti¹¹.

¹ DMA, MB, 696/ 429, Batum Liman Reisi Hasan Bey'den Bahriye Nezareti'ne (9 Ocak 1919); DMA, MB, 696/ 428, Bahriye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne (9 Ocak 1919).

² ATASE, İSH, K: 7, G: 31, B: 31-3, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (12 Ocak 1919); ATASE, İSH, K: 7, G: 32, B: 32-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (15 Ocak 1919).

³ ATASE, İSH, K: 10, G: 13, B: 13-1, 2, Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa'ya şifre (12 Ocak 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 110, G: 41, B: 41-5, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (14 Ocak 1919).

⁵ ATASE, İSH, K: 10, G: 12, B: 12-1/2, Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (12 Ocak 1919).

⁶ ATASE, İSH, K: 110, G: 41, B: 41-5, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (14 Ocak 1919).

⁷ ATASE, İSH, K: 248, G: 203, B: 203-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na (14 Ocak 1919); ATASE, İSH, K: 71, G: 71, B: 71-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (14 Ocak 1919).

⁸ ATASE, İSH, K: 7, G: 26, B: 26-1 (16 Ocak 1919). Bu rakam doğru olarak kabul edilebilir, çünkü daha önce belirtildiği gibi 1918 yılı sonunda Batum'daki Osmanlı askeri sayısı 15.000-16.000 civarında idi. Bu rakama Azerbaycan'dan Batum'a gelmesi beklenen 8.000 civarındaki Osmanlı askeri de ilave edildiğinde 24.000 olacaktır. 1 Ocak'tan 16 Ocak'a kadar Batum'dan İngiliz vapurlarıyla 3.000 Osmanlı askeri tahliye edilmiş, bunun dışında da Gülcemal vapuruyla da 3. Kafkas Fırkası Karargâhı gönderilmişti. Fakat bu karargâhın sayısı net olarak verilmemiştir. Dolayısıyla 21.100 rakamının doğru olma ihtimali yüksektir.

⁹ ATASE, İSH, K: 10, G: 3, B: 3-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'ya (18 Ocak 1919).

¹⁰ ATASE, İSH, K: 10, G: 3, B: 3-3, Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne (18 Ocak 1919).

¹¹ DMA, MB, 696/ 438, Batum Liman Reisi Hasan Bey'den Bahriye Nezareti'ne (17 Ocak 1919); DMA, MB, 696/ 437, Bahriye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne (18 Ocak 1919).

İngiliz gemileriyle Türk birliklerinin Batum'dan nakliyatına devam edilirken, Osmanlı vapurlarının gecikmesi ya da gelmemesi üzerine 8.000 mevcuduyla Batum'da bekleyen 5. Kafkas Fırkası'nın kara yürüyüşüyle Batum'u terk etmesine karar verildi. Fırkanın ilk kademesi olan Fırka Süvari Bölüğü 18 Ocak 1918'de Batum'dan hareket ettirilmiş¹, Fırka'nın Şubat başına kadar kara yürüyüşüyle Batum'u terk etmesi planlanmıştı². Fakat bu arada 19 Ocak'ta Gence'den 2.500'den fazla Irak, Rumeli ve Anadolu askeri gelmiş ve bunların da İstanbul'a sevk edilmeleri gerekliydi³. Hiç hesapta olmayan bu birliklerin de Batum'a gelmesi zaten var olan müşkülâtı daha da artırmıştı.

Osmanlı vapurları Batum'da bekletilmeye devam edilirken⁴, Harbiye Nazırı Cevat Paşa İngiliz gemilerinden tahliye için daha sistemli ve verimli faydalanılması için Selanik İngiliz Kuvvetleri Başkomutanı Wilson ile 21 Ocak 1919 tarihinde tekrar görüşmede bulunmuştu. Görüşme sonucu olumluydu⁵. Bunun dışında bir gün sonra İngilizlerden bir ihsan! daha gelmişti. Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa, Batum İngiliz valisi Cooke-Collis nezdinde teşebbüste bulunarak, Batum'da bulunan Türk ordusuna ait malzemenin tamamen ihraç edilmesi için izin almıştı⁶. İngilizlerin Osmanlı Osmanlı devleti lehinde bu şekilde karar almalarının nedeni aslında Kafkasya politikalarının değişmesi sonucunda meydana gelmişti. Çünkü İngilizler Ocak 1919

¹ ATASE, İSH, K: 10, G: 15, B: 15-1/3, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (22 Ocak 1919); ATASE, İSH, K: 7, G: 72, B: 72-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (19 Ocak 1919); TİH, c. I, 1999:239.

² 5. Kafkas Fırkası'nın Batum'u kara yürüyüşüyle terk etmesi planı şu şekildeydi: 20 Ocak 1919'da 13. Alay'dan 2 tabur, bunun dışında diğer alaylardan iki tabur, alay karargâhı ve kudretli cebel taburu; 23 Ocak 1919'da 10. Alay karargâhı, 150 hayvan ile erzak ve eşya, 9. Alay'dan 2 tabur; 25 Ocak'ta 9. Alay'dan 1 tabur, alay karargâhı ve makineli tüfek bölüğü; 28 Ocak'ta 10. Alay'dan 2 tabur; 29 Ocak'ta 10. Alay'dan 1 tabur, alay karargâhı ve makineli tüfek bölüğü; 30 Ocak'ta fırka karargâhı ve ağırlığı, 106. Alay'dan makineli tüfek bölüğü ve istihkâm bölüğü hareket edecekti (ATASE, İSH, K: 10, G: 15, B: 15-1/3, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 22 Ocak 1919).

³ DMA, MB, 696/ 451, Erkân-ı Harbiye-yi Umumiye Riyaseti'ne (20 Ocak 1919).

⁴ Batum'daki Osmanlı askerlerinin sevkleri için Türk gemilerinin gönderilmesi için teşebbüslerde bulunmasına devam edilmekteydi (DMA, MB, 696/ 451-arka sayfa, Batum Liman Riyaseti'ne - 20 Ocak 1919). Tahliyenin sonuna kadar Trabzon ile Batum arasında istihkâm edilmek üzere Şam, Giresun ve Gülcemal vapurlarının İstanbul'dan gönderilmesine çalışılmıştır (ATASE, İSH, K: 248, G: 217, B: 217-1, Harbiye Nazırı Ahmet Paşa'dan Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na - 22 Ocak 1919).

⁵ ATASE, İSH, K: 10, G: 31, B: 31-1, İngiliz Komutanı General Wilson'dan Harbiye Nezareti'ne (23 Ocak 1919). İngiliz Başkumandanlığına Osmanlı yetkilileri, Batum'dan efradın nakli için gemilerin kullanılmasına izin verdiği için teşekkür etmişlerdir (ATASE, İSH, K: 10, G: 23, B: 23-1, İngiliz Başkumandanlığı'na - 23 Ocak 1919).

⁶ ATASE, İSH, K: 77, G: 43, B: 43-1; ATASE, İSH, K: 10, G: 17, B: 17-1; ATASE, İSH, K: 267, G: 81, B: 81-1, Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (22 Ocak 1919). Bunun dışında 100 ton buğday ve 100 ton şekerin nakline müsaade olunabilmişti. Ve bu malzemelerin hemen Trabzon'a nakledilmek üzere vapura bindirilmesine başlanmıştır (ATASE, İSH, K: 10, G: 39, B: 39-1, Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 22 Ocak 1919).

sonlarına doğru Kafkasya'dan tahliyeyi tartışır olmuşlardı. Bunun için en büyük engel Türk tahliyesinin tamamlanmamasıydı. Bu amaçla İngilizler Türklerin tahliyesini çabuklaştırmak için denizden kendi gemilerinin kullanılmasına izin verirken, karadan da nakliyatı teşvik etmek için birliklerin malzemeleri yanlarında götürmelerine izin vermişti.

Türklerin Batum'un tahliyesiyle ilgili en son gelişmeler de göz önünde bulundurularak İngiliz İstanbul Başkumandanlığı bir düzenleme yapmıştı. Batum İngiliz Askeri Valisi Cooke-Collis'in Mirliva Cemal Paşa'ya ilettiği bu düzenlemeler şu şekildeydi: 1- Gerek terhis olsun gerekse vazifeli olsun bütün Osmanlı askerleri 1 Şubat 1919'dan evvel gerek Batum'u ve gerekse Batum havalisini tahliye etmeye mecburdur. Yalnız burada kalan topları muhafaza etmek üzere bir zabıt ve 20 nefer Batum'da kalacaktır; 2- Bütün Osmanlı topları istisnasız hakkında kesin emir alıncaya kadar Batum'da kalacaktır; 3- Hiçbir gaz sandığı şehirden çıkarılmayacaktır. Evvelce müsaade edilenler müstesna olacaktır; 4- Osmanlı askerleri ikamet ettikleri veya ordugâh kurdukları mahalleri terk etmeden evvel temizlemiş olmalıdır. Bu durum yalnız evlere ve kışlalara değil söz konusu mahallerin civarlarına da aittir; 5- Trabzon'a vapurla nakledilmek arzu edilen zahire ve teçhizat hakkında evvel emirde İngiliz komutanlığına liste gönderilmiş olması lazımdır ki bunlar hakkında liman kumandanlığına mani olunmaması için gereken izin verilecektir¹. Bu düzenlemelerle Batum'un Türkler tarafından tahliyesi hız kazanmıştı.

Cevat Paşa-Wilson görüşmesinden hemen bir gün sonra 22 Ocak'ta İngiliz Candy vapuruyla 1.000 Osmanlı efradı ve 18 zabiti Batum'dan İstanbul'a sevk edilmişti². Ayrıca, Mevkii Müstahkem karargâhı askerlerinin ise karadan yürütülmesine karar verilmişti. 23 Ocak'ta Batum'dan hareket edecek olan karargâh³, 26 Ocak'ta Trabzon'a gelmişti⁴.

¹ ATASE, İSH, K: 267, G: 80, B: 80-2, Batum İngiliz Askeri Valisi'nden Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa'ya.

² DMA, MB, 696/439, Bahriye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne (23 Ocak 1919).

³ ATASE, İSH, K: 248, G: 218, B: 218-1, Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Mirliva Cemal Paşa'dan 5. Kafkas Fırkası Kumandanlığı'na / Menzil Müfettişliği'ne (23 Ocak 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 9, G: 69, B: 69-1, Zat-ı Şahane'ye Rapor Hülasası (29 Ocak 1919). Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa ise 31 Ocak 1919'da Trabzon'a gelmişti (ATASE, İSH, K: 76, G: 69, B: 69-1; ATASE, İSH, K: 21, G: 11, B: 11-1, Trabzon ve Havalisi Kumandanı Mirliva Cemal Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 13 Mart 1919).

İngilizler, Batum'daki Osmanlı askerlerinin 1 Şubat 1919'a kadar şehirden ayrılmalarını istemişlerdi. Fakat Batum'da mevcut birliklerin dışında 4.000 terhis efradı ve 800 hasta bulunmaktaydı¹. Bunların karadan nakledilmeleri mümkün değildir bu nedenle ısrarla beklenen vapurların bir an önce Batum'a gönderilmesi gerekli idi.

Batum'da kalan terhis efradının nakli için İngiliz gemilerinden de faydalanılacaktı². Bunun dışında Gülcemal,³ Giresun⁴ ve Şam⁵ vapurları da Batum'a tahliye için gönderileceklerdi⁶.

İngiliz gemileri için izin alındıktan sonra Batum'dan 27 Ocak 1919'da Huntcastle gemisiyle 640 Osmanlı efradı ile 8 zabıt⁷, 31 Ocak 1919'da Volumina gemisiyle 500 Osmanlı efradı⁸, 1 Şubat 1919'da Ziyos gemisiyle 1.500 efrat İstanbul'a gönderilmişti⁹. gönderilmişti⁹. Böylece Batum'da bulunan Osmanlı askerinin tamamı tahliye edilmişti. Sadece geriye 800 hasta kalmıştı¹⁰. İngilizler, Batum'un Türkler tarafından tamamen

¹ ATASE, İSH, K: 10, G: 22, B: 22-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (22 Ocak 1919); ATASE, İSH, K: 10, G: 23, B: 23-1, İngiliz Başkumandanlığı'na (23 Ocak 1919); ATASE, İSH, K: 10, G: 54, B: 54-2, General Wilson'dan Harbiye Nezareti'ne (30 Ocak 1919).

² ATASE, İSH, K: 10, G: 38, B: 38-1, Trabzon'da Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na (25 Ocak 1919). Harbiye Nazırı Osmanlı askerlerinin tahliyesinde İngiliz gemilerinden yararlanmak için Wilson'a 25 Ocak 1918'de bir tezkere göndermişti (ATASE, İSH, K: 10, G: 34, B: 34-1, Harbiye Nazırı'ndan İngiliz Başkomutanı General Wilson'a - 25 Ocak 1919). İngiliz Kumandanlığı da İngiliz gemilerinin Batum'dan tahliye için kullanılmasına tekrar izin vermişti (ATASE, İSH, K: 10, G: 54, B: 54-1).

³ ATASE, İSH, K: 10, G: 38, B: 38-1, Trabzon'da Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na (25 Ocak 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 248, G: 172, B: 172-1, Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Mirliva Cemal Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (28 Aralık 1919).

⁵ ATASE, İSH, K: 10, G: 42, B: 42-1, Harp Kömürü Merkezi Müdüriyeti'nden Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (28 Ocak 1919).

⁶ Giresun vapuru, 27 Ocak Pazartesi günü akşamı İstanbul, Samsun, Sinop, Giresun ve Trabzon yolu ile Batum'a tahrik ettirilecektir (ATASE, İSH, K: 10, G: 7, B: 7-1 - 28 Ocak 1919). Şam vapuru da 30 Ocak 1919'da Batum'a hareket ettirilmiştir (DMA, MB, 696/ 450, Bahriye Nezareti'nden Batum Liman Riyaseti'ne - 30 Ocak 1919).

⁷ DMA, MB, 696/ 456, Batum Liman Reisi Hasan Bey'den Bahriye Nezareti'ne (27 Ocak 1919); DMA, MB, 696/ 455, Bahriye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne (30 Ocak 1919).

⁸ DMA, MB, 696/ 458, Batum Liman Reisi Hasan Bey'den Bahriye Nezareti'ne (31 Ocak 1919); DMA, MB, 696/ 457, Bahriye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne (1 Şubat 1919); ATASE, İSH, K: 10, G: 60, B: 60-1, Erkan-ı Harbiye'den Harbiye Nezaretine (4 Şubat 1919).

⁹ DMA, MB, 696/ 461, Batum Liman Reisi Hasan Bey'den Bahriye Nezareti'ne (1 Şubat 1919).

¹⁰ Bu son Osmanlı askerleri de 19 Şubat 1919'da İngilizlerin Glasgow vapuruyla Batum'dan tahliye edilmiştir. Yel, bu son kfiledeki kişilerin sayısını 541 olarak vermiştir (Yel, 2002b:129). Batum'da 16 Ocak'ta 21.100 Osmanlı askerinin olduğu söylenmişti. Bunun dışında Gence'den de 2.500 kişilik bir asker daha gelmişti. Toplam Osmanlı askerleri sayısı 23.600 olmuştu. Bu askerlerden 8.000'i 5. Kafkas Fırkası efradı olup kara yürüyüşü ile Batum'u terk etmişti. Aynı şekilde 300 kişilik Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı da kara yürüyüşü ile Batum'dan ayrılmıştı. İngiliz gemileriyle bu arada 3.600 kişi tahliye edilmişti. 800 hasta asker de Batum'da bırakılmıştı. Böylece toplam 11.900 kişinin tahliye edildiği bilinmektedir. Kalan 11.700 askere ise ne olmuştu? Muhtemelen bu askerler de nakledildi fakat bunların kayıtlarına ulaşılamamıştır. Fakat şu şekilde bir akıl yürütmesi yapılabilir. 16

tahliye edilme tarihini 2 Şubat 1919 olarak vermektedirler (Rose, 1985:95). Fakat unutulmamalıdır ki, Türk birliklerinin Batum'dan sevkleri tamamlansa da çok sayıda silah ve mühimmatları Batum'da kalmıştı.

4.2.1.3. Elviye-i Selâse'nin Tahliyesinin Tamamlanması

İngilizler Batum ile birlikte Elviye-i Selâse'nin diğer livaları olan Kars ve Ardahan'ın da tahliye edilmesini istemişlerdi. Bunun üzerine Hariciye Nazırı Mustafa Bey, 22 Aralık 1918'de Harbiye Nezareti'ne bir telgraf göndererek Kars ve Ardahan'ın bir an önce tahliye edilmesinin uygun olduğunu söylemişti¹. Şevki Paşa ise ne Kars'ı tahliye etmek, ne de İngilizlerin Kars'ı işgal etmesini istemekteydi². Harbiye Nezareti IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'ya gönderdiği telgrafta Osmanlı askerlerinin çekilmeden evvel Kars'a İngiliz kuvvetinin gelmemesi için İtilaf mümessilleri nezdinde teşebbüste bulunulduğunu, fakat diğer cephelere bakılacak olunursa bunun zor olacağını belirtmişti. Bu nedenle, erzak, mühimmat ve malzemenin bir an evvel hudut gerisine nakledilmesinin gerekli olduğunu da belirtmişti³.

Harbiye Nazırı Cevat Paşa, 6 Ocak 1919'da Wilson ile yaptığı görüşmede Elviye-i Selâse'nin tahliyesiyle alakalı bazı kararlar alınmıştır. Bu kararlara göre Kars ve Ardahan livalarının tahliyesi için müddet sınırlaması yapılmamıştır. Fakat bunun uzatılmaması İngilizlerce istenmekteydi. Bu görüşme neticesinde, Cevat Paşa 6 Ocak'ta IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Kars ve Ardahan livalarının tahliyesinin Şubat sonunda veya Mart ortasında bitirilmesini istemiştir⁴. Fakat bu iyimser tablo çok sürmemiştir.

Cevat Paşa ve Wilson'un görüşmesinden bir gün sonra 7 Ocak'ta IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa ile 27. İngiliz Tümen Komutanı Forestier Walker Kars'ta, Elviye-i

Ocak 1919 tarihinde Batum'daki terhis efradı 9.000, 22 Ocak tarihinde ise 4.000 kişi idi. 5.000 terhis efradı bu arada ya Osmanlı gemileriyle ya da İngiliz gemileriyle nakledilmişti. Eğer bu olasılık gerçek ise kalan yaklaşık 7.000 kişi de Batum'a gönderilen fakat daha sonra akıbeti hakkında bilgi elde edilemeyen Gülcemal, Giresun ve Şam vapurlarıyla taşınmış olabilir. Bu arada 25 Ocak 1919'da Padişah'a sunulan bir raporda "Menzil kıtaatıyla müessesâti terhis edilen efrattan nakline imkân bulunamayanlar Batum'da kalmağa mecburdur" şeklinde bir ibare vardı (ATASE, İSH, K: 80, G: 96, B: 96-1). Menzil kıtaatının mevcudu 3.000 kişiydi. Bunlar 1 Şubat 1919'dan sonra Batum'da kalmış ve bu arada da nakilleri yapılmış olabilir.

¹ ATASE, İSH, K: 5, G: 131, B: 131-1, Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne (22 Aralık 1918).

² ATASE, İSH, K: 5, G: 173, B: 173-2; ATASE, İSH, K: 77, G: 31, B: 31-2, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (30 Aralık 1918).

³ ATASE, İSH, K: 7, G: 2, B: 2-1, Harbiye Nezareti'nden IX. Ordu Kumandanlığı'na (2 Ocak 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 7, G: 12, B: 12-1, Harbiye Nezareti'nden IX. Ordu Kumandanlığı'na (6 Ocak 1919).

Selâse'nin durumunu görüşmüşlerdi. Bu görüşmede Kars ve Ardahan ile ilgili kararlar da alınmıştı. Buna göre: Kars ve Ardahan sancaklarındaki 13.000 Türk askerinin bir aylık erzakı olan 400 ton erzaktan fazlası terk edilecek; 12 Ocak günü birkaç İngiliz subayı ile 2.000 kişilik bir İngiliz müfrezesi ve bir Ermeni hükümet heyeti Kars'a gelecektir. Hükümet idaresi bu Ermeni heyete teslim olunacaktır; Kars Telsiz-Telgraf İstasyonu ve telgraf merkezleri İngilizlere verilecekti (TİH, c. I, 1999:237). Birer gün arayla yapılan bu görüşmelerde farklı kararların alınması İngilizlerin Kafkasya politikasının tam olarak belirlenmediğini göstermekteydi. Fakat IX. Ordu Kumandanı 13.000 Türk askerine 400 ton erzak verilmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Paşa, Harbiye Nezaret'inden 400 tona 1.300 ton hububatın da ilave edilerek toplam 1.700 ton erzakın kendilerine verilmesini istemişti¹.

Kars ve Ardahan'da 8 Ocak itibariyle Osmanlı mühimmatı ise şu şekildeydi: Kızılçakçak'ta 1.882 adet Osmanlı mavzer tüfeği, 4.993 sandık küçük mavzer fişeği, 8.306 adet seri cebel mermisi, 1.030 adet Osmanlı seri sahra mermisi, 4.534 adet kudretli cebel mermisi ve 2.078 adet 10.5'lik cebel mermisi (bu mühimmat Sarıkamış'a nakledilmektedir). Kars ambarı mevcudu tamamıyla Sarıkamış'a nakledilmiş olup burada hiçbir Osmanlı mühimmatı kalmamıştır. Sarıkamış ambarında 6.400 mavzer tüfek, 7.130 sandık mavzer fişeği, 18.470 adet seri cebel mermisi, 15.348 adet 7.5'lik kudretli cebel mermisi, 16.000 adet seri sahra mermisi, 3.992 adet çift obüs mermisi, 81 adet Osmanlı ağır makineli tüfeği vardı. Oltu'da ise 8 krup cebel topu bulunmaktaydı².

İngilizler, belirlediklerinden 1 gün sonra 13 Ocak 1919'da Kars'a gelmişlerdi. Aynı gün IX. Ordu Karargâhı'nı Erzurum'a nakletmiştir. Fakat hâlâ 12. Fırka Kars'ta, 3. Fırka ise Ardahan'da bulunmaktaydı³. Yakup Şevki Paşa'nın mümkün olduğunca tahliyeyi geciktirmesinin nedeni, burada Türk millî teşkilatlanmasına olanak sağlamaktır.

¹ ATASE, İSH, K: 10, G: 58, B: 58-1. Şevki Paşa'nın bu telgrafi üzerine Başkumandanlık Vekâleti Hariciye Nezaretine bir yazı göndererek, Erzurum'da da açlık sıkıntısı ve iaşe noksanlığından bahsettikten sonra, Elviye-i Selâse'yi tahliye eden kuvvetlerin beraberlerinde kendi iaşelerini getirmezlerse ahalinin açlıktan mahvolacağını belirtmişti (ATASE, İSH, K: 7, G: 28, B: 28-1, Başkumandanlık Vekâleti'nden Hariciye Nezaretine - 10 Ocak 1919). Bu konuda Padişah'a da bilgi verilmiştir (ATASE, İSH, K: 9, G: 68, B: 68-3, Zat-ı Şahaneye Rapor Hülasası (21 Ocak 1919).

² ATASE, İSH, K: 38, G: 8, B: 8-3, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezaretine (8 Ocak 1919).

³ ATASE, İSH, K: 56, G: 33, B: 33-1; ATASE, İSH, K: 7, G: 28, B: 28-3; ATASE, İSH, K: 32, G: 39, B: 39-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezaretine (13 Ocak 1919).

22 Ocak 1919 tarihine kadar Kars ve Ardahan'daki bütün fırkalar hudut gerisine alınmış sadece 3. ve 12. Fırkaların bazı kısımları kalmıştı. 3. Fırka'nın son birliklerinin 25 Ocak 1919'da Oltu'ya gelmesi planlanmıştı. 12. Fırka'nın ise bir piyade alayı Kars havalisinde diğer alayı ile Kağızman'da idi. Bu fırkanın en son birliklerinin 23 Ocak'ta Sarıkamış'a gelmesi planlanmıştır. Fakat Kars İngiliz Askerî Valisi'nin, bu havaliyi teslim alacak kuvvete sahip olamamasından dolayı, İngilizlerin ricası üzerine bir piyade alayı ile bir süvari alayı, İngilizler Kars'ı tamamen teslim alıncaya kadar Kars'ta bırakılacaktı¹. Bu plana uyulmuş ve birlikler 25 Ocak'ta Oltu-Sarıkamış hattına gelmişler, sadece Kars'ta İngilizlerin isteği üzerine asayiş için bir miktar asker bırakılmıştır². Böylece 1919 Ocak ayı sonlarında Kars ve Ardahan'ın da tahliyesi sona ermiştir.

Yakup Şevki Paşa'nın gayretleri sonucunda IX. Ordu Kars ve Ardahan bölgesindeki Türklere ait bütün top, silah, mühimmatını ve teknil eşyasını hudut gerisine taşımıştı. 1919 Ocak ayı sonlarına kadar 4.000 ton hububat ve 1.000 ton çeşitli erzak geriye alınmıştı (TİH, c. I, 1999:240). Bu top, silah, mühimmat ve malzemenin, Türk Milli Mücadelesi sırasında Gürcüler ve Ermenilerle savaşarak Kars ve Ardahan ile Batum'un büyük kısmının tekrar Türkiye topraklarına katılmasını sağlayan 15. Kolordu'ya aktarıldığı düşünüldüğünde, Yakup Şevki Paşa'nın gerçekleştirdiği işin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

4.2.1.4. Batum'da Terk Edilen Osmanlı Silah ve Mühimmatı Meselesi

Osmanlı devleti Şubat ayı başlarında Batum'daki bütün birliklerini tahliye etmişti. Fakat silah ve mühimmat için aynı durum söz konusu değildi. Batum'da çok sayıda silah ve mühimmat kalmıştı. Bunların sevkıyatı da artık mümkün değildi. Bu silah ve mühimmatın bir depoya konularak muhafaza edilmesine karar verilmişti³. İngilizlerden

¹ ATASE, İSH, K: 10, G: 15, B: 15-1/2/3, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (22 Ocak 1919); ATASE, İSH, K: 80, G: 96, B: 96-1/2, Zat-ı Şahaneye Rapor Hülasası (25 Ocak 1919).

² ATASE, İSH, K: 10, G: 34, B: 34-2, Harbiye Nazırı'ndan İngiliz Başkumandanı General Wilson'a (25 Ocak 1919). *The Times* gazetesinin 24 Ocak 1919 tarihli nüshasında, Türklerin Kars dışındaki bütün Kafkasya'yı tahliye ettiğini yazmaktaydı (*The Times*, January/Ocak 24, 1919, n. 42006, s. 8). Aynı haberi *The Transcaucasian Post* de okurlarıyla paylaşmıştı (*The Transcaucasian Post*, March/Mart 7, 1919, n. 5, s. 2. Oysa Batum'da tahliye 2 Şubat'ta, Kars'ta ise 25 Ocak'ta son bulacaktı).

³ ATASE, İSH, K: 9, G: 68, B: 68-2, Zat-ı Şahaneye Rapor Hülasası (21 Ocak 1919).

de bu konuda izin verilmesi rica edilmiş¹ ve onlar da bu uygulamaya muvafakat vermişlerdi². Türk silah ve mühimmatı, başında bir subay olan 20 kişilik bir Türk müfrezesi tarafından³ Ardahan Kışlası'nda muhafaza edilecekti⁴.

Batum'daki depoda bırakılacak silah ve mühimmat şu şekildeydi: 2.385 adet küçük çaplı mavzer tüfeği ile bunlara ait 16 adet filinta, 7467 adet kasatura ve 452 adet süngü, 347 adet büyük çaplı mavzer tüfeği ile bunlara ait 13 adet filinta ve 189 kasatura, 208 adet büyük çaplı martin tüfeği, 2.496 Alman tüfeği ile bunlara ait 2.121 kasatura, 9 adet teferruatlı makineli mavzer tüfek, 236 Karadağ tabancası, 222 işaret ventür tabancası, 36 çift süvari makineli tüfeği ile bunlara ait 69 adet namlu, 51 adet teferruatlı bomba makinesi, 12 adet tayyare topu, 2 adet telsiz, 1 sandık kasaturalı mavzer, 2 sandık anahtarlı mavzer ile yanında edevatı, 11.360 sandık 1.366.735 adet döküm halinde küçük çaplı sivri mavzer fişegi, 1.496 sandık 202.235 adet Alman fişegi, 32 sandık 2.823 adet işaret ventür fişegi, 8.673 adet kudretli cebel mermisi, 4056 adet seri cebel mermisi ve 363 adet 10.5'lik sahra obüs mermisi⁵. Görüldüğü üzere Batum'da küçük bir orduya yetecek kadar silah ve mühimmat, Türk kuvvetleri tarafından terk edilmek zorunda kalmıştı.

Batum'da depoda bırakılan Türk silah ve mühimmatları ne kadar güvenlikteydi? İngilizler bunları Osmanlı devletine geri verecek miydi? Buna olumlu cevap vermek çok zordu. Çünkü henüz Nisan ayı içerisinde Türklerin Batum'dan terk ettiği bu silah ve mühimmattan bir buçuk milyon kadar piyade mermisini, bir miktar top mermisi ile sandıklar içinde bulunan bomba ve makineli tüfekleri İngilizler denize atmışlardı⁶.

IX. Ordu'nun yerine kurulan XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa da bu Osmanlı silah ve mühimmatının Türklere verileceğinden pek emin değildi. Kazım Karabekir Paşa, bu nedenle buradaki müfrezenin geri çağrılmasını Harbiye

¹ ATASE, İSH, K:7, G:35, B:35-1, Osmanlı Ordu-yu Hümayunu Başkumandanlık Vekâleti 16 Ocak 1919.

² ATASE, İSH, K: 10, G: 4, B: 4-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'ya (18 Ocak 1919).

³ ATASE, İSH, K: 267, G: 80, B: 80-2, Batum İngiliz Askeri Valisi'nden Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa'ya.

⁴ ATASE, İSH, K: 483, G: 41, B: 41-1, 5. Kafkas Fırkası Topçu Alay Kumandanı'ndan Şinaydır ve Kudretli Cebel Taburu Kumandanı'na (24 Ocak 1919).

⁵ Bunların dışında İngilizler, 8 adet 7.5 cmlik Osmanlı seri sahra topu, 11 adet 10.5 cmlik sahra obüs topu, 8 adet 7.5 cmlik Osmanlı şinayder cebel topu, 9 adet kudretli cebel topu olmak üzere toplam 36 Türk topuna da el koymuşlardı (ATASE, İSH, K: 183, G: 177, B: 177-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 19 Şubat 1919).

⁶ ATASE, İSH, K: 10, G: 86, B: 86-1. 7 Nisan 1919.

Nezareti'nden istemişti. Nitekim İngilizler fırsat buldukça depodaki ambarları açarak silahları almışlar ve yerel milislere (Gürcü-Ermeni-Rum) dağıtmışlardı¹. İngilizler ayrıca Batum'da terk edilen 5. ve 3. Fırkalara ait makineli tüfekleri de Anton İvanoviç Denikin'in* ordusuna ve yerli milislere dağıtmışlardı². İngilizlerin dışında, Türk silah ve mühimmatını korumakla görevli bir çavuş, İtilaf askerleri ile anlaşarak Türk silahlarını, mitralyözlere varıncaya kadar Rumlara satmıştı³.

Osmanlı hükümeti İngiliz Karadeniz Komutanlığı'na başvurarak Batum'da terk edilen silah ve mühimmatın hemen İstanbul'a gönderilmesini istemişti⁴. İngilizlerin buna cevabı ise Türk silah ve mühimmatını korumakla görevli askerleri tutuklayıp, Türk silahlarının bir kısmını Ermeni ve yerli milislere dağıtmak diğer bir kısmını da denize dökmek şeklinde olmuştu⁵. Osmanlı devleti Ekim ayı içerisinde de bu silah ve mühimmatın kendilerine teslimi için tekrar İngilizler nezdinde teşebbüste bulunmuştu. Fakat General Milne Batum'da Osmanlı devletine teslim edilecek mühimmat bulunmadığını söylemişti⁶. Oysaki Batum'da 1.200 ton Osmanlı cephanesinin varlığı bilinmekteydi⁷.

¹ ATASE, İSH, K: 191, G: 97, B: 97-1; ATASE, İSH, K: 91, G: 32, B: 32-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (16 Haziran 1919). Türklerden kalan silahlarla teçhiz edilen milisler, Türk sahillerinde kasaba ve köylere saldırılarda bulunmaktaydılar (HTVD, 1954, sayı: 7, belge no: 151; *Albayrak*, 28 Ağustos 1335/ 1920, n. 23, s. 2).

* Denikin, Çarlık Rusya yıkıldıktan sonra ordusuyla birlikte Bolşeviklere karşı savaşıyordu. Karargâhı Ekaterinodar'dadır ve 180.000 mevcutlu bir orduya sahiptir (*The Times*, January/Ocak 13 1919, n. 41996, s. 9). İngilizler Bolşeviklere karşı Denikin'i desteklemekteydi. Denikin hakkında ileride daha detaylı bilgiler verilecektir.

² ATASE, İSH, K: 35, G: 45, B: 45-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (1 Ağustos 1919).

³ BOA, DH.KMS., 53-3/ 64, lef: 1a, Dahiliye Nazırı Adil Bey'den Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Bey'e (2 Ağustos 1919). Bu çavuşun görevden alınarak yerine güvenilir bir çavuş ve bir subayın tayin edilmesine karar verilmişti (ATASE, İSH, K: 194, G: 24, B: 24-1, Harbiye Nezareti'nden XV. Kolordu Kumandanlığı'na - C. 26 Temmuz 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 194, G: 45, B: 45-1, Harbiye Nezareti'nden XV. Kolordu Kumandanlığı'na (17 Ağustos 1919).

⁵ BOA, DH.KMS., 53-3/ 64, lef: 2, Erzurum Vilayeti Mektubî Kalemi Sureti (Eylül 1919).

⁶ ATASE, İSH, K: 35, G: 46, B: 46-10, General Milne'den Osmanlı Harbiye Nezareti'ne (12 Ekim 1919).

⁷ ATASE, İSH, K: 35, G: 46, B: 46-12, Osmanlı Harbiye Nezareti'nden General Milne'ye (15 Ekim 1919).

Neticede, İngilizler, Batum'da kalan silah ve mühimmatı, Osmanlı devletine teslim etmedikleri gibi, bir kısmını tahrip etmişler kalanlarını da Denikin¹ ile Gürcü, Rum ve Ermeni milislerine dağıtmışlardı.

4.2.2. Mondros Mütarekesi Tatbikatı'na Karşı Türk Millî Teşkilâtlanması

4.2.2.1. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'ne Giden Yol

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Osmanlı hükümeti, birliklerine Kafkasya'dan çekilme emri verdiği Müslüman ahali, Ermeni ve Gürcülerin tahliye edilen araziye girmelerini önlemek için Türk askeri makamlarının yardım ve desteği ile 29 Ekim 1918'de Ahıska Hükümet-i Muvakkatası'nı, 3 Kasım 1918'de Iğdır merkez olmak üzere Aras Türk Hükümeti'ni, 5 Kasım 1918'de Kars İslam Şurası'nı kurmuşlardı. Kars İslam Şurası 30 Kasım 1918'de büyük bir kongre tertip etmiş ve Ahıska ve Aras Hükümetlerinin de katılımı ile bu kongrede Milli Şura Hükümeti kurulmuştu. Böylece Ahıska, Aras ve Kars bölgeleri bir çatı altında toplanmıştı.

Batum'a 24 Aralık 1918'de asker çıkaran İngilizlerin Elviye-i Selâse'nin diğer bölgelerini işgal etmesi de büyük bir olasılıktı. İngilizler ayrıca Türk tahliyesinin hızlandırılması için yoğun baskı yapmaktaydılar. Bu nedenle Türk askeri yetkilileri ve Müslüman halkın önde gelenleri millî teşkilatları daha işlevsel ve daha etkili hale getirmeye çalışmaktaydılar. Bu amaçla, Ardahan'da 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Halit Bey'in başkanlığında 3-5 Ocak 1919 tarihlerinde I. Ardahan Kongresi tertip edilmişti. Kongrede Mondros Mütarekesi'nin tatbikinin engellenmesi, silahlanılması, teşkilatın genişletilmesi ve derhal Kars Milli Şura Hükümeti üyeleriyle Ardahan'da yeni bir kongre tertip edilmesi gibi kararlar alınmıştı.

I. Ardahan Kongresi'nde alınan karar doğrultusunda, yine Ardahan'da 7-9 Ocak tarihlerinde Milli Şura Hükümeti'nin temsilcilerinin de katılımıyla, II. Ardahan Kongresi düzenlenmişti. Bu kongrede "Cenûb-i Gârbî Kafkas Hükümet-i Muvakkata-î Miliyesini" kurmak üzere Kars'ta büyük bir kongre yapmak, IX. Ordu'dan silah, malzeme ve asker yardımı alarak Ermenilerle Gürcülere karşı savaşabilecek güçte bir askerî teşkilât yapmak, Trabzon'da neşredilen *İstikbâl* ve *İkbâl*, Batum'da *Sadâ-yı*

¹ Denikin'e sadece Batum'daki silah ve mühimmatlar değil Kars'tan alınıp Batum'a getirilen silah, mühimmat ve toplar da verilmişti (ATASE, İSH, K: 100, G: 21, B: 21-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 25 Aralık 1919).

Millet, Erzurum'da *Albayrak* adları ile gazete çıkarmak gibi kararlar alınmıştı (Kırzioğlu, 1968:959-961). Bu suretle Ardahan'da yapılan iki kongre ile Cenûb-i Gârbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-î Miliyesi'nin temelleri atılmıştı.

Elviye-i Selâse halkı teşkilatlanmalarını devam ettirirlerken, Batum'a çıkan İngilizler Kars'a doğru harekete hazırlandıkları Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Mirliva Cemal Paşa tarafından IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'ya bildirilmişti¹. IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa, Kars'ın İngilizler tarafından işgal edilmesine karşı çıkmıştı. Çünkü o, Kars'ın Osmanlı birlikleri tarafından tamamen tahliye edilmeden önce İngiliz askerlerinin bu şehre girmesini istememekteydi. Ayrıca, ona göre Batum'un İtilaf devleti tarafından işgali Mondros Mütarekesi'nde yazılı olmasına rağmen, Kars ve Ardahan hakkında böyle bir kayıt yoktu. Bu nedenden dolayı Şevki Paşa Harbiye Nezareti'ne 30 Aralık 1918'de gönderdiği telgrafta, İngilizlerin Kafkasya'daki işgallerini Kars yönünde değil, Batum, Tiflis, Gence, Bakû, Aras ve Gümrü mntıklarına doğru genişletebileceklerini ifade etmişti. Şevki Paşa, telgrafın devamında Gümrü mntıkasında toplanacak olan İngiliz kuvvetlerine iâşe için 1.000 ton kadar arpa ve buğday verebileceğini söylemişti². Şevki Paşa'nın İngilizleri Kars'tan uzak tutmak istemesinin nedeni tahliyeyi engellemek olsa da, asıl neden bu bölgelerde kurulacak millî teşkilatın merkezi olarak Kars'ı düşünmesiydi.

Şevki Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen İngilizler Kars'ı işgal etmek için hazırlıklarını bitirmişlerdi³. Hatta Batum'da İngiliz Generali Foreister-Walker ile Ermeniler arasında Kars'ta sivil bir Ermeni idaresi kurulmasını öngören bir antlaşma yapılmıştı (Yerasimos, 1994: 320). Sonunda İngilizler, 13 Ocak 1919'da Kars'a girmişlerdi. 200 kişilik bir İngiliz müfrezesi nezaretinde İngiliz Kars Askeri Valisi Albay Clive Erington Temperly, aralarında İngilizlerin Kars valisi olarak düşündükleri Kargonof'un da olduğu 50-60 kişi kadar Ermenilerden teşkil eden hükümet heyeti, General William

¹ ATASE, İSH, K: 267, G: 57, B: 57-2, Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Mirliva Cemal Paşa'dan IX. Ordu Kumandanlığı'na (29 Aralık 1918).

² ATASE, İSH, K: 5, G: 173, B: 173-2; ATASE, İSH, K: 77, G: 31, B: 31-2, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (30 Aralık 1918). IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'nın bu talepleri 1 Ocak 1919'da Sadaret'e iletilmişti (ATASE, İSH, K: 7, G: 3, B: 3-1/2, Harbiye Nezareti'nden Sadaret'e - 1 Ocak 1919).

³ ATASE, İSH, K: 453, G: 28, B: 28-1, 10. Fırka Kumandanı Miralay Ali Rifat Bey'den 35. Alay Kumandanlığı'na (8 Ocak 1919).

Henry Beach idaresinde Kars'a gelmişlerdi¹. Milli Şura Hükümeti, Kars'a 2.000 kişilik bir kalabalık toplayarak (Gökdemir, 1989:87), İngilizlerin Kars'a Ermenilerle birlikte gelmesini protesto etmiş ve Kargonof'un valiliğini tanımayarak İngilizlere sert bir nota vermiştir. Bunun üzerine İngiliz generali, Milli Şura Hükümetini tanımak zorunda kalmıştı. Kars'ta 4 Ermeni kalmış diğerleri geri dönmüştür². İngilizlerin Kars'a geldiği 13 Ocak 1919 tarihinde, IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa karargâhını Erzurum'a nakletmiştir. Fakat 12. Fırka Kars'ta, 3. Fırka ise Ardahan'da bulunmaktaydı³.

4.2.2.2. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti

Milli Şura Hükümeti, II. Ardahan Kongresi kararları gereğince 17 Ocak 1919'da 131 temsilci⁴ ile Büyük Kars Kongresi'ni toplamıştır. 17/18 Ocak gecesi Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi kurulmuştu⁵. Görüşmelerde 18 maddelik anayasa kabul edilmiş⁶, hükümet başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey getirilmiştir⁷.

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi, Batum, Kars, Ardahan, Oltu, Kağızman, Şavşat, Ahıska, Iğdır (Sürmeli), Nahçıvan, Kamarlı ve Orduabad kazalarından oluşmak üzere⁸, yaklaşık 40.000 km²'lik bir sahayı kapsamaktaydı (Kırzioğlu, 1985:137). İngiliz Askerî Valisi Temperley de Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'ni tanımıştır. Hükümetin resmi yayın organı Batum'da çıkan Sada-yı Millet Gazetesi idi. Bu gazete ile hükümet haklarını müdafaa etmekteydi (Gökdemir, 1989: 89-93, 97).

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, Sever Bey'i Batum'a (Kırzioğlu, 1966:56), Zeynel Ağaoğlu'nu Tiflis'e (Hovannasian, c. I, 1971:205), Fahreddin Bey'i de Erzurum'a göndererek teşkilatı kuvvetlendirmek için çalışmalarda bulunmuştur (Gökdemir, 1989:

¹ ATASE, İSH, K: 9, G: 68, B: 68-3/4/5, Zat-ı Şahane'ye Rapor Hülasası (21 Ocak 1919); ATASE, İSH, K: 77, G: 12, B: 12-1; HTVD, 1962, sayı: 41, belge no: 977; Gökdemir, 1989:87; TİH, c. I, 1999:240.

² ATASE, İSH, K: 9, G: 68, B: 68-3/4/5, Zat-ı Şahane'ye Rapor Hülasası (21 Ocak 1919).

³ ATASE, İSH, K: 56, G: 33, B: 33-1; ATASE, İSH, K: 7, G: 28, B: 28-3; ATASE, İSH, K: 32, G: 39, B: 39-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (13 Ocak 1919).

⁴ Cihangiroğlu İbrahim Bey temsilci sayısını 120 olarak açıklamıştı (TİTE Arşivi, 14/ 3, lef: 1).

⁵ TİTE Arşivi, 14/ 3, lef: 1; Kırzioğlu, 1985:127, 137; Kırzioğlu, 1968:961.

⁶ Anayasanın maddeleri için bkz: TİTE Arşivi, 14/ 3, lef: 4/5; Kırzioğlu, 1968:963-64; Arslanoğlu, 1986:157-158; Erdoğan, 1954:185-186.

⁷ İbrahim Bey, tercüme-i halinde Kars'a Enver Paşa'nın teşviki ile geldiğini belirtmişti (TİTE Arşivi, 14/ 3, lef: 2).

⁸ BOA, DH/İ-UM, 20-21/ 13-31, lef: 3, İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti'nden Nazır Vekili İzzet Bey'e / Sadrazam'a (1 Mart 1919); ATASE, İSH, K: 32, G: 126, B: 126-2, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (19 Şubat 1919); BOA, BEO.NGG, 293 (özet) (29 Mart 1919); Gökdemir, 1989, s. 89-92.

97). Batum ve çevresindeki İslam ahali Cenûb-î Garbî Kafkasya Hükümeti'ne katıldıklarını ve bu hükümeti destekleyeceklerine dâir 18 Ocak 1919'da bir beyanname neşretmişlerdir. Beyanname şu şekildedir:

“Garbî ve Cenubi Kafkas İslâmları,

Batum Vilâyeti ahâlisine;

1335 senesi Kânunusani on sekizinde vilâyetimiz uçaska vekilleri toplanarak, memleketimizin istikbâl ve mukadderatını düşünüp aşağıdaki kati kararları verdik. Hiç bir taraftan muavenet beklemeden Garbî Cenûbî Kafkasya'nın bütün Müslüman köy ve şehirlerini birleştirip, kendi kendimizi idareye muktedir olduğumuzu ispat ile muhtariyet kazanmaya lââyık bulunduğumuzu göstereceğiz. Binaenaleyh, biz Batum vilâyeti ahâlisi, Kars, Ardahan ve sair komşu Müslüman sancaklardaki kardeşlerimizle bu hususta el ele vermek üzere mebuslarımızı Kars'ta açılmış olan Meclis-i Mebûsân'a gönderip bütün Garbî Cenûbî Kafkasya İslâm ahâlisinin birleştiğini ve muhtariyetlerini almağa karar vermiş olduğumuzu ilan edelim.

Muhterem ahaliye beyan ederiz ki: biz vekilleriniz Garbî Cenûbî Kafkas İslâmlarının Kars'ta teşkil ettikleri İslâm Şûrâ-yı Millî merkezine iltihâk etmeği memleketimizin menfaatleri ve istikbâli için en hayırlı bir çare olarak telakki ederek kendimizi mezkur Şûrâ-yı Millî emri altına koyduk. Bundan başka öz memleketimizin şimdiki ve gelecek zamanlardaki saadeti ve halkın hür ve serbest yaşaması için yukarıdaki kararımızla beraber lüzumlu bir kaç maddeyi İngiliz Kumandanına bildirmek iktiza eder.

Artvin Uçaskası Şekib Bey Atabeyzâde

Şavşat Uçaskası Ali Ağa Eminağaoğlu

Gönye Uçaskası Ali Efendi Abdi Efendizâde

Ardanuş Uçaskası Tefik Efendizâde

Yukarı Acara Uçaskası Ali Rıza (Acara) Efendi ve Reşid Ağa Arif Eminoğlu

Batum Uçaskası Hüseyin Bey Bibinzâde

Aşağı Acara Uçaskası Hulusi Ağa Abdi Ağazâde”.

Bu kararları veren Batum vekillerinden Abdiğazâde Ali ve Ali Rıza Efendiler Server Bey ile 20 Ocak 1919'da Batum'da bulunan İngiliz kumandanlığına gitmişlerdir. Burada İngiliz Kumandanı ile yapılan müzakerede kumandan, “Müslümanlar menfaatine muvafık olarak yürüyeceğiz” diyerek Müslüman heyete olumlu bir cevap vermişti (*Söz*, 22 Şubat 1335/1919, n. 99, s. 1). Fakat bunun bir İngiliz politikası olduğu çok yakında ortaya çıkacaktı.

Daha önce bahsedildiği gibi Türk ordusunun Ahıska ve Ahılkelek'i tahliyesinden sonra, Ahıska'yı Gürcüler Ahılkelek'i ise Ermeniler işgal etmişlerdi. Gürcü ordusu da Ahılkelek'e girmeye çalışınca bu iki ordu arasında 1918 yılı sonunda başlayan

çarpışmalar devam etmekteydi¹. İngilizler, Ermenistan'la Gürcistan'a mütareke imzalatılarak savaşı durdurmuşlardı (*Vakit*, 16 Kânunusani 1335/16 Ocak 1919, n. 443, s. 1). Fakat bu kez de Müslümanlar, Ahıska ve Ahılkelek bölgesini almak için Gürcülere saldırmışlardı². Gürcüleri Poshof çayından atan Müslümanlar Ahıska'yı da ele geçirmişlerdi³. Gürcüler karşılık vermek için Abastuman civarında dört Müslüman köyünü tahrip etmişler, bunun üzerine Müslüman halk arasında isyan çıkmıştı. İsyanın büyümesi üzerine Gürcüler 5 Şubat'ta geri çekilmek zorunda kalmışlar ve Abastuman Müslümanların eline geçmişti (*İstiklal*, 2 Nisan 1335/1919, n. 100, s. 1). İngilizler Gürcüler ve Müslümanlar arasındaki savaşa müdahale ederek 500 İngiliz askerini Ahıska'ya göndermişti⁴. 6 Şubat 1919'da İngilizlerin tavassutuyla Müslümanlarla Gürcüler arasında (*İstiklal*, 2 Nisan 1335/1919, n. 100, s. 1; *The Times*, March/Mart 6, 1919, n. 42041, s. 9), üç günlük bir mütareke imzalanmıştı⁵. Fakat mütareke Gürcüler tarafından tekrar ihlal edilmişti. Gürcülere karşılık veren Müslümanlar, 11 Şubat'ta onları yaklaşık 32 kilometre geriye atmışlardı (*İstiklal*, 2 Nisan 1335/1919, n. 100, s. 1; *The Times*, March/Mart 6, 1919, n. 42041, s. 9). Bu savaşlarda Müslümanlar Gürcülerden 400'ü yaralı olmak üzere toplam 550 esir almışlardı⁶.

Bu savaş, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti ordusu için ilk sınavdı ve başarılı olmuşlardı. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin ordusunun mevcudu 8.000 kişiydi (Allen ve Muratoff, 1966:462). Fakat bu ordunun hâlâ eksiklikleri mevcuttu. Bu nedenle Hükümetin Harbiye Nazırı Cihangirzâde Hasan Han, Yakup Şevki Paşa'ya müracaat ederek Osmanlı devletinden yardım istemişti. Hasan Han'ın istekleri şu şekildedir: 7 milyon lira, 4 batarya kudretli cebel, 6 batarya seri sahra topu, 30.000 sandık çeşitli cephane, 30.000 kat elbise, çamaşır ve potin, yeterli miktarda ilaç ile

¹ ATASE, İSH, K: 9, G: 65, B: 65-1 (31 Aralık 1918); ATASE, İSH, K: 71, G: 113, B: 113-5, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (26 Aralık 1918). Gürcüler Batum'daki İngiliz komutanına müracaat ederek Türkler Ermenilere yardım ediyorlar diye şikâyetinde bulunmuşlardı. Fakat bu olayın aslı yoktur (ATASE, İSH, K: 7, G: 6, B: 6-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (5 Ocak 1919).

² NA, FO, 608/ 88, 356/2/2, Mr. Stevens to Foreign Office (20 Şubat 1919); *The Times*, March/Mart 6, 1919, n. 42041, s. 9.

³ ATASE, İSH, K: 32, G: 125, B: 125-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (10 Şubat 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 32, G: 125, B: 125-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (10 Şubat 1919).

⁵ ATASE, İSH, K: 83, G: 28, B: 28-2. 9; ATASE, İSH, K: 32, G: 127, B: 127-1; ATASE, İSH, K: 76, G: 87, B: 87-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (22 Şubat 1919).

⁶ ATASE, İSH, K: 80, G: 22, B: 22-2; ATASE, İSH, K: 183, G: 278, B: 278-1. ATASE, İSH, K: 76, G: 87, B: 87-2, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (28 Şubat 1919).

beraberinde 20 doktor, bir erkân-ı harbiye zabiti¹. Bu yardımın Cenûb-i Garbî Kafkas hükümetine Osmanlı devleti tarafından gönderilemediği anlaşılmaktadır. Çünkü 13 Nisan 1919'da yani hükümetin İngilizler tarafından dağıtılmasından 1 gün sonra, hâlâ Osmanlı hükümeti bu yardımın verilmesinin Osmanlı devletinin menfaatine olup olmadığını tartışmaktaydı².

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, Meclis-i Millî diye anılan parlamentosunu 1 Mart 1918'de açacağını ilan etmiş ve hükümete bağlı kazalardan mebusların gönderilmesini istemişti. Batum mebusları da bu meclisin açılışına katılacaklardı³. Meclis kararlaştırıldığı gibi 1 Mart 1918'de açılmıştır⁴.

İngilizler Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin teşkilatlanmasını önlemek için tedbirler almaya devam etmekteydi. Hükümetin faaliyetlerini rahatça sürdürmesi nedeniyle, İngiliz Kumandanlığı Kars İngiliz Askeri Valisi görevini yürüten Temperley'i, Kars Millî Meclisi'nin 1 Mart 1918'de görevinden alarak, yerine Verney Asser'i tayin etmiştir (Gökdemir, 1989:128). Yeni vali 2 Mart 1918'de Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'ne Batum ile haberleşmede bulunulmaması, Ermenilerin hemen hükümet sınırlarına kabul edilmesi, İngiliz komutanının izni olmadan hiçbir icraat yapılmaması maddelerini taşıyan bir nota vermişti. Bu istekler Millî Hükümetçe kati bir şekilde reddedilmiştir⁵.

Bu arada Gürcüler 1 Mart 1919'da Azgur'u (Allen ve Muratoff, 1966:462; Gökdemir, 1989:128-129), 2 Mart 1919'da da Ahıska'yı işgal etmişlerdi⁶. Buradaki Müslüman halkın Millî Hükümet'ten yardım istemesi üzerine bölgeye gönderilen kuvvetler⁷ Mart ayının ortasından sonra Gürcüleri bozguna uğratarak Ahıska, Ahılkelek ve Azgur'u geri

¹ ATASE, İSH, K: 32, G: 126, B: 126-2, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (19 Şubat 1919); BOA, DH/İ-UM, 20-21/ 13-31, lef: 6, Dahiliye Nazırı Vekili'nden (4 Mart 1919); BOA, A.VRK, 827/ 24, lef: 1, Dahiliye Nazırı Vekili'nden (1 Mart 1919).

² BOA, BEO.NGG, 678/ 9256-120 (özet), Kalem-i Mahsus'tan (13 Nisan 1919).

³ ATASE, İSH, K: 32, G: 128, B: 128-1, (28 Şubat 1919).

⁴ Ahmet Ender Gökdemir, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, 1989:133. IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen 27 Mart tarihli bir telgrafta bu meclisin 3 Mart'tan beri çalışmakta olduğu yazılıdır ATASE, İSH, K: 80, G: 27, B: 27-2, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (27 Mart 1919).

⁵ TİTE Arşivi, 24/ 28, Erzurum Valisi Ahmet Münir Bey'e (28 Mart 1920).

⁶ NA, FO, 608/ 88, 5474, Mr. Stevens (Batumi) to Foreign Office (17 Mart 1919).

⁷ Ahıska'da 5.000, Ahılkelek'te ise 2.000 Müslüman kuvvet bulunmaktaydı (NA, FO, 371/ 3658, 80231, D.M.I to Foreign Office - 21 Mayıs 1919).

almışlardı (*The Georgian Messenger*, April/Nisan 20, 1919, n. 8, s. 3; Gökdemir, 1989:147).

Bu askerî başarılarından sonra, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, Millî Meclis'teki 25 Mart 1918 tarihli oturumda bağımsızlığını ilan ederek, Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'ni kurmuştu. Cihangirzâde İbrahim Bey bu cumhuriyetin ilk cumhurbaşkanı olmuş (Gökdemir, 1989:147) ve intibâh-nâme adında bir bağımsızlık ilanı yayınlanmıştır (Kırzioğlu, 1960:55-57; Erdoğan, 1954:201-203; Gökdemir, 1989:148-149).

Kafkasya'daki işler İngilizlerin istedikleri şekilde gitmemekteydi. Kurmayı planladıkları Büyük Ermenistan topraklarında istenmeyen bir Müslüman Cumhuriyet vardı ve gün geçtikte teşkilatını kuvvetlendirmektedir. Bunun bir yönetim zafiyeti olduğuna inanan İngiliz yetkilileri, nispeten ılımlı Kafkas Kuvvetleri Komutanı General Foresteir-Walker'in yerine, 10 Mart 1918'de Bakû'deki İngiliz Kuvvetlerinin Komutanı Thomson'u atadılar¹. Thomson'a verilen görev, Kafkas Hükümeti'nin dağıtılması ve topraklarının Ermeni ve Gürcüler arasında paylaşılmasıydı². Thomson, bu işi gerçekleştirmek için öncelikle İstanbul'daki genel karargâhtan Kars'a takviye³ birliklerin gönderilmesini istedi. Daha sonra Kars İngiliz Askeri Valisi Asser'i görevden alarak yerine Yarbay Preston'u tayin etti. Preston 26 Mart'ta Kars'a geldi (Hovannasian, c. I, 1978:214). İngilizler Millî Hükümet'e ultimatom vererek Ermenilerin hükümet sınırları içine girmesini istemişti. Bu istek, Millî Hükümet tarafından reddedilmiştir. Aynı zamanda Hükümet, Müslümanlara çağrıda bulunarak İngilizlere karşı direnmeyi ve boyun eğmemeyi istemişti⁴.

¹ ATASE, İSH, K: 32, G: 133, B: 133-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (14 Mart 1919); ATASE, İSH, K: 80, G: 22, B: 22-3, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (14 Mart 1919). Forestier Walker'in böbrek hastalığı vardı (*The Transcaucasian Post*, March/Mart 11, 1919, n. 6, s. 4).

² Bu taksimata göre Batum İngilizlerin idaresinde kalırken, Ermenilere Kars, Kağızman, Oltu ile Ardahan'ın güney kısmı, Gürcülere ise Ardahan'ın kuzey kısmı Ahılkelek ve Borçalı'nın kuzey kısımları verilecekti (NA, FO, 371/3658, 80231, D.M.I to Foreign Office - 21 Mayıs 1919).

³ Kars'ta 550-600 İngiliz askerî ve bir miktar makineli tüfek varken Millî Hükümet'in 2.300 askerî vardı (ATASE, İSH, K: 80, G: 33, B: 33-7, IX. Ordu Kumandanı namına Erkân-ı Harbiye Reisi Hüsnü Bey'den Harbiye Nezareti'ne - 10 Nisan 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 80, G: 27, B: 27-2, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (27 Mart 1919); Hovannasian, c. I, 1978:214. Hatta İslam Gürcistanı gazetesi, Kars'ta İngilizlerle Müslümanlar arasında çatışma olduğunu yazmaktaydı (*İslam Gürcistanı*, 12 Nisan 1335/1919, n. 71, s. 2).

Zamanla Kafkasya'daki durum İngilizler için tam bir çıkmaza dönmüştü. Bütün milletler birbirleriyle savaş halindeydiler. Üstelik bir de İngiliz emirlerine itaat etmeyen Cenûb- i Garbî Kafkas Cumhuriyeti vardı. Bunun üzerine Thomson, Gürcü ve Ermenilerin temsilcilerini Tiflis'te toplantıya çağırmişti. Tartışmalı topraklardan Borçalı bölgesi Ermenilere verilirken, Ahılkek bölgesi ise Gürcülere verilerek Ermeni-Gürcü anlaşmazlığı çözülmüştü. İngilizler, Azeri-Ermeni anlaşmazlığını çözmek için Karabağ ve Zengezor'u Azerilere bırakmaları karşılığında, Kars ve Nahçıvan'ı Ermenilere vermeyi vaat etmişlerdi. Ermeniler de bunu kabul etmişti (Yerasimos, 1994:320).

Ermenilerle yapılan anlaşmayı yerine getirmek için, Kars İngiliz Askeri Valisi Yarbay Preston, 12 Nisan 1919'da Kars Meclis-i Milli binasını basarak hükümetin bütün üyelerini tutuklamış ve o akşam Tiflis'e sevk etmiştir¹. Tiflis'ten Batum'a getirilen bu 12 kişi, burada İstanbul'a oradan da Malta'ya sürgüne gönderilmişlerdir (Gökdemir, 1989:156-157; Hovannisian, c. I, 1971:219; Kırzioğlu, 1985:133). İngiliz Generali Thomson bir beyanname yayınlarak Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'nin son bulunduğunu halka ilan etmişti (Gökdemir, 1989:158-157; Kırzioğlu, 1960:50; Arslanoğlu, 1986:183-184).

30 Nisan 1919'da Kars Ermenilere teslim edilmiş ve Ermeni Karganof Kars Valisi olarak vazifeye başlamıştır (Gökdemir, 1989:168; Önal, 1968:45)². Kars'ta 1.500 piyade, 300 süvari, bir top bataryasından oluşan bir Ermeni kuvveti oluşturulmuş³. İngilizlerin emri ile halkın elindeki silahlar toplattırılmış⁴. Oltu, Sarıkamış ve Kağızman'a da küçük İngiliz müfrezeleri gelmişti⁵. Ayrıca, Kvinatatze komutasındaki Gürcüler, 7 Nisan'da Ahıska ve civarını (*The Georgian Messenger*, April/Nisan 20, 1919, n. 8, s. 3), daha sonra Ardahan ve civarını da işgal etmişlerdi (*The Georgian Messenger*, May/Mayıs 4, 1919, n. 9, s. 1; Gökdemir, 1966:56). "Ahalisinin % 90'ı

¹ ATASE, İSH, K: 80, G: 33, B: 33-2, Harbiye Nezareti'ne - İstihbarat Hülasası (15 Nisan 1919); Gökdemir, 1989:156-157; Hovannisian, c. I, 1971:219; Kırzioğlu, 1985:133.

² Kars idaresinin Ermenilere devredilmesinin detayları için bkz: Hovannisian, c. I, 1971:221-225. Kars'ın Ermenilerin eline geçmesi üzerine Batum'da İslam Tahlis Cemiyeti'nin gazetesi *İslam Gürcistanı*'nda Hasan Tahsin imzasıyla çıkan yazıda, Cenûb- i Garbî Kafkas hükümetini suçlayarak, bu hükümetin yanlış politikaları sonucunda Kars'ın Ermenilere geçtiği iddia edilmişti. Hasan Tahsin ayrıca İslam Cemiyeti'nin kendilerine destek vermemesini de eleştirmişti (*İslam Gürcistanı*, 4 Mayıs 1335/1919, n. 85, s.1).

³ ATASE, İSH, K: 32, G: 145, B: 145-1, XV. Kolordu Vekili Rüştü Bey'den Harbiye Nezareti'ne (29 Nisan 1919).

⁴ TİTE Arşivi, 76/ 11, Hariciye Nazırı Fahrettin Bey'den Amiral Calthorpe'a (20 Nisan 1919).

⁵ ATASE, İSH, K: 90, G: 72, B: 72-1, Hariciye ve Dâhiliye Nezaretlerine.

Türk ve Müslüman olan Ardahan kazasının Gürcüler tarafından cebren işgal edilmesini” Müslümanlar şiddetle protesto etmiştir¹. Bu protestolar bir şey değiştirmemişti. Anadolu topraklarında kurulan ilk cumhuriyet olan Cenûb-i Garbî Kafkasya Cumhuriyeti, İngilizler tarafından dağıtılarak Ermeniler ve Gürcüler arasında taksim edilmişti.

4.2.3. İngilizlerin Türk Millî Teşkilatlanmasına Karşı Reaksiyonu: Batum İngiliz Harp Divanı

Mondros Mütarekesi gereğince, Türk kuvvetleri Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Kuzey İran ve hatta -mütareke hilafına olarak- Elviye-i Selâse'den tahliye edilirken, İngilizler de başta Batum ve Bakû olmak üzere Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki stratejik noktaları işgal etmekteydiler. Fakat IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa ve emrindeki kumandanlar, tahliyeyi devamlı ve sistemli bir şekilde geciktirerek, Türk millî teşkilatlanması için zaman kazanmaktaydılar. Ayrıca, Türk subayları millî teşkilâtlarını kurmaları için yerel halka silah, mühimmat ve malzeme yardımı yapmaktaydılar. Osmanlı devletinin tahliye ettiği bölgelerde Milli Şura hükümetleri ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu ise İngilizlerin Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki politikalarına engel olmaktaydı. Çünkü İngilizler bu bölgeleri kendi kontrolleri altında olan Ermenistan ve Gürcistan'a vermeyi düşünmekteydi.

İngiliz Yüksek Komiserliği, henüz daha Batum'u işgal etmemişken, 23 Aralık 1918'de Hariciye Nezareti'ne bir yazı göndererek IX. Ordu birliklerinin Elviye-i Selâse'yi tahliye ederken mütarekenin 13. maddesine aykırı hareket ettiğini iddia etmişti. Yazının devamında Komiserlik, IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, 12. Fırka Kumandanı Ali Rifat Bey ve 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Halit Bey'i Batum ve Kars'ta hükümet teşkil etmek ve propaganda maksadıyla pek çok subay ve eri buralara göndermekle suçlamaktaydı (Okur, 2005:188). İngilizler açıkça Osmanlı devleti subaylarını suçlayarak onları tehdit ve sindirme politikası gütmekteydiler. Bu ilk açıklama Türk kumandanlarının tutuklanmalarına zemin hazırlamaktı.

Gerçekte, Kafkasya'daki Türk kumandanlarının direnişleri Osmanlı devletinin diğer bölgelerinde de görülmekteydi. Diğer bir ifade ile İngilizler diğer cephelerdeki Türk kumandanlar için de suçlamalarda bulunmaktaydı. Peki İngilizler tarafından

¹ ATASE, İŞH, K: 32, G: 142, B: 142-1; BOA, A.VRK, 828/ 47, lef: 1, XV. Kolordu Vekili Rüştü Bey'den Harbiye Nezareti'ne (22/23 Nisan 1919).

tutuklanacak bu Türk subayları nerede yargılanacaktı? İngilizler, bunun için çeşitli yerlerde sıkıyönetim mahkemeleri (harp divanları) açmayı düşünmekteydiler. Bunlardan biri de Batum'da kurulan Batum İngiliz Harp Divanı'dır. İngiliz Askeri İstihbarat Dairesi Başkanı Tümgeneral General William Thwaites, 28 Aralık 1918'de Dışişleri Müsteşarı Lord Hardinge'den, Batum'da Harp Divanı kurulmasını istemiştir¹. Bu şekilde Batum'da bir harp divanı kurulması için ilk adım atılmıştı.

İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği 1919 Ocak ayı başında Türk hükümetine bir yazı daha göndererek Emin Bey, Şevket Paşa ve İzzet Efendi'nin Batum'daki İngiliz Harp Divanı'na teslim edilmesini istemişti². Emin Bey, Ahıska Mutasarrıfı; Şevket Paşa ise muhtemelen Şevki Paşa; İzzet Efendi ise Kuzey Kafkas Ordusu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa idi. Bu kişilerin de Kafkasya'daki Türk milli teşkilatlanmalarındaki faaliyetleri nedeniyle tutuklanmaları istendikleri açıktı. Fakat Emin Bey bir sivildi ve İngiliz askerî yetkililerine teslim edilmesinin istenmesi ilginçti.

Batum İngiliz Harp Divanı'nda yargılanacak Türk subaylarının isimlerini açıklayan İngilizler, 3 Ocak 1919'da Batum İngiliz Harp Divanı'nın kurulması için ikinci büyük adımı atmışlardı. İngiltere Savunma Bakanlığı, İngiltere'nin, İstanbul, Kahire ve Bağdat'taki başkumandanlıklarına, suçlu Türkleri yargılamak üzere Batum'da ve başka yerlerde harp divanlarının kurulması için emir vermişti. 13 Ocak'ta, General Thwaites, harp divanlarının nasıl işbölümü yapacaklarını açıklamıştır. Mısır'da Mareşal Allenby, Irak'ta General Marshall, Kafkasya'da da General Milne suçlu Türkleri yargılayacaklardır. Bu üç bölge dışındaki suçlu Türkler ise Malta'ya sürüleceklerdi.

İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'un önerisi üzerine 15 Ocak 1919'da bir emir yayımlayarak dokuz Türk kumandanının tutuklanmasını istemiştir. Bu kumandanlardan Kafkasya'da bulunanlar, eski İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa, 5. Kafkas Fırkası Kumandanı Mürsel Bey ve IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa idi. Nuri Paşa, Azerbaycan'a asker sokmak, Ermenilere zorbalık etmekten; Mürsel Bey Nuri Paşa'yı desteklemek, Türk ordusunun geri çekilmesini geciktirmekten; Yakup Şevki Paşa ise Ermenilere ve Ukraynalılara zorbalık etmek ve geri çekilmeyi geciktirmekle suçlanmaktaydılar. Görüldüğü üzere Türk kumandanlarına yöneltilen suçlamalar

¹ NA, FO, 371/3667, 1919, Under Secretary of Foreign Office (1 Ocak 1919).

² NA, AIR, 20/ 752, British Force (İstanbul) to General (Baghdad) (4 Ocak 1919).

tutuklanmaları için birer bahane unsuru taşımaktaydı. 25 Ocak günü ise İngiltere Savaş Bakanlığı, Başkomutanlıklara “askerî mahkemelerin hemen işe koyulması ve suçlu Türklerin yargılanması” kesin emrini vermişti (Şimşir, 1985: 27-30, 203- 204).

İngilizler, Kafkasya’daki Türk subaylarının tutuklanması için üç ayrı liste yapmıştı. Fakat bu listelere yeni isimlerin eklenmesi muhakkaktır. Nitekim ilk tutuklanan Türk kumandanı tutuklanma listelerinde adı geçmeyen 12. Fırka Kumandanı Miralay Ali Rifat Bey idi. İngilizler, Kars Telsiz-Telgraf İstasyonu’nun tahrip edilmesinden¹ mesul tutulan Ali Rifat Bey’i ifade vermesi için 25 Ocak 1919 tarihinde Tiflis’e çağırılmıştı². Ali Rifat Bey, Tiflis’e gitmeden önce Kars Askeri Valisi Albay Temperley ile bir görüşme yapmıştı. Vali, Ali Rifat Bey’e Kafkas ahalisine ordunun ne zaman ve ne kadar silah verdiği, Kafkas (Kars) Millî Şurasını kimlerin tertip ve teşkil ettiği ve Millî Şura ile beraber çalışan ve ordudan terhis edilmiş 13 subayın kimler olduğunu sormuştu³. Bu

¹ Osmanlı devletinin başını epey ağrıtabilecek Kars Telsiz-Telgraf İstasyonu’nun tahrip edilmesi olayı şu şekilde gelişmişti: 25 Nisan 1918’de Kars Türk ordusu tarafından ele geçirildiğinde, Ermeniler geri çekilirken Kars Telsiz-Telgraf İstasyonu’nun bazı parçalarını söküp götürmelerinden dolayı istasyon çalışamaz durumdaydı. Türkler, istasyonu büyük gayretlerle tekrar tamir ederek yeniden faal duruma geçirmişlerdi. Batum 24 Aralık 1918’de İngilizler tarafından işgal edildikten sonra, İngiliz İşgal Kuvvetleri Kumandanı General Farestier Walker ile IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa arasında Kars’ta gerçekleştirilen görüşmede, Walker Kars Telsiz-Telgraf İstasyonu’nun sağlam bir şekilde teslim edilmesini talep etmişti. Bu görüşme yapıldıktan sonra Telsiz İstasyonu’nun motoru arızalandı. IX. Ordu Kumandanlığı uzun çabalardan sonra istasyonu yeniden çalışır hale getirdi ve teslim etmek için İngiliz Kumandanlığı’na başvurdu. Ayrıca, Yakup Şevki Paşa, Erzurum’a hareket etmeden istasyonun sağlam bir şekilde teslim edilmesi için gereken emirleri verdi ve bir mülazım kumandasında bir miktar askeri, istasyonu korumakla görevlendirdi. Ancak, Yakup Şevki Paşa ve IX. Ordu Karargâhı’nın Kars’tan Erzurum’a hareket etmesinden iki gün sonra istasyonda yangın çıktı ve büyük hasar meydana geldi. Yakup Şevki Paşa, 12. Fırka Kumandanlığı’na olayı araştırmasını emir verdi. Yapılan tahkikat neticesinde istasyonu korumakla görevlendirilen Mülazım Zekai Efendi’nin görevini ihmal ettiği, istasyonda yalnızca iki nöbetçi bıraktığı ortaya çıktı. Olay ise şu şekilde gerçekleşmişti: Ordu Otomobil Parkı Ustabaşısı olan ve ordu karargâhının hareket ettiği gün ortadan kaybolan Rus tebaasından Romanyalı elektrik mühendisi Joan’ın yardımı ve teşvikiyle nöbetçiler istasyonun bir dinamosunu, pek çok eşyasını ve mazotunu satmışlar ve daha sonra da firar etmişlerdi. Yangın ise bu hırsızlığı örtbas etmek için çıkarılmıştı. Olayı Fatsalı Ömer ve Ruamlardan Teofil gerçekleştirmişti. Şehirde benzin satarken yakalanan Teofil sorgulanmasında, istasyonu Ömer ve Joan’ın kasten yaktığını itiraf etmişti. İstasyonun güvenliğinden sorumlu olan Zekai Efendi ile 12. Fırka Telgraf Takım Kumandanı Mülazım Faik Efendi de olaydan birkaç gün sonra firar etmişlerdi. Olayın en çarpıcı tarafı ise Fırka Kumandanlığı’nca yakalanan ve eldeki tek tutuklu olan er Teofil’in Kars İngiliz Askeri Valisi Albay C. E. Temperley tarafından koruma altına alınmasıdır. Keza bir süre sonra Ustabaşı Joan da İngiliz Askeri Valiliği’nin hizmetine girmiştir. Bu kişilerin teslim edilmesi için İngiliz Valiliği’ne müracaat edilmişse de çeşitli bahanelerle teslim etmekten kaçınmışlardır (Okur, 2005:188-190; ATASE, İSH, K: 10, G: 58, B: 58-3; ATASE, İSH, K: 122, G: 29, B: 29-21).

² ATASE, İSH, K: 9, G: 71, B: 71-1, Haftalık Rapor - IX. Ordu Kafkas Mıntıkası (11 Şubat 1919); TİH, c. I, 1999:242; Okur, 2005:190.

³ Ali Rifat Bey, bu sorulara, ordunun halka silâh dağıtmadığını, vücuda getirilen teşkilâtlarda ordunun bir payı olmadığı gibi, bunları kuvvetlendirmek ve genişletmek için de subay gönderilmediği cevabını vermişti (Okur, 2005:191).

soruların telsiz-telgraf istasyonu ile alakası yoktu ve bu sorular aslında Ali Rifat Bey'in neden Tiflis'e çağrıldığına da gerçek cevaplarını içermekteydi.

Tiflis'e giden Ali Rifat Bey burada İngiliz Generali Walker ile görüşmüştü. Bu görüşmede Walker Ali Rifat Bey'i şu üç konuda suçlamıştı: Kars'tan fazla erzakın geriye sevk edilmesi, ahalinin silahlandırılması, telsiz-telgraf dairesinin yanarak tahrip edilmesi¹. Bu suçlamalar sonucunda Ali Rifat Bey 30/31 Ocak akşamı İngiliz askerleri tarafından tutuklanmıştı. Rifat Bey daha sonra buradan geçici olarak Batum'a gönderilmiş ve sadece telsiz telgraf istasyonunu tahrip ettiği gerekçesi ile Batum İngiliz Harp Divanı'nda yargılanacağı belirtilmiştir². Batum'a getirilen Ali Rifat Bey, tutuklandığı haberini 10 Şubat'ta tutulduğu yere gelen Batum İngiliz Askeri Valisi Cooke-Collis'ten öğrenmişti³.

Harbiye Nezareti, İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığı nezdinde teşebbüste bulunarak, Ali Rifat Bey'in suçlu sayılmayacağını söylerken, IX. Ordu Kumandanlığı'na 9 Şubat'ta bir yazı göndererek telsiz-telgraf istasyonunun ne şekilde tahrip edildiğine dair bir raporun hazırlanarak gönderilmesini istemişti (Okur, 2005:192-193). Harbiye Nezareti'nin bu talebi üzerine Şevki Paşa, 12 Şubat'ta Harbiye Nezareti'ne bir telgraf göndererek Ali Rifat Bey'e General Walker'ın yönelttiği üç suçlamayı da reddetmişti⁴. Şevki Paşa, telsiz-telgraf istasyonunu tahrip edenlerin İngilizler tarafından himaye edildiğini de telgrafının devamında belirterek, Ali Rifat Bey'in derhal serbest bırakılması gerektiğini belirtmişti⁵.

İngilizlerin Ali Rifat Bey dışında Kafkasya'da bulunan diğer Türk kumandanlarını tutuklamaya devam edecekleri 1 Şubat'ta Batum İngiliz Askerî Valisi Cooke-Collis

¹ ATASE, İSH, K: 46, G: 7, B: 7-1; ATASE, İSH, K: 7, G: 76, B: 76-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (12 Şubat 1919); ATASE, İSH, K: 46, G: 41, B: 41-1 (21 Temmuz 1919).

² ATASE, İSH, K: 46, G: 41, B: 41-2.

³ ATASE, İSH, K: 110, G: 58, B: 58-3, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (18 Şubat 1919).

⁴ Yakup Şevki Paşa'nın General Walker'ın suçlamalarına dair verdiği cevap şu şekildeydi: "Ordunun kendi parasıyla satın aldığı ve kendi hayatına lazım olan erzakın ordu ile nakli imzalanan hiçbir mütareke hükümlerine aykırı olmadığı gibi, Mondros Mütarekesi maddelerinin hiçbirinde yer almamaktadır. Kars'ta General Walker ile yapılan görüşmeden sonra nakliyat zaten tatil edilmişti. Ahalinin silahlandırılması meselesi de mütareke maddelerinde yer almamaktadır. Ayrıca, bu mesele İngilizlere bildirildiği üzere meydana bir iştir" (ATASE, İSH, K: 46, G: 7, B: 7-1; ATASE, İSH, K: 7, G: 76, B: 76-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 12 Şubat 1919).

⁵ ATASE, İSH, K: 46, G: 7, B: 7-1; ATASE, İSH, K: 7, G: 76, B: 76-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (12 Şubat 1919).

tarafından 5. Fırka Kumandanı Mürsel Bey'e gönderdiği yazı ile anlaşılmıştı. Zira İngiliz Askeri Valisi, bu yazıda 5. Kafkas Fırkası Kumandanı Mürsel Bey ve 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Halit Bey'in Batum ve Kars livalarında hükümet teşkilatı yapmak üzere propagandacı subaylar gönderdiklerine dair resmi belgelerinin olduğunu bildirmişti. İngiliz Batum Askerî Valisi Cooke-Collis bu hususta tatmin edici bir cevap gönderilmedikçe 5. Fırka Karargâhı'nın Batum'dan hareketine müsaade edilmeyeceğini de belirtmişti¹. Cooke-Collis'in bu talebinden yeni tutuklanacak subayların Mürsel Bey ve Halit Bey'in oldukları açıkça anlaşılmaktaydı.

5. Fırka Kumandanı Mürsel Bey, 12 Şubat tarihinde Şevki Paşa'ya bir telgraf göndererek, Cooke-Collis'in talebini iletmişti. Şevki Paşa da durumu bir gün sonra Harbiye Nezareti'ne bildirmişti². Bunun üzerine Harbiye Nazırı, Kafkasya'da yeni tutuklamaların olmaması için İngiliz Selanik Kuvvetleri Başkomutanı General Milne'ye bir yazı göndererek Kars, Batum livalarında böyle bir teşkilat ve propaganda için hiçbir memur ve subay bırakılmadığını temin eden geniş bir açıklama yapmıştı³. Harbiye Nazırı yazısının sonunda, İngiliz kumandanlığını Türk ordusunun bu işleri yapmadıklarını temin ederek, bu işler için mesul ve muhatap tutulmamalarını ve Batum'da bıraktırılan Kafkas Fırkası karargâhının Trabzon'a hareketine engel olunmamasını rica etmişti⁴.

Osmanlı hükümetin bu çabaları sonuç vermemiş ve 5. Fırka Kumandanı Mürsel Bey, 23 Şubat'ta Bakû'de sözde Ermenilere yapılan katliama göz yummak, Nuri Paşa'yı

¹ ATASE, İSH, K:46, G:4, B:4-1, Selanik İngiliz Kuvvetleri Başkomutanlığı'na.

² ATASE, İSH, K: 7, G: 77, B: 77-2; ATASE, İSH, K: 46, G: 8, B: 8-6; ATASE, İSH, K: 110, G: 60, B: 60-1; ATASE, İSH, K: 77, G: 64, B: 64-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (13 Şubat 1919).

³ Harbiye Nazırı, İngiliz Batum Askeri Valisi Cooke-Collis'in 5. Kafkas Fırkası Kumandanı Mürsel Bey ve 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Halit Bey'e karşı yönelttiği suçlamalara karşı özet olarak şu şekilde cevap vermişti: a) Rusya'da İhtilal meydana geldikten sonra bu imparatorluğun her tarafında olduğu gibi Cenûb-i Kafkasya'da da hükümetler kurulmuş, Osmanlı ordusu Kafkasya'ya girdiği zaman her tarafta bunlarla karşılaşmıştı. Osmanlı ordusu Kafkasya'dan çekildikten sonra bu hükümetler tekrar kurulmuşlardır; b) Kafkasya'da kalmak isteyen subayların ordu yolu ile haklarında kanuni takibat yapılacağı hakkında eski Harbiye Nazırı Abdullah Paşa tarafından verilen emir Kafkas mıntıkasında bulunan bütün ordu mensuplarına tebliğ edilmiş bulunduğundan, ne IX. Ordu Kumandanı'nın ve ne de diğer hiçbir kumandanının malumatı dâhilinde Kafkasya'da kalmış hiçbir zabıt kesinlikle bulunmamaktadır; c) Ordunun terhis edilmiş olan ihtiyat zabıtlarından siyaset fikri ile Kafkasya'da kalmış kişiler var ise bundan da katiyen ordunun haberi yoktur. (ATASE, İSH, K:46, G:4, B:4-1/2, Harbiye Nezareti'nden Selanik İngiliz Kuvvetleri Başkomutanlığı'na).

⁴ ATASE, İSH, K:46, G:4, B:4-1/2/3, Harbiye Nezareti'nden Selanik İngiliz Kuvvetleri Başkomutanlığı'na.

desteklemek ve tahliyeyi geciktirmek suçlarından dolayı tutuklanmıştı (Yel, 2002b:152; Okur, 2005:195).

15 Ocak 1919'da İngilizlerin Kafkasya'da tutuklanacak Türk subayları arasında eski İslam Ordusu Kumandanı ve Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa da vardı. Nuri Paşa, Azerbaycan'ın tahliyesi sırasında 14 Aralık 1918'de Batum'a gelmişti¹. Burada İstanbul'dan gelen birisiyle görüştüktan sonra tutuklanacağını anlayan Nuri Paşa saklanmak için kaçmıştı (*Vakit*, 16 Kânunusani 1335/Ocak 1919, n. 443, s. 1). Fakat bu çok uzun sürmemiş, 27 Şubat'ta (*The Times*, May/Mayıs 7, 1919, n. 42042, s. 9) tahliyeyi geciktirmek ve Ermenilere mezalimden dolayı (*The Transcaucasian Post*, March/Mart 4, 1919, n. 4, s. 1; *The Times*, May/Mayıs 7, 1919, n. 42042, s. 9) Batum'da tutuklanarak (*The Transcaucasian Post*, February/Şubat 25, 1919, n. 2, s. 4), Ardahan Kışlası'na konulmuştu².

Bu arada, 25 Şubat 1919'da Osmanlı Hariciye Nezareti İngiliz Yüksek Komiserliği'ne bir nota göndermiştir. Bu notada Miralay Ali Rifat Bey'in Batum İngiliz Harp Divanı'nda yargılanmasına itiraz edilmiş ve bir Osmanlı subayının yabancı bir harp divanında yargılanmasının yerleşmiş hukuk kurallarına aykırı olduğu belirtilmişti. Fakat bu notaya İngilizler cevap bile vermemişlerdi (Şimşir, 1985:205).

Ali Rifat Bey ve Mürsel Bey'in İngilizler tarafından tutukluluk hallerinin son bulması için yapılan teşebbüsler sonuç vermeden³, İngilizler bu kez de IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'yı telsiz-telgraf tahribi meselesinden dolayı bizzat açıklama yapmak üzere İstanbul'a gelmesini istemekteydiler⁴. Bu istek, aslında Yakup Şevki Paşa'nın da tutuklanması için yapılan ilk adımdı.

İngilizlerin kendisini İstanbul'a çağırdığını Harbiye Nezareti'nin telgrafı ile öğrenen Şevki Paşa, 6 Mart 1919'da Harbiye Nezareti'ne telgraf göndererek gözlerinin rahatsızlığını öne sürmüş ve bu şekilde İstanbul'a dönüşünü geciktirmeyi düşünmüştü

¹ ATASE, İSH, K: 130, G: 57, B: 57-10.

² ATASE, İSH, K: 45, G: 36, B: 36-1; ATASE, İSH, K: 98, G: 43, B: 43-1; ATASE, İSH, K: 194, G: 244, B: 244-1; ATASE, ATA.ZB, K: 5, G: 49, B: 49-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan III. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'ya (12 Ağustos 1919); BOA, DH.KMS, 55-3/ 13, lef: 2, Trabzon Vali Vekili Defterdar Emin Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (22 Ağustos 1919).

³ ATASE, İSH, K: 46, G: 10, B: 10-1, Erkân-ı Harbiye Riyaseti (1 Mart 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 122, G: 29, B: 29-19, (3 Mart 1919); ATASE, İSH, K: 9, G: 73, B: 73-1, Haftalık Rapor - IX. Ordu Kafkas Mıntıkası (4 Mart 1919).

(Yel, 2002b:153-154). Fakat İngilizler Şevki Paşa'nın İstanbul'a geri dönmesinde ısrar etmekteydiler¹. Bunun üzerine Harbiye Nezareti 2 Nisan 1919'da IX. Ordu'yu lağvetmiş ve yerine XV. Kolorduyu teşkil etmişti. IX. Ordu emrinde olan 3., 9., 11. Kafkas Fırkaları ile 12. Fırka XV. Kolordu Kumandanı'nın emrine girecekti (TİH., c. I, 1999:244-245; Görgülü, 1993:217-218). Bu yeni oluşumdan sonra, Harbiye Nezareti 3 Nisan 1919'da Şevki Paşa'ya “.. Şayet İstanbul'a gelemezseniz, İngilizler İstanbul'u işgal edeceklerini bildirmişlerdir. Millet ve memleketin selameti için İstanbul'a gelmenizi rica ediyoruz..” şeklinde bir telgraf göndermişti. Şevki Paşa'da bu telgrafa “...mademki benim İstanbul'a gelmekliğim millet ve memleket selameti için önemli, o halde gidiyoruz...” diyerek İstanbul'a dönmeye karar vermişti (Yel, 2002b:156; Yel, 1992:380). Yakup Şevki Paşa, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü Bey'i kolorduya vekil olarak atayarak (TİH, 1993: 247), 14 Nisan 1919'da Erzurum'dan ayrılmıştı².

Bu arada Batum'da bulunan 12. Fırka Kumandanı Ali Rifat Bey'in 21 Nisan 1919 günü Batum İngiliz Harp Divanı'nda mahkeme edilmesine karar verilmişti. Ali Rifat Bey, XV. Kolordu Kumandanı Vekili Rüştü Bey'e gönderdiği telgrafta, Kars Telsiz-Telgraf İstasyonu'nu İngilizler adına teslim alan Ermeni subayının, istasyonu Osmanlı ordusunun tahrip ettiğine dair raporunu İngilizlerin dikkate aldığını belirtmiş ve Zekai ile Faik Efendilerin Batum'a şahit olarak gönderilmelerini istemişti. Fakat bu şahıslar firar daydılar. Rüştü Bey, Harbiye Nezareti'nden Ali Rifat Bey'i savunması için Batum'a bir adli müşavirin gönderilmesini istemişti³. Firari Zekai ve Faik Beylerin bulunamamaları üzerine XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa Telsiz-Telgraf

¹ General Milne Harbiye Nezareti'ne 23 Mart 1919'da tezkere göndererek Şevki Paşa'nın ne zaman geleceğini sormuştu (ATASE, İSH, K: 46, G: 14, B: 14-3, General Milne'den Harbiye Nezareti'ne - 23 Mart 1919). Harbiye Nezareti de Milne'ye verdiği 31 Mart 1919 tarihli cevabında Şevki Paşa'nın gözlerinden rahatsız olduğunu, bu nedenle tedavi olması gerektiğini belirtmişti (ATASE, İSH, K: 46, G: 14, B: 14-1, Harbiye Nezareti'nden General Milne'ye - 31 Mart 1919).

² Şevki Paşa, 26 Nisan 1919'da İstanbul'a gelerek gözlerinin tedavisi için Haydar Paşa Hastanesi'ne yatmış (ATASE, İSH, K: 46, G: 14, B: 14-13 - 28 Nisan 1919), burada bulunduğu sırada İngilizler tarafından sorgulanmış ve 21 Nisan 1920'de tutuklanarak Malta'ya sürgüne gönderilmişti (Yel, 2002b:157-159, 212-214; TİH, 1993: 247).

³ ATASE, İSH, K: 46, G: 24, B: 24-1; ATASE, İSH, K: 46, G: 28, B: 28-1; ATASE, İSH, K: 80, G: 84, B: 84-1, XV. Kolordu Kumandanı Vekili Rüştü Bey'den Harbiye Nezareti'ne (19 Nisan 1919).

Müdürü Hilmi ve Telsiz-Telgraf Bölüğü Kumandanı Kemal Efendilerin gönderilmelerini teklif etmiştir¹.

Osmanlı Hariciye Nezareti, 18 Mayıs 1919'da İngiliz Yüksek Komiserliği'ne bir nota daha vererek, Miralay Rifat Bey'in Türk makamlarına teslim edilmesini istemişti. Fakat bundan da bir netice alınamamıştır. Bunun üzerine 12 Haziran 1919'da Osmanlı Hariciye Nezareti İngiliz Yüksek Komiserliği'ne tekrar başvurmuş ve Türk subaylarının Türk-İngiliz Karma Mahkemesi'nde yargılanmasını istemişler ise de İngilizler bunu da kabul etmemişlerdir (Şimşir, 1985:206).

Osmanlı Hariciye Nezareti'nin başvurularına olumsuz yanıt veren İngilizler, Ali Rifat Bey, Mürsel Bey ve Şevki Paşa'dan sonra Halit Bey'i de tutuklamak için teşebbüse geçmişlerdi. General Milne'nin emri üzerine Erzurum'da bulunan İngiliz Mümessili Yarbay Rawlinson XV. Kolordu'ya müracaat ederek Halit Bey'in tutuklanarak Batum'a gönderilmesi gerektiğini belirtmişti². Halit Bey'in suçu Kars Milli Şurası Harbiye Dairesi'yle temas halinde olmaktı. Bu arada Halit Bey ise İstanbul'a gitmek üzere Bayburt'a kadar gelmişti. XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa Rawlinson'un müracaatından sonra Halit Bey'in Bayburt'ta beklemesini istemişti. Karabekir Paşa 14 Haziran 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta, Halit Bey'in Ermeni ve Gürcülere karşı çok başarılı savaşlar yaptığı için bu havalide ahali arasında şöhretinin çok fazla yayıldığından bahsetmiş ve Halit Bey hakkındaki tutuklama emrinin kaldırılmasını istemişti. Karabekir Paşa'ya göre Halit Bey'in İngilizler tarafından tutuklanma nedeni de belki Ermeni ve Gürcülere karşı başarılı savaşlar yapmasıydı³.

1919 Temmuz ayı içerisinde Batum İngiliz Harp Divanı'ndan ceza haberi gelmişti. Batum'da tutuklu bulunan Miralay Ali Rifat Bey, burada muhakeme edilerek yedi sene hapis ve 2.000 İngiliz lirası cezaya mahkûm edilmişti⁴.

Bu arada Batum'da ilginç bir olay meydana gelmişti. İngilizler tarafından tutuklanarak Ardahan kışlasına konulan Nuri Paşa, 8/9 Ağustos 1919 gecesi bazı şahıslar tarafından

¹ ATASE, İSH, K: 77, G: 67, B: 67-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (6 Mayıs 1919).

² ATASE, İSH, K: 46, G: 35, B: 35-1 (11 Mayıs 1919).

³ ATASE, İSH, K: 91, G: 39, B: 39-1; ATASE, İSH, K: 46, G: 32, B: 32-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (14 Haziran 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 94, G: 25, B: 25-1, İngiliz İrtibat Zabiti'ne (21 Temmuz 1919).

kaçırılmış, İngilizler ise bütün aramalarına rağmen Nuri Paşa'yı yakalayamamıştı¹. Nuri Paşa'nın kaçması bölgede İngilizlerin otoritesini zarara uğratmıştı.

Nuri Bey hapisane kaçılırken, Batum'da hapiste bulunan ve 2.000 İngiliz lirası para cezasına çarptırılan Ali Rifat Bey İngilizler tarafından İstanbul'a gönderilmiş² ve Galata'da Arabyan Hanı'na konularak tutukluluk halinin devamına karar verilmişti³. Osmanlı hükümeti Ali Rifat Bey'e verilen 2.000 İngiliz lirası para cezasının ödenmesine karar vermişti⁴. Ali Rifat Bey, İstanbul'a gönderilirken, Osmanlı Harbiye Nezareti'nin çabaları sonucunda 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Halit Bey'in tutuklu olarak Batum'a gönderilmemesi konusunda İngilizler ikna edilmişti. Fakat İngilizler Halit Bey'in en kısa zamanda Osmanlı askerlerinin muhafazası altında İstanbul'a gönderilmesini istemekteydiler⁵.

Aralık 1919'da İngiltere Savaş Bakanlığı, Batum'da yargılanacak Türklerin sayısını azaltmak için suçlu saydıkları Türk subaylarının çoğunu Malta'ya sürülmesi gerektiğini duymuş ve Batum İngiliz Harp Divanı'nda üç suçtan sanık kişiler yargılanmasına karar vermişti: 1) Mütareke hükümlerine uymakta kusur edenler; 2) Mütarekenin uygulanmasına engel olanlar; 3) İngiliz komutanlarına veya subaylarına hakaret edenler. Bu suçların işlenme yeri de sınırlandırılmıştır. İşgal edilmiş Kafkasya topraklarında,

¹ ATASE, İSH, K: 45, G: 36, B: 36-1; ATASE, İSH, K: 98, G: 43, B: 43-1; ATASE, İSH, K: 194, G: 244, B: 244-1; ATASE, ATA.ZB, K: 5, G: 49, B: 49-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan III. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'ya (12 Ağustos 1919); BOA, DH.KMS, 55-3/ 13, lef: 2, Trabzon Vali Vekili Defterdar Emin Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (22 Ağustos 1919); Karabekir, c. I, 2009:615. Nuri ve Enver Paşaların amcası Halil Paşa da, aynı gün İstanbul'da İngilizler tarafından tutuklandığı yerden kaçırılmıştı. Bu kaçırma olayları Stefenos Yerasimos'a göre Teşkilat-ı Mahsusa ile bağlantılı olan Karakol Cemiyeti tarafından gerçekleştirilmişti (Yerasimos, 2000:107). Azerbaycan'da Nuri Paşa'nın kaçırılışına yardım etmek için Batum'a Naki Keykurun ile bir miktar para göndermişti (Naki Keykurun, 1964:84-85). Nuri Paşa kaçırılırken 2 İngiliz askeri de öldürülmüştü (*The Times*, August/Ağustos 25, 1919, n. 42187, s. 9).

² ATASE, İSH, K: 46, G: 42, B: 42-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (12 Ağustos 1919).

³ BOA, BEO.NGG, 1008/ 4374 (özet) (11 Ağustos 1919).

⁴ Bu olay şu şekilde gerçekleşmişti: Başta Harbiye Nezareti, Sadareten bu paranın ödenmesini istemişti (BOA, BEO.NGG, 344443, Harbiye Nezareti'nden Sadaret'e - 13 Eylül 1919). Sadaret bu olayın ne zaman ve nasıl gerçekleştirildiğinin tahkik edilmesini istemiş (ATASE, İSH, K: 46, G: 44, B: 44-3, Sadrazam Namına Müsteşar'dan Harbiye Nezareti'ne - 1 Ekim 1919). Yapılan tahkikat sonucunda, Meclis-i Vükelâ'da verilecek karara göre işlem yapılmasına karar verilmişti (ATASE, İSH, K: 46, G: 44, B: 44-4, Umur-u Mahkeme Müdüriyeti'nden Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne - 8 Ekim 1919). Nihayetinde 23 Ekim 1918'de Meclis-i Vükelâ'da alınan karar sonucunda, İngilizler tarafından Ali Rifat Bey'e verilen cezanın ödenmesine karar verilmiştir (BOA, MV, 217/ 117, Meclis-i Vükelâ Mazbatası - 23 Ekim 1919).

⁵ ATASE, İSH, K: 195, G: 238, B: 238-1, Harbiye Nazırı'ndan XV. Kolordu Kumandanlığı'na (20 Ağustos 1919).

yani o tarihte İngiliz işgalinde bulunan Batum vilayeti ve şehri ile Osmanlı devletinin tahliye ettiği Kafkas topraklarında, bu üç suçtan en az birini işlemiş olanlar Batum İngiliz Harp Divanı yargılanacaklardır. Geri kalan suçlular ise yine yargılanmak üzere Malta'ya sürüleceklerdir.

Bu karardan sonra, Batum'da yargılanması düşünülen Yakup Şevki Paşa'nın Malta'ya gönderilmesine karar verilmiştir. Aralık 1919'da İngiltere Savaş Bakanlığı Batum İngiliz Harp Divanı'nın ölüm cezası vermeye de yetkili olduğunu General Milne'ye bildirmişti. Fakat bu hiçbir zaman uygulanamamıştır. Batum İngiliz Harp Divanı hiçbir Türk subayına ölüm cezası vermeden kapatılmıştı (Şimşir, 1985:2007-208).

Batum İngiliz Harp Divanı'nın kurulma nedenleri, Batum ve etrafında Türk millî teşkilatının kurulmasına yardım eden Türk subaylarının cezalandırılmasını sağlayarak, diğer subayların ve halkın sindirilmesi idi. İngilizler böylece kendi politikalarını bölgede rahatlıkla uygulayabileceklerdi. Fakat İngilizler bu politikalarında başarısız oldukları görülmektedir.

4.2.4. Batum'da Mülkî İdare Meselesi

Mondros Mütarekesi müzakerelerinde, İngiliz heyeti hükümetinin mütareke taslağını sunduğunda, bu taslağın 15. maddesinde Batum'un İtilaf devletleri tarafından işgal edilmesi de vardı. Türk heyeti başkanı Rauf Bey, Batum'un İtilaf kuvvetleri tarafından işgalinin oradaki Osmanlı mülkî idaresine son vermek amacını taşıyıp taşımadığını sormuştu. Amiral Calthorpe ise amaçlarının bu bölgeyi Türkiye'den ayırmak olmadığını belirtmiştir. Bu suretle, Mondros Mütarekesi'nde Batum'da Osmanlı mülkî idaresinin kalması öngörülmekteydi. Ya da daha doğru bir ifade ile Osmanlı mülkî idaresinin kaldırılması konusunda herhangi bir hüküm bulunmamaktaydı.

İngilizler Mondros Mütarekesi hükümlerine uymadıklarını Osmanlı hükümetinden Elviye-i Selâse'nin tahliyesini istediklerinde göstermişlerdi. Fakat İngilizler acaba Batum'un mülkî idaresi konusunda ne yapacaklardı? Mütareke hükümlerine uyacaklar mıydı? İngilizlerin bu konuda nasıl davranacaklarına dair ilk işaret, 6 Aralık 1919'da gelmişti. İngilizler Batum'da Batum belediye başkanı ve Acara'nın ileri gelenleri ile bir yemek toplantısı düzenlemişler ve burada Batum şehrinin yönetimini halka vereceklerini söylemişlerdi (BPSVADM, belge no: 73, s. 131-133). Yani mülkî idare

Türklerin elinden alınacaktı. Fakat İngilizlerin bu konudaki ilk adımı, fiili olarak Batum'u işgal ettikleri gün, yani 24 Aralık 1918'de meydana gelmişti. İngiliz Batum Üs Komutanı Albay Hamley, İngiliz birlikleri Batum'a çıkar çıkmaz, bundan sonra Osmanlı bayraklarının çekilmemesini tebliğ etmişti¹. Aynı gün İngilizlerin diğer bir talebi de Osmanlı mülkî idaresinin Batum'da kalmayacağını göstermekteydi. Bu talep, Batum'un mülkî idaresi için Batum Rus Cemiyeti'nden, Rusya zamanında memurluk yapmış Rus memurlarının isim listesini istemeleriydi. Hamley bu memurlardan Tiflis'e gidenleri Batum'a davet etmişti. Bu hareket Batum'da mülkî idarenin Türklerden alınıp, daha önce burada memurluk yapan Ruslara verilmesinin ilk habercisiydi. Zaten, Hamley'in Batum'daki dairesi, şehirdeki bütün işlerin takip edildiği bir yer halini almıştı².

25 Aralık 1918'de Albay Hamley ile Batum Mutasarrıfı Cemil Bey, Batum'un mülkî idaresi konusunu görüşmek için bir araya gelmişlerdi. Görüşmede İngiliz Komutan işgal sürecinin bitmesinden hemen sonra mülkî idareyi ele alacaklarını açıklamıştı. Bunun üzerine Cemil Bey, bunun mütarekeye aykırı olduğunu belirtmiş, Hamley ise burasının Türkiye olmadığı cevabını vermişti³. Bu görüşmede, İngilizler ilk kez açık açık Batum'un mülkî idaresini ele alacaklarını belirtmişlerdi. Nitekim aynı gün, 25 Aralık 1918'de 27. Tümen 80. Piyade Alayı Komutanı Tuğgeneral William James Norman Cooke-Collis Batum Askeri Valisi tayin edilmişti⁴.

İngiltere'nin İstanbul Genel Karargâhı'ndan İngiltere Savaş Bakanlığı'na 28 Aralık 1918'de gönderilen bir yazıda İngiliz işgal süreci anlatılmaktaydı. Raporda şehrin yönetiminin Türk askerî valisinin kontrolü altında olduğu belirtildikten sonra, İngiliz komutanın kendi kontrolü altında sivil bir idare kurmaya çalışıldığı yer almaktaydı⁵. Bu raporda dikkat çeken bir husus "Türk askerî valisi" ibaresiydi. Osmanlı devleti,

¹ BOA, NGG, 341112, Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e; BOA, NGG, 1254/ 16048 (defterden özet), Batum Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne (29 Aralık 1918). ATASE, İSH, K: 77, G: 33, B: 33-1; ATASE, İSH, K:71, G:111, B:111-7, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (25 Aralık 1918).

² BOA, NGG, 341112, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (24 Aralık 1918).

³ BOA, NGG, 341112, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (25 Aralık 1918).

⁴ Cooke-Collis'in 25 Aralık 1918'de Batum Askeri Valiliği'ne atandığı bilinirken, www.worldstatesmen.org adlı internet sitesi bu atamanın 16 Aralık 1918 tarihinde yapıldığını yazmaktadır (<http://www.worldstatesmen.org/Georgia.html> - 21.04.2009). Bu sitede verilen diğer tarihlerin doğruluğu göz önüne alınarak bu tarihin de doğru olduğu kabul edilirse İngilizlerin Batum'u işgal etmeden önce valisini atadıkları ortaya çıkmaktadır. Bunun dışında, Margvelaşvili, Cooke-Collis'in 27 Aralık'ta Batum Akerî Valisi olarak atandığını belirtmektedir (Margvelaşvili, 1973:8).

⁵ NA, FO, 371/3667, 1919, G.O.C. Britishforce (İstanbul) to War Office (28 Aralık 1918).

Batum’u askerî teşkilatla değil, mülkî teşkilatla yönetmekteydi. Yani Batum’da bir mutasarrıf vardı. Rapordan çıkarılacak diğer bir durum ise İngilizler sivil bir yönetim kursa bile bunun askerî bir yetkiliye bağlı olacağı idi.

İngilizler Batum’un mülkî idaresini almak için, 26 Aralık 1918’de Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığına bir ultiatom vererek mülkî idarenin 48 saat içerisinde bir İngiliz Askeri Valisi’ne teslim edilmesini bildirmişti. Bu ultiatom Batum’daki Türk mülkî idaresinin sonu anlamına gelmekteydi. İngilizler ayrıca, Türk memurlarının bir hafta süre içerisinde çekilip, yerlerine yeni memurların gelmesine kolaylık gösterilmesini istemişti. İngilizler sadece Batum’un değil Kars ve Ardahan’ın da Barış Konferansı’nda bir karar verilinceye kadar bu bölgelerin İngilizler tarafından idare edileceğini bildirmişlerdi. İngilizlerin Batum’da kuracakları sivil idare ise şekillenmekteydi. Batum’un mülkî idaresi Batum’a “Askeri Vali” olarak atanan Cooke-Collis’in kontrolünde ve Batum Rus Cemiyeti Reisi Prislbtıyan Maslov’un başkanlığı altında, Batum’da bulunan muhtelif milletlerin üyelerinden oluşan bir Milli Meclis’e verilecekti¹.

IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa 26 Aralık 1918’de Harbiye Nezareti’ne bir telgraf göndererek Batum’daki bu durumu izah ettikten sonra ne yapılması gerektiği konusunda talimat istemişti². Harbiye Nezareti tarafından Hariciye Nezareti’ne iletilen Şevki Paşa’nın bu telgrafına³ Hariciye Nezareti’nin cevabı üzerine¹, Harbiye Nezareti

¹ İngilizlerin verdiği ultiatom şu şekildedir:

“Paşa Hazretlerine

Batum şehrinin idaresini Prislbtıyan Maslov Efendi tarafından teşkil olunan heyete teslim edilmesi arz olunur. Tarafımdan Askeri Vali tayin edilen İngiliz Ordu kumandanlarından Cooke-Collis tarafından nezaret edilecektir. Batum şehri ve civarının idaresi mektubumun gelmesinden 48 saat sonra bu heyet tarafından teslim alınacaktır. Devir teslim muamelesinde teşekkül eden heyete tarafınızdan her türlü kolaylık gösterileceğine eminim. Aynı zamanda bu heyetin vazifeyi tamamıyla ele alıncaya kadar Türk memurlarının vazifelerine devam etmeleri hakkında lazım gelenlere emir buyrulması.

İngiliz hükümetinin talimatına göre Türk idaresinin her başkası vazifesinin devir teslimi için icap edenlere emir buyrulmasını temenni ederim.

Batum-Trabzon binaları mektubumun gelmesinden 48 saat sonra tahliye edilmesi ve askerî hükümetine teslim edilmesi tarafımdan Batum ahalisine hitaben idarenin değiştiğine dair beyanname neşredilecektir.

Bu mektubun bir nüshası Cemil Bey’e gönderilecektir” (ATASE, İSH, K: 267, G: 29, B: 29-1). 15. Fırka Kumandanı Süleyman İzzet Bey, ultiatomun 27 Aralık 1918’de geldiğini belirtmektedir (Süleyman İzzet, 1936:256).

² ATASE, İSH, K: 5, G: 171, B: 171-3, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa’dan Harbiye Nezareti’ne (26 Aralık 1918); ATASE, İSH, K: 71, G: 112, B: 112-11, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa’dan Harbiye Nezareti’ne (26 Aralık 1918).

³ ATASE, İSH, K:71, G:111, B:111-4, IX. Ordu Kumandanlığı’ndan Hariciye Nezareti’ne (26 Aralık 1918).

26 Aralık 1918'de Paşa'ya bir telgraf göndermişti. Harbiye Nezareti bu telgrafta, Mondros Mütarekesi'nin 15. maddesinde Batum'un işgal edileceğinin açık olmasına rağmen, Osmanlı mülkî memurlarının makamlarını terk edeceğine dair hiçbir kayıt olmadığından vazifelerine devam etmelerini istemişti. Hatta Nezaret, jandarma kuvvetlerinin dahi yerlerinde kalmasının açık olduğunu belirtmişti. Nezaret İngiliz birliklerinin yerleştikleri yerlere kendi bayraklarını çekmekle beraber, Osmanlı bayrağının da eskiden olduğu gibi mahallinde bırakılması konusunda İngiliz makamlarına teşebbüste bulunulduğunu da izah etmişti².

IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa henüz İstanbul'dan cevap gelmeden, 26 Aralık 1918'de Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafta İngilizler mülkî idareyi almak istiyorlarsa teslim edilmesini istemişti³. Şevki Paşa'nın Batum'un mülkî idaresinin İngilizlere devredilmesini isterken bir taraftan da Batum, Kars ve Ardahan'daki Türk mülkî yapılanmasını kuvvetlendirmek için çalışmalarda bulunmaktaydı⁴. Daha önce bahsedildiği gibi, Yakup Şevki Paşa'nın amacı aslında Kars ve Ardahan'dan İngilizleri uzak tutmaktı.

İngilizlerin Batum'un mülkî idaresini almak için verdikleri ultimatoma rağmen Türk yetkilileri mülkî idarenin Türk makamlarında kalması için girişimlerde bulunmaya devam etmekteydiler. Bu amaçla Batum Mutasarrıfı Cemil Bey 27 Aralık 1918'de İngiliz General Foresteir Walker ile bir görüşme yapmıştı. Fakat İngiliz generali Elviye-i Selâse'nin Barış Konferansı'nca verilecek karara kadar İngiltere tarafından işgal ve idare edileceğini kesin bir dil ile ifade etmişti. Walker, bu geçiş sürecinde Osmanlı memurlarının bir hafta daha memuriyetlerinde kalmasını ve yeni başlayacak memurlara yardımcı olunmasını istemişti⁵.

Bu arada, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey ve Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa'nın müracaatı ile 27 Aralıkta başlaması gereken 48 saatlik sürenin, 28

¹ ATASE, İSH, K:71, G:111, B:111-5, IX. Ordu Kumandanlığı'na (C. 26 Aralık 1918).

² ATASE, İSH, K: 5, G: 164, B: 164-2, Hariciye Nazırı Mustafa Bey'den Harbiye Nezareti'ne (26 Aralık 1918).

³ ATASE, İSH, K: 267, G: 28, B: 28-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na (26 Aralık 1918- C. 26 Aralık 1918).

⁴ ATASE, İSH, K: 5, G: 172, B: 172-2, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (29 Aralık 1918).

⁵ BOA, NGG, 341112, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dahiliye Nezareti'ne (27 Aralık 1918).

Aralık 1918 öğleden sonra saat 4.00'dan itibaren başlamasına karar verilmişti¹. Yani 30 Aralık 1918'de mülkî idare İngilizlere teslim edilecekti.

İngilizlerin mülkî idare konusundaki kesin tutumu üzerine Batum Mutasarrıfı Cemil Bey Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraf ile İstanbul'a dönüp dönmeleri konusunda bilgi verilmesini istemişti². Dâhiliye Nezareti de 29 Aralık'ta Cemil Bey'e bir telgraf göndererek mülkî idarenin İngilizlere teslim edilmesi ve memurların geri dönmesi talimatını vermişti. Fakat bu durum Batum'daki askerî ve mülkî Türk yetkilileri arasında bir anlaşmazlığa neden olmuştu³.

Batum mülkî idaresinin İngilizlere devir tesliminin nasıl olacağını belirlemek üzere Batum Askeri Valisi General Cooke-Collis 28 Aralık akşamüzeri Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'i ziyaret etmişti. Daha önce belirtildiği gibi 30 Aralık günü saat 16.00'da Türk memurları ile İngiliz memurları yer değiştireceklerdi. İngiliz memurları ertesi gün göreve başlayacaklardı⁴. 29 Aralık sabahında ise Batum Mutasarrıfı Cemil Bey İngiliz askeri valisini iade-i ziyarete gitmişti⁵.

¹ BOA, NGG, 341112, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dahiliye Nezareti'ne (28 Aralık 1918).

² BOA, NGG, 341112, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dahiliye Nezareti'ne (27 Aralık 1918).

³ ATASE, İSH, K: 267, G: 41, B: 41-1, Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Mirliva Cemal Paşa'dan IX. Ordu Kumandanlığı'na (29 Aralık 1918). Harbiye Nezareti'nden daha önce gönderilen telgraflara göre mülkî hükümet Türklerde kalacaktı. Bu çelişkiyi gidermek için Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Cemal Paşa, IX. Ordu Kumandanlığı'na bir telgraf göndermişti (ATASE, İSH, K: 267, G: 41, B: 41-1, Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Mirliva Cemal Paşa'dan IX. Ordu Kumandanlığı'na - 29 Aralık 1918). IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa, 29 Aralık 1918'de Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta bu kargaşalık üzerinde durmuştu. Şevki Paşa, Batum'da mülkî hükümetin kalacağına Harbiye Nezareti'nden bildirildiğini, fakat Batum Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'ndan aldığı telgrafta ise Dâhiliye Nezareti'nin Batum mülkî idaresinin İngilizlere teslimi ile Osmanlı mülkiye memurlarının geri dönmelerini Batum Mutasarrıfı'na emredildiğini söylemişti. Şevki Paşa telgrafın sonunda bu iki zıt durumun giderilmesini istemişti (ATASE, İSH, K: 5, G: 168, B: 168-2; ATASE, İSH, K: 77, G: 27, B: 27-1; ATASE, İSH, K: 77, G: 27, B: 27-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 29 Aralık 1918). Harbiye Nezareti Şevki Paşa'nın bu telgrafını Hariciye Nezareti'ne iletmişti (ATASE, İSH, K: 5, G: 168, B: 168-1, Başkumandanlık Vekâleti'nden Hariciye Nezareti'ne - 30 Aralık 1918). Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gelen cevap Osmanlı hükümetinin Batum'daki mülkî idarenin İngilizlere verilmesine karşı her hangi bir şey yapılmasının mümkün olmadığı şeklindeydi (ATASE, İSH, K: 5, G: 177, B: 177-1, Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne - 31 Aralık 1918). Harbiye Nezareti de Şevki Paşa'ya Osmanlı mülkî memurlarının geri dönmeleri gerektiğini bildirmişti (ATASE, İSH, K: 7, G: 1, B: 1-1, Harbiye Nezareti'nden IX. Ordu Kumandanlığı'na - 1 Ocak 1919).

⁴ BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-44, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (29 Aralık 1918).

⁵ BOA, DH.KMS, 49-1/ 57, lef: 3/4, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dahiliye Nezareti'ne (29 Aralık 1918); BOA, DH/İ-UM, 20-20/ 13-44, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (29 Aralık 1918).

Belirlendiği üzere 30 Aralık 1918’de Batum mülkî idaresi İngilizlere devredildi. Batum’daki Türk mülkî memurlarının İstanbul’a dönmeleri için emir verildi¹. 1918 yılının son günü, 31 Aralık 1918’de Cemil Bey’in hükümet binasındaki Türk bayrağı da indirildi (Çavlejšvili, 1977:53).

Böylece Batum’da Osmanlı idaresi dönemi bitmiş İngiliz idaresi dönemi başlamıştır.

4.2.5. Batum’da İngiliz Mülkî İdaresinin Kurulması ve İşleyişi

İngilizler, 24 Aralık 1918’de işgal ettikleri Batum’un mülkî idaresini 30 Aralık 1918’de, Mondros Mütarekesine aykırı olmasına rağmen devralmışlardı. Batum’un idaresi İstanbul İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığı’na bağlı bir şekilde², 25 Aralık 1918’de Batum İngiliz Askeri Valisi olarak atanan 80. İngiliz Tümen Komutanı Cooke-Collis’in³ kontrolünde Batum İdare Meclisi’ne bırakılmıştı.

Batum İdare Meclisi Başkanlığı’na, Rus Cemiyeti Başkanlığını yürüten ve bir Rus olan Prislbtıyan Maslov getirilmişti⁴. Batum İdare Meclisi’nin diğer üyeleri iki Rus, iki Gürcü, bir Müslüman, bir Ermeni, bir Rum, bir Polonyalı ve bir Yahudi’den oluşmakta idi. Yani Meclis, başkanın dışında 9 üyeye sahipti⁵.

¹ ATASE, İSH, K: 7, G: 1, B: 1-1, Harbiye Nezareti’nden IX. Ordu Kumandanlığı’na (1 Ocak 1919); BOA, NGG, 341112, Sadaret’ten Dâhiliye Nezareti’ne (1 Ocak 1919).

² NA, FO, 371/3667/1919, G.O.C. Britishforce (İstanbul) to War Office (28 Aralık 1918); ATASE, İSH, K: 453, G: 72, B: 72-1, 12. Fırka Kumandanı Osman Nuri Bey’den 35. Alay’a (26 Ocak 1919).

³ ATASE, İSH, K: 5, G: 171, B: 171-3, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa’dan Harbiye Nezareti’ne (26 Aralık 1918); ATASE, İSH, K: 71, G: 112, B: 112-11, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa’dan Harbiye Nezareti’ne (26 Aralık 1918); Yel, 2002b:125.

⁴ ATASE, İSH, K: 267, G: 29, B: 29-1 (C. 25 Aralık 1919); BPSVADM, belge no: 79, s. 141; BPSVADM, belge no: 108, s. 179-181; Margvelaşvili, 1973:9.

⁵ NA, FO, 371/ 3662, 114781, s. 616-617, Extract from General Milne’s Report on Transcaucasia (6 Şubat 1919); BPSVADM, belge no: 85, s. 151-152; BPSVADM, belge no: 108, s. 179-181; Batum İdare Meclisi’nin tespit edilen üyelerinin isimleri şu şekildedir: Rus Cemiyeti Başkanı Maslov, Belediye Reisi Cavahof, Belediye Meclisi Reisi Dolgonzon Ruslardan İnisimof, Gürcü Mukavelat Muharriri Raşvili Ağa ve Kabavil İslamlardan Ömer Ağa’ydı. Batum Mutasarrıfı Cemil Bey’e göre Maslov çok muteber birisi değildi. Halk da Maslov’un seçilmesine olumsuz bakmış ve İngiliz kumandanı nezdinde bunun değiştirilmesi için teşebbüste bulunmuşlardır (BOA, NGG, 341112, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey’den Dâhiliye Nezareti’ne - 27 Aralık 1918). Müslümanların temsilcisi Ömer Ağa ise yaşlı, aktif olmayan ve çok iyi Rusça konuşamayan birisiydi. Müslümanlar, Ömer Ağa’nın kendilerini temsil edemeyeceğini düşünmekteydiler (BPSVADM, belge no: 108, s. 179-181).

Batum'un büyük bir çoğunluğunun Müslümanlardan oluşmasına rağmen 9 kişilik mecliste sadece bir kişi tarafından temsil edilmekteydi. Bu suretle mecliste temsil sorunu daha en başta ortaya çıkmıştı. Meclisin üyelerinin bu şekilde dağılımına Müslümanlardan çok şiddetli protestolar yükselmişti¹. Batum'da azınlıkta olmalarına rağmen meclis başkanının ve iki üyenin Ruslardan seçilmesi aslında İngiltere'nin Kafkasya politikasının bir uzantısıydı. Çünkü İngilizler Kafkasya'yı İngiliz İmparatorluğu'nun bir parçası olarak değil Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olarak görmekteydi². Bu arada hatırlatmakta fayda, vardır ki, İngilizlerin kabul ettiği Ruslar Bolşevik Ruslar değil onlara karşı savaşan Beyaz Ruslar'dı. İngilizlerin Kafkasya'da takip ettiği politika Batum'a da yansımıştı. Zaten Batum İdare Meclisi, Denikin çizgisinde bir siyaset izleyecekti.

İstanbul İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Milne ise Batum İdare Meclis'ini şehri adilce temsil eden bir birim olarak düşünmekteydi. Fakat onun şehirden kastı sadece Batum şehir merkeziydi. Vilayetin diğer kısımlarını hesaba katmamıştı. Zaten kendisi de Batum vilayetinde Müslümanların daha çoğunlukta olduğunu kabul ederek, bu oluşturulan meclisin vilayeti temsil etmediğini söylemektedir³.

Batum İdare Meclisi'nin Türklerden görevi 30 Aralık 1918'de alacağı ilan edilmişti⁴. Fakat henüz idareyi almadan 29 Aralık 1918'de Maslov'un başkanlığında toplanan meclis şehrin güvenliği için bir dizi karar almıştı. Bu kararlara göre Batum'un her mahallesinde polis merkezleri kurulacak, bu merkezler Meclis'in emrinde olacak ve şehrin güvenliğinden Meclis sorumlu olacaktı (BPSVADM, belge no: 83, s. 150). Henüz şehrin idaresi alınmadan verilen bu karar, Batum'da güvenlik probleminin

¹ ATASE, İSH, K: 77, G: 45, B: 45-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (17 Mart 1919); Vakit, 16 Kânunusani 1335/16 Ocak 1919, n. 443, s. 1; BPSVADM, belge no: 85, s. 151-152; BPSVADM, belge no: 108, s. 179-181.

² İngilizlerin Kafkasya'yı Rusya'nın parçası olarak gördüğüne iki örnek verilebilir. İlki Thomson'un 16 Kasım 1918'de Gegeçkori'ye gönderdiği deklarasyonda. Bu deklarasyonda Gegeçkori, Kafkasya'nın Rusya'nın bir parçası olduğunu, Çarlık Rusya zamanında var olan Kafkasya Valiliği'ni yeniden canlandıracağını ve Kafkasya'da bağımsız bir devlet tanımadığını bildirmişti (Kazemzadeh, 1953:163-164). İkinci örnek ise 18 Ocak 1919'da açılan Paris Barış Konferansı'ndaki toplantılardan biri olan ve 28 Ocak 1919'da Prinkipo adasında (Büyükada) yapılan toplantıda, Rusya'nın bir bütün olarak korunması gerektiği idi (Avalov, 1985:180-181). Batum'da tutuklu bulunan Mürsel Bey'den alınan telgrafta Batum İdare Meclisi'nin büyük Rusya'yı ihya etmek için çalıştığı yazılı idi (ATASE, İSH, K: 77, G: 45, B: 45-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 17 Mart 1919); BOA. A.AMD.MV, 106/ 75, lef: 1, Başkumandanlık Vekâleti (27 Mart 1919).

³ NA, FO 371/ 3662, 114781, Extract from General Milne's Report on Transcaucasia (6 Şubat 1919).

⁴ BOA, NGG, 341112, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (28 Aralık 1918).

olduğunu göstermesinin dışında, İngilizlerin Batum ve havalisinde otoriteyi sağlamak istemesini de göstermekteydi.

Batum'un mülkî idaresi kararlaştırıldığı gibi 30 Aralık 1918'de, Türkler tarafından İngilizlere devredilmişti¹. Batum İngiliz Askeri Komutanı Cooke-Collis, idareyi almak üzere Türk hükümet binasına Batum İdare Meclisi başkanı Maslov ile birlikte gitmişti. Batum Mutasarrıfı Mehmet Cemil Bey, gelen heyete idareyi teslim ettikten sonra “yardımcı olabileceğim bir husus varsa memnuniyetle yerine getiririm” demişti (BPSVADM, belge no: 84, s. 150). Osmanlı memurları görevlerinde bir hafta daha kalacaklardı ve Batum İdare Meclisi'nin memurlarına yardımcı olacaktı². Böylece Osmanlı devleti Batum'da askerî idareyi devrettiği gibi mülkî idareyi de İngilizlere vermişti.

Batum İdare Meclisi, Batum'un en yüksek yürütme organı olarak İngiliz Komutanı'nın kontrolünde vazifeye başlamıştı. Yapacakları icraatlarda İngiliz komutanına danışacaklardı. Ya da daha doğru bir ifade ile İngilizlerin alacağı kararları onaylayarak yürürlüğe koyacaktı. Meclisin vazifeye başlar başlamaz karşılaştığı problemler, sınır, posta-telgraf işleri, demiryolları, gümrük, Denikin ve asayiş meselesi olarak sayılabilir. Meclisin başkanı Prislitbiyan Maslov bu meselelerde izlenecek yol haritasını belirlemek üzere İngiliz askeri valisi ile görüşmeyi planlamıştı (BPSVADM, belge no: 85, s. 151-152).

İngilizler Batum'u işgal ettiklerinde yaptıkları ilk icraatlarından birisi Bakû-Batum petrol hattının düzenli çalıştırılması meselesiydi. İtilaf devletlerinin Batum temsilcisi Webster 6 Aralık (BPSVADM, belge no: 73, s. 131-133) ve 29 Aralık'ta (BPSVADM, belge no: 75, s. 134-138) Gürcistan'ın Batum temsilcisi Topuridze'den detaylı bilgi almıştı. İngilizlerin edindikleri bilgilere göre, Bakû'den petrol demiryolu ile her biri 10 ton petrol taşıyan 1.500 vagon-tanklarla gelmektedir. Demiryolu tam olarak çalışırsa ayda taşınan petrol miktarı 25.000 tona kadar ulaşabilmekteydi. En kısa zamanda petrolün sağlıklı bir şekilde taşınmasına çalışılacaktı³. İngilizlerin Kafkasya'yı işgal

¹ ATASE, İSH, K: 7, G: 1, B: 1-1, Harbiye Nezareti'nden IX. Ordu Kumandanlığı'na (1 Ocak 1919); BOA, NGG, 341112, Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne (1 Ocak 1919).

² BOA, NGG, 341112, Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne (27 Aralık 1918).

³ NA, FO, 371/3667, 1773, British Commander in Chief (Akdeniz) to Admiralty (2 Ocak 1919).

etmelerinin nedenlerinden birisi olan Batum ve Bakû'deki petrole bir an önce kavuşmaktı.

İngilizlerin Batum'da karşılaştıkları en büyük problemlerden birisi asayiş sorunuydu. Bu meseleyi çözmek için Gürcü, Rum ve Ermenilerden yerel milis kuvvetleri oluşturmaktaydı¹. Bunların silahları daha çok Osmanlı devletinden kalan silahlardan karşılanmaktaydı. Oluşturulan bu kuvvetlerin Batum İdare Meclisi'nin kontrolünde olmasına karar verilmişti. İngilizler bu askerlerin teşkilat yapısının İngiliz sistemine göre olmasını İdare Meclisi'nden istemişti. İdare Meclisi de 8 Ocak 1919'da bu doğrultuda karar almıştı (BPSVADM, belge no: 91, s. 155-156). Meclis bu askerleri bölgenin güvenliğini sağlaması için Batum'un her tarafına göndermekteydi. Kobuleti'ye 60 kadar asker gönderilmişti (BPSVADM, belge no: 93, s. 163-164; Gadjiyev, 2004:57)².

Batum İdare Meclisi'nin Kobuleti'ye 60 asker göndermesinin nedeni 13 Ocak 1919'da ortaya çıkmıştı. Zira Kobuleti halkı Meclis'e karşı başkaldırmıştı. Bunun nedeni, Meclis'in Kobuleti'yi temsil etmesi için seçtiği temsilciyi kabul etmemeleriydi. Temsilci olarak seçilen bu kişinin yerel dili bile bilmediğini söylemişlerdi. Cooke-Collis, meseleyi yatıştırmak için Kobuleti'ye kadar gitmişti. Fakat mesele halledilememişti. Yerel milislerin de olayı bastıramaması üzerine, Kobuleti'ye İngiliz askerleri gönderilerek mesele çözülmeye çalışılmıştı (BPSVADM, belge no: 98, s. 170).

Batum bölgesinde bu tür asayişsizlik olaylarının artması üzerine İngilizler daha ciddi önlemler almaya karar vermişlerdi. Batum İngiliz Harp Divanı'nın kararına göre Batum'da ahalinin silah ve mühimmat saklaması yasaklanmıştı. Batum'daki bütün ateşli silahlar karakollar tarafından bir hafta içerisinde toplanacaktı. Silahlarını getirmeyenler Harp Divanı'nda yargılanacaklardı. Ayrıca, hırsızlık ve adam öldürme suçluları da harp divanına gönderilecek, cezaları ise idam olacaktı. İngiliz Harp Divanı'nın aldığı bu kararlar, 13 Ocak 1919'da Batum İdare Meclisi tarafından halka duyurulmuştu (BPSVADM, belge no: 99, s. 170-171). Bu karara göre Ocak ayının 20'sinde halk,

¹ ATASE, İSH, K: 91, G: 50, B: 50-1; Batum'a çok sayıda Ermeni ve Gürcü gelmekteydi. Bunlar, savaş esiri olup evlerine dönen ya da gönüllü ordudan gelen subaylardı (BPSVADM, belge no: 91, s. 155-156). İngilizler tarafından yerel milisler olarak kullanılanların bir kısmının bu askerlerden seçilme ihtimalleri yüksektir.

² Bu bölgede yaşayanlar çoğunlukla Acaralılar ve Türkler idi (NA, FO, 371/ 4932, E1086/1/58, General Milne'den - 28 Şubat 1920).

ellerindeki silahları getirmiş olacaktı. Fakat halkın buna rağbet etmemesi üzerine Batum İngiliz Askerî Valisi Cooke-Collis 21 Ocak 1919'da Batum halkına bir hafta daha süre vererek bütün ateşli silahların getirilmesini emretmişti. Bunun son ikaz olduğunu söylemeyi de ihmal etmemişti (BPSVADM, belge no: 101, s. 173).

Batum bölgesinde asayişin sağlanması için Cooke-Collis, 23 Ocak'ta bir girişimde daha bulunmuştu. İngiliz Askeri Valisi, bir çağrı yaparak, bütün sendika ve cemiyetlerin legal olabilmeleri ve varlıklarını devam ettirebilmeleri için, Batum Meclisi'nin idaresi altına girmesi gerektiğini söylemişti. İngiliz Komutanı'nın çağrısı, sendikaların eğer miting yapacaklarsa şehir polis müdürüne haber vermeleri ve mitingleri şehir dışında gerçekleştirmeleri; bütün toplantılara bir polisin katılması; bu kararlara uymayan sendikaların faaliyetlerine izin verilmemesi gibi maddeleri de içermekteydi (BPSVADM, belge no: 103, s. 174). İngilizler bu şekilde kendilerine karşı muhalefet edecek sosyalist sendikaların faaliyetlerini sınırlandırmaktaydı.

İngilizler Batum'da Rum, Ermeni ve Gürcülerden kurdukları milislerden yeterli verimi alamaması üzerine, asayiş problemlerini halledemeyince bu kez Denikin'in adamlarından Mihail Levandovsky komutasında bir askeri birlik oluşturmaya çalışmıştı. Batum İdare Meclisi de bu oluşuma yardımcı olmaktadır. Bu oluşturulan ordu için 23 Ocak 1919'da iki İngiliz torpidosu ile Batum'a çok sayıda genç Rus subayı getirilmişti. Fakat bu yeni oluşuma yerel halk çok ciddi tepki verebilirdi. İngilizler halkın tepkisini azaltmak için halk arasında oldukça etkili olan Hamşizâde Cemal Bey'den de yardım alma sözü almışlardır. Cemal Bey, İngilizler ile halk arasında bağlantıyı sağlamaktaydı (BPSVADM, belge no: 104, s. 175-176).

İngilizler Batum İdare Meclisi'ndeki konumlarını güçlendirmek için, Ocak ayı sonlarında Batum İdare Meclisi'ne Müslümanlardan İslam Cemiyeti Başkanı Ali Caparidze ve Tabahidze'yi de davet etmişlerdi (BPSVADM, belge no: 107, s. 177-179). İngilizler böylece Meclis'e yönelik tepkileri hafifletmeyi amaçlamıştı. Fakat bu sınırlı ve geçici tedbirlere karşı Müslümanların tepkileri devam edecekti.

Batum'da Müslümanlar üç gruba ayrılmışlardı. Türkiye idaresi altında muhtariyeti savunan İslam Cemiyeti, Gürcistan hâkimiyeti altında muhtariyet için çalışan İslam

Tahlis Cemiyeti ve direk Gürcistan'a iltihak fikrini savunan Hamşizâdeler idi¹. Müslüman büyük bir çoğunluğu ise Türk taraftarı olan İslam Cemiyeti etrafında toplanmıştı. Bu cemiyetin başkanı Ali Haydar Bey idi. Acara'da etkili bir isim olan Ziya Bey'in Batum'a gelmesiyle, bu cemiyet faaliyetlerini artırmışlar ve İngilizlere başvurarak Müslümanların nüfusu fazla olduğu için Batum İdare Meclisi'nde daha fazla temsil edilmesini istemişlerdir (BPSVADM, belge no: 95, s. 165). Müslüman temsilcilerden Hamşizâde Cemal Bey ise Batum İdare Meclisi ile çok yakın ilişkilerde bulunmaktaydı. Bu durum ise tahliscileri pek memnun etmemekteydi (BPSVADM, belge no: 102, s. 173-174). İslam Tahlis Cemiyeti'ni Abaşidzeler diğer adı ile Sancakzâdeler temsil etmekteydi. Tahliscilerin lideri Mehmet Bey Abaşidze idi. Mehmet Bey, Müslüman Gürcülerin Batum İdare Meclisi'nde yer almadıklarını ve anti-Gürcistan faaliyetlerinde bulduklarını ifade etmiştir (BPSVADM, belge no: 112, s. 186-187)².

Bu tepkilerin farkında olan General Milne, 6 Şubat 1919 tarihli raporunda, Batum İdare Meclisi'nin ilk başta ahali tarafından çok fazla tutulmadığını söylemiştir. Fakat yine rapora göre Meclis Şubat ayına doğru iyi duruma gelmiştir. Milne'nin bu tespitin doğru olup olmadığını zaman gösterecekti.

Milne'nin 6 Şubat 1919 tarihli Batum hakkındaki detaylı raporun bir kısmı özetle şu şekildeydi: Batum vilayetindeki insanlar Ruslar, Gürcüler, Müslüman Gürcüler, Ermeniler, Acaralılar, Rumlar, İranlılar, Kürtler, Tatarlar ve Polonyalılardır. Şehirdeki sorunlardan biri de, halkın çok fazla gruba ayrılması ve bunların da tam teçhizatlı olarak silahlı olmasıdır. Her bir grubun meclisi vardır. Demiryolunun korunması gereklidir.

¹ İslam Tahlis Cemiyeti'nin 79 maddelik nizamnamesinde 2. maddede cemiyetin amacı yer almaktaydı. Buna göre "Tahlis Cemiyeti'nin maksadı İslam Gürcistanı'nı vasi' bir muhtariyetle Gürcistan Devlet-i Cumhuriyesi ile tevhid ederek Gürcistan'ın hiddet-i siyasiyesini temin ve tesis etmektedir". 4. maddede ise "İslam Gürcistanı, Gürcistan Devlet-i Cumhuriyesi dâhilinde bir hükümet-i muhtare olacaktır" denilerek Batum'da kurulması düşünülen muhtar devletin isminin İslam Gürcistanı olacağı ifade edilmekteydi (*İslam Gürcistanı*, 31 Mayıs 1335/1919, n. 83, s. 1).

² 1920 Ocak ayında Batum'a giden *Tasvir-i Efkâr* gazetesi muharriri Ahmed Cevat Mehmet Bey Abaşidze ile görüşmüş ve ilginç tespitler bulunmuştu. Ahmed Cevad'a göre Abaşidze, Gürcülük davasında bulunmasına rağmen Gürcülerin vasıflarını taşımamaktaydı. Onda Lazlara mahsus vasıfların daha ön plana çıktığını, Gürcülerin iri kara gözlü, yağız çehreli, siyah saçlı olduğu halde, Abaşidze'nin sarı benizli ve saçlı olduğunu söylemiştir. Mehmet Bey Abaşidze'nin Türkçesi oldukça düzgündür. Zaten, Abaşidzeler ve taraftarları yani Türkleri istemeyenler, hep Türkiye'de bulunmuş memur, zabıt, doktor olarak hizmet etmiş insanlardı. Bunun karşısında bulunan Batum İslam Cemiyeti taraftarları yani Osmanlı taraftarları ise, genellikle Türkiye'den 40 sene uzak kalmış insanlardı (Ahmet Cevad "Kafkasya'da Bir Cevlan-Üçüncü Mektup", *Tasvir-i Efkâr*, 7 Şubat 1336/1920, n. 2980, s. 2).

Şehrin değişik yerlerinde askerî mevkiler vardır. Şu anda 2.5 tabur bu işi yapmaktadır. Türkler tam olarak şehirden çekildiklerinde bu sayının azalması beklenmektedir. Şehrin finansal durumu çok kötüdür. Nikolay, Kerensky ve Tiflis paraları aynı değerdeki ruble ile eşdeğer kabul edildi. Fakat Tiflis paraları Kafkasya dışında kabul edilmemişti. Güney Rusya ile ticaret yapmak çok zordur. Yiyecek sıkıntısının giderilmesi için, boru hattı tamir edilirse, petrol ile un değişimi yapılabilir¹. Milne'nin raporundan da anlaşılacağı üzere Batum vilayetinin durumu çok iyi değildi. Bunun nedeni Batum'un etnik ve tarihsel özelliklerini hiçe sayarak uygulamaya çalıştıkları sistemdi.

İngilizler Batum'da Denikinci faaliyetlere devam etmişlerdir. Şubat ayı boyunca Batum'da halktan Gönüllü ordusu için asker toplamaktaydı (BPSVADM, belge no: 112, s. 186-187). Ayrıca, Batum İngiliz Askeri Valisi Cooke-Collis, eski Rus ordusundan kalan bütün silah, mühimmat ve malzemeleri topladığını açıklamıştı (BPSVADM, belge no: 116, s. 194-195). Bu silah ve malzemelerinde Denikin ordusuna gönderileceği aşikârdı.

Batum'da, İngilizler burayı işgal ettikleri günden itibaren asayişli bir türlü sağlayamamışlardı². Asayişli sağlamak için oluşturdukları Denikin ordusuna mensup askerler hırsızlık ve yağmacılık yapmaktaydılar. Batum Şehir Duması başkanı Volfenzon, bu durumu İngiliz Askeri Valisine şikâyet etmişti (BPSVADM, belge no: 120, s. 198-199).

İngilizlerin Batum'daki kurdukları idare düzenine bir tepki de sosyalist gruplardan gelmişti. Nisan ayında Batum'daki bütün sendika ve cemiyetlerin katıldığı büyük bir grev gerçekleştirilmişti. Grev hastaneler, eczaneler, taşımacılık yapılan yerler, fırın, gaz satıcıları ve bütün fabrikalardaki işçiler arasında yayılmıştı (BPSVADM, belge no: 121, s. 199). Batum İngiliz Askerî Valisi Cooke-Collis, 8 Nisan 1919'da bir açıklama yaparak sendikaların grev yapmalarını yasaklamış ve işçilerin işlerine dönmelerini istemişti (BPSVADM, belge no: 123, s. 200-201). İşçilerin grev yapmaları nedeniyle Batum Şehir Duması, olağanüstü toplantı yapmıştı. İşçi grevinin Batum İngiliz

¹ NA, FO 371/ 3662, 114781, Extract from General Milne's Report on Transcaucasia (6 Şubat 1919).

² ATASE, İSH, K: 77, G: 45, B: 45-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (17 Mart 1919); BOA. A.AMD.MV, 106/ 75, lef: 1, Başkumandanlık Vekâleti (27 Mart 1919). Asayişsizliğe bir örnek olarak, Mart ayında Batum'un kuzeyinde korsanlıkla yolculardan ve gemilerden 1 milyon ruble alınmıştı. Ayrıca, eşkıya çetesi trenlerden 800.000 ruble ele geçirmişlerdi (NA, FO, 608/ 88, 5474, Mr. Stevens (Batum) to Foreign Office - 17 Mart 1919).

Yönetiminin *Batumski Vesti* gazetesini kapatmalarından kaynaklandığını söylemişlerdir (BPSVADM, belge no: 124, s. 201). Bunun dışında Maslov'un uygulamaya çalıştığı toprak yasası Batum'da Müslümanlar arasında büyük bir tepkiyle karşılanmıştı¹.

Nisan ayında artık Batum'da asayiş ve güvenlik adına bir şey kalmamıştı. Bunun faturasını kendi kurdukları Batum İdare Meclisi'ne kesen General Cooke-Collis 14 Nisan 1919'da Meclis'i lağvetmişti. İngilizler, Meclis'in lağvedilmesi gerekçesi olarak, Meclis'in Askerî Valilik tarafından düzeni ve asayişini sağlaması için kurulduğu, fakat tam tersine bu gerilimi, aldığı kararlarla tırmandırdığını ileri sürmüştü (BPSVADM, belge no: 126, s. 203; Margvelaşvili, 1973:21). Batum İdare Meclisi'nin İngilizler tarafından lağvedilmesinin diğer bir gerekçesi olarak da, Denikin'in İngiltere tarafından kendisine çizilen demarkasyon hattını aşarak Sohum'u işgal etmesi de gösterilmektedir². Denikin ve Rus yanlısı Meclis kapatılarak, Denikin cezalandırılmış olunacaktı. Batum Rus Milli Cemiyeti, 26 Mayıs'ta Cooke-Collis'e başvurarak Batum Meclisi'nin İngiltere'nin çıkarları için hizmet etmeye hazır olduğunu açıklasa da (BPSVADM, belge no: 132, s. 209-211), İngilizler böyle bir girişimde bulunmayacaklardır.

Batum İdare Meclisi dağıtıldıktan sonra Batum İngiliz Askeri Valisi Cooke-Collis şehrin idaresini kendi üzerine almıştır. Fakat Maslov'un oluşturduğu idarî mekanizma olduğu gibi kalmıştır (BPSVADM, belge no: 159, s. 244-247).

4.3. İngiltere, Gürcistan ve Batum

Batum üzerinde Türkiye ile birlikte en fazla hak iddia eden diğer bir devlet Gürcistan idi. Gürcüler Batum'u, Gürcistan'ın Alsace-Lorraine'i olarak görmekteydiler (Bilsel, Lozan, 1998:384)³. Fakat Gürcülerin özellikle Batum konusundaki emellerinin gerçekleşmesini engelleyen devlet, İngilizler olmuştu. İngilizlerin 1 Aralık 1918'de Batum'a filo göndermeleri ve şehri işgal için hazırlık yapmaları İngiltere'yi Gürcistan ile sürtüşmeye sokmuştu. Tiflis yönetimi bu bölgenin Gürcistan'ın bir parçası olduğunu belirtmişti (Rose, 1985:38). Ancak İngiltere Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımadığı için

¹ Özellikle Gürcistan yanlısı yayınlar yapan *İslam Gürcistanı* gazetesi bu tepkiyi dillendirmekteydi (*İslam Gürcistanı*, 3 Nisan 1335/1919, n. 67, s. 1).

² ATASE, İSH, K: 32, G: 148, B: 148-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (5 Mayıs 1919).

³ Nitekim Gürcü devlet adamları bunu sıklıkla tekrarlamaktaydılar (*Borba*, Mart 30, 1920, n. 72(627), s. 2).

böyle bir iddianın herhangi tesiri olmamıştı. Nitekim Bakû'yü işgal eden İngiliz orduları komutanı General Thomson, Gürcistan Başbakanı Jordanya'ya bir deklarasyon göndererek, Rusya otoritesi adına Kafkasya Askeri Valiliği'nin yeniden meydana getirileceğini ve bu nedenle İtilaf Kuvvetlerinin Rusya topraklarında hiçbir bağımsız oluşumu tanımadığını bildirmişti (Kazemzadeh, 1953:169-170). Thomson'un bu deklarasyonu, İngiltere'nin bütün bir Rusya politikasına uygun düşse de, Gürcistan ile İngilizlerin ilk ilişkilerinin dostane olarak başlamamasına neden olmuştu. Çünkü Gürcistan bu deklarasyonu kabul etmesi mümkün değildi. İngiltere zaten Kafkasya'yı işgalleri süresince Gürcistan'ın iki durumu nedeniyle bu devlete şüpheyle bakacaklardı: Geçmişte Almanya ile sıkı-fıkı ilişkileri ve sosyalist eğilimleri¹.

24 Aralık 1918'de Batum'u İngilizlerin işgali ile Gürcülerin bir hayali daha yıkılmıştı (Kazemzadeh, 1953:201). Çünkü Batum artık dünyanın en büyük devletinin işgali altındaydı. İngilizlerin Batum'dan sonra bir sonraki hedefi Gürcistan'ın başkenti ve demiryolu ve petrol işletmelerinin merkezi olan Tiflis'ti. Aralık sonunda, Milne birlikleri Batum'dan, Gürcistan'ın başkentini işgal için hazırlamış ve göndermişti. Ancak Gürcistan hükümeti buna sert bir karşılık vermişti. Dışişleri Bakanı Evgeni Gegeçkori düzeni sağlamak için İngiliz ordularının gelmesinin gerekmediğini, Gürcistan yönetiminin bunu zaten başarıyla yapabildiğini ileri sürmüştü. Fakat gerçekte, Gürcistan yönetiminin İngiliz birliklerinin Tiflis'e girmesini engellemesi mümkün değildi. Bu nedenle Gürcistan, durumu kabullenmek zorunda kalmıştı (Kazemzadeh, 1953:171)². İngiltere'nin amacı Bakû-Batum hattını bölünmeden tek bir elden kontrol

¹ Gürcülerin sosyalist eğilimleri 28 Aralık 1918'de Bakû'den Tiflis yolu ile Batum'a gelen İtilaf devletleri heyeti başkanı Chicago Üniversitesi Profesörü Dzhedson'ın de dikkatini çekmişti. Profesör 29 Aralık'ta Tiflis hükümetinin Batum temsilcisi Diomid Topuridze ile yaptığı görüşmede Tiflis'te gördüğü kızıl bayrakları işaret ederek "Tiflis'te her taraf kırmızı bayraklarla doluydu neden?" diye sormuştu. Topuridze de cevap olarak Gürcistan'da milli bayram olduğunu söylemişti. Profesörün "Ama kızıl renkler sosyalizmi Bolşevizm'i simgeler. Tiflis'te hala devrimci izler devam etmektedir. Biz dünyaya yeni bir düzen vermek istiyoruz" şeklindeki sözlerine ise Topuridze kızıl bayrakların Çar'ın yok olmasını simgelediğini, kendilerinin de Amerikalılar gibi demokratik bir düzen istediklerini belirtmiştir. Profesör daha sonra Gürcü hükümetinin sosyalist olup olmadığını sormuştu. Topuridze bu soruya biraz kaçamak cevap vererek, Gürcü parlamentosunun diğer dünya ülkelerinde olduğu gibi değişik partiler içerdiğini belirtmiştir. Topuridze devamla, Gürcü kabinesinin sosyalist olmadığını fakat hükümette sosyalistlerin bulunduğunu belirtmişti (BPSVADM, belge no: 75, s. 134-138; DGMGDM, 1931:41-49). *Guriziya* gazetesi Amerikan profesörün bu konuşmadan memnun kaldığını yazmıştır (*Guriziya*, Dekabr/Aralık 22, 1918, no. 91, s. 3). Gambaşidze, Amerikalıların Mavera-yı Kafkasya'da inceleme yapmalarının nedeni olarak, Paris Barış Konferansı'ndan önce bölge bilgi toplamak olduğunu göstermişti (Gambaşidze, 1960:27).

² *Azerbaycan* gazetesinin *Tiflisky Listok* gazetesinden iktisaben yaptığı haberde İngilizlerin Gürcistan hükümeti yaptığı asker gönderme müracaatını, Gürcistan kabul etmese de "dost hükümet askerlerinin

etmekti (*The Times*, March/Mart 19, 1919, n. 42052, s. 9). Bu nedenle, Batum'a çıkan 27. İngiliz Tümeni'nin 80. Alayı'nın bir taburu 30 Aralık'ta Batum'dan Tiflis'e geçti¹. 2 Ocak 1919'da bir alaylık kuvvet daha Tiflis'e gönderilmişti². Tiflis'e gönderilen birliklerin bir kısmı Bakû'ye aktarılacaktı³. İngilizlerin diğer hedefi olan Poti⁴, 3 Ocak'ta işgal edilmiş⁵, Kutayis'te de güçlü bir Hint alayı konuşlandırılmıştı (*The Times*, February/Şubat 20, 1919, n. 42029, s. 7). Böylece kısa sürede Gürcistan'ın önemli noktalarına İngiliz askerleri yerleşmiş ve Maverâ-yı Kafkasya'nın siyasî ve iktisadî can damarı olan Batum-Bakû güzergâhı İngilizlerin kontrolüne girmişti.

Batum'u işgal eden kuvvetlerin komutanı Foreister-Walker, 1 Ocak'ta Gürcistan Başbakanı Jordanya'ya, Maverâ-yı Kafkasya'daki İngiliz Orduları Komutanı olarak atandığına dair şu deklarasyonu göndermişti:

“1- Ben Transkafkasya'ya İtilaf Kuvvetlerinin Yüksek Komiseri ve Büyük Britanya'nın İstanbul'daki Başkomutanı'nın askeri temsilcisi sıfatıyla, İngiliz Orduları Komutanı olarak atandım.

2- Aşağıdaki ülkeler bana bağlı bölgelerdir: Gürcistan Cumhuriyeti, Ermenistan ve Batum havalisi. Tümgeneral Thomson Bakû'deki orduların İngiliz Komutanı'dır ve aynı şekilde Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyetlerinden sorumludur.

4- Fransız temsilci Shardine ile birlikte benim görevlerim, Türkiye ile İtilaf kuvvetleri arasındaki meseleleri halletmek; Barış konferansında karar verilinceye kadar Gürcistan Cumhuriyeti'ne yardım ederek kanun ve nizam getirmek.

5- Büyük Britanya, Transkafkasya'nın herhangi bir parçasını uzun süreli işgal etme niyetinde değildir.

6- Barış konferansı karar verinceye kadar ben Gürcistan'da sükûnetin sağlanması için bütün önlemleri alacağım.

Gürcistan'a gelmelerine engel olmayacaklarını” belirtmişti (*Azerbaycan*, 2 Kânunuevvel 1334/Aralık 1918, n. 54, s. 4).

¹ NA, FO, 371/3667, 1773, British Commander in Chief (Akdeniz) to Admiralty (2 Ocak 1919); ATASE, İSH, K: 130, G: 71, B: 71-2, I. İşletme Müfettişliği'nden Batum İşletme Kumandanlığı ve Çürüksu İşletme Kumandanlığı'na (24 Aralık 1918); ATASE, İSH, K: 9, G: 65, B: 65-8, Hak-ı Pay-ı Şahane'ye (31 Aralık 1918); Rose, 1985:40.

² ATASE, İSH, K: 77, G: 39, B: 39-1 (4 Ocak 1919); ATASE, İSH, K: 32, G: 121, B: 121-1, IV. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (5 Ocak 1919).

³ ATASE, İSH, K: 138, G: 65, B: 65-1, Kafkas Demiryolları Erkân-ı Harbiyesi Cemal Bey'den Sahra Demiryolları Müdüriyeti'ne (30 Aralık 1918). İngilizlerin Batum-Tiflis-Bakû hattını ellerinde tutmalarının nedeni, petrol ve demiryolunu kontrol etmenin yanında Hazar denizinin doğusundaki İngiliz birliklerinin komutanı General Malleson ile bağlantıya geçmekti (*The Times*, January/Ocak 17, 1919, n. 42000, s. 8).

⁴ ATASE, İSH, K: 267, G: 57, B: 57-1, Batum Mevkii Müstahkem Kumandanı Mirliwa Cemal Paşa'dan IV. Ordu Kumandanlığı'na (2 Ocak 1919).

⁵ ATASE, İSH, K: 77, G: 39, B: 39-1 (4 Ocak 1919).

7- Gürcistan hükümetinin bütün isteklerini İstanbul'daki Başkomutanlığa her zaman rahatlıkla iletceğim.

8- İngiliz ordusundan bir taburu Tiflis'e gönderdim.

9- Gürcistan ile İngiliz ordusu arasındaki bütün ilişkileri ben gönüllülükle kurarım. Elimden gelen bütün gayreti gösteririm" (BPSVADM, belge no: 86, s. 152-153).

Foreister Walker tarafından Jordanya'ya gönderilen bu mesajla bütün Maverâ-yı Kafkasya'nın İngiliz kontrolü altında olacağı anlaşılmaktadır. Thomson'un deklarasyonuna göre Gürcistan'ın gururu incitilmeden nazik bir dille ele alınan bu deklarasyonda, İngiliz kuvvetlerinin amacının sadece Barış Konferansı'nda, kesin bir karar çıkana kadar bölgede sükûneti sağlamak olduğu belirtilmiş ve İngilizlerin uzun süreli bir işgali düşünmediğinin altı çizilmiştir. Bu mesajda dikkat çeken en önemli husus ise, Walker kendi sorumlu olduğu alanları açıklarken, Ermenistan ve Azerbaycan'ın yanında Batum bölgesini de zikretmesiydi. Bu ibareden İngilizlerin Batum için özel bir yönetim tarzı geliştirecekleri söylenebilir. Fakat bu durumdan Gürcistan'ın memnun olmayacağı aşikârdı.

Gürcistan, Batum'da İngilizlerin izni olmadan hiçbir şey yapamayacağını 2 Ocak 1919'da Gürcistan'ın Batum Askeri Temsilcisi Albay Gedevanov'un telgrafıyla anlamıştı. Gürcistan silah ve mühimmat almak için Batum Gürcistan Askeri Temsilcisi Albay Gedevanov'a birisini göndermişti. Fakat Albay Gedevanov, Gürcistan'a silah ve mühimmat verme yetkisinin İngilizlerde olduğunu bildirmişti. Albay telgrafın devamında Batum'un İngilizlerin kontrolü altında olması nedeniyle bunların bilgisi olmadan silah almanın neredeyse imkânsız olduğunu söylemişti (BPSVADM, belge no: 87, s. 153-154).

Foreister Walker, Tiflis'teki durumu yakından görmek için 3 Ocak 1919'da buraya gitmişti. Yine aynı şekilde Maverâ-yı Kafkasya'daki durumu görmek için İngiliz Selanik Orduları Komutanı Milne 5 Ocak'ta Batum'a gelmiş ve yine aynı gün Tiflis'e geçmiştir (BPSVADM, belge no: 92, s. 156-163). General Beach ise 5 Ocak'ta Tiflis'e gelmiştir¹. Komutanların Tiflis'te toplanmaları Osmanlı ordusu Kafkasya'dan çekildikten sonra oluşacak durumu müzakere etmek, İngilizlerin Maverâ-yı

¹ NA, AIR, 20/ 752, General (Baghdad) to C.G.S. Delhi (7 Ocak 1919).

Kafkasya'daki durumlarını görmek ve asıl önemlisi İngiltere'nin Bolşeviklere engel olmak için Orta Asya'ya yapacağı sefer için¹ durum değerlendirmesi yapmaktı.

İngilizlerin Batum'da oluşturdukları idare daha öncede belirtildiği gibi Rus ağırlıklıydı ve Batum'da İngilizler tarafından Denikin lehinde hava estirilmekteydi. Hatta Batum'un Gürcülere karşı Ruslara verilmesi ve İngilizlerin Gürcülerin saldırı ihtimallerine karşı Çoluk, Kobuleti ve Acara suyuna asker gönderdikleri söylentileri yayılmaktaydı (BPSVADM, belge no: 95, s. 165). Aslında bu haberler doğrudu. İngilizler politikaları gereği, Bolşeviklere karşı savaşan eski Çar generallerinin etrafındaki Beyaz Rusları desteklemekteydi. Denikin de bunlardan birisiydi. Fakat Batum'da oluşan bu hava Gürcülerin hoşuna gitmemekteydi.

Gürcülerin Batum'da en büyük destekçileri, geniş muhtariyet çerçevesinde Batum'un (Acaristan'ın) Gürcistan'a bağlanmasını savunun Gürcistan Tahlis Cemiyeti etrafındaki Gürcü Müslümanlardan gelmekteydi. 8 Ocak 1919'da Tahlis Cemiyeti'nden Aslan Bey Abaşidze komutasında Gürcistan askerlerini içeren 500 kişilik bir ordu, Batum sınırından içeri girmişti. İngilizler bunları sükûnetle karşılamışlardır. Bu kişiler Rusları Batum'da istemediklerini söylemişlerdi (BPSVADM, belge no: 96, s. 166-169; Margvelaşvili, 1973:13). Fakat bu hareketlerinin İngiliz Askeri Valisi Cooke-Collis'i etkilediği söylenemezdi.

Gürcülerin İngilizlerin Batum'da kurdukları idareye tepkileri devam etmekteydi. 18 Ocak 1919'da *Borba* gazetesinde “*Batum'da Bölgesel Güç*” başlığıyla İngilizlerin Batum'da kurdukları yönetimi ağır bir dille eleştiren yazı yayımlanmıştı. Yazıda, “İngilizler Gürcü hükümetine sempati ile bakmaktadırlar ve İtilaf devletleri nezdinde tanınması için çalışacaklardır” şeklinde bir telgraf geldiğinden bahsedilmiş, fakat Batum'da İngilizler kendi siyasetlerini tatbik ederek geçmişte olduğu gibi eksi Rus otoritelerini kullanacaklarını söylemiş ve İngilizlerin Acara halkına zorla kendi isteklerini kabul ettireceklerini iddia etmişti. Batum'da meydana getirilen bu yönetim anlayışının bölgeye anarşi getireceğini ifade edilen makalede, İngilizlerin bu bölgeyi Gürcistan'dan ayırmayacakları konusunda şüphelerinin olmadığını da belirtilmişti (BPSVADM, belge no: 100, s. 171-172). Yazıda açıkça İngilizlerin ne Batum'da ne de

¹ Zira bu sıralarda Bolşevikler Orta Asya'yı işgal etmeye başlamışlardı (*The Times*, March/Mart 3, 1919, n. 42038, s. 8).

Kafkasya’da istenilmediği belirtilmekteydi. Fakat Gürcülerin asıl endişesi tabî ki Batum’un Gürcistan’dan ayrılacağı olgusudur.

Gürcülerin İngilizlere yaptıkları bu ağır eleştirilerden sonra İngilizler de Gürcülere karşı tavrını sertleştirmişti. İngilizler Denikin’e daha cömert davranırken¹, 1 Şubat 1919’da İngiliz Selanik Orduları Komutanı General Milne’nin emri ile, Cooke-Collis Gürcülere bir deklarasyon yayınlamıştı. Deklarasyonda, izni dışında Batum’dan özellikle de Gürcistan’a serbest hareket olmayacağı; sınırda Notanebi tren istasyonunda koruma olacağı; Batum’un Gürcistan’a katılımı için siyasî propagandanın kesinlikle yasaklandığı; Batum bölgesinde İngiliz İmparatorluğu’nun çıkarlarının geçerli olduğu yazılı idi (BPSVADM, belge no: 109, s. 181-182). Gürcülerin elini kolunu bağlayan bu deklarasyon oldukça ağırdı. Gürcüler abluka altında kalmışlardı. Çünkü Tiflis’in iki çıkış kapısı Batum ve Bakû, İngilizler tarafından kapatılmıştı.

Batum’un idaresi kendisine bağlı olan İngiliz Selanik Orduları Komutanı Sir Henry Milne, 6 Şubat 1919’da Batum ve Gürcistan hakkında bir rapor hazırlamıştı. Gürcistan’ın Batum hakkındaki emellerini ve faaliyetlerini açıkça ortaya koyan rapor özetle şu şekildeydi: Gürcistan Batum vilayetini ve aynı zamanda Zakatala vilayetini istemektedir. Batum’da Acara halkından ayrı bir Müslüman idari bölüm kurmayı düşünmektedirler. Batum, Kars ve Gence vilayetleri söz konusu olduğunda, Gürcüler transplantasyon kuralını Müslümanlar ve Ermeniler üzerinde en şiddetli bir şekilde kullanmışlardır. Gürcü sınırındaki Türk muhafızları geri çekildiğinden, şiddetli bir Gürcü propagandası şu anda mevcuttur. Bu propaganda şüphesiz ki Batum’u ele geçirmek isteyen Gürcü hükümeti tarafından gerçekleştirilmektedir. Gürcü propagandacıları, kendilerine karşı Rusların ve Acaralılarının büyük kin ve nefreti olan bu şehirde büyük bir çaba içerisindeyler. Örnek olarak, geçen Nisan ayında Türkler Batum’u aldıklarında 2.000 Acaralı, Türklere yardım etmiştir. İşgal boyunca Gürcüler Batum’dan kovulmuşlar ve sınır onlara kapatılmıştır. Şu anda çok sayıda Gürcü Batum’a girmiştir ve Batum memurları ile devamlı sorun yaşamaktadırlar. Bu sürtüşme günden güne artmaktadır. Gürcü telgraf operatörleri Batum’da çalışan Rus operatörlerine cevap vermemektedirler. Gürcistan’a nakledilen Rusya-Asya Bankasının geri dönmesine mani olunmaktadır. Şu anda Gürcistan’da bulunan Batum memurlarının

¹ Batum’da Denikin için askerî birlik kurulmaktaydı (BPSVADM, belge no: 104, s. 175-176). Ayrıca Denikin’e daha önce de bahsedildiği gibi devamlı silah yardımı yapılmaktaydı.

geri dönüş izinleri kabul edilmemektedir. Gürcistan ve Batum arasındaki demiryolu işleyişinde her türlü zorluk çıkarmaktadırlar. Batum vilayetindeki demiryollarının küçük kısmı İngilizlerin kontrolü altındadır, Gürcü memurları girdiğinde sorunlar baş göstermektedir¹. İngiliz generalinin Gürcistan hakkındaki bu raporu, hangi açılardan ele alınıralsa alınsın Gürcülerin faaliyetlerine karşı açık bir duruş vardır. İngiliz generali, Gürcüleri Kafkasya'daki sorunların başı olarak görmekteydi.

İngilizlerin Gürcülere karşı davranışları, onlara karşı destekledikleri Denikin'in faaliyetleri sonucunda değişmişti. Denikin kuvvetlerinin İngilizlerin uyarılarına rağmen 6 Şubat'ta Soçi'ye girmeleri² ve uyarıları dikkate almayarak, Sohum'a saldırma tehdidi üzerine Denikin ile İngilizlerin arası bozulmuştu³. Thomson ihtar vermesine rağmen Denikin dinlememişti⁴. Denikin'in Gürcistan topraklarına girmesi Gürcülerde zaten var olan Denikin korkusunu daha da artırmıştı (*The Times*, February/Şubat 18, 1919, n. 42027, s. 6).

İngilizlerle Denikin'in arasının bozulmasından Gürcistan istifade etmeye çalışacaktı. Gürcistan, İngiltere ile arasını düzeltmek için 25 Şubat 1919'da Gürcistan'ın Londra temsilcisi Gambaşidze'ye bir mektupla deklarasyon göndermişti. Gambaşidze tarafından "Mütarekeden sonra Gürcü hükümeti ve bütün halkı İtilaf devletleri ve özellikle İngiltere ile ilişki kurmaktan çok memnun olmaktadır" sözleriyle, İngiliz yetkililerine takdim edilen Gürcistan hükümetinin mektubu özetle şu şekildeydi:

- 1- Türklerin Borçalı bölgelerini boşalttıktan sonra Ermenilerin saldırıda bulunması neticesinde Gürcüler ile Ermeniler arasında çatışmaların meydana gelmiştir.
- 2- Türk casusları tarafından tazyik sonucunda Ahıska Müslümanları arasında karışıklıkların vukua gelmiştir. Türklerin desteklemesi sonucunda Kars'ta geçici bir hükümeti kurulmuş ve buna Kars, Ahıska, Ahılkelek ve Batum vilayetlerinin de katılmıştır.

¹ NA, FO, 371/ 3662, 114781, Extract from General Milne's Report on Transcaucasia (6 Şubat 1919).

² NA, FO, 371/ 3661, 17907. G.O.C. (İstanbul) to War Office (8 Şubat 1919); *The Transcaucasian Post*, February/Şubat 21, 1919, n. 1, s. 4; *Caucasian Boundaries: Documents and Maps*, 1996:630-631. 20 Şubat 1920'de Gürcistan Parlamentosu kapalı oturumunda Denikin ordularının Soçi'yi işgal etme meselesi görüşülmüştü. Bu hareket Gürcistan'ın bağımsızlığını tehdit olarak algılanmış ve ülkenin savunulacağı belirtmişti (*The Transcaucasian Post*, February/Şubat, 1919, n. 2, s. 3).

³ NA, FO, 32/ 5678, 10A, G.O.C. (İstanbul) to War Office (12 Şubat 1919).

⁴ NA, FO, 371/ 3661, 47522. G.O.C. (İstanbul) to War Office (26 Mart 1919).

3- Batum şehir merkezi ve bütün Batum vilayeti, Türkler tarafından Gürcülerin elinden zorla alınmıştır. İngilizlerin gelmesinden sonra Batum'un sivil idaresi Rus Çar yanlılarından oluşan bir komiteye verilmiştir. Batum şehir merkezi ve vilayeti İngilizlerin sunduğu olanaklar nedeniyle, anti-Rus ihtilâlcilerin akınına uğramıştır. Bu insanlar çok ciddi propagandaya başlamışlar, Müslümanlar ile Hıristiyan kardeşlerini birbirlerine düşürmeye çalışmışlardır. Bütün bunlar İtilaf devletlerinin tavırları sonucunda meydana gelmektedir.

4- Kuban bölgesinde yerleşen Denikin'in asıl amacı Gürcistan'a saldırmaktır. Barış Konferansı kararını vermeden önce Maverâ-yı Kafkasya'nın efendisi olmak istemektedir. İngiliz Askerî Valisi tarafından Denikin Gürcistan'a saldırmaması konusunda uyarılmıştı. Fakat Denikin Gürcistan sınırına saldırarak Soçi bölgesinde Gürcü askerlerini öldürmüştü. İtilaf devletlerine göre Denikin Gürcistan'a saldırmayacaktı. Fakat onları İtilaf devletleri çok büyük miktarlarda mühimmat vererek desteklemektedirler. Onlar da Gürcistan'a saldırmaktadırlar.

Gürcü hükümetinin deklarasyonu “Bağımsız bir Gürcistan'a İngiliz askeri misyonunun gelmesini biz hoş karşılarız, ama bizim içişlerimize karışmamak ve dışarıdan herhangi bir düşmanımızla işbirliği yapmamak şartı ile. Biz İngiliz hükümeti ile iyi anlaşmak istiyoruz, özellikle Maverâ-yı Kafkasya demiryolları konusunda” şeklinde bitmekteydi. Gambaşidze'nin “İngilizlerin Gürcülerin bazı faaliyetlerini yanlış anladıkları hususları anlatan bir mektup” olarak yorumladığı bu deklarasyon, aslında İngilizlerin Maverâ-yı Kafkasya'daki faaliyetlerini suçlayan bazı sert ifadeleri de içermekteydi. Gambaşidze İngiltere'den Gürcistan'ın fiili (*de facto*) olarak bağımsızlığının tanınmasının dışında, Barış Konferansı'nca resmi olarak da tanınmasını istemiştir¹. İroni olarak İngilizleri Gürcistan'a yaklaştıran bu deklarasyon değil Denikin olmuştur.

Denikin ne kadar İngilizlerin isteği dışında hareket ederse İngilizler Gürcülere o kadar yaklaşmaktaydı. Gönüllü ordular, İngilizler Mart ayı boyunca Dağıstan'da kendisine

¹ NA, FO, 608/88/5, 356/2/6, Gürcü Hükümeti Delegates Gambaşidze to Foreign Office (3 Nisan 1919). Deklarasyonda belirtilen Gürcülerle Ermeniler arasındaki toprak sorunları sadece Borçalı bölgesi ile sınırlı değildi. Lori ve Ahıska'da da sorunlar devam etmekteydi (*Christian Science Monitor*, July/ Temmuz 5, 1919, s. 6).

çizilen hattı geçerek Derbent ve Petrovsk'u işgal etmişlerdi (Yerasimos, 1994:322)¹. İngilizler bunun üzerine Batum'da bulunan Denikin ordusunun silah ve mühimmatlarını alarak, bunları Gürcülere dağıtacağını açıklamıştı (BPSVADM, belge no: 117, s. 195). Gürcüler de İngilizlere karşı politikalarını yumuşatmaya devam etmekteydiler. Gürcü basınında da artık eskisi gibi İngilizleri eleştiren yazılar çıkmamakta idi. Tiflis'teki siyasî partileri uzlaştırma girişimleri vardı².

İngilizler ile arasını düzelter ve Cenûb-i Garbi Kafkas Cumhuriyetinin yıkılmasıyla, Ahıska ve Ardahan'ı³, kuzeyde ise Denikin'e karşı da Gagri'yi işgal eden (*The Georgian Messenger*, May/Mayıs 4, 1919, n. 9, s. 3) Gürcüler, sınırları Trabzon ve Rize'yi de içeren (*İleri*, 7 Nisan 1335/1919, n. 449, s. 1) ve Erzurum vilayetinin kuzey kısmını kapsayan büyük Gürcistan emeli peşinde dolaşmaya başlamışlardı⁴.

Gürcülerin gerçekleşmesi imkânsız olan bu hayalleri çok fazla sürmeyecekti. Çünkü Kafkasya için İngilizlerin yerine düşündüğü İtalya'nın hükümet değişikliği nedeniyle Kafkasya'ya gelmekten vazgeçmesi üzerine, İngilizler Denikin kartını oynamaya devam edecekti. Tabii ki bu sırada Gürcüler de gözden düşecekti.

4.4. İngilizlerin Kafkasya Politikalarının Değişmesi ve Batum'un Mukadderatı

4.4.1. İngilizlerin Kafkasya İçin Alternatif Çözümler Araması: Manda Meselesi

İngilizler, Kafkasya politikalarını tam olarak netleştirmemelerine rağmen, 17 Kasım 1918'de Bakû'yu ve 24 Aralık 1918'de de Batum'u işgal etmişler, kısa sürede Kafkasya'nın her tarafına asker göndererek yayılmaya başlamışlardı. Fakat İngiliz hükümeti Batum'u işgal ettikten iki hafta sonra Kafkasya'da üstlendiği askerî ve siyasî sorumluluklardan kurtulmak için uğraşmaya başlamıştı. İngiliz Savaş Bakanlığı bölgeye daha fazla birlik göndermeyeceğini, oradakilerin de belirtilenden daha uzun kalamayacağını açıklamıştı (Rose, 1985:95). İngiltere Kafkasya'dan çekilmesinin nedenini, Mondros Mütarekesi hükümlerinin yerine getirilmesi olarak göstermekteydi.

¹ Kuzey Kafkasya'da Şubat sonlarında Bolşevikler başarısızlığa uğramışlar ve Osetinler ile İnguşlar gönüllü ordu saflarına katılmışlardı. Ayrıca Hazar denizinde de Denikin üstünlük sağlamıştı (*The Transcaucasian Post*, February/Şubat 28, 1919, n. 3, s. 3).

² NA, FO, 608/ 88, 356/2/2 Consul Stevens (Batum) to Foreign Office (7 Mart 1919).

³ *The Georgian Messenger*, April/Nisan 20, 1919, n. 8, s. 3; *The Georgian Messenger*, May/Mayıs 4, 1919, n. 9, s. 1.

⁴ ATASE, İSH, K: 80, G: 30, B: 30-2, XV. Kolordu Kumandanı Vekili Rüştü Bey'den Harbiye Nezareti'ne.

Gerçekten, Şubat başlarında Türk birlikleri Batum’u tamamıyla tahliye etmişlerdi, fakat asıl neden silah altındaki İngiliz askerlerinin artık savaşı bırakıp sivil hayata dönmek istemeleriydi. Ve bu sesler gün geçtikte artmaktaydı (Yerasimos, 1994:324). Ayrıca, Kafkasya politikası konusunda İngiliz devlet adamları arasındaki var olan görüş ayrılıkları da bir değişimi gerektirmekteydi. Peki, İngiliz hükümeti Kafkasya’dan çekilirken bu bölgeyi kime devredecekti? Bu soru İngiliz devlet adamları arasında şiddetle tartışılır olmuştu. Ama İngilizler Kafkasya’yı başka bir devlete devrederlerken “ucuza gitmemiş” olması gerekliydi.

Kendi yerine Kafkaslarda hamisi bir devlet arayan İngiltere’nin aklına gelen ilk ülke, Fransa olmuştu. Daha önce bahsedildiği gibi, Fransa ile 1916 yılında gizli Sykes-Picot Antlaşması’nda Suriye ve Mezopotamya’da Fransızların çıkarları İngilizlere oranla daha ön plandaydı. İngilizler için istenmeyen Sykes-Picot Antlaşması’nın İngilizler lehine tadil edilmesi karşılığında Kafkasya Fransa’ya devredilebilirdi. Fakat Fransızların Kafkasya’ya yerleşmeleri, kendileri için daha önemli olan Ortadoğu’daki hâkimiyetlerini tehdit edebilirdi. İngiltere Askeri Danışma Kurulu’nda yapılan görüşmede bölgede Fransız varlığına karşı bir sonuç ortaya çıkması nedeniyle, şimdilik Fransa seçeneğinden vazgeçilmişti. İngilizler Kafkasya için başka devletler aramaya başladı.

Kafkasya için Fransa seçeneğinin olmaması üzerine, İngiliz devlet adamları özellikle Lloyd George, Kafkasya için Amerika kartını oynamaya başlamıştı. Lloyd George Ocak 1919’da Paris’te toplanan Barış Konferansı’nda, Amerika’nın Ermeniler üzerindeki hümanist eğilimlerini de kullanarak ikna etmeye çalıştı. İngiliz başbakanı bütün Kafkasya’yı Amerikan mandasına vermektense, Türkiye ve Rusya’daki parçaları dâhil olarak bir Ermenistan mandası üzerinde durmuştu (Rose, 1985:99-100). 30 Ocak’ta, Lloyd George Wilson’a resmi olarak Ermenistan’daki Amerikan mandasını destekleyip desteklemediğini sordu¹. Wilson’un cevabı olumlu değildi. Amerikan’ın bu kaldıracağını düşünmüyordu². İngiltere’yi manda meselesinde oyalayan Wilson, Mart

¹ Lloyd George, Kafkasya’nın öneminden ve Bakû petrolerinden bahsettikten sonra bu teklifi yapmıştı. FRUS, *The Paris Peace Conference*, c. III, 1919:806-807. Paris Konferansı Kafkasya cumhuriyetler de kendi delegelerini göndermişlerdi. Gürcistan’ın delegeleri Nikolay Çheidze ve Irakli Tseretelli’di (*The Georgian Messenger*, February/Şubat 23, 1919, n. 1, s. 3; Hovannaisian, c. I, 1971:287).

² FRUS, *The Paris Peace Conference*, c. III, 1919:807; *Chicago Daily Tribune*, March/Mart 1, 1919, s. 6. Türkiye eski Amerikan elçisi Oscar Straus “Birleşik Devletlerin Avrupa ya da Anadolu’da böyle bir

ayı sonunda Paris Barış Kongresi'nde resmî olarak Amerika'nın Ermeni mandası meselesinin ele alınmasından önce herhangi bir harekette bulunmayacağını söylemişti (*New York Times*, March/Mart 30, 1919, s. 2)¹.

Fransa ve Amerika'nın dışında Kafkasya için üçüncü bir alternatif İtalya idi. İtalya bu işte diğer devletlere göre daha hevesliydi. Zaten, Lloyd George Wilson'a Amerikan mandasını teklif ettiği gün, 30 Ocak 1919'da, İtalyan Başbakanı Vittorio Orlando, Ortadoğu'da İtalya için bir yer talep etmişti (FRUS, *The Paris Peace Conference*, c. III, 1919:791). İngilizler aradığı fırsatı bulmuşlardı. Balfour vakit geçirmeden, 1 Şubat'ta Güney Kafkasya'nın işgalini İtalya'ya devretmeyi öneren bir memorandum yayınladı. İngiltere devlet adamlarından çoğu Kafkasya'da Fransa ve Amerika mandasına İtalyan mandasını tercih etmekteydi. Çünkü İtalya İtilaf devletlerinin en zayıf, dolayısıyla en kolay kontrol altında tutulabilir unsuruydu (Yerasimos, 1994:324). İngilizlerin Kafkasya'yı İtalya'ya vermek istemelerindeki amaç aslında 21 Nisan 1917 St. Jean de Maurienne Anlaşması'nda İtalya'ya verilen Batı Anadolu topraklarının Yunanlılara verilmesiydi². Kafkasya, İtalya'nın tepkisini azaltmak için iyi bir fırsat olabilirdi.

Balfour'un memorandumunu sonucunda Paris'te Yüksek Harp Konseyi 5 Şubat'ta, İtalyan güçlerinin İngiliz güçleriyle Gürcistan ve Azerbaycan'da yer değiştirebileceğine karar verdi. İtalyanlar bölgeye iki tümen asker göndereceklerdi (Rose, 1985:102). İtalya mandası Gürcistan ve Azerbaycan için geçerliydi. Ermenistan için de Amerika'dan gelecek cevap İngiltere tarafından ısrarla beklenmekteydi.

mandayı kesinlikle kabul etmemesi gereklidir. Eğer bu olursa Amerika için sonu olmayan bir felaket olur" demiştir (*New York Times* March/Mart 1, 1919, s. 3).

¹ Başkan Wilson bu şekilde Ermeni mandasından kaçsa da Amerika'da Ermeniler adına lobi faaliyetleri başlamıştı. Amerikan basının da Mart ayı ortalarından itibaren manda meselesine bakışları değişmişti. Amerika Birleşik Devletlerin eski İngiliz Elçisi Viscount Bryce, Amerika'da Ermeniler adına lobi faaliyetlerine başlayarak Amerika'nın Ermenilerin rehberi olmasını istemiştir (*New York Times*, February/Şubat 13, 1919, s. 15). *The Washington Post*, 26 Mart 1919'da Başkan Wilson'un düşüncesi olan "Amerika kaytaran bir devlet değildir" sözünü hatırlatmaktaydı (*The Washington Post*, March/Mart 26, 1919, s. 6). *Chicago Daily Tribune* gazetesinin 20 Nisan 1919 tarihli nüshasında "Ermenistan'a Yardım İçin Acele Edin" başlıklı haber çıkmıştı (*Chicago Daily Tribune*, April/Nisan 20, 1919, s. 6). Ermeni lobileri faaliyetlerine devam ederek, 23 Mayıs'ta Bağımsız Ermenistan Amerikan Komitesi, Amerika'nın Ermenistan'ın mandaterliğini kabul etmesi ve ülkenin zengin tarım ve maden kaynaklarını koruması altına alması gerektiğini söylemişti (*New York Times*, May/Mayıs 23, 1919, s. 25). Wilson'un belki de bu lobi faaliyetleri sonucunda Mayıs ayında fikirlerinde yumuşama olmuştu. Wilson Ermenilere gönderdiği mesajda "Emin olun ki, biz Ermenilerin geleceği ile derinden alakalıyızdır" demek zorunda kalmıştı (*Christian Science Monitor*, May/Mayıs 9, 1919, s. 9).

² İtalya, 1917 Antlaşmasının hala yürürlükte olduğunu savunmaktaydı (Çelebi, 1999:48).

Kafkasya için mandacı bir devlet bulunduğuna göre, İngilizler tarafından Kafkasya'nın tahliye edilme meselesi gündeme gelebilirdi. İngiliz kabinesi, 6 Mart 1919'da İngiliz askeri güçlerinin Maverâ-yı Kafkasya'dan ve donanma birliklerinin Hazar Denizi'nden tahliye edilmesi için bir plan hazırlaması gerektiğine karar verdi. Geri çekilme doğudan batıya doğru olacaktı ve hemen başlaması gerekiyordu. Yani tahliye Hazar denizindeki Malleson'un kuvvetlerinden başlayacaktı¹. İngiltere'nin Kafkasya'dan çekilmesi 3-4 ay içerisinde gerçekleştirilecekti. Çünkü İtalya'nın Kafkasya'yı işgal etmesine fırsat tanınması ve bu süreçte Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyetlerinin arasındaki problemleri çözmesi gerekmekte idi. Kafkasya'daki problemlerin çözülmesi İngilizlerin Ortadoğu'daki geleceğini de güvence altına alınması demekti (Rose, 1985:110-112).

21 Mart 1919'da Balfour ve İtalyan Dışişleri Bakanı Sydney Sonnino Kafkasya'da askerî kontrolün devri konusunda resmen anlaşmışlardı. Daha sonra Sir Henry Wilson ile İtalyan Komutanı General Diaz anlaşmanın ayrıntılarını gözden geçirmişlerdi (Çağlayan, 2004:165). Sonunda, 9 Nisan'da Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi Kafkaslarda askeri sorumluluğun İngiltere'den İtalya'ya verilmesini kararlaştırdı ve onayladı. Düzenlemeler iki ülkenin savaş bakanları arasında gerçekleştirilecekti². İngiltere de Kafkasya'dan çekilme tarihini belirlemiş ve Henry Wilson, 8 Mayıs'ta Sonnino'ya, İngilizlerin Kafkaslardan 15 Haziran 1919'da çekileceğini bildirmişti (Callwel, c. II, 1927:191).

İngiltere Kafkas Orduları Komutanı General Thompson, 10 Mayıs 1919'da Gürcistan'a mesaj göndererek, İngiliz ordusu ile İtalyan ordusunun yer değiştireceğini, bazı problemleri görüşmek için Batum'a İtalyan subaylarının geldiğini ve bu değişiklikte yardımcı olmalarını istemişti (BPSVADM, belge no: 130, s. 208)³. Aynı mesaj

¹ 6 Mart 1919'da gerçekleştirilen bu toplantıda İngilizlerin Kafkasya'dan tahliye meselesi uzun uzadıya tartışıldı. Tahliyenin en büyük nedeni Denikin'in mağlubiyeti olarak gösterildi. Tahliye sonrasında Batum meselesinin de ele alındığı bu toplantıda Batum'daki yerli halkın Gürcülere düşman olduğu vurgulandı. Tahliyeden sonra yerli halk ile Gürcüler arasında bir savaşın çıkma ihtimalinin yüksek olduğundan bahsedildi (NA, FO, 371/3661, 41025, Inter-Departmental Conference on Middle Eastern Affairs - 6 Mart 1919).

² NA, FO 371/3661, 55729, Mr. Balfour to Lord Curzon (9 Nisan 1919). İngiliz makamlarında ise bu karar oldukça kuşkulu bulunmuştu. Curzon bu olayı tasvip etmediğini Balfour'a iletmişti (Çağlayan, 2004:165).

³ Gürcistan ve Azerbaycan'ın İtalyan mandasına verileceği haberleri Batum'a ulaştığında, Batum'da Gürcistan yanlısı faaliyet göstere İslam Tahlis Cemiyeti'nin yayın organı *İslam Gürcistanı* gazetesi böyle haberlerin uydurma olduğunu Batum'un Gürcü olduğunu ve Gürcistan'dan başka bir ülkenin olamayacağını ilan etmişti (*İslam Gürcistanı*, 13 Mayıs 1335/1919, n. 91, s. 1).

Azerbaycan'a da gönderilmiş ve bu değişim hem Gürcü hem de Azerbaycan hükümeti tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştı (Kazemzadeh, 1953:227).

General Thompson, Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerine bu mesajı gönderdiği gün, görevinden alınmış ve yerine General George Norton Cory atanmıştır. Bu arada Albay Gabba başkanlığındaki İtalyan misyonu İtalyan ordusundan subaylarla birlikte 16 Mayıs'ta Tiflis'e gelmişti (*The Georgian Messenger*, May/Mayıs 25, 1919, n. 11, s. 4)¹. İtalya bölge hakkında bilgi almak için böyle bir misyonu gönderme ihtiyacı hissetmişti.

İtalyan-İngiliz düzenlemesine muhalefet, İngiltere'nin Maverâ-yı Kafkasya'daki siyasî temsilcilerinden gelmişti. Bunlardan birisi olan İngilizlerin Batum Konsolosu Patrick Stevens idi. Stevens, İtalyan askerî işgalinin bir hayal kırıklığı olduğunu ve panik ortamı yarattığını ifade etmişti². John Donald Rose'a göre muhtemelen tek panikleyen Stevens'in kendisiydi. Çünkü batı Kafkaslarda ciddi bir ticarî yatırımı vardı ve ticarî ilişkilerinin İtalyan yetkilileri tarafından tolere edilmeyeceğinden korkmaktaydı (Rose, 1985:123). İngiliz hükümeti şahsî ilişkileri ile devlet politikasını yürütmeye çalışan Stevens'in fikirlerine ileride itibar etmeyecekti.

Kafkasya için İtalya mandasına karşı olan diğer bir İngiliz görevlisi olan John Oliver Wardrop³, İngilizlerin yerine İtalyanların gelmemesini dört nedenden dolayı istemekteydi. 1- İtalyanlar Kafkaslarda İngilizlerin tesis ettikleri düzeni sağlayamazlar; 2- İtalyanların kendileri sosyalist fikirlere sahip oldukları için Bolşevizm'in Maverâ-yı Kafkasya'ya girmesini önleyemezler, tam tersi olarak İtalyanların Maverâ-yı Kafkasya'ya girmeleri Bolşeviklerin lehine bir durum olur; 3- İngiltere'nin çekilmesi prestij ve ticari çıkarlarımızı kaybetmemiz anlamına gelir; 4-İtalya'nın burada düzeni sağlaması için 100.000 askere ihtiyacı vardır. Bu da büyük bir kıtlık getirir (Çağlayan, 2004:165-166).

İngiliz Bakû konsolosu Claude Stokes da İtalyanların Kafkasya'da İngilizlerin yerini almasına şiddetle karşı olduğunu ifade etmekteydi. Curzon'un takipçisi olan Stokes Kafkaslarda İngiliz mandasını istemekte ve İtalyanların Batum'a gelmesine üç

¹ Gabba Nisan ayı içerisinde Kafkasya'ya gönderilmek üzere İtalyan hükümeti tarafından hazırlanmış (DDI, V. III, belge no. 219, s. 223) ve 27 Nisan'dan İtalya'dan ayrılmıştı (Hovannisian, c. II, 1982:29)

² NA, FO, 608/85, 10384/347/1/6, High Comissioner (İstanbul) to Mr. Balfour (16 Mayıs 1919).

³ Oliver Wardrop, Gürcistan araştırmalarında uzamandı ve İngiliz Dışişleri'nde çeşitli görevlerde bulunmuştu (Hovannisian, c. II, 1982:111).

nedenden dolayı karşı çıkmaktaydı. Bunlar: 1) İtalyanlar fakir bir millet olduğu için Kafkasya'yı kendi isteklerine göre sömüreceklerdi; 2) Dünya prestiji veya otoritesine sahip değillerdi; ve 3) aşırı sosyalist bir halk olduğu için, buraya gelecek olan İtalyan askerler Bolşevizme meyiledecekler ve tüm Kafkasya sonuçta sosyalist olacaktı¹. Stokes ve Wardrop'un, İtalyan askerlerinin Kafkasya'ya gelmeleri durumunda Bolşevikliğe meyiledeceklerini açıklaması ilginçti.

İngiliz hükümeti, ne Stevens'in, ne Wardrop'un ne de Stokes'in görüşlerine önem vermişti. Kafkasya İtalyanlara devredilecekti. Fakat Lord Curzon'un İtalya'nın Kafkasya'da İngiltere'nin yerini alacağı konusunda endişeleri vardı. Balfour'dan İtalya'nın bu durumunu araştırmasını istemişti². İngiliz Yüksek Komiserliği Birinci Siyasi Müsteşarı Mr. Hohler ise İngiltere'nin Kafkasya'dan ayrılması gerektiğini belirtmişti. Ona göre İngilizlerin Kafkasya'dan ayrılma nedenleri arasında, Kafkasya'da bir türlü siyasi ve iktisadi düzeni sağlanamadığı için prestijin kaybolması, Bolşevizmin yayılması (İngiliz askeri birlikleri arasında bile Bolşevizm yayılmaktaydı), üç cumhuriyet arasında yeni bir savaş çıkma olasılığı gibi unsurlar vardı³. Hohler ilk kez Kafkasya'dan İngilizlerin ayrılma nedeni olarak İngiliz birlikleri arasında Bolşevizm'in taraf bulmasından bahseden kişi olmuştu.

İngiltere Kafkasya'yı tahliye edip, İtalyanlara devredeceği sırada hiç beklenmedik bir olay gerçekleşti. 19 Haziran 1919'da Orlando hükümeti düştü ve Francesco Nitti İtalya'nın yeni başbakanı oldu (Grassi, 2003:63). Gürcistan ve Azerbaycan'daki işgallerin pahalı ve maceradan öte bir şey olmadığını düşünen Nitti, Kafkasya harekâtını iptal etmişti (MacMillan, 2004:432; Helmreich, 1974:132). İtalya'nın bu kararından habersiz 22 Haziran 1919'da toplanan Avam Kamarası'nda İngiliz Savaş Bakanı Churchill, İngiliz birliklerinin Kafkasya ile birlikte Sibirya'dan da çekileceklerini belirtmekteydi (*Christian Science Monitor*, July/Temmuz 10, 1919, s. 1). Sonunda

¹ NA, FO, 608/ 85, 10761/347/1/6, Prof. J. Y. Simpson Minute of Conversation with Colonel Stokes (11 Haziran 1919).

² NA, FO, 608/ 85, 10761/347/1/6, Lord Curzon to Mr. Balfour (23 Mayıs 1919).

³ NA, FO, 371/ 3668, 85646, Calthorpe (İstanbul yüksek komiseri) to Earl Curzon (27 Mayıs 1919). İngiliz hükümetinin bu ısrarı karşısında İngiliz İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Caltrophe'a Batum'daki bazı yetkililerin imzaladığı bir dilekçe göndererek Batum'daki İngiliz birliklerinin tahliye edilerek yerlerine İtalyan birliklerinin gelmesinin sakıncalarını belirtmişlerdi. Bu dilekçeye göre eğer İngilizler ayrılırsa, başta petrol olmak üzere bütün ticarî hayatın çökeceği, Batum'daki petrol olmadan da güney Rusya'daki sanayinin büyük zarar göreceğini belirtmişlerdi (NA, FO, 371/ 3668, 94634, Calthorpe (İstanbul Yüksek Komiseri) to Earl Curzon - 11 Haziran 1919). Fakat bu girişimler de bir sonuç vermemişti.

Paris'teki İtalyan askerî temsilcisi, 2 Temmuz'da İngiliz yetkililere İtalya hükümetinin Kafkasya'ya asker gönderme kararından vazgeçtiğini söylemişti¹. İngiltere'nin Kafkasya için düşündüğü İtalya mandası olmayınca, gözler tekrar Fransa ve Amerika mandasına çevrilmişti. Ancak şu kesindir ki İngiltere Kafkasya'yı tahliye etmekte kararlıydı.

4.4.2. İngilizlerin Kafkasya'yı Tahliye Kararı Vermesi ve Batum

İngiltere 1919 Ocak başlarında Kafkasya'yı tahliye etmeye karar vermiş ve yerine geçebilecek devletler aramaya başlamıştı. Kafkasya için Fransa, Amerika ve İtalyan mandaları düşünülmüş, gerçekleşmesi en büyük ihtimal olan İtalyan mandası İtalya'da yönetim değişikliği nedeniyle tamamen rafa kaldırılmış, fakat küçük bir ihtimalle Fransız, büyük bir umutla da Amerikan mandası gündemi meşgul etmeye devam etmişti. Fakat Amerikalılar ise İngilizleri oyalamaktaydı (*The Times*, August/Ağustos 5, 1919, n. 42170, s. 10) ve İngilizlerin artık beklemeye tahammülleri yoktu ve Kafkasya'yı tahliye etme konusunda kararlıydılar. Çünkü savaşın sonlarında ortaya çıkan Hindistan, Mısır ve İrlanda'daki problemler artarak devam etmekteydi ve İngiliz ekonomisi de çalkantılı bir dönem geçiriyordu (Rose, 1985:123-124). Bunun dışında Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa hareketi de İngilizlerin Boğazlar ve İstanbul üzerindeki hakimiyetlerini tehdit etmekteydi (Rose, 1980:267). Ayrıca Kafkasya'daki İngiliz askerleri arasında da hoşnutsuzluk baş göstermişti. Özellikle Bakû'de hem

¹ FO 371/3668, 97993, War Office to Foreign Office (2 Temmuz 1919). İtalyan mandası konusunda Türkler de istihbaratlar almışlardı. Fakat bu istihbaratların bir kısmının yanlış olduğu ortaya çıkmıştı. Bunlardan birisi Mayıs sonunda Batum'a yedi vapurla İtalyan askeri geldiği yönündeki istihbaratı (ATASE, ATA.ZB, K: 17, G: 5, B: 5-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan IX. Ordu Müfettişliği'ne - 11 Haziran 1919; ATASE, İSH, K:16, G: 20, B: 20-1; ATASE, İSH, K:111, G: 17, B: 17-1, III. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 14 Haziran 1919). İkinci istihbarat ise Haziran ayında Batum'a 870 askerin geldiği şekildeydi (ATASE, İSH, K: 33, G: 17, B: 17-1; ATASE, İSH, K: 206, G: 80, B: 80-2, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 16 Temmuz 1919). Bu haberler yanlıştı, çünkü Batum'a İtalyan heyetinin dışında asker gelmemişti. Üçüncü haber ise nispeten doğrudu, o da İtalya'daki iç karışıklık nedeniyle İtalya'nın Kafkasya'ya gelmesini tehir ettiğidir (ATASE, İSH, K: 33, G: 41, B: 41-4). Bunun dışında İngilizler, Maverâ-yı Kafkasya devletlerine İtalyanların Kafkasya mandasından vazgeçtiklerini hemen söylememişlerdi. Bu nedenden dolayı 31 Temmuz 1919'da Thomson'a vekâlet eden İngiliz General Mesales ile Gürcistan başbakanı arasında ilginç bir diyalog yaşanmıştı. Stenografi yöntemi ile yapılan konuşmanın bir bölümü İtalyan mandasına ayrılmıştı. Jordanya, General Malleson'a "İtalyanlar Gürcistan'a gelecek mi?" diye soruyor. Malleson da "General Thomson'un mektubuna göre İngiliz ordusu ile yer değiştireceklerini söylüyor" şeklinde cevap veriyor. Bu cevaba göre ya Malleson'a İtalya'nın mandadan vazgeçtiği İngiliz yetkilileri tarafından söylenmemiş, ya da söylene bile Jordanya'ya söylenmesi istenmemişti (BPSVADM, belge no: 145, s. 224-229).

İngiliz askerlerinin kendi aralarında¹, hem de İngiliz askerleri ile halk arasında ciddi sorunlar ortaya çıkmıştı².

Kafkasya'daki bölgesel güçler arasındaki durum ise İngiliz politikalarının belirsizliği sonucunda oldukça karmaşık bir hale gelmişti. İngiltere'nin bütün bir Rusya isteyip hem de Kafkasya'yı işgal etmesi başlı başına bir çelişkiydi. Bunun dışında, İngilizlerin Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyetlerini mi yoksa Denikin'i mi tercih edeceği pek anlaşılmamıştı. Günlük değişen politikalara göre kararları değişmekteydi. Bu da Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyetleri arasında İngilizlere karşı şüpheyi doğurmaktaydı.

Gürcü ve Azerilerin korkulduğu Denikin sürekli olarak İngilizler tarafından kendisine çizilen hattı ihlal etmekteydi. Şubat 1919'da Karadeniz kıyılarında, Mart ayında ise Hazar denizi kıyılarında bu hattı ihlal etmişlerdi. Mayıs ayında Dağıstanlılar Denikin'e karşı ayaklandılar ve bu harekete Gürcü ve Azeriler yardım ettiler. Denikin yenilerek, bütün Dağıstan'dan çekilmek zorunda kalmıştı (Kenez, 1977:207-211)³. Bu olaylar sonucunda İngiltere, 15 Haziran olarak belirlediği Kafkasya'dan geri çekilme tarihini, 15 Temmuz'a ertelemek sorunda kaldı. Churchill ayrıca Milne'den Denikin'e daha fazla destek verilmesini istedi (Rose, 1985:125-128)⁴. İngilizlerin bu hareketi sonucunda, Gürcistan ve Azerbaycan Denikin'e karşı 12 Haziran 1919'da askerî ittifak imzaladı⁵. Denikin de ilerlemesine kaldığı yerden devam etti (*The Times*, July/Temmuz 24, 1919, n. 42160, s. 11). Bu arada İtalyanların Kafkasya'ya asker göndermeyecekleri kesinleşince, İngilizler tahliyeyi bir ay daha erteleyerek çekilme tarihini 15 Ağustos 1919 olarak belirlediler (Helmreich, 1974:133).

Peki, İngiltere şimdi ne yapacaktı? Kafkasya'yı tahliye edecek miydi? Yoksa başka bir mandacı devlet mi arayacaktı? İngiltere yine geçici önlemlere başvurdu. Fransa mandasını yeniden gündeme getirdi. Ermenistan için Amerikan mandası ise hala

¹ ATASE, İSH, K: 32, G: 133, B: 133-1, IX. Ordu Kumandanı Şevki' Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (14 Mart 1919).

² ATASE, İSH, K: 90, G: 72, B: 72-1; ATASE, İSH, K: 33, G: 41, B: 41-4.

³ Bu olay gerçekleşirken Ukrayna'da Denikin'in birlikleri Bolşeviklere karşı zafer kazanmıştı (*The Times*, June/Haziran 18, 1919, n. 42129, s. 11).

⁴ Bu arada Denikin Kolçak'a bağlılığını sunmuştu (*The Times*, July/Temmuz 3, 1919, n. 42142, s. 11).

⁵ Bu antlaşmanın maddeleri için bkz: NA, FO, 371/ 4944, E9057/1/58, Colonel Stokes to Foreign Office (7 Ağustos 1919); BOA, HR.SYS, 2375/9, lef:1; Hasanlı, 1998:246-247. Aslında Gürcistan ve Azerbaycan Bolşeviklerden de korkmaktaydı. Denikin ile savaşarak aslında Bolşeviklere hizmet etmekteydiler. Fakat o zamandaki en büyük tehlike ülkelerine saldıran Denikin'di (*New York Times*, October/Ekim 6, 1919, s. 19).

beklenmekteydi. Denikin'e verdiği desteği artırdı ve onun lehinde yeni bir hat çizildi (Rose, 1985: 133). Ayrıca, tahliye sürecinde Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyetleriyle bağlantıyı sağlamak için Oliver Wardrop'u Maverâ-yı Kafkasya'nın İngiliz Baş Kafkasya Temsilcisi olarak atadı¹. Wardrop, 22 Temmuz 1919'da Curzon'dan şu emirleri almıştı: 1- Kafkasya'da dışişleri ile alakalı meseleleri takip etmek; 2- Gönüllüler ile Kafkaslar arasındaki sürtüşmeyi engellemek ve yeni ayırıcı hattın geçilmemesini sağlamak; 3- İngilizlerin Kafkaslarda ticarî kazançlarını devam ettirmek, artırmak ve Kafkaslardaki tüm ticarî meseleleri rapor etmek (DBFP, c. III, 1949:451-451). Genel olarak İngiliz birliklerinin Kafkasya'da kalması taraftarı olan Wardrop'un İngilizlerin Kafkasya'dan çekilmesi sürecinde bölgeye gönderilmesi yine İngiliz politikası açısından bir çelişki oluşturmaktaydı.

İngiliz birliklerinin Kafkasya'dan tahliyelerinde tereddüt yaşadıkları diğer bir sorun ise Ermenilerdi. Gürcistan ve Azerbaycan'ın Ermenistan ile arası bozuktur. Çünkü Denikin ile savaşlarında kendilerine destek vermemişti. Paris Barış Konferansı'nda İngilizlerin tahliyesi sırasında Ermenilerin durumu da görüldü. Sonunda, Paris Yüksek Konseyi tarafından 5 Ağustos 1919'da Amerikalı Albay Haskell, İtilaf Devletleri Ermenistan Yüksek Temsilcisi olarak atanmıştı². Haskell'in vazifelerinden birisi de Yakınoğu Yardım Komitesi vasıtasıyla Ermenilere başta gıda olmak üzere yardım götürmekti (*The Atlanta Constitution*, August/Ağustos 29, 1919, s. 6; *New York Times*, September/Eylül 22, 1919). Batılı devletler bu şekilde Ermenileri koruma altına aldıklarını düşünmekteydiler.

İngiliz hükümeti Kafkasya'yı tahliye gününü kararlaştırdıktan sonra, Kafkasya ve özellikle Batum'daki durumu müzakere etmek için tahliyeden 11 gün önce bir toplantı tertiplemişti. Lord Curzon'un başkanlık ettiği toplantının diğer katılımcıları ise Korgeneral Sir H. V. Cox (Hindistan Askeri Sorumlusu), Tümgeneral Sir P. P. De B. Radcliffe (Savaş Bakanlığı, Askeri Operasyonlar Sorumlusu), Tuğgeneral W. H. Bartholomew (Savaş Bakanlığı), Tuğgeneral R. M. Groves (Hava Bakanlığı), Yüzbaşı C. P. R. Coode, Mr. G. J. Kidston (Dışişleri), Mr. J. D. Gregory (Dışişleri) ve İngiltere tarafından Tiflis'e siyasî temsilci olarak atanan Wardrop idi.

¹ NA, FO, 371/3662, 114276, Wardrop Memorandum (4 Ağustos 1919).

² NO, FO, 371/3671, 111683, Appointment of Haskell (Paris) (5 Ağustos 1919).

Toplantının ana konusu tahliyenin nasıl olacağıydı. Toplantıda tahliye zamanının yaklaştığı fakat nasıl bir süreç takip edileceğinin belli olmadığı tartışılmıştı. Ama ortaya çıkan sonuç 15 Ağustos'ta başlayacak olan tahliyenin iki yada üç ay kadar sürebileceği şeklindeydi.

Toplantı'nın diğer bir gündem maddesi tahliyeden sonraki durumdu. General Radcliffe, Savaş Bakanlığı'nın tahliyeden sonra Tiflis'te hiç kimseyi bırakmamayı düşündüğünü söylemişti. Wardrop ise tahliye olsa bile Tiflis'teki karargâhın kalması gerektiğini, buna ilave olarak Tiflis'in dışında Batum'da da bir yetkilinin kalması gerektiğini belirtmişti. Gürcü taraftarı olan Wardrop bu toplantıda da Gürcüler lehine konuşarak, Batum'un nüfusunun Müslüman ve Gürcü olduğunu çok az Ermeni, yok denecek kadar az da Türk ve Kürt olduğunu söylemişti. Wardrop ilave olarak, Gürcistan'ın Batum'un dışında Lazistan topraklarına da sahip olması gerektiği vurgulamış, fakat bu bölgelerin eskiden beri Türk sınırı içinde olduğunu da belirtmekten geri durmamıştı.

Mr. Kidston ise Batum'un Rusların idaresi altında ayrı bir vilayet olması gerektiğini belirtmişti. Buna karşı en ciddi muhalefet yine Wardrop'tan gelmişti. Wardrop Batum'un Rusların hâkimiyetinde olmasını istememekteydi. Ona göre Denikin'in Batum'u ele geçirmesi engellenip, Gürcülere verilmeliydi. Toplantıya başkanlık eden Lord Curzon ise Batum'un geleceğinin iki ya da üç ay içerisinde çözülmesi gerektiğini belirttikten sonra, Bakû, Erivan, Tiflis ve Batum'un İngiliz birlikleri tarafından tahliye edilmesini Wardrop'tan istemiştir¹.

Kafkasya'nın tahliye ve Batum'un mukadderatı ile alakalı toplantı bu şekilde sona ermişti. Toplantı, İngilizlerin Kafkasya konusunda hala kendi aralarında bir fikir birliği olmadığını göstermekteydi. Bu nedenle sağlıklı politikalar da üretememekteydiler. Toplantıda Kafkasya'nın tamamıyla tahliyesi kararlaştırılırken, Batum'un geleceği hakkındaki kararın 2-3 ay içerisinde verileceği belirtilmişti. İngiliz Savaş Bakanlığı da 12 Ağustos 1919'da Kafkasya'nın tahliye edilmesini fakat Batum'un tahliyesine 2 ay kadar bir zaman olduğunu bildirmişti².

¹ NA, FO, 371/ 3663, 139240, Inter-Departmental Conference On Middle Eastern Affairs (4 Ağustos 1919).

² NA, FO, 608/85, 347/1/6, War Office to G.O.C. (İstanbul) (12 Ağustos 1919).

Bu arada Batı devletlerinde bulunan Ermeniler İngilizlerin Kafkasya'dan çekilmemesini sağlamak için lobi faaliyetleri sürdürmekteydiler¹. Batı basının çabaları İngiliz politikaları üzerinde tesirli olmamıştı. Belirlendiği gibi İngilizlerin Kafkasya'dan geri çekilmesi planlandığı zamanda, yani 15 Ağustos'ta başlamıştı.

4.4.3. İngilizlerin Kafkasya'yı Tahliye Sürecinde Bölgesel Güçlerin Batum Politikaları

İngilizlerin Kafkasya'yı tahliye etmelerinin kesinleşmesi Batum üzerinde hak iddia eden bölge güçlerinin de yeniden bu düşüncelerinin gün yüzüne çıkmasına neden olmuştu. Bu süreçte Türkiye², Gürcistan³, Ermenistan⁴, Denikin⁵, Azerbaycan⁶ gibi bölgesel güçlerin dışında Batum'daki Müslüman gruplar da Batum üzerinde çekişme üzerindeydiler.

Batum'daki Müslüman gruplardan Batum Livası İslam Cemiyeti, Türk taraftarıydı ve geniş muhtariyet çerçevesinde Batum'un Türkiye'ye bağlanmasını istemekteydi⁷. *Sadaya Millet* gazetesi etrafında toplanan bu cemiyet, Nisan 1919'da Cenûb-i Garbî Kafkas

¹ Lobilerin en etkili silahları basındı. 13 Ağustos 1919'da *The Times* gazetesinde "Armenia's Peril" adlı yazıda İngilizlerin Kafkasya'yı tahliye etmeleri durumunda Ermenilerin Türk çeteleri ve Tatarlar (Azerileri kastediyor, M.S) tarafından katliama uğrayacakları söylenmekteydi (*The Times*, August/Ağustos 13, 1919, n. 42177, s. 11). Manchester Guardian'da da aynı şekilde haberler çıkmıştı (Rose, 1985:145). *The Atlanta Constitution* gazetesinde ise Ermenilerin İngiliz kuvvetlerine güvendikleri yazılmıştı (*The Atlanta Constitution*, August/Ağustos 29, 1919, s. 6). *Christian Science Monitor* gazetesi de İtilaf Devletleri Ermenistan Yüksek Komiseri Haskell'in sözlerine yer vererek İngiliz birliklerinin Kafkasya'da kalmalarına ihtiyaç olduğunu belirtmişti (*Christian Science Monitor*, September/Eylül 9, 1919, s. 2).

² Türklerin askeri kuvveti şu şekildeydi: Yaklaşık 23.500 savaşı askeri oluşturan 8 fırka düzenli Türk birliği sınırdadır. Mustafa Kemal yaklaşık 100.000 silahlı ve eğitimli askeri kontrol edebilir. Bunlar toplularla teçhiz edilmiş, cephaneleri ve nakliyat gereçleri olan bir ordudur. Bu kuvvet Erzurum-Kars-Erivan bölgesine uzanmaktadır (NA, FO, 371/ 3668, n. 132928, The Position Of the Proposed British Detachment In the Caucasus memorandum by Imperial General Staff -17 Eylül 1919).

³ Gürcistan'ın silahlı 3 Gürcü tümeni ve ayrıca bir süvari tugayı vardır. Her tümende 6 bataryaya sahip bir topçu taburu vardır. Bir Ağır Topçu Taburu ve bir Dağ Topçu Bölüğü bulunmaktadır (NA, FO, 371/ 3668, n. 132928, The Position Of the Proposed British Detachment In the Caucasus memorandum by Imperial General Staff - 17 Eylül 1919).

⁴ Ermeni kuvvetleri Erivan ve Kars civarında toplanmışlardır. Onların birlikleri 2 piyade tümenine eşitti. Süvari tugayı, 18.000 tüfek ve 60 topu vardır (NA, FO, 371/ 3668, n. 132928, The Position Of the Proposed British Detachment In the Caucasus memorandum by Imperial General Staff - 17 Eylül 1919).

⁵ Denikin'in ordusu olmak üzere yaklaşık 20.000 kişidir. Bu ordu İngilizler tarafından silah, cephane, yiyecek bakımından oldukça iyi bir şekilde donatılmıştır (NA, FO, 371/ 3668, n. 132928, The Position Of the Proposed British Detachment In the Caucasus memorandum by Imperial General Staff - 17 Eylül 1919).

⁶ Azerbaycan, 2 düzensiz tümene sahiptir (NA, FO, 371/ 3668, n. 132928, The Position Of the Proposed British Detachment In the Caucasus memorandum by Imperial General Staff 17 Eylül 1919).

⁷ ATASE, İSH, K: 80, G: 29, B: 29-3.

Cumhuriyeti, İngilizler tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra bu cumhuriyetin topraklarında kurulan 12 şura hükümetinden birisiydi (Gökdemir, 1989:176). Batum Livası İslam Cemiyeti'nin kurulma amacı şu şekilde anlatılmıştır: 93 muharebesinden sonra 40 sene Rusya hükümeti idaresinde uyumuş kalmış Batum ve havalisi Müslümanlarını uyandırmak, Elviye-i Selâse içeren Vilayat-ı Şarkiye'yi takviye ve tahkim ve tevsî için 1919 tarihinde merkezi Batum olmak üzere Batum Livası İslam Cemiyeti kurulmuştur¹.

Azerbaycan'da görev yapıp Batum'a gelen Türk subayları da İslam Cemiyeti'ne destek vermekteydiler. Bu subaylardan bazıları Batum'da Petrograd otelinde Müslümanlar arasında Türk taraftarı toplantılar tertiplemekteydiler (BPSVADM, belge no: 104, s. 175-176).

Batum'daki Türk yanlısı Müslümanlara en büyük destek, Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa etrafında oluşan ve Erzurum'da XV. Kolordu Kumandanı Kazım Kerebekir Paşa'nın destek verdiği Milliyetçi hareketten gelmişti. Türk Milliyetçileri 23 Temmuz 1919'da, Erzurum'da bir kongre düzenlemeye karar vermişlerdi. Elviye-i Selâse'deki sabık Cenûb-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti'ne mensup kişiler, Türk milliyetçileriyle bağlantıya geçmeye çalışmaktaydılar. Kongreyi fırsat bilen Elviye-i Selâse Müslümanları, 19 Temmuz 1919 tarihinde Kongre Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya müracaat ederek, Elviye-i Selâse'yi temsilen kongreye katılmak istediklerini belirtmişlerdi². Elviye-i Selâse temsilcilerinin de katıldığı kongre, 23 Temmuz 1919'da

¹ TİTE Arşivi, 96/ 37. 23 Eylül 1919.

² Elviye-i Selâse Müslümanlarının gönderdiği dilekçe şu şekildeydi:

“Vilâyât-ı Sitte Kongresi Riyâset-i Huzur-u Âlisine
Reîs Efendi Hazretleri

Elviye-i Selâse, Vilâyât-ı Sitte'nin ayrılmaz bir cüzi olmuştur. Bu telâkki-yi necîbânedan doğan kanaatle biz kardeşleriniz de, sevgili Türkiye'nin öz ve necîp evlâdlarıyla mücahâdede yanyana oturmayı istiyoruz. Gelecek felâket size bize değil hepimizdedir. îcâb ettiği gün siz kardeşlerimizle aynı saff-ı harb üzerinde can vermek için karar vermişiz ve bu hissimizden fedakârlık yapmak niyetinde değiliz. Avrupa'nın, ba-husus İngilizlerin bizim için reva gördükleri müteassıp hareketler yüzünden zayi edilen hukukumuz henüz telâfi kabul etmez bir hâlde değildir. İşte biz kardeşleriniz bu hukukumuzun inikad edecek büyük kongrede, müdafaası için Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti sabık Hâriciye Nâzırı Fahreddin Bey'le Ardahan eşrafından ve Millî Şûra azasından Rasim Bey'i selâhiyyet-i lâzimeyi hâiz murahhas sıfatıyla kongrede isbât-ı vücûd etmek üzere seçtik. Bu itimâdnâmenin kâfi bir vesika olarak kabul buyrulmasını, ihtirâmâtımızı ilâveten rica ederiz.

19 Temmuz 1335 (1918)

Ardahan Aşiret Rüesasından Mehmet

Çıldır Eşrafından (sabık) Kars Şûra-i Millî Reisi Dr. Esad

Ardahan Millî Şûra Azasından Hacı Hamidzâde Hafız

Ardahan Millî Şûra Azasından Hacı Nebizâde Kâmil

toplanmıştı¹. Kongrede alınan kararlar Elviye-i Selâse ahalisinin moralini yükseltmişti. Çünkü bölgede “Milli Şura” milislerinin Kuva-yı Milliye’yi temsil etmesine karar verilmişti. Mustafa Kemal Paşa da “sizin mücadeleniz bizim mücadelemizdir” diyerek onları desteklemiştir. Mustafa Kemal Paşa, 12 Ağustos 1919’da Albayrak Gazetesi sahibi Necati Bey vasıtasıyla Elviye-i Selâse ahalisine gönderdiği mesajda, Elviye-i Selâse’nin Türkiye’ye bağlanması yönünde çalışmaların yapılacağını belirtmiş ve bu konuda hazırlıkların yapılmasını istemişti². Batum’daki Batum İslam Cemiyeti de Türk milliyetçileri ile organize bir şekilde çalışmalarına devam etmişlerdi. Cemiyet İsviçre’de Müdafâ-i Hukuk Cemiyeti kurarak Batum Müslümanlarının haklarını aramaktaydı. Fakat bu arada Cemiyetin en büyük rakibi olan İslam Tahlis Cemiyeti ise İstanbul’da Amerika Heyet-i Tahkikiye Başkanı Doktor Karakin ile Batum Müslümanları adına temasa geçmişti. İslam Cemiyeti ise İslam Tahlis Cemiyeti’nin ne hakla böyle bir teşebbüse giriştiğini, yayın organı *Sada-yı Millet* vasıtasıyla sormaktaydı (*Sada-yı Millet*, 30 Ağustos 1335/1919, n. 48, s. 2).

Batum konusunda en fazla hak iddia edenlerin başında gelen Gürcüler, İngilizler daha henüz tahliye başlamadan, Temmuz ayı başlarında 5.000 kişilik bir kuvveti Batum sınırındaki Notanebi istasyonuna yığmışlardı. İşin ilginç tarafı, Denikin için birlikte savaşan Gürcistan ve Azerbaycan’ın Batum için de birlikte hareket ediyor olmasıydı. Bu amaçla Gürcülere destek olması için 5.000 kişilik Azerbaycan kuvveti de buraya getirilmişti. Bunlar İngilizlerin Batum’u tahliyesini müteakip şehri işgal edeceklerdi.

Ardahan eşrafından Abdullah Hacı Hüseyinzade
Ardahan Eşrafından ve Ardahan Milli Şura Reisi Mehmet Ali
Ardahan Milli Şura Azasından Abdullah Ağazâde Kâmil
Ardahan Aşiret Rüesasından Bahri ” (ATASE, ATA.ZB, K: 6, G: 51, B: 51-1; Gökdemir, 1989:191; Gökdemir, 1990:151).

¹ Erzurum Kongresi hakkında daha fazla bilgi için bkz: Selvi, 2000:101-121.

² Mustafa Kemal ve Hüseyin Rauf imzalı yazı şu şekildedir:

“Necati Efendi Biraderimize

Elviye-i Selâse’deki İslâm Cemiyeti’nin nezdinizdeki itimâdnâmesi, dikkatimizi çekti. Hakk-ı âlinizde ibraz, edilmiş bulunan itimâtta ne kadar isabet vardır, Zat-ı âliniz Şarkî Anadolu’nun Erzurum’da akdeylediği kongrede murahhas olarak hazır bulunmuş olduğunuzdan, kongrenin tesbât ettiği esaslara ve dâhili nizâmnameye ve bilhassa Osmanlı Devleti topraklarından olan Elviye-i Selâse’deki kardeşlerimiz hakkındaki, Kongre heyetinin ne kadar büyük bir heyecanla duygulanmış olduklarına yakinen şahit oldunuz.

Bugün mevcut olan bazı sebebler ve bölgedeki siyasî durumun çok yakında son bulacağı hakkındaki kanaate malûm oldunuz. Bütün bu nokta-i nazarı Elviye-i Selâse’deki İslâm kardeşlerimize anlatıp ve ona göre icâb eden şartlara hazır olmalarını söyleyiniz ve ileride, müsait şartların, emniyet ve nizâmın sağlanmasının beklendiği ve bunun da hayırlı işlere vesile olacağı işbu varaka ile de teyîd olunur.

Mustafa Kemâl

Hüseyin Rauf” (ATASE, ATA.ZB., K: 6, G: 51, B: 51-2; Gökdemir, 1989:193-194; Gökdemir, 1990:156).

Batumlu Müslümanlar ile Acaralılar ise herhangi bir işgale karşı kendi teşkilatlarını kurmaktaydılar¹.

Türkler ve Gürcülerden sonra Batum'da hak iddia eden diğer bir güç Denikin'di. Denikin, Batum'un Rusya'nın bir parçası olduğunu iddia etmekteydi. Denikin'e göre Rusya'nın ve Rus halkın çıkarının bu şehrin Rusya'nın elinde olmasına bağlıydı. Denikin, İngilizlerin Gürcülerle anlaşma yapılarak burasının Gürcistan'a verilmesinden endişe etmektedir². Bu nedenden dolayı, İngilizlerin Kafkasya'dan çekildikten sonra Denikin'in Batum'daki temsilcisi Romonovski'ye şehrin kontrolünü eline geçirmeyi planlamaktaydı³.

Diğer bir unsur ise Ermenilerdi. Ermeniler Batum'u kendileri için dünyaya açılan kapı olarak görmekteydiler. İtilaf devletlerinin yardımları Ermenistan'a ancak Batum yoluyla girebilirdi. Bu nedenle onlar Batum'un Gürcülerin ve Türklerin eline geçmesini istememekteydiler. Batum, kendilerine verilmese bile İngilizlerin ya da uluslararası güçlerin elinde olabilirdi⁴.

Batum ve havalisi üzerinde bu kadar hak iddia edilmesi üzerine, General Milne, Batum'un idaresini kendi uhdesinde devam ettirmeye karar vermişti. Çünkü ona göre, Batum halkının burayı yönetebilecek kapasiteleri yoktu. Bu nedenden dolayı General Milne, İngiliz birlikleri bütün Kafkasya'yı tahliye etse bile, küçük bir birlik eşliğinde Batum vilayetinin İngilizlerin kontrolü altında olması gerektiğini savunmaktaydı⁵. General Milne tarafından Temmuz ayında atılan bu fikir ileride Batum'un "mukadderatı" olacaktı.

Gürcüleri Batum konusunda dizginleyen ve onları İngilizlere yaklaştıran yine Denikin faktörü olmuştu. İngilizlerin İtalya'nın mandadan vazgeçmesi üzerine yeniden

¹ ATASE, İŞH, K: 345, G: 195, B: 195-1, 3. Fırka Kumandanı Vekili Atf Bey'den XV. Kolordu Kumandanlığı'na (2 Ağustos 1919). Bu ilginç bilgiyi İngiliz Arşivleri de desteklemektedir (NA, FO 371/ 3662, 114781, Denmis – Ekaterinodar raporu - 19 Temmuz 1919).

² NA, FO, 371/ 3363, 126879, Minutes of Batum by Lord Curzon (10 Eylül 1919).

³ NA, FO, 371/ 3663, 139240, Inter-Departmental Conference On Middle Eastern Affairs (4 Ağustos 1919).

⁴ NA, FO, 371/ 3363, 126879, Minutes of Batum by Lord Curzon (10 Eylül 1919). Batum'un Ermenistan'ın bir parçası olması gerektiği düşüncesi daha henüz Paris Konferansı başlamadan Bogos Nubar Paşa tarafından dillendirilmekteydi (*The Times*, December/Aralık 31, 1918, n. 41985, s. 7). Ermeniler bunun dışında İngilizlerin Kafkasya'yı tahliye etmesini istememekteydiler. Bu nedenle Ermeni Başbakanı Hatisyan, İngilizlerin tahliyesi sonunda Türklerin katliamına maruz kalacaklarını iddia etmekteydi (*The New York Times*, October/Ekim 26, 1919, s. 19).

⁵ NA, FO, 371/ 3662, 114781, General Milne'den (23 Temmuz 1919).

Denikin'e yönelmesi Gürcüleri telaşlandırmıştı. Çünkü, Denikin'in Kafkasya'ya yerleşmesi kendi varlıklarının sonu anlamına gelmekteydi. Bu ortamda Gürcü kabinesi toplanarak İngiliz hükümetiyle ilişkileri düzeltmek amacıyla şu kararları almışlardır: 1- Gürcü hükümeti, İngiliz hükümetinden birliklerinin şu anda Gürcistan'da kalmasını istemektedir; 2- Gürcü hükümeti, İngilizlere büyük ekonomik ve endüstriyel ayrıcalıklar vermeye hazırlanmaktadır; 3- Gürcü hükümeti, İngiliz hükümetinden bağımsız kalmaları için yardım etmelerini ve Gönüllü ordudan korumalarını istemektedir; 4- Gürcü hükümeti İngiliz hükümetine kendilerine yardım ettikleri ve birliklerini Gürcistan'da bulduklarını için teşekkür etmektedir. Ayrıca, Gürcüler Batum'un kendilerine verilmesi halinde İngilizlerin burayı kömür merkezi haline getirmesine karşı çıkmayacaklardı¹. Gürcüler İngilizleri istemeseler de Ruslara tercih edeceklerini açıkça ortaya koymuşlardı. Bu konuda İngilizlere Batum'da ayrıcalıklar bile teklif etmişlerdi.

Gürcülerin almış oldukları bu karardan mıdır bilinmez, General Milne'nin de düşüncesi Gürcüler lehine çevrilmişti. Ona göre de eğer İngilizler Batum'dan çekilirlerse Batum Gürcistan'a verilmeliydi. 6 Ağustos 1919'da Milne İngiliz Savaş Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta özetle şunları belirtmişti:

1 - Brest-Litovsk Barışı ile Batum vilayetinin % 90 nüfusu olan Gürcüler, Gürcistan'dan ayrılmışlardı. Şimdi bu anlaşma yürürlükten kaldırılmıştır. Şu anda halkın isteği, Batum vilayetinin iktisaden Gürcistan'a bağlanmasıdır.

2- Batum Türkler tarafından alınana kadar Gürcülerin olmuştur, o zamanda birçok Türk Batum'u terk etmiştir. Gürcü hükümeti Batum şehrinin Gürcistan'a verilmesini istemektedir. Fakat onlar bunun Paris Antlaşması'nın geçici değil son ve kesin kararı olmasını talep etmektedirler.

3- Gürcü hükümeti, Batum'un kendilerine verilerek, İngilizlerin kontrolü altında Karadeniz kıyısında kömür istasyonu ve askeri ve donanma üssü olmasını istemektedirler².

General Milne, bu düşüncelere sahip olmasına rağmen, tarihî açıdan yanılmaktaydı. Çünkü Batum'da Gürcülerin hâkimiyet dönemleri çok fazla olmamıştı. Batum, eski

¹ NA, FO 608/ 88, 356/2/7; NA, FO, 371/ 3668, 113402; NA, FO 371/ 3662, 118593 G.H.Q. İstanbul to War Office (4 Ağustos 1919).

² NA, FO 371/ 3662, 118593; NA, FO 608/ 88, 356/2/7, G.H.Q. İstanbul to War Office (6 Ağustos 1919).

çağlardan bu yana Roma, Bizans, Arap, Selçuklu, Osmanlı ve Rus hâkimiyetlerinde kalmıştı. Ancak, bu devletlerin arasındaki kısa geçiş dönemlerinde ise Gürcü prenslikleri Batum'da hâkimiyet kurabilmişlerdi. Milne'nin gözden kaçırdığı diğer bir husus ise, Batum'un % 90 nüfusuna sahip olan Gürcülerin, Gürcistan'a bağlanmak istemesi şeklindeki görüşüydü. Bu Gürcülerin çoğunluğu Müslümandı ve bunların da büyük çoğunluğu Türk tarafını isteyen Sada-yı Milliyecilerden oluşmaktaydılar. İslam Tahlis Cemiyeti etrafında toplan bazı Müslüman Gürcüler ancak Gürcü hâkimiyetini istemekteydiler. Milne'nin bu açıklamalarından İngilizlere meyleden Gürcistan'ı diğer devletlere tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Gürcüler, Batum'un kendilerine verilmesi karşılığında İngiliz askerlerinin kontrolü altında kömür istasyonu ve askeri ve donanma üssü haline getirilmesi teklifini bir adım daha ileri götürerek, İngiliz birliklerinin masraflarının yerel hükümetlerce ödenmesi maddesini de eklemişlerdi. Bu teklifi İngiliz hükümetine ileten Wardrop, İngilizlerin yerine Amerikan ve Fransız birlikleri gelmesi durumunda Kafkasya'da tam bir kaos oluşacağını ve bundan dolayı Rusya'nın hâkimiyeti altına gireceğini belirtmişti¹. Gürcü taraftarı Wardrop, Kafkasya'da İngilizlerin dışında Gürcistan'dan başka bir devlet istememekteydi.

İngilizlerin 15 Ağustos 1919'da Kafkasya'da tahliye başlaması, Gürcülerin Batum konusundaki faaliyetlerini artırmıştı. Batum'un Gürcistan'a verilmesi konusunda onların büyük destekçileri Gürcistan İslam Tahlis Cemiyet'i idi. Cemiyetin başkanı Mehmet Bey Abaşidze Batum Vilayeti'ndeki Müslümanları 31 Ağustos 1919'da yapılacak toplantıya davet etmişti. 100 kişinin katıldığı toplantıda şu kararlar alınmıştı:

“1) Biz Batum vilayeti halkı din olarak Müslüman, etnik olarak Gürcü, dil, tarih, kültür ve gelenek olarak da anavatan Gürcistan'ın idarî ve iktisadî olarak bölünmez bir parçasıyızdır.

2) Batum vilayetinin şu anki durumu vilayetin yönetimine katılmayan yerli halka büyük zorluklar çıkarmaktadır. Bu sorumsuz yabancı unsurlara tahammül edilemez, politik durum ve vilayetin barışına müdahale etme şansı vermektedir.

3) Diğer Transkafkasya devletlerinde ve İtilaf devletlerinde olduğu gibi Batum vilayeti halkın siyasî, iktisadî ve diğer çıkarlarının çözülmesi zorunludur. Böylece vilayette barışçıl bir şekilde yaşamak mümkün olacaktır.

¹ NA, FO, 371/ 3668, 113402, Mr. Wardrop (Tiflis) to WO (8 Ağustos 1919).

4) Biz tek çözümün anavatan Gürcistan Cumhuriyeti'ne bağlanmamıza izin verilmesinde görmekteyiz. Bizim kesin kararımız şu şekildedir: Batum vilayeti ve şehri özerk bir birim olarak anavatan Gürcistan Cumhuriyeti'ne katılacaktır. Millî azınlıkların diğerlerinin hakları ile aynı hakka sahipliği garanti altına alınacaktır.

5) Biz deklarasyonumuzu Paris konferansına ve Gürcistan cumhuriyeti hükümetine yukarıdaki kararları gerçekleştirmeye adım atılması için gönderdik”¹.

Gürcistan, Azerbeycan, Ermenistan ve İran hükümetlerin konsolosları ve diplomatik temsilcilerinin de hazır bulunduğu (*Borba*, Fevral/Şubat 13, 1920, n. 134 (589), s. 2; *La République Géorgienne*, Février/Şubat 29, 1920, n. 34. s. 2/3) Batum'daki Müslümanların yaptığı toplantıda “tek çözüm olarak anavatan Gürcistan'a iltihak” kararı çıkmıştı. Fakat göz ardı edilmemesi gereken husus, Gürcistan İslam Tahlis Cemiyeti, Batum'daki Müslümanların tamamını temsil etmemekteydi. Bu istek sadece kendilerini bağlardı. Tahlis Cemiyeti, bu kararı aldıktan bir gün sonra, 1 Eylül 1919'da belediye binasında “Batum Vilayetinin Gürcü Müslümanları Konferansı”nı tertip etmişti. Toplantıda tarihî nitelikte olan “*Müslüman Gürcistan Özerk Hükümeti*” kurulmasına karar verilmiş ve bu konuda şu kararlar alınmıştı:

- 1- Müslüman Gürcistan anavatanı Gürcistan cumhuriyetine özerk bir birim olarak katılacaktır.
- 2- Müslüman Gürcistan kendi yasama meclisine sahip olacaktır.
- 3- Müslüman Gürcistan Hükümeti kendi içlerinde bağımsız olacaktır mesela; a) din, b) adalet, c) yönetim, d) eğitim, e) tarım, ticaret, endüstri ve genel ekonomiler
- 4- Müslüman Gürcistan Özerk Hükümeti, Gürcistan Hükümeti ile aşağıdaki konularda belli şartlar altında birlikte hareket edeceklerdir: Savaş, ekonomi, dışişleri, posta ve telgraf, demiryolları ve gümrükler.
- 5- Özerk Gürcistan'ın temel kanunları Kurucu Meclis tarafından geçirilecektir.
- 6- Meclis (ya da Kurucu Meclis) geniş özerklik çerçevesinde Müslüman Gürcistan'ın, Gürcistan Cumhuriyeti ile birleşmesine yetkili olacak ve Paris Konferansı'na ve Gürcistan Cumhuriyeti'ne bu amaç için dilekçe gönderecektir.
- 7- Konferans, Batum vilayeti halkının haklarını korumak ve vilayeti yönetmek için meclisi oluşturacak ve 37 delege seçecek.
- 8- Meclis, İngiliz hükümeti ve müttefiklerine şu konularda temsilde yetkilidir:

¹ NA, FO, 371/3363, 139963, Mehmet Bey Abaşidze (31 Ağustos 1919) enclosure of Mr. Wardrop to Foreign Office (12 Eylül 1919); BPSVADM, belge no: 152, s. 235-236. İslam Tahlis Cemiyeti'nin *İslam Gürcistanı* gazetesinin dışında diğer bir yayın organı gibi hareket eden, Hamşizâde Cemal Paşa'nın da destek verdiği bir gazete olan ve Ahıska'da yayınlanan *Meshet* gazetesi, bu olayı Gürcü Müslümanların kurtuluşu olarak görmekteydi. Gazetede çıkan makalede bu toplantıya bütün Müslüman Gürcülerin katıldığı anlatılarak, makale “*Yaşasın Gürcistan Hükümeti Cumhuriyeti! Yaşasın İslam Gürcistan'ın Muhtariyet İdaresi!*” sonlandırılmıştı (*Meshet*, 31 Ağustos 1919, n. 10, s. 1).

- a) Batum vilayetinin idaresi vilayetin halkı tarafından seçilen meclisin elinde olması.
- b) Batum belediyesi için yeni seçimler organize edilmesi.
- c) Vilayetin posta ve telgrafı Gürcistan Cumhuriyeti hükümeti elinde olması
- d) Notanebi'de bulunan Gürcistan Cumhuriyeti Gümrük Evi'nin Batum'a taşınması"¹.

Bir devletin anayasası olma özelliği taşıyan bu karar ile Gürcistan'a bağlı ve geniş bir muhtariyeti içeren "Müslüman Gürcistan Özerk Hükümeti" ilan edilmişti. İngiliz hükümeti bu ilanı Wardrop'un 12 Eylül 1919 tarihli telgrafıyla öğrenmişti². Bu kararların İngilizler nezdinde çok fazla tesir etmediği, İngilizlerin yaptıkları icraatlardan anlaşılmaktadır. İngilizler Gürcistan'a karşı yumuşasalar da en büyük tehdit unsuru olarak algıladıkları Bolşeviklere karşı savaşan Denikin faktörü olduğu müddetçe, bu tarzdaki faaliyetlere prim vermeyeceklerdi.

İngilizlerin Kafkasya'yı tahliye etmeleriyle Batum'da Türkler, Gürcüler, Denikinciler, ve bunların yanında üçe ayrılan Müslüman halkın propaganda faaliyetlerine devam etmesiyle asayiş iyice bozulmuştu. Bunun üzerine General Milne Batum'da sert önlemler almaya karar verdi. Bu nedenle General Milne 1 Eylül 1919'da, 5 Eylül 1919'dan itibaren başlamak üzere Batum'da sıkıyönetim ilan etmişti. Sıkıyönetim kararları oldukça şiddetliydi. Sıkıyönetimin emirleri şu şekildeydi: Ellerin ateşli silah olanlar valiliğe bilgi verilecektir, bütün mektuplar ve telgraflara sansür uygulanacak, akşam 5.30'dan sonra dışarı çıkma yasağı olacaktı. Sıkıyönetimin yasakları ise Askerî Valiliğin izni dışında silah taşınmaması, izin almaksızın açık havada 6 kişiyi geçecek şekilde toplantı yapılmaması, ateşli nutukların atılmaması, ortalığı karıştırıcı haberler verilmemesi, malların fiyatlarının artırılmaması, İngiliz elbiselerine benzer askerî elbiseler giyilmemesi, Askerî Valilik tarafından kendisine görev verilen sivil polis ya da diğer memurların işlerini yapmasının engellenmemesi şeklindeydi. Bu kurullara uymayanların idam cezasına çarptırılacağı da ilave edilmişti (BPSVADM, belge no: 153, s. 236-237; BPSVADM, belge no: 169, s. 264; Margiev, 2008:257-258). İngilizler bu önlemlerle Batum'da grupların birbirleriyle sürtüşmelerini önlemeye çalışmışlardı. Fakat bunun dışında kendilerine karşı yapılan muhalefeti de bastırmak istedikleri açıktı.

¹ NA, FO, 371/3363, 139963, Mehmet Bey Abaşidze (1 Eylül 1919) enclosure of Mr. Wardrop to Foreign Office (12 Eylül 1919).

² NA, FO, 371/3363, 139963, Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (12 Eylül 1919).

Kafkasya'daki İngiliz devlet adamlarının Gürcistan lehindeki açıklamalarından sonra Denikin ve Batum Müslümanlarının diğer grubu Batum İslam Cemiyeti, İngilizlerin Batum'u Gürcülere vereceğini düşünmeye başlamışlardı. Denikin açıkça "İngiltere Batum'u Gürcülerin eline mi verecek?" diye sormaktaydı. Batum İslam Cemiyeti ise Batum'un Gürcülerin eline geçmemesi için harekete geçmiş ve Ozurgeti bölgesinde toplanmışlardı¹. Bunun dışında Ardahan'ın idaresi İslam Cemiyeti'nin eline geçmişti (*Sada-yı Millet*, 18 Eylül 1335/ 1919, n. 54, s. 1). Gürcülerle, Batum'daki Batum Livası İslam Cemiyeti taraftarları arasında savaşın çıkması an meselesi haline gelmişti.

Gürcüler ise İngilizlerle bağlantılarını kuvvetlendirmeye çalışmaktaydılar. Bu nedenle 27. Tümen Komutanı General George Norton Cory ile iyi iletişim kurmuşlardı. Gürcüler, dışarıdan gelebilecek herhangi bir tehlikeyi bertaraf edemeyeceklerini söyleyerek İngilizlerin kendilerini korumasını istemişlerdi². Aslında Gürcülerin dış tehlikeden kastı Denikin idi. Denikin'in hala en büyük destekçisi ise Gürcülerin sığındığı İngilizlerdi. Bu durum açıkça İngilizlerin Kafkasya politikasının paradoksunu oluşturmaktaydı.

Gürcülerle bu kadar yakınlaşmalarına rağmen, İngilizler, Bolşeviklere karşı savaşan Denikin'e destek vermeye devam etmekteydi. Eylül içerisinde İngilizlerin Denikin'e gönderdiği savaş malzemesi yaklaşık 15 bin tonu bulmuştu (BPSVADM, belge no: 158, s. 243). Ayrıca Batum şehrinin idaresinde Denikinciler hala etkiliydi. Maslov'un kurduğu sistem devam etmekteydi. Bu durum ise Gürcülerin hoşuna gitmemekteydi ve İngilizler nezdinde bu durumu şikâyetle bulunmaktaydılar³. Gürcülerin Batum'daki ayağı Batum İslam Tahlis Cemiyeti de 17 Eylül 1919'da Mehmet Bey Abaşidze'nin başkanlığında bir toplantı yaparak Denikincileri protesto etmişlerdi⁴. Denikinciler ise kendilerine karşı olan Müslümanları tehdit etmeye devam etmekteydiler⁵.

Gürcistan İslam Tahlis Cemiyeti'nin 1 Eylül 1919'deki Müslüman Gürcistan Özerk Cumhuriyeti'ni ilan ettikten sonra, Batum Livası İslam Cemiyeti de buna karşılık olarak bir toplantı düzenlenmesini kararlaştırmıştı. İngiliz Askerî Valisi Cooke-Collis'ten izin

¹ NA, FO, 371/ 3363, 127404, Denmiss Taganrog to War Office (3 Eylül 1919).

² NA, FO, 371/ 3363, 126879, Mr. Wardrop to Foreign Office (4 Eylül 1919).

³ NA, FO, 371/ 3363, 129488/1015/58, Mr. Wardrop to Earl Curzon (14 Eylül 1919).

⁴ NA, FO, 371/ 3363, n. 131983, s. 176-177. Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (20 Eylül 1919).

⁵ NA, FO, 371/ 3363, n. 131983, s. 197. Mr. Wardrop (Tiflis) to General Cory (22 Eylül 1919).

olarak 19 Eylül 1919'da 200 kişi ile bir toplantı yapan Cemiyet, Elviye-i Selâse'nin mukadderatı ile alakalı şu kararları almıştı:

“1- İtilaf devletleriyle Türkiye arasında imzalanan mütareke gereğince genel barışın sonuna kadar eskisi gibi Büyük Britanya hükümeti tarafından Elviye-i Selâse'nin muhafaza ve idare edilmesi ve ahalinin rey ve arzusu sorulmadıkça Barış Konferansı tarafından bir kararın verilmemesinin sağlanması;

2- Britanya hükümeti Batum'u terk etmek mecburiyetinde kaldığı takdirde Elviye-i Selâse'nin Türkiye'ye iade edilmesi;

3- Bu maddelerin kabul edilmemesi halinde Gürcü istilasına maruz kalmamak için memleketimizin müdafaa ve muhafazasının biz İslamlara terk edilmesi”¹.

Batum İslam Cemiyeti, aldığı bu kararlarla Osmanlı devletinin imzaladığı Mondros Mütarekesi'ne sadık kalacağını ve bu nedenle Batum'da İngiliz hâkimiyeti devam ettiği müddetçe şehrin İngilizlerde kalmasını bildirirken, İngilizlerin Batum'u terk ettiklerinde ise Türkiye'ye iade edilmesi talep etmekteydi. Batum İslam Cemiyeti'nin amacı Batum'un Gürcülere verilmemesini sağlamaktı.

Denkinciler, Gürcüler ve Batum'daki üçe bölünen Müslümanlar birbirleri arasında Batum için çekişmeler de Batum'un mukadderatına İngilizler karar vereceklerdi.

4.4.4. İngilizlerin Kafkasya'yı Tahliye Etmesi ve Batum Meselesi

İngiltere hükümeti aldığı karar sonucunda 15 Ağustos 1919'da Kafkasya'nın tahliyesine başlamıştı. Tahliyenin yapıldığı günlerde İngiliz birlikleri Kafkasya'nın değişik yerlerinde bulunmaktaydılar. Kafkas Genel Karargâhı Tiflis'te olmak üzere Batum, Bakû, Krasnovodsk, Petrovsk, Şusa, Culfa, Erivan, Kars ve Gagri'de İngiliz birlikleri mevcuttu². Bu birlikler Batum'a geldikten sonra, Batum'dan İstanbul'a tahliye edileceklerdi. İngilizler Hazar Denizi'ndeki donanmayı ise Denikin'e devredeceklerdi³.

İngiltere Kafkasya'yı tahliyeye başlamasına rağmen, kendisinin yerine geçecek herhangi bir devlet bulamamıştı. Kafkasya'yı her hangi bir ülkeye devretmeden tahliye

¹ ATASE, İSH, K: 99, G: 111, B: 111-2, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (12 Ekim 1919); BOA, A.AMD.MV, 106/ 11, lef: 1. XV. Kolordu Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezareti'ne (22 Ekim 1919); BOA, BEO.NGG, 1359/ 4290 (özet) (27 Ekim 1919); *Sada-yı Millet*, 23 Eylül 1335/1919, n. 56, s. 1; *İrade-i Milliye*, 24 Teşrinisani 1335/ Kasım 1919, n. 13, s. 2.

² <http://www.users.globalnet.co.uk/~cjmorton/service/ww1/27div/27division.htm> (21.03.2009).

³ NA, FO, 248/1229, Curzon (London) (21 Ağustos 1919). Mayıs ayı içerisinde de donanmanın Denikin'e devredilmesi meselesi gündeme getirilmişti (NA, ADM 116/2055, Naval Section /Memorandum and Minute - 1 Mayıs 1919). Hazar denizindeki İngiliz donanmasının vazifesi Astrahan'daki Bolşevik donanmasını kontrol etmektir (*The Times*, August/Ağustos 7, 1919, n. 42172, s. 9).

etmek istemeyen İngiltere, en son olarak 19 Ağustos 1919'da Amerika'ya İngilizlerin Kafkaslarda kalmasının maliyetini karşılayıp karşılamayacaklarını sormuştu. Fakat Amerika'nın cevabı ise olumsuzdu¹. İngiltere bu cevaptan sonra tekrar Fransa'ya döndü. Fransızlar Kilikya'dan Ermenistan'a 12.000 asker göndermeyi teklif ettiler. Fakat böyle bir olayı İngilizler kabul edemezlerdi, çünkü Mezopotamya'nın hemen kuzeyinde bu kadar büyük bir güç kendi çıkarlarını tehlikeye atabilirdi (Rose, 1985:148-149).

İngiltere'nin Kafkasya için mandacı olarak başka devletleri ararken, bir taraftan da tahliye devam etmekteydi. 22 Ağustos'a kadar Bakû'deki bütün kuvvetlerini Batum'a çekmişlerdi². Fakat tahliyeden sonraki durum hala net değildi. Bu konuda ilk somut plan General Milne'den gelmişti. Milne, 21 Ağustos 1919'da İngiliz Savaş Bakanlığı'na tahliye konusundaki önerilerini iletmmişti. Ona göre tahliye süreci şu şekilde işlemeliydi: Batum şehrinin yönetimini İngilizler devam ettirecekler ve Gürcüler, Ruslar ve Türkler arasındaki bu şehir için kavgalar önlenecek; devletlerin arasında olası savaşı önlemek için Batum, Tiflis ve belki Bakû'de İngiliz komiserleri bırakılacak. Kuvvet olarak 1 Hindistan tugayı, 3 Hint taburu kalacaktır. Kuvvetlerin görevleri şu şekilde olacaktır. 1 İngiliz ve 1 Hint taburu Batum'da şehrin ve İngiliz üssünün korumasını sağlayacak, 2 Hint taburu Tiflis'te, 1 ya da 2 grup Bakû'de bulunacaktır. Azerilere karşı Ermeniler asker olarak istihdam edilecektir. İngiliz taburlarının Batum'dan çekilmemesi gerekiyordu, çünkü bunlar orada düzeni sağlayacaklardır. Batum'da bir hava filosu kalabilir, fakat personeli yine İngiltere'den gelmelidir. Bakû'ye siyasî mümessil olarak Albay Stokes'ın atanması düşünülmektedir, fakat oraları iyi bilen Tuğgeneral Shuttleworth'un atanması daha iyi olacaktır. Stokes de Tiflis'te Wardrop'a katılabilir³. General Milne'nin bu teklifi Temmuz ayındaki düşüncelerinin bir adım ötesindeydi. Bu teklife göre İngilizler Kafkasya'dan birliklerini üç önemli nokta, Batum, Tiflis ve Bakû dışında tahliye edeceklerdi. Bu yerler ise Maverâ-yı Kafkasya'nın ticarî ve stratejik

¹ NA, FO, 371/3668, 122311, Earl Lord Curzon to Mr. Lindsay (29 Ağustos 1919) & Enclosure to Earl Lord Curzon Mr. Lindsay (29 Ağustos 1919) – Lord Curzon to the American Ambassador (19 Ağustos 1919); DBFP, c. III, 1949:531-533. *Los Angeles Times* gazetesi ise İngiltere'nin Amerika'dan 200.000 asker göndermesini istediğini yazmaktaydı (*Los Angeles Times*, September/Eylül 6, 1919, s. 13). Fakat bu haberin abartılı olduğu ortadadır.

² ATASE, İSH, K: 94, G: 69, B: 69-4, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (22 Ağustos 1919). İngilizlerin tahliye başlamları üzerine Ermeniler, Türkiye ve Azerbaycan tarafından saldırı yapılacağı endişesiyle İngiliz yetkililerine başvurarak, General Milne'den Ermenistan'a silah yardımıyla bulunmasını istemiştir (NA, FO, 371/ 3368, 123718, G.H.Q (İstanbul) to War Office - 28 Ağustos 1919).

³ NA, FO, 371/3668, G.O.C (İstanbul) to War Office (21 Ağustos 1919); NA, FO, 608/ 85, 347/1/6, G.O.C (İstanbul) to War Office (21 Ağustos 1919).

omurgasını teşkil eden Batum-Bakû demiryolu ve petrol boru hattı güzergâhıydı. General Milne bu güzergâhın başka güçlerin kontrolüne geçmesini istememekteydi.

General Milne'den sonra Batum hakkında bir teklif de, 1 Eylül 1919'da İngiltere'nin Batum konsolosu Patrick Stevens'dan gelmişti. Stevens'ın teklifi daha çok "kendisine yakışır bir şekilde" ticarî idi. Batum konsolosu İran üzerinde İngiltere'nin hâkim olması için Batum ile Kuzey İran arasında daha doğrudan ve hızlı iletişim sağlanması gerektiğine inanmaktaydı. Maverâ-yı Kafkasya demiryolu düzenli bir şekilde çalıştırılırsa Batı Avrupa ticareti İran ve Ermenistan'a taşınacaktı. Var olan demiryollarının yeterli olmadığını düşünen Stevens, daha önceleri de gündeme gelen ve Batum-Kars arasına bir demiryolu inşa edilmesi tartışılmasını tekrar gündeme taşımıştı. Batum'dan Çoruh vadisi boyunca Artvin'den geçerek Kars'a varacak olan bu hat sayesinde, ona göre bölgedeki hammadde ve diğer ürünler deniz yolu ile batı ülkelerine taşınacak ve özellikle İngiltere'den ve Avrupa'dan gelen ürünler Kuzey İran ve Ermenistan'a kolaylıkla Batum yolu ile ulaşacaktı. Ayrıca bu hat, buradaki insanlara hem gıda, yiyecek ve giyecek yardımının kolaylıkla ulaşılmasını sağlayacak, hem de buraların gelişmesine katkıda bulunacaktı. Böylece, Ermenistan ve İran gelişecekti¹. İngiliz konsolosun bu teklifi İngiliz hükümeti tarafından çok fazla rağbet görmemişti. Çünkü Stevens kendi kişisel çıkarları ile hükümetinin çıkarlarını birbirine karıştırmaktaydı. Belli ki böyle bir hat kendi şahsi işlerine hizmet edecekti. Nitekim Denizaşırı Ticaret Bakanlığı Mr. Stevens'in demiryolu projesini kabul etmemiştir².

Milne ve Stevens'dan sonra diğer bir öneri de İngiltere tarafından Kafkasya Baş Siyasî temsilcisi olarak atanan Oliver Wardrop'tan³ gelmişti. Wardrop'un 5 Eylül 1919 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği tahliye sırasındaki önerilerinin satırbaşlıkları kısaca şu şekildeydi:

¹ NA, FO, 371/3363, 133369, Stevens (Batum) to Foreign Office (1 Eylül 1919).

² NA, FO, 371/3363, 133369, Foreign Office (9 Ekim 1919).

³ Wardrop, 30 Ağustos 1919'da Tiflis'e ulaşmıştı. Gürcüler tahliye sürecinde çok şey bekledikleri İngiltere'nin temsilcisini oldukça sıcak karşılamışlardı. Wardrop, tren istasyonuna girdiğinde Kurucu Meclis Başkanı Gegeçkori ve meclis üyeleri ve büyük bir kalabalık tarafından İngiliz marşı eşliğinde karşılanmıştı. Wardrop'un Tiflis'e geldiği gün tatil ilan edilmişti (NA, FO 371/ 3363, 123404, Mr. Wardrop (Tiflis) to Earl Curzon - 30 Ağustos 1919). Bu coşku aynı zamanda Gürcü dostu olarak anılan Wardrop'un şahsına idi.

- 1) Gürcü hükümeti gösterilerden oldukça korkmaktadır. Kamu düzeninin elden gitmesi olasıdır. Bu nedenden dolayı hükümet istasyon ve sokaklardaki insan sayısını azaltmıştır.
- 2) İngilizlerin Kafkasya'dan tahliyesi bu cumhuriyetlerde yaşayan halk arasında büyük bir etki bırakır. Ayrıca, İngilizlerin varlığı, kuzeyde Denikin güneyde Kürt-Türk saldırılarına karşı onları korudukları için önemlidir. Batum'da evrensel bir umut vardır ve bu hala devam etmektedir. Eğer İngilizler ayrılırlarsa bu yok olacaktır. Denikin saldıracak, Ermenistan'a giden yardımlar kesilecek oradaki insanlar da katliama maruz kalacaklardır.
- 3) Büyük Britanya, diğer tüm devletlerden daha fazla Maverâ-yı Kafkasya'da prestij sahibidir. Denikin'in Dağıstan'daki faaliyetleri bir problem teşkil etmektedir. Gürcüler onlara küçük çapta olsa erzak mühimmat olarak yardım etmektedir.
- 4) Üç cumhuriyetin öğrencileri İngiliz okullarında teknik ve üniversite eğitimi almalıdır. Eğer İngiltere her ülkeden özenle seçilmiş insanları eğitirse, bu ülkelerin gelişmelerine katkıda bulunulmuş olunur.
- 5) Avrupa basınında çıkan Gürcülerin Bolşevikliğe meylettği şeklinde haberler gerçeği yansıtmamaktadır. Hayat pahalılığının çok yüksek olmasına rağmen Leninizm pek fazla rağbet görmemektedir. Hatta bu işi yapanlar tutuklanmaktadır.
- 6) Gürcü hükümetinin şu anda iktidarda düzeni sağladığını söylemek çok erken olur. Gürcü halkı Ortodoks sosyal demokratlardır. Aynı zamanda şiddetli milliyetçi Mr. Jordanya kabinesi de ciddi muhafazakârdır. *Scrutin de Liste* sistemi ile bütün partiler seçimlerde bastırılmışlardır. Hükümeti toparlayacak gibi görünmektedirler. Bu ilerisi için oldukça iyi olacaktır.
- 7) Mr. Stevens'in Batum-Kars demiryolu projesi ile Ermenistan'a ciddi bir şekilde yardım edilmiş olacak ve onların Rusya'dan ekonomik beklentileri de boşa gidecektir. Aynı zamanda Gürcistan'ın ekonomik kalkınmasına yardım edilmiş olunacaktır. Bu akla daha yatkın gözükmektedir. Eğer Ermenistan'a Amerikan mandası verilirse Amerika bütün çabasını Ermenistan'ı korumak için harcayacak ve dolayısıyla Azerbaycan ve Gürcistan bundan rahatsız olacaklardır. Teklif edilen demiryolu

Gürcistan ve Azerbaycan'dan Ermenistan'a gidecek ve İran'la da ticarî bağlantı sağlanmış olacaktır. Ermenistan'ın Rusya'ya olan tavrı değişecektir.

8) Genel olarak barış istenmektedir. Azerbaycan ile Ermenistan arasında Karabağ sorunu, Ermenistan ile Gürcistan arasında Lori sorunları uzlaştırılmıştır. Ayrıca Müslümanlar genel olarak Hıristiyan komşularına iyi davranmaktadırlar. Batum'da 31 Ağustos'ta yapılan oybirliği ile kabul edilen olayda Acaralıların Gürcistan ile birleşme isteği buna delildir. Bütün bunların yapılması harici bir güce ihtiyaç duymaktadır. Küçük de olsa bu güç dini ve etnik ayrımları azaltmaktadır. Türk taraftarı entrikalar Maverâ-yı Kafkasya'da bir savaş başlatabilir¹.

Oliver Wardrop'un 8 maddelik bu önerilerinde Gürcistan yanlısı bir tutum dikkati çekmektedir. İngiliz Temsilci, Batum'un Gürcistan'a verilmesini istemekteydi. 31 Ağustos'ta Gürcistan İslam Tahlis Cemiyeti'nin gerçekleştirdiği toplantıyı referans göstererek Batum Müslümanlarının da bunu istediğini belirtmişti. Fakat Tahlisçiler Batum halkını tamamen temsil etmemekteydiler. Wardrop, Steven tarafından gündeme getirilen Batum-Kars demiryoluna da destek vermişti. O da Stevens gibi İngilizlerin bölgeden ayrılmasını istememekteydi. Wardrop'un bu önerilerinde Denikin'e karşı açık bir duruş olduğu da göze çarpılmaktaydı.

İngiltere'nin bölgedeki askerî ve siyasî temsilcileri olan General Milne, Patrick Stevens ve Oliver Wardrop'un teklif ve önerilerini değerlendiren Dışişleri Bakanı Lord Curzon, 10 Eylül 1918'de Batum'un mukadderatı hakkında bir rapor hazırlamıştı. Curzon, raporda Batum hakkında beş çözüm üzerinde durmuştu. Birinci çözüme göre Batum Denikin'e verilmeliydi. Bu öneriyi General Briggs öne sürmüştü. İkinci çözüm, Wardrop'un desteklediği Batum'un Gürcülere verilmesidir. Wardrop bu kararın çıkmasına kadar burada bir İngiliz birliğinin kalmasını istemişti. Üçüncü çözüm ise Milne tarafından önerilen Batum'un bir vali ve askeri birlik ile İngiltere'nin işgali altında kalmasıdır. Milne düzenli bir tabur, bir hava filosunun bırakılmasını tavsiye etmiştir. Milne ayrıca, bir komiserin atanmasını da istemişti. Dördüncü çözüm İtilaf Devletleri Ermenistan Komiseri Albay Haskell'in öne sürdüğü, Batum'un Gürcistan ile birleşmesidir. Son olarak yine Milne tarafından ortaya atılan Batum'un bağımsız bir cumhuriyet haline getirilip, serbest liman yapılmasıdır.

¹ NA, FO, 371/3363, 133369, Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (5 Eylül 1919).

Lord Curzon, bu beş çözüm önerisinden en uygun olanının üçüncü seçeneği, yani Batum'un bir vali ve askeri birlik ile İngiltere'nin işgali altında kalmasını uygun görmüştü. Çünkü ona göre İngilizler Batum'u terk ettiklerinde, Denikin Batum'a saldırarak ve olası bir savaşta, Gürcüler Bolşeviklerin kucağına gidecektir. Bu ise istenilmeyen bir durumdu. Lord Curzon son olarak İngilizlerin kontrolü altında liman işlerinin Ermenistan cumhuriyeti tarafından idare edilmesi şeklinde bir düşünce olduğunu da belirtmiş, fakat bu da İngiltere'nin Tiflis'teki misyonunun tehlikelere maruz kalmasına neden olacağından bu düşünceyi uygun görmemişti¹.

Lord Curzon bu detaylı raporunda Batum'un mukadderatı üzerindeki bütün çözümler üzerinde durmasına rağmen yerel halkın büyük çoğunluğunun istediği Türk idaresi seçeneğini hiç gündeme getirmemişti. Bu, İngilizlerin Batum çözümünde Türklere yer vermediğini de göstermekteydi. Lord Curzon Milne'nin önerisini daha uygun görmüş ve böylece Milne'nin fikri çerçevesinde Batum'un mukadderatı şekillenmiştir.

İngiliz devlet adamları Batum hakkında ne yapacaklarını karar verirken, İngiliz birlikleri Kafkasya'dan çekilmeye devam etmekteydi (*Boston Daily Globe*, September/Eylül 19, 1919, s. 18). 6 Eylül 1919'da İngiliz 27. Tümen'in Komutanı General George Norton Cory maiyetiyle birlikte Tiflis'ten Batum'a gitmek üzere ayrılmıştı (*The Georgian Mail*, September/Eylül 17, 1919, n. 7, s. 2). Tiflis'ten İngiliz askerlerini taşıyan son tren ise 9 Eylül'de şehirden ayrılmıştı (*The Georgian Mail*, October/Ekim 1, 1919, n. 9, s. 3). 9 Eylül'de Gagri'deki birlikler de çekilmiş (*The Times*, January/Ocak 8, 1921, n. 42613, s. 9) ve sadece Batum'da İngiliz birlikleri kalmıştı (Luke, 1953:100; Helmreich, 1974:135; Rose, 1985:151). Batum'daki 27. Tümeni oluşturan 81. ve 82. Tugaylar da 14-15 Eylül'de lağvedilmişti². 17 Eylül 1919'da Batum'da sadece dokuz tabur kalmıştı. Bunun üçü Hint taburu altısı ise İngiliz taburuydu³.

İngiliz Genelkurmay Başkanlığı, 17 Eylül 1919'da "*The Position Of The Proposed British Detachment In The Caucasus*" adıyla bir rapor hazırlayarak Savaş Kabinesi'ne sunmuştu. Bu rapora göre Batum, Tiflis ve Bakû'de İngiliz birlikleri olacaktı. Yine İstanbul Komutanlığı'na bağlı olacak bu birliklerin dağılımı şu şekildeydi: Batum'da 2

¹ NA, FO, 371/ 3363, 126879, Minutes of Batum by Lord Curzon (10 Eylül 1919).

² <http://www.users.globalnet.co.uk/~cjmorton/service/ww1/27div/27division.htm> (21.03.2009).

³ NA, FO, 371/3668, 131356, War Office to G.H.Q. (İstanbul) (17 Eylül 1919).

tabur, Tiflis'te 1,5 tabur ve Bakû'de yarım tugay. Bu birlikler arasındaki iletişimi Batum-Bakü demiryolu sağlayacaktır¹. İngiliz Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlan bu rapor da Milne'nin raporuna göre hazırlanmıştı.

Batum'un mukadderatı hakkında bir karar vermek için İngiliz Savaş Kabinesi 18 Eylül 1919'da toplanmıştı. Toplantıda Milne'nin raporlarına göre, Lord Curzon'un hazırladığı siyasî içerikli ve Genelkurmay'ın hazırladığı askerî içerikli raporlar tartışılmış ve sonunda Batum'un tamamen tahliye edilmemesine karar verilmişti². İngiliz Savaş Bakanlığı bu kararı hemen İstanbul'a göndererek, Batum'un İngilizlerin kontrolü altında kalacağı bildirilmiş ve Batum'da otoriteyi sağlayacak kadar kuvvet bırakılması emri verilmiştir³.

Son duruma göre İstanbul Genel Karargâhı Batum'daki birlikleri yeniden düzenlemiş ve 19 Eylül 1919'de sadece şu birliklerin Batum'da kalmalarını kararlaştırmıştı: Askerî Vali'nin maiyeti ve karargâhı, 1 zayıf İngiliz taburu, 2 Hint taburu, 1 RFA bataryası, 1 mobil askeri araç gereçler çalışma dairesi, 1 Zayıf Temizleme İstasyonu ve 1 Sabit Hastane. Batum'da 1.800 İngiliz, 2.300 Hintli olmak üzere sadece 4.100 asker kalması öngörülmüştü⁴. İngilizlerin Kafkasya'daki toplam mevcutları 12.000 civarında olduğuna göre yaklaşık 8.000 İngiliz askeri tahliye edilmiştir.

7 Eylül 1919'da Batum'da kurulan 27. Tümenin karargâhı da 24 Eylül 1919'da lağvedilmiş, karargâhın bütün elemanları İstanbul'a gönderilmişti. Batum'da ise Cooke-Collis'in idaresinde garnizon bırakılmıştı⁵. Böylece bütün Kafkasya coğrafyasında sadece Batum'da İngiliz askeri kalmış ve burada yeni bir dönem başlamıştır.

¹ NA, FO, 371/ 3668, 132928, The Position Of the Proposed British Detachment In the Caucasus memorandum by Imperial General Staff (17 Eylül 1919).

² NA, FO, 371/ 3668, 132928, War Cabinet. (18 Eylül 1919). İngilizlerin Batum'u tahliye etmeme kararını *The Georgian Mail* gazetesi "bu haberi sizlerle paylaşmaktan mutluluk duyuyoruz" ifadesiyle yayınlamıştı (*The Georgian Mail*, October/Ekim 1, 1919, n. 9, s. 2).

³ NA, FO, 371/3363, 131772, War Office to G.O.C. (İstanbul) (18 Eylül 1919). Bu karar basına 25 Eylül 1919'da açıklanmıştır (*The Times*, September/Eylül 26, 1919, n. 42215, s. 9).

⁴ NA, FO, 371/3668, n. 132271, s. 388. G.H.Q. (İstanbul) to War Office (19 Eylül 1919). Batum'da kalan bu birliklere ek olarak 20 Eylül'de bir M.G.C'nin (makineli tüfek bölüğü) daha Batum'da kalması kararlaştırılmıştı (NA, FO, 371/3668, n. 132317, G.H.Q. (İstanbul) to War Office - 20 Eylül 1919).

⁵ <http://www.users.globalnet.co.uk/~cjmorton/service/ww1/27div/27division.htm> (21.03.2009).

BÖLÜM 5: BATUM'DA İNGİLİZ HÂKİMİYETİ DÖNEMİ (II. EVRE –EYLÜL 1919-TEMMUZ 1920)

5. 1. Denikin Mağlubiyeti Sonrası İngilizlerin Batum Politikaları

5. 1. 1. Denikin'in Mağlubiyeti Üzerine Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyetlerinin İtilaf Devletleri Tarafından Tanınması

Kafkasya İngilizler tarafından tahliye edildikten sonra, sadece Batum'da bir takım birlikler kalmıştı¹. İngiliz hükümeti, Batum'u tahliye edip etmemekte kararsızdı. Aslında her şey Anton İvanoviç Denikin'in Bolşeviklere karşı olan durumuna bağlıydı. Fakat Denikin Bolşeviklerin dışında İngilizlerin isteğine muhalif olarak Kafkasya' ile de ilgilenmekteydi. Bu yüzden, Denikin'e karşı Gürcüler ile Azeriler ittifak etmişlerdi. Gürcüler Denikin'in özellikle Batum'u işgal etmesinden endişelenmekteydiler ve İngilizlerin belirsiz politikalarından yakınmaktaydılar². Kafkasya'yı işgalleri üzerinden yaklaşık bir yıl geçmesine rağmen, İngilizlerin hala net bir Kafkasya ve Batum politikası mevcut değildi. 1919 sonbaharında Batum konusunda İngiliz yetkilileri arasındaki tartışmalar hâlâ sürmekteydi³. Fakat bu tartışmalardan kesin bir sonuç bir türlü çıkmamaktaydı.

¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 10 Kânunusani 1336/Ocak 1920, n. 1, s. 3. İngiliz birliklerinin özellikle Ermenistan'dan çekilmesi üzerine, batı kamuoyu Ermenilerin Türkler tarafından büyük bir katliama maruz kalacağını yazmaktaydılar (*The Atlanta Constitution*, September/Eylül 28, 1919, s. 2).

² NA, FO, 371/ 3664, 144751, (3 Ekim 1919). İngiliz yetkilileri arasında ise Batum'un Denikin'e devredilmesi gerektiğini savunan yetkililer de yok değildi. Nitekim Rawlinson, 27 Aralık 1919 gibi geç bir tarihte, Kazım Karabekir Paşa ile yaptığı bir görüşmede, Denikin'in Bolşeviklere karşı başarılı olduğu takdirde Batum'un ona verileceğini belirtmişti (Karabekir, 1969:396).

³ Gürcü yanlısı Oliver Wardrop, Batum vilayetinin ve Lazistan vilayetinin de dâhil olduğu büyük bir Gürcistan projesiyle ortaya çıkarken (NA, FO, 371/ 3664, 151585, Wardrop (Tiflis) to War Office - 11 Ekim 1919), Tiflis'te İngiliz Siyasi Temsilcisi Wardrop'un yardımcısı Luke, İngilizlerin tahliyesi sonucunda Maverâ-yı Kafkasya'nın karışacağını, Denikin'in Batum'u elde etmek için saldıracağını, bu saldırıya Gürcistan'ın karşılık vereceğini, bu savaşa aynı zamanda Batum'da çıkarları olan Ermenistan ve Azerbaycan'ın da katılacağını belirtmişti. Luke da Wardrop gibi Batum'un Gürcistan'a verilmesi taraftarıydı (NA, FO, 371/ 3664, 151706, Admiral Robeck to Earl Curzon -Enclosure of Report On the Situation on Transcaucasia by Commander Luke - 2 November 1919 - 14 Kasım 1919). General Milne ise Batum'da elde edilen gelirlerle, Batum'daki birliklerin masraflarının çok kolaylıkla karşılanabileceğini söylerken, aslında İngiliz birliklerinin Batum'u terk etmemesine vurgu yapmaktaydı (NA, FO, 371/ 3664, 151706, War Office to Foreign Office - 13 Kasım 1919). İngiliz Dışişleri yetkililerinden McDonell da Batum'un etnik olarak Gürcü olduğunu, burasının tahliye edilmeden önce teslim edilecek millete karar verilmesi gerektiğini, çarpışan taraflar arasında uzlaşma sağlanmadan tahliye edilmemesini söylemiştir (NA, FO, 371/ 3664, 152848, Mc. Donell to FO, Memorandum, Evacuation of Batum and Bolshevism in the Middle East - 15 Kasım 1919).

Kafkaslarda var olan problemlerin dışında, Hindistan'da bağımsızlık hareketlerinin bir türlü sonlandırılmaması (*İrade-i Milliye*, 28 Eylül 1335/1919, n. 4, s. 2) ve Afgan ordularının Merv şehrini zapt ederek Hindistan üzerine yürümesi nedeniyle İngiliz hükümeti, Batum'un tahliyesini tekrar gündeme getirmek zorunda kalmıştı¹. Hükümet, Hindistan gibi kendisi açısından can damarı olan bir konuda hassasiyetini korurken, Batum meselesini bir an önce halletmek istiyordu. Bunun için müttefiklerinin de bu konudaki görüşlerini almak düşüncesindeydi. Bu nedenle İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Kasım ayında Londra'daki Fransız Elçisi M. de Fleauriau'a Batum hakkındaki fikirlerini sormuştu². Fransız Elçiliği ise Batum meselesinin Maverâ-yı Kafkasya'daki bütün meseleler çözülmeden çözüme kavuşturulamayacağını belirtmişti³. Sonunda, Batum meselesinde son kararın verilmesi Barış Konferansı'na bırakılmış⁴, bu suretle kesin bir karar alınması yine ertelenmişti.

İngilizlerin Kafkasya konusunda kesin adım atmaları yine bölgesel bir olay sonucunda meydana gelmişti. Bu olay Denikin'in Bolşevikler ve Dağıstanlılar karşısında yenilgiye uğramasıydı. Denikin'in yenilgi süreci şu şekilde gerçekleşmişti: Gürcistan ve Azerbaycan'ın desteklediği⁵ Dağıstanlılar, Ekim 1919'da Denikin'e karşı isyan etmişler (*The Atlanta Constitution*, October/Ekim 27, 1919, s. 3)⁶ ve Temirhanşura'yı ele geçirmişlerdi⁷. Denikin ise Gürcistan'a karşı Bzyb nehri sınırında silahlı bir ordu tutmakta ve Gürcistan'ı abluka altına almaktaydı. Fakat abluka bütün Azerbaycan'ı ve

¹ ATASE, İSH, K: 393, G: 144, B:144-2, 2. Tabur Komutanı İsmail Hakkı Bey'den alınan telgraf (29 Aralık 1919).

² NA, FO, 371/ 3664, 148722, Foreign Office to Monsieur de Fleauriau (10 Kasım 1919).

³ NA, FO, 371/ 3664, 152848, Mc. Donell to Foreign Office, Memorandum, Evacuation of Batum and Bolshevism in the Middle East (15 Kasım 1919).

⁴ NA, FO, 371/ 3664, 148722, Foreign Office to Monsieur de Fleauriau (26 Kasım 1919).

⁵ ATASE, İSH, K: 453, G: 79, B:79-1, 35. Alay Kumandanlığı'ndan 12. Fırka Kumandanlığı'na (28 Kasım 1919); ATASE, İSH, K: 90, G: 60, B: 60-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (4 Aralık 1919); NA, FO, 371/ 3663, 144576, Mr. Wardrop to Foreign Office (20 Ekim 1919). Gürcistan ve Azerbaycan ayrıca, 16 Haziran 1919'da Denikin'e karşı askerî bir ittifak yapmışlardı (NA, FO, 371/ 3664, 145862, D.M.I. to Foreign Office - 27 Ekim 1919; *İslam Gürcistanı*, 29 Haziran 1336/1920, n. 393, s. ½).

⁶ Diğer taraftan ise Bolşevik orduları Kiev'e doğru ilerlemekteydiler (*The Times*, November/Kasım 22, 1919, n. 42264, s. 11) ve bu arada Ukrayna hükümeti de Denikin'e savaş ilan etmişti (*İrade-i Milliye*, 22 Kânunuevvel 1335/Aralık 1919, n. 17, s. 3).

⁷ ATASE, İSH, K: 105, G: 96, B: 96-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (25 Ekim 1919); *Sada-yı Millet*, 12 Kânunuevvel 1335/Aralık 1919, n. 82, s. 1. Bu isyanların bir kısmı İngilizlerin Çeçenistan'da Denikin ordusu için asker toplamasından kaynaklanmaktaydı. İngilizler Çeçenistan'ın dışında Afganistan'da da asker toplamaktaydılar (*İrade-i Milliye*, 2 Teşrinievvel 1335/Aralık 1919, n. 5, s. 2).

Batum vilayetinin de dahil olduğu Kafkasya'yı etkilemekteydi¹. Bu nedenden dolayı ablukayı kaldırması için İngiltere Denikin'e bir temsilci göndermiş² ve ayrıca, Novorosisk limanından Batum'a gelecek gemilere bir sınırlama getirmişti³. Bu sırada Dağıstan'daki ayaklanma ile gücü zayıflayan Denikin'e karşı Bolşevikler de saldırıya geçmiş ve saldırı sonucunda Denikin önemli bir araziyi kaybederek geri çekilmek zorunda kalmıştır⁴. Bolşevikler, 20 Ekim-20 Kasım arasında cereyan eden savaşta Denikin'den 7.500 esir, büyük miktarda cephane-mühimmat ele geçirmişlerdi⁵. Bolşeviklerin Denikin'i yenmeleri ve Batum ile Kafkasya'ya doğru ilerlemeleri üzerine İngilizler Batum'daki birliklerini kuvvetlendirmişler (*İrade-i Milliye*, 24 Teşrinisani 1335/ Kasım 1919, n. 13, s. 2) ve Novorosisk'e birlik göndermişlerdi (*The Near East News*, December/Aralık 5, 1919, n. 1, s. 1). Denikin'e karşı Azeri-Gürcü ittifakı devam etmiş (*The Times*, January/Ocak 15, 1920, n. 42308, s. 14), fakat bu ittifaka girmeyi kabul etmeyen Ermeniler⁶, Hazar denizinde, Denikin ile savaşmak üzere Bolşeviklerin

¹ NA, FO, 371/ 3664, 152848, Mc. Donell to Foregin Office, Memorandum, Evacuation of Batum and Bolshevism in the Middle East (15 Kasım 1919). Denikin'in ablukası yüzünden Gürcistan'ın dış ticaretinde büyük bir çöküş yaşanmıştı. Petrol, manganez, tütün, koza, kereste gibi ürünlerde azalmalar görülmüştü (NA, FO, 371/ 3667, 138103, Mr. Wardrop (Tiflis) Foreign Office (10 Eylül 1919). Wardrop bu ablukanın kendilerinin dâhilinde olmadığını bu nedenle bir an önce kaldırılması için ciddi uyarıda bulunulması gerektiğini söylemişti (NA, FO, 371/ 3665, 154761, Mr. Wardrop to Foreign Office (18 Kasım 1919).

² NA, FO, 371/ 3664, 150985, Foreign Office (19 Kasım 1919).

³ NA, FO, 371/ 3665, 157905, General Pinder (Economic Section) Foreign Office (2 Kasım 1919).

⁴ ATASE, İŞH, K: 100, G: 13, B: 13-1, Harbiye Nezareti'ne / 15. Kolordu Kumandanlığı'na (C. 20 Kasım 1919).

⁵ ATASE, İŞH, K: 393, G: 85, B: 85-1, XV. Kolordu Kumandanlığı'na (13 Aralık 1919).

⁶ Gürcistan ve Azerbaycan'ın Ermenistan ile ilişkileri bu dönemde şu şekilde gelişmişti: Gürcistan, savaş malzemeleri ve diğer maddelerin Ermenistan'a geçmesine engel olmaktaydı (*The Times*, November/Kasım 1, 1919, n. 42246, s. 11). Fakat İngilizlerin araya girmesiyle 3 Kasım 1919'da Gürcistan-Ermenistan arasında bir antlaşma imzalanmıştı. Fakat bu antlaşma daha çok demiryollarının kullanımı ve transit geçiş ile alakalıydı. İtilaf devletleri bu şekilde Ermenistan'a yardım edebileceklerdi (NA, FO, 371/ 3665, 157888, Mr. Wardrop to Foreign Office - 4 Kasım 1919; *The Near East News*, January/Ocak 20, 1920, n. 32, s. 4; *Christian Science Monitor*, December/Aralık 19, 1919, s. 1). Zira Ermenistan'a demiryolu ve karadan ulaşabilmek için Gürcistan'ın yolu açması gerekiyordu (*Boston Daily Globe*, December/Aralık 7, 1919, s. 56). Ermenilerle Azeriler arasında Zengezor ve Karbağ bölgesi için Ağustos 1919'dan beri devam eden sürtüşmeler, (*The Georgian Messenger*, August/Ağustos 20, 1919, n. 3, s. 3) 4 Kasım 1919'da başlayan savaşla neticelenmişti (*İrade-i Milliye*, 24 Teşrinisani 1335/Kasım 1919, n. 13, s. 2). 13 Aralık'ta ise yine İngilizlerin araya girmesiyle bu savaş geçici olarak durdurulmuştu (*Christian Science Monitor*, December/Aralık 19, 1919, s. 1). William T. Ellis, *The Washington Post* gazetesinde bu üç Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyeti arasındaki savaşı kaleme almıştı. Ellis'e göre bu üç cumhuriyet arasındaki sorunun temeli ekonomiydi ve özellikle Batum-Tiflis-Bakû demiryolu hattına sahip olmak için savaş devam ettirilmekteydi (Ellis, *The Washington Post*, November/Kasım 21, 1919, s. 4). Bunun dışında Denikin Ermenilere İngilizlerin de yönlendirmesi ile iyi davranmaktaydı. Ermeni savaş esirlerin Erivan'a gitmesine Denikin izin vermekteydi (*İrade-i Milliye*, 1 Kânunuevvel 1335/Aralık 1919, n. 14, s. 4). İtilaf Devletleri Ermenistan Yüksek Komiseri Albay Haskell, 13 Aralık 1919'da Ermenistan ve Azerbaycan temsilcilerini Erivan'da bir araya

tarafına geçmişti¹. Bolşevikler ayrıca Krasnoyarsk'ı almaya çalışmaktaydılar². Gürcüler ise Karadeniz'den de Denikin'e karşı savaş açmışlardı³. İyice sıkışan Denikin'in Dağıstan'a tekrar saldırma ihtimali üzerine Gürcüler, Dağıstan'a 200 subay ve külliyetli miktarda silah ve mühimmat göndermişlerdi⁴. Gürcülerin yanında Azeriler de Dağıstan'a bir kısım kuvvet göndererek yardımda bulunmuşlardı⁵.

İngilizler Denikin'e desteğini kısmen de olsa sürdürmekteydi. Bu desteğin nedeni Bolşeviklerin ilerleyişiydi. İngilizler, Kars'ta ve Batum'da bulunan seri ateşli silahların ve mühimmatın çoğunu Aralık ayı ortasında Denikin'e göndermişlerdi⁶. Ayrıca İngiltere Kafkasya Yüksek Komiseri Oliver Wardrop, Denikin ile Gürcistan arasında bir anlaşma yapmaya çalışmış, İngiliz Savaş Bakanlığı da buna sıcak bakmıştı⁷. Fakat bunun gerçekleşmesi mümkün olamamıştı. Gürcistan ve Azerbaycan'ın Denikin'e karşı savaşı sürdürmeleri ve Bolşeviklerin de Kafkasya'ya doğru ilerleyişini devam ettirmeleri üzerine İngilizler, Bolşeviklere karşı Batum limanında gerekli önlemleri

getirmiş ve iki devlet arasında mütareke imzalanmıştı (*The Times*, December/Aralık 18, 1919, n. 42286, s. 11).

¹ ATASE, İSH, K: 393, G: 103, B:103-1, 11. Alay Kumandanı Talat Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na 3 Aralık 1919). Ermeniler Bolşeviklerin yanına geçtiği tarihlerde her zamanki gibi İtilaf devletlerinden de yardım istemeye devam etmekteydiler. İtilaf devletleri de Türkler ve Bolşevikler arasında kalan Ermenileri desteklemekteydiler (*Christian Science Monitor*, November/Kasım 4, 1919, s. 7; *Christian Science Monitor*, November/Kasım 17, 1919, s. 5).

² NA, FO, 371/ 3666, 165205, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (26 Aralık 1919).

³ NA, FO, 371/ 3665, 160773, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (9 Aralık 1919). Deniz mücadelelerinde Denikin Gürcülerin "Çoruh" adlı destroyerini ele geçirmişlerdi. Bu olay iki ülke arasında krizi neden olmuştu (NA, FO, 371/ 3665, 160774, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (10 Aralık 1919). İngilizler, Denikin ile Gürcülerin denizde savaşmasını istemiyorlardı. Bu nedenle Denikin'den Batum limanındaki gambotunu geri çekmesini isterken, Gürcü gemilerinin de silah taşımalarına izin verilmemesini düşünmekteydi (NA, FO, 371/ 3663, 133361, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (27 Eylül 1919). Böylece, deniz yolu ile Gürcülerin Denikin'e savaş açmasına engel olmaya çalışmışlardı (NA, FO, 371/ 3663, 138243, Admiralty to Foreign Office - 7 Ekim 1919). "Çoruh" vapuru 20 Ocak 1920'de Batum'a getirilmişti (*Borba*, Yanvar/Ocak 25, 1920, n. 18(573), s. 2).

⁴ ATASE, İSH, K: 393, G: 85, B: 85-1, XV. Kolordu Kumandanlığı'na (13 Aralık 1919). Gürcistan Denikin'e karşı savaşmak için Dağıstan'a asker göndermiş olmasına rağmen, İngiliz yetkililerine yaptıkları açıklamalarda Denikin'e savaş açmadıklarını belirtmekteydiler (NA, FO, 371/ 3666, 163856, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office - 14 Aralık 1919).

⁵ ATASE, İSH, K: 105, G: 100, B: 100-7, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (13 Aralık 1919). Azerbaycan ayrıca, Denikin'e bir ultimatoom göndererek Derbent ve Dağıstan'da işgal etmiş olduğu yerlerden çekilmesini istemiştir (*İrade-i Milliye*, 5 Kânunusani 1336/1920, n. 17, s. 4).

⁶ ATASE, İSH, K: 114, G: 6, B: 6-2, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (10 Ocak 1920); ATASE, İSH, K: 114, G: 15, B: 15-2, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (10 Ocak 1920).

⁷ NA, FO, 371/ 3665, 162830, War Office to Foreign Office (19 Aralık 1919). Wardrop Gürcistan Başbakanı ile yaptığı görüşmede Denikin ile ilişkilerde dikkatli olunmasını istemişti (NA, FO, 371/ 3665, 159563, D.M.I. to Foreign Office - 6 Aralık 1919).

almaya çalışmışlar ve tedbirleri artırmışlardır¹. Bunun dışında Lord Curzon, 22 Aralık 1919'da Oliver Wardrop'a bir telgraf göndererek Gürcistan ile Denikin arasında bir anlaşma yapılmasını istemişti². Fakat bu çabalardan bir sonuç çıkmadığı gibi, gün geçtikçe durum Denikin açısından daha da kötüleşmişti. Denikin'e bir darbe de kendisi için savaşan Kuban Kazaklarından gelmişti. Kazaklar, isyan ederek Bolşeviklere karşı savaşmaktan vazgeçtiklerini bildirmişlerdi³. Üstelik 10.000 kişilik bir Kazak kuvveti kendi rızaları ile Bolşeviklere teslim olmuşlardı⁴. Bir kısım Kazaklar da evlerine dönmeye başlamışlardı⁵. Dağıstanlılar ve Kazaklardan sonra Ukrayna'da da Beyaz Ruslara karşı isyan meydana gelmişti⁶.

Bu gelişmeler karşısında umudunu kesen İngilizler, Aralık 1919 sonlarına doğru artık Denikin'e yardım edemeyeceklerini bildirmişlerdi⁷. İngilizlerin desteğinden yoksun bir ortamda, Odesa'nın Bolşeviklerin eline geçmesinin an meselesi olduğu bir sırada, Denikin taraftarları da kaçarak İstanbul'a gelmişlerdi⁸. Denikin birliklerinin dağılması üzerine, Bolşevikler saldırılarını sürdürerek Petrovsk'un kuzeyindeki Kızıl şehrine taarruz etmişlerdi⁹. Bu sırada gönüllü ordularının geri çekilmesi de devam etmekteydi¹⁰.

¹ ATASE, İSH, K: 393, G: 99, B: 99-1, 11. Alay 36. Bölük Kumandanı'ndan Alay Kumandanlığı'na (27 Aralık 1919).

² Lord Curzon'un teklif ettiği anlaşmanın maddeleri şu şekildeydi:

1- Gürcüler Bzyb nehrine kadar çekilmeli;

2- Holman tarafından belirlenen İngiliz kontrol subayları düzenlenen şartların ihlalini önlemek için Gagri bölgesine yerleştirilmeli;

3- Gürcü gemisi Çoruh, Denikin tarafından serbest bırakılmalı;

4- Denikin, Gürcistan ya da Maverâ-yı Kafkasya 'ya karşı yönelttiği bütün ekonomik tedbirleri kaldırmalı;

5- Gürcistan, topraklarından Rusları çıkarmaktan vazgeçmeli (DBFB, c. III, belge no: 618, s. 735). Gürcü hükümeti topraklarında Denikinci Rusları sınır dışı ederlerken bu arada, Denikinci addederek Ahıska ve Ardahan'daki binlerce Müslümanı evlerinden çıkararak sürmeye çalışmaktaydılar (*Sada-yı Millet*, 4 Teşrinievvel 1335/Ekim 1919, n. 61, s. 1).

³ ATASE, İSH, K: 393, G: 99, B: 99-3, Hopa'da Yüzbaşı Kazım Efendi tarafından alınan malumat (30 Aralık 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 393, G: 144, B:144-2, Rize'de 2. Tabur Komutanı İsmail Hakkı Bey'den alınan telgraf (29 Aralık 1919); *İrade-i Milliye*, 12 Kânunusani 1336/Ocak 1920, n. 20, s. 4.

⁵ ATASE, İSH, K: 114, G: 15, B: 15-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (10 Ocak 1920).

⁶ ATASE, İSH, K: 393, G: 103, B:103-1, 11. Alay Kumandanı Talat Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (3 Aralık 1919); ATASE, İSH, K: 393, G: 99, B: 99-3, Hopa'da Yüzbaşı Kazım Efendi tarafından alınan malumat (30 Aralık 1919).

⁷ ATASE, İSH, K: 393, G: 144, B:144-2, Rize'de 2. Tabur Komutanı İsmail Hakkı Bey'den alınan telgraf (29 Aralık 1919).

⁸ ATASE, İSH, K: 121, G: 22, B: 22-1 (8 Ocak 1920).

⁹ ATASE, İSH, K: 114, G: 15, B: 15-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (10 Ocak 1920).

etmekteydi¹. Denikin ise savaşını umutsuzca sürdürerek, bölgesinde 56 yaşına kadar olanların silâh altına alınmasını emretmişti². Fakat bu, Denikin için bir çözüm olmamış, olmamış, Bolşevikler tarafından tamamen yenilgiye uğratılan Denikin 18 milyon rubleye yakın parayı alarak kaçmıştı³. Denikin'in kaçmasıyla orduda isyan çıkmış ve Denikin hükümeti düşürülerek yerine General Romonosky geçmiştir⁴. Yeni General, İngilizlerden teçhizat talep etmiş, aksi takdirde sulh yapacağını söylemiştir⁵. Bolşevikler Bolşevikler ise eş zamanlı olarak her taraftan Kafkasya'ya doğru ilerlemelerine devam ettirmişler (Denikin, 1992:292), Krasnoyarsk şehirlerini işgal etmişler⁶, Kafkasya'ya işgal etmek üzere birliklerini kuvvetlendirmeye devam etmişlerdi (*The Atlanta Constitution*, February/Şubat 15, 1920, s. 17).

Denikin'in yenilgisinin kesinleştiği sırada, 2 Ocak 1920 tarihinde Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerine birer nota göndererek, Denikin'e karşı askerî işbirliği teklifinde bulunmuştu⁷. Bolşeviklerin bu

¹ ATASE, İSH, K: 114, G: 7, B: 7-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (15 Ocak 1920).

² ATASE, İSH, K: 114, G: 15, B: 15-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (10 Ocak 1920).

³ *İrade-i Milliye*, 26 Ocak 1336/1920, n. 22, s. 3. *The Times* gazetesi, Denikin'in kaçmasını "Denikin Hurlled Back/Denikin Geriye Doğru Fırlatıldı" başlığıyla duyurmuştu (*The Times*, January/Ocak 5, 1920, n. 42299, s. 12). Burada ilginç bir bilgiyi hatırlatmakta fayda vardır. 1919 sonbaharından beri yenilgiye uğrayan Denikin ve diğer beyaz ordularını *Alemdar* gazetesi zafer kazanmış ordular olarak vermektedir. Bu gazeteye göre Bolşevikler de yenilmek üzereydi (*Alemdar*, 29 Eylül 1335/1919, s. 1; *Alemdar*, 16 Teşrinievvel 1335/Ekim 1919, s. 1; *Alemdar*, 11 Teşrinisani 1335/Kasım 1919, s. 3). Yine aynı çizgide yayın yapan *İstiklâl* gazetesinde de beyaz orduları öven yazılar çıkmaktaydı (*İstiklâl*, 14 Temmuz 1335/1919, n. 200, s. 1). Bunların dışında *Tarik* gazetesinde de Beyaz orduları öven ve Bolşeviklerin mağlup olduğunu söyleyen haberler çıkmaktaydı (*Tarik*, 21 Temmuz 1919, s. 1).

⁴ ATASE, İSH, K: 394, G: 8, B: 8-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (22 Ocak 1920); *İrade-i Milliye*, 2 Şubat 1336/1920, n. 23, s. 4.

⁵ ATASE, İSH, K: 114, G: 7, B: 7-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (15 Ocak 1920).

⁶ ATASE, İSH, K: 393, G: 203, B: 203-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (20 Ocak 1920). Krasnoyarsk'ta Bolşevikler 60.000 gönüllü asker ele geçirmişti (*The Washington Post*, January/Ocak 10, 1920, s. 1).

⁷ ATASE, İSH, K: 394, G: 8, B: 8-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (22 Ocak 1920); TİTE Arşivi, 18/ 50 (31 Ocak 1920); BDFP, c. III, 1949:748; *Albayrak*, 25 Mart 1336/1920, n. 79, s. 1; Aralov, 1985:15. İngilizler bu durum karşısında Batum'u tahliye etmeyi daha yüksek sesle dile getirir olmuşlardı. Türkiye ise Kafkasya'daki bu durumu yakından takip etmekteydi ve Batum'daki İngiliz birliğinin tahliye edileceği rivayetleri almaktaydı (ATASE, İSH, K: 393, G: 202, B: 202-1, Batum Livası Cemiyeti Reisi Ali Haydar'dan Kuva-yı Milli Heyet-i Temsiliye Riyaseti'ne - 19 Ocak 1920; ATASE, İSH, K: 273, G: 14, B: 14-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan III. Ordu Kumandanlığı'na - 26 Ocak 1920; ATASE, İSH, K: 296, G: 86, B: 86-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 12. Kolordu Kumandanlığı'na - 23 Ocak 1920). Hatta tahliye için İngiliz nakliye vapurlarının Batum limanına geldiğine dair istihbaratlar dahi alınmıştı (ATASE, İSH, K: 393, G: 167, B: 167-2, 2. Fırka Kumandanı Atıf Bey'den 7. Alay Kumandanlığı'na - 8 Ocak 1920).

teklifini İngiliz hükümetine bildiren Oliver Wardrop, İngiltere'nin Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıması gerektiğini belirtmişti. Bunun dışında Gürcülere silah ve malzeme yardımı yapılarak Batum vilayetinin tekrar onlara verilmesini istemişti¹. Kafkasya'da oluşan ve Ortadoğu'yu tehdit eden (*The Times*, January/Ocak 5, 1920, n. 42299, s. 11) bu yeni durum karşısında endişeye kapılan İngiltere, Paris Barış Konferansı'nda müttefikleriyle meseleyi tartışmaya karar vermişti. Bunun üzerine, 10 Ocak 1920'de İngiltere, Fransa ve İtalya Dışişleri bakanlarının katılımı ile İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi toplanmış ve Curzon toplantıda Gürcistan ve Azerbaycan Cumhuriyetlerinin fiilen (*de facto*) tanınması için teklifte bulunmuştu. Bu önerinin kabul edilmesi üzerine Azerbaycan ve Gürcistan İtilaf devletleri tarafından resmen tanınmış oldu². Gürcistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarının İtilaf devletleri tarafından tanınmasının asıl nedeni ise, İngiltere tarafından bu cumhuriyetlerin Bolşeviklerin Ortadoğu'ya inmelerine karşı bir bariyer olarak kullanılacağına düşünülmesiydi (*İkdam*, 31 Kânunusani 1336/Ocak 1920, n. 8251, s. 2)³. Yani bu cumhuriyetler yine İtilaf devletleri tarafından kendi çıkarları için kullanılacaktı. Bu iki

¹ NA, FO, 371/ 3666, 168553, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (6 Ocak 1920). Wardrop aynı konu üzerinde 8 Ocak'ta Dışişleri bakanlığına tekrar telgraf göndermişti (NA, FO, 371/ 3666, 169271, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office - 8 Ocak 1920). Wardrop Bolşeviklerin Ortadoğu ve İran'a girmelerini önlemek için Maverâ-yı Kafkasya 'da güçlü bir bariyer oluşturulması gerektiğini düşünmekteydi. Bu nedenden dolayı Batum'a iyi donanımlı bir tümen gönderilmesi, Batum sivil idaresinin güçlendirilmesi ve iase desteğinin yapılması gerektiğini belirtmişti (NA, FO, 371/ 3666, 167929, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office - 3 Ocak 1920). Wardrop ayrıca Gürcüler için acil olan silah yardımlarını bir liste yapıp Dışişlerine göndermişti. Bu listede şu silah ve malzemeler vardı: 25 bin Rus yapımı tüfek, 50 milyon (en azından 12 milyon) atımlık mermi, 200 (en azından 60) makineli tüfek, 3 inç 12 sahra topu, 3 inç 12 cebel topu, 4.8'lik 12 obüs topu, 6 inç 8 top, her bir top için 72.000 mermi, her bir top için 1.000 ağır top mermisi, 40.000 adet üniforma ve bot (NA, FO, 371/ 3666, 169118, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office - 7 Ocak 1920). Buna benzer bir yardım listesi de Ekim 1919'da Milne tarafından yapılmıştı (NA, FO, 371/ 3664, 147843, G.H.Q. (İstanbul) War Office - 27 Ekim 1919). Bu arada, Gürcü hükümeti delegesi Tseretelli, Kidston'a (NA, FO, 371/ 3666, 164948, Mr. G. Kidston to Foreign Office (22 Aralık 1919) ve İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a başvurarak Gürcü hükümetinin bağımsızlığının tanınmasını istemişti (NA, FO, 371/ 3666, 164961, M.I. Tseretelli to Lord Curzon (23 Aralık 1919)).

² DBFP, c. II, 1948:796-797; Ullman, c. II, 1968:322-323; *Vakit*, 19 Kânunusani 1336/Ocak 1920, n. 792, s. 1; *Tasfir-i Efkâr*, 19 Kânunusani 1336/Ocak 1920, n. 2963; *İrade-i Milliye*, 26 Kânunusani 1336/Ocak 1920, n. 22, s. 3; Lang, 1962:220. İngiliz yetkililerinin Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyetlerini fiilî olarak tanımalarında bu kadar beklentilerinin nedenlerinden birisi de, fiilî (*de facto*) olarak tanıdıktan sonra hukukî (*de jure*) tanıma zorunluluğunu hissetmeleriydi (NA, FO, 371/ 3666, 168836, Mr. Kidston to Foreign Office Colonel - 8 Ocak 1920). Japon hükümeti de Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımıştı (*Borba*, Fevral/Şubat 20, 1920, n. 40(591), s. 4; *The Georgian Mail*, March/Mart 3, 1920, n. 31, s. 4).

³ Bu aslında Bolşevikleri sıkıştırma faaliyetinin bir parçasıydı. Çünkü Baltık denizindeki Estonya, Litvanya ve Letonya'nın da bağımsızlıkları tanınmıştı (*New York Times*, January/Ocak 25, 1920). Bunun yanında Bolşeviklerin ve Türklerin birleşerek Bolşevizm ve Panturanizm akımlarıyla Kafkasya, Orta Asya ve daha ötetlerini ele geçirme planlarının olduğundan şüphelenilmesinin de (*New York Times*, February/Şubat 1, 1920, s. E1) bu cumhuriyetlerin tanınmasında payı vardı.

cumhuriyetin bağımsızlıkları tanınsa da sınırları henüz belli değildi (*İkdam*, 29 Kânunusani 1336/Ocak 1920, n. 8226, s. 1). Artık konuyla ilgili bundan sonraki tartışmalar, başta Batum olmak üzere sınırların nasıl çizileceği üzerine olacaktı.

12 Ocak 1920'de Wardrop, Gürcü Dışişleri Bakanı Gegeçkori'ye Gürcistan ve Azerbaycan'ın İtilaf devletleri tarafından resmen tanındığını bildirmişti (*La République Géorgienne*, Janvier/Ocak 25, 1920, n. 25. s. 2)¹. Gürcistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarının İtilaf devletleri tarafından tanınması şerefine 12 Ocak 1920'de Batum'da büyük bir şenlik yapılmıştı. Azerî hatipler iki büyük Osmanlı sancağı altında Türkiye lehinde konuşmalar yapmışlardı². 14 Ocak 1920'de ise İngiliz Batum Askerî Valisi Cooke-Collis'in de katıldığı resmî bir tören yapılmıştı. Törene Azerbaycan ve Gürcistan'ın konsolosları ile diğer İngiliz ve Fransız yetkililer davet edilmişti. Gürcistan konsolosu Çinidciev, Azerbaycan Konsolosu Efendiyev ve Cooke-Collis birer konuşma yapmıştı. İslam Tahlis Cemiyeti Başkanı Mehmed Abaşidze ise Batum'un Gürcistan'a bağlanması gerektiğini söylemişti³. Rus Milli Cemiyeti ise Gürcistan ve Azerbaycan'ın fiili olarak bağımsızlıklarının tanınmasının, Batum'un Gürcülere verilmesi olarak algılandığını söylemiş ve Batum vilayetinde huzur ve sükûnetin devamı için bir Avrupa devletinin işgalinin devamını talep etmişti⁴. Kamuoyunda İtilaf devletlerinin Gürcistan'ın bağımsızlığını fiili olarak kabul etmesi, Batum'un Gürcistan'a verileceği şeklinde yorumlanmış ve şimdiden tartışmalar başlamıştı.

İtilaf devletleri Bolşeviklerin Kafkasya'ya doğru ilerlemeleri üzerine henüz tanımış oldukları Gürcistan ve Azerbaycan'ın durumunu görüşmek ve bu cumhuriyetlere yardım etmek için 19 Ocak 1920'de Paris'te bir toplantı tertip etmişler ve bu cumhuriyetlerin temsilcilerini de davet etmişlerdi. İtilaf devletleri temsilcileri bu toplantıda Gürcü ve Azerbaycan heyetlerine, Bolşeviklere karşı savaşmaları için silah ve cephane yardımı yapılacağına dair söz vermişlerdi. Ayrıca Bakû ve Batum'un savunulması için tedbirlerin artırılmasına da karar verilmişti (FRUS, *The Paris Peace*

¹ Gürcistan ve Azerbaycan'ın İtilaf devletleri tarafından tanındığı halde Ermenistan'ın tanınmaması üzerine Ermenistan Başbakanı, Wardrop'la görüşerek hayal kırıklığına uğradıklarını ifade etmişti (NA, FO, 371/ 3673, 174411, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office - 14 Ocak 1920).

² ATASE, İSH, K: 394, G: 8, B: 8-1/2, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (22 Ocak 1920); *İrade-i Milliye*, 2 Şubat 1336/1920, n. 23, s. 4.

³ *The Near East News*, January/Ocak 24, 1920, n. 37, s. 2.

⁴ NA, FO, 371/ 4932, E781/1/58, Rus Milli Cemiyeti (Başkan Zachinaiev, Başkan Yardımcısı R. Terman, sekreter N.N) to Mr. Stevens (İngiliz Konsolosu) (26 Ocak 1920).

Conference, 1919, c. IX)¹. Aynı gün yapılan Barış Konferansı Yüksek Konseyi toplantısında, İtilaf devletleri Ermenistan'ın da fiili olarak bağımsızlığını tanımıştı². İtilaf devletleri bu adımları Bolşeviklerle arasında tampon bölge oluşturmak için atmaktaydı (*The Times*, January/Ocak 22, 1920, n. 42314, s. 10). Böylece üç Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyetinin bağımsızlıkları İtilaf devletleri tarafından tanınmıştı.

Bu arada, Azerbaycan ve Gürcistan hükümetleri, 20 Ocak 1920'de Sovyet Rusya'nın 2 Ocak 1920'de Denikin'e karşı askerî işbirliği teklifine, tarafsız kalacaklarını belirterek olumsuz cevap vermişlerdi³. Bunun nedeni İtilaf devletleri tarafından bağımsızlıklarının tanınması ve silah-mühimmat yardımı sözünün alınmasıydı.

5.1.2. İngilizlerin Batum'un Tahliyesiyle İlgili Kararsızlıkları

Denikin'in mağlubiyeti sonrasında Kafkasya'da Bolşevik tehlikesinin meydana gelmesi üzerine İngilizler, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını tasdik ettikten sonra, bu cumhuriyetlere silah ve mühimmat yardımı ile Bolşeviklere karşı savaştırmayı düşünürken, bir taraftan da Batum'da bulunan ve Kafkasya'daki son birlikleri durumundaki kuvvetlerini tahliye etmeyi düşünmekteydiler. Bu amaçla Fransız ve Amerikan mandası tekrar gündeme getirilmişti. İngiliz Dışişleri Bakanlığı,

¹ Wardrop, Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyetlerine yardım vaat edilmesi üzerine, "eğer Denikin'e gönderdiğimiz yardımların binde birini Kafkasya'da kullansaydık buradaki durum şu andakinden daha iyi olurdu" diyerek ilginç bir değerlendirme yapmıştı (NA, FO, 371/ 3673, 173036, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office – 22 Ocak 1920). Fakat bu cumhuriyetlere yapılacak yardımın mahiyeti yakında ortaya çıkacaktı. Çünkü, İngiltere, manganez ve diğer madenlerin karşılığında Gürcistan'a yiyecek, ilaç ve tekstil gibi maddeleri vermeyi düşünmekteydi (NA, FO, 371/ 3673, 176417, Foreign Office to Treasury - 12 Şubat 1920).

² NA, FO, 371/ 3660, 1722323, Lord Derby (Paris) to Foreign Office (20 Ocak 1920).

³ NA, FO, 371/ 3666, 178359, Extract from Wireless News of Moscow (26 Ocak 1920); TİTE Arşivi, 18/ 55 (21 Ocak 1920); *La République Géorgienne*, Février/Şubat 1, 1920, n. 31. s. 5/6 Bunun dışında, Azerbaycan hükümeti Gürcistan ve Ermenistan hükümetlerine bir ittifak teklifinde bulunmuştur (*İkdam*, 1 Şubat 1920, n. 8252, s. 1). Azerbaycan ve Gürcü hükümetlerinin Sovyet Rusya'nın teklifini kabul etmemesinin diğer bir nedeni de Denikin meselesini Sovyet Rusya'nın bir iç meselesi olarak gördüğünü ileri sürmesiydi (*Albayrak*, 25 Mart 1336/1920, n. 79, s. 1). Fakat bu iki devlet daha önce Denikin'e karşı savaşmıştı. Çiçerin 28 Ocak 1920'de Azerbaycan'a ittifak teklifini tekrarlamış, fakat Azerbaycan Hükümeti Dışişleri Başkanı Fethali Han Hoyskii, tekrar tarafsız olacaklarını açıklamıştı (*The Georgian Mail*, February/Şubat 25, 1920, n. 30, s. 1; *The Near East News*, February/Şubat 14, 1920, n. 55, s. 1). Çiçerin bu kez 31 Ocak'ta Gürcistan'a tekrar ittifak teklifini yinelemiş fakat Gürcistan tarafından bu kabul edilmemiş, tarafsız olacaklarını ifade etmişti (*The Georgian Mail*, January/Ocak 18, 1920, n. 29, s. 1; *La République Géorgienne*, Février/Şubat 15, 1920, n. 33. s. 3). Çiçerin aynı şekilde 10 Mart 1920'de de Gürcistan bir nota göndermiş, fakat bu da Gürcüler tarafından dikkate alınmamıştı (*The Georgian Mail*, March/Mart 24, 1920, n. 34, s. 1). Çiçerin'in üçüncü kez Azerbaycan hükümetiyle ittifak teklifine olumsuz yanıt gelmişti (*The Georgian Mail*, March/Mart 10, 1920, n. 32, s. 3; *The Near East News*, March/Mart 2, 1920, n. 68, s.1). Böylece Azerbaycan ve Gürcistan Sovyet Rusya'nın üç kez yenilediği Denikin'e karşı ittifak teklifini İtilaflardan gelecek desteğe güvenerek reddetmişlerdi. Fakat bu olay onların ileride Bolşevikleşmesini önleyemeyecekti.

Batum için Fransız mandasını öne sürmüştü¹. Bunun dışında Amerikan mandası için de umutlar devam etmekteydi².

Fransız ve Amerikan mandası için bekleyişler sürerken, Batum'un tahliyesi için İngiliz devlet adamları arasındaki tartışmalar da devam etmekteydi. Oliver Wardrop, 3 Şubat 1920'de General Milne'ye gönderdiği telgrafla İngilizlerin Batum'u tahliye etmemesi gerektiğini, eğer bu olursa İngilizlerin itibarlarının oldukça sarsılacağını ve Türkiye'nin hâkimiyeti altına girme ihtimalinin ortaya çıkacağını söylemekteydi³. General Milne ise Batum'daki birliklerin tahliyesinden yanaydı ve Wardrop'un fikirlerine karşıydı⁴. Bölgesel İngiliz yetkililerinin dışında, merkezdeki bürokratlar Batum meselesi hakkında farklı görüşlere sahiptiler. Bunlardan Doğu Masası yetkililerinden D. George Osborne, Batum'daki birliklerin tahliye edilmesini teklif etmiş ve Batum'un mukadderatının tahliyeden sonra belirlenmesini istemişti. Osborne tahliyeden sonra İngiltere'nin Kafkasya'da prestijini koruması için, bölgedeki cumhuriyetlere yiyecek ve Bolşeviklere karşı savaşmaları için silah yardımını yapılması ve Batum'un mukadderatına da bir an önce karar verilmesi gerekliydi⁵. Dışişleri Doğu Masası'nda görev yapan E. Phibbis de Osborne ile Batum ve Kafkasya konusunda tamamıyla aynı fikirdeydi⁶. İngiliz yetkililerinden Gürcü yanlısı Wardrop tahliyeyi istemezken, merkezdeki dışişleri diplomatları ise tahliyenin bir an önce yapılmasını istemekteydiler.

Bu tartışmalar devam ederken, İngilizlerin Batum'daki birliklerinin geleceğiyle ilgili bir hadise meydana gelmişti. İstanbul'daki Fransız General Frachet D'Esperey'in kendi birliklerini İstanbul'dan çekeceğini açıklaması üzerine, İngiliz kabinesi çözüm için Batum'daki birliklerin İstanbul'a nakledilmesine karar vermişti⁷. General Milne de Wardrop'a Batum'daki birliklerin 15 gün içerisinde tahliye edileceğini bildirmişti.

¹ NA, FO, 371/ 3673, 175541, War Office to C.H.Q. (İstanbul) (30 Ocak 1920).

² Amerika'nın Ermenistan mandasını kabul etmesi için lobi faaliyetleri devam etmekteydi. Eski Almanya Amerikan Elçisi James W. Gerard Amerika'nın Ermenistan'ın mandasını kabul etmesi için faaliyetlerde bulunmaktaydı (*New York Times*, September/Eylül 18, 1919, s. 10; *The Hartford Courant*, December/Aralık 8, 1919, s. 13; *New York Times*, December/Aralık 8, 1919, s. 17). Bunun dışında, Amerikan Yardım Komisyonu Sekreteri Dr. James L. Barton Ermenilerin yok olmaktan kurtulması için Amerika'nın Ermenistan'ın mandasını kabul etmesi gerektiğini söylemekteydi (*New York Times*, November/Kasım 2, 1919, s. 5).

³ NA, FO, 371/ 3673, 176894, War Office to General Milne (3 Şubat 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4931, E 238/1/58, General Milne C.H.Q. (İstanbul) (4 Şubat 1920).

⁵ NA, FO, 371/ 3663, 177722, MINUTES of D.G Osborne (4 Şubat 1920).

⁶ NA, FO, 371/ 3663, 177722, MINUTES of E. Phipps. (5 Şubat 1920).

⁷ NA, FO, 371/ 4931, E 149/1/58; NA, FO, 371/ 3673, 178023, The Evacuation of Batoum - Memorandum By The Secretary of State Affairs (9 Şubat 1920).

Wardrop ise bu karara şiddetle itiraz etmişti¹. Milne ile Wardrop Batum konusunda yine ayrı düşmüşlerdi.

Batum'daki İngiliz birliğinin tahliye edilmesine Wardrop'un dışında merkezde de karşı çıkan kişiler bulunmaktaydı. Bunların başında İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon gelmekteydi. Curzon, bu kararı siyasî ve iktisadî değil, daha çok askerî olarak değerlendirmiştir. Bakana göre, İngilizlerin Batum'u tahliye etmesinin siyasî sonuçları tam bir felaket olacaktı. Curzon, üç Kafkas cumhuriyeti (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) tanıdıktan sonra, dışarıdan gelen tehlikelere ve bağımsızlıklarına halel getirecek durumlara karşı koymaları için onlara malzeme, cephane ve silah yardımı yapılması gerektiğini savunuyordu. Bunun için ise zamana ihtiyaç olması nedeniyle, Batum'daki küçük askeri birliğin geri çekilmesinin ertelenmesini istemiştir. Curzon'un Batum ile alakalı önerisi ise, Barış Konferansı'nda bu şehrin Milletler Cemiyeti'ne bağlı ve onun garantisi altında serbest bir bölge olmasına karar verilmesinin sağlanmasıydı. Böylece Batum sadece Kafkas cumhuriyetlerinin değil, aynı zamanda Türkiye, Rusya ve Almanya gibi büyük devletlerin tehlikelerinden de korunmuş olacaktı. Lord Curzon dışında Amiral Webb de Batum'un idaresinin Milletler Cemiyeti'ne verilmeden İngiliz birliğinin bu şehirden çekilmemesi gerektiğini düşünmekteydi². Londra'daki tereddütleri gören tahliye taraftarı Milne ise Batum'daki birliklerin bir an önce İstanbul'a getirilmesi gerektiğini, İngiliz Savaş Bakanlığı'ndan tekrar istemişti³. Fakat İngiliz Dışişlerine yön veren kişi olan Lord Curzon'un etkisi Milne'den daha fazlaydı.

Batum'un tahliyesi tartışmalarına katılan diğer bir kişi ise İngiliz Dışişleri Bürokratı W. R. McDonell'di. McDonell de, Curzon, Amiral Webb ve Wadrop gibi Batum'un tahliye edilmemesi gerektiğini düşünmekteydi. Aslında McDonell, üç Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyetine tanınan bağımsızlık hakkına ve bu cumhuriyetlere verilecek olan askerî yardıma da karşıydı. Ona göre, Batum'un tahliyesi sonucunda, bağımsızlıklarını kazanan devletler İngilizlerin vereceği silahlarla birbirleriyle savaşacaklar (ilk olarak da Batum'u elde etmek için) ve Bolşevikler ve Türklere açık hedef olacaktı. McDonell, bu çekincesinden bahsettikten sonra, İngiltere'nin Batum'da kalmasının en büyük

¹ NA, FO, 371/ 3663, 177722; NA, FO, 371/ 3673, 176894, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (6 Şubat 1920).

² NA, FO, 371/ 4931, E 149/1/58; NA, FO, 371/ 3673, 178023, The Evacuation of Batoum - Memorandum By The Secretary Of State Affairs (9 Şubat 1920).

³ NA, FO, 371/ 4931, E 87/1/58, G.O.C. (İstanbul) to War Office (10 Şubat 1920).

nedenini Kafkasya ile olan iletişimin devam etmesi ve İngiliz donanması ile Anadolu demiryolları için gerekli petrolün sağlanması olarak açıklamıştı¹. McDonell, İngilizlerin Batum'dan çekilmemesini savunan İngiliz yetkililerinin asıl düşüncelerinin, İngiliz donanması ve Anadolu demiryolları için gerekli petrolün elde edilmesi olduğunu ifşa etmişti. Ayrıca İngiliz tüccarlarının da petrolden çok ciddi miktarlarda kâr elde ettikleri bilinmekteydi. Bunların başında da İngiliz Batum Konsolosu Patrick Stevens gelmekteydi.

Batum'daki tahliye karşı bu kadar sesin yükselmesine rağmen, tahliye şiddetle savunan General Milne, Batum İngiliz Askeri Valisi Cooke-Collis'i tahliye konusunu görüşmek üzere İstanbul'a çağırılmıştı. Batum halkını tedirgin etmemek ve spekülasyonları önlemek için onun bu gidişi kamuoyundan gizli tutulmuştu². Milne, Cooke-Collis ile görüşükten sonra Batum'daki İngiliz askerlerinin İstanbul'a nakledilmesi için emir vermişti³. Bu emir üzerine Batum'daki İngiliz yetkilileri tahliye hazırlıklarına başlamış ve Osmanlı ordusu tarafından terk edilen cephaneleri tahrip etmişlerdi⁴. Ayrıca, tahliyeden sonra Batum kale ve tabyalarının muhafazası için ayanlardan Mülazım Şahin Ağa'ya müracaat ve teklifte bulunmuşlardı⁵. Milne'nin tahliye için acele ettiği görülmekteydi.

İngiliz birliklerinin tahliye hazırlıklarına başlanması Kafkasya'daki İngiliz temsilcileri, Patrick Stevens ve Oliver Wardrop'un tahliyenin durdurulması için yoğun kulis yapmalarına neden olmuştu. Wardrop, 12 Şubat 1920'de Lord Curzon'a gönderdiği telgrafta Savaş Bakanlığı'nın bu ani kararının çok ciddi neticeler ortaya çıkaracağını belirttiikten sonra, tahliye sonrasında düzensizlik olursa, hayatlar kaybedilirse, İngiliz çıkarları ve itibarı zarar görürse herhangi bir sorumluluk kabul etmeyeceğini söylemişti⁶. Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise Wardrop'a gönderdiği cevapta, kendi görüşünün de Batum'daki askeri tahliyenin ertelenmesi yolunda olduğunu söyledikten sonra, tahliye General Franchet d'Esperey emirleri ile boşalan İstanbul garnizonunun

¹ NA, FO, 371/ 4931, E 149/1/58, Memorandum by Mr. McDonell (11 Şubat 1920).

² ATASE, İSH, K: 396, G: 8, B: 8-1, F. H.'den 3. Kafkas Fırkası Kumandanlığı'na (9 Şubat 1920); TİTE Arşivi, 317/ 28, lef: 1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan (18 Şubat 1920).

³ NA, FO, 371/ 4931, E 231/1/58, G.O.C. (İstanbul) to War Office (10 Şubat 1920).

⁴ TİTE Arşivi, 18/ 11 (25 Şubat 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 396, G: 47, B: 47-3, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüşti Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (13 Şubat 1920).

⁶ NA, FO, 371/ 4931, E65/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (12 Şubat 1920).

Batum'dan gelen askerlerle doldurulması amacıyla kabine tarafından karar verildiğini, fakat bu kararın düzeltilmesi için uğraştığını belirtmişti¹.

İngiliz Askeri Valisi Cooke-Collis, 15 Şubat 1920'de Batum'a geri dönmüş, 10 gün içerisinde tahliyenin tamamen sonlandırılması yolunda General Milne'den emir almıştı². Yapılan hazırlıklardan sonra Batum'un tahliyesine başlanılmış³, ilk birlikler 17 Şubat'ta İstanbul'a ulaşmış (*The Times*, February/Şubat 26, 1920, n. 42344, s. 14) ve şehirde bulunan 4.000 İngiliz askerinin, yaklaşık 3.000 kadarı İstanbul'a nakledilmişti⁴. Fakat İngilizlerin Batum'u tahliyeeye başlamalarına rağmen, özellikle Lord Curzon'un çabaları sonucunda kabine tarafından Batum'da küçük bir askeri birliğin kalmasına karar verilmişti⁵. Bunun nedeni, Türklerin ve Gürcülerin İngilizlerin tahliyesinden hemen sonra Batum'u işgal edecek olmalarıydı (*The Times*, March/Mart 1, 1920, n. 42347, s. 14). Batum'da birlikler 6 hafta daha kalacaktı ve bu nedenle İskoçya ve Hindu birlikleri tekrar Batum'a çıkarılmışlardı (*The Near East News*, February/Şubat 22, 1920, n. 62, s. 1). Böylece Batum'da İngiliz idaresi devam edecekti.

5.1.3. Batum İçin Uluslararası Mahfillerde Çözüm Arayışları

5.1.3.1. Londra Konferansı ve Batum Meselesi

Paris Barış görüşmelerinde halledilemeyen bazı meselelerin Londra'da çözüme kavuşturulması istenmişti. Türkiye, Batum ve Kafkasya ile alakalı sorunların da ele

¹ NA, FO, 371/ 4931, E65/1/58, Lord Curzon to Mr. Wardrop (Tiflis). (C. 12 Şubat 1920).

² BOA, BEO.NGG, 346468; ATASE, İSH, K: 114, G: 43, B: 43-3, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (22 Şubat 1920).

³ NA, FO, 371/ 4931, n. E65/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (12 Şubat 1920); TİTE Arşivi, 317/ 59. XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 2. Fırka Kumandanlığı'na (14 Şubat 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 112, G: 55, B: 55-1, XV. Kolordu Kumandanlığı'na (16 Şubat 1920). Tahliye sürecinde, Batum'daki İngiliz birliklerinin mevcudu tam olarak bilinmese de, 3.000 mevcutlu 89. Hint Alayı'na (TİTE Arşivi, 317/ 28, lef: 1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan - 18 Şubat 1920; TİTE Arşivi, 18/ 1; ATASE, İSH, K: 331, G: 222, B: 222-1; ATASE, İSH, K: 114, G: 49, B: 49-2, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 29 Şubat 1920) ilave olarak, 15 Şubat 1920 tarihinde bir İngiliz hudut taburu daha eklendiğinden (ATASE, İSH, K: 396, G: 47, B: 47-1, 3. Fırka Kumandanlığı'ndan 11 Alay Kumandanlığı'na - 19 Şubat 1920), bu sayınının 4.000 civarında olması muhtemeldir. Fevzi Çakmak ise günlüklerinde 10 Şubat 1920'de Batum'dan 7.000 İngiliz askerinin Çanakkale'ye çıktığını yazmaktaydı (Hatemi, c. II, 2002:685). Fakat bu rakam biraz abartılıdır.

⁵ NA, FO, 371/ 4931, E 231/1/58, War Office to G.O.C. (İstanbul) (12 Şubat 1920); NA, FO, 371/ 4931, E 132/1/58, War Office to G.O.C. (İstanbul) (14 Şubat 1920); NA, FO, 371/ 4931, E 238/1/58, War Office to G.O.C. (İstanbul) (14 Şubat 1920); TİTE Arşivi, 18/ 8 (28 Şubat 1920). Tahliye kararının ertelenmesinde Batum'daki Bolşevik ve Türk tehlikesi de etkili olmuştu (*The Times*, February/Şubat 23, 1920, n. 42431, s. 13).

alındığı Konferans, 12 Şubat-10 Nisan 1920 tarihleri arasında toplanmış ve Londra Konferansı olarak isimlendirilmişti (Öztoprak, 1989:61). Konferansa İtilaf devletleri temsilcilerinin yanında Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyetlerinin temsilcileri de davet edilmişti. Kafkasya meseleleriyle ilgili olarak konferansta özellikle cumhuriyetlerin sınırları tartışılacaktı. Tabii ki en şiddetli tartışmalar Batum konusunda cereyan edecekti.

Londra Konferansı'nda İngilizlerin üzerinde duracakları mesele ise bağımsız ve büyük bir Ermenistan'ın kurulmasıydı. Bunun nedeni, İngiltere'nin Denikin mağlubiyetinden sonra Kafkasya'da Büyük Ermenistanı kurup, Bolşevikleri durdurma siyasetiydi¹. Bundan dolayı, Konferansta ilk başta Ermenistan'ın sınırlarının çizilmesi için bir komisyon kurulmuştu. Komisyonda İngiliz Dışişleri Bakanlığı Yardımcısı Sir Robert Vansittart, İngiliz Genelkurmayı'ndan Gribin ve Fransız Krammer bulunmaktaydı. Komisyon, çalışmalarına hemen başladı. Fakat komisyonun esas amacının denize çıkış kapısı olan "Büyük Ermenistan"ı kurmak olduğu anlaşılmıştı. Kilikya'nın Fransız mandasına girmesi kararlaştırıldığından, Ermeniler için Karadeniz'de çıkış noktası aranıldı ve Trabzon vilayetinin Ermenilere verilmesi² gündeme getirildi. Fakat bu bölgeye Gürcüler de talipti ve bölgeyi kimseye kaptırmaya niyetleri yoktu (Sürmeli, 2001:500).

Londra Konferansı'ndaki görüşmeler devam ederken, Kafkasya'daki İngiliz temsilcileri, Batum'daki İngiliz birliklerinin tahliyesinin ertelenmesi kararının kendilerine bildirilmemesi üzerine, tahliyenin ertelenmesi için kulis faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdi. Batum İngiliz Konsolosu Patrick Stevens, Batum'daki Rus Komitesi ile görüştüktan sonra Wardrop'a bir telgraf göndermişti. Stevens, telgrafında Batum'da en azından küçük bir İngiliz birliğinin olmasını şiddetle tavsiye etmekteydi. Ona göre, makineli tüfekli bir taburun orada kalması gerekliydi. Böylece tahliyeden sonra

¹ TİTE Arşivi, 22/ 27, lef: 1. XV. Kolordu Kumandanlığı'ndan Erzurum Vilayeti'ne (16 Mart 1920).

² Kurulması düşünülen Ermenistan'ın sınırlarının şu şekilde olması teklif edilmişti: "1) Erzinan ve Trabzon Ermenistan sınırları içerisinde olmalı; 2) Ermenistan ve Batum Serbest Devleti arasındaki sınır bir İtilaf Komisyonu tarafından belirlenmeli; 3) Ermenistan Gürcistan ve Azerbaycan arasındaki sınır bu devletlerin kendi aralarındaki anlaşmalarından sonra belirlenmeli; 4) Ermenistan sözde hâkimiyeti altında özerk bir Lazistan kurulmalı; 5) Trabzon'un iç bölgelerinde Türkler askeri birlikler bulundurmamalı; 6) Milletler Cemiyeti Ermenistan'a gerekli malzeme ve para yardımı için çağrıda bulunmalıdır" (NA, FO, 371/ 4932, E1086/1/58 - 28 Şubat 1920).

kaçınılmaz olarak ortaya çıkacak olan kanlı olaylar önlenebilecekti¹. Stevens, aynı gün Wardrop'a başka bir telgraf daha göndererek, Batum Livası İslam Cemiyeti ile de görüştüğünü, Müslümanların ve bunların dışında Batum'daki İngiliz tüccarlarının ve Rumların endişeli bir bekleyiş içerisinde olduklarını belirtmişti². Patrick Stevens, aynı gün bu kez İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bir telgraf göndererek Batum'daki İngiliz firma temsilcilerinin şehrin boşaltılmasını protesto ettiğini, pamuk, kereste, yün ve petrol stoklarını kaybedeceklerini söylemiş ve Kafkasya ve Kuzey İran'daki ticaretin sekteye uğrayacağını da iddia etmişlerdi³.

İngilizlerin Kafkasya'dan ayrılmalarını istemeyen diğer bir kişi, 16 Şubat tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na Batum meselesiyle ilgili iki telgraf gönderen Wardrop'tu. İlk telgrafında, Batum'un tahliyesinin askerî nedenlerden dolayı olacağını ve bu işlem nedeniyle sonradan pişmanlık duyulacağını, İngiltere'nin prestij kaybedeceğini, İngilizlerin liman ve demiryolunun son durağını düşünmeleri gerektiğini ve kendilerinin buradaki varlıklarının, Maverâ-yı Kafkasya devletleri için moral olacağını belirterek tahliyeden vazgeçilmesini istemişti⁴. Wardrop, ikinci telgrafında ise şu hususlar üzerinde durmuştu: 1) İngiliz birlikleri Batum'da kalır, fakat yönetim İngilizlerin elinde olmazsa, o zaman İngiltere'nin prestiji sarsılır, bu durumda birliklerin tahliyesi, burada kalmalarından daha iyidir; 2) Vilayet, Gürcistan'a verildiğinde, onlar en son sınır olarak Lazistan vilayetindeki Rize'nin batısına kadar olan yerleri isteyeceklerdir; 3) Batum sınırları için düşünülen 10 mil çaplık alan keyfi bir durumdur. Askeri yetkililer için limanın daha etkili savunulması için şehrin tamamının olması gereklidir; 4) Liman, bütün Maverâ-yı Kafkasya için serbest transit bölgesi olmalıdır. Limanın İngilizlerin donanma üssü olarak kalması daha iyi olacaktır. Eğer bu olmazsa, burası uluslararası bir liman haline gelecektir ve bölgede sorun çıkması da oldukça muhtemeldir. Şehir serbest olmalı ve yönetim mümkün olduğu kadar yerlilerden oluşmalıdır; 5) Gürcüler Batum'u tarihî, etnik ve dil olarak ellerine almaları gerektiğini iddia etmektedirler; 6) Türk sınırı korunaksız durumdadır ve Türkler vilayette karışıklıkların çıkması için girişimler de bulunmaktadır. Wardrop, yazısının sonunda bu hususlar için cevap almadan Gürcü

¹ NA, FO, 371/ 4933, E1906/1/58 (s. 155), Mr. P. Stevens (Batum) to Mr. Wardrop (Tiflis) (16 Şubat 1920).

² NA, FO, 371/ 4933, E1906/1/58 (s. 159-160), Mr. P. Stevens (Batum) to Mr. Wardrop (Tiflis) (16 Şubat 1920).

³ NA, FO, 371/ 4931, E435/1/58, Mr. Stevens (Batum) to Foreign Office (16 Şubat 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4931, E216/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (16 Şubat 1920).

hükümeti ile iletişim kurmayacağını söylemişti¹. Wardrop, yine Gürcülerin lehinde bir takım isteklerde bulunmuştu. Aslında onun bütün isteği, Batum'un Gürcülere devredilmeden, İngilizlerin Batum'u tahliye etmemeleriydi.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Londra Konferansı'nda gündeme getirilmek üzere, Batum konusunu görüşmek için 16 Şubat 1920'de Doğu Bölümü'nde bir toplantı tertip etmişti. Batum'un tahliye edilmesi durumunda kime devredileceği meselesinin enine boyuna tartışıldığı bu toplantıda, iki alternatif ön plana çıkmıştı. Bunlar: 1) Batum vilayetinin ve limanının Gürcülere devredilmesi; 2) Limanın ve etrafındaki bölgenin uluslararası bir hale getirilerek idaresinin Milletler Cemiyeti'nin koruması altında bir komisyona verilmesi.

İngiliz yetkililer her iki alternatifin avantajlarını ve dezavantajlarını tartışmışlardı. Buna göre birinci alternatifin avantajları şu şekildeydi. a) Batum vilayeti halkının büyük çoğunluğu kendini hukukî olarak Gürcistan'a bağlı hisseden kişilerden oluşmaktaydı (Bu iddia 1783'te Rus-Gürcü Antlaşması'na dayanmaktadır); b) Bu durum İngilizleri ne olursa olsun herhangi bir sorumluluktan kurtaracaktı; c) Bu durum self-determinasyon kuralına da uymaktaydı².

İngilizlerin Batum'un Gürcülere devredilmesinde avantaj olarak gördükleri hususlarla ilgili olarak bazı değerlendirmeler yapmak yerinde olacaktır. İlk önce Batum'daki halkın büyük çoğunluğu Gürcü olsa da Müslümanlardan oluşmaktadır ve 1918 yılında yapılan halk oylamasında da görüldüğü üzere halk kendisini hukukî olarak Gürcistan'a değil, Türk devletine bağlı hissettiğini belirtmiştir. Diğer bir husus 1783 yılında yapılan Rus-Gürcü Antlaşması'na atıf yapılmasıdır. Böyle bir atfın yapılması anlamsızdır. Çünkü o tarihlerde Batum'da Türk hâkimiyeti vardır ve yaklaşık bir yüzyıl daha Türk hâkimiyeti devam edecektir. İngilizler kendilerinin ortaya koyduğu delillere inanmış olmalıdırlar ki, Batum'un Gürcülere verilmesinin self-determinasyon ilkesine uyduğunu söylemekteydiler. Eğer İngilizler bu konuda samimi olsalardı, yeni bir halkoylaması gerçekleştirirlerdi. Türkler, bu konuda kendilerine güvendikleri için 28 Ocak 1920'de alınan Misak-ı Millî kararlarında gerekirse Batum, Kars ve Ardahan'da tekrar bir

¹ NA, FO, 371/ 4931, E191/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (16 Şubat 1920).

² NA, FO, 371/ 4932, E1239/1/58, Foreign Office Minute – Memorandum drawn by the Eastern Department (16 Şubat 1920).

halkoylamasına başvurabileceklerini belirtmişlerdi. Acaba İngilizler ya da Gürcüler bu konuda Türkler kadar kendilerine güvenebilmekte miydiler?

İngiliz yetkilileri Batum'un Gürcülere devredilmesindeki dezavantajlar olarak da şunları düşünmüşlerdi: a) Bu durum Batum'da gözü olan Türklerin ve Denikin'in iştahını kabartacak ve güçsüz Gürcistan karşısında yakında ya da uzak gelecekte kuvvet yolu ile Batum'u elde etmelerine neden olacaktır; b) Eğer İngilizler Batum'u Gürcistan'a verirlerse Ermeniler de Trabzon ve sahil kısmını isteyeceklerdir, bu durum da Konferans tarafından arzu edilmemektedir; c) Batum da Bakû gibi Bolşevik ve İslam taraftarlarının entrika merkezi olacaktır; d) Güçsüz bir Gürcistan çok önemli olan petrol boru hattı ve demiryolunu korumakta başarısız olacaktır¹.

İngilizlerin Batum'un Gürcülere verilmesindeki tereddütleri daha çok ekonomi eksenindeydi. Gürcüler acaba Denikin ve Türklere karşı Bakû-Batum petrol boru hattını ve Batum limanını koruyabilecekler miydi? Bütün tereddüt bu idi. Bunun dışında Ermenilerin Trabzon'u isteyecekleri söylenmekteydi. Zaten Londra Konferansı'nda Trabzon'un Ermenilere verilmesi tartışılmaktaydı.

İngilizlere göre Batum'un uluslararası bir komisyona verilmesi alternatifindeki avantajlar ise şu şekildeydi: a) Demiryolu ve limana sahip olmak isteyen Ermenistan, Türkiye ve Denikin'in kışkanç istek ve emellerinden korunmuş olacaktır; b) Gürcistan'ın çıkarları için bu durum çok iyi olacaktır; c) Bütün büyük güçler Hazar Denizi ile Karadeniz arasında, özellikle külliyetli miktarlardaki petrol ihracından ekonomik olarak büyük çıkarlar elde edeceklerdir; d) Büyük güçlerin buradaki varlığı Kafkasya'ya istikrar getirecektir. Ayrıca Bolşevizmin Ortadoğu'da yayılmasından büyük rahatsızlık duyan İngiltere ve Fransa'nın çıkarları için de böyle bir durum büyük bir avantaj olacaktır. Bunun dışında, Milletler Cemiyeti, Batum limanının 3 cumhuriyet tarafından eşit olarak kullanılmasını sağlayacaktır².

İkinci alternatifin avantajları emperyalist emellerle ilgiliydi. İngiltere hem Batum'u tahliye etmek, hem de oluşturulacak uluslararası komisyonda yer almak istiyordu. Komisyonda, devletlerin yer alması için de Kafkasya petrolerinden yararlanılması

¹ NA, FO, 371/ 4932, E1239/1/58, Foreign Office Minute – Memorandum drawn by the Eastern Department (16 Şubat 1920).

² NA, FO, 371/ 4932, E1239/1/58, Foreign Office Minute – Memorandum drawn by the Eastern Department (16 Şubat 1920).

hatırlatılmaktaydı. Çok uzak bu coğrafyadaki İngiltere ve komisyonda yer alması muhtemel devletlerden olan Fransa ve İtalya gibi ülkeler askerî, siyasî ve iktisadî olarak Batum'da söz sahibi olurken, yaklaşık 400 yıl kendi ülkelerinin bir parçası olan ve aynı coğrafyada bulunan Türklerin Batum'daki hakları kıskançlıkla nitelendirilmişti. Bu büyük bir çelişkiydi.

İngiliz yetkilileri ikinci alternatifin dezavantajlarını da şu şekilde açıklamışlardı: Batum Gürcülere değil de Milletler Cemiyeti'ne verilirse aşağıdaki iki durumdan biri gerekli olacaktır: a) Şu andaki İngiliz birlikleri çekilecek, ya da b) İngiliz birliklerinin yerini derhal İngiliz, Fransız ve İtalyanlardan oluşan karma bir kuvvet alacak ve Milletler Cemiyeti mekanizması oturana kadar burada düzeni sağlayacaktır.

İngilizler Batum'un Milletler Cemiyeti'ne verilmesi durumunda, kendilerinin de içinde olduğu küçük bir karma birliğin bölgeye gönderilmesini önermişlerdi. Ayrıca, Türkiye ile kalıcı barışın yapılmasını beklemeden Batum ile alakalı kesin ve sağlam bir kararın bir an önce alınması gerekliliğini tavsiye etmişlerdi. İngilizlerin Kafkasya'da asıl korktukları unsur ise Bolşeviklerdi. Eğer Bolşevikler Batum'a saldırır ve İngiliz birliklerini geri çekilmeye zorlarsa bu İngiliz itibarı için çok kötü bir durum olurdu¹.

İngiliz Savaş Bakanlığı, 21 Şubat 1920 tarihinde İstanbul'a gönderdiği bir telgrafta Batum'un Milletler Cemiyeti'ne verileceğini ve Batum'da İngilizlerin kontrolü altında bir karma uluslararası kuvvet bulunacağını, bu nedenle Batum'un tahliye edilmeyeceğini bildirmişti². General Milne de 22 Şubat 1920'de İngilizlerin Batum Askerî Valisi Cooke-Collis'e gönderdiği bir telsiz-telgrafla tahliyenin ertelendiğini haber vermişti³. İngilizlerin Batum'dan çekilmeme kararı aynı gün şehirde yayılmıştı.

¹ NA, FO, 371/ 4932, E1239/1/58, Foreign Office Minute – Memorandum drawn by the Eastern Department (16 Şubat 1920). Dışişleri Bakanlığı'ndan sonra İngiliz Ordu Meclisi de Batum meselesini görüşmek için 17 Şubat'ta toplanmıştı. Fakat bu toplantıda da Batum'un Gürcülere mi yoksa uluslararası bir garanti altında serbest liman olarak mı kalmasına karar verilememişti (NA, FO, 371/ 4931, E 237/1/58, War Office to Foreign Office - 17 Şubat 1920).

² NA, FO, 371/ 4932, E 465/1/58, War Office to G.O.C (İstanbul) (21 Şubat 1920).

³ TİTE Arşivi, 18/ 1 (2 Mart 1920); ATASE, İSH, K: 114, G: 49, B: 49-2, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (29 Şubat 1920); ATASE, İSH, K: 331, G: 222, B: 222-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan XII. Kolordu Kumandanlığı'na (29 Şubat 1920). Batum'un Milletler Cemiyeti kontrolünde Fransız, İtalyan ve İngiliz taburlarından oluşan karma bir uluslararası kuvvet tarafından idare edilmesi, Tiflis'te 10 Mart 1920'de gazetelerde yer almaktaydı (*The Near East News*, March/Mart 10, 1920, n. 75, s. 1).

Patrick Stevens'a göre Batum'dan çekilmeme kararı, şehirde genel bir memnuniyet havası oluşturmuştu¹. Muhtemelen bu işe en çok sevinen konsolosun kendisi olmuştu.

Londra'da ise İtilaf devletleri temsilcileri ile Kafkas cumhuriyetlerinin temsilcileri arasında görüşmeler devam etmekteydi. 25 Şubat 1920 sabahı tertip edilen toplantıda Gürcü temsilci Avalov Ermenilere verilmesi düşünülen Trabzon vilayeti ve Batum ile alakalı görüşlerini dile getirmişti. Avalov konuşmasında Trabzon ve Erzurum vilayetleri üzerinde hak iddia ettikten sonra, Batum sahil boyunun tabii bir devamı olan Trabzon bölgesinin Gürcistan ile birleştirilmesini istemişti. Ona göre burada halk Türkleşmişti, fakat kan ve dil olarak Gürcülere yakındı. Avalov ayrıca, Kars vilayetinin de Gürcistan ile birleşmesi gerektiğini belirtmişti. Avalov'un bu konuşmasına tepki, toplantıya başkanlık eden Fransız Kammerer'den gelmişti. Kammerer'in bu bölgede bulunan Lazların Gürcülerle birleşmek niyetinde olmadıklarını ve 1918'de Türkler Batum'u ele geçirdiklerinde Lazların Türklere yardım ettiğini hatırlatması üzerine, Avalov, koşulların değiştiğini ve bu bölgede Türk hâkimiyetinin bittiğini belirtmiş ve Türkler olmazsa bu bölgelerin Gürcistan'a bağlanmasının doğal olduğunu söylemişti. Kammerer ise Batum transit ticaret ve Bakû petrolü için önemli bir liman olduğu için bölgede İtilaf devletlerinin çıkarlarının korunacağını ve bölge devletlerinin Batum'a birer çıkış noktası olacağını belirtmişti. Avalov buna cevap olarak Batum'un Gürcülere verilmesi halinde bölge devletlerinin ve uluslararası transit ticaret için garantiler verileceğini söylemesine rağmen, Kammerer ve Vansittart, Batum'un uluslararası bir bölge haline getirileceğini tekraren ifade etmişlerdi (Sümeli, 2001:501-502). Avalov konuşmasında aslında Batum'un Türklerinin hakkı olduğunu "*Türkler olmazsa bu bölgelerin Gürcistan'a bağlanması*" ifadesiyle itiraf etmişti. Yani bunun anlamı, Türkler varken Batum'da başka bir gücün söz sahibi olamayacağı idi.

Aynı gün öğleden sonra ise İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi, Batum'un mukadderatını belirleyecek başka bir toplantı daha yapmıştı. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Batum hakkındaki toplantıya katılan diğer İtilaf temsilcilerine, Batum'da bulunan

¹ Stevens Wardrop'a gönderdiği telgrafta Batum'un durumunu şu şekilde tarif etmiştir: Vilayetteki her kesimden halk tahliye durumunda ortaya çıkacak felaketlerden haberdardı ve iyi biliyorlar ki İngiliz Hükümetinin çekilmeme kararı Batum'da açlığı durduracak, ticareti canlandırarak ümitsizliği bitirecek kaosa ve anarşiye son verecekti. Özellikle İngiliz tüccarlar haberlerden oldukça memnun olmuşlardı (NA, FO, 371/ 4933, E1638/1/58, P. Stevens to Mr. Wardrop (Tiflis) - 23 Şubat 1920; NA, FO, 248/ 1282. Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office - 26 Şubat 1920).

İngiliz birliğinin tahliyesinin bir süreliğine ertelendiğini ve orada iki tabur İngiliz askeri¹ kaldığını söylemişti. Curzon daha sonra Yüksek Konsey'in Batum'un Milletler Cemiyeti kontrolünde serbest bir liman olmasını kabul etmesi halinde, İngiltere'den bu sorumluluğu tek başına üzerine alması beklenemeyeceğini belirtmiş ve müttefiklerin Batum limanının güvenliğini sağlamak üzere ortak kuvvet oluşturma konusunda fikirlerini öğrenmek istemişti (DBFP, c. VII, 1958:253-254).

Batum limanının Milletler Cemiyeti'nin kontrolünde serbest bir liman olması, İtilaf devletlerinin çıkarına uygun bir durum olduğundan, Fransa ve İtalya, Batum'a birer tabur göndermeyi kabul etmişlerdi (DBFP, c. VII, 1958:254-255). Fransa ve İtalya'nın taahhüdü üzerine Yüksek Konsey şu kararı almıştır: 1- Batum Milletler Cemiyeti garantisi altında serbest bir liman olacak; 2- Bir İngiliz, bir İtalyan, bir de Fransız taburundan oluşan karma bir garnizon Batum'da kalacaktır². Böylece İngiliz birliklerinin tahliyesi ertelenecek (*The Washington Post*, February/Şubat 29, 1920, s. 15; *The Times*, March/Mart 22, 1920, n. 42365, s. 15) ve bu suretle, Batum için yeni bir dönem başlayacaktı. Fakat bu karar uygulanabilecek miydi? Bölge devletleri bu karara nasıl tepki vereceklerdi? Gürcüler İngilizlerin Batum'u tahliyesi sırasında askerlerini Batum sınırına göndermişlerdi. Onların tepkiler ne olacaktı? Bu sorular 1-2 ay içerisinde cevaplarını bulacaktı.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 27 Şubat 1920'de Oliver Wardrop'a Yüksek Konsey'in bu kararını bildirmiş ve bu kararın Batum, İstanbul ve Tahran'a da iletilmesini istemişti³. Wardrop ayrıca 29 Şubat 1920'de bu kararı Gürcistan Dışişleri Bakanı Gegeçkori'ye bildirmişti (*Borba*, Mart 17, 1920, n. 62(617), s. 4; *La République Géorgienne*,

¹ Osmanlı Harbiye Nezareti, Batum'daki bir kısım birliklerin İstanbul'a getirildiğini belirttikten sonra, Kazım Karabekir Paşa'dan Batum'da İngiliz birliğinin kalıp kalmadığını araştırılmasını istemişti (ATASE, İSH, K: 114, G: 51, B: 51-1, Harbiye Nezareti'nden XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya - 6 Mart 1920).

² NA, FO, 371/ 4932, E616/1/58, Cabinet (25 Şubat 1920); NA, FO, 371/ 4932, E 618/1/58, Sir M. Hankey to Foreign Office (25 Şubat 1920); DBFP, c. VII, 1958:255; *La République Géorgienne*, Mars/Mart 28, 1920, n. 36. s. 1/2. İtilaf devletleri bu şekilde karar alırlarken, bu karar henüz kendisine ulaşmamış olan Azerbaycan hükümeti Dışişleri Bakanı Fethali Han Hoyski, 29 Şubat'ta *Azerbaycan* gazetesi ile bir röportaj yapmıştı. Hoyski Batum'un kendileri için çok önemli olduğunu, kendileri için batıya açılan bir çıkış kapısı olduğunu söylemişti. Batum meselesi daha henüz çözülmemişken, ekonomik geleceği ile siyasî geleceğinin birbirinden ayrılmasını teklif eden Azeri Bakan, çözümün adaletli olmasını istemişti (*Borba*, Mart 4, 1920, n. 51(606), s. 2; *The Near East News*, March/Mart 5, 1920, n. 71, s. 1; NA, FO, 248/ 1282/114 - 9 Kasım 1920). Mart ayında da başka bir Azerbaycan gazetesi *İttihad* İngilizlerin Anadolu ve Kafkasya'da yayımlacı siyaset izlediğini ve bunun onların sonu olacağını yazmaktaydı (*İttihad*, 5 Mart 1920, n. 23, s. 1).

³ NA, FO, 371/ 4931, E 435/1/58, Foreign Office to Mr. Wardrop (Tiflis) 27 Şubat 1920.

Mars/Mart 28, 1920, n. 36. s. 2). Yüksek Konsey'in kararına rağmen İngiliz yetkilileri Batum hakkında fikir yürütmeye devam etmekteydiler. Dışişleri Doğu Masası'nda görev yapan E. Phippis 27 Şubat 1920'de bir memorandum yayınlarak Batum vilayeti meselesinin limandan ayrı olarak, Yüksek Konsey tarafından çözülmesini önermişti. Vilayetin şu anda geçici olarak İngiliz Askerî Valisi emrinde olduğunu belirten Phippis, Batum'un sonunda Gürcülere devredileceğini, fakat Batum'daki yerel Gürcü Müslümanların çok köklü ve geleneksel olarak İslam'a bağlı olmaları nedeniyle topraklarında milliyetçilik istemediklerinden bahsetmişti. Phippis ayrıca, Batum kasabasının Milletler Cemiyeti kontrolü altında üç İtilaf komutanı yönetiminde olmasının Batum limanının geleceği açısından faydalı olacağını da belirtilmişti¹. Phippis endişelerinde haklıydı. Çünkü Batum civarına gelen Gürcü birliklerinin Batum'a girmeleri halinde, Müslüman Acaralılar onlarla sonuna kadar savaşacaklarını ilan etmişlerdi.

İtilaf devletleri kuvvetlerinin emrinde kalacak Batum vilayetinin sınırlarının ne olacağı tartışma konusu olmuştu. Bir teklif 28 Mayıs 1920'de bölgede en yetkili kişi olan General Milne'den gelmişti. Bu teklife göre, vilayetin kuzey sınırları Çoluk nehrinden² (Kobuleti³/Çürüksu'nun 6,5 km kuzeyinde), doğu sınırı Batum'un 22,5 km doğusunda bulunan Babakva'dan, Batı sınırı Çoruh nehrinin 11,27 km yukarisından, güney sınırı ise Chertvis yol kavşağından geçmeliydi.

General Milne, bu alanın ekonomi ve savunma için çok elverişli bir hinterlant olduğunu düşünmekteydi. Ayrıca O, Çürüksu (Kobuleti) istasyonunu ve petrol ihtiyacını karşılamak için pompa istasyonunu bu sınırlar içerisinde tutmaktaydı. Çürüksu'nun sınırlar içerisinde olmasının diğer bir nedeni, buranın çoğunlukla Acaralılar ve Türkler tarafından iskân edilmeleri idi. Bunlar bir Gürcü işgaline çok şiddetli bir şekilde tepki vereceklerdi. Ayrıca, Gürcü hükümeti liman ihracatından da pay elde etmek istemekteydi. Milne'ye göre, İngilizler için en iyisi bütün vilayetin askeri vali tarafından sınırlarının belirlenip, kontrol altında tutulmasıydı⁴. Milne'nin teklifi, Batum'un 25 km

¹ NA, FO, 371/ 4932, E616/1/58, E. Phippis. (27 Şubat 1920).

² Belgede Çoruh yazılmış, Çoluk olmalı.

³ Belgede Krebult yazılmış, Kobuleti (Çürüksu) olmalı.

⁴ NA, FO, 371/ 4932, E 1086/1/58, General Milne (İstanbul) to War Office (28 Şubat 1920); APEB, 1998:783.

çevresiyle birlikte İngiliz Askeri Valisi idaresi altında, İtilaf devletleri kuvvetleri tarafından yönetilmeydi.

İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi'nin Batum'un Milletler Cemiyeti garantisi altında serbest liman olması hakkındaki kararı, Gürcü hükümetini memnun etmemişti. Londra'daki Gürcü heyeti 1 Mart 1920'de Yüksek Konsey'e bir memorandum vermişti. Memorandumda Batum vilayetinin Gürcistan ile birleşmesi gerektiği ve eğer bu olduğu takdirde Azerbaycan ve Ermenistan'ın Batum'daki çıkarlarının korunacağı belirtilmişti.

Bu memorandumdan başka Avalov da Batum vilayeti ile alakalı yeni bir plan ortaya atmıştı. Buna göre, Batum vilayeti Gürcistan ve Ermenistan arasında üçe bölünecekti. Batum vilayetinin kuzey ve doğu bölümleri Gürcistan'a, güneyde ise Artvin Ermenistan'a verilecekti. Lazistan ise Ermenistan hâkimiyeti altında özerk bir bölge olacaktı. Batum, serbest bölge olacak ve İngiliz, Fransız ve İtalyan kuvvetlerinden oluşan karma bir kuvvet tarafından korunacaktı (Sürmeli, 2001:504-505). Gürcü heyeti için Batum'un Gürcistan sınırları içinde kalması çok önemliydi. Bunun dışında hiçbir seçeneği kabul etmemektedirler.

Londra'daki Gürcü heyetinin bu isteklerinin dışında, Gürcü hükümeti de aşırı isteklerde bulunmaktaydı. Bunun üzerine İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon 3 Mart 1920'de Wardrop'a bir telgraf göndererek, İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi'nin kararını hatırlattıktan sonra, bu bölgenin sınırlarının Sınır Komisyonu tarafından belirleneceğini ve anlaşma sağlanana kadar limanın İtilaflar devletleri arası bir kuvvet tarafından idare edileceğini belirtmişti. Bunun dışında İngiliz Dışişleri Bakanı Wardrop'dan Gürcistan başbakanının aşırı isteklerde bulunmaması için uyarmasını istemişti¹. Wardrop ise Curzon'a Kafkasya Cumhuriyetlerinin toprak sorunlarının bir an önce çözüme kavuşturulacağını söylemekteydi. Ona göre, Gürcüler prensipte Ermenistan ve Azerbaycan ile anlaşmak üzereydi². Fakat Wardrop çok iyimserdi. Çünkü Ermeniler ve Azerilerle anlaşamayan devletin, Gürcüler olduğu kısa sürede ortaya çıkacaktı.

Londra Konferansı tarafından, Batum'un İtilaf kuvvetlerinden oluşan karma bir garnizon tarafından korunmasına karar verilmesinden sonra bu kez bu garnizonun masraflarının nasıl karşılanacağı tartışma konusu olmuştu. Jemas Jones, Lord Curzon'a

¹ NA, FO, 371/4932, E616/1/58, Foreign Office to Mr. Wardrop (Tiflis) (3 Mart 1920).

² NA, FO, 371/4932, E 1092/33/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (3 Mart 1920).

bu masrafların Batum halkı tarafından ödenmesini teklif etmiş ve Curzon da buna onay vermişti¹. İngiliz Dışişleri Doğu Bölümü yetkililerinden Osborne ise böyle bir durum karşısında muhalif hareketlerin ortaya çıkacağını söylemişti. Ona göre, hangi milletten olursa olsun bu insanlara mantık dışı ve adil olmayan böyle vergilerin yüklenmemesi gerekiyordu. Osborne, sözlerini daha ileri götürerek Batum limanının vergi ve aidatlarından bütün ülkelerin faydalandığı halde Batum halkının faydalanmadığını söyleyerek bunlara pay verilmesini istemişti².

İngiliz yetkilileri arasında, Batum garnizonunun masraflarının nasıl karşılanacağı tartışmaları devam ederken, Londra Konferansı toplantıları ise devam etmekteydi. 11 Mart 1920'de Londra'da Lord Curzon ile Gürcistan temsilcisi Çheidze arasında bir görüşme meydana gelmişti. Çheidze, Batum'un tarihi, etnik ve coğrafya olarak Gürcistan'ın bir parçası olduğunu belirttikten sonra, şehrin Gürcistan'dan başka bir devlete bağlanamayacağını söylemişti. Bunun dışında, Milletler Cemiyeti'nin kontrolü altındaki Batum'da bir Gürcü birliğinin bulunmasını teklif etmişti. Fakat Curzon bu teklifi kabul etmemişti. Çheidze daha sonra Bolşeviklerin Gürcü hükümetine barış için teklifinde bulunduğunu ve Gürcistan'ın bağımsızlığını kabul edeceklerini belirtmiş ve Gürcü temsilci sözlerine, Bolşeviklerden endişeli olduklarını ve İngiliz hükümetinin kendilerine yardım etmelerini isteyerek devam etmişti. Curzon bunu da kabul etmemişti. Çheidze, bunun üzerine daha çok silah ve cephane istemişti. Curzon ise bunun zaten düşünüldüğü söylemişti³. Çheidze, Bolşeviklerle bir antlaşma imzalanması olasılığından bahsederek, Curzon üzerinde etkili olmaya çalışmıştı. Fakat Curzon bu konuda taviz göstermemiştir. Sonunda Wardrop'a telgraf göndererek Yüksek Konsey'in Batum ile ilgili kararına karşı, Wardrop'un Gürcülerin fevri hareket etmemeleri için Gürcü bakanları ile görüşmesi gerektiğini söylemişti⁴.

İngiliz devlet adamları, Yüksek Konsey'in Batum konusunda aldığı bu kararı tatbik etmek için ön çalışmalarını sürdürürken, Londra'daki Gürcü delegesi Çheidze 16 Mart 1920'de İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na Batum hakkında bir memorandum sunmuştu. Memorandum şu şekildeydi:

¹ NA, FO, 371/ 4932, E 1088/1/58, Jemas Jones to Lord Curzon (4 Mart 1920).

² NA, FO, 371/ 4932, E 1088/1/58, D.G. Osborne to Sir J. Tilley (4 Mart 1920).

³ NA, FO, 371/ 4933, E 1553/1/58, Lord Curzon (11 Mart 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4932, E 1109/1/58, Foreign Office to Mr. Wardrop (Tiflis) (14 Mart 1920).

1- Gürcü-Müslüman ahalinin çoğunluğunu ihtiva eden Batum ve Artvin bölgelerini içeren Batum vilayeti Gürcistan'a verilmelidir.

2- Batum vilayetinin parçalanması ve bu parçaların herhangi bir devlete verilmesi ciddi anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına neden olacak ve Maverâ-yı Kafkasya'da komşu devletler arasındaki ilişkileri zora sokacaktır.

3- Ermenistan'ın denize çıkışı Gürcistan arazisinden geçerse, bu Gürcü halkının haklarına saygısızlık olur. Ermenistan'ın Karadeniz'e çıkışı demiryolu vasıtasıyla Gürcistan'ın egemenliğine halel getirmeden özel antlaşmalarla sağlanmalı ve böylece Gürcü halkının hakları korunmalıdır.

4- Batum vilayetinin bir kısmını kapsayan özerk bir cumhuriyetin tesis edilmesi Maverâ-yı Kafkasya devletleri arasındaki ilişkileri zora sokacaktır. Böyle bir karar, Gürcü halkını ümitsizliğe iteceğinden, ne Gürcistan ile diğer Maverâ-yı Kafkasya devletlerinin ekonomik ve ticaret, ne de İran ile uluslararası transit ticaret açısından gereklidir. Çünkü bu çıkarlar, bu devletler arasında doğrudan ya da Yüksek Konsey veya Milletler Cemiyeti'nin tavassutuyla imzalanacak antlaşmalarla korunabilir. Bu şartlar çerçevesinde Gürcistan'ın hâkimiyeti altındaki Batum limanı Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyetleri için ortak bir çıkış ve uluslararası ticarete depo yeri olabilir.

5- Gürcü hükümeti, Kars vilayetinin Ardahan ve Oltu kazalarında hak iddia etmektedir.

6- Büyük devletler, genel siyasi düşünceleri çerçevesinde barış antlaşmalarını uygulamak için, Batum limanında askerî bir deniz üssüne sahip olmayı gerekli olarak görebilirler, bunun yolu da Gürcistan ile antlaşma yapmaktan geçmektedir (CBDM, 1996:664-666). Klasik Gürcü isteklerini içeren, Gürcü delegesinin bu memorandumu, İtilaf devletleri tarafından kabul edilmemişti.

Gürcü hükümeti, Gürcü basını ve İslam Tahlis Cemiyeti Batum'un elden gittiğini düşündüklerinden, İtilaf Yüksek Konsey'in kararına itiraz etmişlerdi. *République Géorgienne* gazetesinin 18 Mart 1920 tarihli nüshası neredeyse tamamen Batum meselesi üzerine çıkmıştı. Gazetede her biri birbirinin tekrarı olan açıklamalar ve makaleler bulunmaktaydı. "*Les Destinées de Batoum*" adlı makalede Batum'un etnik, coğrafi ve tarihî olarak Gürcistan'a ait olduğu belirtilmişti. Yazının devamında Batum'daki Türk ve Bolşevik entrikalarının artacağı ve Batum'da anarşinin hâkim

olacağı iddiaları yer almıştı. Gazetede ayrıca Gürcistan hükümetinin resmî tebliğine de yer verilmişti. Bu tebliğde de Batum ve çevresinin çeteler ile dolduğu ifade edilerek, Batum halkına sakin olunması tavsiye edilmişti. *République Géorgienne* gazetesinde aynı gün çıkan diğer bir yazıda ise Batum'da Gürcistan'a karşı Bolşevik ve Türk ittifakı konu edilmişti. Bunun dışında, İslam Cemiyeti'nin Batum'da isyan çıkaracağı yazılıydı. Başka bir haberde ise Türk birliklerinden 300 kişilik bir süvarinin Batum'a doğru ilerlediği yazılmakta ve detaylı bilgiler verilmekteydi. Gazetede 18 Mart'ta Mehmed Abaşidze'nin de bir yazısı çıkmıştı. Bu yazıya göre Batum Gürcistan'a bağlanmalıydı ve Batum'un gerçek temsilcileri İslam Cemiyeti değil Tahlis Cemiyeti idi (*La République Géorgienne*, Mars/Mart 18, 1920, n. 35. s. 1-6). Gazetede yazılarda Türk ve Bolşeviklerin Batum'u işgal edeceklerine vurgu yapılmamaktaydı. Fakat Batum'a saldıran bun unsurlar değil Gürcüler olacak, İslam Cemiyeti ise Batum'u savunma durumunda kalacaktır. Yani anarşi ve kaosu çıkaran Gürcistan'ın kendisidir.

Gürcistan Dışişleri Bakanı Gegeçkori ise, 18 Mart 1919'da Batum vilayetinin Gürcistan'dan ayrılmasını protesto etmişti¹. Fakat Gürcülerin tepkisi protesto ile kalmamıştı. Gürcü birlikleri, Batum vilayetini işgal etmek için harekete geçmişti (*The Washington Post*, April/Nisan 2, 1920, s. 1). Müslümanlar ise Türklerin ve Rusların da desteği ile Gürcülere karşı koymuşlardı. Böylece, Batum bölgesindeki durum daha karmaşık bir hale gelmişti. Bu karışıklıklar nedeniyle William Osborne, Batum'un Yüksek Konsey tarafından uluslararası liman ilan edilmesinin erken olduğunu söylemiş, Anadolu ve Kafkasya hakkında çok detaylı malumatlar alındıktan sonra kesin bir

¹ NA, FO, 371/ 4937, E4919/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (19 Mart 1920). Gegeçkori İngiltere, Fransa ve İtalya Tiflis Yüksek Komiserlerine gönderdiği protesto telgrafında 29 Şubat'ta İngiliz Komiseri Wadrop'tan İtilaf Yüksek Konseyi'nin Batum şehrinin geçici olarak İngiliz, Fransız ve İtalyan birlikleri tarafından işgal edileceğine dair, 9 Mart'ta İtalyan temsilcisinden Londra Konferansı'nda küçük bir toprak parçası dâhilinde İngiliz, Fransız ve İtalyan taburlarının garantisi ve Milletler Cemiyeti'ni koruması altında Batum'un serbest liman ilan edildiğine dair, son olarak da Fransız temsilcisinden Milletler Cemiyeti'nin koruması altında Batum ve limanının serbest bir liman olacağı İngiliz, Fransız ve İtalyan taburlarının burayı işgal edeceğine dair notalar aldığından bahsetmişti. Gegeçkori bu üç kararın da farklılığını ifade ettikten sonra, bu kararlarının tamamının Batum'u Gürcistan'dan ayırmak anlamına geldiğini ve bunu asla kabul edemeyeceklerini belirtmişti (*The Near East News*, March/Mart 23, 1920, n. 84, s. 1/2; *La République Géorgienne*, Mars/Mart 28, 1920, n. 36. s. 2/3/4). Fethali Han Hoyski de bir açıklama yaparak Batum'un Gürcistan ve Azerbaycan'ın ortak çıkarına uygun olarak çözülmesi gerektiğini söyleyerek (*The Near East News*, March/Mart 16, 1920, n. 79, s. 1) Yüksek Konsey'in Batum ile alakalı kararlarından memnun olmadığını ifade etmişti.

kararın verilmesi gerektiğini belirtmişti¹. İngiliz devlet adamları arasında Batum konusunda hâlâ fikir birliği oluşmamıştı.

Batum'un uluslararası bir kuvvet tarafından idare edilmesine karar verilmesine rağmen, bu yönetimden sonra bu bölgenin kime verileceği konusunda, Londra'da toplantıları sürdürülen konferansta tartışmalar devam etmekteydi. En fazla ön plana çıkan teklif ise, bu bölgenin Gürcü Müslümanlarından oluştuğu için Gürcistan'a devredilmesiydi. Fakat Gürcülerin, Türklerin sınırı geçme olasılığını bahane ederek askeri kuvvetle Batum vilayetine girmek için savaşı başlatmaları ve buna Müslümanların da karşılık vermeleriyle yeni bir karışıklık olduğundan, Yüksek Konsey, Batum'un Gürcistan'a verilmesine soğuk bakmıştı. Bölgenin idaresinin, uluslararası kuvvet tarafından idareye devam edilmesi görüşü ağırlık kazanmıştı. Gürcistan seçeneğinden vazgeçilmesinin diğer bir nedeni ise Batum'un çoğunluğunu teşkil eden Müslüman halkın Gürcüleri şiddetle istememeleriydi².

Batum'a saldıran Gürcülerden İngiliz hükümetinin yüz çevirmesi üzerine Wardrop, İngiliz hükümeti ile Gürcü hükümeti arasında bir orta yol bulmak için 20 Mart 1920'de İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bir telgraf göndermişti. Telgrafta serbest liman (*port franco*) teriminin Gürcüler tarafından yanlış anlaşıldığını ve bu yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için Gürcü hükümeti nezdinde kulis faaliyetlerinde bulunduğunu söyleyen Wardrop, Batum vilayetinin Gürcülere verilmesi gerektiğini bir kez daha dile getirmişti³. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 21 Mart 1920'de Wardrop'a cevabî bir telgraf göndererek Batum bölgesi için teklif edilen sınırların henüz netlik kazanmadığını, vilayetin kimin elinde kalacağına dair henüz bir antlaşmaya varılmadığını söylemiş, eğer serbest bir liman olarak düşünülürse, diğerlerine olduğu gibi Gürcülere de kara ve demiryolu bağlantısı sağlanacağını belirtmişti. Bakanlık bunun dışında, Wardrop'tan Gürcüleri ciddi bir şekilde uyarmasını istenmiştir⁴.

31 Mart 1920'de Azerbaycan delegasyonu başkanı Ali Merdan Topçubaşı Yüksek Konsey'e Batum ile alakalı bir nota vermişti. Notada, Bakû ile demiryolu ile bağlanan ve Bakû petrolünün ihracı için petrol boru hattının son noktası olan Batum'un

¹ NA, FO, 371/ 4933, E 1857/1/58, William Osborne to Foreign Office (19 Mart 1920).

² NA, FO, 371/ 4933, E2056/1/58, Separated from Lord Curzon's Minute in Caucasus (20 Mart 1920).

³ NA, FO, 371/ 4938, n. E4922/1/58, s. 9. Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (20 Mart 1920).

⁴ NA, 371/ 4933, E 2056/1/58, Foreign Office to Mr. Wardrop. (21 Mart 1920); APEB, 1998:661-787.

Azerbaycan için öneminden bahseden Azeri delegesi, Yüksek Konsey'den üç cumhuriyetin çıkarlarının eşit olarak korunmasını istemiştir (CBDM 1996:643-645). Gürcü Meclisi Başkanı Lamtatidze de İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi'ne başvurarak, Batum'un tarihî ve etnik olarak Gürcistan'ın bir parçası olduğunu ve ne pahasına olursa olsun burasını kimseye bırakmayacaklarını belirten uzun bir nota göndermişti¹.

Londra'da toplanan Yüksek Konsey, sonunda Batum'un İtilaf devletleri elinde olmasını kararlaştırmıştır. Batum garnizonunun güvenliği İtilaf devletlerine ait donanma ile sağlanacaktı. İtilaf devletlerinin Batum'u ellerinde tutmasının nedeni ise Bolşeviklerin ilerlemesini durdurmaktı². Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyetlerine ise bu durum artık Londra'da değil San Remo'da kabul ettirilmeye çalışılacaktı (Mir Yacoub, 1933:133)³.

Londra'da Sir Robert Vansittart üç cumhuriyet temsilcileri ve İngilizler arasında yapılan görüşmelerde bir antlaşmaya varılamamasının nedeni Batum meselesiydi⁴. Başta Gürcüler olmak üzere hiçbir devlet, Batum konusunda herhangi bir tavize yanaşmak istemiyordu. Bu görüşmeler yapılırken bir husus sürekli unutulmaktaydı: Acaba Batum halkı ne düşünmekteydi? Başlarında hangi devletin bulunmasını istemekteydiler? Bu sorunun cevabı açık olduğundan, İngilizler bu hususun üzerinde durmamakta idiler.

¹ *The Georgian Mail*, April/Nisan 14, 1920, n. 37, s. 1-3; *La République Géorgienne*, Avril/Nisan 11, 1920, n. 38, s. 1-4.

² NA, FO, 371/4934, E2938/1/58, Admiralty (7 Nisan 1920). İtalya'nın Tiflis temsilcisi Gürcü hükümetine Londra Konferansı'nın Batum vilayeti ve Lazistan vilayeti ile alakalı kararını bildirmişti. İtalyan temsilcinin bu hareketleri Batum'da İngiliz kuvvetlerinin durumunu zora sokmuştu (NA, FO, 371/4934, E3025/1/58, Foreign Office - 16 Nisan 1920). İstanbul'daki Gürcü elçi M. Rtzkhiladze 3 Nisan 1920'de Maverâ-yı Kafkasya'daki durumu konuşmak için Admiral de Robeck ile görüşmüştü. Gürcü elçisi Bolşeviklerin Kafkasya'ya ilerlediklerini, onları durdurabilmek için Gürcistan'ın güçlü olması gerektiğini bunun için silah ve cephane yardımı ile Batum'un kendilerine verilmesi gerektiğini belirtmişti. Robeck ise cevap olarak kendisinin yetkili olmadığından bu meseleleri Milne ile konuşması gerektiğini, fakat şahsî fikirlerine göre Bolşeviklerin ilerlemelerine karşı silah ve cephane yardımının yapılmasının uygun olduğunu, ancak Batum'un İtilaf devletleri kontrolü altında tutulması gerektiğini belirtmişti (NA, FO, 371/ 4935, E3676/1/58, Admiral de Robeck (İstanbul) to Foreign Office - 6 Nisan 1920).

³ *Borba* gazetesinin haberine göre Batum hakkında San Remo'da nihâî karar verilecekti (*Borba*, Aprel/Nisan 16, 1920, 84 (639), s. 1). Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyetlerinin bir anlaşmaya varamaması üzerine, İngiliz Savaş Bakanlığı bir gün önce cumhuriyetlere silah gönderilmesinin çok zor olduğu şeklinde bir karar almıştı ve bunu Dışişleri Bakanlığı'na bildirmişti (NA, FO, 371/4935, E3294/1/58, War Office to Foreign Office - 15 Nisan 1920). İngiliz Ordu Meclisi bu silahları sadece Ermenilere dağıtılabileceği konusunda bir karar almıştı (NA, FO, 371/4935, E3294/1/58, War Office to Foreign Office - 15 Nisan 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4936, E 4190/1/58, British Delegation (Paris) (3 May 1920).

5.1.3.2. San Remo Konferansı ve Batum Meselesi

Londra Konferansı'nda İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi, Batum'un Milletler Cemiyeti'nin kontrolünde İtilaf devletlerinden karma bir kuvvetin idaresi altında serbest bir bölge olmasına karar vermişti. Fakat ne bu bölgenin sınırları tam belirlenebildiği gibi, ne de Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyetlerine bu karar kabul ettirilebilmişti. İtilaf devletleri, Batum meselesini çözüm için görüşmelere San Remo'da devam edilmesine karar verdi. San Remo'da 18-26 Nisan 1920 tarihleri arasında Paris Konferansı ve Londra Konferansı'nda belirlenen esaslara göre bir antlaşma sağlamak üzere yapılan toplantılar dizisine San Remo Konferansı adı verilmiştir (Öztoprak, 1989:90). Bu toplantılarda müzakere edilecek meseleler arasında Batum meselesi ile Ermeni mandası meselesi de vardı (*The Times*, April/Nisan 22, 1920, n. 42391, s. 17).

San Remo'da Kafkas temsilcileriyle görüşmeden önce, İtilaf devletleri yetkilileri kendi aralarında Batum meselesi üzerine 20 Nisan'da bir toplantı yapmışlardı. Toplantıya İtalya Başbakanı Francesco Nitti başkanlık etmekteydi. Onun dışında İngiltere Başbakanı Lloyd George, Dışişleri bakanı Lord Curzon, İngiliz Dışişleri adına Vansittart, Fransa Başbakanı M. Millerand, Fransız Dışişleri adına M. Berthelot katılmışlardı. Toplantıda ilk sözü alan Lord Curzon, Batum'daki garnizonda şu ana kadar sadece İngiliz askerlerinin yer aldığını, İtalya'nın ve Fransa'nın söz vermesine rağmen henüz buraya birlik göndermediklerini söylemişti. Batum meselesinin çözülmesi için Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında bir anlaşmaya varılması gerektiğini belirten Curzon, İngiliz Dışişleri adına bu devletlerle görüşmeleri yürüten Vansittart'ın bir anlaşma noktasına geldiğini ifade etmişti. Fakat Çoruh nehrinin sol sahilinin Ermenistan'a bırakılması meselesinin bir çözüme kavuşmadığını ve bu meselenin halledildikten sonra İngiliz birliklerinin çekilmesi gerektiğini de eklemişti.

Lord Curzon'dan sonra konuşan Nitti ise Batum'a gönderilecek birliklerin bulunmasından ziyade bunların nakledilmesinin zor olduğunu söylemişti. Berthelot ise Gürcülerin Batum limanının eşit biçimde kullanılması ve boru hattının güvenliğinin sağlanması konusunda garanti verip vermediğini sormuştu. Vansittart Berthelot'a cevaben bunun gerçekleşmesinin ümit edildiğini söylemişti. Berthelot yine İngiliz garnizonunun antlaşma imzalandıktan sonra orada kalmaya devam edip etmeyeceğini sormuştu. Curzon'un bu soruya cevabı, Bolşeviklerin Batum'a doğru ilerlemeleri

nedeniyle İngiliz hükümetinin Batum'daki garnizonun en kısa zaman içinde çekilmesi taraftarı olduğunu ve Fransız ve İtalyan birliklerinin gönderilmemesi durumunda ise çok tehlikeli bir durum hâsıl olacağı şeklindeydi.

20 Nisan tarihli toplantıdaki bu konuşmalardan sonra Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasında Batum limanı ile alakalı bir antlaşma imzalanmasına ve bu antlaşmanın Türkiye antlaşmasının bir parçası olmamasına karar verilmişti¹. Alınan bu karar Kafkas cumhuriyetlerine kabul ettirilecekti.

San Remo'da Kafkas temsilcileriyle ilk toplantı, 21 Nisan 1920'de İngiltere temsilcisi Sir Robert Vansittart ile üç cumhuriyetin temsilcileri arasında gerçekleşmişti (Sürmeli, 2001:507). Bu toplantıda Azerbaycan heyeti, kendi çıkarları korunarak Karadeniz'e çıkış yeri verilmesi halinde Batum'da Gürcü hâkimiyetini kabul edebileceklerini açıkladılar. Ermeni heyeti de Batum'dan Ermenistan'a demiryolunun yapılması için toprak istemişti. Azerilerin ve özellikle Ermenilerin istekleri Gürcü heyetinde hoşnutsuzluğa neden oldu ve üç cumhuriyetin delegeleri arasında anlaşmazlık iyice belirginleşti. Vansittart, bu durum karşısında İtilaf devletlerinin üç cumhuriyet arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle Maverâ-yı Kafkasya milletlerine yardımda tereddüt ettiklerini ifade etti. Vansittart, Batum ile alakalı olarak da, burasının Milletler Cemiyeti kontrolünde serbest bir şehir olması gerektiğini söyledi. Vansittart, ayrıca İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi'nin de beklediği üç cumhuriyetin temsilcileri arasında bir anlaşmanın imzalanıp imzalanmayacağını sordu. Fakat Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyetlerinin delegeleri arasındaki anlaşmazlık bir türlü çözüme kavuşturulamamaktaydı. Aslında Gürcü heyeti, Ermenistan'ın Batum'da denize çıkmasını kabul etmekteydi, ama milli egemenliklerini dile getirerek asla Ermenilere topraklarının verilmesini istemiyordu. Vansittart, Gürcü heyetine anlaşmaya yanaşması için baskı yapınca, Gürcü heyeti sorumluluğu üzerine alamayacağını belirterek süre istedi (Mir Yacoub, 1933:134-136). Üç Kafkas cumhuriyetinin anlaşamadığı hususların en önemlisi yine Batum meselesiydi.

San Remo'da Sir Robert Vansittart ile Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyetlerinin temsilcileri arasındaki görüşmeler devam ederken, İngilizler artık Batum ve Kafkasya

¹ DBFA, c. VIII, 1958:51-52. San Remo konferansları sırasında Amerikan Cumhurbaşkanı Wilson da Batum'un Ermenilere bir çıkış kapısı olması gerektiğini belirtmişti (*New York Times*, May/Mayıs 29, 1920, s. 17).

konusunda kesin bir kararın verilmesini istemekteydiler. Çünkü Kafkasya Bolşevik tehdidi altına girmişti. Amiral de Robeck, Kafkasya'daki bu meseleleri halletmek için, 18 Nisan'da Soçi ve Batum'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştı. Amiralin gündemindeki mesele ise Gürcistan'ın sınırlarıydı¹. Amiral de Robeck'in dışında İngiliz Savaş Bakanlığı da Gürcistan sınırlarının ne şekilde olacağı konusunda çalışmalar yapmaktaydı. Sınırlarla alakalı birçok sorunun tartışılmasını müteakip, Ermenistan ile Gürcistan arasındaki sınırın belirlenmesinden sonra diğer sorunlara değinileceği belirtilmişti². Gürcistan ile Ermenistan arasındaki en büyük problem ise Batum'un durumuydu.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Doğu Bölümü yetkililerinden Mr. Osborne, Bolşeviklerin Kafkasya'ya yönelik muhtemel bir hücumu durumunda Batum'un İngilizlerin elinde olması gerektiğini savunmaktaydı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı da Bolşeviklere karşı Batum'un daha esaslı bir şekilde savunulması için, hâlihazırdaki garnizonun kuvvetlendirilmesini istemişti. Bunun için İstanbul'dan birlikler Batum'a sevk edilecekti. Bunun dışında, Osborne'a göre Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyetlerine az da olsa silah ve mühimmat yardımı yapılmalıydı. Çünkü yardım, bu cumhuriyetlerin Bolşeviklere karşı savaşmaları için en azından moral kaynağı olacaktı³.

İngiliz Dışişleri yetkilileri genelde Batum'un tahliye edilmemesini istemekte idiler. İngiliz Savaş Bakanlığı yetkilileri ise Batum'un tahliye edilmesini istemekteydiler. Fakat bakanlık İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi kararı neticesinde zor durumda kalmıştı. Çünkü bu karar neticesinde İngiltere Batum'u tahliye edememekteydi. Üstelik Batum için Fransa ve İtalya henüz birlik göndermemişlerdi ve göndermeleri de kesin olmadığından, Batum'daki İngiliz birliklerinin takviye edilmesi gerekliydi. Takviye birlikleri de İstanbul'dan gönderilecekti⁴. Bu durum en fazla Batum'un tahliye edilmesini şiddetle isteyen General Milne'nin hoşuna gitmemişti. İstanbul'daki birlikleri takviye için Batum'daki birlikleri kullanmayı düşünen Milne, şimdi tam tersi bir durumla karşı karşıya kalmıştı.

¹ NA, FO, 371/ 4935, E3465/1/58, Admiral de Robeck to Foreign Office (18 Nisan 1920). Yüksek Konsey Amiral de Robeck'ten Batum meselesi hakkında tamamlayıcı bilgiler istemişti (*Borba*, Aprel/Nisan 27, 1920, n. 93(648), s. 4).

² NA, FO, 371/ 4935, E3533/1/58. War Office to Foreign Office (20 Nisan 1920).

³ NA, FO, 371/ 4935, E3617/1/58, Mr. Osborne to War Office (20 Nisan 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4935, E3722/1/58, War Office to G.H.Q. (İstanbul) (22 Nisan 1920).

San Remo’da görüşmeler devam ederken, 23 Nisan 1920’de Paris’te İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi’nde Batum’daki durum ele alınmıştı. Toplantıda, Bolşevik kuvvetlerinin sahil boyunca ilerlemekte oldukları, şehri ele geçirmek istekleri ve bu durum karşısında İngiliz garnizonunun tehlikede kalabileceği söylendi. Askerî görüş şehrin diğer İtilaf devletlerinin desteği olmadan güçlü saldırılara karşı korunamayacağı yönündeydi. Diğer yandan geri çekilmenin siyasî sonuçları da çok ağır olabilirdi¹. Bu nedenlerden dolayı Konsey, Fransa ve İtalya’dan Batum’a hemen birliklerini göndermelerini istemişti. Lord Curzon Paris’te yapılan toplantıdaki bu görüşmeleri Dışişleri Bakanlığı’na aktarmıştı. Curzon ayrıca, Dışişlerinden eğer İngiliz birliklerinin tehlikede olduğundan emin olunursa, Batum’un tahliyesi konusunda General Milne’yle çalışılmasını istemişti². 1920 Nisan ayı sonlarına doğru Bolşevik tehlikesi İngiliz Dışişlerini oldukça tedirgin etmiş olmalıdır ki, Batum’daki birliklerin tahliye edilmemesini şiddetle savunan Lord Curzon bile geri adım atmıştı.

Hatırlanacağı üzere San Remo’da Gürcü heyetinin isteği üzerine görüşmelere ara verilmişti. Aradan sonra, 24 Nisan’da Vansittart, Maverâ-yı Kafkasya temsilcileriyle tekrar bir araya gelmişti. Fakat aralarında hâlâ bir uzlaşma sağlanamadığını görünce, temsilcilere aralarında bir anlaşma yapmak için çok uğraştığını, fakat bir türlü bunun gerçekleşmediğini belirtmiş ve “ben size şu ana kadar Büyük Britanya’nın görüşünü açıkladım, bence bu görüşe Yüksek Konsey de katılmaktadır. Fakat şimdi ben sizi kendi halinize bırakıyorum” demek zorunda kalmıştı. Ancak Vansittart’ın bu kesin açıklamasına rağmen Maverâ-yı Kafkasya temsilcileri anlaşmaya yanaşmamışlardı (Mir Yacoub, 1933:136-137).

Londra ve San Remo Konferanslarında üç Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyeti Batum konusunda uzlaşmaya varamamışlardı. Bunun nedeni Gürcü heyetinin bu konuda ödün vermek istememesiydi. Batum meselesinin ortaya çıkması ise İtilaf temsilcileri tarafından adeta körüklenmişti. Çünkü İtilaf temsilcileri bu görüşmelerde Batum’a çıkışı

¹ Bolşeviklerin Batum’u ele geçirmesinin siyasî sakıncaları Konseye göre şunlardı: Üç Maverâ-yı Kafkasya devletinin, Batum’u Gürcistan topraklarında bağımsız bir liman olarak tanımalarının gerçekleşmemesi sonucunda üç cumhuriyetin birlikteliğinin tehlikeye girmesi; Bakû’nün Bolşeviklerce işgalini hızlandırması; Ermenilerin kötü duruma düşmeleri (NA, FO, 371/ 4935, E3726/1/58, Lord Curzon (San Remo) to Foreign Office - 23 Nisan 1920).

² NA, FO, 371/ 4935, E3726/1/58, Lord Curzon (San Remo) to Foreign Office (23 Nisan 1920).

olan “Büyük bir Ermenistan”¹ oluşturmak istemişlerdi. Bu projeye başta Gürcüler olmak üzere, Azeriler de karşı çıkmaktaydılar. Zaten problem Ermenilerle diğer iki devlet arasındaydı. Azerbaycan ve Gürcistan diğer meselelerde olduğu gibi Batum meselesinde de anlaşabilecek düzeye gelmişti. Kendi politikalarının bir eseri olarak cumhuriyetlerin anlaşamaması ve mevcut Bolşevik tehdidi, İngilizlerin Kafkasya politikasını zora sokmuş, bu ülkeye Batum’u tahliyeden başka bir seçenek bırakmamıştı.

5.2. Batum’un İdaresiyle İlgili İngiliz Uygulamaları

5.2.1. Batum İngiliz Askerî Valiliği

İngiltere’nin Kafkasya serüveni I. Dünya Savaşı’nın son aşamasında 17 Kasım 1918’de Bakû’yü işgali ile başlamış, 24 Aralık 1918’de Batum’u işgali ile devam etmişti. İngilizler kısa sürede hâkimiyet alanlarını Kafkasya’yanın tamamına yaymışlardı. Batum ve Bakû’nün dışında İngilizlerin Petrovsk, Krasnovodsk, Gagri, Şusa, Erivan, Culfa, ve Kars’ta birlikleri bulunmaktaydı. Fakat Ocak 1919 başlarından itibaren İngilizlerin bölgedeki politikası değişmiş ve 15 Ağustos 1919’dan itibaren Kafkasya’yı tahliyeye başlamışlar ve 15 Eylül 1919’da sadece Batum’da İngiliz birliklerini bırakmışlardı. 19 Eylül 1919’da Batum’da 27. Tümenin emrinde 1 İngiliz taburu, 1 Hint taburu olmak üzere 4.100 asker kalmıştı. 24 Eylül 1919’da 27. Tümen’in karargâhı lağvedilmiş ve Batum’da sadece Batum Askerî Valiliği garnizonu kalmıştı. Bir İngiliz iki Hint taburundan meydana gelen bu garnizonun mevcudu da 1.874 idi (Ashford, 1989:8)².

Paris Barış Konferansı’ndan kesin bir karar çıkana kadar Batum şehri ve vilayetin tamamı, İstanbul’daki İngiliz Başkomutanı General Milne’ye bağlı olmak üzere İngiliz Batum Askerî Valisi tarafından idare edilecekti. Bu dönemde de Batum İngiliz Valisi Cooke-Collis’di. Batum vilayetini İngiliz Askerî valisinin kontrolü altında olan ve yerel unsurlardan oluşturulan Meclis, şehrin merkezini ise Belediye Meclisi yönetecekti. İngiliz subaylar yerel temsilcilerle birlikte yönetimi yürüteceklerdi. Batum’un

¹ TİTE Arşivi, 28/ 81, lef: 1 (3 Mayıs 1920); TİTE Arşivi, 31/ 77 (8 Mayıs 1920); TİTE Arşivi, 28/ 56 (19 Mayıs 1920); ATASE, İSH, K: 914, G: 80, B: 80-5, 3. Fırka Kumandanlığı’na (24 Mayıs 1920).

² Aynı rakam, 23 Aralık 1919 tarihli Amiral de Robeck’ten Lord Curzon’a gönderilen bir telgrafta da vardır (İBA, c. I, 1992:288).

idaresinde yine eskiden olduğu gibi Ruslar da etkiliydiler ve Rus kanunları geçerliydi. Askerî karargâh eski Rus kışlalarında kalacaktı¹.

Bu yeni dönemde Batum İngiliz Askeri Valiliği'nin karşılaşacağı en büyük sorunlar; ekonomi, iâşe ve asayiş problemleriydi. İngiliz birliklerinin tahliye sürecinde meydana gelen kargaşalığı ve başıbozukluğu önlemek için 5 Eylül 1919'dan itibaren başlanılan sıkıyönetimin uygulanmasına devam edilmekteydi. İngiliz Askeri Valiliği, Batum'un bozulan iktisadî hayatını düzene sokmak için 24 Eylül 1919'da Maverâ-yı Kafkasya parasının yanında, Don parasının (ruble) da tedavülüne zorunluluk getirmişti (BPSVADM, belge no: 169, s. 265)². Bunun yanında Valilik, 26 Eylül'de vergilerin oranlarını artırmış (BPSVADM, belge no: 169, s. 265) ve vergilerini ödemeyenlerin Rus kanunlarına göre cezalandırılacaklarını açıklamıştı (BPSVADM, belge no: 160, s. 247-248). Batum'da iâşe meselesini düzene sokmak için 7 Ekim 1919'da, şahsî olarak buğday alım satımı yasaklanmıştı. Bu işi yapanların Batum İâşe Komitesi tarafından cezalandırılacağı açıklanmıştı (BPSVADM, belge no: 169, s. 265). Bu tedbirlerle İngilizler, Batum'daki asayiş, ekonomi ve iâşe problemlerini çözmeye çalışmışlardı.

Batum'da İngiliz idaresi altında bir askeri valiliğin kurulduğu ve bu idarenin Paris Barış Konferansı'na kadar devam edeceği Batum halkına 10 Ekim 1919'da ilan edilmişti. General Milne tarafından ilan edilen bu beynamede, Batum'daki İngiliz Harp Divanı'nın devam edeceği, askerî valinin bu mahkemede sivil yargılamayı da yapacağı belirtilmişti. Batum'daki yeni düzenlemeleri içeren beyannamenin diğer maddeleri ise şu şekildedir: Askerî güçlerin dışında yerel ahalden jandarma ve polis oluşturulacaktır; askerî vali, vergileri, ihracat gümrüklerini, liman gümrüklerini toplayacak, yol, telgraf ve bölgenin diğer işlerini düzenleyecektir. Sağlık, hastane, eğitim, aydınlanma ve su

¹ NA, FO, 371/3663, 142941, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (15 Ekim 1919). Ocak 1920'de Batum'a giden *Tasvir-i Efkâr* gazetesi yazarı Ahmet Cevad, Batum'daki idarî mekanizmayı görünce "Rus bayrağı hiçbir müessesenin üzerinde dalgalanmadığı halde bütün muamelat Rusça ve Rus kanunlarına göre yapılmaktadır" diyecekti (Ahmet Cevad "Kafkasya'da Bir Cevelan-İkinci Mektup", *Tasvir-i Efkâr*, 2 Şubat 1336/1920, n. 2975, s. 2).

² Don parası, Denikin'in kurduğu hükümetin parasıydı ve Danski ismini taşımaktaydı. Don parası düşük olmasına rağmen Batum'da herkes tarafından kullanılmaktaydı. Halk, günlük ihtiyaçlarını bununla alıyor, belediyede maaşlar bu para ile ödeniyordu. Danski'den başka paralar da tedavüldeydi. Bunlardan en kıymetlisi ve makbulü, üç Kafkas hükümeti tarafından kullanılan para olan Maverâ-yı Kafkasya parasıydı (Ahmet Cevad "Kafkasya'da Bir Cevelan-İkinci Mektup", *Tasvir-i Efkâr*, 2 Şubat 1920, n. 2975, s. 2). Daha önce bahsedildiği gibi Don parasının yani rublenin kullanılmasının nedeni, İngilizlerin Batum ve bütün Kafkasya'yı Rusya'nın bir parçası olarak görmesinden kaynaklanmaktaydı. Yine aynı şekilde Batum'un idaresinde de Ruslar ön plandaydı. Yani eski Rus düzeninin devam ettirilmesi İngilizlerin çıkarına gelmekteydi.

sağlama işleri de İngiliz valiliği tarafından yapılacaktır. Askerî valiliğin altında Belediye Meclisi bu işleri yürütecektir. Herkes düzenin korunmasına yardımcı olacaktır. İngiliz Askerî Valiliği'ne itaatte kusur gösterenler, İngiliz ordusunun temsilcilerine karşı gelenler, demiryolu, köprü, telefon kablolarını, askerî depoları, su depolarını tahrip edenler ölüm cezası ile cezalandırılacaklardır¹. 10 Ekim 1919 tarihli bu beyannameyle, İngiliz Askerî Valiliği'nin görevleri belirtilmiş ve Batum halkının da bu valiliğe itaat etmesi istenmişti.

General Milne'nin bu yeni dönem ile ilgili İngiliz Savaş Bakanlığı'ndan bazı talepleri vardı. Bu talepler şunlardı: Batum vilayetinin yönetimi ve petrol ithalatının devamı için, mevcut birliklere ek olarak bir tugay asker, bunun dışında vilayet için jandarma, kasaba için de polis kuvveti gereklidir. Ticaret, Askerî Vali'ye verilen finansal danışman² tarafından gerçekleştirilmelidir. Memurlar için mobilyalar (masa, sandalye) gerekiyordu³. Milne'nin bu talepleri Batum'daki İngiliz varlığının kuvvetlendirilmesi anlamına gelmekteydi.

İngilizlerin Kafkasya'yı tahliye etmelerine rağmen Batum'u tahliye etmemeleri, Batum'daki konumlarını güçlendirme niyetleri ve bunun dışında hala şehrin yönetiminde Rusların etkili olması, yerel halk arasında memnuniyetsizliğe neden olmuştu. Özellikle Müslüman halk tepkilerini artık yüksek sesle dile getirmeye başlamıştı. İngilizlerin Kafkasya'yı tahliye edeceği haberi en fazla Batum'u elde etme hayalleri olan Gürcüleri umutlandırmıştı. Batum'daki Gürcistan İslam Tahlis Cemiyeti Gürcülerin bu coşkısına iştirak edenlerdendi. Belki bu cemiyet Batum'un Gürcistan'a bağlanmasını Gürcülerden daha fazla istemekteydi. Fakat İngilizlerin Batum'u terk

¹ BPSVADM, belge no: 161, s. 248-249; *Sada-yı Millet*, 18 Teşrinievvel 1335/Ekim 1919, n. 67, s. 1; *The Georgian Mail*, October/Ekim 29, 1919, n. 13, s. 1. General Milne'nin 10 Ekim 1919'da yayınladığı bu beyannameden, Osmanlı yetkililerin Kasım 1919 sonlarına doğru haberleri olmuştu (ATASE, İSH, K: 100, G: 13, B: 13-2, Harbiye Nezareti'ne / XV. Kolordu Kumandanlığı'na - C. 20 Kasım 1919). Bu beyannameden *İrade-i Milliye* gazetesi 1 Aralık 1919'da özet olarak bahsetmişti (*İrade-i Milliye*, 1 Kânunuevvel 1335/Aralık 1919, n. 14, s. 3). *Sada-yı Millet* gazetesinin 12 Aralık 1919 tarihli nüshasında 10 Ekim tarihli bu beyannameyi okuyan Batum Müslümanlarının İngilizlerin Batum'daki işgallerine devam edeceklerini anlamalarının zor olmadığını yazmaktaydı. Ayrıca, Gürcü hükümeti Batum'daki halkın haklarını korumadıkları için İngilizlerin "zorba" bir yönetim sergiledikleri de ifade edilmekteydi (*Sada-yı Millet*, 12 Kânunuevvel 1335/Aralık 1919, n. 82, s. 1).

² Hazine Temsilcisi General H.K. Newcombe tarafından Batum'daki finans ve ticari işleri düzenlemek için bu alanlarda uzman birisinin danışman olarak askeri valinin yanına gönderilmesi gündeme getirilmişti. Bu danışmanlığın İngiliz ticaretine faydalı olacağı düşünülmekteydi (NA, FO, 371/ 3673, 170394, Brigedar General H. K. Newcombe (Treasury Representative) to Mr. Newton (Department of Overseas Trade) - 14 Ekim 1919).

³ NA, FO, 371/ 3663, 142941, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (15 Ekim 1919).

etmemeleri ve Ruslara idarede daha fazla yer vermeleri üzerine bu cemiyet faaliyetlerini daha da artırmıştı. Batum Askeri Valiliği, Gürcistan hükümetinden buna bir önlem almasını istemişti¹. Tahlis Cemiyeti'nin dışında Batum halkı da Rusların Batum'daki etkili konumlarından rahatsızdılar. Bunlar rahatsızlıklarını Askeri Vali Cooke-Collis'e bildirmişler, Ruslar ile kendileri arasında olası bir sürtüşmeye meydan verilmemesini ve bu duruma bir çözüm bulunmasını istemişlerdi². Yeni tesis edilen Batum İngiliz Askeri Valiliği'nden Batum halkının memnun olmadığı ortadaydı. Fakat bunun dışında Batum İslam Cemiyeti ile Gürcistan İslam Tahlis Cemiyeti arasında da sürtüşme vardı ve her an durum bir çatışmaya dönüşebilirdi. Batum halkının düşüncelerini anlamak ve herhangi bir çatışmaya meydan vermemek için Batum Askeri Valisi Cooke-Collis köylere heyetler göndermişti³. Fakat bu çabalar bir sonuç vermeyecek, iki grup arasındaki sürtüşmeler gün geçtikçe artacaktı. İngilizlerin sabit olmayan politikaları da bu sürtüşmeyi körükleyecek, çatışmaya dönüştürecekti.

İngilizler, Batum'daki asayiş problemini çözmek için⁴ şehirdeki sıkıyönetim uygulamasını devam ettirmeye karar vermişti (*Irish Independent*, November/Kasım 5, 1919, s. 5). 1 Eylül 1919'da ilan ettikleri sıkıyönetime ek olarak, 29 Ekim 1919'da 1 Kasım 1919'dan itibaren geçerli olmak üzere yeni düzenlemeler yapmışlardı. Buna göre, eğlence merkezleri gece 00.00'da kapanacak ve 00.30'dan sonra da sokağa çıkma yasağı başlayacaktı. Bunun dışında Batum'daki işçilerin fevri hareketlerini önlemek için 9 Kasım 1919'da Batum'da İşçi Komitesi kurulmuştu (BPSVADM, belge no: 169, s. 266-267). İngiliz Batum Askerî Valiliği aldığı bu önlemlerle Batum'daki asayişsizliği engellemeye çaba gösterirken, diğer yandan da otoritesini güçlendirmeye çalışmaktaydı.

Yeni düzenlemelerin dışında İngilizler, 28 Ekim'de bir, 2 Kasım'da da iki tabur olmak üzere toplam üç taburu Batum'a göndermişlerdi. Taburların mevcudu 500-600 civarındaydı. Bunların içinde 300 Müslüman ve Mecusi Hintli vardı. Bu birliklerin gelmesiyle Batum'daki İngiliz birliklerinin sayısı yaklaşık 2.500 olmuştu. Ayrıca

¹ NA, FO, 371/ 3664, 151585, Mr. Wardrop (Tiflis) to War Office (11 Ekim 1919).

² NA, FO, 371/ 3664, 151585, Mr. Wardrop (Tiflis) to War Office (11 Ekim 1919).

³ ATASE, İSH, K: 105, G: 96, B: 96-3; ATASE, İSH, K: 105, G: 96, B: 96-1; ATASE, İSH, K: 200, G: 118, B:118-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (25 Ekim 1919). İslam Tahlis Cemiyeti taraftarları ile Ermeniler arasında da sorunlar bulunmaktaydı. Tahlisciler Batum'da özellikle ticarî hayatta Ermenilerin daha ön planda olmasını hazmedememekteydiler (*İslam Gürcistan*, 22 Teşrinisani/Kasım 1919, n. 223, s. 1).

⁴ Özellikle İngilizlerin Batum'u tahliye edeceği söylentisi üzerine, Batum ve civarında çetecilik, soygunculuk, hisızlık gibi vakıalar artmıştı (*New York Times*, October/ Ekim 26, 1919, s. 19).

General Milne Batum'a gelerek teftişte bulunmuştu (*İrade-i Milliye*, 24 Teşrinisani 1335/ Kasım 1919, n. 13, s. 2). Bu birliklerin dışında, 9 Kasım 1919'da Batum'a yeni kuvvetler de gönderilmişti¹. İngilizlerin Batum'daki birlikleri güçlendirmelerinin nedeni Bolşevik tehlikesiydi. Bunun yanında İngilizler eski uygulamalarına devam ederek, Rum ve Ermenilerden oluşan milis teşkilatını muhafaza etmekteydiler. Bunların sayısı 500'ü geçmişti ve 8.000'e kadar çıkartılması düşünülmekteydi². Rumlardan milis teşkilatı yapılıırken, Trabzon Metropolit Hrisantos da bu amaç için kullanılmaktaydı³. Ermeni milislerinin bir kısmı ise jandarma teşkilatı için düşünülmüştü⁴. İngilizler, yerel unsurları kullanarak asker ve polis eksikliğini gidermeye çalışmışlardı. Fakat bu milis ve jandarmalar da halkın %80'ini oluşturan Müslümanlardan alınmamakta ve onlar da bu olaya tepki göstermekteydiler. Dolayısıyla İngilizlerin asayişini sağlamak için düşündükleri yöntemler, asayişsizliğe neden olmaktadır.

Batum'un İngilizlerin işgalinden beri başlayan asayiş probleminin dışındaki en büyük sorunu, daha önce bahsedildiği gibi iâşe meselesiydi. Cooke-Collis, halkın buğday ihtiyacını sona erdirmek için Denikin'e başvurmuştu. Denikin, yaklaşık 600 ton buğdaya izin verebileceğini açıklamıştı. Fakat Batum'daki halkın ihtiyacı yaklaşık 1.600 ton kadardı⁵. Askerî Valilik tarafından iâşe alanında yapılan diğer bir düzenleme ise, 5 Kasım 1919'da gerçekleştirilen şeker stoklarının kayıt altına alınmasıydı (BPSVADM, belge no: 169, s. 267). Bu tür önlemlerle İngiliz Askerî Valiliği, Batum'daki iâşe meselesini çözmeye çalışmaktaydı.

¹ ATASE, İSH, K: 106, G: 31, B: 31-1; ATASE, İSH, K: 198, G: 80, B:80-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (15 Kasım 1919). Batum'a gelen İngiliz tümeninin ne taraftan geldiği Osmanlı Harbiye Nezareti tarafından, XV. Kolordu Kumandanlığı'ndan sorulmuştu (ATASE, İSH, K: 198, G: 238, B: 238-1, Harbiye Nezareti'nden XV. Kolordu Kumandanlığı'na - Kasım 1919).

² ATASE, İSH, K: 39, G: 110, B: 110-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (16 Kasım 1919); ATASE, İSH, K: 100, G: 13, B: 13-4, XV. Kolordu Kumandan Vekili Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (20 Kasım 1919). Batum'daki Gürcistan İslam Cemiyeti, İngiliz Askerî Valisi Cooke-Collis'e müracaat ederek, Batum'da sadece Rum ve Ermenilerden milis teşkilatı kurulmasını protesto etmiş ve nüfus oranında milis alınmasını istemiştir. Cemiyet ayrıca Rusça'nın resmi dil olmamasını da talep etmekteydi (ATASE, İSH, K: 100, G: 17, B: 17-2, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 11 Aralık 1919).

³ ATASE, İSH, K: 393, G: 47, B: 47-1, XV. Kolordu Kumandan Vekili Kazım Karabekir'den Trabzon Mevkii Kumandanlığı'na (25 Kasım 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 100, G: 13, B: 13-4, XV. Kolordu Kumandan Vekili Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (20 Kasım 1919).

⁵ Ayrıca, Denikin bu durumu kullanarak para kazanmaya çalışmaktaydı. Çünkü buğdayın köydeki fiyatı pood başına 90-110 ruble arasında olurken İngilizlere 250 rubleye satılmaktaydı (NA, FO, 371/ 3665, 157206, Major Pinder (Economic Section) - 26 Ekim 1919).

İngilizler Batum'daki problemleri çözmeye çalışırken, Kafkasya'daki siyasi ve askerî dengelerde önemli değişiklikler meydana gelmiş ve bu gelişmeler Batum'daki idareye de yansımıştı. Sonbahar aylarının sonlarına doğru Denikin'in gerek Bolşevikler ve gerekse Gürcüler ve Azerilerin desteklediği Dağıstanlılar tarafından yenilgiye uğratılması üzerine Batum İngiliz Askeri Valiliği, 20 Kasım 1919'da Rusların etkili olduğu Batum Belediye Meclisi'ni bütünüyle lağvetmişti. İngiliz valiliği, yeni bir organizasyon kurulması için halkın oy kullanarak temsilcilerini seçmesini istemiş ve İngiliz memurları ile şehrin tanınmış kişilerinin katılacağı bir toplantı yapılmasına karar vermişti. Toplantıda alınan kararlar, Şubat 1920'de seçmenler tarafından oylanacaktı. Bunun dışında, İngiliz Valiliği seçimler yapılana kadar Meclis'in yaptığı işleri yürütmek üzere K. N. Dzhavahova, G. Lordkipanidze ve G. Torosova gibi Gürcüleri görevlendirmişti. Bu kişiler, İngiliz memurlarına denetim, finans, tıbbî-sıhhi, eğitim, hukuk gibi konularda yardımcı olacaklardı (BPSVADM, belge no: 163, s. 253)¹. İngilizler, yine geçmişte olduğu gibi Denikin'in yenilgisi üzerine Batum idaresindeki Rusların ağırlığına son vermişlerdi. Fakat günlük politikalar nedeniyle yerel halk üzerindeki güven ve otoriteleri azalmaktaydı. Bölge halkı İngilizlere artık şüphe ve tereddüt ile bakar olmuştu.

Batum'daki Ruslar görevden alındıktan sonra, yeni düzenin kurulması için toplantılar düzenlenmesine rağmen bir sonuç elde edilememiş, herhangi bir idarî mekanizma oluşturulamamıştı. Milne de Batum'daki yeni durumu hangi şartlar çerçevesinde ele alacağını tam olarak çözememişti. Bunun dışında İngiliz memurlarının yeni durumu netliğe kavuşmuş değildi. Batum için yeni bir organizasyon yapılması gerektiği General Milne tarafından İngiliz Harbiye Nezareti'ne bildirilmişti².

1919 Kasım ayında Batum Askeri Valiliği'nin bünyesinde Batum idaresine memur 39 İngiliz subay, değişik görevlerde bulunan 5 İngiliz memur, 21 diğer memur, 170 sivil halk, 7 Hintli personel olmak üzere 242 personel bulunmaktaydı³. İngilizler, Batum

¹ Bunun dışında, İngiliz hükümeti, Batum'daki idarenin Mondros Mütarekesi'nin 15. maddesi şartları içerisinde özen gösterilerek kurulmasını istemekteydi. İngiliz Savaş Bakanlığı General Milne'ye 19 Kasım 1919'da bir telgraf göndererek buna dikkat etmesini istemiştir (NA, FO, 371/ 3664, 154404, War Office to General Milne (Commanding in Chief Army of Black Sea) - 19 Kasım 1919).

² NA, FO, 371/ 3665, 155427, General Milne (Commanding in Chief Army of Black Sea) to War Office (23 Kasım 1919).

³ NA, FO, 371/ 3664, 151706, Staff for Batoum Province War Establishment (Kasım 1919).

idaresindeki bu memurlar¹ ile garnizondaki askerî personelin giderlerini petrolden elde edilen gelirlere karşılamayı düşünmüşlerdi. Bu nedenle bizzat General Milne, Batum'daki petrolün idaresini kendisi üstlenmişti. Batum'da bütün vergiler aidatlar, yerel hazine tarafından toplanmaktaydı. Para, İngiliz Ticaret Şirketi Bankası'nda tutulmaktaydı. Batum'da liman ve rıhtım aidatlarından da aylık 4.250.000 ruble elde edilmekteydi. Bu paranın 1.250.000 rublesi petrol denetleyicilerine verilmekteydi. 400 ruble 1 İngiliz pounduna eşitti. Buna göre petrol ithalatından askeri valinin eline aylık olarak 7.500 İngiliz poundu geçecekti. Bu para ise Batum'daki İngilizlerin sivil idare, jandarma ve polis masraflarını fazlasıyla karşılamaktaydı².

1919 yılı sonlarına doğru Denikin'in mağlubiyeti üzerine İngilizler Batum'daki birliklerini kuvvetlendirmeye çalışmışlardı. Suriye cephelerinden trenlerle İstanbul'a gönderilen İngiliz kuvvetlerinden üç piyade alayı ve bir topçu istihdam taburu Batum'a sevk olunmuştu. Bir piyade alayının da Batum'a çıkarılmak üzere yolda bulunduğu anlaşılmaktaydı³. Batum'a çıkarılan⁴ bu birlikler 27. İngiliz Tümeni'ne mensuptu⁵. Bu yeni gelen birliklerle Batum'daki İngiliz kuvvetinin miktarı 1.250'den⁶ 6.000'e kadar çıkmıştı. Bu askerin 2/3'ü Hintliydi⁷. Batum'un dışında Tiflis, Bakû ve Erivan'da İngiliz askeri yoktu⁸. Batum'da halen İngilizlerin iki adet savaş gemisi de

¹ Batum'daki memurların durumu şu şekildeydi: Batum'da memurların maaşları pahalılık nispetinde artırılmaktaydı. Paranın değeri düştükçe maaşlar da artırılıyordu. Bunun için Meclis'ten her hangi bir kanunun çıkarılmasına gerek yoktu. Piyasa takip edilip, iki ayda bir, ayda bir, hatta ayın ortasında bile maaşlara zam yapılabiliyordu. Ayrıca memurların elektriği, suyu, odunu belediye tarafından karşılanıyordu (Ahmet Cevad "Kafkasya'da Bir Cevelan-İkinci Mektup", *Tasvir-i Efkâr*, 2 Şubat 1336/1920, n. 2975, s. 2).

² NA, FO, 371/ 3664, 151706, General Milne (Commanding in Chief Army of Black Sea) to War Office (Kasım1919).

³ ATASE, İSH, K:33, G:49, B:49-1, XV. Kolordu Kumandalığı'na (26 Kasım 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 453, G: 77, B: 77-1, 2. Tabur Kumandan Vekili Yüzbaşı Halil Bey'den 35. Alay Kumandanlığı'na (26 Kasım 1919).

⁵ ATASE, İSH, K: 90, G: 60, B: 60-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (4 Aralık 1919); ATASE, İSH, K: 393, G: 58, B: 58-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (1 Aralık 1919).

⁶ ATASE, İSH, K: 393, G: 166, B: 166-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (8 Ocak 1920); ATASE, İSH, K: 392, G: 108, B: 108-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya.

⁷ ATASE, İSH, K: 105, G: 100, B: 100-7, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (13 Aralık 1919).

⁸ ATASE, İSH, K: 105, G: 100, B: 100-7, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (13 Aralık 1919); *Hâkimiyet-i Milliye*, 10 Ocak 1920, n. 1, s. 3. Kazım Karabekir Paşa'nın 15 Ocak 1920'de elde ettiği malumata göre Batum'da sadece 89. İngiliz Hint alayı vardı. Bu alay, birisi Mecusi diğeri İslam olmak üzere iki Hint ve bir İngiliz taburlarından ibaretti. (ATASE, İSH, K: 273, G: 14, B: 14-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan III. Ordu Kumandanlığı'na (26 Ocak 1920).

bulunmaktaydı¹. Batum'da ayrıca, Rus², Rum ve Ermenilerden jandarma teşkiline devam edilmekteydi³. Bunların dışında yerli Hıristiyanlardan 2.000 kişilik jandarma kuvveti vardı⁴. Milislerin sayısı ise 300 kadardı. Bunların maaşları 300'er rubleydi ve erzak ile elbiseleri İngiliz hükümeti tarafından sağlanmaktaydı⁵. Batum'da hudut ve sahil muhafızları %20'si İslam, kalanı tamamıyla Rus olmak üzere 250 kişiden ibaretti⁶. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, İngilizlerin Batum'da kontrol ettikleri kuvvet, Ocak 1920 başlarında 8.500 civarındaydı. Bu ise yadsınamayacak kadar büyük bir rakamdı.

1919 Aralık ayı sonunda Denikin'in tamamen yenilmesinden sonra, Milne Batum'da çok ciddi Denikinci propaganda yapan General Romanovski'yi şehirden dışarı çıkarmıştı⁷. Milne'nin Romanovski'yi Batum'dan kovmasından sonra Denikincilere bir darbe de İngiliz Batum Askerî Valiliği'nden gelmişti. Valilik Ruslar zamanından kalan askerî silahlar, malzemeler de dâhil olmak üzere bütün varlıklara İngiliz işgal kuvvetleri tarafından el konulduğunu açıklamıştı⁸. Böylece yenilen Denikin'in Batum'dan tasfiye süreci başlamıştı.

Ancak Batum idaresindeki Rusları uzaklaştıran İngilizler, şehirde yeni bir organizasyon oluşturamamışlardı. Çünkü diğer gruplar arasındaki sürtüşmeler devam etmekteydi. Gürcüler yoğun propagandalar yapmaya başlamışlardı. Milne, bu propagandaları kontrol altına almaya çalışmış ve Savaş Bakanlığı'ndan Batum'un yönetimi için iyi

¹ ATASE, İSH, K: 100, G: 17, B: 17-2, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (11 Aralık 1919).

² ATASE, İSH, K: 393, G: 99, B: 99-1, 11. Alay 36. Bölük Kumandanlığı'ndan 11. Alay Kumandanlığı'na (27 Aralık 1919).

³ ATASE, İSH, K: 393, G: 39, B: 39-1, XV. Kolordu Kumandanlığı'na (13 Kasım 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 100, G: 17, B: 17-2, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (11 Aralık 1919).

⁵ ATASE, İSH, K: 393, G: 85, B: 85-1, XV. Kolordu Kumandanlığı'na (13 Aralık 1919); ATASE, İSH, K: 393, G: 147, B: 147-1, 3. Fırka Kumandanı Atıf Bey'den Bayburt'ta Rüştü Bey'e (3 Ocak 1920).

⁶ ATASE, İSH, K: 393, G: 147, B: 147-2, 3. Fırka Kumandanı Atıf Bey'den Bayburt'ta Rüştü Bey'e (3 Ocak 1920).

⁷ NA, FO, 371/ 3666, 167933, G.H.Q (İstanbul) to War Office (29 Aralık 1919).

⁸ BPSVADM, belge no: 168, s. 257. Bu arada Gürcü hükümeti de Tiflis'teki Denikinci Rusları kovma kararını almışlardı. Yaklaşık sayıları 20.000 civarında olan bu Rusların gideceği tek yer Batum'du. Fakat bu kadar mültecinin zaten iâşe, güvenlik ve diğer problemlerle boğuşan Batum'a gelmesi şehirdeki hayatı büsbütün kötüleştirecekti. Bu nedenden dolayı Wardrop bu kararın değiştirilmesi için Gürcü hükümetine başvururken, General Milne de İngiliz Harbiye Nezareti'ne bir yazı göndererek İngiliz hükümetinin Gürcü hükümetine bu kararı değiştirmesi için baskı yapmasını istemişti (NA, FO, 371/ 3665, 158112, G.H.Q (İstanbul) to War Office - 1 Aralık 1919).

eğitilmiş ve dürüst insanlar istemişti¹. Bu talep üzerine İngiliz hükümeti Batum'daki geçici memurları çekip yerlerine düzenli memurları atamaya karar vermiş ve bu konuda Milne'ye emir vermişti. Milne ise mülkî memurlarının atanmalarının, askerî personelden farklı olduğunu belirterek, yer değiştirmelerinin bir süreç² dâhilinde yapılmasının gerektiği görüşündeydi. Milne ayrıca Batum'a gönderilecek memurların özenle seçilerek enerjik, kabiliyetli ve disiplinli olmaları gerektiği belirtmiştir. Ayrıca, bu memurların idarî ve hukuksal alanlarda tecrübeleri olmalıydı. Rusça bilmeleri de avantajlı olacaktır³. Bu arada, daha önce gündeme gelen sivil ekonomi danışmanı atanması da yapılmıştı⁴. Bu suretle İngilizler Batum'daki ekonomik buhranın önüne geçmek istemişlerdi.

Ancak bütün bu tedbirlere rağmen, Batum'da ekonomik durum gün geçtikçe daha kötüye gitmekteydi ve kıtlık hat safhaya ulaşmıştı⁵. Bunun nedenlerinden birisi, tedavüle bulunan paranın çok çeşitli olmasıydı. Özellikle İngiliz parasının da tedavüle girmesi bu zorluğu artırmıştı. Zorunlu ihtiyaç maddelerinin fiyatları sürekli olarak artmaktaydı⁶. Bunun nedeni halkın en fazla kullandığı para olan ve Denikin'in yenilmesi ya da galibiyeti ile sürekli değişen Don parasının son zamanlarda değer kaybetmesiydi⁷. Bu arada, Batum'daki un azlığından dolayı, Kuzey Kafkasya ile Kırım'dan Batum için un satın alınmıştı. Don rublesinin değerinin düşmesinden dolayı

¹ NA, FO, 371/ 3666, 167933, G.H.Q (İstanbul) to War Office (29 Aralık 1919).

² General Milne'ye göre süreç şu şekilde işlemeliydi: 1- Bütün geçici memurlar İngiltere'ye gitmek üzere 30 Nisan'a kadar ayrılmış olacaktı; 2- Geçici memurların yerine düzenlileri belli zaman içerisinde yer değiştirecekti; 3- Düzenli memurların masrafları geçici memurlardan daha fazla olacaktır, onların ödemelerini vilayet bütçesi ödeyebilecek kapasitededir; 4- İstanbul'a az dolu ya da boş gemiler gelmektedir, onların gelmeleri çok fazla masraflı olmayacaktır; 5- İlk başta bütün memurların yer değiştirmesi mümkün olmayacaktır, her biri kendi görevlerini öğreneceklerdir. Bu memurlar kendi görevlerini mümkün olduğunca erken öğrenmeleri gerekmektedir; 6- Tecrübe kazanan bu memurlar ile Batum'daki işler de olumlu anlamda değişecektir (NA, FO, 371/ 4932, E 1389/1/58, General G. F. Milne to War Office - 6 Ocak 1920).

³ NA, FO, 371/ 4932, E 1389/1/58, General G. F. Milne to War Office (6 Ocak 1920).

⁴ NA, FO, 608/273, 273/12, Treasury to Foreign Office (6 Ocak 1920); NA, FO, 371/ 3666, 168270, Foreign Office to Secretary of Treasury (13 Ocak 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 273, G: 14, B: 14-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan III. Ordu Kumandanlığı'na (26 Ocak 1920); ATASE, İSH, K: 296, G: 86, B: 86-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan XII. Kolordu Kumandanlığı'na (23 Ocak 1920); TİTE Arşivi, 18/ 48 (28 Ocak 1920); BPSVADM, belge no: 171, s. 269-270.

⁶ ATASE, İSH, K: 393, G: 99, B: 99-1, 11. Alay 36. Bölük Kumandanlığı'ndan 11. Alay Kumandanlığı'na (27 Aralık 1919).

⁷ Ahmet Cevad "Kafkasya'da Bir Cevelan-İkinci Mektup", *Tasvir-i Efkâr*, 2 Şubat 1920, n. 2975, s. 2. *Borba* gazetesine göre Maverâ-yı Kafkasya rublesinin Don rublesine göre değeri artmaktaydı (*Borba*, Dekabr/Aralık 2, 1919, n. 275(531), s. 3). Bazı İngilizler rublenin değerinin bu kadar çok inip çıkmasını değerlendirerek spekülasyon ile para kazanmışlardı (*Borba*, İyun/Haziran 10, 1920, n. 128 (683), s. 3).

yerel pazarda un stoklanmıştı¹. Bu nedenlerden dolayı İngilizler Batum'da Don parasını tedavülden kaldırmışlar², sadece İngiliz sterlini ile mübadelesi yapılabilen Maverâ-yı Kafkasya parasını geçerli hale getirmişlerdir. Bu durum halk arasında hoşnutsuzluğa neden olmuş ve halk yine sadece Don rublesini tercih etmişti³. Bu nedenden dolayı İngilizlerin bulunduğu bu çözüm de ekonomik sorunlara çare olmamıştı.

Batum'daki hoşnutsuzluğun önüne geçmek için yönetim, birkaç iyileştirme yapmaya karar vermişti. Batum Çalışma Komiseri Tsuladze işçilerin ve memurların yeni durumlarıyla alakalı bir bildiri yayınlamıştı. Buna göre günlük 8 saat çalışılacak, devletin mülkiyeti korunacak ve hukuksuz davranışların önü alınacaktı (*Borba*, Sentyabr/Eylül 7, 1920, n. 203(758), s. 3). Bunun dışında İşçi Komitesi memur ve işçi maaşlarının %100 artırılmasına karar vermişti. Maaşların Don parası yerine dövizle verilmesi gündeme gelmişti (*Borba*, Yanvar/Ocak 7, 1920, n. 5(560), s. 4). Fakat bu çabaların da bir çözüm getirmediği görülecekti.

Batum İaşe Komitesi, bu kez İstanbul'dan 500 ton un getirmişti (*The Near East News*, January/Ocak 15, 1920, n. 31, s. 3). Komite, bu unun sınırlı olması ve Kırım'dan getirilen unların da stoklandığı için, 10 Ocak'ta ekmeğin fiyatının Maverâ-yı Kafkasya parasında 20 rubleye⁴ çıkarılacağını duyurmuştu. Bu ise Maverâ-yı Kafkasya parasının çok hızlı bir şekilde yükselmesine neden olmuş, Don parası ile karşılaştırıldığında % 400-500 değer kazanmıştı. Böylece, İaşe Komitesi'nin önlemi ters tepmişti. Dükkân sahipleri bu koşullarda alışveriş yapamayacaklarını ilan ederek, 12 Ocak 1920 sabahında dükkânlarını kapatmışlardı.

Alışveriş yapamayan ihtiyaç sahibi şehirliler, aynı gün, saat 11.00'da Türk mahallesinde bir marketin önünde toplanmışlardı. Kalabalık zaman geçtikte artmış ve yağmaya başlamışlardı. Bu heyecanlı kalabalıktan bir grup, İaşe Komitesi ofisinin bulunduğu⁵,

¹ NA, FO, 371/ 4931, E273/1/58, Patrick Stevens (Batum) to Foreign Office (13 Ocak 1920); *The Times*, February/Şubat 23, 1920, n. 42341, s. 13.

² ATASE, İSH, K: 393, G: 159, B: 159-1, 11. Alay Kumandanlığı'na (5 Ocak 1920). Bu sıralarda bir Osmanlı lirası 800 Don rublesiydi (ATASE, İSH, K: 393, G: 174, B: 174-1 - 12 Ocak 1920; ATASE, İSH, K: 393, G: 179, B: 179-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya - 13 Ocak 1920).

³ NA, FO, 371/ 4931, E273/1/58, Patrick Stevens (Batum) to Foreign Office (13 Ocak 1920).

⁴ Ekmeğin fiyatı daha önce 10.3 rubleydi (Ahmet Cevad "Kafkasya'da Bir Cevelan-İkinci Mektup", *Tasvir-i Efkâr*, 2 Şubat 1920, n. 2975, s. 2).

⁵ BPSVADM, belge no: 170, s. 268-269; *Borba*, Yanvar/Ocak 15, 1920, n. 10 (565), s. 3; *The Near East News*, January/Ocak 16, 1920, n. 32, s. 1.

Şehir İdare Binası'nın önüne kadar gelerek, binayı taşlamaya, pencereleri kırmaya başlamış, içeriye girerek mobilyaları parçalamış, evrakları tahrip etmiş ve buldukları paraları alıp götürmüşlerdi. Bunlar olurken diğer bir kalabalık grup da ana caddeye inmiş ve döviz değişim ofisini yağma ederek içerideki paraları almış, tuhafiyeye ve tekstil dükkânlarını yağma etmişti. Böylece Batum'da iş çıkırından çıkmış, başka bir grup isyancı da rıhtıma doğru giderek, İran tüccarlarına ait yün ve pamuk kumaşlarının bulunduğu 2 depoyu yağma etmişti. Şehirde tam bir yağma ve anarşi ortamı baş göstermişken, İngiliz polisi ve yerel milisler devreye girmişler ve isyanı bastırmışlardı¹. Böylece İngilizler Batum'daki sükûneti geçici de olsa sağlamışlardı. Fakat bu durumun çok uzun sürmeyeceği aşikârdı.

12 Ocak akşamı İngiliz Askeri Valiliği 13-21 Ocak arasında ekmeğin fırınlarda Don parası üzerinden 20 rubleye satılacağını açıklamıştı². Bunun üzerine, Batum'da yaşayan milletlerin İngilizlere karşı nefreti daha artmıştı. Yağmacılık ise zaman zaman devam etmekteydi. İngilizler ise askerî müessese ve depolardaki güvenlik tedbirlerini artırmışlardı³. Bunun dışında İngiliz Askeri Valisi Cooke-Collis, General Milne'nin emriyle Batum'da 20 Mart 1919'da kadar yürürlükte olmak kaydıyla, sıkıyönetim ilan etmişti. Buna göre; silah sahibi olanlar askerî valiye bilgi vermek zorundaydılar. Aynı zamanda mektuplara ve telgraflara da sansür uygulanacaktı. Gece 00.30'dan sabah 5.30'a kadar dışarıya çıkma yasağı getirilmişti. Sıkıyönetimin diğer şartları ise şu şekildeydi: Silah taşımak, sokakta ve binada 6 kişiyi geçecek şekilde her türlü toplantı yapmak, halkı galeyana getirecek konuşmalar yapmak, belirlenen miktarın üzerinde mal saklamak, İngiliz subaylarının savaş kıyafetlerine benzeyen kıyafetler giymek yasaklanmıştı. Bu kanunlara uymayanlar çok sert bir şekilde cezalandırılacak, hatta

¹ NA, FO, 371/ 4931, n. E273/1/58, Patrick Stevens (Batum) to Foreign Office (13 Ocak 1920). Türk yetkilileri de Batum'daki bu olayı takip etmeye çalışmışlardı. İlk başta Batum'un İngilizler tarafından tahliye edilmesi için halkın ihtilal çıkardığı şeklinde haber almışlardı (ATASE, İSH, K: 395, G: 201, B: 201-1; ATASE, İSH, K: 395, G: 201, B: 201-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na - 4 Şubat 1920). Fakat bunun yanlış olduğu, sadece açlıktan dolayı dükkânların yağmalandığı daha sonra alınan haberlerle anlaşılıyordu (ATASE, İSH, K: 395, G: 205, B: 205-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya - 5 Şubat 1920; TİTE Arşivi, 18/ 28; TİTE Arşivi, 318/ 36, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan II. Kolordu Kumandanlığı'na - 8 Şubat 1920; ATASE, İSH, K: 329, G: 164, B: 164-1; ATASE, İSH, K: 114, G: 26, B: 26-1; ATASE, İSH, K: 205, G: 121, B: 121-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 8 Şubat 1920).

² BPSVADM, belge no: 170, s. 268-269; *Borba*, Yanvar/Ocak 15, 1920, n. 10 (565), s. 3; *The Near East News*, January/Ocak 16, 1920, n. 32, s. 1.

³ ATASE, İSH, K: 393, G: 202, B: 202-1, Batum Livası Cemiyeti Ali Haydar Bey'den Kuva-yı Milli Heyet-i Temsiliye Riyaseti'ne (19 Ocak 1920).

onlara ölüm cezası bile verilebilecekti. Aynı şekilde toplumsal huzuru bozmaya çalışanlar, halkın arasına korku ve yalan haber yayanlar yine aynı şekilde cezalandırılacaklardı (*Borba*, Aprel/Nisan 7, 1920, n. 79(634), s. 2; *The Near East News*, April/Nisan 9, 1920, n. 97, s. 1). İngiliz Askerî Valiliği Batum'da bozulan asayiş bu şekilde geri getirmeye çalışmaktaydı.

Bu arada bu olaylardan sonra Batum şehir yönetimi ile polis arasındaki anlaşmazlıklardan dolayı, başkan yardımcısı R. Cavahof ve yönetim üyesi H. Lordkipanidze istifa etmişlerdi (*Borba*, Yanvar/Ocak 17, 1920, n. 12(567), s. 3). Bu istifalarda İngilizlerin aldığı önlemlerin etkili olduğu söylenebilir.

İngilizler, Batum'daki asayişin bozulmasını başıboş gezen Ermeni, Rus ve diğer mültecilerin çokluğuna bağlamışlar¹ ve Batum'daki milis teşkilatının sayısını artırmışlardı². İngilizler aynı zamanda, halkın tepkisini hafifletmek için, Batum'daki askerî yetkililerin Konseyin onayı olmadan askerî olmayan amaçlar için halka yeni vergiler yüklememesini istemişlerdi³. Batum'daki halkın yararına bu gibi iyileştirmelerden başka, Batum İaşe Komitesi *Levant* şirketi ile şehre iaşe sağlanması konusunda anlaşma imzalamıştı (*Borba*, Fevral/Şubat 16, 1921, 36 (891), s. 4; *The Near East News*, February/Şubat 16, 1920, n. 56, s. 3-4). Bunun dışında Batum İaşe Komitesi, fırınların artık Don parasını da kabul edeceğini açıklamıştı (*The Near East News*, February/Şubat 22, 1920, n. 62, s. 2). Bu şekilde Batum'daki asayiş ve iaşe meselesi çözümlenerek, halkın hoşnutsuzluğu giderilmeye çalışılmıştır.

Batum'da Ocak ayında yaşanan önemli olaylardan birisi de dört aydır İngilizlerin toplanmalarına izin vermediği sendikalarının toplanmasıydı. Toplantıda yapılan faaliyetler değerlendirilmiş, denetleme kurulunun üyeleri seçilmiş, kooperatifler üzerinde talep komisyonunun raporu incelenmişti (*Borba*, Yanvar/Ocak 23, 1920, n. 16(571), s. 2). Bolşeviklerin aylar sonra toplantı yapmalarına İngilizlerin izin vermesinin asıl nedeni, halk arasındaki İngiliz Batum İdaresine karşı olan muhalefeti biraz yumuşatmaktı.

¹ NA, FO, 371/ 4931, E 238/1/58, Mr. Wardrop to C.H.Q. İstanbul. 22 Ocak 1920.

² ATASE, İSH, K: 296, G: 86, B: 86-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan XII. Kolordu Kumandanlığı'na (23 Ocak 1920); TİTE Arşivi, 18/ 48 (28 Ocak 1920).

³ NA, FO, 371/ 4967, E151/151/58, Foreign Office to War Office (14 Şubat 1920).

İngilizler Batum'da hoşnutsuzlukları bu şekilde gidermeye çalışırken Gürcü hükümeti ise Batum'daki bu kargaşa durumundan istifade için, 30 Ocak 1920'de bir açıklama yapmıştı. Gürcü hükümeti bu açıklamasında, Batum'daki ekonomik durumun Gürcistan'ın diğer bölgelerinden daha kötü olduğunu söylemiş ve Batum'un tek çaresinin Gürcistan ile birleşmek olduğunu iddia etmişti (BPSVADM, belge no: 173, s. 271). Gürcü hükümeti bu şekilde açıklama yapmasına rağmen, Gürcistan'ın diğer bölgelerinin durumunun iyi olmadığı bilinmekteydi. Hatta Gürcüler İngilizlerden yardım bile istemekteydiler.

Batum'da bu gelişmeler olurken, İngiliz Kabinesi 1920 Şubat ayı başlarında Batum'un tamamen tahliye edilmesine karar vermişti¹. Bu karar doğrultusunda, Batum'un tahliyesine başlanmışken, Batum ve Kafkasya konusunda devamlı kararsız olan İngilizler, yine geri adım atarak, kabinede aldıkları yeni bir karar ile Batum'da küçük bir askeri birliğin kalmasına karar vermişlerdi². Milletler Cemiyeti kontrolü altında karma İtilaf kuvvetleri gelene kadar, bu birlik Batum'da kalacaktı. Böylece Batum'da İngiliz idaresi devam edecekti. İngilizlerin kısa zaman içerisinde aldığı birbirine zıt kararlar Batum'da zaten var olan kargaşa ortamını daha da artırmıştı. İngilizlerin Batum'u tahliye edeceği söylentileri üzerine Gürcüler Batum'u işgal etmek için harekete geçmişlerdi. Gürcülerin bu faaliyetlerine karşı Rus Milli Meclisi ve Batum İslam Cemiyeti birleşerek olası bir Gürcü işgalini protesto etmişlerdi³. Gariptir ki, Gürcülerin Batum'u işgallerine karşı Türk taraftarı İslam Cemiyeti ile Denikin taraftarı Rus Milli Meclisi uyum içerisinde çalışır olmuşlardı⁴. Gürcü yanlısı Wardrop, Gürcülerin Batum'u işgallerinde halk tarafından bir muhalefetle karşılaşmayacaklarını ve Acaralıların Gürcü yanlısı olduklarını söylemekteydi⁵. Fakat Wardrop yanılmaktaydı. Çünkü Gürcülerin tahrikleri Batum halkını daha tedirgin etmekteydi ve çok değil, bir ay içerisinde Acaralı Müslümanlarla Gürcüler Batum konusunda savaşa girişeceklerdi.

¹ NA, FO, 371/ 3663, 177722, Mr. Wardrop to FO. 6 Şubat 1920; NA, FO, 371/ 3673, 176894, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (6 Şubat 1920).

² NA, FO, 371/ 4931, E231/1/58, War Office to G.O.C. (İstanbul) (12 Şubat 1920).

³ NA, FO, 371/ 4931, E317/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (18 Şubat 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4974, E2424/2424/58, Mr. Wardrop to Foreign Office (25 Şubat 1920).

⁵ NA, FO, 371/4931, E317/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (18 Şubat 1920).

İngiliz Askerî Valiliği, yapmayı planladığı Batum Şehir Meclisi seçimlerinin 29 Şubat'ta yapılmasına karar vermişti. Yeniden düzenlenen seçim kanununa göre 25 yaşından büyükler ve 1 Şubat 1919 yılına kadar Batum'da yaşamış olan cinsiyet ve millet ayırımı yapılmaksızın her vatandaş oy kullanabilecekti. Bunun dışında Batum'da 1 Nisan 1918'e kadar yaşamış ve 1 Ekim 1919'a kadar da dönmüş olanlar da bu oy kullanma hakkına sahiptiler (*Borba*, Yanvar/Ocak 7, 1920, n. 5(560), s. 4). Seçim listesinin hazırlanması için halkın sayımının yapılması gerekliydi. Bu nedenle Ocak 13-15 arasında üç gün boyunca sayım yapılacaktı. Müdürler, polisler, din adamları, sağır ve dilsizler, deliler, tutukluların seçme hakkı olmayacaktı (*Borba*, Yanvar/Ocak 13, 1920, n. 8(563), s. 2). *The Near East News*, gazetesi Türk tarafarlarının bu seçimlerde Türkiye lehine propaganda yapacaklarını duyurmuştu (*The Near East News*, February/Şubat 22, 1920, n. 62, s. 2/3).

Seçim için sayım yapıldıktan sonra şu sonuca ulaşılmıştı: Gürcü 4.045, Ermeni 2.230, Rum 1.854, Rus 1.734, Gürcü Müslüman 626, Yahudi 534, Azeri 259, Türk 213, farklı milletlerden Avrupalı 328, farklı milletlerden Asyalı 247, Abhaz 46, toplam 12.146 kişi oy kullanma hakkına sahipti (*Borba*, Fevral/Şubat 8, 1920, n. 30(585), s. 2). Seçim kararlaştırıldığı gibi 29 Şubat 1920 Pazar günü sabah 9.00'da başlamış, akşam 23.00'a kadar sürmüştü (*Borba*, Mart 4, 1920, n. 51(606), s. 2)¹. Böylece Batum halkı İngilizlerin idare ve iradesinde yeni yöneticilerini seçmişlerdi. Fakat burada belirtilmesi gereken bir husus vardır. Seçimde oy kullanma hakkı sadece Batum merkezinde yaşayanları kapsamasına rağmen seçilecek şehir meclisinin kararlarının bütün vilayeti ilgilendirecekti. Müslümanların şehir merkezinden ziyade çevre köylerde yoğunlaştığı bilinmekteydi.

Batum'un tahliyesinden vazgeçilmesinden sonra, General Milne, Batum'daki sivil idareyi tekrar gözden geçirerek, bir düzenleme yapmış ve bunu Savaş Bakanlığı'na sunmuştu. Milne'nin Batum idaresi ile alakalı önerileri şu şekildedir:

1) Bir süreliğine valinin askerî olması gereklidir, fakat bir sivil, bu valinin emrinde Yürütme Meclisi'nin başkanı olarak çalışabilir. Bunun yanında şu birimler de sivil

¹ *The Near East News* gazetesinin haberine göre 56 adayın 35'i Sosyal Demokrat'tı (*The Near East News*, March/Mart 3, 1920, n. 69, s. 3).

olabilir: Ekonomi Birimi, Halkla İlişkiler Başkanı, İaşe ve İhracat Başkanı, Yüksek Mahkeme Başkanı, Liman Kontrolü ve Gümrük Başkanı.

2) Belediye Meclisi'ndeki İngiliz temsilcisinin yerine, başka birisinin getirilmesi gereksizdir.

3) Daimi Askeri Mahkeme derhal değiştirilmeli, ancak bir binbaşı veya yüzbaşı yasal tecrübeleriyle savcı olarak görev almalıdır.

4) Tecrübeli bir polis memuru, mümkünse Rusça bilen, jandarmayı kontrol etmek için atanmalıdır. Jandarma zaten etkili ve iyi bir konuma gelmiş durumdadır. Eğer şu an bir kalifiye personel, jandarmanın başına getirilirse, hâlihazırdaki jandarma, askerî garnizonla tamamen değiştirilebilir.

Yukarıdaki pozisyonlara herhangi bir sivil atanması durumunda bunlar sadece kalifiye ve özellikle seçilmiş sivillerden olmalıdır. Bu personelin Fransızca bilmesi de gereklidir. İngiliz idaresine eleştiriler olduğundan, seçilecek personelin tüm şüphelerden uzak yetenekli ve başarılı olması gereklidir¹.

General Milne'nin bu önerileri, aslında Batum'daki İngiliz idaresinin başarısız olduğunun itirafı niteliğindedir. Bu nedenle Milne ısrarla sivil ve kaliteli eleman istemekteydi. Zaten kendisi de İngiliz idaresine karşı eleştirilerin olduğunu itiraf etmişti. Nitekim Mart ayında Gürcüler Batum'a girmek için savaş açmışlar ve Acaralı Müslümanlar da buna karşı şiddetle karşılık vermişlerdi². İngilizler, aralıklarla yaklaşık iki ay sürecek bu çarpışmaların önüne geçemediği gibi, İngiliz Savaş Bakanlığı'nın ifadesi ile "Batum'daki halk için ne iâşe, ne de başka bir şey için tedbirler alınmıştır" şeklinde açıklamalarda bulunacaklardı³. Oliver Wardrop ise Batum'daki sivil yönetimin kabiliyetsiz olduğunu söyleyerek, şehrin kaosa sürüklendiğini belirtmişti⁴. İngilizlerin kendi özeleştirimlerinden de açıkça görüldüğü üzere, Batum'da İngilizlerin başarılı bir idare kurduklarını söyleyebilmek mümkün değildir.

¹ NA, FO, 371/4934, E2524/1/58, General Milne (İstanbul) to War Office (Mart 1920).

² Bu hususa ileride değinilecektir.

³ NA, FO, 371/4934, E2844/1/58, War Office to British Force (İstanbul) (12 Mart 1920). Bu arada Batum'da iâşe konusunda bir toplantı daha yapılmıştı. Burada valinin protesto edilmesi kararı alınmıştı (*Borba*, Mart 18, 1920, n. 63(618), s. 2).

⁴ NA, FO, 371/4935, E3345/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (26 Mart 1920).

Batum'un Milletler Cemiyeti kontrolü altında uluslararası bir kuvvet tarafından idaresine karar verildiğinden bahsedilmişti. Wardrop, bu kuvvetin uluslararası bir idare tarafından yönetilmesi gerektiğini Dışişlerine belirtmişti¹. Fakat Dışişleri Bakanı Lord Curzon, şehrin idaresinin İngilizler tarafından devam ettirilmesi görüşünü savunmaktaydı². Bu arada, General Milne'nin istediği kaliteli personelin tayin edilme meselesi, İngiliz hükümeti tarafından tartışılmaktaydı. İngiliz Harbiye Nezareti, bu işin zor olduğu görüşündeydi ve Lord Curzon'dan bu atamaların sivil kaynaklardan yapıp yapılamayacağını sormaktaydı³. İngiliz Ordu Meclisi de sivil harcamaların askerî bütçeden karşılanamayacağına dair Hazine'ye bir yazı göndermişti⁴. Ordu Meclisi ayrıca, daha önce Kafkasya'da iyi hizmette bulunan Tümgeneral C. Clutterbuck, Yüzbaşı Noble, Yüzbaşı de Freitas ve Yüzbaşı H. Fussel'in Batum'da görevlendirilmelerini istemekteydi⁵.

İngilizler tarafından yapılan iyileştirmelere rağmen, Batum'daki asayiş sorunu devam etmesi nedeniyle, İngiliz Valiliği tarafından sıkıyönetim sürdürülmekteydi. Bolşevik liderleri, İngiliz Askerî Valisi Cooke-Collis'in yanına giderek sıkıyönetimin kaldırılmasını istemişlerdi. Bunun dışında Bolşevik Komitesi'ne bağlı bir gazetenin çıkarılmasına izin verilmesini talep etmişlerdi. Bolşevik liderler, eğer İngiliz Valiliği bunlar yerine getirmezse, bunları ahaliye beyannameler ile açıklayacaklarını ilave etmişlerdi. Nitekim Valilik kararını bildirmeden Batum'un her tarafında Bolşeviklerin beyannameleri dolaşmaya başlamıştı (*İrade-i Milliye*, 12 Nisan 1336/1920, n. 36, s. 3).

Batum'daki asayiş sorununun dışında iktisadî buhran da devam etmekteydi. Ruble devamlı değer kaybettiğinden, vilayet bütçesi unu tedarik etmek için gerekli parayı bulamamaktaydı. Batum Askerî Valiliği durumu kurtarmak için unu, düşen rubleye göre belirlenen fiyattan satmak zorunda kalmış ve bundan yaklaşık 50.000-60.000 pound zarar etmişti. Fakat ruble değer kaybettiği için petrolden de İngilizler, yüksek kâr elde etmekteydiler. General Milne, Batum'un bu durumundan daha fazla kâr elde edilebilmesi gerektiğini bile söylemekteydi⁶. İngilizler aslında Batum'un ekonomik

¹ NA, FO, 371/ 4932, E1389/1/58, War Office to Foreign Office (11 Mart 1920).

² NA, FO, 371/ 4932, E1389/1/58, Foreign Office to War Office (17 Mart 1920).

³ NA, FO, 371/ 4934, E2524/1/58, War Office to Foreign Office (30 Mart 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4936, E3904/1/58, War Office to Treasury. (16 Nisan 1920).

⁵ NA, FO, 371/ 4934, E2524/1/58, Foreign Office to Army Council (8 Nisan 1920).

⁶ NA, FO, 371/ 4936, E3904/1/58, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (1 Nisan 1920). Batum'da Don rublesi rublesi devamlı düşmekteydi (*Borba*, Aprel/Nisan 3, 1920, n. 76(631), s. 2). Bunun dışında, Batum'da

açından fayda getirip getirmeyeceğiyle alakalıydı. Esasında kendilerinin de belirttiği üzere Batum'daki petrol gelirlerinden özellikle rublenin değer yitirmesi üzerine çok fazla kazanç elde etmekteydiler.

Batum'da iâşe kıtlığını çözmek için İngiliz Askerî Valiliği'nin çalışmaları devam etmekteydi. Güney Rusya'dan, 15 Nisan'da 600 ton unun gönderilmesi için anlaşmaya varılmıştı. Batum'daki kıtlık öyle bir noktaya gelmişti ki, General Milne şehirdeki kaderlerini bu unun gelmesine bağlamıştı¹. İngilizler, Güney Rusya'dan halk için unun gelmesini beklerken, kendi ordu stoklarındaki una dokunmamaktaydılar. Sonunda, Ordu Meclisi buna izin verdiğinde² ise General Milne buna karşı çıkararak, Batum'un iâşesinin Dışişleri'nden karşılanması gerektiğini belirtmişti³. Dışişleri ise Batum'da sivil halka iâşe sağlanması ile ilgili olarak bu tür harcamaları karşılayacak stokların olmadığını söyleyerek, kaynağın yerel halk tarafından karşılanmasını önermişti⁴. Bu belirsizlik nedeniyle İngilizler, tarafından Mayıs⁵ ve Haziran ayları boyunca Batum'a un sevkıyatı yapılmamıştı⁶. 3 Temmuz 1920'de İngiliz Askerî Valiliği İstanbul'dan Batum'a un geleceğini açıklamış (BPSVADM, belge no: 203, s. 302), fakat 6 gün sonra İngilizler Batum'u tamamıyla tahliye etmişlerdi. Dolayısıyla bu unun gelme olasılığı oldukça zordu. Bu durumdan şu sonuç ortaya çıkmaktaydı: İngilizler, Batum'un özellikle petrol gelirlerinden istifade edecekler ve petrollerini de hem donanma hem de Anadolu demiryolları için kullanacaklar, bunun dışında İngiliz tüccarlar da bu petrolden oldukça yüklü miktarlarda kâr elde edecekler, fakat halkın ihtiyacı olan unun parasını yine halktan karşılayacaklardı.

Un olayı Batum'da İngilizlerin prestijini oldukça düşürmüştü. Fakat Nisan ve Mayıs aylarında gelişen bir dizi olay İngilizlerin Batum'daki itibarını daha da sarsmış, Batum'daki nüfuzlarını hemen hemen ortadan kaldırmıştı. Bunlar, Müslümanlarla

spekûlatörler paranın değeriyle sürekli oynadıklarından döviz fiyatları yükselmekteydi. Bu da karaborsacıların işine gelmişti. Malını satamayanlar ise malların fiyatlarını düşürmüşlerdi. Fakat buna rağmen Batum'da depolar mallarla doluydu (*Guriziya*, May/Mayıs 4, 1920, no. 26, s. 2).

¹ NA, FO, 371/ 4934, E2844/1/58, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (5 Nisan 1920).

² NA, FO, 371/ 4934, E2844/1/58, War Office to Foreign Office (7 Nisan 1920).

³ NA, FO, 371/ 4935, E3464/1/58, War Office to Foreign Office (17 Nisan 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4936, E3904/1/58, Foreign Office to War Office (28 Nisan 1920).

⁵ NA, FO, 371/ 4939, E5544/1/58, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (28 Mayıs 1920).

⁶ NA, FO, 371/ 4939, E5544/1/58, Foreign Office to Army Council (7 Haziran 1920).

Gürcüler arasında Batum için savaşın devam etmesi¹, gönüllü ordu generallerinden Liyahof'un öldürülmesi ve bir Fransız şilebinin soyulması hadiseleriydi. Yani Batum'un diğer bir problemi olan asayiş sorunu sıcaklığını halen korumaktaydı.

İngilizlerin prestijini bitirme noktasına getiren olaylardan birisi, Denikin taraftarı General Liyahof'un 30 Nisan 1920'de Bakû'de Sovyet rejiminin kurulmasından sonra şiddet eylemlerini artıran Bolşevikler tarafından, Batum'da öldürülmesiydi (Çavleyşvili, 1977:106-107). Bu işe karışanlar arasında bulunan ve Batum'un önde gelen Bolşeviklerinden birisi olan Gubeli'yi polisler yakalamıştı. Fakat 1 Mayıs'ta yapılan gösterilerde, Bolşevikler Gubeli'nin serbest bırakılması için olaylar çıkarmaya başlamışlar² ve onların taşkınlıkları artınca, İngilizler sonunda 4 Mayıs 1920'de Gubeli'yi serbest bırakmak zorunda kalmışlardı³. Fakat bu olay başta Denikin yanlısı Ruslar olmak üzere Batum halkı arasında infiale yol açmış, şehirde olaylar nedeniyle hayat neredeyse durma noktasına gelmişti⁴. Tam bu aşamada, İngilizler sokağa çıkma yasağı ilan etmişler (*Borba*, May/Mayıs 16, 1920, 109 (664), s. 4) ve 8 Mayıs'ta şehirdeki 19 Bolşevik liderini tutuklamışlardı⁵. Bu durum şehirdeki Bolşevik direncini arttırmıştı. Bolşevikler, bu liderlerin salıverilmesi için yoğun bir şekilde eylemlerine

¹ Müslümanlarla Gürcüler arasındaki meseleler ileride detaylı bir şekilde anlatılacağından burada değinilmeyecektir.

² Batum'da 1 Mayıs'ta yapılan Bolşevik taşkınlıklarına (ATASE, İSH, K: 914, G: 37, B: 37-1- 13 Mayıs 1920) karşı, İngilizler şehrin güvenliğini sağlamak için yollara top ve makineli tüfekler koymuştu. Ayrıca, limandaki harp gemileri de namlularını şehre doğru doğrultmuştu (ATASE, İSH, K: 913, G: 135, B: 135-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya - 2 Mayıs 1920).

³ ATASE, İSH, K: 913, G: 144, B: 144-1, Batum İslam Cemiyeti'nden 3. Fırka Kumandanlığı'na (4 Mayıs 1920); ATASE, İSH, K: 914, G: 10, B: 10-2, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (7 Mayıs 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4939, E5700/1/58, G.O.C. (İstanbul) to War Office (8 Mayıs 1920); ATASE, İSH, K: 914, G: 10, B: 10-2, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (7 Mayıs 1920); NA, FO, 371/ 4937, E4561/1/58; NA, FO, 371/ 4938, E4932/1/58, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (9 Mayıs 1920).

⁵ NA, FO, 371/4944, E8923/1/58, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (19 Haziran 1920). Bu tutuklananlar arasında Batum Sovyeti'nin başkanı Maharatzte ve onun arkadaşları Tumanov, Markman Piotr Kobidze, Taubenidze, Berzenişvili, Tavarişa, Natalia ve G.Ramişvili gibi kişiler vardı. İngilizler bunun dışında *Sada-ı Millet* gazetesini de basmışlar, burada da bazı kişileri tutuklamışlar ve İstanbul'a göndermişlerdi (*Borba*, May/Mayıs 11, 1920, n. 104 (659), s. 2). Bu Bolşevik liderler meselesi ileride İngiltere-Sovyet Rusya arasında esir değiş tokuşu sırasında da gündeme gelecekti. Rusya, Ekim 1920'de İngiltere'den bu tutsakların koşullarının iyileştirilmesini istemişti (*The Times*, October/Ekim 15, 1920, n. 42542, s. 9).

devam etmişlerdi (BPSVADM, belge no: 193, s. 292-293; BPSVADM, belge no: 195, s. 296)¹. Ancak Batum'da İngilizlerin çabalarına rağmen² sükûnet hâsıl olmamıştı.

İngilizlerin itibarını sarsan bu olayın dışında diğer bir vakıa da 7 Mayıs 1920'de Batum'dan yola çıkan³ Fransız Souriah adlı şilebin, Gürcü haydutları tarafından alıkonularak soyulmasıydı. Soyulanlar arasında İtilaf Devletleri Ermenistan Yüksek Komiseri Albay Haskell'in eşi, yine Amerikan Yakındoğu Yardım Kuruluşu'nda önemli görevlerde olan Mr. Daly ve Mr. Booth'un eşleri⁴ ve Prens Levan Melikov gibi kişiler de vardı (Sürmeli, 2002:515). Yaklaşık birkaç milyar rubleyi çalan (*Borba*, May/Mayıs 12, 1920, n. 105 (660), s. 3) ve Bolşevik oldukları zannedilen 24 kişiden oluşan haydutlar (*The Times*, May/Mayıs 13, 1920, n. 42409, s. 15), soygundan sonra karaya çıkmışlar, fakat bunlar Hopa civarında Türk jandarmaları tarafından tutuklanmışlardı⁵. Önemli kişilerin bulunduğu bir geminin soyulması Batum'da İtilaflar devletleri nezdinde İngilizlerin itibarını sarsıntıya uğratmakla birlikte, asayişsizliğin boyutlarını da göstermekteydi.

İtilaf devletlerinin Batum'u tahliye sürecinde şehir ve etrafındaki bu tür olaylar artık sıradan bir hale gelmişti. Batum'da asayişsizliğin artmasının nedenleri arasında; İngilizlerin şehirdeki dengeleri gözetmeden davranmaları, günlük değişen olaylar neticesinde net olmayan politikalar izlemeleri, bölge halklarını birbirlerine karşı

¹ Bolşevik liderlerin tutuklanması İngiltere ile Sovyet Rusya arasında diplomasi krizine dönüşmüştü. Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin, bu liderlerin saliverilmesi için İngiltere'ye nota göndermişti. General Milne ise bu tutukluların siyasi nedenden dolayı tutuklandıklarını açıklamıştı (NA, FO, 371/4943, E7933/1/58, G.H.Q. (İstanbul) to WO - 1 Temmuz 1920). Batum'da tutuklanan Bolşevik liderler meselesi İngilizlerin Batum'u tahliyesinden sonra da gündemi meşgul etmişti (NA, FO, 371/ 4944, E8995/1/58, Colonel Wedgwood Parliamentary Question - 26 Temmuz 1920).

² İngiliz Askerî Batum'daki herkesin ikametlerinin belli olması için bir kararname yayınlamıştı. Buna göre ev sahibi ya da kiracı olanların adı, soyadı, baba adı ve milliyeti kesinlikle belirtilecekti. Geçici olarak Batum'a gelenler de askerî valiliğe durumu bildireceklerdi. Bu kararnameyi ihlal edenler şiddetle cezalandırılacaklardı (*Guriziya*, May/Mayıs 4, 1920, no. 26, s. 2). Bunun dışında İngilizler, Batum'da asayiş sağlamak için 1 Haziran 1920'de sokaklarda çocuklara varıncaya kadar İngiliz vesikasını taşımayanlardan 4.000-5.000 kadar insanı tutuklamışlardır. Bu hareket daha çok Bolşeviklere karşı yapılmıştır (ATASE, İSH, K: 910, G: 85, B: 85-2, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na - 4 Haziran 1920).

³ TİTE Arşivi, 28/ 12, lef: 1 (26 Mayıs 1920). *New York Times*, *The Washington Post* ve *The Los Angeles Times* gazeteleri geminin 6 Mayıs'ta çıktığını yazmaktadır. Aynı zamanda geminin rotası Marsilya'yaydı (*New York Times*, May/Mayıs 11, 1920, s. 22; *The Washington Post*, May/Mayıs 11,1920, s. 11; *The Los Angeles Times*, May/Mayıs 11,1920, s. 11).

⁴ *New York Times*, May/Mayıs 11,1920, s. 22; *The Washington Post*, May/Mayıs 11,1920, s. 11; *The Los Angeles Times*, May/Mayıs 11,1920, s. 11.

⁵ TİTE Arşivi, 28/ 12, lef: 1 (26 Mayıs 1920).

kullanmaları, Bolşeviklerin ve Türklerin yoğun propagandaları gösterilebilir¹. Batum'da etkili bir yönetim kuramayan, ekonomiyi halkın lehine düzeltemeyen, işe sorunlarını ve en önemlisi asayişini sağlayamayan İngilizler, Batum'un idaresinde başarısız olmuşlardı. Bu nedenle, 1920 ortalarında İngilizlerin Batum'daki prestijleri artık yok denecek kadar az durumdaydı.

5.2.2. Batum ve Petrol

İngilizlerin Kafkasya'yı işgal nedenlerinden biri de Bakû petrollerini ele geçirmektir². Bu amaçla ilk önce Bakû, daha sonra buradan Karadeniz'e uzanan petrol boru hattının son durağı olan Batum işgal edilmişti. İngilizler, 1919 yaz aylarında Bakû'yü tahliye etmişler, Kafkasya'da sadece Batum'da bazı birliklerini bırakmışlardı. Batum'daki petrolün muhafazası ve düzenli kullanılabilmesi için General Milne, İngiliz Savaş Bakanlığı'ndan ek bir tugay asker talep etmişti³. İngilizlerin Batum'daki petrolden istifade etmeyi sürdürmek istedikleri anlaşılmaktadır. Çünkü Kafkasya, Güney Rusya ve Anadolu'daki İtilaf devletlerinin bütün petrol ihtiyaçlarının Batum'dan karşılanması düşünülmüştü. Yani İngilizler, bölgeyi yine bölge kaynaklarıyla kontrol altına alma amacını taşıyorlardı.

¹ Nitekim *The Times* gazetesi 24 Mayıs 1920 tarihli nüshasında "Troubles of Caucasia" başlıklı haberinde Kafkasya'daki kaostan bahsetmekteydi. Gazete, Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ı Sovyetleştirdiği, Gürcistan'a saldırdığı, Gürcistan ile Ermenistan arasında bir ittifak yapılamadığı, bunların yanında Gürcülerin Batum'a doğru saldırıya geçerek Müslümanların da onlara karşılık verdiği bir ortam tasvirini çizmekteydi (*The Times*, May/Mayıs 24, 1920, n. 42418, s. 7).

² İngilizler açısından Maverâ-yı Kafkasya'nın önemini maden, kereste, mühendislik faaliyetleri, petrol ve demiryolu olduğu kendileri tarafından belirtilmişti. Bakû'de petrol endüstrisinde 160 firma vardı, fakat bu şirketlerin 4'ü toplam petrolün %85'ini elinde tutmaktaydı. Bunlar Nobel Brothers, Shell Grubu, Lianosoff ve Rus Petrol Grubu (Russian Soci t  Nefit)'dur. Bak 'de yaklaşık 80.000 petrol işçisi vardır. Burada üretilen petrolün çoğunluğu Rusya'da kullanılmaktadır. Ayrıca Bakû-Batum boru hattı ile petrol ve gaz dünyaya ihraç edilmektedir. Boru hattının genişliği 8 inçtir (20 cm) ve demiryolu boyunca devam eder. 56 kilometre de bir pompa istasyonları vardır (NA, FO, 371/ 3664, 151706, Admiral de Robeck to Earl Curzon - Enclosure of Report On the Situation on Transcaucasia by Commander Luke, 2 November 1919 - 14 Kasım 1919; Luke, 1953:110-111). Batum-Bakû boru hattının dışında trenlerle demiryolu kullanılarak Bak 'den Batum'a mazot taşınmaktaydı (NA, FO, 371/ 3673, 168145, C.H.Q. (İstanbul) to War Office - 3 Ocak 1920). Günlük demiryolu ile 40-45 vagon petrol Bak 'den Batum'a giderken, 3.200 ton da gaz pompalanmaktaydı (NA, FO, 371/ 3665, 162830, Foreign Office to Mr. Wardrop - 20 Kasım 1919). Bu suretle, başta Bak  olmak üzere Kafkas petroleri Batum'dan Avrupa ve dünya pazarına katılmaktaydı (*The Times*, November/ Kasım 7, 1919, n. 42251, s. 23).

³ NA, FO, 371/3663, 142941, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (15 Ekim 1919).

İtilaf devletlerinin bölgedeki aylık petrol ihtiyacı yaklaşık 4.000 ton idi. Anadolu demiryolları için de 2.000 tona ihtiyaç vardı¹. Bu ihtiyaçların dışında ayrıca Batum'da üç ay yetecek kadar petrol depolanması düşünülmekteydi. Anadolu'daki makineler ve lokomotiflerin petrolle çalışır hale getirilmesinden sonra, İngiltere'den kömür getirilecekti. Böylece bütün donanmanın kömür ihtiyacı da azalacaktı. Batum petrollerinden düzenli şekilde Güney Rusya'ya gönderilmesi de planlanmaktaydı. Böylece buradaki endüstriler de normal işleyişlerine dönebilecekti. Bu arada, diğer İtilaf devletleri de Batum petrollerinden istifade etmek arzusundaydılar. Fransızlar ve İtalyanlar aylık 4.000 ton petrolü kendileri kullanmak istemekteydiler².

1919 Kasım ayında Batum'daki depolarda yaklaşık 200.000 ton petrol vardı. Günlük olarak da boru hattından yaklaşık 2.000 ton petrol taşınmaktaydı. Buna rağmen Amiral de Robeck, boru hatlarından taşınan günlük petrol miktarının 3.500 tona çıkarılmasını istemişti³. İngilizlerin ihtiyaçlarından fazla Batum'a petrol taşınmasını istemesinin amacı, daha fazla gelir elde etmektir. Nitekim General Milne, Kasım ayında İngiliz Savaş Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta, Batum'daki asker ve memurların giderlerinin petrolden elde edilen gelirlerle karşılanabileceğini bildirmişti. Bu nedenle Generalin bizzat kendisi Batum'daki petrolün idaresini üstlenmişti. Milne, Kafkasya, Güney Rusya ve Anadolu'daki İtilaf devletlerinin petrol ihtiyaçlarından sonra, Batum'daki memur, jandarma ve polisin de bütün giderlerini Batum petrollerinden elde edilen gelirle karşılamayı teklif etmişti. Zira Batum'daki petrol işleri için liman ve rıhtım aidatlarından da 4.250.000 ruble elde etmekteydiler. Bunun 1.250.000 rublesini petrol denetleyicilerine ödemekteydiler. Milne, geriye kalan 3.000.000 rublenin Batum'daki İngiliz sivil idare, jandarma ve polisin masraflarını fazlasıyla karşılayacağını söylemekteydi. General Milne, Batum'daki gelirlerin giderleri fazlasıyla karşıladığından, Batum'daki düzenli birliklerin İngiliz hazinesine ek bir yük getirmeyeceğinden bahsetmiş ve düzenli birliklerin Batum'da kalması tartışıldığında da

¹ NA, FO, 371/ 3664, 152848, Mc. Donell to FO, Memorandum, Evacuation of Batum and Bolshevism in the Middle East (15 Kasım 1919).

² NA, FO, 371/3664, 150923, G.O.C. (İstanbul) to War Office (8 Kasım 1919).

³ NA, FO, 371/ 3664, 151706, Admiral de Robeck to Earl Curzon, Enclosure of Report On the Situation on Transcaucasia by Commander Luke, 2 November 1919 - 14 Kasım 1919).

bu durumunun göz önünde bulundurulmasını istemişti¹. İngiliz Harbiye Nezareti de Batum'daki petrol stoklarının korunmasını memnuniyetle onaylamıştı².

Batum petrollerinin paylaşımında, İtilaf devletleri ile İngilizler ve bölge devletleri ile İngilizlerin aralarında problemler meydana gelmekteydi. İngilizler Kafkasya'ya tahliye etmeden önce, Azerbaycan ve Gürcistan İtilaf kuvvetlerinin işgali altında olduğundan, İngilizler Bakû-Batum petrol hattını, aynı zamanda demiryolunu sadece kendi ihtiyaçları için kullanmıştı. Elde edilen petrolün çok küçük bir kısmı hükümetin işleri için kullanılmış, geri kalan büyük miktarda tüccarlar tarafından ihraç edilmişti. İngilizler ayrıldıktan sonra ise, Gürcü hükümeti memleketi geliştirmek için petrolü ihraç da etmek isteyecekti. Aynı şey Azerbaycan için de geçerliydi³. Nitekim Batum'da İngiliz yetkilileri ile Azeri yetkilileri arasında petrol kullanımı için görüşmeler yapılmaktaydı. Fakat herhangi bir sonuç alınamamıştı. Bunun üzerine Azerbaycan, 15 günlüğüne petrol akışını durdurmuştu. Bu olay, bütün Güney Rusya'nın petrol endüstrisini sarsmıştı⁴. Bunun dışında, petrol boru hattından başka, Bakû'den Batum'a trenlerle de düzenli mazot akışı sağlanamamaktaydı. Bunun nedeni sarnıçlı vagonların azlığının yanında, demiryolu kullanımında Azerilerin yarattığı sorunlardı. Bu problemi çözmek için General Rycraft, Azerbaycan Yollar İletişim ve Petrol Üretimi Bakanı ile görüşmüştü. Sorunun çözümüne Azerbaycan yanaşmayınca, General peşin para ile petrol alımını teklif etmişti. Fakat bunun için 50.000 pounda ihtiyaç vardı⁵. Azerbaycan'dan sonra, İngilizler ile Gürcistan arasında da petrol krizi patlak vermişti. Tiflis-Batum arasındaki petrol akışını düzene sokmak için Gürcistan hükümetine müdahalede bulunan İngiliz Askerî Valisi Cooke-Collis'i, Gürcü hükümeti protesto etmişti. İngiliz yetkilileri, ise Gürcü yetkilileri ile görüşerek bu meselenin halline çalışmışlardı⁶. Gürcistan ve Azerbaycan'ın dışında, Fransa senatörü Berenger de Batum

¹ NA, FO, 371/ 3664, 151706, General Milne (Commanding in Chief Army of Black Sea) to War Office (Kasım1919).

² NA, FO, 371/ 3673, 167087, War Office to G.O.C. (İstanbul) (12 Aralık 1919).

³ NA, FO, 371/ 3665, 162830, Foreign Office to Mr. Wardrop (20 Kasım 1919).

⁴ NA, FO, 371/ 3666, 164041, H.M. Petroleum Executive to Foreign Office (20 Aralık 1919).

⁵ NA, FO, 371/ 3673, 168145, C.H.Q. (İstanbul) to War Office (3 Ocak 1920). Bakû'deki petrol sorununun giderilmesi konusunda İngiliz yetkilileri arasında da problemler zuhur etmişti. General Brough bu faaliyetleri kendi bilgisi dışında gerçekleştirildiği için General Milne'ye durumu şikâyet etmişti (NA, FO, 371/ 3666, 165082, War Office to Foreign Office - 24 Aralık 1919). Aslında Azerbaycan hükümeti ile petrol konusundaki problemler Kasım 1919'dan itibaren başlamıştı (NA, FO, 371/ 3665, 162830, Enclosure to Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office - 20 Kasım 1919).

⁶ NA, FO, 371/ 3665, 162830, (19 Aralık 1919).

limanında petrol yüklenirken Fransız gemilerine zorluk çıkarıldığını söylemiştir¹. Bakû-Batum petrolleri için bölge devletleri ve İtilaf devletleri neredeyse birbirine girmişlerdi.

Azerbaycan ve Gürcistan ile yapılan görüşmelerden sonra petrol ile ilgili sorunlar ortadan kalkmış, Batum'a mazot akışı düzenli hale gelmiş ve askerî gereksinimler için yeterli seviyeye ulaşmıştı. Fakat Lord Curzon, ticarî amaçlar için daha çok mazot akışının olması gerektiğini belirtmişti. Bunun için de nakliyyede boru hattından daha çok, demiryolunun kullanılmasının daha iyi olacağını ifade etmişti². Curzon'un iş dünyasının baskısıyla böyle bir karar verdiği açıktır.

Bu arada, 19 Ocak 1920'de alınan kararlarla Fransızların petrol işleri düzenlenmişti. Bu kararlar şu şekildeydi: Fransız çıkarları da korunacak, Batum'daki Fransız petrol vagonlarına ve Fransız hükümetinin Batum'da bulunan Messrs Nobel'den aldığı 10.000 ton gazyağının Fransa'ya götürülmesine izin verilecekti³.

İngilizler, Azerbaycan ve Gürcistan'dan askerlerini çekince, bu ülkeler de Bakû-Batum arasındaki boru hattı ve demiryolundan taşınan petrol ürünlerinden vergi almak istemişlerdi. Bu nedenden dolayı, Azerbaycan ve Gürcistan'a da petrol gelirlerinden pay verilmesine karar verilmiş (*Borba*, Yanvar/Ocak 7, 1920, n. 5(560), s. 4) ve 1 Ocak 1920'den itibaren vergi oranları değiştirilmişti. Daha önceden demiryolundan pud başına benzinden, gazyağından ve kalın yağdan 9.25 ruble, mazottan 4.50 ruble vergi alınırken, petrol boru hattından ise gaz yağından 12.25 ruble vergi alınmaktaydı⁴. Yeni duruma göre ise, vergi oranları şu şekilde olacaktı: Gazyağından boru hattı ya da demiryolu ile taşınırsa pud başına 6.50 ruble, demiryolundan taşınan mazottan ise yine 6.50 ruble masraf alınacaktı. Bunun dışında Bakû'de tren vagonları doldurulurken, gazyağından pud başına 0.40, mazottan ise 0.10 ruble masraf alınacaktı. Azerbaycan hükümetin alacağı vergi oranları ise pud başına gazyağından 5.00 ruble vergi, 1.80 ruble ihraç gümrük vergisi, 0.40 Bakû şehir harcı alınacaktı. Mazottan ise pud başına 3.00

¹ NA, FO, 371/ 3666, 164041, H.M. Petroleum Executive to Foreign Office (20 Aralık 1919).

² NA, FO, 371/ 3673, 168145 (8 Ocak 1920). Batum'un Bakû petrollerinin demiryolu ve boru hattı ile dünyaya ihraç edilmesindeki önemiyle alakalı bir veriyi burada aktarmak yerinde olacaktır. Yukarıda bahsedilen sıkıntılı bir döneme denk gelmesine rağmen Aralık 1919 ayı içerisinde Batum'da 60.000 ton petrol ihraç edilmişti (*The Times*, May/Mayıs 14, 1920, n. 42410, s. 12).

³ NA, FO, 371/ 3673, 171891, Petroleum Executive (Secretary) to Foreign Office (19 Ocak 1920). Bu kararlara rağmen Fransızlar, 10.000 ton gazyağını almaya çalışırken İngiliz yetkililere engel olmuşlardı (NA, FO, 371/ 3673, 173266, Petroleum Executive (Secretary) to Foreign Office - 27 Ocak 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 3673, 177219, H.M. Petroleum Executive (7 Şubat 1920).

ruble vergi, 0.30 ruble ihraç gümrük vergisi, 0.20 Bakû şehir harcı alınacaktı. Bunlara ek olarak Bakû'de gazyağından pud başına 2.50 ruble alınacaktı. Gürcistan ise bütün ürünlerden % 20 oranında vergi alacaktı. Batum İngiliz idaresi de 1 Ocak'tan önce boru hattı ya da trenle gelenlerden pud başına 2 ruble vergi almaktaydı. Buna ilaveten 20 kopek de depo ve pompa masrafı alınıyordu. 1 Ocak 1920'den sonra ise vergi boru hattı yoluyla gelenden pud başına 4 rubleye, demiryolu ile gelenden ise pud başına 8 rubleye çıkarılmıştır¹.

Görüldüğü üzere İngiltere Kafkas petrolerinden en fazla gelir elde eden ülkeydi². Fakat 28 Nisan 1920'de Bakû Bolşevikler tarafından işgal edilince her şey değişmiş, Batum'a petrol akışı artık Bolşeviklerin eline geçmişti³. İngilizlerin Batum'u tahliye kararı almalarında, bu faktörün rolü de oldukça etkili olmuştur.

5.3. Bölgesel Güçler ve Batum

Batum için Türkler, Gürcüler, Azeriler, Ermeniler, Denikin, Bolşevikler ve Rumlar hatta İran⁴ ile Batum'da bunların uzantısı durumundaki Batum Livası İslam Cemiyeti,

¹ NA, FO, 371/ 3673, 170213, Petroleum Executive (Secretary) to Foreign Office (13 Ocak 1920).

² İngiltere'nin dünyanın değişik yerlerinde de bu şekilde petrole endeksli politikası özellikle Amerika tarafından eleştirilmekteydi (*Christian Science Monitor*, May/Mayıs 31, 1920, s. 16).

³ Nitekim ileride anlatılacağı üzere 7 Mayıs 1920'de Gürcistan ile Sovyet Rusya arasında imzalanan antlaşmaya göre, Gürcistan'a Batum'dan ihtiyaç nispetinde petrol gönderilmesine karar verilmişti (*New York Times*, June/Haziran 18, 1920, s. 17). Yani Batum'a Bakû'den eskisi gibi bol miktarda petrol gitmeyecekti.

⁴ İran hükümeti İngiliz birliklerinin Kafkasya'dan çekilmemeleri için İngiliz İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Carlthorpe'a Ağustos 1919 içerisinde başvuruda bulunmuştu (NA, FO, 371/3368, 119686, Admiral Calthorpe (İstanbul) to Foreign Office - 21 Ağustos 1919). Bu dönemde İran'ın Batum ile alakası ilk önce İran'a kadar uzanan Batum-Kars demiryolunun yapımında gündeme gelmişti. Bu teklif ilk önce 1 Eylül 1919'da Patrick Stevens'tan gelmiş (NA, FO, 371/3363, 133369, Stevens (Batum) to Foreign Office - 1 Eylül 1919) ve İngiliz mahfillerinde tartışılmıştı. Aslında bu hattın yapılmasının amacı ilk başta Ermenilere yardım götürmekti (*New York Times*, July/Temmuz 18, 1920, s. 16). Tahran'daki İngiliz Mümessili Sir Percy Cox Batum-Bakü demiryolunun İran ticareti için çok kısa bir yol sunduğundan bir an önce açılmasını istemekteydi. İngiltere'nin Tiflis Hazine Temsilcisi Tuğgeneral H. K. Newcombe genel olarak İngiliz tüccarlarına avantaj sağladığı için bu hattın açılmasını savunmaktaydı. İngiliz Savaş Bakanlığı askerî olarak demiryolunda çıkarları bulunmadığı için bunu kabul etmemişti. Fakat bu Newcombe'ye göre sadece askerî açıdan verilen bir karar idi, siyasî ve ticarî olarak pek düşünülmemişti (NA, FO, 371/ 3673, 170394, Brigedar General H. K. Newcombe (Treasury Representative) to Mr. Newton (Department of Overseas Trade) - 14 Ekim 1919). Sir Percy Cox ayrıca, 4 Kasım 1920'de Lord Curzon'a gönderdiği telgrafta, İran'ın Bakû-Tiflis demiryollarıyla alakalı olduğunu ve kendisinin Batum-Bakü yolunun da askerî kontrol altında tutulması görüşünde olduğunu belirtmişti (DBFA, c. III, 1949:631). Bu mesele bir kez daha gündeme gelecek, fakat gerçekleşmeyecekti. Bunun dışında İran'dan pamuk, kuru üzüm, yün, deri gibi maddelerin Batum yoluyla dünyaya kolaylıkla taşınabileceğinden bahsedilerek, Batum'un İran için önemine değinilmekte ve bu nedenle (*The Near East News*, March/Mart 6, 1920, n. 72, s. 2). İran İngilizlerin Batum'u tahliye etmelerini istememekteydi (*The Times*, March/Mart 1, 1920, n. 42347, s. 13). İngilizlerin Şubat 1920'de Batum'u tahliye etmelerinden vazgeçmeleri üzerine İran tebrik mesajı yayınlamıştı (*The*

Gürcistan İslam Tahlis Cemiyeti, Batum Rum Pontus Cemiyeti, Batum Rus Milli Cemiyeti ve Batum Bolşevik Komitesi'nin faaliyetleri bulunmaktaydı. Gürcüler, Azeriler, Ermeniler, Denikin ve Bolşeviklerin Batum ile olan ilişkileri, İngiliz politikalarıyla doğrudan alakalı olduğu için ve yukarıda izah edildiği için, burada tekrara düşmemek açısından ele alınmamıştır. Burada Türklerin Batum üzerindeki faaliyetleri ile Batum Livası İslam Cemiyeti'nin faaliyetleri ve Batum'daki Pontusçuluk faaliyetleri incelenecektir. Bunun dışında Gürcistan İslam Tahlis Cemiyeti'nin faaliyetleri ve Gürcülerin Batum'u almak için gerçekleştirdiği askerî müdahale yine mükerrer olmaması için, Batum Livası İslam Cemiyeti'nin faaliyetlerinde anlatılacaktır.

5.3.1. Batum Livası İslam Cemiyeti'nin Faaliyetleri: Batum'da Türk Millî Teşkilatlanması

5.3.1.1. Batum Livası İslam Cemiyeti'nin Teşkilatlanması

Batum'da başta İslam Tahlis Cemiyeti olmak üzere İngiliz, Rus, Rum ve Ermenilere karşı Türk tarafını Batum Livası İslam Cemiyeti savunmaktaydı. İslam Cemiyeti ile özellikle Tahlis Cemiyeti arasında şiddetli bir mücadele vardı. Özellikle *Sada-yı Millet* ve *İslam Gürcistanı* gazeteleri birbirleri hakkında hakarete varacak yayınlar yapmaktaydılar¹. İslam Cemiyeti'nin Başkanı Ali Haydar Caparidze idi. İslam

Times, March/Mart 13, 1920, n. 42358, s. 15). Bunların dışında İran'ın Paris Barış Konferansı'ndaki delegesi Prens Firuz'un 18 Nisan 1920'de İngiltere'ye başvurarak, İran'ın Batum sorunuyla doğrudan ilgilendiğini, Batum'un İran için çok önemli olduğunu, buranın kendilerini Avrupa'ya bağlayan tek bağlantı olduğunu, tek çözümün ise Milletler Cemiyeti'nde bulunması gerektiğini belirtmişti (NA, FO, 371/ 4936, E3973/1/58, Prince Firouz (İran Paris Delegesi) to Foreign Office - 18 Nisan 1920). İran Şahı da Batum yolunun çok önemli olduğunu belirterek, Batum yolu ile Tahran'dan Avrupa'ya üç haftada gidilirken, Bağdat yolu ile bir ayda anca gidildiğini belirtmişti (*The Times*, May/Mayıs 7, 1920, n. 42410, s. 13). İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise Prens Firuz'a Batum limanının geleceği hususunda İngiliz hükümetinin İran'ın menfaatlerine değer vermeyeceğini (NA, FO, 371/ 4936, n. E3973/1/58 FO to Prince Firouz (İran Paris Delegesi) - 7 Mayıs 1920) bildirerek bu konuyu kapatmıştır.

¹ 1920 Ocak ayında Batum'a giden gazeteci Ahmed Cevad Bey, iki cemiyet arasındaki çekişmeyi şu şekilde tarif etmektedir: "Batum'da iki cereyan vardır: Müslümanların bir kısmı kavmiyetçi olup Gürcistan, diğer kısmı İslamiyetçi olup hilafet ve saltanatla birleşmek taraftarı idi. Fakat her ikisi de memleketlerini doğrudan doğruya ilhak etmek istemiyor. Muhtariyetle idare edilmesini iltizam ediyor. Esasen her ikisinin birer komitesi, birer cemiyeti, birer ictimaatgahı vardır. Batum İslam Cemiyeti'nin emeli Ardahan Kars livaları ile beraber İslam halifesi ve Osmanlı saltanatı himayesi altında bir muhtariyet idarisine nail olmaktır. Gürcü taraftarı olup Türkiye'yi istemeyen Abaşidzeler, hep Türkiye'de bulunmuş memur, zabıt, doktor olarak hizmet etmiş insanlardır. Şiddetle İslam ve Türk taraftarı olanlar ise hemen hemen tamamı Türkiye'den 40 sene uzak kalmış insanlardır... Batum'da çıkan Türkçe gazeteleri *Sada-yı Millet* ve *İslam Gürcistanı*'na göz atıyorum. *Sada-yı Millet*'te İslam Gürcistanı'na şiddetli bir dil kullanılıyordu... İslam Gürcistanı da *Saday-ı Millet*'e en kötü hakaretleri ediyordu. Bu iki gazete Müslümanların iki ayrı cereyana ayrılmasının bir aynası idi... Batum'da Müslüman camileri arasında kavmiyet, milliyet, din, devlet mücadelesi şiddetle hükümfermadır" (Ahmet Cevad, "Kafkasya'da Bir Cevlan-Üçüncü Mektup", *Tasvir-i Efkar*, 7 Şubat 1920, n. 2980, s.

Cemiyeti, faaliyetlerine İstanbul'da Osmanlı hükümetinin desteği ile başlamış, fakat Mustafa Kemal Paşa etrafında şekillenen milliyetçi hareketle yoluna devam etmişti. Batum'da genel olarak Türklere karşı bir meyil¹ vardı. Hatta Batum İngiliz Askeri Valisi Cooke-Collis bunu araştıracağını söylemiş², bu amaçla Batum'daki ahalinin düşüncelerini anlamak için köylere heyetler göndermişti³. Bu araştırmalar sonucunda Batum'daki halkın genelde Türkiye yanlısı olduğunu öğrenseler de, İngilizler ilerideki uygulamalarına bunu yansıtmayacaklardı.

Batum'da İslam Cemiyeti'nin kurmaya çalıştığı millî teşkilata Türkiye'den sonra en büyük destek⁴ Azerbaycan'dan gelmekteydi⁵. Azerbaycan hükümeti, bunun yanında

2). *Sada-yı Millet*, gazetesinin 20 Aralık 1919 tarihli nüshasında İslam Gürcistanı gazetesinin sahibi ve başyazarı Hasan hakkında bir yazı çıkmıştı. "Hasan Tahsin Efendi kimdir? Nerelidir? Nerede ne suretle yetişmiştir ve ne gibi hizmetlerde bulunmuştur?" şeklinde sorularla başlayan yazı özet olarak şu şekildeydi: "Hasan Tahsin Batumlu olmasına rağmen aslında Giresunlu bir ailenin oğlu olup orada doğmuştur. Giresun'daki Türk mekteplerinde tahsil hayatına başladıktan sonra Trabzon Sultanisi'nde devam etmiştir. Burayı bitirdikten sonra da İstanbul'a giderek Darümuallimin Mektebi'ni bitirmiş ve İttihat Hükümeti'nin Türklük politikası çerçevesinde değişik yerlerde istihdam edilmiş ve bu hükümetin en sadık elemanlarından birisi olmuştur. Seferberlik zamanında zabıt üniforması giymişti. Seferberlikten sonra Batum'da çıkan *İslam Gürcistanı* gazetesinde yazar olmuştur. Doğumundan beri Türklükle meşgul olan bu zat, İngilizlerin Batum'u işgal ettikleri şu zamanda, Hristiyan Gürcistan ile birlikte olarak, şimdi gazetesiyile Türklük aleyhinde ağır yazılar yazmaktadır" (*Sada-yı Millet*, 20 Kânunuevvel 1335/Aralık 1919, n. 84, s. 1).

¹ Batum'daki bu meyil Ruslar tarafından kendileri için de kullanılmaktaydı. Buna örnek olarak şu olay verilebilir: Londra'daki Gürcistan resmî temsilcisi Gambaşidze ile bir röportaj yapılmıştı. Röportajda Gürcü temsilcisine sorulan sorulardan birisi "Gönüllü ordunun (Denikin) ajanları tarafından Batum için yapılan propagandanın mahiyeti nedir?" şeklindeydi. Gambaşidze'nin bu soruya verdiği cevap ilginç bir ayrıntıyı içermekteydi. Gönüllü ordu ajanlarının ilk önce, Gürcülere karşı teklif için bir köy toplantısı tertip ettiğini, eğer toplantı bu teklifi reddederse, aynı ajanların Türkiye sempatanlığını vurgulayan diğer bir teklifte bulunduğunu söyleyen Gürcü temsilcisi, Türk taraftarı teklifin bu şekilde kabul edildiğini ve Paris'te Sazanof'a gönderildiğini belirtmişti. Böylece onlar Batum'un Türkiye'ye meylettğini öne sürerek, Ruslar için yeni bir tehlikenin ortaya çıktığını vurgulama fırsatını yakalamış olacaklardı (NA, FO, 371/3664, 144756, Wardrop (Tiflis) to Foreign Office - 3 Ekim 1919).

² ATASE, ATA.ZB, K: 5, G: 79, B: 79-1, Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa'ya (1 Ekim 1919).

³ ATASE, İSH, K: 200, G: 118, B:118-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (25 Ekim 1919); ATASE, İSH, K: 105, G: 96, B: 96-3, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (25 Ekim 1919). Cooke-Collis'in köylerdeki halkın görüşlerini öğrenmek için heyetler göndereceğini işiten İslam Tahlis Cemiyeti taraftarları, köyleri dolaşarak İngilizlerin geleceğini ve Türk taraftarı olanları toplayarak hapsedeceklerini ifade edenler propaganda yapmaktaydılar (*Sada-yı Millet*, 30 Eylül 1335/1919, n. 59, s. 2). İslam Gürcistanı gazetesi ayrıca Batum'un Türk birlikleri tarafından işgal edileceği şayiasını yaymakta, hatta sınırda bulunan 3. Fırka'ya Batum'a hareket emri verileceğinden bahsetmekteydiler (ATASE, İSH, K: 453, G: 79, B:79-1, 35. Alay Kumandanlığı'ndan 12. Fırka Kumandanlığı'na - 28 Kasım 1919). Tahlis Cemiyeti'nin bu tür şayialar ortaya atmasının nedeni, İngilizleri bu konuda uyarmak ve kendilerinin isteklerini gizlemektir.

⁴ Zira *Sada-yı Millet* gazetesinde de "Elviye-i Selâse davası Türkiye davasıdır... Bu nedenle Elviye-i Selâse davası Türkiye sulhunun tahkikiyle tahakkuk edecektir" ifadeleriyle belirtildiği üzere, Batum Livası İslam Cemiyeti'nin kurmaya çalıştığı millî teşkilata en büyük destek Türkiye'den gelmekteydi (*Sada-yı Millet*, 18 Teşrinievvel 1335/Ekim 1919, n. 67, s. 1).

⁵ Kars ve Batum havalisinde kurulacak olan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin kurulmasına yardım edeceklerini, Açıkgöz adlı gazetelerinde de belirtmişlerdi (ATASE, İSH, K: 453, G: 79, B:79-1, 35. Alay Kumandanlığı'ndan 12. Fırka Kumandanlığı'na - 28 Kasım 1919).

Ahmet Nazar Aliyev'i, Elviye-i Selâse'deki Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin teşkilatına yardım etmek üzere, gayr-i resmi murahhas olarak göndermişti. Ahmet Nazır Aliyev, bölgeye gelir gelmez XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa ile temasa geçmişti. 2 Aralık 1919'da Kazım Karabekir Paşa'ya bir telgraf gönderen Aliyev, amacının Ermenileri Kars vilayetinden dışarı çıkararak, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'ni kurmak olduğunu belirtmişti. Bunun için Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin Kağızman, Oltu, Sürmeli şubelerine nakden, diğer şubelere hem nakdî hem de silah, mühimmat ve cephane yardımında bulunulacağını ifade eden Aliyev, Kazım Paşa'dan bazı taleplerinin yerine getirilmesini istemişti¹. Aliyev'in bu talepleri, bölgede kurulan millî teşkilatın geliştirilmesi içindi. Fakat aynı zamanda bu talepler, Azerbaycan'ın bölgede Türkiye'yi otorite olarak gördüğünün de işaretçiydi.

Batum'da Müslümanlar çoğunlukta olmasına rağmen, onlara ait bir okul bulunmamaktaydı. Bu eksiklik Batum İslam Cemiyeti tarafından 325 talebeli bir ibtidaî okul kurularak giderilmeye çalışılmıştı². Okul, Müslümanların bağışlarıyla yapılmıştı (*Sada-yı Millet*, 12 Kânunuevvel 1335/Aralık 1919, n. 82, s. 1). Binayı ise belediye tahsis etmişti³. Okulda Müslüman Türk, Gürcü, Laz, İranlı öğrenciler öğrenim görmekteydi. Mektebin müdürlüğüne İstanbul Darülmualimîn mezunlarından Hikmet Bey⁴ getirilmişti. Okulda muallimlerin zaman zaman Türkiye lehinde açıklamaları da söz konusu olmaktadır. Bu duruma ise Gürcistan Tahlis Cemiyeti şiddetle karşı çıkmaktaydı⁵. İslam Tahlis Cemiyeti'nin göz ardı ettiği husus, bu okula hiç kimsenin

¹ Bu talepler şunlardı: Kağızman, Oltu, Sürmeli şubelerini yönetmek için diğer şubeler içinde Azerbaycan'dan yeterli miktarda kumandan ve zabıt gönderilmesi için izin verilmesi; Kars vilayetinden Ermenilerin zulmünden kaçarak Osmanlıya sığınanların memleketlerine geri dönmeleri için izin verilmesi; Ermenilerin taarruzları karşısında aşiret alaylarının Milli Şura'ya yardım etmesi hususunda lazım gelen emirlerin verilmesi; Ermenilerin mezalimini Avrupa'ya yaymak için Erzurum'da istihbarat şubesinin açılması; Telgraf ve telefon işlerinde kolaylık yapılması; Kağızman Milli Şura Reisi Ali Rıza Bey, Oltu Milli Şura Reisi Ziya Bey, Sürmene Milli Şura Reisi Şamil Bey vasıtalıyla mektup gönderilmesi (ATASE, İSH, K: 350, G: 81, B: 81-1/2, Azerbaycan Hükümeti Vekili Ahmet Nazar Aliyev'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya - 2 Aralık 1919).

² Ahmet Cevad "Kafkasya'da Bir Cevlan-Birinci Mektup", *Tasvir-i Efkâr*, 28 Kânunusani 1336/28 Ocak 1920, n. 2972, s. 1.

³ İslam Mektebi yaklaşık bir sene önce açılmıştı (*Sada-yı Millet*, 18 Teşrinisani 1335/Kasım 1919, n. 77, s. 1).

⁴ Hikmet Bey bu okulda karısı Nimet Hikmet Bey ile birlikte görev yapmaktaydı. Aynı zamanda birlikte *Mektep Mecmuası* adlı gazetede çıkarmaktaydılar (*Mektep Mecmuası*, 5 Ağustos 1336/1920, n. 1).

⁵ Okuldaki muallimler öğrencilere, "Biz Türküz, Türk padişahı bizim padişahımızdır" demektedirler. *İslam Gürcistanı* gazetesinde ise bu sözlerle Gürcü öğrencilerin zehirlendiği, Türkçülük ve Turancılık propagandası yapıldığı yazılmaktaydı. *Sada-yı Millet* gazetesi ise buna verdiği cevapta, mektebin öğrencilerinin sadece Gürcü olmadığını, 325 mevcudun ancak 130'unun Gürcü diye kayıt edildiğini, diğerlerinin Türk, Laz ve İranlı olduğunu söylemekteydi. Gazete yazısının devamında Gürcü'ye

zorla kaydedilmediği idi. Türkiye’den alınan destek ve getirilen muallimlerle, açılan okula Türkiye’ye bağlanmayı arzulayan aileler çocuklarını göndermekteydiler. Dolayısıyla Tahliscilerin tavrı, Batum’un Gürcistan’a değil Türkiye’ye bağlanma olasılığı korkusundan ileri gelmekteydi.

Batum Livası İslam Cemiyeti’nin faaliyetlerine devam edebilmesi Türkiye’den gelecek yardımlara bağlıydı. Nitekim Cemiyet, *Sada-yı Millet* gazetesini parasızlıktan çıkaramadıkları için Türklerden yardım istemekteydiler¹. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi ise 10 Ocak 1920 tarihli nüshasında, Batum’un işgalinin geçici bir mahiyette olduğunu ve Elviye-i Selâse’nin mütareke sırasında Osmanlı hududu dâhilinde bulunması itibarıyla, Türkiye’nin üç kıymetli livası olduğunu yazarak (*Hâkimiyet-i Milliye*, 10 Kânunusani 1336/Ocak 1920, n. 1, s. 3), aslında Batum İslam Cemiyeti’ne mesaj vermektedir.

Batum İslam Cemiyeti, Türklerle daha iyi iletişim kurabilmek için 1920 Ocak ayı sonlarında Abdülkadir ve Celaleddin isiminde iki kişiyi Trabzon’a murahhas olarak göndermişti. Çünkü İngilizler bu dönemde, Bolşeviklerin ilerlemesi neticesinde Kafkasya cumhuriyetlerini tanımış ve bundan istifade etmek isteyen Gürcistan Batum’u ele geçirmek için faaliyetlerini hızlandırmıştı. İslam Cemiyeti, murahhas olarak Trabzon’a gönderdiği bu kişiler vasıtasıyla Türk hükümetine bir mektup ulaştırmıştı. Mektupta, Kafkasya’daki bu siyasi olaylardan bahseden Cemiyet, “Batum ve havalisi İslam ahalisi tarafından Osmanlı devleti himayesinde bir muhtariyet teşkili maksadıyla kurulan bu cemiyetin, Osmanlılar tarafından yardım edilmezse ataletle düşeceğini” ifade ederek Türkiye’den yardım istemişti². Görüldüğü üzere Gürcülerin yoğun faaliyetleri karşısında telaşa kapılan İslam Cemiyeti çareyi, Türkiye’ye başvurmakta bulmuştu.

Türklük isnat olunamayacağı şüphesiz ise de, Türk’e ve Acem’e de Gürcü denilemeyeceğini belirttiikten sonra, fakat tamamının Müslüman olmaları nedeniyle Müslümanların halifesi olan Türk padişahından bahsedilebileceği ve her hafta, her camide namına hutbe okunup, gerek kendisi ve gerek askerleri için dua edilmesi gerektiği ifade edilmişti (*Sada-yı Millet*, 31 Kânunuevvel 1335/Aralık 1919, n. 78, s. 1; Ahmet Cevad “Kafkasya’da Bir Cevelan-Üçüncü Mektup”, *Tasvir-i Efkâr*, 7 Şubat 1336/1920, n. 2980, sayfa: 2). Mehmet Bey Abaşidze yani İslam Tahlis Cemiyeti ise dinî eğitimden taraftı. Fakat bunun için Türkçe’den çok Arapça’nın gerekli olduğunu düşünmekteydiler (Ahmet Cevad “Kafkasya’da Bir Cevelan-Üçüncü Mektup”, *Tasvir-i Efkâr*, 7 Şubat 1336/1920, n. 2980, s. 2).

¹ ATASE, İSH, K: 393, G: 147, B: 147-2, 3. Fırka Kumandanı Atıf Bey’den Bayburt’ta Rüştü Bey’e (3 Ocak 1920).

² BOA, BEO.NGG, 346469, Dahiliye Nezareti’nden Sadaret’e (26 Ocak 1920). Batum Livası İslam Cemiyeti Reisi Ali Haydar Bey, 15 Ocak 1920’de Trabzon Vilayeti Mevkii Müstahkem Kumandanlığı’na bir telgraf göndererek yardım talebini yinelemişti (ATASE, İSH, K: 393, G: 192, B:

Ali Haydar Bey, 19 Ocak 1920'de Heyet-i Temsiliye'ye de bir telgraf göndererek yardım isteklerini somutlaştırmıştı. Ali Haydar Bey, kara ordusu için teşkilat yapmak üzere 10 kadar sivil zabıt, külliyyetli miktarda cephane, bomba, 30.000'e yakın silah ve yeteri miktarda barutun gönderilmesini istemişti¹. Fakat Kazım Karabekir Paşa, İslam Cemiyeti'nin bu taleplerinin gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı görüşündeydi. Paşa, Batum'un Gürcistan tarafından işgal edilse bile, bunun geçici bir durum olacağını savunmaktaydı. 3. Fırka Kumandanlığı'ndan bu durumu İslam Cemiyeti murahhaslarına uygun bir dille anlatmasını istemişti. Paşa, bunları söylemesine rağmen İslam Cemiyeti'nin çalışmalarına devam etmesini ve diğer bazı hususlarda da desteklenmesini istemişti². Karabekir Paşa'nın İslam Cemiyeti'ne somut olarak yardım edilmesinde bazı çekinceleri olduğu görülmektedir. Paşa bu yaklaşımıyla, Anadolu'daki Millî Mücadele henüz neticelenmemişken, İngilizlerin idaresindeki Batum'da yeni bir maceraya sürüklenmek istemediği anlaşılmaktadır. Buna rağmen, İslam Cemiyeti desteklenmeye devam edilecekti.

Türkiye'den talep ettiği yardımları alamayan İslam Cemiyeti'ne bir kötü haber de Batum İngiliz yönetiminden gelmişti. Çünkü bir yazıdan dolayı *Sada-yı Millet* gazetesi kapatılmıştı³. Fakat Azerbaycan hükümeti tarafından Oltu'ya gönderilen 10.000.000 ruble yardımdan⁴, Batum Livası İslam Cemiyeti'nin 1.500.000 ruble alacak olması, Cemiyetin moralini yükseltmişti⁵. Bunun dışında Kazım Karabekir Paşa, İslam Cemiyeti üyelerinden *Sada-yı Millet* gazetesi yazarı olan bir zatın, Batum'da bir

192-1, Batum Livası İslam Cemiyeti Reisi Ali Haydar Bey'den Trabzon Vilayeti Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na - 15 Ocak 1920).

¹ ATASE, İSH, K: 393, G: 202, B: 202-2, Batum Livası İslam Cemiyeti Reisi Ali Haydar Bey'den Heyet-i Temsiliye Riyaseti'ne (19 Ocak 1920).

² ATASE, İSH, K: 394, G: 15, B: 15-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (24 Ocak 1920). Kazım Karabekir Paşa'nın bu tavrına rağmen İstanbul hükümeti İslam Cemiyeti'nin istediği yardımın görüşülmesi için meseleyi Meclis-i Vükelâ'ya havale etmişti (BOA, BEO.NGG, 346469, Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e - 28 Ocak 1920). Mesele Vükelâ'da görüşüldükten sonra İslam Cemiyeti için yardım edilmesine ve bu amaçla Trabzon vilayetine belli bir meblağ nakdî paranın havale ile gönderilmesine karar verilmişti (BOA, BEO.NGG, 346469, Sadaret Kalemi'nden Dâhiliye Nezareti'ne - 10 Mart 1920). 10 Mart'ta alınan bu karardan 6 gün sonra İngilizler Meclis-i Mebusan'ı dağıttığından bu yardımın gönderilip gönderilmediği bilinmemektedir.

³ ATASE, İSH, K: 393, G: 203, B: 203-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (20 Ocak 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 396, G: 54, B: 54-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (21 Şubat 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 394, G: 13, B: 13-1, 11. Alay Kumandanı Talat Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (23 Ocak 1920); ATASE, İSH, K: 394, G: 18, B: 18-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (24 Ocak 1920). Oltu'ya gönderilen meblağ 10 milyon rubleydi (ATASE, İSH, K: 396, G: 54, B: 54-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (21 Şubat 1920).

istihbarat istasyonu tesisi için görevlendirilmesini istemekteydi¹. Kazım Karabekir Paşa, böylece Batum ve civarındaki gelişmelerden haberdar olmaya ve gücü oranında bu gelişmelere müdahale etmeye çalışmaktaydı.

Batum İslam Cemiyeti'nin çalışmaları neticesinde, Batum'daki Müslümanlar Gürcü taraftarı İslam Tahlis Cemiyeti'nin propagandalarına kapılmamaktaydılar. Müslüman ahalinin çoğunluğu Türk taraftarıydı. Batum İngiliz Konsolosu Patrick Stevens da bunu gözlemlemişti. 1 Şubat 1920'de Oliver Wardrop'a gönderdiği telgrafta Batum'daki Müslümanlarının çoğunluğunun Gürcü idaresinden çok Türk idaresini tercih ettikleri belirttikten sonra, Türk ajanlarının Batum vilayetinde çok aktif olmaları ve çok çalışmalarına karşı, Gürcülerin pasif olduklarını söylemişti². İngiliz yetkilisinin de belirttiği üzere Batum'daki Müslümanlar Gürcistan'a değil Türkiye'ye bağlanmak istemekteydiler. Tabii ki bu Türkiye'nin de desteği sayesinde gerçekleşmekteydi.

5.3.1.2. Batum İçin Müslüman-Gürcü Savaşı

5.3.1.2.1. Batum Livası İslam Cemiyeti'nin Aldığı Tedbirler

Denikin'in Dağıstan'da mağlubiyeti ve Bolşeviklerin Kafkasya'ya ilerlemeleri üzerine İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi, Paris'te aldığı karar doğrultusunda fiilî olarak Gürcistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarını tanımıştı. Bağımsızlığı tanınan Gürcistan, Batum'u elde etmek için faaliyetlerini hızlandırmıştı. İngilizlerin Batum'u tahliye edeceği söylentileri üzerine, Gürcistan şehri işgal etmek üzere asker göndermeye başlamıştı. Bu olay Batum İslam Cemiyeti'ni tedirgin etmişti. Cemiyetin Başkanı Ali Haydar Bey, 19 Ocak 1920'de Heyet-i Temsiliye'ye bir telgraf göndererek, Batum'un İngilizler tarafından tahliye edileceğini ve şehrin tahliyeden sonra Gürcüler tarafından işgal edilmesinin kesinlik kazandığını, eğer böyle bir olay meydana gelirse İslam Cemiyeti'nin Gürcülere karşı savaşaacağını belirtmişti. Ali Haydar Bey, Gürcülerle

¹ ATASE, İSH, K: 394, G: 16, B: 16-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (24 Ocak 1920).

² NA, FO, 371/ 4932, E781/1/58, P. Stevens (Batum) to Mr. Wardrop (Tiflis) (26 Ocak 1920). Nitekim Wardrop, 22 Ocak 1920'de Dışişlerine gönderdiği bir telgrafta Batum vilayetinin tekrar Türklere verilmeyeceğinin ilan edilmesini istemişti. Bu şekilde ona göre halk arasındaki Türk propagandasının etkisi azalabilirdi (NA, FO, 371/ 3673, 173368, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (22 Ocak 1920).

yapılacak savaşta Osmanlı hükümetinden yardım isteyerek, hudut üzerinde en az bir alayın hazır bulunması gerektiğini söylemişti¹.

Batum İslam Cemiyeti, teşkilatlarını kuvvetlendirmek için para, silah, cephane ve subay yardımı istemeye devam etmekteydi. İslam Cemiyeti Murahhası Reşit Efendi, 300 lirası hemen olmak üzere 400 lira para, “hükümet idare etmek üzere” iki subay, Batum’a civar her mevkide bir iaşe ambarı teşkili ve hareket esnasında lüzum görüldüğü anda Hopa’daki hudut taburunun yardımcı olmasını istemişti². Batum İslam Cemiyeti’nden 3. Kafkas Fırkası Kumandanlığı’ndan 9³ ve 10 Şubat tarihlerinde gönderilen telgraflarda yine Türkiye’den yardım istenmekteydi. İslam Cemiyeti, Gürcistan sınırında üç tren Gürcü askerinin Batum’a girmek için beklediğini vurgulamaktaydı⁴. Bunun dışında, İslam Cemiyeti Reisi Ali Haydar Bey, halk arasında Türk askerinin geleceğine dair kanaat oluşturmak için Batum yakınlarında yeterli miktarda kuvvetin teçhizatlarıyla birlikte bulundurulmasını ve böylece halkın cesaretlendirilmesini talep etmişti⁵. İslam Cemiyeti ayrıca, Elviye-i Selâse’de teşkil edilecek ordunun eğitiminde kullanılmak üzere, muallimlik adı altında 20 muhtelif rütbeli zabitin gönderilmesini istemişti⁶. Batum İslam Cemiyeti’nin ısrarlı bir şekilde Türkiye’den yardım istemesinin nedeni, Gürcülerin Batum civarındaki faaliyetlerini artırmalarıydı.

Şubat 1920’de Batum’u tahliye kararı alan İngilizler, şehirdeki birliklerini tahliye etmeye başlamışlardı. Batum’daki İngiliz birliklerinden iki Hint taburu Batum’dan İstanbul’a gönderilmişti. İngilizlerin Batum’u tahliyeye başlamaları, Batum etrafında bekleyen Gürcü birliklerinin işgal faaliyetlerine başlamalarına neden olmuştu. Gürcü birlikleri ilk olarak Hamşizâde Cemal Paşa’nın⁷ yardımıyla Şavşat’a girmişlerdi.

¹ ATASE, İSH, K: 393, G: 202, B: 202-1, Batum Livası Cemiyeti Ali Haydar Bey’den Kuva-yı Milli Heyet-i Temsiliye Riyaseti’ne (19 Ocak 1920).

² ATASE, İSH, K: 394, G: 42, B: 42-1, 11. Alay Kumandanı Talat Bey’den 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey’e (29 Ocak 1920).

³ ATASE, İSH, K: 396, G: 8, B: 8-1, Batum İslam Cemiyeti’nden 3. Kafkas Fırkası Kumandanlığı’na (9 Şubat 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 396, G: 9, B: 9-1, Batum İslam Cemiyeti’nden 3. Fırka Kumandanlığı’na (10 Şubat 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 396, G: 47, B: 47-6, 11. Alay Kumandanı Mehmet Talat Bey’den 3. Kafkas Fırkası Kumandanlığı’na (12 Şubat 1920).

⁶ ATASE, İSH, K: 396, G: 47, B: 47-3, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey’den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’ya (13 Şubat 1920).

⁷ Hamşizâde Cemal Paşa, teşkilatı ve askerleriyle birlikte Gürcülerle anlaşığı yönünde Şubat 1920 başlarından itibaren haberler alınmaktaydı (ATASE, İSH, K: 396, G: 8, B: 8-1, Batum İslam Cemiyeti’nden 3. Kafkas Fırkası Kumandanlığı’na - 9 Şubat 1920). Cemal Paşa, 12 milyon ruble karşılığında kayıtsız şartsız Batum’un Gürcülere iltihakını temin için Ahıska ve Çıldır’da birçok

Gürcülerin bir sonraki hedefi ise Batum idi. Batum Livası İslam Cemiyeti, bu durum karşısında 2.000 kadar silahlı bir kuvvet ile Gürcülere karşı koymak için harekete geçirmişti¹. Ayrıca, Cemiyet Gürcistan'ın Batum Konsolosluğu nezdinde Gürcistan'ı protesto ederek, Batum'un işgali halinde ahalinin şiddetle mukabele edeceğini tebliğ etmişti². Bunun yanında Rus Milli Meclisi de Gürcü saldırısını protesto etmişti³.

Gürcülerin bu hareketini Türkler ve İngilizler yakından takip etmekteydi ve her iki taraf da herhangi bir Gürcü-Müslüman savaşının meydana gelmemesini istemekteydiler. XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, her hangi bir çatışma meydana gelmemesi için 3. Fırka Kumandanlığı'nı bu konuda uyarılmış ve Batum İslam Cemiyeti'nin teşkilatını kuvvetlendirmesini istemişti⁴. İngiliz Askerî Operasyonlar Amiri Sir Percy Radcliffe ise bir kaos çıkmadan şehirde düzenin sağlanmasını istemişti⁵. Görüldüğü üzere ne İngilizler ne de Türkler bölgede her hangi bir çatışma istememekteydi. Fakat bu daha çok Gürcülerin elindeydi.

Gürcülerin harekete geçmesi üzerine, "ortak düşman" Gürcülere karşı İslam Cemiyeti ve Rus Cemiyeti yakınlaşmaya başlamıştı. Tahliyeden sonra Batum'un kime verileceği meselesi üzerine, Rus Milli Cemiyeti Başkanı General Termen ile İslam Cemiyeti Başkanı Ali Haydar Bey, Batum İngiliz Askerî Valisi ile 15 Şubat 1920'de bir görüşme yapmışlardı. İngiliz Generali Batum'un kesinlikle tahliye edileceğini söylemişti. İngiliz Valisinin Batum'un tahliyesinden sonra kime teslim edileceğine dair bir emir almadığını belirtmesi üzerine, cemiyetlerin başkanları şehrin Gürcülere teslimi halinde, Müslüman ve Rus ahalinin silaha sarılacakları cevabını vermişlerdi⁶. İki cemiyetin başkanı İngiliz Valisi ile yaptıkları görüşmeden doğal olarak tatmin olamamışlardı.

taburlarla teşkilat ve propaganda yaptığına dair Türk yetkilileri istihbarat almışlardı (ATASE, İSH, K: 396, G: 47, B: 47-3, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya - 13 Şubat 1920).

¹ TİTE Arşivi, 317/ 59. XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (14 Şubat 1920).

² TİTE Arşivi, 18/ 11 (25 Şubat 1920).

³ NA, FO, 371/4931, E317/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (18 Şubat 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 114, G: 34, B: 34-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (14 Şubat 1920). 3. Fırka Kumandanlığı da Kazım Karabekir Paşa'nın tavsiyelerini huduttaki 11. Alay Kumandanlığı'na göndererek Müslüman-Gürcü kanının dökülmemesini istemişti (ATASE, İSH, K: 396, G: 47, B: 47-1, 3. Fırka Kumandanlığı'ndan 11 Alay Kumandanlığı'na - 19 Şubat 1920).

⁵ NA, FO, 371/ 4931, E149/1/58, War Office (Tiflis) to Foreign Office (14 Şubat 1920).

⁶ BOA, BEO.NGG, 346468; ATASE, İSH, K: 114, G: 43, B: 43-3, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (22 Şubat 1920).

15 Şubat 1920’de İngiliz Askerî Valisi Cooke-Collis ile görüşen İslam Cemiyeti ve Rus Cemiyeti başkanlarının kararlılıklarının anlaşılması üzerine, bu başkanlarla bir gün sonra bu kez Batum İngiliz Konsolosu Patrick Stevens ayrı ayrı görüşmüştü. Müslümanların ve Rusların kararlılıklarını gören Stevens, kanlı olayların çıkmaması için Batum’da bazı önlemlerin alınmasını istemişti¹. Fakat İngilizlerin Gürcülerin Batum’a girmelerini önlemek için almayı düşündükleri tedbirlerin bir faydası olup olmayacağını zaman gösterecekti.

Batum’un İngilizler tarafından tahliyesine başlanması, Kazım Karabekir Paşa’nın daha önceki fikirlerinde bazı değişikliklere gitmesine neden olmuştur. Paşa, Gürcülerin Batum’u işgaline karşı Osmanlı hükümetince yapılacak bir teşebbüsün istenilen neticeyi vereceğine emin olduğunu belirtmiş ve Harbiye Nezareti’nden hududun Osmanlı askeri tarafından işgal edilmesini talep etmişti². Fakat bölgenin Osmanlı orduları tarafından işgaline Osmanlı hükümetinden onay çıkmamıştı³. Burada şunu hatırlatmada fayda vardır: her ne kadar Ankara’da Heyet-i Temsiliye faaliyetlerini yürütse de, diğer ordular gibi XV. Kolordu Kumandanlığı da kâğıt üzerinde de olsa İstanbul hükümetine yani Osmanlı devletine bağlıydı. Batum İslam Cemiyeti de telgraflarında Osmanlı hükümeti, Osmanlı ordusu, Osmanlı padişahı ve halifesine vurgu yapmaktaydı. Nitekim o sırada Heyet-i Temsiliye de zaman zaman padişah ve hilafet adına hareket ettiğini bildirmekteydi.

İslam Cemiyeti ve Rus Cemiyeti, her hangi bir Gürcü işgaline karşı, somut bir adım atarak ortak bir komite kurmuşlardı⁴. Komitenin adı Bağımsız Acaristan Komitesi’ydi⁵. Komitesi’ydi⁵. Bu oluşuma Gürcülerin son zamanlarda yaptıkları taşkınlıklara kızan İngilizler de göz yummuşlardı. Ortak komite, İslam Cemiyeti Başkanı Ali Haydar

¹ NA, FO, 371/ 4933, E1906/1/58 (s. 155), P. Stevens (Batum) to Mr. Wardrop (Tiflis) (16 Şubat 1920); NA, FO, 371/ 4933, E1906/1/58 (s. 159-160), P. Stevens (Batum) to Mr. Wardrop (Tiflis) (16 Şubat 1920).

² BOA, BEO.NGG, 346468; ATASE, İSH, K: 114, G: 43, B: 43-3, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’dan Harbiye Nezareti’ne (22 Şubat 1920).

³ BOA, BEO.NGG, 346468, Sadaret Dairesi’nden Harbiye Nezareti’ne (C. 26 Şubat 1920).

⁴ Batum’daki Rusların, Gürcülerden ziyade Türklerle birleşmeye taraftar ve Gürcistan İslam Tahlis Cemiyeti’ne şiddetle karşı olduğu bilinmekteydi (ATASE, İSH, K: 100, G: 17, B: 17-2, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’dan Harbiye Nezareti’ne - 11 Aralık 1919).

⁵ NA, FO, 371/ 4944, E5596/1/58, R. Termen (President of Committee of Independent Adjaristan) to Military Governor of the Province of Batoum (3 Nisan 1920).

Caparidze ile Rus Cemiyeti Başkanı H. Termen imzasıyla 18 Şubat 1920'de¹ bir "ilan" yayınlamıştı. İngilizler, bu ilanın 20 Şubat'ta *Nash Krai* gazetesinde yayınlanmasına izin vermişlerdi. Türk taraftarı Müslümanlar ile Denikin taraftarı Ruslar arasındaki ilişkilerde yeni bir sayfa açacak olan bu ilan şu şekildeydi:

"İLAN

Büyük Britanya'nın Batum'dan çekileceği hakkındaki tebligata ve Gürcü hükümetinin gelmesi ihtimaline karşı İslam ahalinin talebi ve Rus Cemiyeti'nin arzusu üzerine İslam Cemiyeti ile Rus Komitesi arasında aşağıdaki noktalarda antlaşmaya varılmış ve İngiliz Askeri Valisi'nin özel izni ile gazetede dahi neşr ve ilan olunmuştur.

Madde 1 – İslam Cemiyeti ile Rus Komitesi temsilcileri bir araya gelerek aralarında kararlaştırılan aşağıdaki maddeleri İngiliz Askerî Valisi'ne ve birer suretlerini de Batum'da mevcut İtilaf devletlerinin siyasi temsilcilerine vermişlerdir.

Madde 2 – İngiliz Hükümetinin Batum'dan ayrılması halinde, merkezi Batum şehri olmak üzere Batum ve çevresinin (Acaristan) adı altında yeniden bir hükümet halinde tesis ve teşkili.

Madde 3 – Acaristan dâhilinde yaşayan milletler cins ve mezhep ayrılmaksızın bölgenin genel kaynaklarından yararlanabilecekleri gibi hakları da muhafaza altına alınacaktır.

Madde 4 – İktisadi alakaları dolayısıyla Acaristan dâhilinde yaşayan yabancı tebaanın ticarî haklarının mensubu buldukları konsoloslar vasıtası ile işlerinin görülmesi ve korunmalarının sağlanması.

Madde 5 – Memleketimiz ile iktisadî alakaları bulunan Kafkas hükümetlerinin dahi ticarî ve siyasi çıkarlarının yine konsolosları vasıtası ile takibi.

Madde 6 – Acaristan hükümetinin merkez ve çevresinde inzibatın yerleştirilmesiyle memleketin selamet ve saadeti hususunda ve günlük hayatın normal gidişatına çalışılması ve sahip olduğu mühim bir liman dolayısıyla ticarî hayatın serbest bir şekilde gelişmesi için acilen askerî kuvvetin teşkil edilmesi.

Madde 7 – Memleketin kaynaklarından yararlanan, aynı havayı teneffüs eden ve Acaristan adı altında birleştirilen muhtelif din, mezhep ve ırktan oluşan halkın ayırım yapmaksızın aynı hukuka sahip olmaları ve memleketin siyasi ve sosyal varlığının korunması için çalışmaya gayret gösterilmesi.

Madde 8 – İnzibat kuvvetlerinin şimdiki halde düzene koyulması ve değiştirilmesi uygun olamayacağından ileride gereği yapılmak üzere bu konuda her iki cemiyet hemfikirdirler.

Madde 9 – Memleketin idaresini elimize aldığımız zaman her iki cemiyetin uygun görmesiyle ile derhal bir meclis teşkil edilecektir. Daha sonra Acaristan memleketi

¹ ATASE Arşivi'nden elde edilen belgedeki ilanın altında 23 Şubat 1336/1920 yazılıydı (ATASE, İSH, K: 396, G: 58, B: 58-1).

tarafından parlamento şeklinde halkoylaması suretiyle Genel Meclis seçimlerine başlanacaktır.

Madde 10 – İngiliz hükümetinin buradan ayrılmasıyla, memleketin mukadderatının Acaristan’ın halkına verilmesi halinde siyasi varlığımızı ve buna bağlı çeşitli hususî maksat ve hedeflerimizin uygulanması için gösterilecek kabiliyete göre devletler tarafından tabii olarak hakkımızın teslimine gidileceği kanaatine binaen komşu devletlerle dostane ilişkilerin kurulmasıyla memleket dahilinde asayiş ve inzibatın sağlanmasına karar verilmesi.

Madde 11 – Bütün dünyanın gözünün üzerinde olduğu Batum limanından Transkafkasya hükümetlerinin de istifade etmelerinin sağlanması.

Madde 12 – Memleketin vaziyeti henüz tamamıyla açıklığa kavuşmadığından memleket dâhilinde asayiş ve inzibatın eskiden olduğu gibi muhafazasına dikkat edilmesinin lüzumunun ahaliden rica ve emellerimizin gerçekleştirilmesi temennilerimizi tekrar eyeriz”¹.

Tarihî nitelikteki bu ilan, 31 Ağustos 1919’da Gürcistan İslam Tahlis Cemiyeti’nin yayınladığı kararın bir benzeri niteliğinde olup, İngilizlerin tahliyesinden sonra başkenti Batum olan bağımsız bir Acaristan kurulması temeline dayanmaktaydı. Cemiyetler, İngilizler çekildiklerinde belirttikleri hükümet şemasının uygulanmasını istemekteydiler. İlanda ön plana çıkan esas unsurlardan birisi “Türk” ya da “Osmanlı”ya herhangi bir atıfta bulunulmamasıydı. Batum İslam Cemiyeti, Ankara ve İstanbul’a gönderdikleri telgraflarda Türk idaresi altında muhtar bir idare kurmak istediklerini belirtmekteydiler. Bu ilanda ise bağımsız bir Acaristan’dan bahsedilmekteydi. Bunun nedeni, Rus Milli Cemiyeti ile ortaklaşa hazırladıkları bir ilan olmasıydı. Ruslar “Türk” ya da “Osmanlı”ya karşı tepki gösterebilirlerdi.

Bu ilana Gürcü hükümeti, Gürcü gazeteleri ve İslam Tahlis Cemiyeti büyük tepki göstermişlerdi. Gürcü hükümeti, resmî bir açıklama yaparak Batum’un Gürcistan’ın ayrılmaz bir unsuru olduğunu söylemiş ve Batum’da değişik söylentilerin dolaştığını bunlara inanılmaması gerektiğini belirtmişti (*The Georgian Mail*, March/Mart 3, 1920, n. 31, s. 3). *La République Géorgienne* gazetesinin 29 Şubat 1920 tarihli nüshasında ise “*Batoum et la Géorgie*” başlığıyla çıkan makalede Batum’un Gürcistan’ın vazgeçilmez bir parçası, Gürcistan’ın dünyaya açılan kapısı ve iktisadî hayatının can damarı olduğu vurgulandıktan sonra ne Türkiye ne de Rusya için ekonomik değerinin olmadığı iddia edilmişti. Yine aynı gazetede İslam Tahlis Cemiyeti Başkanı Mehmed Abaşidze’nin bir

¹ ATASE, İSH, K: 396, G: 58, B: 58-1 (23 Şubat 1920); NA, FO, 371/ 4974, E2424/2424/58, *Nash Krai*, 20 Şubat 1920, n. 38 (Inclosure of Mr. Wardrop to Foreign Office, 25 Şubat 1920); NA, FO, 371/ 4944, E5596/1/58, Declaration presented to the Military Governor of the Province of Batoum (17 Mart 1920), Enclosure of Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (5 Mayıs 1920).

yazısına yer verilmişti. Abaşıdze 31 Ağustos 1919'da Tahlis Cemiyeti'nin yaptığı toplantıyı dile getirerek, Batum'u gerçek olarak o toplantıda alınan kararların temsil ettiğini söylemişti (*La République Géorgienne*, Février/Şubat 29, 1920, n. 34. s. 1/2/3). Gürcülerin ve Tahlis Cemiyeti'nin bu şekilde tepki vermeleri doğaldı. Ama İslam Cemiyeti Kafkasya'da ve Batum'da prestiji kaybolan bir grupla işbirliği yapmıştı. İleride bu hatalarından vazgeçerek başka ittifaklar arayışına gireceklerdi.

Ruslarla yayınladıkları bu ilandan sonra İslam Cemiyeti'nin ileri gelenleri, kendi teşkilatını kuvvetlendirmek için kaza ve nahiyelerden seçilen birer vekil çağırarak, Milli Şûra şeklinde bir Meşveret Meclisi kurmayı düşünmekte idiler. Bu meclis, bu zor dönemde hayatî kararların alınmasını sağlayacaktı¹. Böyle bir meclisin kurulmasının nedeni, Ruslarla işbirliği yapıldığı bir dönemde halktan gelen tepkilerin azaltılması olabilir.

Bu arada Gürcü yanlısı olmasıyla tanınan Oliver Wardrop, 29 Şubat 1920², 5 Mart 1920³ ve 7 Mart 1920⁴ tarihlerinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgraflarda, Gürcülerin yaptıklarını görmezlikten gelerek hedef saptırmakta ve Batum için asıl tehlikenin Gürcistan değil Türkler ve Bolşevikler olduğunu söylemekteydi.

Bu sırada, Batum Livası İslam Cemiyeti de faaliyetlerine devam etmekteydi. Gürcülere karşı İngilizler nezdinde kulis faaliyetlerinde bulunmak üzere Ardahan'dan Paşazâde Behçet Bey, Kars Müftüsü Hüseyin Efendi ve Acara'dan Mehmet Çakalı İstanbul'a gelmişlerdi. Bu kişiler, 3 Mart 1920'de İngiltere İstanbul Yüksek Komiseri Amiral de Robeck'e Batum'un Türkiye'nin bir parçası olduğuna dair bir mektup göndermişlerdi. Bölgenin çoğunluğunun Müslüman olduğuna (%90 Müslüman), coğrafi ve jeolojik olarak Türkiye'nin bir parçası olduğuna, Türkler ile dil, din ve tarih bağlarının bulunduğu vurgu yapan mektupta Wilson prensipleri çerçevesinde Osmanlı devleti ile birleşmek istediklerini belirtmişlerdi⁵.

Rus Cemiyeti ile işbirliği halinde olan İslam Cemiyeti, üyelerini İstanbul'a gönderirken, Türkiye ile de bağlantıya geçmeyi unutmamıştı. Batum Livası İslam Cemiyeti Başkanı

¹ ATASE, İSH, K: 396, G: 73, B: 73-1 (28 Şubat 1920).

² NA, FO, 371/ 4932, E1174/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (29 Şubat 1920); NA, FO, 371/ 4932, E1174/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) Foreign Office (29 Şubat 1920).

³ NA, FO, 371/4934, E2779/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) (5 Mart 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4932, E1109/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (7 Mart 1920).

⁵ NA, FO, 371/ 4974, E3225/3225/58, Admiral de Robeck (İstanbul) to Foreign Office (26 Mart 1920).

Ali Haydar ve 8 arkadaşı¹ 6 Mart 1920’de Hopa aracılığıyla Osmanlı hükümetine bir telgraf göndermişti. Telgraf şu şekildeydi:

“Bizler Batum Müslümanları, milletlerin bir bölgeden diğerine taşınacağına inanmıyoruz. Her milletin yenilmiş ve kazanmış fark etmez, kendi sınırları içerisinde Wilson Prensiplerine göre - ki kendi kaderini belirleyeceğine inanıyoruz- Wilson, 5 yıl önce biten savaşın milletlerin refahını koruması, yağmanın durmasını amaçladığını; barış ve huzur döneminin başlayacağını, kendisinin insanlığın üzerine merhamet kanatlarını açacağını ve adalet dağıtacağını ilan etmişti. Ancak şimdi Gürcü hükümetinin despotizminde birer köle olacağımız için üzgünüz.

“Kendi içimizdeki fikir birlikteliğine rağmen eğer bizim yerimize Gürcü hükümetinin yönetimi altında yeni bir medeniyet getirilecekse ki bu medeniyetin bizimle ne tarihî ne de gelenek olarak bir bağlantısı yoktur ve ülkemizde yeni kanlı olaylar başlatacaktır; kanımızı dökmeye ve elimizde kılıçla onurluca ölmeye hazırız.

“Allah’a inanan ve tüm kalbiyle ona dua eden milletimiz, gözünü batıya dikmiştir ve adaletin uygulanmasını istemektedir ve ülkenin geleceğinin Wilson ilkelerine göre belirlenmesini istemektedir. Milletimiz kana susadığı için değil, ama adaletin uygulanması için silahlanıp beklemektedir.

“Ülkemizde çoğunluğu oluşturan Müslüman Türkler, birer kahraman olarak ölmeyi teslim olmaya ve ülkenin Gürcistan tarafından işgal edilmesine tercih etmektedir. Kendi menfaatleri için uğraşan az bir kişi haricinde, Gürcistan’ın esiri olarak yaşamayı kabul edecek Müslüman olmayanları da kapsayan bir millet yoktur.

“Sivil Avrupa’nın ülkemizin geleceği hususunda bizim ortak fikrimizi, isteklerimizi dikkate alacağını ve bize de diğer insanlara davrandıkları gibi adaletle davranacaklarını ummaktayız. Biz Batum Müslümanları, kesin ve meşru haklarımızın ayaklar altına alınmasına izin vermeyeceğiz. Neticede bu fikri reddediyoruz ve diğer ulusların desteği ile Batum’un Gürcistan tarafından işgalini protesto ediyoruz.

“Biz Batum Müslümanları, halifemizin koruması altında olmayı istiyoruz ve Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılmamak için gerekirse kurban vermeye hazırız. Vücudumuzun kanlı kefenlere sarılmasından önce yasal haklarımızın güvencede olduğunu görmek istiyoruz. Bu yüzden bir kez daha sizden bize merhamet kanatlarınızı açmanızı istiyoruz. Tekrar ay yıldızlı bayrağın dalgalanmasını istiyoruz”².

¹ Ali Haydar Bey’in dışındaki diğer imzalar şu şahıslara aitti: Reis Muavini Hacı Ali, Batum Livası Ahali-i Umumiye Vekilleri Topçuzâde Ali, Batum Livası Ahali-i Umumiye Vekili Müftüzâde Abdullah, Batum Livası Ahali-i Umumiye Vekili Keskinzâde Mehmed, Acara Ahalisi Vekili Abdullah (Kır Alizâde oğlu), Şavşat Murahhası Bekir Ağa (İsmailzâde), Batum Livası İslam Cemiyeti Çürüksu Şubesi Reisi Hüseyin ve Artvin Murahhası Hamid Rasim Beyzâde Hüseyin Hüsnü. İngiliz belgesinde ise yanlışlıkla isimler şu şekilde verilmişti: Abdullah (Kır Alizâde oğlu), Kır Alizâde (Keskinzâde Mehmet’in oğlu); Bekir Ağa (İsmailzâde), sadece Bekir Ağa olarak verilirken İsmailzâde ayrı bir şahıs olarak; Abdullah (Kır Alizâde oğlu), sadece Abdullah olarak verilmişti (NA, FO, 371/ 4936, E4255/1/58, Admiral de Robeck (İstanbul) to Earl Curzon (Enclosure of 6) - 9 Nisan 1920); BOA, BEO.NGG, 346468, Trabzon Valiliği’nden Sadaret’e - 8 Mart 1920).

² NA, FO, 371/ 4936, E4255/1/58, Admiral de Robeck (İstanbul) to Earl Curzon (Enclosure of 6) (9 Nisan 1920); BOA, BEO.NGG, 346468. Trabzon’dan Sadaret’e (8 Mart 1920).

Batum İslam Cemiyeti, Gürcülere nefretin ve duygusal ağırlığın ön plana çıktığı bu telgrafta “kanlarının son damlasına kadar” padişah ve hilafet için savaşıacaklarını ilan ederken, Ruslarla işbirliği yaptığından ve bağımsız bir Acaristan kurmayı düşündüklerinden bahsetmemiştir. Kendileri açısından zor olan bu süreçte pragmatik davranmaktaydılar. Bu anlaşılabilir bir hareketti.

5.3.1.2.2. Müslüman-Gürcü Savaşı ve Batum Livası İslam Cemiyeti

Gürcüler, İngilizlerin Batum’u tahliyeleri üzerine Batum sınırına kuvvetlerini göndermişler ve beklemeye başlamışlardı. Bunun tek istisnası Şavşat’ın işgaliydi. Fakat İngilizlerin Batum’u tahliyeden vazgeçmeleri ve Batum’un uluslararası bir liman haline getirme kararı üzerine, şehri kuvvet yoluyla almaya karar vermişler ve kamuoyunu elde etmek için basın yoluyla propaganda yapmaktaydı. Gürcistan’ın yarı resmi gazetesi *Borba* daha Şubat ayında Bolşevikler ve özellikle de Türkler aleyhinde yayınlar yapmıştı. Nitekim 22 Şubat 1920’de yayınlanan bir makalede, İngilizlerin Batum’u terk edeceklerini öğrendikten sonra, Bolşevik ve Türk ajanlarının ajitasyon faaliyetlerine hız verdiğini söyleyen *Borba* gazetesi, Bolşeviklerin Batum’daki faaliyetlerini “utanç verici”, Türklerin ise Batum’u ele geçirme amacının “şehrin zenginliklerini yağmacılık” olarak nitelendirmişti. *Borba* gazetesindeki makale, Hopa’da bekleyen 2.000-3.000 kadar Türk askerinin Batum’a girmek için beklediğini ve Acaristan’daki halkın Türkleri istemediğini belirterek bitmişti (*Borba*, Fevral/Şubat 22, 1920, n. 42(597), s. 4). *Borba*’da çıkan bu makale açıkça Gürcülerin Batum’a saldırmak için bahaneler ürettiğini göstermekteydi. Yine aynı gazetede 25 Şubat’ta yayınlanan bir yazıda, İslam Cemiyeti Reisi Ali Haydar Bey ve onunla anlaşılan Termen “dolandırıcılar”, “dalavereciler”, “politik macera severler” gibi hakaret içeren ifadelerle suçlanmıştı. Makale “yaşasın Özerk Müslüman Gürcistan Millî Sovyeti” şeklinde bitmişti (*Borba*, Fevral/Şubat 25, 1920, n. 44(599), s. 2). Gürcülerin Batum bölgesine özerklik vaatlerinin sadece “sözde” olduğu Batum’u ele geçirdiklerinde görülecekti. Aynı gazetede 23 Mart 1920’de çıkan başka bir haberde ise Batum’un Milletler Cemiyeti kontrolü altında serbest bir liman olma fikrinin aslında “aptalca” olmadığı, fakat Gürcistan’ın kontrolü altında olması gerektiği belirtilmişti. Haber, Gürcistan’ın kontrolü altında olmazsa “bunun Gürcistan için ölüm” olacağından bahsettikten sonra, “hiçbir Fransız Fransa’yı Marsilya’dan ayrı düşünemez” denilmişti (*Borba*, Mart 23, 1920, n.

66(621), s. 3). Bunun dışında *Borba* gazetesi Batum'un Gürcistan'dan zorla alındığına dair ülkenin çeşitli yerlerinden gazetenin merkezine telgrafların geldiğini okurlarına duyurmaktaydı (*Borba*, Mart 24, 1920, n. 67(622), s. 4). *Borba* gazetesi görüldüğü üzere yoğun bir ajitasyon faaliyeti içerisine girmişti.

Gürcistan, nihayet, Türklerin sınırı geçeceklerini bahane ederek¹, birliklerine kuzeyde Notanebi, güneyde Ardahan, doğuda ise Ahıska istikametlerinde Batum vilayetinden içeri girmesi için emir vermişti². Emir üzerine harekete geçen Gürcü birlikleri 6 Mart 1920'de Batum sınırından içeri girerek (Zürer, 1978:345), Notanebi istikametinde Batum'a sadece 25 km kadar uzaklıktaki Çürüksu'ya kadar gelmişlerdi. Ahıska istikametinde ise 45 km kadar Batum'a yaklaşmışlar ve Hula kasabasının yaklaşık 10 km kadar doğusuna ulaşmışlardı. Ardahan istikametinde de sınırı geçen 900 kişilik bir Gürcü birliği Ardanuç'a kadar ilerlemişti. İşgalleri altındaki Şavşat'ta ise yerel yönetimi kovarak idareye el koymuşlardı. Gürcülerin Batum'a doğru ilerlemeleri üzerine Batum Müslümanları 10.000 kişilik bir kuvvetle Gürcülerle savaşmaya hazır olduklarını ilan etmişler³ ve Müslümanlar Çürüksu'da toplanmaya başlamışlardı. Burada kuvvetli bir Müslüman birliği oluşturulmuştu⁴. Müslümanlarla Gürcülerin savaşa tutuşması artık an meselesiydi.

Her hangi bir savaşın çıkmaması için Batum Askerî Valisi Cooke-Collis, Gürcü birliklerinin oldukları yerde durmasını istemişti. Vali ayrıca Gürcü birliklerine bir İngiliz subay göndererek, komutayı almasını emretmişti. Bunun dışında, bir İngiliz kurmay subayı da Gürcü birliklerinin vilayetten çekilmeleri meselesini Wardrop ile görüşmek üzere Batum'dan Tiflis'e gönderilmişti⁵. Bölgesel İngiliz yetkililerinin bu çabaları sonuç vermeyince, İngiliz hükümeti, Gürcü hükümetini uyarmak üzere harekete geçmişti⁶.

¹ NA, FO, 371/ 4933, E 2056/1/58, Lord Curzon's view of Minute on Caucasus Part (20 Mart 1920).

² TİTE Arşivi, 28/ 63, lef: 2, Anadolu Ajansı (13 Mart 1920).

³ NA, FO, 371/ 4934, E2761/1/58, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (10 Mart 1920); NA, FO, 371/ 4933, E1636/1/58, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (10 Mart 1920). Gürcülerin bu ilerlemelerine yine Cemal Paşa yardımcı olmaktadır. Hatta *Borba* gazetesinde yayınlanan bir mesajında Gürcü birliklerinin Hula'da ekme ve tuzla karşılandığını belirtmekteydi (*Borba*, Mart 23, 1920, n. 66(621), s. 2).

⁴ TİTE Arşivi, 28/ 63, lef: 2, Anadolu Ajansı (13 Mart 1920).

⁵ NA, FO, 371/ 4934, E2761/1/58, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (10 Mart 1920); NA, FO, 371/ 4933, E1636/1/58, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (10 Mart 1920).

⁶ General Milne, İngiliz Savaş Bakanlığı'na 13 Mart 1920'de bir telgraf göndererek Müslümanlarla Gürcülerin her an savaşmaya başlayacakları ikazında bulunmuştu (NA, FO, 371/ 4934, E2761/1/58,

Gürcü birliklerinin Batum’u ele geçirmek için taarruza geçmesi üzerine, İslam Cemiyeti politika değiştirerek iki ittifak yapmıştır. Bunlardan birincisi, kendisinin ezeli düşmanı olan Gürcistan İslam Tahlis Cemiyeti’yle, diğeri ise daha önce işbirliği yaptıkları Denikin yanlısı Rusların ezeli düşmanı olan Bolşeviklerleydi. Batum İslam Cemiyeti Reisi Ali Haydar Caparidze ile İslam Tahlis Cemiyeti Reisi Mehmet Bey Abaşıdze, 29 Aralık 1920’de bir araya gelerek söz konusu bu ittifakı imzalamışlardı. İttifaka göre, Batum ve çevresinde Gürcistan’ın hâkimiyeti altında geniş bir muhtariyet kurulmasına çalışılacaktı. Her iki cemiyetten 6 kişinin katılacağı özel bir komisyon kurulacak ve komisyon bu komitelerin ortak planlarını uygulayacaktı (*Borba*, Mart 4, 1920, n. 51(606), s. 2). Gelecek tepkileri düşünen İslam Cemiyeti bir açıklama yaparak hilafet ve saltanata bağlılıklarının devam ettiğini, bunun sadece Müslüman kardeşlerinin kanlarının dökülmesine engel olmak için gerçekleştirildiğini bildirmişti¹. İslam Cemiyeti Reisi Ali Haydar Bey, İslam Tahlis Cemiyeti ile ittifak yaptıktan sonra Cemiyet adına İngiltere Yüksek Komiseri Wardrop’a bir mesaj göndermişti. Ali Haydar Bey mesajında, Gürcistan ile bazı anlaşmazlıklar nedeniyle Batum vilayetinin Gürcistan’a katılmasına şu ana kadar karşı olduklarını, fakat bu anlaşmazlıkların son bulduğunu, bu nedenle Batum’un Gürcistan’ın bölünmez bir parçası olduğunu kabul ettiğini bildirmişti. Haydar Bey, bunun dışında Gürcistan birliklerini sabırsızlıkla bekledikleri haberini de vermişti (*Borba*, Mart 23, 1920, n. 66(621), s. 2). Ancak gerçek şudur ki, Gürcistan’ın saldırması durumunda, Batum, Gürcistan’ın direkt hâkimiyetine girecekti. Ne İslam Cemiyeti, ne de Gürcü taraftarı faaliyetler gösteren Tahlis Cemiyeti bunu istememekteydi. Çünkü Tahlis Cemiyeti Batum’un Gürcistan tarafından ilhakını değil, Gürcistan’ın idaresi altında geniş bir muhtariyet istiyordu. Şu anda ise Gürcistan, Batum’u ilhak etmek üzere harekete geçmişti.

İslam Cemiyeti, Tahliscilerle ittifak kurduktan sonra, son birkaç ay içerisinde Batum’da oldukça faal hale gelen Bolşeviklerle de “teşrik-i mesai” etmeye başlamıştı. Cemiyetin

G.H.Q. (İstanbul) to War Office - 13 Mart 1920). İngiliz Savaş Bakanlığı, General Milne’den gelen telgrafları İngiliz Dışişleri Bakanlığı’na gönderdikten sonra, Lord Curzon’un hemen Gürcü hükümetine Batum vilayeti sınırları içerisindeki birlikleri çekmesi için baskı yapmasını istemiştir (NA, FO, 371/4933, E1636/1/58, War Office to Foreign Office - 16 Mart 1920).

¹ ATASE, İSH, K: 229, G: 92, B: 92-1; ATASE, İSH, K: 333, G: 105, B: 105-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’dan 12. Kolordu Kumandanlığı’na (11 Mart 1920); ATASE, İSH, K: 114, G: 56, B: 56-1, , XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’dan Harbiye Nezareti’ne (21 Mart 1920). Bu ittifakın gerçekleştiği sıralarda Gürcistan Bakû temsilcisi ile Azerbaycan hükümeti Dışişleri Bakanı Fethali Han Hoyski bir araya gelerek Batum konusunda birlikte hareket edilmesi gerektiği konusunda birleşmişlerdi (*Borba*, Mart 14, 1920, n. 59 (604), s. 4).

üyelerinden Ali Efendi, Bolşeviklerle çok yakın ilişkiler kurmuştu. Bu yakınlaşmalardan sonra Batum İslam Cemiyeti, Batum'da Bolşeviklik ilan etmeyi tasarlamış ve 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'e başvurarak "zamanın nazikliği" nedeniyle "son çare olarak" Bolşevikliğin ilanı için izin istemişti¹. Bolşevikliğin ilan edilmesini Batum İslam Cemiyeti, Gürcülerin esaretine girmemek için en son müracaat edilecek tedbir olarak görmekteydi. Cemiyetin edindiği bilgilere göre Batum vilayetinde, yarısı silahlı olmak üzere 15.000 kadar Bolşevik vardı.

3. Fırka Kumandanı Batum'daki son durumu Kazım Karabekir Paşa'ya aktardıktan sonra Osmanlı hükümetine olan bağlılığını devam ettirmek üzere müteşebbis bir heyetin gönderilmesi gerektiğini belirtmiş ve Batum, Poti civarında Bolşevikliğin ilanı için Bolşevik liderleriyle gizli olarak anlaşılmasının muvafık olacağını ifade etmişti². Kazım Karabekir Paşa da durumu Ankara'da Heyet-i Temsiliye'ye bildirmişti³. Mustafa Kemal Paşa, Batum ve havalisinde Bolşevikliğin ilan edilmesini uygun görmüş ve hemen tatbika geçilmesini istemişti⁴. Batum'da 18 Şubat 1920'de Denikinci Ruslarla ortak bir ilan veren Batum İslam Cemiyeti'nin sadece üç hafta sonra Bolşevikliğin ilanını ısrarla istemesinin tek bir nedeni vardı, o da Bolşeviklerin Denikin karşısında tam ve kesin bir zafer elde etmeleriydi. Artık Kafkasya'nın geleceğini Sovyet Rusya şekillendirecekti. Mustafa Kemal Paşa'nın Batum'da Bolşevikliğin ilan edilmesine izin vermesi ise Türkiye ile Bolşeviklerin temasa geçtiklerini göstermekteydi. Bunun yanında Gürcistan'ın Batum'u ele geçirmesine engel olunmak istenmesi de Türk yetkililerin bu kararında etkiliydi. Bu alınan kararlar ve izinlere rağmen, Batum'da Bolşeviklik ilan edilmemişti. Bunun nedenleri ise bilenememektedir. Ancak şu söylenebilir ki, bu kadar değişken politikalar üreten İslam Cemiyeti üyeleri kendi arasında da ihtilafa düşmüşlerdi. Nitekim Başkan Ali Haydar Bey istifa etmiş ve yerine Hüseyin Bey Bibinzâde gelmişti.

¹ ATASE, İSH, K: 347, G: 198, B: 198-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (11 Mart 1920). *İrade-i Milliye* gazetesi İslam Cemiyeti ile Bolşeviklerin çok düzenli bir şekilde çalıştığını haber yapmıştı (*İrade-i Milliye*, 22 Mart 1336/1920, n. 32, s. 2).

² ATASE, İSH, K: 347, G: 204, B: 204-2, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (15 Mart 1920).

³ ATASE, İSH, K: 349, G: 69, B: 69-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na / Heyet-i Temsiliye'ye (16 Mart 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 348, G: 137, B: 137-1, Heyet-i Temsiliye Namına Mustafa Kemal Paşa'dan 3. Kafkas Fırkası Kumandanlığı'na (16 Mart 1920); ATASE, İSH, K: 350, G: 110, B: 110-1, Heyet-i Temsiliye Namına Mustafa Kemal Paşa'dan XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (16 Mart 1920).

Batum İslam Cemiyeti, 16 Mart 1920'de General Cooke-Collis'e başvurarak Gürcü silahlı birliklerinin Batum vilayetine girmelerini protesto etmişti¹. Batum İslam Cemiyeti'nin protestosuna önem vermediğini ifade eden Oliver Wardrop², Gürcistan ile İngiltere arasında bozulan ilişkileri düzeltmek için devreye girmişti. Gürcülerin serbest liman (*Porto Franco*) terimini yanlış anladığı için Batum'a karşı harekete giriştiğini söyleyen Wardrop bu durumun düzeltilebileceğini belirtmekteydi. Yakın zamanda Batum'un Milletler Cemiyeti'nin garantisi altında bağımsız bir liman olması hususuna, Gürcü halkının herhangi bir memnuniyetsizliğini görmediğini ifade eden Wardrop, suçu halkı yönlendiren ve basında etkili olan Yahudi Rus Bolşeviklerine atmıştı. Wardrop, Batum vilayetinin en kısa sürede Gürcistan tarafından alınması gerektiğini de belirtmişti³. Wardrop, bu söylemiyle Batum sınırını geçerek, şehri işgale niyetlenen Gürcüleri neredeyse aklamaya çalışmaktaydı.

Gürcüler ise Batum üzerinde propaganda faaliyetlerine devam etmekteydi. 19 Mart'ta Tiflis'te Batum ile alakalı büyük bir miting düzenlenmişti. Mitingde "Batum Gürcistan'ındır", "Gürcistan Batum'suz yaşayamaz" ve "Batum'suz bağımsız bir Gürcistan olamaz" gibi sloganlar atılmıştı (*Borba*, Mart 21, 1920, n. 65(620), s. 2). Göstericilerin liderleri daha sonra İngiliz Temsilci Oliver Wardrop'un yanına gitmişler ve ondan Batum'un Gürcistan'a katılmasını istemişlerdi. İngiliz temsilci ise bunun gerçekleşmeyeceği için üzüntü içerisinde olduğunu belirttikten sonra, kendisinin ve İngiliz hükümetinin bu meselede Gürcistan'ın çıkarlarını destekleyeceğini de ifade etmişti. Gürcü liderler Wardrop'un yanından ayrıldıktan sonra Barış Konferansı Yüksek Temsilcisi Albay Haskell, İtalyan ve Fransız temsilcileri ile görüşmüşlerdi (*Borba*, Mart 23, 1920, n. 66(621), s. 2; *The Near East*, 22 Mart 1920, n. 83, s. 2). Gürcü basını da propagandalarını hızlandırmıştı. Tiflis'te çıkan *Vozrozhdenie* adlı gazetenin 27 Mart 1920 tarihli nüshasında, Türk ve Bolşevik casusların Batum'daki Müslümanları silahlandığı ve bölgede 2.000 civarında silahlı Müslümanın toplandığı, bunların bölgede kaos çıkaracakları ve eğer İngiliz yetkilileri anarşiyi önlemek için herhangi bir

¹ Bu protesto İslam Cemiyeti Başkanı Hüseyin Bey Bibinzâde ve üyeleri Hacı Ali Makef, Süleyman Efendi ve Treskip Zâde imzasıyla gönderilmişti (NA, FO, 371/ 4938, E4923/1/58, The National Council of United Mussulman Tribes of the Province of Batoum to the Military Governor of the Province of Batoum - 16 Mart 1920).

² NA, FO, 371/ 4938, E4923/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (22 Mart 1920).

³ NA, FO, 371/ 4938, E4922/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (20 Mart 1920).

önlem almazlarsa Gürcü hükümetinin kendi önlemlerini alacağı yazılıydı¹. Görüldüğü üzere Gürcü bir gazete ile Wardrop aynı noktada birleşmekteydi. Fakat şu göz ardı edilmekteydi: Taarruzda bulunan Gürcüler, bölgelerini savunan ise Müslümanlardı.

Gürcülerin Batum'a saldırması üzerine, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Müslümanların çoğunlukta olduğu Aras nehrine kadar olan bölgeyi ve Elviye-i Selâse'yi işgal etmek üzere, kolordusunun zamanı gelince harekete geçeceğini Mustafa Kemal Paşa'ya iletmişti. Kazım Paşa hazırlıklarını tamamladıktan sonra, 15 Nisan 1920'de harekete başlayabileceğini belirtmişti². Mustafa Kemal Paşa da bu hareketi muvafık görmüş, fakat hazırlıkların titizlikle sürdürülmesini istemişti³. Bu yazışmalar aslında Türk ordusunun gerçekleştireceği doğu harekâtının kararının verilmesiydi.

Türkiye, Elviye-i Selâse ve Müslümanların yaşadığı diğer yerlere karşı askerî harekât düşünürken, İngilizler de Gürcü birliklerinin Batum vilayetinden dışarı çıkarılması için teşebbüslerde bulunmaktaydılar. Bu teşebbüsler, Gürcü hükümeti tarafından "birliklerin Batum vilayetinden çekilmesinin Gürcü hükümetini devirmek anlamına geldiği" şeklinde değerlendirilerek reddedilmişti. Gürcü hükümeti, ayrıca Batum'dan kendilerinin çekilmeleri halinde Bolşeviklerin geleceğini belirtip, hareketlerini meşrulaştırmaya çalışarak, kendi birliklerinin İngiliz kumandası altında Batum vilayetinde kalmasını istemişlerdi. Batumlu Müslümanlar ise, Gürcüler geri çekilmedikçe, kendi önlemlerini alacaklarını ilan etmişlerdi⁴.

İngilizler ise, Gürcülerin bu hareketlerini, onların prestijleri sarsılmadan çözmeye çalışmaktaydılar. General Milne'nin ifadesine göre, Gürcülerin kendilerine karşı olmasını istememekteydiler, çünkü onların iktidarda olmaları kendi çıkarlarıymaydı. Fakat İngilizler, Gürcü birliklerini artık daha fazla tolere edemeyeceklerdi. General Milne Gürcü birliklerini kuvvet yoluyla durdurmak için hazır olduğunu dahi ifade etmişti⁵. İngilizlerin bu tavrı üzerine Gürcülerle İngilizlerin arasını bulmak, yine Gürcü taraftarı Wardrop'a düşmüştü. Wardrop'un Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda,

¹ NA, FO, 248/ 1282/143, İstanbul'dan – Tiflis'teki *Vozrozhdenie* adlı gazetenin 27 Mart tarihli Sakartvelo imzalı haberi.

² ATASE, İSH, K: 348, G: 149, B: 149-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Heyet-i Temsiliye Namına Mustafa Kemal Paşa'ya (28 Mart 1920).

³ ATASE, İSH, K: 348, G: 149, B: 149-2, Heyet-i Temsiliye Namına Mustafa Kemal Paşa'dan XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (29 Mart 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4934, E2761/1/58, C.H.Q. (İstanbul) to War Office (26 Mart 1920).

⁵ NA, FO, 371/ 4934, E2761/1/58, C.H.Q. (İstanbul) to War Office (2 Nisan 1920).

Gürcü yetkililerin İngilizlerin Batum'u tahliye edeceğini duyduktan sonra birlikleri gönderdiklerini fakat bu emrin İtilaf devletlerinden protestolar yükselince geri çekildiğini, ancak 2 ya da 3 grubun emir kendilerine ulaşmadan sınır üzerine geldiklerini ve bu birliklerin geri çekilmelerinin mantık dışı olduğunu değerlendirdikleri belirtilmişti¹. Wardrop'un bu sözlerine rağmen General Milne Batum Vilayeti'nden Gürcülerin çıkarılmasında kararlı gözükmekteydi².

Bu arada, Batum İslam Cemiyeti ve Rus Cemiyeti'nin kurdukları Bağımsız Acaristan Komitesi başkanı General Termen 3 Nisan 1920'de Batum İngiliz Askerî Valisi ile bir görüşme yapmıştı. Görüşmede Termen, Batum'un son durumun çok kötü olduğunu ve günden güne daha da kötü olacağını söyledikten sonra Acara halkının şehrin Gürcülere devredilmesini asla kabul etmeyeceğini belirtmişti. Gürcülerin dışında Bolşeviklerin de Batum'da huzursuzluk yarattığını söyleyen Komite başkanı, İngiliz valisine şu önerilerde bulunmuştu: 1) Batum'daki hayatla hiçbir organik bağı olmayan kışkırtıcı unsurun bitirilmesi şarttır, zira Bolşevizme olan hayranlık halka zarar vermektedir; 2) Vilayetin yedek er gücü tekrar organize edilmeli, bu kuvvetin Müslüman (Acarlar) nüfusundan ve Ruslardan oluşması kabul edilmelidir; 3) Sınır korumaları da aynı kaynaktan (Müslüman ve Ruslar) alınmalıdır³. Termen'in bu teklifi Batum'da mevcut Rum ve Ermeni milislerin göz ardı edilmesi anlamına gelmekteydi. Bunu İngilizlerin kabul etmeyeceği aşikârdı. Üstelik Denikin tamamen yenildikten sonra, bu söz konusu bile olamazdı.

Gürcüler, Çürüksu'da saldırgan tavırlarına devam etmekteydiler. Müslüman halk da silahlanarak Gürcülere karşı koymak için sınıra gitmekteydiler. İngilizler ise Müslümanlarla Gürcüler arasında ikili oynamaya devam etmekteydiler. General Milne'nin kararlılığına rağmen bölgedeki İngiliz idarecileri Gürcülere karşı gereken tavır koymazken, Müslümanları da Gürcüleri Batum'a sokmamaları konusunda için teşvik etmekteydiler⁴. Gürcülerin Batum'a olası saldırılarına karşı, Müslümanların

¹ NA, FO, 371/ 4936, E4095/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (3 Nisan 1920).

² NA, FO, 371/ 4934, E 2761/1/58, War Office to Foreign Office (6 Nisan 1920).

³ NA, FO, 371/ 4944, E5596/1/58, R. Termen (President of Committee of Independent Adjaristan) to Military Governor of the Province of Batoum (3 Nisan 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 271, G: 173, B: 173-1, Osman Hurşit'ten Ankara'da Celalettin Beyefendi'ye (4 Nisan 1920). Bu tarihten yaklaşık bir ay sonrasına ait bir olay olmasına rağmen, İngilizlerin Müslümanları teşviklerine bir örnek şu şekildeydi: İngilizler, Batum ve etrafına memurlar göndererek, Gürcüler gelirse ilk önce Müslümanları Hıristiyan yapacakları şeklinde propaganda yaparak Müslümanları

teşvik edilmesi, aslında Batum'daki birliklerinin azlığından kaynaklanmaktaydı. Batum şehrindeki İngiliz kuvvetlerinin 2.000 kadar olduğu tahmin edilmektedir. Batum'un dışında Çürüksu'da 300, Artvin'de 100, Ardanuç'ta az miktarda ve Borçka'da ise 5-6 İngiliz neferi vardı. Çürüksu'da 2.000 kişilik bir Müslüman ve bir o kadar Gürcü silahlı gücünün bulunduğu göz önüne alındığında 300 kişilik bir İngiliz kuvvetinin Gürcü ilerlemesini durduramayacağı aşikârdı.

Böyle bir ortamda, 23 Nisan 1920'de Gürcü İçişleri Bakanı Batum'a gelmişti. Ahıska'dan Acara yolu ile Batum'a gelen bakan, binlerce Acara halkı tarafından, Gürcü askerlerinin Acara'ya kadar sokulmaları nedeniyle şiddetle protesto edilmişti. İslam Tahlis Cemiyeti ise Gürcü bakanı karşılayanlar arasındaydı¹. Bu olay bile Müslüman Acara halkının Gürcistan ile birleşmek istemediğini açıkça göstermekte ve Gürcistan taraftarı Müslümanlara itibar etmediği görülmektedir². İslam Tahlis Cemiyeti, Batum İslam Cemiyeti ile Gürcülere karşı koymak için ittifak etmesine rağmen, Gürcülere karşı yakınlığı devam etmekteydi.

Gürcüler ise Batum'u ele geçirmek ve 27/28 Nisan'da Bakû'yü ele geçiren Bolşeviklere karşı savaşmak için seferberlik ilan etmişlerdi. Batum'da Gürcü Savaş Ataşesi General Purtzaladze 1888, 1889, 1894, 1895 doğumluları askere çağırmişti. Bunun dışında General, Batum şehri ve vilayetinde 1894 ve 1895 doğumlu olanlar hemen Ozurgeti'deki askerî kayıt birimine başvurmasını emretmişti (*Borba*, Fevral/Şubat 9, 1920, n. 103(658), s. 3). Gürcüler Batum'u almak için kararlı gözükmekteydiler.

Gürcülerin Batum'a saldırıda buldukları zamanda, Türklerle Bolşevikler arasındaki ilişkiler daha da artmıştı. Türk-Bolşevik birlikteliğine bir örnek, Nisan 1920 başlarında Tiflis-Batum demiryolu üzerinde, Çürüksu ile Batum arasındaki bir köprü'nün tahrip edilmesiydi³. 100 metre uzunluğundaki bu köprü (*İleri*, 16 Mayıs 1336/1920, n. 841, s. 2), Batum'daki Bolşevik Komitesinin talebi üzerine 3. Fırka Kumandanlığı'ndan verilen

müdafaaya teşvik etmekteydiler (ATASE, İSH, K: 913, G: 143, B: 143-4, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na - 4 Mayıs 1920).

¹ ATASE, İSH, K: 867, G: 15, B: 15-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (25 Nisan 1920).

² Gürcü taraftarlığı yapanların Müslüman halk tarafından nasıl karşılandığına şu örnek verilebilir: Gürcistan taraftarlığı yapan bir Müslüman'ın cenazesi ortada kalmış, kimse kaldırmaya yanaşmamıştı (TİTE Arşivi, 28/ 77, lef: 1 - 29 Nisan 1920).

³ ATASE, İSH, K: 867, G: 15, B: 15-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (25 Nisan 1920).

ateşleme makinesiyle tahrip edilmişti¹. Tahrip filini Bolşeviklerle Müslümanlar birlikte gerçekleştirmişlerdi². Batum İngiliz Askerî Valisi General Cooke-Collis 25 Nisan'da olay yerine giderek incelemelerde bulunmuş ve olayla ilgili 10 kişi gözaltına alınmıştı (*Borba*, May/Mayıs 1, 1920, n. 97 (652), s. 3). Gürcü hükümeti ise Cooke-Collis'e bir mektup göndererek, köprünün tahrip edilmesinden, yeterli güvenliği sağlayamayan İngilizleri sorumlu tutmuş ve köprünün tamir masraflarını İngilizlere ödeteceğini yazmıştı (Sürmeli, 2001:515). Oldukça cüretkâr ifadelerin bulunduğu bu mektup, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a kadar gitmiş ve Curzon gereken cevabın verilmesini bildirmişti³. Diğer taraftan kendileri için hayati ehemmiyet taşıyan köprüyü Gürcüler tamire başlamıştı⁴.

Gürcülerin önem verdiği bir köprünün tahrip edilmesinin dışında, Batum Rus Bolşevik Komitesi Heyet-i Temsiliye tarafından yetkili bir heyetin gönderilmesini talep etmekteydi. 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey, bölgedeki İslam ahalinin geleceği için Kazım Karabekir Paşa'ya Bolşeviklerle bir an önce anlaşılması gerektiğini belirtmekteydi⁵. Bu sırada, Ankara'da 23 Nisan 1920'de TBMM açılırken, Bolşevik orduları da 28 Nisan 1920'de Bakû'ye girmiş ve Bakû'de Sovyet idaresi kurulmuştu. Sovyet Azerbaycanı'nın ilk açıklaması da, Türklerle işbirliği içinde olunacağı şeklindeydi. Tam bu sırada İngilizler Bakû yolunda iken iki Acaralı'yı yakalamışlar ve bunların üzerinde Mustafa Kemal Paşa'nın "Acaralılar hazırdır" yazılı mektubu ele geçirilmişti⁶. Bu belge iki farklı şekilde değerlendirilebilir; birincisi, belgenin tarihiyle alakalıdır. Belge, Wardrop tarafından 4 Mayıs 1920'de Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmişti. Yani belge, Bakû'de Bolşevik iktidarı kurulmasından 6 gün sonra kaleme alınmıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın 6 gün içerisinde yeni Bakû rejimiyle bağlantıya

¹ ATASE, İSH, K: 867, G: 15, B: 15-2, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya (27 Nisan 1920); ATASE, İSH, K: 871, G: 42, B: 42-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya (28 Nisan 1920). Ateşleme makinesinin Batum Rus Bolşevik Komitesi'ne verildiği haberi 3. Fırka Kumandanlığı tarafından XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya da iletilmişti (ATASE, İSH, K: 349, G: 29, B: 29-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya - 14 Nisan 1920). Yani köprünün tahrip edileceği Kazım Karabekir Paşa tarafından bilinmekteydi.

² TİTE Arşivi, 28/ 37 (28 Nisan 1920).

³ NA, FO, 371/ 4974, E3704/2353/58, War Office to Foreign Office (23 Nisan 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 867, G: 15, B: 15-4, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (29 Nisan 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 349, G: 29, B: 29-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (14 Nisan 1920).

⁶ NA, FO, 371/ 4937, E 4763/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (4 Mayıs 1920).

geçip, Batum'dan ya da Ankara'dan 2 Acaralı ile bu haberi göndermesi ve bu kişilerin Bakû yoluna kadar gitmesi koşuluyla yukarıda yapılan yorum geçerli olabilir. Eğer bu koşullar sağlanmazsa, Mustafa Kemal Paşa, Bolşeviklerle değil, eski Bakû rejimiyle ilişkide olmuş olur. Belgeye yapılacak ikinci değerlendirme ise birincisinden tamamen bağımsızdır. O da Acaralıların artık Gürcülere karşı savaşa hazır olduğudur.

Bu arada İngiliz Kabinesi, Bolşeviklerin Azerbaycan'da iktidarı kurmaları üzerine Batum'daki birliklerin tahliyesini tekrar gündeme taşımıştı. Bu çerçevede Batum İngiliz Askerî Valiliği, 29 Nisan 1920'de Şavşat, Ardanuç, Artvin, Hula ve Geda'da bulunan birliklerini Batum'a geri çekmişlerdi¹. Bunun üzerine Gürcüler, Şavşat, Artvin ve Ardanuç'u işgal etmişlerdi². Bu harekât karşısında Müslümanlar, Gürcülerle savaşmaya karar vermişlerdi³. Yapılan hazırlıklar sonunda, Batum Livası İslam Cemiyeti 14.337 nefer, 1.928 Rus silahı, 113.012 Rus tüfeği, 937 Osmanlı mavzeri ve 43.715 mavzer fişegine sahip hale gelmişlerdi. Yani Müslümanlar Gürcülerle savaşa hazırды. Nitekim İngilizlerin Hula'dan çekilmesini fırsat bilen Gürcü birlikleri 30 Nisan'da Hula'ya taarruz etmişler, fakat Müslümanlar tarafından geri püskürtülmüşlerdi⁴. Aynı zamanda Çürüksu'yu işgal eden 3.350 kişilik Gürcü birliğinden⁵ bir müfreze Çürüksu'nun Alamberi köyünü işgal etmiş, fakat Müslüman ahalinin mukavemeti üzerine geri çekilmek zorunda kalmışlardı⁶. Karayazı'da bulunan Gürcü kuvveti de Müslümanlar

¹ ATASE, İSH, K: 913, G: 143, B: 143-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (4 Mayıs 1920); *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Mayıs 1336/1920, n. 28, s. 3; Karabekir, c. I, 2009:676.

² ATASE, İSH, K: 914, G: 15, B: 15-1, , 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (4 Mayıs 1920).

³ ATASE, İSH, K: 913, G: 144, B: 144-1, Batum İslam Cemiyeti'nden 3. Fırka Kumandanlığı'na (4 Mayıs 1920); ATASE, İSH, K: 913, G: 143, B: 143-2, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (6 Mayıs 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 913, G: 143, B: 143-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (4 Mayıs 1920). Hula civarındaki olay şu şekilde cereyan etmişti: Gürcü birlikleri 10 dolu kamyon ile Batum'a doğru Hula'ya taarruzda bulunmuşlarsa da, Acara suyunda İslam ahali tarafından durdurulmuşlar (ATASE, İSH, K: 913, G: 143, B: 143-2, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na - 6 Mayıs 1920) ve bütün cephanesini, mühimmat ile erzakları alınarak geri çekilmeye mecbur edilmişlerdir (TİTE Arşivi, 28/ 111, lef: 4 - 9 Mayıs 1920; TİTE Arşivi, 28/ 53, lef: 5 - 9 Mayıs 1920).

⁵ TİTE Arşivi, 28/ 111, lef: 2 (9 Mayıs 1920); TİTE Arşivi, 28/ 53, lef: 3 (9 Mayıs 1920).

⁶ Bu olay şu şekilde gerçekleşmişti: 30 Nisan 1920'de 250 kişiden ibaret bir Gürcü müfrezesi Çürüksu nahiyesinin Alamberi köyünü işgal etmişlerdi. Batum Livası İslam Cemiyeti burada 6.000 silahlı ve 4.000 de silahsız toplam 10.000 kişi toplayarak bu Gürcü müfrezesini muhasara etmişti. Gürcülerin neden bu köyü işgale yeltendiklerini öğrenmek için İslam Cemiyeti'nden 5 kişilik bir heyet Gürcü müfrezesi komutanına gitmişti. Gürcü komutanı heyete İngilizlerin emri ile Tahlis Cemiyeti'nin Reisi Mehmet Bey Abaşidze'nin arzusu üzerine buraya geldiklerini söylemişlerdi. İslam Cemiyeti heyeti ise Mehmet Bey'in yalnız kendi adına davet edebileceğini, İngilizlerin ise Gürcülerin ileri bir hatta gitmeyeceklerini temin ettikleri cevabını vermişti. Heyet Gürcü komutanına son olarak İslam ahalinin

tarafından geri çekilmeye zorlanmıştı¹. Bunların dışında, Artvin² ve Ardahan'ıdaki Gürcü kuvvetlerinin bir kısmı da geri dönmüşlerdi. Bu suretle, Gürcüler bütün cephelerde geri püskürtülmüştü.

Batum İslam Cemiyeti birlikleri karşısında yenilgiye uğrayan Gürcüler, meselenin diploması yoluyla çözülmesi için 4 Mayıs 1920'de bir Gürcü temsilcisini cemiyetin merkezine göndermişlerdi. Gürcü temsilci İslam Cemiyeti'ne antlaşma teklifinde bulunmuş, cemiyet reisi ise Batum sınırlarındaki birliklerin çekilmesi ve karşılıklı menfaatler gözetilmesi şartı ile bunun mümkün olabileceğini söylemişti. Fakat Gürcüler ısrarla Batum'dan çekilmeyeceklerini ifade etmişlerdi. Gürcü taarruzuna karşı İngilizler de Batum Livası İslam Cemiyeti'ne Gürcülerle savaşma konusunda serbest olduklarını söylemişlerdi. İslam Cemiyeti de bu savaş için Türklerden silah ve mühimmat yardımı

yoğun olduğu bölgelere ne Gürcüleri ne Denikin'i ve ne de Ermenileri sokmayacaklarını söylemiştir. Gürcüler İslam Cemiyeti'nin kararlı tavrını gördükten sonra yaklaşık 3 km geriye doğru çekilmek zorunda kalmışlardı. Fakat hala Batum vilayeti sınırları içerisinde bulunuyorlardı. İslam Cemiyeti, bir taraftan silahlı kuvvetlerini 11.000 kişiye kadar çıkarırken diğer taraftan da Batum İngiliz Askerî Valisi Cooke-Collis ile görüşmek için bir heyet hazırlamıştı. Reis Hüseyin Bey, Muavin Mehmet Bey ve Şamil Efendi'den oluşan Batum İslam Cemiyeti heyeti 1 Mayıs 1920'de meseleyi konuşmak için valinin yanına gitmişti. Oraya vardıklarında Gürcüler de orada bulunmaktaydılar. İngiliz Askerî Valisi, İslam Cemiyeti heyetine "bağımsız olarak hükümet idare edemeyeceğine kanaatiniz olduğundan hangi idareye münasipsiniz?" diye sormuştu. İslam Cemiyeti heyeti ise ilk önce dinî olarak mecbur oldukları idareyi, olmadığı takdirde ise siyasetlerine en yakın olan devleti tercih edeceklerini söylemişti. Bu cevap üzerine İngiliz komutanın "öyle ise Türkiye'yi arzu ediyorsunuz değil mi?" sorusuna heyet "evet" yanıtını vermişti. İngiliz komutanın Bolşevikleri bahane göstererek Çürüksu'nun Gürcüler tarafından işgal edilmesini İslam Cemiyeti heyetinin rıza göstermesini istemesi üzerine, heyet İngiliz komutanına "siz Gürcülerle teşrik-i mesaiye mukabil Batum'u hediye ediyorsunuz. Öyle ise dinî hayatımızı icap ediyorsa biz de o nispette serbest kalıyoruz" diyerek görüşmeden ayrılmış ve Gürcülerle savaşmaya kararlı olduğunu vurgulamıştı. Heyet kapıya yöneldiğinde ise İngiliz siyasi temsilcisi heyetin yanına kadar gelerek İngilizlerin kanaatinin Müslümanların Gürcülerle müsademeye devam etmeleri olduğunu belirtmişti. Bu vakıta bile İngilizlerin iki yüzlü siyaset izlediklerini göstermekteydi (ATASE, İSH, K: 913, G: 141, B: 141-1/2/3, 11 Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanı Miralay Rüştü Bey'e - 4 Mayıs 1920). Gürcülerle savaşmaya karar veren Batum İslam Cemiyeti, Gürcülere karşı takip edilecek politikayı belirtmek için Acaralı Müslümanları 2 Mayıs 1920'de Çürüksu'da bir camide toplantıya çağırılmıştı. Çevre köylerden çok sayıda temsilci gelmiştir. Halk oldukça coşkulu ve heyecanlı, aynı zamanda öfkeli olup, Batum'un Gürcistan'a katılmasını protesto etmişlerdi. Ayrıca, Gürcüleri Çürüksu'ya davet eden İslam Tahlis Cemiyeti'nin yerel üyeleri Kajkatsishvili ve Murad Kajkatsishvili tutuklanmışlardı (BPSVADM, belge no: 186, s. 284). Böylece, Gürcülerin Batum'u işgal teşebbüsleri Çürüksu'da toplanan yerli kuvvetleri karşısında akim kalmıştır (ATASE, İSH, K: 914, G: 10, B: 10-1, 3, Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya - 7 Mayıs 1920).

¹ ATASE, İSH, K: 914, G: 15, B: 15-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (4 Mayıs 1920).

² *Borba* gazetesi Gürcü birliklerinin 2 Mayıs'ta Artvin'i işgal ettiklerini, bunun Gürcüler için zafer olduğunu yazmaktaydı (*Borba*, May/Mayıs 6, 1920, n. 100(655), s. 3). Fakat buradaki Gürcü birliklerinin en azından bir kısmının geriye çekildikleri bilinmektedir.

talebinde bulunmuştu¹. Gürcülerin İslam Cemiyeti'ne ittifak teklifinde bulunmasının diğer bir nedeni de Bolşeviklerin üç koldan Tiflis'e doğru ilerlemeleri karşısında güç duruma düşmeleri idi. Nitekim 15.000 kişilik bir Gürcü karargâhı Gagri mevkiinde beklemekteydi². Bunun dışında Daryal geçidinde ve Azerbaycan sınırında da hatırı sayılır bir kuvvet bulundurulmaktaydı.

Türkiye ise Batum Müslümanlarına yardım göndermeye devam etmekteydi. Batum'a İslam teşkilatının kuvvetlendirilmesi için 7 Türk subay gönderilmişti ve 3 irtibat subayının daha gönderilmesi düşünülmekteydi. Bunun dışında Türk hükümeti tarafından İslam Cemiyeti'ne Batum'daki Bolşevik komitesiyle irtibat kurulması ve birlikte çalışılması tavsiye edilmekteydi. Böylece Bolşeviklerle birlikte Gürcüleri bozguna uğratmanın daha kolay olacaktı³. Batum mıntikasına gönderilen Türk subaylarından 4'ü Hula'ya 2'si Şavşat'a 4'ü de Çürüksu bölgesine yerleştirilmişlerdi. İslam Cemiyeti, 8.000'e yakın silahlı kuvveti ulaştırmış ve "kelime-i şahadet" yazılı kırmızı ve beyaz renkli bir bayrağı kabul etmişti⁴. Bu arada Batum Bolşevik Komitesi, Batum İslam Cemiyeti'ne Sovyet Cemiyeti adı altında müştereken çalışmayı teklif etmişti. Cemiyet, bu hususta Türk yetkililerinden haber beklemekteydi⁵. Batum Livası İslam Cemiyeti, Türkiye'den de aldığı destekle artık Batum'un mukadderatını etkileyebilecek güce ulaşmıştı.

Gürcülerin üç koldan Batum'a saldırılarının Müslümanlar tarafından durdurulmasından sonra, takviye Gürcü birlikleri bölgeye gönderilmişti. İngilizler, bunun üzerine daha ciddi tedbirler almaya karar vermişler, Batum vilayeti sınırına Gürcüleri durdurmak üzere İngiliz birlikleri sevk edilmeye başlanmıştı⁶. Bunun yanında İngilizler Batum'a 6

¹ ATASE, İSH, K: 913, G: 144, B: 144-2, Batum İslam Cemiyeti'nden 3. Fırka Kumandanlığı'na (4 Mayıs 1920); ATASE, İSH, K: 914, G: 15, B: 15-1, , 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (4 Mayıs 1920).

² ATASE, İSH, K: 914, G: 5, B: 5-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (6 Mayıs 1920).

³ ATASE, İSH, K: 914, G: 13, B: 13-1, 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'den 11. Alay 3. Tabur Kumandanlığı'na (7 Mayıs 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 914, G: 22, B: 22-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (8 Mayıs 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 914, G: 10, B: 10-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (7 Mayıs 1920).

⁶ NA, FO, 371/4937, E4763/1/58, s. 117. G.O.C. (Batum) to War Office (11 Mayıs 1920); ATASE, İSH, K: 914, G: 14, B: 14-1, 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'den 11. Alay 3. Tabur Kumandanlığı'na (7 Mayıs 1920).

Mayıs 1920’de bir alay kuvvet daha getirerek birliklerini takviye etmişlerdi¹. 7 Mayıs 1920’de iki İngiliz bahriye bölüğü Batum’a çıkarılmıştı². İngilizler tarafından Batum etrafına da yeni birlikler gönderilmişti. Bu suretle, Acara suyu civarında 200 İngiliz askeriyle 2 mitralyöz, Çürüksu’da 200 kişilik bir kuvvetle 2 mitralyöz ve 2 hafif cebel topu, Çoruh köprüsünde de aynı şekilde 200 kişilik bir İngiliz muhafız müfrezesi mevcuttu³. İngilizler, Gürcülerin Batum’a girmelerine izin vermeseler de, Kafkasya’daki konjonktür nedeniyle onlara çok fazla bir yaptırım uygulanması beklenmemekteydi⁴. Nitekim İngilizler, 4 Mayıs 1920’de Batum İslam Cemiyeti’ne verdikleri şifahî bir notada Batum’u şehirden yalnız 15 kilometreye kadar muhafaza edebileceklerini ve ondan ilerisine karışmayacaklarını bildirmişlerdi⁵. İngilizler, Gürcülere karşı etkisiz bir tepki göstermekteydiler. Yani, Batum Müslümanlarına kendi başlarının çaresine bakmalarını söylemek istemekteydiler.

General Milne ise Batum ve Tiflis’teki İngiliz yetkililerinden farklı düşünmekteydi ve havalideki durumu yakından görmek için İstanbul’dan Batum’a gelmişti⁶. Milne Batum’da olduğu sırada, Gürcüler, Batum’u kuvvet yoluyla işgal için 11 Mayıs 1920 sabahı tekrar taarruza geçmişlerdi⁷. Acaralı Müslümanlar ise 4.000 kişilik kuvvetleriyle, kuvvetleriyle, iki tabur kuvvetindeki Gürcüleri durdurmaya çalışmışlardı. Gürcüler başlangıçta bir miktar ilerlemiş iseler de, Müslümanların mukavemeti üzerine oldukları yerlerde kalmışlardı. Bu savaşta bir Osmanlı subayı ve 10-15 asker yaralanmıştı. Buna karşılık Müslümanlar, Gürcülerden 2 cebel topu ile 4 mitralyöz ve 50 kadar esir almışlardı⁸.

¹ ATASE, İSH, K: 914, G: 14, B: 14-1, 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey’den 11. Alay 3. Tabur Kumandanlığı’na (7 Mayıs 1920).

² ATASE, İSH, K: 914, G: 22, B: 22-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey’den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’ya (8 Mayıs 1920); TİTE Arşivi, 28/ 196, lef: 3 (15 Mayıs 1920).

³ ATASE, İSH, K: 914, G: 18, B: 18-1 (7 Mayıs 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4931, E4335/1/58, Foreign Office to Commander Luke (Tiflis) (6 Mayıs 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 914, G: 18, B: 18-1 (7 Mayıs 1920). *Borba* gazetesi İngilizler İslam Cemiyeti’nin Anadolu’daki Mustafa Kemal Paşa hareketi tarafından desteklendiği için şüpheli görüldüğünü yazmaktaydı (*Borba*, May/Mayıs 14, 1920, n. 107 (662), s. 4). İngilizler bu nedenle *Sada-yı Millet* gazetesini de basmışlar ve bazı kişileri tutuklayarak İstanbul’a göndermişlerdi (*Borba*, May/Mayıs 11, 1920, n. 104 (659), s. 2).

⁶ NA, FO, 371/4941, E7061/1/58, Commander Luke (Tiflis) to General Milne (İstanbul) (12 Mayıs 1920).

⁷ NA, FO, 371/4941, E7061/1/58, From Batoum (14 Mayıs 1920).

⁸ General Milne, Müslümanların Gürcülerden almış oldukları top, mitralyöz ve esirlerin Gürcülere geri verilmesini Müslümanlardan istemişti (ATASE, İSH, K: 914, G: 50, B: 50-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey’den 3. Fırka Kumandanlığı’na - 16 Mayıs 1920).

General Milne, olayı hemen İngiliz Savaş Bakanlığı'na bildirmiş, Batum'da sorun çıkmaması için Gürcistan'a baskı yapılmasını istemişti¹. Milne ayrıca, Gürcülere 4 km kadar geri çekilmelerini bildirmiş, fakat Gürcüler bunu reddetmişlerdi. General Milne bunun üzerine Gürcü birliklerinin geri çekilmemeleri durumunda Çoluk nehrini kuvvet zoruyla işgal edeceğini belirtmiş² ve 11 Mayıs 1920 öğleden sonra durumu daha yakından görmek için Çürüksu'ya gitmişti. Fakat İngiliz Generali burada, Gürcüler tarafından top atışına tutulmuştu. Bu beklenmedik durum karşısında oldukça sinirlenen ve bölgeye güvenliği sağlamak için takviye piyade ve topçuları gönderen Milne, Tiflis'teki Sir Hanry Luke'tan³, Gürcü hükümetini çok şiddetli bir şekilde protesto etmesini, Gürcülerin düşmanca hareketlerini durdurmalarını ve Çürüksu'dan zırhlı trenlerini çekmelerini talep etmesi emrini vermişti⁴.

General Milne'den gelen emir üzerine Luke, Gürcistan'ın Savaş ve Dışişleri Bakanları ile görüşmüştü. Gürcü Bakanlar, Luke'a General Milne'nin ve maiyetinin Gürcülerin topçu atışına maruz kalmasının imkânsız olduğunu söylemişlerdi. Onlar Gürcü birliklerinin yerel haydutlara karşı savaşta olduklarını söylemişler ve İngiliz Askerî Valisi tarafından belirlenen sınırın ilerisine Gürcü birliklerinin geçmediklerini bildirmişlerdir. Luke onların bu konudaki iddialarını doğrulayamadığını ve karşılıklı olarak imzalanan sınır hakkında bir bilgisi olmadığını General Milne'e belirtmişti. Ayrıca, Batum'a temsilcilerini göndermeye izin verilerse bu konuyu tartışabileceklerini söylemişlerdi. Gürcüler, Çürüksu'daki zırhlı treni çekmeye de yanaşmamaktaydılar⁵. Burada dikkat çeken nokta, Gürcülerin Çürüksu'yu işgal nedeni olarak, haydutlarla savaşmalarını göstermeleridir. Fakat Gürcülerin haydut diye bahsettiği kişiler, Batum'un ve Çürüksu'nun yerli ahalisi olan Müslümanlardı.

General Milne ise Luke'a gönderdiği cevabî yazıda Gürcü temsilcilerin tartışmak için Batum'a gelmesine gerek olmadığını belirtmişti. Milne ayrıca, Gürcü birliklerinin daha fazla ilerlemelerine izin vermeyeceklerini ve Çürüksu'daki zırhlı treni geri çekmezlerse

¹ NA, FO, 371/ 4944, E5596/1/58, G.O.C. (Batum) to War Office (11 Mayıs 1920).

² NA, FO, 371/ 4941, E7061/1/58, (14 Mayıs 1920).

³ Harry Luke, Oliver Wardrop'un hastalanması üzerine onun yerine Yüksek Komiserlik görevine getirilmişti (NA, FO, 371/ 4935, E3465/1/58, Admiral de Robeck to Foreign Office - 18 Nisan 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4941, E7061/1/58, General Milne (İstanbul) to Commander Luke (Tiflis) (11 Mayıs 1920). Milne ayrıca 12 Mayıs günü Çürüksu'da sınırdaki yerel milislerden oluşan muhafızların yerine Hint taburunu değiştirmişti (*Borba*, May/Mayıs 16, 1920, 109 (664), s. 4).

⁵ NA, FO, 371/ 4941, E7061/1/58, Commander Luke (Tiflis) to General Milne (İstanbul) (12 Mayıs 1920).

kuvvete başvuracaklarını belirtmişti¹. Bunun üzerine Luke, Gürcü Dışişleri Bakanı Gegeçkori'ye Milne'nin bu cevabını bildirmişti². Luke ise tekrar Milne'ye gönderdiği telgrafta, Gürcülerin geri çekilmeleri konusunda baskı yapmak için resmî istekte bulunulması ve Gürcülerin Alambari hattına karşı operasyonlarının durdurularak, sınırın arkasına çekilmesi gerektiğini belirtmişti³. Sonunda, İngilizlerin de araya girmesiyle Müslümanlar ile Gürcüler arasında, 12 Mayıs 1920'de mütareke imzalanmıştı. Tarafların delegeleri 13 Mayıs 1920'de Üçhamur'da toplanarak şu kararı almışlardır: Gürcü askerleri 13 Mayıs 1920 öğleye kadar eski hududuna çekilecek, bu müddet zarfında esas hudutlarına çekilmediği takdirde savaşa tekrar başlanacaktı⁴. Böylece Müslüman-Gürcü savaşı sona ermiş ve savaşı Müslümanlar kazanmıştı. Savaşın kazanılması İslam teşkilatının çok kuvvetli olduğunu göstermektedir⁵.

Müslümanlarla Gürcüler arasında mütarekenin geçerli olduğu dönemde İslam Cemiyeti, Batum İngiliz Askerî Valisine bir nota vererek, Gürcistan'ın hâkimiyeti altında hiçbir zaman yaşamayacaklarını, bütün Batum livasının bağımsız olarak yaşamak arzusunda olduğunu beyan etmişti⁶. Cooke-Collis de Gürcülerin imzaladığı mütarekeye pek güvenmemiş olsa gerek, Batum vilayetinin Gürcülerle olan ilişkisini kesmek ve ileri hattı garanti altına almak için Gürcülere haber vermeden sınırı kapatmıştı. Fakat bu

¹ NA, FO, 371/ 4941, E7061/1/58, General Milne (İstanbul) to Commander Luke (Tiflis) (13 Mayıs 1920).

² NA, FO, 371/ 4941, E7061/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Gegeçkori (13 Mayıs 1920).

³ NA, FO, 371/ 4941, E7061/1/58, Commander Luke (Tiflis) to General Milne (İstanbul) (15 Mayıs 1920). Admiral Webb, Gürcülerin Batum vilayetine girerek saldırıya geçmeleri olayını, "İngiliz otoritesindeki Gürcü birlikleri Çürüksu'ya kadar olan demiryolu hattının korumasını üstlendi ve Artvin'i zapt etti" (NA, FO, 371/ 4944, E5596/1/58, Admiral Webb (İstanbul) - 13 Mayıs 1920) şeklinde bildirmişti. Milne ise bu bilginin kesinlikle yanlış olduğunu, Artvin'in kendi emirlerinin aksine olarak işgal edildiğini ve Çürüksu ile Batum arasındaki demiryolu hattının da Gürcü birliklerince korunmadığını, Savaş Bakanlığı'na bildirmişti (NA, FO, 371/ 4944, E5596/1/58, G.H.Q (İstanbul) to War Office - 17 Mayıs 1920). Bu suretle İngiliz yetkilileri arasındaki sürtüşmeler gün yüzüne çıkmıştı.

⁴ ATASE, İSH, K: 914, G: 53, B: 53-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (17 Mayıs 1920). Batum İslam Cemiyeti, Batum meselesi yüzünden Gürcülerle imzalan mütarekenin çok fazla uzun ömürlü olmayacağına inanmaktaydılar (ATASE, İSH, K: 914, G: 62, B: 62-2, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na - 19 Mayıs 1920).

⁵ İslam Cemiyeti'nden alınan haberlere göre, teşkilat, İngilizleri Batum'dan çıkarmaya yetecek kadar kuvveti olduğunu düşünmekteydi (ATASE, İSH, K: 914, G: 62, B: 62-2, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na - 19 Mayıs 1920). Bu arada, Türk askerleri ile İngilizler arasında bir sürtüşme olmuş, İngiliz donanmasından bazı personel Türkler tarafından alıkonulmuştu (NA, FO, 371/ 4937, E4654/1/58, Cabinet - 13 Mayıs 1920). Teşkilatın bu gücü, İngilizleri telaşlandırmıştı. İstanbul'dan Batum'a bir birlik gönderilmesi bile gündeme gelmişti (NA, FO, 371/4937, E4566/1/58, War Office to General Milne - 10 Mayıs 1920). Fakat böyle bir ortamda ne Türkler, ne de İngilizler bir çatışmayı göze alacak durumda değildiler.

⁶ ATASE, İSH, K: 914, G: 53, B: 53-2, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (17 Mayıs 1920).

uygulamaya muhalefet Harry Luke'tan gelmişti. Luke bu davranışın İtilaf kuvvetlerini olumsuz etkileyeceğini, zira Gürcülerin doğu sınırında Bolşeviklerle savaştığını ve bunun bölgede Alman etkisini artıracaklarını söyleyerek Cooke-Collis'in aldığı karardan vazgeçmesini sağlamıştı¹. Böylece İngilizlerin en zayıf noktasının Bolşevikler olduğu bir kez daha ortaya çıkmaktaydı. Onlarla savaşan devletler İngilizlerin “gözdesi” olmaktaydılar.

Gürcülerle girdiği savaşı kazanan ve çok iyi şartlarda bir mütareke imzalayan Batum Livası İslam Cemiyeti teşkilatını dha da kuvvetlendirerek, yaklaşık 15.000 kişilik silahlı bir orduya sahip olmuşlardı². Fakat bu arada Batum İslam Cemiyeti'nde çok önemli bazı sıkıntılar meydana gelmişti. Daha önce istifa ettiğinden bahsedilen cemiyetin başkanı Ali Haydar Caparidze, Selâmet-i Memleket adıyla yeni bir grup kurmuştu. Bu gruba cemiyetten bazı üyeler de katılmıştı³. Ali Haydar Bey'den sonra cemiyetin başına Hüseyin Bey Bibinzâde gelmişti. Fakat o da başkanlıktan ayrılmış ve cemiyetin yeni başkanı Türkiye'den oraya giden Necati Efendi adında bir ateşe olmuştu⁴. Uzun süredir cemiyetin başkanlığın yapan Ali Haydar Bey'in cemiyetten ayılarak, yeni bir cemiyet kurması Müslümanlar arasındaki mevcut ihtilafı da göstermekteydi. Bunun nedeni ise cemiyetin son aylarda çok farklı zeminlerde politika izlemesiydi. Yeni bir grubun kurulması Müslümanlar arasındaki güç birliğini azaltırken, cemiyet başkanlarının da sık sık değişmesi istikrarı zedelemekteydi.

İngilizler, Batum'da İslam Cemiyeti'ne yardım etmek için Türkiye'den gönderilen Mustafa, Sami ve Celal isimindeki üç kişiyi üzerlerinde silah çıktığı için tutuklamışlardı. Cemiyet, hem bu tutuklu kişilerin kurtarılması hem de kendilerine yardım edilmesini Türk yetkililerinden talep etmişlerdi⁵. Yardım talebi karşısında Türk yetkilileri harekete geçmişlerdi. Erzincan'dan ve Trabzon'dan Batum'a Rus cephanesi gönderilmesine karar verilmişti⁶. Türklerin özellikle Rus cephanesi göndermelerinin nedeni, Türk

¹ NA, FO, 371/ 4938, E5203/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (17 Mayıs 1920).

² ATASE, İSH, K: 914, G: 288, B: 88-1a (27 Mayıs 1920).

³ ATASE, İSH, K: 914, G: 80, B: 80-5, 3. Fırka Kumandanlığı'na (24 Mayıs 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 914, G: 64, B: 64-3, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (30 Mayıs 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 914, G: 71, B: 71-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (21 Mayıs 1920).

⁶ ATASE, İSH, K: 914, G: 288, B: 88-1a (27 Mayıs 1920).

cephanelerinin İngilizler tarafından ele geçirilmesi durumunda oluşacak sorunların önüne geçmekti.

Bu arada Gürcüler, Bolşeviklerle yaptıkları savaşı durdurarak antlaşma imzalamışlardı. Bu antlaşma ile rahatlayan Gürcüler, Batum cephesinde daha saldırgan olmaya başlamışlardı. Batum'u abluka altına almışlar ve Batum-Tiflis demiryolu ile sivil telgraf hattını kesmişlerdi. Sonunda İngiliz yetkilileri ile Gürcü hükümeti arasındaki ilişkiler kopma noktasına gelmişti. Nitekim Amiral de Robeck, Harry Luke'a, eğer Tiflis'teki durum daha da kötüleşirse, geri çekilmeye tereddüt etmemesini söylemişti¹. Fakat Gürcülerin saldırgan tavırları devam etmiş, Batum üzerine tekrar harekete geçmişlerdi. Sonuçta, Ardahan civarında ilerleyen Gürcü birlikleri Artvin'i işgal etmişlerdi. Ayrıca, mütarekeye göre geri çekilmeleri gerekirken, Çürüksu'daki işgallerini de devam ettirmekteydiler². Bunların dışında, Şavşat, Artvin ve Ardanuç kazalarında hâlâ 500 civarında Gürcü askeri bulunmaktaydı³. Görüldüğü üzere Gürcüler mütarekeyi ihlal etmekteydiler.

Müslümanlarla Gürcülerin savaşı Mayıs sonlarına doğru tekrar başlamıştı. Nedeni ise Gürcülerin mütarekede taahhüt ettikleri hattın gerisine çekilmemiş olmalarıydı. Müslümanların yanında kollarına İngiliz askeri olduğunu işaret eden kurdeleleri takan⁴ Denikin-Rum-Ermeni milis birlikleri de bu savaşta Müslümanlara destek vermişlerdi. Bu kuvvetler Gürcülere karşı taarruza geçtiler. Savaş şiddetlendiği sırada, İngilizler savaşa müdahale ederek Gürcü askerlerinin eski hududa çekilmesini, Batum merkezinde bulunan askerî karargâhın kumandan ve zabitanının hemen kaldırılmasını, aksi takdirde İngilizlerin Gürcü hükümetine karşı savaş ilan edeceğini sert bir üslupla bildirdi⁵. İngilizlerin bu tavrından olsa gerek, Batum Livası İslam Cemiyeti şehrin kendilerine teslim edileceğini düşünmekteydi⁶. Fakat gerçekte ise İngiliz hükümeti Batum'un tahliye edilerek, Gürcülere teslimini tartışmaktaydı ve eğilim de bu yöne doğru gitmekteydi. Yerel İngiliz yetkililerin tavrı da çok geçmeden değişecekti.

¹ NA, FO, 371/4937, E4891/1/58, Admiral de Robeck (İstanbul) to Foreign Office (17 Mayıs 1920).

² NA, FO, 371/4937, E4763/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (19 Mayıs 1920).

³ ATASE, İSH, K: 914, G: 80, B: 80-5, 3. Fırka Kumandanlığı'na (24 Mayıs 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 914, G: 70, B: 70-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na mektup (21 Mayıs 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 914, G: 80, B: 80-5, 3. Fırka Kumandanlığı'na (24 Mayıs 1920).

⁶ ATASE, İSH, K: 914, G: 70, B: 70-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (21 Mayıs 1920).

Batum İslam Cemiyeti'nin Gürcülerle yaptığı Çürüksu'daki son savaşa Denikin-Rum ve Ermeniler de destek vermişti. Gürcistan Tahlis Cemiyeti'nin de desteğini almak için onlarla bir görüşme yapılmıştı. Fakat onların fikirlerinden memnun kalınmadığı için görüşmeden bir sonuç çıkmamıştı. Cemiyet, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte hareket edeceklerini açıklamıştı. Aynı zamanda Cemiyet, 24 Mayıs 1920'de bir Rus gazetesinde yayınladığı beyanname ile Gürcüleri şiddetle protesto ederek, Acaristan adı altında bir hükümet kurulmasında bütün ahalinin hem fikir olduğunu bildirmişti¹. Tahlis Cemiyeti daha önce İslam Cemiyeti ile yaptığı ittifak anlaşmasına sadık kalmamıştı. İslam Cemiyeti ise TBMM ile birlikte hareket ettiğini bir kez daha ilan etmişti. İslam Cemiyeti ile Tahlis Cemiyeti'nin arası ile iyice bozulmuştu. Nitekim Tahlis Cemiyetinin yayın organı *İslam Gürcistanı* gazetesinin 20 Mayıs 1920 nüshasında ise *Sada-yı Millet* grubuyla alakalı uzun bir yazı çıkmıştı. Sada-yı Millicilerin halkı "iğfal" ederek anavatanlarından ayırdığını vurgulayan yazıda, İngilizler Batum'dan ayrıldıktan sonra şehrin geniş muhtariyet çerçevesinde Müslüman Gürcülerinin olacağını söylemekteydiler (*İslam Gürcistanı*, 20 Mayıs 1336/1920, n. 364, s. 1). Fakat ileride İngilizler Batum'u Gürcülere devrettiğinde muhtariyet verilmediği gibi, Tahlisçilerin lideri Abaşidze Gürcüler tarafından vurulacaktı.

İngiliz hükümetinden bölgesel İngiliz yetkililerine gelen Batum'un tahliye edileceği ve Gürcülere devredilme ihtimalinin olduğu haberlerinin yanında, İslam Cemiyeti'nin Mustafa Kemal Paşa ile birlikte hareket edeceğini ilan etmesi üzerine 24 Mayıs 1920 tarihinde İngilizler İslam Cemiyeti'nin merkezini basmışlardı. Bu baskın neticesinde İslam Cemiyeti, merkezini değiştirmeyi düşünmüş ve Türkiye'den tekrar yardım istemişti. Türk yetkilileri ise ilk başta 20 sandık Rus cephanesi göndermişlerdi². Bu arada İslam Cemiyeti Başkanlığı'nı yürüten Necati Efendi'nin hareketlerinden Türk yetkilileri şüphelenmekteydi. İngilizlerle yakın ilişkiler kuran bu kişinin değiştirilmesi arzu edilmekteydi³. Nitekim kısa bir süre içinde İslam Cemiyeti'nin yeni Başkanı Keskinzâde Mehmet Efendi olmuştur⁴.

¹ ATASE, İSH, K: 914, G: 80, B: 80-5, 3. Fırka Kumandanlığı'na (24 Mayıs 1920).

² ATASE, İSH, K: 914, G: 288, B: 88-1, 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (27 Mayıs 1920).

³ ATASE, İSH, K: 914, G: 64, B: 64-3, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (30 Mayıs 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 914, G: 85, B: 85-1 (26 Mayıs 1920).

İngiliz Savaş Bakanlığı, Gürcülerin Çürüksu ve Artvin'i işgal etmelerine rağmen, asıl tehlikenin Bolşeviklerle işbirliği yapmasından şüphe edilen Türkler olduğunu söylemekteydiler. Batum'a olası bir Türk saldırısına karşı, Gürcülerin hassasiyetleri olduğu vurgulanmaktaydı¹. Yerel İngiliz yetkilileri ise ikili oynamaya devam etmekteydiler. İngilizler tekrar Gürcüler lehine dönmüşlerken şimdi de Gürcülerin Batum'a saldırmaması için önlemlerini artırmaya devam etmekteydiler. Demiryoluna yakın bölgeleri silahlı haydutlardan temizlemeye çalışmışlar², çatışmaların hiç eksik olmadığı Çürüksu'ya 350 Hintli Müslüman efradı ile 3 makineli tüfek ve 2 adet 7.5'lük sahra topu göndermişlerdi. Bunun dışında, Batum İslam Cemiyeti, Çürüksu'daki millî teşkilata ait milisleri İngilizlerin emrine vermişti³. Bu alınan önlemlerden sonra Gürcüler, Çürüksu mıntikasından tamamen eski hudutlarına çekilmişlerdi. Hudut İslam Cemiyeti'nin 200 kişilik ileri karakol kuvveti tarafından işgal edilmişti⁴. İngilizlerin, birkaç gün önce bastıkları İslam Cemiyeti'nin milislerini, Gürcülerin Çürüksu'dan temizlenmesi için kullanmaya kalkışması aslında Batum'un paradoksunu göstermekteydi. İngilizlerin politikaları devamlı değişmekteydi.

Gürcülerin çekilmesinden sonra İngilizler, Çürüksu ahalisine, artık vazifelerinin sona erdiğini ve hanelerine dağılmalarını tavsiye etmişler ve bundan sonra hududu İngilizlerin muhafaza edeceklerini ve müsterih olmalarını bildirmişlerdi⁵. Fakat Gürcüler, Çürüksu'dan atılsalar bile, şehrin hemen dışında bulunmaktaydılar. Bu nedenle problem devam etmekteydi. Nitekim İngiltere Kafkasya Yüksek Komiseri Harry Luke da Batum'da çıkan sorunların ve isyanların Gürcü birliklerinin hareketlerinden kaynaklandığını ifade etmekteydi. Aslında bu ifadeden, tüm çabalara rağmen İngiliz komutanın Gürcülerin etki sahasını sınırlandıramadığını⁶ itiraf ettiği de ortadaydı.

¹ NA, FO, 371/4944, E5596/1/58, War Office to Foreign Office (31 Mayıs 1920).

² NA, FO, 371/4941, E7074/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (25 Mayıs 1920).

³ ATASE, İSH, K: 914, G: 85, B: 85-1 (26 Mayıs 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 914, G: 288, B: 88-1a (27 Mayıs 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 914, G: 64, B: 64-3, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (30 Mayıs 1920).

⁶ NA, FO, 371/4940, E6285/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (5 Haziran 1920).

Çürüksu'daki Gürcü birlikleri geri çekilse de Artvin, Ardanoç, Şavşat ve Hula hâlâ Gürcü işgali altındaydı. Hula kasabasına bir taburluk takviye kuvveti de gelmişti¹. Fakat Gürcüleri memleketlerinde istemeyen Hula Müslüman ahalisi ile Gürcüler arasında her an tekrar bir çatışma başlayabilirdi. Nitekim 1 Haziran 1920'de Hula'da savaş tekrar başlamıştı². 11 subay, 480 asker ve 2 sahra topundan meydana gelen Hula'daki Gürcü müfrezesi, Acaralı Müslümanlar tarafından kuşatılmıştı³. Meydana gelen savaşta, Müslümanlar Gürcüleri yenmişler ve Hula'yı tekrar ele geçirmişlerdi. Müslümanların bir ölü ve bir yaralı kaybı olurken, Gürcülerin ise iki subay olmak üzere sekiz ölü ve altı yaralısı vardı⁴. Müslümanlar ayrıca, 11 subay 450 nefer esir almışlar ve 2 cebel topu, 4 4 makineli tüfek, 5 telefon takımı, 341 tüfek, 18 kama ve 48 beygir ele geçirmişlerdi⁵. Gürcüler yenilmelerine rağmen muharebeye devam etmek için bölgeye önemli miktarda takviye kuvveti sevk etmişlerdi⁶.

Bu arada Tiflis'te Menşevik *Borba* gazetesi Gürcülere karşı savaşı İslam Cemiyeti askerlerini "kendi kişisel çıkarları için çalışan kişiler" olarak tanımlamakta ve yerel ahalinin hiçbir şekilde desteğini alamadığını yazmaktaydı. Gazete ayrıca bu askerlerin Türk subaylar, Ruslar, Ermeniler ve Gürcistan'dan kaçan haydutlardan oluştuğunu savunmaktaydı (*Borba*, İyun/Haziran 9, 1920, n. 127(682), s. 2). Fakat gazetede, halkın desteği olmadan yaklaşık 4 aydır düzenli Gürcü birliklerine karşı 3 cephede savaşarak onları nasıl Batum'a sokmadıklarını izah edememişti. Halkın desteği olmadan bu mümkün değildi. Zaten İngilizler de çoğu kez bunu itiraf etmekteydiler.

¹ ATASE, İSH, K: 910, G: 77, B: 77-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanlığı'na (2 Haziran 1920).

² NA, FO, 371/ 4940, E6049/1/58, G.H.Q (İstanbul) to War Office (6 Haziran 1920); ATASE, İSH, K: 910, G: 72, B: 72-1, , 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (1 Haziran 1920); ATASE, İSH, K: 910, G: 77, B: 77-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanlığı'na (2 Haziran 1920).

³ NA, FO, 371/ 4940, E6219/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (6 Haziran 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 910, G: 104, B: 104-3, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (3 Haziran 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 910, G: 104, B: 104-3, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (3 Haziran 1920); ATASE, İSH, K: 871, G: 78, B: 78-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan (4 Haziran 1920); ATASE, İSH, K: 862, G: 17, B: 17-1; ATASE, İSH, K: 871, G: 78, B: 78-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 12. Kolordu Kumandanlığı'na (8 Haziran 1920); TİTE Arşivi, 24/ 73. 26 Haziran 1920.

⁶ ATASE, İSH, K: 910, G: 86, B: 86-3, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (4 Haziran 1920); ATASE, İSH, K: 862, G: 17, B: 17-1; ATASE, İSH, K: 871, G: 78, B: 78-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 12. Kolordu Kumandanlığı'na (8 Haziran 1920).

Batum ve çevresinde Müslümanlarla Gürcüler arasında yapılan savaşta Gürcü-İngiliz ilişkileri de zarar görmüştü. Tiflis gazetelerinde İngiliz aleyhtarı yazılar artarken, Gürcü yetkilileri de İngiliz yetkililere karşı üsluplarını sertleştirmişti. Bu nedenlerden dolayı Luke, Gürcü Başkanı Jordanya ile bir görüşme yapmış, İngilizlerin rahatsız olduğu noktaları başbakana anlatmıştı. Başbakan da Batum konusunda hassasiyetlerini dile getirmiş, Batum'un Gürcistan'ın bir parçası olduğunu belirtmişti. Luke ise İngiltere'nin Gürcistan'ın dostu olduğunu ve onları Bolşeviklere karşı koruyacağını, silah ve mühimmat yardımı yapılacağını belirtmişti¹. Luke'un amacının Gürcistan ile gerilen ilişkileri yumuşatmak olduğu anlaşılmaktadır.

Savaşın sonra, Gürcü hükümeti İngilizlere Gürcü esirlerinin serbest bırakılması ve Gürcistan'a silahları ile dönmeleri için başvurmuştu. İngiliz Askerî Valisi Cooke-Collis ise Luke'a silahların zaten Acarlar tarafından alındığını ve geri almasının imkânsız olduğunu söylemiş, Gürcü askerlerinin silahsız olarak Gürcistan'a dönmelerini sağlayacağını ancak subayların serbest kalmalarını sağlayamayacağını bildirmişti². İngilizlerin isteği üzerine Batum İslam Cemiyeti Hula'da almış olduğu esirleri Batum'a getirerek İngilizlere teslim etmişti. İngilizler de bu esirleri Tiflis'e göndermişlerdi³.

Böylece Müslüman-Gürcü savaşı sonra ermesine rağmen, Müslüman-Gürcü mücadelesi Batum'un İngilizler tarafından tahliyesinden sonra Gürcülere devredildiğinde yeniden alevlenecekti.

5.3.2. Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye Batum

Batum'daki Müslümanlar Anadolu'daki gelişmeleri yakından takip etmekteydiler ve Erzurum Kongresi'ne delegelerini göndermişler, Sivas Kongresi'nde ise İstanbul'da Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin toplanacağını duymuşlardı. Batum ve havalisi Müslümanları Osmanlı Mebusan Meclisi'ne seçilmelerinin Osmanlı siyaseti için uygun olup olmadığını sormaktaydılar. XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa Batum halkının bu önerisini temkinli karşılamıştı. Kazım Paşa, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde mütareke hududu dâhilindeki arazinin muhafazasına karar verildiğini

¹ NA, FO, 371/ 4941, E7080/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (1 Haziran 1920)

² NA, FO, 371/ 4940, E6219/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (6 Haziran 1920).

³ ATASE, İSH, K: 910, G: 104, B: 104-2, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (8 Haziran 1920).

hatırlatarak, Ermenilere karşı Azerbaycan ve Gürcistan ittifakına zarar verecek şekilde hudut haricine karışılmaması gerektiğini düşünmekteydi. Fakat Kazım Paşa, Batum'daki Müslümanların Paris'e murahhas gönderebilmeleri halinde, kendilerine Osmanlı murahhaslarının yapacağı temaslarla yardım edilmesini vaat edilebileceğini de belirtmişti¹. Kazım Karabekir Paşa'nın bu şekilde temkinli davranmasının nedeni Batum'dan mebus seçimindeki hukukî zorluklardı. Bunun dışında kendisinin de ifade ettiği gibi Ermenilere karşı Gürcü-Azerî ittifakına zarar vermeme düşüncesi de diğer bir nedendi. Fakat şu noktada yanılıyordu: Erzurum ve Sivas Kongresi'nde Elviye-i Selâse'nin anavatandan addedildiğine dair konuşmalar geçmişti.

Kazım Karabekir Paşa'nın tavrının aksine, bu sırada Sivas'ta bulunan Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, Elviye-i Selâse'de de Meclis-i Mebusan seçimlerinin yapılmasını münasip görmüştü². Bu suretle Elviye-i Selâse'de mebus seçimlerinin yapılmasına başlanılmış ve bunun hukukî zemini 1918 senesinde halkoylaması ile verilen ilhak kararına dayandırılmıştı³. Fakat Batum ve Elviye-i Selâse'nin diğer yerlerinde mebusların seçilmesi tamamlanmadan, Osmanlı Meclis-i Mebusanı 12 Ocak 1920'de toplanmış ve 28 Ocak 1920'de Misâk-ı Millî'yi gizli oturumda kabul etmişti. Meclis bu tarihî metni, 17 Şubat 1920'de de kamuoyuna açıklamıştı. Türk Millî Mücadele hareketinin temel taşlarından biri olarak kabul edilen Misâk-ı Millî'de, Elviye-i Selâse ile ilgili madde şu şekildeydi: “ilk serbest kaldıkları zaman, halkın genel oyu ile anavatana katılmış olan Elviye-i Selâse (Batum, Ardahan ve Kars) için gerekirse yeniden halkoylaması yapılmasını kabul ederiz”⁴. Böylece Elviye-i Selâse, Türk toprakları içinde kabul edilmiş ve onunla ilgili bağlayıcı bir hüküm metne dahil edilmiştir. Elviye-i Selâse ahalisi de Meclis-i Mebusan'a bir telgraf göndererek Osmanlı devletine merbutiyetlerini bildirmişlerdi. 26 Şubat 1920 tarihli oturumda bu telgraf okunmuştu. Bundan sonra söz alan Lazistan Mebusu Osman Nuri Bey Batum, Kars ve

¹ ATASE, ATA.ZB, K: 19, G: 92, B: 92-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Heyet-i Temsiliye'ye (19 Ekim 1919).

² ATASE, ATA.ZB, K: 19, G: 158, B: 158-1, Sivas Heyet-i Temsiliyesi'nden Erzurum Heyet-i Merkeziyesi'ne (6 Kasım 1919).

³ ATASE, ATA.ZB., K: 19, G: 158, B: 158-2, Erzurum Heyet-i Merkeziye Reisi Süleyman Bey'den Sivas Heyet-i Temsiliyesi'ne (20 Kasım 1919).

⁴ Maddenin Osmanlıca aslı şu şekildeydi: “Ahalisi ilk serbest kaldıkları zamanda âra-yı âmmeleriyle Anavatana iltihak etmiş olan Elviye-i Selâse için ledel-icab tekrar serbestçe âra-yı müracaat edilmesini kabul ederiz” (MMZC, c. I, 1992:143-144).

Ardahan'daki Müslümanların durumu ve faaliyetleri hakkında Meclis'e geniş bir açıklama yapmıştı¹.

Fakat bu arada İngilizler 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal etmiş, Meclis-i Mebusanı da basıp dağıtmışlardı. İstanbul'un işgali Batum ahalisi tarafından da üzüntü ile karşılanmıştı². Osmanlı Meclisi'nin kapatılması ise, Anadolu'da yeni bir Meclis açılmasına neden ve gerekçe olmuştu.

Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Misâk-ı Millî kararları alındığı günlerde Elviye-i Selâse'de mebus seçimleri devam etmekteydi. Oltu'da Hamşizâde Rüstem Bey mebus olarak seçilmişken, Oltu Şurası 15 Şubat 1920'de İslam Cemiyeti Reisi Ali Haydar Bey'den mebus seçimleriyle alakalı bilgi istemekteydi³. Yapılan seçimler sonucunda Oltu, Tavuskerd ve Ardahan'dan seçilen mebuslar 13 Mart 1920'de İstanbul'a gitmek üzere Erzurum'a gelmişlerdi⁴. Batum'da da mebus seçimleri yapılmış ve seçilen mebuslar İstanbul'a gitmek üzere Hopa'ya ulaşmışlardı. Fakat bu arada İstanbul'da Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması nedeniyle, bu mebusların ne olacakları meselesi gündeme gelmişti⁵. Erzurum'daki Hamşizâde Ali Rüstem, Hamşizâde Rasim ve Tahirbeyzâde Yasin Beyler Heyet-i Temsiliye'ye bir telgraf göndererek, Ankara'ya gelmek istediklerini belirtmişlerdi⁶. Heyet-i Temsiliye de XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya bu mebuslardan, yanlarında mazbatasını olanların yeni açılacak

¹ Elviye-i Selâse ahalisinden Ardahan Mümessili Hamşizâde Rasim, Çıldır Mümessili Hacı Nebizâde Kamil, Kağızman Mümessili İsmail Beyzâde Ali Rıza, Sarıkamış Mümessili Mehmet oğlu Musa, Oltu Mümessili Tahir Beyzâde Ziya, Akbaba Mümessili Kafzâde Süleyman, Zaruşad Mümessili Mustafa oğlu İbrahim, Şuragel Mümessili Yaman oğlu Mahmut ve Kars Mümessili Mehmet Ağazâde Fahrettin Beyler tarafından gönderilen telgraf şu şekildeydi:

“Meclis-i Mebusan Riyaset-i Aliyesi'ne

“Mevcudiyet ve menafi milliyemizin her türlü ihtimale karşı muhafazasını bir emel-i millî olarak kabul eden Meclis-i Ali'de bizim de Türk camia-ı milliyesi dâhilinde temin-i hukuk ve muhafaza-ı rabitamızı istirham eyeriz” (MBZC, c. I, 1992207-208).

² ATASE, İSH, K: 333, G: 170, B: 170-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan XII. Kolordu Kumandanlığı'na (22 Mart 1920).

³ ATASE, İSH, K: 396, G: 56, B: 56-1, Oltu Cemiyet-i İslamiye Reisi Ziya Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (21 Şubat 1920). Oltu Şurası'nın kuruluşu için bkz: Aydoğan, 2005:109-122; Hamşioğlu, t.y.:19.

⁴ ATASE, ATA.ZB, K: 22, G: 161, B: 161-1, Erzurum Heyet-i Merkeziye Reisi Süleyman Bey'den Ankara Müdafâ-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi'ne (13 Mart 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 349, G: 69, B: 69-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na / Heyet-i Temsiliye'ye (16 Mart 1920).

⁶ ATASE, ATA.ZB, K: 22, G: 161, B: 161-2, Elviye-i Selâse Mebuslarından Hamşizâde Ali Rüstem, Hamşizâde Rasim ve Tahirbeyzâde Yasin Beylerden Heyet-i Temsiliye'ye (19 Mart 1920).

meclise katılmalarının münasip olduğunu iletmişti¹. Bu arada Hopa'daki Batum mebusları ise Trabzon'a kadar gelmişler ve bu mebuslardan da mazbatasını alanların yeni açılacak meclise katılmaları istenmişti².

Ankara'da ise Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması üzerine yeni bir meclisin kurulması çalışmaları devam etmekteydi. Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa 19 Mart 1920'de, kolordulara, vilayetlere ve bağımsız mutasarrıflıklara Ankara'da yeni bir meclisin toplanacağını bildirmişti. Bu faaliyetler sonunda 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılmıştı.

Oltu'dan Hamşizâde Yasin Bey ve Rüstem Acar Bey, Ankara'ya gelmişlerdi. Oltu Hükümet-i Muvakkatası da 17 Mayıs 1919'da kendisini feshederek TBMM'ye katılmaya karar vermişti (Önal, 1968:84-85). Bunun üzerine Kırşehir Mebusu Müfit Bey, Meclis'in 17 Mayıs 1919 tarihli gizli celsesinde,

“Elviye-i Selâse'nin BMM'ye mebus göndermesi suretiyle anavatana iltihak ettikleri kavlen ve fiilen ve resmen sabit olmuş, ecza-yı vatandan madut bulunan mahall-i mezkur için Heyet-i İcraiyece icap eden teşkilatın yapılması vuku bulacak her türlü taarruzlara karşı muhafaza ve müdafaatın icrası şe'ran ve kanunen elzem olduğundan Heyet-i müşarünileyhaya bu babta salahiyet-i kamile verilmesini teklif ederim”

şeklinde bir takrir vermişti. Müfit Bey gibi, Erzurum Mebusu Salih Bey de aynı gün Meclis'e Elviye-i Selâse'de mülkî ve askerî teşkilatın kurulması için bir takrir vermişti. Meclis bu takrirleri oybirliği ile kabul etmişti (TBMMGCZ, c. I, 1985:30)³. Böylece Elviye-i Selâse kanunen ve resmen TBMM'ye bağlanmıştır.

Batum'dan da 1920 Mayıs ayı içerisinde TBMM'ye İmamzâde Mehmet Edip Bey (Dinç)⁴, Hahutzâde Ahmet Nureddin Efendi¹, Hicabizâde Mehmet Akif Bey (Suner)² ve

¹ ATASE, ATA.ZB, K: 22, G: 161, B: 161-3, Ankara'dan XV. Kolordu Kumandanlığı'na (19 Mart 1920).

² ATASE, ATA.ZB, K: 22, G: 161, B: 161-4, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan II. Ordu Kumandanlığı'na / Heyet-i Temsiliye'ye (27 Mart 1920).

³ Yasin Bey, Meclis'te Elviye-i Selâse'nin Türk ve Müslüman kardeşlerinden ayrılalı beri çektikleri elemeleri anlatarak, Osmanlı devleti ile birlikte asla ayrılmayacaklarını söylemişti. Yasin Bey'in duygu yüklü konuşması diğer mebuslar tarafından ağlanarak dinlenmişti (TİTE Arşivi, 28/ 91, lef: 3- 18 Mayıs 1920; *İrade-i Milliye*, 24 Mayıs 1336/1920, n. 41, s. 4). Oltu Mutasarrıfı Yusuf Ziya Bey de TBMM'ye bir telgraf göndererek merbutiyetlerini bildirmişti (TBMMZC, c. II, 1981:33-34).

⁴ Mehmet Edip Bey, 1885'te Artvin'de doğdu. Babası İmamzâde Mustafa Efendi'dir. İlk ve orta tahsilini Murgul medresesinde tamamladıktan sonra ticaret yapmaya başladı. Batum ve Tiflis bölgesinde demiryolu yapımında müteahhitlik yaptı. I. Dünya Savaşı'nda bölgenin Ruslar, Ermeniler ve Gürcüler tarafından işgalinden sonra direnişe geçen örgütlerde görev aldı. Gönüllü birliklerle işgalci kuvvetlerle savaştı. 5 Haziran 1920'de TBMM'ye Batum milletvekili olarak girdi. Hariciye, Nafia ve Tapu-Kadastro komisyonlarında çalıştı. Bakanlar Kurulu tarafından 16 Ağustos 1921 tarihinde Kars

ve Süleyman Ağazâde Ahmet Fevzi Efendi (Erdem)³ mebus olarak seçilmişlerdi⁴. Batum Mebusları'nın 5 Haziran 1920 cumartesi günü Meclis'te yapılan ikinci celsede Batum Livası İslam Cemiyeti Reisi Hüseyin Rahmi Bey tarafından gönderilen mazbataları okunarak mebuslukları kabul edilmişti. Edip, Ahmet ve Akif Beyler Batum mebusu, Ahmet Fevzi Efendi ise Şavşat mebusu olarak Meclis'e intihap etmişti. Daha sonra Batum mebusları kürsüye kadar gelerek TBMM Reis-i Sanisi Celaleddin Arif Bey ile el sıkışmış ve Batum mebusları adına Edip Bey bir teşekkür konuşması yapmıştı⁵. Batum bölgesinden son mebus Ali Rıza Bey (Acara)⁶ ise 9 Eylül 1920'de TBMM'ye

Konferansı'nda danışman olarak görevlendirildi. 4 Mart 1922'de Meclis'e döndü. I. Dönem'de milletvekilliği sonra erince memleketinde tüccar ve müteahhit olarak çalıştı. 8 Ekim 1963'te Artvin'de öldü (Çoker, c. III/3, 1995:149-150).

¹ Ahmet Nureddin Efendi, 1887'de Çürüksu'da doğdu. Hahutzâde Mahmut Efendi'nin oğludur. Mustafa Kemal Paşa tarafından 4-11 Eylül tarihlerinde toplanan Sivas Kongresi'ne Bursa delegesi olarak katıldı. Şeyhülislam Dürrizâde Abdullah Efendi'nin fetvasına karşılık Mustafa Kemal Paşa'nın talimatıyla Ankara Müftüsü Mehmet Rifat Efendi tarafından hazırlanan Ankara Fetvası'nı, "Dâr-ı Mezkûr Muallimlerinden Ahmed" ismiyle imzalayanlardandır. 1 Mayıs 1920'de Batum'dan milletvekili seçilmiş ve 3 Haziran 1920'de Meclis'e katılmıştır (Çoker, c. III/3, 1995:146; Sarıkoyuncu, c. II, 1997: 117-118).

² Ahmet Akif Bey, 1877 Artvin'de doğdu. Babası Ali Osman Efendi'dir. İlk ve orta tahsil hayatından sonra ticaret yaptı. I. Dünya Savaşı'nda bölgenin Ruslar ve Ermeniler tarafından işgali üzerine direnişçilere katıldı. Batum milletvekili olarak, 3 Haziran 1920'de TBMM'ye katıldı. Temmuz ayında İngilizler tarafından Batum'un tahliyesi üzerine bölgede teşkilat kurmak üzere Batum Milletvekilleri Ahmet Fevzi ve Ahmet Nureddin ile birlikte Meclis Genel Kurulu tarafından süresiz izinli sayıldı. 24 Eylül 1921'de buradaki görevi sona erdi ve Meclis'e geri döndü. Milletvekilliğinden sonra Artvin'e dönerek ticaretle meşguliyetini sürdürdü. 18 Şubat 1944'te öldü. Rusça bilmekteydi (TBMM Arşivi, dosya no: 7, sicil no: 39; Çoker, c. III/3, 1995:143).

³ Ahmet Fevzi Efendi, 1885'te Şavşat'ta doğmuştur. Babası Süleyman Ağa'dır. İlk ve orta tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra, 1904'te İstanbul'a gelerek Darülhilafe Medresesi'nde tahsiline devam etmiş ve 14 yıl İstanbul'da kalmıştır. Darülfünun'un Hukuk Mektebi'nde I. sınıfta okurken mütarekenin ilanı üzerine 1918'de Şavşat'a giderek Şavşat Müftülüğü görevini üstlendi. Mustafa Kemal Paşa'nın direktifiyle bölgesinde Kuva-yı Milliye teşkilatı kurdu. 3 Haziran 1920'de TBMM'ye Batum milletvekili olarak katıldı. Meclis tarafından Konya'ya Milli Mücadele'nin hedef ve amaçlarını anlatmak için gönderildi. İngilizlerin Batum'u tahliyesi üzerine, Gürcü işgaline karşı teşkilat kurmak için TBMM Genel Kurulu'nca diğer Batum milletvekilleri Akif ve Nuri Beylerle birlikte 8 Eylül 1920'de görevlendirildi. 7 Ağustos 1921'de bu görevine son verildi ve Meclis'e geri döndü. Milletvekilliği I. Dönem'de sona erince memleketine geri döndü. 1931-1936 yılları arasında Şavşat Belediye Başkanlığı, 1936-1938 yıllarında Arazi Tahrir Komisyonu Başkanlığı, 1938-1947 yılları arasında da Çoruh İl Genel Meclisi Üyeliği yapmıştır. 24 Ekim 1974'te ölmüştür (TBMM Arşivi, dosya no: 7, sicil no: 40; Çoker, c. III/3, 1995:144-145).

⁴ NA, FO, 248/1282/128, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (8 Temmuz 1920).

⁵ 1 Mayıs 1920 tarihli Batum Livası Cemiyeti Reisi Bibinzâde Hüseyin Rahmi ve azaların imzaladığı Edip, Ahmet ve Akif Efendilere ait mazbata şu şekildeydi: "Kuva-yı Milliye tarafından vürud eden emre tevfikân Batum Livası'ndan İmamzâde Mehmet Edip, Hahutzâde Ahmet ve Hicabizâde Akif Efendiler mebus intihab edilerek işbu musaddak itimatname ile makam-ı aidine izam kılıldığı maruzdur". Şavşat'tan seçilen Ahmet Bey'in mazbatası ise ayrı olarak sunulmuştu (TBMMZC, c. II, 1981:90-91).

⁶ Ali Rıza Bey, 1879'da halen Gürcistan sınırları içerisindeki Batum'a bağlı Yukarı Acara kazasında doğdu. Feyzizâde Dursun Efendi'nin oğludur. İlk ve orta tahsilini Yukarı Acara ve Batum'daki medreselerde tamamladıktan sonra İstanbul'da bulunan Medrese-tül Kuzat'tan (Kadı Okulu) 14 Haziran 1916'da mezun oldu. I. Dünya Savaşı'nda bölge Rus işgali altına girince direniş kuvvetlerine

iltihak etmişti (TBMMZC, c. IV, 1981:44)¹. Böylece Batum, TBMM’de beş mebus ile temsil edilmeye başlanmıştı.

5.3.3. Türk-Sovyet İlişkileri ve Ermeni Harekâtı Tartışmaları Sırasında Batum

Ankara’da TBMM kurulduktan hemen sonra 26 Nisan 1920’de Kazım Karabekir Paşa vasıtasıyla Sovyet Rusya’ya ilk teklif gönderilmişti. Teklifte “eğer Sovyet Rusya Gürcistan üzerine askerî harekât düzenleyerek İngiliz kuvvetlerini buradan çıkarmayı temin ederse, Türkiye hükümeti de Emperyalist Ermeni hükümeti üzerine askerî harekât icrasını gerçekleştirmeyi taahhüt eder” şeklinde bir madde vardı². Kazım Karabekir Paşa, bu teklifi İbrahim Tali Bey aracılığıyla Moskova’ya Trabzon ve Novorosisk yoluyla göndermişti. 8 Mayıs 1920’de yola çıkan İbrahim Tali Bey, 20 Mayıs’ta Moskova’ya gelmiş ve teklifi Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin’e ulaştırmıştı (Yerasimos, 2000:151-152). Bu şekilde TBMM ile Sovyet Rusya arasında ilk ilişkiler başlamış oldu.

Bu arada Kazım Karabekir Paşa, sürekli Türk sınırını tecavüz eden Ermeniler³ üzerine harekât yapılması için Ankara’yı sıkıştırmaktaydı. Fakat Ankara, Sovyet Rusya’nın bu konuda ne düşündüğünü öğrenmeden bir harekâta girişilemeyeceğini belirtmekteydi (Karabekir, 1969:661-663)⁴. Bu nedenle, Sovyet Rusya ile daha ciddi ilişkiler kurmak için Moskova’ya bir heyet gönderilmesi gündeme gelmişti. 3 Mayıs 1920’de Ankara’da hükümet kurulduktan sonra Hariciye Vekili Bekir Sami Bey ile İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey’in Moskova’ya gönderilmesi kararlaştırılmıştı (Tengirşenk, 1967:146). TBMM hükümeti heyete 8 Mayıs’ta Moskova’ya iletecekleri teklifi vermişti. 11 Mayıs’ta Ankara’dan yola çıkan heyet Erzurum’a ancak 25 Mayıs’ta varmıştı

katıldı. Batum İslam Cemiyeti’nin kurulmasına öncülük etti ve yönetim kuruluna girdi. 6 Eylül 1920’de TBMM’ye katıldı. Meclis’te Hariciye, Şer’iye ve Evkaf ile Adalet komisyonlarında çalıştı. I. Dönem’de milletvekilliği sona erince Kocaeli-İhsaniye köyünde bir müddet çiftçilik yaptı. 2 Haziran 1931’de Uşak Mahkemesi Aza Mülazımlığı’na tayin edildi. 6 Şubat 1935’te hâkimlikten istifa etti. 20 Haziran 1935-12 Ağustos 1938 arasında P.T.T. Genel Müdürlüğü’nde avukatlık yaptı. Daha sonra Ankara’da avukatlık yapmaya başladı. 11 Ağustos 1969’da öldü (Çoker, c. III/3, 1995:147-148).

¹ Fahri Çoker Ali Rıza Bey’in Meclis’e intihabının 6 Eylül’de yapıldığını söylemektedir (Çoker, c. III/3, 1995:147-148).

² Teklif aslında Kazım Karabekir Paşa’nın aynı gün TBMM’ye gönderdiği taslak metnin biraz değişmiş haliydi. Kazım Karabekir’e gönderilen teklifin bir başlığı bulunmamaktaydı. XV. Kolordu Kumandanı metne, “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Moskova Sovyet Hükümetine birinci teklifnamesidir” şeklinde bir başlık eklemiştir (Karabekir, 1969:626-627).

³ Ermeni çeteleri 1919 ortalarından itibaren Kosor (HTVD, 1953, sayı: 4, belge no: 77) ve Bardız-Oltu Bölgesinde Türk sınırlarına saldırılarda bulunmaktaydılar (HTVD, 1954, sayı: 9, belge no: 204).

⁴ Ankara’nın diğer bir tereddüdü ise San Remo’da devam eden barış görüşmelerinin sonucunun ne olacağıydı.

(Yerasimos, 2000:151-152)¹. Böylece heyetin Moskova yolundaki uzun yolcuğu başlamıştı.

Moskova hükümeti ise 7 Mayıs'ta Gürcistan ile bir antlaşma imzaladıktan sonra, 21 Mayıs'ta Ermenistan'ı bir antlaşma yapmak üzere Moskova'ya davet etmişti. Ayrıca, Moskova'ya 16 Mayıs'ta Halil Paşa ile Fuat Sabit Bakû'den, 27 Mayıs'ta ise Enver Paşa, Cemal Paşa, Dr. Bahattin Şakir ve Bedri Beyler Almanya'dan gelmişlerdi. Bu kişilerin teşebbüsleri sonucunda Türkiye'ye yardım edilmesi kararlaştırılmıştı².

İbrahim Tali Bey'in Moskova'ya götürdüğü Ankara'nın ilk teklifini değerlendiren Çiçerin, Türkiye'nin bir Ermeni harekâtında bulunmaması ve Ermenistan ile Türkiye arasında arabuluculuk yapabileceği şeklinde Türkiye'ye cevap vermeyi düşünmekteydi. Ancak Moskova'ya Ermeni heyetinin de gelmesi dolayısıyla Ankara'ya bir cevap verilmesi 4 Haziran'a kadar geciktirilmiştir. 30 Mayıs'ta Moskova'ya gelen Ermeni heyetiyle görüşen Çiçerin'in yardımcısı Karahan, Ermenilere Sevr antlaşması taslağında yer alan "Büyük Ermenistan" projesinden vazgeçmesi halinde Van ve Bitlis'in kendilerine verileceğini teklif etmişti (Yerasimos, 2000:145). Çiçerin'in bu teklifi İtilaf devlerinin kontrolündeki "Büyük Ermenistan" yerine, Sovyetlerin kontrolünde "Orta Ermenistan"ın tercih edilmesi şeklindeydi.

Ankara-Moskova arasındaki ilişkiler kurulmaya çalışılırken, Ermenilerin Müslümanlar üzerindeki baskıları ve tecavüzleri artınca, Kazım Karabekir Paşa, 30 Mayıs 1920'de TBMM'ye Ermenistan üzerine seferin artık kesinlikle başlaması gerektiğini bildirmişti (Karabekir, 1969:714-715). Bu harekâta Erzurum'a gelen Bekir Sami ve Yusuf Kemal Beyler de destek vermişlerdi (Tengirşenk, 1967:147). Kazım Karabekir Paşa'nın bu telgrafını 1 Haziran 1920'de görüşen Heyet-i Vekile askerî hareket zamanının gelmediği ve 3 fırka ile bunun başarılamayacağı cevabını vermişti (Karabekir, 1969:716-717; ATTB, c. IV, 1964:334-337). Bunun üzerine XV. Kolordu Kumandanı, 4 Haziran

¹ *Albayrak* gazetesi bu iki kişinin Erzurum'da çok büyük bir kalabalık tarafından büyük bir coşkuyla karşılandığını yazmaktadır (*Albayrak*, 31 Mayıs 1336/1920, n. 94, s. 1).

² Sovyet Rusya, Türkiye'ye 1.000.000 altın lira, 60.000 tüfek, 180 milyon fişek, 108 sahra topu ve 12 ağır top vermeye karar vermişti. Ancak, bu yardım açıklanmayacak ve gizli tutulacaktı (Yerasimos, 2000:144-145). Türkiye yoğun bir şekilde Sovyet Rusya ile ilişki kurmak için çabalamaktaydı. Bu çabadan oldukça şüphelenen *The Times* gazetesi 10 Haziran 1920 tarihli nüshasında "*Bolshevists and Turks*" adlı makalede Ortadoğu'da bu iki devletin entrika peşinde olduğunu yazmaktaydı (*The Times*, June/Haziran 10, 1920, n. 42433, s. 12). Oysaki bu iki devlet özellikle Türkiye henüz kurtuluş mücadelesi vermekteydi.

1920'de daha detaylı ve uzun bir telgraf göndererek Ermeni Harekâtı'nın gerekliliğinden bahsetmiş ve hiç olmazsa Soğanlı dağlarına kadar olan yerin işgaline izin verilmesini istemişti (Karabekir, 1969:721-724). Sonunda Heyet-i Vekile, Şark Cephesi Kumandanı'nın istediği yerlerin işgaline izin vermişti (Karabekir, 1969:727; ATTB, c. IV, 1964:337-338; *Christian Science Monitor*, November/Kasım 29, 1920, s. 10). Bunun üzerine, 7 Haziran 1920'de XV. Kolordu Kumandanlığı seferberlik kararı almış (Karabekir, c. I, 2009:681) ve 18 Haziran'da bunu halka ilan etmişti. 13/14 Haziran'da da TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa imzasıyla Ermenistan Cumhuriyeti Askerî Komutanlığı'na Ermenistan üzerine yapılacak askerî harekâtın gerekçelerini içeren bir mektup gönderilmiş, yine aynı gün Kazım Karabekir Paşa kumandanlığında Şark Cephesi kurulmuş ve harekâtın başlanma tarihi de 23 Haziran 1920 olarak belirlenmişti (TİH, c. III, 1995:93, 99-100).

Ermeni harekâtının başlayacağı tam bu sırada Moskova'nın, Ankara hükümetinin ilk teklifine cevabı Ankara'ya ulaşmıştı. Moskova cevabını aslında 4 Haziran'da İbrahim Tali Bey'e vermiş, o da yola çıkarak Trabzon'a 14 Haziran'da gelmiş ve buradan Moskova'nın cevabını TBMM'ye telgrafla iletmışti (Yerasimos, 2000:146). Moskova'nın cevabı Türkiye'nin bağımsızlığı tanınacağı gibi, Misak-ı Millî'yi de kabul eder gibi gözükten maddeler ihtiva etmekteydi. Batum gibi diğer bölgelerde yaşayan halkın kendi kaderini kendi elleriyle tayin etme hakkının olması vurgulanmaktaydı. Ayrıca, Ermenistan hududu meselesinin barış yoluyla çözülmesi gerektiğini ve Sovyet Rusya'nın da arabulucu olabileceğini söylemişti¹. Mustafa Kemal Paşa, Çiçerin'in Ermenistan ile arabulucu olma teklifini kabul eden bir mektubu (*İleri*, 22 Teşrinievvel 1337/22 Ekim 1920, n. 993, s. 1; AMDP, 1992:162-166), tekrar İbrahim Tali Bey ile

¹ DVP, c. II, belge 372, s. 554-557; SDFP, 1951:187-188; Karabekir, 1969:735; *Albayrak*, 5 Temmuz 1920, n. 99, s. 1; AMDP, 1992:157-161. Moskova'nın Ankara'ya bu cevabını duyan Kafkas hükümetleri tepkilerini Moskova'ya iletmışlerdi. Çiçerin ise Tiflis'teki Sovyet elçisi Sergei Mironoviç Kirov'a gönderdiği bir telgrafta Moskova hükümetinin Ankara'ya verdiği cevapta Misak-ı Millî'yi ancak bir ilke olarak kabul ettiklerini, bunun Batum'da halkoylamasının yapılması gerektiği anlamına gelmediğini, bu konuda Gürcistan hükümetine güvence verebileceğini belirtmişti (Yerasimos, 2000:147). Sovyet Rusya'nın Türkiye ve Gürcistan yetkililerin farklı şekillerde cevap vermesinin nedeni dengeleri gözetmesinin dışında, Türkiye ile ilişkilerin henüz hangi zeminde olması gerektiğinin bilinememesinden de kaynaklanmaktaydı. Aynı şey Türkiye için de geçerliydi. Nitekim TBMM hükümeti Kazım Karabekir Paşa'nın Ermeni harekâtına başlama isteğini devam suretle ertelemekteydi. Bunun nedeni Bolşeviklerin bu konuda ne düşündüklerini tam olarak bilememesinin dışında barış antlaşması arifesinde olunan batının da buna sert tepki gösterebileceği endişesiydi. *The Times* gazetesi ise Çiçerin'in Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği cevabı, Sovyet Rusya ile Gürcistan arasındaki 7 Mayıs tarihli antlaşmaya zıt olduğu için, "*Sovyet Rusya'nın Gürcistan'a hilesi*" olarak değerlendirmişti (*The Times*, July/Temmuz 22, 1920, n. 42469, s. 11).

Moskova'ya göndermişti¹. Ayrıca, Kazım Karabekir Paşa'dan da Ermeni harekâtını durdurmasını emretmişti (ATTB, c. IV, 1964:339-340). Böylece Ermeni harekâtı bir kez daha tehir edilmiş oldu.

Bu arada Erzurum'da bekleyen heyet, Trabzon'a gelmiş ve buradan 11 Temmuz 1920 tarihinde ayrılarak, Tuapse üzerinden 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya varmıştı². Böylece, Türk-Sovyet ilişkileri açısından yeni bir sayfa açılmıştı. Fakat bu arada İngiltere açısından Kafkasya'da önemli gelişmeler olmuş, Batum'daki İngiliz birlikleri Temmuz ayı içerisinde tahliye edilmişlerdi. Bu nedenle bu iki devlet açısından da Batum meselesinin farklı boyutlara taşınması muhtemeldi.

5.3.4. Batum'da Pontus Meselesi

Osmanlı devletinde Pontusçuluk faaliyetleri öteden beri Pontus Cemiyeti tarafından gerçekleştirilmişti. İlk Pontus Cemiyetleri, 1904 yılında Merzifon'da Amerikan Koleji'nde öğrenim gören Rumlar tarafından, "Rum İrfanperver", "Rum Bilgisever" ve "Pontus" adlarında kurulan cemiyetlerdi (*Pontus Meselesi*, 1995:51). Daha sonra cemiyetler birleşerek Pontus Cemiyeti'ne dönüşmüştü. Merkezi önce Paris, sonra İstanbul olan bu cemiyetin amacı, Karadeniz kıyısı boyunca Zonguldak'tan Batum'a kadar olan bölgede Pontus Cumhuriyeti adıyla bir devlet kurmaktı (TBMMGCZ, c. III, 1985:398)³. Cemiyete Patrikhane'nin⁴ dışında Anadolu'daki Rum Metropolitleri de destek vermekteydiler. Bu faaliyetlere en fazla destek veren kişi ise Trabzon Metropoliti Hrisantos* olmuştur. Patrikhane'den sonra Pontusçuluk faaliyetlerindeki en etkili kişi

¹ İbrahim Tali Bey, 28 Haziran 1920'de Trabzon'dan Moskova'ya gitmek üzere yola çıkmıştır (Yerasimos, 2000:149).

² Ermenistan yolu kapalı olduğu için heyet Moskova'ya deniz yolu ile gitmeye karar vermişti. (Tengirşenk, 1967:149-151). Türk heyetinin Moskova'ya vardığı gün *Açıkgöz* gazetesi "İngiltere'ye karşı Bolşevik-İslam İttifakı" başlıklı bir haberi manşetten vermişti (*Açıkgöz*, 19 Temmuz 1336/1920, n. 63, s. 1).

³ Batum bu cumhuriyetin sınırları içerisinde değildi. Çünkü Pontus meselesine ilk başlardan en büyük destek veren devletin Rusya olduğu (Çapa, 2001:54) ve Batum'un da Rus sınırlarında bulunduğu için, kurulması planlanan bu cumhuriyete o zamanlar Batum dâhil değildi.

⁴ Rum Patrikhanesi'nin Pontosculuk faaliyetleri için bkz: Atalay, 2001; Macar, 2003; Şahin, 1980; Okur, 2007.

* Gümilcine'de doğan Hrisantos, Heybeli Ada Ruhban Okulu'nu bitirdikten sonra, Almanya ve İsviçre'ye giderek tahsilini tamamlamıştı. 1913 yılında 32 yaşındayken Trabzon Metropoliti yapılmıştır. Ortodoks

olan Trabzon Metropolit, Anadolu'daki Pontusçuluk faaliyetlerinin liderliğini yapmaktaydı¹. Pontus hareketinin diğer önemli kişisi ise, Marsilya'da ticaret yapan Giresunlu Konstantin Konstantines idi (Kitsikitis, 1974:231).

Batum'da ilk Pontus teşkilatı, Rum asıllı General Ananyos tarafından Pontus Rum Fırkası adı altında 1917'de kurulmuş, fakat Rus ihtilali olunca fırka dağılmıştı (*Pontus Meselesi*, 1995:53). Bu komite daha sonra Batum'da Ryder isimindeki birisi tarafından tekrar kurularak², Pontus Millî Meclisi adını almıştı (*Pontus Meselesi*, 1995:170). Meclis hükümet gibi hareket etmekteydi. Batum Pontuscularının *Elefteros Pontus* isminde bir de gazeteleri vardı³. Batum Rum Milli Meclisi, Trabzon Metropolit Hrisantos'un direktifleriyle faaliyet göstermekteydi. Hrisantos da sıklıkla bu şehre gelerek, komite ve Rum cemaati ile görüşmelerde bulunmaktaydı.

Patrikhane, I. Dünya Savaşı'ndan sonra açılan Paris Barış Koferansı'na aralarında Hrisantos'unda bulunduğu bir heyet göndermişti (*Pontus Meselesi*, 1995:72). Hrisantos, 2 Mayıs 1919'da Paris Konferansı'na bir nota sunmuştu. Pontus Cumhuriyeti'nin kurulmasını isteyen bu notayı⁴, İtilaf devletleri kabul etmemişti. Çünkü bu bölgeleri Ermenilere vermeyi planlamaktaydılar. Paris'te umduğunu bulamayan Hrisantos, Londra'ya geçmiş, fakat orada da istediğini elde edememişti (Özel, 1991:122-123; Okur, 2007:260-262). Metropolit 9 Kasım 1919'da Trabzon'a geri dönmüştü (HTVD, 1955, sayı 11, belge no: 76).

kilisesinin Bizansçı çizgisindedir. Bütün hayatını bir Pontus Cumhuriyeti kurulması için geçiren Trabzon Metropolitinin iki kardeşi Antaş ve Yorgi de aşırı birer Pontusçuydular. 1922 yılında Anadolu'daki isyan hareketinde başarısız olunca Yunanistan'a sığınan Hrisantos, daha sonra Atina başpiskoposu ve Yunanistan kilisesinin şefi olmuştur (*Pontus Meselesi*, 1995:72; Atalay, 2001:93-94; Yerasimos, 1994:365). Hrisantos'un hayatında ilginç ayrıntı, Ruslar 1916 yılında Batum'u işgal ettikleri zaman, Türklerin Trabzon'un idaresini Hrisantos'a bırakmalarıydı (*Chicago Daily Tribune*, March/Mart 13, 1920, s. 1).

¹ Metropolitte çevre bölgelerden gelen mektuplardan bu rahatlıkla anlaşılmaktadır (*Pontus Meselesi*, 1995:72-82).

² ATASE, İSH, K: 100, G: 13, B: 13-5, XV. Kolordu Kumandanı Vekili Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (20 Kasım 1919).

³ ATASE, İSH, K: 393, G: 146, B: 146-1, 3. Fırka Kumandanı Atıf Bey'den 3. Fırka Kumandanı Miralay Rüştü Bey'e / 9. Fırka Kumandanı Kaymakam Halit Bey'e (3 Ocak 1920); ATASE, İSH, K: 393, G: 93, B: 93-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan TMK'ye (18 Aralık 1919).

⁴ Hrisantos notasında, kendilerinin Pontus dedikleri bölgede 600.000 Rum'un yaşadığını, buna Rusya ve Kafkasya'ya göçen 250.000 Rum'un da eklenmesi durumunda 850.000 Rum'un bölgede varlığından bahsetmiş ve bölgede bağımsız bir Pontus Cumhuriyeti'nin kurulmasını istemişti (NA, FO, 371/ 3659, The Euxine Pontus Question Memorandum submitted to the Peace Conference by Mr. Chrysanthos 2 May 1919; *Pontus Meselesi*, 1995:107-110).

Rumlara verdiği haberlerde, İtilaf devletlerinin Pontus Cumhuriyeti'nin kurulmasını kabul etmediğini söylemek yerine, İtilaf devletlerinin barış antlaşmalarına Rumları ilgilendiren birçok madde koyacağını söylemeyi tercih etmişti (Okur, 2007:263). Hrisantos, Rumların ümitlerini kırmayıp çalışmalarına devam etmeleri için böyle bir yol izlemişti. Hrisantos, Rumlara karşı bu tür beyanatlarda bulunurken, Trabzon'da çıkan *İstikbal* gazetesi başyazarı Faik Ahmet Bey ile yaptığı görüşmede, Trabzon için Ermeni idaresi ihtimali olmadığını, bu ihtimali ortadan kaldırmak için çalıştığını ve ayrıca Türkiye'nin menfaatlerine gereği kadar dikkat ettiğini söylemişti (Çapa, 2001:60-61). Metropolit, Trabzon Mevkii Müstahkem Kumandanı ile yaptığı görüşmede ise yukarıda zikredilen ifadeleri tekrarladıktan sonra, Ermenilere karşı birlikte çalışma teklifi yapmıştı¹. Fakat Türk yetkililerinin Metropolit hakkındaki tereddütleri devam etmekteydi.

Hrisantos, Barış Konferansı'nda Trabzon'un Ermenilere verilmesi nedeniyle, faaliyetlerini Trabzon'dan Batum'a kaydırmayı düşünmüştü. Hrisantos'u bu harekete iten diğer bir neden de Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa etrafında bir hareketin ortaya çıkmasıydı. Trabzon, Samsun ve çevresi bu hareketin faaliyet alanı içerisindeydi. Nitekim Batum Rum Millî Meclisi, Hrisantos'a bir mektup göndererek, Trabzon'un Kemalistlerin idaresi altında bulunması nedeniyle “*vatanlarının son dakikalarını geçirdiğini*” söylemekteydi (*Pontus Meselesi*, 1995:180, 183). Rumlar, Türklere Ermenilere karşı bir ittifak kurmak için başvurmasına rağmen, Türkleri kendileri için en büyük tehlike olarak görmekteydi.

Trabzon Metropolit Hrisantos, Kasım 1919 ayında Batum'u da içine alan bir seyahat planlamıştı. Bu seyahatin amacı Batum ve çevresindeki Pontus faaliyetleri incelemek ve bir cumhuriyetin kurulması için zemin aramaktı. Türk yetkililerine Batum'a gidiş sebebini, Karadeniz kıyılarında bir Pontus Cumhuriyeti'nin kurulması için çalışan Pontus Cemiyeti'nin Batum'daki idarecileri ile görüşerek, böyle bir teşebbüsten vazgeçirmek ve Osmanlı idaresi altında yaşamaları için nasihatte bulunmak olarak açıklayan Metropolit Hrisantos, 10 Kasım 1919 akşamı İngiliz Loyd vapuruyla

¹ ATASE, İSH, K: 100, G: 9, B: 9-2, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (19 Kasım 1919).

Trabzon'dan Batum'a hareket etmişti¹. Bu açıklamalarına rağmen, Türk yetkilileri Hrisantos ve onunla hareket eden Rumları yakın takibe almıştı (Atalay, 2001:150). Bu arada, Londra'daki İngiliz yetkilileri Rumların istedikleri talepleri yerine getirmese de, Kafkasya ve Karadeniz'deki İngiliz yetkilileri Ermeni, Rus ve Gürcülerle olduğu gibi Rumlarla da ilişkilerini sürdürmekteydiler. Öyle ki, Batum'da Rumlardan oluşan milis ve jandarma teşkilatı dahi kurmuşlardı².

Trabzon Metropolit, Batum'da Pontus Komitesi Başkanı Yuvanidis ve liderlerden Teofilaktos ve Bünyadoğulları tarafından karşılanmıştı³. Yaklaşık bir hafta kaldığı Batum'da⁴ faaliyetlerine hemen başlayan Hrisantos, Batum Pontus Komitesi'nin davetiyle toplanmış Rumlara, düşünceleriyle ilgili uzun bir konuşma yapmıştı. Bu nutukta, Avrupa'da gördüğü ve temasta bulunduğu şahıslardan aldığı fikirlerden bahsetmişti⁵. Metropolit, ayrıca Batum Rum Kilisesi'nde de ahaliye hitapta bulunarak, onlara bir konuşma yapmış⁶, buraya resmî bir vazife ile gönderilmediğini belirtmişti⁷. Hrisantos Batum'daki faaliyetlerini tamamladıktan sonra Tiflis'e gitmişti⁸. Tiflis'te Yunanistan ile Gürcistan arasında bir ittifakın imzalanması için teşebbüslerde

¹ ATASE, İSH, K: 393, G: 45, B: 45-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanlığı'na (C. 16 Kasım 1919); ATASE, İSH, K: 100, G: 13, B: 13-4, XV. Kolordu Kumandan Vekili Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (20 Kasım 1919).

² Aynı zamanda, 16 Kasım 1919'da Trabzon'a gelen İngiliz mümessili, Trabzon Mevkii Kumandanı'na Hrisantos'un Batum'daki çalışmalarını övmüştü. İngiliz mümessile göre Metropolit Batum'u müdafaa için çalışmaktaydı (ATASE, İSH, K: 39, G: 110, B: 110-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 16 Kasım 1919). İngilizlerin, Hrisantos ile yakın ilişki içerisinde olmaları üzerine Kazım Karabekir Paşa Harbiye Nezareti'ni bu metropolitin çalışmaları nedeniyle uyarıyordu (ATASE, İSH, K: 39, G: 110, B: 110-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (16 Kasım 1919); ATASE, İSH, K: 100, G: 9, B: 9-2, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 19 Kasım 1919). Çünkü İngilizlerin Trabzon'a gelme nedenlerini, Giresun ve Gümüşhane taraflarında yol keşfi yapmaları olarak göstermişlerdi. Paşa, İngilizlerin Rumlarla münasebete geçeceklerinden şüphelenmekteydi (ATASE, İSH, K: 100, G: 13, B: 13-5, XV. Kolordu Kumandan Vekili Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 20 Kasım 1919). Nitekim bir süre sonra İngilizler, Trabzon, Giresun ve Gümüşhane'de Rumlar üzerinde propagandaya başlamışlardı (ATASE, İSH, K: 393, G: 47, B: 47-1, XV. Kolordu Kumandanı Vekili Kazım Karabekir'den Trabzon Mevkii Kumandanlığı'na - 25 Kasım 1919).

³ ATASE, İSH, K: 273, G: 6, B: 6-1, , XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (13 Aralık 1919).

⁴ ATASE, İSH, K: 100, G: 19, B: 19-1 , XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (6 Aralık 1919); ATASE, İSH, K: 273, G: 5, B: 5-1, , XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (14 Aralık 1919).

⁵ ATASE, İSH, K: 90, G: 62, B:62-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'den Harbiye Nezareti'ne (13 Aralık 1919).

⁶ ATASE, İSH, K: 393, G: 85, B: 85-1, XV. Kolordu Kumandanlığı'na (13 Aralık 1919).

⁷ ATASE, İSH, K: 393, G: 147, B: 147-2, 3. Fırka Kumandanı Atıf Bey'den Bayburt'ta Rüştü Bey'e (3 Ocak 1920).

⁸ ATASE, İSH, K: 90, G: 62, B:62-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'den Harbiye Nezareti'ne (13 Aralık 1919).

bulunmuştu¹. Metropolit, ayrıca Rumların bu bölgelerde silâh altına alınmamasını istemişti². Tifliste'ki temaslarını tamamladıktan sonra, Batum'a geri dönen Metropolit, Batum'un Trabzon Metropolitliği'ne bağlanması için çalışmaya başlamıştı³.

Hrisantos'un Batum seyahatine çıkmadan önce Trabzon'da yaptığı açıklamalara zıt olarak icraatlar gerçekleştirdiği açıkça görülmektedir. Batum, daha önce belirtildiği gibi Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa etrafında Millî Mücadele hareketi başladıktan sonra, Rumlar için daha önemli hale gelmişti. Çünkü Trabzon'da kurmayı planladıkları cumhuriyeti burada kurmayı düşünmekteydiler⁴. Metropolitin Batum seyahatine çıkmasının nedeni buydu. Hrisantos bir taraftan da Rumların Trabzon'dan ümitlerini kesmesinden sonra, Batum'daki Rumların sayısının artırılmasını teşvik etmekteydi. Aralık 1919'a kadar Trabzon havalisinden Batum'a gelen Rumların sayısı 2.170 erkek, 1.085 kadın, 771 çocuk olmak üzere toplam 4.026 kişiydi⁵. Bu rakama İstanbul ve Rusya sahillerinden⁶ Batum'a gelenlerin sayısı eklendiğinde ve Batum Merkez nüfusunun 40.000 civarında⁷ olduğu düşünüldüğünde, Rumların Batum'da ne kadar yoğunlaştıkları ortaya çıkmaktadır.

Hrisantos'un Batum ve Tiflis seyahatinin de etkisiyle bu bölgelerdeki Rumlar teşkilatlarını hızlandırmaya başlamışlardı. Nitekim Rumlar, askerî birliklerinin sayısını

¹ ATASE, İSH, K: 106, G: 31, B: 31-1.

² ATASE, İSH, K: 393, G: 85, B: 85-1, XV. Kolordu Kumandanlığı'na (13 Aralık 1919).

³ ATASE, İSH, K: 90, G: 62, B:62-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (13 Aralık 1919).

⁴ Rumların faaliyetlerini Trabzon'dan Batum'a kaydırmasının bir nedeni de, İslam Şura Hükümetinin elinde bulunan ve istila için Ermeni ordusunun kuvveti yeterli gelmediği sabit olan Oltu ve ahalisini ele almak ve daha sonra Trabzon havalisini bu yoldan ele geçirmektir (ATASE, İSH, K: 121, G: 30, B: 30-2 - 14 Ocak 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 98, G: 73, B: 73-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (13 Aralık 1919); ATASE, İSH, K: 273, G: 5, B: 5-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (14 Aralık 1919). Batum'a göç eden Rumlardan tespit edilenler şu şekildedir: 8 Ekim 1919'da 105 erkek, kadın ve çocuk (bunların içinde bir kısım Ermeniler de var); 25 Ekim 1919'da 40 erkek ve 50 kadın ve çocuk; 2 Kasım 1919'da 35 erkek; 25 Kasım'da 15 Rum çocuk Trabzon'dan Batum'a gitmişti (ATASE, İSH, K: 197, G: 187, B: 187-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 4 Kasım 1919). Yine Kasım ayı içerisinde İstanbul'dan 523 erkek ve kadın Rum Batum havalisine gelmişlerdi (ATASE, İSH, K: 98, G: 72, B: 72-1). Bunların dışında, 25 Kasım 1919-2 Aralık 1919 tarihine kadar Trabzon havalisinden 75 erkek, 73 kadın Rum Batum'a gelmişlerdir (ATASE, İSH, K: 98, G: 65, B: 65-1 - 9 Aralık 1919).

⁶ Bolşeviklerin Güney Rusya'ya ve Karadeniz sahili boyunca ilerlemesi üzerine bu bölgeden de çok Rum mülteci Batum'a gelmişti (HTVD, 1955, sayı: 12, belge no: 320; HTVD, 1955, sayı: 12, belge no: 321).

⁷ 1920 Mayıs ayında *Borba* gazetesinin Batum şehri için verdiği nüfus miktarlarına göre, 10.112 Gürcü, mültecilerle birlikte 7.302 Rus, 5.240'si mülteci olmak üzere 12.836 Ermeni, 1.545'i mülteci olmak üzere 8.598 Rum, mülteciler dâhil 1.705 Yahudi, 1.182 farklı milletlerden Avrupalı, mülteciler dâhil 1.834 Türk, Asyalı değişik milletlerden 1.789 olmak üzere şehrin toplamı 43.348 kişiydi (*Borba*, May/Mayıs 29, 1920, n. 118(673), s. 2).

artırmışlar¹ ve 2 taburluk bir kuvvete sahip olmuşlardı. Rus ordusuna mensup birçok Rum subay ile bir çok Karadenizli Rum bu gönüllü orduya katılmaktaydı. Rumların hedefi 5 taburluk bir askerî kuvvet oluşturmaktı². Bu faaliyetlere İngilizler de destek vermekteydiler.

Batum'daki Pontusçuluk faaliyetlerini hızlandıran Rumlar, burada 2 Aralık 1919'da Pontuslular Derneği'ni kurmuşlardı. Derneğin başkanlığını üstlenen Vasil Ayvanidis, dernek kurulur kurulmaz, Hrisantos'a başvurarak talimatlarını beklediğini ifade etmişti (*Pontus Meselesi*, 1995:183-184). Batum'da Rumlar adına asıl önemli olay ise, Batum Pontus Komitesi'nin 18 Aralık 1919'da Pontus Rum hükümetini kurmasıydı (Atatürk, 1989: 418). Artık Rumlar arzu ettikleri cumhuriyetin ilk adımlarını atmışlar ve bir hükümet meydana getirmişlerdi. Batum Pontus Rum Cemiyeti'nin faaliyetlerine karşı, Gürcülere ve Ermenilere karşı Batum'u Türkiye adına savunan İslam Cemiyeti, bir açıklama yaparak Batum'daki Rumların teşkilatına karşılık vermek için hazır olduklarını belirtmişlerdi³. Trabzon Metropolit Hrisantos, Batum ve çevresindeki faaliyetlerini tamamladıktan sonra 23 Aralık 1920'de Trabzon'a gelmişti (Sertoğlu, 1968:6).

Batum'da Pontus Rum hükümeti kurulduktan sonra bir destek de Yunanistan'dan gelmişti. Yunan ordusunda görev yapan Albay D. Kantenyotis, Ocak 1920'de bizzat Venizelos tarafından Batum'a gönderilmişti. Kantenyotis'in görevi, bölgedeki durumu yerinde incelemek ve Rumlardan oluşan askerî birlikleri⁴ teşkilatlandırmaktı (Kitsikitis, 1974:231). Ayrıca, Batum'da bulunan Rumlara yardım etmek için Yunanistan'dan

¹ ATASE, İSH, K: 100, G: 13, B: 13-2, Harbiye Nezareti'ne / XV. Kolordu Kumandanlığı'na (C. 20 Kasım 1919); ATASE, İSH, K: 100, G: 19, B: 19-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (6 Aralık 1919); ATASE, İSH, K: 273, G: 5, B: 5-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (14 Aralık 1919).

² *Tasvir-i Efkâr*, 30 Teşrin-i Sâni 1335/Kasım 1919 n. 2917, s. 3; *İrade-i Milliye*, 15 Kânunuevvel 1335/Aralık 1919, n. 16, s. 4.

³ ATASE, İSH, K: 393, G: 144, B:144-2, Rize'de 2. Tabur Komutanı İsmail Hakkı Bey'den alınan telgraf (29 Aralık 1919).

⁴ Bir kısmı Ermeni olmak şartıyla bu sıralarda Batum'da 2.000 kişilik Rum jandarma kuvveti vardı (ATASE, İSH, K: 100, G: 17, B: 17-2, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 11 Aralık 1919). Yine aynı şekilde milislerin sayısı ise 300 civarındaydı (ATASE, İSH, K: 393, G: 85, B: 85-1, XV. Kolordu Kumandanlığı'na - 13 Aralık 1919; ATASE, İSH, K: 393, G: 147, B: 147-1, 3. Fırka Kumandanı Atif Bey'den Bayburt'ta Rüştü Bey'e - 3 Ocak 1920).

başka bir heyet daha gelmişti¹. Gün geçtikçe güçlenen Batum'daki Pontuçuluk hareketlerine, Hrisantos'dan sonra Yunanistan'dan da destek verilmişti.

Yunanistan'dan da alınan destek ile Batum'daki Pontus Cemiyeti, Pontus Cumhuriyeti adıyla, Yunan memurlarından oluşan bir idare heyeti kurmuştu. Cemiyetin bunu kurmaktaki amacı, Trabzon ve yöresinde asayişi bozup, İtilaf devletlerinin müdahalesi sayesinde bir işgal sahasının oluşumunu hazırlamaktı. Pontus Cumhuriyeti idare heyeti, vatandaş olarak kabul ettikleri Rumlara pasaport dahi vermektedir (Çapa, 2001:56). Batum'daki Pontuşular sonunda sözde cumhuriyetlerine kavuşmuşlardı. Cumhuriyetin vatandaşları vardı ve bunlara pasaport dahi verilmekteydi. İngilizler, Rumlardan milis teşkilâtı oluşturulmasına destek verseler de bu şekildeki bir cumhuriyete destek vermeyeceklerdi. Bu nedenle bu oluşum kâğıt üzerinde kalacaktı.

Trabzon Metropolit'i'nin ve Yunanistan'ın Batum'daki Pontus teşkilatının kuvvetlenmesi çalışmaları devam etmekteydi. Hrisantos, Batum'daki Pontus teşkilatı için 25.000 ruble göndermiş, Yunanistan ise 25 subay, 30 küçük rütbeli subay göndereceğini açıklamıştı². Bu yardımların dışında Batum'a Rusya kıyılarından da sürekli Rum mülteciler gelmekteydi³. Ocak ayı sonlarında Sohum ve Poti'den 2.000 Rum Batum'a gelmişti⁴. Fakat bu mültecilerin durumu çok kötüydü⁵. Bu nedenle İngiliz idaresi tarafından bunların tekrar başta Trabzon olmak üzere Anadolu kıyılarına gönderilmesi gündeme getirilmişti⁶.

¹ ATASE, İSH, K: 393, G: 174, B: 174-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (12 Ocak 1920); ATASE, İSH, K: 393, G: 179, B: 179-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (13 Ocak 1920); ATASE, İSH, K: 203, G: 119, B: 119-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (12 Ocak 1920); ATASE, İSH, K: 393, G: 193, B: 193-1, , XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (15 Ocak 1920); ATASE, İSH, K: 273, G: 14, B: 14-3, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan III. Ordu Kumandanlığı'na (26 Ocak 1920); ATASE, İSH, K: 394, G: 19, B: 19-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (24 Ocak 1920).

² ATASE, İSH, K: 396, G: 47, B: 47-3, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (13 Şubat 1920).

³ NA, FO, 371/ 4969, E908/908/58, British Legation (Atina) to Earl Curzon (20 Şubat 1920); ATASE, İSH, K: 273, G: 14, B: 14-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan III. Ordu Kumandanlığı'na (26 Ocak 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 296, G: 86, B: 86-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 12. Kolordu Kumandanlığı'na (23 Ocak 1920); ATASE, İSH, K: 273, G: 14, B: 14-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan III. Ordu Kumandanlığı'na (26 Ocak 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 393, G: 147, B: 147-1 (3 Ocak 1920).

⁶ NA, FO, 371/ 4969, E908/908/58, British Legation (Atina) to Earl Curzon (20 Şubat 1920). İngilizler, daha 1919 Aralık ayı içerisinde 500 Rum ailesini Trabzon'a göndermeyi düşünmüştü (ATASE, İSH, K:

Trabzon Metropolit ve Yunanistan'ın yoğun faaliyetleriyle Batum'daki Pontus teşkilatı kuvvetlenmişti. Fakat bu bölgede bir devletin kurulamayacağı pek yakında herkes tarafından anlaşılacaktı. Bunun birkaç sebebi vardı. Bunlar, İngilizlerin bu bölgeleri Ermenilere vermek istemelerinden dolayı böyle bir oluşuma sınırlı destek vermeleri, Anadolu'daki Milliyetçi Hareket'in gün geçtikte güçlenmesi ve en önemlisi bütün gayretlerine rağmen bölgede nüfus olarak çoğunluğa ulaşamamalarıydı.

5.4. Batum'da İngiliz Hâkimiyetinin Sonu

5.4.1. Bolşevik Tehdidi Karşısında İngilizlerin Batum'u Tahliye Kararı

İngiltere, dış politikasının esasını, özellikle I. Dünya Savaşı bittikten sonra Bolşeviklerin Kafkaslar üzerinden Ortadoğu'ya ve Orta Asya üzerinden de Hindistan'a ulaşma ihtimali üzerine oturtmuştu. Kafkasya'yı işgal etme nedenlerinden birisi de Bolşeviklerin güneye inmelerine engel olmaktı¹. Bunun dışında, İngilizler Bolşeviklere karşı savaşan Beyaz Rus ordularına da yardım etmişlerdi. Bu amaçla Kafkasya'nın hemen kuzeyinde bulunan Denikin'e, Kafkas cumhuriyetlerini karşısına almak pahasına neredeyse sınırsız destek vermişlerdi. Fakat diğer Beyaz Ordular gibi Denikin de 1919 yılı sonlarına doğru Bolşevikler karşısında yenilmeye başlayınca, İngiltere Kafkas politikasında değişikliğe giderek, Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını tanımış ve onlara silah ve mühimmat yardımı sözü vermişti. Ancak Maverâ-yı Kafkasya Bolşevik tehlikesinden kurtulamamıştı.

Rus ihtilallerinden beri Maverâ-yı Kafkasya, Bolşeviklere karşı bir konumda olmuştu. Gürcistan'daki Menşevikler, Azerbaycan'daki Müsavat, Ermenistan'daki Taşnaklar Bolşevikliğin karşısındaydı. Bolşevikler, daha çok millet olarak Ermeniler arasında ve şehir olarak da Bakû'de etkiliydi. Fakat Denikin karşısında Bolşeviklerin zafer kazanmaya başladıkları 1919 yılı sonlarında, yoğun propagandayla birlikte Bolşeviklik Azerbaycan ve Gürcistan'da yayılmaya başlamıştı². Bolşevikler, Ekim 1919 içerisinde

100, G: 19, B: 19-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 6 Aralık 1919; ATASE, İSH, K: 273, G: 5, B: 5-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 14 Aralık 1919).

¹ 22 Ekim 1919 tarihli İngiliz Harbiye Nezareti'nin raporunda Bolşeviklerin amacının Bakû'deki petroleri ele geçirmek olduğu, bunun dışında Maverâ-yı Kafkasya, Ortadoğu ve Afganistan'a da sızma amacıyla oldukları yazılıydı (NA, FO, 371/ 3664, 144710, War Office to Foreign Office - 22 Ekim 1919).

² NA, FO, 371/ 3664, 152848, Mc. Donell to FO, Memorandum, Evacuation of Batum and Bolshevism in the Middle East (15 Kasım 1919).

Tiflis'te Gürcistan hükümetini devirmeye çalışmışlar, fakat başarısız olmuşlardı (*The Georgian Mail*, November/Kasım 5, 1919, n. 14, s. 1). Bunun dışında bu dönemde Gürcistan'da birkaç Bolşevik ayaklanması meydana gelmiş¹, ülkede anarşi baş göstermişti (*La République Géorgienne*, Décembre/Aralık 7, 1919, n. 26 s. 3). Gürcü hükümeti olaylara karışanları tutuklasa da Bolşeviklik yayılmaya devam etmişti (*Hâkimiyet-i Milliye*, 10 Kânunusani 1336/Ocak 1920, n. 1, s. 3). Bolşevikler, ayrıca Kuzey Kafkasya'daki bağımsızlık hareketlerini bastırdıktan sonra (*Azerbaycan Fukarası*, 8 Aralık 1919, n. 1, s. 1) Çeçenistan, Dağıstan, Kabartay gibi Müslüman bölgelerden asker toplayarak, "Yeşil Ordu" adını verdikleri birlikler kurmuşlardı (*The Times*, January/Ocak 7, 1920, n. 42301, s. 13)². Bu arada Sibiry'a'daki diğer bir Beyaz General Kolçak Bolşevikler karşısında tam bir bozguna uğramıştı (*The Times*, January/Ocak 9, 1920, n. 42303, s. 10; *The Times*, January/Ocak 23, 1920, n. 42315, s. 10).

Bolşevikler, Denikin yenildikten sonra 7 Şubat 1920'de Odesa'yı ele geçirmiş³ ve Ukrayna Sovyeti'ni ilan etmişlerdi (*The Near East News*, February/Şubat 25, 1920, n. 63, s. 1). Ayrıca, Soçi Yeşil Ordu tarafından zapt edilmişti (*İrade-i Milliye*, 23 Şubat 1336/1920, n. 26, s. 4). İngilizler böyle bir durumda Novorosisk'teki birliklerini geri çekmeyi düşünmüşler (*The Near East News*, February/Şubat 20, 1920, n. 60, s. 1) ve Karadeniz'de Yeşil Ordu ile Denikin arasında tarafsız olacaklarını bildirmişlerdi (*The Near East News*, February/Şubat 26, 1920, n. 64, s. 1). Artık Bolşeviklerin Kafkasya'ya ilerlemelerini durduracak güç kalmamıştı. Bolşeviklerin asıl hedefi Bakû, daha doğru bir ifade ile Bakû petrolüydü. Bu şehirde zaten var olan Bolşevik oluşumuna da güvenen Moskova hükümeti, Şubat 1920'de bu şehirde faaliyetlerini artırmaya

¹ ATASE, İSH, K: 105, G: 100, B: 100-7, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (13 Aralık 1919). Batum'a yaklaşık 50 km uzaklıktaki Supsa ve Lansketi kasabalarında Bolşevik ayaklanmaları meydana gelmiş, bu şehirler yerel Bolşeviklerin eline geçmişti (*Chicago Daily Tribune*, January/Ocak 14, 1920, s. 2).

² Aynı haberi *İrade-i Milliye*, *The Times* gazetesinden iktibas ederek yayınlamıştı (*İrade-i Milliye*, 4 Mart 1336/1920, n. 28, s. 1).

³ *İrade-i Milliye*, 23 Şubat 1336/1920, n. 26, s. 4; *The Near East News*, February/Şubat 10, 1920, n. 51, s. 1; Karabekir, c. I, 2009:663. Bolşevikler Don nehri üzerinden Odesa'yı ele geçirmek üzere 28 Ocak'ta saldırıya geçmişlerdi (*The Times*, January/Ocak 30, 1920, n. 42321, s. 11). Kırım cephesinde Denikin orduları biraz direniş gösterebilmişlerdi. 28-31 Ocak arasında meydana gelen savaşta Denikin başarılı olarak Bolşeviklerden 4.000 esir almıştı (*The Times*, February/Şubat 7, 1920, n. 42328, s. 11). Fakat bu başarı Bolşeviklerin Odesa'yı almalarını engelleyememişti.

başlamıştı¹. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi 11 Şubat 1920 tarihli nüshasında “*Kızıl Tehlike*” başlığı ile yayınladığı geniş bir makalede, Kafkasya üzerinde gelişmekte olan Bolşevik tehlikesine dikkat çekerken (*Hâkimiyet-i Milliye*, 11 Şubat 1336/1920, n. 8, s. 1), *Le Temps* gazetesi ise “*Acaba Rusya Nereye Gidiyor*” başlığıyla Bolşeviklerin ilerlemesini kaleme almaktaydı (*İrade-i Milliye*, 16 Şubat 1336/1920, n. ?, s. 3). Azerbaycan hükümetinin Bolşeviklere meylettığı yolunda haberler alınmasına rağmen², Azeri hükümeti Gürcülerle birlikte kendilerine silah ve mühimmat yardımı yapıldığı takdirde, Bolşeviklere karşı savaşabileceklerini bildirmişti³. Azeri hükümetinin bu şekilde ikili davranmasının nedeni, ne Bolşeviklere ne de İngilizlere tam olarak güvenememesinden kaynaklanmaktaydı.

Kafkasya'nın dışında Bolşevikler Güney Rusya'yı da ele geçirmeye çalışmaktaydılar. Karadeniz kıyısı boyunca ilerleyen Bolşevikler,⁴ sonunda 17 Şubat 1920'de Sivastopol'ü işgal etmişlerdi⁵. 1919 yılında Denikin'e karşı birlikte hareket eden Gürcistan ve Azerbaycan, Bolşeviklere karşı ortak hareket etme kararı verememişlerdi⁶. Bu nedenle, 1920 Mart ayında Denikin ordusunun kalıntıları Bolşevikler tarafından tamamen imha edilmişti⁷. Böylece, Bolşevikler için Kafkasya'ya inmeyi engelleyecek bir kuvvet kalmamıştı. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral de Robeck, bu durum karşısında “sizi telaşlandırmak istemem, ancak Batum ve Bakû'ye karşı günden

¹ ATASE, İSH, K: 395, G: 201, B: 201-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (4 Şubat 1920); TİTE Arşivi, 18/ 36 (5 Şubat 1920).

² ATASE, İSH, K: 396, G: 47, B: 47-3, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (13 Şubat 1920).

³ TİTE Arşivi, 18/ 67 (11 Şubat 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 396, G: 47, B: 47-3, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (13 Şubat 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 114, G: 49, B: 49-2, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne (29 Şubat 1920); ATASE, İSH, K: 331, G: 222, B: 222-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 12. Kolordu Kumandanlığı'na (29 Şubat 1920); TİTE Arşivi, 17/ 70 (14 Mart 1920); Karabekir, c. I, 2009:664. 18 Mart 1920 tarihli *İrade-i Milliye* gazetesinin haberine göre Bolşevikler Sivastopol'e karşı tazyikatta bulunmaya devam etmekteydiler (*İrade-i Milliye*, 18 Mart 1336/1920, n. 31, s. 4).

⁶ TİTE Arşivi, 19/ 99. Sivas Valisi Reşit Bey'den Sivas Müdafa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti-Merkeziyesi'ne (20 Şubat 1920). Nitekim *İrade-i Milliye* gazetesi Dağıstan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın Bolşeviklere karşı nasıl bir siyaset takip edeceklerinin belli olmadığını yazmaktaydı (*İrade-i Milliye*, 23 Şubat 1336/1920, n. 26, s. 4).

⁷ TİTE Arşivi, 22/ 27, lef: 1. XV. Kolordu Kumandanlığı'ndan Erzurum Vilayeti'ne (16 Mart 1920). Denikin ordularının tamamen imha edilme tarihi 11 Mart 1920 olarak verilebilir. Çünkü bu tarihte Lenin, Orkonikidze'ye bir telgraf göndererek Denikin ordularının tamamen imha edildiğini bildirmişti (Lenin, c. XXXV, 1966:439).

güne büyüyen Bolşevik tehlikesine karşı dikkatli olmalıyız” şeklinde bir telgraf göndererek, İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nı uyarmıştı¹.

İngilizler Bolşevik tehlikesine önlem olarak 16 Mart’ta Batum’a mühimmat yüklü İngiliz bandıralı iki gemi göndermişlerdi². Fakat Novorosisk’in Bolşevikler tarafından zapt edilmek üzere, olduğunun öğrenilmesi üzerine bu mühimmatın Ermenilere gönderilmesi gündeme gelmişti³. Bolşevikler ilerlemelerini sürdürerek Viladikafkas⁴ ve Petrovsk şehirlerini ele geçirmişler, bunun dışında Dağıstan’daki Müslüman birlikler de Bolşevik ordularıyla birleşmişlerdi⁵. Bu ordulara Yeşil Ordular denilmekteydi⁶. Denikin ordularının son karargâhı olan Novorosisk’te Mart ayı sonunda Bolşeviklerin eline geçmiştir⁷. Denikin bu son kalesinde Bolşevikler büyük miktarda malzeme ele geçirmişlerdi. Bunun dışında 10.000’den fazla Denikin askeri esir olarak alınmıştı (*İrade-i Milliye*, 1 Nisan 1336/1920, n. 34, s. 4). Bu durum üzerine, Denikin de 30.000’e yakın askeriyle birlikte Batum’a gelmiş⁸ ve buradan da 8 Nisan 1920’de bir İngiliz torpidosuyla İstanbul’a geçmişti⁹. Artık Denikin ordusu tamamen dağılmıştı¹⁰.

Novorosisk’in düşmesinden sonra Batum direkt olarak Bolşevik tehlikesi altına girmişti¹¹. Çünkü Soçi, Bolşeviklerle birleşen Yeşil Ordu’nun elindeydi. Bu şehir Bolşeviklerin eline geçtiğinde Gürcistan ile birlikte Batum da tehlikeye düşmüş

¹ NA, FO, 371/ 4934, E2313/1/58, Admiral de Robeck (İstanbul) to Foreign Office (18 Mart 1920). Nitekim bu sırada Batum’daki işçi sendikaları Bolşevikler lehinde toplantılar yapmakla meşgul idiler (ATASE, İSH, K: 349, G: 18, B: 18-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey’den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’ya - 5 Nisan 1920).

² ATASE, İSH, K: 333, G: 170, B: 170-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’dan 12. Kolordu Kumandanlığı’na (22 Mart 1920).

³ TİTE Arşivi, 17/ 67, Erkân-ı Harbiye Reisi’nden Sivas Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi’ne (24 Mart 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4934, E 2761/1/58, G.O.C. (İstanbul) to War Office (2 Nisan 1920); TİTE Arşivi, 28/ 77, lef: 3 (29 Nisan 1920); *The Times*, April/Nisan 1, 1920, n. 42374, s. 15.

⁵ TİTE Arşivi, 20/ 59, Sivas Valisi Reşit Bey’den (29 Mart 1920).

⁶ TİTE Arşivi, 28/ 77, lef: 1 (29 Nisan 1920). Yeşil Ordu tarafından Güney Rusya hükümeti kurulmuştu. Bu hükümete Gürcistan yardım etmekteydi (*The Near East News*, March/Mart 3, 1920, n. 64, s.1).

⁷ TİTE Arşivi, 20/ 59, Sivas Valisi Reşit Bey’den (29 Mart 1920); *The Near East News*, March/Mart 23, 1920, n. 84 s. 1; *The Times*, May/Mayıs 26, 1920, n. 42369, s. 13; Luckett, 1971:353.

⁸ TİTE Arşivi, 22/ 33, lef: 1, XV. Kolordu Kumandanlığı’ndan (29 Mart 1920). Bu rakam abartılı olmalıdır. Zira *New York Times* gazetesi Denikin’in Novorosisk’teki 40.000 kişilik kuvvetlerinden 10.000’inin Batum’a geldiğini yazmaktaydı (*New York Times*, March/Mart 27, 1920, s. 15).

⁹ *İrade-i Milliye*, 12 Nisan 1336/1920, n. 36, s. 3. Denikin’in bu geri çekilmesini *The Times* gazetesi “Denikin Hard Driven” başlığıyla duyurmuştu (*The Times*, March/Mart 3, 1920, n. 42349, s. 16).

¹⁰ TİTE Arşivi, 20/ 65, Sivas Valisi Reşit Bey’den Müdafa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi’ne (10 Nisan 1920).

¹¹ NA, FO, 371/4934, E2645/1/58, C.-inC (Akdeniz) to Admiralty - 3 Nisan 1920; NA, FO, 371/4934, E2938/1/58, C.-inC (Akdeniz) to Admiralty - 4 Nisan 1920; NA, FO, 371/ 4967, n. E2846/212/58, John M. Lennard and Sons to Foreign Office (7 Nisan 1920).

olacaktı. Zaten Batum'da Bolşeviklik faaliyetleri artmıştı¹. Bu arada, İngilizlerin korkuları gerçekleşmiş, İngiliz yetkililerine Bolşeviklerin kıyı sahilinden Batum'a doğru ilerlediklerine dair raporlar gelmeye başlamıştı². Bolşeviklerin bu ilerlemelerine karşı İngilizler önlem almaya çalışmışlardı³. Bu amaçla Denikin ordusunun arta kalanlarından kalanlarından 5.000 kişilik bir kuvveti Poti'ye yerleştirmişlerdi⁴. Kafkasya Bölgesel Komünist Komitesi ise 3 Nisan 1920'de Gürcistan'daki bütün köylü, işçi ve askerleri silahlı isyana çağırmişti (BPSVADM, belge no: 177, s. 273-274).

Gürcistan ve Batum'daki durum günden güne kötüleşmekteydi⁵. Soçi'yi de ele geçiren Bolşevikler daha tehditkar olmuşlar⁶, İngilizlere ultimatom vererek, Batum'u tahliye etmelerini istemişlerdir⁷. Batum'da ise Bolşevik propagandası devam etmekteydi. Şehrin her tarafına beyannameler yapıştırarak, İngilizlerin Batum'u tahliye etmelerini aksi halde mesuliyetin İngilizlere ait olacağını bildirmişlerdi. Ayrıca, Batum'da bir Bolşevik gazetesi çıkmaya başlamıştı⁸.

Bolşeviklerin Batum'u tehdit etmesine rağmen daha önce bahsedildiği gibi ilk hedefleri Bakû'ydü. Nitekim Lenin 17 Mart 1920'de Orkonikidze'den bütün çabasını Bakû'nün işgali için odaklandırmasını istemişti⁹. Bu emir üzerine Bolşevikler Hazar sahillerinde Derbent'i, ele geçirmişler ve Bakû-Derbent arasında yaklaşık 50.000 kişilik bir kuvvet toplamışlardı. Bu sırada Azerbaycan hükümetinin Bolşeviklere karşı koyacak gücü bulunmamaktaydı¹⁰. Nitekim 27/28 Nisan 1920'de Bolşevik orduları Bakû'ye girmiş¹¹,

¹ NA, FO, 371/4934, E 2761/1/58, G.O.C. (İstanbul) to War Office (2 Nisan 1920).

² NA, FO, 371/4934, E2645/1/58, C.-inC (Akdeniz) to Admiralty (3 Nisan 1920); NA, FO, 371/4934, E2938/1/58, C.-inC (Akdeniz) to Admiralty (4 Nisan 1920).

³ NA, FO, 371/4934, E2938/1/58, Admiralty (8 Nisan 1920); NA, FO, 371/4935, E3154/1/58, Admiralty to C.-inC (Akdeniz) (8 Nisan 1920).

⁴ NA, FO, 371/4935, E3154/1/58, C.-inC (Akdeniz) to Admiralty (9 Nisan 1920).

⁵ NA, FO, 371/4934, E3033/1/58, G.O.C. (İstanbul) to War Office (9 Nisan 1920).

⁶ TİTE Arşivi, 31/72, Müdâfa-i Milliye Erzurum Heyeti'ne (23 Nisan 1920); TİTE Arşivi, 17/66, Erkân-ı Harbiye Reisi'nden Sivas Müdâfa-i Hukuk Cemiyet-i Heyet-i Merkeziyesi'ne (24 Nisan 1920).

⁷ TİTE Arşivi, 28/21 (19 Nisan 1920); ATASE, ATA.ZB, K: 31, G: 36, B: 36-1, Vali Cemal Bey'den Ankara Heyet-i Temsiliyesi'ne (18 Mayıs 1920). Bolşeviklerin Batum'u istemiş olmasının yanında anti-Bolşevik Ruslar da Batum'un Rusya'nın bir parçası olduğunu ve İngiliz idaresinin geçici bir durum olduğunu belirlemekteydiler (NA, FO, 371/4938, E5124/1/58, Mr. Vansittart (Paris) to Foreign Office (19 Mayıs 1920).

⁸ TİTE Arşivi, 31/72, Müdâfa-i Milliye Erzurum Heyeti'ne (23 Nisan 1920); TİTE Arşivi, 17/66, Erkân-ı Harbiye Reisi'nden Sivas Müdâfa-i Hukuk Cemiyet-i Heyet-i Merkeziyesi'ne (24 Nisan 1920).

⁹ V. I. Lenin, c. XXXV, 1966:443.

¹⁰ ATASE, İSH, K: 867, G: 15, B: 15-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (25 Nisan 1920); TİTE Arşivi, 28/37 (28 Nisan 1920).

¹¹ TİTE Arşivi, 31/28, Erzurum Müdâfa-i Hukuk Merkezi'ne (29 Nisan 1920); ATASE, İSH, K: 913, G: 132, B: 132-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (1 Mayıs

29 Nisan 1920'de iktidarda olan Müsavat Fırkasını lağvetmişler¹ ve Sovyet iktidarını kurmuşlardı². Azerbaycan'da kurulan yeni hükümet, Anadolu'daki Kuva-yı Milliye ile birleşmek üzere, Ermenistan üzerine harekâta başladığını ilan etmişti. Azerbaycan Müslümanları da Bolşeviklere iltihak etmişlerdi³.

Bakû'nün Sovyet Rusya'nın eline düşmesinden sonra Gürcistan ve Ermenistan direkt olarak Bolşevik tehlikesine girmişti⁴. Gürcistan hükümeti hemen seferberlik ilan etmiş⁵, 4 sınıfı askere çağırmişti⁶. Gürcü hükümeti ayrıca Bolşeviklerin Gürcistan'a girme ihtimali dâhilindeki Viladikafkas ve Bakû istikametlerine birlikler göndermişti (*İkdam*, 16 Mayıs 1920, n. 8353, s. 1). Aynı zamanda Tiflis'te asayişli sağlamak için sıkıyönetim ilan edilmişti⁷.

Gürcistan'a da bir ültimatom gönderen Bolşevikler, Batum'a İngiliz askerlerinin çıkmasının engellenmesini isterlerken⁸, Sovyet Azerbaycanı da Ermenistan'a 3 gün içerisinde birliklerini, Karabağ ve Zengezor bölgesinden çekmesini, aksi halde Ermenistan'a saldıracakları şeklinde ültimatom vermişti⁹.

1920); *İleri*, 7 Eylül 1336/1920, n. 947, s. 1; Karabekir, c. I, 2009:675; Luke, 1953:139; Gökay, 1996:66. Menşevik *Borba* gazetesi ise Bakû'nün Azerilerce Bolşeviklere satıldığını yazmaktaydı (*Borba*, May/Mayıs 1, 1920, n. 97 (652), s. 3).

¹ ATASE, İSH, K: 913, G: 137, B: 137-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (3 Mayıs 1920); *The Times*, April/Nisan 30, 1920, n. 42398, s. 14. Bolşevikler Bakû'de İttihad partisiyle ittifak kurmuşlardı (*The Times*, May/Mayıs 10, 1920, n. 42406, s. 12; *The Times*, May/Mayıs 14, 1920, n. 42410, s. 12).

² BPSVADM, belge no: 178, s. 274; *The Observer*, May/Mayıs 2, 1920, s. 14; *The Times*, May/Mayıs 3, 1920, n. 42400, s. 13. Buradaki halk Kırım'a gitmeye başlamıştır (*Guriziya*, May/Mayıs 4, 1920, no. 26, s. 2). Bolşevikler Bakû'de 6.000 mevcutlu bir garnizon kurmuşlardı (*The Times*, May/Mayıs 10, 1920, n. 42406, s. 12).

³ ATASE, İSH, K: 871, G: 56, B: 56-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan; *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Mayıs 1920, n. 28, s. 3; *Albayrak*, 10 Mayıs 1920, n. 90, s. 1. *The Times* gazetesi Bolşevik-Azeri birliklerinin sayısının 50.000'i geçtiği ve bu kuvvetin Mustafa Kemal ile birleşmek niyetinde olduğunu yazmaktaydı (*The Times*, May/Mayıs 17, 1920, n. 42412, s. 12). *The Washington Post* gazetesinde ise Sovyet Azerbaycanı kurulduktan sonra Hazar denizinden Erzurum'a kadar Kafkasya'da yeni bir İslam devleti kurulduğunu ve bu devlete Mustafa Kemal'in destek verdiğini yazmaktaydı (*The Washington Post*, July/ Temmuz 27, 1920, s. 6).

⁴ Nitekim Gürcistan Başbakanı Noy Jordanya 30 Nisan 1920'de Gürcistan Millî Meclisi'nde yaptığı konuşmada Bolşeviklerin Azerbaycan'ı Sovyetleştirdikten sonra daha ciddi tehdit altına girdiklerini belirtmişti (*İleri*, 18 Mayıs 1336/1920, n. 842, s. 1).

⁵ TİTE Arşivi, 28/ 84, lef: 2 (30 Nisan 1920); *İkdam*, 16 Mayıs 1920, n. 8353, s. 1; *İkdam*, 26 Mayıs 1920, n. 8363, s. 1; *Borba*, May/Mayıs 9, 1920, n. 103(658), s. 3.

⁶ NA, FO, 371/ 4931, E4335/1/58, C.H.Q. (İstanbul) to War Office (4 Mayıs 1920).

⁷ NA, FO, 248/ 1282/11, From Luke Batum (1 Mayıs 1920); *İkdam*, 21 Mayıs 1920, n. 8358, s. 1.

⁸ ATASE, ATA.ZB, K: 30, G: 69, B: 69-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanlığı'ndan XX. Kolordu Kumandanlığı'na (1 Mayıs 1920).

⁹ NA, FO, 248/ 1282/ 11, Luke to Batum (1 Mayıs 1920); *İkdam*, 21 Mayıs 1920, n. 8358, s. 1.

Bolşeviklerin Bakû'yü işgal etmeleri ve Ermenistan ile Gürcistan'a ultimatom göndermeleri İngilizler için şok etkisi yaratmıştı. Bu olaya tepki için, Batum'daki Azerbaycan konsoloshanesini kapatmışlardı¹. Ayrıca Bakû'ye yapılan tren seferlerini de iptal etmişlerdi². Fakat bunlar etkili önlemler değildi. Daha etkili adımlar atılmalıydı. Nitekim Sovyet Azerbaycanı'na karşı Gürcistan ve Ermenistan'ı bir araya getirmek için Tiflis İngiliz Temsilcisi Luke harekete geçmişti³. Bunun dışında Batum'a bir kruvazörle takviye asker getirmişlerdi (*Borba*, May/Mayıs 12, 1920, n. 105 (660), s. 3).

Bolşevikler kendilerine karşı alınan tedbirlere rağmen, ilerlemelerini sürdürerek Gence'yi işgal etmişler ve birliklerini de Gürcistan üzerine göndermişlerdi⁴. Buradaki birlikler Poili köprüsünden Gürcistan'a girmeyi planlamaktaydılar⁵. Bolşevikler ayrıca, Viladikafkas'ın 30 km güneyindeki Daryal'ın batısından Gürcistan'a girmişler⁶, Gürcü birlikleriyle çatışmaya başlamışlar⁷ ve Tiflis Askerî Okulunu ele geçirmek için teşebbüste bulunmuşlar, fakat başarısız olmuşlardır⁸. Karadeniz sahilinde ise Gürcistan hududundaki Gagri'ye kadar gelmişlerdi. Burası Bolşeviklerin eline geçtiği takdirde Sohum ve Tiflis'teki Bolşevikler de isyan çıkartacaklardı ki, bu sırada isyan

¹ TİTE Arşivi, 31/ 28, Erzurum Müdâfa-i Hukuk Merkezi'ne (29 Nisan 1920); ATASE, İSH, K: 913, G: 132, B: 132-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (1 Mayıs 1920).

² ATASE, İSH, K: 913, G: 132, B: 132-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (1 Mayıs 1920).

³ NA, FO, 248/ 1282, Caucasus 11, Luke to Batum (1 Mayıs 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 913, G: 142, B: 142-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (3 Mayıs 1920); ATASE, İSH, K: 913, G: 135, B: 135-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (2 Mayıs 1920); ATASE, İSH, K: 1007, G: 99, B: 99-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 57. Fırka Kumandanlığı'na (8 Mayıs 1920). 4 Mayıs akşamı bu istikamette Sovyet Azerbaycanı saldırıya geçmiş, fakat Gürcü birlikleri tarafından geri püskürtülmüştü (ATASE, İSH, K: 871, G: 61, B: 61-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 12 Mayıs 1920). Bolşevikler ayrıca Gence'de eski Azeri hükümetinin çıkardığı ayaklanmayı çok şiddetli bir biçimde bastırmışlardı (*New York Times*, June/Haziran 17, 1920, s. 17). Nitekim Bolşeviklerin Bakû'ye girdiğinden bu tarafa 15.000 Azeriyi öldürdüğü iddia edilmekteydi (*The Times*, June/Haziran 24, 1920, n. 42445, s. 16).

⁵ NA, FO, 371/ 4939, E5780/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (7 Mayıs 1920); *İrade-i Milliye*, 24 Mayıs 1336/1920, n. 41, s. 4.

⁶ NA, FO, 371/ 4931, E4335/1/58, C.H.Q. (İstanbul) to War Office (4 Mayıs 1920).

⁷ ATASE, İSH, K: 914, G: 22, B: 22-1 (8 Mayıs 1920); ATASE, İSH, K: 914, G: 64, B: 64-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (Mayıs 1920). ATASE, İSH, K: 1007, G: 99, B: 99-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 57. Fırka Kumandanlığı'na (8 Mayıs 1920).

⁸ NA, FO, 371/ 4937, E 4763/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (4 Mayıs 1920).

hazırlıklarını sürdürmekteydiler¹. Gürcistan böylece 3 taraftan Bolşevikler tarafından kuşatılmış, Bolşevik orduları Tiflis'in tepelerine kadar ilerlemişlerdi². Böylece Gürcistan, Bolşevikler karşısında oldukça güç duruma düşmüştü³. Sovyet Azerbaycanı bunun dışında Karadağ'da⁴ Ermeni birliklerine taarruza başlamıştı⁵. Gürcistan ve Ermenistan bu durumda olmalarına rağmen, aralarında henüz bir ittifak kurulamamışlardı⁶.

Sovyet Rusya, bu durumdan istifade ederek, zor durumdaki Gürcistan ile 7 Mayıs 1920'de⁷ bir antlaşma imzalamıştı. Antlaşmaya göre, Batum vilayeti Gürcistan'a verilmişti⁸. Sovyet Rusya ayrıca, Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımış ve içişlerine müdahale etmemeyi kabul etmişti. Bunun dışında, her iki hükümet birbirine karşı tarafsız olacaktı⁹. Gürcü devlet adamları bu antlaşmayı Gürcistan'ın bir zaferi olarak değerlendirmişlerdi (*The Georgian Mail*, May/Mayıs 19, 1920, n. 42, s. 1). Fakat Gürcülerin, Bolşeviklerle antlaşma imzalamasının nedeni olarak, Batum'u elde etmek için Müslümanlarla yaptığı savaşta yenilmesi gösterilmektedir¹⁰. Ayrıca, Gürcülerin Batum için Bolşevikliği bile kabul edecekleri yorumları yapılmıştı¹¹. Gürcülerin Batum

¹ ATASE, İSH, K: 914, G: 10, B: 10-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (7 Mayıs 1920).

² TİTE Arşivi, 28/ 111, lef: 4 (9 Mayıs 1920); TİTE Arşivi, 28/ 53, lef: 5 (9 Mayıs 1920).

³ TİTE Arşivi, 28/ 86, lef: 4/5 (10 Mayıs 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4937, E 4763/1/58, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office (8 Mayıs 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 914, G: 10, B: 10-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (7 Mayıs 1920).

⁶ ATASE, İSH, K: 914, G: 18, B: 18-1 (7 Mayıs 1920).

⁷ Antlaşmayı Sovyet Rusya adına Le Mihailoviç Karahan ile Gürcistan adına Gregory Uratadze imzalamıştı (NA, FO, 371/ 4942, E7446/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (10 Haziran 1920). BPSVADM, belge no: 201, s. 300-301; *İleri*, 17 Mayıs 1336/1920, n. 842; APEB, 1998:641-645. Bazı kaynaklar bu antlaşmanın 8 Mayıs'ta olduğunu ifade etmekteydiler (*İkdam*, 21 Mayıs 1920, n. 8358, s. 1; *The Times*, June/Haziran 21, 1920, n. 42442, s. 14).

⁸ NA, FO, 371/ 4942, E7446/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (10 Haziran 1920); NA, FO, 371/ 4939, E5700/1/58, G.O.C. (İstanbul) to War Office (8 Mayıs 1920); NA, FO, 371/ 4937, E 4763/1/58, G.O.C. (Batum) to War Office (11 Mayıs 1920); ATASE, İSH, K: 914, G: 80, B: 80-5, 3. Fırka Kumandanlığı'na (24 Mayıs 1920); *The Georgian Mail*, May/Mayıs 19, 1920, n. 42, s. 1; *İkdam*, 21 Mayıs 1920, n. 8358, s. 1; BPSVADM, belge no: 201, s. 300-301; *New York Times*, May/Mayıs 20, 1920, s. 9; *New York Times*, June/Haziran 18, 1920, s. 17; *The Times*, June/Haziran 14, 1920, n. 42436, s. 13.

⁹ NA, FO, 371/ 4942, E7446/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (10 Haziran 1920); ATASE, İSH, K: 910, G: 138, B: 138-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (19 Haziran 1920); *İkdam*, 21 Mayıs 1920, n. 8358, s. 1; *New York Times*, May/Mayıs 10, 1920, s. 17. Antlaşmanın tam metni için bkz: APEB, 1998:641-645.

¹⁰ ATASE, İSH, K: 914, G: 62, B: 62-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (19 Mayıs 1920).

¹¹ ATASE, İSH, K: 914, G: 80, B: 80-5, 3. Fırka Kumandanlığı'na (24 Mayıs 1920).

zafiyeti devam etmekteydi. İngiliz Temsilci Luke'a göre ise Bolşeviklerle yapılan bu antlaşma Gürcüleri Batum'a karşı cesaretlendirmişti¹.

Sovyet Rusya ile Gürcistan arasındaki antlaşmaya rağmen, Sovyet Azerbaycanı ile Gürcü birlikleri arasında Poili'deki şiddetli çarpışmalar devam etmekteydi. Bu savaşın sona ermesi için hadiselerin müsebbibi Bolşevikler araya girmişler ve Sovyet Azerbaycanı 9 Mayıs 1920'de Gürcistan hükümetini görüşmelere davet etmişti². Görüşmeler sonunda Gürcistan ile Sovyet Azerbaycanı arasında 11 Mayıs'ta ateşkes imzalanarak savaş sona erdirilmişti³. Bolşevikler, Ermenistan'a da antlaşma teklifi götürmüşlerdi. Onlar da delegelerini Moskova'ya göndermişlerdi⁴. Ayrıca, Sovyet Azerbaycanı ile İran hükümeti arasında Azerbaycanlıların çıkarlarına uygun ticarî bir antlaşma da imzalanmıştı⁵.

Bolşevikler kısa sürede neredeyse bütün Kafkasya'yı tehdit eder hale gelmişlerdi⁶. Bu durum ise başta İngilizler olmak üzere İtilaf devletlerinin Kafkasya politikalarını temelden sarsmıştı. Kafkasya'daki İtilaf temsilcileri arasında adeta panik başlamıştı. 5 Mayıs 1920'de, Albay Haskell ve Yakınoğu Yardım Teşkilatı'nın memurları, Tiflis'ten Batum'a gitmek üzere ayrılmışlardı. Bunların yanında kadın işçiler ve Ermenistan'da çalışan işçiler de vardı. Luke'a göre Albay Haskell'in bu tahliyesi, Batum'un İngilizler tarafından çok yakında tahliye edileceğinin bir işareti idi⁷. Kafkasya'nın çeşitli yerlerindeki Amerikalı kadın işçiler de Batum'da toplanmışlardı⁸.

¹ NA, FO, 371/ 4938, E5079/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (13 Mayıs 1920).

² NA, FO, 248/ 1282, Caucasus 78, From Luke Tiflis (9 Mayıs 1920).

³ *New York Times* Gürcistan ile Sovyet Rusya arasında savaşın durmasını Gürcülerin zaferi olarak değerlendirmişti (*New York Times*, May/Mayıs 17, 1920, s. 14).

⁴ TİTE Arşivi, 28/ 86, lef: 5 (10 Mayıs 1920); *İkdam*, 21 Mayıs 1920, n. 8358, s. 1.

⁵ TİTE Arşivi, 28/ 196, lef: 2 (15 Mayıs 1920). Bolşevikler 13 Mayıs'ta Enzeli'yi bombalamışlar ve İran'a bir ultimatom göndermişlerdi (*The Times*, May/Mayıs 21, 1920, n. 42416, s. 16). Bolşeviklerin karaya çıkması üzerine, Enzeli'deki İngiliz birlikleri de tahliye edilmişlerdi (*New York Times*, May/Mayıs 20, 1920, s. 17).

⁶ Bolşeviklerin Kafkasya'yı avuçlarına aldığı bu dönemde *İslam Gürcistanı* gazetesi "*Bolşevik Hezimetleri*" başlığıyla haberler vermekteydi (*İslam Gürcistanı*, 9 Mayıs 1336/1920, n. 355, s. 1). Bu güncel bilgi akışının sağlıklı alınmamasından kaynaklanabilir. Nitekim 12 Mayıs 1920 tarihli nüshasında ise "*Bolşevikler ve Bakû-Batum*" adlı uzun bir makalede Bakû-Batum hattının artık Bolşeviklerin kontrolü altına girdiği, fakat bunun kabul edilemeyeceği ve bu durumun Batum'un iktisadî hayatını felç edeceği belirtilmişti (*İslam Gürcistanı*, 12 Mayıs 1336/1920, n. 357, s. 1).

⁷ NA, FO, 371/4941, E7058/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (11 Mayıs 1920).

⁸ *Chicago Daily Tribune*, May/Mayıs 8, 1920, s. 3. Amerikalı çalışanlar daha sonra Batum'dan ayrılmışlardır (*Christian Science Monitor*, May/Mayıs 15, 1920, s. 2).

İngilizler Luke’u haklı çıkarırcasına, Şavşat, Ardanuş¹, Artvin, Hula ve Geda’da bulunan müfrezelerini Batum’a almışlardı². Böylece, İngilizler Türk hududundan geri çekilmişlerdi³. Batum’da Ermenistan’a sevk edilmek üzere vagonlara yüklenen cephaneler ise tekrar indirilmişti⁴. General Milne Batum’daki İngiliz birliklerini bir an önce tahliye edip⁵, şehrin Gürcülere devredilmesini istemekteydi⁶. Fakat İngiliz Harbiye, Bakanlığı siyaseten birliklerinin Batum’da tutulması gerektiğini savunmaktaydı ve Dışişleri Bakanlığı’ndan Fransız ve İtalyanların söz verdikleri taburları hemen Batum’a göndermeleri için teşebbüste bulunmasını istemişti⁷.

İngiliz Kabinesi, 6 Mayıs 1920’de Batum için tarihî bir karar almıştı. Buna göre İngiliz birliklerinin “her hangi bir felakete maruz kalmadan” en kısa zaman içerisinde tahliye edilmesine karar verilmişti. Fakat bu bir süreç içerisinde gerçekleştirilecekti. Batum’a İtalya ve Fransa birer tabur göndereceklerdi. Bolşeviklerin gelmesi Batum’da beklenecek ve bu amaç için Gürcüler de kullanılacaktı. Batum’un tahliyesinde, hem şehir, hem de vilayet Gürcülere devredilecekti. Kabine, İngiliz birliklerinin tahliyesinde herhangi bir halk için yükümlülük alınmaması hususunda da karar almıştı. Ayrıca, Ermeniler için silah ve cephaneye yardımı da yapılacaktı⁸. İngiliz hükümeti bu kararını Fransızlara⁹ ve İtalyanlara da göndermiş ve söz konusu taburları göndermelerini

¹ ATASE, İSH, K: 913, G: 143, B: 143-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü Bey’den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’ya (4 Mayıs 1920); ATASE, İSH, K: 913, G: 137, B: 137-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey’den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’ya (3 Mayıs 1920); ATASE, İSH, K: 1007, G: 88, B: 88-1, 56. Fırka Kumandanlığı’na (Mayıs 1920); ATASE, İSH, K: 913, G: 142, B: 142-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’dan 3. Fırka Kumandanlığı’na (3 Mayıs 1920); ATASE, İSH, K: 1007, G: 99, B: 99-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’dan 57. Fırka Kumandanlığı’na (8 Mayıs 1920).

² ATASE, İSH, K: 913, G: 143, B: 143-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü Bey’den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’ya (4 Mayıs 1920).

³ ATASE, İSH, K: 914, G: 64, B: 64-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey’den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’ya (Mayıs 1920).

⁴ TİTE Arşivi, 28/ 39; ATASE, İSH, K: 1007, G: 88, B: 88-1, 56. Fırka Kumandanlığı’na (Mayıs 1920); ATASE, İSH, K: 913, G: 137, B: 137-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey’den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’ya (3 Mayıs 1920).

⁵ NA, FO, 371/ 4931, E43351/58, War Office to Foreign Office (6 Mayıs 1920).

⁶ NA, FO, 371/ 4931, E 4335/1/58, C.H.Q. (İstanbul) to War Office (3 Mayıs 1920). İngiliz Savaş Bakanlığı’nın 3 Mayıs’taki bu kararına rağmen, 15 Nisan’da İngiliz Ordu Meclisi Batum’daki şartlar nedeniyle Batum’un bir an önce tahliye edilmesini talep etmişti. Neden olarak ise, Bolşeviklerin Denikin’i tamamen yenilgiye uğratması, Bolşeviklerin Kafkasya’ya inmesine Azerilerin ve Gürcülerin engel olamayacağı ve söz vermelerine rağmen Fransız ve İtalyanların Batum’a asker göndermemeleriydi (NA, FO, 371/ 4935, E3293/1/58, War Office to Foreign Office - 15 Nisan 1920).

⁷ NA, FO, 371/ 4931, E4335/1/58, War Office to Foreign Office (6 Mayıs 1920).

⁸ NA, FO, 371/ 4940, E6332/1/58, War Office to General Milne (İstanbul) (6 Mayıs 1920).

⁹ NA, FO, 371/ 4936, E4320/1/58, Foreign Office to Lord Derby (Paris) (6 Mayıs 1920).

istemişti¹. 6 Mayıs'ta İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Alexandre Millerand ile görüşerek Batum'a "beyaz bir tabur" gönderilmesi konusunda ikinci kez taahhüt almıştı².

Fransız ve İtalyanların bu taburları Batum'a göndermeye niyetleri olmadığı General Milne tarafından sezilince, Milne öce Savaş Bakanlığı'nı konuyla ilgili olarak uyarılmış, sonra eğer İtalyan birlikleri gelmeyeceklerse 1. Tabur Hants Alayı'nın Batum'daki birliklere destek amaçlı gönderilmesini istemişti. Milne, Batum'daki düzeni korumak için en az 3 taburun gerekli olduğunu düşünmekteydi³. Fransızlar bu arada Batum'a "siyah bir tabur" göndermeyi düşünmüşlerdi. General Milne bu duruma itiraz ederek bu taburun Batum'da düzeni sağlamaktan çok karışıklık yapacağını söylemişti⁴. Bu durum üzerine Lord Curzon, İngiltere'nin Paris Büyük elçisi Lord Derby'e 10 Mayıs 1920'de bir yazı göndererek, Batum'a Fransızların göndermeyi düşündüğü "siyah tabur" meselesinde Millerand'a taahhüdünü hatırlatmasını istemiş ve böyle şaşkıncu hareketler meydana geldiği takdirde, istikrarlı bir politika takip edilmesinin zor olacağını söylemişti⁵.

Fransa bu kez de Batum'a Tirailleur Cezayir müfrezesi göndermeyi düşünmüş⁶ ve bu taburun iki hafta içerisinde şehre ulaştırılacağını bildirmişti⁷. Fransızların göndermeyi düşündüğü tabur, İstanbul'da bulunan 1. Cezayir Alayı'nın 5. Taburu'ydu⁸. İngilizler Fransızların gönderecekleri Cezayir Taburu'nu da sorun etmişlerdi. Bunu Fransızlardan sorduklarında, Cezayir taburlarını siyahî olarak görmediklerini ve düzenli birlikler arasında oldukları cevabını almıştı. İngilizler ise bunu kınamışlardı⁹. Fakat İngilizler de Batum'da Hint taburu bulundurmakta ve bu durumu göz ardı etmekteydiler. İtalyan hükümeti ise, iktidarda buldukları sürece Batum'a İtalyan askeri göndermeyeceklerini

¹ NA, FO, 371/ 4936, E4320/1/58, Foreign Office to Sir G. Buchanan (Roma) (6 Mayıs 1920).

² NA, FO, 371/ 4937, E4591/1/58, Lord Curzon to Lord Derby (Paris) (10 Mayıs 1920). Paris'te Yüksek Konsey Başkanı da Fransa'dan Batum'a bir tabur göndermesini istemiştir (NA, FO, 371/ 4936, E4423/1/58, Lord Derby (Paris) - 8 Mayıs 1920)

³ NA, FO, 371/ 4938, E5153/1/58, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (8 Mayıs 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4936, E4503/1/58, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (9 Mayıs 1920).

⁵ NA, FO, 371/ 4937, E4591/1/58, Lord Curzon to Lord Derby (Paris) (10 Mayıs 1920).

⁶ NA, FO, 371/ 4937, E4579/1/58, Mr. Britcil (Paris) to War Office (10 Mayıs 1920).

⁷ NA, FO, 371/ 4937, E4592/1/58, War Office to G.H.Q. (İstanbul) (10 Mayıs 1920).

⁸ NA, FO, 371/ 4937, E 4693/1/58, C.H.Q. (İstanbul) to War Office (11 Mayıs 1920).

⁹ NA, FO, 371/ 4937, E4575/1/58, Lord Derby (Paris) to Foreign Office (11 Mayıs 1920).

söylemişti¹. Fransız taburu ise sonunda Batum'a gitmek üzere 17 Mayıs'ta İstanbul'dan ayrılmış² ve 20 Mayıs 1920'de şehre gelmişti³. Bu birliklerin sayısının tartışmalı olsa da da yaklaşık 1.200 civarında olduğu bilinmektedir⁴. Böylece Batum'da İngiliz birliklerinin yanında artık Fransız birlikleri de olacaktı.

Fransız taburunun Batum'a geldiği gün Batum'da İslam Tahlis Cemiyeti'nden 13 kişi, Gürcistan Cumhuriyeti'ne bir protesto göndererek Batum'un Milletler Cemiyeti altında serbest liman olmasının şehrin gelişmesini engelleyeceği için protesto etmişti (*İslam Gürcistanı*, 20 Mayıs 1336/1920, n. 364, s. 2). Gürcistan taraftarı Müslümanların endişesi aslında Batum'un gelirlerinden pay alamamaktı.

Batum'un tahliyesi meselesi İngiliz kabinesinde tartışma yaratmaya devam ediyordu. 12 Mayıs'ta Churchill'e İngiliz birlikleri Batum'dan geri çekilecek mi ya da güçlendirilecekler mi, saldırı amaçlı kullanılacak mı ya da orada kalacaklar mı? diye sorular yöneltilmişti. O da Batum'daki birliklerin İtilaf devletlerinin takip ettiği politika çerçevesinde orada kalacaklarını ve herhangi bir harekât planlarının olmadığını söylemişti⁵. İngiliz Kabinesi'nin dışında İngiliz Ordu Meclisi de 21 Mayıs 1920'de Batum'daki İngiliz birliklerinin durumunu görüşmek için bir araya gelmişti. Meclis Lord Curzon'un dikkatini General Milne'nin gönderdiği rapora çekmek istemekteydi. Bu raporda General, şehirdeki düzeni sağlamak için yetersiz kalan garnizona destek istemekteydi. Ne İstanbul'dan, ne de başka bir yerden destek birliği

¹ NA, FO, 371/ 4938, E5153/1/58, Mr. Britmilat (Roma) to D.M.I. (15 Mayıs 1920). İtalyan hükümeti Batum'un Bolşeviklere karşı savunulması için iki tugaya ihtiyaç olduğunu, bu kadar birliği ise gönderemeyeceklerini, bir taburun ise orada bir şey yapamayacağını belirtmişti (NA, FO, 371/ 4938, E5085/1/58, War Office to G.H.Q. (İstanbul) (20 Mayıs 1920). İngiltere'nin tekrar İtalya'yı Batum'a bir tabur gönderilmesi konusunda yoklaması üzerine, İngiltere'nin Roma Elçisi Buchanan, Dışişlerine gönderdiği yazıda Nitti'nin görüşlerinde bir değişiklik olmadığını, Batum'a İtalyan hükümetinin birlik göndermeyeceğini belirtmişti (NA, FO, 371/ 4938, E5016/1/58, Sir G. Buchanan (Roma) to Foreign Office - 23 Mayıs 1920).

² NA, FO, 371/ 4938, E5016/1/58, M.de Fleauriau (handed to Lord Hardinge) (19 Mayıs 1920); *The Times*, May/Mayıs 21, 1920, n. 42416, s. 16.

³ ATASE, İSH, K: 914, G: 70, B: 70-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (21 Mayıs 1920); TİTE Arşivi, 28/ 17, lef: 4 (31 Mayıs 1920); *The Times*, May/Mayıs 26, 1920, n. 42420, s. 11.

⁴ Bir belgede bu sayının 3.000 civarında olduğu belirtilmişken (bu belgede bu Fransız birliğinin "Sudanlı Fransız Piyadesi" olduğu yazılıdır. Fakat bu birlikler "Cezayir Fransız Piyadesi"ne aitti (ATASE, İSH, K: 914, G: 85, B: 85-1 - 26 Mayıs 1920), başka bir belgede ise 800 olduğu belirtilmektedir (ATASE, İSH, K: 590, G: 86, B: 86-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne - 8 Haziran 1920). Fakat daha sonra Batum'un tahliyesi sırasında 1.144 kişilik bir Fransız birliğinin Zonguldak'a çıktığı haberi alınmıştı (ATASE, İSH, K: 638, G: 78, B: 78-1. Vali Cemal'den Erkân-ı Harbiye Vekâlet-i Riyaseti'ne - 12 Temmuz 1920; ATASE, İSH, K: 648, G: 29, B: 29-114 Temmuz 1920). Dolayısıyla bu rakamın 1.200 civarında olduğunu söylemek daha mantıklıdır.

⁵ NA, FO, 371/ 4937, E4619/1/58, Cabinet (12 Mayıs 1920).

sağlanamayacağından ve İtalyan hükümetinin de birlik göndermek arzusunda olmadığından¹ Ordu Meclisi Lord Curzon'un Batum'dan İngiliz birliğinin çekilmesini kabul edeceğini düşünmekteydi². General Milne'nin bu raporu Ordu Meclisi'ni oldukça etkilemişti. İngiliz Savaş Bakanlığı da, eğer Batum'daki durumun hâlâ tehlikeli olduğunu düşünüyorsa, General Milne'nin İngiliz garnizonunu çekmekte yetkili olduğunu söylemişti³. İngilizler artık Batum'daki birlikleri tahliye etmeyi ciddi ciddi düşünmekteydiler⁴. Tahliye kararının düşünülmesi, aslında Fransız taburunun Batum'a gelmesinin bir önemi olmadığını da ortaya koymaktaydı. Bunun yanında, İngilizlerin Batum'un tahliyesi konusunda hemen hemen kesin bir karar verme noktasına gelmelerinin bir nedeni, Sovyet Azerbaycanı ordularının Tiflis'e 40-50 km kadar yaklaşmış olmalarıydı⁵. Diğer bir neden ise, İstanbul'daki İngiliz garnizonunda bulunan bulunan Hint askerlerinin isyan etmeleri idi. Batum'dan gelen birlikler bu askerlerin yerlerine yerleştirileceklerdi⁶.

Batum'daki birliklerin tahliyesinden sorumlu kişi olan General Milne'nin bu konudaki düşüncesi ortadaydı ve hükümetinden aldığı yetki doğrultusunda hazırlıklarına

¹ İtalyanlar Batum'a asker göndermedikleri gibi Batum'da sorun da çıkarmaktaydılar. İtalyan Siyasi Misyonu Başkanı Albay Gabba, İngiliz Petrol Kontrolörü'nden İtalyanların Azerbaycan hükümetinin Batum'daki petrolüne ipotek koymasını istemişti. Bu ipoteğin amacı Bolşevik istilasında Azerbaycan'daki stoklarını (hammadde, ipek, pamuk, halı vs.) dışarıya çıkarmamaları sonucu zarara uğramalarıydı. Rinder İtalyanların böylesi özel muameleye layık olmadıklarını düşünmekteydi (NA, FO, 371/ 4957, E7245/134/58, FWS Rinder to Department of Overseas Trade - 31 Mayıs 1920).

² NA, FO, 371/ 4938, E5153/1/58, War Office to Foreign Office (21 Mayıs 1920).

³ NA, FO, 371/ 4938, E5153/1/58, War Office to G.O.C. (İstanbul). (22 Mayıs 1920). Amiral de Robeck de Batum'daki İngiliz birliklerinin çekilmesinin Milne'nin raporuna bağlı olduğunu söylemişti (NA, FO, 371/ 4938, E5153/1/58, Admiral de Robeck (İstanbul) to Foreign Office - 24 Mayıs 1920).

⁴ Nitekim 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey, 26 Mayıs 1920 tarihinde Orta Batum'da bulunan Tamara'daki İngiliz kuvvetinin bir vapura bindirilerek Batum'dan uzaklaştırıldığına dair istihbarat almıştı (ATASE, İSH, K: 914, G: 89, B: 89-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya - 27 Mayıs 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 914, G: 78, B: 78-2, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na 24 Mayıs 1920. Sovyet Azerbaycanı ile Gürcüler arasında savaşın tekrar başlamasının nedeni Gürcülerin Azerbaycan sınırındaki Müslümanların silahlarını almak istemeleri idi (ATASE, İSH, K: 914, G: 288, B: 88-1a - 27 Mayıs 1920). Gürcüler bu olaydan sonra Poti mıntıkasında 20-45 yaşına kadar olan bütün ahaliyi silah altına alarak Azerbaycan sınırına sevk etmişti (ATASE, İSH, K: 914, G: 78, B: 78-2, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na - 24 Mayıs 1920). Şiddetli muhabereleden sonra (ATASE, İSH, K: 914, G: 64, B: 64-3, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na - 30 Mayıs 1920), bu yeni gelen birlikler ile Gürcüler Azerileri geri püskürtmüşlerdi (*İkdam*, 26 Mayıs 1336/1920, n. 8363, s. 1; *İkdam*, 27 Mayıs 1336/1920, n. 8364, s. 1). Bunun üzerine, Bolşevikler Bakû'deki 11. Kızıl Ordusu bölgeye gönderirken (ATASE, İSH, K: 914, G: 101, B: 101-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya - 31 Mayıs 1920), Gürcülerle Azeriler arasında mütarekenin ilan edilmesi için hareket geçmişti.

⁶ ATASE, İSH, K: 910, G: 126, B: 126-1, 11 Alay 3. Tabur Kumandanlığından 3. Fırka Kumandanı Miralay Rüştü'ye (13 Haziran 1920).

başlamıştı. İngilizlerin Haziran başlarında Batum'daki kuvvetleri şu şekildeydi: iki dretnot ve beşi kruvazör ve torpido olmak üzere 7 gemi¹ ve 2.000-3.000 kadar da nizamiye askeri vardı². Milne, Batum'daki garnizonun toparlanıp tahliyesi için 10-14 günlük bir sürenin yeterli olduğunu düşünmekteydi. Fakat Batum'daki mevcut siyasî ve askerî durum o hale gelmişti ki, her an bir ayaklanma çıkabilirdi. Bu nedenle ona göre, geri çekilmeden önce halkın yumuşak bir tarzda uyarılması gerekiyordu³. İngiliz Savaş Bakanlığı da 4 Haziran 1920'de General Milne'ye gönderdiği telgrafta, tahliye için bütün hazırlıkları yapmasını istemiş ve tahliyenin gerçekleşmesi için yeni bir emir gönderileceğini de belirtmişti⁴. Tahliye hazırlıklarını sürdüren General Milne, tahliyenin tahliyenin 20 Haziran 1920'de başlayabileceğini ancak bunun için Mısır'dan ulaşım araçlarının gönderilmesi gerektiğini belirtmişti⁵. Bunun dışında Milne, Batum'dan birliklerin çekilmesi durumunda Kafkasya'da her hangi bir İngiliz görevlisinin kalıp kalmayacağını ve Bakû'deki durumun ne olacağını sormaktaydı⁶.

İngiliz Savaş Bakanlığı'nın emri ile General Milne Batum'un tahliyesi hazırlıklarına devam ederken, 7 Haziran 1920'de İngiliz kabinesinde Batum'daki garnizon sorunu ele alınmıştı. Toplantıda, kabinenin haberi olmadan, General Milne'ye tahliye emri verilmemesi istenmişti. Ayrıca, kabinede Batum'un şu anda herhangi bir tehlikede bulunmadığı ve M. Kressin ile anlaşmanın geliştirilmesi durumunda kısa sürede Sovyet hükümetinin Kafkasya'nın bağımsızlığını tanıyacağı ve Batum'un Gürcistan'a devredileceği konuşulmuştu. Ermenilere ve Gürcülere silah sağlayarak yardım edilmesi meselesi de gündeme getirilmişti⁷. Kabine Batum'un tahliyesi için pek aceleci davranmamaktaydı. Ancak, Batum'un tahliyesinden sonra bu şehrin Gürcülere verileceği de kesinleşmişti⁸.

¹ ATASE, İSH, K: 914, G: 89, B: 89-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (27 Mayıs 1920).

² ATASE, İSH, K: 910, G: 77, B: 77-2, 3. Kafkas Fırkası Kumandanlığı'na (2 Haziran 1920).

³ NA, FO, 371/4939, E5700/1/58, War Office to Foreign Office (1 Haziran 1920).

⁴ NA, FO, 371/4939, E5979/1/58, War Office to Genral Milne (İstanbul) (4 Haziran 1920).

⁵ NA, FO, 371/4940, E6049/1/58, G.H.Q (İstanbul) to War Office (7 Haziran 1920); NA, FO, 371/4940, E6045/1/58, G.H.Q. İstanbul to War Office (7 Haziran 1920).

⁶ NA, FO, 371/4940, E6046/1/58, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (7 Haziran 1920).

⁷ NA, FO, 371/4940, E6117/1/58, Cabinet Minutes (7 Haziran 1920).

⁸ Fakat Gürcü Dışişleri Bakanı İngilizlerin bu kararını bilmediği için Luke'dan Batum'u tahliyeden sonra kendilerine verilmesini istemişti (NA, FO, 371/4941, E7087/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office - 10 Haziran 1920).

İngiliz Kabinesinin acele etmemesinin nedeni, Tiflis'e yaklaşan Sovyet Azerbaycanı kuvvetlerinin geri püskürtülmesi, Azerbaycan ve Gürcistan arasında Tiflis'te mütareke görüşmelerine¹ başlanması olabilir. Azerbaycan ile Gürcüler arasında 10 günlük bir mütareke akdedilmişti². Milne de 10 Haziran 1920'de Savaş Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta Batum'un tahliyesi için biraz daha süre istemişti. Çünkü tahliyede Wrangel misyonunun da geri çekilmesi gerekliydi³. Milne, şartlar gereği İngiliz Kabinesi'nin tavrına uygun davranmak zorunda kalmıştı. Fakat bu ertelemeler geçiciydi. ABD'nin 1 Haziran 1920'de Ermeni mandasını senato da reddetmesi⁴ ve Bolşeviklerin Batum'a doğru ilerlemeleri (*Christian Science Monitor*, June/Haziran 3, 1920, s. 2)⁵ nedeniyle tahliyeden geri dönüş olmayacaktı.

5.4.2. Batum'un İngilizler Tarafından Tahliyesi ve Gürcülere Devredilmesi

Bolşeviklerin kısa zaman içerisinde Denikin'i tamamen mağlup ederek, Azerbaycan'da Sovyet iktidarını kurmaları, Gürcistan ve İran ile antlaşma imzalayıp, Ermenistan ile de imzalamak üzere olmaları ve sonuçta Kafkasya'da etkili bir konuma gelmeleri, İngiltere'yi oldukça tedirgin etmişti. İngiliz Kabinesi, bu şartlar altında Batum'un tahliye edilerek, Gürcistan'a devredilmesine karar vermişti. Kabine 11 Haziran 1920 tarihinde toplanarak, Batum'un Gürcülere devredilmesi meselesini tekrar görüşmüş ve bu sürecin Albay Claude Stokes tarafından gerçekleştirilmesine karar vermişti. İngiliz Kabinesi ayrıca, Albayın vazifesini ve tahliye sürecini şu şekilde belirlemiştir: 1) Albay Stokes, Gürcü hükümeti ile uygun şartlarda Batum vilayeti ve limanının İtilaflarca Gürcü hükümetine devri ile ilgili antlaşma yapmak üzere derhal Batum'a gidecek; 2) İngiltere'deki Gürcü hükümeti baş delege M. Gambaşidze Stokes'e eşlik edecek; 3) Stokes, General Milne'yi görmek için İstanbul'a uğrayacak; 4) Vakit geçirmeden

¹ ATASE, İSH, K: 910, G: 86, B: 86-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (4 Haziran 1920).

² ATASE, İSH, K: 910, G: 77, B: 77-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanlığı'na (2 Haziran 1920). Daha sonra mütareke 5 gün daha uzatılmıştı (ATASE, İSH, K: 910, G: 86, B: 86-3, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na - 4 Haziran 1920).

³ NA, FO, 371/4940, E6299/1/58, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (10 Haziran 1920).

⁴ Amerikan Senatosu Ermeni mandasını 52'ye karşı 23 oy ile reddetmişti (*The Times*, July/ Temmuz 2, 1920, n. 42426, s. 15; *The Hartford Courant*, July/ Temmuz 2, 1920, s. 2; *Chicago Daily Tribune*, July/ Temmuz 2, 1920, s. 5; *The Times*, July/ Temmuz 3, 1920, n. 42427, s. 15; *The Atlanta Constitution*, July/ Temmuz 3, 1920, s. 3).

⁵ Bolşeviklerin Batum'a doğru ilerlemesi üzerine *The Washington Post* gazetesi Amerika'nın Bolşeviklere karşı savaş açıp açmayacağını sormaktaydı (*The Washington Post*, May/ Mayıs 27, 1920, s. 6. Ayrıca Ermenilerin korunması için Batum'a bir savaş gemisinin gönderilmesi Amerikan Senatosu'nda tartışılmaktaydı (*The Times*, May/ Mayıs 15, 1920, n. 42411, s. 13).

Batum'a varacak, Gürcü hükümeti ile acil temasa geçecek; 5) Gürcü hükümeti ile yapacağı antlaşmalarda, Kafkasya demiryolu üzerinden serbest geçişi ve Batum limanının Ermenistan ve Azerbaycan tarafından kullanımını sağlamaya çalışacak; 6) Bu antlaşmanın neticesinde yetkili General, Batum limanını ve vilayetini Gürcü hükümetine devredecek ve sonra İtilaf güçlerini geri çekecek¹. Bunun dışında Gürcülere devir teslim yapılmadan önce Ermenilere de silah yardımıyla bulunulmasına karar verilmişti². Böylece İngilizlerin Batum'u tahliye planı ortaya çıkmıştı. Aslında Stokes'in Gürcülere imzalatmaya çalışacağı maddeler, Vansittart tarafından Londra ve San Remo'da daha önce teklif edilen maddelerle neredeyse aynıydı.

İtilaf devletlerinin Batum'u tahliyeden sonra kime devredecekleri hususunda Batum ve Tiflis'teki İngiliz yetkililer henüz bilgi sahibi değildiler. Zira Batum'daki İngiliz yetkilileri Batum İslam Cemiyeti liderleriyle görüşerek, cemiyete destek sözü vermişlerdi. Fakat bu gelişmelere, 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey tereddütle yaklaşmaktaydı. Bu konuda İslam Cemiyeti'ni uyarılmıştı³. Fakat Cemiyet, İngilizlerle temas etmeyi sürdürmüş ve İngilizler ile Cemiyet arasında 11 Haziran 1920'de yapılan görüşmede, İngilizler Batum'u Müslümanlara devredeceklerini açıklamışlardı. Hatta İngilizler, Batum'da Ruslardan kalma silah ve mühimmatı da Müslümanlara verebileceklerini belli etmişlerdi⁴. Yani İngilizler Batum'da ikili oynamaya devam etmekteydiler. Zira onlar Gürcülere de aynı tekliflerde bulunmaktaydılar.

¹ NA, FO, 371/ 4940, E6049/1/58, Foreign Office to Admiral de Robeck (İstanbul) (11 Haziran 1920); NA, FO, 371/ 4940, E6314/1/58, Foreign Office Minute Sir J. Tilley (11 Haziran 1920); NA, FO, 371/ 4940, E6885/1/58, War Office to G.H.Q (İstanbul) (11 Haziran 1920); NA, FO, 371/ 4940, E6887/1/58, War Office to G.H.Q (İstanbul) (11 Haziran 1920). *The Times* gazetesi Batum'un Gürcülere devredilmesini eleştirmişti. Gazeteye göre, 7 Mayıs'ta Sovyet Rusya ile Batum üzerinde bir antlaşma imzalayan bir devlete şehir devredilmemeliydi. Ayrıca Ermenistan'ın durumu netlik kazanmamıştı. Bunun yanında, Batum'da yaşayan Müslüman Acaralılar böyle bir durumda Türkiye'den yardım isteyebilirdi (*The Times*, June/Haziran 14, 1920, n. 42436, s. 13).

² NA, FO, 371/ 4940, E6885/1/58, War Office to G.H.Q (İstanbul) (11 Haziran 1920). Batı basınında İngilizlerin tahliyesinden sonra Türklerin Ermenileri katledeceğine dair yazılar yine yer almaya başlamıştı (*The Times*, June/Haziran 21, 1920, n. 42442, s. 14; *The Times*, June/Haziran 22, 1920, n. 42443, s. 12).

³ ATASE, İSH, K: 910, G: 94, B: 94-1, 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'den Batum İslam Cemiyeti'ne (9 Haziran 1920). *Guriziya* gazetesine göre Keskinzâde General Cooke-Collis ile görüşmüş ve bu görüşmede kendisini gelecekte Acaristan'ın idarecisi olarak sunmuştu (*Guriziya*, İyun/Haziran 3, 1920, no. 52, s. 3).

⁴ ATASE, İSH, K: 910, G: 126, B: 126-1, 11 Alay 3. Tabur Kumandanlığı'ndan 3. Fırka Kumandanı Miralay Rüştü Bey'e (13 Haziran 1920). Batum İslam Cemiyeti bu arada Bolşeviklerle de görüşmelere devam etmiş (ATASE, İSH, K: 910, G: 72, B: 72-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na - 1 Haziran 1920) ve onlara bir heyet göndermişti (ATASE, İSH, K: 910, G: 94, B: 94-1, 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'den Batum İslam Cemiyeti'ne - 9 Haziran 1920). Batum İslam

Müslümanlara Batum'un devredileceğini açıklayan İngilizler, Batum'daki Gürcü askerî misyonunun başı olan General Mdivani ile de dirsek temasındaydılar. Bu yakınlık nedeniyle Batum'un Gürcülere verileceğini sezen Acaralılar, tahliyeden sonra Gürcülerin Batum'a girmesini önlemek için, demiryolu hattını Çürüksu-Notanebi mntıkaları arasında tahrip edeceklerini söylemişlerdi. Ayrıca, Cooke-Collis'in emri ile Batum'daki İngiliz Tuğgeneralı Dunnes, 12 Haziran 1920'de Luke'a Batum'un tahliyesi hususunu Gürcülere bildirmesini istemişti¹. Bunun üzerine Luke, 12 Haziran 1920'de, Gürcistan Dışişleri Bakanı Gegeçkori'yi Batum'un tahliye kararından haberdar etmişti. Batum'un tahliyesinden sonra Gürcülere verileceğini henüz bilmeyen Gegeçkori, bu ani kararı protesto etmiş, Batum'un kime devredileceğinin bilinmemesinin Gürcistan'ı zor duruma soktuğunu ve Gürcistan'ın Bolşeviklerden gelecek saldırılara maruz kalacağını Luke'a söylemişti².

İngiliz kabinesinde Batum'un tahliye edilerek Gürcülere devredilmesine karar verilmesi ve bunun Kafkasya'da öğrenilmesi üzerine, bölgedeki İngiliz temsilcileri bu kararı ertelemek için yine kulis faaliyetlerine başlamışlardı. Bu karar, belki de en fazla İngiliz Batum Konsolosu Patrick Stevens'i tedirgin etmişti. Batum ve bölgedeki hatırı sayılır yatırımlarının yok olacağını düşünen Stevens, Luke'a, İtilaf kuvvetlerinin Batum'u tahliye ettikten sonra, karşılaşılabileceği zorlukları açıklamış ve Batum'un Gürcülere verilmesinin halk arasında hoşnutsuzluk yaratacağını da ilave etmişti³. Esasında Patrick Stevens haklıydı. Batum'un Gürcülere verilmesi özellikle Acara halkı arasında infiale yol açacaktı. Ayrıca bu durum Türkiye tarafından da kabul edilmeyecekti.

Tahliye kararının ertelenmesini isteyen diğer bir kişi ise, İngiltere'nin Tiflis Siyasî Temsilcisi Harry Luke idi. 12 Haziran 1920'de Dışişleri Bakanlığı'na bir telgraf gönderen Luke, Batum'un İtilaf kuvvetleri tarafından 20 Haziran'da tahliye edileceğini donanma ve askerî yetkililerinden öğrendiğini, fakat kendisinin bu konuda herhangi bir emir almadığını açıklamıştı. Luke telgrafında ayrıca, Batum'un tahliye edilmesinin

Cemiyeti ile İngilizler görüşmeler de bulunsa da bir kısım Müslümanlar, Batum ve Tiflis arasındaki demiryolu ve telgraf iletişimlerini kesmişlerdi (NA, FO, 371/4940, E6622/1/58, Commander Luke (Tiflis) to War Office - 12 Haziran 1920).

¹ NA, FO, 371/ 4943, E8124/1/58, Conversation between Major Dunne and Commander Luke (12 Haziran 1920).

² NA, FO, 371/ 4943, E8124/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (13 Haziran 1920).

³ NA, FO, 371/ 4943, E8130/1/58, Commander Luke to Earl Curzon, Enclosure 2 in No: 1 - Memorandum (11 Haziran 1920). Luke, Stevens'in bu görüşlerine katıldığını da belirtmiştir (NA, FO, 371/ 4943, E8130/1/58, Commander Luke to Earl Curzon - 14 Haziran 1920).

İngiltere'nin bölgedeki prestijini sarsacağını ve çıkarlarını tehlikeye atacağını, bunun dışında Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetlerinin kaderlerini acıacak hale getirip, sayısız sivilin hayatını tehlikeye sokacağını öne sürmüştü. Batum'un tahliyesinden sonra kime verileceğinin dahi bilmediğini söyleyen Luke, Gürcistan'ın Bolşevik ve Türk baskısına dayanamayacağından ve Ermenistan'a da, tamamen izole olduğundan silah yardımı yapılamayacağından bahsettikten sonra, "Transkafkasya'dan, Ermenistan'ı ve Gürcistan'ı felakete terk ettiğimiz için özür dilemeliyiz" diyerek telgrafına son vermişti¹.

Commander Luke ve Patrick Stevens'in kulis faaliyetlerine rağmen İngiliz hükümeti tahliye kararlıydı. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon 13 Haziran 1920'de Lord Derby'ye bir telgraf göndererek Batum'un tahliye edilip Gürcistan hükümetine devredileceğinin Fransız hükümetine bildirilmesini istemişti. Curzon ayrıca, Fransız hükümetinin de Batum'daki yetkililerine bu emri bildirmesini istemişti². Çünkü Batum'dan ilk Fransız birliklerinin tahliye edilmesi düşünülmüştü³. G. Buchanan ise, İtalyan hükümetinin İngiltere'nin Gürcülerle müzakerelere girişmesine herhangi bir şekilde muhalefet etmeyeceğini açıklamıştı⁴.

Sir Robert Vansittart, 14 Haziran 1920'de Londra'da Gürcü gayr-i resmi elçisi Gambaşidze ve gayr-i resmi Ermeni elçisi Malcom arasında antlaşma sağlamaya çalışmıştı. Batum'a giden Ermeni demiryolu, esasında bu anlaşmanın tek engelini oluşturmaktaydı⁵. Bu arada 14 Haziran 1920'de Gürcistan temsilci Çheidze İngiliz Dışişleri Bakanlığına bir mektup göndermişti. Mektupta Gürcistan hükümetinin kuzey ve güneyden olmak üzere Türkler ve Bolşevikler tarafından tehdit altında olduğunu belirten Çheidze, İngiltere'nin yardımıyla Batum da dâhil olmak üzere Gürcistan'da iyi bir idare kurulabileceğini belirtmişti⁶. Görüldüğü üzere Gürcüler hâlâ Batum'un kendilerine verileceğini bilmemekteydiler. İngilizlerin Gürcüleri bu kadar geç haberdar

¹ NA, FO, 371/ 4940, E6577/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (12 Haziran 1920).

² NA, FO, 608/ 278/330, Lord Curzon to Lord Derby (13 Haziran 1920).

³ NA, FO, 371/ 4943, E8124/1/58, Conversation between Major-General Dunne and Commander Luke (12 Haziran 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4940, E6507/1/58, Sir G. Buchanan (Roma) to Foreign Office (14 Haziran 1920).

⁵ NA, FO, 608/ 278/330, Mr. Vansittart (Paris) to Foreign Office (14 Haziran 1920); NA, FO, 371/ 4940, E6425/1/58, Mr. Vansittart (Paris) to Foreign Office (14 Haziran 1920).

⁶ NA, FO, 371/ 4939, E5851/1/58, N. Çekidze (Georgian delegation of Paris) to Foreign Office (14 Haziran 1920).

etmelerinin nedeni, bölgesel diğer güçlerin, özellikle de Acara halkının tepkisinden çekinmeleriydi.

Çheidze'nin İngiliz Dışişlerine müracaat ettiği gün, yani 14 Haziran 1920 günü, Gürcüler Batum'un İngilizler tarafından kendilerine devredileceğini öğrenmiş olmalıydılar. Çünkü o tarihte Albay Stokes, Gambaşidze ile birlikte Batum'un devriyle alakalı Gürcülerle bir antlaşma yapmak için Londra'dan ayrılmışlardı. Fakat resmî olarak 16 Haziran 1920 tarihinde Batum İngiliz Kumandanı Cooke-Collis, Gürcü Batum Askerî Temsilcisi Mdivani'ye Batum'un Gürcülere teslim edileceğini ve devir teslim işlerinin iki güne kadar son bulacağını bildirmişti¹. Böylece Batum'un İngilizler tarafından Gürcülere terk edileceği haberi bölgede öğrenilmişti.

İngilizlerin Batum'u Gürcülere devredeceğini öğrenen Batum'un Müslüman, Rus ve Ermeni halkı, bu kararı protesto etmişti. Batum Belediye Başkanı Rus Albayı Rafoço Batum'u katiyen Gürcülere teslim etmeyeceklerini bildirmişti². Batum İslam Cemiyeti de Batum'un Gürcülere devredilmesine tepki göstermişti. Necati Bey'den sonra İslam Cemiyeti Başkanlığı'na gelen Hacı Hüseyin Efendi, TBMM'ye başvurarak, 10.000 kadar Gürcü askerinin Batum sınırına geleceğini belirtmiş ve Ankara'dan 2.000 kişilik bir kuvvet talep etmişti. Zor durumda kalırlarsa Cemiyetin merkezini Türkiye sınırındaki Mikaryele'ye nakledeceklerini de bildirmişti³. Görüldüğü üzere ve daha önceden de tahmin edildiği gibi, şehrin Gürcülere tahliyesi Batum halkı arasında infiale yol açmıştı.

Batum halkının bu şekilde davranacağı, İngilizler tarafından zaten beklenmekteydi. İngiliz Parlamentosu'nda da Batum'da ortaya çıkacak olan kaosun sonuçlarının neler olabileceği, milletvekilleri tarafından dile getirilmekteydi⁴. İtilaf devletleri açısından diğer bir mesele ise Ermenistan konusundaydı. Ermenistan İtilaf Yüksek Komiseri

¹ ATASE, İSH, K: 910, G: 134, B: 134-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (17 Temmuz 1920). Amerikan gazetelerinden *Summit County Journal*, *Akron Weekly Pioneer*, *Record Journal of Douglas County* de Batum'un İngilizler tarafından tahliye edilerek Gürcülere devredileceğini haber yapmıştı (*Record Journal of Douglas County*, June/Haziran 23, n. 222, s. 8; *Summit County Journal*, 24 June/Haziran s. 2; *Akron Weekly Pioneer Press*, July/Temmuz 23, 1920, s. 4).

² ATASE, İSH, K: 910, G: 134, B: 134-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (17 Temmuz 1920).

³ ATASE, İSH, K: 613, G: 82, B: 82-1, Batum İslam Cemiyeti Reisi Hacı Hüseyin'den Ankara'da Büyük Millet Meclis-i Riyaseti'ne (20 Haziran 1920); ATASE, İSH, K: 910, G: 148, B: 148-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (21 Haziran 1920).

⁴ NA, FO, 371/4940, E6865/1/58, Mr. A. Williams (Parliamentary Question) (17 Haziran 1920).

Albay Haskell, Lord Curzon'a bir mesaj göndererek, Ermenilere gıda yardımı yapılması için tahliyenin 1 Ağustos'a ertelenmesini istemişti¹. Bu yardımın mahiyetinin gıda yardımı dışında silah ve mühimmat yardımını kapsadığı da açıktı².

Bu arada İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 19 Haziran 1920'de bir açıklama yaparak tahliyenin kararlaştırıldığı gibi yapılacağını fakat durumun her an değişebileceğini söyleyerek³ tahliye kararının ertelenebileceğinin sinyallerini vermişti. Tahliye için diğer bir sorun ise Fransa'ydı. İtalyanlar, Batum'un İtilaf kuvvetleri tarafından tahliyesine muhalefet etmeyeceklerini açıklasalar da, Fransızlar için bu geçerli değildi. Maverâ-yı Kafkasya'daki Fransız Komiseri Comte de Martel, 19 Haziran 1920'de Gürcistan Dışişleri Bakanı Gegeçkori'ye Batum'daki İtilaf işgalinin süreceğine dair bir yazı göndermişti. Demartali bu yazısında İngilizlerin Batum'u tahliye edeceklerini, fakat Fransız ordularının hâlihazırda Batum'da olduklarını ifade ettikten sonra, Fransız hükümetinden Batum'u tahliye etme konusunda resmî bir emir almadığını söylemiş ve bu koşullar altında, Paris adına Batum'da işgali devam ettirmede istekli olduğunu belirtmişti (BPSVADM, belge no: 198, s. 297-298).

Kafkasya'daki Fransız temsilcisinin açıklamasına ve İngiliz hükümetinin tahliyeyi erteleyeceğini ima etmesine rağmen, Batum'un İngilizlerce tahliyesiyle ilgili hazırlık faaliyetleri devam etmekteydi⁴. Batum civarındaki bütün İngiliz birlikleri Batum

¹ NA, FO, 371/ 4940, E6755/1/58, United State Ambassador (18 Haziran 1920); NA, FO, 371/ 4942, E7485/1/58, War Office to General Milne (İstanbul) (30 Haziran 1920); NA, FO, 371/ 4942, E7485/1/58, War Office to Foreign Office (30 Haziran 1920); *Christian Science Monitor*, June/Haziran 16, 1920, s. 1.

² Nitekim Türk ordusu tarafından Gümrü alındıktan sonra 16 Kasım 1920'de buraya gelen Kazım Karabekir Paşa, buradaki Amerikan ambarlarını gezdiğinde erzak paketlerinin arasında silah ve mühimmata da rastlamıştı (BCA., 30.10.0.0/ 54.354.15 - 16 Kasım 1920).

³ NA, FO, 371/ 4940, E6774/1/58, Foreign Office to Lord Harington (19 Haziran 1920). Nitekim Kazım Karabekir Paşa da İngilizlerin tahliyeyi ertelediklerine dair istihbaratlar almaktaydı (ATASE, İSH, K: 716, G: 31, B: 31-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den XX. Kolordu Kumandanlığı'na - 20 Haziran 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4940, E6774/1/58, British Trade Corporation to Department of Overseas Trade (18 Haziran 1920); ATASE, İSH, K: 910, G: 138, B: 138-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (19 Haziran 1920). İngiliz askerî yetkilileri Batum istihkâmlarındaki ağır topları tahrip ederlerken (BPSVADM, belge no: 201, s. 300-301; ATASE, İSH, K: 911, G: 125, B: 125-1, 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya - 20 Haziran 1920; ATASE, İSH, K: 650, G: 8, B: 8-1; ATASE, İSH, K: 648, G: 29, B: 29-1 - 14 Temmuz 1920), Batum'da bulunan İtilaf devletleri anonim şirketleri mallarını vapurlara bindirerek tahliyeye hazırlanmışlardı (ATASE, İSH, K: 911, G: 125, B: 125-1, 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya - 20 Haziran 1920). Batum'daki topların tahrip edilmesi 18, 19 ve 24 Haziran 1920 tarihlerinde gerçekleştirilmişti. Topların tahribi Ajax gemisi tarafından gerçekleştirilmişti (NA, FO, 371/ 4945, E10411/1/58, The Commanding Officer (AJAX) to Commander in Chief, Mediterranean - 17 Temmuz 1920).

merkeze toplanmıştı. İngilizlerin sadece Çürüksu'da ve Aşağı Acara'nın merkezi Hula'da birer subay ve onar eri bulunmaktaydı¹. Ayrıca, Batum'daki tüccarlara İstanbul'dan, İngiliz birliklerinin Batum'dan çekilmesinden sonra tehlikeye maruz kalmamaları için bütün varlıklarının nakledilmesi emri gelmişti. İngiliz tüccarlar ise henüz Batum'un tahliye edilip edilmeyeceğini bilmediklerinden, bu emre kuşkuyla bakmışlardı². Bunun dışında tahliyeden sonra Tiflis'teki İngiliz misyonunun ne olacağı Harry Luke tarafından İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan sorulmaktaydı³.

Diğer taraftan Fransızların Batum'u tahliyede İngilizlere güçlük çıkarmaları devam etmekteydi. Tahliye konusunda İngilizlerin tavırlarından memnun olmayan Fransızlar, Batum İslam Cemiyeti ile görüşmüşlerdi⁴. İngilizler Gürcülerle anlaşma imzalamak için Albay Stokes'i göndermişlerdi. Fransa da Kafkas Yüksek Komiseri Comte de Martel'i görevlendirerek, Batum'un Gürcülere devir tesliminde ve Gürcülerle görüşmelerde eşit teklif sunma hakkına sahip olduğunu belirtmiştir⁵.

Bu arada Batum'un tahliyesinin ertelenmesi kesinleşmiş ve 9-10 Temmuz 1920'den önce tahliyenin yapılmasının imkânsız olduğu General Milne tarafından İngiliz Savaş Bakanlığı'na bildirilmişti⁶. Tahliyenin ertelenmesinin en büyük nedenlerinden birisi, Albay Stokes ile Gürcüler arasında henüz bir antlaşmaya varılamamış olmasıydı.

14 Haziran 1920'de Gambaşidze ile birlikte Londra'dan ayrılan Albay Stokes, 19 Haziran'da İstanbul'a gelmişti. Burada General Milne ile bir görüşme yaptıktan sonra, 22 Haziran'da Amiral M. Culme Seymour ile İstanbul'dan ayrılmış ve 24 Haziran'da Batum'a varmıştı. Albay Stokes, Batum'da Gambaşidze ve Cooke-Collis ile durum değerlendirmesi mahiyetinde bir toplantı yapmış ve aynı gün yola çıkarak 25 Haziran'da Tiflis'e gelmişti. Batum'un İtilaf devletleri tarafından tahliyesi ve Gürcü hükümetine devriyle ilgili görüşmeler, Gürcü hükümeti ile 25 Haziran'da başlamıştı. Görüşmelere Gürcü hükümetinden Dışişleri Bakanı Gegeçkori ve İçişleri Bakanı Ramişvili katılmışlardı. Gürcülerle yapılan görüşmelere katılmasalar da, Fransız

¹ ATASE, İSH, K: 910, G: 157, B: 157-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (22 Haziran 1920).

² NA, FO, 371/4942, E7366/1/58, The Department of Overseas Trade (23 Haziran 1920).

³ NA, FO, 371/4942, E7238/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (22 Haziran 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 910, G: 157, B: 157-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (22 Haziran 1920).

⁵ NA, FO, 371/4942, E7239/1/58, Lord Derby (Paris) to Foreign Office (25 Haziran 1920).

⁶ NA, FO, 371/4942, E7678/1/58, G.H.Q. (İstanbul) to War Office (28 Haziran 1920).

temsilci Comte de Mortel, Ermeni temsilci Mr. Begzadian ve Azerbaycan Temsilcisi Fethali Han Hoyski de Tiflis'te hazır bulunacaklardı. Fakat Azeri temsilcisi Tiflis'e gelmeden önce öldürülmüştü. Tiflis'te onun yerine geçebilecek bir kimse olmadığı için, Azeri hakları yapılacak müzakerelerde savunulamayacaktı. Tiflis'te 3 gün süren müzakereler sonunda Albay Stokes, Gürcü heyeti ile 28 Haziran 1920'de bir antlaşma imzalamıştı¹. Batum'un Gürcülere tahliyesiyle ilgili bu İngiliz-Gürcü Antlaşması şu hükümleri ihtiva ediyordu:

“A) İngiltere hükümetince Batum şehrinin ve limanının Gürcü hükümetine devri hususunda Gürcü hükümeti, Batum limanından Gürcü demiryollarını kullanarak Ermeni ve Azerbaycan cumhuriyetlerine serbest transiti garanti etmektedir. Ve bu cumhuriyetlerin Batum limanını serbestçe kullanmalarını sağlayacaktır.

Not: Detaylar Gürcü hükümeti ve Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerinin yapacakları görüşmelerle netleşecektir.

B) Gürcistan hükümeti Ermenistan sınırından Çoruh ve nehir vadisi boyunca Karadeniz'e açılan bir demiryolunun inşasını sağlayacaktır. Detaylar kararlaştıracak ve nihaî antlaşma Londra'da İngiliz hükümeti ile Gürcistan hükümeti temsilcisi arasında yapılacaktır”².

Albay Stokes, antlaşma imzalandıktan sonra, antlaşmanın A maddesini Comte de Mortel ve Begzadian'a bildirmişti. Antlaşmanın B maddesini ise sadece Begzadian'a söylemiş ve ondan bu maddeyi gizli tutmasını istemişti. Luke, Müslümanların tepkisinden korkmaktaydı. Zaten Luke ve Begzadian, Gürcü hükümetinin Çoruh vadisi boyunca uzanan demiryolu hakkında Türk ve Acar düşmanlığını bertaraf etmeden bir uzlaşmaya yanaşmayacağını tahmin etmekteydiler³.

Antlaşmanın özellikle B maddesi İngilizlerin istediği şekilde düzenlenmişti. Zaten Sir Henry Vansittart, bu yolda Albay Stokes'e direktif vermişti. Bu antlaşma ile Gürcülere ve Ermenilere büyük imtiyazlar verilmişti, fakat Müslümanların hakları göz ardı edilmişti. Müslümanların bu antlaşmaya tepki gösterecekleri muhakkaktı. Verilen bu imtiyazlara rağmen Luke, Ermenistan ve Gürcistan'ı cesaretlendirmek için aşağıdaki ilave bazı önerilerde de bulunmuştu:

“1) Ermeni ve Gürcü hükümetleri ile İngiliz hükümeti görüşüp kendilerine, onların refahlarıyla ilgilenmeye devam edileceğini ve onlara moral ve siyasî destek verileceğini söylemelidir; 2) İngiliz Baş Komiseri Gürcistan hükümetini

¹ NA, FO, 371/ 4944, E9346/1/58, Colonel Stokes to Foreign Office (4 Ağustos 1920).

² NA, FO, 371/ 4942, E7467 /1/58; NA, FO, 608/ 277/265, Commander Luke to Foreign Office (28 Haziran 1920).

³ NA, FO, 371/ 4944, E9346/1/58, Colonel Stokes to Foreign Office (4 Ağustos 1920).

bilgilendirmeli: İngiliz hükümeti, Gürcü hükümetine bağımsızlığını savunması için silah ve cephane alması için yardım edecektir; 3) Gelecekte Ermenistan ve Gürcistan'ın hukukî (*jure*) olarak bağımsızlıkları tanınmalıdır”¹.

İngilizlerin Gürcülerle imzaladığı antlaşmada ve Luke'un tahliyeden sonra yukarıdaki tavsiyelerinde Azerbaycan ve Müslümanların adı geçmemekteydi. Fakat kendileriyle Batum için savaştan ve Bolşeviklerle anlaşan Gürcülere ve yine Bolşeviklerle anlaşma yolundaki Ermenilere geniş haklar vermişti. Bunun nedeni yine Bolşeviklerdi. Çünkü artık Azerbaycan Sovyetleşmişti ve İngilizlerin, böyle bir devlete Batum'da hak vermeleri mümkün görünmüyordu. Onlar Türklerin etkisi altındaydılar. Türkler de Bolşeviklerle müttefikler. İngilizler, tahliyeden sonra kendi güdümlerinde olacak bir Batum oluşturmak istemişlerdi. Bunun yanında Bolşeviklere karşı Gürcüler ve özellikle Ermeniler silahlandırılacaktı.

Antlaşmanın imzalandığı gün Albay Stokes, Batum İngiliz Askerî Valisi Cooke-Collis'e Gürcistan hükümetinin Batum'a demiryolu hattını devralmak için birlik göndermeye hazır olduğunu bildirmişti. Fakat Askerî Vali, bunun için erken olduğunu, bu işin İngiliz birliklerinin tahliyesinden hemen önce gerçekleştirilmesi gerektiğini söylemişti². Yani İngiliz Vali'ye göre zamanlama hatası yapılmamalıydı.

General Cooke-Collis, Acara Müslümanların Batum'un Gürcülere devri nedeniyle ortaya koyacakları tepkiyi önlemek için Müslümanların temsilcileriyle bir toplantı yapmış ve onlara, Gürcülere karşı olmalarının İngilizlere karşı olmaları anlamına geleceğini söylemişti. İngiliz Askerî Valisi'nin bu sözleri mi etkili oldu bilinmez³, fakat Müslüman temsilciler Çürüksu'da yaptıkları bir toplantıdan sonra, Batum'un Gürcistan tarafından alınmasına karşı olmayacaklarını söylemişlerdi. Müslümanların sadece bir

¹ NA, FO, 371/ 4942, E7467 /1/58; NA, FO, 608/ 277, n. 265, Commander Luke to Foreign Office (28 Haziran 1920).

² Albay Stokes, Batum'un Gürcülere devir teslim işleminin bir an önce yapılması için şu nedenleri öne sürmekteydi:

“a) Gürcülerde İngilizlerin Batum'u tahliye etmeyeceği endişesinin artması.

b) Gürcü hükümetinin harcamaları artmaya başlamıştı, ayrıca demiryolu, asker taşıma işleri nedeniyle kısıtlı olarak kullanılmaktaydı.

c) Gürcistan, Notanebi rezervlerini, gerektiğinde doğu sınırında kullanmak için serbest bırakılmasını istemekteydi.

d) Fransız elçi Comte de Martel Batum'un tahliyesinde sorun çıkarmak niyetindedir” (NA, FO, 371/ 4944, E9346/1/58, Colonel Stokes to Foreign Office - 4 Ağustos 1920).

³ ATASE Arşivi'nde bulunan bir belgede, Batum Livası İslam Cemiyeti'nden birkaç kişinin İngilizler tarafından satın alındığı ifadesi vardır (ATASE, İSH, K: 910, G: 77, B: 77-2, 3. Kafkas Fırkası Kumandanlığı'na - 2 Haziran 1920). Bu arada, Batum İslam Cemiyeti, Paris'te hukuklarını savunmak üzere bir heyet teşkil etmişti. Heyetin amacı, Batum ve havalisi Müslümanlarının hilafet makamına bağlı bulunduğunu Paris'te müdafaa etmektir (BOA, BEO.NGG., 245 (özet) - 29 Haziran 1920).

şartı vardı; o da, Gürcü birliklerinin Batum'a karayolu ile değil demiryolu ile gitmeleriydi. Müslüman temsilcileri, Çürüksu'daki silahlı milislerini evlerine gönderecekleri vadinde de bulunmuşlardı.

Müslümanların bu tavrı üzerine Gürcü yetkilileri, Notanebi-Çürüksu hattını işgal etmek istediklerini söylediler. Albay Stokes, General Cooke-Collis'e Acarların dostça yaklaşımı varken, bu fırsatın kaçırılmaması gerektiğini söylemişti. Generalin de uygun görmesi ile 1 Temmuz 1920'de, belirtilen hat Gürcü birlikleri tarafından işgal edildi. Gürcü birliklerine Albay Stokes, Gambaşizde ve bazı İngiliz subayları da eşlik etmişlerdi¹. Böylece 1 Temmuz 1920'de Batum'un Gürcülere devir süreci başlamıştı. Gürcü birlikleri, İngilizler tarafından kendilerine izin verilen sınıra kadar olan yerleri işgal etmişlerdi². Gürcülerin Çürüksu'ya girmelerine, İngilizlerin tahminlerinin dışında direniş gösteren Batum İslam Cemiyeti³, 1 Temmuz'da Gürcü askerlerine bir beyanname yayınlamış⁴, 2 Temmuz 1920'de de İngilizler nezdinde bu işgali protesto

¹ NA, FO, 371/4944, E9346/1/58, Colonel Stokes to Foreign Office (4 Ağustos 1920).

² NA, FO, 371/4943, E7944/1/58, Commander Luke (Tiflis) (1 Temmuz 1920); NA, FO, 371/4944, E8732/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (13 Temmuz 1920).

³ Gürcülerin Çürüksu'yu işgal ayrıntıları ve Batum İslam Cemiyeti'nin direnişi şu şekildeydi: 1 Temmuz 1920 sabahı Çürüksu istasyonu bir İngiliz müfrezesi tarafından güvence altına alındı. 70 kişilik İngiliz müfrezesi Notanebi istasyonuna giderek, bu istasyonda iki zırhlı tren mevcudundaki 2 tabur Gürcü askerini vagonlara bindirmişler ve vagonlarda İngilizler görünmek suretiyle Çürüksu'ya girmişlerdi. Bu Gürcü kuvvetleri Çürüksu yakınındaki ordugâha götürüldüler. Çürüksu Müslüman ahalisi tamamıyla dükkânları kapatarak, pencerelere siyah perdeler vesaire asarak Gürcülerin bu işgalini protesto etmişlerdir. İslam Tahlis Cemiyeti Başkanı Mehmet Bey Abaşidze, Çürüksu'ya giderek Gürcülere “*hoş geldiniz*” demişti. Çürüksu'da bulunan İslam Cemiyeti kuvvetleri ise dağlara çekilmiştir. Akşama doğru ikinci bir süvari kuvveti İslam Cemiyeti kuvvetlerine doğru ilerlemek istemiş ise de mukabele görmüş 10 esir verdikten sonra geri dönmeye mecbur kalmışlardır. Müslümanların tuttuğu hat bozulunca Çakvi'ye kadar gelen Gürcü trenlerine Müslümanlar tarafından yapılan ateşler üzerine Gürcü birlikleri Çürüksu'ya dönmüşlerdir. 1 Temmuz 1920 akşamına kadar Gürcüler Çürüksu'dan daha ileri geçememişlerdir (ATASE, İSH, K: 614, G: 7, B: 7-1 - 9 Temmuz 1920).

⁴ Beyanname şu şekildedir:

“Gürcü askerlerine beyannamemizdir:

“1- Köşkerinde mutlu bir şekilde yaşamak isteyen sizin hükümetinizle bizim beylerimiz son zamanda da dünyayı esaret altında inletmek isteyen İngilizlere alet oldu. Sizleri işinden, gücünden, tarlasından, ailesinden uzak bulundurarak sırf kendi istirahatlarını temin etmek, bizi birbirimize çarpıştırıp ceplerini doldurmak istiyorlar.

“2- Çürüksu, Hula kanlı muharebeleri de bunların yüzünden olmuştu. Şimdi de buralarda aynı vakıaları gerçekleştirmek istiyorlar.

“3- Zamanımız herkesi kendi evinin, kendi işinin sahibi kılmıştır. Zulme, tahakküme, cebre, esarete nihayet vermiştir. Amirlerinizin size verdikleri emirleri, hazıroptan aldıkları maaşların karşılığıdır. Biz o menfaatperestleri değil Gürcü milletinin gayreti ile geçinen siz evlatlarına hitap ederek yerlerimizden gidiniz diyoruz. Nasihatimiz tutulmazsa Çürüksu ve Hula'da olduğu gibi kanların günahı sizlere ait olacaktır.

“4- Ümidimiz komşu ve dost geçinmek arzusu izhar ederek silahların bırakılması ile Bolşeviklerin işgal etmek üzere bulunduğu memleketlerinize, köylerinize, sevgili ailelerinize gitmek olacaktır. Nasihatimizi tutarsanız size selamlar ederiz. Tutmazsanız günahı boynunuzda olacaktır” (Sürmeli, 2001:553-554).

etmiştir. İngilizler ise İslam Cemiyeti azalarını tutuklamak için cemiyetin merkezini bir askerî müfreze ile basmışlardı. Cemiyet bu olaydan evvelce haberdar olduğundan, İngilizler kimseyi ele geçirememişlerdi. İslam Cemiyeti Çürüksu'yu elde tutarak, Gürcü işgaline karşı çıkmaya karar vermişti¹. İslam Cemiyeti'nin ilk önce İngilizlerle anlaşıp, daha sonra Gürcü işgaline tepki göstermesinin nedeni, Cemiyet'in üyeleri arasında anlaşmazlık çıkması olabilir. Fakat bu bilgilerin farklı kaynaklardan alındığı da göz önünde tutulmalıdır².

İngilizler de tahliye hazırlıklarını büyük ölçüde tamamlamışlardı. Askerî hazırlıkların yanında, şehirdeki yabancı tüccarlar da tahliye hazırlıklarını tamamlamak üzereydiler³. İngiliz Savaş Bakanlığı, Gürcü birliklerinin Batum'a girerlerken çok dikkatli olmalarını istemişti⁴. İngilizler, Batum şehrini Gürcülere 7 Temmuz akşamı resmî olarak devretmeyi ve kendi birliklerinin de 9 Temmuz'da şehirden tamamen ayrılmasını planlamışlardı. Batum'a ilk Gürcü birlikleri 4 Temmuz 1920'de girmiş,⁵ bu birlikler Batum'un bir banliyösü olan Baruthane (Barsthana)'de beklemeye başlamışlardı⁶. Çürüksu'dan hareket eden bu birlikler, demiryolu hattı boyunca istasyonları işgal ederek Batum'a ulaşmışlardı. Bu birliklerin mevcudu; 2 piyade alayı, 8 top ve bir miktar süvariden oluşmaktaydı⁷ ve başlarında Sancakbeyzâde Aslan Bey bulunmaktaydı⁸. Batum'un işgali üzerine, Batum İslam Cemiyeti'nin tertibiyle Orta Batum'da İslam

¹ ATASE, İSH, K: 614, G: 7, B: 7-2, (9 Temmuz 1920). Yaklaşık 500 kişiden oluşan Çürüksu'daki Batum İslam Cemiyeti askerleri daha sonra dağa çıkarak direnişlerini sürdürmeye çalışmışlardır (ATASE, İSH, K: 614, G: 16, B: 16-2, 3. Fırka Kumandanı ve Trabzon Vali Vekili Rüştü Bey'den Hariciye Vekâleti'ne - 21 Temmuz 1920).

² Zira bu belgelerden birisi İngiliz Arşivleri'nden, diğeri ise ATASE Arşivi'nden elde edilmişti. Nitekim TBMM Hariciye Vekili Ahmed Muhtar Bey, Batum meselesi hakkında TBMM'de 7 Ağustos 1920'de izahat verirken, Gürcülerin Çürüksu'yu işgallerinin İngilizlerin komplosu neticesinde meydana geldiğini açıklamıştı. Olay ona göre şu şekilde gerçekleşmişti: İngilizler bir taraftan İslam ahaliyi Çürüksu'nun işgali idaresine riayetskâr olduklarını söylerken, diğer taraftan da Gürcü kuvvetlerini trenlere bindirip kapılarını kapadıktan ve trenlerin dışına İngiliz askeri koyarak, Gürcü kuvvetleri olmayıp İngiliz askeri bulunduğuna inandırdıktan sonra Batum işgal edilmişti (TBMMZC, c. III, 1981:118).

³ ATASE, İSH, K: 650, G: 8, B: 8-1.

⁴ NA, FO, 371/4942, E7720/1/58, War Office to Foreign Office (3 Temmuz 1920).

⁵ NA, FO, 371/4942, E7831/1/58, Commander Luke (Tiflis) (5 Temmuz 1920).

⁶ Bartshana'ya Gürcü birlikleri geldiklerinde Mehmet Abaşidze önderliğinde 600 kişilik halk onları karşılamıştı (*Gurizya*, İyul/Temmuz 7, 1920, n. 79, s. 2).

⁷ ATASE, İSH, K: 614, G: 16, B: 16-2, 3. Fırka Kumandanı ve Trabzon Vali Vekili Rüştü Bey'den Hariciye Vekâleti'ne (21 Temmuz 1920); (TBMMZC, c. III, 1981:209).

⁸ ATASE, İSH, K: 650, G: 8, B: 8-1; ATASE, İSH, K: 665, G: 5, B: 5-1, Lazistan Mebusu Osman'dan F. H. V.R (4 Temmuz 1920).

ahali büyük bir miting düzenlemişti. Bu mitinge Fransız mümessil de katılmıştı. Cemiyet aynı zamanda İngilizlere yönelik protestolarda da bulunmuştu¹.

Batum'un Gürcülere devir süreci başlamışken, İngiliz yöneticileri ve İtilaf temsilcileri arasındaki tereddütler ve sorunlar devam etmekteydi. Fransa, Albay Stokes'in Gürcülerle masaya oturup bir anlaşma imzaladığını, o masada kendilerinin olmadığını, bu nedenden dolayı Fransa ile Gürcistan arasında ayrı görüşmelerin yapılması gerektiğini söylemekteydi². Tiflis'teki Fransız elçi Comte de Martel, Albay Stokes'e, hükümetinin kendisiyle birlikte Gürcistan hükümeti ile görüşmelere katılması gerektiğini bildirdiğini söylemişti. Stokes ise görüşmelerin 28 Haziran'da bittiğini ve kendi hükümetinden Martel'in görüşmelere katılması hususunda bir direktif almadığını söylemişti. Daha sonra Fransız temsilcisi, Stokes'ten antlaşma metnini göstermesini, uygun gördüğü takdirde de imzalayabileceğini söyledi. Fakat Stokes ona bunun için yetkisinin olmadığını belirtmişti³. İngilizlerin çizdiği bu olumsuz tablo karşısında, Batum'daki Fransız temsilcileri, Acarların toplantısına katılmış⁴ ve onlara, Batum'u tahliye etmeyeceklerini söylemişlerdi⁵. Lord Harding ise Tiflis'teki Fransız temsilcisinin faaliyetlerine dikkat edilmesini belirttiikten sonra, Fransız hükümetinin Albay Stokes ile Gürcüler arasında yapılan antlaşmaya uyup uymayacağını sormaktaydı⁶. Fransızların oluşturduğu problemlerin dışında, İngiliz Savaş Bakanlığı hala Batum'un İngiliz birlikleri tarafından tamamen boşaltılıp boşaltılmayacağını sormaktaydı⁷. İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise Gürcülere çok uygun şartlarda Batum şehri devredilse bile, Batum'un Türkler ve Rusların tehdidi altında olduğunu belirterek, Birleşik Devletlerin gemilerini Batum limanına göndermesini talep etmişti⁸. Görüldüğü üzere Batum'un Gürcülere devri başlamışken bile tartışmalar ve tereddütler sürüp gitmekteydi.

¹ ATASE, İSH, K: 614, G: 16, B: 16-2, 3. Fırka Kumandanı ve Trabzon Vali Vekili Rüştü Bey'den Hariciye Vekâleti'ne (21 Temmuz 1920).

² NA, FO, 371/4942, E7716/1/68, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (2 Temmuz 1920). Fransız Generali ayrıca, Gürcülerin işgal ettikleri Çürüksu'ya kadar gitmişti. Burada Müslümanlara sebat etmelerini tavsiye etmiştir (ATASE, İSH, K: 614, G: 7, B: 7-2 - 9 Temmuz 1920).

³ NA, FO, 371/4944, E9346/1/58, Colonel Stokes to Foreign Office (4 Ağustos 1920).

⁴ NA, FO, 371/4942, E7720/1/58, Colonel Stokes (İstanbul) (6 Temmuz 1920).

⁵ NA, FO, 371/4942, E7817/1/58, Colonel Stokes (İstanbul) (6 Temmuz 1920).

⁶ NA, FO, 371/4942, E7716/1/68, to Foreign Office (7 Temmuz 1920).

⁷ NA, FO, 371/4943, E7938/1/58, Mr. Charles (Parlemantary Question) (6 Temmuz 1920).

⁸ NA, FO, 371/4942, E7791/1/58, Foreign Office to Sir A. Geddes (Washington) (7 Temmuz 1920).

İngiliz yöneticileri ve İtilaf devletleri arasındaki anlaşmazlıklara rağmen, Batum'un Gürcülere devredilmesine dair işlemler sürdürülmekteydi. 6 Haziran'da İngiliz Askerî Valiliği'nin uygun görmesi ile Gürcü birlikleri Batum demiryoluna el koymuşlar ve şehrin dışına kamp kurmuşlardı. Albay Stokes'in ifadesine göre Acara Müslümanları, Gürcülerin Batum'u almasına herhangi bir muhalefette bulunmayacaklarını ve bir kaosa neden olmayacaklarını belirtmişlerdir¹.

Batum'un İngilizler tarafından Gürcülere resmî devir-teslim işlemi 7 Temmuz 1920'de gerçekleştirilmiştir². Teslim gününde şehrin her tarafı Gürcü ve İtilaf devletleri ile yer yer Leh ve Yunan bayrakları ile donatılmıştı. Gürcü birlikleri Baruthane/Bartshana'ya kadar gelmişlerdi. Gürcü birliklerin komutanı General Kivinitadze olup kurmay başkanı Zahariatze'ydi. Halk muhafızlarının komutanı ise Cugiyev'di. Saat 11.00 sularında birlikler Bartshana'dan şehre hareket etmişlerdi. Bu sırada kalabalık bir ahali Gürcü askerlerini karşılamıştı. Cugiyev atından inerek gelenleri karşılamıştı. Meclis Başkanı Mehmet Bey Abaşidze ve şehir yönetimi temsilcisi Cavakhof, Gürcü askerlerine ekmek ve tuz takdim etmişlerdi (*Borba*, İyul/Temmuz 11, 1920, n. 154 (709), s. 2). Böylece Gürcü birlikleri şehre girmişler ve İtilaf devletleri birliklerinin bulunduğu Marinski meydanına gelmişlerdi. Meydanın sol tarafında İtilaf devletleri birlikleri, sağ tarafında ise Gürcü birlikleri yerlerini almışlardı. Batum İngiliz Askerî Valisi General Cooke-Collis, İngiliz Amirali Seymour, Gürcü Dışişleri Bakanı M. Gegeçkori, şehrin yeni Gürcü Valisi Çingişvili³, Savaş Bakanı G. Georgadze, General Karmence, General Mdivani ve şehrin diğer ileri gelenleri yüksek bir mahalde yerlerini almışlardı. İngiliz mızıkacı bandosu tarafından İtilaf devletleri marşları çalınmaktaydı. Bundan sonra, direkler üzerinde sallanan İngiliz bayrakları aşağıya alınmış ve bunların yerine Gürcistan bayrağı çekilmiştir. Müteakiben limanda zırhlılardan top atışları başlamıştır. Devir-teslim töreni sonunda İtilaf devletleri askerleri şehirden gemilere geçmişler, Gürcü askerleri de onların boşaltmış oldukları kışlalara yerleşmişlerdir.

O günün akşamında ise Batum Gürcü Valisi tarafından General Cooke-Collis ve Amiral Seymour'un şerefine bir ziyafet verilmiştir. Ertesi gün Gegeçkori refakatindeki Gürcü hükümet erkânı toplu olarak Amiral Seymour'u kendi zırhlısında ziyaret etmiştir. Gürcü

¹ NA, FO, 371/ 4942, E7817/1/58, Colonel Stokes (İstanbul) (6 Temmuz 1920); NA, FO, 371/ 4942, E7720/1/58, Colonel Stokes (İstanbul) (6 Temmuz 1920).

² NA, FO, 371/4943, E8320/1/58, Commander Luke (Tiflis) (11 Temmuz 1920).

³ Çingişvili, daha çok Gürcistan Batum Fevkalade komiseri olarak anılacaktır.

erkânı zırhlıya girdiklerinde, İngiliz zırhlısının grandi direğine Gürcistan bayrağı çekilmiştir. Gürcüler bu zırhlıda Amiral tarafından yemeğe davet olunmuştur. Yemeği müteakiben Gürcü ricali zırhlıdan aşağı inerken 17 pare top atışıyla selamlanmışlardır (*Vakit*, 23 Mayıs 1336/1920, n. 896, s. 2). İngilizler belki de Batum halkı için son talimatlarını vererek halktan sakin olmalarını, işleri ve güçleriyle ilgilenmelerini, bundan sonra kanunları ve emirleri Gürcülerin vereceklerini ve onlara itaat etmelerini istemişti (*Borba*, İyul/TeMMuz 8, 1920, n. 152(707), s. 3).

Böylece Batum'un Gürcülere devri gerçekleştirilmişti¹. Şehir yeni sahiplerinin eline geçmişti². 2.000 kişiden oluşan İngiliz birlikleri kararlaştırıldığı gibi 9 Temmuz saat 17.30'da Batum'u tahliye etmişlerdi (*The Times*, July/TeMMuz 13, 1920, n. 42461, s. 12). General Cooke-Collis ise maiyetiyle birlikte 10 Temmuz 1920'de (*Borba*, İyul/TeMMuz 13, 1920, n. 155 (710), s. 4) "Field Marshal" gemisiyle Batum'dan ayrılmıştı³. Böylece resmî olarak Batum'da İngiliz askeri kalmamıştı.

İngilizlerin kontrolündeki Batum'un Gürcülere verilmesine ilk tepki kendi müttetikleri olan Batum'daki Fransız subaylarından gelmişti. Bu subaylar, Batum'daki yerel unsurlarla özellikle Müslümanlarla ilişki içerisindeydiler ve İngilizlerin Batum'u Gürcülere bırakmalarına karşıydılar⁴. Fakat buna rağmen, Fransız askerleri de 11 Temmuz 1920'de Batum'u terk etmişlerdir⁵. Böylece Batum İtilaf kuvvetleri tarafından tamamıyla tahliye edilmişti. Şehirde sadece idarenin Gürcistan'a devredilmesini

¹ Gürcülerin Batum'u alması üzerine, Tiflis'te halk sevinç gösterileri gerçekleştirmişti (*Borba*, İyul/TeMMuz 9, 1920, n. 153(708), s. 1). *Borba* gazetesi "bugün Gürcü milletinin bayramıdır" şeklinde haber yapmıştı. Şavşat ve Ardahan bölgesinin Gürcüler tarafından işgaline yardım eden Hamşizâde Cemal Paşa memnuniyetini dile getirmişti (*Borba*, İyul/TeMMuz 11, 1920, n. 154 (709), s. 2). Batum'da Gürcü idaresinin başlaması ile alakalı belki de en ilgi çekici haberi *New York Times* yapmıştı. "Batum Hails Its Republic/Batum Cumhuriyetini Selamlıyor" başlığıyla verilen haberde alt başlık olarak da "British and French Salute Birth of Georgian Nation/İngiliz ve Fransızlar Gürcü Ulusunun Doğumunu Selamlıyor" ifadesi kullanılmıştı. Gazete, Gürcüler için hayatî önem arz eden Batum'un ele geçirilmesini "doğuş" olarak nitelendirmişti (*New York Times*, July/TeMMuz 11, 1920, s. 15).

² NA, FO, 371/4943, E8390/1/58, General Milne (İstanbul) to War Office (12 Temmuz 1920); NA, FO, 371/4943, E8320/1/58, Commander Luke (Tiflis) (11 Temmuz 1920); *Vakit*, 23 Mayıs 1920, 896, 2.

³ NA, FO, 371/4944, E9346/1/58, Colonel Stokes to Foreign Office (4 Ağustos 1920).

⁴ NA, FO, 371/4943, E7970/1/58, Admiral de Robeck (İstanbul) (8 Temmuz 1920).

⁵ 1.144 kişiden oluşan bu askerler 11 Temmuz'da Zonguldak'a çıkmıştı (ATASE, İSH, K: 638, G: 78, B: 78-1. Vali Cemal Bey'den Erkân-ı Harbiye Vekâleti'ne - 12 Temmuz 1920; ATASE, İSH, K: 648, G: 29, B: 29-1 - 14 Temmuz 1920). Zonguldak'a çıkan bu Fransız askerleri arasında ilginç bir vakıa meydana gelmişti. Bunlardan 500 kişi silahlarıyla beraber firar ederek Ankara'ya gitmek istediklerini yerel yetkililere belirtmişlerdi (ATASE, İSH, K: 644, G: 170, B: 170-1, Kastamonu Valisi Cemal Bey'den İsmet Paşa'ya - 18 Temmuz 1920).

gerçekleştirecek 22 İngiliz¹ ile limanda bir İngiliz bir de Fransız torpidosu kalmıştı². Albay Stokes ise 15 Temmuz 1920'de Swallow adlı gemiyle Batum'dan ayrılarak İstanbul'a gitmişti³.

Son birliklerin de ayrılmasıyla Batum'da Gürcistan idaresi dönemi başlamıştı. Fakat Gürcüler İngiltere'den kolayca devraldıkları Batum'da bağımsız bir surette hareket edebilecekler miydi? İngilizlerin müdahalesinden ve Türkler ile Bolşeviklerin baskılarından tam olarak kurtulabilecekler miydi? Soru işaretleriyle dolu olan bu sürecin içerisinde Gürcülerin kriz yönetiminde başarılı olup-olamayacaklarını zaman gösterecekti. Ancak Gürcülerin bu aşamada başarılı olacakları konusunda ciddi şüpheler vardı. Daha doğrusu Gürcistan Cumhuriyeti'ni zor günler bekliyordu.

5.4.3. Batum'un Gürcüler Tarafından İşgal Edilmesine Tepkiler

Gürcüler Batum'u işgal sürecinde, Batum Livası İslam Cemiyeti Çürüksu'da şiddetli bir şekilde karşı koymasına ve İngilizler nezdinde protestoda bulunmasına rağmen, Cemiyetin etkili bir direniş gösteremediği anlaşılmaktadır. Bunun nedenlerinden en önemlisi Cemiyet içerisindeki ayrılıklardır. Cemiyetin başkanı Ali Haydar Bey, etrafındaki kişilerle cemiyetten ayrılmış ve başka bir komite kurmuştu. Bu hareket Müslümanlar arasında bölünmeleri daha da artırmıştı. Diğer bir neden ise cemiyetin tutarsız politikalar takip etmesiydi. Cemiyet, Denikinci Ruslarla anlaşıp ortak bir komite kurduktan kısa bir süre sonra, "en son çare olarak Bolşevikliğin ilan edilmesi"ni düşünebilmekte ve bir süre sonra da İngilizlerle yakınlaşabilmekteydi. Bu tutarsız politikalar cemiyetin ve dolayısıyla Müslümanların direncini kırmıştı. Ayrıca, İngilizlerin devir-teslim sırasında sıkı tedbirlerin alması ve işgali oldubittiye getirmesi de Müslümanlar tarafından herhangi bir olayın gerçekleşmesini önlemiştir.

Batum'un Gürcüler tarafından işgalini İslam Cemiyeti'nin dışında Fransızlar da protesto etseler de en büyük tepki TBMM hükümetinden gelmişti. Ankara hükümeti 25 Temmuz

¹ NA, ADM, C.-in C. Mediterranean Afloat to Admiralty (20 Temmuz 1920).

² ATASE, İSH, K: 953, G: 133, B: 133-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan XII. Kolordu Kumandanlığı'na (13 Temmuz 1920); ATASE, İSH, K: 614, G: 16, B: 16-2, 3. Fırka Kumandanı ve Trabzon Vali Vekili Rüştü Bey'den Hariciye Vekâleti'ne (21 Temmuz 1920); ATASE, İSH, K: 911, G: 3, B: 3-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na – Batum İslam Cemiyeti'nden gelen 11 Temmuz 1920 tarihli şifre - 13 Temmuz 1920).

³ NA, FO, 371/ 4945, E10597/1/58, Rear Admiral Commanding Third Light Crusier, HMS Cardiff to Commander in Chief (Akdeniz) (17 Temmuz 1920).

1920 tarihinde Gürcü hükümetine Hariciye Vekili Ahmet Muhtar imzasıyla sert bir protesto göndermişti:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Batum’un Gürcü kuvvetleri tarafından işgalini büyük bir hayret ve nefretle öğrendi.

Bu durumun siyaset dünyasının yeniden düzenlenmesi emrinde esas ittihaz edilmesi umumiyetle kabul ve teslim edilmiş olan hak ve adalet umdelerine tamamen aykırıdır.

1878 senesinde Osmanlı Devletinden silah kuvvetiyle ayrılmış olan Kars ve Ardahan sancakları gibi Batum sancağı da Brest-Litovsk Antlaşması ve Gürcistan’ın da bizzat dâhil bulunduğu Kafkasya Cumhuriyetleriyle Osmanlı devleti arasında imzalanan Trabzon Antlaşması’yla* anavatana tekrar dönmüş ve mahalli halk da bu durumu halkoylaması ile teyit etmiştir. Durum böyle iken Kafkasya’da hükümferma olan karışıklıktan istifade Batum’un işgal edilmesi uluslararası adalet mefhumlarına açıkça uymamakla beraber bariz bir namerdâne bir hakareti teşkil eder.

Binaenaleyh Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti bu olayı şiddetle protesto eder ve Gürcistan hükümetinin emperyalizm siyasetini takip ederek kendi kafasına göre ortaya çıkardığı şu vaziyetin doğuracağı kötü neticelerin mesuliyetinin Türkiye Hükümeti’ne ait olamayacağını Gürcistan Cumhuriyeti’ne ihtar eder”¹.

Batum’un Gürcüler tarafından işgali üzerine “büyük bir hayret ve nefretle öğrendi” ve “şiddetle protesto eder” ifadelerini içeren TBMM’nin Gürcistan hükümetine gönderdiği protesto oldukça sertti. Protestoda Batum’un Brest-Litovsk Antlaşması ile hukuken Türkiye’ye ait olduğu belirtilerek, Gürcistan’ın bu işgali sonucunda oluşacak hadiselerin sorumluluğunun Türkiye’ye ait olmadığı belirtmişmişti. Nitekim Gürcistan, ileride Batum’u işgalinin bedelini kuzey, doğu ve güneyden Bolşeviklerle savaştığı bir ortamda Türkiye ile savaşarak ödeyecekti.

* Protesto metninde “Trabzon Antlaşması” şeklinde geçmektedir. Fakat Trabzon Konferansı sonucunda herhangi bir antlaşma imzalanmamıştı. Bu antlaşma Batum Antlaşması olmalıdır. Çünkü Gürcistan, Batum Konferansı’nda yapılan antlaşma ile Batum’un Türkiye’ye ait olduğunu kabul etmişti.

¹ TBMM CZ, c. III, 1981:118-119. Bu protestonun gönderildiğini öğrenen Batum Müslümanları karşılık olarak 7 Ağustos 1920’de TBMM’ye Trabzon vilayeti vasıtasıyla bir telgraf göndererek Türkiye’ye teşekkürlerini ve bağlılıklarını ifade etmişlerdi. Batum Müslüman ahalisi tarafından gönderilen telgraf şu şekildeydi: “Batum’un Gürcüler tarafından işgalini müteakip TBMM Hariciye Vekâleti’nden Gürcistan Hariciye Nezareti’ne gönderilen notayı haber alan Batum Cemiyet-i İslamiye Riyaseti asırlardan beri İslam âleminin hamisi olan Türkiye’nin bu mühim ve muazzam tarihi günlerin Acara Müslümanlarına karşı gösterdiği dinî merbutiyet ve alakadan dolayı TBMM’ye sonsuz teşekkürler ederiz. Anavatanları olan Türkiye’ye kavuşarak senelerden beri katlandıkları ayrılık acılarını Türkiye’nin sinesinde unutacaklardır” (TBMM ZC, c. III, 1981:268). Gürcü hükümeti ise Ankara hükümetinden bir protesto aldıklarını “hamileri” olan İngiltere’nin Tiflis Temsilcisi Harry Luke’a bildirmişti (NA, FO, 371/ 4945, E1068/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office - 23 Ağustos 1920).

BÖLÜM 6: BATUM'DA GÜRCİSTAN İDARESİ

6. 1. Batum'un Yeni Statüsünde Gürcistan, İngiltere, Sovyet Rusya ve Türkiye

1918 yılı Kasım ve Aralık aylarında Bakû ve Batum'u işgal eden İngilizler, henüz Ocak 1919'dan itibaren bölgeyi tahliye etmeyi düşünmeye başlamışlardı. İngilizlerin net olmayan Kafkasya politikalarını ise bölgedeki olayların gidişatı şekillendirmişti. 15 Ağustos 1919'da Kafkasya'yı tahliye etmişler, Batum'da sadece küçük bir garnizon bırakmışlardı. Fakat büyük ümitler besledikleri Denikin'in Bolşevikler karşısındaki yenilgisi üzerine, İtilaf devletleri Bolşeviklere karşı set olması düşüncesiyle Ocak 1920'de Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan oluşan Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyetlerini tanıdılar ve bu devletlere silah ve cephane yardımında bulunmaya karar vermişlerdi. İngiliz hükümeti ise Şubat 1920'de önce Batum'un tahliye edilmesine onay vermiş, olmasına rağmen bu kararını, Milletler Cemiyeti kontrolündeki uluslararası gücün bölgeye gelmesine kadar ertelemişti. Londra ve San Remo'da İtilaf devletleri ile Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyetleri delegeleri arasında yapılan görüşmelerde de bir sonuca varılamamıştı. Bu arada İngilizlerin tahliyesini ertelemeşi üzerine Gürcüler Batum'u ele geçirmek için askerî harekâta başlamış ve Müslümanlar buna mukabele etmişlerdi. Müslüman-Gürcü savaşını durduramamaları ve Batum'da güvenlik, iâşe, iktisadî ve sağlık meselelerini bir türlü düzeltmemeleri nedenleriyle, İngilizlerin bölgedeki prestijleri oldukça sarsılmıştı. Burada, uluslararası gücün unsurlarından olan İtalyanlar şehre birlik gönderemeyeceklerini açıklarlarken, Fransız birlikleri Batum'a çok geç gelmişlerdi. Bütün bunların dışında Bolşevikler 1920 Nisan ayı sonunda Bakû'ye girmişler, Azerbaycan'ı Sovyetleştirmişler, Gürcistan ile bir antlaşma imzalamışlar ve Ermenistan ile de görüşmelere başlamışlardı. Bu koşullar altında İngilizlerin Batum'u tahliye etmekten başka çareleri kalmamıştı. İngiliz hükümeti, Batum'u tahliye ettikten sonra Gürcülere devretmeye karar vermişti. Albay Stokes İngiltere adına 28 Haziran 1920'de Gürcü hükümeti ile bir antlaşma imzalamış ve Gürcüler 7 Temmuz'da gerçekleştirilen resmî bir törenle Batum'u devralmışlardı. 9 Temmuz'da ise İtilaf kuvvetleri Batum'u tamamen tahliye etmişler ve bu suretle Batum'da Gürcistan idaresi başlamıştı.

6.1.1. Batum'da İngilizlerin Gölgesinde Gürcü İdaresinin Tesisi

Batum'un yeni sahibi Gürcüler, şehirde yeni bir yönetim kurmayı amaçlamışlardı. Bu nedenle *Batum Halk Meclisi* adı altında yeni bir meclis kurdular. Meclis Başkanlığı'na da P. Geleysvili getirildi. Yeni Gürcü idaresi, kenti Çürüksu (Kobuleti), Gönnye (Marididi), Geda, Hula, Ardanuç, Artvin ve Şavşat olmak üzere yedi idarî bölgeye ayırdı. Bu bölgelerin her birinin ayrıca birer meclisi vardı¹. Gürcü hükümeti Batum'a Beno Çingişvili'yi "*Batum Fevkalade Komiseri*" sıfatıyla vali olarak atadı. Bunun dışında Artvin'e Albay Tsulukidze, Çürüksu'ya Kvachantiradze, Hula'ya ise Müslüman Gürcü Gogelia komiser olarak atandılar (BPSVADM, belge no: 209, s. 307-312). Ayrıca Batum İaşe Komiserliğine Tsuladze ve yardımcılığına ise Zeval seçildiler (*Borba*, İyul/ Temmuz 16, 1920, n. 158(713), s. 4). Bu suretle yeni rejimin Batum'da kurmayı tasarladığı idarî mekanizma teşkil edildi. Gürcüler, şehirdeki idarî işleri bir süreç dâhilinde İngilizlerden devralacaklardı. Bu nedenle 10 Temmuz 1920'de şehirden ayrılan eski Batum İngiliz Askerî Valisi Cooke-Collis, Binbaşı Morman'ı kendi temsilcisi olarak bıraktı. O da idaresinin devri için Batum'un yeni şehir yöneticileriyle toplantılar gerçekleştirdi². Böylece Gürcüler Batum'da idarî yapıyı kurduktan sonra, şehrin idarî işlerini de devralmışlardı.

Batum Gürcülere devredilmesine rağmen, İngilizlerin bölgedeki etkinliği ve şehrin yönetimine müdahalesi bir süre daha devam edecekti. Nitekim 3. Hafif Kruvazör Filosu* Komutanı, tahliyeden sadece birkaç gün sonra Batum'u ziyarete gelmiş ve 16 Temmuz'da Batum Gürcü Askerî Komutanı General Mdivani ile görüşmüştü. Askerî durum hakkında bilgi alan Koramiral daha sonra Gürcü temsilcisi Gambaşidze ile görüşmüştü. Gambaşidze, İngiliz Koramiralinden Karadeniz kıyılarını işgal etmek için bir İngiliz kruvazörü istemiş ise de Amiral bunun mümkün olamayacağını söylemişti. Gambaşidze, Rusların Kırım'dan bir saldırı gerçekleştirme ihtimalinden korktuklarını ifade etmişti. Koramiral ise bunun mümkün olamayacağını belirtmişti. Son olarak Gambaşidze, Gürcü hükümetinin Batum'u serbest bir liman olarak ilan etmek istediğini

¹ Her bir meclis 3 memurdan oluşmaktaydı. Müslümanların yoğun oldukları yerlerde, Meclisin 4. memuru olarak Arabistan ya da İstanbul'da eğitim görmüş kadılar bulunmaktaydı. Bu kişiler evlilik, boşanma, doğum vb. konularında halka hizmet etmekteydiler. Müslümanlar bu yedi bölgeden özellikle Çürüksu'da yoğun olarak yaşamaktaydılar (BPSVADM, belge no: 209, s. 307-312).

² *Borba*, İyul/ Temmuz 13, 1920, n. 155 (710?), s. 3. Gümrük meselelerinde de İngiliz ve Gürcü yetkilileri arasında görüşmeler olmuştu (*Guriziya*, İyul/ Temmuz 12, 1920, no. 83, s. 2).

* 3. Hafif Kruvazör Filosu'sunun orjinal adı "3rd Light Cruiser Squadron"dur.

belirtmişti. Koramiral Batum'un asayiş açısından oldukça sakin olduğunu ve yerel halkın Gürcü işgalini kabullendiğini, Batum'daki izlenimlerini Akdeniz Komutanlığı'na aktarırken raporuna eklemişti¹. İngiliz koramiralın tahliyeden sadece birkaç gün sonra dahi Batum'daki Gürcü askerî ve siyasî yetkililerle görüşmesi, İngilizlerin bu şehirdeki işleyişin kendi kontrollerinde devam etmesini istediğini de göstermekteydi. Gürcüler de atacakları her adımdan İngilizleri haberdar ediyorlar ve onların yardımlarını istiyorlardı. Gürcülerin İngilizlerden bir kruvazör istemelerinin nedeninin Lazistan sancağını işgal edip Gürcistan'a katmak olduğu anlaşılmaktadır. İngilizler ise Karadeniz'de Batum sınırlarını aşan bir Gürcistan idaresini, Kafkasya'daki dengeler açısından istememekteydi. Nitekim Barış Konferansı'nda bu bölgeler "Büyük Ermenistan" için düşünülmekteydi. Diğer bir husus ise Gürcülerin hâlâ Beyaz Ruslardan korkmalarıdır. Fakat kendileri açısından asıl tehlikenin Bolşevik Ruslar olduğu yakında ortaya çıkacaktı. Bunun dışında Koramiral'ın Batum'daki durumun sükûnet içerisinde olduğunu ve Gürcülerin işgaline yerel halkın alıştığını söylemesi ise sadece durumun böyle olduğunu görmek istemesinden kaynaklanmaktaydı. Gürcüler Batum ve çevresinde iktidarlarını sağlamlaştırmak için muhalif gördüğü unsurlar üzerinde şiddete başvurmaya başlamışlardı.

Batum ve havalisinde hâkimiyetlerini tesis etmek için harekete geçen Gürcüler, şehirdeki bütün müstahkem mevkiileri ve karakolları işgal ederek kendi askerlerini yerleştirmişlerdi². Gürcülerin Batum'da 4 piyade alayı, 1 cebel ve 1 sahra taburundan oluşan kuvvetleri vardı³. Batum'daki birliklerin dışında, Geda'da 150, Acara suyunda 100, Borçka'da 130, Artvin'de 200 mevcutlu birlikleri bulunmaktaydı⁴. Bunun yeterli olmadığını düşünen Gürcüler, askerî durumlarını iyileştirmek için, Fransızlardan 4 top, 2.000 kadar da tüfek satın almışlardı⁵. İtilaf devleti vasıtasıyla İstanbul'dan 23.000, Beyaz Ordu'dan 4.138 ve Ermenistan'da da 2.500 tüfek elde etmişlerdi. Bunun dışında

¹ NA, FO, 371/ 4945, E10597/1/58, Rear Admiral Commanding Third Light Crusier, HMS Cardiff to Commander in Chief (Akdeniz) (17 Temmuz 1920).

² ATASE, İSH, K: 911, G: 3, B: 3-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (13 Temmuz 1920).

³ ATASE, İSH, K: 614, G: 16, B: 16-2, 3. Fırka Kumandanı ve Trabzon Vali Vekili Rüştü Bey'den Hariciye Vekâleti'ne (21 Temmuz 1920). Başka bir kaynağa göre ise Batum'da bir tabur milis piyadesi ve dört top vardı (ATASE, İSH, K: 911, G: 3, B: 3-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na).

⁴ ATASE, İSH, K: 911, G: 3, B: 3-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (13 Temmuz 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 911, G: 3, B: 3-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na (13 Temmuz 1920).

İngiliz hükümeti de Gürcistan ordusu için 25.000 pound yardım etme kararı almıştı¹. Başta İngilizler olmak üzere İtilaf devletlerinin desteğiyle Gürcülerin askerî durumlarının iyileştirilmesi, Batum'a karşı olası bir Türk ve Bolşevik saldırısı tehlikesi nedeniyle yapılmaktaydı.

Batum'daki askerî durumunu kuvvetlendiren Gürcüler, siyasî iktidarlarını da güçlendirmek için, kendisine muhalefet edenleri ezme politikası takip etmişlerdi. Daha önce bahsedildiği gibi, Mart-Mayıs aylarında Gürcülerin Batum'a girmemeleri için savaştan İslam Cemiyeti'ni en büyük tehlike olarak gören Batum'un Gürcü idaresi, cemiyetin üyelerinin evlerini basarak, eşyalarını yağma etmişler ve yakmışlardı. Gürcü baskısına maruz kalan Müslümanların çoğu Çoruh nehrini aşarak², Türk sınırındaki Borçka'da bir merkez tesis etmişlerdi. Gürcü kuvvetleri ise Müslümanları takip ederek, Çoruh nehrine kadar olan bölgeyi işgalleri altına almışlar ve 25 Temmuz'da küçük bir müfreze ile Artvin'i işgal ederek, burada 200 kişilik bir hudut karakolu kurmuşlardı (TBMMZC, c. III, 1981:209)³. Daha sonra Batum Bölgesinin Olağanüstü Komiseri Çingişvili Artvin (*Borba*, Avgust/Ağustos 21, 1920, n. 189(774), s. 2) ve Abastuman'a giderek incelemelerde bulunmuştu (*Borba*, Avgust/Ağustos 26, 1920, n. 193(748), s. 4). Gürcüler böylece, İslam Cemiyeti'ni etkisiz hale getirdikten sonra Acaristan bölgesinin neredeyse tamamında askerî hâkimiyetlerini tesis etmişlerdi.

Menşevik Gürcü idaresinin Batum'da İslam Cemiyeti'nden sonra en büyük muhalifleri Bolşevik ve Denikinci Ruslardı. İslam Cemiyeti'ni Batum'a girer girmez dağıtan Gürcüler, Bolşevikleri sindirmek için 15 Bolşevik liderini de tutuklamışlardı⁴. Bunun dışında Gürcüler, şehirdeki Rusları görevlerinden almışlar ve mallarına el koymuşlardı⁵.

¹ NA, FO, 371/ 4944, E9717/1/58, War Office to Foreign Office (10 Ağustos 1920).

² Gürcüler Batum'u işgal ettikleri sırada, Acara yaylasına taarruz eden bir Gürcü taburu, İslam Cemiyeti milisleri tarafından tart edilmiş ve 2 mitralyöz, 25 sandık cephane ele geçirilmişti. Yine İslam Cemiyeti tarafından Gürcü askerlerini etkilemek için beyannameler yazılarak Gürcüce'ye tercüme ettirildikten sonra Borçka, Artvin, Geda, Acarasu ve Batum'daki Gürcü askerlerine dağıtılmıştı (ATASE, İSH, K: 911, G: 3, B: 3-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na - 13 Temmuz 1920).

³ Kazım Karabekir Paşa *Günlükler* 'inde bu olayı anlatırken "Gürcüler hududu geçtiler diye, bizi teleşa düşürdüler" ifadesini kullanmıştı (Karabekir, c. I, 2009:694).

⁴ BPSVADM, belge no: 205, s. 304; NA, FO, 371/ 4946, E11253/1/58, Captain H.Kitson (H.M.S. Centaur –Batum) Report Admiralty, Enclosure of to Foreign Office (29 Temmuz 1920).

⁵ NA, FO, 371/ 4946, E11253/1/58, Captain H. Kitson (H.M.S. Centaur –Batum) Report Admiralty, Enclosure of to Foreign Office (29 Temmuz 1920). İngilizler kendi dönemlerinde Batum idaresinde bulunan kişilerin, Gürcüler tarafından tutuklanmalarını "geri çekilme gerçekleşir gerçekleşmez Gürcü idaresi daha önce İngiliz hizmetinde bulunanların üzerinden intikam almaya çalışmaktadır" şeklinde

Ayrıca Denikinci çizgide yayın yapan *Nash Krai* gazetesini kapatmışlardı (*Borba*, İyul/ Temmuz 13, 1920, n. 155 (710), s. 4). İslam Cemiyeti, Bolşevikler ve Denikincilerin dışında Batum'da Gürcü iktidarına bir diğer muhalefet, aslında kendisi Gürcü taraftarı olan Gürcistan İslam Tahlis Cemiyeti Başkanı Mehmed Bey Abaşidze'den gelmişti. Abaşidze, Batum'da şiddetli bir şekilde Gürcistan hâkimiyeti altında geniş bir muhtariyeti savunmakta olmasına rağmen, Gürcülerin Batum'daki varlıklarının ilhaktan öteye gitmemesi üzerine, muhtariyet sözünü tutmayan Gürcü iktidarına muhalefet etmeye başlamıştı. Gürcüler, Abaşidze'yi vurmuşlar¹, ayrıca bir diğer muhalif olan İsa Bey'i de Ardahan'a sürmüşlerdi². Gürcülerin gerçekleştirdiği diğer bir hadise ise Azerbaycan konsolosu Mehmet Efendi'nin tutuklanmasıydı³. Azerbaycan'ın konsolosu vasıtasıyla İslam Cemiyeti'ne yardım ettiği bilinmekteydi. Bu suretle Gürcüler, Batum'da askerî ve siyasi hâkimiyetlerini pekiştirmişlerdi. Fakat bu hâkimiyet İngilizlerin gölgesinden çıkamayacaktı.

Gürcülerin hâkimiyetlerini tesis etmek için, Batum'da kendilerine muhalefet edenlere şiddet kullanmalarını Batum limanında bulunan İngiliz Centaur adlı kruvazörün⁴ komutanı Yüzbaşı H. Kitson'un 29 Temmuz 1920 tarihli raporu da doğrulamaktaydı. Kitson, Gürcülerin Bolşeviklere ve Denikinci Ruslara yaptığı şiddetten bahsetmesine rağmen, Müslümanlara yapılanları görmezlikten gelmişti. Raporunda başka sorunlardan

değerlendireceklerdi (NA, FO, 371/ 6278, E3029/2298/58, War Office to Foreign Office - 8 Mart 1921).

¹ Abaşidze ölmemiş yaralanmıştır.

² TBMMZC, c. III, 1981:117. Batum halkı, özellikle de Müslümanlar Gürcistan'ın özerklik vaatlerini hatırlattıklarında aldıkları yanıt "*biraz daha sabır*" idi (BPSVADM, belge no: 209, s. 307-312). Müslümanların Gürcüler karşısında güçsüz kalmasının diğer bir nedeniyse, Gürcistan Tahlis Cemiyeti ile Hamşizade'ler arasındaki "post kavgası" iki grubun gücünü kaybetmesine neden olmuştu (ATASE, İSH, K: 911, G: 3, B: 3-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na - 13 Temmuz 1920). Gürcü hükümeti Batum'da Müslümanlara bu şekilde davranmış olmasına rağmen Albay Stokes, yazdığı raporda Gürcü hükümetinin Acaralılara sempati ile baktığını söylemekteydi (NA, FO, 371/ 4944, E9429/1/58, Colonel Stokes to Foreign Office - *Report on Situation in Trans-Caucasia* - 15 Temmuz 1920). Fakat bu görüldüğü üzere yanlış bir yorumdu. Batum Livası İslam Cemiyeti, ileride Gürcistan hükümetinin vaat ettiği halde Batum'a özerklik vermemesini kullanarak, Batum Müslümanları üzerinde propaganda yapacaktı (*Peyam-ı Sabah*, 15 Kânunuevvel 1336/Aralık 1920).

³ ATASE, İSH, K: 911, G: 3, B: 3-1, 11. Alay 3. Tabur Kumandanı Kazım Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na - 13 Temmuz 1920). Mehmet Efendi'nin tutuklanma nedeni Gürcü güçlerine karşı Acaristan'da çete oluşturmak olarak açıklanmıştı (*Borba*, İyul/ Temmuz 13, 1920, n. 155 (710), s. 4).

⁴ Bu kruvazörün Batum'da kalmasının nedeni, Batum'daki petrol ihracının güvenli bir şekilde sürdürülmesiydi. Bu geminin dışında limanda Tracey adında bir Amerikan torpidosu, Algol adında bir Fransız şalopası ve Agordat adında bir İtalyan gambotu da bulunmaktaydı (NA, FO, 371/ 4946, E11253/1/58, Captain H.Kitson (H.M.S. Centaur -Batum) Report Admiralty, Enclosure of to Foreign Office - 29 Temmuz 1920).

da bahseden Kitson, Gürcülerin verdikleri sözleri tutmamaları nedeniyle, çiftçiler arasında hoşnutsuzlukların meydana geldiğini söylerken, daha önce bahsedildiği üzere Batum'da iâşe ve sağlık sorunlarını beraberlerinde getiren Rum mültecilerinin şehirden tahliye edilmesi gerektiğini de ifade etmekteydi¹. Batum'un Gürcülere devredilmesinden sonraki ilk iki hafta gelişmeleri bu şekildeydi ve şehir halkının çoğunluğunun Gürcü idaresinden memnun olmadığı açıkça görülmekteydi².

Gürcüler Batum'da İngilizlerin istedikleri icraatları yapmaya devam etmekteydi. İngilizler Denikin'den sonra Bolşeviklere karşı Wrangel ordusunu desteklemeyi sürdürmekteydiler. Onların talebi üzerine, Batum'dan Wrangel'e yardım göndermekteydiler³. Böyle bir hareket Sovyet Rusya'nın tepkisini çekmiş ve Moskova'nın Gürcistan Temsilcisi Sergei Mironoviç Kirov⁴ Gürcü hükümeti nezdinde durumu protesto ederek, bunun Sovyet Rusya ile Gürcistan arasında imzalanan 7 Mayıs 1921 tarihli antlaşmayı açıkça ihlal olduğunu söylemişti(BPSVADM, belge no: 206, s.

¹ NA, FO, 371/ 4946, E11253/1/58, Captain H.Kitson (H.M.S. Centaur –Batum) Report Admiralty, Enclosure of to Foreign Office (29 Temmuz 1920). Kitson'un dışında *The Times* gazetesi de Gürcülerin Batum'da gerçekleştirdikleri şiddet faaliyetlerinden bahsetmekteydi. Gazeteye göre Bolşevikler ve Müslümanlar yeni Gürcü yönetimi tarafından tutuklanmaktaydılar. Müslümanlar ise Gürcülere karşı düşmanlık beslemekteydiler (*The Times*, July/Temmuz 19, 1920, n. 42466, s. 11). *Guriziya* gazetesi de Batum'da durumun karşışık olduğunu itiraf etmekteydi (*Guriziya*, İyul/Temmuz 29, 1920, n. 72, s. 3). Batum'da bulaşıcı hastalıklar nedeniyle Amerika burası ile ticareti iptal etmiştir (*Wall Street Journal*, October/Ekim 15, 1920, s. 7).

² Nitekim 7 Ağustos 1920 tarihli *İleri* gazetesinde Acaristan'daki halkın yeni Gürcü idaresinden memnun olmadığını yazılmıştı (*İleri*, 7 Ağustos 1336/1920, n. 924, s. 3). Ayrıca Batum'un köylerinde Müslümanlara karşı sert davranan Gürcülere karşı halk arasında huzursuzluk vardı. Birbirini öldürmeler meydana gelmekteydi (*Slovo*, Oktyabr/Ekim 7, 1920, n. 227, s. 3). *The Times* gazetesinde çıkan bir haberde de Gürcülerin Batum'u devralmadan önce verdikleri sözleri tutmadığından bahsetmekteydi (*The Times*, August/Ağustos 4, 1920, n. 42480, s. 6). Bunların dışında Batum'daki Gürcü idaresine karşı hoşnutsuzluğun üstüne bir de Gürcü yetkililerinin Batum limanına gelen mallara el koyması eklenmişti. Batum Gürcü Komiseri Çingişvili bunu yalanlamaya çalışsa da (*Borba*, İyul/Temmuz 31, 1920, n. 171(726), s. 3), bu durumun Batum'da bir karışıklığa neden olduğu ortadaydı.

³ Batum'dan gönüllülere yapılan yardımlar şu şekildeydi: Fransız Kızıl Arkat adlı gemisi ile Wrangel ordusuna katılmak üzere Batum'dan 800 kişi gönderilmişti. Bunun dışında, Batum'dan devamlı suretle Wrangel ordusuna gaz, petrol yardımı yapılmaktaydı (BPSVADM, belge no: 206, s. 304-305). Bu arada Bolşeviklere karşı Wrangel'e yardım eden İngilizler ilginç bir karar alarak, Batum'daki bütün işe yarar cephane ve malzemelerin İstanbul'a taşınacağını söylemişlerdi (NA, FO, 371/4944, E9408/1/58, Mr. Parkinson (Parliamentary Question) - 29 Temmuz 1920). Bu karar İngilizlerin Batum ya da Kafkasya politikalarında yine sapmalar olduğunu göstermekteydi. İngilizler daha önce Gürcistan ve Ermenistan'a silah yardımı yapılmasına karar vermişlerdi. Fakat şimdi bu silah ve mühimmatın Bolşeviklerin ya da Türklerin eline geçeceği endişesi nedeniyle İstanbul'a nakledilmesini gündeme getirmişlerdi. Böyle bir karara Batum'daki Gürcü yetkililerin ise herhangi bir itirazları olamazdı.

⁴ Kirov 70 kişilik maiyetiyle Tiflis'e 20 Haziran 1920'de gelmişti (NA, FO, 371/4942, E7238/1/58, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office (22 Haziran 1920). Kirov Tiflis'e yerleşir yerleşmez Bolşevik propagandasına başlamıştı (*Christian Science Monitor*, July/Temmuz 29, 1920, s. 1).

304-305)¹. Bu arada Gürcülerin, daha önce gönüllü orduya karşı savaştıkları da hatırlanmalıdır. Gürcülerin gönüllü orduyu desteklemeleri ise İngiliz ekseninde politika kaymasını göstermekteydi. Fakat olaya diğer açıdan bakıldığında, Gürcülerin “en büyük düşmanı” Bolşeviklere karşı savaşan Wrangel ordusunu desteklemeleri doğal olarak yorumlanabilir.

Batum’da Gürcüler tarafından oluşturulan sivil idarenin aylık masrafları 91.735 İngiliz sterlini iken, askeri personelin masrafları ise 12.000 İngiliz sterlini idi. Gelirler ise demiryolu idaresinden 7.455, petrol idaresinden ise 167.153 İngiliz sterlini idi. Bu durumda net gelir ise 70.873 İngiliz sterlinidir². Batum’dan elde edilen yaklaşık 70.000 İngiliz sterlininin kime ait olacağı tartışma konusu olmuştu. İngiliz Savaş Bakanlığı, bu paranın ne olacağını Hazine’den sormuştu³. Sonunda Batum’un idaresi Gürcülere devredildiği için bu kârın da Gürcü yönetimine devredilmesine karar verilmişti⁴. İngilizler Batum’u Gürcülere devretmelerine rağmen şehrin gelirlerinden pay almayı tartışmaktaydılar. Bu olayın tartışılması bile aslında İngilizlerin Batum üzerindeki etkilerini ve niyetlerini göstermekteydi.

Batum’daki İngiliz hâkimiyeti sırasında iktisadî konulara bir türlü çözüm bulunamadığından bahsedilmişti. Yeni Gürcü yönetimi de bu problemlere bir çözüm bulamamış, rublenin değeri oldukça düşmüştü. Ayrıca, Gürcistan Batum limanında⁵ uyguladığı ticarî politikada da başarısız olmuştu. Ancak bu arada Gürcülerin limanın kontrolünü iyi bir zamanda alamamış olmalarının göz önünde tutulması gereklidir. Zira Bolşeviklerin Azerbaycan’a girmesinden sonra Bakû ile bağlantı kesildiğinden, buraya demiryolu ulaşımında ve petrol akışında büyük aksaklıklar meydana gelmişti. Ayrıca, Bolşevik tehlikesi nedeniyle İngiliz ticarî şirketleri ve diğer yabancı şirketler buradaki ajanslarını kapatmışlardı. Yabancı paranın ve işin büyük kısmının çekilmesinden sonra rublenin değeri de büyük oranda düşmüştü. İngiliz tahliyesi sırasında 1.000 ruble 1 İngiliz sterliniydi. Batum Gürcistan’a devredildikten sonra 1 sterlin 2 ayda 5.000

¹ Gürcüler Rusları Kırım’a göndermeye devam edince 1920 Eylül ayı içerisinde bu kez Sovyet Rusya Batum Konsolosu Zverev, bu olayı protesto etmişti (BPSVADM, belge no: 215, s. 316-317).

² NA, FO, 371/ 4945, E10645/1/58, the General Officier C-in C Army of Black Sea to the Secretary War Office (29 Temmuz 1920).

³ NA, FO, 371/ 4945, E10645/1/58, War Office to the Treasury (27 Ağustos 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4945, E10645/1/58. Foreign Office to Army Council (13 Eylül 1920).

⁵ İngilizler Batum limanına daha yüksek tonajlı gemileri yanaştırmak için limanın derinliği artırmışlardı (*Borba*, Avgust/Ağustos 21, 1920, n. 189(744), s. 2).

rubleye kadar çıkmış hatta 6.000'i görmüştü. Başka bir ifadeyle tüm ihtiyaç maddelerinin fiyatı ruble olarak ikiye katlanmıştı. Diğer taraftan ithal ürünlerin fiyatı % 500'den fazla artmıştı. Gürcüler ise spekülâtorleri suçlamaktaydılar. Gürcü yetkililer rublenin değerini artırmak için döviz bürolarını kapatmışlar ve bu işi gizlice yapanları da tutuklamışlardı. Fakat rublenin değerlenmesi oldukça zor gözükmekteydi¹. Nitekim 1920 Kasım ayında 1 İngiliz sterlini 7.500 rubleydi. Bir yıl önce Kasım 1919'da bu oranın 1 ruble 400 sterlin olduğu hatırlanırsa, rublenin ne kadar düştüğü daha net olarak ortaya çıkmaktadır². Rublenin değerinin düşmesi nedeniyle Batum'da ticaret de durma noktasına gelmişti (*Vakit*, 6 Ağustos 1336/1920, n. 957, s. 2). Batum Şehir Duması, Batum'daki iktisadî durumu düzeltmek için Ramişvili başkanlığında bir toplantı gerçekleştirmişti. Toplantıda şehir ekonomisinin gelirlerini artırma yolları aranmış ve Gruia Acar bankası vasıtasıyla şehre 5 milyon rublelik para getirilmesi de düşünülmüştü (*Borba*, Oktyabr/Ekim 28, 1920, n. 245(800), s. 4). Fakat bu çareler Batum'daki durumu düzeltmek için yeterli olmayacaktı.

Batum'da iktisadî bunalımın dışında şehirde devam eden asayiş problemlerini çözmek için, Batum Fevkalade Komiseri Çingişvili şehirde fuhuş yapılan binaların kapatılması talimatını vermişti. Buna uymayanların 15.000 ruble cezalandırılacaklarını da belirtmişti (*Borba*, Avgust/Ağustos 5, 1920, n. 175(730), s. 3; *Guriziya*, Avgust/Ağustos 5, 1920, n. 11, s. 3). Bunun yanında ateşli silahları taşımak da yasaklanmıştı. Buna uymayanlar da 5 ay hapis cezasına çarptırılacaklardı. Gürcü hükümeti, Batum'da kendi kanunlarını uygulamak için Batum Gürcü mahkemelerini kurmak üzere Kandelaki adında birini şehre göndermişti (*Guriziya*, Avgust/Ağustos 3, 1920, n. 9, s. 2). Ayrıca, Batum'da artan şikâyet ve hoşnutsuzlukları dindirmek için Eylül ayı içerisinde genel bir af ilan edilmişti. Affedilenler de yeni hükümete bağlılıklarını bildirmişlerdi. Batum'a gelen bir İngiliz müfettişine göre şehirde asayişsizliğin diğer bir nedeni de Bolşeviklerdi. Ona göre bunların bir an önce şehir dışına çıkarılmaları gerekliydi. Fakat

¹ NA, FO, 371/ 4947, E12650/1/58; NA, FO, 371/ 4946, E12358/1/58, British Consul (Batum) to Commander Luke (Tiflis) (Eylül 1920). Burada şunu hatırlatmakta fayda vardır, 1914 yılında 1 pound 10 ruble idi (NA, FO, 369/ 1382, K2755/143/258, Tresasury to Foreign Office - 14 Şubat 1920). İaşe maddelerinden şekerin fiyatında ise nisbî bir düşüş yaşanmıştı. Şekerin fiyatı 1000 rubleden 700 rubleye düşmüştü (*Borba*, Yanvar/Ocak 21, 1921, n. 17(?), s. 3). Fakat bu rakam da oldukça yüksekti. Bu arada İngiltere ile Sovyet Azerbaycanı Bakû'den petrolün Batum'a düzenli bir şekilde akışının sağlanması için görüşmelere başlama hazırlıkları yapmaktaydı. Azerbaycan'ın öncelikli şartı tutuklanan Bolşeviklerin serbest bırakılmasıydı (BPSVA, belge no: 589, s. 496).

² NA, FO, 371/ 6272, E116/116/58, Captain Seymour (H.M.S Calypso - Batum) to Admiralty (1 Kasım 1920).

İngiliz müfettiş, asıl tehlike olarak Türk ve Bolşeviklerin Gürcü idaresine karşı birleşmelerini görmekteydi. Bu nedenle Batum Gürcü idaresinin buna karşı önlemlerini alması gerekliydi. Bunun için de İngiliz müfettiş, Batum yönetiminde bazı değişikliklerin yapılması gerektiğini belirtmekteydi¹. İngilizler kendi istedikleri politikaları yürütebilmek için Batum idaresinde değişiklik yapmayı bile düşünmekteydiler. Böyle bir durumda Gürcülerin Batum’da bağımsız hareket ettiklerini söyleyebilmek zordur.

Gürcüler Batum’da hâkimiyetlerini tesis için Müslümanları ve Bolşevikleri sindirmeye çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardı. Nitekim Batum limanında bekleyen İngiliz Kruvazörü Calypso’nun komutanı Seymour, Batum’daki durumu anlatırken “İnsanlar her şeylerini alan fakat hiçbir şey vermeyen Gürcü yönetimine karşı kayıtsız ve yorgundur. Şehirde halkın büyük bir kesimi Türk yönetimini istemektedir” ifadesini kullanmıştı². İngiliz komutan Seymour’un da ifade ettiği gibi Batum halkı Türkiye idaresini istemektedir. Aslında bu durum İngiliz işgalinden bu tarafa hiç değişmemiştir. İngiliz yetkilileri bunu daha öncede itiraf etmelerine rağmen, hiçbir zaman politikalarına yansıtamamışlardı. Batum’daki Müslümanların hâlâ Türkiye taraftarı olmaları, İslam Cemiyeti’nin Türk makamlarının desteğiyle faaliyetlerine devam ettiğini de göstermekteydi.

Batum’da İslam Cemiyeti’nin dışında Bolşeviklerin faaliyetleri de devam etmekteydi. Bolşevik propagandalar artarken taraftarları da çoğalmaktaydı. Bunun dışında teşkilatlarını kuvvetlendirmek için çeşitli örgütlenmeler kurmuşlardı. Eylül ayı içerisinde İşçi Sarayı’nda Ayolov’un başkanlığında, Batum Bolşeviklerinin bir toplantısı olmuştu. Toplantıda İngiliz işgali ile yok edilen işçi sendikalarının yeniden canlandırılması kararı alınmıştı. Batum’da o sırada 27 tane sendika vardı ve 8 tanesinin daha kurulması gündemdeydi. Bu sendikalara bağlı işçilerin sayısı demiryolundakilerin dışında 5.500 civarındaydı. Toplantıda bütün sendikalar için birleşme çağrısı yapılmıştı (*Borba*, Sentyabr/Eylül 10, 1920, n. 206 (761), s. 4). İşçi örgütlerin dışında “Öğrenci Bolşevik Örgütü”, “Yahudi Komünist Birliği Markman” ve “Denizci Komünistleri

¹ NA, FO, 371/ 4947, E13395/1/58, Enclosure of El.L. Ekartidis-Ex-Interpreter of the British Military Legation (Trabzon) to the Consul of Great Britain (Batum) (17 Eylül 1920).

² NA, FO, 371/ 6272, E116/116/58, Captain Seymour (H.M.S Calypso - Batum) to Admiralty (1 Kasım 1920).

Örgütü” adlı Bolşevik örgütleri de faaliyetlerine devam etmekteydiler¹. Yine 1921 Ocak ayı içerisinde Batum’daki işçiler toplantı tertiplemişlerdi (*Borba*, Yanvar/Ocak 22, 1920, n. 15(570), s. 3). Gürcülerin bütün baskılarına rağmen İslam Cemiyeti ve Bolşevikler faaliyetlerine devam etmekteydiler.

Bu arada İngiliz hükümeti, İngiltere’nin Batum ile alakalarını devam ettirecek bazı kararlar almışlardı. Bunlar: limanın İngiliz donanma operasyonları için bir üs olarak kullanılması²; Batum İngiliz petrol yönetimi tarafından son Azerbaycan hükümeti adına paraların toplanması ve bu paraların firmalara dağıtılması³; Gürcistan’a Batum yoluyla yardım edilmesiydi⁴. Fakat bu yardım beklenirken Batum’un saldırıya uğraması halinde İngiliz gemilerinin ve deniz uçaklarının hiçbir faaliyette bulunmamaları kararlaştırılmıştı⁵. Çünkü Gürcistan’a yardım durumunda Sovyet Rusya ve Türkiye’nin olası bir askerî müdahalesinden çekinilmekteydi⁶. Bu kararların genel karakteristik özelliği, İngilizlerin çıkarlarının korunmasıydı. Batum’un bütün nimetlerinden faydalanan İngilizler, şehre saldırılması durumunda burayı savunmayacaklarını açıklamışlardı.

Batum’daki petrol yönetimini elinde tutan İngilizlerin, Batum Petrol Temsilcisi Mr. H. M. Rose idi. Rose, 9 Kasım 1920’de Gürcistan’da petrol konusunda yetkili olan Yerel Firmaların Petrol Bürosu’nu ve Gürcistan hükümeti temsilcilerini bir toplantıya çağırmişti. Toplantıda ihtiyaç durumunda gerekli tüm petrol ürünlerinin Gürcü hükümetine devredilmesine ve hükümetin 3 milyon pud depolayabilecek şirketleri kiralayabilmesine karar verilmişti⁷. İngilizlerin petrol konusunda bu kararları almasının nedeni, petrol vanalarının başında artık Bolşeviklerin oturuyor olmasıydı. Bolşevikler Bakû’den petrol göndermeye başladıklarında Gürcüler, bu kiraladıkları büyük depoları dolduracaklardı.

¹ NA, FO, 371/ 4965, E15077/134/58, Captain Seymour (H.M.S. Calypso -Batum) to Admiralty (27 Ekim 1920).

² NA, FO, 371/ 4948, E13948/1/58, Lieutenant Commander Kenworthy (8 Kasım 1920).

³ NA, FO, 371/ 4968, E14057/212/58, Treasury to Foreign Office (11 Kasım 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4948, E14101/1/58, Admiralty to Foreign Office (12 Kasım 1920).

⁵ NA, FO, 371/ 4948, E14101/1/58, C.-in-C. (Akdeniz) to Admiralty (12 Kasım 1920).

⁶ NA, FO, 371/ 4948, E14104/1/58, Alex Flint to Cabinet (12 Kasım 1920).

⁷ Gürcülerin depo kiralayabilecekleri şirketler ise, Tank Storage & Carriage Co. Ltd., Nobel Brothers, Rielsky, A.I. Mantacheff & Co. ve Oleum adlı şirketleriydi (NA, FO, 371/ 4968, E15342/212/58, Mr. H.M. Rose (Tank Storage and Carriage Co. Ltd) to Foreign Office - 6 Aralık 1920).

Batum Gürcü idaresi şehirdeki asayiş problemini çözemediği gibi, iktisadî¹ ve iâşe problemleri² de devam etmekteydi. Bunların dışında Batum'da Gürcü idaresinin karşılaştığı başka bir sorun ise bulaşıcı hastalıklardı. Bunun nedeni Batum'a gelen mültecilerin sağlıksız koşullarda yaşamalarıydı³. Batum İngilizlere devredilirken şehirde veba olayı ortaya çıkmıştı. Aslında bu olay Haziran ayından beri şehirde gözükmekteydi⁴. Batum'da veba olayı tamamıyla yok edilememişken, Ağustos ayında aynı zamanda lekeli humma vakıaları da görülmeye başlanmıştı⁵. Bunun üzerine, Ağustos ayında Batum'daki mültecilerin şehir dışına çıkarılmasına karar verilmiş⁶, ayrıca Batum ve çevresinde doktorlar halkı muayene etmişlerdi (Slovo, Avgust/Ağustos 31, 1920, n. 197, s. 4). Eylül ayı içerisinde Batum'da şehir yönetiminin yaptığı toplantı sonucunda (*Borba*, Sentyabr/Eylül 2, 1920, n. 198(753), s. 2) şehir karantina altına alınmıştı (*Summit County Journal*, September/Eylül 25, 1920, s. 2; *Slovo*, Oktyabr/Ekim 5, 1920, n. 225, s. 3). Fakat buna rağmen vakalar Kasım ayı boyunca da görülmeye devam etmişti⁷. Ocak 1921'de ise Batum'da lekeli humma hastalığı bütün

¹ 1 pound 24.000 rubleye kadar çıkmış, sonra nisbî bir düzelme ile 17.000'e düşmüştü (NA, FO, 371/6271, E1627/56/58, Rear Admiral Fourth Battle Squadron to Commander in Chief (Akdeniz) - 4 Ocak 1921). Ruble değer kaybedince yabancı girişimciler de Gürcü mallarını almaya başlamışlardı (*Borba*, Yanvar/Ocak 5, 1921, n. 3(?), s. 2). Ocak 1921'de Batum'da ihracatta izin almasına gerek olmayan paralar, İngiliz sterlini, Amerikan doları, Türk lirası, İtalyan lireti ve Alman markıydı. Batum'daki bu paraların çapraz kurları şu şekildeydi: 1 pound=4 dolar=4.2 lira=72 lire=16 mark (*Slovo*, Yanvar/Ocak 26, 1921, n. 18, s. 2). Yeri gelmişken, Batum'da Azerî pazarına karşı batılı tüccarlar çok büyük ilgi göstermekteydiler (*Slovo*, Yanvar/Ocak 25, 1921, n. 17, s. 2).

² İngiliz Savaş Bakanlığı, Batum'a un gönderileceğini belirtmişti (NA, FO, 371/4970, E15557/1039/58, War Office to Foreign Office - 13 Aralık 1920).

³ Nitekim 3 Ekim 1920 tarihli *Borba* gazetesinde yer alan bir haberde, Batum'da yaklaşık 8.000 Rum mültecinin çok kötü sağlık koşulları altında yaşadığı yazılıydı (*Borba*, Oktyabr /Ekim 3, 1920, n. 224(779), s. 3).

⁴ BOA, BEO.NGG, 347728, Sıhhiye Nezareti'nden Sadaret'e (10 Haziran 1920); BOA, BEO.NGG, 347728, Sadaret'ten Bahriye Nezareti'ne ve Sıhhiye Nezareti'ne (13 Haziran 1920). Osmanlı devleti Batum'da çıkan veba olayına karşı önlem için Batum limanına uğrayan gemilerin Osmanlı topraklarında ilk uğrayacakları limanda muayene edilmesine karar vermişti (BOA, DH/İ-UM, 22-2/74, lef: 2, Dâhiliye Nezareti'ne - 13 Temmuz 1920). 3 Ağustos tarihinde alınan diğer bir karara göre ise Batum'dan gelen gemiler dezenfekte merkezinden ya da Sıhhiye Nezareti'nden temiz olduklarına dair belge alma zorunluluğu getirilmişti (BOA, DH/İ-UM, 22-2/77, lef: 2, Dahiliye Nezareti'ne - 3 Ağustos 1920).

⁵ BOA, DH/İ-UM, 22-2/79, lef: 3. 17 Ağustos 1920; ATASE, İSH, K: 616, G: 2, B: 2-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Vekâleti'ne (Ağustos 1920).

⁶ *Borba*, Avgust/Ağustos 28, 1920, n. 195(750), s. 4. Bu mültecileri götürecek gemi bulunamadığından mültecilerin çoğu Batum'da kalmış ve sorun olmaya devam etmiştir (*Chicago Daily Tribune*, October/Ekim 2, 1920, s. 2).

⁷ Bulaşıcı hastalıkların devam etmesi üzerine Kasım ayı içerisinde de Osmanlı devletinin tedbirleri devam etmişti (BOA, DH/İ-UM, 22-2/32, lef: 2 - 11 Kasım 1919).

şiddetiyle kendisini histtermiş, hastaneler hummalı Rum muhacirleriyle dolmuştu¹. Hastanelerdeki hastalara 195.000 ruble yardım yapılmıştı (*Slovo*, Yanvar/Ocak 12, 1921, n. 7, s. 3). Görüldüğü üzere bulaşıcı hastalıklar sorunu Batum'da Gürcü idaresi altında da bir türlü çözülememişti.

Batum'da İngilizlerin gölgesi altındaki Gürcü idaresi, asayiş, ekonomi, iâşe ve sağlık sorunlarında başarılı olamamıştı. Bu ise halk arasındaki hoşnutsuzlukları daha da artırmıştı.

6.1.2. Batum'un İtilaf Devletleri Tarafından Tekrar İşgal Edileceği Söylentileri ve Sovyet Rusya'nın Buna Tepkisi

İngiltere hükümetinin Gürcistan ile yapılan antlaşmayı tekrar gözden geçirerek, Batum konusunda kendi lehine bazı maddeleri değiştirmek istemesini², Türk-Ermeni Savaşı

¹ ATASE, İSH, K: 649, G: 103, B: 103-1, 22 Ocak 1921; ATASE, İSH, K: 1066, G: 113, B: 113-1, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Müdürü Namına (25 Ocak 1921). Amerikan *Record Journal of Douglas County* gazetesi Ocak ayında 6.000 Rum mültecinin öldüğünü yazmaktaydı (*Record Journal of Douglas County*, January/Ocak 21, 1921, s. 2). Bu rakam abartılı olsa da Batum'da bulaşıcı hastalıklarının etkisini göstermesi açısından önemlidir. Nitekim *Washington County* gazetesi Batum'daki 6.000 Rum mültecinin çok kötü koşullar altında olduğunu yazmaktaydı (*Washington County*, January/Ocak 13, 1921 - News of a Week in Condensed).

² 28 Haziran 1920'de Albay Stokes ile Gürcü hükümeti arasında, Batum'un devri ve kullanımı ile alakalı bir antlaşma imzalanmıştı. Bu antlaşmanın yürürlüğe girmesi için İngiliz hükümeti tarafından da tasdik edilmesi gerekiyordu. Fakat İngiliz devlet adamları arasında bu antlaşmanın içeriği hakkında tartışmalar meydana gelmişti. Sir Robert Vansittart, özellikle ikinci maddenin San Remo'da ulaşılan başarıdan daha ileriye gitmediğini ve bu antlaşmanın Maverâ-yı Kafkasya'nın işlerine karışmak anlamı taşıdığından İngiliz hükümeti tarafından imzalanmaması gerektiğini düşünmekteydi (NA, FO, 608/277, 265, Mr. Vansittart to Lord Curzon - 22 Temmuz 1920; NA, FO, 371/4944, E8759/1/58, Mr. Vansittart to Lord Curzon - 22 Temmuz 1920). Bunun dışında İngiliz Ticaret Bakanlığı da Batum limanları ve Kafkasya demiryolları anlaşmasındaki bazı maddelerin düzeltilmesini Dışişlerinden istemişti. Mesela, Bakanlık "Batum" kelimesi yerine "uluslararası idareye bağlı bir liman" olarak değiştirilmesini önermişti (NA, FO, 371/4946, E11311/1/58, Board of Trade to Foreign Office - 13 Eylül 1920). Tartışmalar nedeniyle, Gürcistan ve İngiltere antlaşmayı tadil etme üzere tekrar görüşmelere başlamıştı. 15 Eylül 1920'de İngiliz Dışişleri Bakanlığı temsilcileri ile Gürcü temsilcisi Gambaşidze arasında antlaşmanın tadili ve Batum'un kullanımı ile alakalı bir toplantı yapılmıştı (NA, FO, 371/4946, E11760/1/58, Board of Trade to Foreign Office - 21 Eylül 1920; NA, FO, 371/4947, E12681/1/58, Mr. Osborne (Foreign Office) to Mr. Fountain (Board of Trade) - 1 Ekim 1920). Gambaşidze "Batum limanının tamamen serbest kullanımı"nın açıkça belli edilmesini isterken, Gürcü Hükümeti tarafından özel bir "Batum Limanı İdaresi"nin teşkilini istemişti (NA, FO, 371/4947, E12681/1/58, Mr. Gambaşidze (Georgian Legation) to Mr. Osborne (Foreign Office) - 6 Ekim 1920). Gürcülerin bu isteklerine özellikle İngiltere Ticaret Bakanlığı karşı çıkmaktaydı. Bakanlık, Gürcistan üzerinden malların serbestçe gönderilmesine çok önem verdiğini ve Gürcistan'ın komşularıyla içeriği belli olmayan antlaşmalar yapmasına rıza gösteremeyeceklerini ifade ederek, önlerinde 2 yol gözüktüğünü, bunların; "1) Azerbaycan ve Ermenistan'dan hiç bahsedilmeden Gürcistan ile görüşmeler yaparak, toprakları üzerinden serbest ulaşım yapılabilmesinin sağlanması veya 2) Gürcistan'ın Milletler Cemiyeti himayesinde yapılacak genel toplantıya katılmasının sağlanması" olduğunu ifade etmişti (NA, FO, 371/4947, E12681/1/58, Mr. Fountain (Board of Trade) to Mr. Osborne (Foreign Office) - 7 Ekim 1920). İngiliz Dışişleri Bakanlığı 16 Ekim 1920'de bu gelişmeleri göz önünde bulundurarak Albay Stokes'in imzaladığı antlaşmaya göre daha kapsamlı 14 maddelik bir taslak hazırlamıştı. Taslak

sırasında Türklerin Batum'u işgaline karşı tedbir almak istemesini ve Wrangel'in Kırım'dan alınarak Batum'a getirileceği gibi haberlerin Londra gazetelerinde yer almasını, İngiltere'nin Batum'u işgal etmek için çalışması olarak yorumlayan Sovyet Rusya devlet adamları arasında bu gelişmeler, infiale yol açmıştı. Çiçerin, Gürcistan'daki Rus Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'nin tam yetkili elçi vekili durumundaki Şeynman'a bir telgraf göndererek Gürcistan hükümetini şiddetli bir şekilde uyarmasını istemişti. Şeynman da 31 Ekim 1920'de Gürcistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı M. Sabahtaraşvili'ye bir mektup göndermişti. Şeynman mektubunda, Batum'un yakında İngilizler tarafından işgal edileceğine dair söylentilerin çok arttığını, yerel basında bile yer almaya başladığını ifade ederek, bunun nedeninin Gürcistan ile İngiltere arasında imzalanan antlaşmadan kaynaklandığını belirtmişti. Sovyet Rusya'nın bu tür söylentileri ciddiye alacağını ifade eden Şeynman mektubuna, bu vakanın 7 Mayıs tarihli Sovyet-Gürcü Antlaşması'na aykırı olduğunu ifade ederek, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin bozulacağı uyarısında bulunarak devame etmişti. Sovyet Elçisi mektubunun sonunda, bu söylentilerin doğru olup olmadığının ve böyle bir durum karşısında Gürcistan hükümetinin ne yapacağını bildirilmesini istemişti¹. Gürcistan Dışişleri Bakanı M. Sabahtaraşvili, Sovyet Elçisi Şeynman'a 4 Kasım 1920'de cevap vererek Gürcistan'ın hâkimiyetine yönelik herhangi bir müdahalenin kimden gelirse gelsin Gürcü halkı tarafından en sert şekilde karşılığını bulacağını ve 7 Mayıs tarihli anlaşmaya sadık kalacağını da belirtmişti. Bunun dışında Gürcü bakan Batum'un İngilizlerce de işgali söylentilerinin tamamen asılsız olduğunu ilave etmişti². Sabahtaraşvili, cevabında siyasî davrandığı görülmektedir. Gürcüler Bolşeviklerin Gürcistan'a saldırmasından korkarlarken, son ana kadar İngilizlere dayanmaya devam

üç bölümden oluşmaktaydı. 1'den 11'e kadar olan maddeler Türkiye ile imzalanan Barış Antlaşması'nın onayında olarak bir serbest bölge kurulmasını içermektedir. 12. madde ise daha önce İngiliz hükümeti adına Albay Stokes tarafından imzalanan ve Batum'un Gürcistan'a devrini antlaşmanın şartlarını ihtiva etmekteydi. 13. ve 14. maddeleri de Gürcistan'dan insan, eşya ve posta taşımalarının serbest kılınması ile alakalıydı. Dışişlerinin hazırladığı bu taslağın, Ordu Konseyi ve Ticaret Bakanlığı tarafından da incelenmesi istenmiştir (NA, FO, 371/ 4947, E12681/1/58, War Office to Foreign Office; NA, FO, 371/ 4947, E12681/1/58, Foreign Office to Army Council - 16 Ekim 1920). İngiliz Ticaret Bakanlığı, Gürcistan ile yapılan antlaşma taslağının Gürcüleri Kafkasya'da tek başına imtiyazlı bir konuma getireceğini belirtmişti. Bu nedenden dolayı bakanlık, 2. maddede İran'ın zaten Milletler Cemiyeti üyesi olduğu için bu ibarenin maddeden çıkarılmasını istemişti. Ayrıca serbest ticaret bölgesinin Batum limanı ile alakalı olması gerektiği de bakanlık tarafından belirtilmişti (NA, FO, 371/ 4947, E13156/1/58, Board of Trade to Foreign Office (23 Ekim 1920). Gambaşidze ise tekrar 28 Ekim 1920'de Gürcü taslağını İngiliz Dışişleri'ne sunmuştu (NA, FO, 371/ 4947, E13328/1/58 - 28 Ekim 1920). Gürcistan İngiltere antlaşması üzerinde tartışmalar bu şekilde devam etmekteydi.

¹ NA, FO, 371/ 6271, E56/56/58, Şeynman to M. Sabahtaraşvili (31 Ekim 1920).

² NA, FO, 371/ 6271, E56/56/58, M. Sabahtaraşvili to Şeynman (4 Kasım 1920).

edeceklerdi. Yani Gürcistan için İngiliz faktörü ve istekleri, kendi politikaları için belirleyici bir amil olmaya devam edecekti

Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, Gürcistan'a Şeynman ile protesto gönderdikten sonra bir protesto da İngiltere'nin Reval Elçisi Mr. Leslie aracılığıyla İngiliz hükümetine göndermişti. Çiçerin Leslie'e gönderdiği telgrafta, Batum'un İngilizler tarafından işgal edilmesi halinde, Rusya hükümetinin böylesi bir durumun ciddi sonuçlarına İngiliz hükümetinin dikkatini çekmek zorunda olduğunu ve bu hareketin Sovyet Rusya'nın müttefiki Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti ve Rusya'nın bizzat kendisinin güvenliğine bir tehdit olarak algılanacağını da belirtmişti. Çiçerin telgrafın sonlarına doğru daha tehditkâr bir ifade kullanarak, Rusya hükümetinin böyle bir durumda olayların gidişatını değiştirmek için her türlü tedbiri alacağından, İngiliz hükümetine ortaya çıkacak olaylardan sorumlu olacağını ve böylesi ölümcül sonuçları olabilecek bir işten uzak durmasını bildirmişti¹. Sovyet Rusya'nın bu tepkisi Batum'a karşı olan hassasiyetinden ileri gelmekteydi. Aslında Kafkasya'daki en son hedefinin, bu şehir ve liman olduğunun da bir işaretçisiydi ve hatta bunun için kendisiyle savaşı bile göze alacağını İngiltere tarafından bilinmesini istemişti.

Bütün bu olayları yakından takip eden Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne gönderdiği bir telgrafla Sovyet Rusya'nın İngiltere ve Gürcistan hükümetine, Batum'un İtilaf devletleri tarafından işgaliyle alakalı şiddetli protestolarından bahsettikten sonra, bu olayın bir savaşa bile neden olacak kadar önemli olduğuna vurgu yapmıştı². Bundan dolayı Kazım Karabekir Paşa, ileride Batum'un Türk ordusu tarafından işgal edilmesine karşı çıkacaktı.

Çiçerin İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na ilettiği sert protestodan sonra, Gürcistan'daki tam yetkili elçi vekili Şeynman'a bir telgraf daha göndererek, Gürcü hükümetini tekrar Batum'un İtilaf devletleri tarafından işgal edilmemesi konusunda çok ciddi bir şekilde uyarmasını istemişti³. Şeynman da Çiçerin'in bu uyarısını 18 Kasım 1920'de Gürcistan

¹ NA, FO, 371/ 4948, E14354/1/58, M.Çiçerin (Moskova) to Mr. Leslie (Reval) (17 Kasım 1920).

² ATASE, İSH, K: 645, G: 79, B: 79-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (17 Kasım 1920). *Albayrak* gazetesi de Çiçerin'in protestosunu 26 Kasım 1920'de haberleştirmişti (*Albayrak*, 26 Teşrinisani 1336/Kasım 1920, n. 120, s. 2). Sovyet Rusya'nın İngiltere'ye Batum konusundaki notası *Het Vaderland* adlı Hollanda gazetesine de konu olmuştu (*Het Vaderland*, November/Kasım 19, 1920, s. 3).

³ NA, FO, 371/ 4948, E14563/1/58, Extract from Wireless News (Çiçerin-Mokova) (18 Kasım 1920).

Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı M. Sabahtaraşvili'ye iletmişti¹. İngiliz ve Gürcü Dışişleri Bakanlıklarının sert bir şekilde uyarılmasından sonra Çiçerin Rusya halkına da bir açıklama yapmıştı. Bu açıklamada Sovyet Rusya'nın amacının Rusların barış içerisinde yaşadığı yeni bir sosyal düzen oluşturmak ve aynı zamanda Yakındoğu'ya barış getirmek olduğunu söylemiş, fakat İtilaf devletlerinin amacının savaş olduğu da belirtilmişti. Çiçerin açıklamasına devam ederek, Türklerin, Ermenistan ve Gürcistan'ı yok edeceğine dair haberlerin ilk önce Batı basınında çıktığını, fakat barış isteyen Sovyet Rusya'nın, Türklerin ilerlemesini durdurduğundan, asıl savaşı isteyenlerin Batum'u tekrar işgal etmek isteyen İngilizler olduğunu söylemiştir². Çiçerin, bu açıklamasıyla Batum konusunda Rus kamuoyunu yanına almayı amaçlamıştı.

İngiliz Dışişleri Doğu Masası yetkililerinden D. George Osborne ise Sovyet Rusya'nın Batum konusunda bu kadar sert olmasının, özellikle Batum ve Bakû konusunda Bolşevikler ile Türkler arasındaki ayrılıktan kaynaklandığını düşünmekteydi. Ona göre Bolşevikler, İngilizlerin Türkleri Batum'u alması ve Azerbaycan'da baskı altındaki Müslümanları kurtarması için cesaretlendirdiğini ve Maverâ-yı Kafkasya'daki Bolşevikleri Türklerle yer değiştirmek istediğini düşünmekteydi. Bunun asıl nedeninin ise Bolşeviklerin Bakû petrollerinin çıkış kapısı olan Batum'u ele geçirmek istemelerinden kaynaklandığını düşünen Osborne, Mustafa Kemal Paşa'nın ise

¹ NA, FO, 371/ 6271, n. E56/56/58, Şeynman to M. Sabahtaraşvili (18 Kasım 1920).

Nota şu şekildeydi: "Her ne kadar 4 Kasım 1920 tarihli notunuzda, Batum'un İngilizler tarafından işgali düşüncesinin kesinlikle doğru olmadığını ve bu tür girişimlerin sert karşılık bulacağını söyleseniz de, birkaç gündür devletimin, Batum'un İngiliz silahlı birliklerince veya itilafın başka bir üyesi tarafından işgal edileceği yönünde ikna olmasını sağlayan İtilaf devletleri raporları resmen tartışılmaktadır.

Şunu bir kez daha söylemek isterim ki Batum'un herhangi bir güç tarafından işgalinin çok ciddi sorunlara yol açacağını bildirmek vazifemdir.

Rusya ve Gürcistan arasındaki 7 Mayıs 1920 tarihli barış anlaşması gereğince, Rusya devleti anlaşmanın temel şartını Batum ve çevresinin İngiliz birliklerince acilen terk edilmesi olarak görmektedir. Zira İngiliz birliklerinin varlığı Rus Cumhuriyeti'ne ve müttefikleri Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı bir tehdittir.

Antlaşmanın bu şartının ihlal edilmesi ve İtilaf güçleri tarafından Rusya ve Azerbaycan cumhuriyetlerini tehdit edecek bir gücün kurulması, devletimin ciddi ve kararlı adımlarla bu iki Sovyet cumhuriyetini korumasını gerektirecektir.

Hükümetimin bir bildirişi olarak belirtmeliyim ki Batum'un silahlı İtilaf güçleri tarafından işgal edilmesi her ne şartta ve durumda olursa olsun barışçıl politikanın ihlalinden ve Kafkasya'da Rusya ve Azerbaycan'a karşı yeni bir cephe açmaktan başka bir şey değildir.

Hükümetim adına şunu da bildiririm ki devletiniz Batum'un İtilaf güçlerince işgali sonucunda ortaya çıkacak durumu düşünerek ölümcül yolu takip etmeyecektir ve ortaya çıkacak kötü durumların müsebbibi olmayacaktır" (NA, FO, 371/ 6271, E56/56/58, Şeynman to M. Sabahtaraşvili - 18 Kasım 1920).

² NA, FO, 371/ 4948, E14570/1/58, Extract from Wireless News (Çiçerin-Mokova) (18 Kasım 1920).

Bolşeviklerden korktuğu için güçlü bir Ermenistan'ın varlığını istediğini düşünmekteydi. Osborne aynı zamanda Çiçerin'e resmî bir yanıt verilmesini de istemişti¹. Osborne'un bu düşünceleri esasında, İngilizlerin kurmayı düşündükleri Kafkas Konfederasyonu'nun fikrî temelleriydi. Fakat Osborne'nun Mustafa Kemal Paşa ve Bolşevikler hakkındaki düşüncelerinde yanıldığı çok yakında ortaya çıkacaktı. Zira Türkiye, Ermenistan'ı savaş yoluyla hezimete uğratabilecek ve Sovyet Rusya ile bir antlaşma imzalayacaktı. Ancak Osborne, Sovyet Rusya'nın Batum konusunda Türklerle fikir ayrılığı içinde olduğu düşüncesinde haklıydı. Ayrıca, Sovyet Rusya Batum hassasiyetini Türklere, en azından Kazım Karabekir Paşa'ya hissettirmişti.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Osborne'nin görüşleri çerçevesinde, Sovyet Rusya'nın protesto ve iddialarına 19 Kasım 1920'de Mr. Leslie aracılığıyla Çiçerin'e gönderdiği mesajla cevap vermiş, İngiltere ve İtilaf devletlerinin Batum'u işgal etme gibi bir niyetlerinin asla olmadığını söylemişti². İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın gönderdiği bu meysajına rağmen, Mr. Leslie aynı gün Bakanlığın gönderdiği telgrafta, Sovyet otoritelerinin İngiliz kuvvetlerinin Batum'u işgal edeceği söylentilerini bildiğini bildirmişti. Fakat bu tür söylentilerin ancak propaganda amacı taşıdığını da belirtmişti³. Leslie'nin bu telgrafı Batum'un işgal edilmesinin İngilizler tarafından fiile geçirilmese de en azından tartışıldığını göstermektedir.

Gürcistan Dışişleri Bakanı M. Sabahtaraşvili, 22 Kasım 1920'de Gürcistan'daki Rus Temsilcisi Şeynman'a 18 Kasım'daki nota ile ilgili bir cevap göndermişti. Cevapta, bu tür söylentileri doğrulayan bilgilere sahip olmadıkları, Batum'un Gürcistan Cumhuriyeti'nin tartışmasız ve ayrılmaz bir parçası olduğu, Batum'un savunulmasının sadece Gürcistan devletini ilgilendirdiği belirtilmişti. Gürcü Dışişleri Bakanı, Gürcistan halkının kendisine gösterilen iyi niyete ve dostluğa karşılık aynı duygularla karşılık

¹ NA, FO, 371/ 4948, E14786/1/58, Mr. Osborne (Foreign Office Minutes) (Kasım 1920).

² NA, FO, 371/ 4948, E14623/1/58, Colonel Stokes (Tiflis) to Foreign Office (26 Kasım 1920); *Guriziya*, Dekabr/Aralık 3, 1920, n. 184, s. 3.

³ NA, FO, 371/ 4948, E14354/1/58, Mr. Leslie (Reval) to Foreign Office (19 Kasım 1920). Nitekim İngiltere Gürcistan ile Batum limanının kiralanması için görüşmeler yapmaktaydı (NA, FO, 371/ 4948, E14623/1/58, House of Commons to Foreign Office - 30 Kasım 1920). Moskova hükümeti ise İngilizlerin Bolşevikliğin yayılmasını önlemek için Menşevik Gürcistanı'nı kullandığını düşünmekteydi. Gürcistan, İngilizler için Mezopotamya ve İran'ı elde tutmak ve Hindistan yolunu kapatmak için gerekliydi. Bunun dışında Bakû ham petroleri de İngilizlerin bu politikayı takip etmesinin nedenlerinden biriydi (NA, FO, 371/ 4948, E14563/1/58, Extract from Wireless News (Moskova) 20 Kasım 1920). Sovyet Rusya'nın İngiltere'nin Batum ve Gürcistan politikası hakkındaki düşünceleri abartılı olsa da gerçeklik payının da olduğu aşikârdı.

verileceğini, ancak topraklarına yapılan herhangi bir saldırı nereden gelirse gelsin tamamen bir emperyalist hareket olarak değerlendirileceğini ve Gürcistan devletinin rızası dışında Batum'a yapılacak herhangi bir müdahalenin de yine aynı şekilde ele alınacağını ifade etmişti¹. Sabahtaraşvili, Sovyet Rusya elçisine verdiği cevapta, İtilaf devletleri dışında Bolşeviklerin de Batum'a saldırmalarına karşılık verecekleri uyarısında bulunmuştu.

Moskova hükümeti, basını kullanarak İngiltere'nin Batum'u işgali altına alacağı söylentilerini devam ettirmekteydi. Batum'da bir gazeteye verdiği ilanda, İngiltere ve müttefiklerinin Batum'u işgale hazırlandıkları ve Sovyet hükümetinin buna asla izin vermeyeceği belirtilerek, eğer Gürcistan hükümeti İngiltere'nin olası işgalini engellemezse, bunun tek sorumlusunun kendisi olacağı uyarısında bulunmuştu². Moskova'da çıkan bir gazetede ise "Yeni Üs" başlıklı haberde, İngiltere'nin Batum'u işgal düşüncesinde olduğu belirtilmişti. Haberde işgal nedeni olarak da Bolşeviklerin Hindistan ve Mezopotamya'ya ilerlemelerini önlemek ve Bakû petrollerine ulaşmak olarak verilmişti³. Böylece Sovyet Rusya bu meseleyi gündemde tutmaya devam etmekteydi.

Moskova hükümetinin İngiltere'ye sürekli protestolar göndermesi ve bu olayı devamlı gündemde tutması İngiliz hükümetini rahatsız etmişti. Artık İngiltere, Sovyet Rusya'nın bu konuda samimi olmadığını ve Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan üzerine başka bir amaç taşıdığını düşünmeye başlamıştı. Osborne ayrıca, İngiltere'nin Sovyetlere bu şüphelerinin bildirilmesi ve ticaret anlaşmasından⁴ önce Rusya'dan Gürcistan ve Ermenistan'a yönelik politikasına açıklık getirilmesinin istenmesi gerektiğini söylemişti⁵. Bu nedenden dolayı İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Reval Elçisi Leslie'ye gönderdiği telgrafta, İngilizlerin ve İtilaf devletlerinin Gürcistan'ın bir parçası olan Batum vilayetini işgal etmeyeceklerini, Sovyet Rusya hükümetinin de buna inandığına

¹ NA, FO, 371/ 6271, E56/56/58, M. Sabahtaraşvili to Şeynman (22 Kasım 1920).

² NA, FO, 371/ 4948, E14524/1/58, Commander in Chief Mediterranean to Admiralty (22 Kasım 1920).

³ NA, FO, 371/ 4949, E15868/1/58; NA, FO, 371/ 6271, E70/56/58, D.S. McGrath to Mediterranean Fleet (25 Kasım 1920).

⁴ İngiltere ile bir ticaret antlaşması müzakerelerinde bulunmak üzere Leonid Boriseviç Krasin başkanlığındaki Rus heyeti, 27 Mayıs 1920'e Londra'ya gelmişti. Taraflar arasındaki müzakerelerin detayı için bkz: (Gökay, 1998:117-122).

⁵ NA, FO, 371/ 4948, E14623/1/58, Mr. Osborne (Foreign Office Minutes) (23 Kasım 1920).

dair bir itimatname vermesinin İngiliz hükümetini memnun edeceğini bildirmişti¹. İngiltere'nin bu şekilde cevap vermesine rağmen Çiçerin, 26 Kasım 1920'de Lord Curzon'a yeni bir protesto göndermişti. Bağımsız Gürcistan'ın bir parçası olan Batum'un İtilaf devletlerinin işgal tehlikesi altında olduğunu ifade eden bu protestoda, Sovyet Rusya'nın amacının Yakındoğu'da barışı sağlamak olduğu belirtilmekteydi².

Sovyet Rusya'nın Batum'u İngilizlerin işgal edecekleri iddialarını neden bu kadar ısrarla sürdürdükleri İngiliz Avam Kamarası'nda da tartışılmaktaydı. 30 Kasım 1920 tarihindeki tartışmanın sonucunda İngiliz devlet adamlarının vardığı sonuç, Bolşeviklerin İngiltere'nin Batum'u işgal edeceği iddialarını sürdürerek, aslında bu şehir üzerindeki emellerini gizlediği idi³. İngiliz Dışişleri Bakanlığı da 1 Aralık 1920'de Parlamento'ya gönderdiği mesajda, İngiliz hükümetinin Batum limanını kiralama niyetinde olmadığını ve hükümetin kafasında Bakû petrol yataklarını korumak düşüncesinin de bulunmadığını belirtmişti⁴. Bütün bu açıklamalara rağmen Sovyet Rusya, Batum'un İngilizlerce olası işgalini protesto etmeye devam etmekteydi. Fakat aynı zamanda "İngiliz Avam Kamarası'nı haklı çıkarırcasına" İngilizlerin Rusların Batum'u tehdit ettiğini düşünmesinin yanlış bilgilendirmeden kaynaklandığını ve Rusya'nın Gürcistan'ı işgal gibi bir niyetinin olmadığını söylemekteydi⁵.

Sovyet Rusya'nın bu konu üzerinde bu kadar durmasının nedeni, Batum'u eninde sonunda kendi hâkimiyetleri altına almak istemesinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim ileride Türkiye'nin Batum'u işgali gündeme geldiğinde, yine aynı hassasiyeti gösterecekti.

6.1.3. Türkiye'nin Batum'da Gürcü İdaresine Karşı Aldığı İlk Tedbirler

TBMM hükümeti, Batum'un Gürcüler tarafından işgaline karşı sert bir protesto yayınlamasına rağmen, askerî müdahalede bulunmayı, en azından ilk başta düşünmemekteydi. Zaten ilk olarak Ermenistan meselesinin çözüme kavuşturulması gerekiyordu. Ermenilerle savaş sırasında Gürcistan'ın tarafsızlığının sağlanması

¹ NA, FO, 371/ 4948, E14623/1/58, Mr. Leslie (Reval) to Foreign Office (24 Kasım 1920); *Guriziya*, Dekabr/Aralık 3, 1920, n. 184, s. 3.

² BPSVADM, belge no: 234, s. 346-347; NA, FO, 371/ 4948, E14786/1/58; NA, FO, 371/ 6271, E56/56/58, Çiçerin to Lord Curzon - 26 Kasım 1920); *Guriziya*, Dekabr/Aralık 1, 1920, n. 182, s. 3.

³ NA, FO, 371/ 4948, E14623/1/58, House of Commons to Foreign Office (30 Kasım 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4947, E13975/1/58, Foreign Office to Parliamentary (1 Aralık 1920).

⁵ NA, FO, 371/ 4965, E15332/134/58, Colonel Stokes (Tiflis) to Foreign Office (2 Aralık 1920).

önemliydi. Ayrıca, henüz Ermenistan'a müdahale Bolşeviklerle ilişkilerin belli bir düzene girmemesi nedeniyle tehir edilmekteydi. Buna rağmen Ankara hükümeti Batum İslam Cemiyeti'ni desteklemeyi de sürdürmekteydi.

Gürcüler, Batum'u işgal ettiklerinde İslam Cemiyeti'ni dağıtmışlardı, Cemiyetin üyelerinin bir kısmı ise silahlı ve mücehhez olarak kalabalık bir şekilde sınırı geçerek Hopa'ya kadar gelmişti¹. Cemiyetin Trabzon'da bulunan 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüştü Bey'den yardım istemesi üzerine, Batum'un Gürcüler tarafından muhtemel bir işgali karşısında nasıl hareket edileceğini ve İslam ahaliye yardım edilip edilmeyeceğini Rüştü Bey, Kazım Karabekir Paşa'ya bir telgrafla sormuştu². Kazım Karabekir Paşa, Rüştü Bey'e cevabî bir telgraf göndererek, Gürcülerle muharebe etmek üzere Batum'a askerî kuvvet gönderilmesinin mümkün olmadığı gibi uygun da olmadığını; bununla beraber Batum İslamlarının ellerindeki silah ve mühimmatı kesinlikle hiç kimseye vermemeleri gerektiğini ve İslamların fırsatını bulduklarında kendilerine taraftar olan unsurlar ile ittifak ederek bir şura hükümeti kurmaları gerektiğini belirtmişti³. Bunun üzerine Rüştü Bey, Hopa'daki 3. Tabur ve Rize'deki 3. Alay Kumandanlıklarına birer telgraf göndererek, bu durum karşısında izlenecek tavrı belirlemiştir. Buna göre; İslam Cemiyeti'nin aza ve askerleri Türkiye tarafından memnuniyetle kabul edilmekle beraber, bundan sonra silahlı olarak hududu tekrar geçmek istediklerinde, bu hareketin Türkiye'ye tecavüz etmiş gibi algılanacağı, bunun yanında silahlı birliklerin Hopa'ya kadar gelmelerinin Batum'daki İslam Cemiyeti'nin gücünü azaltacağından, Türk hududu dışında uygun bir köyde karargâh kurmalarının daha iyi olacağı belirtilmişti. Türkiye'nin bu askerlerin yaşeleri için 8-10 ton erzak göndereceğini de taahhüt eden Rüştü Bey, bu hususları kabul etmedikleri takdirde, Cemiyetin elemanlarının misafir gibi kabul edilmesini ve iâşe ile iskân hususunda da yardım edilmesini bahsi geçen kumandanlıklara bildirmişti⁴. Kazım Karabekir Paşa'nın İslam Cemiyeti'ne bu şekilde davranmasının en büyük nedeni ise daha önce belirtildiği gibi ilk başta Gürcistan'dan ziyade Ermenistan'a karşı savaş açılacak olmasıydı.

¹ ATASE, İSH, K: 910, G: 177, B: 177-1, 3. Fırka Kumandanı Rüştü'nden Hopa'da 3. Tabur Kumandanlığı'na / Rize'de 3. Alay Kumandanlığı'na (17 Temmuz 1920).

² ATASE, İSH, K: 910, G: 134, B: 134-1, 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü Bey'den XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (17 Temmuz 1920).

³ ATASE, İSH, K: 613, G: 98, B: 98-2, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Vekâleti'ne (24 Ağustos 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 910, G: 177, B: 177-2, 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'den Hopa'da 3. Tabur Kumandanlığı'na / Rize'de 3. Alay Kumandanlığı'na (17 Temmuz 1920).

Bu arada Gürcüler Batum' u işgal ettikten sonra, Lazistan sancağı üzerinde propaganda faaliyetlerine devam etmekteydiler. Bunun üzerine 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey, bu propagandalara karşı Trabzon'da bulunan matbaalardan birinin Rize'ye sevk edilerek, yapılacak neşriyatla milli hislerin kuvvetlendirilmesine çalışılmasının gerekli olduğunu belirtmiş, Kazım Karabekir Paşa da buna onay vermişti¹. Bu şekilde Gürcü propagandalarına karşı konulabilecekti.

İslam Cemiyeti'nin Gürcülerin aleyhine olarak faaliyetlerine devam etmesi üzerine, 1920 Ağustos ayı içerisinde Gürcüler, İslam Cemiyeti üzerindeki baskılarını artırırken işgallerini de genişletmeye çalışmışlardı. Bu amaçla Gürcüler Yusufeli kazası yakınlarında sınır üzerindeki bir köye kadar gelerek orada karakol kurmuşlar ve beraberlerinde bazı Gürcü aileleri getirerek buraya yerleştirmişlerdi. Bunun üzerine Erzurum Valiliği bölgede 250-500 kişilik bir tabur teşkil etmişti. Bunun yanında halk arasında itibarlı bir kişi olan emekli binbaşı ve kaymakam vekili Arslan Efendi ile bir özel heyeti sınır boyuna gönderilmişti. Ayrıca, XV. Kolordu Kumandanlığı'ndan yeterli silah ve mühimmat da bölgeye ulaştırılmıştı². Bu şekilde Gürcülerin işgallerine karşı tedbirler alınmıştı. Bu tedbirler tesirini göstermiş ve Gürcüler bir yanlış anlaşılma olduğunu belirterek birliklerini geri çekmişmişlerdi³. Buna rağmen Gürcüler, fırsat bulduklarında Türk sınırı ve civarındaki saldırılarını sürdürmekteydiler. Nitekim Çoruh nehrinin güneyinde Türkiye sınırına yakın yerlerde bulunan İslam Cemiyeti milislerine taarruz etmişler ve bunları Türk sınırının batısına sürmüşler, buralarda karakollar dahi kurmuşlar ve sınırı geçen Cemiyetin milislerinin teslim edilmesini Türk komutanlardan talep etmişlerdi⁴. Gürcülerin Türk sınırına yakın yerlerde karakollar kurmaları üzere Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Paşa Şark Cephesi Kumandanlığı'na bir telgraf göndererek, Türk birliklerinin de askerî tedbirler almasını istemiştir⁵. Gürcülerin İslam

¹ (ATASE, İSH, K: 614, G: 16, B: 16-3; BCA, 30.10.0.0/ 54.354.6, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne - 29 Temmuz 1920; ATASE, İSH, K: 911, G: 144, B: 144-1, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na - 6 Ağustos 1920).

² ATASE, İSH, K: 614, G: 52, B: 52-1, Erzurum Vali Vekili Kazım Bey'den Harbiye Nezareti'ne (1 Ağustos 1920).

³ ATASE, İSH, K: 614, G: 52, B: 52-2, Erzurum Vali Vekili Kazım Bey'den Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerine (31 Ağustos 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 617, G: 64, B: 64-1, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na (18 Ağustos 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 617, G: 64, B: 64-1, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na (18 Ağustos 1920). Bu arada, *Borba* gazetesinin haberine göre Batum'da İslam Cemiyeti ile ittifak yapan General Termen ve Keskinzâde'ye İslam Cemiyeti gönüllülerini organize

Cemiyeti'ne yaptığı hareketleri Batum ve civarındaki hâkimiyetlerini tesis etmek istemelerinden kaynaklanmaktaydı.

Gürcülerin Batum'u işgalleri esnasındaki taarruzları nedeniyle sınırı geçerek Hopa'ya kadar gelen 60 civarındaki İslam Cemiyeti milisi Hopa Hudut Taburu'na dâhil edilmişler ve Tabur Kumandanlığı'nın talimatları dahilinde faaliyet göstermeye başlamışlardı. Bunun dışında 3. Kafkas Fırkası bu milislerin Batum'da bulunan ailelerinden ve İslam Cemiyeti'nin bu şehirde bulunan şubelerinden istihbarat almaya çalışmaktaydı. Bu nedenle Kazım Karabekir Paşa, Batum'daki bütün Müslümanların sınırdan içeri alınmasına karşı çıkmaktaydı. Ona göre, böyle bir durumun diğer bir mahzuru Batum'da bulunan Müslüman kuvvetinin dağılmasıydı¹. Kazım Karabekir Paşa Batum'a yönelik askerî müdahaleyi arzu etmememesine rağmen, bölgede gerekli tedbirlerin alınmasını da göz ardı etmiyordu.

Gürcü idaresi, İslam Cemiyeti'ne baskı yaparken ve *The Times* gazetesinin ifadesiyle "herhangi bir Türk-Acara ayaklanmasına karşı önlemler almaya çalışırlarken" (*The Times*, October/Ekim 11, 1920, n. 42538, s. 11), Batum'da ilginç bir olay yaşanmıştı. Mustafa Kemal Paşa ve Türkiye aleyhine yayın yapan *Edinaya Gruziya* adlı aşırı milliyetçi bir gazeteyi Batum Olağanüstü Komiseri Çingişvili, provakasyon yaptığı için kapattırmıştı (*Borba*, Sentyabr/Eylül 7, 1920, n. 203(758), s. 3). Gürcülerin Türkiye aleyhinde yayın yapan bir gazeteyi kapatması gerçekten ilginçti. Muhtemeldir ki, Türkiye'nin tepkisini çekmek istemiyorlardı.

6.1.4. TBMM'de Batum Tartışmaları

TBMM Batum'un İngilizler tarafından Gürcülere devredilmesi ve Gürcülerin şehri işgalleri üzerine 25 Temmuz 1920'de Gürcistan hükümetine sert bir protesto göndermişti. Fakat Meclis'te Batum'la ilgili tartışmalar bitmemişti. Bölge halkından ve yerel yetkililerden gelen telgraflar da Meclis'teki heyecanı artırmaktaydı. Bunlardan birisi de Şavşat Mektebi Müdürü Zihni Bey tarafından TBMM'ye gönderilen bir mektuptu. Zihni Bey, Gürcülerin Batum'u işgallerinde özellikle Müslümanlara yönelik

etme görevi verilmişti. Bu iş için Rus Bolşeviklerinden 3 milyon ruble alınmıştı (*Borba*, Avgust/Ağustos 26, 1920, n. 193(748), s. 4). Eğer bu haber doğru ise Termen daha önce Denikin adına çalışıyordu. Bu kez Bolşevikler adına çalışacaktı.

¹ ATASE, İSH, K: 614, G: 79, B: 79-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (14 Eylül 1920).

olarak yaptıkları sindirme hareketlerinden bahsetmiş ve halkın büyük bir korku içinde olduğunu söylemişti (TBMMZC, c. III, 1981:117). Zihni Bey'in mektubu 7 Ağustos 1920'de Meclis'te okunmuş ve büyük bir tartışma yaratmıştı. Söz alan Batum Mebuslarından Ahmet Fevzi Efendi, Batum ahalisinin Türkiye'ye bağlılıklarını tasdik ederek, onlara yardım edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Meclis'teki uzun tartışmalardan sonra Batum ve Oltu havalesine cevap mahiyetinde bir telgraf gönderilmesine ve bu bölgeye yapılacak yardımın daha sonraya bırakılmasına karar verilmişti (TBMMZC, c. III, 1981:117-121). Kazım Karabekir Paşa gibi TBMM de Batum bölgesine yardım edilmesinde temkinliydi.

TBMM'deki tartışmalar ise devam etmekteydi. Erzurum Mebusları Durak, Hüseyin Avni, Süleyman Necati ve Oltu Mebusu Yasin Beyler 2 Ağustos 1920'de TBMM'ye bir soru önergesi yönelterek, Doğu Cephesi'nde Ermenilerin ve Gürcülerin faaliyetleri devam ettiği halde, Doğu cephesindeki kuvvetlerin neden bunlara karşılık vermediğini sormaktaydılar. Bu soru üzerine söz alan Mustafa Kemal Paşa, Doğu cephesinde karşı taarruza geçilmemesinin nedenlerini detaylarıyla anlatmıştı. Fakat burada kısa olarak ifade etmek gerekirse, ona göre askerî harekâtın başlamaması, Bolşeviklerle olan ilişkilere bağlıydı (TBMMZC, c. III, 1981:206-211). Yani Bolşeviklerle bir anlaşma zemini olduğunda askerî harekât başlayacaktı.

Batum mebuslarından Ahmet Nurettin Bey ve birkaç mebus arkadaşı 2 Ağustos 1920 tarihinde TBMM Riyaseti'ne Batum'a "heyet-i irşadiyye"nin gönderilmesi gerektiğiyle ilgili teklif vermişlerdi. Bu teklif Heyet-i Vekile'de görüşüldükten sonra Batum mebuslarından Edip ve Müftü Efendilerin "heyet-i irşadiyye" olarak Batum'a gönderilmelerine karar verilmişti¹. Batum'a gönderilecek "heyet-i irşadiyye"ye Elviye-i Selâse maarif müfettişliğine ve muavinliğine tayin olunan Ömer Kamil Bey ve Basri Bey de katılacaktı². Heyet-i İraşadiyye'nin vazifesi, bölgede gerekli incelemeleri yaparak, Meclis'e bilgi vermektir.

TBMM'deki tartışmaların dışında Anadolu ve İstanbul gazetelerinde özellikle de *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde Batum ile alakalı haberler çıkmaktaydı. Fakat bu

¹ BCA, 30.18.1.1/ 1.7.5 (3 Ağustos 1920); ATASE, İSH, K: 614, G: 33, B: 33-1, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden 7 Ağustos 1920 tarihli emirname (7 Ağustos 1920).

² ATASE, İSH, K: 913, G: 1, B: 1-1, Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (24 Ağustos 1920).

haberlerin bir kısmının yanlış olduğunu söyleyen Batum Mebusu Edip Bey, *Hakmiyet-i Milliye* gazetesinin 28 Ağustos 1920 tarihli nüshasında “*Batum Hakkında Bir İzah*” ismiyle uzun bir makale yayınlarak bu yanlışlıkları düzeltmeye çalışmıştır¹.

¹ Batum Mebusu Edip Bey’in makalesi şu şekildeydi:

“Batum Hakkında Bir İzah

Anadolu ajansının ara sıra Batum hakkında yaptığı yayınlar yeteri kadar bilgi olmadığı için bazı açıklamaların yapılmasını gerektirmektedir. Anlaşıyor ki Batum hakkında genel malumat bir parça noksanıdır. Batum’un vaziyeti şu şekildedir:

Mütarekeyi müteakip Brest-Litovsk Antlaşması ve Trabzon Konferansı gereğince Türkiye’ye katılmış olan Kars, Ardahan ve Batum’dan müteşekkil Elviye-i Selâse’de otorite boşluğu münhal kaldı. Osmanlı hükümetinin kefi yedini gören genel arzularını Türkiye’ye iltihak suretiyle gösteren ahali derhal bir İslam Cemiyeti teşkil ettiler. Kars merkez olmak üzere bu cemiyetin Batum, Ardahan ve Ahıska’da tali birer merkezleri vardı. Cemiyet şura şeklinde icra-yı hükümete başlamış hatta İngilizlerin Elviye-i Selâse’yi istilasından sonrada bu İslam Cemiyeti’nin hükümeti birkaç ay devam etmiştir. Ancak İngilizlerin siyasî entrikalarıyla bu cemiyetin kapayamayacağını anladıkları dakikada İngiliz siyasî mümessili vasıtasıyla Kars’a Ermenilerin hücumunu teşvik ve teshil ettiler. Ermeniler kuvvetsiz silahsız kalmış biraz da batının “milliyet” “arzu-yu umumi” prensiplerine aldanmış olan Kars’a 1919 Mayıs’ında hücum ve o anda İslam Cemiyeti’nin idari merkezini dağıtmışlardır. İngilizler de azalarını muvakkaten Tiflis’e naklettiler artık bir daha orada İslam Cemiyeti’nin merkez idaresinin teşkiline imkân kalmamıştı bunun üzerinde davalarından bir an olsun feragat etmeyen İslam cemiyeti merkez vazifesine Batum’da başlayıp Kars havalisi, Ahıska, Ardahan şubeleriyle münasebet kurdu.

Batum’da cemiyet çalışmakta idi. Zaman zaman mitingler akdediyorlar, Ermenilerin tecavüzleri protesto edilmekten geri durmuyordu. Ahali Brest-Litovsk Antlaşması’na ve Wilson prensiplerine istinat ediyordu.

Musrîrâne devam etmekte olan mücahedenin ulviyeti önünde sırf kendi hodgâmâne emelini terviç ettirmek isteyen İngilizlerin hafi celi muharebe teklifleri İslam ahali tarafından reddedilince İslamların üzerine bu sefer de Hristiyan Gürcüleri teşvik olundu. Gürcüler Ahıska üzerine tecavüze başladılar. İslam Cemiyeti’nin müsallah efradı ile Hristiyan Gürcüler müsademeye koyuldular.

Allahtan ve imanından başka bir şeye itimat etmeyen bu mücahitler önünde Gürcüler bir adım atamadılar. Ancak yine işin için İngiliz entrikası girdi. İngilizlerin tavassutuyla taraflar 1919 sonlarında bir mütareke imzaladılar. İslam ahali hudut üzerinde 300 kadar muhafız bırakarak iş ve güçlerine dağıldılar.

İşte bu hali fırsat bilen Gürcüler zayıf kuvvetin üzerine 5.000 kişilik bir kuvvet ile hücum ettiler. Mümkün olduğu kadar mukavemetten sonra maalesef birçok şehit mecruh ve esir verildi. Pek az kimse kurtulabildi. Gürcüler bununla kalmadılar. Ahalinin yatacak eşyasına kadar yağma ettiler. Birçok büyük köyü yaktılar. En feci 60 kadar genç kıızı esir alarak Gürcistan’a gönderdiler.

Bu faciayı Batum İslam Cemiyeti protesto etti. Acara ahali silahlı olarak yardıma teşebbüs etti. Fakat zulmü kıtali bizzat kendi icat ve ika ettiren İngiliz kalbine İslam feryadı girdi mi? Onun İslamı kırmak, yok etmek için daima entrika ile meşgul vicdanına İslam protestosu tesir eder mi? Binaenaleyh Acara havalisini muavenetten men etti. Müdürlüğüne İngilizleri ifa etmekte oldukları bu faciyanın kahramanlarından Ermeniler de doğudan Ardahan üzerine sarkıyorlar ve işgal ettikleri yerlerde hiçbir İslam bırakmamak üzere yakıyor yıkıyorlardı. Müttefiklerinin tesadümünü gören Hristiyan Gürcüler de Ermenilerle yarışırçasına Müslümanları asarak keserek köyler yakarak Ardahan sancağının bir kısmını işgale başladılar. Üç silahlı ve mükemmel düşmana karşı her türlü mahrumiyetler içinde mukavemet etmek isteyen zavallı ahali şehitler veriyor bir belde diğerinin feryadına koşamıyordu. Çünkü ateş her tarafı sarmıştı. Herkes mevzii olarak kendini müdafaaya mecbur kalmıştı. Bu tecavüzlerden kendisini koruyabilmiş Batum livasının İslam Cemiyeti faaliyeti ibra ediyor. Mitingler protestolardan feragat olunmuyor. Mümkün olduğu kadar davasında sebat ediyordu. Bunu gören Hristiyan Gürcü hükümeti bir gün Müslümanlar tarafından tensik ve takviye edilecek kuvvetlerle başına felaket geleceğini anlamış ve kaleyi içeriden fethetmek için Batum’da propaganda merkezinin açılmasına lüzum görmüştü. İçerilerde Müslümanları ateş ve kurşunla imha etmekte olan Gürcü hükümeti bu sefer Batum’daki merkezi vasıtasıyla para ve işgal ile İslamı kendine bent etmek mehafilleri de hafiyen imha etmek sevdasına düştü.

Makalesine Mondros Mütarekesi, Brest-Litovsk Antlaşması ve Trabzon Konferansı ile Türkiye'nin eline geçen Batum'daki Müslümanların nasıl teşkilatlandıklarını ve İslam Cemiyeti'nin nasıl kurulduğunu açıklayan Edip Bey, İngilizlerin ve onların desteğiyle Ermeni ve Gürcülerin bu oluşuma karşı mücadelelerini anlatmıştır. Daha sonra İslam Cemiyeti'nin karşısındaki İslam Tahlis Cemiyeti'nin faaliyetlerine yer vermiştir. İngilizlerin tahliyesi sırasında ve sonrasında Gürcülerin Batum'daki Müslümanlara taarruzlarına da değinen Batum mebusu, bölge halkının Türkiye'ye bağlanmak istediğini de belirtmişti. Batum Mebusu Edip Bey'in bu mektubu aynı zamanda Ermenistan ve Gürcistan üzerinde bir askerî harekâta henüz izin vermeyen TBMM'ye de bir ikaz niteliğindedir.

6.2. Türkiye-Moskova İlişkileri Ekseninde Batum Meselesi

6.2.1. Ermeni Harekâtı ve Batum

6.2.1.1. Türkiye-Sovyet Rusya Arasındaki Müzakerelerinin Başlaması ve Ermeni Harekâtı Hazırlıkları

Heyet-i Temsiliye, TBMM açılmadan önce, 1920 Şubat ayında Elviye-i Selâse ve Ermenilerin işgali altındaki Müslümanların çoğunlukla yaşadıkları bölgelere askerî harekât için hazırlıkların yapılmasını Kazım Karabekir Paşa'dan talep etmişti. Kazım

Her memlekette olduğu gibi Batum'da da parayı, ihtirası her türlü mukaddesatın üstünde gören sefillerden Sancakbeyzâde Mehmet Bey'in riyaseti altında bir takım sefiller geçen Ağustos'ta toplanarak Tahlis Cemiyeti adıyla bir cemiyet teşkil ettiler. Bu cemiyet herkesi aldatmak ve Batum'u Türkiye'ye raptetmek isteyen İslam Cemiyeti mürevvic-i efkârı olduğunu zannettirmek üzere İslam Gürcistanı adıyla bir gazete neşrine başladı.

İslam Cemiyeti ise Sada-yı Millet adındaki gazetesıyla efkâr ve davasını neşrediyordu. Tahliscilere İslam Gürcistanı, İslam cemiyetine de Sada-yı Millet adı ile anılır oldu. Fakat müthiş bir kötü tefekkür oldu.

İsimleri ne olursa olsun Batum ahalisinde bu cemiyetler karıştırılmasa da hariçte anlaşmazlığa düşmüştür. Hâlbuki mesele basittir. Tahliscilerin İslam Gürcistanı gazetesini çıkaran zümre Hıristiyan Gürcistan hükümetine merbut muhtariyet idare taraftarı ve bizimle beraber büyük çoğunluğun muarızı olan ufak bir kitledir. İltibaslardan numune olmak üzere 15 Ağustos 1920 tarihi ile neşredilen bir ajansta Trabzon'dan alınan malumata göre İslam Cemiyeti'nin Gürcistan'a gönderdiği heyetin bir iki ay zarfında Gürcü askeri işgalinin kaldırılıp Batum'a muhtariyet verileceğine dair vaat almış olduğu haberini okuduğum zaman cidden hayret ettim. Ancak bunda bir yanlışlık olduğunu bildiğim için hususî olarak sual ettiğim İslam Cemiyeti'nden aldığım bir cevapta İslam Cemiyeti değil İslam Gürcistanı olduğu anlaşılıyor. İslam Cemiyeti'nin Gürcülere müracaatı olmamıştır.

Burada Gürcü isminden de hatalar çıkıyor. Burada Gürcü denildi mi Müslüman/İslam akla gelir. Fakat Batum da Gürcü denildi mi Hıristiyan akla gelir. Siz bir Müslüman'a Gürcü dersiniz hakaret olarak algılar, gâvur ile eş anlamlıdır. Batum'da şu anda 60 bin Müslüman biraz bozulmuş olarak Gürcüce konuşur fakat onlar Gürcü değil İslamdırlar.

Mücadeleye her tarafta devam edecek olan İslam cemiyeti şu anda Hopa civarında bir yere gelerek faaliyetlerine devam etmektedir” (Batum Mebusu Edip Dinç, “Batum Hakkında Bir İzah”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Ağustos 1920, n. 59, s. 2).

Karabekir Paşa ise kış şartlarında İngilizlerin desteklediği Ermenistan ve Gürcistan'a karşı harekâtın yapılmasının mahzurlarını anlatmış ve sonunda harekât ertelenmişti. Ankara'da BMM'nin kurulduğu sıralarda Azerbaycan Bolşevikleşmiş, Gürcistan Sovyet Rusya ile antlaşma imzalamış ve Ermenistan'la antlaşma müzakerelerine başlamıştı. Bu gelişmeler üzerine Kazım Karabekir Paşa, Bolşevikler daha fazla ilerlemeden, en azından Elviye-i Selâse'nin bir kısmının alınması için TBMM'ye başvurmuştu. Fakat Ankara hükümeti Bolşeviklerin bu konuda nasıl tepki vereceğini bilmediğinden, XV. Kolordu Kumandanı'nın talebini reddederken, Moskova'ya ilk önce bir mektup ve daha sonrada Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyet göndererek bu hükümetin ne düşündüğünü öğrenmek istemişti. Ankara hükümetinin Moskova hükümetine gönderdiği mektuba, Moskova hükümetinin verdiği cevap "görünüşte" olumlu olmuştu. Sovyet Rusya, Batum ve Elviye-i Selâse gibi bir takım bölgelerde halkoylamasını kabul etmekteydi. Fakat Sovyet Rusya'nın hareketleri yine de kuşkuluydu. Çünkü Ermenistan meselesinin barış yoluyla ve kendi istediği şekilde çözülmesini amaçlamaktaydı. Bu arada Kazım Karabekir Paşa Ermenilerin Müslümanlara tecavüzleri nedeniyle, harekâtın başlaması için Ankara'ya ısrarla telgraflar göndermekteydi. Sonunda TBMM hükümeti Kazım Karabekir Paşa'ya harekâtı 23 Haziran'da gerçekleştirmesini emretmiş ve hazırlıklara başlamasını istemişti. Ermeni harekâtının başlayacağı sırada Moskova'daki görüşmeler neticelenmiş ve Sovyet Rusya Ermenistan sorununun barış yoluyla çözümünü istemişti. Bu nedenle Ermeni Harekâtı ertelenmiş ve Erzurum'a kadar gelip burada iki aydır bekleyen heyet Moskova'ya yola çıkmıştı. Ermeni harekâtı, 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya ulaşan bu heyetin buradaki temaslarına göre şekillenecekti. Yani harekâtın geleceği Moskova-Ankara ilişkilerine bağlıydı. Bu görüşmelerde en temel sorun ise, iki ülkenin en hassas olduğu nokta olan "Batum meselesi"ydi.

Moskova'ya giden heyet resmî temaslardan önce Çiçerin ve Karahan ile ilk ön görüşmesini 24 Temmuz'da gerçekleştirmiş, fakat bu müzakereden bir sonuç çıkmamıştı. 26 Temmuz'da tekrar müzakere edilmesine karar verilmesine rağmen bu tarihte herhangi bir görüşme yapılmamıştı. Sovyetlerin Türk heyetini oyaladıkları görülmekteydi ve bunun nedeni bu sırada Ermenilerle de bir antlaşma için görüşüyor

olmalarıydı. Ermenilerle varılacak antlaşmaya¹ göre Türkler bir antlaşma imzalayacaklardı. Bu durumu sezen Bekir Sami Bey, 31 Temmuz'da Çiçerin'e bir nota göndermiş, fakat buna da bir cevap gelmemişti. Bunun üzerine İbrahim Tali Bey Çiçerin'e gönderilmişti (Tengirşenk,1967:151-152, 158). Sonuçta, Karahan ile 4 Ağustos 1920'de yapılan görüşme görüşme daha olumlu geçse de, Ermenistan meselesinde yine tavize yanaşılmamıştı (Cebesoy, 1982:81-82).

Bu gelişmeler meydana gelirken, 10 Ağustos 1920 tarihinde Türkiye ve Ermenistan açısından iki önemli olay yaşanmıştı. İlki Paris'te barış görüşmeleri sonuçlanarak, Türkiye'nin doğusunda "Büyük Ermenistan"ın kurulmasını hedefleyen Sevr Antlaşması'nın imzalanmasıydı. Bu antlaşmaya göre Rize, Trabzon, Gümüşhane, Artvin, Kars, Ağrı, Van, Bitlis, Muş, Bingöl, Erzincan ve Erzurum Ermenistan'a verilmekteydi (*Hosuse of Common Papers*, 1920, Cmd. 963; İncesu, 1927:87)². Diğeri ise aynı gün Tiflis'te Sovyet Rusya ile Ermenistan arasında bir antlaşmanın yapılmasıydı. Bu antlaşma ile iki devlet arasındaki savaş durdurulmuş ve Culfa-Şahtahtı arasındaki demiryolunun kontrolü Ermenilere verilmişti³. Bu iki antlaşma da Türkiye'nin aleyhineydi. İlkinde Türkiye'nin tam ortasına kadar uzanan "Büyük Ermenistan", diğeri ise Türkiye'nin sınırı boyunca İran'a kadar olan bölgeye hükmedecek bir Ermenistan vardı.

Ermeni antlaşması imzalandıktan sonra, 13 Ağustos'ta Moskova'da ilk Türk-Sovyet resmî görüşmesi yapılmıştır. Fakat bu görüşme Türk heyeti için bir hayal kırıklığı şeklinde geçmiştir. Çiçerin, Kafkasya'ya göç eden Ermenilerin Bitlis, Muş ve Van bölgelerine yerleşmelerini istemekteydi. Bu toplantıda bir antlaşma yapılması için

¹ Aslında Sovyet Ermeni ilişkileri de Bolşevik ordularının Karabağı işgali ve Zengezor'a doğru yönelmeleri nedeniyle bu dönemde bozulmuştu (*Albayrak*, 26 Temmuz 1336/1920, n. 102, s. 1).

² Sevr Antlaşması imzalandıktan sonra "Büyük Ermenistan"ını gerçekleştirmek için İtilaf devletlerinden sonsuz bir destek alacağını varsayan Ermeni Başbakanı Hatisyan Ermenilerin geleceğinden umutlu olduğunu ve Türkleri Ermenistan'dan kovacağını iddia etmiştir (*New York Times*, August/Ağustos 19, 1920, s. 11).

³ Sovyet Rusya adına V. V. Legrand, Ermenistan adına A. Camalyan ve A. Babalyan tarafından imzalanan antlaşmanın diğeri iki maddesi ise şu şekildeydi: 1- Ermenistan ile Azerbaycan arasında ihtilafli olan mntıklar Rusya tarafından işgal olunacaktır. Bu antlaşma ile Ermenistan ordusunun işgal etmesi kararlaştırılan arazi bundan müstesnadır; 2- Rusya tarafından bu ihtilafli arazinin işgali Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki meseleyi çözecektir. Bu mesele yakında Rusya ile Ermenistan arasında imzalanacak barış ile halledilecektir (ATASE, İSH, K: 639, G: 133, B: 133-3; APEB, 1998:631-632). Ermeniler Sovyetlerle antlaşma imzalamasına rağmen İtilaflarla dirsek temasına devam etmekteydi. Nitekim 1920 Ağustos ayı içerisinde Ermenilere Batum yoluyla cephan ve elbise yardımı yapılmıştır (*The Times*, August/Ağustos 19, 1920, n. 42493, s. 9).

komisyon kurulmasına da karar verilmişti (Cebesoy, 1982:89). Sovyet Rusya'nın talebi bu üç vilayetin Ermenistan'a verilmesi anlamına gelmekteydi. Bir sonraki toplantı 17 Ağustos'ta başlamıştı. Bu toplantıda ve ilerleyen günlerde yapılan toplantılarda komisyon görüşmelerine devam ederek, taraflar arasında 24 Ağustos'ta bir antlaşma taslağı parafe edilmişti. Bu taslakta çok eksik nokta vardı. Taslak, Ermeni ve Elviye-i Selâse meselesine kesin bir çözüm getirememişti. Moskova'ya giden heyetin tek elde ettiği şey, Sovyetlerden silah ve cephane yardımı sözüydü (Yerasimos, 2000:164). Bekir Sami Bey, Moskova'daki bu görüşmeleri ve parafe edilen antlaşmanın metnini Yusuf Kemal Bey ile Ankara'ya göndermişti. 18 Eylül'de Trabzon'a gelen Yusuf Kemal Bey, buradan Ankara'ya gönderdiği telgrafla, Moskova'dan getirdiklerini iletmişti¹.

Sovyet Rusya ile bir antlaşma imzalanamamasına ve meselelerin çözülememesine rağmen, müzakerelerin başlamasının ilk olumlu sonuçları alınmaya başlanmış ve Türkiye'ye yardımlar 1920 Eylül ayından itibaren ulaşmaya başlamıştı². İngiliz istihbaratı ise bu iki ülke arasında müzakerelerin başlamasını ve Rusya'dan Anadolu'ya yardımların gelmesini, bu iki ülkenin ittifak ederek birlikte Batum'u ele geçirmek için saldırı düşüncesi içerisinde olduğu şeklinde yorumlamıştı³. Aslında Sovyet Rusya ve Türkiye henüz en temel meseleler üzerinde bile anlaşamamışlardı. Kaldı ki "Batum meselesi" bu iki ülke arasındaki en önemli sorunlardan biriydi.

Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk heyeti Moskova hükümeti ile müzakerelerine devam ettiği sırada, Kafkasya'da yeni gelişmeler olmuştu. Ermeniler Sevr Antlaşması ile kendilerine verilen yerleri ele geçirmek için seferberlik ilan etmişler⁴ ve Göle, Bardız, Oltu bölgelerinde Türk birliklerine saldırılar düzenleyerek, bazı yerleri de işgal

¹ Bu olayların detayı için bkz: Tengirşenk, 1967:164-182.

² Eylül ayı içerisinde ilk önce Novorosisk'ten Trabzon'a silah yüklü üç gemi göndermişti (NA, FO, 371/4946, E11159/1/58, Commander in Chief Medirerranean to Admiralty - 8 Eylül 1920). Bunların dışında Bolşevikler, Novorosisk limanında Türklere ait iki gemiyi onararak, daha büyük kalibreli toplar yerleştirmeye çalışmaktaydılar (NA, FO, 371/6272, E116/116/58, Enclosure of Captain Seymour (H.M.S Calypso - Batum) to Admiralty - 1 Kasım 1920). İtilaf devletleri ise bu yardımlara engel olmaya çalışmaktaydılar. Daha sonra Zenabe isimli silah yüklü bir gemi Anadolu'ya silah getirirken bir Fransız destroyer tarafından batırılmıştı (*Washington County*, November/Kasım 11, 1920 - News of a Week in Condensed). Sovyet Rusya'dan Türkiye'ye gelen bu yardımları önlemek için İngilizler Karadeniz'i abluka almışlardı (*New York Times*, November/Kasım 15, 1920, s. 16). Bu dönemde Sovyet Rusya tarafından Türkiye'ye yapılan yardımların ayrıntıları için bkz: TİH, c. VII, 1975:347-349, çizelge: 8; Müderrisoğlu, 1974:541-569; Özalp, 1985:219-221; Yerasimos, 2000:615-618.

³ NA, FO, 371/4946, E11159/1/58, Director of Naval Intelligence to Foreign Office (9 Eylül 1920).

⁴ 17-45 yaş arası askere çağıran Ermenilerin toplam kuvvetlerinin 34.000 olduğu tahmin edilmektedir (*Boston Daily Globe*, October/Ekim 13, 1920, s. 12).

etmişlerdi. Ermenilerin bu hareketleri üzerine Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Ankara'dan Ermeni harekâtı için tekrar izin istemiş, fakat TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa bunu kabul etmemişti. Ermeniler ise taarruzlarını devam ettirerek, Türklerin Oltu Müfrezesi'nin sağ kanadına 25 Ağustos'ta, sol kanadına da 10 Eylül'de saldırmışlardı. Bunun üzerine Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, 9. Kafkas Fırkası'na Ermenilere taarruz emri vermişti. 12/13 gecesi başlayan harekât ile Ermeniler kısa sürede Oltu bölgesinden sürülmüşlerdi (TİH, c. III, 1995: 128-133, 136, 139)¹.

Türk ordusunun Oltu harekâtı Kazım Karabekir Paşa'nın insiyatifiyle gerçekleştirilmişti. Ermenistan harekâtı için Ankara'da henüz müzakereler devam etmekteydi. Tam bu sırada Yusuf Kemal Bey, Moskova hükümetinin Van, Bitlis ve Muş'u Ermeniler için talebini Ankara'ya bildirmişti. Sovyet hükümetinin bu talebinin de tesiriyle, Ankara hükümeti, 20 Eylül 1920'de Kazım Karabekir Paşa'ya bir telgraf göndererek Ermeni harekâtına başlamasını emretmişti. Buna göre, Şark Cephesi'nde Kars istikametinden taarruz hareketi başlayacak, ilk başta Kağızman-Novoselim-Merdenek'e kadar olan kısım geri alınacak, gerektiği takdirde bu hat doğuya doğru uzatılabilecekti. 20 Eylül tarihli bu emirde dikkat çeken diğer bir husus da bu harekâtın sadece Ermenileri kapsamasıydı. Elviye-i Selâse'nin büyük bir kısmı yani Batum, Artvin ve Ardahan'ın çoğunluğunu elinde tutan Gürcülere karşı her hangi bir harekâta girişilmeyecekti. Hatta Gürcülerin tarafsızlıklarını sağlamak için onların arazi taleplerinin bile karşılanabileceği emirde belirtilmişti². Görüldüğü üzere bu harekâta Batum'u kurtarmak için herhangi bir teşebbüste bulunulmayacaktı. Fakat etkileri Batum'a da tesir edecekti.

¹ *The Times* gazetesi de Türklerin Oltu'yu aldıktan sonra Sarıkamış yönünde ilerlediklerini yazmaktaydı (*The Times*, October/Ekim 4, 1920, n. 42532, s. 9).

² BCA, 30.10.0.0/ 54.354.12, TBMM Hükümeti'nden Şark Cephesi Kumandanlığı'na (20 Eylül 1920). Bu sırada Gürcüler başta Bolşeviklere karşı olmak üzere etrafındaki diğer ülkelere karşı II. Enternasyonal'in desteği almak için Avrupa'daki ünlü sosyalistleri Tiflis'e davet etmişlerdi (*The Times*, September/Eylül 13, 1920, n. 42514, s. 9). Kautsky, Vanderville, Mac Donald Huysmans gibi ünlü sosyalistler 14 Eylül'de Batum'a gelmişlerdi. Burada yapılan tören ve toplantılardan sonra Tiflis'e geçmişlerdi. Burada oldukça ihtişamlı bir şekilde karşılanmıştı. Yapılan konuşmalarda Gürcülere Bolşeviklere karşı destek sözleri verilmişti (*Borba*, Sentyabr/Eylül 17, 1920, n. 211(766), s. 1). Essad Bey'in anlattığına göre, bol bol Gürcü şarabı içen bu grubun vaatlerini sıralarken aslında Gürcistan'ın günleri de sayılıydı (Essad Bey, 1931:311).

Kazım Karabekir Paşa 20 Eylül tarihli Heyet-i Vekile'nin kararını aldıktan sonra 24 Eylül'de birliklerine taarruz emrini vermiş ve harekâtın 27 Eylül'de başlayacağını bildirmişti (TİH, c. III, 1995:159)¹. Artık Ermenistan meselesi askerî yolla çözülecekti.

6.2.1.2. Ermeni Harekâtı Öncesinde Batum Meselesi

Ankara hükümetinin Ermeni harekâtı kararı Gürcüleri kapsamamasına rağmen, Gürcistan hükümeti endişeye kapılmış Türk sınırındaki kuvvetlerini artırmıştı. Gürcistan, 1.000 mevcutlu bir hudut alayı Borçka ile Karadeniz arasında, 800 mevcutlu bir alayı Batum'da, 1.000 mevcutlu bir avcı piyade alayı Çürüksu'da, 1.000 kişilik bir kuvveti Ardahan mıntıkasında, 300 mevcutlu bir taburu Artvin'de ve 250 piyadelik kuvveti de Ardanoç'ta Gürcü hükümeti tarafından konuşlandırmıştı². Gürcülerin bütün çabası Batum'un Türkler tarafından işgal edilmesini önlemektir.

Gürcüler bu şekilde önlemlerini alırken İngilizler de daha önce belirtildiği gibi Sovyet Rusya ile yakınlaşmalarından dolayı, Batum'a yönelik muhtemel bir Bolşevik-Türk saldırısının olmasından şüphelenmekteydiler. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon böyle bir olay gerçekleşirse donanmanın nasıl bir önlem alacağını ve Trabzon Limanı yoluyla Bolşeviklerin Türklere yardımlarının nasıl önleneceğini sormaktaydı³. İngiliz Dışişleri'nin Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yardımını önlemeye çalıştığı bu sırada, Ermenistan'a olası bir Türk taarruzu karşısında İngilizlerin desteğini alabilmek için Ermenistan Başbakanı Aleksandr Hatisyan da, Amiral de Robeck'e başvurarak, Batum'a yönelik bir Bolşevik saldırısının olacağını söylemişti. Novorisisk'ten devamlı surette Trabzon'a Bolşevik yardımının geldiğini söyleyen Hatisyan, bu şehrin İngilizlerce işgal edilmesi gerektiğini de ifade etmiş, hatta Yunan Başbakanı Venizelos'un bu iş için birlik gönderebileceğini bile belirtmişti. Amiral de Robeck, Hatisyan'ın bu fikrine sıcak bakarak, 13 Eylül'de Dışişlerine gönderdiği bir telgrafta, Trabzon'un işgalinin zor olmadığını ve eğer böyle bir işgal olursa ve Ermeni birliklerinin Erzurum'a ilerlemesi gerçekleştirilirse, bunun Ermenistan'ın deniz ile

¹ Kazım Karabekir Paşa, 23 Eylül 1920'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne de bir telgraf göndererek Ermeni harekâtının 27 Eylül 1920'de Sarıkamış istikametinde başlayacağını bildirmişti (HTVD, 1964, sayı: 49, belge no: 1134).

² ATASE, İSH, K: 614, G: 79, B: 79-3, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (16 Eylül 1920).

³ NA, FO, 371/4946, E11328/1/58, Foreign Office to Admiralty (12 Eylül 1920).

bağlantısının sağlanması anlamına geleceğini belirtmişti¹. Ermenilerin amacı aslında Batum’u korumak değil, İtilaf devletlerinin Türklere taarruz ederek Sevr Antlaşması ile kendilerine verilen yerleri işgal etmektir. Zira bu antlaşmaya göre “Büyük Ermenistan” sınırları içerisinde Batum değil Trabzon vardı. Batum sadece İngilizlerin Trabzon’a asker çıkarmaları için kullanılmaktaydı. Zaten Bolşevik-Türk ittifakının Batum’u işgal etme ihtimali bile İngilizlerin endişe etmesi için yeterliydi.

Batum üzerindeki İngilizlerin ve Bolşeviklerin hassasiyetini bilen Kazım Karabekir Paşa, harekâta başlamadan önce Elviye-i Selâse’nin, özellikle de Batum’un durumunu öğrenmek için Moskova’dan Trabzon’a gelen ve Ankara’ya gitmekte olan Yusuf Kemal Bey’e 25 Eylül’de bir telgraf göndermişti. Kazım Karabekir Paşa’nın bu telgrafı göndermesinin asıl nedeni, 20 Eylül tarihli harekât emrinde Ankara’nın Gürcistan’ın tarafsızlığının sağlanması konusunda kendisini görevlendirmesiydi. Paşa, temsilcilerini Tiflis’e göndermeden önce özellikle Batum konusunda Moskova hükümetiyle ne konuşulduğunu öğrenmek istiyordu. Kazım Karabekir Paşa’nın bu telgrafına 30 Eylül’de cevap verebilen Yusuf Kemal Bey, Moskova’da Rus hükümetiyle Gürcüler hakkında başlı başına bir müzakere yapılmadığından bahsetmişti. Kemal Bey ayrıca, kendisinin Batum, Kars ve Ardahan’ın halkoylaması ile Türkiye’ye bağlandığını Çiçerin’e söylediğini, Çiçerin’in de cevap olarak bu bölgelerin Gürcistan ile yapılan antlaşmada, Gürcistan’a bırakıldığını ifade ettiğini bildirmişti (Tengirşenk, 1967:182-189). Yusuf Kemal Bey ile yapılan bu görüşmeden sonra Kazım Karabekir Paşa’nın Batum konusundaki düşünceleri netleşmişti. Paşa, daha önce de ifade edildiği gibi Batum’a bir askerî müdahale taraftarı değildi. Zaten TBMM hükümeti de başlayan harekâtın “kesinlikle” Ermenilerle sınırlı olmasını emretmişti.

6.2.1.3. I. Ermeni Harekâtı

Türk ordusu Ermeni harekâtına 27 Eylül’de başlayacaktı. Harekât başlamadan önce Ankara Hükümeti Hariciye Vekâleti 26 Eylül’de genel bir nota yayınlayarak, “birkaç

¹ NA, FO, 371/ 4946, E11328/1/58, Admiral de Robeck (İstanbul) to Foreign Office (13 Eylül 1920). Bu arada Trabzon ve etrafındaki Rumların tamamının, Türkler tarafından sürüleceğine dair bilgiler de ortalıkta dolaşmaktaydı (NA, FO, 371/ 4947, E13395/1/58, E.L. Ekartidis-Ex-Interpreter of the British Military Legation (Trabzon) to the Consul of Great Britain (Batum) - 17 Eylül 1920). Burada ilginç bir bilgiyi vermek faydalı olacaktır: Batum’a Yunan askerlerinin çıkarılması daha sonra Kazım Karabekir Paşa tarafından Rawlinson’a teklif edilmişti. Paşanın amacı aslında İzmir’deki Yunan askerlerinin buraya nakledilmesini sağlamaktı. Rawlinson ise gerekli geminin bulunmamasından dolayı bu işi gerçekleştiremeyeceklerini belirtmişti (AİAB, belge no: 90, 1982:86-87).

stratejik noktanın işgal edileceği” şeklindeki bir ifadeyle, yapılacak harekâtı duyurmuştu (Yerasimos, 2000:176). Türk ordusu, bir gün gecikmeyle, 28 Eylül’de harekete geçmiş ve 29 Eylül’de Sarıkamış’ı (*Albayrak*, 5 Teşrinievvel 1336/Ekim 1920, n. 112, s. 1), 30 Eylül’de de Merdenek’i işgal etmişti¹. Sarıkamış’tan çekilen Ermeniler Novo Selim (TBMMZC, c. IV, 1981:449) ve Kars’ta toplanarak, burada ciddi bir savunma hattı oluşturmaya başlamışlardı². Ermeni harekâtına başlanılmasına ve Sarıkamış gibi bir yerin alınmasına, ne İtilaf devletlerinden ne de Sovyet Rusya’dan ciddi bir tepki alınmaması üzerine, Erkân-ı Harbiye Riyaseti, 1 Ekim 1920’de Şark Cephesi Kumandanı’na bir telgraf göndererek, her hangi bir engel yoksa Kars’ın kurtarılmasını emretmişti. Kazım Karabekir bu talebe 2 Ekim’de yazdığı cevapta, Türk birliklerinin tuttuğu hattın savunulmaya daha elveriş olduğunu, Gürcistan ve Sovyet Rusya ile antlaşma yapmadan, böyle bir harekât hakkında Heyet-i Vekile’nin görüşünün ne olduğunu sormuştu. Bunun üzerine Heyet-i Vekile, 7 Ekim 1920’de toplanarak Kars’ta toplanan Ermenilere “kati” darbenin indirilmesinin, Ermenilerle barışı sağlayacağı gibi Gürcülerin de Ermenilerle birleşmesine engel olacağını düşündüğünden, Kars’ın alınmasına karar vermişti. Aynı gün bu karar Kazım Karabekir’e bildirilmişti. Kazım Karabekir ise Heyet-i Vekile’nin bu kararını, siyasi koşullar olgunlaşana kadar bir süre bekletmeye almıştı.

Türklerin bu kadar kısa sürede Sarıkamış ve Merdenek’i almaları Ermenileri telaşa düşürmüştü ve onları İngiltere ile Sovyet Rusya arasında ikili oynamaya itmmişti. Daha önce bahsedildiği gibi Ermenistan Başbakanı Hatisyan İngiltere’ye başvurarak, Trabzon’a asker çıkarılmasını isterken, Ermenistan Dışişleri Bakanı Ohancanyan 30 Eylül 1920’de Çiçerin’e bir nota göndererek Türk-Ermeni sınırının müzakere yoluyla çözüleceği vaadini hatırlatmış ve Türk taarruzunun durdurulmasını istemişti (TİH, c. III, 1995:186-187, 191-192). Bunun üzerine Çiçerin, Sovyet Rusya Kafkasya Orduları Komutanı General Grigori Kostantinoviç Orkonikidze’ye bir telgraf göndererek,

¹ Sarıkamış ve Merdenek harekâtı hakkında daha detaylı bilgi için bkz: TİH, c. III, 1995:163-178; Karabekir, 1969:831-833. Türklerin harekâtı sırasında, Ermeniler iki ateş arasında kalmışlar (*İleri*, 5 Teşrinievvel 1336/Ekim 1920, n. 975, s. 1) Sovyet Azerbaycanı da Karabağ ve Zengezor bölgesinde Ermenilere karşı harekâta geçmişlerdi (*İleri*, 10 Teşrinievvel 1336/Ekim 1920, n. 980, s. 1). Ermeniler bu bölgeleri Ağustos ayı içerisinde işgal etmişlerdi (*The Times*, August/Ağustos 10, 1920, n. 42485, s. 9). Kazım Karabekir Paşa 28 Eylül 1920 sabah saat 6.00’da Erkân-ı Harbiye Riyaseti’ne bir telgraf göndererek Ermeni hareketinin başladığını bildirmişti (TBMMZC, c. IV, 1981:422).

² *The Times*, October/Ekim 11, 1920, n. 42538, s. 11; *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Teşrinisani 1336/Kasım 1920, n. 71, s. 1.

Kafkasya'daki meselelerin barış yolu ile halledilmesi gerektiğini söylemişti. Orkonikidze'nin talimatı ile Erivan'a giden Sovyet Rusya Kafkas temsilcisi Legran, Ermeni hükümetine Sevr Antlaşması'nı kabul etmeyerek, İtilaf devletleriyle münasebetlerini kesmesi ve Türk-Ermeni sınır meselesinin Sovyet Rusya arabuluculuğuna bırakılması teklifinde bulunmuştu (Yerasimos, 2000:178-179). Ermeniler bu teklifleri kabul etmediği gibi, bunları Tiflis'te bulunan Albay Stokes'e iletmişlerdi. Stokes ise bunun mümkün olmayacağını söylemiş (DBFP, c. XII, 1962:638) ve Ermenilere yardım için bir Kafkas konfederasyonunun kurulmasını teklif etmişti. Fakat Albay Stokes'in teklif ettiği Kafkas konfederasyonunun kurulması fikri İngiliz Dışişlerince şimdilik rağbet görmemişti¹. Ya da daha doğru bir tanımlama ile Albay Stokes'in bu konfederasyon konusundaki planı kabul edilmemişti. Yoksa konfederasyon tartışmaları daha da ciddileşerek devam edecekti.

Albay Stokes, Bolşeviklerle Türklerin Batum'u ele geçirmek için birlikte Ermenistan'a saldıracaklarını da söylemekteydi. Hatta Bolşeviklerin bu amaçla 3.000 kişilik bir orduyu Krasnovodsk'tan Bakû'ye getirdiklerini iddia etmekteydi². Fakat gerçekte Batum konusunda Bolşeviklerle Türkler müttefik değil, rakip konumunda idiler.

Bu arada Dışişleri Bakanlığı Bolşeviklerle Türklerin ittifakla Batum'a saldırımları karşısında nelerin yapılabileceğini İngiliz Donanması'na sormuştu. 7 Ekim 1920'de Dışişleri'ne gönderdiği yazıda Donanma, Amiral de Robeck'in Bolşeviklerin ve Türklerin Batum'a karşı bir saldırıları için daha önce belirtilen önlemlerinden bahsettikten sonra, bunun uygulanabilir bir tarafı olmadığını da eklemiştir. Çünkü Donanma Yunan ordusunun askerî kapasitesinin henüz ispatlanmadığından, Trabzon'a gönderilmesinin bir macera olduğunu düşünmekteydi ve Sovyet Rusya'dan Trabzon'a mühimmat çıkışı engellenebilse de, bu malzemelerin başka limanlardan da kolaylık çıkartılabileceğini belirtmişti. Bunun dışında Bolşeviklerin Novorosisk'ten Batum'a olası saldırılarının engellenmesinin de mümkün olmayacağı görüşündeydi³. Bu nedenle İngilizlerin Trabzon'a asker çıkarmaları da, Albay Stokes'in Kafkas Konfederasyonu teklifi gibi kabul edilmemişti.

¹ Albay Stokes, Ermenistan, Gürcistan ve Dağıstan'dan oluşan bir Kafkas seddi projesinden Lord Curzon'a bahsetmiş ve bunun için Dağıstan'da isyan çıkarmak için para gönderilmesini talep etmişti (DBFP, c. XII, 1962:637). Fakat Lord Curzon buna onay vermemişti (DBFP, c. XII, 1962:642).

² NA, FO, 248/ 1282, Colonel Stokes (Tiflis) to Foreign Office (8 Ekim 1920).

³ NA, FO, 371/ 4960, E12386/134/58, Admiralty to Foreign Office (7 Ekim 1920).

Ermeniler için diğerk bir kötü haber de Moskova'dan gelmişti. Moskova hükümeti, Ermenilere yaptığı teklifi İngilizlere söyleyen ve İngilizlerin desteğı ile bu teklifi reddeden Ermenilere sırtını çevirmiş, Ermenistan'ın Bolşevikleştirilmesi gerektiğı kararını bile almıştı (Yerasimos, 2000:179). Ermeniler bunun üzerine Amerika'dan Batum yoluyla Erivan'a piyade askeri gönderilmesini talep etmişler, fakat bu talebi Amerika reddetmişti (*Christian Science Monitor*, October/Ekim 26, 1920, s. 2). İtilaf devletlerinin sınırlı destekleri dışında¹, Ermeniler Türklerle yapılan savaşta yalnız kalmışlardı.

Ermenilerle yapılan savaşta Gürcülerin tarafsızlığının sağlanması Türkler açısından oldukça önemliydi. Bu nedenle Erkânıharp Yüzbaşı Talat Bey Tiflis'e gönderilmişti (Sürmeli, 2001:574). Ankara hükümeti ayrıca, 9 Ekim'de Gürcistan hükümetine bir telgraf göndermiş, telgrafta askerî harekâtın yalnızca Ermenistan'a yönelik olarak yapıldığını, Gürcistan ile dostça ilişkiler kurmak istediklerini belirtmişti. Gürcistan hükümeti buna şifahen cevap vererek, Türklerin Gürcistan'a saldırmayacaklarından emin olmak istemiş ve sınırlarını, Batum ile Ardahan'ı da içine alacak şekilde açıklamıştı². Gürcistan Türkiye'den bu sınırlarına saygı gösterilmesini istemekteydi.

Gürcistan hükümeti bu şekilde açıklama yapmasına rağmen, 12 Ekim 1920'de seferberlik ilan etmişti³. Çünkü Gürcüler Türk hükümetinin Ermenilerden sonra sıranın kendilerine geleceğini düşünmekteydiler⁴. Bunun dışında 14 Ekim 1920'de Sovyet Hükümeti'ne başvurarak, Türklerin ilerlemesinin durdurulmasını istemişlerdi (TİH, c. III, 1995:187). Gürcü hükümeti daha da ileri giderek Türk sınırındaki birlikleri takviye etmeye başlamıştı. Bu durum Ardahan'da Gürcüler ile Ermeniler arasında bir anlaşmazlığa neden olmuştu. Ermeniler, 1.000 kişilik bir kuvvetle Gürcülerden önce

¹ İngiltere, Ermeniler için Wrangel'den 1.000.000 ve Yunanistan'dan da 10.000 tüfek gönderilmesini sağlamıştır (NA, FO, 371/ 4947, E12839/1/58, Admiralty to Foreign Office - 16 Ekim 1920). Bunun dışında iki Fransız ve bir Yunan bandıralı vapur Batum'a 16 milyon adet cephane getirmiş ve bunlar Ermenistan'a sevk edilmiştir (ATASE, İSH, K: 615, G: 51, B: 51-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den Erkan-ı Umumiye Riyaseti'ne - 18 Ekim 1920). İtilaf devletleri ancak bu şekilde sınırlı olarak Ermenilere yardım etmişlerdi (*Christian Science Monitor*, November/Kasım 1, 1920, s. 1).

² NA, FO, 371/ 4948, E15488/1/58, Colonel Stokes (Tiflis) to Foreign Office (12 Aralık 1920).

³ Gürcüler Batum'da da duvarlara seferberlik beyannamesi yapıştırarak 19 yaşından 32 yaşına kadar 14 sınıf silahlılarına çağrılmıştı (ATASE, İSH, K: 615, G: 51, B: 51-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den Erkan-ı Umumiye Riyaseti'ne - 18 Ekim 1920; Karabekir, c. I, 2009:707)

⁴ Gürcü gazeteleri de bu şekilde haberler yapmaktaydılar ATASE, İSH, K: 668, G: 3, B: 3-2 (Ekim-Kasım 1920).

Ardahan'ı işgal etmeye karar vermişlerdi¹. Gürcüler ise buna karşı çıkararak, bu bölgeye yeni birlikler göndermişlerdi². Ermeniler bunun üzerine Ardahan'a Gürcülerin girmesini protesto etmişlerdi (APEB, 1998:780). Gürcülerin Ardahan'a kuvvet göndermeleri, Ankara hükümetinde bu birliklerin Kars'taki Ermenilere yardım edeceği tereddüdünü doğurmuştu. Fakat Kazım Karabekir Paşa, herhangi bir endişeye gerek olmadığını, bu birliklerin Kars'taki Ermenilere yardım edemeyeceklerini düşünmekteydi (Karabekir, 1969:839). Gürcü hükümetinin, Türk hükümetine resmî olarak bir cevap vermese de Ermenistan harekâtından rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Gürcü hükümeti, seferberlik ilan etmiş, Sovyet Rusya'ya başvurmuş ve sınırdaki birliklerini takviye etmişti.

Gürcü hükümetinin Ermenistan harekâtına karşı yürüttüğü diğer bir hareket de, Gürcistan'da yaşayan Ermenilerin Ermeni ordusunda gönüllü olmalarına izin vermesiydi (*The Times*, October/Ekim 11, 1920, n. 42538, s. 11). Türk-Ermeni savaşına gönüllü toplamak için Batum'da da Ermeniler arasındaki propagandalar oldukça artmış, sürekli olarak büyük mitingler düzenlenmişti³. Batum Ermeni Milli Komitesi de bu amaçla, 8 Ekim'de bir toplantı yapmıştı. Ermenistan Batum Konsolosu Atabekyan, gönüllü olarak Ermenistan'a savaşmak için gidenlere teşekkür etmişti (*Slovo*, Oktyabr/Ekim 13, 1920, n. 232, s. 3). Batum'da 35 yaşına kadar bütün Ermeniler askere çağrılmışlardı. 13 Ekim 1920'de 40, 15 Ekim 1920'de de 1.000 kadar Ermeni, gönüllü olarak Batum'dan Gümrü'ye gönderilmişti⁴. Ancak bu rakamlar Ermeni yetkililerini

¹ ATASE, İSH, K: 615, G: 51, B: 51-3, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (18 Ekim 1920).

² ATASE, İSH, K: 751, G: 72, B: 72-2, 9. Fırka Kumandanı Halit Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (23 Ekim 1920). Ermenilerin ve Gürcülerin Ardahan'daki durumları, *The Times* gazetesinde farklı bir şekilde anlatılmıştı. Gazeteye göre Ardahan'da 10 Ekim'de yerel halk ayaklanarak Ermenileri kasabadan dışarı çıkarmışlardı. Fakat daha sonra Gürcü birlikleri kasabayı işgal etmişler ve yerel ahaliyi silahsızlandırmışlardı (*The Times*, October/Ekim 18, 1920, n. 42554, s. 11). *İleri*, 20 Teşrinievvel 1336/Ekim 1920, n. 993, s. 1. Ermeni gazeteleri ise Gürcülerin Ardahan'ı ve Kars'ı tahliye ettiklerini yazmaktaydı (*İleri*, 19 Teşrinievvel 1336/Ekim 1920, n. 988, s. 1). Fakat bu haber doğru değildi. Başka bir Ermeni gazetesi ise Ardahan'ın Ermeni kuvvetleri tarafından işgal edildiğini, fakat Gürcü birlikleri geldikten sonra bu Ermeni birliklerinin bölgeyi tahliye ettiğini yazmaktaydı (*İleri*, 18 Teşrinievvel 1336/Ekim 1920, n. 987, s. 1). *The Atlanta Constitution* ise bir Gürcü birliğinin Batum'un güneyine Türkleri kontrol etmek için gönderildiğini yazmaktaydı (*The Atlanta Constitution*, November/Kasım 18, 1920, s. 2). İngiliz istihbaratı, Ardahan'a birlik gönderen Gürcülerin düzenli Türk birliklerinin karşılaşmasının muhtemel olduğunu düşünmekteydi (NA, FO, 371/4960, E12669/134/58, Extract from Moscow Wireless News - 12 Ekim 1920).

³ ATASE, İSH, K: 615, G: 51, B: 51-3, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (18 Ekim 1920).

⁴ ATASE, İSH, K: 615, G: 51, B: 51-3, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (18 Ekim 1920).

tatmin etmemiştir. Bundan dolayı, Ermenistan Batum Konsolosu Atabekyan, 21 Ekim 1920’de bir beyanname yayınlarak, 18 yaşından yukarı olup da, seferberlik emri icabı iki gün içerisinde konsolosluga kayıt yaptırmayanların şiddetli bir şekilde cezalandırılacağını ilan etmiştir (*Slovo*, Oktyabr/Ekim 28, 1920, n. 245, s. 3). Bu tarz tehditler ve zorlayıcı tedbirler sonucunda, Ekim ayı sonuna kadar Batum’da toplanan Ermeni sayısı 3.000’e kadar çıkmıştır¹. Askere almaların dışında, Hıristiyanlardan Ermeniler için kişi başına 1.000 ruble para toplanmaktaydı². Kazım Karabekir Paşa emrindeki XV. Kolordu mevcudunun 10.000 civarında olduğu hatırlandığında, Batum Ermenilerinin Ermenistan’a ciddi destekler verdiği anlaşılmaktadır.

Ermeniler için gönüllü yazılmasına izin vermesinin dışında Gürcü hükümetinin, Ermenilerle bir iase mübadelesi yaparak, Ermenistan’a askerî yardımda bulunacakları haberleri de ortaya çıkmıştır³. Hatta Gürcülerin, 5.000 kişilik bir kuvvetle Ermenilere yardım edeceği de söylenmekteydi⁴. Gürcülerin bu şekilde davranmalarının nedeni, Türklerin kendilerine saldırma ihtimaliydi. Bu nedenle Gürcü hükümeti Batum’a yönelik olası bir Türk harekâtı için tedbirlerini almaya devam etmekteydi. Gürcülerin Batum’daki Garadok kışlasındaki silah, malzeme ve mühimmatı Gürcistan’ın iç bölgelerine naklettikleri istihbaratı alınmaktaydı. Gürcü hükümeti ayrıca, Acara yolu ile Ardahan’a asker sevkıyatında da bulunmaktaydı⁵. Gürcülerin Ardahan’a yaptıkları bu takviyeler, hem Türklerin Batum’a saldırı ihtimaline, hem de Ermenilerin bu bölgeyi işgallerine karşı yapılmaktaydı.

Kazım Karabekir Paşa da Gürcülerin tarafsızlığı için çalışmaya devam etmekteydi. Paşa, Tiflis’e gönderdiği Talat Bey’den bir haber alamaması üzerine, eski İttihatçılardan olan Hilmi Bey’i Ardahan’a göndermişti. Gürcülerin Ardahan mutasarrıfı ile görüşen Hilmi Bey, Türk ileri harekâtı konusunda Gürcülere teminat vermiş ve onların “telaş ve şüphelerini bir süre için silmeyi başarmıştır” (TİH, c. III, 1995:189-190). Kazım

¹ ATASE, İSH, K: 668, G: 3, B: 3-2 (Ekim-Kasım 1920).

² ATASE, İSH, K: 645, G: 57, B: 57-1, Vali Vekili İbrahim Bey’den Dâhiliye Vekâleti’ne (22 Ekim 1920).

³ ATASE, İSH, K: 668, G: 3, B: 3-2 (Ekim-Kasım 1920); *İleri*, 15 Teşrinievvel 1336/Ekim 1920, n. 985, s. 1.

⁴ ATASE, İSH, K: 615, G: 51, B: 51-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir’den Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti’ne (18 Ekim 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 752, G: 21, B: 21-1, Trabzon’dan (16 Ekim 1920). Kazım Karabekir Paşa, Ermeniler üzerine harekât hazırlıklarına devam ederken Gürcülerin durumlarıyla alakalı bilgilerin gönderilmesini 3. Fırka Kumandanlığı’ndan istemiştir (ATASE, İSH, K: 751, G: 161, B: 161-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’dan 3. Fırka Kumandanlığı’na - 13Ekim 1920).

Karabekir Paşa, Gürcülerin bu cevabından sonra biraz daha rahatlamış olmalıydı. Bu arada Talat Bey'in telgrafı da 12 Ekim'de Kazım Karabekir Paşa'ya ulaşmış, Paşa, Yüzbaşı Talat Bey'den Gürcistan askerî ve siyasî durumu hakkında daha detaylı bilgi istemişti (Sürmeli, 2001:574-575). Şark Cephesi Kumandanı, Gürcülerle savaşı düşünmemesine rağmen, her ihtimale karşı onların hakkında yeni bir yazıyla bilgi edinmek istemişti. Çünkü fırsat bulunduğu ve şartlar müsait olduğunda Elviye-i Selâse'nin tamamı geri alınacaktı.

Türkiye Gürcistan'ın tarafsızlığını sağlamaya çalışırken, 20 Ekim 1920'de Gürcistan Dışişleri Bakanı Ramişvili Ankara'ya bir telgraf göndererek, Gürcistan'ın sınırları içerisinde kabul ettikleri Batum ve Ardahan'a Türk ordusunun girmemesini talep etmişti. Türk hükümeti de 21 Ekim 1920'de buna cevap vererek, Gürcistan'ın belirttiği sınırın geçilemeyeceğini taahhüt etmiş ve aynı zamanda bir antlaşma için Gürcü yetkililerle istedikleri bir yerde buluşmayı teklif etmişti¹. Ankara hükümeti, Gürcülerle ilişkileri daha iyi bir hale getirmek için, 23 Ekim 1920'de Miralay Kazım Bey'i Tiflis elçiliğine atamıştı

Ankara hükümetinin ve Kazım Karabekir Paşa'nın çabaları neticesinde Gürcistan'ın nisbî olarak Türk-Ermeni savaşında tarafsızlığı sağlanmıştı. Fakat Gürcü basını ikna olmamış gibiydi. Nitekim Batum'da yayın yapan *Echo Batuma* adlı gazetenin 26 Ekim 1920 tarihli nüshasında, Türklerin Ermenistan hareketine dikkat çekilmekteydi. Gazete, Ermeni harekâtının Türk-Bolşevik ittifakının, İtilaf devletlerine karşı bir eseri olduğunu belirtmiş ve Gürcüleri bu ittifaka karşı savaşmaya çağırarak, Batum'daki bütün siyasî oluşumların, örgütlerin ortak bir amaç için bir araya gelmelerini ve Batum'da Gürcistan için bir savunma oluşturmalarını istemişti². *Echo Batuma* gazetesinin bu haberi Türklerin Ermeni harekâtının Gürcüleri de kapsamadığını onlara inandırmakta zorlanacağını göstermekteydi. Çünkü Türklerin Batum konusunda tarihten gelen beklenti ve emelleri vardı.

¹ NA, FO, 371/ 4948, E15488/1/58, Colonel Stokes (Tiflis) to Foreign Office (12 Aralık 1920).

² NA, FO, 371/ 4965, E15077/134/58, Enclosure 3 of Captain Seymour (H.M.S. Calypso -Batum) to Admiralty (27 Ekim 1920).

6.2.1.4. II. Ermeni Harekâtı

Türk ordusunun I. Ermeni harekâtında, Sarıkamış ve Merdenek’i çok kısa zamanda alması üzerine Heyet-i Vekile, 7 Ekim’de harekâtın devam etmesini isterken, Moskova’dan Trabzon’a gelen Yusuf Kemal Bey’i de Ankara’ya çağırmişti. 11 Ekim’de Ankara’ya gelen Yusuf Kemal Bey, Heyet-i Vekile’ye Moskova müzakereleri ve parafe edilen antlaşma hakkında geniş bilgi vermişti (Tengirşenk, 1967:190). Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Paşa, cephe kumandanlarına 24 Ağustos’ta parafe edilen antlaşma ve Moskova’daki müzakerelerin bir özetini göndererek, Sovyet Rusya’dan gelecek para ve yardım karşılığında, Van ve Bitlis’in Ermenilere verilmesi konusundaki fikirlerini sormuştu (Yerasimos, 2000:181). Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, buna “Elviye-i Selâse’nin işgaline devam en iyi cevap olur” şeklinde bir cevap göndermişti (Karabekir, 1969:839). Diğer komutanlar da bu şekilde yanıt verince Sovyet Rusya’nın bu talebi reddedilmişti¹. Kazım Karabekir Paşa, 7 Ekim’de Erkân-ı Harbiye Riyaseti’nin Kars’ın işgal edilmesi ile alakalı telgrafına, şartların olgunlaştığını düşünerek 20 Ekim 1920’de cevap vermişti. Paşa, bu cevabında Kars’ın nasıl işgal edilmesi gerektiği ile alakalı bir plan gönderirken, seferberliğin genişletilmesini de istemişti (TİH, c. III, 1995:192). Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Paşa, Şark Cephesi Kumandanlığı’na 21 Ekim 1920’de gönderdiği telgrafta TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa’nın bu planı incelediğini ve seferberliği istediği kadar genişletebileceğini bildirmişti. İsmet Paşa ayrıca Gürcülerin müdahalesine fırsat verilmeden “*netice-i kat’iye*” alınmasını istemişti (HTVD, 1964, sayı: 49, belge no: 1138). Heyet-i Vekile de 23 Ekim’de aynı doğrultuda Şark Cephesi Kumandanlığı’na emir vermişti (TİH, c. III, 1995:193). Bu emir üzerine, Kazım Karabekir Paşa 24 Ekim 1920’de Kars’a taarruz emri vermiş ve 30 Ekim 1920’de Kars

¹ Türk-Sovyet ilişkilerinin neredeyse kopma noktasına geldiği bu zamanda *The Times* gazetesi Çiçerin’in Kars, Ardahan ve Batum’u Türklerin ele geçirmesi konusunda Ankara hükümetine telgraf gönderdiğini yazmaktaydı (*The Times*, October/Ekim 11, 1920, n. 42538, s. 11). Fakat bunun İngiliz kamuoyunu yönlendirmek amacı taşıdığı açıkça görülmektedir. Gazetenin başka bir haberinde ise resmî söylemlerine rağmen, Türklerin Oltu’nun ele geçirilmesinden sonra Batum’a doğru hareket etmelerinin beklendiğini, Acara Müslümanları arasında propagandalar yapıldığını ve bu Müslümanların Gürcülere karşı ayaklanmaya hazır hale geldiği yazılıydı (*The Times*, October/Ekim 11, 1920, n. 42538, s. 11). İngiliz arşivlerindeki bir belgede ise Hopa civarındaki Türk birliklerinin Batum’a doğru ilerlemek üzere olduklarına dair haberler alındığı vardı (NA, FO, 371/ 4946, E12419/1/58, Commander in Chief Mediterranean to Admiralty - 7 Ekim 1920).

Türklerin eline geçmişti¹. Böylece Elviye-i Selâse'nin bir parçası olan Kars, yaklaşık 1,5 sene sonra Ermenilerden geri alınmıştı². Kars'ın kurtarılmasıyla aynı zamanda önemli miktarda esir ve silah-mühimmat elde edilmişti³. Kars'tan kaçan Ermeniler ise Gümrü istikametine doğru hareket etmilerdi (HTVD, 1964, sayı: 49, belge no: 1141).

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, Kazım Karabekir Paşa'ya 31 Ekim'de bir telgraf göndererek, Ermenileri barışa mecbur edinceye kadar, Kars-Erivan ve Kars-Gümrü istikametlerinde taarruza devam edilmesini emretmişti. Bu emir üzerine harekete geçen Türk birlikleri, Gümrü'ye yaklaşırlarken, Erivan istikametinde de Iğdır'ı almışlar ve

¹ HTVD, 1964, sayı: 49, belge no: 1149; *Albayrak*, 1 Teşrinisani 1336/Kasım 1920, n. 116, s. 1; TBMMZC, c. V, 1981:244-245; Karabekir, 1969:840-841; Karabekir, c. I, 2009:710. Daha ayrıntılı bilgi için bkz: TİH, c. III, 1995:199-212; Binbaşı İzzet, 1931:214-219. Amerika Yakınoğu Yardım Kuruluşu Temsilcisi'ne göre Türkler Kars'a girdiklerine hiçbir katliamın yapılmadığını ve Türklerin tavırlarının çok iyi olduğunu söylemiştir (NA, FO, 371/ 4965, E15486/134/58, Colonel Stokes (Tiflis) to Foreign Office - 3 Aralık 1920). Aynı şekilde Kars'tan Trabzon'a gelen Ermeniler, Türklerin Kars'a girdiklerinde yağma yapmadıklarını ve kendilerine dostça davranıldığını söylemişlerdir (ATASE, İSH, K: 755, G: 50, B: 50-1, 11. Fırka Kumandanı Nuri Bey'den - 14 Kasım 1920). Tiflis gazeteleri de Kars'a giren Türklerin hiç kimseye dokunmadıklarını yazmıştı (ATASE, İSH, K: 911, G: 48, B: 48-1; Şark Cephesi Kumandanlığı'na Umuru Hariciye Vekâleti'ne - 23 Kasım 1920 tarihli Tiflis gazetelerinden). Ermeni gazetelerinde de aynı şekilde haberleri görmek mümkündür (*Vakit*, 29 Kânunuevvel 1336/Aralık 1920, n. 1097, s. 1). Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, bu zaferden sonra ferikliğe yükseltilmiş (BCA, 30.18.1.1/ 1.16.18 31 Ekim 1920), ayrıca kıtaatındaki kumandanlar da bir üst rütbeye yükseltilmişlerdir (BCA, 30.18.1.1/ 1.16.17. 31 Ekim 1920). Kars'ın alınması üzerine Mustafa Kemal Paşa, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya tebrik telgrafi göndermişti. Bu zafer Batum Müslümanlarını da çok sevindirmişti (*Açıksöz*, 1 Teşrinievvel 1336/Ekim 1920, n. 91, s. 3). Kars ve havalisi ahali de Kazım Karabekir Paşa'ya teşekkür telgrafi göndermişti (TBMMZC, c. IX, 1954:26, 133).

² BCA, 30.18.1.1/ 1.16.18 (31 Ekim 1920); BCA., 30.18.1.1/ 1.16.17 (31 Ekim 1920); *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Teşrinisani 1336/Kasım 1920, n. 71, s. 1; *Açıksöz*, 1 Teşrinievvel 1336/Ekim 1920, n. 91, s. 3; *Record Journal of Douglas County*, November/Kasım 19, 1920, s. 9; *İleri*, 9 Teşrinisani 1336/Kasım 1920, n. 1010, s. 1; *İleri*, 30 Teşrinievvel 1336/Ekim 1920, n. 1000, s. 1.

³ *İleri*, 10 Teşrinisani 1336/Kasım 1920, n. 1011, s. 1; *Albayrak*, 1 Teşrinisani 1336/Kasım 1920, n. 116, s. 1; *Vakit*, 29 Kânunuevvel 1336/Aralık 1920, n. 1097, s. 1; *Vakit*, 2 Kânunuevvel 1336/Aralık 1920, n. 1070, s. 1. Elde edilen esirler şunlardı: 3 general, 6 albay, 12 yarbay, 16 yüzbaşı, 59 teğmen, 16 sivil memur, 12 subay vekili, 4 subay namzedi ve 1.150 asker. Esirler arasında Savaş Bakanı Aratof, Genelkurmay Başkanı Velikof, Kars Kale Grup Kumandanı Primof ve bir de sivil nazır vardı. Bunların dışında 1.110 Ermeni savaşta ölmüştü. 339'u tamire muhtaç olmak üzere 673 top, çok miktarda makineli tüfek, her türlü mermi ve mühimmat, harp aleti ele geçirilmişti (Karabekir, 1969: 841). Ermenistan'da bulunan İngiliz Albay Gordon Brown'un anlattığına göre Ermeniler çok miktarda savaş malzemesini tahrip bile edemeden Kars'ı terk etmek zorunda kalmışlardı (NA, FO, 371/ 4948, E14798/1/58, Sir R. Rumbold (İstanbul) to Foreign Office - 24 Kasım 1920). Türklerin kaybı ise 5 şehit ve 10 kadar da yaralıydı (*Açıksöz*, 1 Teşrinievvel 1336/Ekim 1920, n. 91, s. 3). Ermeni Hükümeti'nin düşmesi ile alakalı bir İngiliz raporunda bir detay göze çarpmaktadır. Kars düşmeden bir gün önce Ermeni Kars Komutanı Silihkian hükümetine Türklerin Kars savunmasının asla delinemeyeceğini bildirmişti. Fakat bir gün son Kars neden Türklerle teslim olmuştu? Raporunda bunun nedeninin Ermeni birliklerinin Türklerin Bolşeviklerle savaşmaya geldiklerine ve müttefiklerce desteklendiklerine inanmaları olarak gösterilmişti (NA, FO, 371/ 6271, E3214/56/58, *Some Details Relating to The Fall Of The Armenian Nationalist Government* - Report from İstanbul - 28 Şubat 1921).

Şahtahtı'ya kadar gelmişler (TİH, c. III, 1995:214-222)¹. Bu son harekâtla Brest-Litovsk sınırları dahi aşılmıştı. Türk ordusunun başarılı bir şekilde ilerlemesi ve Ermenilerin Sovyet Rusya ve İngiltere nezdinde yaptıkları teşebbüslerin bir sonuç vermemesi üzerine (Yerasimos, 2000:184-186), Ermenistan 6 Kasım'da mütareke teklifinde bulunmuştu (*İleri*, 12 Teşrinisani 1336/Kasım 1920, n. 1013, s. 1). Türkiye de mütareke şartlarını açıklamış² ve Ermenistan'ın bu şartları kabul etmesiyle, taraflar arasında 7 Kasım'da mütareke imzalanmıştı (*Christian Science Monitor*, January/Ocak 3, 1921, s. 7).

Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, 8 Kasım 1920'de sulh şartlarını Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'na göndermişti (Karabekir, 1969:843-844). Ancak Ankara Hükümeti'nin oldukça ağır olan sulh şartlarını, Ermeni hükümeti kabul etmemiş ve "sonuna kadar harbe devam" kararı almıştı (TİH, c. III, 1995:223). Bunun üzerine, Kazım Karabekir Paşa, karargâhını 11 Kasım'da Gümrü'ye nakletmiş ve 14 Kasım'da birliklerine Ermenilere karşı taarruz emrini vermişti. Gümrü ile Iğdır ve Şahtahtı istikametindeki birliklerin Ermenileri bozguna uğratması üzerine, 17 Kasım'da Ermeniler, Türklerin sulh şartlarını kabul etmek zorunda kalmışlardı (Karabekir, 1969:845)³. Böylece Kafkasya'da Batum'u da etkileyecek yeni bir döneme girilmişti.

Türkiye Ermeni harekâtını sadece Ermenistan ile sınırlamasına rağmen, Gürcistan, Sovyet Rusya ve İngiltere'nin Batum üzerindeki tereddütlerini giderememişti. İngiliz devlet adamları arasında Batum'a yönelik olası bir Türk harekâtını durdurmak için tartışmalar devam etmekteydi. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, İngiliz Donanması'na gönderdiği bir yazıda, Batum'a yönelik bir Türk saldırısı durumunda, Gürcistan'a yapılacak herhangi bir yardıma gemilerle ve deniz uçaklarıyla karşılık

¹ Türk ordusunun bu ileri hareketini haberleştiren *The Times* gazetesi Türk ordusunun Ermenistan sınırı boyunca ilerleyerek Eçmiyadzin ve Iğdır'ı ele geçirdiğini yazmıştır (*The Times*, October/Ekim 27, 1920, n. 42552, s. 11). Fakat haberin tarihi 27 Ekim'di. Yani Kars bile alınmadan önceydi.

² Türklerin mütareke şartlarında Arpaçayı'nın batısında kalan Ermeni kuvvetlerinin Gümrü'yü de boşaltarak en az 15 km doğuya çekilmeleri; Gümrü kasabasının Türkler tarafından işgal edilmeyerek, 10 km çevresine kadar olan yerin Türk birlikleri tarafından işgal edilmesine mani olunmaması gibi ağır maddeler bulunmaktaydı. Ermeniler tarafından kabul edilmediği takdirde 7 Kasım 1920 saat 8.00 harekât yeniden başlayacaktı (TİH, c. III, 1995:223; *İleri*, 17 Teşrinisani 1336/Kasım 1920, n. 1018, s. 1; *New York Times*, November/Kasım 21, 1920, s. 19; *Los Angeles Times*, November/Kasım 16, 1920, s. 11). Ermeniler, Türkler tarafından Gümrü'yü boşaltmak şartıyla bir ateşkese zorlandıklarını İtilaf temsilcilerine bildirmişlerdi (*New York Times*, November/Kasım 15, 1920, s. 16).

³ Mütareke şartlarına göre Ermenistan hükümeti 23 Kasım'da 10 top ve 20.000 tüfek teslim etmiştir. Diğer silahlarda peyder pey teslim edilecektir. (*Vakit*, 3 Kânunuevvel 1336/Aralık 1920, n. 1071, s. 1).

verilmesini, ancak karaya asker çıkarılmamasını bildirmişti¹. Ayrıca, Donanma kabinesinin haberi olmadan herhangi bir girişimde bulunmayacaktı². Lord Curzon'un bu tedbirlerinden, İngilizlerin Türklerin Batum'a saldıracağına kesin olarak inandıkları söylenebilir. İngilizler bu şekilde Batum meselesi için tahminlerde bulunurlarken, *Borba* gazetesi 10 Kasım 1920 tarihli nüshasında, "Türk tehlikesi"ni öne sürerek İtilaf devletlerinden Batum'u işgal etmelerini istemekteydi (Yerasimos, 2000:188). Menşevik Gürcü gazetesi açıkça İngiltere'yi Batum'u yeniden işgale davet etmekteydi.

İngilizlerin dışında Türk birliklerinin ileri harekâtından endişeye kapılan Gürcüler, meclisi toplantıya davet etmişler ve bu toplantıya yabancı mümessiller de katılmıştı. İçişleri bakanı bu toplantıda Ermenistan'ın maruz kaldığı duruma kendilerinin de düşeceği ihtimaline binaen bir karar verilmesi gerektiğini söylemişti. Gürcü Meclisi Türklere karşı gerekli tedbirlerin alınmasını tebliğ etmişti³. Meclisin bu emri üzerine Gürcü ordusu seferberliği genişleterek asker sayısını 60.000'e çıkarmıştı⁴. Gürcülerin seferberliğini genişletmelerinin diğer bir nedeni de Bolşevik tehlikesiydi. Bolşevikler bu dönemde Gürcistan üzerindeki baskıyı tekrar artırmışlardı⁵. Gürcüler bunun dışında birliklerini Türk hududuna yığmaktaydılar. Batum, Çürüksu, Acara ve Borçka mıntıkasında 11. Gürcü Piyade Alayı ile 1 hudut alayı 2 batarya top; 4. Alay Batum'un hemen kuzeyinde Ozurgeti civarında; Tiflis-Gümrü demiryolunda 7., 8. Piyade Alaylarıyla, 2 süvari alayı, 1 batarya top, 1 istihkam bölüğü; 9., 10. Alaylar, 3 batarya top, 1 istihkam bölüğü de Ahılkelek ve Ahıska bölgesinde konuşlandırılmıştı. 3. Piyade Alayı'nın da Çıldır ve Ardahan mıntikasına geleceği haber alınmıştı. Ayrıca, Ardauş ve Artvin mıntıkasında 350-500 mevcutlu bir hudut kıtaatı bulunmaktadır. Ahıska, Ahılkelek mıntıkasında düzenli birliklerden başka 2.000 mevcutlu milis kıtaatı

¹ NA, FO, 371/ 4948, E14104/1/58, J.A.C. Tilley (FO) to Admiralty (10 Kasım 1920).

² NA, FO, 371/ 4948, E14104/1/58, MPA Hankey to Admiralty (12 Kasım 1920).

³ ATASE, İSH, K: 643, G: 195, B: 195-1, Ankara'da Erkân-ı Harbiye Umumiye Riyaseti'ne (19/20 Kasım 1920).

⁴ NA, FO, 371/ 4947, E13935/1/58, G.H.Q. İstanbul to War Office (8 Kasım 1920). Tam seferberlikte Gürcü ordusunun sayısı 150.000 olurken bunlarında sadece 40.000 ekipmanlıydı (*Christian Science Monitor*, November/Kasım 19, 1920, s. 2).

⁵ ATASE, İSH, K: 911, G: 31, B: 31-1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Gürcistan Mümessili Kazım Bey'den Ankara Umur-u Hariciye Vekâleti'ne / Kars Cephesi Kumandanlığı'na (10 Kasım 1920). Bolşevikler Gürcülere şu ultimatomu vermişlerdir: Wrangel ile yapılan bütün görüşmelerin ve ilişkilerin sonlandırılması; Komünistlerin rahatsız edilmemesi; Fransa ile petrol ihraç görüşmelerini sona erdirmek; Batum'da Fransa ve İngiltere ile yapılan ticaretin yasaklanması (NA, FO, 371/ 4947, E13935/1/58, G.H.Q. İstanbul to War Office - 8 Kasım 1920).

toplanmıştı¹. Görüldüğü üzere Gürcüler Türk sınırına, özellikle de Batum bölgesine birliklerini yığmışlardı.

Batum bölgesindeki tedbirlerini de artıran Gürcüler, Milli Meclislerindeki toplantıda Batum valisini azletmişler yerine Gürcistan eski Savaş Bakanı General Mdivani'yi tayin etmişlerdi². Savaş Bakanlığı yapmış birinin Batum valiliğine atanması Gürcülerin Batum'daki askerî savunmaya önem vereceğinin işaretçisiydi. Nitekim General Mdivani Batum'da seferberliği genişletmişti. Buna göre; 1890-91-92-93 doğumlular silâh altına alınacak; bu askerler 5 gün zarfında müracaat edecekler; bunlardan sonra 1900 doğumlu askerlerin müracaatları alınacak; milis kıtaatı için ayrıca bağlı buldukları makam tarafından silâh altına davet edilecekler; Gürcü Müslümanlar buna tabi olmayacaklar ve bu müddet zarfında davete icabet etmeyenler cezalandırılacaklardı³. Bu önlemler dışında, Batum'un yeni valisi, şehirde kendileri için tehlikeli görülen Türkleri tutuklayıp Kutayis'e göndermişti. Buna rağmen Batum'daki Müslümanların çoğu Türkiye'yi desteklemeye devam etmekteydi. Hatta bu Müslümanlar Gürcü hükümetine Batum'u kendilerine terk etmesi için baskı yapmaktaydılar⁴. Batum'daki Türkiye yanlısı Müslümanların çabası bu yöndeydi. Fakat Gürcistan altında bir muhtariyeti savunun İslam Tahlis Cemiyeti'nin faaliyetleri de aksi yönde devam etmekteydi.

Türkiye-Ermenistan savaşı devam ederken Batum ve havalisini elde tutmak için gerekli gördükleri tedbirleri alan Gürcüler, yukarıda belirtildiği gibi Türkiye yanlısı Müslümanları bölmek için, başta kendilerinden uzaklaşan İslam Tahlis Cemiyeti'ni tekrar yanlarına çekmek amacıyla Batum ve havalisi için muhtariyet meselesini gündeme taşıdı. Gürcülerin Batum, Ardahan ve Borçka mıntıklarından müteşekkil olarak kurmayı planladıkları muhtariyetin ismi İslam Tahlis Cemiyeti'nin gazetesinin de ismi olan İslam Gürcistanı'ydı. Bu muhtariyet adliye, eğitim, dinîşleri, dâhiliye, ziraat

¹ ATASE, İSH, K: 700, G: 2, B: 2-2; ATASE, İSH, K: 960, G: 65, B: 65-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (23 Kasım 1921).

² ATASE, İSH, K: 643, G: 195, B: 195-1, Ankara'da Erkân-ı Harbiye Umumiye Riyaseti'ne (19/20 Kasım 1920).

³ ATASE, İSH, K: 755, G: 50, B: 50-1, 11. Fırka Kumandanı Nuri Bey'den (14 Kasım 1920); BPSVADM, belge no: 227, s. 340-341.

⁴ NA, FO, 371/ 4948, E15675/1/58, Captain Seymour (H.M.S. Calypso) to C. in C. (Akdeniz) (18 Kasım 1920). Batum'da incelemelerde bulunan İngiliz Donanması subaylarından Donald Scot McGrath, İngiliz Akdeniz Komutanlığı'na gönderdiği raporda Batum'da nüfusun yarısından fazlasını oluşturan Müslüman Acaralılarının Türk tarafına geçeceğini kesin olduğunu söylemekteydi (NA, FO, 371/ 4949, E15868/1/58; NA, FO, 371/ 6271, E70/56/58, D.S. McGrath to Mediterranean Fleet - 25 Kasım 1920).

ve ticaret hususunda serbest, dışişleri, harbiye, maliye, posta ve telgraf hususlarında müştereken Bulgaristan/Şarki Rumeli gibi bir idare tarzını ihtiva etmekteydi¹.

Gürcülerin muhtariyet söylentileri Batum'a ulaştığında, vilayetteki Gürcü, İslam ve Ermeni bütün millî temsilciler fikir alışverişinde bulunmak için şehre davet olunmuşlardı. Fakat bu toplantıdan herhangi bir sonuç ortaya çıkmadı (*Vakit*, 2 Kânunuevvel 1337/Aralık 1920, n. 1070, s. 1). Bunun üzerine 16 Kasım 1920'de İslam Gürcistan Genel Meclisi adı altında Batum vilayetindeki temsilciler bir toplantı yapmıştı. Yaklaşık 2.000 kişinin katıldığı toplantıda, Gürcistan Cumhuriyeti hükümetinin Batum Livası'ndaki olağanüstü temsilcisi nezdinde bir vilayet şurasının oluşturulması hususunun görüşülüp karara bağlanması, bu Şura'ya Genel Meclis'ten üyelerin seçilmesi, vilayet dâhiline gönderilecek meclis üyelerinin seçilmesi ve anayasa için üyelerin belirlenmesi ve seçilmesi gibi maddeler müzakere edilecekti. Toplantı Mehmet Bey Abaşidze tarafından açılmış ve daha sonra Gürcistan'ın Batum'a olağanüstü temsilcisi olarak tayin edilen Arikol Kezurkazende bir konuşma yapmıştı. Arikol, Batum'da teşkil edilecek "Vilayet Şurası"nın, üç üye Genel Meclis'ten, beş üye vilayet dâhilinden ve iki üye de belediyeden olmak üzere 10 kişiden oluşacağını belirttiikten sonra şuraya katılacak olan meclis üyelerinin seçilmesini ve gönderilmesini istemiş ve ilk toplantınının 17 Kasım'da saat 17.00'da hükümet binasında yapılacağını söylemişti. Meclis bir müddet müzakereden sonra İskender Efendi, Şükrü ve Arsafiz'i üye olarak seçmişti. Daha sonra anayasa komisyonu seçimi meselesi ve Gürcistan anayasasına muhtariyet projesi tetkik edilmeye başlanmıştır. Muhtariyet projesi hazır hale getirildikten sonra, Gürcistan Milli Meclisi'ne gönderilerek, Gürcistan anayasasına dâhil edilmesine çalışılacaktı. Divan başkanlığına da Mehmet Bey Abaşidze seçilmişti². Bu şekilde Batum ve civarında İslam Gürcistanı adıyla Gürcistan idaresi altında geniş bir muhtariyet kurulmasına çalışılmıştı. Fakat Gürcülerin Batum'dan vazgeçmeyecekleri aşikârdı. Bu şekilde muhtariyetten bahsetmeleri, zaten bölünmüş durumda bulunan Müslümanlar arasındaki ayrılığı derinleştirmek ve Gürcülere karşı birleşmelerini önlemektir.

¹ ATASE, İSH, K: 911, G: 31, B: 31-1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Gürcistan Mümessili Kazım Bey'den Ankara Umur-u Hariciye Vekâleti'ne / Kars Cephesi Kumandanlığı'na (10 Kasım 1920).

² ATASE, İSH, K: 617, G: 71, B: 71-1/2/3, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (Kasım 1920).

Gürcistan Batum'da muhtemel Türk saldırısına karşı tedbirlerini aldığı bu sırada, Türkiye'nin Tiflis Elçisi atanan Miralay Kazım Bey, 13 Kasım 1920'de, görev yapacağı şehre geldiği gün Gürcü yetkililerle görüşmüş ve onların Türk endişelerini yenmeye çalışmıştı. Türk elçisi Batum meselesinin Bolşevikler ve İngilizler vasıtasıyla değil, iki hükümetin ortak menfaatine uygun olarak çözülmesi gerektiğini söylemişti. Gürcistan Dışişleri Bakanı Ramişvili de Batum limanının Gürcülerin elinde olması gerektiğini, eğer bu sağlanırsa Türklerin bu limandan her türlü istifadelerinin mümkün olacağını belirtmişti. Kazım Bey, Gürcülerin seferberliğini söz konusu ettiğinde ise Ramişvili, seferberlik ilan ettiklerini kabul etmişti. Fakat bundan Türklerin endişe etmemesini isteyen Gürcü bakan, seferberlik kararının daha çok Bolşeviklerin Batum'u alma ihtimaline karşı halkı memnun etmek için alındığını belirtmişti. Ramişvili daha sonra "güçlü" Türkiye ile "dost kalmak" istediklerini de Kazım Bey'e iletmişti (Sürmeli, 2001:586). Kazım Bey'in Gürcü yetkilileriyle temasları görünüşte olumlu geçmişti. Fakat Gürcülerin Türk sınırı boyunca neden asker yığdıklarına dair bir cevap alınamamıştı. Aynı şekilde Türkler de niyetlerini açık olarak belirtmemekteydiler. Sonuçta Ermenistan dize getirilmişti. Acaba sırada şimdi Gürcistan mı vardı?

TBMM Tiflis Elçisi Kazım Bey, 14 Kasım 1920'de ise Sovyet Rusya'nın Tiflis Elçisi Şeynman ile görüşmüştü. Görüşme ağırlıklı olarak Türkiye'nin Ermenistan harekâtı çerçevesinde geçmişti. Sovyet Elçisinin sözlerinden İtilaf devletleriyle işbirliği yapmaya çalışan Ermenilere karşı Türk harekâtının desteklendiği şeklinde bir sonuç ortaya çıkmıştı. Hatta Şeynman, Moskova hükümeti için Van, Muş ve Bitlis'e Ermenilerin yerleştirilmesi teklifinin artık önemli olmadığı imasında da bulunmuştu. Şeynman'ın Gürcistan'a dair Türkiye'nin düşüncelerinin ne olduğunu sorması üzerine Kazım Bey, Gürcistan'a savaş açma niyetinde olmadıklarını, bu hükümetin Batum ve Ardahan sınırını geçici demarkasyon hattı olarak kabul ettiklerini ve bu sınırı aşmayacaklarını belirtmişti (Sürmeli, 2001:587-589). Görüldüğü üzere Sovyet Elçisi ile yapılan görüşme de olumlu geçmişti. Bu görüşmeden Sovyet Rusya'nın Türkiye'nin Ermenistan savaşına çok fazla karşı çıkmadığı sonucu ortaya çıkmıştı. Ayrıca Gürcüler hakkındaki sorularında Şeynman, 7 Mayıs tarihinde Sovyet Rusya-Gürcistan arasında yapılan antlaşmayı, Türkiye'nin ihlal etmemesi gerektiğini de üstü kapalı olarak istemişti. Yani Türkiye Batum'un Gürcistan'da kalmasını kabul etmeliydi.

Kazım Bey, Tiflis'teki temaslarını devam ettirerek 14/15 Kasım 1920'de Azerbaycan Dışişleri Komiseri Karamisinof ile de görüşmüştü. Görüşmede Kazım Bey, Gürcülerin seferberlik ilan etmelerine karşılık olarak, Azerbaycan'ın da seferberlik ilan etmesini ve birliklerini Gürcistan sınırına göndermesini istemişti. Dışişleri Bakanı da bunu kabul etmişti¹. Kazım Bey'in Gürcü yetkililerle görüşükten bir gün sonra Azeri Dışişleri Bakanından seferberlik ilan etmesini istemesi, Türk ve Gürcü yetkililerinin birbirlerine karşı güven eksikliğinden kaynaklanmaktaydı. Görünüşe göre, ne Türk tarafı ne de Gürcü tarafı mevcut tereddütlerini giderememişlerdi.

Nitekim Gürcistan Dışişleri Bakanı Gegeçkori *Tan* gazetesine verdiği bir demeçte Türkiye'nin Ermenileri savaşta yenmesinin bir başlangıç olduğunu, Kafkasya'da durumun şimdi daha da karışacağını, Türklerin bir sonraki hedefinin Batum olduğunu açıkça belirtmişti. Gürcistan Cumhuriyeti'nin tarafsız bir ülke olduğunu söyleyen Gegeçkori, kendilerine karşı düşmanlık besleyenlere karşı da güçlü bir ordusunun olduğunu ifade etmişti (*Vakit*, 22 Teşrinisani 1336/Kasım 1920, n. 1062, s. 1; *İleri*, 22 Teşrinisani 1336/Kasım 1920, n. 1023, s. 1). Bu ifade Türkiye'ye yönelik açıkça bir ikazdı. Bunun dışında, *İleri* gazetesinin bir muhabiri İstanbul Gürcü Konsolosu Gogolaşvili ile bir mülakat gerçekleştirmişti. Muhabirin Ankara hükümeti ile Gürcistan arasındaki ilişkilerin hangi durumda olduğu şeklindeki sorusuna Gogolaşvili, Gürcistan hududunda Ermenilerle Türkler arasındaki savaşın Tiflis hükümetini endişeye sevk etmesine rağmen, çok vahim bir durum olmadığını söylemişti. Gürcü konsolosu, yine de Türk ordusunun Gürcistan'a da savaş açması ihtimaline karşı, kendilerinin seferberlik ilan ettiklerini ifade etmekten de çekinmemişti (*İleri*, 18 Teşrinisani 1336/Kasım 1920, n. 1019, s. 1). Bu iki röportajdaki ortak nokta Gürcü yetkililerin Türkiye'nin Batum için Gürcistan'a saldıracağı konusundaki endişeleriydi.

Kasım ayı içerisinde Bolşevikler açısından da önemli gelişmeler yaşanmıştı. Bolşevikler, Batum istikametinde ilerlemek için Novorisisk'ten Tuapse'ye kadar olan bölgede tahkimatı artırmışlar ve bataryalar yerleştirmişlerdi². Ayrıca, Kırım'da Wrangel'in beklenmedik bir şekilde yenilgisi (*Los Angeles Times*, November/Kasım 16,

¹ ATASE, İSH, K: 911, G: 31, B: 31-2, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Gürcistan Mümessili Kazım Bey'den Ankara Umur-u Hariciye Vekâleti'ne / Kars Cephesi Kumandanlığı'na (15 Kasım 1920).

²NA, FO, 371/ 6272, n. E116/116/58, Enclosure of Captain Seymour (H.M.S Calypso - Batum) to Admiralty (1 Kasım 1920).

1920, s. 11; Poidebard, 1341:116)¹ üzerine Bolşevikler 14 Kasım 1920'de Sivastapol'ü işgal etmişler² ve aynı gün Gürcistan ve Azerbaycan ile ticaret antlaşması imzalamışlardır³. Bu gelişmeler üzerine oldukça rahatlayan Moskova hükümeti Mayıs-Haziran 1920'den beri ihmal ettiği Maverâ-yı Kafkasya'yla yeniden yakından ilgilenebilecekti. Bu nedenle, Sovyet Rusya, tekrar Gürcü hududundaki propagandaya önem vermeye başlamış⁴ ve Türkiye-Ermenistan arasında yapılacak barış görüşmelerine arabulucu olmayı düşünmüştü⁵. Bu nedenle Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, Mdivani'yi ve Moskova hükümetinin Erivan mümessili Legran'ı 16 Kasım'da Tiflis'ten Gümrü'ye göndererek, Türk-Ermeni görüşmelerine katılmasını istemişti (*Vakit*, 3 Kânunuevvel/Aralık 1920, n. 1071, s. 1).

Bu arada Ankara hükümeti de Ali Fuat Paşa'yı 21 Kasım 1920'de Moskova'ya Büyükelçi olarak tayin etmişti (TBMMZC, c. V, 1981:458; Cebesoy, 1982:129). Türkiye de Sovyet Rusya ile doğrudan ilişkiye geçmek istiyordu.

Sovyet Rusya'nın Kafkasya işleri ile daha yakından ilgilenmesiyle, Türkiye'nin Ermenistan'daki askerî zaferi aynı zamana denk gelmişti. Her iki ülke açısından gerek Kafkasya ve gerek diğer meselelerde (en önemlisi Batum meselesi) yeni bir döneme girilecekti. Artık, Kafkasya'nın kaderini bu iki ülke belirleyecekti.

¹ Wrangel yaklaşık 250.000 kişilik ordusuyla Bolşevikler karşısında hezimete uğramıştı (*Chicago Daily Tribune*, November/Kasım 16, 1920, s. 2).

² ATASE, İSH, K: 911, G: 41, B: 41-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Kafkas Fırkası Kumandanlığı'na (Kasım 1920); *The Atlanta Constitution*, November/Kasım 16, 1920, s. 1; Poidebard, 1341:82.

³ Gürcistan, Azerbaycan & Sovyet Rusya Ticarî Antlaşması'nın maddeleri şu şekildeydi: 1) Karşılıklı serbest ulaşım olacak; 2) Gürcistan Bakû'ye kömür, ray ve inşaat malzemesi gönderecek ve ticarî eşya vs. ihracatına tahil ve şeker hariç izin verecek; 3) Gürcistan Bakû'ye ilk yüklü trenin varmasıyla 12.500 ton petrol ürününü alacak ve daha sonra aylık 16.500 ton alacak; 4) Gürcistan tarafından alınan petrol ürünleri ihraç edilmeyecek (NA, FO, 371/ 4949, E15868/1/58). İngiliz Donanması subaylarından D.S. McGrath, bu antlaşma ile Gürcülerin biraz rahatladığını söylemekteydi. Çünkü ona göre, bu durumda Sovyet Rusya'nın Batum'a yönelik bir Türk saldırısına izin vermeyeceğini düşünmekteydi (NA, FO, 371/ 4949, E15868/1/58; NA, FO, 371/ 6271, E70/56/58, D.S. McGrath to Mediterranean Fleet - 25 Kasım 1920). Fakat Bolşeviklerin Gürcülere karşı saldırgan tutumları devam etmekteydi. Dolayısıyla Gürcülerin rahatladığı söylenemez.

⁴ ATASE, İSH, K: 645, G: 74, B: 74-1, TBMM Hükümeti (20 Aralık 1920). İngiliz Donanması Yetkililerinden Donald Scot McGrath, Batum'un ve Gürcistan'ın hızla Bolşevikleşmeye doğru gittiğini rapor etmişti (NA, FO, 371/ 4949, E15868/1/58; NA, FO, 371/ 6271, E70/56/58, D.S. McGrath to Mediterranean Fleet - 25 Kasım 1920).

⁵ ATASE, İSH, K: 668, G: 3, B: 3-2. (Ekim-Kasım 1920). Türkiye'nin Ermeni savaşını kazanması ve Bolşeviklerin tekrar Kafkasya'ya önem vermesi ile gelişen siyasî ve askerî durum bir Hollanda gazetesi *Het Vaderland*'a konu olmuştu. Mezkur gazetenin 16 Kasım 1920 tarihli nüshasında Batum'un Türkler ve Bolşeviklerin ilerlemesiyle tehlike altında olduğunu söylenmiş ve İtilaf devletlerinin bunun için önlem alması gerektiği belirtilmişti (*Het Vaderland*, November/Kasım 16, 1920, s. 2).

6.2.1.5. Ermenistan Harekâtının Sonucu: Gümrü Barış Antlaşması

Ermenistan ile Türkiye arasında barış görüşmeleri Gümrü’de gerçekleştirilecekti. Ermeni Barış Heyeti Delegeleri 22 Kasım’da Gümrü’ye gelmiş, 26 Kasım’da taraflar görüşmeye başlamışlardı (TİH, c. III, 1995:230, 235)¹. Taraflar arasında barış görüşmeleri devam ettiği bir sırada, Sovyet Rusya tarafından arabulucu olarak gönderilen Budu Mdivani², 28 Kasım 1920’de bu şehre gelmişti. Geliş amacını Kazım Karabekir Paşa’ya açıklayan Mdivani’ye Paşa, Ermeni heyetiyle yapılan müzakerelerde bir sonuca varıldığı için Sovyet arabuluculuğuna gerek olmadığını, fakat Türk-Sovyet ilişkilerinin devam edebileceğini belirtmişti (Yerasimos, 2000:190). Ermenilerle müzakereler sonucunda, 3 Aralık 1920’de Gümrü Antlaşması imzalanmıştı³. Bu Antlaşma ile Kars sancağı ve 1828’de Rus-İran Antlaşması ile Rusya’ya geçen ve iki yıldan beri de Ermenilerin işgali altında bulunan İğdır ve Kulp kazaları da Türkiye’ye verilmişti. Türkiye Gümrü’yü Ermenilere vermiş ve Arpaçay sınır olarak kabul edilmişti⁴. Ermenistan bu antlaşma ile Sevr Antlaşması’nı kabul etmediğini de ortaya koymuş oluyordu (*İleri*, 13 Kânunuevvel 1337/Aralık 1920, n. 1041, s. 1). Böylece başarılı bir şekilde sonuçlanan Ermenistan harekâtı, Türkiye’nin istediği şartlarda imzaladığı bir antlaşma ile neticelenmişti. Gümrü Antlaşması ile Türk kuvvetlerinin bir kısmı batıya kaydırılmış ve Ankara hükümeti İsmet Paşa’nın ifadesiyle “rahat bir nefes” almıştı (Tansel, c. III, 1973:230).

¹ Bu arada 30 Kasım 1920 tarihli *New York Times* gazetesinde ilginç haber yer almıştı. Ermeni gazetelerine dayandırılarak yayımlanan haberde, Ermenilerin Kars’ı Türklere geri aldığını ve Türklere 7.000 kişilik zayıat verildiği yazılıydı (*New York Times*, November/Kasım 30, 1920, s. 3). Fakat bu haber gerçeği yansıtmamaktaydı. Zira birkaç gün sonra Gümrü Antlaşması imzalanacak ve Erivan Bolşeviklerin eline geçecekti.

² Budu Mdivani Ekim ayında Moskova hükümeti tarafından Ankara’ya elçi olarak tayin edilmişti.

³ Karabekir, 1969:846; Karabekir, c. I, 2009:718; *İleri*, 11 Kânunuevvel 1337/Aralık 1920, n. 1039, s. 1; *Albayrak*, 16 Kânunuevvel 1336/Aralık 1920, n. 122, s. 2; *Albayrak*, 20 Kânunuevvel 1336/Aralık 1920, n. 122, s. 2; APEB, 1998:661-662. Gümrü Antlaşması’nın detayları için bkz: Yılmaz, 2001:63-117.

⁴ Antlaşmanın 18. Maddesinde antlaşmanın tarafların hükümetleri tarafından onaylanması şeklinde bir hüküm vardı. Fakat antlaşmadan bir gün önce Taşnak hükümeti düşürülerek Erivan’da Sovyet iktidarı kurulduğundan yürürlüğe girmemişti. TBMM hükümetinin imzaladığı ilk antlaşma olarak kayıtlara geçen Gümrü Antlaşması’nı Türkiye adına Şark Cephesi Umum Kumandanı Ferik Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamit Bey, Erzurum Mebusu Necati Bey, Ermenistan Cumhuriyeti adına ise Başbakan Hatisyan, Maliye Bakanı Avram Kulhandanyan, İçişleri Bakanı yardımcısı Stephan Gurgaryan imzalamışlardı. Antlaşmanın maddeleri için bkz: *Albayrak*, 16 Kânunuevvel 1336/Aralık 1920, n. 122, s. 2; *Albayrak*, 20 Kânunuevvel 1336/Aralık 1920, n. 122, s. 2; TİH, c. III, 1995:319-322. 16 Mart 1921’de imzalanan Moskova ve 13 Ekim 1920’de imzalanacak olan Kars Antlaşmalarıyla bu Gümrü Antlaşması’ndaki sınırlar tasdik edilecekti.

Türkler Gümrü’de Ermenilerle barış imzalarken, Bolşevikler de Erivan’ı ele geçirmek için taarruz halindeydi. Bolşevikler sonunda Erivan Taşnak hükümetini devirerek, Ermenistan’da 2 Aralık 1920’de Sovyet idaresini kurmuşlardı¹. Ermenistan’ın Sovyetleşmesiyle Türkler Azerbaycan üzerinden (*The Times*, December/Aralık 13, 1920, n. 42592, s. 11) Moskova ile doğrudan temasa geçebileceklerdi².

Türkiye’nin Ermeni harekâtı ve Ermenistan’da Sovyet rejiminin kurulmasıyla Kafkasya’daki bütün dengeler alt üst olmuştu. Artık Kafkasya’da Türklerin, İngilizlerin ve Bolşeviklerin farklı hedefleri belirmişti. Türkiye, büyük bir sorun olarak gördüğü Ermenistan meselesini istediği gibi çözmüş, dâhili ve harici kamuoyuna karşı adeta güven tazelemişti. Ayrıca Ermenistan’ın sovyetleşmesiyle de Türkiye ve Sovyet Rusya arada hiçbir engel olmadan temasa geçmişler, Rusya’dan gelecek yardımların önü açılmıştı. Bu durum İngilizlerin sadece Kafkasya politikalarının değil, aynı zamanda Türkiye’de takip ettiği politikalarının da değişmesine neden olmuştu. Bu ise Türkiye’ye daha büyük güç vermiş ve Sovyet Rusya ile bir antlaşmanın imzalamasında etkin bir amil olmuştu.

6.2.2. Moskova ve Ankara İlişkilerinin Tekrar Başlaması

Türkiye Ermenistan harekâtında başarılı olunca, İngilizler Türkiye ile Gürcü hükümeti ve İstanbul hükümeti yollarıyla iki koldan antlaşma zemini aramışlardı. İngilizler bir yandan Gürcistan’ın Türkiye ile ittifak yapmasını isterlerken, diğer yandan Sevr

¹ Yerasimos, 2000:190; *Vakit*, 29 Kânunuevvel 1336/Aralık 1920, n. 1097, s. 1; *Chicago Daily Tribune*, December/Aralık 5, 1920, s. 13; Karabekir, c. I, 2009:730. Ermenistan’ın Bolşevikler karşısında mağlubiyetini değerlendiren Ermenistan İngiliz Komitesi’nden Mr. Leonard Liz, İtilaf devletlerinin Ermenistan’a silah ve mühimmat yardımının gecikmesi, Ermeni ordusunda kurmay subay azlığı ve ahalinin askere itimadının Türk propagandası ile yok olması gibi nedenlerden dolayı, Ermenilerin Bolşevikler karşısında yenildiğini söylemiştir (*Vakit*, 18 Kânunusani 1337/Ocak 1921, n. 1117, s. 1). Bunun dışında Bolşeviklerin vaat ettikleri ekme ve petrolün de Erivan’da Sovyet idaresinin ilan edilmesinde etkili olduğu söylenebilir (*İleri*, 9 Kânunusani 1337/Ocak 1921, n. 1066, s. 1). Bolşeviklerin Erivan’ı işgal etmesinin diğer bir nedeni de Ermenilerin Türklerle mütareke imzalamış olmasıydı (*The Times*, November/Kasım 25, 1920, n. 42577, s. 11). Ermenistan Sovyet hükümeti Köylü ve İşçi Komitesi’ne hitaben şu resmî tebliği yayınlamıştır: “Ermeni İşçi ve Köylülerinin daveti üzerine, Ermeni Komünist Fırkası, Ermenistan’ı Sovyet Cumhuriyeti ilan etti. Taşnak hükümeti memleketi bugünkü hale duçar etti. Köy ve şehirleri harap ettikten sonra Ermeni gençlerinin de mahvolmalarına sebep oldu. Rusya komünistlerinin müdahalesine rağmen Ermeni komünistler derdest oldular. Şimdiye kadar Rusya’nın Ermenistan’ı kurtaramamasının sebebi, birçok cephelerle meşgul olmasından ileri gelmiştir” (*Vakit*, 26 Kânunuevvel 1336/Aralık 1920, n. 1094, s. 1). Ermenistan’a Bolşeviklerin gelmesinden sonra çok sayıda Ermeni memleketlerini terk etmiş, çoğu Batum’a gelmişti (*Record Journal of Douglas County*, January/Ocak 14, 1921, s. 1).

² *Record Journal of Douglas County*, November/Kasım 19, 1920, s. 9. Nitekim Lenin 2 Aralık’ta Sovyet Ermenistanı’nı tebrik ederken, Azerbaycan ve Türkiye ile kardeşlik bağlarının kuvvetlendirileceğini umduğunu belirtmişti (Lenin, c. XXXIII, 1966:437).

Antlaşması'nın yumuşatılmış halinin de İstanbul hükümeti vasıtasıyla Ankara hükümetine kabul ettirilmesini istemekteydiler. Bu nedenle, İngilizlerin direktifi ile daha henüz Gümrü Antlaşması imzalanmadan 20 Kasım 1920'de Gürcistan Dışişleri Bakanı Ramişvili, Ankara hükümetine bir nota göndererek görüşmek istediğini bildirmişti (Yerasimos, 2000:191). Ahmet İzzet Paşa da İstanbul hükümeti adına Bilecik'e gelerek Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştü¹. İngilizlerin bu çabaları Bolşeviklere karşı Kafkas Konfederasyonu kurulmasının ön çalışmalarıydı. Fakat her iki teşebbüsten de bir sonuç çıkmayacaktı.

İngilizlerin Türkiye ile dirsek temasına geçmesi Moskova'yı endişelendirmişti. Bu nedende TBMM hükümeti Harciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, 30 Kasım 1920'de Kazım Karabekir Paşa'ya bir telgraf göndererek Gümrü'de bulunan Sovyet Rusya Elçisi Mdivani'ye durumu izah etmesini istemişti. Bununla yetinmeyen Ahmet Muhtar Bey, 2 Aralık'ta bu kez direkt olarak Çiçerin'e bir telgraf daha göndererek, İngiltere ile alakalı söylentileri yalanlamış ve Sovyet Rusya ile dostluk antlaşmasını imzalamak istediğini belirtmişti (Yerasimos, 2000:192). Aslında Sovyet Rusya da 24 Ağustos 1920'de parafe edilen antlaşmayı tamamlamak istemekteydi. Bu amaçla Çiçerin 1 Aralık 1920'de Mdivani'ye ulaştırılmak üzere bir telgraf göndermişti (DVP, c. III, belge no: 204, s. 364-365). 5 Aralık'ta Çiçerin'in mesajını alan Mdivani, bunu aynı gün Kazım Karabekir'e iletmişti (Karabekir, 1969:846). Türkiye ve Sovyet Rusya ikisi birden aynı anda bir antlaşma imzalamak istediklerini karşı tarafa iletmişlerdi. Bu isteklerin üst üste gelmesi, ilk teklifin kim tarafından geldiği tartışmasına neden olacaktı. Fakat değişmeyen bir hakikat var ki, Çiçerin teklifi 1 Aralık'ta, Ahmet Muhtar ise 2 Aralık'ta yapmıştı.

Kazım Karabekir Paşa, Çiçerin'in önerisini hemen Ankara'ya iletmişti. Ankara Sovyet Rusya'nın bu teklifini olumlu bulmuş ve Moskova'ya gönderilecek heyetin tespiti çalışmalarına başlanmıştı. Mustafa Kemal Paşa, 30 Kasım'dan beri Ankara'da bulunan Yusuf Kemal Bey'i Moskova'ya gönderilecek heyete başkan seçmişti (Tengirşenk,

¹ “Bilecik Mülakâtı” olarak bilinen hadisede, İstanbul hükümeti Dahiliye Nazırı Ahmet İzzet Paşa ile Bahriye Nazırı Salih Paşa'nın da dâhil olduğu İstanbul hükümeti heyeti ile Mustafa Kemal Paşa 5 Aralık 1920'de Bilecik'te görüşmüşlerdi. Mustafa Kemal Paşa'nın tavrı görüşmeler esnasında İstanbul heyetine karşı çok sert olmuştu. Kendisini “TBMM ve Hükümeti Reisi” olarak tanıttıktan sonra “kimlerle müşerref oluyorum” demişti. Bu soru karşısında oldukça şaşırın İstanbul heyeti kendilerini tanıtmaya kalkışınca, Mustafa Kemal Paşa, İstanbul hükümetini tanımadığını belirterek pašaları istemedikleri halde beraberinde Ankara'ya götürmüştü (Tansel, 1973:172-193).

1967:198). Bu arada Ankara hükümetinin 3 Aralık 1920'de aldığı Gürcistan Cumhuriyeti'nin bir antlaşma müzakerelerinde bulunmak üzere 20 Kasım 1920 tarihli notasından, Ahmet Muhtar Bey 6 Aralık 1920'de Çiçerin'e gönderdiği bir telgrafla haberdar etmişti (DVP, c. III, belge no: 229, s. 396-398). Gürcülerle yeni bir ittifakın ya da antlaşma imzalamanın artık önemsiz olduğunu göstermekteydi. Çünkü Gürcülerin tarafsızlığı Ermeni savaşında çok gerekliydi ve Ermenistan savaşı başarıyla sona ermişti. Sovyet Rusya ile de ilişkiler yoluna girmektedir ve İtilaf devletlerinin güdümündeki Gürcistan ile bir ittifakı Sovyet Rusya kabul etmeyebilirdi. Bu arada zaten Kafkasya'daki işler de kendi kontrolleri altından çıkınca, İngilizler de Gürcistan'ın Türkiye ile ayrı barış yapmasını istememişlerdi¹. Bunun dışında Elviye-i Selâse'nin iki livası, Batum ve Ardahan hâlâ Gürcülerin elindeydi. Aslında Ankara Hükümetinin bu tavrı, bir anlamda sıranın Ardahan ve Batum'a geldiğini de işaretçisiydi.

Bu Arada, Ankara'da Moskova'ya gönderilecek barış heyeti şekillenmişti. Heyet, başkan Yusuf Kemal Bey'in dışında, Sinop Mebusu Rıza Bey, askerî müşavir Saffet Bey ve Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'dan meydana gelecekti (Tengirşenk, 1967:198-199; Yerasimos, 2000:192-193). Ankara hükümeti ile Sovyet Rusya, Moskova'da gerçekleştirilecek barış görüşmelerine hangi devletlerin katılacağı konusunda ikileme düşmüşlerdi. 8 Aralık 1920'de Heyet-i Vekile'de Moskova müzakereleri ile alakalı bir toplantı yapıldığında, bu müzakerelere Gürcistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya hatta Dağıstan'ın da katılması önerilmişti. Böylece Türkiye'nin yanında, destek bulabileceği ülkeler olacaktı. Türkiye Ermenistan'ın müzakerelere katılmasını istememekteydi. Çünkü bu ülke ile çok iyi şartlarda Gümrü Antlaşması imzalanmıştı. 9 Aralık'ta ise Çiçerin, Heyet-i Vekile'nin bu kararından habersiz olarak müzakerelere Ermenistan ve Azerbaycan'ın müzakereler katılmasını istemişti. Sovyet Rusya'nın Ermenistan'ın müzakerelere katılmasını istemesinin nedeni,

¹ Albay Stokes Bolşeviklerin Türkler hakkında iki noktada tereddütleri olduğunu söylemekteydi. Bunlar, Türkiye'nin Gürcistan ile anlaşması, diğeri de İtilaflarla anlaşmasıydı. Her iki durumda da Batum'u Türkler alacaklardı. Bu nedenle Stokes'a göre Bolşevikler, Türklerin Batum'u almalarını önlemek bu bölgedeki propaganda faaliyetlerini artırmışlardı (NA, FO, 371/ 4948, E15484/1/58, Colonel Stokes (Tiflis) to Foreign Office - 1 Aralık 1920). Ayrıca Aralık ayı ortasında Gürcistan'da Bolşevikler bir ihtilal çıkarmaya çalışmışlarsa da başarısız olmuşlardır (*İleri*, 17 Mart 1337/1921, n. 1126, s. 2; *Vakit*, 17 Mart 1337/1921, n. 1174, s. 2). İngilizlere göre Ankara Mümessili Kazım Bey vasıtasıyla iletişim kurulmalıydı (NA, FO, 371/ 4949, E15781/1/58, Sir H.Rumbold (İstanbul) to Foreign Office - 16 Aralık 1920). Aralık ayı sonlarına doğru Albay Stokes, hâlâ Gürcülerin Türkiye'ye heyet göndermesine karşıydılar (NA, FO, 371/ 4949, E15781/1/58, Colonel Stokes to Foreign Office - 26 Aralık 1920).

Gümrü Antlaşması'nın yenilenmesini istemesiydi. Dolayısıyla iki devlet de kendi çıkarlarına uygun hareket etmekteydi. Yerasimos, Sovyet Rusya'nın Gürcistan'ın İtilaf devletlerinin bir uydusu olduğu için anti-emperyalist bir cephe olan bu konferansta yerinin olmayacağını düşünmesinde haklılık payının olduğunu söylemekteydi (Yerasimos, 2000:193-194). Fakat Sovyet Rusya, İtilaf devletlerinin bu uydusuyla, Batum ve Tiflis'te İngilizlerin çok güçlü olduğu sırada, 7 Mayıs 1920'de bir antlaşma imzalamıştı. Yani asıl neden bir İtilaf devletleri uydusunun konferansa katılması değil, Batum meselesiydi. Sovyet Rusya, Batum'un Gürcistan'a ait olduğunu tescilleyen 7 Mayıs'taki antlaşmanın geçerliliğinin devam etmesini istemekteydi. Çünkü Gürcistan Sovyetleştirildiğine Batum Sovyet Rusya'nın kontrolüne girecekti. Daha şimdiden Moskova müzakerelerinin en tartışma yaratacak konusu belli olmuştu: Batum meselesi.

Batum'daki Gürcü yetkilileri de aslında Türklerin niyetlerinin Batum olduğunu bilmekteydiler. Bu nedenle Kasım 1920 sonlarında, yeni Gürcü Batum Valisi Mikaberidze ile birlikte Ramişvili Acara bölgesindeki durumu incelemişlerdi. Yine aynı şekilde şehir yönetiminden Andjaparidze Artvin'e gitmiş ve Artvin valisi Albay Tsulukidze ile birlikte incelemelerde bulunmuştu. Batum'da askerî işlerden sorumlu Fevkaleda Komiser G. Georgadze ise şehirdeki tertibatı artırmıştı (*Guriziya*, Dekabr/Aralık 1, 1920, n. 182, s. 4). Gürcüler Türkiye ile müzakerelere başlamak için telgraf göndermelerine rağmen, Batum'da tertibat yapmayı da ihmal etmemekteydi.

Batum'da bu şekilde hazırlıklar yapılırken, Tiflis'te Batum meselesiyle ilgili ilginç bir gelişme yaşanmıştı. Ankara'nın temsilcisi olarak Tiflis'e giden Kazım Bey, 9 Aralık'ta Tiflis'teki Sovyet elçisi A. L. Şeynman ile görüşmüştü. Bu görüşmede Şeynman Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye ait olduğunu söylemişti. Çiçerin bunu öğrenir öğrenmez Orkonikidze'ye bir telgraf göndererek arazi meselelerinin Moskova konferansında görüşüleceğini ve Türklerin Batum'u işgal etmelerinin önlenmesi gerektiğini Mdivani'ye bildirmesini istemişti. Bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa'ya Batum'un Türkler tarafından işgal edilip edilmeyeceğini soran Mdivani'ye Paşa'nın cevabı, "böyle bir şeyin akılının ucundan geçmediği" şeklinde olmuştu (Yerasimos, 2000:195). Çiçerin bu sırada, 11 Aralık 1920'de Orkonikidze'ye bir emir daha vererek Ermeni harekâtı nedeniyle duran silah yardımının acil olarak yeniden başlamasını

istemişti (DVP, c. III, belge 218, s. 380). Böylece Batum meselesi gölgesinde Türk-Sovyet ilişkileri belli bir düzene girmeye başlamıştı¹.

6.2.3. Moskova ve Londra Görüşmeleri

Moskova barış müzakerelerini Türkiye adına Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki heyet yürütücekti. Heyet 14 Aralık 1920'de Ankara'dan yola çıkmış (Tengirşenk, 1967:199), 7 Ocak 1921'de Kars'a gelerek, burada bekleyen Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa ile birleşmişti (Karabekir, 1969:852; Tengirşenk, 1967:200; Rıza Nur, 1968:727). Yusuf Kemal Bey, o sıralarda Kars'ta bulunan Moskova Ankara Elçisi Budu Mdivani'den, Kazım Karabekir Paşa'nın vasıtasıyla "Moskova'ya barış görüşmelerine davet edildiklerine dair" yazılı bir güvence almıştı (Tengirşenk, 1967:200-203; Cebesoy, 1982:153-154). Böylece Türk heyetinin eli Moskova'da barış müzakerelerinde güçlenecekti. Bu arada 13 Ocak 1921'de Çiçerin, Ahmet Muhtar Bey'e bir telgraf göndererek, Türkiye ile Ermenistan arasında arabuluculuğun kabul edilmemesini² hayal kırıklığı ile karşıladığını belirterek, bu tekliften vazgeçildiğini ve Rus hükümetinin Türk heyetinin Moskova'ya gelmesini beklediğini belirtmişti (DVP, c. III, belge 258, s.

¹ Türkiye ve Sovyet Rusya ilişkileri iyileşmeye başlarken, Bolşevik-Gürcü ilişkileri, Aralık ayı başlarında Tiflis ve Batum'da birçok Bolşevik'in tutuklanmasıyla (ATASE, İSH, K: 960, G: 127, B: 127-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Kafkas Fırkası Kumandanlığı'na - 7 Aralık 1920) kopma noktasına gelmişti (*New York Times*, December/Aralık 25, 1920, s. 5). Aralık ayının son günlerinde Bolşevikler Gürcistan'a saldırıda bulunmuşlardır. Gürcistan hükümeti tarafından bundan dolayı protesto edilmişlerdi (*Vakit*, 29 Kânunuevvel 1336/Aralık 1920, n. 1097, s.1). Gürcistan'da Bolşeviklerin tehditlerine karşı askerî önlemlerini artırmışlardı (*Echo Batuma*, Yanvar/Ocak 11, 1921, n. 155, s. 2). 1897, 1898, 1999 ve 1900 doğumlular askere çağrılmışlardı (*Slovo*, Fevral/Şubat 9, 1921, n. 30, s. 2). Bunun dışında Bolşevik propagandaları sonucunda isyan eden Gürcü birlikleri Batum'da büyük bir karışıklığa neden olmuşlardır (*The Times*, December/Aralık 28, 1920, n. 42603, s. 7). Bir süre sonra ise Batum'daki durum sakinleşmişti (NA, FO, 371/ 6271, n. E1627/56/58, s. 168-167. Captain H.O.Reinold (H.M.S. Ceres- Batum) to the Senior Naval Officer (İstanbul) (1 Ocak 1921); *Vakit*, 16 Kânunusani/Ocak 1921, n. 1115, s. 1; *The Times*, December/Aralık 29, Aralık 1920, n. 42604, s. 7). Fakat Ocak ayından itibaren, İngilizlerin bütün uğraşlarına rağmen Gürcistan için şartlar hiçbir zaman iyi olmayacaktı.

² 10 Aralık ve 8 Ocak tarihlerinde Ermenistan Sovyet hükümeti Gümrü Antlaşması'nı tanımadığını Ankara hükümetine iletmesine rağmen, Ankara bu iki başvuruyu da kabul etmemişti (Yerasimos, 2000:200). Çünkü Türkiye'den Gümrü ve Kars'ın tahliye edilmesini istemişti (*Vakit*, 27 Kânunusani 1337/Ocak 1921, n. 1126, s. 1). Sovyet Ermenistan aynı şekilde 7 Şubat tarihinde de Ankara hükümetine başvurmuşsa da yine bir netice çıkmamıştı (*Vakit*, 20 Şubat 1337/1921, n. 1150, s. 1). Ankara hükümeti ise Kars ve havalisini Türkiye'ye iltihak kararı almıştı. Bu nedenle bu bölgelerde TBMM'de mebus seçiminin yapılması gündeme gelmişti. Heyet-i Vekile'de 17 Ocak 1921'de alınan karara göre mebus seçiminin nüfusa göre yapılmasına karar verilmiştir (BCA, 30.18.1.1/ 2.28.10. 17 Ocak 1921)

468)¹. Böylece Ermenistan Moskova’da yapılacak müzakerelere katılmayacağı gibi diğer Kafkasya cumhuriyetleri de katılmayacaklardı. Yani müzakereler Türkiye ve Sovyet Rusya arasında cerayan edecekti.

Mdivani’den güvence alan Türk heyeti 16 Ocak 1921’de Kars’tan hareket ederek², 17 Ocak akşamı Tiflis’e varmıştı (Tengirşenk, 1967:208). Burada Türk heyeti, 18 Ocak 1921’de Gürcistan Dışişleri Bakanı Ramişvili, 20 Ocak’ta da Başbakan Jordanya ile görüşmüştü. Bu iki görüşmede de ana gündem maddesi, bir Kafkas Konfederasyonu’nun kurulması meselesiydi. İngilizler tarafından dillendirilen bu projede, Bolşevik tehlikesine karşı Türkiye’nin de desteği ile Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan hatta Dağıstan’dan oluşan bir konfederasyon gündeme getirilmişti. Bunun ilk aşaması da Gürcistan ile bir antlaşma imzalanmasıydı. Her iki Gürcü devlet adamı da Türk heyetine karşı bunun için çaba sarf etmişlerdi. Fakat Ankara’dan Gürcülerle görüşme konusunda herhangi bir talimat gelmemesi üzerine 27 Ocak 1921’de Bakû’ye doğru yola çıkan heyet, 29 Ocak’ta bu şehre gelmişti. Heyet, Buradaki yetkililerle görüştüktan sonra 6 Şubat’ta hareket etmiş ve 18 Şubat’ta Moskova’ya varmıştı (Tengirşenk, 1967:208-215).

Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ilişkiler bir düzene girerken, Bolşeviklerin Azerbaycan’dan sonra Ermenistan’ı da Sovyetleştirmesi ve Kırım’da Wrangel’i bozguna uğratmaları üzerine, İtilaf devletleri Kafkasya’da yine politika değişikliğine gitmişlerdi. İlk önce 27 Ocak 1921’de tek Sovyet olmayan cumhuriyetin, yani Gürcistan’ın hukukî (*de jure*) bağımsızlığını tanımışlar ve bu devletin Milletler Cemiyeti’ne başvurusunu kabul etmişlerdi³. Böylece Gürcistan Bolşeviklerle daha iyi mücadele edebilirdi. Fakat bunun yeterli olmadığını gören İtilaf devletleri, daha önceleri gündeme getirdikleri Kafkas Konfederasyonu meselesini tekrar gündeme getirmişlerdi. Bu kez Türkiye de bu projenin bir parçası olacaktı.

¹ Bu arada bir Ermeni Bolşevik heyeti Ankara’ya gelmişti. Mustafa Kemal Paşa, Ermenistan’ın hukuka aykırı olmayan bütün meşru isteklerinin tatbik edileceğini bu heyete bildirmişti (*Vakit*, 14 Kânunusani 1337/Ocak 1921, n. 1113, s. 1).

² Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 1969:853. Heyetin Kars’tan ayrılışını Yusuf Kemal Bey, “*Vatan Hizmetinde*” adlı kitabında “15 Ocak Pazar günü Kars’tan yola çıktık” şeklinde yazmıştı (Tengirşenk, 1967:2008). Fakat 15 Ocak Cumartesi günüydü. Yani Pazar günü 16 Ocak idi. Dolayısıyla, Kazım Karabekir’in belirttiği 16 Ocak tarihi doğru olmalıdır.

³ *The Times*, January/Ocak 29, 1921, n. 42631, s. 9; BOA, NGG, 352077 (Ekim 1921); *Vakit*, 31 Kânunusani/Ocak 1921, n. 1130, s. 1. 31 Ocak’ta Batum’da Gürcistan’ın hukukî bağımsızlığını kutlamak için resmî bir tören yapılmıştır (*Slovo*, Fevral/Şubat 6, 1921, n. 28, s. 3).

İtilaf devletleri gelişen şartlar çerçevesinde¹ Kafkas Konfederasyonu meselesini ve Sevr Antlaşması'nı yumuşatmak üzere tekrar görüşmek için 21 Şubat 1921'de başlamak üzere Londra'da bir konferans yapmayı planlamışlardı (DBFP, c. XVII, 1970:37). İtilaf devletleri, 26 Ocak'ta İstanbul hükümetini konferansa davet ederlerken, İstanbul hükümetinin heyetinde Ankara temsilcisinin de bulunmasını istemişlerdi. Tevfik Paşa da bu daveti Mustafa Kemal Paşa'ya iletmişti (Tansel, c. IV, 1973, 35)². Ankara hükümetinin temsil edilmesine izin verilmesinin nedeni, doğuda Ermeni harekâtı başarısının yanında, bir de batıda 10 Ocak 1920'de İnönü savaşında Yunanlıların mağlup edilmesiydi. Ancak Mustafa Kemal Paşa, eğer Ankara hükümetinin Londra Konferansı'na katılmasını istiyorlarsa doğrudan davet edilmesi gerektiğini bildirmişti. Bu arada “zamandan istifade maksadıyla” Bekir Sami Bey Londra'ya gidecek heyete başkan seçilerek konferansa katılmak üzere gönderilmişti. Roma'ya gelen heyet, İtalya Dışişleri Bakanı Sforza vasıtasıyla Londra Konferansı'na resmen davet edilmiş ve buradan ayrılarak Londra'ya ulaşmıştı (Atatürk, 1989:379-380, 384). Londra Konferansı'na giden heyete verilen talimat “Misak-ı Millî” dairesindeydi (HTVD, 1965, sayı: 54, belge no: 1247).

Londra Konferansı'nda Kafkasya Konfederasyonu meselesi gündemi meşgul edecekti. İtilaf devletleri için Bolşeviklere karşı bir set kurulma düşüncesi vardı. Fakat Kafkasya meselesi, gelişen olaylar neticesinde gittikçe Batum meselesine dönüşürken, sed meselesi de Kafkasya'dan Türkiye'ye kaymıştı. Bu seddin de iki önemli noktası vardı; Boğazlar ve Musul petroleri. Fakat İngilizlerin Kafkasya ile ilgileri petrol olgusu nedeniyle sona ermeyecekti. Kafkasya'yı elinde tutamasa da petrol ihracını kontrol edebilirdi. Petrol ihracı için de yine Batum ön plana çıkmaktaydı. Batum ise şu anda Bolşevikler karşısında günleri sayılı olan Menşevik Gürcülerin elindeydi. İtilaf devletleri, Bolşeviklerin yerine Ankara hükümetinin Batum'u almasını tercih etmekteydiler. Bu nedenle İtilaf devletleri “bir defaya mahsus olmak üzere Misak-ı Millî'nin ateşli bir savunucusu” olacaklardı. Londra Konferansı'nın gündemdeki

¹ Değişen şartlar şu şekildeydi: Yunanistanda Eleftherios Venizelos'un iktidardan düşmesi; Ermenistan'da Sovyet idaresinin tesisi; Ermenilerin Türkler karşısında yenilgiye uğramaları; Türklerin Kilikya'da Fransızlara karşı başarılar elde etmesi; Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ilişkilerin gelişmesiydi.

² Batum'da yayınlanan *Echo Batuma* gazetesi de, İtilaf devletleri ile Ankara hükümeti arasında ilişkilerin başlaması üzerine Anadolu'da Rusya'ya karşı bir soğuma olduğunu yazmaktaydı (*Echo Batuma*, Yanvar/Ocak 12, 1921, n. 156, s. 2).

maddelerinden birisi de Batum sorunu olacak ve Bekir Sami Bey Londra ve Paris'te Kafkas Konfederasyonu ile ilgili faaliyetlerini sürdürecekti. Sovyet Rusya ise bir taraftan Ankara ile hemen anlaşma yapmaya çalışırken diğer taraftan da Gürcistan'ı Bolşevikleştirmek için çaba harcayacaktı (Yerasimos, 2000:203-204).

Ankara hükümeti Londra'ya heyetin gönderilmesine karar verirken Moskova'yı da durumdan haberdar etmeyi ihmal etmemişti. Bu amaçla 30 Ocak 1921'de Ahmet Muhtar Bey, Çiçerin'e bir nota göndermişti (DVP, c. III, belge 259, s. 469-70). Aynı şekilde 8 Şubat'ta da Çiçerin, Bekir Sami Bey'e Sovyet Rusya-İngiltere ilişkileri ile alakalı bir nota vermişti (DVP, c. III, belge 290, s. 512-513). Bu suretle iki devlet birbirlerine karşı açık olmaya özen göstermişlerdir.

Bu arada Gürcistan Ankara'ya bir heyet göndermişti. Bunun amacı, daha önce de belirtildiği gibi Rusya'ya karşı daha etkili bir şekilde savaşabilmek için Ermenistan, Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcistan'ın da dâhil olduğu bir Kafkas Konfederasyonu'na Türkiye'nin de dâhil edilmesini sağlamaktı (*Vakit*, 27 Kânunusani 1337/Ocak 1921, n. 1126, s. 1). Beş kişiden oluşan Gürcü heyeti içerisinde Ankara Gürcistan Elçisi Simon Mdivani de bulunmaktaydı¹. Bu arada TBMM'nin 14 Ocak 1921 tarihli toplantısında Gürcistan'ın bağımsızlığını hukuken tanımıştı². Böylece Türkiye-Gürcistan ilişkileri de normalleşme sürecine girmişti.

İtilaf devletleri Kafkasya için konfederasyon çalışmalarını sürdürürken, Sovyet Rusya bölgede Bolşevikleşmeyen tek cumhuriyeti de Bolşevikleştirmek için faaliyetlerini artırmıştı. 1920 Aralık ayında Bukharin ve Dzerjinsky, Halk Komiserleri Meclisi'nde Gürcistan'a savaş açılmasını isterlerken “Gürcistan fethedilene kadar Maverâ-yı Kafkasya kazanılmıştır diyemeyiz. Gürcistan'ın devrilmesi Bolşeviklerin Kafkasya'daki kuruluşunu politik ve stratejik olarak tamamlayacaktır ve doğudaki konumlarını güçlendirecektir” şeklinde cümleler kurmaktaydılar. Bu durumun Ankara hükümeti ve Avrupa ile olan ilişkilere zarar vereceğini belirten Lenin ise, o zaman için Kafkasya'da savaş değil barış istediğini açıklamıştı³. Fakat şimdi durum değişmiş, Türkler

¹ Simon Mdivani, Sovyet Rusya Ankara Elçisi Budu Mdivani'nin kardeşi olup (Gönlübol, 1990:20), 5 Şubat'ta Ankara'ya gelmiş ve Mustafa Kemal Paşa'ya 8 Şubat'ta itimatnamesini sunmuştu (Sürmeli, 2001:618).

² BCA., 30.10.0.0/ 250.690.1., lef: 2 (6 Şubat 1921).

³ NA, FO, 371/ 6271, E3214/56/58, *Report on the Caucasus from İstanbul* (24 Şubat 1921). Bülent Gökay, Lenin'in bu tereddüdünü iki nedene bağlamaktadır. Birincisi, batı devletleriyle yeni başlayan

Kafkasya'da etkin konuma gelmişlerdi. İtilaf devletleri Gürcüler ve Türkiye ile antlaşma yapmak istiyorlardı ve üstelik Kafkas Konfederasyonu oluşturulması fikri de ortaya çıkmıştı. Bu gibi nedenlerden dolayı Bolşevikler Gürcistan üzerinde baskı uygulamaya başlamış ve zamanla Bolşevik-Gürcü ilişkileri gerginleşmişti¹. Sonunda Bolşevikler 11 Şubat 1921'de Ermenistan sınırından Borçalı istikametinde², 15 Şubat'ta

İlişkilerin kötüleşmemesi, diğeri de zaten Ermenistan savaşından sonra ilişkilerin kopma noktasına geldiği Türkiye ile daha kötü bir duruma gelmesiydi (Gökay, 1998:111). Yani Lenin Batıdan ve Türkiye'den çekinmekteydi.

¹ Gürcistan'da bütün şehirlerde Bolşevik propagandalar yapılmaktaydı. Bolşevikler Sovyet Azerbaycanı hududunda Gürcistan sınırına asker yığarlarken, Bakû'deki bütün Gürcüleri tutuklayarak bunlardan bir kısmını Arkangel esir kampına göndermişler ve kalanları da kurşuna dizmişlerdi. Bu durumdan haberdar olan Gürcistan hükümeti ise Bakû'den Tiflis'e gelen bütün komünistleri tutuklamışlardı. Bolşevikler bunun üzerine Gürcülere bir nota göndererek tutukladığı Bolşevikleri serbest bırakmadıkça gazyağı, buğday ve diğer maddelerin Gürcistan'a girişini yasakladığını bildirmişti (*Vakit*, 18 Kânunusani/Ocak 1921, n. 1117, s. 1). Bunun dışında, Bolşevikler Kafkasya'daki birliklerini takviye etmek için Litvanya'da bulunan Kızıl askerlerden bir kısmını bu bölgeye sevk etmekteydiler (*Vakit*, 16 Kânunusani 1337/Ocak 1921, n. 1115, s. 1; *Vakit*, 14 Kânunusani 1337/Ocak 1921, n. 1113, s. 1). Bu arada, Litvanya cephesinde 60.000 Bolşevik askerinin olduğunu hatırlatmakta fayda vardır (*Los Angeles Times*, December/Aralık 29, 1920, s. 16). Sovyet Azerbaycanı hükümeti ayrıca, 31 Ocak 1921 tarihli *Le Montognard Independent* gazetesinin haberine göre, Azerbaycan kızıl ordusunu oluşturmak için 20-25 yaş aralığı gençleri seferber etmişti. Troçki de bir açıklama yaparak Kafkasya'daki bir savaşa hazır olunmasını ilan etmişti. Artık savaş kaçınılmaz bir hale gelmişti. Nitekim Gürcistan Azerbaycan sınırında ufak tefek çarpışmalar bile başlamıştı. Bolşeviklerin bu şekilde tazyikleri sonucunda Batum'u savunmak için 18-55 yaş arası kişilerin milliyetine bakılmaksızın, 8-11 Şubat arasında seferberliğe alınacağı ilan edilmişti. İşçiler, yabancı misyon işçileri ve devrimciler bundan muaf tutulmuştu (NA, FO, 371/ 6272, E4023/116/58, Enclosure HMS Calypso (Batum) - 11 Şubat 1921). Bunun dışında Sovyet Ermenistanı da Gürcistan ile ticari münasebeti kesmişti. Moskova hükümeti daha önce imzaladığı anlaşmaya aykırı olarak Tiflis'e petrol göndermeyeceğini açıklamıştı. Gürcistan hükümeti de karşılık olarak Sovyetlere ait malları müsadere etmişti (*Vakit*, 26 Kânunusani 1337/Ocak 1921, n. 1125, s. 1 Gürcistan hükümeti de Sovyet Azerbaycanı'na bir nota göndererek eğer 14 Kasım 1920 antlaşmasına göre, petrol göndermezse savaş açacaklarını bildirmişlerdi (*The Times*, January/Ocak 29, 1921, n. 42631, s. 9). Ayrıca, Gürcüler Sovyet Rusya'yadan da şu isteklerde bulunmuşlardır: 1) Gürcistan'ın bağımsızlığına zarar vermek isteyen ve Gürcü olmayan kışkırtıcıların serbest kalmasına çalışan komünistlerin yasal olarak varlığının kabul edilmemesi; 2) Gürcü petrol trenleri döndüğünde el konulan Bolşevik eşyaların bırakılması; 3) Batum'daki Denizciler Sendikası'nın kırmızı bayrak çekme hakkının olmaması; 4) Erzak trenlerinin Ermenistan'a gidebilmesi ancak Gürcü petrol trenleri dönene kadar hiçbir petrol treninin gidememesi; 5) Tiflis'teki Bolşevik misyonun diğer yabancı misyonlar gibi görülmesi; 6) Bolşevikler, elçilerinin Ermenistan-Gürcistan sınırında (her iki tarafta eşit temsil için) bulunmasını istemektedir. Gürcistan Ermenistan'ın Rusya'nın bir parçası olup olmadığını sormaktadır, eğer parçası ise bu öneriyi kabul etmekte, eğer bağımsızsa etmemektedir (NA, FO, 371/ 6272, E4023/116/58, HMS Calypso (Batum) to C in C (Akdeniz) - 11 Şubat 1921).

² ATASE, İSH, K: 922, G: 154, B: 154-2, 10, Fırka Kumandanlığı'na-Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan alınan malumat (22 Şubat 1921); *New York Times*, February/Şubat 20, 1921, s. 3; *Vakit*, 20 Şubat 1337/1921, n. 1150, s. 1; *The Hartford*, February/Şubat 20, 1921, s.1; *İleri*, 8 Mart 1921, n. 1117, s. 1. Gürcüler, tarafsız bölge olarak anılan bu bölgeyi Türk-Ermeni savaşı sırasında işgal etmişlerdi (*Vakit*, 23 Şubat 1337/1921, n. 1153, s. 1; *The Times*, December/Aralık 4, 1920, n. 42585, s. 9). Sovyet Rusya, bu bölgeden Gürcülerin çekilmesi için ultimatom vermişti (*Vakit*, 26 Kânunusani 1337/Ocak 1921, n. 1125, s. 1). *The Times* gazetesi de Gürcülerin Borçalı bölgesini tahliye etmemeleri üzerine Bolşevik ordularının Gürcistan'a saldırdıklarını yazmaktaydı (*The Times*, February/Şubat 21, 1921, n. 42650, s. 9). Bu savaşta Ermeniler Tiflis istikametinde Gürcü hududundan yaklaşık 15 km kadar içeriye ilerlemişlerdi. Gürcüler bunun üzerine Batum'da bulunan birliği Tiflis istikametine sevk etmişlerdi (ATASE, İSH, K: 571, G: 40, B: 40-1, 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey'den Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne - Şubat 1921).

da Azerbaycan sınırından Poyli ve Kızılköprü istikametinde Gürcistan'a saldırmışlar¹, 16 Şubat'ta Gürcü sınırını geçmişlerdi (Gökay, 1996:69). Bolşeviklerin iki koldan saldırısı karşısında Gürcistan eli silah tutan bütün herkesi silâhına çağırmişti (*Vakit*, 23 Şubat 1337/1921, n. 1153, s. 1). Bu arada Bolşevikler 18 Şubat 1921'de Erivan Sovyeti'nin devrildiği haberini alınca biraz duraksamışlar (*İleri*, 8 Mart 1337/1921, n. 1117, s. 1), fakat bu duraksama kısa sürmüş, 19 Şubat 1921'de Tiflis üzerine tekrar saldırıya geçen Bolşevik orduları², sonunda 25 Şubat'ta Tiflis'e girmişlerdi³. Sonunda Gürcü hükümeti şehri terk etmiş⁴, şehirdeki halk da büyük kalabalıklar halinde Batum'a gitmişlerdi (*Vakit*, 3 Mart 1337/1921, n. 1161, s. 1). Tiflis'in işgali ile Gürcistan'da büyük bir anarşi başlamıştı (*Vakit*, 6 Mart 1337/1921, n. 1164, s. 2). Gürcistan Bolşevikler karşısındaki bu güç durumdan kurtulabilecek miydi? Türkiye bu durumda ne yapacaktı? Gürcistan'a yardım mı edecek yoksa onun bu güç durumundan yararlanacak mıydı?

6.2.4. Türkiye'nin Ardahan ve Artvin'i Ele Geçirmesi

Türkiye'nin Londra Konferansı'na davet edilmesiyle gündemi daha fazla meşgul etmeye başlayan Kafkas Konfederasyonu meselesine, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa şiddetle karşı çıkmaktaydı. Ona göre Bolşeviklerle savaşa yol açacak böyle bir oluşum içerisine girmek Türkiye'nin intiharı olurdu. Tam bu sırada 16 Şubat 1921'de Ankara hükümetinin Gürcistan mümessili Kazım Bey, Kazım Karabekir Paşa'ya bir telgraf göndererek, Bolşeviklerin Poyli ve Kızılköprü hattında Gürcistan'a

¹ *Vakit*, 20 Şubat 1337/1921, n. 1150, s. 1. Ankara Gürcü Elçisi Mdivani'nin *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesine daha sonra vereceği bir demeçte ortada hiçbir neden yokken Sovyet Rusya'nın Gürcistan'a saldırdığını belirtecekti. Ona göre Sovyet Ermenistanı ile antlaşma yapılmak üzereyken, Bolşeviklerin kışkırtması sonucunda savaş meydana gelmişti (*İleri*, 20 Mart 1337/1921, n. 1129, s. 4). Mdivani *Çağadamard* gazetesine yapacağı mülakatta ise 60.000 askeri silâh altına çağırıldıklarını, bunların sadece 30.000'ine silah verebildiklerini, eğer dışarıdan yardım gelmiş olsaydı ve bütün askerlere silah verilseydi durumun daha farklı olabileceğini söyleyecekti (*İleri*, 23 Nisan 1337/1921, s. 1162, s. 1).

² *İleri*, 6 Mart 1337/1921, n. 1115, s. 1; *The Times*, March/Mart 1, 1921, n. 42657, s. 11. *New York Times* gazetesi 21 Şubat 1921'de Bolşevik süvarilerinin General Budenny komutasında Tiflis'e girdiğini yazmaktaydı (*New York Times*, February/Şubat 22, 1921, s. 14).

³ NA, FO, 371/6269, E2838/55/58, H. Rumbold to Foreign Office (29 Şubat 1921); NA, FO, 371/ 6268, E2629/55/58, Colonel Stokes (Batum) to Foreign Office (25 Şubat 1921); *Christian Science Monitor*, March/Mart 4, 1921, s. 14; *Longmont Ledger*, 4 Mart 1921, s. 2; *İleri*, 2 Mart 1337/1921, n. 1111, s. 1; *Vakit*, 2 Mart 1337/1921, n. 1160, s. 1; *Vakit*, 6 Mart 1921, n. 1164, s. 2; *İleri*, 6 Mart 1337/1921, n. 1115, s. 1; *İleri*, 8 Mart 1337/1921, n. 1117, s. 1; Karabekir, c. I, 2009:731; Poidebard, 1341:95; Suhorukov, 1961:265. *Record Journal of Douglas County* Tiflis'e giren Bolşeviklerin sayısını 25.000 olarak vermektedir (*Record Journal of Douglas County*, July/Haziran 3, 1921, s. 2).

⁴ NA, FO, 371/ 6268, E2629/55/58, Colonel Stokes (Batum) to Foreign Office (25 Şubat 1921). Gürcü hükümeti Kutayis'e doğru çekilmişti (APEB, 1998:661-889).

saldırdığını ve güç durumunda kalan Gürcülerin Türkiye'nin himayesi ve müdahalesiyle Bolşeviklerin durdurulmasını talep ettiklerini belirtmiş ve Şark Cephesi Kumandanlığı'nın bu konuda mesuliyet almasını istemişti. Kazım Karabekir Paşa, Kazım Bey'in Kafkasya'daki olayları çözemediğini düşünürken, bu kez Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'dan doğuya doğru harekât için hazır olunmasını istemişti. Şark Cephesi Kumandanı *İstiklal Harbimiz* adlı hatıratında bu duruma oldukça şaşırıldığını belirterek, “şark ahvali hakkında Ankara'nın hâlâ malûmattar olmadığını” yazarak, Ankara hükümetinin politikasını eleştirmektedir. Ona göre Bolşeviklerle savaşmak değil anlaşmak lazımdı, çünkü Bolşevikler yenilirse İtilaf devletleri tarafından tam bir kuşatma içinde olunacaktı (Karabekir, 1969:863). Kazım Karabekir Paşa, açıkça Gürcistan'ın bu zor durumundan yararlanılmasını istemekteydi.

Kazım Karabekir Paşa, Bolşevikleri endişelendirmeden “Türk hukukunu” korumak için Artvin ve Ardahan bölgesinde bir kısım tedbirler almıştı¹. Batum'un dışında Artvin ve Ardahan'ın işgalini kapsayan bu tedbirleri Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne 17 Şubat 1920'de göndererek, bu mahallerin işgali için izin isteyen Kazım Karabekir Paşa², aynı gün 3.³, 9. ve 12. Kafkas Fırkaları'na, 8. Alay Kumandanlığı'na ve Kars Mevki-i

¹ Bu tedbirler şunlardı: a) Gümrü mıntıkasında bulunan 15. Süvari Alayı'nın Zaruşad mıntıkasına gelmesi emredilmiştir. İcap ederse bu alay Zaruşad'ı işgal edecektir; b) 12. Fırka'dan 36. Alay'ın Kars'ın kuzeyindeki Cilavuz mıntıkasına gelmesi emredilmiştir. Halen Kars'ta 8. Alay emrinde bulunan bir süvari bölüğüyle bir cebel taburu da 36. Alay'a ilhak edilecektir. Süvari alayı ile 36. Alay 22 Şubat 1921'da emir alınan mahallere gelmiş olacaktıdır; c) 11. Fırka'dan 18. Alay karargâhıyla bir taburu Kağızman'dan Kars'a gelmektedir. Bu alayın Kağızman'da bulunan diğer bir taburu ile 11. Fırka'dan 2 toplu bir kudretli cebel bataryasının da Kars'a gelmesi emredilmiştir. 8. Alay ile 18. Alay'ın iki taburu ve bir cebel bataryasından ibaret kuvvet Kars'ta şimdilik ihtiyat olarak kalacaktır; d) Lüzumlu görülür ve yollar müsait olursa sahilde 13. Fırka'dan bir tabur kadar bir kuvvetle Artvin'e gönderilecektir; e) Kaymakam Cavit Bey kumandasında mürettep bir fırka karargâhı teşkil edilerek süvari alayı ile 36., 8. ve 18. alaylar bu fırka emrine verilecektir; f) Bu kıtaat işgal edecekleri mıntıkada yapacakları teşkilatta takviye edileceklerdir; g) Ahılkelek'in de işgaline TBMM'ce karar verildiği takdirde 9. Süvari Fırkası gönderilecektir (ATASE, İSH, K: 1252, G: 54, B: 54-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne - 17 Şubat 1921)

² ATASE, İSH, K: 1252, G: 54, B: 54-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (17 Şubat 1921).

³ Kazım Karabekir Paşa, 3. Kafkas Fırkasına gönderdiği telgrafla Artvin'in işgal edilmesi gerektiği takdirde 11. Alay'dan Artvin'e hangi yoldan ne kadar kıta sevk edileceğinin ve bu vazifenin topsuz olup olmayacağını sormuştu (ATASE, İSH, K: 1252, G: 87, B: 87-3, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (17 Şubat 1921). 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Rüşti Bey, Kazım Karabekir Paşa'ya cevap olarak gönderdiği telgrafta Artvin'e piyade ve cebel toplarının üç yoldan gönderilebileceğini bildirmişti. Bu yollar şu şekildedir. a) Bayburt'tan Çoruh vadisini takiben İspir-Artvin yolundan Bayburt'taki 11. Alay'ın 2. Taburu ve kudretli cebel bataryası sevk olunabilir; b) Arvahi-Murgul-Artvin yolundan Rize'deki 11. Alay'ın 1. Taburu ile 4 toplu şınayder bataryası gönderilebilir ve c) Hopa-Borçka-Artvin yolundan Hopa'daki hudut taburu sevk edilebilir. Rüşti Bey ayrıca, Artvin'in işgali için Hopa Hudut Taburu'nun Borçka'yı işgal etmesini ve Çoruh'a kadar olan mıntıkayı emniyet altına almasını, bunun dışında Bayburt'taki batarya ve taburların İspir yolu ile

Müstahkemi'ne gönderdiği telgrafla olası bir harekâta hazırlanılmasını istemişti¹. Görüldüğü üzere Artvin ve Ardahan'ın işgali için Şark Cephesi Kumandanı insiyatif almıştı ve Kazım Karabekir Paşa'nın yaptığı bu hazırlıklar adeta Ankara hükümetini Ardahan ve Artvin'in işgali için zorlamaktaydı. Ankara hükümeti ise Kazım Karabekir'in önerisini temkinli karşılamıştı ve Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, 18 Şubat'ta Çiçerin'e gönderdiği bir notayla Moskova hükümetinin bu işgaller konusunda ne düşündüğünü öğrenmek istemişti (Yerasimos, 2000:205).

Türkiye'nin Gürcistan'a askerî müdahalesinin tartışıldığı bu zamanda 18 Şubat 1921'de Ermenistan'da Taşnaklar bir ihtilal çıkararak Bolşevik hükümetini düşürmüşler ve Taşnak hükümetini ilan etmişlerdi². Yani aslında şartlar Bolşeviklere karşı savaş ilan etmek için müsait bir hale gelmişti. Fakat bu ortamda bile Kazım Karabekir Paşa bunun düşünülmemesi gerektiğini savunmaktaydı (Karabekir, 1969:864).

19 Şubat 1921'de Sovyet Rusya tekrar Gürcistan'a karşı saldırıya geçmişti. Ankara hükümeti Kazım Karabekir Paşa'yı haklı görerek, Gürcülere yardım etmek yerine bu fırsattan yararlanmayı düşünmüş ve 20/21 gecesi Ahmed Muhtar Bey, Gürcistan'ın Ankara hükümeti nezdindeki elçisi Simon Mdivani ile görüşerek Ardahan ve Artvin'in tahliye edilmesini talep etmişti. Mdivani de aynı gece Gürcü Dışişleri Bakanı'na Türkiye'nin taleplerini iletmış ve 12 saat içerisinde bir cevap verilmesini istemişti

Artvin'e gönderilmesini talep etmişti (ATASE, İSH, K: 1252, G: 87, B: 87-4, 3. Fırka Kumandanlığı'ndan Şark Cephesi Kumandanlığı'na - 19 Şubat 1921).

¹ Şark Cephesi Kumandanı, 9. ve 12. Fırka, 8. Alay Kumandanlıklarına ve Kars Mevkii Müstahkemi'ne gönderdiği telgrafla bu birliklerden şunları istemişti: 1) 12. Fırka'dan 36. Alay Kars kuzeyindeki Cilavuz köyüne gidecek ve o mntıkada ikamete geçecektir. Bu alayın Cilavuz'a varmasında Kars'ta 8. Alay emrinde bulunan bir süvari bölüğü ile bir topçu bataryası da 36. Alay'a iltihak edecek ve bu alay emrinde bulunacaktır. 36. Alay Cilavuz'a vardıktan sonra cepheden emir alacaktır; 2) 15. Süvari Alayı'nın Zarşudad ve 36. Alay'ın Cilavuz mntıkasına varmalarından sonra 8. Alay'ın Gürcü hududuna karşı olan kıtaları, bu alaylar tarafından değiştirilecek ve hududun muhafazası bu alaylar tarafından temin olunacaktır (ATASE, İSH, K: 1252, G: 55, B: 55-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 9. Fırka Kumandanlığı'na / 12. Fırka Kumandanlığı'na / 8. Alay Kumandanlığı'na / Kars Mevkii Müstahkemi'ne - 17 Şubat 1921).

² BCA, 30.10.0.0/ 250.689.1, lef: 3 (23 Mart 1921); *İleri*, 2 Mart 1337/1921, n. 1111, s. 1; *İleri*, 8 Mart 1337/1921, n. 1117, s. 1; *Vakit*, 23 Şubat 1337/1921, n. 1153, s. 1; *Longmont Ledger*, 4 Mart 1921, s. 2; Karabekir, c. I, 2009:730. *The Times* gazetesi Taşnak darbesinin 19 Şubat'ta gerçekleştirildiğini aktarmaktadır (*The Times*, February/Şubat 23, 1920, n. 42341, s. 13). *Echo Batuma* gazetesi Ocak ayında Kızılların Ermenistan'da çok fazla birlik bırakmadıklarını yazmaktaydı (*Echo Batuma*, Yanvar/Ocak 7, 1921, n. 154, s. 3). Yani Taşnakların ihtilal yapmaları normaldi. Bolşevik liderler ve taraftarları ihtilalden sonra Şahtahtı'ya doğru kaçmışlardı. Eski başbakan Ohancaniyan ve arkadaşları hapisneden kurtarılmışlar ve Bolşeviklerin düşmesinden sonra eski kabine yeniden kurulmuştur (*İleri*, 5 Mart 1337/1921, n. 1114, s. 2).

(Sürmeli, 2001:637-638). Böylece Ankara hükümeti Artvin ve Ardahan'ın işgali için büyük bir adım atmıştı.

TBMM Hükümeti Hariciye Vekâleti tarafından Gürcü Dışişleri Bakanlığına nota verildikten sonra, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa, 21 Şubat'ta (Karabekir, 1969:866) Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği yazıda, Ardahan ve Artvin'i 22 Şubat'ta işgale başlamak üzere hazırlıkların yapılmasını, Ahılkelek'in şimdilik işgal edilmeyeceğini, Batum'da ise daha sonra halkoylamasına başvurulacağını bildirmiş ve bütün bu meselelerin Gürcistan Cumhuriyeti'ne bildirildiğini söylemişti (TİH, c. III, 1995:242). Kazım Karabekir Paşa bu talimat üzerine Gürcülere haber göndererek, Ardahan ve Artvin'in işgal edileceğini bildirirken (Karabekir, 1969:866), cephedeki hazırlıkları da artırmıştı¹. Sovyet Rusya'dan gelebilecek tepkileri azaltmak için de, Sovyet Rusya ve Gürcistan arasındaki savaşta Türkiye'nin hudut ve hukukuna bir saldırı olmadığı müddetçe tarafsız kalınacağı ilan edilmişti². Yani Türkiye, Gürcistan ile yapılması muhtemel savaşta Sovyet Rusya'nın tarafsız olmasını istemişti.

Ankara'da Artvin ve Ardahan'ın işgali için görüşmeler devam ederken, 21/22 Şubat gecesi Meclis'te alınan nihaî kararda, Ardahan ve Artvin'in Türk ordusu tarafından kesin olarak işgal edilmesine; ayrıca, Batum konusunun şimdilik işgalden vazgeçilerek ileride halkoylamasıyla çözüleceğine ve eğer Gürcüler Türk ordusuna silahla karşılık verirlerse Ahılkelek'in de işgal edilmesine karar verilmişti (Özder, 1971:221-22). Konuyla ilgili olarak Ankara hükümetinin Gürcü Elçisi Mdivani'ye verdiği notanın cevabı beklenmekteydi. Fakat verilen sürenin dolmasına rağmen, Gürcü elçisinden herhangi cevap gelmemişti. Bunun üzerine Ahmed Muhtar Bey, 22 Şubat 1921'de Mdivani'ye,

“20-21 Şubat'ta yapılan müzakere neticesinde 21 Şubat'a kadar cevap vereceğinizi bildirmenize rağmen henüz bir cevap gelmedi. Bugünkü celsede Ankara BMM hükümeti kararlarına göre hükümetimiz 23 Şubat 1921 tarihinden itibaren Ardahan ve Artvin kazalarını ihtiva eden Ardahan sancağını tekrar idaresi altına almak için gerekli tedbirleri alacaktır. Ankara BMM hükümeti Gürcistan hükümeti ile harbe girişmek arzusunda olmadığından yukarıda bahsedilen mıntıkanın 23 Şubat tarihinden evvel tahliyesi ile Türkiye'ye iadesi, dostluğun devamı için gereklidir. Eğer cevap alınmazsa bu karar tatbik edilecektir” (TBMMZC, c. VIII, 1945:424; *Vakit*, 6 Mart 1337/1921, n. 1164, s. 1).

¹ Kazım Karabekir Paşa, Ardahan ve Artvin'in işgali için, 21 Şubat 1921'de Kars'ta bulunan 8. Alay'dan bir taburun Zaruşad'a, iki taburlu süvari bölüğü ve bir bataryanın Cilavuz'a ve 15. Süvari Alayı'nın da Güllübulak'a hareket etmesini emretti (TİH, c. III, 1995:242).

² ATASE, İSH, K: 922, G: 154, B: 154-2, 10. Fırka Kumandanlığı'na (22 Şubat 1921).

şeklinde bir nota göndererek, Ardahan ve Artvin'in işgali konusunda kararlı olduğunu göstermiştir. Heyet-i Vekile Reisi ve Müdaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa, 22 Şubat 1920'de Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya bir telgraf göndererek, Ardahan ve Artvin'in 23 Şubat 1920'de işgal edilmesi emrini vermişti (Özder, 1971:221-22). Kazım Karabekir Paşa da 9. Fırka'nın, tek mil kuvveti ile 23 Şubat 1921 sabahı harekete geçecek şekilde hazırlıklarını tamamlamasını emretmişti¹.

Türkiye'nin notasına Gürcistan'dan henüz bir cevap gelmemesi üzerine² TBMM hükümeti 23 Şubat'ta Mdivani'ye bir nota daha göndermişti. Notada Ankara hükümeti, notasına Gürcistan'dan henüz bir cevap gelmediği için Ardahan ve Artvin'in işgali için Şark Cephesi Kumandanı'na emir verildiğini bildirmişti (*Vakit*, 6 Mart 1337/1921, n. 1164, s. 1; İncesu, 1927:108-112). Türkiye'nin bu tazyiki karşısında, Gürcistan için çıkar bir yol kalmamış ve Gürcüler cevap vermek zorunda kalmışlardı. Nitekim Gürcistan Hariciye Vekili Pazarumuli imzasıyla 22 Şubat günü gönderilen nota, Ankara hükümetinin 22 Şubat tarihli notasına bir cevaptı. Bu nota, Gürcü elçisi Mdivani tarafından 23 Şubat saat 12.05'de alınmıştı ve TBMM'ye iletmek üzere şu hususları içermekteydi:

“Aralarında dostane münasebetler bulunan Ankara hükümetinin Gürcistan hükümetine vaki olan teklifleri, Gürcistan hükümetince büyük bir hayretle karşılanmıştır. Gürcistan hükümeti araz-i münazaa dâhil olduğu halde bütün ihtilafların barış yolu ile hallini arzu ediyordu. Şu anda da bu ümidi taşımaktadır. Gürcistan hükümeti dostluğun devamı için, ordusuna Artvin kazasını da içeren Ardahan sancağının tahliyesi emrini vermiştir. Tahliyeye 23 Şubat'ta başlanacaktır”³.

Bu suretle Türkiye'nin kararlılığı ve Bolşeviklerin Tiflis'e saldırıları neticesinde, Gürcistan Cumhuriyeti'nin Ardahan ve Artvin'i tahliyeden başka seçeneği kalmamıştı.

¹ ATASE, İSH, K: 962, G: 80, B: 80-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den 12. Fırka Kumandanlığı'na (22 Şubat 1921).

² Gürcüler bu arada yardım için İngiltere'ye başvuruda bulunmuşlardı (NA, FO, 371/ 6278,. E3029/2298/58, War Office to Foreign Office - 8 Mart 1921).

³ *Vakit*, 6 Mart 1337/1921, n. 1164, s. 1. Mdivani daha sonra Ermenice yayın yapan Çağadamard gazetesine verdiği mülakatta Ankara hükümetinin “Buraları bize terk ediniz şu şartla ki biz sonra size iade ederiz” dediğini belirttikten sonra itimat etmediği halde başka çarelerinin olmadığını belirterek Türklerin Artvin, Ardahan ve hatta Batum'u işgal etmelerine izin verdiklerini belirtecekti (*İleri*, 23 Nisan 1921, s. 1162, s. 1).

Gürcüler belirttikleri gibi, 23 Şubat 1921'de sabah saat 04.45'de¹ Ardahan ve Artvin'i tahliye etmişlerdi. Ardahan'ın idaresini bu şehirde bulunan Türk temsilcisi Hilmi Bey almıştı. Kazım Karabekir Paşa da aynı gün Okam'da* bulunan 8. Alay'a ait bir müfrezenin Ardahan'ı işgal etmesini, Zaruşad'daki müfrezenin de Zurzuna yönünde, Cilavuz bölgesindeki 2. Fırka'nın da Ardahan istikametinde ilerlemesini emretti (TİH, c. III, 1995:243). Verilen emir ile Okam'da bulunan 180 mevcudundaki müfreze 23 Şubat 1921'de Ardahan'a girmişti². Artvin'e henüz Türk kıtaatı girmemiş olmasına rağmen³, 22/23 Şubat sabahı Gürcü birlikleri tarafından tahliye edildiğinden⁴, Artvin de 23 Şubat'ta kurtarılmış sayılmıştı⁵. Böylece Kars'tan sonra Elviye-i Selâse'nin bir parçası olan Ardahan ve Artvin de Türkiye'ye dâhil olmuş oldu⁶. Kazım Karabekir Paşa da bu gelişme karşısında 23 Şubat 1921'de TBMM Riyaseti'ne bir telgraf göndererek sevincini mebuslarla paylaşmıştır⁷. Bunun yanında Paşa bir de tamim yayınlamıştı

¹ Bu bilgiyi aldığımız TİH'te 4.23 yazmaktaydı. Fakat Kazım Karabekir *İstiklal Harbimiz* adlı eserinde 4.45 yazmaktadır. Dolayısıyla saat 4.45 olarak alınmıştır (Karabekir, 1969:866).

* Merdet'in kuzeyinde bir bölge.

² ATASE, İSH, K: 618, G: 109, B: 109-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (26 Şubat 1921).

³ Artvin'e Türk birliklerinin ne zaman girdiği tartışmalı bir konudur. Adil Özder, Yenibahçeli Binbaşı Şükrü Bey komutasında birliklerin 26 Şubat 1921'de Artvin'e girdiğini yazmaktadır (Özder, 1971:227-228).

⁴ Bu olay şu şekilde gerçekleşmişti: Gürcü askerleri 22 Şubat gecesi tahliye hazırlıklarını tamamladıktan sonra sabahın erken saatlerinde Artvin ve Sirya'dan Artvin Köprübaşı'na inmişler ve buradan kayıklarla Batum'a gitmişlerdir (Özder, 1971:226-227).

⁵ Ardahan ve Artvin alındıktan sonra askerî harekât şu şekilde gelişmişti: 2. Fırka Müfrezesi'nin Zaruşad'ta bulunan taburu, 23 Şubat 1921'de hareket ile 25 Şubat 1921'de Zurzuna'yı işgal etmişti. Bunun dışında Hopa'da toplandıktan sonra Artvin'e hareketi evvelce emredilen 11. Alaydan 2. Tabur 1. Bataryası Hopa'da toplanmaktaydı. 3. Fırka Kumandanlığı'na verilen emirle bu kıtaatın toplanmasını beklemeksizin, Hopa'da mevcut taburun hemen Borçka istikametinde (nitekim, İngiliz Arşivleri, Borçka'dan Artvin'e birliklerin gönderildiğini rapor etmişti - NA, FO, 371/6269, E2887/55/58, G.H.Q (İstanbul) to War Office - 4 Mart 1921) hareketi emredilmiştir. Trabzon'dan 7. Alay'ın bir taburu da Hopa'ya sevk edilmişti (ATASE, İSH, K: 618, G: 109, B: 109-1/2, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne - 26 Şubat 1921).

⁶ *Vakit*, 4 Mart 1337/1921, n. 1162, s. 1; *İleri*, 3 Mart 1337/1921, n. 1112, s. 1; *İleri*, 4 Mart 1337/1921, n. 1113, s. 1; *İleri*, 5 Mart 1337/1921, n. 1114, s. 2; *İleri*, 6 Mart 1337/1921, n. 1115, s. 1; *The Times*, March/Mart 8, 1921, n. 42663, s. 11. 2 Mart tarihli *Vakit* gazetesinde Türk ordusunun Ardahan ve Artvin'e girme tarihi 24 Şubat olarak verilmişti (*Vakit*, 2 Mart 1337/1921, n. 1160, s. 1). Ardahan'ın Türk askerleri tarafından ele geçirilmesi üzerine, Ardahan ahalisi Kazım Karabekir Paşa'ya tebrik telgrafi göndermişti (TBMMZC, c. IX, 1945:466-467). Bunun dışında, Batum Mebusu Ahmet Fevzi Bey ve bölge ahalisi adına Şavşat Eşrafından Necip Bey tarafından Kazım Karabekir Paşa'ya teşekkür telgrafi gönderilmişti. Paşa da bu telgrafi aynen 2 Mart 1921'de TBMM'ye iletmışti. Ayrıca Türkiye'nin değişik yerlerinden TBMM'ye tebrik telgrafları gelmişti (TBMMZC, c. IX, 1954:47-48).

⁷ Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın Ankara Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne gönderdiği telgraf şu şekildeydi:

"Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne

23 Şubat 1337 sabahı Ardahan'a Osmanlı sancağı çekildi. Ardahan ahalisi askerimizi uzak mesafelerden pek parlak merasimle karşılamış ve her birerlerinin alınlarından öperek bağrularına basmışlar ve sevinçli gözyaşları dökmüşler Meclisi Millimize ve Hükümetimize hayırlı dualar

(Karabekir, 1969:866). Neticede Kars'tan sonra Ardahan ve Artvin alınmış, buralarda mülkî teşkilat için müfettişlik kurulmuş¹, ayrıca Ardahan ve Artvin kazasını da içermek üzere ayrı bir sancak teşkil edilmesine karar verilmiş ve Dâhiliye Vekâleti Ardahan'a bir mutasarrıf tayini emrini de vermişti². Ardahan ve Artvin'in Türklerin eline geçmesiyle, 26 Şubat 1921'de Şark Cephesi'nde birliklerin konuşlanmalarında bazı değişikliklere gidilmişti. Bu değişikliklerdeki amaç aslında açıkça belirtilmese de birliklerin Batum istikametine doğu kaydırılmaları meselesiydi³. Kazım Karabekir Paşa, Batum'a doğru Türk birliklerinin ilerlemesini devam ettirmesine rağmen, esasında bu şehir konusunda daha önce taşıdığı endişelerini sürdürmekteydi.

Kazım Karabekir Paşa, Bolşeviklerin Tiflis'i işgal etmeleri ve Sohum'a doğru yaklaşımlarıyla birlikte⁴, Batum'un kızılıların eline geçme tehlikesinin artması nedeniyle, Türk ordusunun Batum'u işgaline Gürcülerin ses çıkarmayacağını ya da onların kendilerinin Türkleri Batum'a davet edeceklerini düşünmekteydi. Bu nedenle Şark Cephesi Kumandanı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden Batum meselesi hakkındaki talimatın şimdiden verilmesini istemişti. Bolşeviklerin Gürcistan'da Sovyet idaresini tesis etmelerinden sonra Batum'u Ankara hükümetine sormadan işgal etmelerinin büyük bir olasılık olduğunu da ifade eden Kazım Karabekir Paşa, bunun dışında Türkiye için askerî ve iktisadî açılardan pek ehemmiyeti olmayan Batum'un

etmişlerdir. Millî birliğimizin neticesi olan bu yeni muvaffakiyetten dolayı Şark Cephesi namına muhterem Meclis-i Millimizi kemal-i hürmetle tebrik ederim. Dava-yı millimizin muvaffakiyat-ı katiye ve kâmile ile tetevvüç edeceğinden emin olarak ordumun İrade-i Milliyeyi icraya her an muntazır bulunduğunu da arz-ı ta'zimla teyit eylerim. 23 Şubat 1337. Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir" (*Vakit*, 6 Mart 1337/1921, n. 1164, s. 1; *İleri*, 4 Mart 1337/1921, n. 1113, s. 1; TBMMZC, c. VIII, 1945:435).

¹ *İleri*, 6 Mart 1337/1921, n. 1115, s. 1. Bu müfettişliğe Ali Bey atanmıştır (BCA., 30.18.1.1/ 2.39.15. 20 Mart 1921).

² *İleri*, 5 Mart 1337/1921, n. 1114, s. 2. Ayrıca, Kars ve Ardahan livalarından 5 mebus seçilmesine karar verilmiştir (BCA., 30.18.1.1/ 2.39.15 - 20 Mart 1921).

³ 2. Fırka Müfrezesi adını alan 8. Alay 2. Tabur bir cebel bataryası ve bir süvari bölüğü ile 23 Şubat 1921'de Cilavuz'dan Ardahan'a hareket etmiştir. 27 ve 28 Şubat 1921'de Ardahan'a muvasalatı muhtemeldir. 11. Fırka süvari bölüğü yarın 27 Şubat 1921 sabahı Kağızman yolu ile Kars'a doğru İğdir'dan hareket edecektir (ATASE, İSH, K: 618, G: 109, B: 109-1/2, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne - 26 Şubat 1921). *İleri* gazetesinin de aktardığına göre *Barkir* gazetesi Ardahan ve Artvin'i işgal eden erkânı harp binbaşısı Ali Rıza Bey'in kumandası altında 4.000 kişilik bir Türk kuvvetinin Batum'a doğru ilerlemekte olduğunu yazmaktaydı (*İleri*, 4 Mart 1337/1921, n. 1113, s. 1)

⁴ Bu arada *New York Times* gazetesi Türklerin ve Bolşeviklerin Batum'u elde etmek için birbirlerine düştüğünü yazmaktaydı. Gazetenin haberine göre Kazım Karabekir komutasındaki 10.000 mevcutlu Türk ordusu ile Kekker komutasındaki 25.000 mevcutlu Bolşevik ordusu Batum için çarpışacaklardı (*New York Times*, March/Mart 1, 1921, s. 3).

işgalini pek faydalı bulmadığını da belirtmişti¹. Kazım Karabekir'in bu düşüncesi aslında, Batum'un Türkiye için önemsiz olduğunu değil, mevcut şartlar karşısındaki bir hakikati göstermekteydi. O da askerî ve iktisadî bakımdan Batum'a Türkiye'den çok Sovyet Rusya'nın ihtiyacının olduğu gerçeğiydi. Bunun için İngilizlerle savaşı bile göze alan Sovyet Rusya, er geç Batum'u elde edecekti. Kazım Karabekir Paşa'ya göre Batum'u elde etmek için Türkiye'nin Bolşeviklerle bir savaşı² göze alması gerekliydi.

Bolşeviklerin Tiflis'i işgal etmeleri Türklerin de Artvin ve Ardahan'ı işgal etmeleri Batum'da bir panik havası oluşturmuştu. Tiflis şehbenderliğine atanan Fahrettin Bey, tam bu sırada 27 Şubat sabahı Batum'a gelmiş ve Batum'un Gürcü valisini ziyaret etmişti. TBMM hükümetinin Gürcistan hakkındaki dostane hissiyatını tekrar ifade eden Fahrettin Bey'e, vali cevaben, Gürcistan'ın Bolşevikler tarafından taarruza maruz kaldığı bir sırada Ankara hükümetinin Ardahan ile Artvin'i ele geçirmesinden duyulan memnuniyetsizliği ifade etmişti³. Gürcülerin endişeleri had safhaya ulaşmışken, Batum İslam Cemiyeti Artvin ve Ardahan'ın Türkler tarafından alınmasını sevinç içerisinde karşılamıştı. Diğer taraftan, İslam Cemiyeti'nin de bazı endişeleri vardı. O da Bolşeviklerin Batum'a doğru ilerlemeleriydi. 28 Şubat 1921'de Hariciye Vekâleti'ne bir telgraf çeken Cemiyet, Bolşeviklerin Batum'a girmesini önlemek için, Türkiye'nin Batum'u ilhak etmesi gerektiğini belirtmişti. Cemiyet ayrıca, Batum'da bir isyan çıkarmayı düşündüklerini bildirerek, kendilerine maddî ve manevî yardımda bulunulmasını istemişti⁴. Cemiyetin bu isteği gerçekleşecek ve Türkiye çok yakın bir süre içinde Batum'a yönelik askerî müdahalede bulunacaktı.

¹ ATASE, İSH, K: 1252, G: 61, B: 61-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (1 Mart 1921). *Longmont Ledger* gazetesi bile Bolşeviklerin, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'in 10.000 kişilik ordusu ile Batum'a girmesinden büyük bir endişe duyduğunu yazmaktaydı (*Longmont Ledger*, 4 Mart 1921, s. 2).

² Burada şu ilginç bilgiyi aktarmakta fayda vardır. Bolşevikler Tiflis'e girdiklerinde, Gürcüler bazı Bolşevikleri yakalamışlardı. Bunların arasında Sovyet Rusya'nın Tiflis elçisi Şeynman da vardı. Bu kişinin üzerinde Bolşevik orduları Tiflis'e girdiği takdirde, bu orduların Türk ordusu üzerine sürülmesini içeren Çiçerin'in bir mektubu bulunmuştu (*İleri*, 3 Mart 1337/1921, n. 1112, s. 1).

³ ATASE, İSH, K: 913, G: 53, B: 53-1, Batum'da Tiflis Şehbenderi Fahrettin Bey'den (1 Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 571, G: 131, B: 131-1, 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey'den Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne (Şubat 1921).

6.2.5. Bolşevik Tehlikesi ve Gürcistan'ın Batum, Ahıska ve Ahılkelek'i Türkiye'ye Teklifi

Tiflis'i aldıkları sırada, Karadeniz sahilinde de ilerlemelerini sürdürerek, Sohum'un hemen kuzeyine¹ kadar gelen Bolşevikler, sahilden de Batum'a doğru ilerlemeye başlamışlardı. Türkiye'nin Tiflis Temsilci Kazım Bey, 26 Şubat 1921'de Kutayis'ten Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta, Bolşeviklerin Batum'u işgal ihtimalinden bahsederek, Türk ordusunun Batum'u işgal edip etmeyeceğini sormaktaydı. Kazım Karabekir Paşa da bu durumu Ankara'ya aktarırken (Karabekir, 1969:867), aynı zamanda Kızıl Ordu Kafkas Kumandanlığı'na bir telgraf göndererek, İtilaf devletlerinin Batum'u işgal etmeleri tehlikesinden söz etmiş ve bunu önlemek için Türk ordusunun ileri harekât ihtimalinden bahsederek, Bolşeviklerin bu konudaki düşüncelerini öğrenmek istemişti. Kafkasya Kızıl Ordu Komutanı Orkonikinidze Kazım Karabekir Paşa'nın bu telgrafına tepki göstermiş ve Batum'un Türklere bırakılmayacağını ve bu meselenin, Moskova'da görüşmeleri devam eden barış müzakerelerinde çözülmesi gerektiğini belirtmişti. Bunun dışında Orkonikidze, 1 Mart 1921'de Türkleri Batum'a getirebilecek her türlü girişime karşı çıkılmasını ve acil olarak Ahıska-Batum yoluna Kızılordu birliklerinin gönderilmesini emretmişti (Yerasimos, 2000:209). Türkler Karadeniz sahil yolu ve Ardahan-Artvin istikametinden Batum'a doğru ilerlerken, Bolşevikler de Tiflis, Ahıska ve Karadeniz sahilinden üç koldan Batum'a doğru ilerlemeye başlamışlardı. Bu suretle, 1920 Mart ayına girildiğinde Batum'u ele geçirmek için Bolşevikler ile Türklerin çekişmesi had safhaya gelmişti.

Tiflis'in işgalinden sonra burayı terk eden Tiflis hükümeti Gori'ye çekilmiş, fakat Bolşevikler burayı da alınca Gürcü hükümeti ve ordusu buradan da ayrılarak², 1 Mart 1921'de Suram mevkiine gelmişti. Hükümetten Jordanya, İçişleri ve Dışişleri bakanları Suram'da bulunmaktayken Harbiye, Ziraat, Maliye bakanlarıyla diğerleri ise Kutayis'e

¹ Tiflis'in ele geçirilmesinden sonra Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesi ve Bolşeviklerin Sohum'a yaklaşımları nedeniyle, buradaki halkın da Bolşevikliğe meylettiği görülmektedir. Sokaklarda insanlar "Kahrolsun Menşevik Gürcistanı! Varolsun Sovyet Gürcistanı!" şeklinde bağırırmaktaydılar (BSVA, belge no: 155, s. 187-188).

² NA, FO, 371/6269, E2887/55/58, G.H.Q (İstanbul) to War Office (1 Mart 1921).

kadar gelebilmişlerdi¹. Gürcüler Bolşevikler karşısında tam bir hezimete uğramaktaydılar. Batum için Bolşeviklerin az bir yolu kalmıştı.

Bolşeviklerin Batum'a doğru yaklaşması üzerine Gürcistan hükümeti Batum'un Türkler tarafından askerî işgal altına alınmasını düşünmeye başlamışlardı. Gegeçkori, Kafkas Komitesi Başkanı Haydar Bammât'a Gürcü ordusunun Suram'da da tutunamayacağı anlaşılırsa, Batum livası hakkında Gürcü hükümetinin Ankara hükümetine gizli bir teklifi olacağını belirtmişti. Bammât, daha sonra Gegeçkori'nin bu düşüncelerini Tiflis Mümessili Kazım Bey'e aktarmıştı. Kazım Bey de 1 Mart 1921'de Umur-u Hariciye Vekâleti'ne ve Şark Cephesi Kumandanlığı'na, Gürcülerin bu düşüncesini ilettiği². Bunun dışında Tiflis Şehbenderi Fahrettin Bey'in ziyaretine 1 Mart 1920'de gelen Oni bölgesi milletvekili Kavaraladze Acagade, Bolşevikler ve Türklerin Batum'a doğru ilerlemeleri nedeniyle Gürcü hükümetinin endişeye kapıldığını söylemişti. Batum Gürcü Valisi ise, Türklerin Bolşevikler karşısında Gürcülere yardım edeceklerine inandığını belirtmişti³. Görüldüğü üzere Gürcüler iki ateş arasında kalmışlar ve şimdilik Türkleri Bolşeviklere tercih etmekteydiler.

1 Mart 1921'de Türkiye Gürcistan Mümessili Kazım Bey'in yukarıda bahsedilen, Hariciye Vekâleti'ne, Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafında, Batum hakkında Türkiye'nin nasıl bir politika izleyeceğine dair sorular yöneltmişti. Bu sorular şu şekildeydi: Gürcüler, Suram'da tutunsalar da tutunmasalar da her iki durumda yabancı devletlerin sefarethaneleri Batum'a geleceklerdir. Bunlara karşı nasıl bir vaziyet alınacaktır? Batum işgal edilecek mi? İşgal edilecekse yabancı ve bilhassa İtilaf devletleri sefarethanelerine durum nasıl açıklanacaktır? Batum'a Kızıl askerleri gelirse, ya da Batum'daki Rus *refkomu* kızıl bir bayrak açarak emrivaki yapmaya kalkıştırsa, Türk hükümetinin bu konudaki düşüncesi ne olacaktır? Batum'daki insanların Sovyet idaresine tabii olmak istememeleri halinde, müdahalemiz olacak mı veya böyle bir müdahale erken mi? Veyahut emrivakiden sonra mı olacaktır? Kazım

¹ ATASE, İSH, K: 1252, G: 61, B: 61-2, Gürcistan Mümessili Kazım Bey'den Umur-u Hariciye Vekâletine / Şark Cephesi Kumandanlığı'na (1 Mart 1921). Hükümetin yanında Gürcüler telsiz telgraf merkezi, darphane ve bankalar gibi kurumları da Kutayis'e taşımışlardı (*İleri*, 12 Mart 1337/1921, n. 1121, s. 2).

² ATASE, İSH, K: 1252, G: 61, B: 61-3a, Gürcistan Mümessili Kazım Bey'den Umur-u Hariciye Vekâleti'ne / Şark Cephesi Kumandanlığı'na (1 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 913, G: 53, B: 53-1, Batum'da Tiflis Şehbenderi Fahrettin Bey'den (1 Mart 1921).

Bey bu sorularına acil cevaplar beklemekteydi¹. Kazım Bey'in Gürcü hükümeti ile alakalı öngörüsünde haklı olduğu, çok yakında ortaya çıkacaktı. Fakat şu an, Türkiye için karar verme zamanıydı. Ya Batum Bolşeviklerden önce işgal edilecek, ya da Bolşeviklerin eline geçmesine izin verilecekti.

Gürcistan mümessili Kazım Bey, 1 Mart 1921'de Kazım Karabekir Paşa'ya bu kez Ahıska ile alakalı bir telgraf göndermişti. Bu telgrafta Kazım Bey, Bolşeviklerin Ahıska'da Ermenileri silahlandırarak Abastuman ve Kutayis'i işgal edeceklerini söylemişti². Kazım Bey'in bu telgrafı üzerine Kazım Karabekir Paşa aynı gün Gürcistan Mümessili Kazım Bey'e, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne ve Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği telgrafta Ahıska Müslümanları için Gürcü hükümetinin tedbir almasını istemiştir. Paşa, son tedbir olarak Ahıska'nın işgal edilebileceğini de belirtmişti³. Fakat Kazım Karabekir Paşa hala Batum'un Türk ordusu tarafından işgal edilmemesi gerektiğini söylemekteydi.

Nitekim 2 Mart 1921'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderdiği telgrafta, Bolşeviklerin işgal sahasına Batum'un da dâhil olduğunu ve bu nedenden dolayı Gürcülerin Batum'un Türk ordusu tarafından işgaline muvafık görmeleri ya da Gürcülerin işgal için bir teklifte bulunmalarının muhtemel olduğunu belirtmişti. Kazım Karabekir Paşa bu izahı yaptıktan sonra Batum hakkındaki şu düşüncelerine de telgrafta yer vermişti:

“Bolşevikler Gürcistan'ı işgal eder ve Sovyet iktidarını kurarlarsa, Bakû'nün ve Kafkasya'nın çıkış kapısı demek olan Batum'u, Kafkasya'yı idaresi altına alan Sovyet idaresi almak isteyeceklerdir. Bu halde Bolşevikler bizimle ya barış yolu ile anlaşmak isterler ya da pek istenilmeyen bir durum olduğu üzere, bize hiç sorulmadan Batum ve livasını işgal ederler. Gerek Bolşeviklerle gerek İtilaf devletleri ile meydana gelecek her hangi bir çatışma ile karşı karşıya kalmamak için bizim için, iktisadî ve askerî ehemmiyeti olmayan Batum'un işgalini pek faydalı bulmuyorum. Bilakis şimdi işgal eder ve sonra Bolşeviklerle anlaşıp tekrar Batum'u tahliye mecburiyetinde kalırsak Batum İslam ahalisi çok fazla ezilecek ve buna sebep olan siyaset ve harekete artık itimat etmeyecektir. Bu sebeple Bolşeviklerle esaslı bir itilaf akdederek ve Batum meselesini bu şekilde halledersek daha iyi olur”.

¹ ATASE, İSH, K: 1252, G: 61, B: 61-4/4a/5, Gürcistan Mümessili Kazım Bey'den Umur-u Hariciye Vekâleti'ne / Şark Cephesi Kumandanlığı'na (1 Mart 1921).

² ATASE, İSH, K: 1252, G: 61, B: 61-6, Gürcistan Mümessili Kazım Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (1 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 1252, G: 63, B: 63-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan / Gürcistan Mümessili Kazım Bey'e / Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne / Hariciye Vekâleti'ne (1 Mart 1921).

Batum hakkındaki düşüncesi bu şekilde olan Şark Orduları Kumandanı, Çoruh nehrine kadar olan bölgenin işgal edilebileceğini, fakat nehrin kuzeyine geçilmemesinin daha uygun olduğunu düşünmekteydi¹. Kazım Karabekir Paşa'yı bu şekilde düşünceye sevk eden faktör, Batum'un Türkler için önemsiz olması değil, fakat daha önce de belirtildiği gibi Bolşeviklerin ısrarla Batum'u istemiş olmasındandı.

Kazım Karabekir Paşa bu şekilde düşünmesine rağmen, Bolşeviklerin Gürcistan'da daha fazla ilerlemeleri halinde, sınırda her ihtimale karşı bazı önlemler almaya devam etmekteydi. 2 Mart 1921'de, sahille Artvin mıntıkası haberleşmesinin temini ve İslam ahalinin muhafazası için Gürcistan'a ait olan Borçka mıntikasının işgal edilmesini 3. Fırka Kumandanlığı'na ve 2. Fırka Müfrezesi Kumandanlığı'na emretmişti². Böylece Türk ordusu Batum'a biraz daha yaklaşmıştı.

Bolşeviklerin Ahıska'ya birliklerini sevk etmeleri Ahıska'da Müslümanlar arasında heyecana neden olmuştu. Kazım Karabekir Paşa, Gürcü hükümetine müracaat ederek Müslümanların böyle bir tehlikeye maruz kalmamaları için, icap eden tedbirlerin alınmasını istemişti. Paşa, durumun kötüleşmesi durumunda, şartlar uygun olursa Ahıska'yı işgal etmeyi düşünmekteydi³. Şark Cephesi Kumandanı bunun için tedbirlerini almış, Ardahan'daki 2. Fırka Müfrezesi'nin büyük bir kısmı ile Ardahan-Ahıska şosesi civarında ve Ahıska hududuna yakın bir mıntıkaya hareketi ve 15. Süvari Alayı'nın Zurzuna'ya gitmesini emretmişti⁴. Böylece, Ahıska'yı işgal edecek müfrezenin büyük bir kısmı Ahıska hududuna yaklaşmıştı⁵.

¹ ATASE, İSH, K: 617, G: 119, B: 119-1, Şark Orduları Grubu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (2 Mart 1921).

² ATASE, İSH, K: 1252, G: 63, B: 63-2, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na / 2. Fırka Müfrezesi Kumandanlığı'na (2 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 1252, G: 63, B: 63-3, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den 9. Fırka Kumandanlığı'na (2 Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 1252, G: 63, B: 63-5, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne Hariciye Vekâleti'ne (2 Mart 1921).

⁵ Tertibat şu şekilde olacaktır: 3. Tabur Zurzuna (Çıldır) mıntikasında kalacak ve hududa karşı almış olduğu tertibatı bozmayacaktır; 1. ve 2. Taburlarla topçu bataryasından 2 toplu 1 takım ve alayla ve bir takımı Ardahan-Ahıska şosesini takiben yürüyecektir. 2. Tabur topçu takımı Çaksu güneyinde ve Şosa civarındaki Şakire ve Alköylerin'de kalacak ve 1. Tabur Çaksu kuzeyine geçerek yine Şosa civarındaki Cilvana köyünde kalacak ve bir bölüğü hudut üzerindeki Bavla köyünde bulundurulacaktır; topçu bataryasının diğer iki toplu bir takımla bir bölük şimdilik Ardahan'da kalacaktır; müfrezeye karargahı 4 Mart 1921'de Ardahan'dan hareket edecek ve Çaksu'da kalacaktır (ATASE, İSH, K: 1252, G: 63, B: 63-8, 2. Fırka Müfrezesi Kumandanı Atıf Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na - 2 Mart 1921).

Heyet-i Vekile, 3 Mart 1920'de Gürcistan'daki harekât sırasında Azerbaycan ve Sovyet Rusya birliklerinin Ahıska ve Ahılkelek kazalarına girmemelerinin Moskova hükümetine tebliğ edilmesine karar vermişti¹. TBMM'nin bu kararını Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa, Kazım Karabekir Paşa'ya bir gün sonra iletmişti². Kazım Karabekir Paşa ise özellikle Acara İslam mntıkası, yani Batum hakkında ne karar verildiğini merak etmekte ve bu kararın gönderilmesini istemiştir³. Batum halkı ise büyük bir çoğunlukla Türklerin kendileri için "halaskar" olacaklarını söylemekteydi⁴.

Türkler sözkonusu tedbirleri alırlarken, Bolşevikler de ilerlemelerine devam etmekteydiler ve 5 Mart'ta Sohum'u ele geçirmişlerdi. Gürcüler ise Mokva nehri hattına kadar çekilmişlerdi. Suram cephesinde ise Gürcüler şimdilik duruma hâkimdiler. Fakat Bolşeviklerin bu cephede şiddetli saldırıları devam etmekteydi⁵. Gürcülerin genel karargâhı Kutayis ile Suram arasında, hükümet ise Kutayis'te bulunmaktaydı⁶. Gürcü hükümeti, Bolşeviklerin ilerlemelerine karşı Suram'ın hemen güçlendirilmesini emretmişti. Ayrıca Moskova ile de, barış görüşmeleri için girişimlerde bulunmuşlardı⁷. Tiflis'ten kaçan yabancı misyonlar da 6/7 Mart gecesi Batum'a gelmişlerdi⁸. Görüldüğü Görüldüğü üzere Gürcü ordusunun Bolşevikleri durdurabilecek güçleri kalmamıştı.

Bolşevikler ilerlemelerini devam ettirirken, 5 Mart 1920'de Ahılkelek ahalisi ayaklanarak, Gürcü askerlerini etkisiz hale getirdikten sonra Bolşeviklik ilanında

¹ BCA, 30.18.1.1/ 2.37.19, Heyet-i Vekile Kararnamesi (3 Mart 1921).

² ATASE, İSH, K: 1252, G: 63, B: 63-6, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na (4 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 617, G: 123, B: 123-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 651, G: 84, B: 84-1 (5 Mart 1921).

⁵ NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58, s. 132. Colonel Stokes (Batum) to British High Comission (İstanbul) (23 Mart 1921). Bolşevikler Sohum'a saldırdıklarında Fransız gemileri Bolşeviklerin ilerlemelerini durdurmaya çalışmışlardı (*New York Times*, March/Mart 1, 1921, s. 3; *Longmont Ledger*, 4 Mart 1921, s. 2; *Record Journal of Douglas County*, June/Haziran 3, 1921, s. 2). *The Times* gazetesi Sohum'un 4 Mart'ta Bolşevikler tarafından zaptedildiğini yazmaktaydı (*The Times*, March/Mart 8, 1921, n. 42663, s. 11).

⁶ ATASE, İSH, K: 1252, G: 72, B: 72-2, Gürcistan Mümessili Kazım Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (6 Mart 1921). Bu arada Gürcü Menşevik hükümeti Bolşevik avına başlamıştı. Binlerce Bolşevik taraftarını Kutayis'teki hapisaneye götürmüşlerdi. Bunların içinde Sovyet Rusya'nın Türkiye elçisi Budu Mdivani'nin ailesi de vardır (NA, FO, 371/ 6269, E3321/55/58, *Wireless News*, Moskova - 11 Mart 1921).

⁷ NA, FO, 371/6269, E2887/55/58, G.H.Q (İstanbul) to War Office (4 Mart 1921).

⁸ NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58, Colonel Stokes (Batum) to British High Comission (İstanbul) (23 Mart 1921).

bulunmuşlardı (Karabekir, 1969:868)¹. Ahılkelek'te Bolşevikliğin ilan edilmesi ve Suram hattının Bolşeviklerin eline geçmesi² üzerine, Gürcü hükümeti Batum, Ahıska ile Ahılkelek'in Türk ordusu tarafından derhal işgal altına alınmasını teklif etmişti³. Gürcü hükümeti Ankara Gürcü Elçisi Simon Mdivani'ye bu teklifi göndermişti⁴. Ayrıca, Kazım Bey, bu teklifi Erkânıharp Yüzbaşı Talat Bey'e vererek Hopa'ya göndermiş ve Talat Bey de yazıyı buradan Şark Cephesi Kumandalığı'na bir telgraf ile iletmişti⁵. Sonunda Gürcistan'ın teklifi Şark Cephesi Kumandanlığı'na ulaşmıştı. Bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa 6 Mart 1920'de XI. Kızılordu Kumandanlığı'na Ahıska ve Ahılkelek kazalarının durumu ile alakalı bir telgraf göndermişti. Telgrafta, Azerbaycan ve Ermenistan Sovyet kıtaatıyla Gürcistan arasında başlayan muharebe nedeniyle İslam ahalinin bu savaştan etkilenmemesi için Ahılkelek ve Ahıska kazalarının tarafsız bölge olmasının TBMM Hariciyesi'nden Azerbaycan ve Moskova hükümetlerine yazıldığı hatırlatılmış ve Ahıska ve Ahılkelek kazalarında Gürcü hükümeti askerleri tarafından herhangi saldırı olmaması için gereken tedbirlerin alındığı da belirtilmişti⁶.

Kazım Karabekir Paşa'nın verdiği emirle 8. Alay Ardahan bölgesinden harekete geçmiş ve Ahılkelek üzerinden 7 Mart 1921'de Ahıska'ya girmiş ve burada gerekli tedbirleri

¹ Karabekir Paşa, *Günlükler*'inde bu olayın 6 Mart'ta meydana geldiğini belirtmişti (Karabekir, c. I, 2009:733).

² NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58, Colonel Stokes (Batum) to British High Comission (İstanbul) (23 Mart 1921); NA, FO, 371/6269, E3040/55/58, Commmander in Chief (Akdeniz) to Admiralty (8 Mart 1921); *G.K. Ordjonikidze*, 1956:173.

³ ATASE, İSH, K: 1252, G: 72, B: 72-1, Gürcistan Mümessili Kazım Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (6 Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 619, G: 18, B: 18-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den (7 Mart 1921).

⁵ ATASE, İSH, K: 1252, G: 72, B: 72-3/4, Erkânıharp Talat Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (7 Mart 1921).

⁶ ATASE, İSH, K: 1252, G: 71, B: 71-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan XI. Kızılordu Kumandanlığı'na (6 Mart 1921). Kazım Karabekir Paşa'nın 2. Fırka Süvari Alayı'na, 2. Fırka Müfrezesi'ne ve 9. Fırka'ya bildirdiği tedbirler şu şekildeydi. 2. Fırka Müfrezesi Ahıska hududuna dahil olarak Ahıska'ya hakim olacak surette, Ahıska güney batısındaki münasip köylere ve Ahıska kasabası dahiline hiçbir kıta sokmayacaktır. 2. Fırka Müfrezesi'nin Ardahan'da kalan 2 topu da celp edilerek müfrezeye ilhak olunacaktır. Bununla beraber Ahıska-Borcum üzerinde Ateşhor mevziilerine kadar keşif yapılacaktır. Ahılkelek için ayrıca müfrezeye tertip edilmiş olduğundan 15. Süvari Alayı Zurzuna'dan Çaksor'a gidecek ve doğrudan doğruya 2. Fırka emrinde bulunacaktır. 9. Fırka'dan bir alay Zurzuna'ya gelinceye kadar 8. Alay 2. Tabur Zurzuna'da kalacaktır. Kazım Karabekir Paşa, birliklerden ayrıca, Ankara hükümetinin takip ettiği siyaset doğrultusunda Rus Sovyet hükümeti ile sorun çıkarmamak için Rus kıtaatıyla katiyen herhangi bir müsademeye sebebiyet verilmemesini istemişti (ATASE, İSH, K: 1252, G: 71, B: 71-2, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 2. Fırka Süvari Alayı'na / 2. Fırka Müfrezesi'ne / 9. Fırka'ya - 7 Mart 1921).

almıştı¹. Bu arada Bolşevik Süvari Alayı 7 Mart'ta Borcum'u ele geçirdikten sonra (*G.K. Ordjonikidze*, 1956:173), 8 Mart 1921'de Ahıska'ya da girmişti². Bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa, Ahıska'ya giren Kızıl birliklerinin Batum istikametine ilerlemeleri ihtimali üzerine 3. Fırka'ya emir vererek Artvin müfrezesinin derhal Çoruh nehrine kadar olan mıntıkayı işgal etmesini emretmiştir. Bunun yanında Artvin ve çevresindeki millî teşkilatın da kuvvetlendirilmesini istemiştir³. Ayrıca, 2. Fırka'ya bağlı 8. Alay Kumandanı Atıf Bey'e, hemen Ahıska'ya giderek, Türklere karşı halkın teveccühünün kazanılması ve Acara'ya tahsilli bir subayla birkaç askerin gönderilerek, onların erzak ve diğer ihtiyaçlarının giderilmesi ve morallerinin yüksek tutulmasının sağlanması istenilmiştir⁴. Türk Kumandanlığı, olası bir Batum harekâtında yerli Müslüman halktan yararlanılmasını düşünmektedir. Çünkü bu zamana kadarki bütün savaşlarda yerli Müslümanlar Türkleri desteklemişlerdi. Bu güçten yine istifade edilmesi düşünüüyordu.

TBMM hükümetine Gürcü taleplerini iletmekle görevlendirilen Gürcü Elçisi Mdivani 8 Mart 1921'de Ankara hükümetine başvurarak, Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un Türk ordusu tarafından işgalini istemişti. Heyet-i Vekile aynı gün Gürcü teklifini kabul kararını vermişti (*Sürmeli*, 2001:657)⁵. Heyet-i Vekile'nin kararı üzerine Ahmet Muhtar Muhtar Bey, 8/9 Mart 1921'de Batum ile birlikte Ahıska ve Ahılkelek'in Türk ordusu tarafından işgal emrini Şark Cephesi kumandanı Kazım Karabekir'e bildirmişti⁶. Kazım Karabekir Paşa da Batum'un işgali için Çoruh Grubu adında bir grup kurmuştu⁷.

¹ Bu alayın Ahılkelek'i işgal etmemesinin nedeni burasının 9. Kafkas Fırkası'nın 29. Alayı'na verilmiş olmasındandır (*TİH*, c. III, 1995:247).

² Ahıska'da bulunan Türk irtibat subayının uyarısı üzerine, Bolşevik komutan Türk müfrezesi kumandanı ile görüşerek icap ederse Borcum'a geri dönerek ordusundan talimat alacağını söylemiştir (*ATASE*, İSH, K: 1252, G: 76, B: 76-3, Atıf Beyden Alınan malumat - 8 Mart 1921).

³ *ATASE*, İSH, K: 1252, G: 76, B: 76-9, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (9 Mart 1921).

⁴ *ATASE*, İSH, K: 1252, G: 76, B: 76-2, Atıf Bey'e Şifahi Talimat (8 Mart 1921).

⁵ İngiliz hükümeti Gürcü hükümetinin Türklerin Batum'u işgal etmeleri için teklif etmelerini 8 Mart 1921'de öğrenmişlerdi (*NA*, FO, 371/6269, E3040/55/58, Commander in Chief (Akdeniz) to Admiralty - 8 Mart 1921). Aynı gün Bolşevikler de 8 Mart 1921'de İtilaf devletlerini Batum'u işgal etme isteklerine karşı protesto etmişlerdi (*BPSVADM*, belge no: 245, s.358-359). Halbuki bu tarihlerde kendileri açısından Batum için en tehlikeli güç Türklerdi.

⁶ *ATASE*, İSH, K: 1252, G: 79, B: 79-1, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na (9 Mart 1921).

kurmuştu¹. Şark Cephesi Kumandanı, Batum'un işgaline karşı olsa da, askerî emirler gereği bu işi gerçekleştirecekti.

Kazım Karabekir Paşa, Batum'un işgali için bir taraftan hazırlıkların yapılmasını emrederken, diğer taraftan XI. Kızılordu Kumandanı Keker'e Ahıska ve Ahılkelek'in durumu ile alakalı bir telgraf göndermişti. Kazım Karabekir sık sık iki devletin ve ordunun dost olduğunu tekrarladığı telgrafında Ahıska ve Ahılkelek kazalarının bu bölgede yaşayan Müslüman ahalinin Ermenilerin zulmünden korumak için Türk birlikleri tarafından işgal edildiğini, yine bu tedbir çerçevesinde Acara bölgesine de birliklerin sevk edildiğini söylemişti. Kazım Karabekir Paşa bu bölgelerin Türk birlikleri tarafından işgal edildiği için Kızıl birliklerin bu bölgeye gönderilmesine gerek olmadığını da belirtmişti². Paşa, aynı gün, XI. Kızılordu Kumandanlığı'na bu kez Batum ile alakalı bir telgraf göndermişti. Ankara hükümetinin Misak-ı Millî hudutları içerisinde olan Batum'un işgali için emir verdiğini belirten Kazım Karabekir Paşa, Batum'u işgal eden kuvvetin buradan Gürcüleri temizleyeceğini söylemişti. TBMM hükümetinin Mdivani ve Çiçerin'e bu kararları aktardığını söylerken Karabekir Paşa, Ahıska'dan Batum'a gönderilen Kızıl Süvari birliklerinin o bölgeye gitmesine gerek kalmadığını da ifade etmişti³. Kazım Karabekir Paşa, Kızılordu Kumandanı'na Batum'un işgal edileceğini haber vermesine rağmen, onların tavrı konusunda tereddütlüydü. Bu nedenden dolayı Kızılordu'nun Ahıska'dan Acara vadisi boyunca Batum'a doğru ilerlemesi durumunda ne yapılacağını, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden sormuştu⁴. Erkân-ı Harbiye ise Acara vadisi boyunca ilerleyen Kızılordu'nun Batum'a girmesine silahlı mukavemet gösterilmeden, sadece muhalefet

¹ Çoruh Grubu'nun teşkilatı şu şekildeydi: Grup Kumandanı aynı zamanda 3. Kafkas Fırkası'na bağlı 7. Alay Kumandanı Binbaşı Ali Rıza Bey'dir. Grup Erkânıharbi 7. Alay'a bağlı 3. Tabur Kumandanı olan Yüzbaşı Talat Bey'dir. Grubun emrindeki birlikler ise şu şekildeydi. 7. Alay'dan 2. Tabur (Kumandanı Yüzbaşı Abdüllatif Bey), 7. Alay'dan 3. Tabur (Kumandanı Yüzbaşı Talat Bey) ve 3. Kafkas Fırkası'ndan 11. Alay (Kumandanı Binbaşı Şükrü Bey) (Görgülü, 1993:217, 222).

² ATASE, İSH, K: 1252, G: 77, B: 77-2, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan XI. Kızılordu Kumandanlığı'na (9 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 1252, G: 77, B: 77-4, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan XI. Kızılordu Kumandanlığı'na / 2. Fırka Kumandanlığı'na (9 Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 617, G: 131, B: 132-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (9 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 1252, G: 76, B: 76-10, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (9 Mart 1921).

edilmesinin gerekli olduğunu cevaben bildirmişti¹. Yani Ankara, Moskova ile savaş olmadan, durumun barış yolu ile halledilmesini istiyordu.

Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Ankara Hükümeti'nin emri üzerine 2. Fırka Kumandanlığı'na, 3. Fırka Kumandanlığı'na 2. Fırka Müfrezesi Riyaseti'ne ve Hopa'daki Erkânharp Talat Bey'e bir telgraf göndererek, Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in işgali için yapılacak hazırlıklardan bahsetmiş ve hazırlıkları haber vermek için aynı telgrafi Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne de göndermişti. Bu hazırlıklar özetle şu şekildedir:

1- Ahılkelek ve Ahıska kazalarıyla Batum'un işgal edilmesine TBMM hükümeti karar vermiştir. Batum'daki işgal askerî mahiyette olup, Gürcü ordusu şehri tahliye edecek fakat Gürcü sivil idaresi bu şehirde kalacaktı.

2- Türk ordusunun işgalinin Gürcülerle bir ittifak mahiyetinde Ruslar aleyhinde görünmesine ve Ruslarla olan dostluğun zarar görmesine asla izin verilmeyecektir. Batum'un işgalinin Misak-ı Milli'yi tatbik etmek olduğu ve daha sonra burada halkoylamasının yapılacağı temasta bulunulan Kızıl kumandanlara bildirilecektir.

3- Batum ve bölgesinin işgali için yeni bir teşkilat yapılmıştır. Buna göre Çoruh Grubu Kumandanlığı oluşturulmuş, kumandanlığına 7. Alay Kumandanı Binbaşı Ali Rıza Bey ve Erkânharp Riyaseti'ne de bugün Hopa'da bulunan Erkânharp Yüzbaşı Talat Bey tayin edilmiştir. Çoruh Grubu şimdilik şu kıtaattan oluşacaktır: Artvin'deki 11. Alay ile Cebel Bataryası, 7. Alay'ın Hopa'da bulunan taburu, 8. Alay'dan Hula'ya gelecek bir piyade bölüğü ile bir kısım süvari ve iki obüs tüfeği ve Trabzon'dan gelecek bir tabur ve bir batarya olmak üzere Acara ve Batum havalisinde teşkil olunacak olan diğer kıtaatlar.

8/9 Mart 1921 tarihinde verilen emirle Artvin'den hareketi tebliğ olunan kıtaat derhal Batum istikametinde yürüyüşe geçecek ve Erkânharp Talat Bey de Hopa'daki taburla beraber hemen Batum istikametinde hareket edecektir. Binbaşı Ali Rıza Bey de refakatine alacağı birkaç zabitle beraber, Hopa'dan giden tabura iltihak etmek üzere derhal Trabzon'dan hareket edecek ve bir an evvel grup kıtaatinın emir kumandasını üzerine alacaktır. Trabzon'da 7. Alay'ın yalnız bir taburu kalacak, diğer tabur ile alay karargâhı ve bir topçu bataryası da Çoruh Grubu'na iltihak etmek üzere Batum

¹ ATASE, İSH, K: 617, G: 131, B: 132-2, Şark Cephesi Kumandanlığı'na (9 Mart 1921).

istikametine gönderilecektir. Çoruh Grubu Kumandanlığı'nca Artvin'den gelecek kıtaat, Ahıska-Batum yoluna ve o mıntıkaya tamamen hâkim olacak surette ve Acara suyunun Çoruh nehrine döküldüğü mıntıkada münasip bir mahalde bırakılacaktır. Hopa'dan gidecek diğer kıtaatin Batum'un doğusunda münasip mevzilerde ve tabyalarda bulundurulması ve Batum'un inzibat ve asayişinin temini için kasabaya az bir kuvvet sokulması ve mahalli teşkilat ile bir an evvel kıtaatin her ihtimale karşı tedbirli ve kuvvetli bulundurulması lazımdır. İlk iş Çoruh nehrinde yeterli miktarda zabıt ve efrat ile mahalli teşkilat yapılmasıdır. Acara istikametinin emin olduğu anlaşılınca, 30. Alay da Çoruh mıntikasına aldırılacaktır.

4- Gürcü ordusunun tamamen çökmesi ve Gürcistan'ın kalan kısımlarının da Bolşeviklerin eline geçmesini müteakip, Kızıl birliklerinin Türk ordusu altındaki mıntıkaya geçmesine karşı mümkün tedbirlerin şimdiden ciddi bir şekilde alınması gereklidir. 2. Fırka da Çoruh Grubu Kumandanlığı'na bu konuda yardım edecektir.

5- Çoruh Grubu Kumandanlığı doğrudan doğruya cephe emrinde bulunacaktır.

6- 2. Fırka ve Çoruh Grubu Kumandanlığınca bölgede bulunan silah, mühimmat ve harp malzemeleri toplatılacak, bunun yanında Türk birliklerinin işgali altında bulunan mıntıkaya dâhil olacak Gürcü askerlerinin de silahları alınacaktır. Bu silahlar mahalli teşkilatın kurulması için kullanılacak, artanlar ise geriye sevk olunacaktır.

7- 2. Fırka Müfrezesi bir piyade bölüğü ile iki obüs tüfeği Hula'ya gönderildikten sonra kalan kıtaati ile Acara şosesine hâkim bulunacak surette yerleştirilecektir. Bu birliğin görevi, herhangi bir müsademeye mahal vermeden Ahıska'da bulunan Rus Süvari Tugayı'nın Acara ve Batum havalisine geçmesine müsaade etmemektir¹.

TBMM'nin kararı üzerine Kazım Karabekir Paşa, Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in alınması için bütün tedbirleri almış ve hazırlıkları yapmıştı.

6.2.6. Türk Ordusunun Batum'u Alışı

¹ ATASE, İSH, K: 1252, G: 79, B: 79-3, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne / 2. Fırka Kumandanlığı'na / 3. Fırka Kumandanlığı'na / 2. Fırka Müfrezesi Riyaseti'ne / Hopa'daki Erkânıharp Talat Bey'e (9 Mart 1921). Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa 9 Mart'ta Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne de bir telgraf göndererek bu hazırlıklardan haberdar etmişti (ATASE, İSH, K: 617, G: 130, B: 130-1/1arka, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne - 9 Mart 1921).

Türk birlikleri Batum'u ele geçirmek için hazırlıklarına devam etmekteydi. Buna göre, 9 Mart 1921 tarihi itibarıyla Hopa'daki tabur da Maradit-i Süfla'dan Çoruh kaynağına kadar olan mıntıkadaki köprü ve geçit mahallerini işgal edecekti. Bu taburların Rize'deki bölüğü Hopa Taburu'na iltihak ettirilecek Trabzon'dan bir bölük Rize'ye gönderilecekti. Hopa'daki taburların daha ileriye aldırılması Artvin müfrezesinin Borçka'ya muvasalatından sonra emredilecekti. Hopa-Borçka arasında telefon ve telgraf muhaberatının tesisine de çalışılmaktaydı¹. Artvin müfrezesi de 10 Mart 1921 sabahı Batum'a doğru yürüyüşe geçecekti. Bu arada Hopa'ya kadar gelen Tiflis Mümessili Kazım Bey, Batum'a geçmişti². Kazım Bey burada, Gürcü hükümeti yetkililerine Türk işgalinin askerî ve geçici olacağını, Türk ordusunun sadece stratejik noktaları alacağını, hatta Bolşevik ilerlemesine karşı duracaklarını söylemişti. Kazım Bey Batum sorununun sadece Gürcistan ve Türkiye'yi ilgilendirdiğini ve Ankara'nın halkoylaması kararını kabul edeceğini söylemişti³.

10 Mart 1921'e gelindiğinde, Batum için en son alınan tertibat ve verilen emirler şu şekildeydi: a) 8. Alay 3. Tabur ve emrindeki bir bölük süvari ve bir batarya topçusu ile Ahıska kasabasına ve araç şosesine hâkim olacak vaziyette Ahıska'nın güney ve batısındaki köylerde bulunacaktır. Bu kuvvetten halen süvari bölüğü ile bir piyade bölüğü Ahıska kasabasındadır. Bir piyade de Abastuman'a gönderilecektir. Yine 8. Alay'dan bir bölük piyade 20 makineli tüfeği ve bir kısım süvari Acara'nın merkezi olan Hula'ya gidecek ve Çoruh Grubu Kumandanlığı emrine girerek mevcuda getirilecek teşkilat-ı askeriyeye müsait olacaktır.

b) 11. Alay'ın 2. Taburu ile bir topçu bataryası Acara suyunun Çoruh'a mülaki olduğu mahal civarında bulunacaktır. 7. Alay'dan bir tabur Hopa'dan sahili takiben Batum'a hareket etmiştir. 11 Mart 1921'de Batum'a girmesi tahmin edilmektedir. 7. Alay'dan diğer bir tabur ile bir topçu bataryası da Batum mıntıkasına gidecektir. Bu kuvvet Batum'un doğusunda uygun mevkiilerde ve tabyalarda bulunacak, bir bölük piyade

¹ ATASE, İSH, K: 1252, G:74, B: 74-5, 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (9 Mart 1921).

² ATASE, İSH, K: 1252, G:74, B: 74-4, Çoruh Grubu Erkânıharp Talat Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (9 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 618, G: 131, B: 131-1a, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (10 Mart 1921).

³ NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58, s. 136-137. Colonel Stokes (Batum) to British High Commission (İstanbul) (23 Mart 1921); NA, FO, 371/ 6271, E3184/56/58, Colonel Stokes (Batum) to Foreign Office (10 Mart 1921).

Çürüksu'ya gönderilecek ve mahallî kuvvetler ile takviye edilecektir. Batum kasabası içinde pek az kuvvet bulundurulacaktır. Acara ve Batum havalisinde bulunan kuvvet Çoruh Grubu'nu teşkil edecektir.

c) 15. Süvari Alayı emrinde cebel topu ile Ardahan-Ahıska hududu üzerinde Acara suyuna gitmek üzere. 29. Alay ve bir topçu bataryası Zaruşad'dan gelmiştir. Ahılkelek kasabasını işgal edecektir. Ahılkelek, Ardahan ve Ahıska mntıklarındaki kıtaat 2. Fırka Kumandanlığı emrindedir.

2- Askeri işgalimiz altına alınmasına karar verilmiş olan Ahılkelek ve Ahıska kasabasıyla Batum livasında Bolşeviklerle bir mesele çıkarılmamasına son derece dikkat edilecektir. Bolşeviklerle bir savaşın çıkmasına meydan verilmeyecektir¹.

Bu emirlerden anlaşıldığına göre Batum'un Türkler tarafından işgali artık an meselesiydi. Kazım Karabekir Paşa 3. Fırka Kumandanlığı'na bir telgraf göndererek Batum'u işgal edecek olan birliklerin şu talimatlar çerçevesinde hareket etmesini emretmişti: 1) Batum şehrine girecek kıtaat şehrin asayiş ve inzibatına yeteri miktarda muntazam bir kıta halinde bulundurularak, diğer kısımları şehrin dışındaki kışla ve tabyalarda yerleştirilecektir. Şehir dâhilinde Türk askerleri ile ahali arasında laubali vaziyetlerine meydan verilmeyecektir. 2) Şehirde bulunan yabancıların mal ve canları, hukuk ve hürriyetleri her suretle taarruzdan masun bulundurulacak, ancak asayiş ve inzibata her şahsın din, cins milliyet ayırımı gözetilmeksizin uyması sağlanacaktır. 3) Gürcü hükümeti tarafından şehirde bazı suçların da Bolşevik adıyla rencide edilmesine meydan verilmeyecek, Ruslara karşı düşmanca bir tavır alınmayacaktır. 4) Bahriye sevkıyatı kontrol altında tutulacaktır. 5- Rusların kıtaatımızın bulunduğu yerlere girmelerine engel olunacak, fakat dostane hareket edilecektir².

Hopa'daki Çoruh Grubu 7. Alay'ın 3. Taburu Çoruh Grubu Erkânıharp Yüzbaşı Talat Bey'in emri altında, Batum'a doğru 10 Mart 1921'de sabah saat 8.00'da Hopa'dan hareket etmiş³ ve öğle vakti 12.00'da hududu geçmişti. Bu taburun 11 Mart 1921'de

¹ ATASE, İSH, K: 618, G: 130, B: 130-1/1arka, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (10 Mart 1921).

² ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-2/3, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (10 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 1252, G:74, B: 74-3, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (10 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 618, G: 131, B: 131-1a, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (10 Mart

öğleden sonra Batum'a ulaşması tahmin edilmekteydi¹. Böylece Batum üzerine Türk harekâtı başlamıştı.

Türk birlikleri Batum üzerine yürüyüşe geçerlerken, Bolşevikler de ilerlemeye devam etmekteydi. Suram'ı alan Bolşevikler Kutayis'i tehdit etmekteydiler. Kutayis'teki Gürcü ordusu da Samtredi'ye çekilmişti. Gürcü hükümetinin büyük bir kısmı ise Başbakan Jordanya da dâhil olmak üzere Batum'daydılar. Karadeniz sahilinde ise Gürcü ordusu İngur nehri civarına kadar gelmişti². Sovyet Rusya artık Gürcü ordusuna son darbeyi indirmeyi planlamaktaydı. Bu amaçla Lenin, 10 Mart 1921'de XI. Kızılorduya Gürcistan Devrimci Komitesi ile bağlantıya geçmesi için emir vermişti (BPSVADM, belge no: 246, s. 359). Gürcü ordusunun neredeyse dağılma noktasına gelmesi³, Batum için Bolşevik tehdidini çok ciddi boyutlara getirmişti. Bolşeviklerin önünden kaçan Gürcü askerleri Batum'a gelmişlerdi ve bunları takiben gelecek olan Bolşevikleri Batum'da durduracak bir kuvvet yoktu. Kazım Karabekir Paşa, Türk ordusu ile Bolşevik ordusunun birbiri ile çatışma ihtimalinden dolayı üstü kapalı da olsa Batum'un Türk ordusu tarafından işgal edilmemesini son kez Erkân-ı Harbiye Riyaseti'nden istemişti⁴. Fakat Erkân-ı Harbiye Riyaseti Kazım Karabekir Paşa'nın bu önerisini yine dikkate almayacaktı. Türk birlikleri ilerlemeleri devam ettirmekteydiler ve Batum'a oldukça yaklaşmışlardı.

Sonunda Çoruh Müfrezesi emrinde bulunan 7. Alay'ın 3. Taburu Erkânıharp Yüzbaşı Talat Bey'in emrinde 11 Mart 1921'de saat 12.00'da halkın alkışları arasında Batum'a girmişti⁵. Böylece Batum, yaklaşık 2 sene sonra Türkler tarafından tekrar ele

1921). Kazım Paşa, Erkân-ı Harbiye'ye de bir telgraf göndererek Batum'un 10 Mart akşamı ya da ertesi gün sabahı işgal edileceğini, işgal gerçekleşir gerçekleşmez kendilerini haberdar edeceklerini bildirmişti (ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-4, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na - 10 Mart 1921).

¹ ATASE, İSH, K: 618, G: 126, B: 126-1, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi'nden 3. Fırka Kumandanlığı'na (10 Mart 1921).

² NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58, Colonel Stokes (Batum) to British High Commission (İstanbul) (23 Mart 1921); NA, FO, 371/ 6271, E3214/56/58, Commander in Chief (Akdeniz) to Admiralty (11 Mart 1921). *İleri* gazetesi Gürcü başbakanı Jordanya'nın 13 Mart'ta Batum'a geldiğini yazmaktaydı (*İleri*, 28 Mart 1337/1921, n. 1137, s. 3).

³ Gürcü ordusunun dağılması İtilaf devletlerinin Gürcüleri kullanarak Bolşeviklerin ilerlemelerinin durdurulması ümitlerini bitirmişti (*The Times*, March/Mart 11, 1921, n. 42666, s. 9).

⁴ ATASE, İSH, K: 617, G: 129, B: 129-2, Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (10 Mart 1921).

⁵ ATASE, İSH, K: 962, G: 105, B: 105-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na (12 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-7, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne / Hariciye Vekâleti'ne (12 Mart

geçirilmiş¹. Türk askerlerinin şehre girmesi sırasında herhangi bir problemle karşılaşılmamıştı². Fakat sıkıyönetim ilan edilmiş ve halkın silahsızlandırılacağı söylenmişti (*The Times*, March/Mart 14, 1921, n. 42668, s. 11). Batum'a giren Türk askerleri, Batum'un doğusundaki kışlaya yerleşmişlerdi³. Artvin müfrezesi aynı gün akşam Acara köprüsü mıntıkasına geçmişti⁴. Çoruh mıntıkası emniyet altına alınmıştı. Artvin müfrezesinin de Çoruh mıntıkasına gitmesi emredilmiş, Batum ile Hopa arasında muhabere kurulmasına çalışılmıştı⁵. Batum'daki Gürcü kuvvetlerinin çekilmesi için Gürcü hükümetine talimat verilmişti⁶. Batum'un Çoruh Grubu tarafından Şark Cephesi Kumandanlığı'na bağlı olmak üzere idare edilmesine karar verilmişti. Bu mıntıkada

1921); ATASE, İSH, K: 618, G: 134, B: 134-1, 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey'den Erkan-ı Harbiye-yi Umumiye Riyaseti'ne (12 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 760, G: 40, B: 40-1, Müfrez Kumandanı Veysel Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (12 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 618, G: 133, B: 133-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (12 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-8, Çoruh Grubu Erkânıharp Talat Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (11/12 Mart 1921); TİH, c. III, 1995:250. Ermeni gazeteleri de Batum'un Bolşeviklerin yerine Türklerin eline geçmesinin Batum halkı tarafından memnuniyetle karşılandığını yazmaktaydı (*Vakit*, 12 Mart 1337/1921, n. 1171, s. 1). Batum'un Türkler tarafından istirdadı tarihi bazı kaynaklar farklı vermektedir. Kazım Karabekir Paşa *Günlükler*'inde 10 Mart 1921 öğle vakti 7. Alay 3. Tabur tarafından ele geçirildiğini söylemektedir (Karabekir, c. I, 2009:734). Bunun dışında, *Vakit* ve *İleri* gazetelerinin, *Jamanak* adlı gazeteden iktibas ederek yaptığı habere göre, 10 Mart 1921 tarihinde saat 18.00 sıralarında 60-70 kişilik Türk birliği ilk olarak Batum'a girmişti (*Vakit*, 17 Mart 1337/1921, n. 1174, s. 2; *İleri*, 17 Mart 1337/1921, n. 1126, s. 2). *The Times* gazetesi Bolşeviklerin, eninde sonunda Batum'un Türkler tarafından işgalini kabul etmesi için nedenleri olacağını yazmaktaydı (*The Times*, March/Mart 11, 1921, n. 42666, s. 9). Fakat kendileri için çok önemli olan Sovyet Rusya Batum için Türklerle savaşmayı göze alacaktı.

¹ NA, FO, 371/ 6271, E3214/56/58, Commander in Chief (Akdeniz) to Admiralty (13 Mart 1921); NA, FO, 371/ 6269, E3255/55/58, Commander in Chief Mediterranean to Admiralty (14 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 1022, G: 122, B: 122-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den (15 Mart 1921); BPSVADM, belge no: 251, s. 365-371; *Vakit*, 12 Mart 1337/1921, n. 1171, s. 1; *Vakit*, 15 Mart 1337/1921, n. 1172, s. 1; *Vakit*, 17 Mart 1337/1921, n. 1174, s. 2; *Vakit*, 19 Mart 1921, n. 1176, s. 1; *İleri*, 13 Mart 1337/1921, n. 1122, s. 1; *İleri*, 16 Mart 1337/1921 n. 1125, s. 1; *İleri*, 28 Mart 1337/1921, n. 1137, s. 3; *İleri*, 20 Mart 1337/1921, n. 1129, s. 1; *The Times*, March/Mart 14, 1921, n. 42668, s. 11; *Açıksöz*, 16 Mart 1337/1921, n. 134, s. 1.

² *İleri*, 13 Mart 1337/1921, n. 1122, s. 1; *Vakit*, 12 Mart 1337/1921, n. 1171, s. 1; *Vakit*, 15 Mart 1337/1921, n. 1172, s. 1; *Vakit*, 17 Mart 1337/1921, n. 1174, s. 2.

³ ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-8, Çoruh Grubu Erkânıharp Talat Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (11/12 Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 618, G: 134, B: 134-1, 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey'den Erkan-ı Harbiye-yi Umumiye Riyaseti'ne (12 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-8, Çoruh Grubu Erkânıharp Talat Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (11/12 Mart 1921).

⁵ ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-8, Çoruh Grubu Erkânıharp Talat Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (11/12 Mart 1921).

⁶ ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-8, Çoruh Grubu Erkânıharp Talat Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (11/12 Mart 1921). Batum'da da 5.000 yedek asker vardır (NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58, Colonel Stokes (Batum) to British High Comission (İstanbul) - 23 Mart 1921).

millî teşkilat yapılacaktır¹. Bu suretle Batum'a giren Türk birlikleri şehir ve etrafında tertibat almışlar, hakimiyetlerini tesis ettirmişlerdi.

Batum'daki birlikleri takviye etmek için, Çoruh Grubu Kumandanı Binbaşı Ali Rıza Bey, 571 mevcutlu 7. Alay 2. Tabur ile 12 Mart 1921'de Trabzon'dan Hopa'ya hareket etmişti. Bunun dışında Erkânıharp Yüzbaşı Talat Bey, Batum'daki Türk taburlarından bir müfrezeyi 12 Mart'ta Çürüksu'ya göndermişti². 12 Mart'ta yaklaşık 1.200 kişilik bir Türk birliği daha Batum'a girmişti (*İleri*, 28 Mart 1337/1921, n. 1137, s. 3).

Türk ordusunun Batum'a girdiği sıralarda Kutayis yerli Bolşevikler tarafından ele geçirilmişti³. 12 Mart'ta ise şehir, Gürcüler tarafından tahliye ve Bolşeviklerce işgal edilmişti. Gürcü birlikleri o sırada Supsa'da Samtredi nehri boyunca Rion demiryolu istasyonunda bulunmaktaydılar. Ayrıca 10.000 kişilik Gürcü ordusu 5.000 kişilik ihtiyat kuvvetiyle birlikte Batum'a gelmişti⁴. Gürcü birliklerinin toplamda yaklaşık 40.000 kişi kişi olduğu tahmin edilmekteydi⁵. Gürcüler artık Batum'a sadece 60 km uzaklıktaki, Rion nehri boyunca Poti hattındaydılar (*Vakit*, 12 Mart 1337/1921, n. 1171, s. 1). Disiplinden uzak, moral olarak çökmüş ve Bolşeviklere katılma arzusunda olan 40.000 kişilik bu Gürcü ordusunun, Bolşevikleri durduramayacağı da ortadaydı.

Türk kuvvetlerinin Batum'a girmeleri üzerine, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Alman elçileri olan biteni öğrenmek için Batum'da bulunan Ankara Hükümeti'nin Gürcistan Mümessili Kazım Bey'i ardı ardına ziyaretine gitmişlerdi. Kazım Bey, elçilere Türk ordusunun Batum'daki askerî işgalinin Gürcü hükümetin teklifi üzerine gerçekleştirildiğini ve geçici olduğunu belirtmişti. Bu işgalin Gürcülerin Bolşeviklerle girdiği savaşta Gürcüleri destekler mahiyette, Moskova'ya karşı bir hareket olmadığını ifade eden mümessil, Sovyet Rusya ile dostane ilişkilerin de devam edeceğini söylemişti. Bunun yanında Gürcü hükümetinin idaresinde herhangi bir değişiklik

¹ ATASE, İSH, K: 1036, G: 92, B: 92-1, 35. Fırka Kumandanlından 35. Alay Kumandanlığı'na (11 Mart 1921).

² ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-11, 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (12 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-8, Çoruh Grubu Erkânıharp Talat Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (11/12 Mart 1921); NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58, s. 138 Colonel Stokes (Batum) to British High Commission (İstanbul) (23 Mart 1921).

⁴ NA, FO, 371/ 6269, E3304/55/58, Commander in Chief Medirerranean to Admiralty (14 Mart 1921).

⁵ NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58, Colonel Stokes (Batum) to British High Commission (İstanbul) (23 Mart 1921). Fakat Başbakan Jordanya Bolşeviklere karşı ancak 8-9 bin asker çıkardıklarını söylemiş ve bunların da istenilen seviyede silahlı olmadıklarından bahsetmişti (*İleri*, 25 Mart 1337/1921, n. 1134, s. 1).

olmadığını, fakat asayişin muhafazası için Gürcü hükümeti ile sınırların çizileceğini belirtmiş, yabancıların istisnasız olarak her vakit olduğu gibi bilhassa bu dönemde mal, can, hukuk hürriyet açısından bütün haklarının korunacağını da ifade etmişti¹. Kazım Bey bu sözleriyle İtilaf devletlerinin mümessillerini teskin etmeye çalışmıştı.

Batum Türklerin eline geçtikten sonra, 13 Mart 1921’de Heyet-i Vekile Batum’daki Türk idaresinin durumunu ve hareket kabiliyetini tespit için şu kararları almıştı:

- 1- Ruslar tarafından aleyhimize bir saldırı olayı olmadıkça, onlarla muharebeye tarafımızdan sebebiyet verilmesinden kesinlikle kaçınılacaktır.
- 2- Batum livası ile Ahıska ve Ahılkelek kazalarının işgalinde, Ruslarca bilindiği üzere oralarda hukukî haklarımız vardır. Bu yerler, Mütareke imzalandıktan sonra İtilaf devletleri tarafından Gürcülere verilmiştir.
- 3- Bu yerlerdeki Gürcü hükümeti ve idarelerine derhal nihayet verilecek ve gerekli mülkî memurlar hemen tayin edilecektir. Batum’daki Gürcü hükümeti işgal altındaki mıntıklarımız dışında kalan mesela Ozurgeti gibi bir mevkie çekilerek faaliyetlerine burada devam edebilir.
- 4- Gürcü hükümeti tarafından bu mıntıklarda bulunan askerî kuvvet ve inzibatları silah ve mühimmat, teçhizat ve sair asker malzemelerinden tecrit edileceklerdir. Bu mıntıklara iltica edecek olan Gürcü kıtaatı askeriyesi hakkında dahi aynı muamele tatbik olunacaktır.
- 5- Kızılordu’ya mensup bir askeri kıtaatının Batum şehrine girmek istemesi halinde yukarıda ifade edilen hukukî haklarımız belirtilerek şehir dâhiline girmemesi talep olunacaktır.
- 6- Gelecek askerî kıtaat küçük bir müfreze halinde muharebe vesilesi ileri sürülerek ordumuzla temasa girilmemek şartı ile misafir olarak kabul edilip münasip bir yere yerleştirilecektir. Gelen kıtaat mühim bir askerî kuvvet olduğu takdirde bu kez yine

¹ ATASE, İŞH, K: 1252, G: 84, B: 84-2/2a/3/3a, Türkiye Büyük Millet Meclisi Gürcistan Mümessili Kazım Bey’den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’ya (13 Mart 1921).

hukukî haklarımız beyan edilerek, şehre girmelerine engel olunacak. Ancak zorla girdiklerinde ateş açılmayacak ve Ankara'ya malumat verilecektir¹.

Heyet-i Vekile aynı gün Batum'da mülkî teşkilatlanmayı hızlandırmak için, Gürcistan Mümessili Kazım Bey'i Batum mutasarrıfı olarak atamıştır. Kazım Bey'e, vazifeye başlar başlamaz bütün liva dâhilinde gerekli hükümet memurlarının derhal vazifeye başlattırması talimatı verilmişti. Kazım Bey'in diğer bir vazifesi de, Bolşevikler tarafından veya yerli Gürcüler tarafından Batum şehri ve livası dâhilinde *refkom* teşkiline kesin bir surette müsaade edilmemesiydi². Böylece Kazım Bey, 13 Mart 1921'de Batum mutasarrıfı olarak vazifeye başlamıştı. Heyet-i Vekile'nin bu kararları Türklerin Batum'da sivil idareye el koyması anlamına gelmekteydi. Daha önce sivil idarenin Gürcülere bırakılacağı söylenmişti. Fakat şimdi buna muhalif kararlar alınmıştı. Bu ise Gürcülerin Bolşevikliğe kaymasını hızlandıracak ve ileride bu yönde bazı önemli gelişmelerin meydana gelmesine neden olacaktı.

Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Bolşevik birlikleriyle herhangi çatışmanın olmasına meydan vermemek için Çoruh Grubu Kumandanlığı'na ve 2. Fırka Kumandanlığı'na 13 Mart'ta bir telgraf göndermişti. Telgrafında; Bolşeviklerin silah kullanmaları halinde bile Türk askerlerinin ateş açmamasını emreden Şark Cephesi Kumandanı, ahalinin de bu tarzda hareket etmelerini istemişti³. Kazım Karabekir Paşa, yine aynı gün Batum Mutasarrıflığı'na tayin edilen Kazım Bey'e ve Çoruh Grubu Kumandanlığı'na bir telgraf daha göndererek, Gürcü hükümeti ile birlikte İtilaf sefaretlerinin Batum vilayeti dışında arzu ettikleri yerlere gidebileceklerini belirtmişti⁴. Bunun dışında Batum'da ele geçirilecek silah, cephane ve diğer harp malzemelerinin hemen 93 hududu gerisine naklettirilmesi emredilmişti⁵. Bunun nedeni, Türk Millî

¹ ATASE, İSH, K: 1252, G: 79, B: 79-8, Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na (13 Mart 1921).

² ATASE, İSH, K: 1252, G: 79, B: 79-5, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Batum Mutasarrıfı Miralay Kazım Bey'e / Çoruh Grubu Kumandanlığı'na (13 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 1252, G: 83, B: 83-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 2. Fırka Kumandanlığı'na / Çoruh Grubu Kumandanlığı'na (13 Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 1252, G: 79, B: 79-5, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Batum Mutasarrıfı Miralay Kazım Bey'e / Çoruh Grubu Kumandanlığı'na (13 Mart 1921).

⁵ ATASE, İSH, K: 618, G: 139, B: 139-1, Şark Cephesi Kumandanlığı'na (13 Mart 1921). Nitekim Gürcü ordusuna ait 24 hafif ve 6 ağır toptan ibaret bulunan topçu malzemeleri Türk birliklerine teslim edilmiştir. Ayrıca, Kırım'ın tahliyesinden beri Batum limanında demirli tutulan iki Rus savaş gemisini Türkler ele geçirerek, Trabzon yakınlarında bir limana sevk edilmiştir (*İleri*, 18 Mart 1337/1921, n. 1127, s. 2).

Mücadelesi için gerekli malzemelerin temin edilmesinin dışında, Batum'un Türklerin elinde kalıp kalmayacağı konusundaki tereddütlerden kaynaklanıyordu.

Bu arada Trabzon'dan yola çıkan 7. Alay'ın 2. Taburu'yla yola çıkan Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey, 13 Mart 1921'de Hopa'ya gelmişti¹. Bu tabur Batum'a nakledilecekti². Bu suretle Batum ve etrafındaki Türk birlikleri takviye ediliyordu.

Bolşeviklerin ise Gürcüler karşısındaki ilerlemeleri devam etmekteydi. Gürcü ordusu 13 Mart 1921'de Poti'den Rion nehrinin sol yakası boyunca Samtredi'nin 5 kmlik güney, güneybatı hattını ve oradan da Tsiagubanie'ye kadar güneydoğu hattını tutmaktaydı. Gürcüler Rion nehri üzerindeki köprüleri imha etmiş olmalarına rağmen, Bolşevikler Samtredi'nin güneyinde bu nehri geçmişlerdi. Bolşevikler artık Poti'ye doğru ilerlemekteydiler. İngiltere Batum Konsolosu Stokes'e göre, Gürcüler Bolşevikler karşısında pek dayanacak gibi görünmemekteydiler³. Bolşeviklerin Batum'a doğru yürümleri üzerine, bölge ahalisi Bolşeviklere karşı silahlı bir direnişte bulunup bulunmayacaklarını 2. Fırka Kumandanlığı'ndan sormaktaydı⁴. Bolşeviklerin artık Batum'a girmelerinin an meselesi olduğunu düşünerek, Calypso adlı gemi ile Batum'dan ayrılan İngiliz konsolos memurları İstanbul'a ulaşmışlardı⁵.

Batum'da 14 Mart 1921'de Batum'un alınması münasebetiyle her taraf sancaklarla bezenmiş ve TBMM'de dualar edilmişti⁶. Ayrıca, Meclis'e Türkiye'nin çeşitli

¹ ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-12, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (13 Mart 1921).

² ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-13, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na / Çoruh Grubu Kumandanlığı'na (14 Mart 1921). Bu tabur, nakil araçlarının yetersizliği ve denizin fırtınalı olması nedeniyle sadece iki bölük yürüyüşle Batum istikametine hareket edecekti. Kalanı 15 Mart 1921'de Batum'a gönderilecekti (ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-15, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na - 14 Mart 1921).

³ NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58, Colonel Stokes (Batum) to British High Comission (İstanbul) (13 Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 1252, G: 83, B: 83-2, 2. Fırka Kumandanlığı'ndan Şark Cephesi Kumandanlığı'na (13 Mart 1921).

⁵ *The Times*, March/Mart 14, 1921, n. 42668, s. 11. Ermeni gazetelerinin yazdığına göre, Batum'daki İtilaf devletleri görevlilerinin Batum'u terk etmesinden sonra, Batum'u işgal eden Türk kumandanının Ermenilere asla dokunmayacaklarına ve kendileriyle dostane münasebette bulunacaklarına dair teminata bulunmuş olmasına rağmen, Ermeniler de İstanbul'a gitmişlerdi (*İleri*, 18 Mart 1337/1921, n. 1127, s. 2). Ermenilerin dışında Batum'dan İstanbul'a çok sayıda Gürcü Hıristiyan da gitmişti (*Vakit*, 27 Mart 1921, n. 1184, s. 2).

⁶ ATASE, İSH, K: 865, G: 30, B: 30-1, Resmî Tebliğ - Ankara (18 Mart 1921).

yerlerinden tebrik telgrafları gelmişti¹. Bunun dışında, memleketin değişik yerlerinden de tezahüratlar yapılmış, fener alayları düzenlenmiş, okullar tatil edilmiş ve şehitler için mevlitler okutulmuştur².

Bu arada, Kazım Karabekir Paşa 14 Mart 1921'de Çoruh Grubu Kumandanı Binbaşı Ali Rıza Bey'e bir telgraf göndererek, 13 Mart 1921'de Batum Mutasarrıflığı'na atanan Kazım Bey'in görevden alınarak, Trabzon'a dönmesini ve onun yerine kendisinin bu vazifeyi almasını rica etmişti³. Bunun nedeni Kazım Bey'in henüz mutasarrıf olduğunu bilmemesi ve Batum'dan ayrılmak istemesiydi.

Batum'un Türkler tarafından işgal edilmesine tepkiler gecikmemişti. Bolşevik kontrolüne geçen Sovyet Gürcistanı bu olayı protesto etti. Çiçerin ise Sovyet Gürcistanı hükümeti aleyhine yapılacak herhangi bir düşmanca hareketin, Rusya'ya karşı yapılmış gibi anlaşılacağına dair bir beyanname yayınladı (*İleri*, 23 Mart 1337/1921, n. 1132, s. 1). XI. Kızıl Ordu Kumandanı General Keker de 14 Mart 1921'de Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya bir telgraf göndererek tepkisini ortaya koymuştu. Keker, Sovyet Rusya ve Türkiye hükümetleri arasında Moskova'da devam eden barış görüşmelerinde Batum ile birlikte Ahıska ve Ahılkelek'in Sovyet Gürcistanı'na bırakıldığını belirterek, imzalanma aşamasında bulunan bu antlaşmanın şartlarına uyulmasını istemişti. Ancak, Kazım Karabekir Paşa'nın bu şartlardan haberi yoktu. Bu nedenle Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti'nden bunun doğruluğunu öğrenmek istedi. Kazım Karabekir Paşa'ya göre, Londra Konferansı'nda Türk hükümetinin en meşru isteklerinin bile kabul edilmediği bir ortamda, Sovyet Rusya ile dost ilişkileri bozacak herhangi bir icraattan da sakınılması gerekliydi. Eğer Moskova'da böyle bir karar alınmışsa, hükümetin kararı ne yönde olacaktı? Ya da Ahıska'da olduğu gibi Bolşeviklerle müşterek bir idare kurulabilir miydi? Erkân-ı Harbiye'ye bu ve benzeri

¹ Bu telgraflar Niğde Belediye Riyaseti'nden, Yozgat Belediye Riyaseti'nden, Kayseri Mutasarrıflığı ve Müdafaa-i Hukuk Riyaseti'nden, Mudurnu Müdafaa-i Hukuk Riyaseti'nden Sungurlu Müftülüğü'nden, Kalecik Belediye Riyaseti'nden ve Çorum Mutasarrıflığı'ndan gelmişti (TBMMZC, c. IX, 1954:140)

² ATASE, İSH, K: 889, G: 191, B: 191-1, Kaymakam'dan Grup Kumandanlığı'na (15 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 651, G: 86, B: 86-1, İrtibat Zabiti'nden Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne (16 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 636, G: 4, B: 4-1, Kastamonu Valisi Fahrettin Bey'den Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (18 Mart 1921); *Açıksöz*, 16 Mart 1337/1921, n. 134, s. 1.

³ ATASE, İSH, K: 1252, G: 86, B: 86-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 3. Fırka Kumandanlığı'na / 2. Fırka Kumandanlığı'na / Çoruh Grubu Kumandanlığı'na (14 Mart 1921).

sorular yönelten Kazım Karabekir Paşa, bunların en kısa zamanda cevaplandırılmasını istemişti¹.

Bu arada, Poti Bolşeviklerin eline geçmiş, Gürcü ordusunun miktarı da 4.000'e kadar düşmüştür². Poti'nin işgalinden sonra Bolşeviklerin Batum'a ilerlemeleri için herhangi bir engel kalmamıştı (*The Times*, March/Mart 14, 1921, n. 42668, s. 11). Bu nedenle Gürcülerin istemesiyle Bolşeviklerle 14 Mart 1920 tarihinden başlamak kaydıyla 24 saatlik bir mütareke imzalanmıştı³. Gürcü hükümeti Batum'u Bolşeviklere verme eğilimi de göstermeye başlamıştı (*İleri*, 28 Mart 1337/1921, n. 1137, s. 3). 15 Mart'ta Sovyet Rusya ile Gürcistan arasındaki mütareke 10 güne kadar uzatılmıştı⁴. Sovyet Rusya'nın güçsüz bir Gürcistan ile mütareke imzalayarak savaşı durdurmasının amacı, Türk ordusunun Batum'a girmesi ve halen Moskova'da barış görüşmelerinin devam ediyor olmasıydı. Yani Bolşevikler bekle-gör taktiği izlemektedirler.

14 Mart 1921 tarihinde Türkler açısından bir başarı daha kazanılmış ve Türk birlikleri Ahılkelek'i işgal etmişlerdi⁵. Böylece Batum ve Ahıska'dan sonra Ahılkelek de Türklerin eline geçmişti.

¹ ATASE, İSH, K: 1252, G: 87, B: 87-1/2/3, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne / Hariciye Vekâleti'ne (14 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 617, G: 143, B: 143-1/2, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (14 Mart 1921).

² NA, FO, 371/ 6269, E3321/55/58, Colonel Stokes (Batum) to Foreign Office (14 Mart 1921). Gürcüler mütareke zamanında ellerinde 3.000'e yakın Rus esiri olduğunu iddia etmekteydiler (*İleri*, 17 Mart 1337/1921, n. 1126, s. 2; *Vakit*, 17 Mart 1337/1921, n. 1174, s. 2).

³ NA, FO, 371/ 6269, E3321/55/58, Colonel Stokes (Batum) to Foreign Office (14 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 619, G: 19, B: 19-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (18 Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 759, G: 64, B: 64-3, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den (18 Mart 1921).

⁵ Ahıska ve Ahılkelek bölgesinde Batum'un işgalinden 14 Mart'ta kadar geçen askerî harekât şu şekildeydi: Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa 10 Mart 1921'de 9. Fırka, 12. Fırka, 2. Fırka, 3. Fırka, 29. Alay Kumandanlıklarına gönderdiği bir telgraf ile Ahılkelek'in işgali için şu emirleri vermişti: 29. Alay emrindeki batarya ile 11 Mart 1921 günü Zaruşad'da mola verecek ve 12 Mart 1921 sabahı Zaruşad'dan hareketle Zurzuna'ya ve oradan Ahılkelek'e gidecektir. 9. Fırka Süvari Bölüğü de 29. Alay ile irtibatla bulunmak ve bu alay emrine girmek üzere Güllübulak'tan Ahılkelek istikametine gönderilecektir. Bu birlikler 2. Fırka emrinde bulunacaktır. Ahılkelek kazası dâhilindeki İslam ahali ile hem kıtaat takviye edilecek ve hem mahalli teşkilat vücuda getirilecektir. Bunun dışında Ahıska ve Ahılkelek arasında bir an evvel telgraf muhaberesi tesis olunmalıdır (ATASE, İSH, K: 1252, G: 71, B: 71-3, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den 9. Fırka, 12. Fırka, 2. Fırka, 3. Fırka ve 29. Alay Kumandanlıklarına - 10 Mart 1921). Kazım Karabekir Paşa 11 Mart'ta Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne gönderdiği telgrafta ise Ahılkelek ve havalisinin işgali için 10 Mart'ta 9. Süvari bölüğüne emir verildiğini ve bölüğün 12 Mart'ta hareket ederek 13 Mart akşamı Ahılkelek'i işgal edeceğini tahmin ettiğini bildirmişti. Ahılkelek bölgesine hareket ettirilen 29. Alay ise 15 Mart'ta bu bölgeye varabilecekti (ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-5, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne - 11 Mart 1921). Ahıska'daki Rus Kıtaatı Komutanı, Batum'un Türkler tarafından işgal edildiği gün 11 Mart 1921'de, firkasının Abastuman-Acara yolu ile

Çoruh Grubu Kumandanı Binbaşı Ali Rıza Bey, 15 Mart 1921’de Batum’a gelmiş¹ ve Kazım Karabekir Paşa’nın emri üzerine Batum Mutasarrıflığı’nı üzerine almak için Kazım Bey’e müracaat etmişti. Fakat Kazım Bey Trabzon’a gitmekten vazgeçmiş ve Kazım Karabekir Paşa’ya aynı gün “bu kadar hassas vatan ve milletimize en müessir hizmet ifası elzem olan bir sırada şüphesiz ki buradan bugün bile ayrılmak hatıra gelmez Paşam” şeklinde bir telgraf göndererek, Batum’da kalacağını bildirmişti². Fakat Kazım Bey, Batum mutasarrıfı değil “Batum Valisi” unvanını almayı daha uygun görmekteydi. Kazım Bey, Batum’da asayişini tamamıyla sağladığını ve Tiflis Şehbenderi Fahrettin Bey’in Tiflis’e gidene kadar hukuk ve siyasî işler müdüriyetinde istihdamının uygun olduğunu da belirtmekteydi. Kazım Bey ayrıca, teşkilât-ı mülkiyenin kurulması için acilen para gönderilmesini istemişti³. Çürüksu’da 5 zabıt 20 neferden oluşan mahalli teşkilatta çalışmaktaydı⁴. Batum limanında bahriye teşkilatını kurmak için kıdemli bir yüzbaşı da Batum’a gönderilmişti⁵. Ayrıca, 3. Fırka Sıhhiye Bölüğü’nün de Batum’a gönderilmesi planlanmaktaydı⁶. Bu suretle Türkler Batum’da askerî idarenin dışında sivil idareyi de kurmaya çalışmaktaydılar.

Batum’a gideceğini belirtmişti. Ahıska’da bulunan 105. Rus Süvari Alayı Batum şosesi boyunca hareket etmiş, fırka kumandanı ile 104. Alay Ahıska’da kalmıştı (ATASE, İSH, K: 618, G: 132, B: 132-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti’ne - 11 Mart 1921). Ahıska’nın ve Ahılkelek’in işgali de Batum gibi askerî amaçlı olacaktı. Ahıska mıntıkası ise 2. Fırka’nın işgali altında Şark Cephesi Kumandanlığı’na bağlı olacaktı (ATASE, İSH, K: 1036, G: 92, B: 92-1, 35. Fırka Kumandanlığı’ndan 35. Alay Kumandanlığı’na - 11 Mart 1921). Bunun dışında Heyet-i Vekile, Ahıska ve Ahılkelek kazalarında hükümet teşkilatına bir an evvel başlanılması için karar almıştı (ATASE, İSH, K: 1252, G: 79, B: 79-6, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’dan 2. Fırka Kumandanlığı’na - 13 Mart 1921). Ahılkelek’i işgal etmek üzere ilerleyen 9. Fırka Süvari Bölüğü 14 Mart 1921’de saat 13.00’da Ahıska’yı işgal etmişti. Kasabada Ermeni ve Rus halkından oluşan Bolşevik idaresi bulunmaktaydı. Buraya henüz Kızılordu birlikleri gelmemişti (ATASE, İSH, K: 1252, G: 90, B: 90-1, 9. Fırka Kumandanı Rüştü Bey’den - 15 Mart 1921). Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa Ahıska ve Ahılkelek gibi Türk işgali altında olan bölgelerde Ruslarla dostane münasebetler devam ettirilmesini birliklerine emretmişti (ATASE, İSH, K: 1252, G: 83, B: 83-3, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’dan 2. Fırka Kumandanlığı’na / Çoruh Grubu Kumandanlığı’na - 14 Mart 1921).

¹ ATASE, İSH, K: 759, G: 64, B: 64-1, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey’den Erkân-ı Harbiye-i Umumiye’ye (18 Mart 1921). *İleri* gazetesi Ali Rıza Bey’in Batum’a gelme tarihini 14 Mart olarak vermişti (*İleri*, 28 Mart 1337/1921, n. 1137, s. 3).

² ATASE, İSH, K: 1252, G: 86, B: 86-3, Batum Valisi Kazım Bey’den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’ya (15 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 1252, G: 89, B: 89-1/2, Batum Valisi Kazım Bey’den Şark Cephesi Kumandanlığı’na (15 Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 759, G: 64, B: 64-3, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey’den (18 Mart 1921).

⁵ ATASE, İSH, K: 759, G: 54, B: 54-1, Şark Cephesi Kumandanlığı’na (15 Mart 1921).

⁶ ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-16, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’dan 3. Fırka Kumandanlığı’na / Çoruh Grubu Kumandanlığı’na (15 Mart 1921).

Türkler Batum'da hâkimiyetlerini tesis ettikleri bu sırada Moskova'da barış görüşmeleri bir neticeye varmak üzereydi. Ve nihayet 16 Mart 1921'de imzalanan antlaşmaya göre Batum Gürcülere bırakılmıştı¹. XI. Kızılordu Kumandanı Keker Moskova Antlaşması'nın imzalandığı gün, Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta Batum bölgesinin muhtariyet şeklinde Sovyet Gürcistanı'na verildiğini söylemişti ve bu nedenle sadece Batum değil, aynı zamanda Ahıska ve Ahılkelek'in de tahliyesini istemişti². Fakat Keker, Türklerin işgal ettiği bölgelerden çekilmesini isterken, henüz bir protestoda bulunmamıştı. Bu nedenle Kazım Karabekir Paşa 17 Mart 1921'de Batum'da Miralay Kazım Bey'e, Çoruh Grubu Kumandanlığı'na ve 2. Fırka Kumandanlığı'na bir telgraf göndererek, Batum'u terk etmemelerini ve Kızılordu birliklerini de Batum'a dostluk şartları çerçevesinde sokmamalarını istemişti³.

Bolşevikler, Türk ordusunun Batum'dan ayrılmasını isterlerken Gürcü hükümeti ile müzakereleri de devam ettirmekteydiler⁴. Gürcistan Cumhuriyeti Başbakan Yardımcısı Grigol Lordkipanidze ile Sovyet Gürcistanı Başbakan Yardımcısı Mamia Orakhelaşvili arasında bir görüşme olmuştu. Lordkipanidze, Batum'daki Türk birliklerinin işgalci birlikler olmadığını ve şu ana kadar Batum'da herhangi bir işgalin yapılmadığı söylemişti. Orakhelaşvili ise Moskova'daki Türk-Rus görüşmelerinde Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in Gürcistan sınırları içerisinde olmasıyla alakalı bir karar alındığını, Kazım Karabekir Paşa'nın Batum'un Türkler, Ahıska ile Ahılkelek'in de Ruslar tarafından işgal edilmesi gerektiğini düşündüğünden dolayı, Batum'un risk altında olduğunu ve tek çözüm yolunun Kızılordu'nun ani bir saldırı ile Batum'u işgal etmesi olduğunu belirtmişti. Lordkipanidze de buna hak vermişti. Orakhelaşvili, Lordkipanidze'yi Kutayis'e bir antlaşma imzalamak için davet etmişti (BPSVADM, belge no: 251, s. 365-371).

Bolşeviklerle Gürcüler bir antlaşma zemini ararlarken, Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan, Bolşeviklerden kaçarak Batum'a gelen Gürcülerin silahlarının alınmasını ve Gürcü hükümeti ile hiçbir muamele ve ilişkide

¹ Bu konu ileride detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

² ATASE, İSH, K: 759, G: 55, B: 55-1, Hüsamettin Bey'den (16 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 1252, G: 83, B: 83-5, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Batum'da Miralay Kazım Bey'e / Çoruh Grubu Kumandanlığı'na / 2. Fırka Kumandanlığı'na (17 Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 760, G: 49, B: 49-1, Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (16 Mart 1921).

bulunulmamasını istemişti¹. Türklerin Gürcü askerlerin silahlarını almaya çalışması, iki taraf arasındaki çatışmayı daha da derinleştirmişti.

17 Mart 1921 günü Türklerin, Batum'daki hâkimiyetlerini pekiştirmek için Batum'daki tabya, kışla ve diğer müstahkem mevkiileri işgal ettiklerini gören Gürcü komutan General Kvinitadze, Türklerden önce Batum'daki tabya ve müstahkem mevkiilerin işgalini emretmişti (BPSVADM, belge no: 257, s. 374-276). Fakat Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey, Gürcü komutandan daha önce davranarak sabah saat 9.00'da bütün Batum tabyalarını işgal emrini vermişti. Buna göre, 7. Alay'ın taburları şehrin güneydoğusundaki tabyalardan itibaren Soğuksu Tabyalarını, 11. Alay'dan bir bölük de Mahmudiye Tabyası'nı işgal etmişlerdi. Gürcüler Soğuksu mintikasında kışlanın tahliyesi konusunda emir almadıklarını bahane ederek engellemek istemişler, fakat Türk birlikleri savaş pozisyonunu alınca, Gürcüler bu mintıkayı tahliye etmek zorunda kalmışlardı². Türkler Bartshana, Hamidiye, Anarija, Patara, Sameba müstahkemlerini, Gürcüler ise Bartshana, Hamidiye'nin bir kısmı ile birlikte Kahaber, Stepanovka ve Didi Sameba müstahkemlerini ele geçirmişlerdi (BPSVADM, belge no: 257, s. 374-276). Önemli müstahkem ve tabyaların Türkler tarafından ele geçirildiği görülmektedir.

Batum'daki Türk birliklerini takviye etmek için Hopa'dan hareket eden 7. Alay'ın 2. Taburu Batum istikametinde yürüyüşüne devam ederken³, Ahıska'dan yola çıkan ve Acara vadisi boyunca ilerleyen Kızılordu birlikleri Batum'a yaklaşmışlardı. Bu birliklerin şehre girmelerini önlemek için 17 Mart öğleden sonra Acara köprüsü civarına süvari birlikleri gönderilmişti. Ayrıca Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey, Kızılordu komutanını konuşmak üzere Acara köprüsüne çağırmıştı. Ali Rıza Bey, Kızıl komutanı ikna etmeye çalışacağını fakat ikna edemezse ve kızılıların zorla Batum'a girmek istemeleri durumunda ne yapacağını Kazım Karabekir Paşa'dan sormuştu⁴. Batum'da ise durum çok karışık bir hal almıştı. Menşevik Gürcü birlikleri, Bolşevik Gürcü birlikleri, Ermeni çeteleri ve Türk birlikleri arasında sürtüşmeler had safhaya ulaşmıştı.

¹ ATASE, İSH, K: 759, G: 53, B: 53-1, Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na (16 Mart 1921).

² ATASE, İSH, K: 760, G: 51, B: 51-1/1a, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (17 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 759, G: 64, B: 64-1, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'ye (18 Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 760, G: 51, B: 51-1/1a, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (17 Mart 1921).

17 Mart 1921 sabahında Kazım Bey Batum'da Türk idaresini ilan etmeyi düşünmüş ve bir beyanname kaleme almıştı. Bu beyannameyi daha sonra Gürcü Hükümeti Dışişleri Bakanı Gegeçkori'ye göndermiş, Gegeçkori de bunu reddetmişti (Yerasimos, 2000:219). Türklerin Batum'u ilhakı endişesine kapılan Gürcü hükümetinin direktifiyle olsa gerek, Batum hapishanelerinde bulunan 1.000 kişi kadar Bolşevik siyasî suçluları hapisten çıkarılmıştı (BPSVADM, belge no: 255, s. 373). Gürcü hükümeti bu olaydan sonra şehri terk edip limanda bekleyen bir gemiye binmiş ve beklemeye başlamıştı (Yerasimos, 2000:220). Hapishaneden salıverilen Batum'daki Bolşevik liderlerden ve bir Rus olan (*İleri*, 28 Mart 1337/1921, n. 1137, s. 3) Sergey İvanoviç Kavtaradze'nin başkanlığında bölgesel *refkom* ilan edilmişti¹. Böylece Batum'da Bolşevikler kendi hükümetini kurmuşlardı. Bu olayda Gürcü hükümetinin aktif rol oynadığı açıkça görülmektedir. Gürcüler, Türklerin idarelerini ilan etmeden Bolşeviklerin *refkomu* kurmasını teşvik etmişlerdi.

Refkom ilan edilir edilmez, Kazım Bey'e yazı göndererek Türk ordusunun nöbet ve devriyelerinin acilen kaldırılmasını istemişti (Dirik, 2008:120). Batum'da *refkomun* kurulması, şehirdeki Türk kumandanlarını telaşlandırmıştı. Çünkü Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey, Kazım Karabekir'den aldığı emirlere göre bu olayın gerçekleşmesine izin vermemesi gerekiyordu. Bu nedenle Türk birlikleri 17 Mart akşam saat 21.00'da *refkomun* binasını kuşatarak, binayı ele geçirmişlerdi. Bunun dışında saat 22.00'da 40 kişilik bir Türk müfrezesi telsiz telgraf idaresini, yarım saat sonra da şehrin milis binalarını işgal etmişlerdi (Sürmeli, 2001:676-677).

Batum'da bu gelişmeler olurken, Bolşevikler ile Gürcüler arasında Kutayis'te müzakereler devam etmekteydi. 17 Mart 1921 akşamı saat 23.00'da taraflar bir antlaşmaya varmışlar ve savaş sona ermişti (BPSVADM, belge no: 254, s. 372). Gürcüler böylece, Bolşeviklerin bütün isteklerini kabul ederek (BPSVADM, belge no: 253, s. 372) ve onları Batum'u işgale davette bulunmuşlardı². Gürcülerin Türkleri

¹ BPSVADM, belge no: 255, s. 373; BPSVADM, belge no: 258, s. 377. Bir iddiaya göre Gürcü hükümeti Batum limanından ayrılmadan önce *refkomun* kurulması için teşvikte bulunmuştu (*Vakit*, 1 Nisan 1337/1921, n. 1190, s. 2). *İleri* gazetesinde "Sergey Kavtaradze Moskova'dan özel talimat olarak Türklere karşı savaşmaktaydı" şeklinde bir ibare vardı (*İleri*, 26 Mart 1337/1921, n. 1135, s. 2). Kavtaradze'nin dışında *refkomun* diğer üyeleri, Zhgenti ve Toroshelidze idi (BPSVADM, belge no: 257, s. 374-276).

² NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58, Colonel Stokes (Batum) to British High Commission (İstanbul) (23 Mart 1921); BPSVADM, belge no: 253, s. 372.

Batum'a davet ettikten sonra Bolşevikleri de davet etmelerinin nedeni, Türklerle Bolşevikleri karşı karşıya getirmektir. Bunun dışında belki de en önemli neden Batum'un Türkler tarafından ele geçirilmesini önlemektir. Nitekim Batum'da bir Fransız şirketinin sorumlusu olan Bais de Barre'ye göre; Gürcü hükümetinin Batum'u Türklerle değil, Bolşeviklere vermesinin nedenini "Batum'u Türklerle vermektense Bolşeviklerde kalması daha iyidir. Çünkü bir gün Sovyetler ortadan kalkacak, fakat bir kere Türk olan Batum daima Türk kalacaktır" (TİH, c. III, 1995:251) şeklindeki ifadelerle açıklayacaktır.

Bolşeviklerle Gürcüler bir antlaşmaya varırlarken, Batum'u *refkomun* idare etmesine izin vermek istemeyen TBMM Batum Valisi Miralay Kazım Bey, 17/18 Mart gecesi saat 00.00'da (Sürmeli, 2001:676-677) Batum'un Türkiye'ye ilhak edildiğini bir beyanname ile ilan etmişti. Bu beyanname şu şekildeydi:

“1- Gürcü hükümetinin uygun görmesi üzerine askerî işgalimiz altına alınmış olan Batum livası ile Ahıska ve Ahılkelek kazaları bu kere Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin kararı üzerine bütün herkes tarafından bilinen hukukî haklarımıza dayanarak mülkî ve siyasî idaremizi dahi bu günden itibaren tesis ve anavatana rücu etmiştir.

2- Din ve millet ayırımı yapılmaksızın herkesin ve yabancı devletlerinin tebaasının hukuku, malı ve canı emniyet altındadır.

3- Türkiye hükümeti ve Türk ordusu aleyhinde olacak her türlü fiil ve bilhassa casusluk, hainlik, isyan, hırsızlık ve talan gibi memleketin huzurunu bozacak her türlü harekâtın mesulleri derhal Divan-ı Harb-i Örfî'de muhakeme olunacaktır.

4- Hükümetin izni olmaksızın siyasî cemiyetlerin kurulması ve mitinglerin yapılması yasaklanmıştır.

5- İlan tarihinden itibaren 24 saat zarfında Türk askerî komutanlığına tabi milli müfrezelerden başka hiçbir silahlı asker veya kıta veyahut milis mürettebatı ve silahlı ahali Türk hükümetinin ve askerî kumandanlığın müsaadesi olmaksızın şehirde ve çarşılarda görülmeyecektir.

6- Hapishanede bulunan bütün tutukluların işleri Türk memurları tarafından özenle incelenecektir.

7- İlan tarihinden sonra, haber verilinceye kadar saat 21.00'dan itibaren hiç kimse dışarı çıkmayacaktır.

8- Batum Belediyesi bütün teşkilatıyla aynen kalacaktır. Belediye her şeyden evvel mevcut olan işe ve iktisat buhranına karşı lazım gelen acil gerekli tedbirleri alacaktır.

9- Batum'daki bütün resmi ve gayr-i resmi müesseselerin müdürleri 24 saat zarfında hükümet makamına müracaat etmeye ve müesseselerinin şu andaki durumu ile alakalı rapor vermeye mükelleftir.

10- Hususi hanelerinde, depolarında ve müesseselerde silah, mühimmat, patlayıcı maddeler ve benzin bulunduranlar, Türk hükümetine ve Askerî Kumandanlık Karargâhı'na malumat vermekle mükelleftir” (*Vakit*, 1 Nisan 1921, n. 1190, s. 2; BPSVADM, belge no: 252, s. 371-372).

Kazım Bey, bu beyannameyi ilan ettikten sonra Gürcü hükümetine bir nota vererek, Batum’u Türkiye’ye ilhak ettiğini belirterek, kendisinin “Türkiye BBM Batum Valisi” sıfatının tanınmasını istemişti (*Açıksöz*, 6 Nisan 1337/1921, n. 152, s. 2). Kazım Bey’in Türk hükümetini ilan etmesiyle Batum’da üç hükümet birden meydana gelmişti. Türk hükümeti, faaliyetlerini limanda gemide yürüten Gürcü hükümeti ve Gürcü Bolşeviklerden oluşan *refkom* idi. Bunların dışında, Gürcü hükümetinin davet ettiği Kızılordu ise Batum’a girmek üzere yola çıkmıştı. Batum’da artık durum daha karmaşık bir hal almıştı. Tam bu sırada, bütün bu karmaşıklığın müsebbibi durumundaki Gürcü hükümeti, 17/18 Mart gecesi¹, 50 kişiyi aşan bir kalabalık halinde², öğlen saatlerinden beri bulunduğu Fra Joseph Kiraly adlı³ bir İtalyan gemisiyle⁴ Batum’dan ayrılarak, İstanbul’a gitmişti⁵. Böylece Menşeviklerin Gürcistan’daki hâkimiyetleri bir daha geri gelmemek üzere son bulmuştu.

Türklerin Batum’u Türkiye’ye ilhak etmesi ve Batum’daki işgallerini yaygınlaştırmaları, Gürcülerle Bolşeviklerin anlaşması ve onları Batum’u işgal için davet etmeleri, Gürcü hükümetinin Batum’u terk etmesi ve Gürcü ordusunun⁶ başıboş

¹ ATASE, İŞH, K: 759, G: 65, B: 65-2, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey’den Şark Cephesi Kumandanlığı’na (18 Mart 1921); NA, FO, 371/ 6270, n. E3770/55/58, Colonel Stokes (Batum) to British High Comission (İstanbul) (23 Mart 1921); BPSVADM, belge no: 269 s. 383-385.

² BPSVADM, belge no: 260, s. 378-379.

³ NA, FO, 371/ 6271, E3486/56/58, Senior Naval Officer (Batum) to Admiralty (Commander in Chief, Mediterranean) (20 Mart 1921).

⁴ NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58, Colonel Stokes (Batum) to British High Comission (İstanbul) (23 Mart 1921); BPSVADM, belge no: 255, s. 373; *Açıksöz*, 6 Nisan 1337/1921, n. 152, s. 2; *İleri*, 23 Mart 1337/1921, n. 1132, s. 1.

⁵ Bir İngiliz belgesine göre, Gürcü hükümetinin 17/18 Mart’ı gecesi gemiye binmesine rağmen, 18 Mart öğleden sonra 15.00’da, İstanbul’a gitmek üzere Batum limanından ayrıldığını belirtmişti (NA, FO, 371/ 6271, E3486/56/58, Senior Naval Officer (Batum) to Admiralty (Commander in Chief, Mediterranean) - 20 Mart 1921). Gürcülerin yanlarında İtalyan büyük elçisi de vardı (NA, FO, 371/ 6270, n. E3770/55/58, Colonel Stokes (Batum) to British High Comission (İstanbul) - 23 Mart 1921). Bir Fransız torpidosu da onları korumuştur (BPSVADM, belge no: 255, s. 373). Hükümet giderken büyük miktarda malvarlığı ile gitmişti (BPSVADM, belge no: 258, s. 377). Gürcü hükümetini taşıyan İtalyan gemisi 21 Mart’ta İstanbul’a varmıştı (*İleri*, 23 Mart 1337/1921, n. 1132, s. 1). Burada bir gazeteye röportaj veren sabık hükümetin başbakanı Jordanya, Gürcistan’dan firar eden zabıt, hükümet memuru ve asker olarak yaklaşık 800 kişinin İstanbul’a geldiğini ve hükümet erkânının şu anda İtalya yolu ile Paris’e gitmek üzere olduklarını belirtmiş ve kendisinin vazifesine devam ederek Gürcistan’ı Bolşevik boyunduruğundan kurtaracağını söylemiştir (*İleri*, 25 Mart 1337/1921, n. 1134, s. 1). Fakat ileride görülecek ki, bu mümkün olmayacaktı.

⁶ Batum’daki Gürcülerin 3., 4., 9. taburları ve bunlardan başka cepheden firar vesair suretlerle gelmiş pek çok silahlı asker ve subay vardı. Batum’dan Gürcü kuvveti 5.000 kadar tahmin edilmektedir (ATASE,

kalması ve Batum'daki Bolşeviklerin *refkomu* ilan etmeleri nedenleriyle Batum'da her an bir çatışma meydana gelebilirdi. Nitekim Türk askerleri 17/18 Mart gecesi posta ve telgrafhane ile polis müdüriyetini işgal için teşebbüste bulduklarında (BPSVADM, belge no: 257, s. 374-276), gece yarısından sonra saat 01.00 civarında, birden bire silah ve bomba sesleri etraftan duyulmaya başlanmıştı. Bu sesler, Gürcülerle Türk askerleri arasında meydana gelen ve sabaha kadar devam eden çatışmadan gelmekteydi. Sabahleyin Türk askerleri posta ve telgrafhane ile Polis Müdüriyeti'ni işgal etmişlerdi. Ayrıca, Baruthane'de bulunan 7. Alay'ın 3. Tabur'unun bir kısmı da bir telsiz telgraf istasyonu ile dört karakol işgal etmişti. Bu çarpışmalarda Yüzbaşı Kazım Bey şehit olmuştu (*Açıksöz*, 6 Nisan 1337/1921, n. 152, s. 2). Türkler ile Gürcüler arasındaki bu çarpışmada ilk ateş Soğuksu Tabyası'ndaki Gürcü kuvvetlerinden gelmişti. Türk ordusu da mecburen çatışmaya katılmıştı¹. Bu arada yerli Bolşevikler, Batum'un Türkiye'ye katıldığını ilan eden Kazım Bey'in bulunduğu Türk sefarethanisini muhasara etmişler ve sefarethanedeki askerlerle çatışmaya girmişlerdi. Sefarethanede 11 kişilik bir Türk mangası bulunmaktaydı ve bu çatışmada bir Türk subayı şehit olmuştu². Poidebard'a göre 18 Mart'taki çarpışmalara Türklere 2.000, Gürcülerden ise 15.000 kişilik bir kuvvet katılmıştı (Poidebard, 1341:134). Kazım Karabekir Paşa, Bolşeviklerle meydana gelen bu çatışmanın Batum Valisi Kazım Bey'in gerekli önlemleri almamasından kaynaklandığını düşünmekteydi ve bu nedenden dolayı onun valilik görevini bırakarak Trabzon'a dönmesini emretmişti. Görevlerini ise Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'e devredecekti³. 11 Mart'tan beri Türk ve Gürcü birlikleri arasında gergin ortam sonunda çatışmaya dönmüştü. Bunun sebebi Gürcü hükümetinin Batum'u terk ederek

İSH, K: 759, G: 64, B: 64-1, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'ye - 18 Mart 1921). Gürcistan hükümeti Batum'dan ayrılmadan önce Jordanya ve Ramişvili, milli muhafızları ve ordunun birlikte tahliye edilmesini teklif etmişti. Onlara beş yıllık maaş ve üniformalarını da garanti altında olacaklarını da ifade etmişlerdi. BPSVADM'daki bir belgeye göre ordu ve milli muhafızlar bunu kabul etmemişler ve sadece 20 kişinin onlarla birlikte gitmişlerdi (BPSVADM, belge no: 260, s. 378-379). ATASE Arşivi belgelerinde ise Gürcü ordusunun itilaf gemilerine iltica ederek Batum'dan firar ettikleri yazılıydı (ATASE, İSH, K: 962, G:115, B: 115-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 12. Fırka Kumandanlığı'na - 19 Mart 1921; ATASE, İSH, K: 759, G: 71, B: 71-1, Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan 2, 3, 9, 12. Fırka Kumandanlıkları'na / Çoruh Grubu Kumandanlığı'na - 19 Mart 1921).

¹ ATASE, İSH, K: 760, G: 63, B: 63-1, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (22 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 759, G: 85, B: 85-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye (20 Mart 1921).

² ATASE, İSH, K: 759, G: 65, B: 65-4, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (18 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 617, G: 150, B: 150-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (18 Mart 1921).

³ATASE, İSH, K: 759, G: 68, B: 68-1 (18 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 617, G: 150, B: 150-2 (19 Mart 1921).

ayrılması ve Gürcü ordusunun başıboş kalmaları ve en önemlisi Bolşevikleri şehre davet etmeleri idi.

18 Ocak sabahı silah seslerinin kesilmesi ile ortalık biraz sükûnet kazanmıştı (*İleri*, 28 Mart 1337/1921, n. 1137, s. 3). Fakat bu sükûnet çok uzun sürmemiş, Ali Rıza Bey Batum'da geri kalan istihkâmların da alınmasını emretmişti¹. Emir üzerine, 7. Alay'dan 2. Tabur'un Kumandanı Yüzbaşı Abdüllatif Bey, Gürcülerin elindeki istihkâma hücum etmişti. Birlikleriyle birlikte istihkâma girmeye muvafık olduysa da şehit düşmüştü². Bunun dışında Bölük Kumandanı Salih Bey³, birkaç subay ve er şehit olmuştu. Gürcülerin zayıtı ise çok fazlaydı, ayrıca 100 kadar er esir alınmıştı⁴. Bu sırada Gürcülere takviye kuvvetleri gelmiş, fakat Gürcü kuvvetleri akşama doğru dağılmaya başlamıştı⁵. Bunun üzerine Gürcü *refkomu* Miralay Kazım Bey'e müracaatla ateşin kesilmesini istemişti⁶. Böylece Türklerle Gürcüler arasındaki savaşa şimdilik ara verilmişti.

Batum'da 17/18 gecesi ve 18 gündüzünde, Gürcülerle Tükler arasındaki çarpışmalar devam ederken, Ahıska istikametinden Acara vadisinde Batum'a doğru ilerleyen ve 1.000 kişiden oluşan⁷ Kızıl Süvari Birliği Acara köprüsüne kadar gelmişti. Bolşevik

¹ Bu emri Ali Rıza Bey'den alan 7. Alay 2. Tabur 7. Bölük kumandanı Kazım Efendi, bu emri tabur kumandanına tebliğ etmek için Ali Rıza Bey'in dairesinden ayrıldıktan sonra Gürcüler tarafından şehit edilmişti (ATASE, İSH, K: 759, G: 102, B: 102-3, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (22 Mart 1921). Kazım Karabekir'e göre ise Kazım Efendi yaralanmıştı (ATASE, İSH, K: 619, G: 26, B: 26-2, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne - 21 Mart 1921?).

² *Açıksöz*, 6 Nisan 1337/1921, n. 152, s. 2; *Vakit*, 9 Nisan 1337/1921, n. 1198, s. 1.

³ ATASE, İSH, K: 759, G: 102, B: 102-3, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (22 Mart 1921). ATASE, İSH, K: 619, G: 26, B: 26-2, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne (21 Mart 1921?).

⁴ ATASE, İSH, K: 759, G: 85, B: 85-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (20 Mart 1921).

⁵ ATASE, İSH, K: 759, G: 102, B: 102-3a, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (22 Mart 1921).

⁶ ATASE, İSH, K: 759, G: 85, B: 85-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (20 Mart 1921). Gürcülerle yapılan çatışmadan sonra, Batum Mutasarrıfı Kazım Bey, şehirdeki Türk birliklerini takviye etmek için Çoruh'taki Türk kuvvetlerinden Batum'a bir müfreze gönderilmesini talep etmişti. Ayrıca, Acara Müslümanlarından da milis kıtaatı teşkiline çalışılmıştı (*İleri*, 28 Mart 1337/1921, n. 1137, s. 3). Bunun dışında, Gürcüler Çoruh nehri sahilindeki telgraf hatlarını kestiklerinden, 18 Mart 1921 günü öğleden itibaren Batum ile Acara köprüsünde bulunan Çoruh Grubu Kumandanlığı arasındaki muhabere kesilmişti. İleride sorunlara neden olacak bu hattın tamir edilmesine çalışılmıştı (ATASE, İSH, K: 618, G: 146, B: 146-1, 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey'den Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne - 18 Mart 1921; ATASE, İSH, K: 759, G: 66, B: 66-1, 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na - 18 Mart 1921).

⁷ ATASE, İSH, K: 617, G: 150, B: 150-2 (19 Mart 1921).

komutan Batum'a girmek için Batum'daki Türk ordusu komutanı Ali Rıza Bey'den izin istemişti. Ali Rıza Bey de Fırka Kumandanı'na sorduktan sonra cevap verebileceğini söyledi ve Kızıl Süvari Birliği Acara köprüsünde beklemeye başladı¹. Türkler Bolşevik birliklerinin Acara vadisinden Batum'a girme ihtimallerini değerlendirirken, Kutayis civarındaki Kızılordu birliklerini, Gürcü hükümetinin Batum'a davet etmesi üzerine, 1.000-1.500 kişilik bir Bolşevik kuvveti², 18 Mart 1921 günü 17.00'da³ trenle Batum'a girmişti⁴. Kızılordu birliklerinin Batum'a girmesiyle şehirdeki durum iyice kötüleşmişti.

Batum'a gelen Kızılordu Komutanı ile *Refkom* Başkanı bir antlaşma yapmak için 18 Mart 1921'de Kazım Bey'in ofisine gitmişlerdi. Kazım Bey, onlara Batum'un Türkiye toprağı olduğunu söyleyerek, Kızıl kuvvetlerin burada ancak dost bir devletin misafiri olarak bulunabileceğini belirtmişti. Onlar da Kazım Bey'e Batum'a gelmeden önce Moskova Konferansı'nda Batum'un resmen Sovyet Gürcistanı'na terk edildiğini öğrendiklerini, fakat Kazım Bey'in kendilerinden önce hükümeti ilan ettiği için onu vali olarak tanıdıklarını ifade ettikten sonra, ondan da *refkomu* tanınmasını istemişti⁵. Bolşevikler de Batum'da Türklerle herhangi bir çatışmaya girmekten çekinmekteydi. Aynı gün Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hükümeti, Batum'da Sovyet iktidarının kurulduğunu ilan etmişti⁶. Böylece Batum'da hem Türk idaresi hem de

¹ ATASE, İSH, K: 759, G: 65, B: 65-2, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (18 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 617, G: 150, B: 150-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (18 Mart 1921).

² NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58, Colonel Stokes (Batum) to British High Comission (İstanbul) (23 Mart 1921); NA, FO, 371/ 6271, E3486/56/58, Senior Naval Officer (Batum) to Admiralty (Commander in Chief, Mediterranean) (18 Mart 1921).

³ BPSVADM, belge no: 258, s. 377. Ali Rıza Bey ise 18 Mart günü 16.30'da Batum Türk Valisi Kazım Bey ile görüşmesinde Batum'a Kızıl birliklerin geldiği haberini almıştı (ATASE, İSH, K: 759, G: 102, B: 102-3a, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na - 22 Mart 1921).

⁴ *Açıksöz*, 6 Nisan 1337/1921, n. 152, s. 2. *Fort Collins Courier* adlı Amerikan gazetesi Bolşeviklerin Batum'a girmesinden sonra yağmaya başladıklarını yazmıştı (*Fort Collins Courier*, 23 Mart 1921, n. 222, s. 4).

⁵ ATASE, İSH, K: 759, G: 69, B: 69-1, Rüştü Bey'e verilen rapor (18 Mart 1921).

⁶ BPSVADM, belge no: 256, s. 373-274. *Açıksöz* gazetesi, Batum'da Sovyet iktidarının 19 Mart'ta kurulduğunu söylemekteydi (*Açıksöz*, 6 Nisan 1337/1921, n. 152, s. 2). Bunun dışında Batum Valisi Kazım Bey de 19 Mart'ta ilan edildiğini ifade etmekteydi (ATASE, İSH, K: 759, G: 81, B: 81-1, Batum Valisi Kazım Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na - 20 Mart 1921). Batum'da Sovyet iktidarının kurulmasını Gürcistan Devrimci Komitesi başkanı F. Maharazse (BPSVADM, belge no: 262, s. 379-380), Kafkasya Kızılordu Komutanı G. K. Orkonikidze (BPSVADM, belge no: 263, s. 380), Azerbaycan Refkomu Başkanı Nerimanov (BPSVADM, belge no: 264, s. 380) ve Lenin tebrik etmişlerdir (BPSVADM, belge no: 268, s. 383; Lenin, c. XXXIII, 1966:135).

Bolşevik idaresi kurulmuş ve ikili bir iktidar oluşmuştu¹. Kafkas Cephesi Kızılordu Komutanı Orkonikidze Kazım Karabekir Paşa'ya bir telgraf göndererek, Türkiye'nin Batum'u ilhakını protesto etmişti. Orkonikidze ayrıca, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ittifakın tehlikeye girdiğini söylemişti². Fakat Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın henüz Moskova'da imzalan bu ittifaktan haberi yoktu.

Refkom ise Türklere karşı kendi konumlarını kuvvetlendirmek için harekete geçmişti. *Refkom* başkanı General Kavtaradze, Kereselidze ve Albay Mochalou'ya bir mesaj göndererek Batum'un Türklere karşı savunulması için çağrıda bulunmuştu (BPSVADM, belge no: 259, s. 377). *Refkom* ayrıca hükümet üyeleriyle birlikte komutanlarının da İstanbul'a gitmesiyle, başsız kalan Gürcü ordusunun kendisine itaat etmesini istemiş ve ordunun komutanlığına Maniaşvili (Abaşidze)'yi getirmişti. *Refkom*'un sloganı "Batum ve Gürcistan, bütün Gürcistan" idi (BPSVADM, belge no: 257, s. 374-276). Bu çağrıya uyan Gürcü ordusunun büyük bir kısmı Bolşeviklere katılmıştı (*Vakit*, 23 Mart 1337/1921, n. 1180, s. 1). Bolşevikler de trenlerle bu birlikleri Batum'a sevk etmeye başlamışlardı.

Refkom başkanı General Kavtaradze Kazım Bey'e bir yazı göndererek *refkoma* Batum'daki bütün ordu birliklerinin itaat ettiğini ve ona karşı gelen bütün hareketlere karşı koyacaklarını belirtmişti. Kazım Bey ise *refkomdan* gelen bütün yazıları cevapsız bırakmaktaydı. Sovyet Rusya'nın Gürcistan Temsilcisi Şeynman'a bir telgraf göndererek *refkom* hakkında bilgi vermiş ve onu tanımadığını sadece Sovyet Rusya iktidarını tanıdığını belirtmişti (Dirik, 2008:120).

Çoruh Grubu Kumandanı Binbaşı Ali Rıza Bey, Batum'da çatışmalara meydan vermemek için, Kazım Karabekir Paşa'dan Batum'daki Türk birliklerini Acara köprüsü civarına çekme müsaadesi istemişti³. Kazım Karabekir Paşa, ise Batum'daki kıtaatın geri çekilmesine gerek olmadığını, fakat Bolşeviklerle olan ilişkilerin dostane bir şekilde devam etmesini istemişti. Bunun yanında Bolşeviklerle Batum'da ortak bir idare

¹ ATASE, İSH, K: 760, G: 54, B: 54-1, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (18 Mart 1921); BPSVADM, belge no: 269 s. 383-385; *İleri*, 26 Mart 1337/1921, n. 1135, s. 2.

² ATASE, İSH, K: 619, G: 20, B: 20-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (19 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 759, G: 65, B: 65-2/3, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (18 Mart 1921).

kurulmasını, eğer bu şekilde olursa Türk birliklerinin Ardahan kışlası ile buna hâkim tabyalarda toplu bulundurulması ve Batum'un güneyinde Çoruh köprüsünde de bir müfreze bulundurulmasını emretmişti¹. Batum'un işgal edilmesine karşı çıkan, fakat emir üzerine şehri işgal eden Kazım Karabekir Paşa, şimdilik şehrin tahliye edilmesini istememişti. Bunun nedeni hala Moskova Antlaşması'ndan haberdar olmamasıydı.

Kutayis'teki Bolşevik birlikleri Batum'a girdikleri zaman, 18 Mart 1921 saat 17.00'da Acara vadisindeki Kızıl Birliklerin komutanı, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey ile görüşmek üzere Acara köprüsüne gelmiş, Ali Rıza Bey'in direnmesine rağmen Batum'a gireceğini söylemiş ve o gece Kızılolar da Batum'a girmişlerdi. Batum ve çevresi tamamıyla Kızılolarla dolmuştu. Bunun üzerine Ali Rıza Bey, Batum'da küçük bir birliğin dışındaki bütün birliklerin şehrin dışına çıkmasını emretmişti. Bu emre göre, 7. Alay'ın 2. Tabur'u 18/19 Mart gecesi şehir dışına çıkarılmıştı. Fakat 7. Alay'ın 3. Tabur'u ise bu emri aldığı halde mevkiilerinde kalmıştı. 18/19 Mart gecesinde de Batum *refkomunun* müracaatı üzerine taraflar arasında ateş kesilmişti. 19 Mart 1921 günü sükûnetle geçmişti². Türk birlikleri geri çekilmesine rağmen, 19 Mart 1921'de hâlâ şehrin yarısını ellerinde tutmaktaydılar³. Posta, Telgraf, Batum limanı⁴, hükümet makamı, telefon ve polis merkezleri resmen Türklerin elindeydi⁵. Fakat Batum'da kalan bu birlikler her an bir olaya neden olabilirlerdi.

Batum'da 20 Mart 1921'de Türkiye - Sovyet Rusya ilişkilerini zedeleyecek ve bir süre gündemi meşgul edecek bir vakıa meydana gelmişti. Olaya Batum'u işgal eden 7. Alay'ın 3. Taburu'nun bölükleri neden olmuştu. Aslında bu tabur, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey tarafından, 18 Mart'taki olaylardan ve aynı gün Bolşeviklerin Batum'a girmelerinden sonra, 7. Alay'ın diğer taburu olan 2. Tabur ile birlikte şehri terk etmeleri emrini almıştı. 2. Tabur bu emri dinlerken 3. Tabur Batum'daki tabyalarında

¹ ATASE, İSH, K: 617, G: 150, B: 150-2 (19 Mart 1921).

² ATASE, İSH, K: 759, G: 102, B: 102-3a/4/4a, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (22 Mart 1921). Batum'a Bolşevik birlikleri gelince, şehirdeki bütün yabancı, ticari gemiler ve donanma 19 Mart akşamı Batum'dan ayrılmışlardı (NA, FO, 371/ 6271, E3478/56/58, Colonel Stokes to Foreign Office via İstanbul - 19 Mart 1921). Aynı gün İngiliz misyonu HMS Montrose ile Batum'dan ayrılmıştı (NA, FO, 371/ 6271, E3572/56/58, Commander in Chief Mediterranean to Admiralty - 21 Mart 1921). Amerikalı çalışanlar da Amerika'nın Tiflis Konsolosu Charles K. Moser ile birlikte Batum'dan ayrılmışlardı (*New York Times*, March/Mart 23, 1921, s. 2; *The Atlanta Constitution*, March/Mart 23, 1921, s. 11).

³ NA, FO, 371/ 6271, E3478/56/58, Colonel Stokes to Foreign Office via İstanbul (19 Mart 1921).

⁴ NA, FO, 371/ 6271, E3572/56/58, Commander in Chief Mediterranean to Admiralty (21 Mart 1921).

⁵ ATASE, İSH, K: 759, G: 74, B: 74-1, Batum Valisi Kazım Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (19 Mart 1921).

kalmıştı. Ali Rıza Bey, 3. Tabur'un şehri terk etmeme emrini Batum Mutasarrıfı Kazım Bey'in emir verdiğini düşünmekteydi.

20 Mart 1921 tarihindeki bu olay, sabah 05.00'da¹ Gürcülerin Baruthane* kışlasındaki 3. Tabur'a ait bir piyade ve bir makineli bölükten ibaret olan Türk müfrezesine taarruz etmesiyle başlamıştı². Bir süre sonra buradaki çatışmalar durmuş, fakat sabah 09.00'dan sonra Batum'daki çatışmalar yeniden başlamış, tüfek atışlarının yanında top ve makineli tüfek sesleri etraftan duyulmuş, kısa bir süre sonra bu çatışma da sona ermişti³. Ali Rıza Bey'in karargâhı Acara köprüsü civarında olduğu ve burası ile Batum arasındaki telefon hattının kesilmesi⁴ nedeniyle bu olay hakkında ilk başta sağlıklı haber alınmamıştı⁵. Bolşevik Gürcüler, 15.00'da bu kez Samabe ve Garadok kışlalarındaki Türk mevkilerine taarruza başlamışlardı. Tabur kumandanı hemen Kazım Bey'e bir zabıt göndermiş ve durumdan haberdar etmişti. Kazım Bey de 16.00'da tarafların ateşi kesmeleri için Kızıl Alay Komutanlığı'na haber göndermişti. Kızıl Komutanın tavassutuyla Gürcüler ateşi kesmişti⁶. Fakat bu ateşkes çok fazla sürmemiş, saat 17.00'da Baruthane kışlasında çarpışmalar yeniden başlamıştı. 20 Mart sabahı 5.00 ve 9.00'daki ve öğleden sonra saat 15.00'da çarpışmalar Türk birlikleriyle Gürcü birlikleri

¹ ATASE, İSH, K: 759, G: 89, B: 89-3, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na (20 Mart 1921).

* Bazı kaynaklarda Bartshana olarak geçmektedir.

² Karabekir, 1969:874.

³ ATASE, İSH, K: 759, G: 85, B: 85-3, 3. Fırka Kumandanı Nuri Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (20 Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 759, G: 89, B: 89-3, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na (20 Mart 1921).

⁵ Bu nedenle ilk başta olayı detayıyla bilmeyen bölgedeki yetkililerden olayı öğrenen Kazım Karabekir Paşa, 21 Mart'ta Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne ve Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, bu olayın Gürcülerle Kızılılar arasında meydana gelmiş olabileceğini söylemekteydi (ATASE, İSH, K: 759, G: 89, B: 89-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine / Hariciye Vekâleti'ne - 21 Mart 1921; ATASE, İSH, K: 618, G: 154, B: 154-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne - 21 Mart 1921). Kazım Karabekir Paşa, Bolşeviklerle herhangi bir çatışmaya meydan vermemek için 21 Mart 1921'de 2., 3., 9., 12. Fırka Kumandanlıklarına, Çoruh Grubu Kumandanlığı'na, Şahtahtı Müfrezesi Kumandanlığı'na, İğdir Grubu Kumandanlığı'na, Kars Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na ve Ahz-ı Asker Riyaseti'ne bir telgraf göndererek Batum'da Gürcülerle Türk birlikleri arasında çatışma olduğunu ve Gürcülerin Kızılıları da olaya katmaya çalıştıklarını fakat bunda muvafık olamadıklarını bildirmiş ve Sovyet Rusya ile dost ilişkilerin bozulmasına neden olacak hareketlerden sakınılmasını emretmişti (ATASE, İSH, K: 759, G: 107, B: 107-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 2., 3., 9., 12. Fırka Kumandanlıklarına / Çoruh Grubu Kumandanlığı'na / Şahtahtı Müfrezesi Kumandanlığı'na / İğdir Grubu Kumandanlığı'na / Kars Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na / Ahz-ı Asker Riyaseti'ne - 21 Mart 1921).

⁶ ATASE, İSH, K: 759, G: 88, B: 88-3 (22 Mart 1921).

arasında meydana gelmişti. Ancak 17.00'daki çarpışmaların hangi birlikler arasında meydana geldiği ve ne şekilde cereyan ettiği konusunda değişik aktarımlar mevcuttur.

İlk anlatıma göre bu olay şöyle gerçekleşmişti: 17.00'da Baruthane kışlasında bulunan 2. Tabur'un 10. Bölüğü ve Taburun Makineli Tüfek Bölüğü'ne bölgeden geçen Kızıl Süvari Alayı ateş açmıştı. Gürcüler de Kızıllara destek vererek Türk kuvvetlerine ateşe başlamışlardı. Türk birlikleri böylece, iki ateş arasında kalmıştı. Bunun üzerine Türkler Kızıl süvarilere teslim olmuştur. Kızıllara teslim olan efradın silahları alınmış ve eşyaları yağma edilmiş, tabyadan çıkarılarak burada üzerlerine ateş açılarak tamamen öldürülmüşlerdi¹. Bu ilk anlatım Kazım Karabekir Paşa tarafından Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne gönderdiği telgraftan alınmıştı. Kazım Karabekir Paşa'ya bu bilgileri veren ise Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey idi. Bu anlatıma göre çarpışmayı ilk başlatan Kızılordu idi. Gürcüler olaya sonradan dâhil olmuşlar ve Kızıllar Türkleri tamamen öldürmüşlerdi.

Olayın ikinci anlatımı şu şekildeydi: 20 Mart saat 17.00'da Bolşevik Gürcü Süvari Alayı Baruthane kışlasındaki Türk birliklerine taarruz etmişti. Türkler Bolşevik Gürcüleri püskürtmek üzereyken, şehre yeni giren Kızıl Süvari Alayı ve Kızıllar idaresindeki zırhlı tren olay yerine gelmişti. Kızıllar makineli tüfekleriyle Türk piyade erlerini mevziilerine sokmuşlar ve dost sıfatıyla bunların arasına girerek hepsinin silah, teçhizat ve araçlarını, subayların elbise ve ayakkabılarına kadar bütün eşyalarını yağma etmişlerdi (TİH, c. III, 1995:252). Bu anlatıma göre ise çarpışmayı ilk başlatan Gürcüler idi. Kızıllar olaya sonradan dâhil olmuşlardı. Fakat bu anlatıma göre Kızıllar Türk askerlerini öldürmemişlerdi.

Kızılordusu Komutanı Keke ise olayı daha farklı şekilde tasvir etmişti. Bu anlatıma (üçüncü) göre ise olay şu şekilde gerçekleşmişti: Süvari Türk kıtaatı ile Menşevik Süvari Alayı çatışma meydana geldiği sırada, demiryolu hattı ile Batum'a gelen Kızıl Alayı, Baruthane istasyonunda Türk kıtaatı tarafından silahları bıraktırılarak kuşatılmıştı. Bu arada Türk tarafından Kızıl Alay'a ateş edilmeye başlanmıştı. Kızıl Alay komutanı ise harp vaziyeti aldirmaya mecbur olmuş, fakat hiçbir müdafaa hareketi yapmamıştır. Kızıl Alay, harp vaziyetini aldığı ve müdafaa hareketi gördükten sonra

¹ ATASE, İSH, K: 619, G: 26, B: 26-1/2, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne (21 Mart 1921?).

Türk kumanda heyeti, bunun bir kötü düşünceden kaynaklandığını beyan etmiş ve dostluklarını bildirmiştir¹. Bu anlatım ise diğerlerinden tamamen farklıydı. Burada Türk birlikleri Kızıl birliklerini kuşatmışlar ve onlara ateş açmışlardı.

Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, *İstiklal Harbimiz* ve *Günlükler* adlı kitaplarında bu olaya yer vermişti. Bu dördüncü anlatıma göre olay şu şekilde anlatılmaktadır: Vakıa Gürcülerin Baruthane kışlasında Türk müfrezesine taarruzuyla başlamıştı. Çatışmaya bir Kızıl Süvari Alayı da dâhil olmuş, Türk müfrezesi Kızıllara teslim olmasına rağmen tamamen öldürülmüştü. Taburun diğer bölükleri Mahmudiye Tabyası'nda buldukları için yardıma gidememişlerdi (Karabekir, 1969:874; Karabekir, c. I, 2009:736). Bu anlatıma göre ilk Gürcüler Türk birliklerine saldırıya geçmişler ve Kızıl birlikleri de olaya sonradan dâhil olmuş ve bunlar Türk askerlerini tamamen öldürmüşlerdi.

XI. Kızıl Ordu Komutanı Keker, 24 Mart 1921'de Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta araştırmalarına göre olayın nasıl gerçekleştiğini anlatmıştı (üçüncü anlatım). Keker, ayrıca kesinlikle Türk ile Kızıl birlikler arasında bir çatışma meydana gelmediği ve bu olay hakkında Kazım Karabekir Paşa'nın yanlış bilgilere sahip olduğunu da belirtmişti². Keker'in bu telgrafı üzerine Mümessil Miralay Kazım Bey'e olayı soran Kazım Karabekir Paşa, olayın Ali Rıza Bey'in anlattığı (birinci anlatım) gibi gerçekleşmediğini belirtmişti. Bunun üzerine 27 Mart'ta Ali Rıza Bey'e bir telgaf göndererek doğru malumat vermediğini söylemiş ve ilk verdiği malumatın hangi kaynaktan aldığını sormuştu³.

Akira Kurosawa'nın *Rashomon* adlı filmini hatırlatan bu olay görüldüğü üzere oldukça karışıktır. Bütün bu bilgilerden yola çıkarak şu şekilde bir değerlendirme yapılabilir: Menşevik Gürcü askerleri, özellikle Gürcü hükümeti Batum'u terk ettikten sonra Bolşeviklere katılmışlar ve Batum'da bu sırada kurulan *refkoma* itaat etmişlerdi. Bunlar, 17 Mart gecesinden başlamak üzere Türk birliklerine sürekli tacizlerde bulunmuşlar, 20 Mart sabahında da bu tacizlerini devam ettirmişlerdi. Bolşevik Gürcü birlikleri bu

¹ ATASE, İSH, K: 759, G: 123, B: 123-3 (24 Mart 1921).

² ATASE, İSH, K: 759, G: 123, B: 123-3 (24 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 759, G: 129, B: 129-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Çoruh Grubu Kumandanlığı'na (27 Mart 1921).

hareketlerini Kızılordu'nun teşvikiyle yapmış olma ihtimali yüksekti¹. Zira Batum'daki Türk birliklerinin şehirden çıkarılmaları bu şekilde sağlanabilirdi. Nitekim 18 Mart'taki olaylardan sonra bir kısım Türk kuvvetleri şehir dışına çıkmak zorunda kalmıştı. 20 Mart'taki olay da Bolşevik Gürcülerin Türk birliklerine saldırmasıyla başlamıştı. Türk birliklerinin Gürcü kuvvetlerini püskürtmesi sonucunda, Kızıllar çatışmaya dâhil olmuşlar ve Türkleri teslim almışlardır. Fakat Kızılların Türk askerlerini teslim aldıktan sonra öldürmeleri meselesi muallâktadır. Ancak bölgedeki en yetkili Türk olan Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, hatıratında Kızıllara teslim olan Türk askerlerinin tamamen öldürüldüğünü yazmaktaydı. Ayrıca vakıadan sonra Kızılordu kumandanlarının olayı yumuşatmak için yoğun çaba sarf etmeleri de, Kızıl birliklerin bu olayda suçlu oldukları izlenimi vermektedir.

20 Mart olayı meydana geldikten sonra, meselenin büyümemesi için, Kızıllar olayı yatıştırmaya çalışırken Türkler ise olaya karışanların cezalandırılmasını ve şehitler için tazminat ödenmesini istemekteydiler. Mümessil Kazım Bey, 21 Mart'ta Kızılordu Komutanı'nın yanına gitmişti. Esir alınan Türk askerlerinin geri verilmesini istemişti². Erkân-ı Harbiye Riyaseti de, bu olaya karışanların şiddetle cezalandırılmaları ve şehitlere tazminat verilmesini Kızılordu'dan talep etmişti³. Kızıl Ordu Komutanı Kuybişev ise Gürcü ve Türk askeri arasında meydana gelen bu olayın, Sovyet Kızılordusu ile Türk ordusu arasında bir savaş başlamış gibi yalan havadisler yayılmasından şikâyet etmekteydi. Kızıl komutan bu yalan haberleri yalanladıktan sonra Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki dostluğun kimse tarafından bozulamayacağını söylemişti⁴. Keher, dostluğun devamı için karma bir komisyon kurulmasını teklif etmişti⁵. Bu olayı yumuşatmaya yönelik diğer bir adım, Batum'da bulunan Kızıl Grubu Komutanı Kuybişev'in Batum'daki ortak dostluğun bir hatırası olmak üzere 25 Mart 1921 tarihinde Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'e bir Osmanlı bayrağı ile dostluk

¹ Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey de bu görüşü savunmaktaydı (ATASE, İSH, K: 759, G: 89, B: 89-2, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den - 21 Mart 1921).

² ATASE, İSH, K: 759, G: 89, B: 89-2, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den (21 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 759, G: 88, B: 88-1, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'dan (21 Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 1021, G: 152, B: 152-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan (24 Mart 1921).

⁵ ATASE, İSH, K: 759, G: 123, B: 123-3 (24 Mart 1921). 24 Mart'ta Erkânıharp Talat Bey ve bu komisyonda vazifelendirilmişti (ATASE, İSH, K: 760, G: 119, B: 119-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Batum'da Şehbender Fahrettin Bey'e - 18 Nisan 1921).

içeren bir mektup göndermesiydi¹. Kekeker ayrıca, Batum'da 28 Mart 1921'de Erkânıharp Talat Bey'e iki dost devletin arasındaki iyi niyet devam ederken, çok kötü bir hadise meydana gelse de Moskova ve Kızılordu komutanlarının yine Türk milletine ve ordusuna dost olacağını ifade etmişti². Bu şekilde 20 Mart tarihli olayın izleri silinmeye çalışılmıştır.

20 Mart tarihli vakıa ne şekilde meydana gelirse gelsin ve ne kadar yumuşatılmaya çalışılırsa çalışılsın bir gerçek var ki o da, bu çarpışmalarda Türkler 10 şehit, 18 yaralı, 24 asker de kayıp verilmiştir (TİH, c. III, 195:252-253). Bu kayıpların esir alınmış olma ihtimali yüksektir. Batum'daki bütün çarpışmalarda ise 4 subay ve 26 er şehit olurken, 26 er yaralanmış ve 6 er de kaybolmuştur³.

Bu suretle 20 Mart 1921 tarihinde meydana gelen olay, Türk ve Kızıl kumandanlarının mutedil açıklamaları ve hareketleri sayesinde çok fazla büyümeden yatıştırılmıştı.

6.2.7. Moskova Antlaşması ve Tatbikatında Batum

6.2.7.1. Moskova Müzakereleri ve Antlaşması

Moskova'daki müzakereleri yürütecek Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki Türk heyeti 18 Şubat 1921'de Moskova'ya gelmişti. Türk heyetinin müzakerelerde üzerinde duracağı en önemli nokta Misak-ı Millî sınırlarının Sovyet Rusya'ya kabulüydü. Yani Batum'un Türkiye'ye verilmesi sağlanacaktı. Rus heyeti ile yapılan görüşmelerde Türk yetkilileri, Batum limanı ve şehrinin bazı şartlar ve kayıtlar altında Kafkasya cumhuriyetlerine terk edilmesinin karşılığında Arpaçay'ın talvegine* kadar götürerek

¹ Bu mektup şu şekildeydi: "Batum'daki müşterek mesaimizin bir hatırası olmak üzere size bir Türk sancağı takdim ediyorum. Lütfen kabul ediniz. Türkiye milletine, TBMM'ye ve onun kumandanlarına ve size karşı olan hissiyat-ı samimanemin iblağ edilmesini bir vazife ad eyliyorum. Kardeş milletin son ve kat'i muzafferiyete ve Türkiye'nin vahdet-i milliyesini temine nail olmasını temenni ederim" ATASE, İSH, K: 651, G: 92, B: 92-2, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi'ne (30 Mart 1921). *İleri*, sayı: 1145, sayfa: 2, 5 Nisan 1921; *Vakit*, 5 Nisan 1921, n. 1194, s. 1.

² ATASE, İSH, K: 760, G: 119, B: 119-2, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya (30 Mart 1921).

³ Karabekir, 1969:874. Türk şehitlerinden 4 zabıt ve 10 er özel merasim ile Batum'da İslam kabristanına defnedilmişlerdi. Yaralılarından 3'ü Hopa'ya sevk edilirken, 16'sı da Batum hastanesinde tedavi altına alınmıştı (ATASE, İSH, K: 759, G: 107, B: 107-2. 24 Mart 1921; ATASE, İSH, K: 912, G: 118, B: 118-1 Ali Rıza Bey'den 3. Fırka Kumandanlığı'na - 26 Mart 1921). Kazım Karabekir Paşa, Türk şehit ve yaralıları için "pek çok içim yanmıştır" diyecekti (Karabekir, 1969:886).

* Talveg – Bir akarsu yatağının en derin yerinden geçtiği varsayılan çizgiye verilen ad (İzbırak, 1975:300; Öngür, 1961:820).

hem Türk hududunun bu tarafından emniyetini takviye hem de verimli olan büyük bir arazi parçasının Türkiye'ye iltihakını düşünmüşlerdi. Ali Fuat Cebesoy, “*Moskova Hatıraları*” adlı kitabında antlaşmanın istedikleri şekilde neticelenmesi için, Batum şehir ve limanının önemli şartlar dâhilinde taviz veriyormuş gibi Kafkas cumhuriyetlerine terk edebileceklerinden bahsetmekteydi (Cebesoy, 1982:191). Ali Fuat Cebesoy'un hatıratından Batum'un pazarlık unsuru olarak Ruslara verilmesinin Türk heyeti tarafından baştan kabullenildiği anlaşılmaktadır. Yine Ali Fuat Cebesoy'a göre Batum'un terki konusunda konferansın sonuna kadar mukavemet göstereceklerdi. Moskova Konferansı müzakerelerinde Türk tarafını Yusuf Kemal Bey, Rıza Nur ve Ali Fuat Paşa temsil ederken, Sovyet tarafını ise Çiçerin ve Cemal Korkmazof temsil etmekteydi.

Resmî görüşmelerden önce ilk ön görüşme 21 Şubat tarihinde yapılmıştı¹. Bu görüşmeden bir sonuç ortaya çıkmaması üzerine, 23 Şubat'ta Çiçerin ile bir görüşme daha yapılmış ve resmî görüşmelerin 26 Şubat'ta yapılması kararlaştırılmıştı. Böylece Moskova Konferansı resmî görüşmeleri 26 Şubat 1921'de Sovyet Dışişleri Komiserliği binasında başlamıştı. Bu görüşmede Çiçerin bir dostluk antlaşması ya da askerî bir ittifak yapılamayacağından bahsetmişti. Türk tarafı ise 1829 Edirne antlaşması ile Rusya'ya bırakılan İğdir'ı alıp yerine Batum'u bırakmak niyetindeydi. Fakat yukarıda belirtildiği gibi Batum pazarlık konusu olarak son ana saklanmıştı. Sovyet heyeti ise Batum konusunda ısrarcı olduğu gibi Gümrü Antlaşması'nın değiştirilmesi konusunda da ısrar etmekteydi. Bu nedenle bu ilk görüşmeden bir sonuç ortaya çıkmamıştı.

Moskova'daki müzakerelerin ikinci resmî toplantısı 1 Mart'ta gerçekleştirilmişti. Fakat bu görüşmeler de Misak-ı Millî, yani Batum meselesi ve Gümrü Antlaşması sorununda takılmıştı. Bu toplantıdan da istenilen netice alınamamıştı.

Türk ve Sovyet heyetleri anlaşamayınca iş arabuluculara kalmıştı. Stalin'in arabuluculuğunu Azerbaycan Dışişleri Komiseri Behbut Şahtantiski, Karahan'inkini de Enver Paşa yapmaktaydı (Tengirşenk, 1967:216-221). Bu iki kişi 2 Mart'ta Türk heyetiyle görüşmüşler (Yerasimos, 2000:210) ve Batum'un ve demiryollarının Ruslara

¹ Bu görüşme Taşnak ayaklanmasının gölgesinde gerçekleştirilmiş ve Çiçerin Türkleri Gümrü Antlaşması'nı değiştirmeye yanaşmaları ve Gümrü'yü boşaltmaları konusunda suçlamıştı (Yerasimos, 2000:206).

verilmesi karşılığında Iğdır'ın Türkiye'ye verilmesi teklifinde bulunmuşlardı¹. Bu görüşmeden sonra Türk heyeti 3 Mart günü Stalin ile görüşmeye gitmişti. Stalin aslen Gürcü olduğu için Batum meselesiyle daha fazla alakalıydı. Türk heyeti, Misak-ı Millî'nin Rusya tarafından kabul edilmesi karşılığında, Batum şehir ve limanı idaresinin bölge ahalisine bırakılmasının kabul edilebileceğini belirtmişti. Stalin ise, Batum şehir ve limanına ilave olarak “*bir nefeslik*” toprak parçasının da verilmesini isteyince, Türk heyeti Misak-ı Millî esas kabul edilirse bunun da mümkün olabileceğini belirtmişti. Bu görüşmede diğer bir mesele Arpaçay meselesiydi. Türk heyeti, hudut yine Arpaçay olmak şartıyla demiryoluna paralel olarak 5 km uzağına kadar olan mesafeye karakol yapılmamasının kabul edilebileceğini belirtmişti. Nahçıvan meselesinde ise Türk heyeti Türkiye ve Azerbaycan'ın ortak himayesi altında “*müstakil*” bir devlet olmasına razı olabileceklerini belirtmişti. Stalin bu şartların kendisi açısından muvafık olduğunu ve bunları Rusya hükümetine kabul ettirmeye çalışacağını söyleyerek, toplantıya son vermişti (Tengirşenk, 1967:221-222). Arabulucuların çabası ve Stalin'in Çiçerin'den daha uzlaşmacı tavrıyla taraflar ortak bir zeminde buluşabilmişlerdi. Bu adım bir antlaşmanın imzalanması için önemliydi.

Stalin bu görüşmeden bir gün sonra Rus hükümetiyle bu tartışılan konuları görüşmüştü. Türk heyetine Arpaçay ve Aras'ın 20 km batısından geçen bir teklifte bulunulmasını kararlaştırmıştı. Çiçerin bu teklifi Enver Paşa ile Türk heyetine iletmış, fakat Türk heyeti tarafından bu teklif de reddedilmişti. Türkler Batum çevresinde 10 kmlik bir toprak parçasının bırakılabileceğini, ondan sonraki sınırın 1878 sınırını ve sınır karakollarının 5 km geri çekilmesiyle Arpaçay ve Aras'ı takip edilmesinin kabul edilebileceğini bildirmişti. Enver Paşa bu cevabı Çiçerin'e iletmışti. Çiçerin ise bunu hükümetiyle görüşmesi gerektiğini ifade etmiş ve görüşmeler yine tıkanmıştı (Yerasimos, 2000:211).

Moskova'da taraflar arasında müzakereler devam ederken, Askerî Müşavir Kaymakam Seyfi ve Binbaşı Saffet Beyler, sınır meseleleriyle alakalı Türk heyetine iki önemli rapor sunmuşlardı. İlk rapor 5 Mart'ta verilmiş ve Batum'un “şekl-i mahsusî ve

¹ Enver Paşa, Türk heyetine ayrıca Batum şehriden vazgeçmek suretiyle Türk heyetinin Ruslarla hemen anlaşmasını ve Sovyetlerin dostane olan bu vaziyetinden istifade olunmasını teklif etmişti. Ona göre Londra Konferansı 1914 hududundan bile bahsetmezken Türk heyetinin bir şehir için (Batum için) müzakereleri uzatmasının Türkiye açısından iyi olmayacağını söylemekteydi (Yalçın, 2002:63). Fakat aynı Enver Paşa 1918 yılında ısrarla Batum'un işgalini savunmuştu.

nefeslik” olarak ifade ettikleri toprak parçasıyla birlikte Ruslara terk edilmesi teklif edilmekteydi. Müşavir Beyler raporlarında bunun nedeni Batum’un, hâlihazırdaki şartlara göre Türkiye için askerî olmaktan ziyade iktisadî önem arz etmesi nedeniyle, Rusya ile imzalanacak bir antlaşmayı suya düşürecek kadar hayati mahiyette olmadığı şeklinde açıklamışlardı. Seyfi ve Saffet Beylere göre, Batum’dan ziyade Nahçıvan’a özerklik verilmesi Türkiye açısından daha önemliydi. Böylece Rusya’nın İran’a sarkması önlenmiş olacaktı. İlk rapordan bir gün sonra verilen ikinci raporda Rusya ile savaşılmaması durumunda Türkiye’nin Batum’u savunabilecek bir kuvvet olmadığını ifade eden Müşavir Beyler, Batum şehri ve limanının nefeslik toprak parçasıyla Rusya’ya terk edilmesi gerektiğine vurgu yapmışlardı (Erden, 2009:137-144). Seyfi ve Saffet beylerin raporlarına göre Sovyet Rusya için sorun yaşanmaması için Batum terk edilmeliydi. Zaten bu fikirde olan heyet, bu raporlardan da etkilenmiş gözükmektedir.

Kafkasya’da daha önce bahsedildiği üzere hızlı gelişmeler yaşanmıştı. Türk birlikleri Artvin ile Ardahan’ı işgal etmişler ve Ahıska ile Ahılkelek’i de işgal etmek üzere harekete geçmişlerdi. Bunun üzerine Kızılordu’ya da Ahıska ve Ahılkelek’in işgali ile Ahıska üzerinden Batum’a yürümesi emri verilmişti. Olaylar bu aşamaya gelince Moskova’da da müzakereler içinden çıkılmaz bir hal almıştı. Bunun üzerine Lenin 9 Mart’ta Çiçerin’e bir not göndererek, Türk ordularının Batum üzerine yürüdüğü bu zamanda, Stalin’in Türk heyeti ile görüşerek müzakerelerin o gün (9 Mart) sonuçlanmasını istemişti (Yerasimos, 2000:213).

Lenin’in özel isteği üzerine Stalin ile Türk heyeti 9 Mart 1921’de tekrar bir araya gelmiş ve birçok nokta üzerinde anlaşmaya varmıştı. Misak-ı Milli’nin Sovyet Rusya tarafından tanınması; Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki sınırının Karadeniz sahilindeki Sarp sınırı ile başlayarak, Ardahan ve Kars sınırından geçerek Arpaçay ve Aras nehri boyunca uzanması; bu sınırın kuzeyinde kalan Batum arazisinin halkına muhtariyet verilmesi ve Müslümanların dinî, kültürel ve toprak haklarının muhafaza edilmesi şartıyla Gürcistan’a bırakılması; Türkiye’nin Arpaçay sınırında demiryolundan 8 km uzaklığa kadar olan mesafede sınır karakolları inşa edememesi; Nahçıvan’a Azerbaycan’ın idaresi altında muhtariyet verilmesi gibi noktalar üzerinde anlaşılmıştı¹.

¹ Anlaşmaya varılan diğer noktalar için de ayrıca bkz: Tengirşenk, 1967:223-225.

9 Mart tarihinde yapılan bu görüşme ile Batum, Gürcistan'a bırakılmıştı. Anlaşmaya varılan bu noktalar Moskova Antlaşması'nın temelini oluşturacaktı.

Stalin, Türk heyeti ile anlaşmaya varılan noktaları Çiçerin'e götürmüş ve Çiçerin de hükümeti ile görüştüktan sonra bunları kabul ettiğini, o gün akşamı telefon ile Yusuf Kemal Bey'e bildirerek, Ankara'ya ortak bir telgraf çekilmesini istemişti. Yusuf Kemal Bey ise telefonla bu meselelerin "hallinin caiz olmayacağını beyanla" ertesi gün siyasî komisyonda tekrar görüşülmesini teklif etmiş, Çiçerin de bunu kabul etmişti (Tengirşenk, 1967: 225). Çiçerin'in Ankara'ya telgraf çekerek müzakerelerin sonuçlandığını bildirmek istemesinin nedeni, Batum'a doğru hareket eden Türk ordusunu durdurmak içindi (Yerasimos, 2000:214).

10 Mart'ta taraflar arasında başlayan toplantıda, bir önceki günde kararlaştırılan maddeler tekrar görüşülmüş ve çoğu aynen kabul edilmiş. Toplantıda Türk heyeti, Batum'dan bütün mallar için tam serbestlik isteyince, Çiçerin de bunun karşılığında aynı şeyi Türk limanlarından birinde özellikle de Trabzon'da isteyince, Türk heyeti teklifini geri çekmişti. Batum konusundaki ayrıntılar ise Gürcistan ile yapılacak bir antlaşmaya bırakılmıştı. Diğer meselelerde de müzakereler sona ermek üzereydi (Tengirşenk, 1967: 226-227; Yerasimos, 2000:214).

Bu arada Batum'a Türk birliklerinin girmesi için emir verilmiş ve 11 Mart'ta şehre Türk birlikleri girmişti. Aynı zamanda Bekir Sami Bey, Londra'da TBMM'nin bile kabul etmeyeceği, Fransızlarla bir antlaşma imzalamıştı¹. İşgalin ve bu antlaşmanın gölgesi altında 12 Mart'ta taraflar bir toplantı daha gerçekleştirmişlerdi. Bu toplantıda Çiçerin rahatsız olduğu bazı meseleleri Türk tarafına açıklamıştı. Çiçerin toplantıda anlaşma taslağını konferansa sunmak istemesine rağmen Türk heyetinin talebi üzerine karar gelecek oturuma bırakılmıştır². Bir sonraki toplantı 14 Mart'ta gerçekleştirilmişti. Toplantıda önce antlaşmanın girişinde "kardeşlik antlaşması" ibaresinin olmasına karar verildikten sonra, görüşmelerin en fazla tıkandığı nokta olan Batum meselesine

¹ Bekir Sami Bey 11 Mart'ta Fransızlarla, 13 Mart'ta da İtalyanlarla antlaşma imzalamıştı (Sonyel, c. II, 1986:135-136). Çiçerin, Ali Fuat Paşa nezdinde, Türkiye'nin Londra'da Fransa ile bir antlaşma imzalamasını protesto etmişti (Yerasimos, 2000:216; DVP, c. III, belge no: 333, s 589-590).

² Çiçerin'in rahatsız olduğu noktalardan biri, iki ülke topraklarında diğer ülkeye düşman güçler ya da kuruluşların barınmamasıydı. Diğeri ise iki ülkenin birbirine haber vermeden bir antlaşma imzalamamasıydı. Çiçerin ilki ile Menşeviklerin ve Müsavaatçılar ile gönüllü ordusunun Türkiye'den destek görmesini engellemeye çalışırken, ikincisiyle ise Bekir Sami Bey'in Londra'da yaptığı antlaşmalara vurgu yapmıştı (Yerasimos, 2000:217).

geçilmişti. Çiçerin Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul etmediğini açıklarken, Türk heyeti ise Misak-ı Milli'de Brest-Litovsk Antlaşması'ndan bahsetmemesine rağmen, Batum'un Türkiye'nin bir parçası olduğunu ilan ettiğini söylemişti. Sonunda Türkiye'deki "milli duygular" adına bu kelimenin olduğu gibi kalmasına karar verilmişti. Bu meseleden sonra Elviye-i Selâse halkının Rusya'ya göçme meselesi görüşlmeye başlanmıştı. Türk heyeti bu maddeye Rusya'daki Müslümanların da Türkiye'ye göçme hakkını eklemek istemişti. Fakat Çiçerin bunu kabul edemeyeceklerini belirtince bu hak sadece Batum bölgesi için sınırlı kalmıştı. Bir sonraki oturumun 16 Mart 1921 tarihinde yapılması kararlaştırılmıştı (Yerasimos, 2000:218).

Türk ve Sovyet heyetleri arasında 16 Mart 1921'de görüşmeler sonunda, "Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" imzalanmıştı¹. Antlaşma 16 maddeden oluşmaktaydı. Bunun dışında sınırları ayrıntılarıyla gösteren Gürcistan sınırı için EK 1(A)², Ermenistan sınırı için EK 1(B)¹ ve Nahçıvan sınırı için EK 1(C)² antlaşmada yer

¹ ATASE, İSH, K: 759, G: 84, B: 84-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Batum'da Miralay Kazım Bey'e / Çoruh Grubu Kumandanlığı'na (20 Mart 1921); DVP, c. III, belge no: 342, s. 597-604; NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58, Colonel Stokes (Batum) to British High Commission (İstanbul) (23 Mart 1921); *Vakit*, 31 Mart 1337/1921, n. 1189, s. 2; *İleri*, 5 Nisan 1337/1921, n. 1145, s. 2; *İleri*, 30 Mart 1337/1921, n. 1139, s. 1; *Tevhid-i Efkâr*, 5 Ağustos 1337/1921, n. 58(3096), s. 2; *Eagle Valley Enterprise* March/Mart 25, 1921, s. 6; *Plateau Voice*, April/Nisan 1, 1921, s. 2; *Range Ledger*, March/Mart 26, 1921, s. 1; *Summit County Journal*, March/Mart 26, 1921, s. 7; *The Times*, March/Mart 26, 1921, n. 42677, s. 9; *New York Times*, March/Mart 26, 1921, s. 2; *New York Times*, April/Nisan 10, 1921, s. 2; *Chicago Daily Tribune*, April/Nisan 10, 1921, s. 5; *The Times*, March/Mart 21, 1921, s. 11. Antlaşmayı Türkiye adına Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti İktisat Vekili ve Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maarif Vekili ve Sinop Mebusu Doktor Rıza Nur Bey ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Moskova Büyük Elçisi ve Ankara Mebusu Ali Fuat Paşa; Sovyet Rusya adına ise Dışişleri Halk Komiseri George Çiçerin ve Tüm Rusya Merkez Komitesi üyelerinden Celal Korkmazof imzalamışlardı (*Christian Science Monitor*, July/ Temmuz 14, 1921, s. 6).

² Moskova Antlaşması'na göre Gürcistan sınırı şu şekilde olacaktır: Karadeniz sahilinde (Sarp) kasabasından başlar. Karaşalvar (5014) dağından atlayıp (Marididi) kasabasının kuzeyinde Çoruh nehrini geçer - Sabaur kasabasının kuzeyinden - Kedis (7052) Kavakibe dağlarını aşarak Kavtereti köyünden - Medzibna dağının suların bölündüğü hattın - Keratkesun (6468) Korda (7910) dağlarının sularının bölündüğü hat üzerinden Karabet Şavşatski dağının batı kısmından Artvin kazasının eski idari hududuna erişir. Şavşatski dağının suların bölündüğü hat üzerinden - (Sarıçay - "Karaisalı" 8478) dağına (Kviralski) boyundan eski Ardahan kazasının eski idari hududu ve Kani dağına - buradan kuzeye dönerek Tilil (Gırmani) (8357) dağına ve aynı Ardahan hududunu takiben Badela köyünün kuzeydoğusunda Posof çayına ulaşır. Ve Çançak köyünün kuzeyine kadar bu çayı güneye doğru takip eder. Burada çayı bırakıp suların bölündüğü hattı takiben Eribyanbaşı dağına (8512) varır. Kelle tepe (8463) ve Harman tepe (9709) dağlarını aşarak Kasrıseri (9681) dağına varır. Buradan Kura ırmağına kadar Karzamet çayını izler. Daha sonra Kartanekev köyünün doğusuna dek Kura ırmağının talveg çizgisini izler ve orada Karaoğlu (7159) dağı sularının bölündüğü çizgiyi geçerek bu ırmağı bırakır - sonra Kazapın gölünü ikiye ayırarak (7580) noktasına ve oradan Gök Dağa ulaşır. Üçtepelere (9783) - Tayfakale (9716-9065) noktası orada eski Ardahan sancağı sınırını bırakır ve Büyük Akbaba (9973) dağına geçerek (8829) - (8827) (7062) İbiş köyünün doğusunda (7518) yüksekliğine sonrada Kızıltaş

almıştı. 1. madde ile Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı belirlenmişti. Buna göre sınır şu şekilde olacaktır: Karadeniz kıyısında bulunan Sarp köyünden başlayarak Hedis Meta Dağı - Şavşat dağında suların bölündüğü çizgi - Kani dağı ve oradan, sürekli olarak, Ardahan ve Kars sancaklarının yönetim sınırlarının kuzeyini izleyerek Aşağı Karar Su'nun döküldüğü yere varan çizgi ile belirlenmiştir.

Moskova Antlaşması'nın Batum ile alakalı hususları 2. maddede yer almaktaydı. Madde şu şekildeydi:

a) Bu maddede ayrılan ve belirtilen yerin halkı, her topluluğun kültürel ve dinsel haklarını sağlaması ve sözü geçen yere halkın isteklerine uygun bir yönetim biçiminin uygulanmasına imkân sağlayacak geniş bir özerklik yönetimine kavuşması, b) Batum limanı yoluyla Türkiye'ye giden veya gelen her çeşit maddeler ile ticaret mallarının gümrük resmine bağlı tutulmayarak, hiçbir müşkülâtle karşılaşmayarak, her türlü rüsum ve vergiden muaf olarak serbest geçiş hakkının tanınması ve bununla birlikte özel giderlerden ayrı tutularak Batum limanından yararlanma hakkı ile birlikte Türkiye'ye sağlanması koşullarıyla TBMM hükümeti bu antlaşmanın birinci maddesinde gösterilen sınırın kuzeyinde bulunan ve Batum sancağına ait arazi ile Batum limanı ve kenti üzerindeki egemenlik hakkını Gürcistan'a bırakmayı kabul eder³.

(7439) (7490) dağı ve Nuvi (Yeni) Kızıldaş Köyü ile Kara Memet'in batısından geçerek Çamuşbu çayına ulaşır. (Burası Dilavar, Büyükkımlı ve Tihnis köylerinin batısındadır). Vartanlı ve Başsuragel köylerinden geçerek ve yukarıda anılan ırmağı izleyerek Kaleli'nin kuzeyinde Arpa Çay Irmağına ulaşır. Oradan sürekli olarak Arpa Çayı talveg çizgisini izleyip Aras'a gelir. Aras talveg çizgisini Karasu'nun döküldüğü yere dek izler (ATASE, İSH, K.619, G: 32, B: 32-2/3; BCA, 272..00.00.11/15.60.12, lef: 2; TBBMZC, c. XI, 1945: 321-322; Karabekir, 1969:888-889; Soysal, c. I, 1989:36-37; DVP, c. III, belge no: 342, s. 602-603).

¹ Ermenistan sınırı bkz: TBBMZC, c. XI, 1945:322; Karabekir, 1969:889; Soysal, c. I, 1989:37-38; DVP, c. III, belge no: 342, s. 603-604.

² Nahçıvan sınırı için bkz: TBBMZC, c. XI, 1945:322; Karabekir, 1969:889; Soysal, c. I, 1989:38; DVP, c. III, belge no: 342, s. 603-604.

³ DVP, c. III, belge no: 342, s. 398; Yerasimos, 2000:303; Karabekir, 1969:886-887; Soysal, 1989:33; *Christian Science Monitor*, July/Temmuz 11, 1921, s. 6. Maddenin Osmanlıca orijinal hali şu şekildeydi:

“Madde 2 -Türkiye,

Evvelâ: İşbu maddede tahsis ve tâyin olunan mahal ahalisi, her cemaatin dinî ve harsî hukukunu temin ve mahalli mezkûreye ahalinin arzularına muvafık bir usulü tasarruf arazi ithaline imkân bahşedecek vâsi bir muhtariyeti idariyeye nail olmak.

Saniyen: Batum limanı tarikiyle Türkiye'ye giden veya gelen bilcümle mevat ile eşyayı ticariyenin gümrük resmine tâbi tutulmayarak bilâmüşkülât ve mevani ve bilcümle rüsum ve tekâliften muaf olarak serbest bir surette imrarı hakkı, her nevi masarifi hususiyeden müstesna olarak Batum limanından istifade hakkı ile birlikte Türkiye'ye temin edilmek.

Şartlarıyla işbu muahedenin birinci maddesinde gösterilen hududun şimalinde bulunan ve Batum livasına ait olan arazi ile Batum liman ve şehri üzerindeki hakkı metbuiyetini Gürcistan'a terke rıza gösterir” (TBBMZC, c. XI, 1945:323; Tengirşenk, 1967:394-395). Moskova Antlaşması'nın diğer maddeleri özetle şu şekildeydi: Taraflar birbirlerine zorla kabul ettirilen herhangi bir barış antlaşmasını tanımayacak; Türkiye ile ilgili olan ama sınırları Misak-ı Millî'de belirlenen TBMM'nin kabul edemeyeceği herhangi bir antlaşmayı tanımayacak; Nahçıvan'a Azerbaycan'ın himayesi altında muhtariyet verilecek; iki taraf Doğu halklarının özgürlük ve bağımsızlıklarını tanıyacak; Boğazlar tüm milletlerin gemilerine açık olacak; Boğazlar rejimi, Karadeniz'de kıyısı olan devletler arasında

Türkiye böylece Moskova Antlaşması ile Batum'u Gürcistan'a terk etmişti. Tabii ki bu durumu Gürcistan'dan daha çok Sovyet Rusya¹ kullanacaktı.

Moskova Antlaşması ile Brest-Litovsk Antlaşması geçersiz hale gelmiş (*İleri*, sayı: 1139, sayfa: 1, 30 Mart 1921) ve Sovyet Rusya Ermenilerle imzalan Gümrü Antlaşması'nı kabul etmiş olmaktadır². Burada belirtilmesi gereken bir husus da Moskova Antlaşması'nın imza tarihinin karışıklığıdır. 15 Mart 1921³ ve 19 Mart 1921'de⁴ bu antlaşmanın imzalandığı şeklinde ifadeler vardı. Ali Fuat Cebesoy, Moskova Antlaşması'nın 16 Mart 1921'de imzalandığını, fakat aynı gün Rusya'nın İngiltere ile bir ticaret antlaşması⁵ yaptığı için Çiçerin'in hususî ricası üzerine imza tarihini değiştirmemek şartı ile 2 gün sonra ilan edilmesine müsaade edilmişti (Cebesoy, 1982:194-195). Salahi R. Sonyel ise "*Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*" adlı eserinde, Moskova Antlaşması'nın resmen 18 Mart 1921 tarihinde imza edildiğini, fakat tarafların İstanbul'un İtilaf devletleri tarafından işgal edildiği günün yıl dönümü olan 16 Mart olarak değiştirdiğini yazmaktaydı (Sonyel, 1986:56).

6.2.7.2. Moskova Antlaşması'nın Tatbikatında Batum

düzenlenecek bir konferansta, İstanbul'un güvenliği ve Türkiye'nin kesin egemenliğine uygun şekilde belirlenecek; taraflar, kendi sınırları içerisinde diğer tarafa düşman cereyanlar ve kurumların kurulmasına izin vermeyecekler; o güne kadar iki ülke arasında imzalanan ve ortak çıkarları faydasına olmayan antlaşmalar geçersiz sayılacak; Sovyet yönetimi kapitülasyonları tanımayacaktı (Sonyel, 1986:56). Ayrıca Çiçerin Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye her yıl 10.000.000 ruble yardımda bulunacağına da söz vermişti (Tengirşenk, 1967: 232-233).

¹ İngiliz Akdeniz Orduları Başkomutanı Batum'un bir Bolşevik limanı gibi kullanılacağını söylemekteydi (NA, FO, 371/ 6271, E3615/56/58, Admiralty to Foreign Office - 23 Mart 1921).

² *Vakit*, sayı: 1189, sayfa: 2, 31 Mart 1921. Ayrıca, Moskova antlaşması ile Kafkasya cephesindeki birlikler batı cephesine aktarılma imkânına kavuşmuştu (*The Times*, April/Nisan 13, 1921, n. 42693, s. 9).

³ ATASE, İSH, K: 759, G: 84, B: 84-2, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 2., 3., 9., 12. Fırka Kumandanlığı'na / Çoruh Grubu Kumandanlığı'na / Şahtahtı Müfrezesi Kumandanlığı'na / İğdir Grubu Kumandanlığı'na / Kars Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na / Ahz-ı Asker Riyaseti'ne (20 Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 1037, G: 58, B: 58-3a. 24 Mart 1921. Moskova Antlaşması'nda imzası olan Yusuf Kemal Bey de "*Vatan Hizmeti*" adlı hatıra kitabında Antlaşmanın 17 Aralık 1921'de kıvama geldiğini ve 19 Mart 1921'de de imzalandığını yazmıştır (Tengirşenk, 1967:228-229).

⁵ Bu antlaşma ile İngiltere'nin Rusya'ya uyguladığı abluka kalkmıştı. (ATASE, İSH, K: 1037, G: 58, B: 58-3, 21 Mart 1921 istihbarat hülasası - 21 Mart 1921). Sovyet Rusya ile bir ticaret antlaşması imzalayan İngiltere Batum limanı ile alakalıydı. Lord Curzon, Batum limanı sorununun Sovyet hükümeti ile değil, Sovyet Gürcistanı ile çözülmesi gerektiğini belirtmişti (NA, FO, 371/ 6271, E3615/56/58, Oliphant (FO) to Admiralty - 1 Nisan 1921). Patrick Stevens'a göre de Batum ve Tiflis'teki Sovyet yetkililerin dış dünya ile ticarî ilişkilere girme taraftarı olduğu ve Maverâ-yı Kafkasya 'da üretilen hammaddenin takası için görüşmelere hazırlanmaktaydılar (NA, FO, 371/ 6271, E4625/56/58, Consul Stevens (Batum) to Earl Curzon - 9 Nisan 1921). İngilizler Batum'daki ticarî olanaklardan yararlanmak istemekteydiler. Çünkü Batum ve civarında özellikle petrol alanında olmak üzere İngiliz müteşebbislerin ciddi yatırımları vardı.

Moskova Antlaşması 16 Mart 1921'de imzalanmasına rağmen Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın 20 Mart'ta Moskova'daki heyetten gelen bir telgraf ile bu antlaşmadan haberi olmuştu (Karabekir, 1969:874). Kazım Karabekir Paşa, Moskova Antlaşması'nı haber alır almaz Batum'da Miralay Kazım Bey, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'lere¹, 2., 3., 9. ve 12. Fırkalara, Şahtahtı Müfrezesi'ne, İğdır Grubu'na, Kars Mevkii Müstahkem Kumandanlıklarına ve Ahz-ı Asker Riyaseti'ne bir telgraf göndererek, yeni sınırlardan bahsetmiş ve buna göre hareket edilmesini istemişti². Kızılordu Kumandanı Keke de 20 Mart'ta Kazım Karabekir Paşa'dan antlaşmaya riayet edilerek, dostluk ve samimiyetin devam etmesi temennisinde bulunmuştu³.

Türk birliklerinin çoğunluğu 20 Mart'ta Acara suyu civarındaydı. Bu birlikler Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Paşa'nın emri ile buraya alınmıştı. Batum'da sadece 7. Alay'ın 3. Taburu bulunmaktaydı. Burada, bir inzibat bölüğü bırakılarak, bu tabur da Acara köprüsü civarına alınmıştı⁴. Batum'daki Türk birlikleri geri çekilse de hâlâ Batum'a 6 km kadar uzakta (*İleri*, 25 Mart 1337/1921, n. 1134, s. 1), hâkim bir noktadaydılar (*İleri*, 24 Mart 1337/1921, n. 1133, s. 2). Yani birlikler Moskova Antlaşması'yla çizilen sınırın kuzeyinde bulunmaktaydılar.

21 Mart'ta Kızıl Grup Komutanı Kubuşiyef Batum'da bir beyanname yayınlamıştı. Beyannamede şu maddeler vardı: a) Batum polis müdürü inzibat kumandanı ve Batum'da bulunan bütün şubeler şehir idaresinin inzibat ve asayişine müteallik hususları dikkatle ve itina ile takip edeceklerdi. Çetecilik, sarhoşluk, yağmacılık gibi hallere kesinlikle sebebiyet vermeyeceklerdi. Bu gibi zatlar kumandanlığa teslim edilecek ve idam edilecektir; b) Batum mülhakatında bulunan ahali bu tarihten itibaren 24 saat zarfında kimlik salahiyeti varsa şehrin askeri kumandanına teslim edecek, her kim bu emri icra etmezse Divan-ı Harb-i Örfiye teslim edilecektir; c) Kumandanlık

¹ ATASE, İSH, K: 759, G: 84, B: 84-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Batum'da Miralay Kazım Bey'e / Çoruh Grubu Kumandanlığı'na (20 Mart 1921).

² ATASE, İSH, K: 759, G: 84, B: 84-2, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan 2., 3., 9., 12. Fırka Kumandanlığı'na / Çoruh Grubu Kumandanlığı'na / Şahtahtı Müfrezesi Kumandanlığı'na / İğdır Grubu Kumandanlığı'na / Kars Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'na / Ahz-ı Asker Riyaseti'ne (20 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 619, G: 22, B: 22-2a, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (20 Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 759, G: 85, B: 85-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (20 Mart 1921). Fakat unutulmamalıdır ki, Batum'da 7. Alay'ın 2. Taburu, Batum'u tahliye etmiş fakat 3. Taburu Batum'da kalmıştı. Bu tabur 20 Mart'ta yaşanan olaylara neden olmuştu.

şehrin hane telsiz telgrafı ve elektrik merkezi, su merkezi ve daha sair merkezlerin muhafazası için icap eden askerin miktarını teyit edecek bu emirlerin icra olunduğu bildirilecekti¹. Bu beyanname ile Batum idaresi Bolşeviklerin eline geçmişti. Batum'un idaresini ise Kızılordu Süvari Komutanı Jlob üzerine almıştı. Böylece Batum'daki Kazım Bey uhdesindeki Türk idaresinin bir geçerliği kalmamıştı². Kuybişev ayrıca Batum'daki Türk birliklerinin 20 saat içinde şehri boşaltmasını istemişti (Yerasimos, 2000:220).

Bu arada Ankara'da Heyet-i Vekile, Moskova Antlaşması'nı kabul etmişti. Bunun üzerine Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya bir telgraf göndererek Moskova Antlaşması'nın Heyet-i Vekile tarafından kabul edildiğini bildirmişti. Fevzi Paşa, Batum'daki birliklerin bir bölük bırakılarak geri kalanının Acara köprüsüne çekileceğini de belirtmişti³. Fevzi Paşa'nın bu telgrafı üzerine Batum'un Türk ordusu tarafından işgaline taraftar olmayan Kazım Karabekir Paşa, Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne 21 Aralık 1921'de bir telgraf göndererek, Batum'un yok yere Türkiye'nin başına bela olacağı konusunda 4 Aralık'ta uyardığını ve şu anda bunun fiilen vaki olduğunu belirttikten sonra, Ankara hükümetinin Sovyet hükümeti nezdinde teşebbüste bulunarak derhal Türk esirlerini vermelerini ve şehitler için de tazminat talebinde bulunulmasını istemişti⁴. Şark Cephesi Kumandanı bu telgrafıyla haklı çıktığını ifade etmek istemişti.

¹ ATASE, İSH, K: 619, G: 30, B: 30-2. (23 Mart 1921). Kubuşiyef tarafından Batum'un idaresiyle görevlendirilen 18. Süvari Komutanı Jlob da bir beyanname yayınlamıştı. Bu beyanname Ahılkelek, Ahıska kazalarının ve Batum livasının Sovyet Gürcistanı'na ait bulunduğu bildirilmekte ve Batum'da bulunan Türk kıtaatının hızlı bir şekilde Çoruh ve Aras gerisine çekilmesini talep etmekteydi. Jlob ayrıca Batum idaresinin kendisine ait olduğunu da ilan etmişti (ATASE, İSH, K: 760, G: 62, B: 62-1, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na - 21 Mart 1921). Batum'da 21 Mart 1921 tarihinde Kızılordu birlikleri olarak Jlob komutasındaki 2.000 kişilik (ATASE, İSH, K: 760, G: 62, B: 62-1, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na - 21 Mart 1921) Kızıl Süvari Fırkası, 18. ve 24. Piyade Fırkaları, 293. Müstakil Piyade Alayı bulunmaktaydı (ATASE, İSH, K: 571, G: 45, B: 45-1 - 23 Mart 1921; ATASE, İSH, K: 619, G: 30, B: 30-3, Hopa'da Tiflis Şehbenderi Fahrettin Bey'den Türkiye Büyük Millet Meclisi Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne - 23 Mart 1921).

² Bolşeviklerin Batum'da idarelerini ilan etmeleri üzerine Kazım Bey, Batum'daki icraatlarında zorluk çektiğini söyleyerek, siyasi işlerin vekâleten Umur-u Siyasiye Müdüriyeti'ne devredilmesini ve Kızıl Kıtaat Kumandanı ile arası iyi olan Fahrettin Bey'e verilmesini teklif etmişti (ATASE, İSH, K: 759, G: 95, B: 95-1, Batum Mutasarrıfı Kazım Bey'den - 21 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 759, G: 93, B: 93-1; ATASE, İSH, K: 619, G: 24, B: 24-1, Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na (21 Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 759, G: 88, B: 88-2, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (22 Mart 1921). Kazım Karabekir Paşa, bu mesele üzerinde *İstiklal Harbimiz* adlı kitabında ayrıntısıyla yer vermişti (Karabekir, 1969:884-886).

Kazım Karabekir Paşa, Batum ile Türk ordusunun işgali olan diğer yerlerin tahliyesi emrini vermesine rağmen, Türk birlikleri bu tahliyeyi ağırdan almaktaydı. Bunun üzerine 22 Mart 1921'de Orkonikidze, Batum, Ahıska ve Ahılkelek mntıklarının derhal tahliyesini istemişti¹. Bu nedenle Kazım Karabekir Paşa, 22 Mart 1921'de Fırka Kumandanlıklarına bir telgraf daha göndererek takip edilecek planı çizmişti. Buna göre; dostluk antlaşması ihlal edilmemelidir; Bolşeviklerle irtibat halinde olan Türk birlikleri, Bolşevik propagandalarından uzak yerlerde bulundurulmalıdır. Bunun için Çoruh Grubu'nun bulunduğu yerde güvenilir ve dindar bir zabitanın kumandası altında bir bölük bırakılarak kalan bütün kuvvetleri Çoruh nehrinin sol sahiline ve Acara köprüsü civarına alınmalı ve buralarda toplu bir halde bulundurulmalıdır; Batum'a Hariciye Vekâleti'nden şebenderlik tayinine kadar bu vazifeyi görmek üzere zabıt ayrıca Batum'da bırakılacaktır. Maiyetine bir zabıt verilebilir. Yerli Gürcü Bolşevikleri tarafından Batum ve civarındaki Türk birliklerine karşı saldırılara asla müsamaha edilemeyeceği, Batum'daki Kızıl Kıtaat Komutanlarına tebliğ edilecektir².

Batum'da Gürcüler ile Türk askerleri ve Müslüman siviller arasındaki problemlerin devam etmesi üzerine, ilk önce Kızıl Birliklerin Komutanı Kuybişev'in tavassutuyla, Gürcü ve Türk birlikleri arasında ateşkes imzalanmıştı. Kuybişev daha sonra, Sovyet Rusya ile Moskova'da dostluk antlaşması imzalandığından dost ve kardeş iki milletin samimiyetlerini bozma noktasında propaganda edenlerin muhakemesiz idam edileceğini ilan etmiş ve Müslümanları tahkir eden Gürcülerin şiddetli bir şekilde cezalandırılacaklarını söylemişti³. Bu arada, Batum'un idaresinin Bolşeviklere geçmesi

¹ ATASE, İSH, K: 760, G: 64, B: 64-2, Murahhas Bahattin Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (22 Mart 1921).

² Hula'daki 8. Alay Bölüğü'nün yollar müsait ise alayına geri dönmesi, aksi halde Acara köprüsü civarına gelerek Çoruh Grubu Kumandanlığı emrine alınması; Ahıska'da şimdilik yalnız bir irtibat zabiti ve birkaç güvenilir nefer bırakılarak Türkiye hükümetine son verilmeli ve oradaki kıtaatin Ardahan'a hudut dâhiline Çaksu civarına aldırılması; Ahılkelek'teki kıtaatin da Zurzuna'ya aldırılarak ve yine 9. Fırka emrinde bulundurulması (ATASE, İSH, K: 963, G: 162, B: 162-2/3/4, Kazım Karabekir Paşa'dan Çoruh Grubu Kumandanlığı'na / 2. Fırka Kumandanlığı'na - 22 Mart 1921). Kazım Karabekir Paşa'dan alınan bu emirler de bir gün sonra birliklere iletilmişti (ATASE, İSH, K: 963, G: 162, B: 162-1, 12. Fırka Kumandanı Miralay'dan 34. Alay, 35. Alay, 36. Alay, 12. Topçu Alayı Kumandanlıkları'na - 23 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 619, G: 25, B: 25-3, Kızıl Kıtaat Kumandanı Kuybişev'den (23 Mart 1921); *İleri*, sayı: 1153, sayfa: 2, 14 Nisan 1921. Kuybişev'in bu ilanından sonra *Vakit* gazetesinin haberine göre Batum'da Türkler lehine bir takım olaylar meydana gelmişti: Batum'da bulunan Gürcü zabıtları Bolşevikler tarafından silahları alınarak dâhile sevk edilmişler, Türklerin mal ve canları Bolşevikler tarafından temin altına alınmış, Türklere güzel muamele gösterilmeye başlanmış, Gürcüler hareketlerinin cezalarını görmüşler, Türklere ait mal ve eşyalar da sahiplerine teslim edilmiştir (*Vakit*, 9 Nisan 1337/1921, n. 1198, s. 1).

üzerine Hopa'ya kadar gelen Kazım Bey ve Şehbender Fahrettin Bey'in de görevleri sona ermişti. Fakat Kazım Karabekir Paşa, Türkiye için olabildiğince silah ve cephane temini için, bu şahıslardan Kızılordu komutanı ile anlaşmak üzere Batum'da misafir sıfatıyla şehbenderlik heyetinin kalmasını sağlamalarını istemişti¹.

Türk birliklerinin Batum'u tamamıyla tahliye etmemeleri üzerine Kuybişev Türklere verdiği 21 Mart tarihli ultiatomun uygulanmasını talep etmişti. Kuybişev ayrıca 23 Mart 1921 sabahından itibaren Kızıl birliklerin Çoruh, Acara suyu ve Geda'yı işgal edeceklerini ve buradaki Türk askerlerini de çıkaracaklarını belirtmişti². Mümessil Kazım Bey ise Kuybişev ile görüşerek Moskova Antlaşması'nda Batum'un tahliyesi için belli bir saat ve süre olmadığını, dolayısıyla ultiatom verilemeyeceğini ifade etmişti³. Fakat Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, 24 Mart 1921'de bir emir yayımlayarak kumandanlığı altında birliklerden Batum ve çevresindekilerin konumlarının şu şekilde olmasını istemişti: a) 15. Süvari Alayı Zaruşad'a geçecekler ve cephe emrinde olacaklar; b) 8. Alay'ın bir taburu Zurzuna'da, bir taburu Çaksu'da diğer tabur ile süvari ve topçu bölükleri Ardahan ve yakındaki münasip köylerde kalacaktır. 8) 8. Alay üzerinden iki taburla bir batarya Borçka civarında bulunacak ve bu kıtaat yine Çoruh Grubu Kumandanlığı emrinde olacaktı⁴. Bu şekilde yeni antlaşmaya göre çizilen sınırm ötesindeki bütün Türk birliklerinin sınır gerisine alınması için emir verilmişti.

25 Mart 1921 tarihi itibariyle Batum ve civarındaki Kızıl birlikler şu şekildeydi: Kuybişev Komutanlığındaki Batum Grubu bir Piyade Tümeni ile bir Piyade Alayı bir Süvari Tümeni ile bir sahra ve bir cebel bataryasından oluşmaktadır. Grubun Erkânıharbiyesi Kutayis'te, Siyasi Komiseri ise Batum'dadır. Grup karargâhı henüz çoğunlukla Kutayis'tedir. Grup, XI. Kızılordu emrinde olup ordu kumandanı Keker'dir. Batum'da ayrıca Jlob komutanlığında 18. Süvari Fırkası bulunmaktadır. Bunun dışında bir de topçu livası vardır. Batum'daki kızıl birliklerin mevcudu 13.000 civarındadır.

¹ ATASE, İSH, K: 759, G: 106, B: 106-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Hopa'da Fahrettin / Batum'da Kazım Beylere (23 Mart 1921).

² ATASE, İSH, K: 759, G: 105, B: 105-1, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (23 Mart 1921).

³ ATASE, İSH, K: 759, G: 118, B: 118-1/1a, Mümessil Kazım Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (24/25 Mart 1921).

⁴ ATASE, İSH, K: 760, G: 73, B: 73-2, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan (24 Mart 1921).

Kızıl birliklerden 120. Alay Acara suyunda, 78. Alay Batum içinde Baruthane'de, 78. Alay Batum kasabasında, 74. Alay Çürüksu'da, 17. Alay Batum istihkâmında, 18. Süvari Fırkası Çürüksu civarındadır¹. Türk birliklerinin hala Çoruh civarında olduğu görülmektedir. Zira bu bölgede henüz Bolşevik birlikleri mevcut değildi. Fakat 25/26 Mart 1921 gecesi 200 piyade 2 top 3 mitralyöz ve 50 süvariden oluşan kızıl kuvvet Batum'da Acara köprüsüne gelmiş ve suyun sağ sahil sırtlarını işgal etmişti². Buna rağmen Çoruh nehrinin sol tarafında Türk birlikleri bulunmaya devam etmekteydi.

Türk birliklerinin geri çekilmeyi geciktirmelerinin diğer bir nedeni Batum'daki 1918 yılından itibaren orada bulunan Türk ordusunun silahlarının geriye alınmasının sağlanmasıydı. Sonunda 27 Mart'ta Bolşevikler, silah ve mühimmatın bir kısmını verince Türk ordusuna tamamen sınırın geri tarafına çekilmesi için emir verilmişti³. Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'in, emri üzerine 11. Alay'ın 2 taburu ve bataryası Acara köprüsünden 28 Mart 1921'de Borçka'ya çekilmişti. Acara köprüsünde

¹ ATASE, İSH, K: 759, G: 119, B: 119-1/1a, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza'dan Şark Cephesi Kumandanlığı'na (25 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 1037, G: 62, B: 62-1; ATASE, İSH, K: 620, G: 84, B: 84-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (29 Mart 1921). Kızıllardan Batum'da bulunan 277. Piyade Alayı, 27/28 Mart 1921'de Tiflis yolu ile ve Çürüksu da bulunan 18. Süvari Fırkası ise 28 Mart 1921'de Taşnak cephesine sevk olunacakları haber alınmıştır. Batum'da Gürcü subaylarını Tiflis'e göndermişlerdir. Kızılların Acara suyundaki kuvveti 252. Alay'dan bir taburdur. 250 mevcutlu bu taburla iki makineli tüfek iki top 40 kadar süvaridir. Bu alayın diğer bit taburu 28 Mart 1921'de Acara köprüsünden Batum'a gitmiştir (ATASE, İSH, K: 1037, G: 62, B: 62-2). Bolşevik askerlerinin büyük kısmı Kazak süvarilerden oluşmakta olup tamamı da 25 yaşındaki delikanlılardır (*İleri*, 14 Nisan 1337/1921, s. 1153, s. 2). Batum İngiliz konsolosu Patrick Stevens'a göre Bolşevik birliklerinden süvariler düzenli ve donanımlıyken, piyadeler genelde paçavralar içinde, moralsiz ve disiplinsiz gençlerden oluşmaktaydı. Kızıllar İngiliz konsolosunun binasına el koyarak Bolşevik komutana tahsis edilmişti (NA, FO, 371/ 6271, E4625/56/58, Consul Stevens (Batum) to Earl Curzon - 9 Nisan 1921).

² ATASE, İSH, K: 759, G: 124, B: 124-1, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na (26 Mart 1921); ATASE, İSH, K: 759, G: 124, B: 124-3, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne 2. Fırka Kumandanlığı'na (27 Mart 1921).

³ Kazım Karabekir Paşa, 21 Mart 1921'de Kazım Bey'e bir telgraf göndererek, bu silah ve mühimmatın Kızılordu'nun eline geçmişse bunların geri verilmesi için teşebbüste bulunulmasını istemişti (ATASE, İSH, K: 759, G: 90, B: 90-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Çoruh Grubu Kumandanı vasıtasıyla Kazım Bey'e - 21 Mart 1921). Ali Rıza Bey ile Kazım Bey, 23 Mart'ta Kuybişev ile görüşerek bu silah ve mühimmatın verilmesini istemişlerdi. Silahların Gürcüler tarafından saklandıkları öğrenilince, bu silahlar bulunduğu derhal ve aynen vermek şartı ile şimdilik bu kaybolan Türk silahlarına karşılık olarak Rus silahlarının verilmesi karara bağlanmıştır. Ali Rıza Bey, 3 zabiti bu işi gerçekleştirmesi için Batum'da vazifelendirmiştir. Daha fazla eşya, silah ve mühimmatın Türklere verilmesine buradaki kumandanların salâhiyetler olmadığını söyleyen Kazım Bey, Ankara hükümetinin Moskova ile ya da XI. Kızıl Kolordu ile irtibata geçmesini istemişti (ATASE, İSH, K: 759, G: 126, B: 126-2/2a, TBMM Mümessili Kazım Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na 24 Mart 1921). Sonunda Batum'dan 300 Rus tüfeği, 2 baksin, bir lüzumlu tüfek, 105 gece kaputu, 35 pantolon alınmış, kalanlar ise peyder pey alınacaktı (ATASE, İSH, K: 759, G: 123, B: 123-8, Çoruh Grubu Kumandanı Ali Rıza Bey'den Şark Cephesi Kumandanlığı'na - 27 Mart 1921).

bir irtibat zabiti bırakılmıştı. Çoruh'un sol kıyısında bulunan 7. Alay'ın 2. ve 3. Taburları da Hopa bölgesine alınmıştı. 8. Alay'ın Acara'daki Hula bölümüne de kendi alayına katılması için emir verilmişti. Batum ve Acara birlikleri Türk birlikleri tarafından tahliye edildikten sonra, 30 Mart 1921'de 100 kişilik bir Kızıl piyade birliği Moskova Antlaşması'na göre çizilen Türk-Gürcü sınırında olan Sarp köyüne gelmiş, aynı tarihlerde Ahıska ve Ahılkelek'teki Türk birlikleri de geri çekilmişlerdi (TİH, c. III, 1995:254)¹. Böylece Moskova Antlaşması Batum ve civarında tatbik edilmişti.

Moskova ve Gümrü Antlaşmaları nedeniyle Türkiye'ye bırakılan araziler için "anavatana iltihak eden arazide icra edilecek teşkilât-ı mülkiye hakkında kanun layihası" İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Müdafa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa tarafından 22 Mayıs 1921'de Meclis'e verilmişti. TBMM'de 7 Temmuz 1921'de bu yerler hakkında yeni teşkilat kabul edilmişti (TBBMZC, c. XI, 1945:172-183)².

Moskova Antlaşması ise 21 Temmuz 1921'de TBMM'ye onaylanmak üzere sunulmuştu. Batum mebusları Ali Rıza, Ahmed Fevzi, Mehmed Edip, Ahmed Nureddin ve Ahmed Akif Beyler Meclis Riyaseti'ne bir takrir sunarak bu antlaşmanın reddedilmesini talep etmişlerdi. Batum mebuslarının Meclise verdiği takrir şu şekildeydi:

“93 Savaşı'nda vatanlarını kahramanca müdafaa eden Batumlular, Berlin ve Ayastafenos Antlaşmalarını fiilen protesto etmiş ve kabul etmemişlerdir. Berlin

¹ Gümrü ve civarında Türk birlikleri ve diğer meseleleri görüşmek için de XI. Kızıl Ordu Komutanı Kekeç ile Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Gümrü yakınlarındaki Akbulak köyünde bir araya gelmeye karar vermişlerdi (ATASE, İSH, K: 759, G: 127, B: 127-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan - Karargâh Emri - 27 Mart 1921). Bu görüşme neticesinde 16 Nisan 1921'de Gümrü ve civarındaki bütün birliklerin, 23 Nisan 1921 saat 12.00'a kadar sınır gerisine alınması emredilmişti. Türk birlikleri 2 gün gecikme ile 25 Nisan'da tamamen hudut gerisine alınmışlardı (TİH, c. III, 1995:256-260). Böylece bütün hudut hattında Moskova Antlaşması tatbik edilmişti. Fakat Türkiye sınır güvenliğini elden bırakmamaktaydı. Nitekim Ankara hükümeti tarafından tedbir amaçlı olarak, Karadeniz'de bir alayın kurulması da öngörülmüştür. (*İzvestiya* (Batum), 7 Mayıs 1921, n. 40, s. 1).

² 22 Mayıs'taki kanun layihasında şunlar vardı: 1) Moskova ve Gümrü Antlaşmalarıyla Türkiye'ye terk edilmiş olan mahallerde Artvin, Ardahan ve Kars livaları teşkil ve İğdir ve Kulp kazaları Bayezıt sancağına rab edilmiştir; 2) Artvin sancağı: Artvin, Şavşat, Borçka; Kars sancağı Kars, Kağızman, Zarsud, Sarıkamış; ve Ardahan sancağı Ardahan, Oltu, Göle, Posof kazalarından oluşmaktadır; 3) Artvin sancağının merkezi Artvin, Kars sancağının merkezi Kars, Ardahan sancağının merkezi Ardahan'dır; 4) Batum teşkilatı hakkındaki 4 Eylül 1918 tarihli kararname ilga edilmiştir (BCA., 30.18.1.1/ 3.20.15 - 22 Mayıs 1921; TBBMZC, c. XI, 1945:173; *Açıksöz*, 12 Temmuz 1921, n. 232, s. 2; *Vakit*, 23 Temmuz 1337/1921, n. 1301, s. 1). 7 Temmuz'da bu kanun layihası oylamaya sunulduğunda, 4. madde için özellikle Batum ve doğu illerindeki mebuslar itiraz etmişlerdi. Bunun üzerine 4. maddeye şu husus da eklenmiştir: Elviye-i Selâse'de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre nevahi teşkilatı icra edilinceye kadar nevahi müdürleri eskiden olduğu gibi ahali tarafından seçilir (TBBMZC, c. XI, 1945:180-182).

Antlaşmasının hükümünü ortadan kaldırmak için Dünya Savaşını fırsat addeden Batumlular defalarca vatanlarının kurtulması uğrunda kanlarını dökmüş ve zaman zaman memleketi istila eden düşman kuvvetlerine maddi ve manevi kuvvetleriyle karşı koymaktan geri durmamışlardır. Bugün anavatana iltihaktan başka bir gaye takip etmeyen Batumlular için Türkiye-Rusya Dostluk Antlaşması milli emellere muhalif olması nedeniyle, seçim bölgemiz olan Batum adına bu antlaşmayı reddeder ve Heyet-i Aliye'nizden de reddini talebeyleriz" (TBMMZC, c. XI, 1958:332).

Batum mebuslarının bu şekildeki takirlerine rağmen, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey "ne yapalım Türkiye ve Türklüğün menfaati bunun icab ediyor" dedi. Meclis'teki oylamada Moskova Antlaşması 201 kabul oyuna karşı, 5 ret, 1 çekimsiz oy ile kabul edildi (TBMMZC, c. XI, 1958:332-333).

6.2.7.3. Moskova Antlaşması'nın Tasdiki: Kars Antlaşması

Moskova Antlaşması ile Türkiye'nin doğu sınırları çizilmesine rağmen, bu antlaşmanın Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan tarafından tanınması gerekmektedir. Bu nedenle, hem antlaşmanın bu devletler tarafından tasdik edilmesi, hem de Moskova Antlaşması'nda halledilemeyen Batum limanının Türkiye tarafından kullanımı ve Acara muhtariyeti gibi meselelerin çözümü için bir konferansın yapılması gündeme gelmişti. Konferansın toplanma şekli, yeri ve zamanı tartışma konusu olmuştu. Sonunda konferansın Kars'ta Eylül ayı sonlarında Türkiye, Sovyet Rusya, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın temsilcilerinin katılımıyla gerçekleştirilmesine karar verilmişti¹.

¹ Türkiye bu ülkelerle ayrı antlaşmalar imzalamak isterken Sovyet Rusya, kendisinin de katıldığı bir ortamda ortak bir antlaşma imzalanmasını arzu etmekteydi. 2 Nisan 1921'de Lenin'in önerisi ile Sovyet Rusya, bu çerçevede bir karar bir alınmıştı. 15 Nisan'da Yusuf Kemal Bey, Sovyet Rusya'nın Kafkasya Temsilcisi B. V. Legran, Gürcistan Temsilcisi M. D. Orakalişvili ve G. K. Orkanikizde ile yaptığı görüşmede ortak bir konferansın toplanmasını kabul etmiş ve bu konferansın Kars'ta toplanmasını teklif etmişti. Ankara'ya gelerek Hariciye Vekili olan Yusuf Kemal Bey, 1 Temmuz'da Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin ve Azerbaycan Dışişleri Komiseri Mirza Davut Hüseyinov'a birer telgraf göndererek konferansın bu kez Ankara'da toplanmasını istemişti. Hüseyinov, 21 Temmuz'da Yusuf Kemal Bey'in önerisine verdiği cevapta, konferansın Ankara'da değil Kars'a yapılması gerektiğini belirtmişti. Yusuf Kemal Bey, bundan sonra Gürcistan Dışişleri Komiseri Aleksandr Svanidze'ye konferansın Ankara'da yapılmasını teklif etmiş, fakat Svanidze de konferansın Kars'ta yapılması gerektiğini belirtmişti. Hüseyinov ve Svanidze'den sonra Çiçerin de 8 Ağustos'ta Yusuf Kemal Bey'e bir telgraf göndererek konferansın Kars'ta yapılması gerektiğini ifade etmişti. Bu arada Sovyet Rusya'nın Ankara Elçisi S.P. Natsarenus konferansın Kars'ta yapılmasını teklif etmişti. Ayrıca, konferans konusundaki tartışmalardan uzak kalan Ermenistan, Dışişleri Komiseri Mraviyan 24 Ağustos'ta Yusuf Kemal Bey'e bir telgraf göndererek konferansın toplanmasını arzu ettiklerini belirtmişti (Yerasimos, 2000:318, 324-326). Ankara hükümeti ise konferansa gönderilecek heyetin üyelerini belirlemişti. Heyete Şark Cephesi Kumandanı ve Edirne Milletvekili Kazım Karabekir Paşa başkanlık edecek ve diğer üyeleri TBMM Burdur Mebusu Veli Bey, TBMM Bakû Sefiri Memduh Şevket Bey, Eski Nafia Müsteşar Muhtar Bey'den oluşacaktı (*Hâkimiyet-i Milliye*, 24 Ağustos 1337/1921, n. 271, s.1; *Vakit*, 28 Ağustos 1337/1921, n. 1334, s.1). Yusuf Kemal Bey, 28 Ağustos'ta

Konferans'a Türkiye adına Şark Cephesi Kumandanı ve Edirne Milletvekili Kazım Karabekir Paşa (heyet başkanı)¹, Burdur Mebusu Veli, TBMM Bakû Sefiri Memduh Şevket Bey, Sabık Nafia Müsteşar Muhtar Bey; Ermenistan adına, Dışişleri Komiseri Askanaz Mraviyan ve Dahiliye Komiseri Bogos Makinziyan; Azerbaycan adına, Halk Komiseri Behbud Şahtahtinski; Gürcistan adına Kara ve Deniz Kuvvetleri Komiseri Şalva Eliava, Dışişleri ve Maliye Komiseri Aleksandr Svanidze; Rusya adına Letonya temsilcisi Yakov Ganetski katılacaklardı².

Türkiye Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, 17 Eylül'de Türk Heyeti Başkanı Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği uzun talimatnamede, üç cumhuriyet ile ayrı antlaşmaların imzalanması gerektiğini belirtmişti. Talimatnamenin üçüncü mabasında Gürcistan ile imzalanacak antlaşmanın yol haritası vardı ve Batum ve Acaristan ile ilgili hükümler şu şekildeydi:

Gürcistan ile yapılacak antlaşma Türkçe ve Gürcüce yazılması ileride zorluk çıkaracağından Fransızca yazılması daha uygundur. Bu antlaşmaya uygun bir mukaddime konulduktan sonra Moskova Antlaşması'nın birinci maddesinin birinci ve ikinci fıkraları konur. Yani Gürcistan'a evvel emirde Misak-ı Milli'mizin ihtiva ettiği arazinin bizim olduğunu koşulsuz olarak tasdik ve teslim ettirmeliyiz. Gürcistan ile müzakerede bizi en ziyade meşgul edecek maddelerden biri de Moskova Antlaşması'nın ikinci maddesindeki şartların şeklinin belirlenmesi olacaktır. Batum arazisi veya Acara muhtariyetinin ana hatları hatta mümkün olduğu takdirde teferruatı konferansta belirlenerek, antlaşmaya ve gerektiği takdirde zabıtlara geçirilmesine çalışılmalıdır. Gerek Acara muhtariyeti çerçevesinde Acaralıların elde etmesi bizce istenilen her türlü hukukun ve gerekse Batum limanından malî ve iktisadî istifademizin belirlenmesi hakkında sizin daha fazla bilgi sahibi olduğunuzu ümit ediyorum. Bundan dolayı her iki meselenin evvel emirde heyetinizce tetkik edilerek görüşlerinizi göndermenizi rica ederim”.

Yusuf Kemal Bey ayrıca, konferansa Gürcistan adına katılan Şalva Eliava ve Aleksandr Svanidze konusunda Kazım Karabekir Paşa'yı uyarmıştı. Ona, Eliava'nın çok zeki ve mahir bir devlet adamı olduğunu söyleyen Yusuf Kemal Bey, bir Gürcü milliyetçisi olan Svanidze'nin daha önce karşılaştıklarında kendisine “bizden istediğinizi vermeyeceğiz, belki Ardahan ve Artvin hudutlarına ve sizin Batum transitinden, limanından o kadar geniş surette istifadenize itiraz

Natsarenius'a, 30 Ağustos'ta da Mraviyan'a birer telgraf göndererek, konferansın Kars'ta toplanması teklifini kabul ve Eylül sonlarında toplanmasını da teklif etmişti (Yerasimos, 2000:291-393).

¹ Kazım Karabekir Paşa, dışarıda kalıp konferansın mesaisini daha yakından takip ederek heyete yardım etmeyi düşünmesine rağmen, özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarı neticesinde konferansa katılmayı kabul etmek zorunda kalmıştı (Karabekir, 1969:938).

² BCA, 930.01.00.00/ 03.40.01, Conférence Kars (26 Eylül 1921); *Kars Muahedenâmesi*, 1923:3-4; Karabekir, 1969:938; Soysal, c. I, 1989:41.

edeceğiz” dediğini hatırlatmıştı (Karabekir, 1969:938-942)¹. Artık taraflar konferans için hazırды, fakat ilk önce Moskova Antlaşması'nın teatisi yapılacaktı.

22 Eylül 1921'de Kars'ta Moskova Antlaşması'nın teatisi 16.00'da Kars'ta gerçekleştirildi². Teati merasiminden sonra, Kars Konferansı'na hükümetler adına iştirak edecek Sovyet, Azeri, Gürcü ve Ermeni heyetleri 26 Eylül'de saat 11.30'da Tiflis'ten Kars'a gelmişler ve aynı gün saat 19.30'da Kars Konferansı merasimle açılmıştı³. 26 Eylül'de başlayan ve 13 Ekim'e 18 gün süren konferansta en fazla tartışılan konular arasında Batum limanının kullanımı ve Acara'nın muhtariyeti meseleleri vardı. Türk heyeti, Batum limanının Gürcistan'a, Türkiye'nin Batum limanından şahsî, ticarî ve askerî istifadesinin yararlanması ve bölgenin muhtariyet şeklinde idare edilmesi şartıyla terk edildiğinin üzerinde durmaktaydı.

Kazım Karabekir Paşa, Acara'nın muhtariyeti konusunda şu teklifte bulunmuştu:

“1- Herkesin bir reyi olmalıdır. Yabancılar reye iştirak etmemelidir. Yabancı demek Dünya savaşının başlangıcından sonra Acara'ya gelenler demektir.

2- Resmî lisan Türkçe ve Gürcüce olmak şartıyla eğitim her milletin istediği şekilde olabilecektir.

3- Ortak kullanılan şimendifer ve liman idareleri ve hâsılatı merkezi hükümete ait olduğu gibi, Acara şosesinin muhafazası ve tamir masrafı da merkezî hükümete aittir.

4- Müslüman ahalinin hukukî ve dinî işlerinde serbest bulunabilmeleri ve Türk şeriye vekâletiyle münasebette bulunabilme hakkının verilmesi”.

Kazım Karabekir Paşa, bu teklifleri Gürcistan hükümetinin Batum halkına baskı yapması, fazla vergi olması, tazyik etmesi ve serbest harekete izin vermemesi nedenleriyle yaptığını da Gürcistan heyetine açıklamıştı. Eliava, Kazım Karabekir

¹ Kazım Karabekir Paşa, konferansın toplanmasını 23 Eylül 1921 tarihinde olmasını planlamış ve bir program hazırlamıştı (ATASE, İSH, K: 1253, G: 80, B: 80-2, Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan - 21 Eylül 1921). Fakat konferans belirtilen tarihten üç gün sonra başlayacaktı.

² Merasime, askerler ve ahali de katılmıştı. Merasim salonunda Kars'ın yerli memurları, kumandanlar ile Rus Sovyet hükümetinin vilayet-i şarkiye baş şebenderi ve arkadaşlarından oluşan bir askeri heyet de katılmıştı. Kars kalesinden atılan topraklar merasim açılmıştı. Yekdiğerine yapışmış bir Türk ve bir Rus bayrağının üzerine Türkçe ve Türk bayrağının üzerine Rusça olarak Moskova Antlaşması'nın Kars'ta teati hatırasına dair cümle yazılmıştır (ATASE, İSH, K: 1165, G: 88, B: 88-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den Erkanı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne - 22 Eylül 1921; *Tevhid-i Efkâr*, 28 Eylül 1337/1921, n. 109(3137), s. 2; *Vakit*, 28 Eylül 1337/1921, n. 1365, s.1; Karabekir, c. I, 2009:752). *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde bu olayın tarihi 23 Eylül olarak verilmesine rağmen, bu tarih yanlıştır (*Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Eylül 1337/1921, n. 303, s. 1).

³ ATASE, İSH, K: 1165, G: 97, B: 97-1; *Hâkimiyet-i Milliye*, 29 Eylül 1337/1921, n. 307, s. 1; *Tevhid-i Efkâr*, 3 Teşrinievvel 1337/ 3 Ekim 1921, n. 114(3142), s. 1; *Vakit*, 3 Teşrinievvel 1337/ 3 Ekim 1921, n. 1370, s. 1. Kazım Karabekir Paşa, *Günlüklerinde* konferansın 19.00'da başladığını yazmaktadır (Karabekir, c. I, 2009:733).

Paşa'ya cevaben, Gürcistan ve Türkiye arasında henüz bir antlaşma imzalanmadan 16 Temmuz 1921 tarihli ve Gürcistan İhtilal Komitesi Başkanı Mdivani ve Adliye Halk Komiseri Kavtaradze'nin imzaları ile Özerk Acaristan Cumhuriyeti'nin ilan edildiğini belirtmiş ve bu beyannamenin konferans zabıtnamelerine geçirilmesini teklif etmişti. Kazım Karabekir Paşa, bu teklifi kabul etmiş, fakat bu beyannamenin tatbikatının halkın kültürel, dinî ve mülkiyetine ait hukukî muhtariyetine kefil olmasını istemişti. Eliava bunun üzerine maarif, ziraat, dinî işler komiserliklerinin tamamen muhtar olduğunu belirtmiş ve Gürcistan Cumhuriyeti'nin bu komiserliklere zorluk çıkarmayacağı gibi yardımcı olacağını da ifade etmişti (Karabekir, 1969:945-946).

Müzakerelerde diğer bir mesele ise hududun nasıl olacağı konusundaydı. Taraflar Moskova Antlaşması'nda muallakta kalan ya da kendilerince uygun görmedikleri yerlerin değiştirilmesini istemekteydiler. Kars Konferansı tutanaklarına göre, Gürcüler Sarp köyü sınırı meselesini gündeme taşımışlardı. Gürcülerin iddiasına göre bu köy, iktisadî ve coğrafi olarak Batum'dan ayrılmaması gerekmekte olduğundan, sınır bu köyün güneyinden geçmeliydi. Kazım Karabekir Paşa ise bu iddiaya karşılık, sınırların doğal ırmaklardan geçtiğini söyleyerek Sarp'ın kuzeyinden böyle bir ırmağın geçtiğini ve sınırın bu ırmak olması gerektiğini söylemişti. Sonunda taraflar Moskova Antlaşması ile belirtilen sınıra mutabık kalmışlardı¹.

11 Ekim'de Kazım Karabekir Paşa, gündem dışı olarak Gürcü delgesi Eliava'nın ikâmet ettiği trene giderek, Batum Müslüman halkının durumunu görüşmüştü. Görüşmede Paşa, Acara'da derhal genel affın ilanı, Kars'tan tuz, Artvin'den hayvan ve meyve ihracı gibi transit ticarete derhal başlanılmasını ve on beş günlük geçici pasaport kabulünün hemen tatbik edilmesini Eliava'ya kabul ettirmişti (Karabekir, 1969:946; Karabekir, c. I, 2009:755). Bunun dışında hususî görüşmelerde Kuvarsthane ve Murgul bakır madenlerinin Gürcülere, Ani harabeleri ile Kulp tuz işletmelerinin ise Ermenilere verilmesi istenmiş, fakat bu Türk heyeti tarafından kabul edilmemişti².

¹ BCA, 930..01.00.00/ 03.42.01, Conférence Kars (10 Ekim 1921).

² BCA, 930..01.00.00/ 03.42.01, Conférence Kars (10 Ekim 1921); Karabekir, 1969:946-947. Ani harabeleri ve Kulp havalisinin Ermenistan'a terk edilme meselesinin TBMM'nin onayı ile mümkün olabilecekti (ATASE, İSH, K: 1165, G: 98, B: 98-1 - 20 Eylül 1921). Kazım Karabekir Paşa, Konferans'tan evvel Rus heyetine Kulp ve Ani meselesini görüşmüştü. Fakat Paşa bu bölgelerin terkinin mümkün olmadığını Rus heyetine iletmişti (ATASE, İSH, K: 1165, G: 98, B: 98-2, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den Erkânı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne - 26 Eylül 1921).

Müzakereler bittikten sonra sıra antlaşmanın imzasına geldiğinde, Rus delegesi Ganetski, diğer Kafkas cumhuriyetleriyle birlikte ortak bir metne imza atacıklarını söylemişti. Kazım Karabekir Paşa ise ayrı ayrı antlaşmaların imzalanmasında ısrar etse de bunu kabul ettirememiş ve antlaşmanın ortak metin olarak imzalanmasına karar verilmişti¹. Sonunda Kars Antlaşması, Türkiye Sovyet Rusya, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan tarafından 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanmıştı². Antlaşmanın 6. maddesi Batum limanı ve Acara'nın muhtariyeti ile alakalıydı. Bu madde Moskova Antlaşması'nın 2. maddesi ile aynı olmakla birlikte farklı olarak "bu maddenin uygulanması için bu antlaşmanın imzalanmasından sonra ilgili tarafların temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulacaktır" şeklinde bir ifade vardı³. Gürcistan sınırlarında ise Moskova Antlaşması'na göre her hangi bir değişiklik yapılmamıştı. Bunun dışında Batum limanının kullanımı ile alakalı 6. maddenin 2. fıkrasının tatbiki ve Türk ticaret mallarının transit suretiyle nakli hakkında Gürcü heyeti tarafından verilen beyanname ve 16 Temmuz 1921'de ilan edilen Muhtar Acara Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti beyannamesi Kars Konferansı tutanaklarına kayıt ettirilmişti.

¹ Bu tartışmaların detayı için bkz: Karabekir, 1969:950-951.

² ATASE, İSH, K: 1395, G: 100, B: 100-1-17 (13 Ekim 1921); ATASE, İSH, K: 1221, G: 143, B: 143-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'den Garp Cephesi'ne (13 Ekim 1921); ATASE, İSH, K: 1263, G: 92, B: 92-2 (17 Ekim 1921); BCA, 30.18.1.1/ 3.34.7 (27 Ekim 1921); *Açık Söz*, 17 Teşrinievvel 1337/Ekim 1921, n. 311, s. 1; TBMMZC, c. XIII, 1958:258-261; TBMMZC, c. XVIII, 1959:250; *Varlık*, 20 Teşrinievvel 1337/Ekim 1921, s. 1; *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Teşrinievvel 1337/Ekim 1921, n. 323, s. 1; *Tevhid-i Efkâr*, 30 Teşrinievvel 1337/ 30 Ekim 1921, n. 141(3169), s. 1; *Vakit*, 21 Teşrinievvel 1337/ 21 Ekim 1921, n. 1388; APEB, 1998:669-673; *The Times*, November/Kasım 16, n. 42879, s. 9; AMDP, 555-579; *Kars Muahedenâmesi*, 1923:3-13; Karabekir, c. I, 2009:755. Kars Antlaşması'ndan sonra Şark Cephesi'nden 2.673 asker memleketlerine gönderilmişti. Şark Ordusu'nun kuvveti 18.324 askerden meydana gelmesine karar verilmiştir (ATASE, İSH, K: 612, G: 132, B: 132-1, Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'dan Erkânı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne - 16 Ekim 1921). Kars Antlaşması 22 Ocak 1921 tarihinde TBMM'ye sevk edilmiş, (BCA, 30.18.1.1/ 4.45.14, Türkiye Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Muahedenâmesi Hakkında Layiha-i Kanuniye - 22 Ocak 1922) ve 16 Mart 1921'de TBMM'de 3 çekimser, 12 ret oya karşılık 172 oy ile kabul edilmiştir (TBMMZC, c. XVIII, 1959:258).

³ *Kars Muahedenâmesi*, 1923:6; TBMMZC, c. XIII, 260; TBMMZC, c. XVIII, 1959:251; ATASE, İSH, K: 1395, G: 100, B: 100-1-17. (13 Ekim 1921); ATASE, İSH, K: 1263, G: 92, B: 92-9-10; *Hâkimiyet-i Milliye*, 26 Teşrinievvel 1337/Ekim 1921, n. 334, s. 1; *Tevhid-i Efkâr*, 30 Teşrinievvel 1337/ 30 Ekim 1921, n. 141(3169), s. 1; *Vakit*, 30 Teşrinievvel 1337/ 30 Ekim 1921, n. 1397, s. 2; Soysal, c. I, 1989:43. Kars Antlaşması gereğince 27 Ekim 1921 tarihinde Batum limanının kullanımı ve Acara'nın muhtariyeti gibi meseleleri görüşmek üzere, Hariciye Vekâleti Müsteşarı Sait Bey riyasetindeki komisyona, Eski Nafia Müsteşarı Muhtar Bey, Reji Müfettişlerinden Muvaffak Bey ve Maliye Vekaleti Heyet-i Teftişîye Müdürü Şefik Bey üye seçilmişler ve Tiflis'e gönderilmişlerdir (ATASE, İSH, K: 1174, G: 81, B: 81-1; BCA, 30.18.1.1/ 3.34.7 - 27 Ekim 1921; *Vakit*, 19 Teşrinisani 1337/ 19 Ekim 1921, n. 1416, s. 1).

Batum limanının kullanımı ile alakalı 6. maddenin 2. fırcasının tatbiki ve Türk ticaret mallarının transit suretiyle nakli hakkında Gürcü heyeti tarafından verilen beyanname şu şekildeydi:

“Madde: 1- Transit suretiyle nakledilecek Türk ticaret malları bütün tekâlif, rüsûm ve vergiden muaf tutulacaktır.

Madde: 2- Bu malların transitinde hiçbir engelle karşılaşılmayacak ve nakliyatı kolaylaştırmak için bu mallara gümrük kontrolü de yapılmayacaktır.

Madde: 3- Transit suretiyle geçecek mallar özel olarak tayin edilen mağazalara konulacaktır. Bu mağazalar yıllık olarak makul bir ücretle Türkiye’ye kiraya verilecektir. Bu malların denkleminin çözülmesi, tekrar bağlanması ve ağırlıklarının değiştirilmesi bu mağazalarda yapılabilecektir.

Madde: 4- Transit suretiyle geçilecek eşyanın istikameti ve götürüldüğü yer özel bir vergiye tabi olmadan değiştirilebilecektir.

Madde: 5- Transit mallarını taşıyan Türk gemileri her türlü özel vergilerden muaf olacaktır. Bundan başka bu gemiler tonilato, gemi kayıt ve sevki gibi vergilerden de serbest kalacaktır.

Madde: 6- Batum’a işleyen sair Türk gemileri Gürcü gemilerine konulan bütün vergilere tabi olacaktır.

Madde: 7- Bahsi geçen malların naklini hızlandırmak için limandan gemilere eşya yükletilebilecek veya boşaltılabilecektir. Bu mallar kurşunla mühürlü buldukça durdurmalara ve gümrük kontrollerine tabi tutulmayarak kısa bir müddet içinde sevk ve nakil olunacaktır.

Madde: 8- Türkiye’ye mahsus olarak Batum limanından geçecek veyahut Artvin’e sevk olunmak üzere Batum yolu ile gönderilecek ticaret mallarının serbest geçmesi için her iki hükümet tarafından konulacak usul ve kaidelere uygun olarak Gürcü hükümeti Türkiye’ye bir hak bahşedecektir.

Madde: 9- Levazimat ve hayvanat dahi transit suretiyle geçecek mallar tabiri içine tabiidir.

Madde: 10- Bu antlaşmanın imzasından sonra Türk ticaret mallarının nakli için Çoruh’tan hareket noktasına kadar seyrüsefaından istifade maksadı ile Türk ve Gürcü hükümetleri arasında bir anlaşma hazırlanacaktır. Bu nehir üzerinde seyrüsefaın icrası tertip olunduğu zaman Türkiye için bahsi geçen maksatlarla bütün Çoruh nehrinden istifade imkanı hasıl olacaktır.

Madde: 11- Kars Antlaşması’nın 6. maddesinde gösterilen komisyon kendi mesaisinden bu beyannameye göre hareket etmeye mecburdur” (*Vakit*, 19 Teşrinisani 1337/ 19 Ekim 1921, n. 1416, s. 2; Karabekir, 1969:956-957).

Muhtar Sovyet Sosyalist Acara Cumhuriyeti hakkında Sovyet Sosyalist Gürcistan Cumhuriyeti adına İhtilal Komitesi Başkanı Mdivani ve Adliye Komiseri Kavtaradze tarafından imzalanan 16 Temmuz 1921 tarihli beyanname şu şekildeydi:

“Sovyet Sosyalist Gürcistan Cumhuriyeti İhtilal Komitesi aşağıdaki kararları kabul eder:

1- Sovyet Sosyalist Gürcistan Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak Acara milletinin bugün bulunduğu arazide muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oluşturulacak ve bunun hududu merkezi Batum olmak üzere aşağıdaki surette olacaktır.

Doğudan ve güneyden Batum mıntıkasının mevcut idare hududu, güneyden ve güneybatıdan Sosyalist Sovyet Gürcistan Cumhuriyeti ile Türkiye arasındaki devlet hududu.

2- Muhtar Sosyalist Acara Cumhuriyeti'nin İdarî Müesseseleri, Meclis, Halk Komiserleri Şûrası ve Sosyalist Sovyet Gürcistan Cumhuriyeti anayasasına göre seçilmiş mahalli şûralardır.

3- Muhtar Sosyalist Acara Cumhuriyeti'nin işlerinin görülmesi için aşağıdaki komiserlikler kurulmuştur:

a) İçişleri, b) Adliye, c) Eğitim, d) Sağlık, e) Sosyal Yardımlaşma, f) Ziraat, g) İaşe, h) Maliye, i) 1- Nakliye Yolları, 2- Posta ve Telgraf, j) Çalışma ve k) Köylü ve İşçi Müfettişliği

İhtar: 1) Acara Halk Komiserleri Şûrası'nın komiserlikleri adedinin, bazı komiserlikleri birbirine bağlanması suretiyle azaltılması ancak Sovyet Sosyalist Gürcistan Cumhuriyeti hükümetinin malumatı ve uygun görmesiyle mümkündür.

İhtar: 2) Dışişleri ve Dış Ticaret İşleri tamamıyla Sovyet Sosyalist Gürcistan Cumhuriyeti'nin merkezî kurumlarına bırakılacaktır.

4- Savaş işleri, Gürcistan Savaş ve Deniz Komiserliğince Acara Halk Komiserleri Şûrası'nın uygun görmesiyle oluşturulacak ve doğrudan doğruya Savaş ve Deniz Komiserliği'ne tabi bulunacak olan Savaş Komiserliği'nce idare edilecektir. İrtica ile mücadele hususları, Acara Halk Komiserleri Şûrası'nın uygun görmesiyle oluşturulacak olan Gürcü Çeka kurumunca idare edilecektir.

5- Sovyet Sosyalist Gürcistan Cumhuriyeti'nin malî ve iktisadî siyasetinin bütün cumhuriyet arazisi dâhilinde bütünlüğünü korumak için Muhtar Acara Cumhuriyeti'nin iaşe, maliye, çalışma (nakliye yolları ve posta ve telgraf şubeleri dâhil olarak) millî iktisat şûrası köylü ve işçi müfettişliği komiserlikleri Sovyet Sosyalist Gürcistan Cumhuriyeti'nin mütekebil komiserliklerine tabi kalacaklardır. Acara Cumhuriyeti'nin bu komiserliklerinin emirleri, Acara Cumhuriyeti arazisi dâhilinde Acara Halk Komiserlikleri Şûrası'nca yürürlüğe konulacaktır.

İhtar: 4. maddede bahsi geçen halk komiserleri Sovyet Sosyalist Gürcistan Cumhuriyeti'nin mütekebil komiserliklerince ve Acara Halk Komiserleri Şûrası'nın uygun görmesiyle tayin edilecek ve memuriyetleri Acara Meclisi'nce tasdik olunacaktır.

6- Sovyet Sosyalist Acara Cumhuriyeti'nin içişleri, adliye, eğitim, sağlık, sosyal yardımlaşma ve ziraat komiserlikleri, içişlerinde muhtar ve Acara Meclisi vasıtasıyla Gürcistan kurumlarına karşı sorumlu olacaklardır.

7- Sovyet Sosyalist Acara Cumhuriyeti'nin lazım olan malî ve fennî vasıtaları Sovyet Sosyalist Gürcistan Cumhuriyeti'nin vasıtaları arasında temin edilecektir.

8- Çakvin, Popof ve Botanik bahçesi malikânelerinin bütün memleketçe olan ehemmiyeti nedeniyle, bunlar Sovyet Sosyalist Gürcistan Cumhuriyeti'nin Ziraat Komiserliği idaresinde kalacaklardır. Bununla beraber Acara Cumhuriyeti Ziraat Komiserliği bu malikâneler idari heyetinde Gürcistan Ziraat Komiserliği temsilcileriyle aynı hukuka sahip olmak üzere temsilci bulundurabilecektir.

9- Sovyet Sosyalist Acara Cumhuriyeti'nin ilk Sovyetler Kongresi'nin imzalanmasına kadar Muhtar Sovyet Sosyalist Acara Cumhuriyeti arazisinde bütün hâkimiyet hakları bu beyanname hududu dâhilinde ve Acara İhtilal Komitesi sıfatıyla hareket eden Acara Meclisi'ne ait olacak ve bu meclisin vazifesi bu beyannamenin 4. maddesinde bahsi geçen komiserlikleri ve mahallî Sovyetleri teşkil ve yakın bir zamanda Sovyet Sosyalist Acara Cumhuriyeti'nin I. Sovyetler Kongresi'ni içtimaa davet etmek olacaktır.

10- Meclisin ve Sovyet Sosyalist Acara Cumhuriyeti Halk Komiserleri Şûrası ile mahalli şûralar işleri mahalli dil ile görülecektir.

11- Sovyet Sosyalist Acara Cumhuriyeti'nin hudut teferruatını Acara Temsilcileriyle Acara'ya bitişik kazalar temsilcileri ve Gürcistan hükümetince tayin edilecek başkan tarafından belirlenecektir" (Karabekir, 1969:957-958).

Batum limanının kullanım şartları ve Acara bölgesinin muhtariyeti ve hakları Kars Antlaşması ile Türkiye tarafından garanti altına alındı. Fakat Batum Türkiye'nin elinden bir daha geri gelmemek üzere çıktı.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tarihte sırasıyla Roma, Bizans, Arap, Selçuklu, Cengiz, Timur, Osmanlı, Çarlık Rusya, tekrar Osmanlı, İngiltere, Gürcistan ve Sovyet Rusya gibi güçler Batum'da hâkimiyet kurmuşlardı. Osmanlı devletinin ilk iktidar dönemine kadar olan devletler için Batum, merkezden oldukça uzak bir konumda olduğundan, daha çok askerî lojistik ve ticarî faaliyetleriyle ön plana çıkmıştı. XV. yüzyılın sonlarında Batum, Osmanlı devletinin eline geçtiğinde küçük bir kasaba hüviyetindeydi ve şehrin merkezi bugünkü yerinden 3 km kuzeydeydi. Bunun nedeni ise liman ve çevresinin Çoruh nehrine, yani güneye doğru bataklık içerisinde bulunmasıydı. Osmanlı devleti zamanında da Batum limanı askerî seferler için lojistik ikmal merkezi olarak kullanılırken, zamanla ticaretin gelişmesiyle liman ve etrafında canlılığın artmasıyla, XVIII. yüzyıl başlarında Batum'un Osmanlı valisi konağını buraya taşıyarak bölgeyi imar etmiş ve Batum'un merkezi de zamanla buraya taşınmıştı. Yani Batum'un bugünkü yere yerleşmesi, Osmanlılar zamanda meydana gelmişti. Karadeniz'in dünya ticaretine katılmasıyla birlikte, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batum limanı önemini artırmış ve bu dönemde Osmanlı valisi Batum'da imar faaliyetlerini gerçekleştirmişti. Fakat Batum hala bir şehirden ziyade bir kasabayı andırmaktaydı.

XVIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Batum, kısaca Rusya'nın sıcak denizlere inme çalışmalarını, İngilizlerin engellemesiyle tarif edilen "Doğu Sorunu"nun bir parçası haline gelmişti. Karl Marks ve Frederick Engels'in *Doğu Sorunu* adlı kitabında, Rusya'nın sıcak denizlere inebilmesi için Batum'u elde etmesi gerektiği yazılmaktaydı. Rusya bu amacını da gerçekleştirebilmek için 1877 yılında Osmanlı devletine savaş açmıştı. Osmanlı devletinin mağlubiyetiyle sonuçlanan bu savaş sonunda imzalanan 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'yla Batum, savaş tazminatının bir kısmına karşılık olarak Rusya'ya terkedilmişti. Artık Batum'da 400 yıllık Osmanlı hâkimiyetinden sonra Rusya idaresi başlayacaktı. Rusya, emellerine uygun olarak çok kısa zamanda, Batum'u askerî üs olarak modern silahlarla donatmıştı. Bunun yanında altyapı sistemi yenilenerek bataklıklar kurutulmuş ve şehir yeniden inşa edilmişti. Batum'un Kafkasya demiryollarına bir hat ile bağlanması, şoselerin inşası ve Bakû-Batum arasında petrol boru hattının döşenmesiyle şehrin gelişimi hızlanmış ve başta petrol olmak üzere çeşitli sanayi kolları şehirde boy göstermeye başlamıştı. XX.

yüzyılın başlarında Batum, Rus hâkimiyeti altında modern bir sanayi ve ticaret şehri haline gelmiş ve buradaki işçi sayısı 12.000'i geçmişti. 1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı'nda Batum, lojistik merkezi olarak Rusya adına önemli vazifeler ifa etmiş ve Batum'a dayanan Rusya bu savaşta neredeyse bütün Doğu Anadolu'yu işgal etmişti. Fakat 1917 yılında gelişen olaylar savaşın seyrini değiştirdiği gibi Batum için de yeni bir sayfa açılmasına neden olmuştu.

1917 yılı Mart ayında meydana gelen ilk Rus ihtilali, bütün dünyayı olduğu gibi Kafkasya'yı da etkilemişti. Yeni rejim Kafkasya'da Ozakom adında Gürcü, Ermeni ve Azerilerden oluşan bir idarî yapı kurarken, Osmanlı devleti Rusya'nın işgal ettiği toprakların ötesinde Elviye-i Selâse'yi geri almayı planlamaktaydı. 1917 Kasım ayında meydana gelen Bolşevik İhtilali buna olanak sağlamıştı. Maverâ-yı Kafkasya milletleri bu yeni rejimden bağımsız olarak hareket ederlerken, Osmanlı devleti daha rahat hareket etme imkanı bulmuştu. Ayrıca Bolşeviklerin barışın bir an önce imzalanması istekleri sonucunda, Brest-Litovsk'ta barış müzakereleri başlamış ve 3 Mart 1918'de Osmanlı devletinin Batum'u elde etmesinin yolunu açan bir antlaşma imzalanmıştı. Osmanlı devleti, Brest-Litovsk Antlaşması'nın hükümlerini gerçekleştirmek için, bir taraftan Maverâ-yı Kafkas milletleriyle Trabzon'da barış görüşmelerine başlarken, diğer taraftan özellikle "Batum meselesi" nedeniyle görüşmelerin tıkanma noktasına geldiği zamanlarda ileri harekâtı da devam ettirmekteydi. Nitekim Trabzon Konferansı başarısızlıkla neticelendiği gün, 14 Nisan 1918'de Türk orduları Batum'a girmişti. Bu suretle Batum'da Türk idaresi dönemi başlamıştı.

Türkler Batum'u aldıktan sonra Bakû'ye doğru ileri harekâtı devam ettirmeleri ve bununla İttihat ve Terakki'nin Pantürkizm emellerinin birleşmesi üzerine, başta İngilizler olmak üzere İtilaf devletleri endişeye kapılırlarken, müttefikleri Almanya da Bakû için Türkiye ile rekabete girişmişti. Türkiye ise Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyetlerine Batum'da Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul ettirmeye çalışırken, bu cumhuriyetler bağımsızlıklarını ilan etmiş ve her birisi ile ayrı ayrı barış imzalamıştı. Batum'u elde eden Türkiye mülkî teşkilat çalışmalarını ve halkoylamasını gerçekleştirmek üzere Dâhiliye Nezareti'nin etkili siması Müsteşar Abdülhalik Bey'i bölgeye göndermişti. Abdülhalik Bey'in Rusya'nın mülkî teşkilatından esinlenerek hazırladığı raporlara göre Türk mülkî teşkilatı gerçekleştirilirken, yapılan halkoylaması

neticesinde bölge halkının % 97'si Osmanlı devleti lehinde oy kullanmıştı. Yapılan bu halkoylamasına itirazlar yükselse de, Batum halkının çoğunluğunun Osmanlı devleti idaresini istediği daha sonraları İngiliz yetkilileri tarafından da birçok kere itiraf edildiğinden, sonuçların çok fazla değişmeyeceği kesindi. Halkoylamasından sonra Elviye-i Selâse'nin Osmanlı devletine ilhakı ile ilgili Padişah Vahdettin hatt-ı hümayun yayınlamış ve bütün Elviye-i Selâse'yi kapsayan "Batum Vilayeti" vücuda getirilmişti. Batum'da mülkî teşkilat çalışmaları devam ederken, Osmanlı devleti askerî alanda başarılarını devam ettirerek Bakû'yü ele geçirip, Kuzey Kafkasya'ya kadar ilerlemesine rağmen, savaşın sonunda Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak bu bölgeleri olduğu gibi, Elviye-i Selâse'yi de tahliye etmek zorunda kalmıştı. Mütareke gereğince Batum 1918 yılı sonunda İngilizler tarafından işgal edilmiş, böylece Türklerden sonra Batum'da İngiliz idaresi dönemi başlamıştı.

İngilizler, Batum'u ve Kafkasya'yı işgal etmelerinin nedenini Mondros Mütarekesi'nin tatbik edilmesi ve bölgede düzenin sağlanması olarak açıklasalar da yaptıkları uygulamalardan, Bakû ve Batum petrolerine sahip olmak ve Bolşeviklerin Kafkasya ve dolayısıyla Orta Doğu'ya inmelerini önlemek olduğu aşikârdı. Politikaları gereği, Çarlık Rusyası'nın kalıntılarını destekleyen İngilizler, Batum'da etnik ve dinî faktörleri gözlemeyerek, Rusların ağırlıkta olduğu bir idarî mekanizma kurarken, şehirde Rus kanunlarına göre icraatlar yapmaktaydı. Bu ise şehir halkında olduğu gibi, başta Gürcistan olmak üzere Maverâ-yı Kafkasya cumhuriyetleri arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştu. Türklerin çekilmesinden sonra Müslümanlar arasında kurulan Türkiye taraftarı Batum Livası İslam Cemiyeti ile Gürcistan taraftarı İslam Tahlis Cemiyeti İngilizlerin idaresine şiddetli tepki göstermiş, bölgede asayişsizlik başlamıştı. Bunun dışında iktisadî ve iâşe problemlerine de Batum İngiliz idaresi bir türlü çözüm bulamamıştı.

Londra'daki İngiliz idarecilerinin Kafkasya politikalarını, bölgede gelişen olaylar şekillendirmekteydi. Bolşeviklere karşı destekledikleri Denikin'in yenilmesi üzerine, İngilizler Batum'da küçük bir birlik bırakarak bütün Kafkasya'yı tahliye etmişlerdi. Fakat Denikin'in 1919 Aralık ayı sonunda tamamen yenilgisi üzerine, İngilizlerin isteğiyle İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi Bolşeviklere karşı bu kez Gürcistan ve Azerbaycan'ı kullanmak için onların *defacto* bağımsızlıklarını tanımış ve bu devletlere

yardımda bulunacağını vaat etmişti. Batum'un ise Milletler Cemiyeti kontrolü altında İtilaf devletlerinden oluşan karma bir kuvvet ile idare edilmesine karar verilmiş, bu uluslararası kuvvetin bölgeye gelişine kadar İngiliz işgaline devam edilmesine karar verilmişti. Bu geçici çözümler Batum'da durumu daha karmaşık hale getirmişti. Çünkü İtilaf devletlerinin bu kararını kabul etmeyen Gürcüler, Batum'u işgal etmek için harekete geçmişler ve bölge Müslümanları da onlara karşılık vermişlerdi. Bunun dışında Londra'da ve San Remo'da Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyetlerinin temsilcileriyle yapılan görüşmelerde bir neticeye varılamaması, üstelik Bolşeviklerin 28 Nisan'da Bakû'ye girmesiyle Azerbaycan'ı Sovyetleştirmesi ve Kafkasya'yı kontrolleri altına almaları nedenleriyle, İngilizler, Batum'u Gürcistan'a tahliye etmeye karar vermişlerdi. Sonunda İngilizler Temmuz 1920 başlarında şehri tahliye etmişler ve böylece Batum'da yeni bir dönem başlamıştı.

Batum'un yeni sahibi Gürcüler, idarelerinde İngilizlerin gölgesinden kurtulamadıkları gibi, İngilizler zamanında şehirde var olan problemlerin hiç birini çözememişlerdi. Ayrıca takip ettikleri ilhakçı politika ile işleri, içinden çıkılmaz bir hale getirmişlerdi. İngilizlerin Batum'dan ayrılmasıyla Türkiye, Elviye-i Selâse'yi geri almak için Ermenistan ve Gürcistan'a savaş açmayı düşünürken, bu kez karşısına İngiltere değil Sovyet Rusya çıkmıştı. Sovyet Rusya'nın nihaî hedefinin Batum olduğunu bilen Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, bu kentin işgalini istemezken, Kars ve diğer bölgelerin işgal edilmesini TBMM'den talep etmekteydi. İşin ilginç yanı 1918 yılında da Cephe Kumandanı Vehip Paşa da ısrarla Batum'un işgal edilmemesini savunmuştu. Fakat sonunda TBMM tarafından bu bölgelerin işgal edilmesine karar verilince, Türk orduları çok kısa zamanda Kars'ı ele geçirmişler ve Gümrü'ye kadar ilerlemişlerdi. Ermenistan harekâtı sonunda Ermenilerle çok iyi şartlarda Gümrü Antlaşması imzalanırken, Bolşevikler Erivan'a girerek, Ermenistan'ı da Bolşevikleştirmişlerdi. Bu gelişmeler ile birlikte TBMM hükümetinin batıda ve güneydeki savaşlarda da başarılı olması üzerine İngilizler politika değiştirerek, Türkiye'nin öncülüğünde ve Kafkasya'daki Bolşevik olmayan tek cumhuriyet durumundaki Gürcistan'ın da katılımıyla bir Kafkas federasyonunu gerçekleştirmeye çalışmıştı. Kazım Karabekir Paşa'nın buna şiddetle karşı çıkmasına rağmen, Ankara'da bu oluşum kayda değer bir ilgi yaratmıştı. Ankara, Londra Konferansı'na temsilcilerini

gönderirken, Sovyet Rusya'yı da ihmal edemezdi ve bu nedenle Sovyet Rusya ile bir antlaşma imzalamak için Moskova'ya da bir heyet göndermişti.

Diplomasi alanında atağa geçen TBMM hükümeti, Bolşeviklerin Tiflis'e ilerlemeleri üzerine bu fırsatı değerlendirerek, Ardahan ve Artvin'i geri almıştı. Bolşeviklerin ilerlemelerine devam etmeleri ve Tiflis'i işgal ederek Gürcistan'ı Sovyetleştirmeleri üzerine, Gürcistan son kozunu kullanarak Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in Türkiye tarafından işgal edilmesi davetinde bulunmuş ve bu yerler Türk ordusu tarafından Mart 1921'de işgal edilmişti. Fakat Türk işgali altındaki bu yerlere Kızıl birlikleri de girince, iki ülke arasında gerginlik had safhaya ulaşmıştı. Londra'da İngilizlerin yeni barış teklifleri Ankara'yı memnun etmezken, Moskova'da 16 Mart 1921'de Batum'un Sovyet Gürcistanı'na bırakıldığını kabul eden bir antlaşma imzalanmış ve bu antlaşma gereğince Türk ordusu Batum'u ve işgal ettiği diğer yerleri tahliye etmek zorunda kalmıştı. Ekim 1921'de Kafkas Cumhuriyetleriyle yapılan Kars Antlaşması'yla da bu durum tasdik edilmiş ve Türkiye için Batum defteri kapanmıştı.

1917 yılındaki Rus ihtilallerinden 1921 yılında Bolşeviklerin Batum'a gelmelerine kadar geçen sürede, Çarlık Rusya, Türkiye, İngiltere ve Gürcistan Batum'da idare kurarlarken Ermeniler, Azeriler, Rumlar, Almanlar, İtalyanlar, Fransızlar ve Amerikalıların da Batum ile doğrudan ya da dolaylı olarak politikaları bulunmaktaydı. Peki, bu kadar millet ve devlet, Batum için neden mücadele etmekteydiler? Bunun nedeni Batum'un jeopolitik öneminden ve kozmopolit yapısından kaynaklanmaktaydı. Kafkasya ve İran demiryolları ile Bakû-Batum petrol boru hattının son noktası olan Batum, bütün Kafkasya, Doğu Anadolu, İran, Hazar Denizi ve hatta Orta Asya'nın çıkış noktası halindeydi. Yani Batum'a sahip olan, bu yerlere çok rahatlıkla ulaşabilirdi. Bunun dışına Batum limanı mükemmel denilebilecek özelliklere sahipti. Liman, oldukça derin olması nedeniyle aynı anda çok sayıda gemiye hizmet verebilirken, ılıman iklimi sayesinde, kışın denizin buz tutmaması nedeniyle bütün yıl boyunca kullanılabilirdi. Batum'un bir diğer özelliği de, şehir ve etrafında çok sayıda modern silahlarla donatılmış müstahkem mevkiiler ve bataryalar bulunması ve arazinin engebeli olması nedeniyle çok kolay savunulabilen bir şehir olmasıydı. Batum'da ayrıca, çok farklı milletlerden insanlar mevcuttu. Yukarıda sayılan devletlerin tamamı, kendilerine Batum'da taban bulabilirdi. Yani, bu devlet ve milletlerin Batum'da

kendi politikalarına uygun hizmet edecek alt örgütleri mevcuttu. Batum Livası İslam Cemiyeti Türkiye taraftarı, Gürcistan İslam Tahlis Cemiyeti Gürcü taraftarı, Rus Milli Komitesi Çarlık çizgisindeki Rusya taraftarı, Batum Bolşevik Komitesi Bolşevik Rusya taraftarı, Batum Pontus Rum Cemiyeti ve Ermeni komiteleri de kendi milletleri yararına faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Ayrıca başta İngilizler olmak üzere batılı devletler 1878 yılında Batum'un serbest liman statüsünden faydalanarak şehirde köklü ticaret ilişkileri kurmuşlardı. Yukarıda sayılan devletler ve milletler Batum'a sahip olmak için yaptıkları mücadelelerini tarihî, dinî, etnik, askerî, siyasî ve iktisadî temellere dayandırmaktaydılar.

Türkiye için Batum'un ehemmiyeti tarihî ve dinî nedenlerden ileri gelmekteydi. Halkın % 80'inin Müslüman olduğu bölgede yaklaşık 400 yıllık bir geçmişi bulunan Osmanlı devletinin sahip olduğu hilafet kurumu da göz önünde bulundurulursa, Türkler için Batum'un tarihî ve dinî boyutun önemi daha anlamlı hale gelmektedir. Tarihî, dinî ve bunun yanında siyasî nedenlerinin önemiyledir ki Batum, Misak-ı Milli'nin en önemli unsurlarından birisi olmuştur. Bunun dışında bölgede hatırı sayılır bir Türk nüfusun olması ise etnik bir neden sayılabilir. Fakat asıl önemli olan Müslüman halkın çoğunluğunun kendisini Gürcü olarak nitelendirmemesi, hatta kendilerine Gürcü denilmesini hakaret olarak görmeleri idi. Yani Batum halkı kendisini "Osmanlı" olarak kabul etmekteydi. Askerî ve iktisadî nedenler de Türkiye için önemliydi, fakat bunlar tarihî, dinî ve siyasî nedenlerden sonra gelmekteydi. Türkiye için iktisadî unsur, bu sayılan özelliklerin en son sırasındadır. Çünkü Türkiye'nin Karadeniz'deki diğer limanları da pekâlâ, aynı işlevi görebilmekteydi.

Türkiye'den sonra Batum'da en fazla hak iddia eden devlet Gürcistan olmuştur. Gürcistan Batum'da tarihî, dinî ve etnik olarak hak iddia etmesine rağmen, bunların hiç birinde haklılık payı yoktur. Tarihin hiçbir devresinde uzun süreli Batum'a hâkim olamamışlardır. Batum'un çoğunluğunu oluşturduğu Müslüman halk kendisini Gürcü olarak nitelendirmemekte, Acaralı olarak vasıflandırmaktaydı. Kaldı ki, Batum halkının etnik kökenleri ile ilgili tartışmalar günümüzde de devam etmekteydi. Aslında Gürcistan için diğer nedenler, bu saydığımız nedenlerden daha önemlidir. Çünkü Gürcistan'ın dünyaya açılan yegâne kapısı Batum limanıdır. Bunun dışında, milliyetçilikleriyle meşhur Gürcüler, "Batum meselesi"ni dış politikalarının en önemli unsurlarından birisi

olarak kabul etmekte idiler. Dolayısıyla Gürcüler için iktisadî ve siyasî boyut diğerlerinden daha önemli bir hale gelmiştir.

Rusya için Batum'un önemi askerî, siyasî ve iktisadî nedenlerden kaynaklanmaktaydı. Bunun en büyük delili Batum'u ele geçirir geçirmez askerî üs haline getirmesi ve bölgeden daha fazla gelir elde etmek için çeşitli yatırımları yapmasıydı. Ayrıca bu şehir siyasî açıdan da Rus dış politikasının ana unsurlarından birisi haline gelmiş ve Rusya, "Batum meselesi"ni dünya ile tanıştıran devlet olmuştur.

Diğer devlet ve milletlerin Batum ile alakaları bu üç devlet kadar boyutlu değildir. Ermenistan için Batum dünyaya açılan bir kapı anlamına geldiğinden iktisadî ve siyasî boyut, Azerbaycan için bölge Müslüman halkına yardım ettiği ve Bakû petrolünün ve demiryollarının son noktası olduğu için dinî, iktisadî ve siyasî boyut ön plana çıkmaktadır. Azerbaycan ve Ermenistan'ın dışında bölgede yaşayan Rumlar da Batum'da etnik ve dinî gerekçelerle nedeniyle hak iddia etseler de bu çok fazla itibar görmemiştir.

İtilaf devletlerinden İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika için Batum en fazla iktisadî açıdan önemliydi. Başta petrol ve manganez olmak üzere Kafkasya'nın bütün yeraltı ve yerüstü kaynaklarını Batum limanı vasıtasıyla kendi ülkelerine götürebilirlerdi. Bunun dışında Batum'a ve Kafkasya'ya asker çıkaran İngiltere için askerî ve siyasî boyut da ön plana çıkmaktaydı. Fransa, İtalya ve Amerika açısından da Kafkasya'da manda meselesi meydana geldiğinde, Batum'un önemine vurgu yapıldığından bu devletler için de şehrin siyasî boyutu ön plana çıkmaktaydı. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Almanya için Batum, diğer batılı devletler gibi askerî, siyasî ve iktisadî açıdan önemli hale gelmişti. 1918-1920 yılları arasında Batum'un mukadderatı hakkında kararları alan bu batılı devletlerin, Batum ile ne tarihî, ne dinî ve ne de etnik olarak alakaları vardı. Onlar için asıl önemli olan emperyalist emellerinin gerçekleşmesiydi.

Batum'da, Osmanlı devleti, İngiltere ve Gürcistan kurdukları idarî yapıda değişik nedenlerden dolayı başarılı olamamışlardır. Osmanlı devleti mülkî taksimat, vergi sistemi, limanın işleyişi v.b. Batum'un mülkî idaresini, Çarlık Rusyası zamanındaki sisteme göre düzenlemiş, fakat şehirde istediği gibi bir mülkî teşkilat kuramamıştı. Bunun en büyük nedeni I. Dünya Savaşı'nın getirdiği olumsuzluklardı. Bunun dışında diğer nedenler merkezde, şehirdeki mülkî işlerin devamı için gerekli kararların

zamanında alınamaması, bölgedeki işlerin askerî mi yoksa mülkî yolla mı çözüleceğine tam olarak karar verilememesi ve bu nedenlerden dolayı bölgedeki askerî erkân ile mülkî erkân arasında etkili bir iletişimin kurulamaması gösterilebilir. Türklerden sonra Batum'un yönetimine gelen İngilizlerin başarısız olmasının en önemli nedeni istikrarsız ve kararsız politikalarıdır. Bunun yanında İngilizlerin Batum idaresinde başarısız olmasının diğer bir nedeni de, Ruslardan oluşan ve temsil sorunu olan bir idarî mekanizmanın şehirde tatbik edilmeye çalışılması, şehirdeki diğer milletlerin buna şiddetle tepki göstermeleri, şehre çok sayıda Rum ve Ermeni mülteci gelmesiyle zaten var olan iâşe ve sağlık problemlerinin artmasıdır. İngilizlerin Batum'un idaresini devrettiği Gürcülerin başarısız olmalarının en önemli nedeni İngilizlerin gölgesinde kalarak, bağımsız bir politika takip edememeleriydi. Ayrıca kendilerine karşı oluşan muhalefeti şiddetli bir şekilde bastırmaları, Batum'da ilhak siyasetini gütmeleri ve mülteci sorununun devam etmesi de diğer nedenler arasında gösterilebilir. Bu üç devlet arasında, asayiş problemini çözen, iktisadî ve iâşe problemlerini ise kısmen halleden Türklerin daha başarılı olduğu söylenebilir. Bunun nedeni 400 yıl gibi tarihî bir geçmişe sahip olması ve bölge halkındaki yönetim aşinalığıdır.

Burada cevaplanması gereken diğer bir soru da, Osmanlı devleti, Nisan 1918'de ele geçirdiği Batum'da, mülkî idareyi kurarken, bunu neden 400 yıllık kendi sistemine göre değil de, 40 yıllık Çarlık Rusyası'nın sistemine göre yapmış olmasıdır. Bu sorunun cevabı aslında, tarih boyunca Batum'a hükmeden devletler arasında en başarılı olanının Çarlık Rusyası olduğu gerçeğinin de kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Rusya, 1878'de Osmanlı devletinden aldığı büyük bir kasaba halinde olan şehri çok kısa zamanda modern bir askerî, sanayi ve ticaret merkezi haline getirmişti. Peki, Osmanlı devleti 400 yılda bu işi neden gerçekleştirememişti? Bunun yanıtı iki devletin Batum'a olan ihtiyaçlarının farklılıklar taşımasıydı. Rusya'nın Batum'a olan ihtiyacı Osmanlı devletinden çok daha fazladır. Osmanlı devleti için sınırının en uç köşesinde askerî lojistik için kullanılabilir bir liman kentiye, Rusya için en büyük emeli olan sıcak denizlere incek bir üs vazifesi görebilecek bir yerdi. Bu nedenle Rusya bu şehre daha fazla önem vermiştir. Diğer bir neden ise Rusya'nın idaresinde kaldığı yaklaşık 40 yıl boyunca bölgede herhangi bir savaşın meydana gelmemesiydi. Barış döneminde daha başarılı olunması muhakkaktı. Ayrıca Rusya'nın Batum'u ele geçirdiği XIX. yüzyılın son çeyreğinde bütün dünyada teknolojik gelişmeler artmış ve demiryolları yapılmaya

başlanmıştı. Nitekim aynı zamanlarda Anadolu ve Balkanlarda da demiryolları döşenmişti. Bunların dışında Rusya sadece Batum'da değil, bütün Kafkasya'da ülkenin diğer bölgelerine nazaran daha adil bir vergi sistemi kurmuş ve bölge halkını memnun etmek için Müslümanlardan asker alımları gerçekleştirmemişti. Ancak Rusya'nın bunları, kendisi için hayati önem taşıyan bölgedeki çıkarlarını idame ettirmek için yaptığını da göz önünde bulundurmak gereklidir.

Bu kadar devlet Batum için mücadele ederken peki, Batum halkı hangi devletin idaresini istemekteydi? Bu sorunun cevabı için, 1918 yılında Türkler tarafından gerçekleştirilen halkoylamasının sonuçlarına bakılabilir. Bu oylamada bölge halkının tamamına yakını Türkiye lehinde oy kullanmıştı. Bu yapılan oylamaya itirazlar yükselse de, İngiliz yetkilileri bile birçok kereler Batum halkının çoğunluğunun Türkiye'yi tercih ettiğini itiraf etmişlerdi. Bunun dışında Türkiye defalarca Batum'da halkoylaması yapılması çağrısında bulunurken, Türkiye'nin dışında şehir üzerinde en fazla hak iddia eden Gürcistan'ın bile buna yanaşamamış olması, 1918 halkoylaması üzerindeki şüpheleri kaldırmaya yetmektedir. Halkın bu tercihinde, Türkiye'nin desteğini alan Batum Livası İslam Cemiyeti'nin faaliyetleri de etkili olmuştur.

Yukarıda anlatılanlardan yola çıkarak Batum üzerinde en fazla iddia hakkı olan devletin Türkiye olduğu çok rahatlıkla söylenebilir. Fakat Türkiye buna rağmen, üstelik işgali altında bulunan Batum'un Moskova Antlaşması ile Gürcistan'a terk edilmesine neden razı olmuştu? Bunun siyasî, askerî ve psikolojik boyutları vardı. İlk önce şunu belirtmekte fayda vardır ki, o da Moskova'ya barış görüşmelerine giden heyet için en büyük pazarlık kozu Batum idi ve gerekirse uygun koşullar altında barışın imzalanması için Batum'un Sovyetlere bırakılabileceği Türk heyetine talimat olarak verilmişti. Yani Türk heyeti Batum'un Ruslara verilmesini başta kabullenmişti. Batum'un terk edilmesine razı olunmasının askerî boyutu Türkiye'nin, batıda ve güneyde işgal altında olduğu bir dönemde Batum için Bolşeviklerle savaşmayı asla göze alamaması ve Sovyet Rusya'dan gelecek silah ve mühimmata çok daha fazla ihtiyacı olmasıdır. Siyasî olarak ise Türkiye ilk kez büyük bir devlet tarafından tanınmıştı ve İtilaf devletlerine karşı savaşta büyük bir müttefik elde etmişti. Bunun Türkiye için büyük bir moral kaynağı olduğu tartışılmaz. Psikolojik boyut ise Moskova Antlaşması'nın çok iyi şartlarda imzalanmış olmasıydı. Türkler Sovyet heyeti ile ilk masaya oturduklarında Sovyet

yetkilileri, Elviye-i Selâse'nin dışında Van, Bitlis ve Muş'un Ermenilere verilmesi anlamına gelen bir takım tekliflerde bulunmuşlardı. Sovyet Rusya bu tekliften vazgeçtiği gibi, Elviye-i Selâse'nin Kars ve Ardahan ile Batum'un büyük bir parçasını elde etmişti. Yani Türkiye Moskova Antlaşması'nda Batum limanı ve “*bir nefeslik*” toprak parçasını terk etmişti. Bunun dışında Batum limanını Türk gemileri hiçbir kısıtlama ve vergiye maruz kalmadan kullanabilecekti. Ayrıca Batum Müslümanlarına dinî ve kültürel anlamda çok geniş haklar verilmişti.

Bu açıklamalar ışığında Batum Türkiye tarafından kaybedilmiş olsa bile, karşılığında çok kazanımlar elde edilmişti. Bu antlaşmadan sonra buradaki birliklerin bir kısmı batı cephesine kaydırılmış ve Türk Millî Mücadelesi'nin kazanılmasına büyük katkı sağlanmıştır. Ancak belirtilmesi gereken bir husus vardır ki, Türkiye daha sonraki dönemde Moskova Antlaşması'nda elde edilen hakların takipçisi olamamıştır. Türk gemileri antlaşma ile belirtilen haklardan yararlanamazlarken, Batum halkı Sovyet yönetimi altında dinî ve kültürel olarak baskı altında kalmıştır. Dinî ve kültürel erozyon nedeniyle zamanla bölgedeki halk ise artık kendisini “Gürcü”¹ olarak ifade etmeye başlamıştır.

Türkiye'nin takip etmesi gereken politika, Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla Batum limanı ve halkı üzerinde kendisine tanınan hak, imtiyaz ve ayrıcalıkları kullanmaktır. Çünkü tarihî, dinî ve siyasî misyonu bunu gerektirmektedir.

¹ Batum'a Ocak 2009'da tarafımızdan gerçekleştirilen bir gezide, Batum'un ayakta kalan tek camisi olan Orta Cami'de konuştuğumuz yerli halkın tamamı kendilerinin Gürcü olduğunu ifade etmekteydi. Oysa 80-90 yıl önce bölge halkı kendisini “Türk”, “Osmanlı” ve “Müslüman” olarak tanımlamakta Gürcü kelimesini hakaret olarak kabul etmekteydi.

KAYNAKÇA

“The Second Session at Brest-Litovsk” (Feb., 1918), *Current History (New York)*, 7:2:2, pp. 288-292.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı Zaman Dizini (2004), Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Abidin Daver “Batım’da II”, *Tasvir-i Efkâr*, 19 Mayıs 1918, n. 2459, s. 3.

Abidin Daver, “Batım’a Doğru I”, *Tasvir-i Efkâr*, 17 Mayıs 1918, n. 2457.

ACAR, Kezban (2004), *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi’ne Kadar Rusya Tarihi*, Nobel Yayınları, Ankara.

Açıkgöz

AFANASYAN, Serge (1981), *L’Arménie, Georgia et la Azerbaïdjan : De L’Indépendance à L’Instauration du Pouvoir Soviétique (1917-1923)*, L’Harmattan, Paris.

Ağaoğlu Ahmed, “Bükreş’de ve Batım’da”, *Tercüman-ı Hakikat*, 2 Mayıs 1918, n. 13351, s. 1.

Ağaoğlu Ahmet “Kafkasya’ya Doğru/Batım’un Zabtı”, *Tercüman-ı Hakikat*, 16 Nisan 1918, n. 13335, s. 1.

Ahmed Rasim, “Ahmed Rasim Bey Kafkasya’da II”, *Tasvir-i Efkâr*, 17 Haziran 1918, n. 2488, s. 1.

Ahmed Refik (1919), *Kafkas Yollarında Hatıralar Tahassüsler*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul.

Ahmed Selahaddin (1327), *Külliyat-ı Hukuk ve Siyasiyat: Berlin Kongresi’nin Diplomasi Tarihine Bir Nazar*, Tefeyyüz Kitabevi, İstanbul.

Ahmet Cevad “Kafkasya’da Bir Cevelan-Birinci Mektup”, *Tasvir-i Efkâr*, 28 Kânunusani 1336/28 Ocak 1920, n. 2972, s. 1.

Ahmet Cevad “Kafkasya’da Bir Cevelan-İkinci Mektup”, *Tasvir-i Efkâr*, 2 Şubat 1336/1920, n. 2975, s. 2.

Ahmet Cevad “Kafkasya’da Bir Cevelan-Üçüncü Mektup”, *Tasvir-i Efkâr*, 7 Şubat 1336/1920, n. 2980, s. 2.

Ahmet İzzet Paşa (1992), *Feryadım*, Yay. Haz. Süheyl İzzet Furgaç, Nehir Yayınları, İstanbul.

Ahmet Lütü Efendi (1984), *Vaka’-a-nüvis Ahmet Lütü Efendi Tarihi*, Yay.Haz. M. Aktepe, c. IX, İstanbul.

AKBULUT, Dursun Ali (1996), “Brest-Litovsk’ta ‘Arazi-i Meşgûle’ Meselesi”, *Akademik Açı*, Sayı: 1, Furkan Kitabevi, Samsun, ss. 1-10.

AKGÜNDÜZ, Ahmet (1991), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, III. Kitap, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.

AKGÜNDÜZ, Ahmet (1992), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, V. Kitap, II. Kısım, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.

AKGÜNDÜZ, Ahmet (1994), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, VII. Kitap, I. Kısım, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.

AKGÜNDÜZ, Ahmet (1994), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, VIII. Kitap, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.

AKGÜNDÜZ, Ahmet (1996), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, IX. Kitap, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.

Akron Weekly Pioneer Press (Akron, Washington County) (USA)

AKSUN, Ziya Nur (1994), *Osmanlı Tarihi: Osmanlı Devleti’nin Tahlili, Tenkidli Siyasi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Albayrak

Alemdar

ALLEN, W. E. D. ve Paul Muratoff (1966), *Kafkas Harekâtı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

- ALLEN, William Edward David (1932), *A History of The Georgian People: From the Beginning down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd., London.
- ALTAŞ, Seyithan (1994), “*Milli Mücadele’de Elviye-i Selase (1918-1921)*”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ANDERSON, M. Smith (1996), *The Eastern Question 1774-1923*, The Macmillan Press, London.
- ANWEILER, Oskar, *Rusya’da Sovyetler (1905-1921)* (1990), Çev. Temel Keşoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- ARALOV, S. İ. (1985), *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, 2. Baskı, Çev. Hasan Ali Ediz, Birey ve Toplum Yayınları, İstanbul.
- ARKOMED, S.T. (1931), *Materialı Po Istorii Otpadeniya Zakavkazya ot Rossii*, 2. Baskı, Gosudarstvennoe Izdatelstvo Gruzii, Tiflis.
- Armenia: Political and Ethnic Boundaries (1878-1948)* (1998), Editör. Anita L. P. Burdett, Slough, Archive Edition.
- ARSLANOĞLU, Cem Ender (1986), *Kars Milli-İslam Şurası (5.11.1918-17.11.1919) ve Cenubigarbî Kafkas Hükümeti Muvakkata-I Milliyesi 18 Ocak-13 Nisan 1919: Belgeler Fotoğraflar*, Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara.
- ASCHER, Abraham (Yay.Haz) (1992), *Rus Devriminde Menşevikler: Kendi Belgeleriyle*, Çev. Celal A. Kanat, Metis Yayınları, İstanbul
- ASHFORD, Peter T. (1989), *British Occupation of Batum Postal History and Postage Stamps*, Ashton (9 Pentre Close, Chester CH3 8BR).
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* (Aralık 1982), sayı: 81, yıl: 31, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- ASLAN, Yavuz (2001), “*Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar (Malakanlar) Sorunu*”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 18, Erzurum, ss. 275-307.

ATABEK, Server (1919), *L'Etat Du Sud-Quest Du Caucase*, H.Chmaivsky, Batoum.

ATAK, M. Sadık (1953), *Doğunun Kilidi Aras*, Güzel İstanbul Matbaası.

ATALAY, Bülent (2001), *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul.

Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge) (1982), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara.

ATATÜRK, Kemal (1989), *Nutuk (1919-1927)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

Atatürk'ün Millî Dış Politikası: Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge (1919-1923) (1992), c. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (1917-1938) (1964), c. IV, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Ati/ İleri

ATNUR, İbrahim Ethem (1997), "1917 Rus İhtilâli'nden Türk Ordusunun Bölgeyi Ele Geçirişine Kadar Olan Dönemde Iğdır ve Nahçıvan'da Türk-Ermeni İlişkileri", *Iğdır: "Tarihi Gerçekler ve Ermeniler" Uluslararası Sempozyumu (24-27 Nisan 1995, Iğdır)*, Iğdır Valiliği Kültür Yayınları, Ankara, ss. 155-167.

ATNUR, İbrahim Ethem (2001), *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

AVALOV, Zurap (1985), *Nevazimost Gruzii v Mejdunarodnoy Politike*, Paris.

AYDIN, Dündar (1998), *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilâtı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

AYDOĞAN, Erdal (Yay.Haz) (2005), *Oltu Şura Hükümetinin Ermeni Mücadelesi, Oltu Şura Hükümeti Mebusu Yasin Hamşioğlunun Hatıraları*, Salkımsöğüt Yayınları, Ankara.

Aynî Ali Efendi (1972), *Kanunname-i Ali Osman: Osmanlı Devleti Arazi Kanunları*, Yay.Haz. Hadiye Tuncer, Tarım Bankalığı Yayınları, Ankara.

Azerbaycan (Bakû)

Azerbaycan Fukarası (Bakû)

Azerbaycan Respublikası Dövlet Arxivi (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivleri)
(ARDA)

Azerbaycan Tarihi En Kadim Devirlerden XX. Asrın Evvellerine Kadar (1993), (Heyet),
Bakû.

BADJELIDZE, A. K. (1973), *Osnovniye Voprosı Ekonomiki Adjarii (1878-1921 g.g.)*,
İzdatelstvo Sabçota Adjara, Batumi.

BAILEY, Sydney D., “Brest-Litovsk: A Study In Soviet Diplomacy”, *History Today*,
6:8 (1956:Aug.) pp.511.

BAKAN, Mustafa (2004), *“İşgalden Kurtarılan Batum’da Osmanlı Yönetiminin
Kurulması (14 Nisan 1918-30 Ekim 1918)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun.

BAKAR, Bülent (1996), *“Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Döneminde Batum”*,
Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

BALA, Mehmet-Zade Mirza (1938), *Milli Azerbaycan Hareketi: “Müsavat” Halk
Fırkası Tarihi*, Fırka Divanı.

BALA, Mirza (1997), “Gürcistan”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. IV, Milli Eğitim Bakanlığı,
İstanbul, ss. 837-845.

BALA, Mirza, “Müstakil Azerbaycan”, *Birleşik Kafkasya (Vereinigtes Kaukasian)*
(Mayıs 1953), n. 5 (22), München, ss. 12-15.

BARDAKÇI, Murat (2006), *Şahbaba*, İnkılap Yayınları, İstanbul.

BAŞAR, Fahameddin (1997), *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı: 1717-1730*, Türk Tarih
Kurumu Basımevi, Ankara.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi (BOA)

Batumskaya Demonstratsiya 1902 goda (1937), Partizdat TsK VKP(b).

BAYKARA, Tuncer (1988), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, c. I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

BAYUR, Yusuf Hikmet (1991), *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III/4, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara.

BELEN, Fahri (1967), *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri*, c. V, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

BERDZENİŞVILI, Nikoloz ve Simon Canaşia (1997), *Gürcüstan Tarihi*, Çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul.

BERKUK, İsmail, *Büyük Harpte (1334) Şimalî Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri* (Eylül 1934), Askeri Matbaa.

Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir (1298/1880), Matbaa-i Amire, İstanbul.

BIHL, Wolfdieter (1992), *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte*, c. II, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar.

BIJİŞKYAN, P. Minas (1969), *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817-1819)*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik (Ekim 1957), "Mondros Mütarekenamesi'nde Elviye-i Selâse ile İlgili Yeni Vesikalar", *Bellekten*, c. XXI, Sayı: 84, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss. 567-580.

BİLSEL, M. Cemil (1998), *Lozan*, c. I, Sosyal Yayınlar, İstanbul

Binbaşı İzzet (1 Nisan 1931), "İstiklâl Mücadelesinde Kars Müstahkem Mevkiine Taarruz ve Bu Taarruzdan Alınan Dersler", *Askerî Mecmua*, c. XLIX, Sayı: 80, Askerî Matbaa, İstanbul.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı (1993), c. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi (2002), c. III/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı (1993), c. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Sina-Filistin Cephesi (1986), c. IV/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Borba (Tiflis)

Borba Za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane 1918 – 1920: Dokumenti i Materialı, Izdatelstvo Akademii Nauk Azerbaydjanskoj SSR, Bakü, 1967.

Borba Za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Gruzii: Dokumenti i Materialı (1917-1921 gg) (1958), Yay.Haz. S. D. Beridze, A.M. İbidze, S. V. Maglaketidze, Ş.K. Çetiyay, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Sabçota Sakartvelo, Tiflis.

Borba Za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Gruzii: Dokumenti i Materialı (1917-1921 gg) (1958), Yay.Haz. S. D. Beridze, A.M. İbidze, S. V. Maglaketidze, Ş.K. Çetiyay, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Sabçota Sakartvelo, Tiflis.

Borba Za Sovetskuyu Vlast v Abhazii: Sbornik Dokumentov i Materialov (1917-1921) (1957), Abgosizdaat.

BOSTAN, Hanefi (2002), XV. ve XVI. *Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

BOSTAN, İdris (1992), “Batım”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. V., İstanbul.

Boston Daily Globe (USA)

BRADLEY, J.F.N. (1975), *Civil War in Russia 1917-1920*, St. Martin’s Press, New York.

BUDAK, Mustafa (1997), “Mondros Mütarekesi’nden Sonra İngilizlerin Batım’u İşgali”, *Kafkas Araştırmaları*, c. III, İstanbul, ss. 117-141.

BUDAK, Mustafa (1998), “Nuri Paşa’nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu”, *Kafkas Araştırmaları*, c. IV, İstanbul, ss. 61-105.

- BUNYAN, James ve H. H. Fisher (1965), *The Bolshevik Revolution (1917-1918): Documents and Materials*, 3. Baskı (c1934), Stanford University Press, Stanford, California.
- BURNABY, Fred (1999), *At Sirtında Anadolu*, Çev. Fatma Taşkent, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BUXTON, Harold (1926), *Trans-Caucasia*, The Faith Press, London.
- CABAĞI, Wassan-Giray (1967), *Kafkas-Rus Mücadelesi*, Baha Matbaası, İstanbul.
- CALLWELL, Charles Edward (1927), *Field-Marshal Sir Henry Wilson: His Life and Diaries*, Cassell Scribner's Sons, New York.
- CARR, Edward Hallet (1992), *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi, 1917-1929*, Mer Yayınları, İstanbul.
- CARR, Edward Hallet (1998), *Bolşevik Devrimi 1917-1923*, Çev. Orhan Suda, Metis Yayınları, İstanbul.
- Caucasian Bounderies: Documents and Maps (1802-1946)* (1996), Ed. Anita L. P. Burdett, Slough, Archive Edition.
- CEBESOY, Ali Fuat (1982), *Moskova Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- CHAMBERLIN, William Henry (1987), *The Russian Revolution (1917-1918): From the Overthrow of the Tsar to the Assumption of Power by the Bolsheviks, V. I*, Princeton University Press, Pinceton, New Jersey .
- Chicago Daily Tribune* (USA)
- Christian Science Monitor* (USA)
- COQUIN, François Xavier (1966), *Rus İhtilali*, Akşam Kitap Kulübü, İstanbul.
- ÇAĞLAYAN, Kaya Tuncer (2004), *Bristish Policiy Towards Transcaucasia 1917-1921*, The Isis Press, İstanbul.

- ÇAKMAK, Fevzi (1936), *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Genelkurmay Matbaası, Ankara,
- ÇAKMAK, Fevzi (2005), *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Yay.Haz. Ahmet Tetik vd., Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- ÇANTURIYA, V. D. (1940), *Oçerki Po Istorii Prosveshcheniya v Adjarii*, Gosizdat Adjarii, Batumi.
- ÇAPA, Mesut (2001), *Pontus Meselesi*, Serander Yayınları, Trabzon.
- ÇAVLEYŞVİLİ, M. İ. (1977), *Velikiy Oktyabr i Pobeda Sotsialistiçeskoy Revolyutisi v Adjarii*, İzdatelstvo Sabçota Adjara, Batumi.
- ÇELEBİ, Mevlüt (1999), *Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*, Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara.
- ÇİLOĞLU, Fahrettin (1993), *Gürcülerin Tarihi*, Ant Yayınları, İstanbul.
- ÇOKER, Fahri (1995), *Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem (1919-1923)*, c. III/3, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara.
- ÇOLAK, Mustafa (2006), *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1915-1915)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Daily News(USA)*
- DAYI, Esin (t.y.), *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilatlanma, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum.*
- DEMİREL, Muammer (2008), “Doğu Anadolu’da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 15, Sayı: 37, Erzurum, ss. 247-258.
- Deniz Müzesi Arşivi (DMA).
- Die Nue Zeitung (Almanya)*
- DİRİK, K. Doğan (2008), *Atatürk'ün İzinde Vali Paşa Kâzım Dirik, Bandırma Vapurunu'ndan Halkın Kalbine*, Gürer Yayınları, İstanbul.

- Dni Gospodstva Menşikov v Gruzii (Dokumenti i Materiali)* (1931), Editör: Gaioz Devdariani, Gosizdat Gruzii.
- Documents on British Foreign Policy (1919-1939)* (1949), Editör. E. L. Woodward and Rohan Butler, First Series, V. II (1919), Her Majesty's Stationery Office, London.
- Documents on British Foreign Policy (1919-1939)* (1949), Editör. E. L. Woodward and Rohan Butler, First Series, V. III (1919), Her Majesty's Stationery Office, London.
- Documents on British Foreign Policy (1919-1939)* (1958), Editör. Rohan Butler and J.P.T. Bury, First Series, V. VIII (1920), Her Majesty's Stationery Office, London.
- Documents on British Foreign Policy (1919-1939)* (1962), Editör. Rohan Butler and J.P.T. Bury, First Series, V. XII (1919), Her Majesty's Stationery Office, London.
- Documents on British Foreign Policy (1919-1939)* (1970), Editör. W.N. Medlicott, Douglas Dakin, First Series, V. XVII (1920), Her Majesty's Stationery Office, London.
- Dokumenti i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii* (1919), Tipografiya Pravitelstva Gruzinskoy Respubliki, Tiflis.
- Dokumenti Vneşney Politiki SSSR* (1957), c. I, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politıçeskoy Literaturı, Moskva.
- Dokumenti Vneşney Politiki SSSR* (1958), c. II, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politıçeskoy Literaturı, Moskva.
- Dokumenti Vneşney Politiki SSSR* (1959), c. III, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politıçeskoy Literaturı, Moskva.
- DURAN, Tülay (1973a), "I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasisinin İlk Başarısı Brest-Litovsk Hazırlıkları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. XII, sayı: 67-68, İstanbul, ss. 43-49.

- DURAN, Tülay (1973b), “I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasinin İlk Başarısı Brest-Litovsk Hazırlıkları II”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. XII, sayı: 69, İstanbul.
- DURAN, Tülay (1973c), “I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasinin İlk Başarısı Brest-Litovsk Hazırlıkları III”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. XII, sayı: 70, İstanbul, ss. 31-34.
- Düstur*, Tertib-i Sâni, c. X, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.
- Eagle Valley Enterprise (Eagle, Eagle County) (USA)*
- Echo Batuma (Batum)*
- Edip Dinç, “Batum Hakkında Bir İzah”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Ağustos 1920, n. 59, s. 2.
- EDOĞAN, Fahrettin (1954), *Türk Ellerde Hatıralarım*, Yeni Matbaa.
- EKEN, Halit (2008), *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızâde Hamit Bey*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- EKİNCİ, İlhan (Yaz 2007), “Karadeniz’de Bir Serbest Liman Denemesi: Batum (1878-1886)”, *Karadeniz Araştırmaları*, sayı: 14, ss. 63-77.
- ELLIS, William T., “Quarrel in Caucasus: Bitterness Between Batum and Naku Hinders Traffic”, *The Washington Post*, 21 Kasım 1919, s. 4
- ERDEN, Ömer, *Türkiye’nin Doğu Sınırının Oluşumu, (Antlaşmalar-Protokoller-Problemler)*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2009.
- EREM, Mustafa (2006), *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Rumeli Müfrezesi (Takviyeli 177 nci Piyade Alayı)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Essad Bey (1931), *Blood and Oil in the Orient*, çev: Elsa Tamley, Nash & Grayson, London.
- Evliya Çelebi (1314/1896), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. II, Yay.Haz. Ahmed Cevdet, İkdâm Matbaası, Dersaadet.

- EYÜBOĞLU, İsmail (2003), “*Elviye-i Selase’de İdari Teşkilatlanma (1918-1921)*”, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Fazıl Ahmed, “Batum Yolculuğu III”, *Sabah*, 22 Mayıs 1918, n. 10243, s. 2.
- Fazıl Ahmed, “Batum Yolculuğu IV”, *Sabah*, 25 Mayıs 1918, n. 10250, s. 2.
- First Session of the Brest-Litovsk Conference (1918:Feb.)*, Current History (New York), 7:2:2, pp.283-86.
- G.K. Ordjonikidze (1956), c. I 1910-1926, Gosudarstvennoe Izdatelstvo Politiceskoy Literaturı, Moskova.
- GADJIYEV, Aydın, *Demokratiçeskiye Respubliki Yugo-Zapadnogo Kavkaza (Karsskaya i Araz – Tyurkskaya respubliki)*, Nurlan, Baku, 2004.
- GAMBAŞİDZE, Givi (1960), *İz İstorii Politiki SŞA v Otnoşenii Gruzii 1917-1920*, İzdatelstvo TsK KP Gruzii, Tiflis.
- Genelkurmay Askerî Tarih ve Etüt Enstitüsü Arşivi (ATASE).
- General A. I. Denikin (1992), *White Army*, Ian Faulkner Publishing, Cambridge.
- Georgian National Comitee (1919), *Georgia and Georgian Race*, Williams Lea&Co. Ltd., London.
- Giridî Ahmed Sâki, “Rus İnkılâbı ve Kafkasya Cumhuriyeti”, *Atı*, 7 Mart 1334/1918, n. 66.
- GORDEYEV, A. M. (1952), *Batumskaya Politiceskaya Demonstratsiya 1902 goda*, İzdatelstvo Znaniye, Moskva.
- GÖKAY, Bülent (1998), *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev. Sermet Yalçın, İstanbul.
- GÖKAY, Bülent (April 1996), “Turkish Settlement and the Caucasus 1918-20”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 2 pp. 45-76.
- GÖKDEMİR, Ahmet Ender (1989), *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

GÖKDEMİR, Ahmet Ender (1990), “Milli Mücadele’de Elviye-i Selâse”, *Atatürk Araştırma Merkezi*, c. VII, Sayı: 19, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 151-158.

GÖNLÜBOL, Mehmet ve Cem Sar (1990), *Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

GÖRGÜLÜ, İsmet (1993), *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

GRASSI, Fabio L. (2003), *İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923 Kamuoyu ve Dış Politika*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Guriziya (Tiflis)

GÜMÜŞ, Nebi (2000), *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Hadisat

Haftalık Gazete

HAGEN, Mark von (2006), “The First World War 1914-1918” *The Cambridge History of Russia*, ed. Ronald Grigor Suny, Cambridge University Press, Cambridge.

Hâkimiyet-i Milliye

HAMMER, Joseph V. (1992), *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. IX., Üçdal Neşriyat, İstanbul.

HAMŞİOĞLU, Yasin (t.y.), *Hatıralar*, Yay.Haz. Süreyya Şehidoğlu, Ankara Basımevi, Ankara.

Harb Mecmuası (Haziran 1334/1918), Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, Yıl. 3, Sayı 27.

Harb Mecmuası (Mayıs 1334/1918), Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, Yıl. 3, Sayı 25-26.

Harbiye (1334/1918), *Kafkasya ve Asya-yı Vüsta ve Türkistan Vilayetleri Buhara ve Hive Hanlıkları, Coğrafi Siyasi, Tarihi ve İstatistikî Mücmel Malumat*, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (Aralık 1965), sayı: 54, yıl: 14, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (Eylül 1954), sayı: 9, yıl: 3, Erkân-ı Umumiye Basımevi, Ankara.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (Eylül 1962), sayı: 41, yıl: 11, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (Eylül 1964), sayı: 49, yıl: 13, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (Haziran 1953), sayı: 4, yıl: 2, Erkân-ı Umumiye Basımevi, Ankara.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (Haziran 1955), sayı: 12, yıl: 4, Erkân-ı Umumiye Basımevi, Ankara.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (Mart 1954), sayı: 7, yıl: 3, Erkân-ı Umumiye Basımevi, Ankara.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (Mart 1955), sayı: 11, yıl: 4, Erkân-ı Umumiye Basımevi, Ankara.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (Mart 1959), sayı: 27, yıl: 8, Erkân-ı Umumiye Basımevi, Ankara.

HASANLI, Cemil (1998), *Azerbaycan Tarihi: Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar (1918-1920)*, Çev. Aslan Erturun, Azerbaycan Külür Derneği Yayınları, Ankara.

HASANOV, Cemil (1993), *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde 1918-1920'nci İller*, Bakû.

- HATEMİ, Nilüfer (2002), *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- HELMREICH, Paul C. (1974), *From Paris to Sèvres The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio State University Press, Columbus.
- Herodotus (1831), Translated from the Greek: William Beloe, Jones & Co. London.
- Het Centrum* (Hollanda)
- Het Vaderland* (Hollanda)
- Het Volk* (Hollanda)
- HILL, Christopher, (1957), *Lenin and the Russian Revolution*, The English Universities Press, London.
- Hilal*
- HOSKING, Geoffrey (2001), *Russia and the Russians: A History*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge.
- House of Commons Papers (1886), *Correspondence Respecting to the Port of Batoum*, (C.4857).
- House of Commons Papers (1920), Treaty Series no. 12, *Tripartite Agreement Between the British Empire, France and Italy Respecting Anatolia Signed at Sèvres 10 August 1920*, (Cmd. 963).
- HOVANNASIAN, Richard G. (1971), *The Republic of Armenia: The First Year (1918-1919)*, Vol. I, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- HOVANNASIAN, Richard G. (1982), *The Republic of Armenia: From Versailles to London (1919-1920)*, Vol. II, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- HOVANNISIAN, Richard G. (Jan., 1974), "Dimensions of Democracy and Authority in Caucasian Armenia, 1917-1920", *Russian Review*, Vol. 33, No. 1., pp. 37-49.

HOVANNISIAN, Richard G., *Armenia on the Road to Independence 1918*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles.

<http://www.convert-me.com/en/convert/weight> (21.03.2009).

<http://www.everyculture.com/Russia-Eurasia-China/Ajarians-History-and-Cultural-Relations.html> (21. 03. 2009).

<http://www.users.globalnet.co.uk/~cjmorton/service/ww1/27div/27division.htm> (21.03.2009).

<http://www.worldstatesmen.org/Georgia.html> (21.04.2009).

HUGHES, Matthew (1999), *Allenby and British Strategy in the Middle East 1917-1919*, Frank Cass Publishers, London and Portland.

I Documenti Diplomatici Italiani (2002), Sesta Serie: 1918-1922, V. III (24 Marzo-22 Giugno 1919), Istituto Poligrafico e Zecca Dello Stato Libreria Dello Stato, Roma.

II. *Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları-Polemikler-Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri* (1991), Yay.Haz. Gül Çağalı Güven, 2. Baskı, Arba Araştırma Basım Yayın, İstanbul.

İNİSİMOF, Sergey (1926), *Kafkas Klavuzu*, yay. haz. Binbaşı Sadık, İstanbul.

İNİSİMOF, Sergey (1930), *Abhazskiye Alpt. Gagrı - Suhum - Batum - Batumskoye Poberejye*, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Moskva, Leningrad.

Irish Independent (İrlanda)

İkdam

İLTER, Aziz Samih (2007), *Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi Hatıraları*, Yay.Haz. Zekeriya Türkmen ve Elmas Çelik, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

İNBAŞI, Mehmet (2005), "Trabzon/Batum Eyaleti Valileri (1755/1795)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, c. I, haz. Kenan İnan, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, ss. 311-333.

İNBAŞI, Mehmet (2006), “Trabzon/Batum Eyâleti Valileri (1755/1795)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 13, Sayı: 31, Erzurum, ss. 161-191

İNCESU, Cevdet Kerim (1927), *Türk İstiklal Mücahedesi Konferansları*, Devlet Matbaası, İstanbul.

İngiliz Belgelerinde Atatürk (1992), c. I, Yay.Haz. Bilal Şimşir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

İrade-i Milliye

İslam Gürcistanı (Batum)

İstiklâl

İttihad (Bakû)

İvestiya (Tiflis)

İZBIRAK, Reşat (1975), *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, Mektupla Öğretim Merkezi Yayınları, Ankara.

İzvestiya (Batum)

JÄSCHKE, Gotthard (1941), “Der Turanismus der Jungtürken. Zur Osmanischen Außenpolitik im Weltkriege” *Die Welt des Islams*, Bd. 23, H. 1/2., pp. 1-54.

JÄSCHKE, Gotthard (1957), “Beiträge zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabhängigkeit”, *Die Welt des Islams*, New Ser., Vol. 5, Issue 1/2., pp. 1-64.

JELAVICH, Barbara (1970:Jan.), “Great Britain and the Russian Acquisition of Batum, 1878-1886”, *Slavonic and East European Review*, 48:110, ss. 44-65.

KADIŞEV, A. B. (1960), *İnterventsiya i Granjdanskaya Voyna v Zakavkazye*, Voennoe, Moskova.

KAETER, Margaret (2004), *The Caucasian Republics*, Facts On File, USA.

KARABEKİR, Kazım (1969), *İstiklal Harbimiz*, 2. Baskı, Türkiye Yayınevi, İstanbul.

- KARABEKİR, Kazım (1990), *Doğunun Kurtuluşu: Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Erzurum.
- KARABEKİR, Kazım (2009), *Günlükler (1906-1948)*, c. I, Yay.Haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KARADENİZLİ, Kemal (1954), *Trabzon Tarihi*, Trabzon Kalkınma Cemiyeti Neşriyatı, Ankara.
- KARAL, Enver Ziya (1983), *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARPAT, Kemal. H. (2003), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Kavkaz* (Tiflis)
- Kavkazkoe Slovo* (Tiflis)
- KAZEMZADEH, Firuz (1951), *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library, New York, George Ronald, Oxford.
- KENEZ, Peter (1977), *Civil War in South Russia, 1919-1920: The Defeat of the Whites*, University of California Press, Berkeley.
- KILIÇ, Orhan, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin İdarî Taksimatı ve Tevcihatı", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 1999, ss. 179-192.
- KILIÇ, Selami (1996), "1917-1918'de Kafkasya'daki Bazı Siyasî ve Askerî Gelişmelerin Işığında, Bağımsızlık Yolundaki Gürcistan ve Berlin Gürcü Komitesi'nin Bu Konudaki Çalışmaları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 4, Erzurum, ss. 19-51
- KILIÇ, Selami (1998), *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)*, Ülke Yayınları, İstanbul.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin (1960), *Milli Mücadele'de Kars*, c. I, Hamle Matbaası, İstanbul.

- KIRZIOĞLU, Fahrettin (1966), “Y. Mühendis Osman Server Atabek (1986-1962)”, *Kars İli*, sayı: I, Özel Sayı, Yeni Desen Matbaası, Ankara.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin (1968), “Cenubu-Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Millî-Şûrâ Hükûmeti)”, *Türk Kültürü*, c. VI, sayı: 72, ss. 948-968.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin (1985), “Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)’daki Milli-Mücâdele’de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler”, *Belleten*, c. XLVIII, s. 189-190, Ocak-Nisan 1984, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss. 109-165.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1993), *Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KITSIKİTİS, Dimitri (1974), *Yunan Propagandası*, Kaynak Kitaplar, İstanbul.
- Kızıl Acaristan Salmamesi (1338/1922)*, Acaristan Muhtariyeti Sosyalist Şura Cumhuriyeti Fukara Halk Komiserleri Merkez Bürosu, Batum.
- KOÇAOĞLU, Bünyamin (2008), *Milli Mücadele Yıllarında Samsun: 15. Fırka’nın Samsun’daki Faaliyetleri (1919-1921)*, Samsun Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, Samsun.
- KOMAHİDZE, D. H. (1956), *Batum*, Adjarskoy ACCR, Batumi.
- KUNT, İ. Metin (1978), *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- KURAT, Akdes Nimet (1987), *Rusya Tarihi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KURAT, Akdes Nimet (1990), *Türkiye ve Rusya*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KURAT, Akdes Nimet (Temmuz 1967), “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)”, *Belleten*, c. XXXI, no: 123, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss. 375-413.
- KURAT, Yuluğ Tekin (1968), *Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

KÜTÜKOĞLU, Bekir (1962), *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri: 1578-1590*, c. I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

La Croix (Fransa)

La Question Du Pont-Euxin (1923), İmprimerie Ahmed İhsan et Cie.

La République de L'Azerbaïdjan du Caucase (1919), P. Harambat, Paris,.

La République Géorgienne (Tiflis)

LANG, David Marshal (1997), *Eski Halklar ve Ülkeler: Gürcüler*, çev. Neşenur Domaniç, Ceylan Yayıncılık, İstanbul.

LANG, David Marshall (1962), *A Modern History of Georgia*, Weidenfeld and Nicolson, London.

Le Figaro (Fransa)

Le Temps (Fransa)

LENIN, V.I. (1966), *Collected Works*, V. XXXIII (Agust 1921-March 1923), Progress Publishers, Moscow.

LENIN, V.I. (1966), *Collected Works*, V. XXXV (Letters February 1912-December 1922), Progress Publishers, Moscow.

LERMİOĞLU, Muzaffer (1949), *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hâtıraları*, Kardeşler Basımevi, İstanbul.

LEV, Troçki (1998), *Rus Devriminin Tarihi: Şubat Devrimi Çarlığın Devrilmesi*, Çev. Bülent Tanatar, Yazın Yayıncılık, İstanbul

Levan Melikov, "The Mission in London", *The Times*, 24 Eylül 1920, n. 42524, s. 11.

L'Humanite (Fransa)

LIEBMAN, Marcel (1968), *Rus İhtilali, Bolşevik Başarısının Kaynakları, Gelişmesi ve Anlamı*, Çev. Samih Tiryakioğlu, İstanbul.

- LUCKET, Richard (1971), *The White Generals: An Account of the White Movement and the Russian Civil War*, Routledge&Kegan Paul, London and New York.
- LUKE, Sir Harry (1953), *Cities and Men*, V. II, Geoffrey Bles, London.
- LUXEMBURG, Rosa (1989), *1917 Ekim Devrimi*, Çev: Ferit Muzaffer, BDS Yayınları, İstanbul.
- MACAR, Elçin (2003), *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MACLEAN, Fitzroy (1976), *To Caucasus, the End of All the Earth: An Illustrated Companion To The Caucasus and Transcaucasia*, Jonathan Cape, London.
- MACMILLAN, Margaret (2004), *Paris 1919, 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikayesi*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara.
- Mahmud Celaleddin Paşa (1326), *Mir'at-ı Hakikat*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaâdet.
- Mahmud Celaleddin Paşa (1983), *Mir'at-ı Hakikat: Tarihi Hakikatların Aynası*, Yay.Haz. İsmet Miroğlu, Bereket Yayınları, İstanbul.
- MAKHMURIAN, G. G. (2002), *Politika Velikobritanii v Armenii i Zakavkaze v 1918-1920*, gg, Bremia Lusakn, Erevan.
- Maliye Nazırı Cavid Bey (2000), *Felâket Günleri Mütâreke Devrinin Fecî Tarihi*, c. I, yay.haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul.
- MARGİEV, Zaur (2008), *Batum Vo Vremena Osmanskoy İmperii: Kratkiy Adminstrativniy, Statistiçeskiy i İstoriçeskiy Obzor g. Batumi i Regiona v Sostave Osmanskoy İmperii*, İzdatelstvo Alioni, Batumi.
- MARGVELAŞVİLİ, V. İ. (1973), *İz İstorii Angliyskoy Okkupatsii Adjarii (1918-1920 gg.)*, Batumi.
- MARX, Karl ve Friedrich Engels (1977), *Doğu Sorunu: Türkiye*, Sol Yayınları, Ankara.
- MCKAY, John P. (1970), *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization (1885-1913)*, University of Chicago Pres, Chicago.

- MCKAY, John P. (Winter, 1984), "Baku Oil and Transcaucasian Pipelines, 1883-1891: A Study in Tsarist Economic Policy", *Slavic Review*, Vol. 43, No. 4., pp. 604-623.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (1991), c. III/4-3 (Devre:3/İçtima senesi:4), T.B.M.M. Basımevi, Ankara.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (1992), c. I (İçtimâ-ı Fevkalâde), T.B.M.M. Basımevi, Ankara.
- Mektep Mecmuası* (Batum)
- MERAY, Seha L. (1977), Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Meshet* (Ahıska)
- MESSURIER, Augustus Le (1889), *From London to Bokhara and A Ride Through Persia*, Richard Bentley and Son, London.
- Meydan Larousse* (1969), "Batum Maddesi", c. II, Meydan Yayınevi, İstanbul.
- MILLER, Margaret Stevenso (1967), *The Economic Development of Russia, 1905-1914*, Frank Cass & Co. Ltd., London.
- MITCHELLE, Mairin (1974), *Rusya'nın Denizcilik Tarihi*, Çev. Sermet Gökdeniz, Deniz Basımevi, İstanbul.
- Mir Yacoub (1933), *Le Problème Caucase*, Librairie Orientale et Américaine, Paris.
- Muvahhid Zeki (1927), *Artvin Vilayeti Hakkında Malumât-ı Umumiye*, Şirket-i Mürebbiye Matbaası, İstanbul.
- MÜDERRİSOĞLU, Alptekin (1974), *Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları*, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Naki Keykurun (1964), *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesininin Hatıraları*, İstanbul Ekspres Matbaası, İstanbul.

NESİBZÂDE, Nesib (1990), *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Bakû.

News of the World (İngiltere)

Obzor Batumskoy Oblasti Za 1910 God (1912), Batum.

Okkupatsiya i Faktiçeskaya Anneksiya Gruzii. O Politiçtskoy i Pravovoy Otsenke Naruşeniya Dogovora Mejdu Gruziiyey i Sovetskoy Rossiiyey ot 7 Maya 1920 Goda. Dokumenti i Materiali (1990), İzdatelstvo Sakartvelo, Tbilisi.

OKUR, Mehmet (2007), “Fener Rum Patrikhanesi ve Metropolitlerin Pontusçuluk Faaliyetleri”, *Başlangıcından Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon, ss. 249-275.

OKUR, Mehmet (Mart 2005), “Mütareke Sonrası İngilizlerin Türk Ordu Kumandanlarını Sindirmeye Yönelik Bir Uygulaması: Ali Rıfat ve Mürsel Beylerin Tutuklanmaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 61, c. XXI, Ankara.

ORBAY, Rauf (1993), *Cehennem Değirmeni*, c. I, İstanbul.

Osmanlı Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri: Karabağ-Şuşa, Nahcivan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy (1575-1918) (1993), Yay.Haz. İsmet Demir, vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara.

ÖNAL, Sami (1968), *Milli Mücadele’de Oltu*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.

ÖNGÜR, Sami (1961), *Coğrafya Sözlüğü*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

ÖZALP, Kazım (1985), *Millî Mücadele (1919-1922)*, c. I, TTK Basımevi, Ankara.

ÖZDEMİR, Halit (2002), *Artvin Tarihi*, 2. Baskı, Egem Matbaacılık, Ankara.

ÖZDEN, Neşe (2000), “Impact of te San Remo Terms on Turkey and British Policiy”, *Atatürk Dönemi Dış Politikası*, Yay. Haz. Berna Türkdoğan, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, ss. 137-155.

ÖZDER, M. Adil (1971), *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Ay Matbaası, Ankara.

- ÖZEL, Sabahattin (1991), *Millî Mücadelede Trabzon*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ÖZTOPRAK, İzzet (1989), *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- PARES, Bernard (1949), *A History of Russia*, Jonathan Cape, London.
- Parliamentary Debates*, Hansard (House of Commons Daily Debates) (24 Mayıs 1883), Vol. 279.
- Peyam-ı Sabah*
- Plateau Voice (Collbran, Mesa County) (USA)*
- Poidebard (1341), *İran Yolları Mültekasında Seyahat*, Çev. Erkân-ı Harb Binbaşısı Nazmi ve Emin, İstanbul.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA, AA), Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasî Arşivi.
- Pontus Meselesi* (1338/1922), Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara,
- QUELQUEJAY, Chantal Lemercier, “Batumi (Batum)”, *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, E. J. Brill, Leiden, 1960, ss. 1808-1809. diğer tarafı düzelt
- Range Ledger (Hugo, Lincoln County) (USA)*
- RAUCH, Georg von (1957), *A History of Soviet Russia*, Stevens and Sons, London.
- Record Journal of Douglas County (Castle Rock, Douglas County) (USA)*
- RESÛLZÂDE, Mehmed Emin (1990), *Azerbaycan Cumhuriyeti, Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, Yay.Haz. Yavuz Akpınar v.d., Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul,
- RESÛLZÂDE, Mehmet Emin, “Kafkasya Cumhuriyetlerinin 35 inci İstiklâl Yıldönümleri”, *Birleşik Kafkasya (Vereinigtes Kaukasian)* (Mayıs 1953), n. 5 (22), München, ss. 5-7.

- REYNOLDS, Michael Anthony (2003), *The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order*, Ph.D., Princeton University.
- RIASANOVSKY, Nicholas Valentine (1993) *A History of Russia*, 5th ed., Oxford University, New York.
- RICKMERS, W. Rickmer (Dec., 1934), "Lazistan and Ajaristan" *The Geographical Journal*, V. 84, No. 6.
- Rıza Nur (1968), *Hayat ve Hatıratım*, c. III, Altındağ Yayınevi, İstanbul.
- ROGGER, Hans (1983), *Russia in the Age of Modernization and Revolution (1881-1917)*, Longman, London.
- ROSE, John Donald (1985), *British Foreign Policy in Relation to Transcaucasia 1918-1921*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Toronto.
- ROSE, John Donald (April 1980), "Batum as Domino, 1919-1920: The Defence of India in Transcaucasia" *The International History Review*, Vol. 2, No. 2, pp. 266-287.
- ROSE, John Holland (2005), *The Development of the European Nations, 1870-1914* (5th ed.), Project Gutenberg.
- ROSENBERG, William G.. (Sep., 1968), *Russian Liberals and the Bolshevik Coup*, *The Journal of Modern History*, Vol. 40, No. 3, pp. 328-347.
- Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında II (Zonguldak'tan Trabzon'a)", *Vakit*, 22 Mayıs 1918, n. 213.
- Ruşen Eşref, "Anadolu Kıyılarında IV (Batum)", *Vakit*, 28 Mayıs 1918, n. 219.
- Sabah*
- Sada-yı Millet* (Batum)
- SAĞLAM, Tevfik (1941), *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhî Hizmet*, Askerî Matbaa, İstanbul.

- SARI, Mustafa, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- SARIKOYUNCU, Ali (1997), *Milli Mücadelede Din Adamları, Fetvalar ve Fetvaları Tasdik Eden Din Adamları*, c. II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- SHELTEMA, J. F., (April 1920), "The Caucasus and The World War", *Current History* (New York), 12:1, pp. 99-102
- SELVİ, Haluk (2000), *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- SERTOĞLU, Mithat (Ağustos 1968), "Trabzon Bölgesinde Rum-Pontus Cumhuriyeti Kurulması Faaliyetleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 11, İstanbul.
- SEZEN, Tahir (2006), *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- SHUB, David (Jul., 1960), "Kamo-the Legendary Old Bolshevick of the Caucasus", *Russian Review*, Vol. 19, No. 3., pp. 227-247.
- SIMPSON, J. Y. (1918:July/Dec.), "Transcaucasia Before and After the Revolution", *Contemporary Review*, 114, pp. 41-47.
- Slovo* (Tiflis)
- SMITH, S.A. (2006), "The Revolution of 1917-1918", *The Cambridge History of Russia*, Ed. Ronald Grigor Suny, Cambridge University Press, Cambridge.
- Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sistemi'nin Hukuki Mali Müeyyide ve Mükellefleri*, Yay.Haz. Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1992
- SONYEL, Salâhi R. (1986), *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika: Büyük Millet Meclisi'nin Açılışından Lozan Antlaşmasına Kadar*, c. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Soviet Documents on Foreign Policy (1951), Editör: Jane Degras, V. I (1917-1924), Oxford University Press, London.

SOYSAL, İsmail (1989), *Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara

SÖYLEMEZOĞLU, Galip Kemali (t.y.), *Rusya Tarihi*, Kanaat Kitabevi, İstanbul.

Söz

SPECTOR, Ivar (1962), *The First Russian Revolution: Its Impact on Assia*, A Spectrum Book, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliff, N.J.

STEINBERG, Mark D. (2006), "Russia's Fin de Siècle 1900-1914", *The Cambridge History of Russia*, Ed. Ronald Grigor Suny, Cambridge University Press, Cambridge.

SUHORUKOV, V. T. (1961), *XI Armiya v Boyah na Severnom Kavkaze i Nijney Volge (1918-1920 gg.)*, Voennoe izdatelstvo ministerstvo oboronı soyuza SSR, Moskova.

Summit County Journal (Breckenridge, Summit County) (USA)

SUNY, Ronald Grigor (1989), *The Making of The Geogian Nation*, I.B. Tauris & Co.Ltd., London.

SUNY, Ronald Grigor (1990), *Bakû Komünü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul.

SÜER, H. Hikmet (1993), *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Süleyman İzzet (1936), *Büyük Harpte (1334-1918) 15. Piyade Tümeninin Azerbyacan ve Şimalî Kafkasyadaki Hareket ve Muharebeleri*, Askerî Matbaa, İstanbul. (*Askerî Tarihi Mecmua* dergisinin 44. sayısı olarak çıkmıştır).

SÜRMELİ, Serpil (2001), *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz (1988), *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- ŞAHİN, Enis (1996a), “Trabzon ve Batum Konferanslarında Kuzey Kafkasya’nın Bağımsızlığı ile İlgili Gelişmeler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 4, Erzurum, ss. 71-88.
- ŞAHİN, Enis (1996b), “Bolşevik Hükümeti’nin Ermeni Siyaseti ve ‘Türk Ermenistanı’ Meselesi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 5, Erzurum, ss. 275-307.
- ŞAHİN, Enis (1998), “Türkiye Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği İlişkilerinin Başlaması ve Erzincan Mütarekesi”, *Kafkas Araştırmaları*, c. IV, İstanbul, ss. 151-173.
- ŞAHİN, Enis (1999), “Türkiye-Maverâ-yı Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı (14 Mart – 14 Nisan 1918)”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, 6-8 Kasım 1998, Trabzon, ss. 489-524.
- ŞAHİN, Enis (2002), *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ŞAHİN, Enis (2003), “Türkiye’nin Kafkasya Politikalarında Ermeni Faktörü (1914-1918)”, *Sekizinci Askerî Tarih Semineri*, 24-26 Ekim 2001, Askerî Müze, Harbiye-İstanbul, Ankara, ss. 361-398.
- ŞAHİN, Enis (2005), *Diplomasi ve Sınır: Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri – 1918*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- ŞAHİN, M. Süreyya (1980), *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Şemsettin Sami (1316), “Batum Maddesi”, *Kamusu’l Alam*, c. II, İstanbul, Mihran Matbaası.
- ŞEVKET, Şakir (2001), *Trabzon Tarihi*, Yay.Haz. İsmail Hacıfettahoğulları, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon.
- ŞİMŞİR, Bilal (1985), *Malta Sürgünleri*, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul.

Tanin

TANSEL, Salâhattin (1973), *Mondros'tan Mudanya'ya*, c. I, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

TANSEL, Salâhattin (1973), *Mondros'tan Mudanya'ya*, c. III, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

TANSEL, Salâhattin (1973), *Mondros'tan Mudanya'ya*, c. IV, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

*Tarik**Tasvir-i Efkar/ Tevhid-i Efkar*

TAVADZE, A. M. (1984), *Oçerki İstorii Profsoyuzov Adjarii (1905-1921 godi)*, İzdatelstvo Sabçota Adjara, Batumi.

TEMPERLEY, Harold (1966), *Foundations of British Foreign Policy, 1792-1902*, Routledge.

TENGİRŞENK, Yusuf Kemal (1967), *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, İstanbul.

Tercüman-ı Hakikat

The Atlanta Constitution (USA)

The Daily Constitution (USA)

The Georgian Mail (Tiflis)

The Georgian Messenger (Tiflis)

The Hartford Courant (USA)

The Los Angeles Times (USA)

The Manchester Guardian (İngiltere)

The Marquess of Crewe (1931), *Lord Rosebery*, V. I, John Murray, London.

The National Archives of United Kingdom (İngiliz Milli Arşivleri) (NA).

The Near East News (Tiflis)

The New York Times (USA)

The Observer (İngiltere)

The Times (İngiltere)

The Transcaucasian Post (Tiflis)

The United States of America, The National Archives (USA, NA), Amerika Birleşik Devletleri Milli Arşivleri.

The Washington Post (USA)

Tiflisky Listok (Tiflis)

TOGAN, Zeki Velidi (1981), *Umumî Türk Tarihi 'ne Giriş*, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul.

TUGAÇ, Hüsamettin (1975), *Bir Neslin Dramı: Kafkas Cephesinden Çarlık Rusyası 'nda Tutsaklıktan Anılar*, Çağdaş Yayınları, İstanbul.

TÜKDOĞAN, Orhan (1971), *Malakan'ların Toplumsal Yapısı*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum.

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE).

Türk İstiklal Harbi: İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923) (1975), c. VII, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Türk İstiklâl Harbi: Mondros Mütarekesi Tatbikatı (1962), c. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Türk İstiklâl Harbi: Mondros Mütarekesi Tatbikatı (1999), 3. Baskı, c. I, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri: 1877-78 Osmanlı - Rus Harbi: Kafkas Cephesi Harekatı (1985), c. II, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara

Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK)

TÜRKER, Rüştü (2006), *Birinci Dünya Harbi'nde Bakû Yollarında 5 nci Kafkas Tümeni*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

TÜRKGELDİ, Âli (1948), *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara.

TÜRKGELDİ, Emin Ali (Mart 1986), “Brest-Litovsk Konferansı Hatıraları”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: 13, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi (TBMM Arşivi).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (1985), c. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (1985), c. III, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (1945), 2. Baskı, c. VIII, TBMM Matbaası, Ankara.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (1954), 2. Baskı, c. IX, TBMM Matbaası, Ankara.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (1958), c. XI, TBMM Matbaası, Ankara.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (1958), c. XIII, TBMM Matbaası, Ankara.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (1959), c. XVIII, TBMM Matbaası, Ankara.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (1981), 3. Baskı, c. III, TBMM Basımevi, Ankara.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (1981), 3. Baskı, c. II, TBMM Basımevi, Ankara.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (1981), 3. Baskı, c. IV, TBMM Basımevi, Ankara.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (1981), 3. Baskı, c. V, TBMM Basımevi, Ankara.

ULLMAN, Richard H. (1961), *Anglo-Soviet Relations (1917-1921)*, Princeton University Press, Princeton.

United States Department of State *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918. Supplement 1, The World War*, Volume I (1918).

United States Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919* Volume III (1919).

United States Department of State, *Papers relating to the foreign relation of the United States, 1918. Russia* Volume II (1918).

United States Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919* Volume IX (1919).

URAL, Selçuk (2008), *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

URAN, Hilmi (1959), *Hatıralarım*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.

Ustaoğlu Mahmut Mithat (1339/1924), *Batum ve Artvin Tarihi*, İkbal Matbaası, Trabzon.

Vakit

Varlık

Wall Street Journal (USA)

Washington County (USA)

Weekly Dipatch (USA)

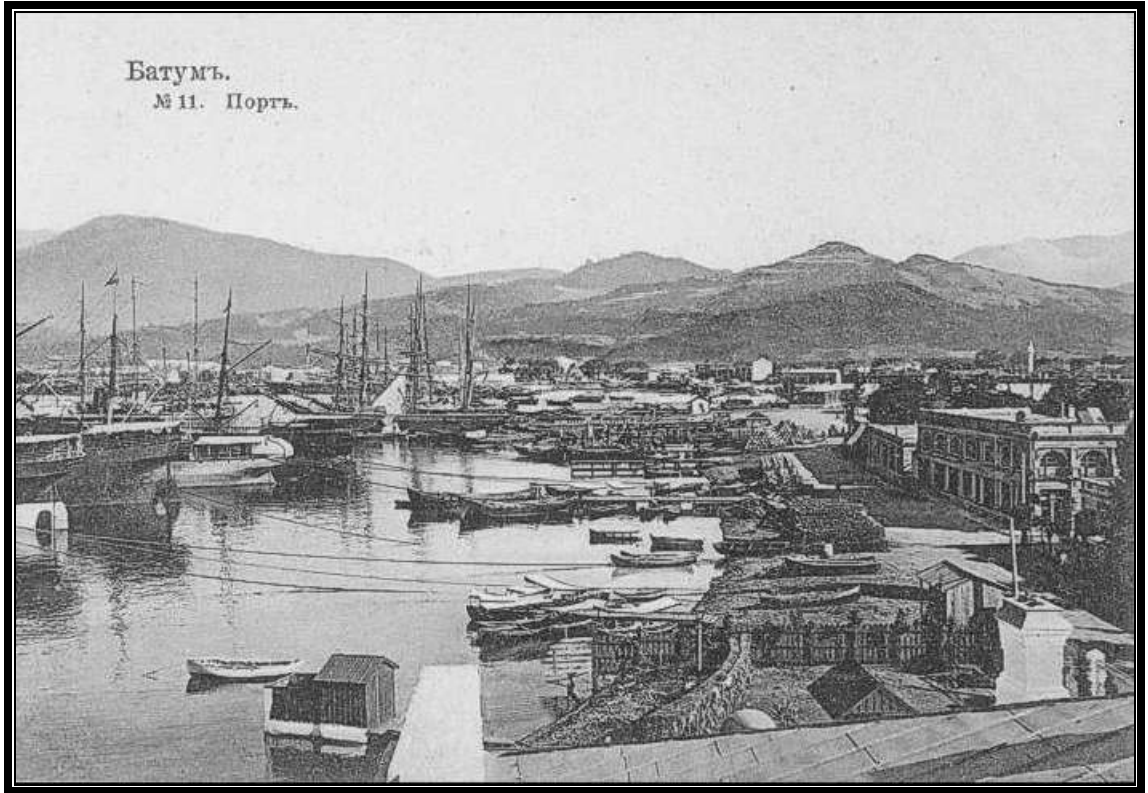
WHEELER-BENNETT, John W. (1938/1939), *The Meaning of Brest-Litovsk Today.* , Foreign Affairs; an American Quarterly Review, 17:1/4, pp.137-152.

WHEELER-BENNETT, John W. (1963), *Brest-Litovsk The Forgotten Peace March 1918*, Macmillan & Co. Ltd., London.

- WOYTINSKY, Wladimir (1921), *La Démocratie Géorgienne*, Librairie Alcan Levy, Paris.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit (2002), *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları: Bir Devri Aydılatan Tarihi Mektuplar*, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul.
- YASEMEE, Y. A. K. (1996), *Ottoman Diplomacy- Abdulhamit II and Great Powers, 1878-1888*, The Isis Press, İstanbul.
- YEL, Selma (2002a), “Brest-Litovsk Barış Konferansında Sovyet Rusya’nın Ermeni Politikası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XVIII, Sayı: 54, Ankara, ss. 829-848.
- YEL, Selma (2002b), *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- YEL, Selma (Ocak 1992), “Yakup Şevki Paşa’nın Erzurum’dan Ayrılışının Sebepleri ve İstanbul ile Ankara Arasında İrtibat Tesis Etmeye Çalışması”, *OTAM*, Sayı: 3, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Yeni Gün* (İstanbul)
- YERASIMOS, Stefanos (1994), *Milliyetler ve Sınırlar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- YERASIMOS, Stefanos (2000), *Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Sovyet İlişkileri*, Boyut Kitapları, İstanbul.
- YILMAZ, İskender (2001), *Gümrü Antlaşması*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Yunus Nadi, “Batum’un İstirdadı”, *Tasvir-i Efkâr*, 17 Nisan 1334/1918, n. 2427, s. 1.
- Yunus Nadi, “Erzurum!”, *Tasvir-i Efkâr*, 13 Mart 1334/1918, n. 2392.
- YÜCEER, Nasır (1996), *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı Azerbaycan ve Dağıstan’ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

ZAVRIYEV, D. S. (1947), *K Noveşey İstorii Severo-Vostoçnih Vilayetov Turtsii*, Tiflis.

ZÜRRER, Werner (1978), *Kaukasien (1918-1921)*, Droste Verlag, Düsseldorf.

EKLER**EK 1)** Batum limanı**EK 2)** Osmanlı devleti zamanında yapılan Aziziye Camisi

EK 3) Batum'da Enver Paşa Hazretlerinin ordu kumandanı ile birlikte ahalinin tezahüratı arasında Kumandanlık Dairesi'ne azimeti (*Harb Mecmuası*, Sayı: 27, 1334/1918:426).

EK 4) Muzaffer Osmanlı ordusu tarafından istirdat edilen sevgili Batum şehri manzarasından: Sahil istihkâm topları (*Harb Mecmuası*, Sayı: 27, 1334/1918:424).

EK 5) Sevgili Batum'u istirdad eden muzaffer kitaatımızın Baş Kumandan Vekili tarafından teftişi (*Harb Mecmuası*, Sayı: 27, 1334/1918:426).

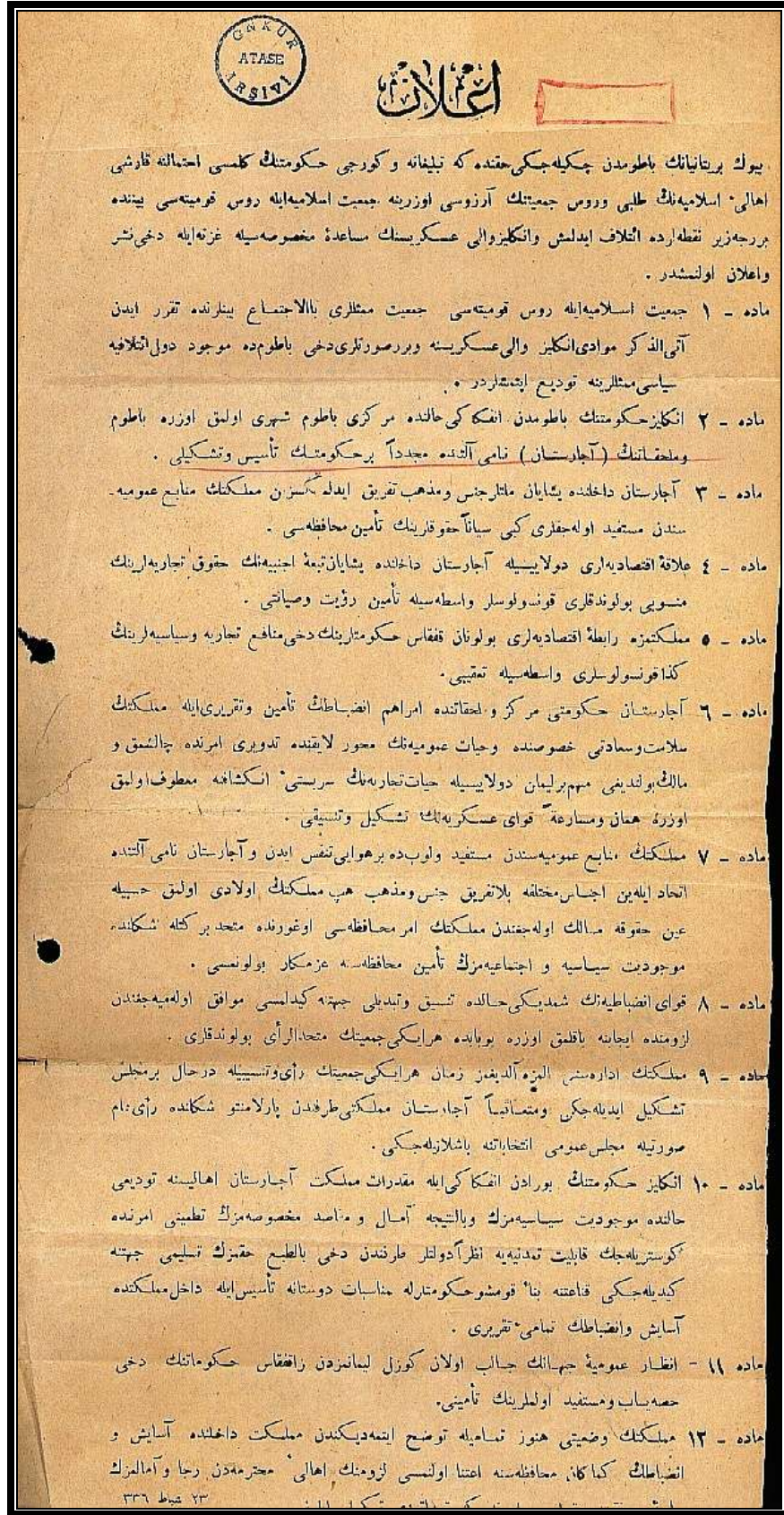
EK 6) Batum sahil istihkâmatında muğtenim uzun menzilli bir topu Baş Kumandan Vekili ve maiyeti muayene ederlerken (*Harb Mecmuası*, Sayı 25-26:334/1918).

EK 7) Tarihte devletlerin cazibesi olan Batum limanının bugünkü hali

EK 8) Osmanlı devleti zamanından kalma tek cami: Batum Orta Camisi (bu fotoğraflar 01.02.2009 tarihinde Batum seyahati sırasında çekilmiştir).

EK 11) Batum İslam Cemiyeti ile Rus Komitesinin birlikte hazırladığı “Bağımsız Acaristan Özerk Cumhuriyeti” ilanı (ATASE, İSH, K: 396, G: 58, B: 58-1).

T. B. M. M. AZASININ
TERCÜMEHAL KAGIDI ÖRNEĞİ

40

40

Adı ve Soyadı	Ahmet Fevzi Erdem	İlmî rütbesi	İst. Darulhilafe Mütahassisin I. ci S. talebesiyin
Babasının ve Annasının adı	Suleyman-Altun	Mesleki ve işi-güdü	Kuvayi Milliye teşkilatı ile meşgul oldum.
Doğum yeri ve tarihi	Şavşat-1301	Yedek Subay İse Şubesi ve Sicil No. su	Ertilişçesinin
Tahsili	sınıf I. İstanbul Hukuk Fakültesi	Evlî olup olma-dığı kaç çocuğu olduğu	Evlî 3 çocuklu
Bildiği diller	.	Seçimden evvelki iş durumu	
İhtisası	.	Memur olup olmadığı	
Eserleri	.	Mebuslukları	

1320 tarihinde tahsil görmek üzere İstanbul'a gitmiştim. 1324 sene İstanbul'da tahsil gördüm. 1334 tarihinde tahsilimi ikmal ederek tekrar Şavşat'a Şavşat'a geldim. ve 1336 tarihine kadar kuvayi milliye teşkilatıyla meşgul ve çalıştım. 1336 tarihinde Ankaraya Millet vekili olarak geldim. Üç senelik meclis hayatım güzel geçti. Bu müddet içinde Meclis kararı ile Ermeni harbine iştirak ettim. Bundan önce Konya halkının Millî Mücadeleye iştiraki için Adalet Bakanı ile birlikte gidilerek tarafımdan konfranslar verildi. C.H.P. ne sadık bir ferd olmakla beraber birinci grupta mukayyet ve grup programını kabul ve şimdiye kadar fikir ve kanaatımda tadilat yapılmamıştır.

1931 den 1936 ya kadar Şavşatta Belediye Reislîğini yaptım. 1936 dan 1938 kadar arazi tahrir reisliğı yaptım. 1938 tarihinden 1947 tarihine kadar Çoruh İli Genel Meclis Üyesi bulunmaktayım.

Bundan sonra dahi Cumhuriyetin ve C.H.P. nin emirlerini yerin geturmeyi vatani vazife bilirim.

Millî Mücadelenin memleket hakkında hayırlı neticeler vermes için 1336 tarihinden kuvvayi Milliye dahil olduğum günden bugüne kad memleket ve milletin istiklal ve yükselmesi için kudretim dahilinde çalıştığım yukarıda hulaseten arzettiğim yazıdan anlaşılmalıdır. Hakkımızda verilecek herhangi bir karar kamunî muameleden Büyük Meclisimizin bizleri memnun edeceğine şüphemiz yoktur. sözüme son verirken en derin saygı ve hurmetlerimi arzeder ellerinizden öperim.

Çoruh İl Genel Meclis Üyesi
Ahmet Fevzi Erdem.

EK 13) Batum Milletvekili Ahmet Fevzi Erdem Bey'in tercüme-i hali (TBMM Arşivi, dosya no: 7, sicil no: 40).

خط هایون

الویه تته اهالیته

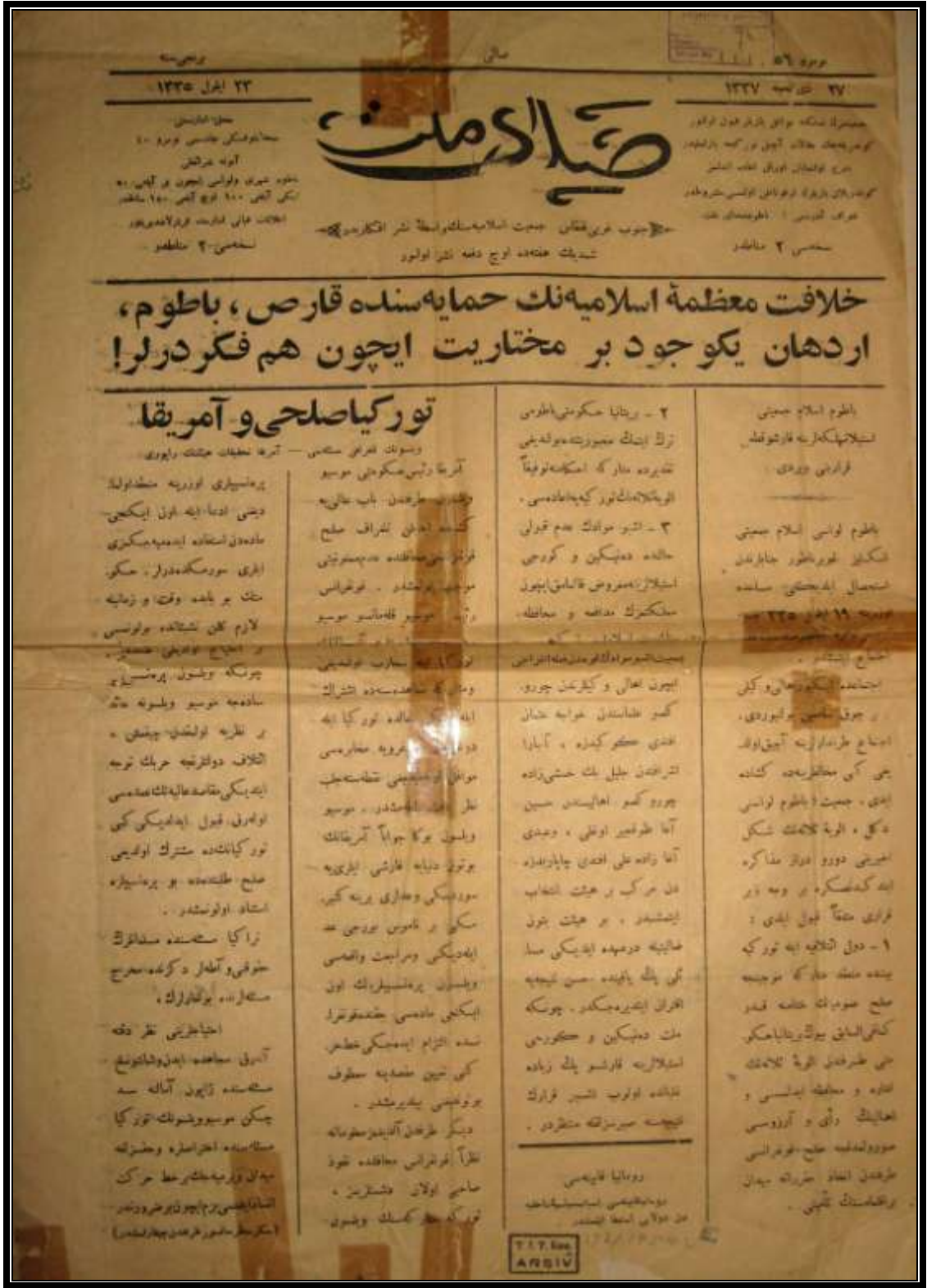
«جد اجد من جتنگان پوز سلطان سلیم
«وآتون سلطان سلیمان حضرتتک عهد برین
«شوگنزدن اعتباراً بدردی شیبه ملک منان
«فلندن و اوج عصر منته زبر اداره سلطنت
«میانیه ده پوتمن اولان قارص اردهان لیوانا
«پانوم لسه لریک مله قان کین مئسان اوج حرب
«مشرقی نیبه سنده تخمینات حریبه مغلی
«ایادی امداب انتتال ایش ایدی اول زماند نبری
«حای اسلام اولان مقام خلات سلطه منک
«انظار شفت و ایون مادر وطندن اترقی اچمن
«اولان حال مذکورده اهالیته احوال حزن
«اشتاکه السطادن خال قلامش اولنه بورالیک
«تکرار عماله محرومه شاهانه منه اتدانی امکان
«بذریور من اولان بنجاب و اهالیته حضرت لرینه
«عرض حمد و شکران بی پایان ایلرم .»

«مدن حمت فریم آتیا ایلر ایلوری
«آوردن اوجارستان ایلر ایلور و رال وینارستان
«قران حضرتتک سلطنت سندی ملوکاه من
«حضرتتک برهست لیونوق بلده سنده
«روسارنه مقد اشتکری مصالحه نامه تویلی
«آزای همومی اهالیته صراحت اولنن و پوتناده
«مسلم و غیر مسلم سکته موجوده محلیه طرفزدن
«حق شاهانه سنده ابرار اولان آثار صدق
«و حیرت نرد ملوکاه منده پادی ممنونیت فوق العاده
«اوشند .»

«مملکت کوزکیم مادر مو ز وطنه ارتباط و اتدانی
«مخصوصه واقع اولان استیجا و طلب کوزکیم
«تحتکاه سلطنت سنیبه منزه ارسال و ایدان
«ایلیک کوزکیمات مخصوصه سندن تکرار و تاید
«اشدق غایتتله پنک زده چیکیر اولان روابط
«لدیه و تازمیه تک هیچ بر صورتک دوچار احمداط
«وزیر اولیه حتی آیهات قدس اولمله پوایدکی
«تتمونیت مخصوصه شهریارانه منک جمه کوزکیم تبلیغ
«و هیات مذکورده اعضاستک سلام هایونیزله
«تسلیغی اراده و مملکت کوزکیم تمام شاهانه منزه
«ایحالی مخصوصه کی کوزکیم قیولیه اجزای
«منک میانیه دن حد اولمنی و امور اداره منک
«آکا کوزکیم تنظیم هیات و کلامه امر ایلرم
«شو حادته منینه تک دولت و مملکت حقیقه پادی
«خیر و سعادت اولمنی درگاه یاریدن تضرع
«و نیال ایلرم جناب حق چک منی و وفق باطیر
«بیرسون آیین .»

۱۳۳۶ هـ سنه ۱۳۳۷ ۱۰ اکتوبر سنه ۱۳۳۷

EK 16) 15 Ağustos 1918 tarihli Batum'un Osmanlı Devleti'ne ilhakı ile alakalı "Hatt-ı Hümayun" (*İkdam*, 17 Ağustos 1334/1918, n. 7729).

EK 17) Sada-yı Millet gazetesinde “Batum İslam Cemiyeti, İstila Tehlikelerine Karşı Kat’i Kararını Verdi” başlıklı yazı.

BATUM TO BE EVACUATED.

ARMENIA ABANDONED.

All available British warships have been ordered from Malta to Constantinople. A battalion of the Essex Regiment is also being sent from Malta, while our Constantinople Correspondent states that preparations are being made to withdraw the British garrison from Batum.

(FROM OUR OWN CORRESPONDENT.)

CONSTANTINOPLE, JUNE 19.

Indubitable preparations are being made for the evacuation of Batum by the British troops within a week.

The arguments in support of evacuation now appear to be purely military. There is no probability of the town being attacked while the British remain in occupation, either now or in the near future. On the other hand, we shall gain a small reinforcement, which will slightly improve our military position in Turkey. We shall economize the cost of transport between Constantinople and Batum.

Against these slight military advantages are to be set grave political disadvantages. By our presence at Batum we have maintained order in the town and prevented local Moslem elements who are well disposed towards us from yielding to Turkish blandishments. Our departure will change all this.

There remains the effect our evacuation will necessarily have upon the fortunes of Georgia and Armenia. Take Georgia first. For a short time after May 8, when the treaty with the Bolshevik Russian Government was signed, the Georgian Government viewed our presence at Batum with ill-disguised annoyance. However, when the Russian Red troops, claiming to form part of the Azerbaijan Soviet Army, but in reality detached from the Red Eleventh Army, whose headquarters are at Astrakhan, attacked Georgia and were with difficulty repulsed, and when, after the conclusion of the armistice with the "Tartar" Soviet, large bands of wild tribes, coming, in many cases, from Soviet territory, attacked the northern borders of Georgia, opinion at Tiflis veered round. The Georgians became less enthusiastic about the immediate occupation of Batum, and they inclined to believe that Soviet diplomacy had tricked them.

As regards Armenia, the British evacuation of Batum severs the last link which connected that unhappy country with Europe. The camouflaged Bolshevik Government of Baku has now ordered Armenia to allow 6,000 Red troops, who include many Moslem adventurers, to pass through Armenia to Tabriz, the capital of Persian Azerbaijan, promising to respect the lives and property of the Armenians on the line of march. Having had previous experience that the promises of their neighbours are unreliable and being unwilling to jeopardize good relations with Great Britain by allowing another Bolshevik invasion of Persia, the Armenians declined and repulsed the advanced party of this force, which had entered Zangezar territory.

To-day the Armenian Republic, which contains three times its normal population owing to the influx of refugees from Turkish and Tartar territory, depends for its food supplies, munitions, clothing, in fact for all necessities, upon Batum. If that port falls into Turkish hands, as is most probable, the Armenian Republic will be isolated, and, famine stricken, must perish either of starvation or by the sword.

EK 18) *The Times* gazetesinde "Batum to be Evacuated" başlıklı yazı (*The Times*, 21 Haziran 1920, n. 42442, s. 14).

EK 19) The Georgian Mail gazetesinde “Batoum Question” başlıklı yazı.

ЕК 20) Batum'da neşredilen Echo Batuma gazetesi.

Rédaction et administration
Rue de Tzknethi, n° 11.
Bureau ouvert 11-3-b.
Téléph. 13.01.

N° 34.—29 Février, 1920. 121
42

Prix 5 roubles.

LA RÉPUBLIQUE GÉORGIENNE

Rédacteur en chef: Elfsabeth Orbéliani.

Revue politique et littéraire. — Hebdomadaire. — Tiflis.

Batoum et la Géorgie.

Voici deux ans déjà que Batoum est séparé de la Géorgie; deux ans déjà que les Géorgiens-Musulmans de Batoum parlent en vain de la nécessité de réunir la province de Batoum à la Mère Patrie. Pourtant, cette question doit être réglée simplement et irrévocablement: Batoum — c'est la Géorgie. La Géorgie ne peut exister sans Batoum, de même que Batoum ne saurait exister sans la Géorgie.

Beaucoup ont des visées sur Batoum. Avant tous, la Turquie. Mais quels droits la Turquie pourrait-elle faire valoir sur une province, avec une majorité écrasante de population géorgienne, sur un port, relié à la voie ferrée principale géorgienne, un port qui constitue l'unique débouché de la République géorgienne vers la mer? Car Batoum, pour la Turquie, n'est d'aucune importance économique; il n'est relié avec aucun de ses grands centres de communications; et il ne présente de stations alimentaires pour aucune région de l'empire ottoman. Exiger la remise de Batoum à la Turquie, ne peut

être que le voeu de ceux qui n'ont pas cessé de rêver à la conquête du Caucase,—les aventuriers turcs, qui, maintenant, pour leurs visées impérialistes, concluent une alliance avec les Bolchéviques. Non moins risibles sont les prétentions sur Batoum de la Russie de Dénikine. Pour que Batoum puisse avoir une importance quelconque pour la Russie, il est indispensable, préalablement, de fouler aux pieds l'indépendance des Républiques du Transcaucase. Le Batoum russe, séparé de la Russie par l'Azerbaïdjan et par la Géorgie.—c'est là une absurdité évidente. Mais c'est une absurdité non moins évidente de supposer maintenant que l'on puisse obliger les peuples du Transcaucase à se désister de leur indépendance. Et c'est pourquoi, le rêve des partisans de Dénikine, d'un „Batoum russe“, est actuellement une prétention simplement ridicule.

Batoum peut être ce qu'il a toujours été—un port du Transcaucase; mais il ne peut servir de port au Transcaucase qu'à la seule condition d'être le port de la Géorgie. L'Arménie et l'Azerbaïdjan ne peuvent amener leurs marchandises à

EK 21) *La République Géorgienne* gazetesinde “Batoum et la Géorgie” başlıklı yazı.

THE NEAR EAST NEWS 13⁶⁰

Office 20, Petra Velikago. Price Ten Roubles.

Serial № 84. PUBLISHED BY NEAR EAST RELIEF. Tiflis, 23 March 1920

Fall of Novorossisk

From SLOVO: The Committee for the Liberation of the Black Sea Province received a wire from the headquarters of the peasant militia to the effect that peasant troops occupied Kabardinka. Information was also received to the effect that the Novorossisk detachment of the Black Sea troops assisted by a Soviet armoured train occupied Novorossisk.

Relief Activities of The Near East Relief, for the month of February 1920

The reports from the Districts for the month of February show the following relief activities carried out:

Number of Orphanages operated 82; number of orphans cared for 20,824; number of hospitals operated 40; number of beds in hospitals 5,681; average daily number of hospital cases treated 5,328; number of clinics or ambulatories operated 52; average daily number of clinic cases treated 3,830; number of Refugees in camps and barracks receiving relief, 15,236; number of children aided in soup kitchens, 46,707; number of Refugees aided by bread distribution daily 451,790; number of individuals who have received Small-pox and Cholera Vaccination, 15,470; number of individuals who have received anti-typhoid inoculation, 13,560; number of individuals to whom old clothes were distributed, 20,224; number of children receiving Industrial Training, 6,940; number of children receiving Educational Training, 13,079; number employed in industries, 7,161.

Although Kuraklia has taken in some two hundred or more orphans during the month of February and Kars shows an increase, nevertheless, the total number of orphans cared for in all Districts appears less than for the month of January. This is probably due to the orphanage report from Akhalkalaki which shows two hundred and seventy-six orphans less for the month of

February. These orphans are being transferred from Borjom to Akhalkalaki and do not appear on an orphanage report from Borjom, nor are they apparently included in the orphanage report of Akhalkalaki itself. There are other minor errors in the reports from the various Districts, which indicate carelessness in the preparation of the various reports. It is important that the data which composes the monthly reports be carefully prepared in order that a correct statement of the work carried out by the Caucasus Branch of the Near East Relief may be compiled. Full credit is certainly due the organization for the work which is being done by the personnel in the Districts. It is manifestly unjust to the organization as well as to the workers themselves to show an apparent decrease of relief work, when there has been an actual increase.

New Zealand Remains Wet; Prohibition Fails at Polls

Wellington, N. Z. Jan. 11.—By reason of the failure of the prohibitionists to secure a majority of the votes in the recent "no license" referendum, New Zealand will remain wet and the present license system will continue.

The official vote, made public today, showed that for continuance of the licensing system 240,998 votes were cast; for State purchase and control of liquors, 82,148, and for prohibition 370,178.

The prohibitionists, therefore, were 2,968 votes short of the absolute majority required to carry any issue. The votes of 608 soldiers who are returning on troop ships cannot affect the result.

North Caucasus

From VOLNI GORETZ: General Erdeli of the Volunteer Army has proposed to the mountaineers that a local power be formed with the condition that it be headed by a person appointed by him. Negotiations on this were of no avail for the answer was that until General Erdeli remains in Vladikavkaz such mountaineer power will not be formed.

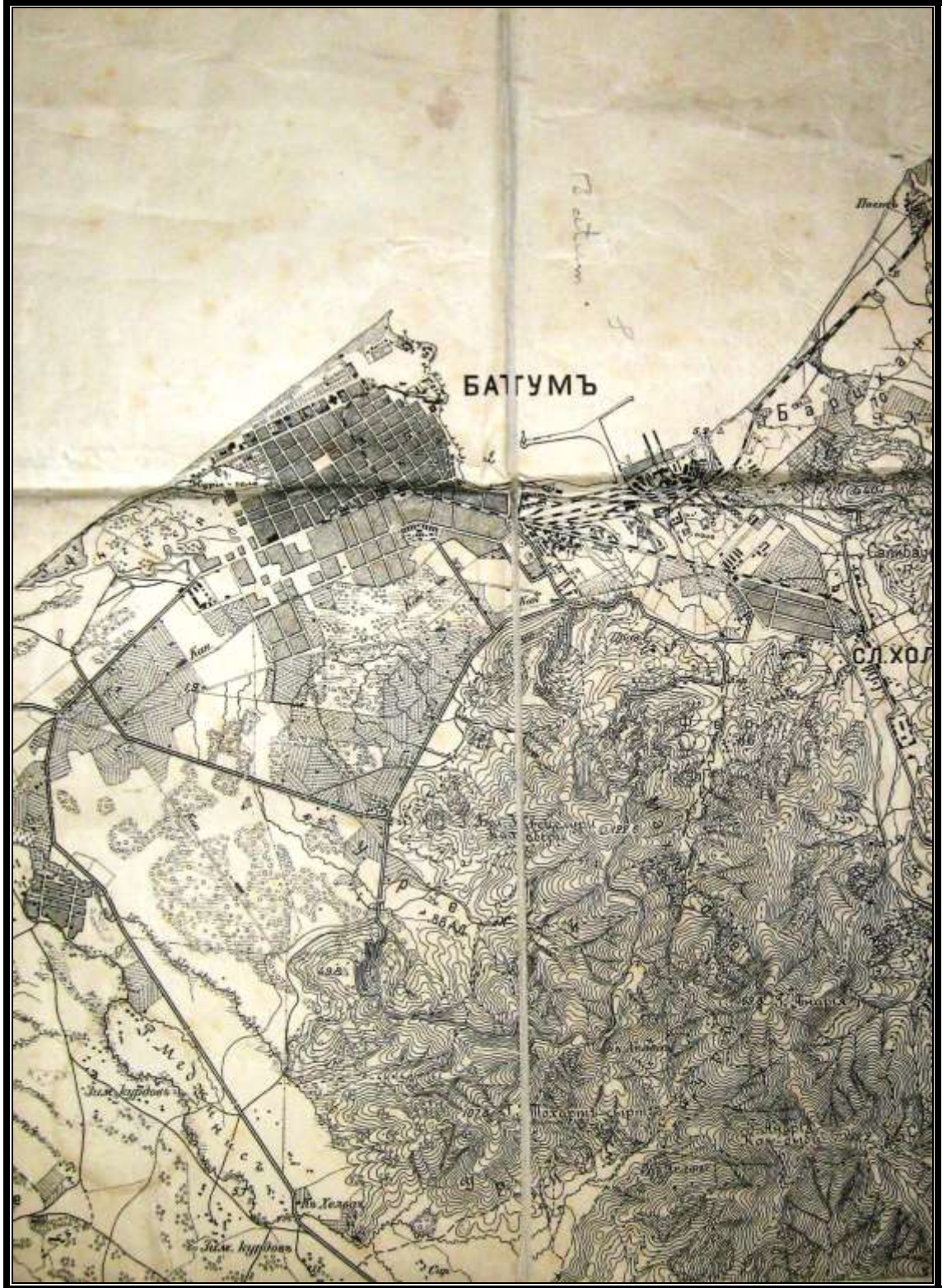
Batum Question

From BORBA: Mr. Guegetchkori has sent the following note to the British High Commissioner, and to the representatives of Italy and France in Tiflis:

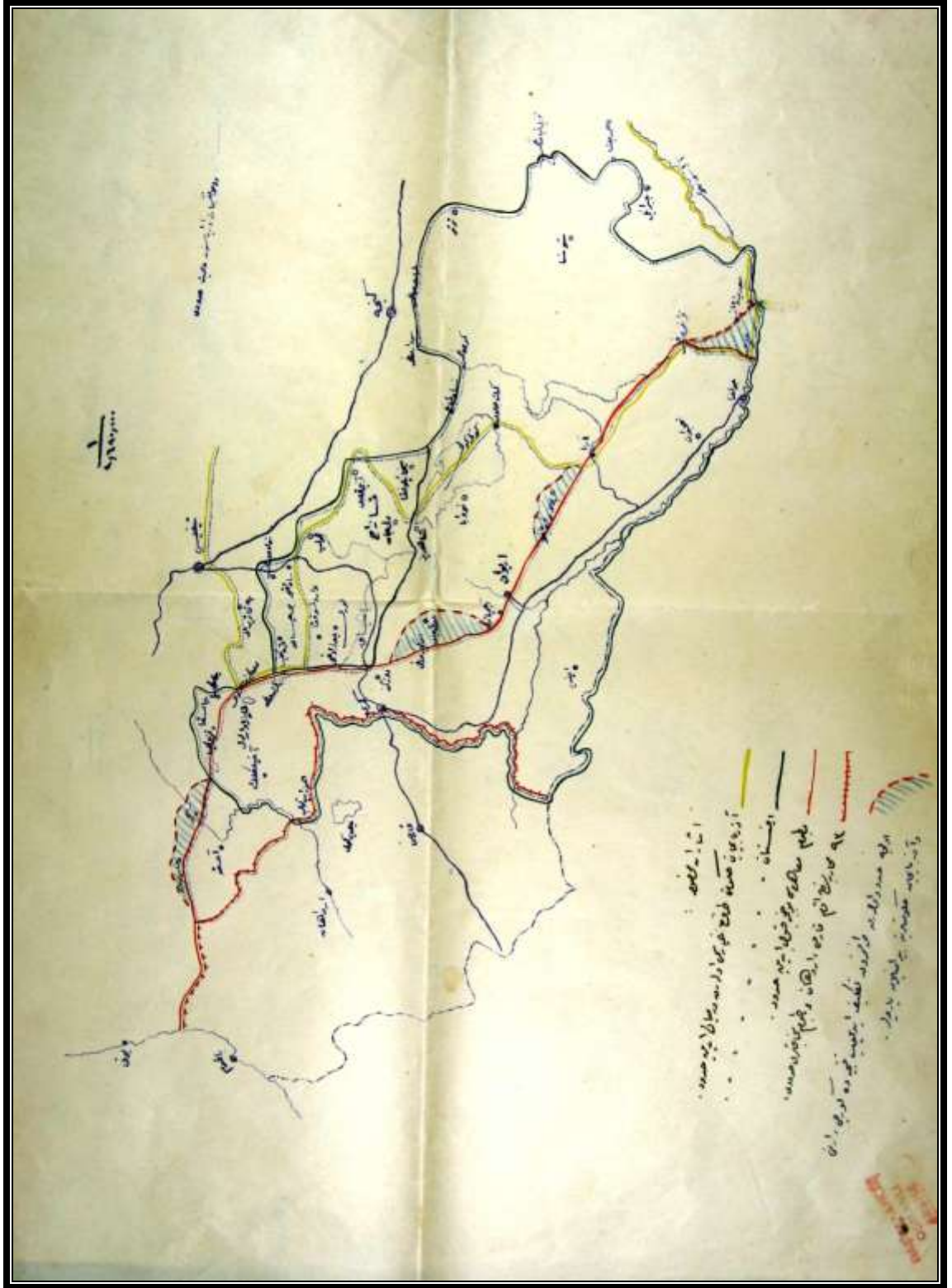
"Tiflis, March 18. By your letter dated February 29th you advised me that by the decision of the Supreme Council, the town of Batum is temporarily occupied by the British, French and Italian troops. The Italian representative writes in his letter of March 9th that the London Conference has decided to make Batum a *portu franco*, with a small territorial zone under the protection of the League of Nations, and that France, England and Italy will send there, as guarantee, an infantry battalion each. The Representative of the French Mission informs me that, following the decision of the Supreme Council, the port of Batum is proclaimed a free port, and the town and its small zone will form a small state under the protection of the League of Nations and will be occupied by an international detachment consisting of three battalions, British, French and Italian.

"In spite of the contradictious of these three communications, it is clear that by that decision Batum must be separated from Georgia. We have several times had occasion to explain to Your Excellency the meaning of Batum for Georgia. There is no doubt that Batum is wholly a Georgian town, that it cannot exist without Georgia, and that its separation from Georgia will be contrary to the will of the Georgian nation and the inhabitants of the town of Batum, who, in numerous meetings held at different times, have expressed their fidelity to Georgia. Inasmuch as the carrying into effect of the above decision of the Supreme Council will

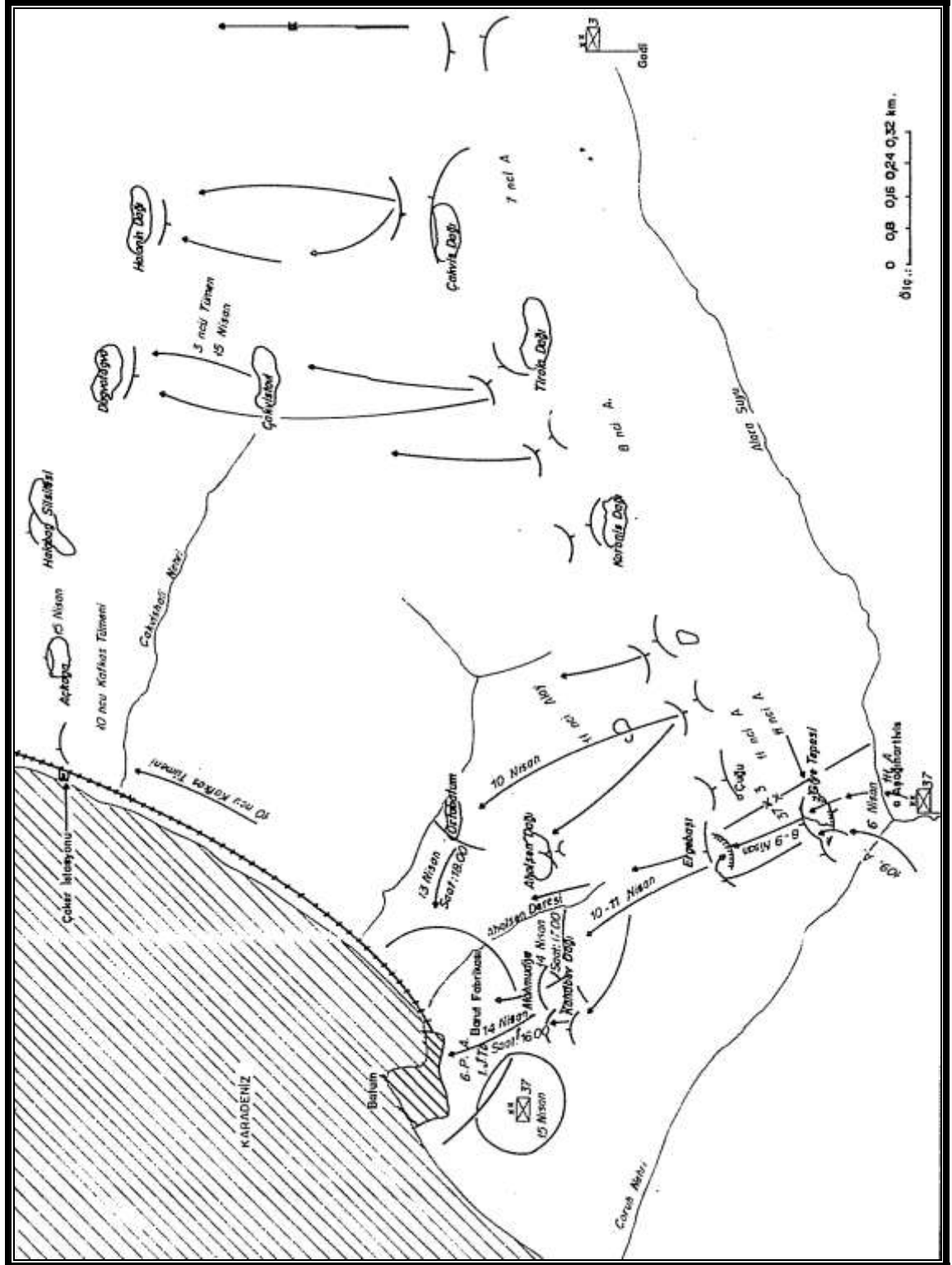
EK 22) The Near East News gazetesindeki "Batum Question" başlıklı haber.

EK 23) Bir Rus haritasına göre Batum.

EK 25) Değişik zamanlarda Mavrâ-yı Kafkasya'daki sınırlar (BOA).

EK 26) Batum Cephesinde 37., 3. ve 10. Kafkas Fırkalarının 6-15 Nisan 1918 tarihleri arasındaki harekât durumu (*Kafkasya Cephesi*, 1993:Kroki 78).

ÖZGEÇMİŞ

Mustafa SARI, 1978 yılında Tokat'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da tamamladı. 1996 Güz yarıyılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde hazırlık sınıfına başladı. 1997 Güz yarıyılından itibaren aynı üniversitede Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'ne devam etti. 2001 yılında "Tarihçi" unvanıyla mezun oldu. Aynı yıl başladığı Milli Eğitim Bakanlığı Çağlayan Lisesi'nde "İngilizce Öğretmenliği" görevini 2002 sonuna kadar devam ettirdi. 2002 Güz yarıyılında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2002 sonunda aynı üniversitenin, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nde "Araştırma Görevlisi" oldu ve bu görevini halen sürdürmektedir. 2005 Ocak ayında "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey" adlı tez ile Yüksek Lisansı tamamladı ve aynı yılın Şubat ayında aynı enstitüde Doktoraya başladı. Evli ve bir erkek çocuğu babasıdır.

Mustafa SARI